ISTORIA BISERICEASCĂ UNIVERSALĂ

(Vol. II)

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ŞI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

ISTORIA BISERICEASCĂ UNIVERSALĂ

Pr. Prof. IOAN RĂMUREANU
Pr. Prof. MILAN ŞESAN
Pr. Prof. TEODOR BODOGAE

ISTORIA BISERICEASCĂ UNIVERSALĂ

pentru Institutele teologice

vol. II (1054—1982)

TIPĂRITĂ CU BINECUVÎNTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE
TEOCTIST
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ŞI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREŞTI — 1993

PREFAȚĂ

Istoria bisericească universală, disciplină fundamentală în studiul Teologiei, a cunoscut în teologia românească o evoluție lentă dar sigură, culminînd cu delimitarea ei față de alte domenii de studiu și cercetare. Evoluția de care amintim s-a concretizat prin studiile și lucrările publicate în acest domeniu de-a lungul anilor, dar mai ales prin manualele dedicate acestei discipline.

Contribuția cercetătorilor români la promovarea studiilor de istorie bisericească universală este considerabilă și ar merita un studiu critic la nivelul informației actuale. O primă observație în acest sens se impune prin aceea că, dincolo de orice explicație sau justificare, complexitatea cercetării nu și-a găsit proporțional ecoul în elaborarea de manuale, a căror lipsă acută în învățămîntul românesc, mai ales din anii de dictatură comunistă, a trebuit să fie completată cu improvizații și surogate.

Pentru învățămîntul teologic superior din Biserica Ortodoxă Română, primul curs academic de Istorie bisericească a fost întocmit și susținut în limba germană de către vestitul profesor Eusebiu Popovici († 1922), la Facultatea de teologie ortodoxă din Cernăuți. Cu puțin timp înainte de trecerea sa la cele veșnice, strălucitul dascăl bucovinean preciza în «precuvintarea autorului» la ediția lucrării sale, tradusă și publicată în românește de fostul mitropolit primat Atanasie Mironescu (ediția a II-a, București, 1925—1928), că această lucrare «s-a născut numai din cursurile ce le-am ținut cu studenții mei, și împrejurările mi-au fost totdeauna astfel, că n-am putut face mai mult. Așa, n-am putut însemna izvoarele singularilor paragrafi, ce este o scădere mare. Dacă însă metodul meu altminterea ar afla aprobare, un urmaș al meu în studiul Istoriei bisericești ar putea îmbunătăți cartea, adăugîndu-i de la 1910 și un period nou».

În aceste observații autocritice, dascălul cernăuțean exprima intenția întocmirii nu doar a unui simplu manual de compilație, ci elaborarea unui tratat cu adevărat științific, prevăzut cu «însemnarea izvoarelor singularilor paragrafi», lucru rămas pînă astăzi doar deziderat. Totuși «metodul» lui Eusebiu Popovici a aflat aprobare și astfel cursul de Istoria bisericească universală, retușat și adaptat, se bazează și astăzi pe structura concepută de acest mare învățat.

Față de manualul lui Eusebiu Popovici, evoluția Istoriei bisericești universale nu se manifestă atît în structurarea «metodului» cît mai ales în delimitarea istoriei bisericești propriu-zise de alte domenii de cercetare, cum ar fi Istoria dogmelor, Patrologia sau Istoria Bisericii Române, pe care profesorul bucovinean le cuprindea într-o singură sinteză.

Demersul lui Eusebiu Popovici a fost continuat și completat abia în 1956, cînd un colectiv format din: Prof. Teodor M. Popescu (București), Pr. prof. Teodor Bodogae (Sibiu) și Prof. George Stănescu (Cluj), a publicat un nou manual de Istorie bisericească universală în două volume «pentru uzul studenților Institutelor teologice».

Bazat pe bibliografie în exclusivitate din perioada interbelică, suferind de ușoare disonanțe între «părțile» întocmite de cîte unul din cei trei autori — dealtfel personalități distincte și eminente ale teologiei românești —; reflectînd în mod evident atitudinea din acel moment a Bisericii noastre față de celelalte Biserici și față de Mișcarea ecumenică, manualul din 1956 s-a impus totuși ca o piatră de hotar în studiul Istoriei bisericești universale.

Volumul I al acestui manual, cuprinzînd primul mileniu al erei creștine (1—1054), a fost apoi considerabil îmbunătățit și publicat pînă în prezent în două ediții (1975 și 1987) de către preoții profesori: Ioan Rămureanu († 1988), Milan Șesan († 1980) și Teodor Bodogae (Sibiu).

Între acești trei străluciți ostenitori în domeniul istoriei bisericești universale, cel de-al treilea este singurul în viață și tot singurul care asigură pînă astăzi, prin erudiția și ținuta sa academică de excepție, continuitatea de concepție și de metodă în studiul acestei discipline.

Același colectiv de autori a întocmit și volumul al II-lea de Istorie bisericească universală, cu referire la istoria creștină de la 1054 pînă astăzi, dar cuprinzînd relatarea unor evenimente încă în curs de desfășurare și deci cu implicații directe în actualitate. Manualul de Istoria bisericească universală — volumul II —, atît de necesar studenților teologi și nu numai, nu a mai putut fi publicat în anii de tristă amintire a dictaturii comuniste. După elaborarea materialului cuprins în acest volum, Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a numit o comisie specială, prezidată de Înalt Prea Sfințitul Dr. Nestor Vornicescu, Mitropolitul Olteniei — oficiul de secretar fiind asigurat de semnatarul acestor rînduri, —, comisiei care a cercetat și a certificat corectitudinea, precum și ținuta științifică a acestui manual.

Calitățile manualului de I.B.U. — vol. II —, tipărit acum, se regăsesc în claritatea exprimării, în informația foarte bogată adusă pînă la nivelul anului 1988 și nu în ultimul rînd, printr-o orientare ecumenică proprie Bisericii noastre. La publicarea acestui manual, așteptat de atîta timp, primul nostru gînd se îndreaptă către autorii lui, pe care îi omagiem și prin această publicare, pentru contribuția lor decisivă la dezvoltarea cercetării istorice bisericești în Patriarhia Română.

Recomandăm cu căldură acest manual tuturor celor ce doresc să se familiarizeze cu istoria Bisericii creștine în cel de-al doilea mileniu al existenței sale și, prin aceasta, să se întărească în credința cea adevărată. Iar în mod special, recomandăm această carte tinerilor teologi ortodocși români, pentru ca, scăpați de interdicțiile și lipsurile cu care s-au confruntat înaintașii lor, să-și ia drept deviză dictonul cu care Eusebiu Popovici își încheia activitatea: «Feci quod potui, faciant meliora potentes».

București, 17 februarie 1993. Pr. prof. dr. VIOREL IONIȚĂ

PERIOADA A IV-A

Biserica în secolele XI—XV (1054-1500)

Situația generală a Bisericii în această perioadă. Răspîndirea creștinismului în Răsărit și în Apus *

În primul mileniu de viață creștină, Sinoadele Ecumenice și străduințile unor împărați bizantini întăriseră în oameni credința că fac parte cu toții dintr-o singură Biserică. În mileniul următor, însă, această conștiință a unității va fi pusă la grele încercări. În fond, urmările actului nefericit de la 16 iulie 1054 n-au apărut imediat. Dar înstrăinarea dintre Apus și Răsărit va duce, nu peste mult timp, la acțiuni de adevărată «răcire a dragostei dintre mulți». Cucerirea și devastarea capitalei bizantine în 1204 de către cruciați, precum și mentalitatea de asalt misionar, cu care Apusul catolic privea spre Răsăritul ortodox, amenințat tot mai mult de turci, sînt destul de concludente în această privință. Între factorii care vor domina veacurile XI—XV trebuie să socotim, în primul rînd, relațiile feudale cu tot ceea ce decurge din ele, inclusiv cruciadele cu urmările lor, care, îndeosebi în Apus, vor contribui la crearea unei noi orientări, mai secularizate, iar ca evenimente epocale, cu urmări hotărîtoare pentru viața celei mai mari părți a creștinătății, ultimele incursiuni ale popoarelor asiatice : pecenegii, cumanii, dar mai ales turcii și tătarii. După felul în care creștinii vor reacționa față de aceste două realități majore se va resimți viața lor din această perioadă. Feudalitatea va domina mai cu putere în Apus, unde va influența într-un anumit fel și dezvoltarea papalității, pe cînd în Răsărit viața Bisericii se va desfășura într-un mod cu mult deosebit, ca urmare a luptelor și apăsărilor de veacuri din partea popoarelor migratoare asiatice.

Feudalismul a însemnat, pe de o parte, cotropirea, iar pe de alta, fărîmițarea de bunuri materiale, chiar și atunci cînd acestea se făceau sub forma unui contract sau a unei învoieli între suzerani și vasali, la care, în chip tacit, consimțea și Biserica. Se «dăruiau» feude sau demnități vasalilor, pentru că aceștia erau socotiți «oamenii» suveranului (chiar cuvîntul «vasal» însemna în limba celtică «om»). Se clădea, așadar, o societate inegală, ierarhizată în domni și în supuși, domnii

* Capitol redactat de Pr. Prof. *T. Bodogae* și Pr. Prof. *I. Rămureanu*.

investind pe vasalii lor cu beneficii și cu imunități, iar vasalii obligîndu-se să asculte de domni, acordîndu-le ajutor militar și o parte din venituri. La rîndul lor, vasalii își aveau și ei slujitorii și supușii lor, țărani și robi, care depindeau de stăpînul lor într-o măsură mai mică sau mai mare. Numărul țăranilor liberi s-a împuținat pe măsură ce se întindea puterea nobililor. În fond, spre deosebire de epoca sclavagistă, unde era un singur stăpîn, feudalismul a adus sute și mii de stăpîni, chiar dacă nu toți aceștia aveau castele fortificate, ci numai cîte o «curte» sau «curie» seniorială. Trebuie spus că rareori «învoielile» dintre stăpîni și dependenți se încheiau pe cale pașnică. Istoria Evului mediu e plină de răzvrătiri și de răscoale. Feudalul nu știa să se oprească în pofta lui de acaparare, iar violențele și abuzurile se țineau lanț.

Au existat și în Bizanț relații feudale, dar nu dezvoltate ca în Apus. Dăruirile de moșii, πρόνοια, deveniseră și aici supărătoare încă de pe vremea Comnenilor (1081—1185), iar sub Paleologi (1261—1453) ele vor genera chiar mișcări revoluționare, cum a fost cea a zeloților din Tesalonicul secolului XIV. Pentru întreținerea armatei de mercenari, poporul se plîngea pe la 1180 că «se la și cămașa de pe om». Totuși raporturile dintre clase nu erau atît de tranșant constituite ca în Apus. Mai mult, încă și înainte, dar mai ales în timpul cruciadelor, negustorii și meseriașii apuseni au reușit, prin lupte grele, să-și cîștige drepturi și libertăți municipale, asociindu-se în bresle și punînd bazele burgheziei moderne. Pînă și țăranii reușiseră să-și îmbunătățească situația; din Suedia pînă în Spania, mînăstirile și seniorii i-au pus să defrișeze păduri, să asaneze mlaștini și ținuturi sterpe, fapt ce le-a dat acestora posibilitatea de a-și plăti impozitul în bani, în loc de produse.

Biserica Apuseană a intrat și ea în ierarhia feudală. Abațiile sau marile mînăstiri au ajuns, împreună cu episcopiile, să se comporte ca adevărați seniori feudali. În Franța, în Germania, mai tîrziu în Spania, Ungaria și Polonia, unii din prelați aveau calitate de duci, de prinți electori, de mari latifundiari. Cu toate că introducerea celibatului nu îngăduia clerului catolic să transmită averile prin moștenire, așa cum se făcuse adesea cu funcțiile, totuși abuzurile erau atît de multe și de mari încît «sinoadele reformatoare» de la începutul secolului al XIV-lea nu vor reuși să remedieze lucrurile. Ca o amintire a vremurilor acelora, chiar și la sașii ardeleni — pînă în secolul al XVI-lea catolici —, majoritatea bisericilor erau integrate în adevărate cetăți (Kirchenburgen), iar în Polonia pentru termenul «biserică» se folosește și azi — semnificativ — expresia kosciot (= castellum), într-o vreme cînd, pentru locașul de rugăciune al rutenilor ortodocși, documentele timpului foloseau expresia peiorativă «synagoga». Nu-i de mirare faptul că, în șirul lung al răscoalelor populare medievale, între cei care apar ca asupritori, adeseori întîlnim ca mari feudali pe episcopii latini. În 1074, negustorii din Köln înfruntă pe arhiepiscop, refuzînd să-i pună la dispoziție o barcă pentru un prieten, episcopul de Münster. Episcopul Gaudry din Laon (Franța) a fost omorît de orășeni pentru că le-a încălcat drepturile municipale. La țară conflictele sînt și mai brutale: în 1381 țăranii

englezi vor exclama : «sîntem făcuți după chipul lui Dumnezeu și totuși sîntem tratați ca niște fiare sălbatice». În sec. XIII—XIV, în Transilvania, nemulțumirile populației au determinat răscoale repetate asupra reședinței episcopului romano-catolic de la Alba-Iulia. Nu-i deloc întîmplător faptul că aproape toate mișcările eretice și reformatoare, care se vor ivi în această perioadă în Apus, vor avea în primul rînd cauze sociale și economice de care nu era străină nici Biserica. În același timp, mulți episcopi și prelați ai marilor mînăstiri imitau viața ușoară a seniorilor feudali, cum reiese din actele papii Inocențiu al III-lea (1198—1216) pe la 1200, din aluziile «Divinei Comedii» a lui Dante Alighieri († 1321), din «Povestirile din Canterbury» ale lui G. Chaucer († 1400), sau din «Decameronul» lui Boccacio († 1375).

Întîlnim și în Răsărit, atît în Imperiul Bizantin cît și în statele feudale sîrbești, bulgărești, românești și rusești, mînăstiri cu moravuri decăzute și cu domenii întinse, pe care se aflau chiar și robi. Mișcările populare înregistrate în Constantinopol, în Salonic, în Adrianopol ori în Novgorodul rusesc vizau, și în Răsărit, pe bogătașii corupți și luxoși, dar aici clerul era mai apropiat de popor și nu era implicat în sistemul de conducere al societății feudale, ca în Apus. E drept că, în lipsa unei clase mijlocii cu o conștiință de sine, întemeiată pe «chartae libertatum», cum era în Apus, se va ajunge cu timpul, mai ales în Rusia, la o aservire și mai grea decît în Apus, dar instituțiile bisericești vor fi mai puțin amestecate aici în treburile civile.

La început, incursiunile popoarelor asiatice de stepă — pecenegi, uzi și cumani — au neliniștit, vreme de aproape trei veacuri (X—XIII), Bizanțul și ținuturile din sud-estul Europei, distrugînd, în ce ne privește, și întăriturile bizantine de la Dunăre (Păcuiul lui Soare etc.) și surprinzînd pe la 1090—91, prin prădăciunile lor, chiar pe cei din capitala de pe malurile Bosforului, cum relatează scriitoarea bizantină Ana Comnena (1083—1143) în «Alexiada» ei.

Anul 1071 a adus pentru Europa de sud-est și pentru Asia apuseană în general lovituri grele. În acel an statul de curînd înființat al normanzilor din sudul Italiei ocupă cetatea bizantină Bari și va presa apoi amenințător, vreme de peste două veacuri, să ocupe Epirul, Macedonia și chiar Bizanțul. Dar cea mai zdrobitoare pierdere o aduce înfrîngerea din 26 august 1071 de la Manzikiert (Malazgirt) în Armenia, în urma căreia turcii selgiucizi întemeiază *sultanatul de Iconium* care s-a menținut pînă la 1307, cînd a fost înlocuit cu *sultanatul osmanic*, numit așa după numele turcului Osman.

În secolul al XII-lea, împărații din dinastia Comnenilor, Alexios I Comnen (1081—1118) și fiul său, Ioan al II-lea Comnen (1118—1143) au reușit să recucerească o parte din teritoriile pierdute în Asia Mică. În urma gravei înfrîngeri suferite de împăratul Manuel I Comnen (1143—1180) în lupta de la 17 septembrie 1176 la Myriokephalon, în Frigia, din partea turcilor, sub conducerea lui Kiligi Arslan, bizantinii au pierdut într-o singură zi tot ce cîștigaseră mai înainte. În situația aceasta turcii n-au mai putut fi scoși din centrul Asiei Mici.

În 1185, frații vlahi (români) Petru și Asan, din sudul Dunării, s-au revoltat contra Imperiului bizantin, în timpul împăratului Isac al II-lea

Anghelos (1185—1195), din cauza grelelor impozite impuse vlahilor și bulgarilor, și au înființat Imperiul româno-bulgar între Dunăre și Munții Haemus (Balcani), cu capitala la Tîrnovo, situată pe riul Iantra, pe versantul de nord al munților Balcani.

O situație și mai gravă a survenit pentru Imperiul bizantin și Patriarhia Ecumenică la începutul secolului al XIII-lea.

La 13 aprilie 1204, cavalerii latini ai cruciadei a IV-a au cucerit Constantinopolul, pe care l-au jefuit în mod barbar trei zile și trei nopți, în timpul împăratului Alexios V Murzuflos (1204) și au înființat Imperiul latin de Constantinopol sub conducerea lui Balduin I de Flandra (1204—1205). Restul Imperiului bizantin a fost împărțit, după sistemul feudal occidental, în mai multe formațiuni politice ca : regatul de Tesalonic, ducatul Atenei și Tebei, principatul Ahaiei sau Moreei, vechiul Peloponez cu capitala la Mistra și altele mai mici.

Grecii s-au retras în Asia Mică, unde au înființat *Imperiul grec de Niceea* (1204—1261), cu capitala la Niceea. Aci s-a stabilit și *Patriarhia Ecumenică* de la 1208 pînă la 1261, cînd s-a mutat la Constantinopol.

Bizantinii mai stăpîneau în Europa *despotatul de Epir*, iar în nordestul Asiei Mici *Imperiul grec de Trebizonda*, care s-a menținut pînă în anul 1461, cînd a fost cucerit de sultanul Mahomed al II-lea Cuceritorul (1451—1481) și integrat în Imperiul turc.

Această fărîmițare a Imperiului bizantin e una din cauzele majore care a contribuit la căderea Constantinopolului sub turci la 29 mai 1453.

Imperiul latin de Constantinopol a durat 57 de ani (1204—1261). La 15 august 1261, împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul (1261—1282) și-a făcut intrarea triumfală în Constantinopol, cucerit de la latini în zorii zilei de 25 iulie 1261 de generalul Alexios Stratigopoulos.

Imperiul bizantin restaurat n-a mai putut avea strălucirea din trecut, fiind continuu amenințat de dușmani agresivi. Sîrbii, vlahobulgarii, venețienii, turcii, regele Neapolului, aventurierul Carol de Anjou (1226—1285), fratele regelui Franței Ludovic al IX-lea (1226—1270) și papii de la Roma amenințau continuu Imperiul bizantin.

Pentru a scăpa de pretențiile papei Grigorie al X-lea (1271—1276) și de amenințările lui Carol de Anjou, împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul a trebuit să recunoască în conciliul unionist de la Lyon, din 6 iulie 1274, «unirea» dintre Biserica de Răsărit și Biserica de Apus și supremația scaunului papal.

Răscoala sicilienilor din 31 martie 1382 în lunea Paștilor, cunoscută în istorie sub numele de *«vespera siciliană»*, în timpul căreia francezii din Palermo și Sicilia au fost măcelăriți, a ruinat definitiv planul lui Carol de Anjou de a recuceri Constantinopolul și de a întemeia în locul Imperiului bizantin un imperiu mediteranean.

În ceea ce privește «unirea» de la Lyon, din 6 iulie 1274, ea a fost denunțată de împăratul bizantin Andronic al II-lea Paleologul (1282—1328), fiul și urmașul lui Mihail al VIII-lea Paleologul, spulberîndu-se astfel pretențiile papei Grigorie al X-lea la supremația universală în Biserică.

În Răsărit, însă, cel mai mare pericol pentru Imperiul bizantin erau în continuare turcii.

În 1354, turcii trec pentru prima dată în Europa, în mare măsură și din greșeala politică a bizantinilor, și se stabilesc la Galipoli. Peste zece ani, sultanul Murad I (1359—1389) și-a mutat capitala, în 1365, la Adrianopol, cu scopul de a cuceri popoarele din Peninsula Balcanică.

În lupta de la Cossovopolje (Cîmpia Mierlei), din 15 iunie 1389, armata otomană, sub conducerea sultanului Murad I, a înfrînt oastea sîrbă, la care au participat și ostași români trimiși de domnul Țării Românești, Mircea cel Bătrîn (1386—1418), condusă de despotul Lazăr (1371—1389), care a pierit în luptă, încît sudul Serbiei a căzut sub dominația turcilor.

Cuceririle turcilor în Balcani continuară.

La 17 iulie 1393, țaratul bulgar de Tîrnovo, condus de Jean Șișman (1371—1393), a fost cucerit de sultanul Baiazid I Ilderim (= Fulgerul, 1389—1402). Trei ani mai tîrziu, în lupta de la Nicopole, din 25 septembrie 1396, cruciada creștină compusă din cavaleri occidentali, unguri și ostași ai Țării Românești conduși de Mircea cel Bătrîn, a fost înfrîntă de turci sub conducerea lui Baiazid I Fulgerul.

În urma acestei înfrîngeri, în 1396, țaratul bulgar de Vidin, condus de Ioan Sracimir (1371—1396), a fost cucerit de turci, încît întreaga Bulgarie a rămas sub dominația turcilor pînă la războiul româno-ruso-turc din 1877—1878, încheiat prin pacea de la Berlin din 1/13 iulie 1878.

Datorită înfrîngerii suferite de turci în 1402, în lupta de la Ancara, din partea mongolilor lui Tamerlan sau Timurlenk (1336—1405), cînd sultanul Baiazid I Fulgerul a fost făcut prizonier și purtat într-o cușcă, Bizanțul a putut respira ușurat timp de douăzeci de ani.

În 1421, însă, sultanul Murad al II-lea (1421—1451) reluă ofensiva și în 1430 cuceri Tesalonicul, cumpărat de către venețieni de la bizantini.

De asemenea, în lupta de la Varna din 10 noiembrie 1444, la care au participat ungurii, polonii și românii, organizați în cruciada de la Varna, armata creștină a fost înfrîntă de turci.

În urma acestui dezastru, turcii n-au mai putut fi alungați din Europa. La 29 mai 1453, sub conducerea sultanului Mahomed al II-lea, turcii reușesc să cucerească Constantinopolul (1451—1481), care se află pînă azi sub stăpînirea lor.

Patriarhia Ecumenică sub turci s-a aflat într-o situație dintre cele mai grele. Creștinii din Balcani și din Răsăritul apropiat au trăit în condiții dintre cele mai grele în lunga stăpînire turcească.

Fărîmițarea feudală a avut urmări și asupra ținuturilor rusești, dintre care principatul cel mai vestic, cel de Halici (declarat independent la 1141), se va uni mai tîrziu cu cel din Vladimir—Volinsk, avînd un timp în ascultare și pe cumanii care trăiau în părțile Moldovei. În sec. XIV va ajunge sub stăpînirea regalității catolice ungare, iar de la începutul secolului al XV-lea sub stăpînire polonă. În rest, statul rusesc de la Kiev va fi zdrobit de tătarii lui Batu și Gingis-han (Temugin)

(1223, 1237—1241), cea mai mare parte din teritoriul rusesc rămînînd sub dominația hanilor din Hoarda de Aur sau Kipciak, avînd capitala Sarai, pe Volga, pînă la 1480, cînd, în urma luptelor de «adunare a pămînturilor rusești», marele prinț Ivan al III-lea (1462—1505) s-a eliberat și a unificat statul rus de mai tîrziu. Biserica Rusă a jucat un mare rol în tot acest răstimp, declarîndu-se și ea autocefală în 1448 întrucît, sub presiunea împrejurărilor, fostul mitropolit al Kievului, Isidor, grec din Morceo (Peloponez), a trecut la catolicism, ajungînd cardinal.

Statele maghiar și polonez s-au dovedit fidele politicii de mînă forte, ducînd lupte de cruciadă împotriva «schismaticilor» ruteni, sîrbi sau români, care-și avuseseră din vechime mînăstiri și organizații voievodale și bisericești proprii. Clerul catolic din ambele țări a făcut din plin cauză comună cu statul feudal al vremii, cu toate că, în veacul al XV-lea, atît în Polonia, prin lupta contra cavalerilor teutoni, cît și în Ungaria, prin lupta contra latifundiarilor sub Iancu de Hunedoara și sub Matei Corvinul (1458—1490), orientarea politică și bisericească a celor două țări a fost mai puțin extremistă. Dar deznodămintele fatale nu vor întîrzia să se arate: pentru Ungaria, dezastrul de la Mohács (din 29 august 1526), ca urmare a anarhiei feudale, iar pentru Polonia, alipirea la Rusia a rușilor și rutenilor sub conducerea cazacilor.

În Germania, împărați ca Henric al IV-lea (1056—1106), Friederich I Barbarossa (1150—1190), Henric al VI-lea (1190—1197), Friederich al II-lea (1215—1250) au urmărit, începînd din 1056 pînă la 1254, planuri mărețe de reconstituire a vechiului Imperiu roman de genul lui Justinian (527—565) sau al lui Carol cel Mare (768—814), mai ales că prin căsătorii cu prințese bizantine și apoi normande se credeau îndreptățiți și la tronul Bizanțului. Papii au dejucat însă toate planurile lor, răsturnînd pe împărații din Casa Hohenstaufen (1138—1268), militînd pentru independența orașelor italiene, care fuseseră nominal supuse Germaniei; pînă la urmă, dintr-o ierarhie fidelă tronului, papii au făcut un puternic instrument de dominare centralistă papală.

În același timp, Anglia și Franța au luat cu totul o altă dezvoltare. Prin cucerirea normandă din 1066, cu binecuvîntarea papei Alexandru al II-lea (1061—1073), fapt pentru care i-au fost recunoscute Bisericii toate privilegiile, Wilhelm I Cuceritorul (1027—1087), apoi, prin căsătoriile urmașilor lui, și prin regii angevini, numiți în Anglia plantageneți (1154—1485), regii Angliei au ajuns să stăpînească, pe lîngă teritoriul Marii Britanii, mai mult de jumătate din Franța. În felul acesta, regii Angliei, deși erau vasali regelui francez, stăpîneau o suprafață care întrecea de două ori pe cea a suzeranilor lor francezi. Urmare au fost conflictele armate neîncetate între cele două țări, culminînd cu războiul de 100 de ani (1338—1453). Franța, în schimb, a știut să întărească temeinic o dinastie în stare să unifice întreg teritoriul țării, dar în același timp să păstreze și o apreciabilă libertate de acțiune față de politica centralistă papală. În 1214, la Bouvines, regele Filip August (1180—1223) înfrînge, cu ajutorul negustorilor, o întreagă coaliție internațională, iar alt rege, Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314), cîștigă nu numai o răsunătoare biruință asupra teocrației papale, ci, printr-o

tenace politică financiară, asigură țării sale cea mai mare prosperitate, prefațîndu-i astfel hegemonia din epoca modernă. În 1477, după moartea ducelui de Burgundia Carol Temerarul, regele Franței Ludovic al XI-lea (1461—1483) reuși să anexeze și posesiunile acestuia din Flandra cu bogatele ei manufacturi, Franța devenind astfel cea mai bogată țară europeană.

Spania trăia și ea bucuria unificării : în 1212, Castiilia, Aragonul și Navara înfrîngeau, după 700 de ani, pe mauri. Cu toate că și aici se adunau — ca și în Franța și în Anglia— cortes-urile pentru aprobarea impozitelor, Spania fiind îndrumată, timp de peste 200 de ani, mai mult de episcopi și de călugări, pînă ce, abia pe la 1490, se va consolida în interior.

Portugalia fusese eliberată de sub mauri la 1147 de către cruciați, și de atunci țara se dezvoltă continuu, ajungînd, mai ales în veacul XV, să întreprindă mari expediții de navigație. În 1480, celebrul navigator portughez Bartolomeo Diaz reuși să înconjoare Africa pe la Capul Bunei Speranțe.

Dintre țările nordice, Danemarca pare a fi ajuns mai repede la o înflorire economică și spirituală, reușind să încheie pe la 1397, sub egida reginei Margareta (1353—1412), o uniune personală a celor trei țări nordice : Danemarca, Norvegia, Suedia. Episcopiile de Lund (1104) pentru Danemarca, Trandhiem (1152) pentru Norvegia și Uppsala (1164) pentru Suedia, erau principalele centre de unde se va coordona viața bisericească și misionară peste întreaga regiune baltică și pînă în Islanda și Groelanda.

2. În ce privește opera misionară desfășurată în această perioadă, trebuie spus că, spre deosebire de perioadele anterioare, rezultatele sînt mult mai modeste. Desigur, una din cauzele obiective sînt invaziile popoarelor turanice, în urma cărora orașe și sate întregi din Siria și Asia Mică au trecut la Islamism. Vina o poartă de multe ori creștinii. Pe la 1100, locuitorii ortodocși din părțile Smirnei au sărit în ajutorul emirului turc Tzachas la construirea flotei care să pornească împotriva Bizanțului pentru că acesta îi exploatase prea crunt. Pe de altă parte, intoleranța cruciaților latini față de ierarhia ortodoxă a creat și ea reacții. În Georgia, islamizarea n-a prins teren pentru că, începînd cu anul 1100, regii locali au reușit să apere Ortodoxia și tradițiile ecumenice erau vii.

S-a afirmat adeseori că activitatea misionară bizantină s-a desfășurat în strînsă legătură cu opera de culturalizare a «semi-barbarilor» de la granițele Imperiului, operă care nu totdeauna a fost urmată de convertire la creștinism, dar care a reușit să creeze veacuri de-a rîndul o comunitate de interese, atitudini de loialitate și de colaborare ca într-un «Commonwealth». De cele mai multe ori însă supremația culturală era aceea care ducea la creștinare. Asanarea unor terenuri mlăștinoase, ca pe vremuri, în Georgia, defrișarea de către călugării ruși a terenurilor nordice împădurite și apoi crearea unor adevărate colonii sau «slobozii» de țărani și chiar de negustori, care vor comercializa apoi sarea la Marea Albă, sînt numai două din modurile cunoscute în

care se desfășura activitatea misionară în spațiul popoarelor ortodoxe. Va rămîne ca un fapt de mare importanță socială opera acestor călugări ai mînăstirilor din «Tebaida Nordului» în frunte cu stareții Savatie și Zosima, care între 1429—1479 vor duce și muncă de colonizare, dar și de creștinare a acestui Nord îndepărtat.

Dacă în perioada anterioară Biserica rusească avea ca limite scaunele episcopale de la Bielgorod pe Donet și Rostov pe Don, la sud și răsărit, Vladimir Volinsk spre vest și Novgorod spre nord, acum teritoriul se va lărgi spre nord-est pînă dincolo de Urali, fiind încreștinați în secolul al XIII-lea ciuzii și carelii, apoi în secolul al XIV-lea, fermii și zrianii.

Tot în veacul al XIII-lea s-a activat și la convertirea lituanilor, al căror mare principe Mindovg a fost botezat de preoți ortodocși în anul 1246. În urma presiunii politice și militare a cavalerilor teutoni, Mindovg trece la rit latin, în 1252, fapt pentru care papa Inocențiu al IV-lea (1243—1254) îi trimite coroană regală și un episcop. Celelalte rude ale marelui principe rămăseseră însă împărțite, parte ortodocși (majoritatea), parte păgîni. Însuși Mindovg a revenit la păgînism. Situația a rămas nedecisă timp de 100 de ani. Din pricina presiunii tot mai mari a cercurilor catolice poloneze, unii din prinții lituani, Teodor Coriatovici († 1394), emigră la Muncaci (1354), iar Gheorghe (Iuri) Coriatovici emigră în Moldova. În fine, la 4 martie 1386, alt prinț lituan, Vladislav V Iagiello (1386—1434), prin căsătoria lui cu Hedwiga, moștenitoarea tronului Poloniei, uni Lituania cu Polonia și oficializă astfel ritul latin în cele două țări, introducînd un regim de grea apăsare pentru populația rămasă încă ortodoxă.

Merită să fie *amintită* aici și inițiativa bizantină de sprijinire a credinței ortodoxe în statul tătărăsc din Persia, condus de marele han Hulagu (1217—1265), cu care împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul (1261—1282) s-a legat într-o coaliție de apărare împotriva planurilor expansioniste ale cruciaților. În 1258, Hulagu-han cucerește și distruge Bagdadul. Soția lui Hulagu era o nestoriană evlavioasă, care apăra creștinismul și pentru care hanul însuși a construit o capelă mobilă, care putea s-o însoțească oriunde ar fi avut ea nevoie pentru a-și face rugăciunile în dangătul clopotelor. Hanul, care era fratele lui Gingis-han (1154—1227), s-a arătat indulgent și a primit un episcop creștin la Tabriz (1251—1265). Mai tîrziu au intrat în acțiune și aici cruciații, desfășurînd o oarecare activitate care a *dus la înființarea cîtorva episcopii* catolice, în frunte cu cea de la Sultanieh.

O lucrare de mai lungă durată și de o excepțională vitalitate a fost cea desfășurată de nestorieni care trăiau în Persia de sute de ani și care au reușit să convertească chiar un prinț tătar cu tribul său (*cheraiții*) *din sudul lacului Baical*, vasal al Imperiului chinez (1145). Misionarii nestorieni au activat pînă în India și în China, numărul episcopatelor și mînăstirilor în aceste extinse regiuni fiind impresionant (aproape 100). Din nefericire, comunitățile din spațiul mongol au fost desființate curînd, după 1210, de către Ginghis-han, iar după 1368, dinastia Ming a persecutat atît pe mongoli cît și pe nestorieni și pe catolicii care înființaseră, mai ales prin călugării minoriți ca Ioan de

Monte Corvino († 1330) și alții, mai multe episcopii, între 1300—1368. În felul acesta singurele regiuni unde s-au mai păstrat comunități creștine mai puternice au fost vechile patrii: Mesopotamia (= Irak) și Persia (= Iran), dar și aici propaganda latină i-a dezbinat spre sfîrșitul perioadei. Zvonul despre reușita convertirilor lor printre tătari și chinezi a popularizat aproape legendar două nume, al «presbiterului Ioan» (Ovangham) și al negustorului venețian Marco Polo († 1323), cel care a deschis drumul comerțului spre China.

Dintre inițiativele de convertire, care au fost mult apreciate la timpul lor, amintim pe cea întreținută de franciscani și dominicani, printre musulmanii din Asia Mică și Africa de Nord, inițiativă care a dat naștere și la o serie de studii prețioase asupra Islamismului. Îndeosebi franciscanul Raimund Lullus, ucis cu pietre în Tunisia în 1316, organizase în insula Mallorca un seminar de limbi orientale și preconizase o metodă specială pentru convertirea arabilor (ars lullica). Întrucît însă legile islamice interzic orice activitate misionară creștină printre ei, rezultatul între musulmani a fost redus.

Biserica de Apus a mai desfășurat, în această perioadă, o febrilă activitate pentru convertirea țărilor și popoarelor din bazinul Mării Baltice. Dar și aici, poate mai mult decît în alte părți, activitatea misionarilor latini era inspirată de dictonul augustinian «compelle intrare» (= silește-i să intre), folosindu-se din plin de forța seculară și politică, tipică Evului mediu. Opera era apreciată ca o «dilatatio imperii christiani» prin spadă și cuvînt, predicată și realizată de cavaleri înarmați.

La slavii de peste Elba (venzi, vilți, sorbi, obotriți) și în insula Rügen s-a lucrat sub deviza «moarte sau botez», așa cum indicase marele predicator al cruciadei a II-a Bernard de Clairvaux († 1153). Și-a dat contribuția și Vicelin, episcop de Oldenburg († 1154), prin înființarea unei abații lîngă Lübbek (Neumünster), dar partea principală revine marilor duci Henric Leul († 1262) al Saxoniei și Albrecht Ursul, care, după 1159, au colonizat în aceste părți oameni devotați din Țările de Jos, desigur după ce au înlăturat sau îngenuncheat pe indigeni.

La convertirea prușilor din răsăritul Vistulei s-a lucrat și mai dur. Între ei activaseră mai mulți misionari între care călugărul cistercian Cristian, pe care papa Inocențiu al III-lea (1198—1216) îl hirotonise episcop în 1215. Cînd localnicii au simțit că odată cu încreștinarea urma să se aducă și coloniști polonezi în pămîntul lor, și așa destul de sărac, oamenii s-au revoltat atît de vehement încît au distrus și devastat totul. Atunci intervine feudalul locului, ducele Conrad de Mazovia, care, de teama răsculaților, cheamă pe «cavalerii teutoni» aflați pe atunci în Țara Bîrsei (1226). Marele maestru al ordinului, Herman de Salza, a obținut de la papa Grigorie al IX-lea (1227—1241) și de la împăratul german Friederich al II-lea (1215—1250) promisiunea că teritoriile cucerite de el vor fi proprietate a ordinului teuton. Asigurîndu-și și concursul cavalerilor spadei, care acționau în același sens în Letonia, teutonii au ocupat sistematic, militărește, bucată cu bucată, întreg ținutul, colonizîndu-l cu forțe noi, după ce au exterminat pe cei mai mulți indigeni. Lupta a durat vreo 50 de ani. Cavalerii deveniseră o forță de

temut chiar pentru regatul Poloniei, care în 1410 a fost nevoit să ducă război crunt cu ei. Domnul Moldovei Alexandru cel Bun (1400—1432) a dat ajutor Poloniei contra cavalerilor teutoni în lupta de la Grünwald, din 15 iulie 1410, şi în lupta de la Marienburg din 1422. Abia în 1466 cavalerii teutoni au fost obligaţi să cedeze statului polonez partea apuseană a Prusiei, iar în 1525 şi pe cea răsăriteană.

În Letonia, din 1225, scaunelor episcopale din Dorpat şi Riga li s-a acordat statut princiar, cu castele şi moşii întinse. Poftele feudale au provocat conflicte atît de mari între episcopul de Riga, cavalerii spadei şi burghezia oraşului Riga, încît papa a trebuit să intervină, ameninţînd cu interdictul şi împărţind fiecărei părţi o treime din venituri. Scaunul episcopal din Reval era supus Mitropoliei din Lund, în sudul Suediei.

Tot cu arma a fost introdus creştinismul şi în Finlanda de către regele suedez Henric al IX-lea cel Sfînt (1157). Preoţii erau hirotoniţi de arhiepiscopul din Uppsala. Abia pe la sfîrşitul secolului al XIII-lea s-a generalizat creştinismul în întreaga ţară. În partea ei răsăriteană populaţia cunoscuse şi misionari ortodocşi, care întemeiaseră un centru de evanghelizare la mînăstirea Valaamo, pe ţărmul lacului Ladoga (începutul secolului al XIII-lea). Ceva mai tîrziu se convertesc şi laponii (1270—1335).

BIBLIOGRAFIE*

R. Fossier, *Le moyen âge* t. 1. *Les mondes nouveaux* (350—950); t. 2. *L'éveil de l'Europe* (950—1250); t. 3. *Le temps de crise* (1250—1550), Paris, 1982—1983; H. Zimmermann, *Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie. Mit einem Verzeichnis der Päpste vom IV. bis zum XV. Jahrhundert*, Stuttgart, 1981; Idem, *Der Canossagang von 1077, Wirkungen und Wirklichkeit*, Wiesbaden, 1975; E. Perroy, *Etudes d'histoire médievale*, Paris, 1979, 820 p.; Br. Tierney, *Church Law and Constitutional thought in the Middle Ages*, London, 1979; J. le Goff, *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*, Paris, 1977; Idem, *Civilizaţia Occidentului medieval*, trad. şi note de Maria Holban, Bucureşti, 1970; J. Richard, *Orient et Occident au Moyen Age. Contacts et relations (XII—XV s.)*, Londres, 1976; Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris, 1975; Deny Hay, *L'Europe au XIV-e et XV-e siècle*, Traduit de l'anglais par Françoise et Georges Ruhlmann et Jean Tamagnam (Histoire de l'Europe, t. V), Paris, 1972; M. D. Knowles—D. Obolensky, *Le Moyen Age (600—1500)*, trad. de l'anglais par. L. Jézéquel, *Nouvelle histoire de l'Eglise* sous la direction de L.—J. Rougier, R. Aubert, M. D. Knowles, t. II, Paris, 1968; F. Kempf, H. G. Beck, E. Ewig, J.—A. Jongmann, *Die Mittelalterliche Kirche*, Freiburg im Breisgau, 1966; B. Moeller, *Spätmittelalter (Die Kirche in ihrer Geschichte*, II), Göttingen, 1966; M. Şesan, *Die Orthodoxe Kirche von Jahre 1054 bis heutzulage*, în «Le monde religieux», t. 30, Zürich, 1969, p. 75—129.

George Every, *The Byzantine Patriarchate 451—1204*, London, 1962; G. Stockle, *Geschichte der Slavenmission* (Col. Die Kirche in ihrer Geschichte), Göttingen, 1961; H. Pirenne, *Histoire de l'Europe des invasions au* XV-e *siècle*, Bruxelles, 1958; *L'Eglise et les Eglises. Neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident*, t. I—II, Chevetogne, 1954; M. Bloch, *La société féodale*, 2 vol., 2-e ed., Paris, 1949; Ch. Diehl — G. Marchais, *Histoire du Moyen Age* (col. Glotz IX, 1).

L'Europe orientale de 1081—1453, Paris, 1936—1945; A. Fliche — V. Martin, *Histoire de l'Eglise depuis les origines à nos jours*, vol. XI—XV, Paris, 1937—1939; Aug. Fliche, *La chrétienté médiévale* (395—1254) (Histoire du monde par E. Cavaignac, t. VII), Paris, 1929.

* Bibliografie întocmită de Pr. prof. T. Bodogae şi Pr. prof. I. Rămureanu.

Pentru imperiul mongol, L. Kehren, *Tamerlan* Paris, 1979; J. A. Boyle, *The Mongol World Empire* (1206—1370), London, 1977; Pr. prof. I. Pulpea—Rămureanu, recenzie la lucrarea: B. D. Grecov—A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, în «Ortodoxia», VI, 1954, nr. 1, p. 130—142.

În limba română: N. Iorga, *Istoria vieții bizantine*, trad. de Maria Holban, București, 1974; Ch. Diehl, *Figuri bizantine. Marile probleme ale Imperiului bizantin*, trad. de I. Zarea, I—II, București, 1969; Eug. Popovici, *Istoria bisericească universală*, ed. a II-a, vol. III, București, 1927.

Cruciadele *

Descriind sosirea la Constantinopol a cruciaților, începînd cu vara anului 1096, Ana Comnena (1083—1148) relata că tatăl său Alexie (1081—1118) nici nu avusese destul răgaz să se odihnească după luptele împotriva pecenegilor și cumanilor, cînd a auzit vestea neliniștitoare că se apropie sosirea unor contingente numeroase de armate france și că, pînă să sosească ele, mulțimi nesfîrșite de oameni neînarmați «mai numeroși decît grăunțele de nisip și decît stelele» curg ca niște fluvii peste Dacii și peste Balcani, ca un nor de lăcuste spre capitala Bizanțului. Nimeni nu-și mai amintește, se spune mai departe, să fi văzut vreodată o dislocare de atît de numeroase mulțimi de bărbați și de femei, din care, într-adevăr, cei mai simpli erau mînați de dorința de a se închina la Mormîntul Domnului, dar alții n-aveau alt plan și altă speranță decît de a pune cumva mîna pe bogățiile Orientului și mai ales ale capitalei bizantine.

Cruciadele sînt un fenomen complex, tipic epocii feudale a Evului mediu. Pe de o parte, papalitatea care va iniția și organiza toate aceste acțiuni a urmărit realizarea dominației sale spirituale peste întreaga creștinătate, potrivit teoriilor teocratice ajunse în aceste veacuri la cea mai înaltă culme. Din ideea de dreptate și de ordine creștină, de care se simțeau responsabili papii și toți ierarhii Bisericii Romano-Catolice, așa cum înțelegeau lucrurile în primul mileniu scriitori ca Augustin († 430) sau Salvian de Marsilia († după 480), papii vor propovădui acum idei tot mai extremiste, ca acelea de «vicarius Christi», de «arbiter mundi», în loc să asculte de obiecțiunea abatelui Bernard de Clairvaux († 1153), care recomanda un primat al slujirii în locul celui al dominării: *ministerium, non dominium*. Caracterul moral al cruciadelor va fi cu atît mai greu de justificat cu cît, în afară de cruciada primă (1096—1099), în care, într-adevăr, au existat între cavalerii participanți mulți luptători de bună credință, s-a dovedit că celelalte expediții urmăreau mai mult scopuri pămîntești și materialiste, iar cruciada a IV-a (1202—1204) a deviat în mod regretabil, ajungînd să ocupe chiar Constantinopolul, capitala Imperiului bizantin.

Pe de altă parte, marii feudali apuseni căutau și ei în Răsărit înființarea unor state în care să domine independent, iar mica nobilime și cavalerii urmăreau ocazii de luptă și aventură răsplătite cu domenii și moșii, în orice caz mai rentabile decît le-ar fi avut acasă, unde mulți își lichidaseră avutul pentru că nu mai puteau face față situației din

* Capitol redactat de Pr. Prof. T. Bodogae și Pr. Prof. I. Rămureanu.

pricina deosebirii sociale și economice dintre marii feudali, pe de o parte, și orășeni și țărani, pe de altă parte. Cea mai bună sursă apuseană pentru descrierea cruciadei întîi, *Istoria cruciadelor*, scrisă de călugărul benedictin Quibert de Nogent († 1124), informează că în urma foametei provocate de slabele recolte urmate una după alta, prețul grînelor a crescut atît de mult încît, din pricina speculei negustorilor, sărăcimea consuma rădăcini și ierburi sălbatice. În urma chemării la cruciade, lucrurile se vindeau pe nimic. Toți căutau să-și schimbe averea în bani ca să-i aibă pe drum.

Orașele italiene au văzut în cruciade mijloace optime pentru întărirea puterii lor economice și pentru deschiderea de piețe cît mai avantajoase. Tocmai acestor împrejurări favorabile și altora similare, le datorează cetățile italiene Veneția, Genova, Amalfi, Milano, Florența și altele ridicarea lor la rang de mari puteri comerciale. De asemenea, statul normanzilor din sudul Italiei, sub conducerea lui Robert Guiscard de Sicilia (1015— † 1083), Bohemond de Tarent († 1111), Tancred († 1112) sau Roger I, mare duce de Sicilia (1089—1101), au luptat cu patimă, cu tenacitate și îndrăzneală de pirați pentru a avea baze în Orient, sau pentru a fura specialiști și metode noi spre a dezvolta și în țara lor cultura viermilor de mătase.

Țărănimea a participat numai la prima cruciadă și a plecat mai ales ca să scape de sarcinile feudale, care ajunseseră insuportabile, sperînd că vor găsi pămînt liber unde să-și rostuiască alte gospodării. Epoca cruciadelor coincide și cu marile așezări de populație germanică în regiunile din regatul feudal ungar.

După devastarea și distrugerea, la 28 septembrie 1009, a Bisericii Sfîntului Mormînt și a Golgotei de către sultanul Egiptului Al Hakim (996—1020), a urmat un timp mai liniștit în care pelerinajele au putut oarecum continua. În schimb, atacurile populațiilor beduine, cum a fost cel comis asupra celor aproape 10.000 de pelerini conduși în 1065 de episcopul Günther din Bambery, au creat o puternică impresie în conștiința Europei. Situația s-a înrăutățit și mai mult odată cu cuceririle turcilor selgiucizi, care au distrus armata bizantină în lupta de la Mantzikert din 19 august 1071. Cu trei ani înainte, turcii cuceriseră Cezareea Capadociei, unde profanară mormîntul Sfîntului Vasile. În 1078, turcii cuceriră Ierusalimul de la dinastia Fatimilor din Egipt (969—1171) pe care-l păstrară pînă la 1098, cînd Orașul Sfînt trecu din nou sub stăpînirea Egiptului. În 1086 turcii au pus stăpînire asupra Antiohiei, comițînd și acolo tot felul de atrocități.

În urma mai multor apeluri pentru ajutor împotriva pecenegilor și selgiucizilor, Alexios Comnenul primi făgăduința din partea contelui Robert de Flandra, în 1090, cînd acesta trecu prin Bizanț, cu ocazia unui pelerinaj în Ierusalim, și îi făcu jurămînt de vasalitate, că-i va trimite un detașament de 500 de cavaleri.

Cruciada I (1096—1099). Împăratul Bizanțului Alexios I Comnen (1081—1118), în speranța că va recuceri Asia Mică de la turci, s-a adresat în 1095 papei Urban al II-lea (1088—1099), cerîndu-i ajutor. În conciliul de la Clermont din 27 noiembrie 1095, în Franța, papa a cerut

printr-o cuvîntare înflăcărată eliberarea Locurilor Sfinte, iar mulțimile adunate aci au primit cu entuziasm strigînd : «Dumnezeu o vrea, Dumnezeu o vrea».

Data plecării în cruciadă a fost fixată la 15 august 1096. Cei ce plecau în cruciadă și-au pus pe hainele lor semnul crucii, de la care ei au primit numele de *«cruciați»*.

Înainte de marea cruciadă a nobililor și baronilor, au pornit *două cruciade populare*. Astfel caizerul german Walter Habenicht (= Valter cel Sărac) și Petru Eremitul, monah din Picardia, în Franța, au condus, în primăvara anului 1096, o armată nedisciplinată de bărbați, femei și copii, circa 50.000 de persoane, care, trecînd prin Ungaria, Serbia și Bulgaria, au ajuns la 1 august 1096 la Constantinopol.

Împăratul Alexios I Comnen i-a trecut la Kivotos, pe coasta golfului Nicomidiei, unde cei mai mulți au fost nimiciți de turci.

O altă grupă de cruciați, sub conducerea preoților germani Volkmar și Gottschalk și a contelui Enrico de Leiningen, neavînd cele trebuincioase subzistenței, s-a destrămat și nimicit pe drum, în Ungaria.

Adevărata cruciadă a fost a nobililor și baronilor și la ea au participat patru grupe de cruciați, trei din Franța, Anglia și Germania și una a normanzilor din sudul Italiei.

Grupa întîi a fost alcătuită de cavalerii lotaringieni flamanzi și germani sub conducerea ducelui Godefroy de Bouillon (1058—1100) al Lotharingiei Inferioare (Belgia de azi), șeful primei cruciade, a fraților săi, Eustache și Balduin de Boulogne, și a contelui Robert de Flandra, fiul fostului cuceritor al Angliei în 1066, Wilhelm Cuceritorul (1066—1087).

Cavalerii cruciați din această grupă merg de-a lungul Dunării, traversează Ungaria, Serbia și Bulgaria și ajung primii la Constantinopol la 23 decembrie 1096.

Grupa a doua, a cavalerilor din Franța centrală, la nord de Loire, la care s-au adăugat cavalerii bretoni și englezi, sub conducerea lui Robert de Courtheuse, ducele Normandiei (1087—1105), fiul cel mare al lui Wilhelm Cuceritorul. Aceștia au petrecut iarna anului 1096 în Apulia, în Italia, apoi trec Marea Adriatică și pe Via Egnatia, după mari greutăți, ajung la Constantinopol în 1097.

A treia grupă, a cavalerilor provensali din sudul Franței, condusă de Raymond IV, conte de Toulouse (1088—1105), între care se afla și delegatul papei Urban al II-lea, Adhémar du Puy, trec prin Italia de nord și Dalmația și ajung la Constantinopol.

În fine, grupa a patra, a cavalerilor normanzi din Italia de sud, sub conducerea ducelui Boemond de Tarent († 1111), fiul ducelui normanzilor Robert Guiscard de Sicilia (1015—1083), și a lui Tancred († 1112), nepot de soră al lui Boemond, trec de la Brindisi Marea Adriatică în Epir și pe Via Egnatia, după multe jafuri, ajung la Constantinopol.

În mai 1097, concentrarea celor patru grupe era fapt împlinit, armata cruciaților numărînd peste 200.000 de luptători.

Împăratul Alexios I Comnen a obligat pe conducătorii cruciaților să-i depună jurămîntul de vasalitate, iar teritoriile cucerite de la turci și arabi să fie cedate bizantinilor. Cu greutate, aceștia au depus jură-

mîntul de fidelitate față de împărat, cu excepția contelui Raymond IV de Toulouse și a normandului Tancred.

În schimbul acestor obligații, bizantinii s-au arătat dispuși să contribuie la întreținerea trupelor de cruciați și să colaboreze la acțiunile lor militare.

În 1097, cruciații trec în Asia Mică și atacă împreună cu bizantinii Niceea, pe care o cuceresc de la turci. La 1 iulie 1097 bat pe turci la Dorylaeum, apoi trec în Cilicia, unde armenii refugiați înființaseră încă din anul 1064 regatul «Armeniei Mici», iar în octombrie 1097, ajung la Antiohia, pe care, după un asediu de șapte luni, o cuceresc, datorită unei trădări, la 3 iunie 1098.

Mai rămăseseră doar 40.000 de cruciați. În timpul asediului Antiohiei emirul musulman de Mosul (azi în Irak), Kerboga, a venit în ajutorul musulmanilor, dar eforturile sale n-au avut succes.

Din Armenia Mică, Balduin de Boulogne, chemat de conducătorul armean Thoros, s-a dus la *Edessa*, unde înființă în 1097 primul stat latin în Orient, care se menținu pînă la anul 1144.

Al doilea stat latin creat în Orient de cavalerii occidentali a fost *Antiohia*, care a durat din 1098 pînă la 1268, cînd căzu definitiv în mîinile musulmanilor.

Conducerea Antiohiei a fost acordată, după certuri aprinse între șefii cruciadei, normandului Boemond de Tarent, care n-a vrut s-o cedeze împăratului Alexios I Comnen, așa cum se obligase prin jurămîntul de fidelitate făcut la Constantinopol în 1097. Patriarhul grec de Antiohia a fost înlocuit cu unul latin, spre marea indignare a credincioșilor, în majoritate ortodocși.

Totuși, sub împăratul Ioan Comnen (1118—1143), bizantinii reușiră să impună suzeranitatea asupra Antiohiei.

După certurile dintre cavalerii latini, cu privire la conducerea Antiohiei, contele Raymond IV de Toulouse plecă să cucerească Ierusalimul, care se afla din 1098 sub stăpînirea sultanilor din dinastia Fatimizilor din Egipt (969—1171).

Asediul Ierusalimului a durat de la 7 la 15 iulie 1099. Intrînd în Orașul Sfînt, care avea atunci 20.000 de locuitori, în mare parte musulmani și iudei, cruciații, în număr de 1.200 de cavaleri și 12.000 de soldați, vineri, 15 iulie 1099, la trei ore după amiază, au făcut un masacru fără exemplu în istorie, ucigînd pe iudei și musulmani, fapt oribil care a compromis ideea de cruciadă în ochii contemporanilor.

Ierusalimul, cu teritoriul din jur, a constituit regatul latin al Ierusalimului. Primul rege a fost ales dintre conducătorii cruciadei. Godefroy de Bouillon (22 iulie 1099—18 iulie 1110), francez din Lotharingia Inferioară (Belgia de azi), avu bunul simț să refuze coroana de rege, acolo unde Iisus Hristos primise coroana de spini, intitulîndu-se doar: «*advocatus Ecclesiae Sancti Sepulcri*». Titlul de «rege al Ierusalimului» s-a dat la 25 decembrie 1110 fratelui său Balduin I de Boulogne (1110—1118), chemat de la Edessa ca să ocupe tronul regatului de Ierusalim.

Patriarhul ortodox al Ierusalimului a fost înlocuit cu unul latin, spre marea indignare a grecilor.

Stabilirea cruciaților în Palestina, după eliberarea Ierusalimului, la 15 iulie 1099, constituie primul exemplu de colonialism.

Cruciații au înființat apoi *comitatul de Tripolis*, în Siria, care a durat de la 1102 pînă la 1289.

Cu ajutorul cetăților italiene Pisa, Genova și Veneția, care urmăreau interesele lor comerciale în Răsărit, Balduin I de Boulogne a cucerit orașele Cezareea Palestinei, iar în Siria Akkon (Acra), Sidon, Beirut și mai tîrziu Tir, mărind teritoriul regatului Ierusalimului, care a rămas în mîinile cruciaților din 1099 pînă la 1197, cînd Orașul Sfînt a fost cucerit de sultanul Saladin al Egiptului (1171—1193), curd de origine.

Cruciada a II-a (1147—1149). Suspiciunile, conflictele și resentimentele dintre greci și latini pe de o parte, iar pe de alta certurile dintre conducătorii statelor latine de tip feudal din Orient, Ierusalim, Antiohia și Edessa, au fost în profilul musulmanilor. Astfel, între anii 1144—1146, emirii arabi de Mosul (azi în Irak), Zengi și Nureddin, au atacat Edessa pe care au cucerit-o la 23 decembrie 1144, apoi definitiv în mai 1146, masacrînd pe toți supraviețuitorii. Faptul acesta a creat o mare emoție in lumea creștină.

În această situație, ducele Raymond de Edessa s-a adresat papei Eugeniu al III-lea (1143—1153) pentru organizarea unei noi cruciade.

La 1 decembrie 1145, papa Eugeniu al III-lea a promulgat o bulă prin care îndemna pe conducătorii statelor occidentale și pe credincioși să pornească în cruciadă pentru eliberarea Edessei.

Papa nu s-a putut ocupa în mod special de pregătirea cruciadei, fiind ocupat cu răscoala lui Arnold de Brescia (1100—1155), în Lombardia, încît sarcina aceasta a revenit regelui Franței Ludovic al VII-lea (1137—1180) și călugărului cistercian Bernard de Clairvaux (1091—1153), care au stăruit pentru realizarea ei. Bernard de Clairvaux predica credincioșilor că cruciada este destinată «mîntuirii sufletului».

La cruciada a II-a au participat regele Ludovic al VII-lea al Franței și Conrad al III-lea (1138—1152), împăratul Germaniei, fapt pentru care ea este numită în istorie *«cruciada franco-germană»*.

Armata germană, în număr de 70.000, a plecat în aprilie 1147 de la Regensburg (Ratisbonna), oraș situat pe Dunăre, sub conducerea împăratului Conrad al III-lea, și, parcurgînd Ungaria, Serbia, pe la Niș, și Bulgaria, prin Sofia, a ajuns la Constantinopol.

Armata franceză pleacă de la Metz, Franța, în iunie 1147, prin Regensburg, Ungaria, Serbia și Bulgaria, întîlnindu-se cu cruciații germani la Constantinopol. Cele două armate voiau să atace Constantinopolul, cruciații fiind uimiți de frumusețea și bogățiile orașului.

Datorită abilității politice a împăratului Manuil I Comnen (1143—1180), a cărui soție, Bertha de Sultzbach, era cumnata împăratului Conrad al III-lea, cunoscută în Bizanț sub numele de Irina († 1159), Constantinopolul a putut fi salvat de atacul cruciaților.

Cruciații germani au trecut în Asia Mică și, pe uscat, prin Niceea, Dorylaeum, Smirna și Efes, apoi pe mare, au ajuns la Attalia, iar de acolo, în aprilie 1148, au ajuns la Acra (Akkon), vechea Ptolemaida, în Siria.

Cruciații francezi au trecut Bosforul, ajungînd la Niceea, iar de acolo, cu ajutorul bizantinilor, pe mare, pe lîngă Smirna și Efes, au ajuns pe coasta sudică a Asiei Mici, la Attalia, apoi, în martie 1148, pe mare, poposiră la Antiohia.

Cele două armate s-au întîlnit la Ierusalim, pregătindu-se să atace Damascul. În lupta aprigă ce s-a dat între 24 și 28 iulie 1148, Damascul n-a putut fi cucerit, iar Edessa, pentru dezrobirea căreia pornise cruciada franco-germană, a rămas mai departe în mîinile musulmanilor.

Între anii 1140 și 1149, cruciații au ridicat la Ierusalim o biserică dublă, *Golgota* și *Sfîntul Mormînt*, latinii creîndu-și astfel drepturi la Sfîntul Mormînt al Domnului Hristos.

La 8 octombrie 1148, Conrad al III-lea părăsi Acra, plecă spre Germania prin Tesalonic și Constantinopol, unde încheie o alianță politică și militară cu împăratul Manuil I Comnen, alianță facilitată de înrudirea celor două case imperiale. Soția împăratului bizantin Manuil I Comnen, Bertha de Sultzbach, era cumnata împăratului german.

De Paștile anului 1149, regele Franței, Ludovic al VII-lea, plecă spre Franța. Pe Marea Mediterană, flota franceză a fost atacată de corăbiile bizantine, luînd în captivitate pe capricioasa regină Eleonora, soția lui Ludovic al VII-lea, dar a fost eliberată de flota normandă. Francezii debarcară în sudul Italiei, în Calabria. Regele Franței încheie cu ducele normand Roger II de Sicilia (1101—1154) o alianță la care s-au asociat și cetățile italiene favorabile papei (Guelfi), Serbia și Ungaria, care cuceriseră Croația și Dalmația, îndreptată contra alianței bizantino-germane. Se ajunge astfel la echilibrul forțelor, încît Imperiul bizantin n-a mai fost atacat.

Cruciada a III-a (1189—1192). Către finele secolului al XII-lea, asistăm la o nouă redeșteptare a lumii musulmane. Între anii 1182—1184, sultanul Saladin al Egiptului (1171—1193), curd de origine, atacă Transiordania, Palestina și Siria. În lupta decisivă dată la Hattin, lîngă lacul Tiberiadei (Ghenizaret), în nordul Galileei, la 4 iulie 1187, armata cavalerilor latini a fost aproape complet nimicită. Din 15.000 de cavaleri au scăpat cu viață aproape 1.000.

În urma acestei victorii, sultanul Saladin intră biruitor în Ierusalim, la 2 octombrie 1187, după 88 de ani de stăpînire creștină a Orașului Sfînt, și transformă toate bisericile în moschei.

Sultanii Egiptului au stăpînit Ierusalimul din 1187 pînă la 17 februarie 1229, cînd a fost cedat creștinilor de sultanul Malik al Kamil (1218—1238).

Căderea Ierusalimului sub musulmani în 1187 a zguduit profund tot Apusul.

S-a ajuns astfel la organizarea Cruciadei a III-a la care au participat cei trei mari și puternici monarhi ai Apusului : împăratul german

Frideric I Barbarosa (1152—1190), regele Angliei Richard Inimă de Leu (1189—1199) și regele Franței Filip al II-lea August (1180—1223).

Frideric I Barbarosa a condus trupele germane în 1189 prin Ungaria, Serbia și Bulgaria spre Constantinopol, petrecînd iarna în Tracia la Adrianopol. La Constantinopol, unde domnea împăratul Isac al II-lea Anghelos (1185—1195), puțin a lipsit ca trupele germane să atace orașul.

În primăvara anului 1190, împăratul și trupele germane au trecut în Asia Mică, unde, la 18 mai, au reușit să cucerească Iconium, capitala turcilor selgiucizi. S-au îndreptat apoi spre sud-vestul Asiei Mici, dar, la 10 iunie 1190, împăratul Frideric I Barbarosa s-a înecat în rîul Selef (Kalykadnus), în Cilicia. Armata germană fu condusă mai departe de fiul cel mai mare al împăratului, Friederich de Șvabia (Schwaben) pînă la Acra (vechea Ptolemaidă), în Siria, unde muri în ianuarie 1191.

Filip al II-lea August regele Franței se îmbarcă cu trupele sale la Genova, iar Richard Inimă de Leu al Angliei, la Marsilia, ajungînd cu toții în Sicilia, la Messina. După un popas în Sicilia, Richard Inimă de Leu se îndreptă spre insula Cipru pe care o cuceri de la bizantini la 6 mai 1191. Cei doi regi se întîlnesc la Acra, în Siria, pe care o cuceresc la 12 iulie 1191.

Din cauza conflictului dintre cei doi monarhi, Filip al II-lea August s-a întors în Franța.

Richard Inimă de Leu, regele Angliei, a rămas în Palestina, dar, cu tot curajul și bravura sa, n-a putut recuceri Ierusalimul.

În urma încheierii unui armistițiu cu sultanul Saladin al Egiptului, acesta a acordat cavalerilor occidentali litoralul Mediteranei între Iaffa (Joppe) și Acra și a asigurat prin promisiune solemnă pe regele Angliei că li se permite creștinilor vizitarea Ierusalimului. Mai tîrziu, în 1197, fîșia de teritoriu dintre Iaffa și Acra a fost mărită prin cucerirea Beirutului în Liban.

În octombrie 1192, Richard Inimă de Leu a plecat din Palestina spre Anglia.

Insula Cipru, răpită bizantinilor de englezi la 6 mai 1191, în cursul primei sale șederi aci, a fost acordată prin vînzare, la întoarcerea în Anglia, în 1192, fostului rege al Ierusalimului : Guy de Lusignen, francez de origine, ai cărui descendenți au stăpînit-o trei secole (1192—1489), cînd a fost cucerită de venețieni, care, la rîndul lor, au stăpînit-o pînă la 1571, cînd a fost cucerită de turci, sub sultanul Selim al II-lea (1566—1574).

Cruciada a IV-a (1202—1204) a fost predicată în Apus de cel mai mare papă medieval Inocențiu al III-lea (1198—1216). Cruciații trebuiau să meargă mai întîi în Egipt și de acolo la Ierusalim spre a-l elibera din mîinile musulmanilor.

Republica Veneția, care avea mari interese comerciale în Imperiul bizantin și Orientul apropiat, s-a angajat să asigure transportul cruciaților cu flota ei în schimbul unei sume importante.

În acest timp, în Bizanț s-au produs mari tulburări din cauza certurilor pentru ocuparea tronului imperial. Împăratul Isac al II-lea

Anghelos (1185—1195) a fost înlăturat de la tron și orbit de fratele său Alexios al III-lea Anghelos (1195—1205). Fiul lui Isac II Anghelos, Alexios al IV-lea, fuge, în 1201, în Apus și cere ajutorul cruciaților, în schimbul unei însemnate recompense, pentru reînscăunarea tatălui său. El a promis totodată supunerea Bisericii grecești autorității scaunului papal.

Republica Veneției, socotind momentul favorabil pentru cîștigarea unor imense beneficii comerciale în dauna Imperiului bizantin, a îndreptat cruciada a IV-a spre Constantinopol.

Șeful cruciadei era italianul Bonifaciu de Montlerrat din Lombardia, dar adevărații ei conducători au fost papa Inocențiu al III-lea și bătrînul Enrico Dandolo, dogele Veneției, care manevrau din umbră, fiecare după interesele lui : papa pentru unirea cu grecii și recunoașterea primatului papal în conducerea Bisericii, iar Enrico Dandolo pentru ambițiile economice ale Veneției. El va juca rolul decisiv și este responsabil pentru devierea cruciadei de la eliberarea Ierusalimului și îndreptarea ei către Constantinopol.

Între conducătorii cruciadei mai erau : ducii Balduin de Flandra (1171—1205), Thibaud de Champagne și istoriograful cruciadei Geofroy de Villehardouin, din Champagne (Franța).

În drum spre Bizanț, cruciații cuceriră mai întîi cetatea Zara de pe coasta Dalmației, aflată atunci sub stăpînirea regatului Ungariei, pe care o dădură Veneției. Era un trist și detestabil început pentru o cruciadă pornită contra necredincioșilor. Zara era un oraș creștin, luat prin asalt unui monarh creștin.

Flota cruciaților ajunse la Constantinopol în iunie 1203. Împăratul Alexios III fuge, iar la 18 iulie 1203 este instalat pe tron orbul Isac II Anghelos, dar acesta n-a putut plăti suma de 200.000 de mărci de argint cerută de cruciați.

Bizantinii erau tot mai agitați de purtarea grosolană și arogantă a cruciaților. La 25 ianuarie 1204, o revoluție din Constantinopol a răsturnat pe Isac II Anghelos și așează pe tron pe Alexios V Dukkas Murtzaflos, dar nici acesta n-a putut plăti sumele exagerate cerute de venețieni.

Atunci, în martie 1204, într-o consfătuire a căpeteniilor cruciadei s-a hotărît «partajul Romaniei», adică al Imperiului bizantin.

La 13 aprilie 1204, în Vinerea Patimilor, cruciații luară cu asalt Constantinopolul, pe care-l jefuiră în mod barbar trei zile și trei nopți, oferind lumii creștine acest trist și jalnic final de cruciadă, care s-a transformat într-un detestabil brigandaj internațional, bine camuflat sub poleiala războiului sfînt și a apărării creștinilor în fața musulmanilor, cruciadă manevrată cu dibăcie de thalassocrația Veneției și de papa Inocențiu al III-lea, pentru extinderea catolicismului arogant asupra Orientului ortodox.

Scene înspăimîntătoare de uciderи și jafuri se petrecură atunci în Constantinopolul asediat ; membrii clerului latin luară partea lor alături de așa-zișii soldați ai lui Hristos. Opere de artă, de valoare inestimabilă, au fost distruse sau furate de cruciați. Bogățiile imense, uimitoa-

re pentru ochii barbarilor sălbatici și lacomi din Occident, strînse de secole în Constantinopol, pînă atunci necucerit, fură jefuite și împrăștiate în tot Apusul.

În locul Imperiului bizantin cruciații creară Imperiul latin de Constantinopol (1204—1261) punînd rege pe Balduin de Flandra (1204—1205). Acest imperiu latin cuprindea în Europa teritoriul Constantinopolului, iar în Asia Mică o fîșie largă de-a lungul Mării de Marmara (Propontida) și a Dardanelelor.

Veneția primi 3/8 din imperiul cucerit. Ea primi orașul Dyrrachium (Durrazzo), insulele ioniene, cea mai mare parte din insulele Mării Egee, Eubeea, Rodos, Creta, numeroase locuri în Moreea (Peloponez) și Tracia. Veneția își creă astfel un imperiu colonial și o hegemonie economică în Răsărit.

La Constantinopol au primit catedrala Sfînta Sofia și dreptul ca patriarhul latin să fie ales dintre ei. Patriarhul grec a fost alungat și a fost ales ca patriarh latin venețianul Toma Morosini.

Bonifaciu de Montferrat a primit regatul de Tesalonic cu Macedonia și Tesalia.

După modelul feudal, cruciații înființară și alte ducate și principate ca ducatul Atenei care reveni francezului Othon de la Roche, despotatul sau principatul de Ahaia sau Moreea (vechiul Peloponez), cu capitala la Mistra lîngă vechea Spartă, la picioarele muntelui Tayget, cucerit de francezii Guillaume de Champlitte și Geofroy de Villehardouin (1245—1278), istoriograful cruciadei, și alte ducate mai mici.

Clerul grec și aristocrația bizantină s-au retras în Asia Mică, unde au înființat Imperiul grec de Niceea (1204—1261). La Niceea, s-a instalat din 1208 pînă la 1261 și sediul Patriarhiei Ecumenice.

Grecii care au plecat din Constantinopol au mai înființat în Asia Mică și Imperiul grec de Trebizonda (1204—1461), iar în Europa, despotatul de Epir.

Cucerirea și jefuirea Constantinopolului din 13 aprilie 1204 și crearea unui Imperiu latin efemer, care a durat din 1204 pînă la 1261 la Constantinopol, a contribuit la slăbirea Imperiului bizantin, ce va fi restaurat după 1261 și constituie una din cauzele majore ale cuceririi lui de către turci, la 29 mai 1453. Din 1204 ura confesională dintre occidentali și bizantini, dintre catolici și ortodocși, a crescut și a săpat între cele două Biserici, Ortodoxă și Romano-Catolică, o prăpastie profundă, pentru care latinii erau cei mai vinovați.

Cruciada copiilor (1212). La începutul secolului al XIII-lea, monarhii Apusului, plictisiți de insistențele papei de a pleca în cruciadă și ocupați cu treburile lor, au uitat de cruciade. În poporul simplu, însă, a renăscut entuziasmul religios, încît se ajunse ca pe vremea lui Petru Eremitul în 1096—1097 să ia ființă în 1212 așa numita «cruciadă a copiilor». Mii de copii din Franța și Germania au pornit dintr-un spirit de aventură aberantă spre Ierusalim.

Astfel, un tînăr cioban din Franța, Ștefan (Etienne), în 1212, s-a crezut ales de Dumnezeu să conducă pe copiii francezi, între ei și fete și femei, în Palestina. Regele Filip II August (1180—1223) îi ordonă întoarcerea copiilor la părinți, dar doi negustori fără suflet i-au îmbar-

cat în corăbii la Marsilia în număr de 1.500, spre a-i duce în Orient. Două corăbii au naufragiat, iar celelalte au dus copiii la Alexandria, în Egipt, și în alte țări arabe, unde au fost vînduți ca sclavi.

Un copil german, Nicolae, care nu avea nici zece ani, a pornit din Colonia (Köln) în fruntea a mii de copii și a trecut Alpii spre porturile italiene pentru a se îmbarca către Palestina. Mulți copii au murit pe drum de foame și oboseală și numai puțini s-au întors la părinții lor.

Cruciada a V-a (1228—1229). Această cruciadă s-a desfășurat în două faze. Faza întîi a cruciadei o constituie expediția regelui Andrei al II-lea al Ungariei (1205—1235), care a plecat în Palestina în 1218—1219, împreună cu ducele Leopold VII de Austria și alți nobili din Austria și Bavaria. După toată probabilitatea, între ostașii lui Andrei al II-lea se găseau și români din Transilvania. După citeva expediții pe valea Iordanului, Andrei al II-lea și armata sa s-au întors acasă fără rezultate decisive.

O altă expediție, condusă de conții Wilhelm de Olanda și George de Wied, alcătuită din cruciați olandezi, vestfali și germani din orașul Bremen, la care s-a asociat în 1218 și francezul Jean de Brienne, fostul rege al Ierusalimului, în urmă regent al Imperiului latin din Constantinopol (1229—1237), s-a îndreptat împotriva Egiptului, care stăpînea atunci și Palestina, reușind să cucerească la 5 noiembrie 1219 portul Damietta din delta Nilului. Musulmanii distruseseră ecluzele și digurile Nilului, astfel că după doi ani, în 1221, Damietta a fost recucerită din mîinile creștinilor de sultanul Malik al Kamil (1218—1238) al Egiptului.

În 1219, Francisc din Assisi († 1226), fondatorul ordinului monahal al franciscanilor, a mers la curtea sultanului Malik al Kamil, încercînd să-l convertească la creștinism, dar nu reuși.

Faza a doua a cruciadei o constituie plecarea la Locurile Sfinte, după multe ezitări, a împăratului Germaniei Friederich al II-lea (1215—1250), principalul conducător al cruciadei a V-a. În 1227, el a plecat spre Orient, dar pe drum se îmbolnăvi și se opri în portul Otranto din Italia. Papa Grigorie al IX-lea (1228—1241), crezînd că este o simulare și dorind să scape de presiunile lui asupra scaunului papal, l-a excomunicat în 1228, socotindu-l un «păgîn și un musulman». El plecă în cele din urmă spre Orient în 1228, dar expediția lui nu s-a făcut sub auspiciile Sfîntului Scaun, ci pe cont propriu. *Ajungînd în Palestina*, datorită legăturilor sale amicale cu Malik al Kamil, unul dintre cei mai remarcabili sultani ai Egiptului, foarte avansat față de ideile timpului său, Friederich al II-lea a reușit să obțină pe zece ani, prin negocieri, *prin tratatul de la Iaffa (Ioppe) din 11 februarie 1229*, încheiat cu sultanul egiptean, *Ierusalimul*, fără moscheea lui Omar, *Betleemul*, *Nazaretul*, *ducatul Toron* din Galileea de Nord și *teritoriul Sinodului* din Fenicia, pentru ca luptele dintre creștini și musulmani să înceteze.

În urma tratatului de la Iaffa, Friederich al II-lea și-a făcut intrarea în chip solemn în Ierusalim, la 17 martie 1229, unde-și puse însuși coroana regală pe cap. În 1229, urmărit de papa Grigorie al IX-lea ca

dușman, părăsit de patriarhul latin de Ierusalim, calomniat de cavalerii templieri și ioaniți, el plecă din Palestina spre patrie.

Ierusalimul a rămas în mîna creștinilor din 17 martie 1229 pînă la 23 august 1244, cînd fu definitiv pierdut de cavalerii latini, fiiind atacat și ocupat de o hoardă de turci corasmieni, chemați în ajutor de sultanul Egiptului. Aceștia au masacrat o parte dintre creștini și au distrus biserica Sfîntului Mormînt.

Numai Iaffa (Ioppe), Acra (vechea Ptolemaidă), Tripolis și Antiohia au mai rămas în mîinile creștinilor.

Cruciada a VI-a (1248—1254). Pierderea Ierusalimului în 1244 a făcut ca papa Inocențiu al IV-lea (1243—1253) să îndemne creștinătatea apuseană, în conciliul de la Lyon din 1245, să se înroleze într-o nouă cruciadă.

Deși aversiunea pentru cruciadă devenise foarte mare, în urma exceselor cruciaților contra evreilor, schismaticilor (ortodocșilor) și mahomedanilor, totuși piosul rege al Franței Ludovic al IX-lea cel Sfînt (1226—1270) plecă în 1248 în cruciadă. El se opri cu armata mai întîi în insula Cipru, unde petrecu iarna anului 1248, apoi, în primăvara anului următor, se îndreptă spre Egipt, unde, în 5—6 iunie 1249, cuceri portul Damietta de pe brațul oriental al Nilului. Pînă să sosească la Damietta, musulmanii masacrară pe toți creștinii din oraș.

Înaintînd spre Cairo, regele francez căzu prizonier la Mansura, în aprilie 1250, împreună cu armata, iar flota care înainta în susul Nilului fu distrusă. Spre a-și recăpăta libertatea, regele Ludovic al IX-lea, a trebuit să plătească o sumă considerabilă și să cedeze Damietta.

După eliberare, Ludovic al IX-lea cel Sfînt s-a îndreptat spre Siria, în speranța de a primi ajutoare din Apus, dar ele n-au sosit. A mai petrecut patru ani în Răsărit, între 13 mai 1250 și 24 aprilie 1254, străduindu-se să fortifice orașele maritime stăpînite de occidentali.

După un pelerinaj la Betleem în 1254, la 24 aprilie același an s-a întors în Franța, fără să fi putut elibera Ierusalimul.

În 1268, principatul latin al Antiohiei căzu în mîinile musulmanilor.

Cruciada a VII-a (1270). Regele Franței Ludovic al IX-lea cel Sfînt plecă din nou în cruciadă în 1270, de astă dată în Tunis, unde spera să convertească la creștinism pe emirul Tunisului și să atace apoi Egiptul, care stăpînea Palestina. Aci, însă, piosul monarh și o parte dintre luptători muriră de dizenterie și ciumă. Fiul și urmașul său la tron, regele Filip al III-lea (1270—1285), după ce a încheiat un armistițiu cu saracinii (arabii), s-a întors în Franța.

Așa au luat sfîrșit cruciadele zise clasice. Numărul de 7 cruciade e pur convențional. În realitate, au fost mai mult de 12 expediții între țările Europei Occidentale și Palestina pentru eliberarea Locurilor Sfinte.

În 1289, mamelucii din Egipt, soldați turci, cumpărați de egipteni cu bani, care între 1254 și 1517 au reușit să formeze Dinastia mamelucilor, sub care creștinii au avut foarte mult de suferit, au cucerit orașul Tripolis, iar la 18 mai 1291, cavalerii franci au pierdut definitiv Acra, ultimul bastion creștin în Siria. Orașele martime Tir, Sidon și Beirut au

fost predate de bună voie sultanului Egiptului, care le-a stăpînit pînă în secolul al XVI-lea, cînd au intrat sub stăpînirea turcilor.

Cruciadele următoare de la Nicopole, 25 septembrie 1396 și de la Varna, 10 noiembrie 1444, organizate pentru alungarea turcilor din Europa, s-au terminat prin înfrîngerea creștinilor de către otomani, care dispuneau atunci de o mare putere militară.

Privite în general, după atîtea secole, constatăm că cruciații occidentali, francezi, englezi, germani, venețieni, genovezi, normanzi ș.a. nu au fost capabili să realizeze în Răsărit o operă durabilă, nici din punct de vedere politic, nici religios.

Descoperirea Americii : a Lumii noi, în 1492, de către celebrul navigator genovez Cristofor Columb (1451 — † 1506), va da istoriei universale un nou curs, căci țările occidentale își vor îndrepta atenția spre Lumea nouă.

Oricum, consecințele cruciadelor au fost și pozitive și negative.

Au fost pozitive pentru că, datorită comerțului maritim dintre Europa, Orientul Apropiat și Africa, s-au dezvoltat orașele, au înflorit burghezia și chiar primele întreprinderi capitaliste, care au sprijinit apoi înflorirea literaturii, a artei și a științelor. Cultura bizantină, continuatoarea prestigioasei culturi greco-romane, a contribuit în cea mai mare măsură la civilizația și dezvoltarea culturii apusene. Constantinopolul a fost în Evul Mediu centrul civilizației și al culturii universale, așa cum va deveni Parisul mai tîrziu.

Între consecințele negative notăm : scăderea moralității și a disciplinei bisericești, dar mai ales *slăbirea conștiinței unității Bisericii*, mai ales după cruciada a IV-a (1202—1204), cînd dezbinarea dintre Biserica Răsăritului și Biserica Apusului s-a adîncit cu adevărat. Dacă orgoliul bizantinilor pentru trecutul lor și pentru cultura lor, moștenitoare a prestigioasei culturi greco-romane, a dăunat unității Bisericii, nu mai puțin dăunătoare a fost pretenția de dominare a cavalerilor occidentali, care s-au străduit s-o impună în numele Bisericii Catolice, totdeauna doritoare să obțină conducerea supremă în Biserica lui Hristos, în detrimentul Bisericii Răsăritului.

Alunecînd prea mult spre interese lumești, spre secularism, conducătorii apuseni ai vieții bisericești au contribuit la nașterea spiritului libertin și protestatar care se va amplifica cu putere în secolele următoare proliferînd sub forma schismelor, ereziilor și a încercărilor de reformă *in capitis et membris* a Bisericii.

BIBLIOGRAFIE*

L. et J. Riley—Smith, *The Crusades. Idea and Reality*, 1095—1274 London, 1981 ; Ana Comnena, *Alexiada*, trad. de M. Marinescu, note de N. Serban-Tanașoca, 2 vol., București, 1977 ; R.-J. Lilie, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des Byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palestina bis zum 4. Kreuzzug* (1094—1204), München, 1981, XIII — 549 p. ; R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, vol. 7, *Jean de Brienne, Frédéric II et St. Louis*, 1210—1256, Paris, 1981, 420 p., vol. 8, *Les Mongols, l'anarchie franque et la chute d'Acre*, 1256—1291, Paris, 1981, 505 p. ; H. E. Mayer,

* Bibliografia a fost întocmită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

Geschichte der Kreuzzüge, 4-e Aufl. 1975; G. Richard, *Orient et Occident au Moyen Age. Contacts et relations* (XII—XV s.), London, 1976; K. M. Setton, *A History of the Crusades. T. III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, cited by H. W. Hazard, Madison and London, 1975, XXII, 813 p.; S. de Sandoli, *Corpus inscriptionum crucesignatorum Terrae Sanctae (1099—1291)*, traduzione, testo e annotazioni, Jerusalem, 1974; J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*; traduit de l'hébreu par C. Nahon, t. I și II, Paris, 1969, 1970. Recenzie, Pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», București, XXXIV, (1972), nr. 1, p. 78—81.

H. G. Beck, *Die byzantinische Kirche im Zeitalter der Kreuzzüge*, în H. Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Band III, Freiburg im Breisgau, 1968; L. Bréhier, *L'Eglise et l'Orient au moyen âge*, Paris, 1928.

S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 vol., (C.U.P.), London, 1951—1954.

S. Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge*, 3 vol., München, 1957—1960.

A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, tom. II, trad. franç., par P. Brodin et. A. Bourguina, Paris, 1932; N. Iorga, *Brève histoire des croisades et de leurs fondations en Terre Sainte*, Paris, 1924; Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècles*, t. I—VI, Paris—Bucarest, 1899—1916.

G. Ostrogoski, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963.

D. A. Zakynthinos, *Le despotat grec de Morée*, vol. I, Histoire politique; vol. 2, *Vie et institutions*. Revised by Chr. Maltézou, London, 1975; G. Schlamberger, *Byzance et les Croisades*, Paris, 1927.

În românește:

M. Șesan, *Cruciadele și Biserica Ortodoxă și actualitatea*, în «Mitropolia Ardealului», V (1961), nr. 4—6, p. 216—241. Idem, *Cruciadele și Biserica Ortodoxă*, Cernăuți, 1938; Fr. Pall, *Curs de istorie universală. Cruciadele (sec. XI—XIII)*, Cluj, 1948; Ilie Grămadă, *Cruciadele*, București, 1961.

S. Columbeanu și R. Valentin, *Cruciadele*, București, 1971.

Încercări de unire în sec. XI—XIV*

Cu toate că raporturile dintre creștinii răsăriteni și apuseni începură să se răcească încă înainte de 1054, totuși dezbinarea reală nu s-a făcut simțită decît mai tîrziu, mai ales în timpul și în urma cruciadelor. «Nu cred că greșelile latinilor sînt așa de multe și atît de grave, încît să poată motiva o schismă între Biserici», spunea dintre răsăriteni Teofilact al Bulgariei († 1108), iar egumenul cunoscutei mînăstiri italiene de la Monte Cassino, benedictinul Bruno de Segni spunea pe la 1150: «Credem cu tărie că în ciuda tuturor diferențelor de tradiții și de obiceiuri, între Biserici poate exista o singură familie legată indisolubil de capul ei, Hristos, după care prin credință în El formează și Biserica un singur trup». La 1087 erau aduse la Bari moaștele Sfîntului Nicolae, iar un alt Nicolae, tot grec din Trani, va fi canonizat pe la anii 1100 de papa Urban al II-lea (1088—1099). Pelerini latini, ruși și greci se întîlneau nestingherit la Locurile Sfinte, iar în Athos continua să existe încă și *în sec. al XII-lea mînăstirea Amalfinezilor*.

Are dreptate un istoric german (H. G. Beck) cînd spune că prima iritare au produs-o normanzii din sudul Italiei, mai ales din clipa în care papii, începînd cu Nicolae II (1059—1061), i-au răsplătit în 1060 cu moșii aflate pînă atunci în mîna bizantinilor, iar papa Grigorie al VII-lea (1073—1083) a făcut din normanzi un stat vasal al Scaunului Roman («monarhia sicula»). Se știe, însă, că normanzii au nutrit pretutindeni

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

planuri expansioniste şi colonialiste, încît era inevitabilă ciocnirea lor cu bizantinii. În Sicilia şi în sudul Italiei, unde pe la anii 1000 existau aproape 100 episcopate greceşti, normanzii au fost cei dintîi care au căutat desfiinţarea tradiţiilor răsăritene. În spatele acestor acţiuni ale lor e de înţeles că se aflau papii, care, în Evul mediu, au urmărit desfiinţarea oricăror tradiţii locale şi particulariste.

În 1071, anul marii înfrîngeri a armatei bizantine conduse de împăratul Roman al IV-lea Diogen (1067—1071) de către turci la Mantzikert, bizantinii au pierdut şi baza lor italiană de la Bari, ocupată de normanzi. Împăratul Mihail VII Dukas (1071—1078) a căutat atunci apropierea de papa Grigorie al VII-lea, cerîndu-i ajutor împotriva turcilor. Papa s-a bucurat şi a făcut planul să căsătorească pe fiica principelui normand Robert Guiscard (1015—1083) cu fiul bazileului bizantin, gîndindu-se că în chipul acesta se va face şi mai uşoară reunirea celor două Biserici. Bizantinii se vede că n-au acceptat şi, deşi papa a anunţat pregătirea unei cruciade, lucrurile au rămas nerezolvate din pricina frămîntărilor pentru investitură (1076). Mai tîrziu, papa a excomunicat chiar pe împăraţii Nichifor Botaniatul (1078—1081) şi pe Alexios-Comnen (1081—1118), pentru că se opuneau planurilor lui.

Se ştie că Grigore al VII-lea schiţase în celebrele sale puncte «Dictatus papae» un mod cu totul nou de a vedea lucrurile. Potrivit acestor vederi, singur Scaunul Romei este ecumenic şi n-are nevoie de sinod, iar în această calitate, el este deasupra puterii politice. Poate de aici a rezultat şi atitudinea lui duplicitară în problema «întoarcerii grecilor».

Cînd a urcat în Scaunul Roman (1088), papa Urban al II-lea a ridicat împăratului bizantin excomunicarea, spunînd împăratului Alexios I Comnen că ar fi bucuros dacă ar fi pomenit în diptice la Bizanţ şi că nu ştie de ce au fost închise unele biserici latine în Constantinopol. Împăratul a răspuns că în arhivele bizantine nu s-a păstrat nimic în legătură cu schisma, acţiunile din 1054 fiind mai mult o ceartă dintre patriarhul Mihail Cerularie (1043—1058) şi cardinalul Humbert. Singurele neînţelegeri, care s-ar putea aplana, ar fi de ordin liturgic. Cît priveşte faptul că papa nu-i pomenit în diptice, zice împăratul, faptul se explică prin aceea că papa n-a trimis scrisorile irenice obişnuite, iar bisericile latine închise în Constantinopol sînt numai cele normande. Patriarhul grec, prin care s-a făcut în 1089 această corespondenţă a propus papei să-şi trimită scrisorile irenice însoţite de o mărturisire de credinţă şi atunci dipticele se vor pune din nou în funcţiune. Papa a răspuns că chiar dacă s-ar acţiona «prin iconomie», creştinătatea tot ar avea de cîştigat, realizîndu-se unirea Bisericilor. Unirea nu s-a putut realiza, deoarece papa Urban al II-lea ceru împăratului bizantin recunoaşterea primatului papal.

În timp ce se desfăşurau luptele cruciadei I (1096—1099), papa Urban II convoacă un sinod în 1098 la Bari, în sudul Italiei, la care au luat parte şi episcopii greci din sudul Italiei; între cei prezenţi se afla şi cunoscutul teolog Anselm de Canterbury († 1109), născut la Aosta, în Italia, fondatorul scolasticii. Nu ni s-au păstrat actele sinodului, dar discuţia s-a purtat mai ales *asupra lui Filioque*, despre care Anselm a vorbit atît de elocvent încît papa a spus că pronunţă excomunicarea

împotriva celor ce n-ar crede așa. Se pare că de acum parte din episcopii greci din Italia («italo-grecii») s-au unit cu Roma. Era o unire parțială care nu angaja Biserica Ortodoxă.

Tratativele de unire au continuat între împăratul Alexios I Comnen și papa Pascal al II-lea (1099—1118).

Din cauza jafurilor făcute de normanzi pe teritoriul Imperiului bizantin, ura confesională dintre greci și latini s-a mărit. Latinii aroganți numeau pe greci schismatici, eretici și dușmani ai creștinătății, considerîndu-i o piedică în calea cruciaților pentru eliberarea Sfîntului Mormînt.

Boemond, ducele normanzilor, care devenise din 1098 principe al Antiohiei, cu autorizarea papei Pascal al II-lea, colindă în 1105 Europa apuseană pentru a organiza o expediție contra Bizanțului, oferind papei unirea Bisericilor, prin supunerea politică a grecilor, cucerind Constantinopolul.

Prin răsunătoarea înfrîngere a normanzilor la Dyrrachion (1107—1108), în Epir, povestită de scriitoarea bizantină Ana Comnena (1083—1148), în Alexiada ei, Boemond încheie o pace umilitoare cu tatăl ei, Alexios I Comnen, încît politica antibizantină, normandă și papală, fu compromisă pentru mult timp.

În 1113, împăratul Alexios I Comnen a oferit papei Pascal al II-lea (1106—1125) protecția sa, în urma maltratării și arestării de către Henric al V-lea, împăratul Germaniei, spunîndu-i eufemistic că ar fi fericit să primească pentru el sau pentru fiul său coroana din mîna lui. Se înfiripă un plan de reunire a Bisericilor. Papa a scris împăratului Alexios I Comnen că «primul drum spre unire mi se pare recunoașterea de către patriarhul constantinopolitan a *primatului și respectului datorat scaunului Apostolic*». Celelalte deosebiri dogmatice și liturgice nu se pot înlătura decît după unirea cu capul Bisericii. La discuțiile purtate s-au distins din partea latinilor Petru Hrisolanul sau Grossolan, arhiepiscopul Milanului, iar dintre greci, egumenul mînăstirii Ganu, Ioan Furnis și mitropolitul de Niceea, Eustațiu. Teologi și canoniști celebri greci din secolul al XII-lea, Eftimie Zigabenul, Nicolae episcop de Metond în Peloponez, Ioan Zonaras, au combătut părerile latinilor. La discuții a fost de față și împăratul. Fiul și succesorul împăratului Alexios I Comnen, Ioan al II-lea Comnen (1118—1143) intră în legături cu papii Calist II (1119—1124), Honoriu II (1124—1130) și Inocențiu II (1130—1143) în vederea unirii celor două Biserici, dar tratativele n-au dat roadele așteptate.

Ioan al II-lea Comnen începu tratative de unire și cu împăratul german Lothar al III-lea (1125—1137), pentru că politica agresivă a lui Roger al II-lea de Sicilia (1101—1156) devenea periculoasă pentru amîndoi.

În 1135, germanii au trimis la Constantinopol cu treburi diplomatice pe episcopul Anselm de Havelberg și, între altele, s-au angajat discuții publice în bisericile Sfînta Irina și Sfînta Sofia despre Filioque, azimă și primat. Discuțiile au fost liniștite, senine. Dintre bizantini a vorbit arhiepiscopul Nichita de Nicomidia. S-a propus ca problemele să fie hotărîte prin sinod.

În 1155, papa Adrian al IV-lea (1154—1159) a trimis la Constantinopol împuterniciți pentru a trata unirea cu grecii. Din scrisoarea papei reiese că el avea greutăți cu normanzii și cu Friederich Barbarossa, de aceea face aluzii la greci să fie ei mai înțelegători, scriindu-le : «Fiii Bisericii s-au îndepărtat de ascultarea mamei din clipa în care s-au despărțit de Scaunul Papal. Să ne grăbim s-aducem din nou pe fii la Biserică, să găsim drahma cea pierdută și oaia cea rătăcită... toți să se întoarcă la turma Sfîntului Petru». În același an, arhiepiscopul Vasile de Ohrida, în numele bizantinilor, răspundea : «Te-am auzit chemîndu-ne la Tine.. dar ce legătură are cu noi parabola despre oaia cea rătăcită și despre drahma cea pierdută, Prea Sfințite Papă ? Căci noi nu ne socotim căzuți de la adevăr. Înger din cer de ar veni și ar propovădui altfel, anatema să fie, căci nu știu altă temelie pusă decît pe Hristos și Biserica Lui».

În 1166, Manuil I Comnen (1143—1180) intră și el în legătură cu papa Alexandru III (1159—1181). Trimișii papei au declarat că cer de la bizantini doar recunoașterea primatului și pomenirea papei la Liturghie. Dintre greci a răspuns patriarhul Mihail III Anhialos, care a declarat că «papa nu-i nici primul dintre arhierei, nici judecător pentru alții, ci e doar o oaie și încă una care are nevoie de doctor». Tot similar se exprima și un sinod din Constantinopol din 1169 și asta într-o vreme cînd Manuil ducea politică filo-apuseană notorie.

Imitînd obiceiuri apusene, luîndu-și amîndouă soțiile din Apus, Manuil mergea cu gîndul pînă acolo că voia să readucă Italia sub ascultarea Bizanțului, cum a fost pe vremea lui Justinian. Prefera să fie încoronat de papă ca singur împărat legitim, numai să nu cîștige acest titlu rivalul său Friedrich I Barbarossa (1152—1190). De aceea a trimis și bani și trupe în Italia, reușind să învingă pe împăratul german la Pavia (1176).

Poporul revoltat s-a răsculat în 1182 și a masacrat pe latini, incendiindu-le bisericile din Constantinopol. Ca ripostă a acestui fapt trebuie socotit masacrul făcut de normanzi în 1185, în Tesalonic. În legătură cu acest masacru istoricul și teologul Nichita Choniates († 1211) declară că «între noi și latini s-a săpat o prăpastie de ură atît de mare, încît nici în suflete nu ne mai putem împăca, deși în exterior convenim cu ei».

În anul 1199, împăratul Bizanțului Alexios al III-lea (1195—1203) scria celui mai mare dintre papi, Inocențiu al III-lea (1198—1216), că singurele puteri universale sînt Biserica romană și Imperiul bizantin al lui Justinian ; totuși puterea spirituală e subordonată celei imperiale. Papa a ripostat, spunînd că puterea spirituală depășește pe cea imperială în chipul în care lumina soarelui întrece pe a lunii. În corespondența dintre Inocențiu al III-lea și patriarhul Ioan al X-lea Kamateros (1198—1206), acesta din urmă declara că nu Biserica Răsăriteană este aceea care a introdus schimbări în doctrină și cult și că în nici un caz nu Roma este mama Bisericilor, ci Ierusalimul. Papa îl face atent (și pe el ca și pe împăratul Alexios al IV-lea) că dacă nu se dovedesc respectuoși și nu vor lucra pentru unirea Bisericilor, așa cum dorește și împăratul grec, atunci să știe că papa va lucra el însuși împotriva lui și a Bisericii lui. De aceea nu-i de mirare că îndată după «gigantica

nebunie» din 1204 adevărata atitudine a papei e greu de apreciat : revolta față de «grozavele prădăciuni», ori bucuria că «nou născutul imperiu revine la unire ca altădată Efraim la Iuda» ? Din 1208 Patriarhia Ecumenică, fiind alungată din Constantinopol de cavalerii latini ai cruciadei a IV-a, și-a stabilit reședința la Niceea, capitala Imperiului grec de Niceea, unde a funcționat pînă la 1261.

E adevărat că mîndria bizantină a fost lovită tocmai în inimă prin înființarea Imperiului latin de răsărit (1204—1261). În locul patriarhului ecumenic veneții au ales un patriarh latin în persoana lui Toma Morosini, spre marele scandal al clericilor și credincioșilor greci, adîncindu-se astfel neînțelegerea și ura dintre greci și latini. Dar regruparea și reorganizarea rezistenței în centrele de la Niceea, de la Trapezunt și din Epir vor dovedi în curînd că, deși îngenuncheat, statul bizantin nu și-a spus ultimul cuvînt. Trebuie subliniat faptul că de acum înainte orice manifestare bizantină, fie culturală, fie bisericească sau chiar politică, începe să poarte un timbru de patriotism. O fraternizare sau măcar o apropiere crescîndă între toate statele ortodoxe se observă ușor, pregătind parcă pe ortodocșii din Balcani pentru cei 500 de ani de dominație otomană, în care credința și Biserica Ortodoxă le va fi cel mai mare sprijin. Coroane regale oferite de papa Inocențiu al III-lea au primit și suveranii sîrbi și cei româno-bulgari și rutenii și armenii, dar la timpul potrivit ei vor reveni iarăși la tradițiile ortodoxe.

Unirea nu se putea face prin silnicie. Într-un canon al sinodului din 1215 papa lăsa liberă alegerea ritului și limbii (constitutio 9), dar în același timp au fost cazuri cînd călugării sau preoții ortodocși, care refuzau să dea declarație că recunosc pe papă drept cap al Bisericii au suferit temniță, exil sau închiderea bisericilor.

În timpul Imperiului din Niceea (1204—1261) s-au organizat de cîteva ori tratative pe tema unirii Bisericilor. În ultimii ani de domnie ai împăratului Teodor I Lascaris (1205—1222), acesta a propus ținerea unui sinod cu participarea celor patru patriarhi orientali, urmînd ca hotărîrile să fie prezentate spre ratificare papei de la Roma. În ultimul moment, unul din episcopii ortodocși care a luat parte la consfătuire și-a schimbat opinia, denunțînd orice colaborare cu latinii și cerînd chiar alungarea acestora din Constantinopol.

Între 1232—1254, sub Ioan III Dukas-Vatatzes (1222—1254) s-au ținut trei sinoade «unioniste» la Niceea. Regele Ierusalimului, octogenarul Jean de Brienne, a sosit în acest scop la Constantinopol, unde a mers și patriarhul Gherman II de Niceea (1222—1240). Mai erau de față și doi călugări franciscani și doi dominicani. Patriarhul grec le-a înmînat un mesaj în care deplîngea «sfîșierea cămășii lui Hristos, nu din pricina unor militari, ci de către conducătorul Bisericii latine... Recunoaștem că papa are primat apostolic, dar dacă ne uităm în oglinda Scripturii și a Tradiției, fiecare putem trage învățătura cuvenită». La rîndul lui, papa Grigorie al IX-lea (1228—1241) afirma că Petru a avut primat peste toți Apostolii, iar papa peste toată lumea. Biserica greacă a fost pedepsită pentru că s-a despărțit. Pînă la urmă grecii au spus că recunosc azima dacă apusenii renunță la Filioque. Apusenii răspunseră grecilor

că le îngăduie doar să nu recite Filioque în Biserică. N-au cedat în fond nici unii, nici alții și au plecat cu toții fără rezultat. La o altă întrunire s-a discutat și despre purgatoriu, iar la ultima, unde s-a discutat despre purcederea «prin Fiul», împăratul ceru retrocedarea Constantinopolului, lucru la care a consimțit și papa Inocențiu IV (1243—1254). Totuși discuțiile au rămas fără urmări pentru că în 1254 au murit și papa și împăratul. De asemenea, n-au dus la nici un rezultat nici tratativele de unire purtate în 1256 de papa Alexandru al IV-lea (1254—1261) la Niceea, în timpul împăratului Teodor al II-lea Lascaris (1254—1258).

La 15 august 1261, împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul (1261—1282) recuceri fără dificultate capitala bizantină și intră apoi în tratative de unire bisericească și cu papii Clement al IV-lea (1265—1268) și Grigorie al X-lea (1271—1276) pentru a evita formarea unei noi coaliții politice contra Bizanțului.

În acest timp, sporește contra grecilor polemica marilor teologi apuseni Toma de Aquino (1274) și Bonaventura (1274), care își puseră toată știința lor teologică pentru combaterea a ceea ce ei numeau «erorile grecilor» = *errores graecorum*. Mihail al VIII-lea, după ce l-a izgonit pe Baldouin al II-lea (1228—1261), ultimul rege latin în Bizanț, trebuia să lupte împotriva războinicului Carol de Anjou (1226—1285), care se și angajează cu operațiuni militare împotriva Bizanțului, în Epir și în Peloponez, ca să-și recapete teritoriile la care rîvniseră două sute de ani antecesorii săi, normanzii din Italia sudică. Carol își formase și un sistem de alianțe, care urmau să prindă ca în clește pe împăratul bizantin, așa că acestuia nu îi rămînea altceva decît să se apropie de papă prin unirea Bisericilor, pentru ca astfel să poată dejuca planurile cotropitorilor. Printr-o manevră dibace, Mihail al VIII-lea Paleologul reuși să cîștige alianța regelui Petru III de Aragon (1276—1281), rivalul lui Carol de Anjou, apoi pe a regelui Ungariei, pe a cărui fiică o va primi de noră, în sfîrșit, pe genovezi, care deveniseră cei mai puternici negustori ai vremii. Dar cea mai redutabilă armă i-a fost colaborarea cu papa Grigorie al X-lea care nu cerea decît ca grecii să recunoască primatul papal, adaosul Filioque (fie chiar și cu formula «prin Fiul»), precum și să pomenească numele papei la Liturghie. Era vorba deci mai curînd de o unire «prin iconomie», potrivit căreia împăratul făgăduia să recunoască adevărul catolic, nimic mai mult. Procedura era unică în istoria încercărilor de unire și s-a dovedit a fi fost o greșeală imensă din partea papei. Dar pentru aceasta trebuiau pregătiri.

În interior, împăratul s-a izbit de o puternică opoziție mai ales din partea partidei zelote în frunte cu Patriarhul Iosif (1266—1275 ; 1282—1283), care nu voia să recunoască primatul papei și nici adaosul Filioque și care puse pe hartofilaxul Ioan Beccos să prezinte într-un studiu dovezile adevărului ortodox. Beccos ajunge la concluzia că latinii sînt eretici. Împăratul ceru și părerea marelui învățat Nikifor Vlemide († 1272) cît și a lui Nichita de Maronea care au răspuns că deosebirile dintre cele două Biserici nu sînt atît de mari după cum s-ar părea. În această situație împăratul aruncă în temniță pe Ioan Beccos care după un timp răspunse și el în sensul lui N. Vlemides. Atunci împăratul se

adresă din nou clerului și poporului spunînd că unirea este de mare folos pentru Imperiu, iar cele trei puncte : primatul, dreptul de a primi apeluri și pomenirea numelui papei la rugăciuni sînt mai mult nominale, papa nu va veni aici să controleze ori să judece, iar pomenirea papei s-ar face numai în biserica imperială și în catedrala patriarhală. În urma acestui apel singurul care n-a vrut să cedeze a fost patriarhul, căruia împăratul i-a spus să lase lucrurile în seama lui și, dacă va fi reușit să facă unirea, urma să demisioneze, iar dacă nu, să rămînă în scaun mai departe. Cei trei delegați care au plecat la Lyon — unde s-a ținut un al doilea sinod «ecumenic» — erau fostul patriarh Gherman al III-lea (1265—1266), apoi ministrul Gheorghe Acropolitul și mitropolitul Teofan de Niceea. El au sosit după ce sinodul dezbătuse problema Filioque și nici n-au mai intrat în Biserică și în discuție, ci s-a citit la 6 iulie 1274 doar mesajul împăratului în legătură cu problemele amintite. Ei n-au semnat nici un act, ci au depus doar jurămîntul cerut și au rostit în biserică Crezul fără adaosul Filioque, semn că într-adevăr nu se cere și recunoașterea formală a lui. În felul acesta, în 1275, Carol de Anjou a încheiat armistițiu cu împăratul bizantin și lucrurile păreau aplanate.

Unioniștii erau puțini în Bizanț, mai ales rude de-ale împăratului și cîțiva demnitari. Din partida ortodoxă mulți au fost închiși sau exilați, cu toate că unele izvoare spun că însuși împăratul îi vizita și-i mîngîia, spunîndu-le că ceea ce s-a făcut a fost ceva formal. Alte izvoare arată că însăși sora împăratului ar fi declarat înainte de a pleca la soțul său în Bulgaria : «mai bine piară Imperiul fratelui meu decît curăția credinței !». După cercetări mai noi, măsurile de persecuție contra ortodocșilor de la Athos și din alte locuri nu s-au aplicat întocmai. Între timp deveni patriarh Ioan Beccos favorabil unirii, dar împotriva lui se pronunță o sentință de excomunicare la un sinod din Tesalia. După moartea papei Grigorie al X-lea († 1276) primejdia pentru Bizanț s-a ivit din nou. Împăratul a fost acuzat că n-a aplicat decît de formă hotărîrile, de aceea în 1281 el a fost excomunicat de papa Martin al IV-lea (1281—1285). De altfel, un cardinal fusese trimis să controleze aplicarea celor hotărîte. În 1282 Mihai al VIII-lea avu bucuria să constate înlăturarea primejdiei datorită «vesperelor siciliene» din 31 martie, în lunea Paștilor, la care contribuise împreună cu Petru III de Aragon și cu încurajarea papei. În același an, în care Mihail VIII muri, el fu excomunicat și de către bizantini. Așa s-a încheiat veacul al XIII-lea într-o atmosferă apăsătoare cum arareori a mai avut loc în Bizanț.

Reacția contra unirii sub Andronic al II-lea (1282—1328) a dus la denunțarea ei oficială, la înlăturarea și întemnițarea patriarhului Ioan Beccos — care a murit maltratat — și a aderenților lui. De acum, la granițele Imperiului apare și primejdia turcilor otomani, pe lîngă primejdia sîrbă. Se fac simțite și fenomenele de disoluție interioară, datorită procesului de acaparare feudală, pe care împăratul n-o poate opri. Fiul și urmașul lui Mihail al VIII-lea, Andronic al II-lea, n-a îndrăznit să-l înmormînteze cu onoruri împărătești pe tatăl său, fiind silit să declare că el n-a aderat și nu va adera la unire cu latinii. Războaiele civile amenințau. În această situație, el și urmașii lui au fost nevoiți să între-

prinde noi acțiuni unioniste, mai ales că acum papii le trimiteau somații de supunere imediată. Bizantinii se agățau ca disperați de vechile speranțe că Apusul le-ar putea trimite ajutor armat.

În 1339, împăratul Andronic al III-lea (1328—1341) a trimis la Avignon, în Franța, unde se afla pe atunci curtea papală, o ambasadă condusă de călugărul Varlaam († 1350), originar din sudul Italiei. El s-a dovedit un slab unionist și slab diplomat. Cînd apusenii i-au spus că vor întîi să vadă semnăturile răsăritenilor, el a răspuns că grecii nu doresc unire bisericească, ci numai ajutor militar. Să vină întîi ajutorul și apoi se vor uni. Papa și-a exprimat temerea că, după ce vor primi ajutor, grecii vor uita făgăduiala. Nici una din cele două partide nu voia să cedeze, temîndu-se să nu fie amăgită de cealaltă. Varlaam susținea că singura cale potrivită pentru unire este convocarea unui sinod care să decidă unirea ; pînă atunci să se cultive relații frățești și să nu se întreprindă acțiuni de subminare prin cruciade anti-schismatice. Papa a răspuns că nu-i nici indicat, nici timp pentru discuții și tergiversări. Grecii trebuie să știe că numai la latini se află adevărul. În sensul acesta a scris papa și regelui francez Filip al II-lea de Valois (1328—1350), îndemnîndu-l să nu acorde ajutor răsăritenilor. Varlaam s-a întors fără nici un rezultat. Apusul era dezbinat, Franța se afla în războiul de o sută de ani (1338—1453) cu Anglia, iar feudalii apuseni numai la astfel de probleme nu se gîndeau.

După moartea lui Andronic al III-lea, treburile publice vor fi conduse de o regență formată din împărăteasa Ana de Savoya și cîțiva demnitari devotați partidului unionist. Opinia publică a protestat prin puternica mișcare de reînnoire morală și teologică a isihasmului. Însuși Varlaam de Calabria, care înainte combătuse Filioque, trecuse acum în rîndul celor mai pătimași sprijinitori ai catolicismului pe care l-a și îmbrățișat, ajungînd episcop latin în sudul Italiei, fapt pentru care sinodul din 1351 de la Constantinopol l-a excomunicat, deși el murise cu un an înainte.

Partida filo-occidentală și-a avut în tînărul împărat Ioan al V-lea Paleologul (1341—1376 ; 1379—1391) un disperat aderent, care de două ori a mers personal la Avignon, cerînd trupe și promițînd îmbrățișarea catolicismului, lucru pe care, după izvoare apusene, l-ar fi făcut în 1369. Prima dată trimisese în 1355 ostatec la Avignon pe fiul său Manuil, iar a doua oară (1367—1370) el însuși a petrecut la Roma mai mulți ani. Duminică, 21 octombrie 1369, în catedrala Sf. Petru, în fața papei Urban al V-lea (1362—1370) și a cardinalilor, a trecut la catolicism cu toată familia sa, fapt care a provocat mari supărări și îngrijorări Patriarhiei Ecumenice. Era o unire personală care nu angaja Ortodoxia. O serie de latinofroni ca frații Dimitrie Kydones († după 1396) și Prohor Kydones, Manuil Calecas († 1410), Nichifor Gregoras († 1359) și alții au scris tot felul de lucrări în favoarea învățăturilor catolice. Papa Urban V a proclamat o cruciadă contra turcilor, care în 1365 își instalaseră noua capitală la Adrianopol, dar nici un suveran apusean nu s-a mișcat să plece în cruciadă ; papalitatea însăși se afla într-o stare deplorabilă, intrînd acum, pentru o perioadă de 70 de ani, într-un «exil babilonic»

(1309—1377) la Avignon, pentru ca în urma acestor crize interioare să înceapă o altă etapă mai grea, așa numita «marea schismă papală» (1378—1417).

Împăratul Ioan VI Cantacuzino (1347—1354), deși mare ortodox, era și el de părerea că unirea s-ar putea face, dar numai printr-un sinod. Întreținea relații cu o serie de teologi «latinofroni», i-a sprijinit chiar și a purtat corespondență în acest sens cu trimișii papali. Pentru motivele amintite, lucrurile n-au depășit etapa propunerilor și discuțiilor. Ultimul împărat din secolul al XIV-lea, Manuil al II-lea Paleologul (1391—1425), cu toate că fusese educat în Apus, cînd a urcat pe tron și-a dat seama că, în felul în care se punea problema reunirii Bisericilor, nu era nici o perspectivă de împliniri pozitive. Experiența lamentabilă a cruciadei de la Nicopole (1396) dovedea cu prisosință și pe linie militară că nici Apusul nu putea face nimic cînd îi lipseau unirea și organizarea. Puterea otomană cuprinsese acum cea mai mare parte din Peninsula Balcanică.

În concluzie, încercările de unire din secolul XI—XIV n-au dus la nici un rezultat, ci, într-o măsură oarecare, au agravat dezbinarea, îndeosebi pentru motivul că, prin unire, papalitatea urmărea mai ales introducerea puterii sale jurisdicționale și peste Biserica Răsăritului. Atîta timp, însă, cît problema s-a pus mai mult din punct de vedere politic și se lucra cu mijloace și pentru scopuri mult prea pămîntești, era firesc ca toate încercările să nu reușească.

BIBLIOGRAFIE*

Izvoare

V. Laurent-J. Darrouzès, *Dossier grec de l'union de Lyon (1273—1277)* (Archives de l'Orient Chrétien, 16), Paris, 1976; A. Tăutu, *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X*, Vatican, 1953.

Studii

W. Imkamp, *Das Kirchenbild Innocentz III* (1198—1216), Stuttgart, 1983, XIII — 360 p.; R. Fossier, *Le moyen âge*. T. 1. *Les mondes nouveaux* (350—950); t. 2. *L'éveil de l'Europe* (950—1250); t. 3. *Les temps de crise* (1250—1550), Paris, 1982—1983; P. Karlin-Hayter, *Studies in Byzantine political history. Sources and controversies*, London, 1981, 336 p.

J. Gill, *Church Union. Rom and Byzantium* 1204—1453), London, 1979.

Idem, *The Church Union of the Council of Lyon*, London, 1974.

Idem, *Church Union of the Council of Lyon (1274), portrayed in greek documents*, în «Orientalia Christiana Periodica», 40 (1974), p. 5—45; *D. J. Geneakopoulos. Byzantine East and Latin West*, Hamden, 1976.

Idem, *Emperor Michael Paleologus und the West, Cambridge* (Mass), 1959; Kenneth M. Setton. *The Papasy and Fourteenth centuries*, Philadelphia, 1976; *R. J. Woll, Studies in the Latin Empire of Constantinopole*, London, 1976; H. Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. III. *Die mittelalterliche Kirche*, Freiburg—Basel—Wien, 1968.

H. Wolter—H. Holstein, *Histoire des Conciles: Lyon I et Lyon II*, Paris, 1966; U. V. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologus*, Amsterdam, 1965.

B. Roberg, *Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon* (1274), Bonn, 1964; O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des Eglises (1355—1375)*, Varsovie, 1930.

* Bibliografie întocmită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

Ch.-J. Hefele-Dom. H. Leclerq, *Histoire des Conciles*, T. V, 1 et 2-e partie; t. VI, 1 et 2-e partie, Paris, 1915—1917.

W. Borden, *Das Papsttums und Byzanz. Die Trennung der beiden Kirchen und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergang des byzantinischen Reiches*, Berlin, 1903.

St. Runciman, *The Sicilian Vespar*, Cambridge, 1958.

În limba română:

Teodor M. Popescu, *«Cum s-au făcut unirile», cu Roma*, în «Ortodoxia», Bucureşti, I (1949), nr. 2—3, p. 120—142; Idem, *Cucerirea Constantinopolului de către latini ca mijloc de unire a Bisericilor (sec. XI—XIV)*, în «Studii teologice», I (1929), nr. 1, p. 48—142. Extras, Bucureşti, 1929.

Idem, *Contribuţiuni la istoria încercărilor de unire a Bisericilor. Tratativele de la 1337—1339*, în «Studii teologice», I (1930), nr. 3, p. 23—79. Extras, Bucureşti, 1930; Teodor M. Popescu, *La o sută de ani după schismă*, în «Studii teologice», VII (1938—1939), p. 46—89; VIII (1940), p. 77—104. Extras, Bucureşti, 1940, 74 p.

Ioan Zugrav, *Chestiunea unirii dintre Biserica Ortodoxă şi Biserică Catolică*, Cernăuţi, 1922.

Vechile patriarhate orientale. Bisericile necalcedonene. Bisericile naţionale : bulgară, sîrbă, română, rusă*

1. Vechile patriarhate orientale

Atît în Imperiul bizantin propriu-zis, cît şi în restul teritoriilor locuite de popoare ortodoxe se înregistrează în această perioadă un proces treptat de centralizare bisericească, favorizat de unificarea limbii şi a formaţiunilor statale corespunzătoare. Se înregistrează — pe măsură ce etnogeneza diferitelor popoare se afirma mai cu tărie — tendinţe bisericeşti autocefale în Georgia (1100), Serbia (1219, 1346), Bulgaria (1234), Principatele române (sec. XIV), cît şi în Rusia (1448), unde procesul de centralizare a fost o reacţie faţă de asuprirea tătărească vreme de 250 de ani, apoi faţă de tendinţele centraliste greceşti ori catolicizante ale Poloniei. E interesant de constatat în ceea ce priveşte teritoriul locuit de greci că, după ce sute de ani în Imperiul bizantin prin cuvintele «grec» şi «elen» nu se înţelegea decît «păgîn», acum îndeosebi după cucerirea Constantinopolului, în 1204, de către cavalerii cruciadei a IV-a, prin aceste noţiuni a început să se înţeleagă fie popor «ortodox», fie ortodocşii de limbă greacă.

Cînd s-a introdus şi în Răsărit, în unele părţi, administraţia feudală apuseană, după 1204, clerul latin a ajuns să profite şi să asupreasscă pe cel ortodox, luîndu-i şi puţinele domenii pe care le dobîndise mai ales din donaţii. În Creta, de pildă, din zece episcopi abia mai erau în funcţie doi pe la anul 1224. Atitudinea administraţiei era influenţată de clerul catolic. În anul 1225, 13 călugări ortodocşi au fost arşi de vii ca eretici pentru simplul motiv că n-au vrut să depună jurămînt de credinţă faţă de Biserica Romano-Catolică. Cazuri asemănătoare au avut loc şi în alte părţi. Chiar în Peloponez, ajuns sub dominaţia francă, sub conducerea lui Geofroy de Villehardouin şi a urmaşilor lui, s-au stabilit 8 episcopi

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae şi Pr. prof. I. Rămureanu.

latini, între ei doi avînd rang de arhiepiscop (Patras şi Corint), încît pentru ierarhia greacă nu mai era loc. Mitropolitul grec din Patras a fost nevoit să se retragă în mînăstirea Mega Spileon pentru a-şi putea exercita mai liber chemarea. Tot pe atunci, mitropolitul Atenei, Mihail Honiatul, rezida în insula Kios, pentru ca să lase pe arhiepiscopul latin în Atena. Aceste două cazuri sînt tipice pentru tot spaţiul ocupat de cruciaţi. Şi patriarhii din Antiohia şi din Ierusalim au fost nevoiţi să se retragă uneori în mînăstirile din Cipru, dar cel mai des în Constantinopol. Dacă intervenea vreo opoziţie puternică faţă de «stăpînirea» latinilor, atunci urma exilul, munca în mine ori fixarea unui domiciliu cît mai departe de centru. De regulă, în Peloponez, preoţii ortodocşi trebuiau să meargă la hirotonie la episcopii din regiunile muntoase de la Modon şi Croton. Pe la 1400 a crescut în importanţă scaunul de la Monembasia. Un nou centru în Peloponez era Mistra. În Mistra a înflorit, în sec. XIV—XV, o deosebită cultură şi mişcare artistică. Au fost şi cazuri cînd titularii scaunelor erau trimişi din Constantinopol, cum a fost cazul, în 1350, cu episcopul Antim, care a pregătit în Creta răscoala împotriva veneţienilor. La începutul secolului al XV-lea s-a dus de la Constantinopol în Creta cunoscutul teolog şi polemist anti-latin Iosif Vrieniu care, timp de 20 de ani, a întărit acolo conştiinţa ortodoxă.

În Cipru, situaţia era disperată. Cei patru episcopi ortodocşi erau îndeaproape supravegheaţi de mitropolitul latin. Orice alegere de episcop trebuia să fie aprobată de papă, căruia îl era dator jurămînt de fidelitate. Orice abatere era judecată de latini, care îi tratau cu dispreţ. La începutul secolului al XV-lea Iosif Vrieniu a convocat un sinod al episcopilor greci din Cipru, care a hotărît — împotriva episcopilor greci care au declarat că sînt sub dependenţă de Constantinopol — că ascultă de papa şi colaborează cu ierarhia latină, dar îşi păstrează credinţa lor ortodoxă.

Patriarhul din Antiohia, prima patriarhie căzută sub dominaţie latină în 1098, a fost nevoit să se refugieze. La fel şi cel de Ierusalim în 1099 şi chiar cel de Constantinopol, care a murit în exil în 1206. Cu toate că sultanii din Egipt au cerut prin 11 decrete ca creştinii să nu aibă drept să poarte decît anumite haine, totuşi, faţă de patriarhatele din Antiohia şi Ierusalim, aflate multă vreme sub latini, situaţia coptilor era mai uşoară. Sub patriarhul Hristodul († 1077) reşedinţa patriarhului copt s-a mutat în Cairo. Unii dintre titularii Patriarhiei de Alexandria au rezidat şi la Constantinopol. Astfel, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, patriarhul Atanasie al II-lea (1276—1316) al Alexandriei se bucura de mare cinste la curtea din Constantinopol, unde rezida. Atacurile statelor creştine asupra Egiptului în secolul al XIII-lea au înrăutăţit mult situaţia creştinilor de acolo.

Scaunul patriarhal de Constantinopol a jucat, cum era şi firesc, mare rol în perioada aceasta. Patriarhia Ecumenică şi-a putut împlini netulburată menirea ei în Biserica Răsăritului pînă la 1204, cînd cavalerii latini ai cruciadei a IV-a, manevraţi cu dibăcie de Veneţia, pentru interesele ei materiale, au cucerit şi jefuit Constantinopolul la 13 aprilie 1204. Ultimul patriarh ecumenic din acest timp a fost Ioan al X-lea

Comateros (1198 — † 1206). Din 1208, Patriarhia Ecumenică, alungată de cavalerii latini la insistența Veneției, și-a stabilit reședința la Niceea, capitala Imperiului grec de Niceea (1204—1261), unde a funcționat pînă la 1261, cînd a revenit la Constantinopol, locul ei istoric.

În locul patriarhului ecumenic, dogele Veneției, bătrînul Enrico Dandolo, a numit patriarh latin de Constantinopol pe Toma Morosini, de origine venețian. Ca semn al întîietății scaunului de Constantinopol se amintește, probabil cu începere de sub păstoria lui Gherman al II-lea (1222—1240) de la Niceea, adaosul de «patriarh ecumenic», la titulatura lui obișnuită. Un alt semn de întîietate era sfințirea mirului chiar și pentru alte Biserici autocefale, cum reiese dintr-o scrisoare sinodală a patriarhului Calist I (1350—1353 ; 1355—1363) din 1355 către cel de la Tîrnovo. La început și purtarea «mantiei cu multe stele» era o distincție numai a lui, ca și sacosul, care se îmbrăca numai la Crăciun, Paști și Rusalii ; mai tîrziu acestea le-au îmbrăcat și alți patriarhi și mitropoliți. Tot așa și titulatura «Înalt Prea Sfințit», care a ajuns să fie atribuită și conducătorilor scaunelor de Tesalonic, Trapezunt și Monembasia. Alegerea patriarhului se făcea prin desemnarea de către sinod a trei candidați, din care basileul alegea pe unul, investindu-l cu însemnele sale în «sala de aur» a palatului Magnaura, mai tîrziu a celui din Vlaherne. Pe vremea împăraților din dinastia Comnenilor (1118—1185), patriarhatul de Constantinopol număra 664 episcopii și 65 de mitropolii ; cel de Antiohia, 14 mitropolii, 12 arhiepiscopii și 127 episcopii ; patriarhatul de Ierusalim avea 4 mitropolii. Numai capitala bizantină avea 485 de biserici și 825 de mînăstiri. În Muntele Athos trăiau pe la 1250 cam 3000 călugări ; un oraș ca Ohrida avea aproape 300 biserici și paraclise. De la sfîrșitul secolului al XIII-lea, cînd cruciații au pierdut ultimele posesiuni în Orient, patriarhii de Antiohia și Ierusalim și-au reluat scaunele, celui dintîi fixîndu-i-se reședința în Damasc în loc de Antiohia.

Pe la 1200 canonistul Balsamon († după 1203) relata că «pînă nu de mult» se țineau încă regulat sinoade anuale, așa cum precizaseră canoanele. De acum se consemnează în locul lor sinoadele locale ἐνδημοῦσα care se convocau — din cauza împrejurărilor — ocazional. În 1354 patriarhul Filotei Cokkinos (1353—1354 ; 1364—1376) al Constantinopolului scria mitropolitului Alexie al Rusiei că e obligat să participe la sinod. Aceasta înseamnă că datoria de a se ține sinoade continua chiar dacă nu puteau fi de față toți episcopii din pricina distanței prea mari, a bătrîneții, a bolii ori a cauzelor de forță majoră (războaie, epidemii etc.). Procesele verbale ale ședințelor patriarhale din secolul al XIV-lea păstrate la Viena (Acta patriarchatus Constantinopolitani, t. I, Vindobonae — Wien, 1960) ne dovedesc că se dădea scutire ori amînare, după caz.

Situația materială a clerului superior și inferior era asigurată din contribuțiile credincioșilor sau din donații de la stat. Pe vremea lui Isac I Comnen (1057—1059) și a lui Alexie I Comnen (1081—1118) parohiile erau împărțite în trei categorii și contribuiau, după numărul credincioșilor, cu bani și în natură pentru susținerea mitropoliților și episcopilor. Pe la 1394, fiecare episcopie contribuia cu o cotă anumită

pentru susținerea Patriarhiei, care pe la 1380 ajunsese într-o situație jalnică. Se resimțeau și în viața Bisericii bizantine efectele procesului de feudalizare. De pildă, «dăruirile» sau arendările averilor mînăstirești sau episcopale unor slujbași sau rude cu familiile imperiale au provocat abuzuri, pe care nici înmulțirea excesivă a titularilor : mare iconom, mare sachelar, mare schevofilax, mare hartofilax etc. din timpul Comnenilor și Paleologilor, n-au reușit să le elimine. Pînă la un loc și idioritmia sau stilul de viață singuratică, îngăduită pe la 1200 monahilor de la Muntele Athos, cu camere separate, cu permiterea de bunuri personale etc., denotă același lucru, cu toate că principala cauză a introducerii idioritmiei pare a se datora înfloririi isihasmului, începînd de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, care preconiza un regim de viață mai aspru decît în mînăstirile cu viață de obște.

2. Bisericile necalcedonene

Nici Bisericile necalcedonene nu aveau o situație de invidiat. În urma răsturnărilor politice din China și din lumea mongolă, de la sfîrșitul secolului XIV, nestorienii au trebuit să se retragă din China, din Tibet, din India și să se mulțumească doar cu cea ce indica titlul conducătorului lor suprem, numit «catolicos și patriarh de Babilon, de Ctesifon și de Bagdad». De pe la 1450, demnitatea de catolicos a devenit ereditară, moștenindu-se din unchi în nepot, spre a înlătura eventualele certuri pe motive de interes familial. Încercările de catolicizare din 7 august 1445 n-au atins decît pe nestorienii din Cipru, care au încheiat în acest an unirea cu Biserica Romei, în timpul papei Eugen al IV-lea (1431—1448).

Dintre Bisericile monofizite, iacobiții sirieni și armenii s-au putut dezvolta mai bine în această perioadă, cu toate că unirile cu Roma au adus și între ei disensiuni care i-au slăbit. În decursul vremii, «abuna» sau căpetenia Bisericii din Abisinia s-a despărțit de Biserica-Mamă din Egipt, luîndu-și și el reședință separată în Alexandria. Patriarhul coptilor egipteni a delegat pe egumenul mînăstirii Sfîntul Antonie ca, la 4 febr. 1442, să semneze la Roma unirea unei părți dintre copți cu Biserica Romei. Tot atunci au semnat unirea și monofiziții din Palestina și din Abisinia. În realitate, aceste uniri n-au avut nici pe departe succesele scontate.

Cît privește pe iacobiții din Siria, aici cruciații reușiseră să producă scindări încă din secolul al XIII-lea. Cele două grupe și-au ales cîte un conducător «Ignatie», fiecare luînd titlul de «Ignațiu», socotindu-se urmaș legitim al marelui episcop Ignațiu al Antiohiei († 107), avîndu-și reședința unul în Antiohia, altul în Mardin. La 1364 a intervenit a treia scindare, formîndu-se o grupare cu centrul în Melitina, iar pe la sfîrșitul veacului al XV-lea apare o a patra, cu sediul la Sis. În 30 noiembrie 1444 se perfecta unirea cu Roma a sirienilor orientali. Dar nici aici succesele convertirilor n-au fost mari.

Cei mai numeroși credincioși monofiziți din Asia erau armenii. O parte din vechea lor patrie a fost încorporată la Imperiul bizantin, Armenia Mică, înființată în 1064, care a durat pînă la 1375, cînd ea fu

cucerită de turci, avîndu-şi centrul la Romolah pînă la 1293, iar după aceea la Sis, în Cilicia. În secolul al XIV-lea turcii le ocupară pe amîndouă. Pînă să se definitiveze administraţia turcă, reşedinţa catolicosului era la Valarşapat, turcii recunoscînd pentru cei din teritoriul lor pe catolicosul din insula Agtamar, de pe lacul Van. În 1441, acesta s-a mutat la străvechiul centru armean Ecimiadzin, iar cei din jurul lacului Van şi-au ales un patriarh propriu la Sis. Din 1311 s-a mai înfiinţat un patriarhat armean în Ierusalim. Şi bizantinii, apoi şi cruciaţii au încercat să-i atragă la unirea cu Bisericile lor. Întrucît aveau şi unele obiceiuri comune, azima etc., şi statele cruciate le-au fost favorabile, o parte din armeni semnară la 22 noiembrie 1439 unirea cu Biserica Romano-Catolică ; de altfel în 1198 regele armean Leon al II-lea primise coroana sa de la Roma. Trebuie subliniat că, deşi răspîndiţi sub atîtea stăpîniri, armenii şi-au păstrat în general credinţa în tradiţiile lor necalcedonene. În 1461 sultanul Mahomed al II-lea (1451—1481), cuceritorul Constantinopolului, acordă armenilor dreptul de a avea un patriarh la Constantinopol, bucurîndu-se de autoritate bisericească şi civilă peste toţi armenii din Imperiul turc, aşa precum patriarhul ecumenic se bucura de drepturi bisericeşti şi civile peste creştinii ortodocşi. De asemenea, tomiţii de pe coasta Malabar din vestul Indiei şi-au păstrat credinţa şi tradiţiile lor necalcedonene. Factorul cel mai puternic ce i-a menţinut a fost Liturghia răsăriteană. În schimb, maroniţii din Liban au fost atraşi în 1182 la catolicism, părăsindu-şi poziţiile vechi necalcedonene. Papa a fost însă nevoit să le îngăduie o serie de tradiţii moştenite din epoca ecumenică a Bisericii, între altele căsătoria preoţilor. Oricum, ei au devenit cei mai devotaţi dintre toţi cei uniţi cu Roma.

3. Biserica Ortodoxă Bulgară

Potrivit concepţiei feudale, ca un temei teologic al ordinei politice «imperium sine patriarcha non staret», cum va zice regele Ioniţă Caloian (1197—1207), în 1202, pe seama statului româno-bulgar întemeiat în 1185—1186 de fraţii vlahi Petru şi Assan (1186—1197) se cădea să ia fiinţă un organism bisericesc corespunzător. Pe teritoriul sud-dunărean existase încă din secolul al VI-lea Arhiepiscopia Justiniana Prima, înfiinţată în 585 de împăratul Justinian (527—565), a cărei moştenire o va prelua în 920 patriarhatul de Durostor. În 1018—1020 Vasile al II-lea Bulgarochtonul (976—1025), desfiinţînd primul stat bulgar a mutat centrul bisericesc pentru teritoriul bulgăresc spre sud, la Ohrida (astăzi Ohrid în Rep. Macedonia — Iugoslavia), dîndu-i însă rang numai de arhiepiscopie. Deşi au fost promovaţi mai ales arhiepiscopi greci, acestora li s-a lăsat totuşi o autonomie destul de largă. Cînd Aşăneştii au întemeiat cel de al doilea stat româno-bulgar (1186—1393), s-a cerut să se lărgească drepturile avute înainte de scaunul de la Ohrida şi să se recunoască titularului episcopiei de Tîrnovo un grad asemănător. Împăratul româno-bulgarilor Ioniţă Caloian, dorind să asigure independenţa Bisericii vlaho-bulgare, iar pentru sine titlul de ţar (împărat) pe care nu-l putea obţine de la bizantini, s-a adresat între 1199—1204 prin

corespondență papei Inocențiu al III-lea (1198—1216) ca să-i satisfacă aceste două dorințe. La 7 noiembrie 1204, cardinalul Leo, trimis de papă la Tîrnovo, a hirotonit pe episcopul Vasile ca primat al Bisericii vlaho-bulgare — titlul de patriarh nefiind în uz în Biserica Apusului —, iar a doua zi, 8 noiembrie, a încoronat pe Ioniță ca *rege*, cu coroana regală trimisă de papă, nu *împărat* cum ceruse el.

Influența catolică în Imperiul româno-bulgar n-a durat decît pînă la 15 aprilie 1205, cînd Ioniță Caloian a înfrînt oastea împăratului latin de Constantinopol, Baldouin de Flandra (1204—1205), care a murit închis la Tîrnovo, capitala Imperiului româno-bulgar, cu toate eforturile papei Inocențiu al III-lea de a-l elibera. Presiunile catolice se simțeau și din sud, unde se instalase Imperiul latin de răsărit (1204—1261) și dinspre nord, unde regii unguri nutreau de mult gînduri de înaintare spre sud. În această situație, după ce va fi ajutat și Sfîntul Sava (1176—1236), arhiepiscopul Serbiei, informînd pe celelalte patriarhii orientale cu ocazia călătoriei la Ierusalim, împăratul Ioan Dukas-Vatatzes (1222—1254) și patriarhul Gherman al II-lea de Niceea (1222—1240) au recunoscut într-un sinod ținut în Lampsak, în *primăvara anului 1235*, autocefalia Bisericii Bulgare, acordînd arhiepiscopului de atunci, Ioanichie, rangul de patriarh. Pe act s-a aplicat și pecetea patriarhului Gherman. Desigur că factorul determinant l-au constituit împrejurările politice ale vremii : statul Asăneștilor ajunsese la dezvoltare maximă, «de la Adrianopol pînă la Dyrrachium» (Durazzo), în Albania, iar țarul Ioan Asan al II-lea (1218—1241) era încuscrit și aliat cu împăratul din Niceea. Din păcate, urmașii lui Ioan Asan al II-lea nu au mai fost la înălțimea lui. Luptele feudale au dus în curînd la dezbinarea acestui stat, așa că la sfîrșitul secolului al XIV-lea, în 1393, Bulgaria toată a fost transformată în pașalîc turcesc, iar scaunele episcopale din Biserica bulgară erau ocupate mai mult de greci. Trebuie subliniat însă faptul că mînăstiri ca Rîlo, Bacicovo, Troian și altele au jucat mare rol în viața spirituală a Bulgariei medievale, într-o vreme în care combaterea bogomililor a dat de lucru mult Bisericii, iar renașterea culturală și spirituală legată de mișcarea isihastă și-a avut în călugărul Teodosie și mai ales în ucenicul său Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo (1375—1393 ; † 1400), reprezentanți de mare clasă.

4. Biserica Ortodoxă Sîrbă

Statul sîrb al Nemaniazilor a avut un mers ascendent între 1176—1389 ; perioada următoare (1389—1489), cît au mai durat unele formațiuni sîrbe ca vasale turcilor, a fost o etapă de grele încercări pentru tot pămîntul locuit de sîrbi. Totuși, și sub stăpînirea turcească, Biserica și mînăstirile sîrbești au desfășurat o activitate din cele mai importante sub conducerea unor păstori renumiți, ca arhiepiscopul Sava.

Pentru a înțelege mai bine evoluția evenimentelor din Serbia medievală, trebuie să se țină seama de faptul că în Dalmația și Croația se introdusese încă înainte de anul 1000 ritul latin. În 1067 papa Alexandru al II-lea (1061—1073) a înființat arhiepiscopia Ducleea cu 11 eparhii, căutînd să recîștige astfel vechile teritorii ilirice. Suveranilor

acestor țări li s-au trimis coroane regale încă din secolul al XI-lea, soțiile lor fiind italience. Dar marele jupan Ștefan II Nemania (1196—1228) rege din 1217, numit «primul încoronat», prin vitejie și înțelepciune a unificat și a consolidat statul sîrb și a contribuit la înființarea unei arhiepiscopii sîrbe independente.

Cu ajutorul fratelui său, Sfîntul Sava (1176—1236), fiul fostului jupan Ștefan Nemania (1168—1196), călugăr renumit în mînăstirea Hilandar, zidită de el în 1197 și dăruită printr-un hrisov în 1199 de împăratul bizantin Alexios al III-lea Anghelos (1195—1205) călugărilor sîrbi, Biserica Sîrbă *a obținut în 1219 autocefalia și rangul de arhiepiscopie* de la Patriarhia Ecumenică, în timpul patriarhului ecumenic de Niceea Gherman al II-lea (1222—1240). Primul ei arhiepiscop autocefal a fost Sf. Sava (1219—1233), după care au urmat alți 11 arhiepiscopi, ultimul fiind Ioanikie al II-lea (1338—1346), ales apoi ca primul patriarh de Ipek (Peci), păstorind între anii 1346—1355.

Sub țarul Ștefan Dușan (1331—1355), statul sîrb a ajuns la apogeu, avînd cea mai mare întindere în Peninsula Balcanică.

În 1345, Ștefan Dușan s-a autoproclamat pompos «împărat și autocrat al sîrbilor și romeilor» (bizantinilor). Potrivit concepției epocii, autoproclamarea sa ca «țar» sau «împărat» trebuia confirmată prin ungerea și încoronarea sa de către un patriarh. Patriarhul ecumenic nu putea face acest lucru, deoarece bizantinii nu voiau să aibă în Balcani un imperiu rival care să-l înlocuiască pe cel bizantin.

Atunci, în ziua de Florii a anului 1346, Ștefan Dușan, prin sinodul de la Scopje, a ridicat *Biserica Serbiei la rangul de patriarhie*, cu consimțămîntul patriarhiei româno-bulgare de Tîrnovo, iar arhiepiscopul Ioanikie a devenit primul ei patriarh sîrb (1346—1355), cu reședința mai întîi în mînăstirea Zicea, apoi la Ipek sau Peci (Peșteră).

Șapte zile mai tîrziu, în Duminica Învierii din 1346, Ștefan Dușan a fost încoronat împărat sau «țar» de patriarhul Ioanikie, soția sa Elena, împărăteasă, iar fiul lui Ștefan Uroș IV (1355—1371), rege.

Sîrbii nu s-au mulțumit numai cu ridicarea Bisericii la rang de patriarhie, ci au alungat pe episcopii și mitropoliții greci din teritoriile cucerite de Ștefan Dușan din Imperiul bizantin.

În urma acestei măsuri de filetism (iubire exagerată de neam), patriarhul ecumenic Kalist I (1350—1353 ; 1354—1364) și Sinodul Patriarhiei Ecumenice au anatematizat în 1353 pe țarul Ștefan Dușan, Biserica sîrbă și poporul sîrb, fapt care a produs mare tulburare și nemulțumire printre clericii și credincioșii sîrbi.

Reconcilierea Bisericii sîrbe cu Patriarhia Ecumenică s-a făcut în timpul despotului Lazăr (1371—1389) și al patriarhului ecumenic Filotei (grecește : Philotheos) Kokkinos (1353—1354 ; 1363—1376).

În vara anului 1375, Biserica sîrbă a trimis la Constantinopol o delegație compusă din cinci persoane, și anume : călugărul sîrb *Isaia de la Hilandar*, iermonahul *Nicodim* († 26 decembrie 1406), care, mai înainte de 1370, trecuse în Țara Românească, unde, cu ajutorul voievodului Vladislav-Vlaicu (1364—1377), ridicase mînăstirea Vodița, iar mai tîrziu, în 1377—1378, va zidi mînăstirea Tismana, *Teofan*, fost protos al

Athosului, şi doi ucenici ai lui Isaia, Silvestru şi Nicodim, pentru a cere ridicarea anatemei aruncată de Patriarhia Ecumenică asupra Bisericii Sîrbe în 1353.

Patriarhul Filotei (Philotheos) Kokkinos a primit cu bunăvoinţă delegaţia sîrbă şi în vara anului 1375 a ridicat anatema dată în 1353 de patriarhul ecumenic Kalist I asupra Bisericii sîrbe şi a poporului sîrb. De acum înainte, Biserica Sîrbă a păstrat bune relaţii cu Patriarhia de Constantinopol.

În secolele XII—XIV, Biserica sîrbă a fost tulburată, ca şi Biserica bulgară, de erezia bogomililor.

5. Biserica Ortodoxă Română

La români, ca şi la alte popoare răsăritene, viaţa bisericească a fost în strînsă legătură cu dezvoltarea politică a statului.

Procesul de etnogeneză al poporului român se poate considera încheiat în mare înainte de secolul al X-lea. În secolele X—XIV, se poate vorbi de primele formaţiuni politice pe tot teritoriul României de azi.

Pînă la organizarea politică a statelor independente Ţara Românească şi Moldova în secolul al XIV-lea, izvoarele arheologice şi unele documente istorice ne dau ştiri preţioase despre existenţa unor episcopi ortodocşi la sudul Carpaţilor şi a unor episcopate în Transilvania în secolele X—XIII.

Ştirea că existau *episcopi ortodocşi români la începutul secolului al XIII-lea, la sudul Carpaţilor*, o aflăm dintr-o scrisoare a Papei Grigorie al IX-lea (1227—1241), trimisă la 14 noiembrie 1234 din Perugia principelui de coroană al Ungariei, Bela, fiul regelui Andrei al II-lea (1205—1225), moştenitorul tronului. În această importantă scrisoare pentru istoria noastră, papa aminteşte despre existenţa românilor, numiţi de el *Walathi-Valahi*, la sudul curburii Carpaţilor, din episcopia catolică a cumanilor, existentă între 1228 şi 1241, *care atrag la ritul grec (ortodox) prin episcopii lor*, numiţi de papă, cu amărăciune confesională, *«pseudoepiscopi»*, pe unguri şi teutoni (germani), făcînd cu ei un singur popor, nesocotind pe episcopul catolic al cumanilor.

Între 1250 şi 1359 nevoile religioase ale credincioşilor români din thema bizantină *Paristrion* (popular *Paradunavon)*, corespunzătoare vechii provincii romane Scythia Minor sau Dacia Pontică (Dobrogea), precum şi ale românilor din răsăritul Ţării Româneşti şi sudul Moldovei, au fost împlinite de mitropoliţii Vicinei, localitate situată, după părerea celor mai mulţi istorici români şi străini, pe Dunăre, aproape de oraşul Isaccea de azi, vechea cetate Noviodunum, înainte de desfacerea marelui fluviu în cele trei braţe ale Deltei. Mitropolia Vicinei se afla sub jurisdicţia canonică a Patriarhiei de Constantinopol.

În Transilvania au existat, de asemenea, episcopii ortodoxe în secolele X—XIII.

O primă episcopie se crede că a existat încă din secolul al X-lea în nordul Transilvaniei, la *Dăbîca*, la circa 30 km nord-est de Cluj-Napoca, centrul stăpînirii ducelui Gelu.

O altă episcopie va fi existat în părţile de apus ale Transilvaniei, în cetatea *Bihariei*, la cîţiva kilometri nord de Oradea, centrul politic al ducelui Menumorut în secolul al X-lea.

O altă episcopie ortodoxă se crede că a putut exista în secolul al X-lea la *Alba Iulia*, pe lîngă conducătorul formaţiei politice româneşti din centrul Transilvaniei. Episcopiile maghiare catolice de Alba Iulia şi Oradea au luat fiinţă pe locul unor vechi episcopate româneşti.

O mînăstire ortodoxă de călugări greci (ortodocşi) închinată în cinstea Sfîntului Ioan Botezătorul a existat la începutul secolului al XI-lea în cetatea *Morisena* (românește *Mureşana*), azi Cenad, jud. Timiş, lîngă Sînnicolaul Mare, în ducatul ducelui Gelu, condus apoi de urmaşul acestuia Ohtum sau Achtum. Unii istorici susţin că la Morisena a existat chiar o episcopie ortodoxă.

O altă episcopie românească exista la începutul secolului al XI-lea în Banat, în localitatea *Dibiskos—Tibiscum* (Timiş), azi Jupa, situată după unii istorici aproape de Caransebeş, sau mai degrabă la Timişoara, dependentă de arhiepiscopia greco-bulgară de Ohrida, după cum reiese dintr-o diplomă sau hrisov din anul 1019, dat de împăratul bizantin Vasile al II-lea Bulgarochtonul (976—1025), în legătură cu reorganizarea arhiepiscopiei de Ohrida.

Un episcopat ortodox, nesupus nici unei mitropolii, exista pe la 1205 pentru românii din părţile Bihorului, sau ale Hunedoarei şi ale Banatului de nord pe teritoriul cneazului Bela, de fapt Bîlea, după cum aflăm dintr-o scrisoare a papei Inocenţiu al III-lea (1198—1216), din 3 mai 1205, trimisă episcopului catolic de Kalacsa, în Ungaria.

După întemeierea celor două state la sudul şi estul Carpaţilor, Ţara Românească şi Moldova, au luat fiinţă mitropolia Ungrovlahiei sau a Ţării Româneşti şi a Moldovei.

Basarab I cel Mare (1310—1352), întemeietorul Ţării Româneşti, a reuşit, prin lupta victorioasă de la Posada din 9—12 noiembrie 1330, contra regelui Ungariei Carol (Charles) Robert d'Anjou (1308—1342), să asigure independenţa politică a ţării. Potrivit rînduielilor politice şi religioase ale evului mediu, el va fi avut lîngă sine vreun episcop sau mitropolit care să-l «ungă» ca domn şi să împlinească nevoile religioase ale credincioşilor români, hirotonind preoţi şi sfinţind bisericile din Ţara Românească.

O ierarhie bisericească, recunoscută canonic de Patriarhia Ecumenică, n-a existat în timpul lui Basarab I - Întemeietorul.

Această lipsă a împlinit-o, cu mult tact diplomatic şi după multe stăruinţe, fiul său, Nicolae-Alexandru Basarab (1352—1364). În mai 1359, el a reuşit să obţină aprobarea din partea patriarhului ecumenic Kalist I (1350—1353 ; 1355—1363) şi a Sinodului Patriarhiei Ecumenice, centrul spiritual al Ortodoxiei şi autoritatea supremă în cele bisericeşti în Răsăritul ortodox, prin două gramate patriarhale, pentru mutarea ultimului mitropolit al Vicinei, Iachint, la Curtea de Argeş, reşedinţa Ţării Româneşti sau, mai întîi, după unele cercetări mai noi, la Cîmpulung, unde se afla atunci prima capitală a Ţării Româneşti.

Mutarea mitropolitului Iachint de Vicina la Curtea de Argeş s-a făcut, cum scrie patriarhul ecumenic Kalist, «*şi cu părerea şi încuviinţarea împăratului*» Ioan al V-lea Paleologul (1341—1376; 1379—1391), fapt care reliefează pe deplin interesul politic al Imperiului bizantin faţă de Ţara Românească şi bunele legături ale statului muntean independent cu Bizanţul ortodox.

Atît patriarhul ecumenic Kalist I, cît şi împăratul Ioan al V-lea Paleologul afirmă că au aprobat mutarea mitropolitului Iachint de Vicina ca mitropolit al Ţării Româneşti (1359—1372), avînd în vedere faptul că el «*era vecin*» cu voievodul Nicolae-Alexandru Basarab şi «*foarte bine privit*» la curtea lui, unde se mutase încă înainte de recunoaşterea oficială a Patriarhiei Ecumenice.

Prin aprobarea mutării mitropolitului Iachint de Vicina la Curtea de Argeş de către Patriarhia Ecumenică, numită Marea Biserică din Constantinopol, a luat fiinţă mitropolia Ungrovlahiei sau a Ţării Româneşti şi se asigura totodată *legitimitatea ei canonică* sau recunoaşterea ei oficială. De acum înainte mitropoliţii Ţării Româneşti erau membri de drept ai Sinodului patriarhal şi aveau obligaţia să participe la şedinţele lui, în capitala Imperiului bizantin, la Constantinopol.

În plus, ceva mai tîrziu, mitropolitul Ţării Româneşti s-a bucurat, în cadrul Patriarhiei Ecumenice, de o prerogativă de întîietate, exercitînd unele atribuţiuni patriarhale asupra românilor ortodocşi din Transilvania şi Ungaria, puşi sub jurisdicţia sa, după cum indică titulatura sa din 1401, fără îndoială mai veche, care este aceasta: *Prea Sfinţitul Mitropolit al Ungrovlahiei* (al Ţării Româneşti), prea cinstit şi Exarh al întregii Ungarii şi al Plaiurilor = «ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Οὐγγαρίας καὶ Πλαγίνων» Prin termenul grec «Πλαγίνων» = «Plaiuri», se înţeleg plaiurile Transilvaniei.

Din 1371 mitropolitul Ţării Româneşti avea aprobarea dată de patriarhul ecumenic Filotei I Kokkinos (1353—1354, 1363—1376) şi de Sinodul său patriarhal să facă împreună cu mitropolitul Antonie al Haliciului (1371—1391) alegerile şi hirotoniile pentru cele patru episcopii ale mitropoliei Haliciului: Helm, Turov, Peremisl şi Vladimir-Wolhinsk, care nu aveau încă titularii lor, fapt care confirmă prestigiul de care se bucura Biserica Ţării Româneşti.

Avînd în vedere că poporul Ţării Româneşti «a ajuns să fie mult, aproape de nenumărat» şi pentru stăvilirea propagandei şi prozelitismului catolic, puternic şi continuu susţinut de regii «apostolici» ai Ungariei din dinastia de Anjou, în august 1370 s-a înfiinţat, la stăruinţa voievodului Vladislav-Vlaicu (1364—1377), cu aprobarea patriarhului ecumenic Filotei (Philotheos) I Kokkinos, o a doua mitropolie a Ţării Româneşti cu sediul la Severin, — azi municipiul Drobeta-Tr. Severin, reşedinţa jud. Mehedinţi. Jurisdicţia ei canonică se întindea asupra Olteniei de azi şi a părţilor de peste munţi, anume asupra ţărilor Almaşului şi Făgăraşului, ţara Severinului şi poate în Banat peste regiunea din jurul Mehalliei.

Primul ei mitropolit a fost Antim Kritopol (1370—1381), numit ca mirean Daniil Kritopol, fost dicheofilax al Patriarhiei Ecumenice. Mi-

tropolia Severinului a durat pînă după 1405, cînd se crede că existența ei a încetat, în Țara Românească rămînînd doar o singură mitropolie.

O serie de titluri onorifice, acordate în decursul istoriei de Patriarhia Ecumenică mitropolitului Ungrovlahiei atestă, odată mai mult, importanța, rolul deosebit și prestigiul de care se bucura Biserica Țării Românești în sînul Patriarhiei Ecumenice.

Astfel, din anul 1378, mitropolitul Țării Românești purta titlul onorific de «*Locțiitor al Amariei*», care-l situa pe locul al 12-lea după patriarhul ecumenic.

Patru ani mai tîrziu, din octombrie 1382, titularul său a primit titlul onorific de «*Locțiitor al Nicomidiei*», care-i conferea dreptul de a ocupa locul al șaptelea printre mitropoliții dependenți de Patriarhia Ecumenică. Mai tîrziu, către sfîrșitul secolului al XIV-lea, i s-a acordat titlul onorific de «*Locțiitor al Ancirei*», azi Ankara, capitala Turciei, care-l situa pe treapta a 4-a după patriarhul ecumenic.

În fine, la 10 octombrie 1776, patriarhul ecumenic Sofronie (Sophronios) al II-lea (1774—1780) a ridicat scaunul mitropoliei Țării Românești la treapta de «*Locțiitor al scaunului de Cezareea Capadociei*», titlul care conferea mitropolitului Țării Românești locul al 2-lea după patriarhul ecumenic, pe care l-a păstrat pînă la recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române, la 25 aprilie 1885, de către patriarhul ecumenic Ioakim al IV-lea (1884—1886) și Sinodul Patriarhiei Ecumenice.

Prin reorganizarea Bisericii Țării Românești, în soborul din 1503, de către fostul patriarh ecumenic Nifon (Niphonos) al II-lea (1486—1488 ; 1497—1498 ; 1502 ; † 11 august 1508), care a condus mitropolia Ungrovlahiei între 1503—1505, au luat ființă două episcopii, una la Rîmnicu Vîlcea și alta la Buzău, pentru care el a hirotonit doi arhierei. Nu se cunoaște încă data exactă la care au început ele să funcționeze.

Moldova, care exista ca stat independent din 1359, s-a orientat, de asemenea, pentru nevoile ei religioase către Patriarhia Ecumenică de Constantinopol. Astfel, în timpul voievodului Petru Mușat (1375—1391), înainte de 1386, moldovenii au început tratative mai întîi cu patriarhul ecumenic Nil (1379—1388), apoi cu patriarhul ecumenic Antonie al IV-lea (1389—1390 ; 1391—1397), pentru înființarea mitropoliei Moldovei sub jurisdicția canonică a Patriarhiei de Constantinopol. Au fost trimiși succesori în Moldova de către Patriarhia Ecumenică ierarhii Teodosie, apoi, în 1392, Ieremia, deoarece aceasta voia să impună Bisericii Moldovei, odată cu jurisdicția canonică, un ierarh grec. Moldovenii n-au acceptat pe nici unul dintre ierarhii greci. Ieremia a ajuns în 1393 locțiitor de mitropolit de Tîrnovo, sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice, după ce turcii au alungat, în 1393, pe patriarhul Eftimie de Tîrnovo și au desființat patriarhia bulgară.

După tratative îndelungate și obositoare, Patriarhia Ecumenică a cedat. La 26 iulie 1401 patriarhul ecumenic Matei I (1397—1410), printr-o gramată și o scrisoare trimisă evlaviosului domn Alexandru cel Bun (1400—1432), a recunoscut pe Iosif Mușat, român de origine și rudă apropiată cu familia domnitoare, ca mitropolit al Bisericii Moldovei, cu reședința la Suceava, capitala țării. El fusese hirotonit ca episcop, mai înainte de 1386, de mitropolitul Antonie al Haliciului (1371—1391).

Mitropolitul Bisericii Moldovei purta în plus, ca și mitropolitul Țării Românești, titlul de «*prea cinstit și exarhul Plaiurilor*» — ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος τῶν Ἰλαγινῶν, ceea ce arată că și el avea dreptul să păstorească peste unele ținuturi din Transilvania, care, din punct de vedere politic, depindeau de Moldova, cum au fost domeniul și Cetatea de Baltă, în comitatul Tîrnavei și domeniul și cetatea Ciceului, în comitatul Dăbîca, în nord-estul Transilvaniei.

Transilvania a avut, de asemenea, episcopiile ei, cum am văzut, în secolele X—XIII.

După cum s-a constatat de pe al doilea strat de pictură în ordinea vechimii de la biserica mînăstirii Rîmeț, jud. Alba, la 1377 păstorea în Transilvania *arhiepiscopul Ghelasie*, fapt care adevereşte în mod evident existența unei vieți bisericești bine organizate în această provincie la sfîrșitul secolului al XIV-lea.

Vlahii sau românii din Peninsula Balcanică au avut și ei în secolele XI—XIV organizarea lor bisericească sub dependența arhiepiscopiei de Ohrida. Ei s-au aflat în condiții politice speciale.

La sfîrșitul secolului al X-lea, în 971, împăratul bizantin Ioan I Tzimiskes (969—976) a cucerit Bulgaria de răsărit, pe care a supus-o bisericește Patriarhiei de Constantinopol.

Partea de apus a Bulgariei a fost cucerită între anii 1015—1019 de împăratul Vasile al II-lea Bulgarochtonul (976—1025), încît din 1019 pînă la răscoala fraților vlahi (români) Petru și Asan din 1185—1186, întreaga Bulgarie a devenit provincie bizantină.

Pentru nevoile religioase ale populației din Bulgaria, Vasile al II-lea Bulgarochtonul, prin trei diplome sau hrisoave, date între 1019—1020, a reorganizat arhiepiscopia greco-bulgară autocefală de Ohrida.

Dintr-o listă a eparhiilor supuse arhiepiscopiei de Ohrida de la începutul secolului al XI-lea, aflăm că a 24-a dintre ele, ultima, se numea «*episcopia vlahilor*», fără să i se delimiteze teritoriul de jurisdicție.

Prin hrisovul al doilea din 20 mai 1020, împăratul Vasile al II-lea Bulgarochtonul stabilește că arhiepiscopia Ohridei are dreptul «*să ia darea canonică... și de la vlahii care sînt (răspîndiți) în toată Bulgaria*».

Dintr-o altă listă din secolul al XIII-lea, inserată în *Notitia episcopatuum*, aflăm că episcopia vlahilor din Balcani purta acum titlul de «*tronul Vreanotei sau al Vlahilor*». Vreanota poate fi orașul Vranie așezat pe rîul Morava de Sud, în Serbia (azi în Iugoslavia). (Ambele liste au fost publicate de H. Gelzer, în «Byzantinische Zeitschrift», I, 1892, p. 256—257).

6. Biserica Rusă. Mitropolia Kievului

Rușii au primit creștinismul sub principele Vladimir cel Mare (980—1015), la Kiev. Sub marele principe Iaroslav cel Înțelept (1019—1054), mitropolia Kievului, capătă o mare importanță în Europa de răsărit. Înainte de marea invazie mongolă dintre anii 1237—1241, mitropolia Kievului avea sub dependența ei 15 episcopate.

În 1169, mitropolia Kievului și-a mutat reședința la Vladimir, în cnezatul de Suzdal, iar din 1325 s-a stabilit la Moscova, care, din secolul

al XIII-lea, a devenit centrul politic al Rusiei. Mitropolitul Kiril al Kievului (1250—1280), care fusese alungat de tătari, a introdus în sinodul convocat la Vladimir în 1274, în Biserica și statul rus, nomocanonul numit *Kormciaia Kniga*, trimis de la slavii din sudul Dunării, la care, cu timpul, se vor adăuga și alte rînduieli canonice importante.

Pînă la sinodul unionist din Ferrara-Florența (1438—1439) dintre greci și latini, mitropoliții Kievului erau, cînd greci, trimiși de Patriarhia din Constantinopol, cînd ruși. O serie de mitropoliți din secolele XIV—XV au purtat titlul de «mitropoliți de Kiev și Moscova».

Între anii 1241 și 1480, Biserica Ortodoxă Rusă a suferit asupririle jugului mongol al Hoardei de Aur sau ale Imperiului Kipceak, cu capitala în orașul Sarai, situat pe un braț al fluviului Volga.

Mitropolia Haliciului. La începutul secolului al XII-lea s-a înființat pentru credincioșii ortodocși ucraineni episcopia de Halici, dependentă de mitropolia Kievului.

Printr-un hrisov dat de împăratul Andronic al II-lea Paleologul (1282—1328) în 1303—1305, episcopia Haliciului a fost ridicată la rangul de mitropolie, avînd sub jurisdicția ei eparhiile ucrainene sau rutene din vest: Vladimir, Peremise, Luțe, Turov și Helm. După 1328 Haliciul ajunge din nou episcopie supusă mitropoliei de Kiev.

După 1341, scaunul de Halici a fost din nou ridicat la rangul de mitropolie de patriarhul ecumenic Ioan al XIV-lea Kalekas (1334—1347), dar, din 1347, ajunge pentru a treia oară episcopie supusă Kievului.

În 1349, regele Poloniei Cazimir cel Mare (1333—1370) alipi la regatul Poloniei catolice cnezatele ucrainene de Halici și Lwow, iar prin 1352, hotarele Poloniei s-au extins pînă la marginile Moldovei de Nord.

Pentru a împiedica pretențiile ducilor lituani și ale cnezilor ruși la țara Haliciului, a cărei populație era ortodoxă, regele Cazimir al Poloniei s-a adresat în 1370 patriarhului ecumenic Filotei Kokkinos (1353—1354; 1364—1376), cerîndu-i să ridice episcopia Haliciului la rangul de mitropolie, pe care l-a mai avut între 1341—1347.

Prin actul din mai 1371, patriarhul ecumenic Filotei Kokkinos și sinodul său patriarhal a aprobat reînființarea mitropoliei Haliciului, supunîndu-i patru episcopii sufragane și alegerea episcopului Antonie ca mitropolit al Haliciului (1371—1391). Mitropolia Haliciului a avut strînse relații cu mitropolia Moldovei și mitropolia Țării Românești. Primii episcopi ai Moldovei au fost hirotoniți înainte de 1386 de mitropolitul Antonie al Haliciului. În 1365 Kievul a fost cucerit de principatul Lituaniei.

Situația Bisericii ortodoxe din mitropolia Kievului s-a îngreuiat mult după 1386, în urma căsătoriei principelui lituan Wladislaw Iagiello cu principesa catolică poloneză Hedwiga, Polonia și Lituania formînd acum un singur stat sub conducerea lui Wladislaw Iagiello ca rege al Poloniei și Lituaniei (1386—1434).

Mitropolia Moscovei. Victoria marelui principe al Moscovei Dimitrie Ivanovici Donskoi (1363—1389) din 1380, de pe rîul Ugra, asupra tătatarilor a întărit mult puterea Moscovei. În 1395, puterea Hoardei de Aur

a fost lovită mortal de un alt conducător mongol, Timurlenk sau Tamerlan (1336—1405).

O dată cu statul rus a crescut mult și importanța Bisericii Ruse cu reședința la Moscova.

Mitropolitul Isidor al Kievului și Moscovei, grec de origine, unul dintre cei mai zeloși partizani ai unirii cu Roma, care a reprezentat Biserica Rusă la sinodul unionist de la Ferrara—Florența (1438—1439), întorcîndu-se la Moscova, după semnarea unirii de la Florența din 6 iulie 1439, a proclamat unirea Bisericii ruse cu Roma. Marele principe Vasile al II-lea Orbul (1425—1462) însă, știind că poporul rus nu vrea unirea cu romano-catolicii, l-a închis. Scăpînd din închisoare, Isidor s-a dus la Roma, unde papa Eugen al IV-lea (1431—1447) l-a răsplătit cu demnitatea de cardinal.

După arestarea și depunerea din scaun a mitropolitului Isidor, rușii au ales în 1448 ca mitropolit al Moscovei pe *Iona*, de neam rus, pentru care n-au mai cerut confirmarea Patriarhiei Ecumenice ca pînă acum, deoarece împăratul Constantin al XI-lea Dragases (1448—1453) și patriarhul ecumenic Grigorie al III-lea (1443—1450) primiseră unirea cu Roma, în ciuda marii nemulțumiri a clericilor și credincioșilor din Bizanț.

Din 1448, prin alegerea mitropolitului rus Iona, Biserica rusă s-a considerat autocefală.

Patriarhul ecumenic Ieremia al II-lea (1572—1579; 1580—1584; 1587—1595) a ridicat la 26 ianuarie 1589 Biserica rusă la rangul de *patriarhie*, în timpul țarului Fiodor (1584—1598). Un sinod al patriarhilor de Răsărit, întruniți la Constantinopol în februarie 1593, a acordat patriarhiei ruse locul al 5-lea în ordinea onorifică, după cele patru vechi patriarhate ale Răsăritului, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim.

Din timpul marelui principe Ivan al III-lea al Moscovei (1462—1505), căsătorit, după căderea Constantinopolului sub turci (29 mai 1453), cu Sofia Paleologina, nepoata ultimului împărat bizantin Constantin al XI-lea Dragases, a început să circule în Rusia legenda despre Moscova ca *«a treia Romă»*, care va constitui baza ideologică a Imperiului țarist în epoca modernă.

Călugărul Filotei, unul dintre contemporanii marelui cneaz Vasile al III-lea al Moscovei (1505—1533), într-o scrisoare adresată acestuia, expunea emfatic ideologia noii autocrații astfel: «Moscova este moștenitoarea marilor capitale ale lumii: Prima Romă a căzut sub păgîni; a doua Romă a căzut sub turci; Moscova este a treia Romă, iar a patra nu va fi niciodată».

BIBLIOGRAFIE*

Izvoare

Les Registres des Actes du Patriarcat de Constantinople, de V. Grumel: *Actes des Patriarches*, Fasc. II (715—1042), Istanbul, 1932, 1936; Fasc. III (1042—1206), Paris, 1947; Fasc. IV (1206—1310) de V. Laurent, Paris, 1971; *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453*, bearbeiten von Fr. Dölger *(Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit)*, Reihe A. Abteilung I, 1. Theil: *Regesten von 565—1025*; Abt. I, 2. Theil: *Regesten von 1025—1204*; Abt. I, 3. Theil: *Regesten von 1204—1282*, München und Berlin, 1924, 1925, 1932; Abt. I, 4, Theil: *Regesten von 1282—1341*, Berlin, 1960; J. Miklosich et J. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 2 vol., Wien, 1860, 1862; J. Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIV-e siècle. Etude paléographique et diplomatique*, Paris, 1971; Idem, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*. Vol. 1, fasc. V et VI, Paris, 1977, 1979.

* *Lucrări generale*

J. E. Anastasiu, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, ed. 2-a, t. I—II, Tesaolnic, 1979, 647 p. şi 635 p.; R. Kottje und B. Moeller, *Ökumenische Kirchengeschichte*. T. II. *Mittelalter und Reformation*, München, 1970; J. Daniélou et H. Marrou, *Nouvelle histoire de l'Eglise*, T. II, par M. D. Knowles et D. Obolensky, *Le moyen âge*, Paris, 1968.

Aziz S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, London, 1968.

G. Zananiri, *Catholicisme oriental*, Paris, 1966; S. Runciman, *The Eastern Schism*, Oxford, 1966; Vl. I. Pheidas, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, t. I—II.

De la Iconoclasm până la căderea Constantinopolului (1453), Atena, 1963; S. A. Hernandez, *Iglesias de Oriente*, Santander, 1959, 542 p.; t. III Repertorio bibliografico, Santander, 1963.

J. Lortz, *Histoire de l'Eglise des origines à nos jours*. Traduit de l'allemand par M. Lefèvre, Paris, 1956, 2-e éd., Paris, 1962; M. Zernov, *Eastern Christendom*, London, 1961; Idem, *The Church of the Eastern Christians*, London, 1946.

R. M. French, *The Eastern Orthodox Church*, London, 1951; B. Stefanidis, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Atena, 1948; ed. 2-a. Atena, 1959.

G. Konidaris, *Istoria bisericească*, în greceşte, Atena, 1957.

Raymond Janin, *Les Eglises orientales et les rites orientaux*, 4-e, éd., Paris, 1955; Martin Jugie, *Le schisme byzantin, Aperçu historique et doctrinal*, Paris, 1941.

În limba română

T. M. Popescu, Pr. prof. T. Bodogae şi G. Stănescu, *Istoria bisericească universală*. T. II. *De la 1054 până azi*. Bucureşti, 1956; Eusevіu Popovici, *Istoria bisericească universală*. T. II, ed. 2-a, Bucureşti, 1927.

Pentru Imperiul bizantin

D. A. Zakythinos, Βυζαντινὴ ἱστορία, 324—1071, Atena, 1972, 649 p. În limba germană, *Byzantinische Geschichte*, Wien, Köln, 1979, XII—446 p.; J. M. Hussey, *L'Impero bizantino*. A cura di A. Merola (Storia del mondo medievale, t. 3), Milano, 1978, 902 p.

Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe*, 500—1453, New York, Washington, 1971; J. M. Hussey, D. M. Nicol and G. Gowab, *The Byzantine Empire. Part. I. Byzantium and his Neigbours*; par. II. *Government, Church and Civilisation*, în *The Cambridge Medieval History*, t. IV, Cambridge, 1966, 1967; G. Walten, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnenes* (1081—1180), Paris, 1966; Louis Bréhier, *Le monde byzantin*, t. I—III, Paris, 1948—1950.

Ch. Diehl et G. Marçais, *Le monde oriental de 395 à 1081 (Histoire générale* par G. Glotz), 2-e éd., Paris, 1944.

Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire byzantin*, 12-e éd., Paris, 1934.

Paul Lemerl, *Histoire de Byzance* (Coll. *«Que sais-je»*), Paris, 1943.

A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*. Traduit du russe par P. Brodin et A. Bourguina, t. I—II, Paris, 1932.

* Bibliografia a fost întocmită de Pr. prof. I. Rămureanu.

Pentru patriarhatele răsăritene : Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim : K. Baus, G. Beck, E. Ewig and H. J. Vogt, *The imperial Church from Constantine to the early Middle Age*. Traducere din limba germană, XVII — 846 p.; **Hans-Georg Beck, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich (Die Kirche in ihrer Geschichte)*, Bd. I, Göttingen, 1980; Maxime de Sardes, métropolite, *Le Patriarcat oecuménique dans l'Eglise Orthodoxe*, Paris, 1975. Traducere din greceşte, Tesalonic, 1973; B. Th. Stavridis, *Histoire du Patriarcat Oecuménique de Constantinople*, în «Istina», Paris, 1970, nr. 2, p. 131—273; G. Every, *The Byzantine Patriarchate*, 451—1204, 2-nd ed., London, 1962; P. Bratsiotis, *Von der griechischen Orthodoxie*, Würzburg, 1966; Idem, *Die Orthodoxe Kirche in griechischer Sicht*, Bd. I—II, Stuttgart, 1959, 1960; G. Zananiri, *Histoire de l'Eglise byzantine*, Paris, 1954.**

Ghenadie (Arabagioglu), mitropolit de Heliopolis, *Istoria Patriarhiei Ecumenice*, în greceşte, Atena, 1953, XIII—445 p.; N. Moschopoulos, *La Terre Sainte. Essais sur l'histoire politique et diplomatique des Lieux Saints de la chrétienté*, Athènes, 1957; Hr. Papadopoulos († 1938), Arhiep. Atenei, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρίας (162—1934), Alexandria, 1935; Idem, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ierusalim şi Alexandria, 1910.

Pr. Papamihail şi G. Triandafilakis, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας (După notele lui Hr. Papadopoulos), Alexandria, 1951.

Pentru Biserica Bulgară

I. Tarnanidis, *Formarea autocefaliei Bisericii Bulgare* (864—1235), în greceşte, Tesalonic, 1976; R. Stupperich, *Kirche und Staat in Bulgarien und Jugoslavien*, Witten, 1971; Chiril Pistrui, *Imperiul vlaho-bulgar şi patriarhia de Tîrnovo*, în «Mitropolia Ardealului», XVII (1972), nr. 3—4, p. 201—209.

Arhim. Epifanie Norocel, *Patriarhia bulgară de Tîrnovo, între anii 1235—1393*, în «Studii teologice», XVIII (1966), nr. 3—4, p. 147—159; Idem, *Sfîntul Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo şi legăturile lui cu Biserica românească*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXIV (1966), nr. 5—6, p. 552—573; I. Crăciunaş, *Patriarhia Bulgară*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXVI (1960), nr. 3—4, p. 274—287; N. Iorga, *Histoire des états balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925.

Biserica Sîrbă

I. Tarnanidis, Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας, Tesalonic, 1982. Recenzată de Pr. prof. I. Rămureanu, în «B.O.R.», CI (1983), nr. 5—6, p. 447—452; S. Petrovici, *Le Patriarcat de Peč*, Beograd, 1982; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique, 1978; Dj. Sclijepcevici, *Istorija Srspke pravoslavne crkve (= Istoria Bisericii Ortodoxe Sîrbe)*, t. I—II, Monaco, 1962, 1966. Tradus în limba greacă de I. Tarnanidis, Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Tesalonic, 1969. Este cea mai completă; D. Kasîci, *Srpske crkva pod Turcica (= Biserica sîrbă în epoca turcă)*, Belgrad, 1969; R. Sevelinovici, *Istorija srspke pravoslavne crkve sa narodnom istorijom (= Istoria Bisericii Ortodoxe Sîrbe împreună cu istoria naţională)*, Belgrad, 1966.

Ladislas Hadrovics, *Le peuple serbe et son Eglise sous la domination turque*, Paris, 1947; J. Musset, *La Serbie et son Eglise*, Paris, 1938.

St. Dimitrijevici, *Istoria Pečke patrijaršije (= Istoria patriarhiei de Peci)*, Belgrad, 1924.

În limba română

Ierom. Nestor Vornicescu, *Patriarhia Serbiei*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», 1980, nr. 1—2, p. 133—142.

V. Anania, *Scurtă prezentare istorică a Bisericii Ortodoxe Sîrbe*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 2, p. 306—310; Pr. Nic. Şerbănescu, *Legăturile bisericeşti, culturale şi politice între români şi sîrbi*, în «Mitropolia Olteniei», XV (1963), nr. 5—6, p. 307—317; S. Anuichi, *Raporturile dintre Patriarhia de Ipek şi cea de Ohrida în secolele XIV—XVIII*, în «Studii teologice», XIV (1962), nr. 9—10, p. 570—581; I. Iuliu, *Scurtă istorie a Bisericii Sîrbe*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXV (1957), nr. 8—9, p. 769—784.

Pentru istoria Balcanilor

M. Sinka, *A History of the Balkans*, reprint. Hamden, Connic. 1968.
L. S. Stavrinos, *The Balkans since 1453*, 3-nd. ed. New York, 1961.

Pentru Biserica Ortodoxă Română

Izvoare

Fr. Michlosich et Jos. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 1313—1402, vol. I—II, Vindobonae, 1960, 1962.

E. Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, t. XIV, 1. *Documente greceşti privitoare la istoria românilor, partea I-a (1320—1716)*, Bucureşti, 1915; *Documente privind istoria României. Veac. XIII, XIV şi XV*, (Academia României), B. *Ţara Românească* (1247—1500), t. I, Bucureşti, 1953, XLIX—431 p. Reeditată sub titlul: *Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească*, vol. I. (1247—1500), de P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, 635 p.; *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacul al XIV—XV*, col. I (1384—1475), Bucureşti, 1954, LXXI—530 p.

Fontes Historiae Daco-Romaniae (= Izvoarele Istoriei României), t. III, *Scriitori bizantini*, publicată de prof. Al. Elian şi Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1975, 568 p., t. IV. *Scriitori şi acte bizantine. Secolele IV—XV*, publicate de H. Mihăescu, R. Lăzărescu, Nic. Şerban Tanaşoca şi Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982.

Lucrări generale

Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, t. I., Bucureşti, 1980, îndeosebi p. 284—317; 344—365; 595—608.

Pr. prof. Gh. Moisescu, Pr. prof. Ştefan Lupşa şi Pr. prof. Alex. Filipaşcu, *Istoria Bisericii Române*, t. I, Bucureşti, 1957.

N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, t. I, ed. 2-a, Bucureşti, 1929.

Studii

Pr. prof. Ioan Rămureanu, *Mitropolia Vicinei şi rolul ei în păstrarea Ortodoxiei în ţinuturile româneşti*, în lucrarea *De la Dunăre la Mare*, Bucureşti, 1977, p. 149—169.

Idem, *Rolul Bisericii Ortodoxe Române în Biserica Răsăritului, în secolele XIV şi XV*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIX (1981), nr. 1—2, p. 131—143. Studiul este tradus în limba franceză sub titlul: *Le rôle de l'Eglise Orthodoxe Roumaine dans le cadre de l'Eglise d'Orient*, în *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, VII, Louvain-la-Neuve et Louvain, 1985, p. 115—128.

C-tin C. Giurescu, *Întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 673—693.

Pr. Nic. Şerbănescu, *Mitropoliţii Ungrovlahiei*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 722—826, îndeosebi p. 730—740.

Idem, *Mitropolia Severinului, 600 de ani de la înfiinţare, octombrie 1370—1970*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 11—12, p. 1191—1227.

Idem, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române cu prilejul centenarului* (25 aprilie 1885—1985), în *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, 1987, p. 41—138.

Vitalien Laurent, *Contribution à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XV-e siècle*, în «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», Bucarest, t. XXVI (1945), nr. 2, Bucureşti, 1947, p. 165—184 şi Extras; Pr. prof. Milan Şesan, *Biserica Ortodoxă în veacurile XI—XV*, în «Mitropolia Ardealului», VII (1963), nr. 4—6, p. 310—326; Prof. Alex. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere pînă la 1800*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXVII (1959), nr. 7—10, p. 904—935; C. Marinescu, *Înfiinţarea mitropoliilor din Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti, 1924, 22 p. (Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist. seria III, t. II, nr. 6, p. 247—269); N. Iorga, *Condiţiile de politică generală în care s-au întemeiat Bisericile româneşti în secolele XIV—XV*, Bucureşti, 1925, 25 p. (Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., seria II, t. XXXV, nr. 14, p. 387—411); Nic. Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor şi a celor dintîi mînăstiri din ţară*, Bucu-

rești, 1906, 128 p. Idem, *Contribuțiuni la Istoria Bisericii Române în secolul al XV-lea*, București, 1907.

Biserica Moldovei

V. Laurent, *Aux origines de l'Eglise de Moldavie. Le Métropolite Jérémie et l'évêque Joseph*, în «Revue de Etudes byzantines», V (1947), p. 158—170; Idem, *Le trisépiscopat du patriarche Matthieu I-er (1397—1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XV-e siècle*, în «Revue des Etudes byzantines», XXX (1970), p. 5—166; Michel Lascaris, *Joachim, Métropolite de Moldavie et les relations de l'Eglise moldave avec le patriarcat de Peč et l'archevêché d'Achris au XV-e siècle*, în «Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine», XIII (1927), p. 129—159; Tit Simedrea, *Unde și cînd a luat ființă legenda despre atîrnarea canonică a scaunelor din Țara Românească și din Moldova de arhiepiscopia de Ohrida*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1967), nr. 9—10, p. 975—1003.

Arhim. Ciprian Zaharia, *Mitropolitul Iosif Mușat și autocefalia Bisericii Moldovei. Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române (25 aprilie 1885—1985)*, București, 1987, p. 354—401; Prof. Alex. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în lucrarea *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare (1457—1504)*, București, 1964; C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888.

Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericești ale românilor cu Kievul*, în «Studii teologice», XXXIX (1987), nr. 3, p. 61 ș.u.

Biserica Transilvaniei

Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Începuturile mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980; Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal*, t. I, ed. 2-a, Sibiu, 1935.

Pentru cadrul general politic și religios al țărilor române, în secolele XI—XV.

Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, 1973, 496 p.; C-tin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, ed. 2-a, București, 1975; Idem, *Istoria Românilor*, t. I—II, București, 1974, 1976.

C-tin C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, t. I, Cluj-Napoca, 1971, ed. 2-a, 1972, vol. II, Cluj-Napoca, 1979; I. D. Suciu, *Monografia mitropoliei Banatului*, București, 1977.

Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturale medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974.

Pentru Biserica Vlahilor (românilor) din Peninsula Balcanică

M. Gyoni, *L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XI-e — XIV-e siècles*, în «Etudes slaves et roumaines», I, Budapest, 1948, p. 148—159 și 224—233; Pr. Nic. M. Popescu, *Ioan «prevtul» Episcopiei aromânilor*, în «Biserica Ortodoxă Română», («B.O.R.»), LII (1934), nr. 7—8, p. 457—460 și în vol. *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, p. 11—15; Borislav Primov, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în vol. *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*, București, 1971, p. 9—56; Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959. Recenzie Pr. prof. Rămureanu, în «Ortodoxia», XIII (1961), nr. 4, p. 606—608; N. Bănescu, *Vechiul stat bulgar și țările române*, București, 1947; Idem, *O problemă de istorie medievală: crearea și caracterul statului Asăneștilor (1185)*, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., seria III, t. XXV (1943), p. 543—590, și trad. franceză: *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second empire bulgare (1185)*, Bucarest, 1943, 93 p.; Altă bibliografie la Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, t. I, București, 1980, p. 197.

Biserica Rusă

H.-D. Döpmann, *Die Russische Orthodoxe Kirche, in Geschichte und Gegenwart*, 2-e Aufl., Berlin, 1981; A. A. Ornatskij, *History of the Russian Hierarchy*, t. 1—2, Reedited by M. Oesterly, Copenhague, 1979.

M. Lanay et J. Saussay, *La Russie ancienne*, Paris, 1975.
B. Pheidas, *Istoria Bisericii Ruse*, în limba greacă Atena, 1967.
N. Zernov, *The Russians and their Church*, London, 1964.
A. M. Amann, *Ostslavische Kirchengeschichte*, Wien, 1950.
Idem, *Storia della Chiesa Russa e dei paesi limitrofi*, Utet, Torino, 1948.
H. Schaeder, *Moskau der dritte Rom*, *Hamburg*, 1929; 2-e Auflage, Hamburg. 1957; E. Hösch, *Orthodoxie und Häresie im alten Rusland*, Wiesbaden, 1975; S. A. Zenkovskii, *Russia's Old Believers*, München, 1970.

Monahismul în Răsărit în secolele XI—XV. Isihasmul *

1. În secolele XI—XV, monahismul s-a menţinut, cu toate grelele încercări şi suferinţe prin care au trecut popoarele ortodoxe din Egipt, Palestina, Siria, Asia Mică şi Peninsula Balcanică, din cauza fanatismului arabilor şi turcilor, datorită trecutului său glorios, în special în timpul luptelor iconoclaste din secolele VIII şi IX.

El a cunoscut chiar o mare înflorire la Muntele Athos, în Bulgaria, Serbia, Ţara Românească, Moldova, Transilvania şi Rusia.

Majoritatea mînăstirilor au păstrat organizarea monahală dată de Sf. Vasile cel Mare († 379), în Regulele mari şi mici.

O viaţă monahală riguroasă s-a dus în mînăstirea *Studion* din Constantinopol, înfiinţată în 463 de fostul consul Studios, originar din Apus, reorganizată în secolul al IX-lea de Sf. Teodor supranumit Studitul († 11 noiembrie 826), un mare luptător contra iconoclaştilor şi teolog renumit (căruia i s-a dat supranumele după mînăstirea Studion). El a impus regula ca monahii să fie organizaţi în cadrul vieţii lor în mînăstire, în trei ture în care : unii să se roage, alţii să lucreze, în timp ce alţii să se odihnească, urmînd ca în mod alternativ fiecare tură să-şi îndeplinească rolul cîte opt ore.

Studiţii, cum se numeau monahii acestei renumite mînăstiri, se ocupau nu numai cu viaţa monahală riguroasă, ci şi cu studiul sîrguincios al teologiei.

Centrul vieţii monahale pentru Biserica Ortodoxă a fost, însă, *Sfîntul Munte Athos*, numit *«Grădina Maicii Domnului»*.

Încă din secolul al X-lea, Muntele Athos a luat o mare dezvoltare.

Sfîntul Atanasie Athonitul († 1004), originar din Trapezunt, ajutat de împăratul Nichifor Focas (Phokas, 963—969) a zidit în Athos, în 963, *Marea Lavră*, cu biserica principală numită *«Katholicon»*. S-au ridicat apoi alte mari mînăstiri. Înainte de anul 1000, pe la 980, a fost întemeiată marea mînăstire Vatoped, una din cele mai frumoase din Sfîntul Munte, situată în partea nord-estică a peninsulei Calcidice, pe un deal cu mărăcini, de la care i se trage numele.

Tot în jurul anului 1000, s-a întemeiat mînăstirea *Zograful*, pentru călugării bulgari ; înainte de 979 a fost ridicată de ivirul Ioan mînăstirea *Ivir*, pentru călugării din Georgia (Ivir) ; la anul 1143, a fost zidită mînăstirea *Sf. Pantelimon*, numită *Rusikon*, pentru călugării ruşi.

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

Mînăstirea *Hilandar* a fost zidită în 1197 de renumitul călugăr sîrb Sf. Sava (1176—1236) şi dăruită printr-un hrisov în 1199 de împăratul Alexios al III-lea Anghelos (1195—1203) călugărilor sîrbi.

În secolul al XIV-lea s-a pus temelia mînăstirii *Cutlumuş* cu ajutorul voievodului Ţării Româneşti, Nicolae Alexandru (1352—1364), care a fost terminată în 1372 de fiul său, Vladislav-Vlaicu (1364—1377), devenind *«Marea Lavră a Ţării Româneşti»*.

Pînă la 1375 s-au clădit în Muntele Athos 17 mînăstiri mari, apoi numărul lor a crescut pînă la 20. În afară de cele menţionate, ele sînt următoarele : *Dionisiu,* ridicată înainte de 1366 ; *Pantokrator,* după 1350; *Xiropotamu* (Secu), pe la 970 ; *Dochiariu,* la începutul secolului al XI-lea ; *Karakalu,* la sfîrşitul secolului al XI-lea ; *Philotheu,* înainte de 992 ; *Simonpetra,* pe la 1360 ; *Sf. Pavel,* începutul secolului al XI-lea ; *Stavronikita,* începutul secolului al XVI-lea ; *Xenophon,* secolul al XI-lea ; *Grigoriu,* începutul secolului al XIV ; *Esphigmenu,* înainte de anul 1000 ; *Constamonitu,* începutul secolului al XI-lea.

Documentele timpului menţionează că pe la 1046 existau în Sfîntul Munte 180 locaşuri de închinare cu 2000 de călugări, iar în 1213 erau 300 de locaşuri cu 3.000 de călugări. Astfel, Muntele Athos a ajuns cel mai vestit centru de viaţă duhovnicească şi cultural-artistică din tot Răsăritul ortodox.

Românii au fost cei mai mari binefăcători ai Athosului, căci ei au făcut mînăstirilor de aici mai multe danii decît toate popoarele ortodoxe la un loc. Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea pînă la 13/25 decembrie 1863, cînd Camera Deputaţilor din timpul domnitorului Ioan Alexandru Cuza (1859—1866) a votat *Legea secularizării averilor mînăstireşti,* documentele timpului ne oferă ştiri preţioase despre ajutoarele şi contribuţia ţărilor române la susţinerea celor 20 de mînăstiri mari şi a multor schituri şi paraclise. Cu ajutorul voievozilor, mitropoliţilor, episcopilor şi credincioşilor din Ţara Românească şi Moldova, s-au zidit în Muntele Athos biserici noi, turnuri de clopotniţe, turnuri de apărare, paraclise şi chilii, s-au reparat multe din mînăstiri, s-au trimis continuu bogate daruri în bani, vase liturgice, o mulţime de icoane aurite sau argintate, veşminte preoţeşti, epitafe şi dvere cusute cu fir de aur şi împodobite cu pietre preţioase şi mărgăritare, odoare sfinte şi alte obiecte preţioase. În ţară, s-au făcut mînăstirilor din Muntele Athos unele *«închinări»* de mînăstiri şi schituri româneşti cu proprietăţile lor.

Dărnicia românilor faţă de Muntele Athos a fost mult apreciată de învăţatul arhimandrit rus Porfirie Uspenski, unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei Muntelui Athos, care a spus spre lauda şi cinstea lor : *«Nici un alt popor ortodox n-a făcut atîta bine pentru Athos cît au făcut românii»*. (Hristianskij Vostok (Răsăritul creştin), t. III, 3, Moscova, 1880, p. 334 ; *Istorija Athos,* Kiev, 1877, p. 334).

Cu toate acestea, românii, care au fost secole de-a rîndul cei mai generoşi binefăcători ai Sfîntului Munte, cu regret constatăm şi trebuie s-o spunem —, nu au pînă azi nici o mare mînăstire din cele 20, cum au bulgarii, sîrbii şi ruşii.

Abia în secolul al XIX-lea, în 1856, Patriarhia Ecumenică a aprobat pentru români schitul *Prodromul* (grecește Προδρομος = *Înainte Mergătorul)* dependent de mînăstirea Vatoped. Mai au și schitul *Lacu*, înființat în 1754 de călugării moldoveni, supus mînăstirii Sf. Pavel.

Pentru a se menține unitatea și disciplina monahală, toate mînăstirile din Athos se află sub ascultarea unui *protos*, cu reședința la *Karies* (= Nucet), care este centrul lor administrativ.

Independent de mînăstirile mari, s-au construit în Athos diferite *schituri* în care vieţuiau cîte 4—5 monahi, apoi chilii și *sihăstrii* independente cu viață mai aspră.

Schiturile mai mari sau mai mici se află sub ascultarea uneia din mînăstirile mari.

Sihăstriile nu sînt altceva decît locuințe foarte modeste, uneori săpate în peșteri și stînci. În acestea se nevoiesc unii asceți, care duc o viață foarte aspră, cărora frații mai tineri din mînăstirea-mamă le duc din cînd în cînd pîine și apă.

O altă categorie de locuințe pentru monahii mai bătrîni o formează *cathismele*, care nu sînt decît niște colibe modeste cu cîte un pat și un scaun. Vieţuitorii lor trebuie să participe la slujbele divine în biserica mînăstirii celei mai apropiate.

Felul de viață al celor mai multe mînăstiri atonite era cel *chinovial* sau de obște. Monahii trăiau în comun, se rugau în comun și luau masa în comun în trapeza mînăstirii.

În afară de serviciile religioase, de rugăciune și viață contemplativă, monahii se ocupau și cu unele activități practice ca : agricultura, pomicultura, creșterea unor animale și practicarea unor meserii.

Începînd din secolul al XIV-lea, isihasmul care cerea o mai mare apropiere de Dumnezeu prin rugăciune, asceză și contemplație, a introdus un stil de viață mai aspru decît în mînăstirile cu viață de obște sau chinovială.

Pe la 1200 s-a îngăduit monahilor din Muntele Athos și stilul de viață *idioritmic*, cu chilii separate, avînd permisiunea să posede și bunuri materiale.

În mînăstirile idioritmice viața se baza pe reuniuni de cîte 7—8 membri, care formau o familie monahală, în fruntea căreia se afla un proestos. Fiecare din familiile componente avea locuință și bucătărie proprie, iar în comun doar arhondaricul pentru primirea oaspeților. Era obligatorie, însă, participarea tuturor la serviciul divin comun, ziua și noaptea.

Mînăstirile din Muntele Athos au fost și centre de cultură teologică. În mînăstirile lor se conservă peste 13.000 de manuscrise în limbile greacă, română și slavonă, iar bisericile lor sînt monumente de artă creștină. În secolul al XIV-lea era celebră în tot Răsăritul școala de pictură din Athos a lui Manuil Panselin.

Sfîntul Munte Athos, supunîndu-se de bună voie turcilor, înainte de căderea Constantinopolului în 1453, sultanul Murad al II-lea (1421—1451) îi acordă unele privilegii : să nu se stabilească mahomedani acolo, să nu aibă acces femeile ș.a.

Alte renumite mînăstiri ortodoxe au existat la Ierusalim şi în Palestina.

De mare consideraţie s-a bucurat mînăstirea *Sfînta Ecaterina* de la Muntele Sinai, zidită în 527 ca o fortăreaţă de împăratul Justinian (527—565), care din secolul al XIII-lea a devenit reşedinţă pentru arhiepiscopia de Sinai şi Faran.

De mare renume s-au bucurat şi mînăstirile *Meteora* din Tesalia, în Grecia Centrală.

În secolele XIV—XIX s-au trimis, de asemenea, ajutoare româneşti la Locurile Sfinte de la Ierusalim, la Damasc, la mînăstirea Sfînta Ecaterina de la Sinai şi mînăstirile din Grecia.

Dărnicia românilor faţă de Răsăritul ortodox a fost scoasă magistral în relief de patriarhul ecumenic Athenagoras I (1949—1972) la 17 octombrie 1967, la Mînăstirea Curtea de Argeş, cu ocazia vizitei făcute Bisericii Ortodoxe Române între 16—20 octombrie 1967, care a declarat următoarele :

«Numele strălucit al Basarabilor umple întreaga catedrală din Constantinopol şi pretutindeni unde am mers în Răsăritul ortodox am găsit aceste urme vii între Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Ortodoxă în general.

În afară de Constantinopol, Sfîntul Munte Athos este plin de numele voievozilor ortodocşi români.

Am găsit urme de voievozi români la Damasc, Ierusalim, Alexandria şi chiar la Muntele Sinai, unde am fost în 1959. Toate locaşurile acestea sfinte păstrează cu evlavie numele străluciţilor domnitori ai ţărilor române pentru marile lor binefaceri, pentru interesul deosebit pe care l-au arătat Ortodoxiei...» (Vezi în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1967), nr. 9—10, p. 867 şi Pr. prof. I. Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei Ortodoxe Române cu Patriarhia Ecumenică de la început pînă azi*, în vol. *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, 1987, p. 498—530, aici p. 515).

În *Bulgaria* a trăit în secolul al X-lea vestitul pustnic Ioan de Rila (Rilski, t. 946), pe muntele cu acelaşi nume, cinstit ca ocrotitor al Bulgariei. Pe acest munte s-a înfiinţat renumita mînăstire *Rila*.

În timpul Imperiului româno-bulgar (1185—1393), care a luat fiinţă în 1185—1186, s-a ridicat lavra din Tîrnovo, capitala imperiului, mînăstirile de pe muntele *Vitoşa* lîngă Sofia, şi mînăstirile *Bacicovo* şi *Troian*, care au jucat, de asemenea, un rol de seamă în promovarea vieţii spirituale a bulgarilor.

La *sîrbi*, viaţa mînăstirească a cunoscut o mare înflorire, din a doua jumătate a secolului al XII-lea, datorită Sfîntului Sava (1176—1236), călugăr renumit în Muntele Athos, Sfîntul naţional al sîrbilor, care a ridicat în 1197 mînăstirea Hilandar din Muntele Athos. Moaştele sale care se aflau în mînăstirea *Mileşevo* au fost arse de turci în 1595 din ordinul lui Sinan Paşa, cel învins de Mihai Viteazul (1593—1601) în lupta de la Călugăreni din 13/23 august 1595.

Mînăstirea Hilandar din Muntele Athos a jucat un mare rol în viaţa spirituală a poporului sîrb. Astfel, în prima perioadă a autocefaliei

Bisericii Sîrbe, obținută în 1219, din cei 12 arhiepiscopi, 8 proveneau din mînăstirea Hilandar.

În jurul anului 1183, despotul Ștefan Nemania I (1167—1196) a construit mînăstirea *Studeniţa,* în apropiere de capitala Serbiei, Rasca, de la care sîrbii s-au mai numit și rasci.

La 1220, Ștefan Nemania al II-lea (1196—1228), primul încoronat, a ridicat mînăstirea *Zicea,* care a devenit în 1346, sub țarul Ștefan Duşan (1331—1355), scaunul patriarhiei sîrbe, de unde s-a mutat apoi la Ipek (Peci — Peșteră).

Către 1228 regele Ștefan Radoslav (1228—1233) a ridicat mînăstirea *Mileşevo,* la vest de Rasca, în care au fost depuse apoi moaștele Sfîntului Sava, pînă la 1595, cînd au fost arse de turci.

În 1260, s-a ridicat la Ipek sau Peci, sub regele Ștefan Uroş (1243—1276), biserica *Sfinţii Apostoli,* începută de arhiepiscopul Sava, în care s-a mutat către 1292 scaunul arhiepiscopiei sîrbe.

Regele Ștefan Uroş II Milutin (1282—1329) a ridicat în 1320 frumoasa și impozanta mînăstire *Gracianiţa,* aproape de Priștina.

Regele Ștefan Uroş III Decianski (1321—1331) a început în 1327 construirea mînăstirii *Deciani,* pe care a terminat-o în 1335 țarul Ștefan Duşan.

Între 1390—1393 a fost ridicată mînăstirea *Liubostinia,* la răsărit de Zicea, de văduva despotului Lazăr, mort în lupta cu turcii la Kossovopolie (Cîmpia Mierlii), în 15 iunie 1389.

Evlaviosul și eroicul popor sîrb acordă o mare cinstire acestor vechi monumente mînăstirești din secolele XII—XIV.

La *români,* monahismul a fost cunoscut și introdus cu mult înainte de mutarea mitropolitului Iachint de Vicina în 1359 în Ţara Românească, la Curtea de Argeș, și de venirea Sfîntului Nicodim în Oltenia înainte de 1370.

Astfel s-a dovedit că între călugării care făceau ucenicie pe lîngă Sfîntul Grigorie Sinaitul († 1346) în așezarea isihastă de la *Paroria,* în munții Sakar, în apropeire de Adrianopol, existau și călugări de neam român. Alții existau în mînăstirile din jurul Tîrnovei, în Bulgaria.

Sfîntul Nicodim nu este, cum s-a afirmat, începătorul vieţii monahale în Ţara Românească, ci *reorganizatorul* ei. Cu mult înaintea lui au existat diferite schituri și sihăstrii răspîndite în diferite părți ale țării. Pustnicii și sihaștrii români au putut viețui prin peșteri și locuri retrase, prin poienile codrilor și prin munți. Bisericuţele rupestre de la Basarabi, din secolele IX—X, descoperite în 1957, a căror existență unii cercetători o urcă pînă în secolele IV—V, peștera Sf. Nicodim de la Tismana, peștera de la Bistriţa, jud. Vîlcea, schiturile de la Corbii de Piatră din com. Corbi, jud. Argeș, schitul din peștera de la Nămăești, jud. Argeș, biserica săpată în vîrful unei stînci de la Cetăţeni, numită «a lui Negru Vodă» pe malul stîng al rîului Dîmboviţa, la 25 km est de Cîmpulung, schiturile de la Peștera Ialomicioara, sihăstriile din Munţii Buzăului, din Munţii Neamţului, în Moldova, iar în Transilvania bisericuţele rupestre din părţile Sălajului ș.a. sînt mărturii de viaţă sihăstrească trăită de monahii români.

Astfel, în hotărîrea de mutare a mitropolitului Iachint de Vicina, din 1359, lîngă scaunul Țării Românești, la Curtea de Argeș, dată de patriarhul ecumenic Kalist I (1350—1353 ; 1355—1363) și de sinodul său patriarhal se prevede că *«toți clericii din acea țară și toți cei sfințiți călugări și laicii să-l asculte și să se supuie lui»*. Acest important document confirmă existența *clericilor și a călugărilor* în Țara Românească înainte de venirea Sfîntului Nicodim în părțile Mehedințului. Menționăm că la fundațiile Bisericii Domnești din Curtea de Argeș, ridicată înainte de 1352 de Basarab I Întemeietorul (1310—1352), după modelul bisericii Chora din Constantinopol, azi Muzeul Kahrie Djami, s-au descoperit urmele unei biserici din secolele XII—XIII.

Au existat numeroase mînăstiri în secolele XI—XIV, de asemenea, în Transilvania.

Din lucrarea *Vita major Sancti Gerhardi*, redactată înainte de 1083, aflăm că în *vestul Banatului*, voievodul ortodox Ohtum sau Ahtum a ridicat în jurul anului 1002 în cetatea *Morisena* (românește Mureșana, Cenadul de azi) o mînăstire de «călugări greci», deci ortodocși, printre care se aflau desigur și români, în cinstea *Sfîntului Ioan Botezătorul*.

O nouă mînăstire ortodoxă, cu hramul *Sfîntul Gheorghe*, a luat ființă după 1030, datorită lui Chanadinus, nepotul regelui maghiar Ștefan cel Sfînt (997—1038), care a învins în luptă pe Ohtum și i-a luat țara, în satul *Oroszlanus*, azi Maidan, în Iugoslavia, în apropiere de granița româno-iugoslavă, unde au fost aduși călugării din mînăstirea Sf. Ioan Botezătorul, cedată călugărilor latini.

Alte numeroase mînăstiri ortodoxe existau în secolele XI—XIII în Transilvania și estul și sudul Ungariei.

Din *Scrisoarea* papei Inocențiu al III-lea (1198—1216) din 16 aprilie 1204, trimisă episcopului Simeon al Oradiei, aflăm că regele Emeric al Ungariei (1194—1204) l-a înștiințat că *unele biserici ale monahilor greci (ortodocși), aflătoare în regatul Ungariei, se ruinează de tot prin lipsa de grijă a episcopilor diecezei și din cauza acelor greci înșiși*. Monahii «greci», despre care se vorbește în acest document, erau monahi ortodocși, în cea mai mare parte români din Transilvania și Banat.

După bizantinologul maghiar Gyula Moravcsik, cu bună reputație științifică, înainte de marea invazie mongolă din 1241, numărul mînăstirilor de rit ortodox din sudul Ungariei și din Transilvania se ridica la 600, dintre care 400 au putut fi localizate. Restul s-au distrus (Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 114—115).

Reorganizarea vieții mînăstirești în *Țara Românească* s-a făcut după rînduielile monahicești isihaste de la Muntele Athos, de către *Sfîntul Nicodim*, aromân din părțile Prilepului, localitate din sudul Serbiei, venit în părțile Mehedințiului înainte de 1370. Cu ajutorul voievodului Țării Românești Vladislav-Vlaicu (1364—1377), Sf. Nicodim a ridicat între 1370—1372 mînăstirea *Vodița*, jud. Mehedinți, pe locul unei biserici mai vechi, zidită pe la mijlocul secolului al XIII-lea, apoi, între 1377—1378, cu ajutorul domnitorului Radu I (1377—1383), Mînăstirea *Tismana*, jud. Gorj, în care a fost înmormîntat († 26 decembrie 1406).

Sfîntului Nicodim i se atribuie și întemeierea Mînăstirii *Prislop* — pe la 1400, la aproximativ 15 km de orașul Hațeg în Transilvania, în hotarul satului Silvașul de Sus.

Sfîntul Nicodim, egumenul Mînăstirii Tismana, a purtat o interesantă corespondență dogmatică cu vestitul patriarh bulgar de Tîrnovo, Sf. Eftimie (1375—1393 ; † 1400), socotit ca o autoritate în probleme dogmatice și liturgice, care-i trimite *două scrisori,* între 1378—1393, ca răspuns la cele șase întrebări dogmatice puse de el. În prima scrisoare, Sf. Eftimie de Tîrnovo răspunde la cele șase întrebări puse de Sf. Nicodim referitoare la spiritualitatea și libertatea îngerilor după revelația Sfintei Scripturi, la problema originii răului în lume, la Sfînta Cruce, și despre suflet și înviere. În scrisoarea a doua, Sf. Eftimie tratează despre curăția morală a celor ce vor să primească Sfînta Taină a Preoției. O altă scrisoare de răspuns a trimis Sf. Eftimie între 1381 și 1393 mitropolitului Antim Kritopol al Ungrovlahiei (la Severin 1370—1381 ; la Argeș 1381—1401) care-i ceruse «o consultație canonică» în legătură cu repetarea cununiei, cerută de unii cetățeni bulgari trecuți în Țara Românească.

Tot în această perioadă, voievodul Radu I a ridicat o mînăstire în *Cotmeana*, jud. Argeș, refăcută apoi de fiul său Mircea cel Mare (1386—1418). Viteazul domn Mircea cel Mare a ridicat între anii 1387—1388 frumoasa Mînăstire *Cozia,* care a devenit necropola sa și a familiei sale. Pe plan cultural, menționăm faptul că, în cursul anului 1400 Filos, fostul logofăt al lui Mircea cel Mare, călugărit la Mînăstirea Cozia sub numele de Philothei, care probabil, a compus, între anii 1400—1418, o lucrare imnografică originală, numită *Pripeale,* adică mici *tropare* care se cîntă precedate de stihuri alese din Psalm de către Nichifor Vlemide (1197—1272), în timpul slujbei Utreniei, la polieleul sărbătorilor împărătești ale Maicii Domnului și ale Sfinților cuvioși și mucenici mai însemnați de peste anul bisericesc. Ele au fost introduse de toate Bisericile Ortodoxe de limbă slavă.

Din primele decenii ale veacului al XV-lea, probabil din timpul domniei lui Mircea cel Mare, datează Mînăstirea *Dealu* lîngă Tîrgoviște, refăcută de voievodul Radu cel Mare (1495—1508), în 1496.

Între anii 1514—1517, domnitorul Neagoe Basarab (1512—1521) a ridicat renumita *biserică a Mînăstirii Curtea de Argeș,* cea mai frumoasă biserică de pe tot cuprinsul pămîntului românesc, capodoperă unică a arhitecturii și artei universale.

În *Moldova,* s-au înființat, de asemenea, numeroase mînăstiri, dintre care amintim ca mai importante : Mînăstirea *Neamț,* ridicată după toată probabilitatea de ucenicii Sfîntului Nicodim, în timpul domniei lui Petru Mușat (1375—1391), rectitorită în 1497 de domnitorul Ștefan cel Mare (1457—1504) ; Mînăstirea *Bistrița,* ctitoria lui Alexandru cel Bun (1400—1432), ridicată în 1407, care a devenit gropnița sa și a soției sale Ana († 1418) și Mînăstirea *Moldovița,* în Bucovina ctitorită tot de el și pictată în 1532 sub voievodul Petru Rareș (1527—1538 ; 1541—1546) fiul lui Ștefan cel Mare, care impresionează pînă azi prin frumoasele sale fresce exterioare.

La loc de frunte se situează mînăstirile lui Ştefan cel Mare, *Putna*, ridicată la 1469 şi *Voroneţul*, ridicată în 1488, ambele în Bucovina.

La *Putna* este îngropat Ştefan cel Mare şi membrii *familiei* sale. În curgerea veacurilor, mînăstirea Putna a devenit un important centru cultural şi artistic renumit în Moldova şi în tot Răsăritul ortodox.

Mănăstirea *Voroneţ* impresionează pînă azi prin frescele sale exterioare, artistic executate în cursul anului 1547 sub voievodul Petru Rareş, care au devenit valori artistice unice, admirate în întreaga lume.

În *Transilvania* exista în secolul al XIV-lea Mînăstirea *Rîmeţ*, fără îndoială mai veche, probabil din secolul al XIII-lea, de unde unii călugări şi episcopi porneau la mînăstirea *Sfîntul Arhanghel Mihail din Peri*, în Maramureş. O inscripţie descoperită în 1975 pe al doilea strat de pictură al bisericii menţionează la 1377 pe arhiepiscopul *Ghelasie*, primul ierarh ortodox cunoscut după nume în Transilvania.

În *Maramureş*, exista în secolul al XIV-lea mînăstirea *Sfîntul Arhanghel Mihail din Peri*, cu siguranţă mai veche, zidită de Sas Vodă, fiul lui Dragoş Vodă, cel ce a trecut în 1359 în Moldova. Fiii lui Sas, voievozii Baliţă (Balc) şi Drag au închinat în 1391 mînăstirea din Peri Patriarhiei de Constantinopol, în timpul patriarhului ecumenic Antonie al IV-lea (1389—1390 ; 1391—1397), care a declarat-o în august acelaşi an *stavropighie patriarhală*, adică a făcut-o dependentă direct de Patriarhia Ecumenică.

În *Rusia*, viaţa monahală a fost puternic influenţată de Muntele Athos, cel mai însemnat centru monahal, începînd din secolul al X-lea.

La Kiev, a fost înfiinţată în secolul al XI-lea, între 1051—1062, Lavra Pecerska (= a Peşterilor) de Antonie († 1073), părintele monahismului rusesc. De aici ieşiră o serie de ierarhi însemnaţi, de teologi şi asceţi ruşi, unii veneraţi ca sfinţi, ca mitropolitul Ilarion al Kievului (1051—1054), Teodosie († 1073), Antonie ş.a. Mitropolitul Ilarion al Kievului a lăsat o importantă scriere teologică, intitulată *Cuvînt despre Lege şi har*.

Menţionăm, de asemenea, *Lavra Sfintei Treimi*, numită şi *Lavra Sfîntului Serghie*, lîngă Moscova, ridicată în 1354 în cinstea Sfîntului Serghie de Radonej († 1390), eroul naţional al ruşilor în luptele contra tătarilor asupritori.

Alte renumite mînăstiri au fost întemeiate în nordul îngheţat al Rusiei ca : Belozvero, Soloveţk şi Valaamo ş.a.

2. *Isihasmul*. Cea mai importantă *dispută teologică în Răsărit*, în secolul al XIV-lea, a fost disputa *isihastă*, numită şi *palamită*, după numele Sf. Grigorie Palama († 13 noiembrie 1359) sau *Varlaamită*, după numele adversarului isihasmului, Varlaam de Calabria († 1350).

Ea a *pornit* sub influenţa lui Pseudo-Dionisie Areopagitul (sec. V) şi a Sfîntului Simeon Noul Teolog († 1022) printre monahii din Muntele Athos, unde unii dintre ei se adînceau în contemplaţie într-o *linişte* desăvîrşită : ἡσυχία = linişte, termen de la care (*«hesychia»*) această mişcare şi dispută teologică a primit numele de *isihasm (hésychasme)*.

Metoda sau practica isihastă se realiza astfel : monahii doritori de meditaţie sau contemplaţie se retrăgeau într-un *ungher* al chiliei, îşi aplecau bărbia în piept, cu privirea aţintită spre centrul abdomenului, de

obicei spre buric ὄμφαλός, şi prin concentrarea gîndului către Dumnezeu îşi ridicau mintea mai presus de simţuri şi-şi sustrăgeau privirea de la toate cele exterioare, rostind *continuu* rugăciunea scurtă : «Doamne Iisuse Hristoase, miluieşte-mă».

Prin asceză severă, concentrarea minţii şi exerciţiu continuu, isihaştii ajungeau să vadă o lumină asemănătoare cu *lumina necreată* pe care au văzut-o Sfinţii Apostoli Petru, Iacob şi Ioan la schimbarea la faţă a Mîntuitorului pe muntele Taborului (Matei 17, 1—8 ; Marcu 9, 2—9 ; Luca 9, 28—36) şi realizau astfel o mai mare apropiere de Dumnezeu. Această lumină strălucitoare nu este fizică sau materială, ci dumnezeiască.

Doctrina isihastă a fost susţinută cu putere de Sf. Grigorie Palama care, între 1318 şi 1326, a trăit în Muntele Athos, de unde s-a retras apoi într-un loc singuratic lîngă oraşul Bereea, în Macedonia greacă. El a mutat accentul disputei şi practicii isihaste de la aspectul ei metodologic la cel dogmatic.

Sf. Grigore Palama învaţă că nu este imposibil de a vedea lumina Dumnezeirii, necreată, imaterială şi incoruptibilă, identică cu lumina Taborului, ea fiind numai o *lucrare, o energie* — ἐνέργεια şi o putere — δύναμις a lui Dumnezeu, care iradiază din fiinţa Sa nevăzută fără să fie identică cu ea. Este, deci, deosebire între fiinţa = οὐσία lui Dumnezeu cea invizibilă şi inaccesibilă oamenilor, căci «*pe Dumnezeu nimeni nu L-a văzut vreodată*» (Ioan 1, 18 ; I Ioan 4, 12) şi *puterile* (= δυνάμεις) sau *energiile* (= ἐνέργειαι) *Sale necreate, care emană din ea,* prin care Dumnezeu Cel nevăzut se descoperă oamenilor, asupra cărora revarsă harul sau puterea Sa, spre a dobîndi mîntuirea, sfinţenia şi îndumnezeirea pînă la «măsura vîrstei deplinătăţii lui Hristos», cum spune Sf. Apostol Pavel (Efes. 4, 13).

Aceste *energii sau lucrări dumnezeieşti sînt* comune celor trei persoane ale Sfintei Treimi şi, prin lucrarea lor, Dumnezeu se manifestă în lume. Ele nu sînt create, nici separate de fiinţa dumnezeiască, ci *sînt* neseparate de ea, depind de ea şi se numesc uneori, de asemenea, Dumnezeu sau Dumnezeire.

Fiinţa cea nevăzută a lui Dumnezeu, în adîncurile ei insondabile, rămîne în veci inaccesibilă raţiunii umane, iar energiile sau lucrările Dumnezeirii sale, care se revarsă din fiinţa Sa cea mai presus de fire, *ca energii necreate,* sînt accesibile şi minţii omeneşti şi prin ele omul poate să ia cunoştinţă de Dumnezeu şi să ajungă la sfinţire şi îndumnezeire. *Astfel, lumina* cea necreată sau imaterială pe care au văzut-o Apostolii Petru, Iacob şi Ioan pe muntele Taborului nu-i Dumnezeu după fiinţă, ci Dumnezeu după lucrare.

Această doctrină nu este ceva nou în teologia Răsăritului, căci ea îşi are izvorul în revelaţia Noului Testament şi a Sfinţilor Părinţi greci. Prin energiile cele necreate ale lui Dumnezeu, oamenii ajung, cum spune Sfîntul Apostol Petru, «*părtaşi firii celei dumnezeieşti*» θείας κοινωνοὶ φύσεως (II Petru 1, 4), iar Sf. Apostol Pavel spune «că pe cei cunoscuţi de mai înainte... Dumnezeu i-a hotărît să fie asemenea chipului Fiului Său» συμμόρφους τῆς εἰκόνης τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ (Rom. 8, 29), «*Fiul lui Dumnezeu S-a făcut om,* spune Sf. Atanasie al Alexandriei († 373) *pentru ca noi*

să fim îndumnezeiți» (*Cuvînt despre Întruparea Logosului*, Migne, P. G., XXV, 192 B).

Contra doctrinei isihaste s-a ridicat călugărul Varlaam din Calabria. Deși în tratativele de unire dintre Biserica ortodoxă și Biserica romano-catolică din 1339, duse la Avignon în Franța, în timpul papei Benedict al XII-lea (1334—1342), Varlaam a apărat cu energie doctrina ortodoxă, întorcîndu-se la Constantinopol, în 1340, el a condamnat metoda și doctrina isihastă. Acum el începe să vorbească și să scrie contra monahilor isihaști din Muntele Athos, chiar în mod grosolan, numindu-i în derîdere *privitori în buric*, buricani, sau cu sufletul în buric — ὀμφαλόψυχοι și acuzîndu-i de misticism fals.

Din punct de vedere teologic, el susținea că lumina pe care au văzut-o Apostolii pe muntele Taborului este *creată*, căci dacă ar fi necreată ar fi identică cu *Dumnezeu*. Dacă ar fi identică cu Divinitatea, ar fi și ea invizibilă ca Dumnezeu.

El i-a acuzat pe isihaști de *diteism*, pentru faptul că admit în Dumnezeire existența a doi Dumnezei: *esența, substanța* sau *ființa divină* = οὐσία, transcendentală și invizibilă, și *energia* = ἐνέργεια sau *puterea* = δύναμις *divină*, deosebită de cea dintîi, care ar cuprinde și lumina taborică, aceasta fiind *creată*. La aceasta a răspuns Sf. Grigorie Palama, subliniind că lumina de pe muntele Taborului nu-i *Dumnezeu după esență sau ființă, ci Dumnezeu după lucrare*, este ceva strîns legat de Dumnezeu, este o curgere a harului dumnezeiesc care iradiază din ființa lui Dumnezeu și se revarsă peste cei credincioși. Harul există din eternitate, ca și ipostasurile sau persoanele treimice, dar nu este creat, ci iradiază în chip personal din Dumnezeu. Datorită harului, omul ajunge la curăție, sfințenie și îndumnezeire.

Sinodul ținut la Constantinopol în 1341 s-a pronunțat pentru isihaști. Varlaam, fiind condamnat, plecă în Italia, trecu la Biserica latină și ajunse, în 1342, episcop de Gerace, în sudul Italiei, unde continuă să atace violent nu numai isihasmul, ca metodă și doctrină, ci și Ortodoxia pe care o apărase în 1339 la Avignon, în Franța, în tratativele de unire dintre cele două Biserici.

După 1341, lupta împotriva isihasmului au continuat-o Grigorie Achindin și Nichifor Grigoras († 1360), un discipol al lui Varlaam.

Isihasmul avea în Bizanț și adversari politici de temut în persoana împărătesei Ana de Savoia († 1347), văduvă regentă în timpul minoratului împăratului Ioan al V-lea Paleologul (1341—1391) și a patriarhului ecumenic Ioan al XIV-lea Kalekas (1334—1347), care susțineau pe varlaamiți.

În Sinodul întrunit în 1345 la Constantinopol, sub președinția patriarhului Ioan al XIV-lea Kalekas, Sf. Grigorie Palama, susținătorul isihasmului, a fost condamnat și anatematizat.

Dar în două sinoade ținute la Constantinopol, unul în 1347 și altul în 1351, s-a aprobat doctrina isihastă, căci din 1347, ajunse pe tronul Bizanțului Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347—1355), ca asociat al împăratului Ioan al V-lea Paleologul, susținătorul isihaștilor.

După 1355, el deveni monah, mai întîi în mînăstirea Manganelor din Constantinopol, apoi într-una din mînăstirile Muntelui Athos, sub numele de Ioasaf.

În 1347, patriarhul Ioan al XIV-lea Kalekas a fost înlăturat, iar Sinodul din acest an, care a aprobat isihasmul, sub președinția noului patriarh Isidor de Monembasia (1347—1350), ucenicul Sfîntului Grigorie Palama, a ridicat anatema aruncată asupra Sfîntului Grigorie Palama de Sinodul din 1341. Totodată, sinodalii au ridicat în 1347 pe Sf. Grigorie Palama la rangul de mitropolit al Tesalonicului, unde a păstorit pînă la moartea sa, la 13 noiembrie 1359. Teoria lui Varlaam de Calabria și Grigorie Achindin a fost înfierată ca eres varlaamit și achindinist, străină învățăturii ortodoxe, și condamnată.

În Sinodul ținut la 27 mai 1351, în biserica Vlaherne din Constantinopol, în timpul patriarhului ecumenic Kalist I (1350—1353 ; 1355—1360), el însuși isihast, isihasmul a fost proclamat doctrina oficială a Bisericii Ortodoxe și el a pătruns în Răsăritul ortodox pînă la mînăstirile îndepărtate din nordul înghețat al Rusiei.

Miezul doctrinei isihaste care s-a impus în Ortodoxie constă în faptul că *ființa lui Dumnezeu*, inaccesibilă omului, și *energiile Sale divine nu sînt separate, deși se deosebesc și formează o unitate, dar pînă la om ajung energiile sau puterile divine, nu ființa Dumnezeirii, căci Dumnezeu în ființa Sa rămîne inaccesibil oamenilor.*

Poziția lui Varlaam de Calabria este caracteristică Apusului raționalist care menține distanța dintre divin și uman, în timp ce învățătura Sfîntului Grigorie Palama e caracteristică religiozității răsăritene, care trăiește pe deplin sentimentul comuniunii celor două lumi.

În Apus, teologii latini, în frunte cu Thomas de Aquino († 1274), învață că între ființa lui Dumnezeu și energiile Sale divine, care, după el și teologii latini, sînt *create*, nu există deosebire reală, ceea ce face imposibilă îndumnezeirea omului, deoarece Dumnezeu rămîne față de oameni într-o splendidă izolare. Apoi, nu se înțelege cum poate exista ceva creat în Dumnezeire, care-Și are existența în Sine Însăși.

Opoziția apusenilor față de isihasm a mers pînă la acuzarea Sfîntului Grigorie Palama de erezie, cu toate că teologul Ioan Duns Scot († 1308), sub raportul conținutului, are o doctrină mai apropiată de aceea a Răsăritului și se bucură la ei de o apreciere apropiată de aceea a lui Thomas de Aquino.

Susținătorii isihasmului au fost : Sf. Grigorie Palama, arhiepiscopul Tesalonicului, canonizat sfînt în 1368, în sinodul prezidat de patriarhul Filotei Kokkinos (1353—1354 ; 1364—1376) și de ucenicul său, fiind sărbătorit în fiecare an în Duminica a doua din Postul Paștelui, Grigorie Sinaitul († 1346), Nil Cabasila († 1363), arhiepiscopul Tesalonicului din 1361, care nu și-a putut ocupa scaunul din cauza tulburărilor interne prin care trecea Tesalonicul, nepotul său, renumitul teolog Nicolae Cabasila († după 1371), arhiepiscopul Simeon al Tesalonicului († 1429), mitropolitul Marcu Eugenicu al Efesului († 23 ian. 1444) ș.a.

În secolul al XVIII-lea, isihasmul a cunoscut o nouă înflorire în Biserica Ortodoxă, datorită Sfîntului Nicodim Aghioritul (1748—1809).

Cei mai mari adversari ai isihasmului au fost: Varlaam de Calabria, Grigorie Achindin, Grigorie și Nichifor Grigoras (1290—1360), monahul atonit Dimitrie Kydones (1324 — † după 1397), canonistul Constantin Armenopoulos († pe la 1380) ș.a.

BIBLIOGRAFIE

— *Monahismul. Lucrări generale*

E. Timiadis, *Le monachisme orthodoxe*, Paris, 1981.

L. Bouyer, *La spiritualité orthodoxe et la spiritualité protestante et anglicane*, Paris, 1965, în engleză, London, 1969; Paul Evdokimov, *Les âges de la vie spirituelle*, Paris, Lithielleux, 1961; P. Coussin, *Précis d'histoire monastique*, Paris, 1956.

Arhim. Efrem Enăcescu, *Privire generală asupra monahismului creștin, după diferiți autori*, partea I și a II-a, Rîmnicul-Vîlcea, 1933, 1934.

Muntele Athos

Izvoare, D. Năstase, *Les documents roumains des archives du couvent de Simonpetra*, în Symmeikta, 5, 1983, p. 373—389.

Florin Marinescu, *Les actes roumains de Simonpetra — Mont Athos*, Catalogue sommaire, Athènes, 1987; Paul Lemerle, *Actes de Lavra*, Paris, 1970; P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et Denise Popa-Chrisanthou, *Actes de Lavra*, t. II, *De 1204 à 1328*, Paris, 1977.

P. Lemerle, *Actes de Koutlumus*, Paris, 1945; J. Bompaire, *Actes de Xeropotamou*, Paris, 1964; N. Oikonomidis, *Actes de Dionysiou*, Paris, 1968; Sp. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts of Mount Athos*, t. I—II, London, 1895, 1900; Grigore Nandriș, *Documente slavo-române din mînăstirile Muntelui Athos*, 1372—1658, publicate după fotografiile și notele lui Gabriel Millet, București, 1936; André Guillou, *Les archives de Saint Jean Prodrome sur le Mont Ménécée*, Paris, 1955; *La Vie de Saint Athanase l'Athonite* (Chevetogne, 1963).

Lucrări speciale: R. Janin, *Les Eglises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Helespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris, XVI, 492 p.; Evdokimos de Xeropotamu, *Mănăstirea Xeropotamu din Muntele Athos*, în limba greacă, ed. 2-a, Salonic, 1971.

J. P. Mamalakis, Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἀθως)διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Tesalonic, 1971; P. Huber, *Athos*, Zürich, 1969; Lucrare colectivă: *Le Millénaire du Mont Athos, 963—1963*, Etudes et Mélanges, 2 vol. Venzia—Chevetogne, 1964.

N. M. Panagiotakis, *Athos*, în Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ, t. I, Atena, 1962, p. 849—889; E. Amand de Mendieta, *La presqu'île des Caloyers: Le Mont Athos*, Bruge, 1955; Ch. Diehl, *La société byzantine à l'époque des Comnènes*. Pentru ajutoarele țărilor române la Muntele Athos: P. Șt. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Instituto Pontificio Orientale, Roma, 1980; Idem, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et le Mont Athos des origines au début du XVI-e siècle*, în «Revue des Etudes Sud-Est Européennes», II (1964), no. 1—2, p. 93—126; Idem, *Legăturile țărilor române cu Muntele Athos pînă la mijlocul veacului al XV-lea*, în «Mitropolia Olteniei», X (1958), no. 11—12, p. 735—758; Pr. Gh. I. Moisescu, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», V (1953), nr. 2, p. 238—278; Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, în «Arhiva Românească», VI (1941), p. 263—309; extras, București, 1941; Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mînăstirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940, 314—354 p., cu gobată bibliografie; Emil Turdeanu, *Legăturile românești cu mînăstirile Hilandar și Sfîntul Pavel de la Muntele Athos*, în «Cercetări Literare», IV, București, 1940, p. 60—113 și extras; Gh. Cioran, *Legăturile țărilor române cu Athosul și îndeosebi cu mînăstirile Cutlumuș, Lavra, Dohiariu și Sfîntul Pantelimon sau Rusicon*, în grecește, Atena, 1938.

Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. 2-a, București, 1937, 211 p.; N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în «Analele Aca-

demiei Române», Mem. Sect. Ist. II, t. XXXVI (1913—1914), nr. 14, p. 447—517 și extras, București, 1914; Idem, *Bizanț după Bizanț*, trad. de Liliana Pippidi, ed. I-a, București, 1935; ed. 2-a București, 1971; Marin Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinate. Contribuții la istoria socială și românească*. București, 1936; Coman Vasilescu, *Istoricul mănăstirilor închinate și secularizarea averilor*, București, 1932. *Monahismul la bulgari și sîrbi*:

I. Tarnanidis Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας Tesalonic, 1982, p. 61—682. Recenzată de Pr. prof. I. Rămureanu, în «Biserica Ortodoxă Română», CI (1983), nr. 5—6, p. 447—452.

L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe. Le raij Milutin*, Thèssalonique, 1978; Dj. Sclijepcevici, *Istorija srspke pravoslavne crkve (= Istoria Bisericii Ortodoxe Sîrbe)*, t. I—II, Monaco, 1962, 1966. Tradusă în limba greacă de I. Tarnanidis, Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Tesalonic, 1969.

D. Kasici, *Srpska crkva pod Turcica (= Biserica sîrbă în epoca turcă)*, Beograd, 1969; R. Veselinovici, *Istorija srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom (= Istoria Bisericii Ortodoxe Sîrbe împreună cu istoria națională)*, Beograd, 1966; Ladislas Hadrovics, *Le peuple serbe et son Eglise sous la domination turcque*, Paris, 1947; J. Musset, *La Serbie et son Eglise*, Paris, 1938; D. Bogdanovici, V. J. Djurici, D. Medanovici, *Hilandar*, Beograd, 1978.

Sreten Petkovič, *Le Patriarcat de Peć*, Beograd, 1982; St. Dimitrijevici, *Istoria Pečke patrijaršije (= Istoria patriarhiei de Peci)*, Beograd, 1924.

Pentru Sfîntul Sava

Iustin Popovici, βίος καὶ πολιτεία τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν Σάββα καὶ Συμεών (= *Viața și traiul Sfinților Părinților noștri Sava și Simeon*), Atena, 1975; D. Kasici, *Sveti Sava* (Sîntul Sava), Beograd, 1969.

Fără autor: *Sveti Sava* (1275—1975), Beograd, 1977.

Monahismul la români.

Lucrări generale: Pr. Prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, t. I, București, 1980, p. 284—317; 408—412; 600—603; Pr. Gh. Moisescu, Pr. St. Lupșa și Alex. Filipașcu, *Istoria Bisericii Române*, t. I (—1632), București, 1957, p. 200—215; 268—287; Teodor M. Popescu, Pr. T. Bodogae, prof. Gh. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, t. II, București, 1956.

Euseviu Popovici, *Istoria bisericească universală*, Trad. de Atanasie Mironescu, t. II, ed. 2-a, București, 1927, p. 85—89 și 173—175; N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, t. I—II, București, 1929, 1932.

Studii speciale: Arhim. Veniamin Micle, *Despre monahismul ortodox român anterior secolului al XIV-lea*, în «Glasul Bisericii», XXXVII (București, 1978), nr. 3—4, p. 300—317; Tit Simedrea, *Viața mănăstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXX (1962), nr. 7—8, p. 673—687; C-tin C. Giurescu, *Întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—9, p. 673—697; N. Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintîi mînăstiri din țară*, București, 1906; *Sfinți români și apărători ai Legii strămoșești*. Lucrare colectivă sub conducerea I. P. S. Mitropolit Nestor Vornicescu al Olteniei, București, 1987.

Pentru Sfîntul Nicodim de la Tismana.

Pr. prof. Nic. Șerbănescu și Prof. N. Stoicescu, *Mircea cel Mare (1386—1418). 600 de ani de la urcarea lui pe tronul Țării Românești*, București, 1987, p. 144—174; I. P. S. Mitropolit Nestor, *Cuviosul Nicodim de la Tismana ctitor de sfinte locașuri*, în «Mitropolia Olteniei», XXVIII (1976), nr. 11—12, p. 923—931. Vezi aci și alte studii de diferiți autori: Monahia Patricia Codău, *Cuviosul Nicodim cel Sfînțit de la Tismana*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 1—2, p. 194—207; Victor Brătulescu, *Sfîntul Nicodim*, în «Mitropolia Olteniei», XXII (1970), nr. 5—6, p. 587—598; E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească*. I (pînă la 1385), în «Romanoslavica», Istorie, XI (București, 1965), p. 237—284; *Pentru corespondența dintre Sf. Nicodim și Sf. Eftimie de Tîrnovo*. I. D. Lăudat, *Eftimie de Tîrnovo și literatura slavo-română*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», XXIII (1973), nr. 7—9, p. 421—434; Ierod. Epifanie Norocel, *Sfîntul Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo și legăturile lui cu Biserica românească*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXIV (1966), nr. 5—6, p. 552—573; Emile Turdeanu,

Les premiers écrivains religieux en Valachie : l'hégoumène Nicodème de Tismana et le moine Philothée, în «Revue des Etudes Roumaines», II, Paris, 1954, p. 114—144; Idem, *La littérature bulgare au XIV-e siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947; Idem, *Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1395)*, în *Literatura slavo-română*, București, 1964. G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979.

Pentru Filotei monahul de la Cozia

Tit Simedrea, *Les «Pripela» du moine Philothée. Etude — texte traduction*, în «Romanoslavica», XII, București, *1970*, p. 183—225; Idem, *Pripealele monahului Filotei de la Cozia. Data, locul, limba în care s-au alcătuit...*, în «Mitropolia Olteniei», VII (1955), nr. 10—12, p. 526—541. Vezi și «Mitropolia Olteniei», VI (1954), nr. 4—6, p 177—190, sub numele S. Teodor; Idem, *Filotei monahul de la Cozia, imnograf român*, în «Mitropolia Olteniei», VI (1954), nr. 1—3, p. 20—35.

Pentru mînăstirile Dealu și Curtea de Argeș

Pr. prof. I. Rămureanu, *Patru sute cincizeci de ani de la întemeierea Mînăstirii Curtea de Argeș*, în «Glasul Bisericii», XXVI (1967), nr. 7—8, p. 718—746.

Pr. Nic. Șerbănescu, *Istoria bisericii Mînăstirii Curtea de Argeș*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1967), nr. 7—8, p. 730—754.

Idem, *Mănăstirea Dealului*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXII (1954), nr. 2—3, p. 283—305.

Monahismul în Moldova

N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova*, București, 1968; N. Grigoraș, *Primele mănăstiri și biserici moldovenești*, în «Cercetări istorice», XX (serie nouă III), Iași, 1947, p. 114—130; Șt. Bals-Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț*, București, 1958.

Corina Nicolescu, *Mănăstirea Moldovița*, București, 1958.

I. Iufu, *Mănăstirea Moldovița centru cultural important în perioada culturii române în limba slavonă*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», XXXIX (1963), nr. 7—8, p. 428—455.

Șt. Bals, *Mănăstirea Humor*, București, 1965.

Pentru organizarea mînăstirilor românești vezi:

Pr. Vasile Muntean, *Organizarea mănăstirlior românești în comparație cu cele bizantine (pînă la 1600)*, București, 1984; Alte lucrări se pot cunoaște la Nic. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România; I. Țara Românească*, 2 vol. Craiova, 1970, 800 p.; II. *Moldova*, Craiova, 1971, 426 p.; Idem, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Monahismul în Transilvania

Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1935.

Idem, *Mănăstirile românești din Transilvania*, Sibiu, 1936.

Monahismul la ruși

H.-D. Döpmann, *Die Russische orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart*, 2-e Aufl., Berlin 1981; M. Laran et J. Saussay, *La Russie ancienne*, Paris, 1975.

B. Pheidas, *Istoria Bisericii Ruse*, în limba greacă, Atena, 1967.

N. Zernov, *The Russians and their Church*, London, 1964.

A. M. Amann, *Ostslavische Kirchengeschichte*, Wien, 1950.

Idem, *Storia della Chiesa Russa e dei paesi limitrofi*, Utet, Torino, 1948.

Bibliografie pentru isihasm.

Lucrări generale

Hans-Georg Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen, *1980*; Idem, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959; Paul Lemerle, *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, London, 1978; G. Podskalsky, *Théologie und Philosophie in Byzance*, München, 1977; J. Souillard, *Etude sur la vie religieuse à Byzance*, Paris, 1975 și 1981.

Bouyer, J. Leclercq, Fr. Vand brouche, *Histoire de la spiritualité chrétienne. II La spiritualité au Moyen Âge*, Paris, 1961; J. Meyendorff, *Initiation à la théologie byzantine*, Paris, 1975.

Idem, *Byzantinische Theologie*, New-York, 1974; A. P. Kashdan, *Byzanz und seine Kultur*, Berlin, 1971.

H. W. Haussig, *Kulturgeschichte von Byzanz*, Stuttgart, 1959.

Endre von Ivanka, *Byzantinische Geschichtsschreiber*, Graz—Wien—Köln, 1954; B. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris, 1949.

D. Balanos, *Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς (Scriitori bizantini)*, Atena, 1954; Louis Bréhier, *Le monde byzantin*, t. I, Paris, 1948.

G. Montelatici, *Storia della letteratura byzantina*, Milano, 1946.

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur. Von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches* (527—1453), 2-e Aufl., München, 1897.

În limba română

N. Şerban-Tanaşoca, *Literatura Bizanţului*, Bucureşti, 1971.

Studii speciale:

J. Meyendorff, *Initiation à la théologie byzantine. L'histoire et doctrine*. Trad. de l'anglais par Anne Sanglade avec la collaboration de C. Andronikof, Paris, 1975; Idem, *Byzantine theologie*, New York, 1974; Idem, *Byzantin Hesychasme, historical, theological and social problem*, London, 1974; Idem, *L'origine de la controverse palamite*, în «Theologhia», 25 (Atena, 1954), p. 602—630; Idem, *Les débuts de la controverse hésychaste*, în «Byzantion», 23 (1953), p. 87—120; Hr. Yannaras, *De l'absence et de l'inconnaissance de Dieu*, Paris, 1971; V. Lossky, *Essai sur la théologie mystique de l'Eglise orientale*, Paris, 1944, chap. Les ténèbres divines; A. Stolz, *Théologie de la mystique*, Chevetogne, 1939; J. Hausherr, *Hésychasme et prière*, Rome, 1966; R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris, 1926.

În limba română

Pr. prof. D. Stăniloae, *Istoria isihasmului în Ortodoxia română*, în lucrarea «*Filocalia*», t. VIII, Bucureşti, 1979; Idem, *Natură şi har în teologia bizantină*, în «Ortodoxia», XXVI (1974), nr. 3, p. 392—439; Idem, *Viaţa şi învăţătura Sfîntului Grigorie Palama*, Sibiu, 1938.

Pr. prof. Milan Şesan, *Despre teologia postpatristică*, în «Mitropolia Ardealului», XI (1966), nr. 4—6, p. 279—299.

D. Dima, *Contribuţia românească la cunoştinţa isihasmului* (sec. al XIV-lea), în «Studii teologice», XVII (1965), nr. 9—10, p. 571—580; *Post-Byzantine ecclesiastical personalities*. Studies of St. Nikodemos the Hagiorite ş.a., Brookline (Mass.), 1978.

P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slavone din Biblioteca Academiei Române*, Bucureşti, 1959.

Biserica Apuseană în secolele XI—XIII. Creşterea şi declinul puterii papale. Cearta pentru investitură *

Într-o lume dezbinată în clase sociale şi avidă de acaparare — după cum era concepţia feudală — papalitatea a ajuns să-şi făurească un crez şi mijloace adecvate spre a se ridica deasupra tuturor — indivizi şi organisme statale — pe care se simţea chemată să le conducă spre mîntuire. Ceea ce e mai semnificativ este faptul că această teocraţie universală nu se exercita numai asupra statelor ca un «super-principat peste toate împărăţiile lumii», cum zicea papa Grigorie al VII-lea Hildebrand (1073—1085), ci şi peste organismele sinodale ale Bisericii celei una. În cele 27 propoziţii lapidare numite «Dictatus Papae», în care

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

şi-a precizat crezul acest fanatic «ecclesiasticae libertatis propugnator», se spune printre altele că «Biserica romano-catolică a fost întemeiată numai de Dumnezeu», că singur pontificele roman poate fi socotit ecumenic, că singur el are puterea de a depune, respectiv de a reconcilia pe episcopi, că numai el e «papă» în lume şi picioarele lui trebuie să le sărute toţi principii, că numai el are dreptul de a depune pe împăraţi, că nici un Sinod ecumenic nu poate fi convocat fără aprobarea lui, că pe el nu-l poate judeca nimeni, pentru că Biserica Romei n-a greşit şi nici nu va greşi vreodată.

Niciodată pînă atunci nu s-au mai formulat astfel de pretenţii, care au schimbat pînă şi concepţia despre rolul Bisericii în lume şi despre mijloacele ei de acţiune. Se resimt în aceste fraze, care, deşi redactate de cardinalul Deusdedit († 1099), totuşi reprezintă părerile papei Grigorie al VII-lea, nu numai ecouri din falsele decretalii pseudo-isidoriene de pe vremea papei Nicolae I (858—867), ci şi tonul şi duritatea luptelor pentru putere şi pentru acaparare, aşa cum se întîlnesc în societatea feudală a timpului. Într-o scrisoare din 1081 către arhiepiscopul Herman de Metz papa spunea că vrea condamnarea tiraniei regilor răi, care nu urmăresc interese superioare, ci pe ale lor proprii, oprimînd pe mulţi în loc să-i promoveze spre dreptate. Aceasta este adevărat pînă la un loc. Anarhia feudală era exasperantă, crimele, imoralitatea şi exploatarea aproapelui au întunecat multe din paginile istoriei medievale, iar Biserica Apuseană a desfăşurat acţiuni lăudabile pentru îmbunătăţirea moravurilor, pentru ajutorarea celor nevoiaşi, pentru luminarea prin carte a conştiinţelor. Totuşi, năzuinţele universaliste ale papilor au creat conflicte adînci şi au avut urmări, din care unele se resimt şi azi.

Încă la scurtă vreme după moartea lui Grigorie al VII-lea (1085), s-au auzit critici de felul celor formulate de marele teolog şi predicator Bernard de Clairvaux († 1153): *«praesis ut prosis, non ut imperes* (eşti pus în frunte ca să slujeşti, nu ca să comanzi), dacă eşti prooroc ţi-ar trebui sapă ca să pliveşti buruienile păcatelor, iar nu sceptru ca să domini. Despre Petru nu se ştia să fi fost împodobit în pietre scumpe sau să fi umblat în haine de mătase pe cal alb de paradă însoţit de cavaleri... Însă, în astfel de podoabe, Sfinte Părinte, eşti urmaşul lui Constantin (306—337), iar nu al lui Petru. Tu nu trebuie să fii stăpîn peste episcopi, ci trebuie să fii unul din ei». De aceea e cazul să spunem că dacă, la început, papalitatea s-a ţinut pe o linie de principialitate cît de cît morală, după 1200 ea s-a transformat mai mult într-o putere temporală, care va aduce după sine declin şi schismă.

Un prim început de ridicare a prestigiului papalităţii îl formează decretul din 1059 de pe vremea papei Nicolae al II-lea (1048—1054), cînd se hotărăşte ca pe viitor papa să fie ales numai de colegiul cardinalilor (7 episcopi, 27 preoţi şi 18 diaconi; mai tîrziu numărul lor se va ridica la 70), împotriva «privilegiului» din anul 963, care prevedea că papa nu putea fi ales decît în prezenţa împăratului german. Decretul prevedea ca, în Roma sau în alt oraş, cardinalii episcopi să se sfătuiască asupra celui mai potrivit dintre candidaţi, după aceea să comunice şi cardinalilor-preoţi hotărîrea lor, cerîndu-le consimţămîntul, iar în al treilea rînd să facă cunoscut faptul şi celorlalţi cardinali. Aceştia îl vor

aclama pe cel ales, care trebuia să fie numai din Roma sau din jur. Hotărîrea lor se comunica apoi împăratului, căruia i s-a rezervat numai dreptul de confirmare. Această schimbare a trezit o mare tulburare în Germania, a cărei politică se axase totdeauna pe linia lui Carol cel Mare (768—814), care stăpînise, pe lîngă Franța și Germania, aproape întreaga Italie. De aceea, în perioada aceasta vom întîlni multe cazuri cînd vor fi aleși doi sau chiar trei papi, fiecare avîndu-și curte și aderenți proprii și creînd astfel tot felul de frămîntări în Biserică.

Între cei care au regizat aceste schimbări sub cei trei papi înaintea lui a fost cardinalul Hildebrand, ca papă Grigorie al VII-lea (1073—1085), un fiu de țăran din Toscana, crescut în disciplina aspră a școlii din Cluny. El a fost ultimul papă confirmat de împărat, căruia îi scria că ar fi mai bucuros să nu fie întărit de el, pentru că se teme că din cauza acestor confirmări au ieșit multe abuzuri.

Îndeosebi trei au fost acțiunile care au marcat punerea în aplicare a planului papei Grigorie al VII-lea : 1. *introducerea celibatului clerical ;* 2. *interzicerea simoniei* și 3. *combaterea investiturii laice.* După credința papei Grigorie al VII-lea, buna rînduială în lume va putea fi asigurată numai atunci cînd popoare și indivizi se vor pleca în fața Bisericii romano-catolice. Unul din mijloacele care pot asigura acest lucru, spunea papa, este eliberarea clerului inferior de grijile pămîntești și de jugul legăturilor lumești, prin stricta aplicare a celibatului, și eliberarea clerului superior de influența mirenilor. E drept că în Anglia, Germania, Ungaria și alte țări vor trece încă 2—3 veacuri pînă cînd se va generaliza obligativitatea celibatului. Lupta contra simoniei n-a fost nici ea ușoară, chiar dacă s-au luat unele măsuri, în schimb, faptul că ierarhia și mînăstirile puteau să aibă domenii întinse și blazon nobiliar și princiar a împiedicat purificarea atmosferei creștine a vremii. Dură și cu urîte aspecte a fost însă cearta pentru investitură. Sinodul roman din 1073 a decretat ca toți preoții, care vor accepta o demnitate bisericească din partea unui mirean sau vor consimți să fie investiți de un laic, să fie imediat depuși, iar mireanul să fie excomunicat.

Papa Grigorie al VII-lea propovăduia pe toate căile că Biserica romano-catolică este «mama Bisericilor și a națiunilor», veghind la mîntuirea tuturor, căci ea e «slujitoarea dreptății, apărătoarea săracilor, apostolul păcii» ; de aceea recomanda statelor să se pună sub protecția Scaunului roman. Suveranii statelor mai mari n-au fost mulțumiți de hotărîrea lui Grigorie al VII-lea, dar, de pildă, regele Filip I al Franței (1060—1108) din prudență și din calcul politic a acceptat. Și alții i-au urmat exemplul. Așa au ajuns vasale papei Principatul normand din Italia de sud, Spania, Sardinia, Anglia, Ungaria, Polonia, țările scandinave, Croația și Dalmația, regatul lituan, fără să le ceară în calitate de suzeran altceva decît un cens obișnuit sau un «dinar al Sfîntului Petru» și fără să se amestece prea mult în viața internă a lor, ci lăsîndu-le libertate de mișcare pe linie feudală. Uneori papa a reușit să facă pace între state, cum a fost cazul între Suedia și Danemarca. Cu unii regi papa a avut chiar relații amicale. Singurul cu care a avut conflict, și încă

greu, a fost împăratul Germaniei Henric al IV-lea (1056—1106), un tînăr de 25 de ani, nestatornic și ușuratic.

În iunie 1075, la o adunare a nobilimii saxone, Henric al IV-lea a știut să-și impună părerea și a deschis lupta contra papei, făcînd între *altele și numirea unui titular* pentru postul de arhiepiscop al Milanului. În 24 ianuarie 1076, la Worms, într-un sinod al episcopatului german, împăratul a reușit să obțină din partea a 26 de episcopi germani depunerea papei, pe care-l califica astfel «Hildebrand tiranul și falsul monah». Un alt sinod din Italia aproba și el cele hotărîte la Worms cerîndu-i papei «să coboare de pe scaun». În Postul Paștilor anului 1076 papa a răspuns, sub forma unei rugăciuni adresată Sfîntului Petru, că excomunică pe Henric, dezleagă pe toți creștinii de jurămîntul de supunere ce i l-au făcut, pe episcopii ce au ținut cu el îi declară suspendați din serviciu, iar pe împărat îl invită să dea seama de cele făcute. Principii germani adunați la Tribur, *în octombrie 1076, s-au declarat împotriva* lui Henric, hotărînd că, dacă pînă într-un an de zile nu rezolvă conflictul în dieta ce se va ține la Augsburg, la care va fi de față și papa, atunci Germania își va alege alt suveran. Moartea subită a cîtorva din prietenii împăratului a fost socotită de popor ca o pedeapsă a lui Dumnezeu. Părăsit de toți, împăratul Henric al IV-lea a plecat în plină iarnă, la 25 ianuarie 1077, peste munți să ceară iertare papei, care se afla atunci în castelul din Canossa al contesei Matilda de Toscana, o sprijinitoare a papalității. Papa l-a ținut afară în frig trei zile desculț, cu capul gol, în haine de păr ca penitenții, după care l-a primit și i-a ridicat excomunicarea. Dar partizanii germani ai reformelor papale au ales la 15 martie 1077 un alt suveran, pe Rudolf de Suabia, încoronîndu-l la Mainz. Un timp papa a rămas neutru, apoi a luat partea lui Rudolf. A proorocit că în anul 1080, la ziua Sfinților Petru și Pavel va muri un rege fals. Tot atunci a mai afurisit încă o dată pe Henric. Germanii s-au răzgîndit și, într-o a treia luptă, l-au ajutat pe Henric, în timp ce rivalul lui ajunse să-și piardă mîna dreaptă și apoi viața. Răzbunarea lui Henric al IV-lea a fost cruntă. În locul papei Grigorie al VII-lea a pus să fie ales un antipapă, Clement al III-lea (1080—1110). Treisprezece cardinali au trecut de partea lui. Trei ani a ținut Henric al IV-lea asediată Roma, care pînă la urmă și-a deschis porțile. Papa se refugiase într-un castel în afara cetății. Împăratul Henric al IV-lea a fost încoronat de noul papă. Roma a fost crunt jefuită de normanzii lui Robert Guiscard de Sicilia (1015—1083), veniți pentru despresurarea orașului; luat prizonier, papa Grigorie al VII-lea și-a sfîrșit zilele în exil pe teritoriul normand, la Salerno, la 1 mai 1083, spunînd: «*Delexi justitiam et odi iniquitatem, propterea morior in exilio*» = Am iubit dreptatea și am urît nedreptatea; pentru aceea mor în exil.

Lupta pentru investitură a continuat; ba, pe lîngă aspectul politic s-a mai adăugat și unul publicistic. *Dezvoltarea orașelor și contactul* cu Orientul lărgea orizontul acestor confruntări. Pînă la o vreme, mai apăreau și de o parte și de alta oameni care recunoșteau că o atitudine mai moderată și mai puțin principială este poate singurul profit și pentru unii și pentru alții.

Urban al II-lea (1088—1098), organizatorul primei cruciade, şi-a dat seama că prin clemenţă se poate face mai mult ca prin putere. Episcopii «colaboraţionişti», adică cei ce susţinuseră punctul de vedere imperial, nu trebuie socotiţi eretici, ci doar schismatici, afirma suveranul pontif. Cei care doreau să-şi păstreze demnităţile trebuiau să-l părăsească pe Clement al III-lea. Aşa a cîştigat rînd pe rînd papa Urban pe recalcitranţi.

Împăratul Henric al V-lea (1106—1125) a urmat aceeaşi politică intransigentă ca şi tatăl său, lăsînd ca toate scaunele episcopale germane să fie ocupate de «oamenii lui». La 1111 a trecut Alpii silind pe papa Pascal al II-lea (1099—1118) să-l încoroneze. În convenţia de la Sutri, papa Pascal al II-lea a declarat că Biserica renunţă la toate bunurile feudale primite de la Imperiu dacă şi împăratul renunţă la investitura episcopilor şi abaţilor. La auzul acestor veşti prelaţii germani au protestat, cerînd anularea hotărîrii. Pascal al II-lea a trebuit să cedeze, iar împăratul, văzînd că nu-l încoronează, l-a aruncat în temniţă. După trei luni papa a recunoscut dreptul de investitură al monarhului, în schimb şi împăratul a declarat că acceptă ca alegerea episcopilor să fie liberă, fără simonie.

În 1122, prin aşa numita «tranzacţie calixtină», semnată în *concordatul de la Worms* de împăratul Henric al V-lea şi de papa Calixt al II-lea (1119—1124), se rezolvă controversa, în sensul că împăratul renunţă pentru totdeauna *la investitura cu cîrjă şi inel*, lăsînd libertate Bisericii să-şi aleagă personalul superior şi restituind toate bunurile Curiei romane. În schimb papa îşi ia angajamentul ca toate alegerile clerului să se facă în prezenţa împăratului de către demnitari bisericeşti, liber şi fără simonie. Noul ales primea de la Biserică semnele slujirii şi puterii bisericeşti : *cîrja şi inelul*, iar de la împărat : *sceptrul*, semn al înzestrării cu *feudă seniorială*. Drept mulţumire, papa a convocat cel de «al IX-lea Sinod ecumenic», în martie 1123 la Roma, pentru a face cunoscută împăcarea.

Papii ajunseseră conducători şi judecători fără apel. Pe lîngă sărutarea piciorului, li se mai făcea şi aşa numitul «officium stratonis», adică serviciul de valet, ţinîndu-li-se scara şeii cînd încălecau pe cal. Din veacul al XII-lea aparatul administrativ al papei a primit numele de «Curia Romană». Afacerile mai importante se rezolvau în Consistoriu, unde se alegeau, începînd cu papa Grigorie al VII-lea, şi legaţii papali sau «legati a latere», însărcinaţii cu afaceri ai papalităţii. În semn de centralizare mai mare, orice arhiepiscop trebuia să ceară personal «pallium» de la papa, depunînd jurămînt de obedienţă. Tot de la papa Grigorie al VII-lea s-a introdus şi apelul pentru «causae majores», motiv pentru care s-au înregistrat destule abuzuri, cum observă şi Bernard de Clairvaux († 1153).

Veniturile Curiei constau dintr-un census (bir) anual, din taxele pentru «pallium», din vizitaţii, la care dacă mai adăugăm sistemele de postulată, de expectative sau de rezervaţii pentru anumite însărcinări bisericeşti, toate rămase la latitudinea papei, atunci ne explicăm de ce nemulţumirile provinciilor se ţineau lanţ. Tiara papală avusese înainte

de sec. al XI-lea diademă cu o singură coroană de pietre prețioase cu flori, în sec. al XII-lea s-a adăugat a doua coroană, în sec. al XIII-lea a treia, simbolul acelui triregnum care întrunea puterea cerului, a pămîntului și a celor de dedesubt.

În Friederich I Barbarossa (1152—1190), resturatorul strălucit al puterii imperiale, monarh străbătut de conștiința măreției și neatîrnării înaltei sale poziții, a găsit papalitatea un rival care n-a vrut să se plece. După înscăunare el a comunicat că a ajuns la tron «din voința lui Dumnezeu», iar prin faptul că a numit la Magdeburg ca episcop pe un prieten al său (împotriva hotărîrilor de la Worms), dădea papei să înțeleagă că s-a terminat cu supunerea în fața tronului papal. Deși în formă se silea să respecte tranzacția calixtină, totuși inițiativa numirilor de episcopi o lua el. Spre deosebire de vremea papei Grigorie al VII-lea, cînd se observa teoria contractuală a regalității, potrivit căreia orice suveran se obliga în fața supușilor să aplice dreptatea, Friederich I Barbarossa și cercul din jurul lui afișau principiul că ceea ce place principelui este legea supremă în stat. De aceea el a anulat toate concesiile făcute Curiei de către antecesorii săi. Papa Adrian al IV-lea (1154—1159), avînd nevoie de ajutorul împăratului, atît ca să-l apere de normanzi, cît și ca să liniștească mișcarea revoluționară din Roma, desfășurată de Arnold de Brescia (1100—1155), în Lombardia, l-a încoronat pe Friederich I Barbarossa în 1155. Împăratul nu a putut satisface toate angajamentele luate, iar papa s-a aliat cu cetățile italiene și cu lombarzii. Pînă la urmă, după războaie purtate fără succes, împăratul a fost nevoit să facă serviciul de valet atît lui Adrian al IV-lea (1154—1159), în 1155, cît și lui Alexandru al III-lea (1159—1181) în 1177. Idealul acelui «imperium mundi», în genul lui Carol cel Mare (768—814), n-a putut fi realizat niciodată de el, deși era un spirit generos. La 1190, împăratul Friederich I Barbarossa muri, înecîndu-se în rîul Selef (Kabykadnus), în Cilicia, în timpul cruciadei a III-a.

Culmea puterii papale e legată de păstorirea papei Inocențiu al III-lea (1198—1216), care avea credința că e «mai mic decît Dumnezeu, dar mai mare decît omul» și că «prin el vorbește și acționează Dumnezeu». Papei, zicea el, i s-au dat ambele săbii (Luca, 22, 38), atît a împărăției spirituale, cît și a celei lumești. De aceea, precum primește luna lumina de la soare, tot așa trebuie să-și primească și împărații și regii pămîntului puterea de la papă, pentru că trebuie să ascultăm mai mult de Dumnezeu decît de oameni. Cînd slujește, papa stă în picioare, pe cînd împăratul îngenunche. Idealul lui se cuprinde în cuvintele «dominium orbis christiani», «dominium mundi», avînd el singur *«plenitudo potestatis»* — *«deplinătatea puterii»*.

«Eu am primit — spunea Inocențiu — de la Roma mitra : semn al funcției mele religioase, precum și tiara : care-mi conferă puterea pămînteasc㻫. În timpul lui aproape toate țările Europei ajunseseră sub ascultarea lui. În 1205, regele Angliei, Ioan fără Țară (1199—1216), om capricios și lacom, ajunsese să impună la dări grele poporul, provocînd mari nemulțumiri. Inocențiu a intervenit. Supărat că regele nu l-a ascultat atunci cînd a vrut să numească un arhiepiscop la Canterbury,

papa a aruncat asupra regelui anatema și interdictul, spre a-l detrona. În acest sens a dezlegat pe supuși de jurămîntul de fidelitate față de rege și a însărcinat pe regele francez Filip August (1180—1223) să ocupe Anglia, spre a sili pe Ioan fără Țară să predea tronul fratelui său mai mare, Arthur. Laș cum era, regele a cedat, încă în anul 1213, și regele și țara lui au devenit vasali ai papei, plătind tribut. Victoria papei a fost și mai evidentă din clipa în care a ajuns educator și protector al tînărului împărat Friederich al II-lea (1215—1250), nepotul lui Friederich I Barbarossa.

După moartea papei Inocențiu, Friederich al II-lea a început și el o luptă înverșunată împotriva papilor Grigorie al IX-lea (1227—1241) și Inocențiu al IV-lea (1243—1254). Ambii l-au excomunicat în mai multe rînduri, înfierîndu-l ca eretic, pervers și fur al celor sfinte, ajungînd pînă acolo că s-a predicat și cruciadă împotriva lui, pentru că nu renunța la planurile lui imperialiste în legătură cu Italia și pentru că numea sau expulza pe clerici contrar înțelegerilor anterioare. După moartea lui Friederich al II-lea (1250), papa a confiscat toate posesiunile italiene ale împăraților germani și se părea că, după stingerea casei de Hohenstaufen (1254) și după urcarea pe tron a lui Rudolf de Habsburg (1273—1291), planurile papilor pentru realizarea monarhiei universale nu mai întîmpină nici o rezistență. În realitate, spiritele se schimbaseră în Europa ; lumea se săturase de amestecurile papilor în problemele pămîntești, în vreme ce luxul ierarhilor devenise îngrijorător, fiscalitatea apăsătoare, iar nepotismul de nesuferit. Papa Urban al IV-lea (1261—1264) numea într-un singur an 6 cardinali francezi. Spiritul de partidă începea să se facă simțit tot mai mult, asaltînd tot mai impetuos «tiara papală». Francezii au ajuns să se ia la întrecere cu aristrocația romană (A Fliche).

Declinul papalității a început cu papa Bonifaciu al VIII-lea (1294—1303).

Cînd papii credeau mai mult în reușita lor, Franța le-a dejucat toate planurile. Bucuroși că au scăpat de «protecția» împăraților germani, papii încredințară Sicilia lui Carol de Anjou (1226—1285), fratele regelui francez Ludovic al IX-lea cel Sfînt (1226—1270), care jucase multă vreme și un rol de arbitru în conflictele europene ale vremii. Carol de Anjou nu-i semăna însă deloc fratelui său. El ori punea numai francezi pe scaunul papal, ori îl lăsa vacant cu anii. Văzînd că s-a înșelat, papa, împreună cu împăratul bizantin Mihail al VIII-lea Paleologul (1261—1282), a încurajat pe ascuns revolta sicilienilor — numită «vesperele siciliene» din 31 martie, în lunea Paștilor 1282 — împotriva francezilor din Palermo și Sicilia. Dar nici noii patroni, regii spanioli din familia de Aragon, nu s-au arătat mai buni decît francezii, datorită faptului că regatul Neapolului rămăsese tot la francezi, iar aceștia își urmăreau interesele lor de independență politică fără să se arate preasupuși papei. Regii dinainte de Ludovic al IX-lea cel Sfînt, precum și acesta, prin așa numitul «recursus ad principem», au restrîns dreptul papei de a se amesteca în viața statului francez. De la 1438 acest punct de

vedere va fi consfinţit în aşa-numita «sancţiune pragmatică», care a devenit normativă pentru raporturile Franţei cu scaunul papal.

Pe la sfrîşitul secolului al XIII-lea, regele Franţei Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314) se afla în luptă cu Eduard I, regele Angliei (1272—1307); papa Bonifaciu a cerut lui Filip să facă pace cu regele englez, care era vasalul lui. Filip însă a refuzat. În 1296, Bonifaciu a emis bula *«Clericis laicos»*, prin care interzicea puterii politice să impună la contribuţii băneşti Biserica şi clerul fără avizul şi autoritatea papei. Drept răspuns, regele Franţei a interzis ieşirea de aur şi argint din ţară pentru Roma. Cu toate că cei doi suverani s-au împăcat, lăsînd pe papă să joace rol de arbitru, totuşi Filip al IV-lea cel Frumos şi-a văzut de treburi în interesul statului său. În 1301, papa a trimis la Paris o delegaţie să invite pe rege să plece într-o cruciadă. Regele în loc să verse banii pentru cruciadă i-a folosit la înarmarea ţării. Conducătorul delegaţiei, deşi francez, a ajuns în conflict cu regele, care l-a arestat. Papa a protestat, invitînd pe prelaţii francezi la un sfat la Roma şi în decembrie acelaşi an a emis o nouă bulă, «Ausculta fili», prin care soma pe rege să se prezinte înaintea lui spre a da socoteală de purtarea sa. Papa voia să imite pe Grigorie al VII-lea, dar nu era omul care s-o facă, iar Filip al IV-lea cel Frumos nu era Henric al IV-lea. Cînd bula a ajuns în Franţa, a fost arsă şi, în locul ei, a fost pusă în circulaţie una falsă. Regele ameninţă pe fiii săi cu blestem şi cu dezmoştenire dacă ar îndrăzni să recunoască alt stăpîn spiritual în afară de Dumnezeu. Adunarea naţională a interzis prelaţilor francezi participarea la sinodul proiectat de papă.

Rezultatul sinodului a fost concretizat în bula *«Unam Sanctam»* (18 noiembrie 1302), în care se expune concepţia suveranităţi absolute a papalităţii. «Dacă grecii sau alţii spun că nu se supun lui Petru şi urmaşilor lui, se spunea în bulă, atunci trebuie să mărturisească cum că nu fac parte din numărul oilor lui Hristos. Papa mînuieşte două săbii, *una spirituală şi alta lumească, una pentru Biserică, cealaltă de către Biserică*. Potrivit acestei concepţii papa poate acorda regilor şi împăraţilor puterea, dar le-o şi poate lua înapoi». Cardinalul care a dus bula în Franţa a trecut de partea regelui. Atunci Filip al IV-lea cel Frumos s-a folosit de parlament pentru a hotărî că oricine ar consimţi la pretenţiile papale să fie socotit trădător. Vice-cancelarul regelui, Guillaume de Nogaret, a ţinut în faţa acestui prim parlament francez o înflăcărată cuvîntare de acuzare a papei şi s-a cerut întemniţarea «sceleratului». La obiecţiunea că papa nu poate fi judecat de nici un muritor, cum se spusese în «Dictatus Papae», s-a răspuns că Bonifaciu al VIII-lea în realitate nu e papă. Filip se baza pe unitatea sufletească a întregii ţări. Vice-cancelarul francez s-a dus în Italia, unde s-a aliat cu angevinii din Neapole şi, însoţit de 100 de călăreţi şi pedestraşi, a intrat în zorii zilei de 3 septembrie 1303, în oraşul Anagni, unde se refugiase papa, l-a arestat şi l-a maltratat pălmuindu-l cu o mănuşă de zale. După 3 zile papa a fost eliberat de compatrioţii săi, dar a murit în 11 octombrie 1303 *ex tremore cordis* = infarct miocardic sau stop cardiac, cum zicem noi astăzi. Odată cu dispariţia lui Bonifaciu al VIII-lea s-a prăbuşit şi papalitatea de pe culmea puterii sale.

Luptele dintre papi și împărați au adus nu numai martiri, ca Thomas Becket, arhiepiscopul de Canterbury († 1170), ci și învrăjbiri între popoare, decăderea moravurilor și mai ales compromiterea misiunii bisericești. Ele au provocat indirect depărtarea multora de rînduielile Bisericii și au pregătit terenul care a favorizat apariția Reformei.

Papii au convocat în perioada aceasta nu mai puțin de 10 sinoade pe care le-au numit ecumenice. Ele însă au avut caracterul unor adunări care executau ordinele papilor.

La Sinodul I din Lateran, socotit ca al IX-lea ecumenic, din 1123, convocat de papa Calist al II-lea (1119—1124), s-a confirmat «Concordatul de la Worms» din 1222 și s-au dat canoane împotriva simoniei, a clerogamiei (căsătoriei clerului) etc.

Sinodul II din Lateran socotit al X-lea ecumenic, convocat de papa Inocențiu II (1130—1143) și ținut în 1139, a condamnat pe Arnold de Brescia (1100—1155) și a combătut simonia, desfrîul, luxul preoților, călcarea armistițului impus cavalerilor feudali (treuga Dei), duelurile etc.

Sinodul al III-lea Lateran socotit al XI-lea ecumenic, convocat în 1179 de papa Alexandru al III-lea (1159—1181), a decis că numai atunci e validă alegerea papei cînd se întrunește majoritatea de cel puțin 2/3 din cardinali.

Sinodul al IV-lea Lateran, socotit al XII-lea ecumenic, convocat în 1215 de papa Inocențiu al III-lea (1198—1216), cel mai numeros (412 episcopi, 300 de abați și alți delegați), a întrunit reprezentanți imperiali din Germania și din Constantinopol ai regilor Franței, Angliei, Aragonului, Ungariei ș.a. S-au dat decrete cu conținut dogmatic, liturgic și moral, care exprimau gîndirea papei Inocențiu al III-lea cu privire la organizarea unei Biserici tipic feudale. Totodată a condamnat erezia lui Berengar de Tours (998—1088), care nu accepta «transsubstanțierea» elementelor euharistice.

Sinodul I de la Lyon, din 1245, socotit al XIII-lea ecumenic, convocat de papa Inocențiu al IV-lea (1243—1254), s-a ocupat de cazul comportării scandaloase a împăratului german Friederich al II-lea (1215—1250) și de căutarea mijloacelor de a salva posesiunile cruciaților din Orient.

Sinodul II de la Lyon, socotit al XIV-lea ecumenic, convocat în 1274 de papa Grigorie al X-lea (1271—1276), s-a ocupat de «unirea» încheiată la 6 iulie 1274 la Lyon cu grecii, care n-a fost primită în Răsăritul ortodox.

În 1311 la Vienne, în Franța, s-a ținut așa-zisul al XV-lea sinod ecumenic, convocat de papa Clement al V-lea (1305—1314), într-o vreme în care papii își aveau reședința în Avignon. S-au discutat probleme în legătură cu desființarea ordinului «cavalerilor templieri» și cu îndreptarea moralității clerului.

Sinodul de la Constanz, socotit al XVI-lea ecumenic, s-a ținut între 1414—1418 și a fost convocat pentru curmarea schismei papale, reforma Bisericii «in capite et membris» și examinarea ereziei lui Hus († 6 iulie 1415).

Sinodul de la Ferrara — Florența (1438—1439), mutat la Roma (1439—1445), socotit al XVII-lea ecumenic, a fost convocat de papa Eugen al IV-lea (1431—1437), în care s-a încheiat unirea cu grecii la 6 iulie 1439, în catedrala din Florența. Unirea a fost respinsă în 1443 de patriarhii de Ierusalim, Alexandria și Antiohia, întruniți în sinod la Ierusalim, care au declarat fără valoare cele făcute la Florența.

Sinodul al XVIII-lea ecumenic s-a ținut în 1512—1514 sub papa Iuliu al II-lea (1503—1513) pentru confirmarea interdictului aruncat asupra Franței și condamnarea sancțiunii pragmatice din 1438 dată de regele Carol al VII-lea (1422—1461) prin care se restrîngea autoritatea papei în Biserica Franței.

BIBLIOGRAFIE*

Izvoare

K. Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, 5-e Auflage, Tübingen, 1935; 6-e Aufl., Tübingen, 1967.

Lucrări

R. Fossier, *Le moyen âge*, T. 1. *Les mondes nouveaux (350—950)*; t. 2. *L'Eveil de l'Europe (950—1250)*; t. 3. *Le temps de crise (1250—1550)*, Paris, 1982—1983; Wilhelm Imkamp, *Das Kirchenbild Innocenz III* (1198—1216), Stuttgart, 1983, XIII — 360 p.; Ch. Cheney, *Pope Innocent III (1198—1216) and England*, Stuttgart, 1976; J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIII-e—XIV-e siècles)*, Rome, 1977.

J. Mercier, *Vingt siècles d'histoire du Vatican*, Paris, 1976, 530 p.; Aug. Fliche et Victor Martin, *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, Vol. VIII, X, XII, XIII (1057—1274) de diferiți istorici, Paris, 1946—1963.

Fr. Heiler, *Altkirchliche Autonomie und päpstliche Zentralismus*, München, 1941; F. X. Seppelt, *Das Papsttum im Spätmittelalter und in der Zeit der Renaissance*, Bd. IV, München, 1937; A. Cartellieri, *Der Aufstieg des Papsttums im Rahme der Weltgeschichte*, Berlin, 1936; Ch.-J. Hefele — Dom H. Leclercq, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, t. V, VI, Paris, 1916.

În limba română

Pr. prof. Milan Șesan, *Nașterea ideii papale*, în «Mitropolia Ardealului», VII (1962), nr. 7—8, p. 469—482; G. G. Stănescu, *Politica imperialistă a papii Inocențiu III și luptele de succesiune dintre Staufi și Welfi*, Cluj, 1939.

Prof. M. Popescu, Pr. prof. T. Bodogae, Prof. G. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, t. II, București, 1956, p. 52—60; Eusebiu Popovici, *Istoria bisericească universală*, trad. de At. Mironescu, t. II, ed. 2-a, București, 1927, p. 90—114.

Ordine monahale în Apus. Inchiziția **

În prestigioasa sa lucrare despre istoria Bisericii din Germania, Alb Hauck afirmă că ceea ce formează gloria creștinătății apusene din sec. XII—XIII au fost ordinele călugărești, care și-au trăit atunci perioada lor eroică. În parte are dreptate pentru că într-adevăr în acel timp s-au înregistrat acțiuni de înnoire autentică a entuziasmului și jertfelniciei monahale, care, în comparație cu alunecarea spre secularism a cercurilor conducătoare eclesiastice, au reînviat dorul după idealul evanghelic, după sărăcie, după slujirea aproapelui. Dar, în același timp, spiritul epocii feudale și-a pus pecetea și pe o serie de organizații mo-

* Bibliografia a fost alcătuită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.
** Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

nahale, a căror slujire și mijloace de lucru erau prea puțin evanghelice ; de aceea ele s-au desființat nu fără a trezi conflicte și amărăciuni. În general, spre deosebire de monahismul răsăritean, care înscrie în această perioadă pagini de vrednicie excepțională, atît pe linia ascetică și contemplativă, cît și pe cea obștească, monahismul apusean se caracterizează printr-o organizare centralistă și de totală obediență papală, în așa măsură încît pînă și ordine cerșetoare, ca cel al dominicanilor, care a pornit la început cu avînt într-adevăr sincer de slujire, a ajuns să execute prin inchiziție acte grave ce mergeau pînă la exterminarea în masă a comunităților creștine neconformiste. De aceea, nu-i de mirare că, în slujirea monahală din acel timp, în Apus, se întîlnește atît iubire profundă și ascetism, cît și intoleranță, care merge pînă la preconizarea forței.

Între cauzele, care au dus la înființarea multora din ordinele monahale, căci, spre deosebire de Răsărit, în Apus vom înregistra în această perioadă o sumedenie de formații mînăstirești, cu statute și obiective diferite, dar care toate vor fi puse de conducerea bisericească a vremii în slujba ideii papale, trebuie să socotim mai multe : combaterea luxului și a trîndăviei clerului, nevoia de stăvilire a mișcării sectare sau eretice, care aproape totdeauna avea nuanță anticlericală, în sfîrșit, chemarea de către papi sau de către alți factori la opera de răspîndire a creștinismului în țările nordice ale Europei, în Asia și chiar printre «schismaticii» din țările estului și sud-estului european, inclusiv în Imperiul bizantin. Pe lîngă ordine monahale propriu-zise au luat naștere și asociații libere sau frății de bărbați sau de femei numite «terțiarii», care nu puteau intra între zidurile mînăstirilor, ci rămîneau în lume și practicau acte de pietate, de penitență ori de caritate, desigur sub îndrumarea unui duhovnic, așa cum erau și în Imperiul bizantin și în celelalte țări ortodoxe frății de «nevoitori», de avramți, de ψυχόπονοι.

Unii dintre «terțiari» au introdus cu timpul în familii idealul «imitației lui Hristos», așa cum au fost cazurile regelui francez Ludovic al IX-lea cel Sfînt († 1270), al «Sfintei» Elisabeta a Ungariei sau al Turingiei († 1231), iar mai tîrziu, în sec. al XV-lea, frații de viață comună din Olanda, care ne-au dat frumoasa carte «Urmarea lui Hristos», atribuită lui Thomas de Kempis († 1471). În general, toate ordinele aveau în fruntea lor un «general», iar în cadrele fiecărei țări un adjunct «provincial».

Ordinele monahale mai importante ivite în Apus, în această perioadă, au fost :

1. **Cartusienii**, ordin înființat în 1086 la Chartusium (Chartreuses) în sud-estul Franței, lîngă Grenoble, de canonicul *Bruno din Reims*, aveau scopul de a întări disciplina morală a clerului. Ei recomandau lupta continuă contra luxului, a lenei și a lăcomiei. Se ocupau cu grădinăria și copierea de cărți și năzuiau spre viața contemplativă. Ca hrană foloseau numai pîine, legume și apă. A fost socotit cel mai auster ordin monahal, cu cel mai redus număr de membri, dar cu mare merit în viața culturală.

2. **Cistercienii** sau cisterciții a fost un ordin întemeiat lîngă Dijon, la Cistercium (Cîteaux), în 1098, de egumenul benedictin *Robert*, în scopul îmbunătățirii vieții monahale, pe care a readus-o la simplitate, refuzînd să primească donații în case, în bani, în dijme sau să arendeze imobile. Ei trăiau singuri, din muncă manuală, în obști monahale. În 1112 a venit la mînăstire, dintr-o familie bogată, cel care avea să fie Bernard de Clairvaux († 1153) și care mai aducea tot atunci încă 4 frați și un unchi. Bernard a dus o viață de retragere și meditație. În scurtă vreme faima lui a ajuns atît de mare încît, cum spune un istoric (Hampe), timp de cîțiva zeci de ani el a fost regele neîncoronat al Europei. A fost chemat să combată prin predici mișcări extremiste, precum cea a lui Arnold de Brescia (1100—1153), în Lombardia, sau greșelile doctrinale ale unui dascăl celebru ca Petru Abélard († 1142) și ale petrobrusienilor, dar mai ales să pregătească atmosfera pentru plecarea în cruciada a II-a. A cenzurat și moravurile contemporanilor săi, inclusiv ale unor papi ca Eugen al III-lea (1145—1153). În 50 de ani ordinul cistercienilor a ajuns să dobîndească peste 500 de mînăstiri. Cîteva au fost și în Transilvania.

3. **Premonstratensii**, cu centrul lîngă Lyon, la Prémontré, era un ordin întemeiat în 1120 de canonicul *Norbert din Köln*, care s-a dedicat îmbunătățirii predicii și slujirii preoțești. Au activat ca misionari în părțile Balticii.

4. **Carmeliții**, ordin întemeiat în 1156 pe muntele Carmel în Țara Sfîntă de un cruciat italian, *Berthold de Calabria*, și-au sporit faima din secolul al XIII-lea, cînd generalul ordinului *Simon Storck* a răspîndit vestea că Maica Domnului i-ar fi încredințat un veșmînt pentru umeri, scapularul, de culoare castanie, compus din două bucăți, una pe piept și alta pe spate, pe care-l poartă pînă azi. De la rînduielile eremitice ordinul a trecut cu timpul la viață mai îngăduitoare, fapt pentru care, spre sfîrșitul perioadei acesteia, a fost adeseori criticat.

5. **Augustinienii** — o uniune a mai multor societăți de eremiți (1243) — cultivau, în genul Fericitului Augustin († 430; Epist. 211), grija pentru viața religioasă a clerului.

6. **Ordinul franciscanilor** a fost înființat în 1209 de *Francisc din Assisi* (1182 — † 1226), fiu de negustor bogat din provincia Umbria, în Italia, care s-a convertit în urma unei boli și a mai multor încercări, schimbînd viața de plăceri și ambiții cavalerești într-una simplă, de sărăcie voită, dedicîndu-se la început îngrijirii leproșilor și ridicării unor bisericuțe în locul natal (Portiuncula), iar apoi ascezei riguroase, umblînd îmbrăcat numai într-o haină neagră, încins cu o funie și desculț. A început să predice pocăința cu tot oprobriul prietenilor care l-au socotit nebun. Doi cîte doi, «minoriții» (cum au mai fost numiți pentru traiul lor nepretențios) sau franciscanii s-au răspîndit repede. În 1212 s-a întemeiat pe aceleași temeiuri de asemenea un ordin franciscan feminin, numit și al clariselor, de către Clara Sciffi din Assisi, iar în 1224 un al treilea ordin compus din mireni, cu scopul de a promova pocăința

s-a numit Ordinul terțiarilor. Deși mort de tînăr (1226, la 44 ani), Francisc de Assisi a fost poate cel mai popular dintre întemeietorii ordinelor monahale (la 40 de ani după moartea lui numărul mînăstirilor franciscane se ridica la 8000), mai ales pentru tradiția că din dragoste pentru Hristos i-ar fi apărut pe corp «stigmatele» sau rănile Domnului. După moartea lui a urmat divizarea ordinului în «observanți» (sau rigoroși) și în «conventuali», care admiteau averea pentru folosul comunității mînăstirești. Papalitatea a sprijinit pe conventuali în lupta contra «fraticelli»-lor rigoriști, care, prin inchiziție, au fost lichidați în 1352. Francisc de Assisi a fost apreciat cînd ca cel mai simpatic din toate figurile medievale (Harnack), cînd, privit sentimental («il poverello»), ca precursor al unui creștinism fără dogme (Sabatier, Renan etc.). El e apreciat în artă ca un îndrăgostit de natură («fratele soare»), iar în spiritualitate e dat ca model pentru predica sentimentală, cum a fost și ucenicul lui de mai tîrziu, în sec. al XIII-lea, Antonie de Padova (1195—1231).

În 1228, el a fost canonizat sfînt de papa Grigorie al IX-lea (1227—1241).

Datorită prestigiului renumitului teolog scolastic John Duns Scot († 1308), care a făcut parte din ordinul franciscanilor sau al fraților minori, franciscanii se mai numesc și *scotiști*.

7. **Ordinul dominicanilor** a fost întemeiat în 1215 — tocmai cînd papa Inocențiu al III-lea (1198—1216) era în culmea puterii sale, de canonicul spaniol *Dominic Guzman* (1170—1221), născut în provincia Castillia din Spania, ca o reacție față de luxul, lăcomia și viața moleșită a clerului catolic, în urma cărui fapt mulți oameni le refuzau serviciile și contribuiau astfel indirect la înmulțirea ereziilor. Încă din 1205 Dominic a trecut Pirineii și a început să predice într-o societate în care, prin înflorirea vieții orășenești și a bunăstării, începuseră să apară fenomene îngrijorătoare de libertinaj nu numai în moralitate, ci și în gîndire. Dominic a activat în jurul orașului de mare înflorire economică pe atunci, Toulouse, întemeind un ordin *de călugări cerșetori*, numit «*Ordo fratrum praedicatorum*» (Ordinul fraților predicatori), cu viață comună. Papa Honoriu al III-lea (1216—1227) a aprobat ordinul în 1216 sub numele de «*Frații predicatori*», — «*Fratres praedicatores*» —, scoțîndu-l de sub ascultarea episcopilor locali și punîndu-i sub ascultarea directă și exclusivă a autorității sale, dîndu-le dreptul de a mărturisii, a predica și a săvîrși Sfintele Taine. În 1233 papa Grigorie al IX-lea a acordat ordinului fraților predicatori jurisdicția asupra ereticilor. Ascultarea, disciplina și severitatea dominicanilor împotriva ereticilor este ilustrată prin jocul de cuvinte : Dominicani = «Domini canes» = cîinii Domnului.

Privilegiile acordate franciscanilor și dominicanilor cu scoaterea de sub jurisdicția episcopilor locali și cu supunerea lor exclusiv autorității papale, le-au atras dușmănia ascunsă a clerului superior. Îndeplinrica unor servicii în parohii, pe de altă parte, a provocat aversiunea clerului de mir. În al treilea rînd, fanatismul și cruzimea cu care au acționat mai ales dominicanii în inchiziții au stîrnit ura poporului. Rivalitatea practică și teoretică între cele două ordine monahale s-a manifestat prin

dispute pasionate, purtate de multe ori cu mijloace nedemne, și ajungîndu-se chiar la răzbunări sîngeroase.

Datorită marelui prestigiu de care se bucură în Biserica romano-catolică marele teolog scolastic *Thomas de Aquino* († 1274), care a intrat în Ordinul dominicanilor, aceștia se mai numesc și *«tomiști»*, spre deosebire de franciscani, care se numesc și *«scotiști»*, după numele lui Duns Scot, care a fost franciscan.

În afară de aceste șapte ordine mari s-au mai întemeiat în această perioadă și alte ordine mai mici, precum și asociații pioase de laici, bărbați și femei, după cum urmează :

1. *Asociația de mînăstiri a fraților scoțieni și irlandezi* a fost întemeiată în sec. al XI-lea de *Marianus Scotus*, în legătură cu emigrațiile irlandeze. În sec. al XIV-lea ea s-a discreditat.

2. *Atoniții*, ordin întemeiat pe la finele sec. al XI-lea, s-a dedicat mai ales îngrijirii bolnavilor.

3. *Ospitalierii Sfîntului Lazăr* (spre deosebire de ordinul militar al Sfîntului Ioan) a fost un ordin nu prea numeros, înființat pe la 1180 în Montpellier și mutat mai apoi la Roma. S-a ocupat mai ales cu asistența leproșilor.

4. Între ordinele pentru răscumpărarea răniților și a celor căzuți în robie la musulmani au fost *trinitarii* (ai Sfintei Treimi), în Italia și Franța, și *mercedarii* (care răscumpără), mai ales în Spania, în sec. al XIII-lea.

5. *Ordinul serviților* a fost întemeiat în 1233 în Florența, pentru răspîndirea cultului Maicii Domnului, cult care în urma cruciadelor s-a răspîndit mult în Apus.

6. *Ordinul brigittelor* a fost întemeiat în 1363 în Suedia de o prințesă văduvă, Brigitta, avînd misiunea de a purta grijă de moralizarea femeilor decăzute.

7. *Ordinul oblatelor* a fost întemeiat în 1433 în Italia, cu angajament monahal temporar, adică nu pentru toată viața, ci numai pentru o anumită durată.

8. În Țările de Jos, evlavia populară a dat naștere unor asociații, precum cele ale *beghinelor* și *begarzilor*, femei și bărbați dedicați mai ales operelor de caritate (sec. al XIII-lea), sau ca aceea numită *frații de viață comună*, care promova actele de pietate și de instruire reciprocă (sec. XIV—XV).

Ordinele cavalerești s-au născut din necesitatea de a avea oameni devotați nu numai slujirii creștine a omului, ci și pentru apărarea și siguranța Locurilor Sfinte cucerite de cruciați. Pentru a fi cît mai operativi, conducerea lor era strict ierarhizată și centralizată, avînd în frunte un «mare maestru» sau un «maestru suprem», a cărui putere era întrecută doar de capitlul general care se afla la Roma.

Ordinul călugărilor ospitalieri ai Sfîntului Ioan sau *Ioaniții* a fost înființat de niște negustori din Amalfi, într-un spital din Ierusalim, pe la anul 1048, avînd ca patron pe Sfîntul Ioan Botezătorul. Scopul lui a fost să asigure găzduirea pelerinilor și să îngrijească de bolnavi. După

cucerirea Ierusalimului de către cruciați, ordinul s-a militarizat, în scopul *apărării creștinilor de atacurile musulmanilor* și îndeosebi a piraților. Cît timp a durat regatul Sfîntului Mormînt (1099—1187) s-au înființat în diferite orașe italiene o serie de filiale ale Ioaniților, cu case și spitale, dar începînd de pe la 1137 misiunea lor principală a rămas cea militară. Prin ajutoarele și daniile primite au ajuns curînd la bunăstare și mare bogăție. Purtau în mod curent mantale negre cu cruce albă, iar în război, manta roșie cu cruce albă. După alungarea creștinilor de la Locurile Sfinte au intenționat să se așeze în Țările Române, cum dovedește «diploma cavalerilor ioaniți» din 1247. După 1310 ei și-au stabilit cartierul general în insula Rodos, unde au rămas pînă în 1522 cînd, alungați de turci, s-au mutat în insula Malta, unde primiră numele de cavaleri maltezi sau cavalerii de Malta.

Templierii sau cavalerii templului, cel mai vechi ordin militar propriu-zis, a fost întemeiat în 1119 la Ierusalim de 8 cavaleri francezi, în frunte cu *Hugues de Payens*, avînd întîiul loc de reședință o aripă din palatul dăruit de regele Ierusalimului Balduin al II-lea (1118—1131), așezat pe locul vechiului templu mozaic, în amintirea căruia primiră numele de Templieri. Scopul era protejarea, prin arme, a pelerinilor. La început a fost foarte sărac, dar în urma recomandărilor făcute de *Bernard de Clairvaux* († 1153), care i-a susținut în sinodul de la Troyes (1139) și le-a redactat chiar mare parte din regulament, ordinul lor a devenit cel mai bogat din toate ordinele militare, ajungînd să aibă cu timpul în capitala Franței centrala schimburilor monetare europene. Uniforma lor era o manta neagră cu cruce roșie. După 1291, ordinul a fost nevoit să părăsească Palestina și s-a stabilit în Franța. E greu de spus unde și cînd a început să devină incomod pentru regatul francez *acest ordin călugăresc. Poate averile fabuloase* și tranzacțiile lor îi stăteau în cale. Ca să pună mîna pe ele, regele Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314) a folosit și spionajul. În 1307, generalul ordinului *Jacques de Molay* a fost arestat și maltratat. Sub anchetă și tortură cavalerii au renegat și scuipat Sfînta Cruce, au recunoscut că *duc viață imorală* și că practică idololatria. Generalul a trimis o circulară membrilor săi din diferite orașe și țări să-și recunoască și ei greșelile. Dosarul a fost trimis apoi papei Clement al V-lea (1305—1314), la Avignon în Franța, unde-și mutase reședința, care a decis arestarea tuturor vinovaților, în orice țară s-ar afla, iar bunurile lor să fie confiscate. Peste un an s-au suspendat cercetările ; zece cardinali au restituit papei pălăria de cardinal, spunîndu-i că s-au înșelat, crezîndu-l că este mai mare decît regii și decît împărații, cîtă vreme el este doar robul regelui francez. Comisiile publice au dovedit în 1310 vina templierilor. Numai într-o singură zi au fost arși pe rug 54 de templieri, deși unii din ei strigau și de sub *flăcări că au fost chinuiți ca să se declare vinovați*. Tot așa a sfîrșit și Jacques de Molay. În Aragon, numai după luptă grea templierii au predat castelele lor. Cei din Cipru și-au dovedit nevinovăția. La sinodul din Vienne (1311—1312), socotit al XV-lea conciliu general în Biserica Romano-Catolică, deși s-a permis să ia cuvîntul și templierii, papa Clement al V-lea a hotărît desființarea ordinului. Bunurile templierilor din Franța au căzut toate în mîna regelui Filip al IV-lea cel Frumos.

În 1314 muriră în chip neașteptat și papa Clement al V-lea și regele Filip al IV-lea cel Frumos, fapt pe care amicii templierilor l-au înfățișat ca o pedeapsă divină.

Ordinul cavalerilor teutoni a fost înființat tot la Locurile Sfinte în 1190, în timpul Cruciadei a III-a, de cîțiva nobili germani din părțile Balticii. Purtau mantale albe și cruce neagră. Niciodată numărul lor n-a fost prea mare, în schimb acțiunile lor denotă o disciplină de fier, precum și o extremă asprime și cruzime. Nevoit să se refugieze în Europa, a obținut de la Andrei al II-lea al Ungariei (1205—1235) posesiuni în Țara Bîrsei (1211—1226) — Transilvania —, cu condiția de a lupta împotriva cumanilor. Primind, în 1226, propunerea papei și a împăratului Germaniei, a început activitatea de convertire în Prusia, unde au exterminat pe indigenii păgîni și au adus în locul lor coloniști germani. Din 1309 și-au mutat sediul la Marienburg, iar după înfrîngerea din 1410 puterea lor scăzînd, în 1466 au trebuit să intre sub suzeranitatea Poloniei care i-a alipit o parte din teritoriu. Domnul Moldovei, Alexandru cel Bun (1400—1432) a dat ajutor Poloniei contra cavalerilor teutoni în lupta de la Grünwald, din 15 iulie 1410, și în lupta de la Marienburg, din 1422. În 1525 restul teritoriului a fost transformat de către marele maestru al ordinului în țară ereditară și s-a luteranizat.

În ținuturile Balticii și în Peninsula Iberică au mai activat alte patru ordine militare : *ordinul cavalerilor spadei,* în Estonia, *ordinele de Calatrava* și *Alcantra,* în Spania, iar în Portugalia, *Ordinul lui Hristos.* Toate aveau misiuni similare și au luptat pentru răspîndirea și apărarea armată a creștinismului în veacurile XII—XIV.

Dacă activitatea celor mai multe din ordinele monahale amintite aveau caracter moralizator, respectiv caritativ sau de apărare față de dușmanul extern, Evul Mediu a mai produs în Biserica Apuseană un alt soi de activitate, cea a inchiziției, legată de cercetarea și nimicirea dușmanului intern, mai ales a ereziilor.

Etimologic, numele «inquisitio» înseamnă anchetă, cercetare. La început, inchiziția a fost folosită numai ca procedură penală. Inițial, inchiziția a fost înființată în 1184 de papa Lucius al III-lea (1181—1185), ca *tribunal eclesiastic al papalității, purtînd* numele de *Sfîntul Oficiu,* în conciliul de la Verona, pentru a combate erezia catarilor sau patarenilor din Lombardia.

Papa Inocențiu al III-lea (1198—1216) a stabilit în Conciliul al IV-lea de la Lateran din 1215, prin canonul 3, modul de procedură al acestui tribunal ecclesiastic. Prin opoziție cu procedura penală romană, aflată în uz pînă atunci și în tribunalele bisericești, prin care judecătorul acționa numai dacă era sesizat de un acuzator oarecare, responsabil pentru dovedirea acuzațiilor, noua procedură din 1215 consta dintr-o anchetă pornită chiar de judecător, care discuta în contradictoriu cu inculpatul, care devenea acum și acuzator și judecător. Începutul activității s-a făcut prin reprimarea dură a albigenzilor din sudul Franței, a valdenzilor și catarilor. Sinoadele din sudul Franței obligau, de pildă, pe episcopi să denunțe pe ereticii din parohiile lor, iar în decurs de un an — cum preciza canonul 3 al sinodului din 1215 — seniorul laic, care nu-și

ducea la îndeplinire mandatul, era depus şi-şi pierdea domeniul. Operaţiile inchizitoriale erau conduse de dominicani, cărora din 1252 papa Inocenţiu al IV-lea (1243—1254) le-a pus la dispoziţie tortura. Sub erezie nu se înţelegea numai învăţătura de doctrină greşită, ci şi sacrilegiul, blasfemia, sodomia, magia, vrăjitoria, alchimia etc.

Procedura inchizitorială cuprindea: vizita sau inspecţia inchizitorului, predicarea şi timpul de graţie, ancheta cu denunţarea şi citarea celor suspecţi, interogatoriul acuzaţilor, audierea martorilor, apărarea avocatului, vexarea, tortura, auto-dafé-ul şi examinarea apelului la papă.

Sosit în localitate, inchizitorul ţinea o predică invitînd pe cei vinovaţi să se prezinte în timp de 15—30 de zile — aşa-numitul «timp de graţie» —, bine ştiind că în acest caz pedeapsa le va fi mai uşoară. Dacă nu se prezentau în acest răstimp, împricinaţii erau citaţi o singură dată verbal sau scris prin preotul locului ca să se prezinte la judecător. Neprezentarea era urmată de arestare.

Interogatoriul consta din răspuns la acuzaţiile aduse. Înainte de a răspunde, acuzatul era pus să jure pe Sfînta Evanghelie. Judecătorul explica apoi vina. Între acuzatori era admis oricine, fie şi eretici, excomunicaţi, criminali, hoţi, vrăjitori, care în dreptul comun nu puteau avea astfel de calitate. Acuzatorul nu era confruntat cu martorii acuzării, care rămîneau secreţi. La început, acuzaţii au avut drept să-şi ia avocat, mai tîrziu nu li s-a mai permis acest lucru. Chiar şi cînd li se acorda, acţiunea avocatului trebuia să se reducă doar la sfătuirea acuzatului «să recunoască adevărul», adică temeinicia acuzaţiilor aduse. Vexarea sau constrîngerea era menită să stoarcă mărturisirea. La judecată participa un tribunal compus din mai mulţi oameni din oraş, aleşi dintre preoţi, călugări, jurisconsulţi, oameni discreţi şi demni de încrederea inchizitorului. După rostirea sentinţei se convoca o şedinţă publică, unde soarta acuzaţilor era fixată definitiv. La această şedinţă trebuia să participe cît mai multă lume. Ea purta numele de «auto da fe», adică act de credinţă. Era ţinută de obicei duminica sau în sărbători şi începea dimineaţa. Condamnaţii trebuiau să se lepede de erezie măcar acum. Tribunalele inchizitoriale recunoşteau acuzatului, teoretic, dreptul de apel la papă; practic însă inchizitorii nu se arătau deloc dispuşi să le accepte apelul.

Pedepsele aplicate erau diferite. Exhumarea morţilor, prescrisă de canoane pentru cei excomunicaţi, ca să nu profaneze cu rămăşiţele lor pămîntul, însoţită de strigătele «care va face aşa, aşa va păţi», avea drept scop să intimideze mulţimile. Distrugerea caselor ereticilor, ca şi a celor în care s-au refugiat, era o pedeapsă simbolică şi infamantă; deoarece aplicarea riguroasă ar fi dus la pustiirea oraşelor, această pedeapsă s-a aplicat numai caselor de adunare ale ereticilor şi celor în care s-a săvîrşit vreun botez eretic. Confiscarea averii era o pedeapsă chiar mai gravă decît cea din dreptul roman. Erau exceptaţi de la confiscare numai copiii care şi-au denunţat părinţii şi ereticii care s-au predat singuri în timpul

de grație. Pedeapsa confiscării se mai aplica și ereticilor care nu abjurau erezia lor, precum și celor condamnați la închisoare pe viață, morților condamnați în efigie cu dezgroparea lor precum și celor condamnați în lipsă.

Trimiterea în pelerinaje și flagelarea constituiau o altă categorie de pedepse, care puteau fi convertite eventual în opere de caritate. Flagelarea se făcea în biserică în timpul Liturghiei.

Închisoarea nu era considerată pedeapsă, ci mijloc prin care ereticul putea — prin regim de pîine și apă — să obțină iertare pentru crime precum și ca mijloc de supraveghere a lui. Ea era temporară, pentru cei ce mărturiseau erezia și se lepădau «în timpul de grație», ori permanentă, pentru cei ce o mărturiseau numai prin tortură.

Aplicarea pedepsei cu moartea, care a adus tribunalelor inchizitoriale o tristă celebritate, nu s-a făcut fără numeroase proteste și șovăieli încă de la început. Astfel, unii considerau că erezia nu este crimă, de aceea se și opuneau pedepsirii ei, căci, se spunea, ea nu trebuie combătută decît prin rațiune (argumentis, non armis capiantur). Alții acceptau și ideea pedepsirii, dar numai a celei spirituale, adică excomunicarea, pentru a evita molipsirea altora. Chiar și cei ce acceptau alte pedepse decît cele spirituale se opuneau cu hotărîre pedepsei capitale, iar pedepsele fizice le recomandau numai cu multă rezervă. Prin sinodul de la Verona (1184), la care a participat și împăratul Friederich I Barbarossa (1152—1190), s-a stabilit ca ereticii să fie predați brațului secular care să le aplice pedeapsa.

Numărul victimelor inchiziției nu poate fi stabilit; deși destul de mare, numărul a fost exagerat de adversarii Bisericii. Răspunderea pentru aceste omoruri și mai ales pentru cele în masă, săvîrșite cu prilejul cruciadelor împotriva ereticilor, dintre care una din cele mai sîngeroase a fost cea din 1209 împotriva albigenzilor (masacrul din Béziers) de sub pontificatul papei Inocențiu al III-lea, revine în întregime Bisericii romano-catolice și mai puțin nobilimii interesate. Justificarea acestor acte prin asemănarea ereziei cu crimele de les majestate, de trădare sau falsificarea monedei nu stă în picioare. Prerogativele tribunalelor inchizitoriale erau atît de mari, încît depășeau uneori și puterea episcopală sau civilă. Putea fi citat și arestat oricine și se putea folosi tortura împotriva oricui, păstrînd secretul martorilor, a căror vrednicie de crezare nu era controlată totdeauna, căci inchiziția a împătimit relațiile dintre oameni în așa măsură, încît ideea și metodele ei vor apăsa pînă și pe conștiința unora dintre reformatorii protestanți (Calvin, Beza etc.).

În secolul al XV-lea, o tristă și detestabilă celebritate a cunoscut, printre dominicanii spanioli (adevărați Domini canes), Thomas de Torquemada (1420—1498), inchizitorul general al Spaniei.

În 1483 a luat ființă în Spania *Consiliul Suprem sau general al Inchiziției*, numit *«Suprema»*, care a făcut mii de victime.

În secolul al XVIII-lea iezuiții din Spania s-au aliat cu inchiziția. Abia la 22 februarie 1813 parlamentul spaniol a abolit sinistra inchiziție spaniolă, care a îndoliat atîtea secole Spania.

BIBLIOGRAFIE*

Bartolomie Bennassar, *L'Inquisition espagnole — Inchiziția spaniolă* (sec. XV—XIX), trad. din limba franceză de Carmela Roman, București, 1983; H. Beinardt, *Records of the trials of the spanish inquisition (1483—1485)*, Leiden, 1974, 677 p.; P. Dominique, *L'Inquisition*, Paris, 1969; H. Kamen, *Histoire de l'inquisition espagnole (The spanish Inquisition)*, traduit de l'anglais par Tenette Prigent et Hélène Delatre, Paris, 1966; recenzată de pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», București, XII (1969), nr. 1, p. 94—97; A. Léon, *Histoire de l'ordre des frères mineurs*, Paris, 1954.

R. S. Manselli, *Francesco d'Assisi*, 2-e ed., Roma, 1980, 362, p.

J. Lortz, *Bernhard von Clairvaux, Mönch und Mystiker*, Freiburg, 1955; N. H. Vicaire, *Geschichte des heiligen Dominikus*, Freiburg, 1957.

C. Erdmann, *Religiose Bewegungen des Mittelalters*, ed. II, 1961.

N. Grundmann, *Ketzergeschichte des Mittelalters*, Freiburg, 1963.

R. Fossier, *Le moyen âge*, T. 1. *Les mondes nouveaux (350—950)*; t. 2. *L'éveil de l'Europe* (950—1250); t. 3. *Le temps de crise (1250—1550)*, Paris, 1982—1983; F. Kempf, H. — G. Beck, E. Ewig et J. A. Jungmann, *The Church in the age of feudalism*, trad. din limba germană, London, 1980, XVIII — 574 p.; E. Gilson, *La philosophie au moyen âge*, Paris, 1976; Idem, *La Théologie mystique de Saint Bernard (Coll. Etudes de philosophie médiévale)*, Paris, 1934; H. Thode, *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien*, Wien, 1934.

În românește:

A. Hiatt-Verill, *Inchiziția*, în rom. de Gh. Dinu, Craiova, 1931.

Jacques le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, traducere și note de Maria Holban, București, 1970; Recenzie de Prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», XXIV (1972), nr. 2, p. 265—270.

Captivitatea babilonică a papilor la Avignon. Marea schismă papală din Apus. Conciliarismul. Sinoadele de la Pisa, Konstanz, Basel **

Odată cu dispariția de pe scena istoriei a ultimului împărat din familia Hohenstaufen și cu mutarea pentru 70 de ani a reședinței papale în Franța, la Avignon (1309—1377), Biserica romano-catolică inaugura o nouă epocă în viața sa, iar pentru conștiința oamenilor și a popoarelor se anunța o etapă de tot mai multă nestatornicie și de lipsă de unitate. Fenomenul era mult mai profund decît să fie redus la preponderența politică, de astă dată de coloratură franceză, asupra vieții bisericești. Criza era mult mai adîncă și ea nu se rezuma la faptul că fiecare stat și fiecare popor dorea să-și ridice pe scaunul papal un pontif din sînul lor, și nici măcar atunci cînd, pentru ani în șir, vor fi aleși cîte doi sau chiar trei papi în același timp, fiecare continuînd să-și mențină curia și administrația proprie.

După sute de ani de convietuire și uneori de colaborare condamnabilă cu instituțiile atît de nestatornice ale regimurilor feudale, Biserica se va resimți profund în însăși ființa ei. Simțea din adîncul ei, o strigau toți părinții și fiii ei de bună credință, că trebuie să accepte reforme fundamentale în însăși căpetenia și mădularele sale. Va trebui

* Bibliografia a fost alcătuită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.
** Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

să spunem totuşi că nici de astă dată nu s-au tras toate consecinţele dintr-o criză atît de adîncă şi lungă, ci se vor încerca rezolvări numai periferice. De aceea cînd va veni în sec. XVI Reforma, Biserica Apuseană se va dovedi profund răvăşită şi slăbită.

1. Captivitatea babilonică a papilor de la Avignon

În iunie 1305, după discuţii lungi care durară 11 luni, în care s-au ciocnit interesele franceze cu cele italiene, a fost ales la Perugia ca papă francezul Bertrand de Got, arhiepiscop de Bordeaux, sub numele de Clement V (1305—1314). În loc să rămînă acasă, papa a hotărît că înscăunarea sa va avea loc la Lyon. După ce a mai schimbat două reşedinţe, Bordeaux în 1305—1306 şi Poitiers în 1307—1308, în 1309 se hotărăşte pentru Avignon, unde papalitatea avea un mic domeniu, numit Venaissin. De acum încep cei 70 de ani de «exil babilonic» al papilor, care a durat din 1309 pînă la 1377, cînd papa Grigorie al XI-lea (1370—1375) părăsi Avignonul şi de la 17 ianuarie 1377 se stabili la Roma.

Clement V s-a dovedit un nesăbuit cheltuitor. Banii strînşi pentru cruciadă au ajuns în buzunarele prietenilor săi. Din cei 10 cardinali nou numiţi, 9 erau francezi. Timp de 5 ani, cît a petrecut la Avignon, el a plătit regelui francez Filip IV cel Frumos (1285—1314) «zeciuiala Bisericii», anulînd bulele emise anterior de papa Bonifaciu VIII (1294—1303) şi înscenînd, la dorinţa regelui, răsunătorul proces împotriva «templierilor», al căror ordin a fost desfiinţat în Sinodul de la Viena (Vienne), pe valea Ronului, în 1311—1312.

Doi ani după moartea lui, scaunul a rămas vacant : cardinalii nu s-au putut înţelege pe cine să aleagă. Cei trei cardinali italieni voiau un compatriot de-al lor revenit la Roma, pe cînd cei 15 cardinali francezi voiau unul de-al lor, în Avignon. Aşa a fost ales viitorul Ioan XXII (1316—1334), care în toţi cei 18 ani de pontificat n-a părăsit palatul rezidenţial, din cabinetul căruia îşi conducea acţiunile. În timpul lui s-a făcut şi alegerea împăratului german, în persoana lui Ludovic de Bavaria (1314—1347). Papa a contestat alegerea lui, aruncînd Germania în furtuna luptelor civile şi dezlănţuind din nou conflictul dintre suveranii germani şi papalitate. În 1324 papa aruncă anatema asupra lui Ludovic. Drept răspuns, acesta acuză pe papă de erezie. Atunci papa îl depune. În vremea lui au apărut în public primele formulări ale ideologiei conciliariste, socotite ca singurele căi care ar mai putea salva papalitatea. Desigur cărţile apăreau anonim «*Defensor pacis*» de Marsilius de Padova (1272—1342) şi «*Dialogus*» de W. Occam (1270 — † 1349), dar în urma cercetărilor autorii lor fiind identificaţi au fost condamnaţi întocmai ca şi unele propoziţii din scrisul celui mai mare teolog contemplativ german Meister Eckart (1260—1327). Lupta cu Ludovic de Bavaria degeneră tot mai mult.

În 1342 a fost ales Clement VI (1342—1352), un mare arghirofil şi veşnic preocupat de căpătuirea nepoţilor. Avînd nevoie de cît mai mulţi

bani, el a înăsprit şi mai mult fiscalitatea curiei papale care şi aşa era prea încărcată.

Impozitele excesive, încasate de papă sub diferite numiri erau: 1) onorarii pentru numiri şi confirmări de episcopi şi abaţi; 2) onorarii primite de la episcopi la vizitele periodice în Roma; 3) darea anuală de la mînăstirile şi de la statele vasale ale Sf. Scaun (cens şi dinarul Sf. Petru); 4) subsidii sau zeciuială după venituri speciale; 5) beneficii după posturile vacante; 6) beneficii speciale «jus spolii» şi 7) onorarii la vizitaţii canonice. Afară de acestea mai erau o serie întreagă de «rezervaţii» cu ocazia acordării de funcţii, dreptul de cumul etc. Pe drept cuvînt, spuneau doctrinarii, «papa are drept să păstorească turma, dar nu s-o şi tundă». Dar păcatele feudale se încuibaseră adînc şi în Biserica romano-catolică. De aceea vor cere cei mai mulţi *«reformatio Ecclesiae in capite et membris» — «Reforma Bisericii în conducerea şi membrele ei»*.

Pe vremea lui Inocenţiu VI (1352—1362), administrarea domeniilor din Roma ajunsese în mîinile regelui Robert de Neapole care, neputînd face ordine, a provocat o răscoală condusă de tribunul Cola din Rienzo († 1354). În 1344 acesta a însufleţit poporul printr-o nouă constituţie. Din nefericire, osîndit de papă, tribunul a plătit visul său cu moartea.

În vizita făcută în 1365 de împăratul german Carol IV (1346—1378), acesta a insistat pe lîngă papa Urban V (1362—1370) să se mute din nou la Roma, lucru pe care-l şi face în 1367, dar aspectul jalnic al Romei l-a făcut să plece din nou la Avignon.

În sfîrşit Grigorie XI (*1370—1378*), deşi *francez de origine*, s-a mutat definitiv la Roma, dar presimţind că grupările eclesiastice se vor antrena iarăşi într-o lucrare şi mai condamnabilă: schisma, ei şi-a sfîrşit zilele în amărăciune, nu însă înainte de a fi adus o hotărîre salvatoare ca la alegerea viitorilor suverani pontifi să decidă majoritatea absolută a voturilor cardinalilor.

2. Marea schismă papală din Apus (1378—1417)

Marea schismă papală s-a declarat îndată, sub urmaşul său, Urban VI (*1378—1389*), pentru motivul că din cei *23* de cardinali *6* rămăseseră la Avignon, 1 în Toscana, iar 16 la Roma. Din aceştia 11 erau francezi, 4 italieni şi unul spaniol. În timp ce cardinalii se zbăteau neştiind pe cine să aleagă, poporul forţînd uşile a manifestat zgomotos cerînd un papă roman. Urban VI a început să înfiereze luxul din Biserică, de aceea cei 6 cardinali din Avignon, împreună cu alţi 3 din Roma au ales alt papă, un francez cu numele de Clement VII (1378—1394). Aşa începe marea schismă, care va dezbina Biserica 40 de ani. Fulgerele afuriseniilor şi interdictului zburau de la o reşedinţă papală la alta. La un moment dat aproape întreaga creştinătate s-a trezit exclusă din Biserică de unul sau de celălalt papă. Cînd i-a ajuns la urechi ştirea că s-a pus la cale un complot împotriva lui, papa a dispus întemniţarea a 6 cardinali, care au murit în chinuri cumplite. Provocînd indignare, revolta şi scîrba împotriva papei s-au transformat într-un elan de bucurie cînd s-a răspîndit vestea morţii lui.

Cei din Avignon sperau că noul papă se va alege în Franța ; Bonifaciu IX (1389—1404) va primi însă tiara la Roma. Nepătat, dar lipsit de energie față de asalturile nepoților și lipsit de experiență, noul papă n-a găsit altă pasiune mai mare decît căpătuirea rudelor. La moartea papei Clement al VII-lea de la Avignon în 1394, Universitatea din Paris era de părere ca un timp să nu mai fie ales nici un urmaș, dar cardinalii aleg pe Benedict al XIII-lea (1394—1424), un om șiret și fățarnic, care cînd vorbea credeai că aduce pacea pe loc în Biserică, dar cînd îi vedeai faptele observai că niciciînd nu s-a gîndit la ce spusese, nevrînd să renunțe pentru nimic în lume la tiara pe care o primise pe neașteptate.

În 1404 papa Bonifaciu IX de la Roma muri, iar cardinalii aleg pe Inocențiu VII (1404—1406), care a jurat că va căuta toate posibilitățile pentru tămăduirea shismei fie chiar demisionînd, dacă va fi nevoie.

La moartea lui Inocențiu VII cardinalii s-au gîndit să nu mai intre în conclav», punîndu-se în această privință în legătură cu cei din Franța.

3. Sinoadele conciliariste de la Pisa (1409), Konstanz (1414—1418) și Basel (1431—1447)

a. **Sinodul de la Pisa (1409).** Din cauza tulburărilor din Roma, cardinalii au trebuit să-și schimbe gîndul. Cei 14 cardinali au stabilit ca, în cazul că unul din ei va fi ales, să renunțe la demnitatea papală, același lucru urmînd să-l facă și cel din Avignon. Așa au ales pe Grigorie XII (1406—1415), care, potrivit angajamentului, a scris lui Benedict XIII rugîndu-l să facă și el la fel, adică să demisioneze amîndoi. Au trebuit să intervină normanzii, care să-i hotărască, în fine, să se întîlnească amîndoi în sinod general pe data de 25 martie 1409 la Pisa, în Italia.

Totuși cei doi papi nu s-au înfățișat. Erau prezenți la început doar 14 cardinali : 8 de la Roma și 6 de la Avignon. Mai tîrziu, cei din Curia romană s-au ridicat la 14, cei din Franța la 10. Mai participau 4 patriarhi, 80 episcopi, reprezentanți a încă 102 episcopi, apoi 87 egumeni, 41 priori, marele maestru al ioaniților, cei 4 generali ai ordinelor cavalerești, delegați a 13 universități, 100 de canonici, peste 300 de doctori în teologie și drept canonic. Președinția a avut-o cel mai bătrîn cardinal din cei prezenți, cel din Poitiers. După ce s-a citit citația trimisă celor 2 papi, sinodul de la Pisa i-a judecat în lipsă și i-a depus (5 iunie 1409). Cardinalii au decis întocmirea unui memoriu solemn și au cerut ca noul papă care urma să fie ales să continue lucrările, săvîrșind inclusiv și reformarea Bisericii *«in capite et membris»*. Apoi constituindu-se în conclav au ales pe un venețian, un grec latinizat Petru Filargis, ca papă, cu numele de Alexandru V (1409—1410).

Se spera că el va aduce și unirea bisericilor greacă și latină și va înlătura și shisma papală. Nici una din cele două dorințe nu s-a împlinit. Erau acum trei papi.

În 1410 Alexandru V a murit. În locul lui cardinalii aleg pe Ioan XXIII (1410—1415), rob al intereselor și plăcerilor lumești celor mai nesăbuite. Lumea era exasperată ; mulți au început să plece. Singura hotărîre luată a fost să se convoace peste 3 ani un nou sinod pen-

tru hotărîri. Acesta este sinodul de la Konstanz, azi în sudul Germaniei, pe rîul cu același nume.

b. **Sinodul de la Konstanz** (1414—1418), socotit de Biserica romano-catolică drept al XVI-lea «sinod ecumenic», a fost *mai mult opera* împăratului Germaniei Sigismund I (1410—1437), care a crezut că a sosit momentul să se pună capăt «shismei cu trei capete în Biserica romano-catolică» și să facă reforma Bisericii *«in capite et membris»*. Sinodul a fost mai mult un «congres apusean» al conducătorilor bisericești și lumești și a avut meritul că a rezolvat problema marii shisme papale din Apus și a hotărît condamnarea mișcărilor eretice ale prereformatorilor John Wicliff († 1384) și Jan Hus († 6 iulie 1415).

Prin participarea celor 1800 de membri, majoritatea absolută laici, s-a căutat înfrîngerea monarhiei absolute a papalității, dorință pioasă, dar nerealizată din cauza structurii dogmatice și canonice a Bisericii romano-catolice.

Papa Ioan XXIII a sosit la sinod în 28 octombrie 1414 însoțit de 9 cardinali și alți demnitari. Pentru că nu sosiseră toți s-a decis ca prima ședință să se deschidă în 16 noiembrie.

În ședința din 2 martie 1415 papa a fost silit să citească în fața sinodului un document în care se prevedea că, dacă ceilalți doi papi vor renunța, va face și el același lucru. Înainte însă de a fi citit el acest act, s-a citit din partea sinodalilor un rechizitoriu, la auzul căruia Ioan și-a dat seama că a pierdut partida. Ținut la curent cu tot ce se discuta în ședințele secrete, papa a ajuns la convingerea că cel mai nimerit lucru ar fi să fugă. Bănuind lucrul, împăratul Sigismund a poruncit să fie păzite toate porțile orașului. În noaptea de 20 martie 1415, travestit în haine de vizitiu princiar și bucurîndu-se de concursul ducelui Friederich de Austria, papa Ioan al XXIII-lea a fugit, dar, la scurt timp după aceea, trupele imperiale l-au prins și în 17 mai 1415 e readus lîngă Konstanz cu o excortă de 300 de călăreți ; este închis într-un castel de unde scapă doar în 1419, cînd își dă și obștescul sfîrșit.

După ce papa Ioan al XXIII-lea a fugit de la sinod la 20 martie 1415, cei 1800 de delegați sinodali, rămași singuri, au socotit că a sosit momentul să decreteze că *autoritatea conciliului este mai presus de autoritatea papei.*

Teoria superiorității sinodului asupra autorității papei, numită *«Conciliaristă»*, a fost promovată de sinoadele zise «conciliariste», ținute la Pisa (1409), Konstanz (1414—1418) și Basel (1431—1449).

Stimulați de membrii Universității din Paris, în frunte cu Jean Charles Gerson (1362—1429) și Pierre d'Billy (1350—1420), episcop francez de Cambrai, sinodalii au hotărît, potrivit teoriei sinodalității sau conciliarismului, următoarele :

a) *«Sinodul, întrunit legitim, prin puterea Sfîntului Duh, reprezintă Biserica militantă și deține puterea în chip nemijlocit de la Dumnezeu. Toți, chiar și papa, sînt obligați să i se supună în ceea ce privește credința, curmarea schismei și reforma Bisericii «in capite et membris».*

b) Cine se va opune sinodului va fi pedepsit conform legii și prevederilor dreptului canonic.

c) Papa Ioan al XXIII-lea, părăsind sinodul, e suspectat de favorizarea schismei și de erezie.

d) Membrii Sinodului au avut și au deplină libertate de hotărîre.

La începutul lui iunie 1415 a fost adus la Konstanz prereformatorul ceh Jan Hus spre a se justifica în fața sinodului pentru ideile sale. În ședința din 6 iulie 1415 Jan Hus, care spera că sinodul îl va apăra și-i va da dreptate, văzînd în el mai mult un tribun popular, care luptă pentru îndreptarea relelor din Biserică, a fost condamnat ca eretic, lipsit de demnitatea preoțească și extrădat autorităților civile, care l-au ars în aceeași zi pe rug.

În anul următor, la 30 mai 1416, a împărtășit aceeași soartă și prietenul său Ieronim de Praga.

Învățînd din pățaniile rivalului său, Grigorie XII renunță la tiară și i se acordă un post de episcop, dar muri și el în 1417. Cel de al treilea, Benedict XIII, deși depus de sinod, trăia în Franța la Perpignan, nevrînd să cedeze și jucînd rolul unui papă fără Biserică. La 11 noiembrie 1417 se alegea după atîtea neînțelegeri un papă legitim, Martin V (1417—1431), încît prin alegerea lui marea schismă papală dintre anii 1378—1417 a luat sfîrșit după aproape 40 de ani.

Sinodul din Konstanz a ținut 45 de ședințe publice între 5 noiembrie 1414—22 aprilie 1418, precum și multe ședințe consultative. Papa Martin a știut întocmi în așa fel lucrurile ca să nu fie silit să înceapă lucrările în vederea reformei Bisericii «in capite et membris».

În februarie 1418, a sosit la Konstanz și o delegație de 19 mitropoliți răsăriteni, între care era și Grigorie Țamblac, mitropolitul Kievului din 1415. Din numeroasa delegație trimisă de Patriarhia Ecumenică la acest eveniment de seamă din lumea creștină au făcut parte și delegații laici ai celor două state independente românești, Țara Românească și Moldova, avînd în vedere că problema unirii Bisericii Răsăritului cu Biserica Apusului le interesa și pe ele, ca țări ortodoxe. Sinodul avea destule probleme de rezolvat, dar n-avea un conducător care să pornească discuții de unire cu grecii. De aceea e mai mult decît probabil că Grigorie Țamblac a părăsit Konstanz înainte de închiderea sinodului, întorcîndu-se în Răsărit fără vreun rezultat pozitiv.

Sinodul din Konstanz, deschis oficial la 5 noiembrie 1414, a fost declarat închis la 22 aprilie 1418 de noul papă, Martin al V-lea, după 45 de ședințe.

c. **Sinodul de la Basel (1431—1447).** Deși nu dorea discutarea reformei în Biserică, papa Martin a fost nevoit să convoace la Pavia, în 1423, mult așteptatul sinod pentru reforma Bisericii. Însă, întrucît acolo izbucnise ciuma, sinodul a fost mutat la Siena. După discuții nu s-a ajuns la înțelegere ce anume reformă ar trebui să se facă și, la propunerea regelui Angliei, Henric al VI-lea (1422—1461), s-a hotărît mutarea sinodului la Basel, în Elveția. În 1425—1426, ambasadele franceză și engleză au solicitat insistent papei Martin V să fixeze deschiderea sinodului, ceea ce acesta a și făcut în iulie 1431. Dar, curînd după deschidere, papa muri. Numărul participanților fiind mic, abia veniseră 300 de delegați care, pe deasupra, creaseră și o atmosferă liberală neagreată

de papă, noul ocupant al Scaunului Roman, Eugeniu IV (1431—1447), a trimis la 18 decembrie 1431 o scrisoare de închidere a sinodului şi mutarea lui la Bologna, unde urma să se discute unirea cu grecii. Sinodalii s-au arătat surprinşi de hotărîrea papei şi au înţeles că acesta a făcut mutarea spre a evita sancţionarea decretului emis la Konstanz, prin care se recunoştea că sinodul e superior chiar şi Bisericii nu numai persoanei papei. De aceea, încurajaţi de împăratul Sigismund I al Germaniei, de majoritatea prinţilor şi de votul clerului francez întrunit înainte la Bourges (februarie 1432), ca şi de distinsele personalităţi sosite la Basel, sinodalii au hotărît să continue lucrările fără să ţină seama de scrisoarea papală. Au fost aleşi protectori ai sinodului trei prinţi, iar preşedintele sinodului urma să fie ales pe termen de o lună. S-a mai hotărît ca opiniile profesorilor universitari, doctori în teologie şi în drept canonic, precum şi ale altor clerici eruditi, să aibă o mai mare greutate decît ale episcopilor.

Toate memoriile şi actele adresate sinodului sînt predate unei comisii compuse din 12 membri, care, după examinare, le înaintează compietului spre deliberare.

Papa Eugeniu IV n-a vrut să ţină seamă totuşi de acest sinod, dar la intervenţia împăratului a cedat, şi prin bula sau enciclica *Dudum sacrum*, din 15 decembrie 1431, a recunoscut sinodul. În februarie 1434, după ce se făcu deja împăcarea între papă şi sinodalii din Basel, ei începură să intre în miezul problemelor mari de reformă a curiei papale, de revizuire a modului în care să se facă alegerea papei şi hotărîră că el trebuie să depună în faţa sinodului un jurămînt. Neînţelegerea a survenit cînd a fost vorba de fixarea locului unde să aibă loc sinodul unionist cu grecii. Legaţii papali susţineau un oraş italian, majoritatea sinodalilor doreau la Basel, Avignon ori în Savoye. Prin bula «*Doctoris gentium*» din 18 septembrie 1437, papa Eugen al IV-lea hotărî transferarea consiliului din Basel la Ferrara, pe coasta orientală a Italiei, pentru a le fi mai uşor grecilor să vină la sinod. Neprezentîndu-se la şedinţa din 24 ianuarie 1438, papa a fost suspendat, iar în şedinţa din 25 iunie 1439, 20 prelaţi şi peste 300 de doctori în teologie l-au declarat eretic şi l-au depus din scaun pentru că a refuzat să primească hotărîrile sinodului de la Konstanz.

La sugestia cardinalului d'Alleman, ducele Amedeu de Savoia a fost proclamat în 5 noiembrie 1439 papă cu titlul Felix V (1439—1449) (a fost ultimul antipapă, care s-a menţinut pînă la dizolvarea sinodului din Basel, în 1449).

O nouă schismă s-a deschis. Şi cu toate că la început cele mai multe ţări sprijineau pe Felix V, după 1443, rînd pe rînd Franţa, Aragonul, Scoţia şi, în fine în 1445, Germania trec de partea papei Eugen al IV-lea. Sinodul din Basel a mai lucrat pînă în 1449, cînd s-a dizolvat. Spre deosebire de galicanii extremişti, Biserica romano-catolică consideră ca ecumenice numai hotărîrile primelor 25 de şedinţe de la Basel, adică cele ţinute pînă la mutarea sinodului la Ferrara, pe coasta răsăriteană a Italiei, la 18 septembrie 1437, care se deschise oficial la 4 martie 1438. În cele 25 de şedinţe s-au discutat modul de combatere a ereziilor şi alte

probleme care nu atingeau autoritatea Scaunului de la Roma. Ceea ce a ridicat prestigiul papei Eugen al IV-lea, în timpul sinodului din Basel, care din 24 ianuarie 1438 nu-l mai recunoştea, declarîndu-l eretic şi depus din scaun, a fost unirea încheiată cu grecii la 6 iulie 1439. Astfel, ortodocşii au contribuit, poate fără voia lor, la ridicarea prestigiului papalităţii în ochii occidentalilor.

BIBLIOGRAFIE*

Izvoare: Carl Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus 5-e Auflage*, Tübingen, 1935; 6-e Aufl., Tübingen, 1967; I. Albergio, P. P. Ioannou, C. Leonardi, P. Prodi et N. Jedin, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, Freiburg im Breisgau, Bâle, 1962.

Lucrări: R. Fossler, *Le moyen âge. T. 2. L'Eveil de l'Europe* (950—1250); *Le temps de crise (1200—1550), Paris, 1982—1983*; F. Kempf, H.-G. Beck, E. Ewig et J. A. Jungmann, *The Church in the age of feudalism*. Traducere din limba germană, London, 1980, XVIII—574 p.; Giuseppe Albergio, *Chiesa conciliare. Identità e significato del concillarismo*, Brescia, 1981, 368 p.

Arnulf Vagedes, *Das Konzil über dem Papst? Die Stelungnahmen des Nikolaus von Kues und des Panormitanus zum Streit zwischen dem Konzil von Basel und Fugen IV*, 2 vol. T. I. text; II. Anmerkungen, Paderborn, München, Wien, Zürich, 1981; J. E. Anastasiou, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας t. II, ed. 2-e, Tesalonic, 1979; J. W. Stieber, *Pope Eugenius IV. The Council of Basel and the secular ecclesiastical authorities in the empire. The conflict over supreme authority and power in the Church*, Leyda, 1978, XVI—514 p.; *Die Entwicklung des Konciliarismus, Weiden und Nachwirken der konciliaren Idee*, editată de R. Baumer, Darmstadt, 1976, 409 p. R. Kottje und B. Moeller, *Ökumenische Kirchengeschichte. Bd. II. Mittelalter und Reformation*, München, 1970. J. Daniélou et H. Marrou ,*Nouvelle histoire de l'Eglise*. T. II, par M. D. Knowles et D. Obolensky, *Le moyen âge*, Paris, 1968; H. Jedin, *Bischöfliches Konzil oder Kirchenparlament?* 2-e Aufl. Freiburg im Breisgau, 1966; J. Gill, *Histoire des conciles: Constance et Bâle, Florence*, Paris, 1965, 410 p. A. Franzen — A. Müller, *Das Konzil von Konstanz*, Freiburg im Breisgau, 1964; C. Bihlmeyer et H. Tüchle, *Histoire de l'Eglise*. T. II, *L'Eglise de la chrètientè*, adaptè par M. H. Vicaire, Mülhouse, 1963; VI. I, Pheidas Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, t. I——. *De la iconoclasm pînă la căderea Constantinopolului* (1453), Atena, 1963; J. Lortz, *Histoire de l'Eglise des origines à nos jours*. Traduit de l'allemand par M. Lefèvre, Paris, 1956; 2-e ed., Paris, 1962; Y. Renouari, *La papautè à Avignon*, 2-e ed., Paris, 1962. W. de Vries, *Die päpste von Avignon und der christliche Osten*, în «Orientalia Christiana Periodica», XXX (1961), no. 1, p. 85—128.

Mann, G. A. Pleus und A. Nitschke, *Propyläen Weltgeschichte. Eine Universalgeschichte*, Bd. I—X + 2 Suppl., 12 vol., Frankfurt, Wien, 1961—1965; Augustin Fliche et Victor Martin, *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*. t. VIII, X, XII, XIII (1057—1274), de diferiţi istorici, Paris, 1946—1963; Aug. Fliche, *La chrétientè médiévale* (395—1254), (t. VII de l'Histoire du monde par E. Cavaignac), Paris, 1929. A. Ehrhard und W. Neuss, *Die Katholische Kirche im Wandel der Zeiten*, 3 Bände, 2-e Auflage, Leipzig, 1950—1954; B. Stefanidis Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἤτοι ἀπὸ Χριστοῦ μέχρι σήμερον, Atena, 1948; ed. 2-a, Atena, 1959. F. X. Seppelt, *Das Papsttum im Spätmittelalter und in der Zeit der Renaissance*, Bd. IV, München, 1940. L. Salembier, *Le grand schisme d'Occident*, 5-e ed. Paris, 1921. Ch.-J. Hefele et Dom H. Leclercq, *Histoire des conciils d'après les documents originaux*, t. V, VI, VII, Paris, 1946; A. Gervirth, *Marsilius de Padua*, 1. Paris, 1951. V. Martin, *Les origines du Gallicanisme*, t. I—II, Paris, 1939.

În limba română:

Pr. prof. Milan Şesan, *Sinodalitatea ortodoxă în secolele XII—XVI*, în «Mitropolia Ardealului», X (1965), nr. 1—3 p. 50—72; Prof. T. M. Popescu, Pr. prof. T. Bodogae, Prof. Gh. G. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, t. II, Bucureşti, 1956.

* Bibliografia a fost întocmită de Pr. prof. I. Rămureanu şi Pr. prof. T. Bodogae.

p. 60—76; Euseviu Popovici, *Istoria bisericească universală*, traducere de At. Mironescu, t. II, Bucureşti, 1927, p. 95—109.

Pentru istoria papilor:

Pierre de Luz, *Histoire des papes*, 2 vol., Paris, 1960.

G. Mollat, *Les papes d'Avignon*, 1305—1378, 2-e éd., Paris, 1959.

F. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste*. Revăzută de G. Schweiger, 5 Bd., München, 1954—1959; E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, Bd. I—II, Tübingen, 1930—1933.

Ferm. Hayward, *Histoire des papes*, Paris, 1929.

Pentru participarea românilor la conciliul din Constanz (1414—1418).

Izvoare: *Cronica lui Ulrich von Richtental*, ed. A. D. Sturdza, *Delegaţi români la Concilul din Constanz*, în «Analele Academiei Române», seria II-a, t. XVI (1893—1894), p. 97—106.

Studii: Pr. prof. Nic. Şerbănescu şi Prof. Nic. Stoicescu, *Mircea cel Mare (1386—1418), 600 de ani de la urcarea lui pe tronul Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1987, p. 195—198; Dănuţ I. Manu, *Sinodul conciliarist de la Constanz (1414—1418) şi participarea Bisericii Ortodoxe din Moldova şi Muntenia*, în «Studii teologice», XXV (1973), nr. 5—6, p. 377—386; Pr. prof. I. Rămureanu, *Rolul Bisericii Ortodoxe Române în Biserica Răsăritului în secolele XIV şi XV*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIX (1981), nr. 1—2, p. 131—143, aici p. 138, traducere franceză în *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, VII, Louvain-la Neuve et Louvaine, 1985, p. 115—128; C-tin I. Karadja, *Portretul şi stema lui Grigorie Ţamblac şi misiunea sa la Conciliul din Constanz*, în «Analele Academiei Române», Mem. Sect. Ist., t. III, t. XXVI, b, 1943—1944, p. 141—150; Idem, *Delegaţii din ţara noastră la Consiliul din Constanz (în Baden) în anul 1415*, Bucureşti, 1927 (Anul corect este pentru participarea delegaţiei — 1418), în «Analele Acad. Rom.», seria II, t. XVI (1893—1894), p. 97—106 şi extras, Bucureşti, 1927.

Graia (Ştefan Pop), *Moldovenii la sinodul din Constanz*, 1418, în «Revista teologică», IX (1915), nr. 13—15, p. 207—215.

Controverse, erezii şi schisme în Răsărit şi Apus. Bogomilismul. Catarii, albigenzii, valdenzii şi alţii *

Evul mediu a fost, în general, o epocă în care preocupările teologice făceau parte integrantă din gîndirea oamenilor. În Răsărit, interesul pentru cultura teologică, pe care îl aflăm la împăraţi cum au fost Comnenii (1081—1185) ori Paleologii (1261—1453), Vladimir Monomahul (1113—1125), unul dintre prinţii ruşi, ţarul bulgar Ioan Alexandru (1331—1370), ori despotul Ştefan Nemania (1196—1228) la sîrbi, iar în Apus, pasiunea de o viaţă întreagă a regelui francez Ludovic al IX-lea cel Sfînt (1226—1270) de a citi operele Fer. Augustin († 430), dovedesc din plin acest lucru, despre care vom mai aminti şi în alt capitol.

Aici amintim deocamdată despre cîteva probleme controversate, unele din ele cu aspect de erezie, iar altele păstrînd chipul unor simple teologumene, dar care dovedesc interesul pentru problematica religioasă şi teologică. E drept că în multe din discuţiile şi frămîntările acestea predomină caracterul polemic, aşa cum reise din activitatea lui Alexios I Comnen (1081—1118) în legătură cu combaterea bogomilismului, sau din scrierile lui Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347—1354), ori cele ale lui Manuil al II-lea Paleologul (1391—1425) prin care aceştia combat mahomedanismul.

* Capitol redactat de Pr. Prof. T. Bodogae.

Amintim, mai întîi, controversa în legătură cu teologia cinstirii icoanelor, la care au dat ocazie măsurile de secularizare ale împăratului Alexios I Comnen în lupta împotriva normanzilor și pecenegilor, prin folosirea, în scopuri strategice, a metalelor prețioase cu care au fost argintate, respectiv aurite, icoanele. Patriarhul Eustratios (1081—1084) a aprobat măsura luată de împărat, dar mitropolitul Leon de Calcedon l-a acuzat de jefuire a celor sfinte, precum și de lipsă de respect. El susținea că în felul cum au fost confecționate icoanele s-ar fi imprimat în ele și pe ele un «caracter» sau o pecete «indelebilă», care ar atinge ființa prototipului, respectiv a Domnului Hristos sau a sfîntului zugrăvit pe icoană. Ani de-a rîndul problema a agitat mințile multora ; sinodul din 1086 a stabilit că patriarhul Eustratios are dreptate. Mitropolitul Leon de Calcedon a fost depus din scaun și abia după 6 ani, cînd el și-a revizuit părerile, a fost reașezat în scaun. Cu toate acestea, se vede că sub presiunea opiniei publice a credincioșilor, Alexios I Comnen și-a revizuit și el la un moment dat atitudinea, pentru ca, totuși, sub presiunea evenimentelor să revină din nou la confiscări.

Spre sfîrșitul domniei lui Alexios I Comnen, mitropolitul Eustratios din Niceea înclina, se vede, spre un fel de nestorianism atunci cînd, probabil sub influența fostului său dascăl (filosoful Ioan Italos, sub împăratul Alexios I Comnen (1081—1118), profesor la Universitatea din Bizanț, reorganizată în 1045 de împăratul Constantin al IX-lea Monomahul (1042—1055), susținea perfectibilitatea firii umane în persoana Domnului Hristos. Sinodul din 1117 îl suspendă din scaun. Pe la 1156 Soterikos Panteugenos întreba dacă jertfa Mîntuitorului pe cruce a fost adusă și Sieși ori numai Tatălui ? Sinodul a răspuns : «da, după cum însăși Liturghia Sf. Vasile o spune» : «Cel ce aduci și Cel ce Te aduci». La un nou sinod din anul următor Soterikos — care era candidat de episcop în Patriarhia Antiohiei — a atacat hotărîrea sinodului anterior. Atunci sinodul din 1157 a hotărît că Soterikos nu mai poate fi ales episcop.

Într-un sinod din 1166, pe vremea lui Manuil al II-lea Comnen, s-a discutat cu pasiune așa numita «controversă majoristă» privind împăcarea cuvintelor din evanghelia Sfîntului Ioan : «Tatăl este mai mare decît Mine» (14, 28) și «Eu și Tatăl una sîntem» (10, 30). Sinodul a răspuns că afirmația din primul citat, «mai mare», trebuie înțeleasă cu referire la «Cel fără cauză», «Cel nepricinuit».

Pe la 1180 Manuil al II-lea Comnen a propus și sinodul a aprobat ca, în cazul cînd vin la botez musulmanii, să nu se mai spună «anathema lui Mohamed și Dumnezeului lui», pe motiv că și musulmanii sînt monoteiști, ci numai «anathema lui Mohamed și învățăturilor lui».

În fine, pe la anii 1200 se pasionau mulți pe tema : cu ce fel de trup al lui Hristos ne împărtășim : cu cel dinainte ori de după înviere ? Și, pînă la înviere, trupul Lui e stricăcios ori nu ? S-a răspuns că ne împărtășim cu trupul cel înviat.

a. **Bogomilismul.** Dacă acestea erau controverse mai mărunte, în schimb bogomilismul a fost o mișcare eretică de mare răsunet în întreaga perioada aceasta, atît în Răsărit, cît și în Apus. În general, după cercetările mai noi trebuie văzut în bogomilism nu numai o prelungire

peste veacuri a concepțiilor dualiste persane, așa cum le-au receptat maniheismul și pavlicianismul, ci, în același timp, și ca o mișcare contestatară împotriva a ceea ce am putea numi biserică conducătoare, îndeosebi ierarhia și tot ce aparține de forma văzută a Bisericii, inclusiv locașul de cult, taine, icoane etc. În fond, ei doreau un creștinism esoteric, interiorizat, apropiat de cei de jos, un creștinism popular. În toată istoria bogomilismului se simte protestul creștinilor de la granița Imperiului îndreptat împotriva creștinismului oficial, bogat și puternic de la centru. Așa va acționa el și în Bulgaria și în Bosnia, așa se va prelungi sub diferite forme și sub diferite denumiri și în Apus. Aici remomorăm cîteva date din istoria lui, în prelungire față de cele arătate în perioada a doua.

În secolul al XI-lea îi întîlnim pe bogomili în vestul Asiei Mici sub numele de «fundagiagiți» așa cum îi descrie Eftimie Zigabenul († 1120), în titlul 27 al «Panopliei» sale. Pe la 1087—1092, în timpul atacurilor pecenegilor și a devastărilor, care au ajuns pînă în preajma capitalei bizantine, bogomilii se aliaseră cu pecenegii. Ana Comnena (1083—1148) istorisește modul cum a fost prins și judecat în 1115, după unii 1118, căpetenia bogomililor de atunci, Vasile. Prefăcîndu-se că ar vrea și el să-i îmbrățișeze credința, Alexios I Comnen cere lui Vasile să-și expună credința, pe care apoi o consemnează stenografii patriarhului Nicolae al III-lea Gramatikos (1084—1111) și consilierii imperiali care se aflau atunci într-o încăpere alăturată, ascunși după o perdea. Ana Comnena spune că Vasile critica întreaga cîrmuire și sfintele biserici, numindu-le temple ale demonilor, iar jertfa Euharistiei o socotea nerozie. Tot acolo se mai istorisește că «răul pătrunsese pînă în casele cele mai nobile și molima atinsese o mare mulțime». Împăratul a făcut o ingenioasă epurare între credincioșii bogomilismului, pe nevinovați i-a eliberat încredințîndu-i cateheților să-i lămurească mai bine, pe mulți i-a întemnițat, iar pe Vasile și alți conducători i-a ars pe rug. Dar cu asta bogomilismul nu a dispărut. Pe la 1140 un sinod constantinopolitan condamna scrierile lui Constantin Hrisomalas pentru bogomilismul lor. La anul 1147 au fost depuși doi episcopi, care aveau aceleași păreri și chiar patriarhul ecumenic Cosma al II-lea (1146—1147) pentru acuzația de a fi protejat pe un oarecare neofit bogomil. Sinodul din 1211, de sub țarul bulgar Boris (1207—1218) a publicat un «sinodicon» împotriva bogomililor. Bogomilii au sprijinit și pe cumani și pe asănești în atacurile lor împotriva Imperiului. Se pare că la eliberarea orașului Filopopole de latini (1205), ca și sub Ioan Asan al II-lea (1218—1241), ei au fost alături de româno-bulgari. Patriarhul Gherman al II-lea de la Niceea (1222—1240) s-a ocupat și el de bogomili, iar în secolul XIV cîteva sinoade, mai ales în 1341 în Constantinopol și în 1350 la Tîrnovo, au pronunțat condamnarea lor. În statul sîrb al lui Ștefan Nemania (1196—1228), unde ierarhia Bisericii era mai apropiată de popor, mișcarea n-a prins, deși marele jupan a pedepsit adesea cu străşnicie pe cîțiva din ei. Au rezistat mai mult, se pare, în Bosnia, unde banul Ștefan Tvartko (1353—1391) le-a dat unele privilegii. În secolul al XV-lea, cruciada catolică pornită contra lor a tras după sine chemarea turcilor în ajutor. Sub Mahomed al II-lea Cuceritorul (1451—

1481), mulți bogomili din Bosnia s-au islamizat. Se pare că și la noi au trecut din ei, după cum arată cercetările arheologice din ultimul timp, dar urme deosebite nu au lăsat. În orice caz, ceea ce susțineau istorici ca Hașdeu, Gaster și alții despre o influență a lor asupra literaturii religioase apocrife s-a dovedit inexact. S-a vorbit de o răspîndire o bogomilismului și în Rusia. În secolul al XI-lea sînt pomeniți *volhvii* sau *vrăjitorii*, o sectă cu reminiscențe păgîne. În secolul al XII-lea un oarecare Dimitrie, apoi *un călugăr armean* Martin, se presupune, că ar fi avut legătură cu bogomilii, deși lucrurile nu s-au dovedit. Mai probabil să fi fost înrudiți cu ei strigolnicii și iudaizanții din părțile Novgorodului. În timpul controversei dintre ucenicii ascetului Sf. Nil Sorski († 1508), care recomanda un monahism sărac și eremitic pe de o parte și pe de altă parte ucenicii starețului Iosif Volokî († 1511), care cerea un monahism înstărit și prezent în lupta de centralizare a statului rus, se auzeau adeseori acuzații împotriva «iudaizanților», care respingeau cinstirea icoanelor, a moaștelor, a cultului Maicii Domnului, preconizînd un creștinism *interiorizat*. *Unii cercetători* acceptă o origine valdenză, venită prin legăturile comerciale ale Novgorodului cu Apusul.

b. **Catarii sau patarenii.** În afară de *spațiul* balcanic, *influența* mișcărilor contestatare de genul bogomilismului a fost redusă. Credem că *faptul se datorește îndeosebi viziunii* ecumeniste și apropiate de popor pe care a avut-o, prin Liturghie, totdeauna Biserica răsăriteană. În schimb, în Apus, aflînd un teren mai prielnic, într-un mediu de adînci contradicții feudale, diverșii eretici de nuanță bogomilă, adică : cathari, patareni (bogomili), manihei, publicani, dragoviți etc., îi aflăm în mare număr, mai ales în centrele comerciale și muncitorești din nordul Italiei, din sudul Franței, din nordul Spaniei, din Germania, din Anglia și chiar din Ungaria.

Cel mai des e pomenit numele de «cathari» καθαροί adică «cei curați», deci tot *un fel de creștinism interiorizat* ca și la bogomili. «Voi credeți în Creatorul acestei lumi, pe cînd noi în Cel care a zis că n-auziți glasul Lui și nu-l vedeți nici fața», spusese încă de mult un predicator pavlician. «Omul e opera acestui Dumnezeu, care vrea pe pămînt măriri, pe cînd noi căutăm cetatea cea viitoare». Conducătorii mișcării se numeau «perfecți» sau «apostoli», idealul lor fiind sărăcia și predica pe toate drumurile. Cercetările din ultimii 50 de ani au confirmat convingerea că, în urma contactului cu Orientul, mișcarea catharilor *trebuie* socotită ca o continuare a vechilor forme de maniheism și chiar de monofizitism oriental, adaptate și *alimentate de condițiile* unei societăți în rapidă transformare, cum a fost aceea a «comunelor» medievale.

Căsătoria, ca *lege a trupului*, *folosirea* bunurilor pămîntești, consumarea cărnurilor, afară de pește, le erau interzise. Se dedicau cunoașterii Bibliei și *participării* la *un anumit* fel de slujbe. Inițierea se făcea prin botez spiritual («consolamentum»), singura taină recunoscută de ei și *săvîrșită prin punerea mîinilor* celor perfecți și prin rostirea continuă a rugăciunii «Tatăl nostru» (de aici probabil numirea de «patareni» în *orașele* lombarde). Nu se știe dacă cei curați nu se lăsau să moară de foame, mai ales după o boală, pe care o socoteau pedeapsa lui Dum-

nezeu. Minciuna era interzisă la cathari, pe cînd la bogomili ea putea fi folosită spre a scăpa de persecuții. Față de Dumnezeul cel bun, care e veșnic, spun ei, trebuie să ne ferim de creaturile Dumnezeului celui rău, care a făcut materia și corpul. Trebuie să propovăduim moartea cărnii, distrugînd-o prin netransmiterea vieții.

În 1167, la un sinod al catharilor de la Sf. Felix, s-ar fi primit ca adevărate și mai conforme cu tradiția veche observațiile delegatului din Constantinopol. Michelet afirmă că nu era vorba de secțari izolați, ci de o Biserică întreagă, care se formase împotriva Bisericii oficiale.

În Spania mișcarea catharilor a fost răspîndită mai ales în părțile de nord, lîngă granița cu Franța, de unde au și provenit mulți din cei urmăriți. Prima mențiune datează de pe vremea papei Celestin al II-lea (1143—44), care a trimis pe cardinalul Saint Aurge ca legat special împotriva lor. Într-un sinod întrunit la Lerida în 1194, regele a dat un edict sever împotriva «adversarilor Romei». Erezia a continuat avînd în fruntea ei pe Arnaud, un om cult, care-și expunea învățătura «după metodă teologică romană». Și pe vremea regelui catolic Ferdinand al III-lea (1217—1252) mai existau destui eretici, căci el însuși, «cu mîna sa regală», a ținut să arunce lemne pe focul ereticilor. Deoarece numărul acestora devenea tot mai mare, papa Grigorie al IX-lea (1227—1241) a introdus inchiziția contra lor și în Spania, interzicînd totodată citirea Bibliei în limba vulgară. Întreaga regiune a fost pustiită de trupele adunate de arhiepiscopul Mongrin de Taragon, de episcopul Petri Urgel și de inchizitorul Fra Piedro di Blenodis. Ultima mențiune despre acești eretici o avem din 1292.

În Germania erezia cathară e amintită îndată după 1050. Întorcîndu-se din Ungaria, unde avusese lupte cu regele Andrei I (1047—1056), împăratul Henric al III-lea al Germaniei (1039—1056) a adus de acolo, printre prizonieri, numeroși bogomili și «bugri». În curînd îi întîlnim și prin Flandra, Elveția, Bavaria și Saxonia, apoi pe la 1160 printre țesătorii din Bonn. Drumul pe care îl urma inchizitorul Conrad de Marburg în căutarea catharilor pe la 1231 era presărat cu ruguri. «Este înfrozitor, scrie un contemporan, în ce măsură focul a servit în această epocă împotriva oamenilor. Căci pentru erezii reale, ca și pentru cele imaginare, o mulțime de nobili, tîrgoveți, clerici, călugări și țărani au fost condamnați la rug în diferite locuri din Germania, prin sentințele prea grăbite ale lui Conrad. În ziua în care era acuzat pe drept sau pe nedrept, omul era condamnat și aruncat în flăcări fără să-l poată scăpa de la moarte nici apelul, nici vreo apărare sau vreo altă protecție». După moartea lui Conrad de Marburg, au mai făcut acțiuni similare și landgraful Conrad de Hessa și împăratul Henric al VII-lea (1308—1311), dar mișcarea n-a dispărut căci ereticii s-au amestecat cu alte secte pînă la Reformă și la războiul țărănesc din secolul XVI.

În Anglia, cel dintîi cathar pomenit pe la 1159 este un oarecare Gera, care provenea din Flandra, de unde venise împreună cu alți 30 de bărbați și femei. Regele Henric al II-lea (1154—1189) a convocat un sinod pentru a se lua măsuri împotriva lor. La 1210 unul din ei este ars pe rug la Londra. Între măsurile preconizate de cruciada instituită îm-

potriva lor se folosea și însemnarea cu fierul înroșit și purtarea ereticilor din oraș în oraș.

În Ungaria se întîlneau ca și în Bulgaria mulți cathari fugari din Imperiul bizantin care predicau credința lor.

c. **Albigenzii.** Albigenzii, numiți așa de la orașul Albi din sudul Franței, s-au înmulțit în urma luxului, a vieții mondene și imorale a clerului. Mulți dintre ei proveneau din familii înstărite, dar care s-au scîrbit de viață și și-au propus o renaștere morală. În jurul orașului Toulouse comunitățile noi deveniseră foarte numeroase. Pînă pe la anul 1200 erau răspîndiți în peste 1000 de orașe, inclusiv în Paris. Citeau Biblia pe care se pare că o traduseseră în limba poporului. Au fost trimiși la ei misionari, dar fără succes ; nici chiar activitatea lui Dominic Guzman (1170—1221), fondatorul Ordinului dominicanilor, n-a realizat mare lucru. S-a recurs la violențe. Ereticii au ajuns să prade biserici, să mutileze sau să arunce în închisoare pe unii din episcopii care trimiseseră asupra lor forțe de represiune.

În multe locuri parodiau slujbele divine ale creștinilor, pe care acum nimeni nu le mai înțelegea, fiind făcute în latinește, iar poporul nu mai cunoștea limba. Chiar nobilii locali au ajuns să-i protejeze împotriva asupritorilor Bisericii catolice. În 1207 papa Inocențiu al III-lea (1198—1216) rugă pe regele Franței Filip August (1180—1223) și pe alți nobili să reprime mișcarea, mai ales că legatul papal Pierre de Castelnau fusese asasinat. Cruciada contra albigenzilor a durat 20 de ani (1209—1229). Comanda operațiilor a avut-o contele Simon de Montfort, care avea un vechi stat de serviciu în luptele contra musulmanilor, precum și legatul papal Arnold, abatele mînăstirii de la centrala cistercienilor.

Operația a durat mult prea mult, se vede că avea interes și contele Simon, care a scotocit casă cu casă, a distrus și depopulat întreg sudul Franței. Represiunea a fost sălbatică. După unele cronici catolice, într-o singură biserică au fost uciși 7000 albigenzi. La Bezières, legatul papei spune că au fost uciși cam 20.000 persoane, alții dau cifre și mai mari (între 38—60.000).

Petrobrusienii erau o sectă întemeiată de preotul răspopit Pierre de Bruys, care luptau fanatic în sud-vestul Franței pe la 1104 împotriva liturghiilor, a botezului copiilor, a celibatului, a cultului icoanelor. Îndeosebi țăranii îl ascultau bucuroși, dar pe la 1130, într-o Vinere Mare, a fost prins de populația din Saint-Gilles de lîngă Arles și aruncat în foc, tocmai în momentul în care el se pregătea să arunce în flăcări un crucifix. După moartea lui, munca i-a fost continuată cu un real talent oratoric de fostul călugăr benedictin Henric de Lausanne, care îmbrățișase credința sectei. Mișcarea lui cîștigase numeroși aderenți în Provence și Gascogne. Însuși Bernard de Clairvaux († 1153) a fost nevoit să predice ani întregi împotriva sectei, ai cărei fanatici ucenici fuseseră condamnați și de sinoadele din Pisa (1135) și din Lateran (1139). În nordul Franței alți fanatici, ca Tanchelm și Eudes de Stella, atacau cu violență bisericile și mînăstirile îndemnînd poporul să nu mai primească împărtășania și celelalte Sfinte Taine. Ei se dădeau pe sine a fi adevărații fii

ai lui Dumnezeu, chemați să judece pe cei răi. Tanchelm fu omorît în 1115, iar Eudes pieri în 1148 în închisoare. Mulți din credincioșii lor au murit arși pe rug.

Arnold de Brescia (1100—1155), în Lombardia, fost canonic augustinian, probabil ucenic al lui Petru Abelard (1079—1142), se bucura de un renume deosebit ca ascet și predicator. Încă înainte de 1139 el predica fanatic împotriva lăcomiei și spiritului monden al clericilor. Totodată combătea cu tărie și suveranitatea temporală a Bisericii și viața de mari moșieri a preoților. Salvarea Bisericii, spunea el, nu va veni decît în clipa în care slujitorii ei se vor întoarce din nou la sărăcia apostolică, sau cel puțin să se mulțumească cu donațiile primite de la oameni și cu dijma cuvenită. Sinodul II din Lateran (1139) l-a osîndit și exilat, dar, după un număr de ani de vagabondaj, cînd însuși Bernard de Clairvaux a încercat să-l readucă la idei sănătoase, el a ajuns la Roma, unde a revoltat poporul împotriva puterii politice a papilor. Sprijinit un timp ca un adevărat tribun al poporului (1147—1154), Arnold de Brescia a fost prins, judecat și condamnat la moarte în 1155 de împăratul Friederich I Barbaroșsa (1152—1190). Cadavrul i-a fost ars și cenușa aruncată în Tibru.

d. **Valdenzii.** Mișcarea valdenză, numită așa după Petru (?) Valdus sau Valdes, a apărut pe la 1170 în părțile Lyonului din dorul revenirii la o viață mai simplă, mai evlavioasă, ca o reacție împotriva suficienței de sine și a spiritului burghez care pusese stăpînire pe preoțime. Adînc mișcat de moartea unui prieten și sub impresia puternică a biografiei Sfîntului Alexie, omul lui Dumnezeu, Valdus care fusese un bogat negustor a dorit fierbinte o reînnoire sinceră, așa cum auzise cîtindu-i-se despre vremea apostolică. A căutat și a plătit doi preoți, care i-au tradus în limba vulgară Sfînta Scriptură și s-a însuflețit de rîvnă deosebită pentru vestirea cuvîntului lui Dumnezeu și pentru trăirea în sărăcie și în acte de pocăință. În urma foametei cumplite din 1176, el și-a vîndut toată averea și, după ce a dat partea cuvenită soției, a dăruit restul săracilor, apoi, întemeind o asociație de mai mulți bărbați, care aveau acelcași idei ca el, au început să predice doi cîte doi, ca Apostolii (Matei 10, 5 și urm.; Luca 10, 1 și urm.) din sat în sat, din oraș în oraș. Așa au ajuns peste Piemont pînă în Lombardia, la Milan, unde au atras o parte dintre țesătorii și postăvarii care duceau de mai mult timp o viață similară, fapt pentru care erau și numiți «humiliati», adică cei smeriți. În chipul acesta, «săracii din Lyon» sau «lioniști», cum erau numiți sau chiar «sabotiști» (fiindcă erau încălțați apostolește cu sandale de lemn, sabots), cîștigară aderenți mulți în toate regiunile limitrofe.

Întrucît valdenzii încep să critice mentalitatea utilitaristă și mercantilă a clerului care, prin învățătura despre indulgențe și despre purgatoriu, negustorea problema mîntuirii omului, autoritățile bisericești au luat atitudine împotriva lor. Începutul l-a făcut arhiepiscopul de Lyon, care a interzis după un timp activitatea lor. Atunci Valdus s-a plîns papei, spunînd că ei nu fac nimic rău decît că vor să trezească lumea la trăirea evanghelică. Mai mult, Valdus însuși se prezentă la sinodul al III-lea din Lateran (1179). Papa Alexandru al III-lea (1159—

1181) răspunse că ei n-au voie să predice fără autorizația Bisericii. Un timp valdenzii s-au oprit, dar apoi au pornit din nou la acțiune pe motiv că «trebuie să ascultăm mai mult de Dumnezeu decît de oameni» (Fapte 5, 29). Atunci, cu ocazia sinodului din Verona 1184, papa Luciu al III-lea (1181—1185) a aruncat anatema asupra catharilor, arnoldiștilor, humiliaților sau săracilor din Lyon. De acum valdenzii se ridicară pe față împotriva ierarhiei, acuzînd-o că uzurpă puterea apostolică fără să aibă viața ca Apostolii și că își dau viața lor compromisă drept viață de model apostolic.

De acum începe organizarea interioară a mișcării. În general, cei inițiați sau «perfecți» au început să poarte bărbi și se numeau între ei «frați» sau «învățători», a căror misiune era numai de a evangheliza, pe cînd categoria celor mulți, poporul, se numeau «amici», «credentes» (prieteni, credincioși), pe care-i recrutau în taină, ca pe niște simpatizanți. În fruntea mișcării stătea Valdus, «prepozit și pontif al tuturor», iar sub el se aflau episcopi, preoți și diaconi rînduiți de el. Biblia tradusă în limba lor ținea loc de normă obligatorie pentru toți. Rînd pe rînd valdenzii (mai ales gruparea din Italia) s-au îndepărtat tot mai mult de linia Bisericii, respingînd — pe lîngă purgatoriu — și rugăciunile pentru morți, cultul sfinților, indulgențele, jurămîntul, serviciul militar și pedeapsa cu moartea, nerecunoscînd dintre Taine decît Botezul, Cina euharistică și Pocăința. Mișcarea valdenză s-a scindat după 1210 în două grupări : una radicală (gruparea italiană) și cealaltă moderată (franceză). Exploatînd situația de tot mai adîncă înfeudare a Bisericii romano-catolice în afacerile lumești, gruparea radicală a desfășurat clandestin o activitate impresionantă, identificîndu-se parcă cu duhul protestatar pretutindeni prezent, încît din Piemont și Savoia a trecut și în sudul și răsăritul Germaniei, în Boemia, în Moravia, în Ungaria și pînă în Italia de sud, cu toate că inchiziția a urmărit și a aruncat în flăcări pînă pe la sfîrșitul Evului mediu pe mulți din aderenții lor. În veacul al XV-lea ei s-au unit cu husiții, mai tîrziu cu protestanții. Pînă astăzi s-au menținut în număr restrîns, mai ales în regiunile muntoase din sud-estul Franței și din regiunea italiană limitrofă. Au un episcopat și mai multe comunități chiar în Roma.

c. **Alte mișcări eretice. Amalricienii.** În dorul după o viață cît mai interiorizată și sub influența sincretismului panteist de nuanță iudaizant-averoistă (după filosoful arab Averroes † 1198), se înregistrează o serie de grupări iluministe de genul «Bisericii spiritului liber», sau ca aceea a «fraților spiritului liber». Unii voiau să împace legea mozaică cu cea creștină căutînd o interpretare mai spiritualistă a lucrurilor. Filosoful Amalric de Bena († 1205) de la Universitatea din Paris susținea, pe bază neoplatonică și a comentariilor arabe, că în fiecare om pios există o întrupare a lui Dumnezeu și că deci în fiecare om locuiește Sfîntul Duh ; de aceea orice om pios este, ca și Hristos, fiu al lui Dumnezeu.

Începînd de pe la 1209 amalricienii au fost arși de vii, dar mulți din ei au fost depistați și după această dată în Germania, Franța, Italia. Mișcarea a ajuns cu timpul să degenereze, unii dintre ei susținînd că

din clipa în care Sfîntul Duh naşte pe Hristos în fiecare ins, atunci omul pios e fără păcat şi nu mai are nevoie de Sfintele Taine. Trăind separaţi de tradiţiile Bisericii, unii au ajuns să spună că prin viaţa lor reînvie felul de vieţuire al lui Adam şi al Evei în Rai, cînd erau încă fără de păcat ; de aceea «adamiţii aceştia au început să umble goi şi să-şi aibă femeile lor în comun».

Mişcarea lui Ioachim de Floris. Aderenţii mişcării din aşa numita «Biserică a Sfîntului Spirit», întemeiată pe la finele secolului al XII-lea de fostul egumen cistercian Ioachim de Floris († 1202), susţineau că există trei testamente : *Vechiul Testament al Tatălui, Noul Testament al Fiului* şi actualul *Testament al Duhului Sfînt*, căci aşa ar reieşi din simbolismul numeric şi din interpretarea alegorică şi tipologică a Sfintei Scripturi. Acest din urmă Testament ar începe numai de la anul 1260. Testamentul Vechi a fost epoca Legii mozaice şi a cărnii, cu oameni căsătoriţi şi laici, epoca creştină a Fiului, cu 42 de «neamuri» a cîte 30 de ani fiecare, potrivit citatului de la Matei 1, 17, era starea intermediară între carne şi spirit, deci epoca clericilor ; în fine, după 1260 va începe epoca «Evangheliei veşnice» (după Apoc. 14, 6), adică a Duhului Sfînt şi a «călugărilor» sau oamenilor înduhovniciţi, cînd ordinea morală va fi propovăduită de oameni desăvîrşiţi într-o «Biserică a Sfinţilor», care va lua locul Bisericii trupeşti de pînă la 1260. Aderenţii cei mai mulţi i-a găsit mişcarea lui Ioachim în rîndul franciscanilor rigorişti, al căror ministru general Ioan de Parma († 1257) îi favoriza. Reacţia produsă de viziunea «Evangheliei veşnice» n-a întîrziat ; în 1255 franciscanul Gerard de Borgo, care publicase şi o carte înflăcărată despre această nouă Evanghelie, a fost întemniţat pe viaţă ; scrierile lui Ioachim au fost osîndite la un sinod din Arles (1265), dar ideile lui n-au putut fi înăbuşite, încît mai tîrziu au erupt sub forma «flagelanţilor», grupuri de excentrici care străbăteau aproape goi cîmpurile şi străzile sub biciurile mulţimilor numai cu gîndul că doar-doar se vor izbăvi astfel de apăsarea stării păcătoase a trupului.

Făcînd o retrospectivă peste acest capitol, credem că am putea spune că două ar fi îndeosebi cauzele care au determinat apariţia controverselor, schismelor şi sectelor prezentate : pierderea treptată a tradiţiilor liturgice ecumenice şi apropierea peste măsură de modul de viaţă feudal al ierarhiei superioare. Faptul că în Răsărit mişcările eretice au fost de proporţii mult mai reduse, credem că se datoreşte tocmai rolului mare jucat de rînduielile liturgice, unde întreg poporul era strîns legat de chemarea slujitorului altarului. Iar caracterul protestatar şi antiierarhic al tuturor mişcărilor eretice şi sectare îşi are raţiunea uşor de sesizat în spiritul care a dominat procesul de centralizare şi de «îmburghezire» a multora din conducătorii bisericeşti.

BIBLIOGRAFIE*

Secte medievale :

H. Mottou, *La manifestation de l'esprit selon Joachim de Flore*, Neuchâtel, 1977 ; Gert Wendelborn, *Gott und Geschichte Joachims von Fiore und die Hoffnung der Christenheit*, Wien, Köln, 1974.

M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Prague, 1974.

St. Runciman, *Le manichéisme médiéval*, Paris, 1949, 2-e éd., Paris, 1972 ; H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, 2-e Aufl., Freiburg im Breisgau, 1961.

Bogomilii

Izvoare : Ana Comnena, *Alexeiada*, t. II, XV, 8—10. Traducere în rom. de Maria Marinescu, București, 1977 ; *Traité contre les Bogomiles*, traduction et étude par H. Ch. Puech et A. Vaillant, Paris, 1945.

Lucrări : D. Angelov, *Das bulgarische Reich und das europäische Mittelalter*, în «Actes du XV-e Congrès international des sciences historiques», t. IV, 2, București, 1982, p. 1314—1338 ; Idem, *Il bogomilismo. Un'eresia medievale bulgara*, Roma, 1979 ; *Bogomilismul în Bulgaria*, în limba bulgară, Sofia, 1969 ; *Le mouvement bogomile dans les pays balkaniques et à Byzance* (Problemi attuali di scienza e di cultura. Atti del convegno internazionale sul tema : *L'Origine cristiana nella storia della civiltà*), Roma, 1964, p. 607—617 ; *Der Bogomilismus auf dem Gebiete des Byzantinischen Reiches—Ursprung, Wessen und Geschichte*, în GCY, Ist. Fil. Fak., XIV (1947—1948), p. 1—60 ; XLVI (1949—1950), p. 1—14 ; *Bogomilism in the Balkans in the Light of the latest reserch. Proceding of the symposium held in Skopie on May 30—31 st June 1-st 1978*, Skopie, 1982 ; D. Dragoilovic, *Bogomilstvo na Balkana i u Maloj Aziji. I. Bogomilski radowocalniti*. Cu rezumat în limba franceză, Beograd, 1974 ; Gh. Cantacuzino, *Les tombes des Bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec les communautés hérétiques byzantines et balkaniques*, în «Actes du XIV-e Congrès International des Etudes Byzantines», Bucarest, 6—12 sept. 1971, p. 519—528.

D. Obolensky, *The Bogomils. A study im Balkan Neo-Manicheism*, Cambridge, 1948 ; E. Tourdeanu, *La littérature bulgare du XV-e siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947.

În limba română :

Anton Balotă, *Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și țările române*, în «Romanoslavica», X (1964), p. 19—71 ; D. Vasilescu, *Bogomilismul*, în «Studii teologice», XV (1963), nr. 7—8, p. 444—460 ; Al. Iordan, *Izvoare bogomile. Predica preotului Cosma*, București, 1938 ; Gh. Ciuhandru, *Bogomilismul și românii*, Sibiu, 1932.

Albigenzii, catharii

Y. Dossat, *Eglise et hérésie en France au XIII-e siècle*, London, 1982, 364 p. ; *Les Cathars en Occitanie*. À l'initiative de R. Lafont, Paris, 1982, 481 p. ; F. Niel, *Albigeois et Cathars*, Paris, 1955.

Historiographie du catharisme, Toulouse, 1979, 443 p.

J. Duvernoy, *Le Catharisme. L'histoire des Cathars*, Toulouse, 1979, 398 p. ; M. Roquebert, *L'épopée cathare*, Toulouse, 1977, 587 p.

Ch. Touzelier, *Catharisme et Valdéisme en Languedoc à la fin du XII-e et au début du XIII-e siècle*, Paris, 1965.

* Bibliografie întocmită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

Prereformatorii : John Wycliff şi Jan Hus. Girolamo Savonarola *

Veacurile XIV şi XV aduc mari schimbări în starea de spirit a întregii Europe, dar mai ales a celei apusene. Negustorii şi oraşele au transformat viaţa oamenilor, sensul luptei lor sociale şi economice şi mai ales a celei spirituale. Încă din veacul al XIII-lea papalitatea îşi asigurase controlul asupra universităţilor din Bologna, Salamanca, Paris şi Oxford, dar gîndirea omenească fremăta de curiozitate şi lumea se obişnuise încet-încet să discute liber, să critice, să acţioneze şi dincolo de ceea ce înţelegeau episcopii şi abaţii mînăstirilor. Baronii şi negustorii Angliei ajunseseră să obţină încă din 1214 un fel de avantaj peste toate ţările din jur, atunci cînd regele a fost nevoit să recunoască formal tuturor locuitorilor ţării drepturi fundamentale : «există legi în stat, drepturi aparţinînd comunităţii, pe care regele trebuie să le respecte. Dacă le calcă, loialitatea nu mai e o datorie, iar supuşii au drept să se răscoale». Chiar dacă papa Inocenţiu al III-lea (1198—1216), putea califica «magna charta libertatum» ca pe o ruşine pentru naţiunea engleză, adevărul este că în Marea Britanie poarta spre parlamentarism s-a deschis foarte de timpuriu.

Aici comercianţi ca Dick Whittington sau Willian Caninges ajung să împrumute pe regi cu bani sau să-i primească în casa lor, uimindu-i şi prin bunăstarea la care i-au adus vînzarea lînii şi comerţul naval, ori prin credincioşia cu care pe lîngă cei 800 de muncitori navali şi marinari din întreprinderea proprie au angajat 100 de zidari şi de tîmplari ca să zidească biserica în Bristol, pe care apoi au făcut-o danie oraşului. Aici şi ţăranii din ţinuturile Essex şi Kent se vor răscula în 1381 dînd foc la conacele moşierilor şi afirmînd în discursurile lor din pieţele Londrei că nu mai trebuie să se facă deosebire între clasele sociale şi că singura condiţie de apreciere a cuiva trebuie să fie munca. Folosind limbaj alegoric, scriitori ca Langland († 1400), Chaucer Geoffrey sau Gower (1340—1400) vor denunţa în «viziunea lui Petre Plugarul» ori în «Poveştile din Canterbury» toate păcatele celor care nu muncesc şi nu se poartă cu dragoste faţă de popor. La loc de frunte sînt biciuiţi călugării cerşetori, franciscanii, dominicanii şi membrii ierarhiei superioare, care comercializau slujbele şi şantajau brutal pe credincioşi prin tot felul de metode. Între 1348—1350 ciuma neagră, care secerase peste 25 milioane de vieţi în Europa, a lăsat jertfe atît de mari încît mîna de lucru abia o mai găseau baronii şi latifundiarii ; în schimb, ţăranul sărac şi jelerul puteau de pe petecul lor de pămînt să vîndă legumele sau grînele sub preţul cu care le vindea moşierul şi totuşi să-i mai rămînă un cîştig însemnat. Microbul ciumei adusese, aşadar, pentru ţărănime şi muncitorime o emancipare, la care în secolele XII—XIII nici nu te-ai fi putut gîndi.

Dar ceea ce e mai important pentru noi este că schimbările din lumea economică devin idei forţe şi în cea bisericească. Şi dacă un poet ca Langland († 1400), care a fost preot şi pastor 30 de ani, cu toate că

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

nu știa cînta și nici să citească măcar viața unui sfînt sau să poată ține o predică despre Psalmul întîi, a însufleţit poporul să plece la răscoală în 1381, cîntînd din cîntecele lui despre Petru Plugarul, asta înseamnă că existau în Biserica Angliei din vremea aceea slujitori apropiați de popor, dar alături de aceștia erau și din aceia care n-aveau nimic cu el, cum erau o serie de episcopi «in partibus», cu titlul de Ninive sau de Babilon, dar care, sfințind biserici sau ascultînd spovedaniile, se îmbogățeau de pe spatele poporului englez. *Tot așa mișunau o puzderie de misiuni* călugărești din ordinele cerșetoare ca să strîngă dinarul Sfîntului Petru ori alte taxe pentru Curia papală de la Roma. «N-avem dreptul să alegem, primim orice ne dați», spuneau ei. Comerțul cu indulgențe ajunsese pe la 1370 foarte vestit și luase mare amploare, spune Chaucer. În vremea aceasta, Biserica stăpînea în Anglia cam 1/3 din pămînturi și averi. Țara avea nevoi presante în interminabilele războaie cu Franța. Nesfîrșită este lista legilor și decretelor regale, prin care se interzicea, după model francez, vreunui englez să strîngă aceste dări papale (statutes of provisors, 1343, 1351, 1365; statutes of praemunire 1353). În anul 1365 papa Urban al V-lea (1362—1370) a cerut strîngerea și trimiterea dărilor care de 33 de ani nu se mai strînseseră. Parlamentul englez a răspuns: «nu mai trimitem nimic, pentru că ceea ce a făcut regele Ioan fără Țară (1199—1216) în 1215 a fost făcut fără știrea poporului și a Parlamentului». În aceste împrejurări intră în joc învățatul profesor universitar John Wycliff, care va da curs revoltei protestului popular, mai ales că acum întregul popor avea o limbă a lui (pînă în *secolul XIV nu se scrisese în englezește*), *avea o industrie a lui*, o armată a lui și, putem spune, o Biserică a lui.

a. **John Wycliff** († 1384) s-a născut în localitatea Wycliff din ținutul York între 1320—1324. A studiat teologia, filosofia și dreptul la Universitatea din Oxford, ocupîndu-se îndeosebi de scrierile lui Aristotel (384—322 î. Hr.) și ale Fer. Augustin († 430). În teologie, a rămas influențat de semipelagianismul lui Duns Scotus († 1308) și de viziunile spiritualiste ale lui Ioachim de Floris († 1202). Avea renumele unui om pios și ager la minte. La 1372 e numit profesor la Universitatea din Oxford, doi ani mai tîrziu, paroh la Lutterworth.

Încă din timpul domniei regelui Eduard al III-lea (1327—1377), de prin 1350 a fost între primii care susținea politica engleză de emancipare de sub tutela papei de la Roma, în care vedea un fel de Antihrist. De la 1360, cînd s-au accentuat disensiunile dintre Universitatea din Oxford și ordinele franciscan și dominican, ale căror «eminențe cenușii» se aflau aproape în toate demnitățile de conducere, Wycliff a fost unul dintre cei mai înverșunați oponenți.

El și-a însușit hotărîrea parlamentului englez, care a refuzat plata dărilor cerute de Roma, îndeplinind oficiul de acuzator sau de procuror în procesul care a urmat. Înspăimîntat de corupția și lăcomia prelaților și călugărilor catolici, ajunși pretutindeni în posturile de conducere, îndrăznețul profesor afirma în lucrarea sa *De domenio divino* că numai Dumnezeu poate avea suveranitate deplină, iar pe pămînt, atunci cînd papii sau suveranii greșesc, omul i se poate adresa direct Suveranului

absolut, fără intermediari, căci fiecare om deține tot de la El o parte din acest «Dominium». În fond, zicea el, omul se mîntuie nu prin ceremonii, prin indulgențe și prin acte de falsă pocăință, ci prin vrednicia lui, prin faptele lui. Avea obicei să citeze deseori un pasaj din scrierile Fer. Augustin: «de fiecare dată cînd melodia cîntării mă farmecă mai mult decît textul și înțelesul ei, de atîtea ori recunosc că am greșit». Wycliff a făcut din predică partea centrală a slujbei din biserică, care și așa fiind făcută în latinește, poporul n-o înțelegea. El s-a îngrijit să traducă personal în englezește Sfînta Scriptură, începînd din 1380.

Nemulțumirile crescînde împotriva Scaunului de la Roma au adus ideea de a supune Biserica Angliei autorității de stat, idee îmbrățișată cu multă căldură de Wycliff. El a cîștigat simpatii la curtea regală, mai ales în ochii ducelui de Lancaster, conducătorul grupării anticlericale și patronul tuturor nemulțumiților de pe urma politicii romane în Anglia. De pe amvon Wycliff propovăduia cu înflăcărare că, potrivit Sfintei Scripturi, slujitorii altarelor au dreptul cel mult la donații și la zeciuieli din partea credincioșilor, iar restul averilor (castele, domenii, robi etc.) să fie date în folosul poporului. Plecînd de la textul Bibliei, Wycliff făcea comparația stărilor bisericești din timpul său cu cele din Sf. Scriptură, cînd nu existau nici nobili, nici țărani, cînd cei avuți împărțeau averea lor cu cei săraci.

La 19 februarie 1377, la insistențele arhiepiscopului de Londra, Wycliff a fost chemat în fața tribunalului bisericesc. A venit însoțit de ducele de Lancaster, de mareșalul Percy și de o puternică escortă. Arhiepiscopul s-a mulțumit să avertizeze pe înflăcăratul predicator să se tempereze. Adversarii săi au extras 18 pasaje considerate eretice din scrierile și din predicile sale, pe care le-au trimis la Roma. Papa Grigorie al XI-lea a emis mai multe bule, criticînd lipsa de vigilență și de energie a episcopului englez, ordonînd o minuțioasă cercetare a scrierilor lui Wycliff. Pentru cazul în care acesta ar fi fost vădit eretic, papa a dispus arestarea lui, iar dacă acest lucru n-ar fi cu putință, a hotărît ca, în interval de trei luni, să se prezinte la Roma ca să fie judecat.

După moartea regelui Eduard al III-lea (1377) a ajuns regent ducele de Lancaster pe tot timpul minoratului lui Richard al II-lea (1377—1399), așa că episcopatul englez nu s-a putut gîndi la arestarea lui Wycliff. Arhiepiscopul primat și episcopul Londrei au rugat pe cei mai distinși profesori să se pronunțe asupra învățăturii lui Wycliff și să-l cheme apoi în decurs de 30 de zile în fața juriului lor.

La începutul anului 1378 începeau dezbaterile în palatul Lambeth din Londra. Din pricina presiunilor reginei-mame și a partizanilor de idei ai lui Wycliff i s-a propus acestuia să înceteze un timp de a mai predica. Dar, în 1378, are loc începutul marii schisme papale și, fiind încurajat și de atitudinea curții regale, Wycliff reîncepe campania de acuzații «împotriva instituțiilor lui Antihrist». După el, ierarhia n-are putere absolută în Biserică, iar cea pe care o are a pierdut-o prin păcate de moarte. Papalitatea nu este așezămînt dumnezeiesc, pentru că nu are temei în Biblie. Nici Tainele, nici icoanele, nici cultul sfinților și nici moaștele nu au nici un rost. Transsubstanțiația euharistică ar trebui

înțeleasă, zice el, ca o consubtanțiație, adică în chipul prezenței simultane a pîinii și a trupului lui Hristos. Totodată, ducînd la extrem tezele Fer. Augustin, Wycliff susținea și predestinația. Desigur că oricît de brutal s-ar fi cugetat pe linia scolasticii aristotelizante, vederile lui Wycliff nu mai puteau fi tolerate. Activitatea desfășurată de el a avut enormă influență asupra stării de spirit din timpul acela. În timpul răscoalei țărănești din 1381, poporul s-a dedat la excese nesăbuite în numele egalității și dreptății. *Însăși regina-mamă a fost maltratată*, iar arhiepiscopul-primat a fost omorît. În această situație, la așa-numitul «sinod al cutremurului» din 1382, Curtea și-a retras sprijinul său și 24 puncte din învățătura lui Wycliff au fost condamnate, iar el a fost *înlăturat de la catedră*, încredințîndu-i-se parohia Luttherworth. Aici și-a scris opera lui ultimă *Trialogus*, sub forma obișnuită atunci a alegoriei dintre *adevăr* (aletheia), *minciună* (psevdis) și *înțelepciune* (phronisis). În timp ce asista la Liturghia săvîrșită de prietenul său John Percy la 28 decembrie 1382, J. Wycliff a avut un atac de apoplexie și după trei zile muri.

Influența mișcării lui Wycliff a acționat puternic în cercurile universitare, manifestîndu-se atît ca libertate de cugetare și de atitudine față de cenzura organelor bisericești, cît și a celei exercitate de funcționarii regimului feudal și moșieresc, care vor domina viața publică engleză pînă tîrziu. În schimb, în popor, ecoul predicilor lui s-a continuat pînă în veacul al XVI-lea în așa-numita mișcare a «lolarzilor» sau a vorbăreților, a gîlcevitorilor, cum au fost numiți de istoricii claselor privilegiate. Preferința lor pentru o viață modestă și în sărăcie a fost interpretată ca un pericol pentru ordinea de stat. Persecuția contra lor a fost dură și îndelungată, cu toate că la început au fost priviți cu ochi buni de cavaleri, care vedeau în ei un aliat credincios împotriva preponderenței clerului străin. Dar după 1401, prin *statutul «de haereticis comburendo»*, s-a aprobat osîndirea oricărui țăran, tăbăcar sau croitor care tăgăduia sfințenia Euharistiei, sau care participa seara la o întrunire frățească în care se propovăduia din cuvîntul Bibliei.

b. **Jan Hus** († 1415). Ca să *înțelegem mai ușor cum s-au răspîndit* așa de repede între slavii din centrul Europei, aflați sub jurisdicția Bisericii catolice, și mai ales cum ideile privitoare la reforma Bisericii au luat în aceste părți o formă deosebită, va trebui să avem în vedere mai *întîi o serie de aspecte specifice acestor regiuni*: aspecte naționale, aspecte sociale și economice și apoi aspectele de structură spirituală specifică. În legătură cu cea dintîi, va trebui să subliniem că mai mult decît în cazul mișcărilor wycliffiene din Anglia, factorul național își spune aici cuvîntul. Mai întîi, cu toate că aici elementul slav este predominant, totuși, începînd din secolul al XIII-lea, coloniștii germani au ajuns să ocupe poziții puternice în comerț, în exploatările miniere și chiar în unele comune rurale ; în schimb, ceea ce am numi elementele de suprastructură medievală, călugări, prelați, tot felul de fundații și de bresle orășenești, aici elementul german colonizator a reușit să se situeze în posturi de conducere, cel puțin pînă spre sfîrșitul veacului al XIV-lea. Iar cînd și dintre cehi și moravi s-au ridicat predicatori sau scriitori ca Miliț de Kremsier († 1374), ori Mathias de Janov († 1394), ei vor re-

prezenta un anumit gen de spiritualitate, deosebită de cea germană. Oricum, în timp ce între teologii şi filosofii germani ajunsese predominant *nominalismul* şcolii pariziene, între învăţaţii cehi, care stătuseră în legătură cu Universitatea din Oxford, domina *realismul*. Şi dacă în primele decenii de activitate Universitatea din Praga, înfiinţată în 1348 de împăratul Carol al IV-lea de Boemia (1346—1378), a însemnat o dominare germană, de la 1400 lucrurile s-au schimbat repede. Între cei mai activi îndrumători ai renaşterii culturale ceho-morave numărăm pe magistrul Ieronim de Praga, apoi pe Prokopie din Pilzen, pe Iacob de Mies şi mai ales pe *Jan Hus*.

În urma căsătoriei regelui Angliei Richard al II-lea (1377—1399) cu principesa cehă Ana de Boemia, se întăriră raporturile prieteneşti dintre Anglia şi Boemia. Între universităţile din Oxford şi Praga a început să se facă schimb de studenţi.

Studenţii englezi care veniră de la Oxford la Praga au introdus ideile lui John Wycliff. Între studenţii din Praga a luat astfel fiinţă o comunitate de admiratori ai ideilor lui Wycliff în fruntea cărora se afla Jan Hus, al doilea mare prereformator după John Wycliff.

Jan Hus s-a născut în satul Böhmerwald, numit ulterior Husineţ, dintr-o familie de ţărani săraci, în 1369. După terminarea studiilor universitare, bucurîndu-se de un renume deosebit, atît ca pregătire, cît şi ca om de un caracter moral de o rară austeritate şi de un profund simţ umanitar şi de cald patriotism, a fost promovat la Catedra de Filosofie a Universităţii din Praga (1398). Fiind un talentat predicator a fost cinstit şi cu titlul de predicator al capelei Vikleem din palatul regal, devenind şi confesor al reginei Sofia.

Deşi cîştigat pentru ideile lui Wycliff, totuşi, în 1403, cînd majoritatea germană a profesorilor de la Universitatea din Praga condamnară 45 de teze din învăţătura lui Wycliff, Hus n-a vrut să păşească în apărarea lor. Cînd, însă, a venit de la Oxford un certificat, care prezenta pe reformatorul englez într-o lumină mai favorabilă, atunci Hus împreună cu Ieronim de Praga şi-au revizuit părerea. Dar, în ce priveşte învăţătura despre Euharistie, Hus n-a vrut să meargă aşa departe ca Wycliff. În schimb, predica vehement împotriva imoralităţii clerului. Anul 1408 aduce elemente noi : în acel an cînd se alegea şi al doilea papă în timpul marii schisme papale din Apus (1378—1417) şi cînd, asemenea regilor Franţei şi regelui Boemiei, Hus nu a vrut să recunoască pe nici unul, arhiepiscopul i-a interzis să mai predice şi să mai slujească. Pentru a dejuca planul arhiepiscopului şi ca un semn de aprobare pentru cauza majorităţii, regele a schimbat în 1409 statutul Universităţii în sensul că de acum înainte cehii vor avea trei voturi în conducerea ei, iar germanii doar un vot. Drept protest la aceasta, germanii, vreo 2000 cu profesori cu tot, au părăsit Praga şi au înfiinţat în acel an Universitatea din Leipzig, iar cehii (vreo 500) rămîn singuri, alegîndu-şi ca rector pe Hus.

Acum, în a treia perioadă a luptei, scrierile lui Wycliff, care pînă acum erau cunoscute doar fragmentar, sînt traduse în întregime şi răspîndite peste tot. Arhiepiscopul Sbygniek din Praga reacţionează energic ordonînd arderea lor, iar lui Hus îi interzice orice predică (1410). Mai

mult, arhiepiscopul aruncase anatema asupra oricui ar fi îndrăznit să apere învățătura lui Wycliff. Hus și prietenii au protestat vehement, determinînd și pe regele Venceslav al Boemiei (1378—1419) să declare că o astfel de acțiune e o rușine pentru Boemia. S-a produs o mare tulburare în Praga. Aderenții lui Hus ripostară cu fanatism. Ieronim de Praga, prietenul și colaboratorul lui Hus, a uneltit să fie băgați la închisoare doi preoți germani, iar un al treilea să fie înecat în rîul Molda. Regele n-a luat nici o măsură, dar papa Alexandru al V-lea (1409—1410), ales de sinodul de la Pisa din 1409, a însărcinat pe cardinalul Colonna să se ocupe de «cazul Hus» și să refere. Cardinalul a citat pe Hus să se prezinte la anchetă și fiindcă acesta a refuzat, a fost anatemizat, iar asupra orașului Praga s-a aruncat interdictul. S-a mai adăugat și ridicarea papei Ioan al XXIII-lea (1410—1415) contra regelui Ladislau de Neapole, care susținea un alt papă, pentru ca atmosfera de la Praga să devină insuportabilă : bulele papale au fost arse, iar în locul lor Hus a răspîndit două pamflete, unul combătînd indulgențele, iar celălalt bulele papale. La sfatul regelui, Hus a plecat în aprilie 1413 la un castel din sud (Austi), unde și-a scris opera sa fundamentală *(Tractatus de Ecclesia = Tratat despre Biserică)*. Ideile lui s-au răspîndit cu iuțeală în Moravia, în Polonia, Ungaria și în țările române.

Printre punctele mai importante din doctrina lui Hus amintim : 1) adevărata Biserică este numai a celor predestinați. 2) Petru n-a fost și nu este capul Bisericii. 3) Nimeni nu poate spune că e vicarul lui Hristos. 4) Întrucît trăiește în lux și goană după avere, papa nu-i urmașul lui Petru, ci al lui Iuda Iscarioteanul.

Se vede, așadar, că Hus n-a atacat instituția sacramentală a Bisericii, nici Tainele ei. Totuși țara fierbea : sinodul se convocase la Konstanz — Elveția (1414—1418) și o hotărîre trebuia luată, căci papa citase pe Hus să se prezinte înaintea lui la sinod. Împăratul Sigismund al Germaniei (1410—1437) îi acordă lui Hus, la 4 noiembrie 1414, un «save-conduct» și o gardă însoțitoare, astfel că Hus a putut ajunge în noiembrie în siguranță la conciliul din Konstanz. Hus spera să găsească aci o adunare binevoitoare și liberală. Papa Ioan al XXIII-lea l-a primit cu bunăvoință, revocînd interdictul dat asupra orașului Praga, oprindu-l doar de a liturghisi și predica. În cele din urmă, însă, conciliul l-a judecat după normele inchizitoriale. La 4 mai 1415 lui Jan Hus i s-au găsit imputabile 30 de afirmații eretice. Pe unele le-a combătut, de altele a spus că nu-i aparțin. A răspuns senin acuzînd tribunalul că e în slujba lui Antihrist. În ziua de 6 iulie 1415 a fost ars pe rug. Între cei care aruncau vreascuri pe foc se afirmă că era și o bătrînă, despre care Hus a exclamat : «O sancta simplicitas !» (O sfîntă ignoranță !). El ar fi spus judecătorilor : «Ardeți acum o gîscă (hus în cehă înseamnă gîscă), dar va veni o lebădă, pe care nu o veți mai putea arde !». La 30 mai 1416 va fi ars pe rug și prietenul și colaboratorul său Ieronim de Praga, care muri cu zîmbetul pe buze.

Tulburările au început imediat. Nu mai puțin de 452 de nobili s-au declarat de partea lui Hus, spunînd că numai de slujitorii după rînduiala Sfintei Scripturi ascultă, iar nu de alții plătiți. Cel mai mult i-au apărat însă învățăturile laice. După ce s-a auzit în Praga de osîndirea lui Hus,

s-a întîmplat că tocmai treceau prin fața primăriei mai mulți aderenți ai lui. Dintr-o încăpere cineva a aruncat asupra lor cu o cărămidă. Urmarea : sub conducerea lui Jan Žiška († 1424) mulțimea înfuriată s-a intors și îndată a aruncat pe fereastră pe 7 din consilierii primăriei, eveniment numit «defenestrația de la Praga». Mai multe biserici au fost prădate, preoții lor maltratați. Poporul s-a răsculat, împărțindu-se în două. Pe de o parte *calixtinii (calix* = potir), care reimpun tradiția împărtășirii mirenilor și din potir, adică *«sub utraque forma»*, de aici și numele *«utraquiști»*, iar nu numai cu hostia cum se obișnuia în ultimii 150 de ani. Pe de altă parte sînt *taboriții*, extremiștii, sub conducerea lui J. Žiška, care nu mai acceptă preoți și nici chiar «transsubstanțiația» euharistică, ceea ce nici Hus nu susținuse. Războiul civil a fost lung și dur. Husiții extremiști au primit numele de «taboriți» după fortăreața principală *Tabor*. Trupele conduse de J. Žiška au repurtat victorii care au îngrozit papalitatea și popoarele creștine. Taberele lor au însemnat o tactică nouă în istoria militară. Distrugeri de orașe, de biserici, pierderi de vieți și învrăjbiri pătimașe de popoare prin expediții cruciate, duse cu toată cruzimea, n-au fost în stare să distrugă pe toți aderenții. Mulți au emigrat în țările din jur : Moravia, Polonia, Ungaria, Transilvania și Moldova, în timpul lui Ștefan cel Mare (1457—1504), care le-a acordat toleranță religioasă. Mulți vor fraterniza în secolul al XVI-lea cu calviniștii și luteranii. Unul din ultimii reprezentanți ai acestor «frați moravi» a fost genialul pedagog Jan Amos Komenski (Comenius), autorul cunoscutei lucrări *Didactica magna*, care, pentru ideile sale, se va refugia, în 1628, în Polonia, iar de acolo, în 1656, în Olanda, la Amsterdam. Meritul mare al husiților constă în faptul că pentru prima oară religia unea la sfîrșit de ev mediu un popor întreg într-o unitate uimitoare. Pilduitoare a fost tradiția inaugurată din nou după atîtea veacuri de a se sluji și predica în limba poporului.

În toamna anului 1450 husiții din Praga au căutat să intre în legătură cu Patriarhia de Constantinopol. Ei au trimis o delegație condusă de preotul englez Constantin Plastris, dorind să încheie o unire cu Biserica Răsăritului. Preotul englez se adresă împăratului Constantin al XI-lea Dragases (1448—1453), cerîndu-i să-i dea pe cineva spre a-i instrui în credința ortodoxă, iar împăratul îi încredință învățatului monah Ghenadie Scholarios († 1472), viitorul patriarh ecumenic după căderea Constantinopolului sub turci în 1453, care se achită onorabil de sarcina încredințată.

Împrejurările politice de atunci n-au fost favorabile pentru a se strînge mai mult relațiile dintre cele două Biserici, care ar fi fost utile ambelor părți.

c. **Girolamo Savonarola** († 1498). Una din cele mai fascinante personalități care întruchipa pe la 1490—98 protestul împotriva decadenței clerului catolic a fost călugărul dominican Girolamo Savonarola. S-a născut la Ferrara în 21 septembrie 1452 ca fiu de medic. De tînăr, ascultînd predica unui călugăr dominican, a intrat, fără voia părinților, în Ordinul dominicanilor în orașul Bologna. Din 1481 îl vedem predicator la Florența, metropola Renașterii. Între 1393—1420 Florența s-a bucurat de o conducere politică mai înțeleaptă și mai statornică în atmo-

sfera de instabilitate, pe care o provocau ciocnirile de interese economice și politice ale cetăților italiene — în plină ascensiune — între burghezie și capitalism. Dar și mai importantă a fost epoca dintre 1434—1494, cînd în Florența a stăpînit familia Medici, care a știut să o apere de competițiile greu de săturat ale Veneției. În această Florență îndrăgostită de urmele antichității, dar care iubea pătimaș plăcerile și luxul, activitatea lui Savonarola se dezlănțui ca o furtună. Primele lui predici n-au fost apreciate, dar răceala auditorilor săi nu l-a descurajat. În august 1490, și-a inaugurat predica de pe amvonul catedralei San Marco. De data aceasta totul părea nou și deosebit în predica impetuosului călugăr dominican. Cînd începea să se înfierbînte în expunere, florentinilor li se părea că aud glasul unui profet necruțător. El vorbea în genul vizionarilor ioachimiți. La un moment dat a proorocit că nu peste mult timp va veni de la nord o armată care va fi ca pedeapsă pentru italieni. În scurt timp apar trupele franceze ale lui Carol VIII (1485—1498). Popularitatea predicatorului crescu imens. Cu toate că limbajul lui era dur și imaginile folosite erau aspre, totuși poporul îl asculta tot mai mult. Piero, fiul decăzut al lui Lorenzo Magnificul (1448—1492), cel care conducea frînele principatului cu cea mai înfloritoare curte princiară și cu cei mai străluciți artiști ai vremii, nu mai putea stăpîni acum spiritele. Lumea îl alungă. Începînd din 1494 Savonarola s-a așezat în fruntea celor care doreau o constituție democratică în locul celei absolutiste a familiei Medici, care ani de-a rîndul fuseseră cei mai mari bancheri ai Europei. Nu trebuie uitat că scaunul Romei era deținut pe atunci de Alexandru VI Borgia (1492—1503), unul din cei mai decăzuți papi ai timpului. Toate indicau necesitatea imperioasă a unei reforme radicale.

Prin predicile sale, Savonarola a reușit să facă din orașul plăcerilor și al petrecerilor un oraș în care să predomine spiritul Evangheliei. În noua «republică creștină» toate plăcerile lumești au fost înlăturate. Fetele și femeile și-au lepădat podoabele, îmbrăcîndu-se simplu ; tinerii snobi au devenit și ei modești și mai credincioși. În locul cîntecelor lumești au început acum să răsune numai cîntări bisericești. Averile cîștigate pe nedrept au fost restituite, dușmăniile de moarte și răzbunările dintre familiile orașului au fost uitate. Impozitele au fost revizuite, cămătăriile înlăturate. Bisericile au devenit neîncăpătoare pentru mulțimea credincioșilor. Reforma politică preconizată de Savonarola nu putea fi pusă însă în aplicare cu adevărat. El dorea ca și viața culturală și artistică să urmeze aceleași schimbări. Hristos urma să conducă totul. El să fie patronul libertății ! Pentru imoralitățile comise se instituie un tribunal. Florentinii Renașterii, însă, n-au putut suporta timp îndelungat viața de sfințenie și ascetism impusă de Savonarola. Pe cît de ușor s-au lăsat florentinii convinși de reforme, pe atît de repede s-au și întors la obiceiurile lor vechi, îndată ce au intrat în acțiune călugării franciscani, familia Medici și papa Alexandru al VI-lea. În iulie 1495 Savonarola a fost oprit de a mai predica, fiind invitat să se prezinte la Roma spre a fi judecat de papă. El însă n-a dat ascultare, ci a atacat în predică pe papă. Atunci a venit anatema de la Roma, iar din partea orașului

interdicția de a mai predica și fiindcă nici acum nu s-a supus, a fost arestat și aruncat în închisoare. Aici și-a scris el două *Comentarii la Psalmi*. În 23 mai 1498 delegații papei au condus procesul de judecată, Savonarola și alți doi colaboratori ai săi, Silvestro Maruffi și Buonvicini au fost spînzurați și apoi arși pe rug, iar cenușa lor aruncată în rîul Arno.

Savornarola n-a fost un reformator în sensul celorlalți; el a fost un revoltat împotriva imoralității și a abuzurilor din Biserică. Intențiile i-au fost bune, dar pînă la urmă temperamentul lui pasionat a depășit sfera de activitate a unui călugăr. Împotriva acelorași abuzuri se va ridica la început și Luther, care va tipări la 1523 cîteva predici ale lui Savonarola.

Mai tîrziu, Savonarola, deși a fost executat și ars pe rug de căpetenii ale Bisericii romano-catolice, a fost canonizat sfînt de aceeași Biserică.

BIBLIOGRAFIE*

John Wycliff, *The latin Works*, 35 vol., London, 1883—1922; reimprimată, Frankfurt/Main, 1964; W. Farr, *John Wycliff as legal Reformer*, Leiden, 1967.

H. B. Workman, *John Wycliff. A Study of the english medieval Church*, 2 vol., Oxford, 1966; L. J. Daly, *The Political Theory of John Wycliff*, Chicago, 1962.

J. A. Robson, *Wycliff and the Oxford Schools*, Cambridge (Gr. Br.), 1961; K. B. Mac Farlane, *John Wycliff and the Beginning of English Nonconformism*, London, 1952.

J. H. Dahmus, *The Persecution of John Wycliff*, New Haven (Conn.), 1952.

Am. Molnar, *Jean Hus, Paris, 1976*; R. Kalivoda, *Der Husitismus Revolution und Ideologie*, Köln-Wien, 1976, 397 p.; M. Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, 3-e, Aufl., Bd. IV, Freiburg im Breisgau, 1975; L. Lantini, *Jan Hus, il primato di Pietro*, Torino, 1947.

H. J. Schultz, *Die Warheit der Ketzer*, Stuttgart, 1968, 375 p.

M. Spinka, *John Hus*, Princepton, U.S.A., 1968, 344 p.; John Hus, *Concept of the Church, Princeton, 1966*; *John Hus at the Council of Constance*, New York, 1965; J. Marek, *Le Mouvement hussite en Bohême*, Prague, 1965; F. Seibt, *Hussilica. Zur Struktur einer Revolution*, Köln, 1965. O. Odlozilic, *The hussite King. Bohemia in European Allairs (1440—1471)*, New Brunswick (N.J.), 1965; P. de Vooght, *L'hérésie de Jean Hus*, Louvain, 1960; *De la chrétienté en Bohême*, în «Revue d'histoire ecclésiastique», LXXI (1976), no. 3—4, p. 402—418; J. Boulier, *Jean Hus. Tchèques avant la chute de Constantinople*, în «Byzantinoslavica», 14 (1953), p. 158—225; M. Vischer, *Jean Hus, sein Leben und seine Zeit*, Frankfurt am Main, 1940; E. Denis, *Hus et la guerre des hussites*, Paris, 1878, reeditat, Paris, 1930; Ch. J. Hefele-Dom H. Leclercq, *Histoire de Conciles*, t. VII, 1, Paris, 1916.

În limba română.

Ioan V. Leb, *Relațiile husiților cehi cu Patriarhia Constantinopolului din sec.* XV, în «Studii teologice» XXX (1978), nr. 3/4, p. 254—263; Jacques le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, traducere de Maria Holban, București, 1970, 720 p. Recenzie Pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», București, XXIV (1972), nr. 2, p. 265—270; L. Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, trad. de Maria Holban, București, 1970; Traian Ionescu-Nișcov, *Husitica în istoriografia română*, București, 1964. Extras din «Romanoslavica», X (1963), p. 385—403; Pr. Milan Șesan, *Husiții și Ortodoxia*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», XXXIV (1958), nr. 3—4, p. 218—227; *Din căile reformației cehe*, în «Mitropolia Banatului», XIII (1963), nr. 9—10, p. 437—446; *Magistrul Ioan Hus*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», XLI (1965), nr. 7—8.

* Bibliografie întocmită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

H. Herrmann, *Savonarola der Ketzer von San Marco*, München, 1977.
H. Bauer, *Feuer in Florenz (Savonarola)*, Leipzig, 1976.
R. Ridolfi, *Vita di Girolamo Savonarola*, Roma, 1974, VIII, 742 p.
S. Weinstein, *Savonarola et Florence*, Paris, 1973.
J. Favier, *Savonarola (Jérôme)*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 14, Paris, 1968, p. 698—699; Rom. de Main, *Savonarola e la Curia Romana*, Leidein, 1967. M. Munin, *Savonarola*, Paris, 1960; Ralph Roeder, *Savonarola*, traduit de l'anglais par Blanche Prencz, Paris, 1933; Pasquale Villari, *La storia di Girolamo Savonarola e di suoi tempi*, nouva ed., t. I—II, Firenze, 1930.
J. Schnitzer, *Savonarola. Ein Kulturbild aus der Zeit der Renaissance*, München, 1924.

Sinodul unionist de la Ferrara-Florența *
Respingerea lui de către Biserica Ortodoxă

După felul în care au evoluat în ultimele veacuri relațiile politice și bisericești între Apus și Răsărit, era greu de spus dacă cele două ramuri ale creștinătății se vor mai putea aduna din nou laolaltă pentru a înlătura deosebirile de credință și de tradiții, care le separau și le depărtau tot mai mult cu trecerea vremii. Răsăritenii nu mai aveau încredere că ar putea fi priviți ca frați și ajutați ca atare după ce, de atîtea ori, le-a fost dat să vadă venind dinspre Apus numai tendințe de cucerire și de expansiune economică și politică. Pe de altă parte, odată cu ridicarea orașelor și a unei burghezii puternice, statele apusene luaseră un avans economic și cultural incontestabil față de Răsăritul creștin atît de apăsat și stors de opresiunile turcești și tătărăști, care baraseră de acum definitiv drumul extinderii spre noi baze economice în Asia. La această conștiință a superiorității și a suficienței de sine, pe care o întărea tot mai mult idealul de viață nouă (vita nuova) a statului laic, pe care Apusul îl savura deja din plin de la începutul secolului al XV-lea, trebuie adăugat și faptul că papalitatea, pornită pe făgașul unei puteri quasi-lumești, nu mai accepta gîndul unei astfel de uniri bisericești decît pe calea supunerii grecilor autorității Scaunului de la Roma.

S-a arătat că în veacurile XI—XIV încercările de unire bisericească dintre Apus și Răsărit avuseseră mai mult caracter de discuții și erau regizate mai mult de împărații bizantini. Comnenii (1081—1185) și Mihail al VIII-lea Paleologul (1261—1282) fuseseră însuflețiți de ideea că Imperiul creștin condus de ei este adevăratul moștenitor al statului creștin, așa cum l-au văzut Constantin cel Mare (306—337) și Justinian (527—565). Acum lucrurile s-au schimbat. Împărații din Bizanț au ajuns să plătească tribut greu sultanilor otomani, care cuprinseseră încă din secolul al XIV-lea aproape toate țările creștine din Balcani. E drept că în urma înfrîngerii de la Ankara din 28 iulie 1402 ascensiunea turcilor a fost amînată cu cîteva decenii, dar deja în 1430, ei cuceresc Tesalonicul, al doilea mare oraș după capitala Imperiului. În culmea disperării, împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul (1425—1448) s-a decis, din nou, să încerce imposibilul. Istoricul Sphrantzes relatează că, după concepția tipică a vremii, împăratul a trimis în solie la sultan pe un demnitar să-l aducă la cu-

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

noştinţă «ca unui prieten şi frate» (= vasal) că are de gînd să facă unirea bisericească cu latinii. Sultanul, însă, l-a sfătuit să nu o facă, dar împăratul a făcut ce voia, sau cum zice Sphrantzes, a făcut mai degrabă ce a voit ursita cea rea. Tatăl său, Manuil II Paleologul (1391—1425), care petrecuse ani de zile prin Apus colindînd curţile din Milano, Paris şi Londra în căutare de ajutoare (1399—1402) îi spusese : «de speriat poţi să-i sperii pe turci, cu gîndul că ai să faci unirea cu latinii, dar eu nu-ţi dau deloc sfatul să faci aşa ceva, pentru că nu-i văd pe ai noştri dispuşi să găsească vreo modalitate de unire şi înţelegere cu latinii. Teamă mi-e să nu se facă schismă şi mai rea şi atunci iată că ne-am dat de gol şi în ochii păgînilor». Totuşi Ioan al VIII-lea a încercat-o ; el însuşi fusese în 1422 în Apus, cerînd ajutoare. În 1431, se întruni la Basel un sinod general, care proiecta unirea cu grecii.

Se ştie că în neputinţa lor de a ajunge la un rezultat pe chestiunea reformei «in capite et membris», unii din episcopii latini adunaţi la Basel plîngeau şi — vorba viitorului papă Pius al II-lea (1458—1464) — «n-ar merita să fie numit creştin cine n-ar plînge cînd vede atîta neunire între creştini». În plus, sinodalii de la Basel au trimis din timp, în mai 1437, delegaţi la Constantinopol, între ei şi pe celebrul Nicolaus (1401—1464), care au încheiat o convenţie cu trimişii greci pentru sinod ca ei să sosească întîi în apele italiene şi după aceea să se decidă în ce loc va să fie ţinut sinodul.

Cunoscînd gravitatea dezbinării şi gîndindu-se că dacă nu-i aduce pe greci într-un oraş italian «unirea» va fi discutabilă, în iulie 1437 papa Eugen al IV-lea (1431—1447) închiriază vapoare din Veneţia, le pune sub comanda unui nepot al său şi investeşte pe doi episcopi cu puterea de a excomunica pe sinodalii din Basel, dacă aceştia ar încerca cumva să convingă pe greci să meargă la ei. Misiunea trimisă de papă avea rol de a sonda întîi terenul şi apoi de a-l pregăti pentru reuşita partidei pe care o reprezenta.

Prin bula «*Doctoris gentium*» din 18 septembrie 1937, papa Eugen al IV-lea hotărî transferarea conciliului din Basel la Ferrara, pe coasta orientală a Italiei, motivînd că acesta este unul din oraşele preferate de greci. Se mai ştie că la Constantinopol au sosit, în fine, şi solii sinodalilor din Basel, cerînd împăratului să urce pe corăbiile trimise de o majoritate, iar nu de o minoritate de episcopi, trimişi de papă, în ceartă cu sinodul.

Bizantinii se pronunţară în favoarea papei. La 24 noiembrie 1437 împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul, însoţit de fratele său Dimitrie Paleologul şi de o delegaţie impunătoare de aproape 700 de persoane, au plecat cu corăbiile papale spre Italia, gata să se încaiere la plecare cu corăbiile trimise de sinodalii din Basel.

Din impunătoarea suită a împăratului făceau parte : patriarhul ecumenic Iosif al II-lea (1416— † 10 iunie 1439), care va muri în timpul lucrărilor sinodului la Florenţa ; vreo 20 de mitropoliţi şi episcopi, cîţiva preoţi şi diaconi şi cîţiva mireni mai de seamă.

Dintre clerici, mai însemnaţi erau : *Visarion*, mitropolitul Niceei († la 18 noiembrie 1472 la Ravena), om de profundă cultură clasică, fa-

vorabil unirii cu latinii din motive politice, care va rămînea în Italia, unde va fi numit cardinal de papa Eugen al IV-lea, iar după moartea acestuia va candida în două rînduri la scaunul pontifical ; *Marcu Eugenicul,* mitropolitul Efesului († 23 ianuarie 1444), care reprezenta şi pe patriarhul Antiohiei, apărătorul Ortodoxiei şi cel mai mare adversar al unirii cu latinii ; *Antonie,* mitropolitul Heracleei, care reprezenta şi pe patriarhul Alexandriei ; *Dionisie de Sardes,* reprezentînd pe patriarhul Ierusalimului, care va deceda la Florenţa şi va fi înlocuit cu mitropolitul *Dorotei al Monembasiei, Mitrofan,* episcop de Cizic, favorabil unirii, călugărul *Grigorie Mammas,* confesorul împăratului, *Silvestru Syropulos,* marele eclesiarh al Patriarhiei Ecumenice, care, după întoarcerea din Italia, a scris *Istoria sinodului unionist din Ferrara-Florenţa,* şi alţi ierarhi, călugări şi demnitari.

Dintre mireni au fost : *Gheorghe Scholarios,* secretarul intim al împăratului, reprezentantul aristotelicilor în Bizanţ, numit ca monah după 1448 Ghenadie Scholarios, care a devenit primul patriarh ecumenic sub turci (1454—1456 ; 1462—1463 ; 1464—1465 ; † 1472), *Gheorghe Ghemist Plethon* (1360 — † 25 iunie 1452) de la Mistra (vechea Spartă) în Peloponez, reprezentantul platonicienilor.

Imperiul grec de la Trebizonda a trimis, de asemenea, o delegaţie.

Unii principi ai popoarelor ortodoxe din Răsărit au trimis şi ei reprezentanţii lor. Astfel, marele principe al Moscovei, Vasile al II-lea (1425—1462) a trimis pe Isidor de neam grec, mitropolitul Kievului şi Moscovei († 1463), cu o suită.

Biserica Georgiei sau Iviriei, în Caucaz, a trimis trei delegaţi : mitropolitul Grigorie al Georgiei, un episcop şi un laic.

Domnitorii Moldovei : Iliaş şi Ştefan (1435—1442) au trimis pe mitropolitul Damian al Moldovei, locţiitor al Sevastiei, de neam grec, numit în Moldova de Patriarhia Ecumenică în 1437, însoţit de vicarul său, protopopul Constantin şi un delegat mirean, logofătul Neagoe, probabil locţiitorul episcopiei sau mitropoliei Romanului.

Mitropolia Ungrovlahiei, respectiv domnul Ţării Româneşti : Vlad Dracul (1436—1442 ; 1443—1446), arhiepiscopia sîrbă de Ipek, respectiv despotul Gheorghe Brancovici (1427—1456) şi arhiepiscopia greco-bulgară de Ohrida n-au trimis nici un delegat, din motive politice.

În lipsa proceselor verbale originale, istoria dezbaterilor florentine se poate reconstitui oarecum după următoarele surse : 1) o redacţie nesemnată, atribuită mai probabil episcopului Dorotei de Mitilene, scrisă în spirit unionist, cu extrase din actele originale, variantă tipărită în 1521 la Roma, iar după aceea îmbogăţită în colecţiile sinodale ale lui Harduin şi Mansi ; 2) o expunere dialogată după textele primei ediţii, tipărită în 1638, şi mai ales 3) Istoria marelui eclesiarh Silvestru Syropulos al Bisericii din Constantinopol, martor ocular care deşi era antiunionist, a semnat totuşi hotărîrile de la Ferrara-Florenţa. În 1660 se va face o traducere a lucrării lui Silvestru Syropulos şi se va tipări la Haga, sub titlul *«Vera historia unionis non verae inter graecos et latinos sive Concilii Florentini exactissima narratio», = Istoria adevărată a unei uniri neadevărate dintre greci şi latini, sau istorisirea cea mai exactă a sinodului florentin».* În 1971 se va publica o nouă ediţie la Paris,

de V. Laurent. Coroborînd toate aceste trei surse și ținînd cont și de actele publicate de atunci încoace, se pot expune lucrările sinodului în felul următor :

După ce împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul lăsă treburile Imperiului în mîna fratelui său Constantin, sosi la 8 februarie 1438, în Veneția, unde dogele și venețienii i-au făcut o primire triumfală. La primire i-au întîmpinat abatele Ambrozie Traversari, prietenul papei. Syropulos mărturisește că grecii nu erau încă deplin decișî unde vor merge : la sinodalii de la Basel sau la papă. I-au scos din încurcătură insistențele papei, care a trimis din nou sume de bani și a dat dispoziții cum să fie găzduiți și hrăniți grecii. S-a încheiat în acest sens o învoială cu marchizul de Este din Ferrara, care s-a oferit să dea gratuit găzduire împăratului și însoțitorilor săi. Împăratul sosi mai devreme la Ferrara, la 4 martie 1438, iar patriarhul ceva mai tîrziu. Papa nu a dorit vreo manifestare specială de respect din partea grecilor ci s-a îmbrățișat doar cu împăratul și cu patriarhul, iar ceilalți i-au sărutat mîna. Urma ca sinodul să se deschidă la 3 aprilie, dar s-a amînat deschiderea lui oficială pînă în octombrie 1438, pentru a veni de la Basel și alți membri sinodali.

Latinii n-au putut convoca decît vreo 70 de ierarhi, la care s-au adăugat cîțiva delegați veniți în cursul ședințelor de la Basel, unde rămăseseră cei mai mulți care susțineau concepția «conciliaristă» că sinodul este superior autorității papei.

Din partea latinilor s-au distins în discuții : cardinalul *Iuliu Cesarini,* fost președinte al sinodului din Basel, *Andrei,* episcop latin de Rodos, *Ludovic,* arhiepiscop de Forli, *Ioan de Turrecremata* sau Torquemada (spaniol), *Ioan de Montenegro,* dominicanul *Ioan de Raguza* (actualul Dubrovnik în Jugoslavia) și abatele *Ambrozie Traversari* de la mînăstirea Camaldulilor. În ciuda celor din Basel, care reproșau împăratului că n-a rămas loial față de sinod, după Paști, printr-o comisie de 10 persoane, se fixă tematica sinodului : *Filioque, purgatoriul, azimile* și *primatul papal,* lăsat dinadins la urmă, fiind problema cea mai spinoasă. Timp de șase luni s-a dat voie să se facă pregătirea prin discuții și studii particulare. Împăratul, afirmă Syropulos, a interzis compatrioților săi discuțiile asupra adaosului Filioque și a folosirii azimilor, rămînînd pe ordinea de zi *purgatoriul* și *primatul.* Așa se face că în lunile iunie și iulie nu s-a discutat altceva decît despre *purgatoriu.* Din partea grecilor, au luat parte la discuții Marcu Eugenicu, mitropolitul Efesului și Visarion, mitropolitul Niceei.

În discuțiile acestea particulare unii afirmau că deosebirile pe această temă sînt de netrecut, pe cînd alții le credeau fără importanță. Refuzînd modul prea scolastic și tranșant al apusenilor, grecii susțineau că sufletele nu primesc îndată după moarte întreaga fericire sau pedeapsă deoarece nu sînt unite cu trupurile cu care au conviețuit, ci sînt în așteptare : «sufletele drepților sînt în mîna lui Dumnezeu» (Înț. lui Solomon 3, 1), pînă după învierea de obște, care va fi la judecata universală, cînd ele vor fi apoi depline. Latinii, în schimb, afirmă că numai cei cu păcate ușoare sau veniale urmează să se curățească prin foc, în purgatoriu. Mitropoliții Marcu Eugenicu al Efesului și Visarion al Ni-

ceei au obiectat temeinic că, potrivit revelației Sf. Scripturi, nu poate fi vorba de o pedeapsă materială a sufletelor spirituale în purgatoriu, printr-un foc material, ci sufletele celor care au păcătuit în viață îndură după moarte suferințe morale pînă la judecata universală. Syropulos observă că sub presiunea împăratului de a nu se primejdui reușita sinodului, grecii au cedat și, la 17 iulie 1437, discuția asupra purgatoriului s-a încheiat cu un compromis: «sufletele drepților se bucură îndată după moarte de toată fericirea de care sînt în stare, iar după înviere această fericire va spori atît de mult încît va străluci ca soarele: «Atunci cei drepți vor străluci ca soarele în împărăția Tatălui lor» (Matei 13, 43).

Împăratul era supărat, pe de o parte, că sinodalii nu mai sosesc, iar pe de alta că discuțiile se prelungesc cu prea multe amănunte. La această ședință erau prezente abia 100 persoane, cardinali, episcopi, egumeni. Sinodul s-a deschis oficial cu mare pompă la 8 octombrie 1433 la Ferrara, cu discuții publice asupra celor patru puncte mai însemnate: Filioque, purgatoriul, azimele și primatul papal. Pentru discuțiile despre *Filioque* s-au ținut nu mai puțin de 11 ședințe, însă fără nici un rezultat.

Latinii au obiectat că nu-i vorba de un adaos la Simbolul de credință, ci de o «explicație». Ghemistos Plethon a întrebat pe latini de ce explicația nu s-a făcut mai repede, poate la Sinodul al III-lea ecumenic (431), cînd tocmai se specifica «nimic mai mult, nimic mai puțin, decît s-a stabilit la sinodul din Niceea» (325). Mitropolitul Marcu Eugenicu a venit și cu argumentul: «Sinodul al III-lea ecumenic n-a introdus nici termenul *Theotokos*, deși tocmai despre conținutul lui a dogmatizat. Lucrul se va întîmpla numai la 451, la Sinodul din Calcedon». Cardinalul Iuliu Cezarini a răspuns că Filioque are sens de «dezvoltare». Îndeosebi, în ședințele 4 și 5 din 14 și 16 octombrie 1438, Marcu Eugenicu a făcut observația că nu poate fi scăzută îndrăzneala de a fi adăugată la simbol învățătura despre purcederea Duhului Sfînt și că de aici provine, în fond, dezbinarea dintre Apus și Răsărit, dezbinare în care latinii s-au arătat atît de lipsiți de dragoste față de frații lor. S-a ajuns la verificarea citatelor patristice. Cu pasiune a răspuns din partea latinilor Andrei de Rodos. Tensiunea urca; împăratul era îngrozit de perspectiva că va pleca acasă fără ajutor din Apus, iar papa amenința că nimeni n-are voie să plece pînă nu se va proclama unirea Bisericilor. Chibzuind cu împăratul, papa Eugen al IV-lea a ajuns la concluzia că pentru reușita sinodului ar fi necesar să mute din nou sediul discuțiilor, de astă dată la Florența, pentru ca plecarea delegaților greci să fie mai puțin posibilă. S-a invocat drept motiv pentru mutarea la Florența pericolul unei epidemii de ciumă la Ferrara, cu toate că atît Syropulos cît și celelalte izvoare spun că acest pericol trecuse deja de trei luni. Mai era și alt motiv de ordin intern: florentinii se obligaseră să mărească subvențiile delegațiilor ortodoxe cu sume substanțiale dacă lucrările concilului se vor desfășura în orașul lor. La Ferrara patriarhul Iosif nu putu participa decît la unele ședințe din motiv de boală, iar papa, care suferea de podagră, ceruse ca discuțiile să nu se ducă în catedrală, cum se hotărîse la început, ci în paraclisul palatului marchizului de Este. La în-

ceputul anului 1439 papa Eugen al IV-lea a transferat sinodul de la Ferrara la Florența, unde grecii au îndurat multe lipsuri, papa sperînd că astfel îi va constrînge să accepte unirea. Acum, la Florența, mulți din învățații italieni erau dornici să audieze pe filosoful Ghemistos Plethon din Sparta (Peloponez) despre filosofia lui Platon.

Începînd cu sesiunea a 18-a din 2 martie 1439, s-au continuat discuțiile despre *Filioque* — purcederea Duhului Sfînt și de la Fiul —, dar nu în ședințe generale, ci de lucru. Discuțiile au continuat în șase ședințe, dar fără rezultat. La citările patristice din Sf. Vasile († 379) și din alți părinți greci în legătură cu înțelesul expresiilor «ek» și «că» în raport cu Fiul, Marcu Eugenicu combătu pe Andrei de Rodos în ședința a XXI-a, atunci cînd acesta voia să spună că Sf. Atanasie († 373) și Sfîntul Vasile ar fi admis în Sf. Treime două principii. În ședința a XXII-a, Marcu Eugenicu dovedi chiar că textul adus de episcopul Andrei de Rodos din Sf. Vasile, *Adv. Eunom.* cap. XIII, nu este autentic. Unioniștii au adus și mărturia Sfîntului Maxim Mărturisitorul († 662), care, la fel, afirma despre latini că acceptă în Sf. Treime numai o cauză. Față de această poziție, Andrei de Rodos declară că și el acceptă tot numai un principiu, o singură cauză în Sfînta Treime. Atunci împăratul intervenî, cerînd să se închidă discuțiile privind Filioque, căci formula aceasta e acceptabilă pentru toți. Interzice apoi lui Marcu Eugenicu și lui Antonie al Heracleei de a mai participa la dezbateri pentru că prelungesc discuțiile.

Văzînd că nu se obține de la greci recunoașterea lui Filioque, patriarhul a chemat pe ai săi la patul său de suferință și a insistat să cedeze. Afară de cinci persoane, toți grecii au cedat. Patriarhul a murit la 10 iunie 1439, fiind înmormîntat în biserica dominicanilor, Santa Maria Novella, construită între 1246—1360.

În ședințele XXIV și XXV, la care n-au mai participat cei doi ierarhi greci, Ioan de Montenigro a căutat să arate cu mărturii scoase din Sf. Părinți că învățătura latinilor nu este în contrazicere cu a grecilor. După moartea patriarhului, discuțiile au fost conduse de împărat, care s-a consultat numai cu unioniștii în frunte cu mitropolitii Isidor al Kievului și Moscovei, Visarion al Niceei și cu Dorotei de Mitilene.

Împăratul stăruia supra unirii cu latinii, știind pericolul ce-l aștepta la întoarcerea la Constantinopol fără ajutorul militar din Apus.

La 13 și 14 aprilie 1439 mitropolitul Visarion al Niceei a ținut în fața confraților o pledoarie iscusită pentru unire.

În genere, latinii au susținut că învățătura lor nu este în contrazicere cu învățătura ortodocșilor.

În privința lui «*Filioque*», asupra căruia s-au purtat discuții aprinse, acordul l-a care s-a ajuns s-a formulat astfel: «*Sfîntul Duh purcede din veșnicie din Tatăl și din Fiul ca dintr-un singur izvor și dintr-o singură suflare*» — *ex utraque aeternaliter tamquam ab uno principio et unica spiratione procedit*», formulă care va fi reluată în discuțiile dintre ortodocși și catolici în secolul nostru.

După alte patru săptămîni de discuții, grecii și latinii au căzut de acord și cu privire la celelalte puncte de credință: *purgatoriul, azimile*

și primatul papal. S-a admis uzul de a se săvîrși Sfînta Liturghie sau Misa catolică cu pîine dospită și nedospită după practica fiecărei Biserici.

Despre *primatul papal,* deși a fost lupta cea mai grea, grecii au convenit că *papa este* succesorul Sfîntului Petru, locțiitorul lui Hristos pe pămînt, *învățător și judecător al întregii Biserici, «după cum se cuprinde în hotărîrile Sinoadelor ecumenice și în sfintele canoane»* = «*quaemadmodum etiam in gestis oecumenicorum Conciliorum et in sacris canonibus continetur*», iar al doilea în rang după el este patriarhul de Constantinopol. Prin această formulare abilă grecii au reușit să evite recunoașterea primatului jurisdicțional al papei în Biserica universală.

Aceste patru puncte: *primatul papal, Filioque, purgatoriul și azimile* s-au numit în istorie «*cele patru puncte florentine*» și ele au fost impuse ulterior de papalitate la încheierea unor «uniri» cu unele Biserici din Răsăritul Europei și din Orientul Apropiat.

În ceea ce privește primatul papal, trebuie subliniat că grecii l-au înțeles în modul în care s-au pronunțat asupra lui Sfintele canoane și hotărîrile Sinoadelor ecumenice, și ca un *primat de onoare* — episcopul Romei fiind socotit ca *primus inter pares*, și nu cum făcuse delegația Romei la Sinodul al IV-lea ecumenic de la Calcedon, din 451, cînd a prezentat o exegeză greșită a canonului al 6-lea al Sinodului I ecumenic de la Niceea, din 325, la care au adăugat după textul lui cunoscutul adaos al decretelor pseudo-isidoriene de mai tîrziu: «*Ecclesia Romana semper primatum habuit*» — «*Biserica Romei a avut totdeauna primatul*», crezînd că în canoanele 3, 4 și 5 ale sinodului din Sardica din 343 s-a spus așa ceva. Textele originale n-au cunoscut un astfel de adaos, care nu este decît un fals.

S-a compus apoi *decretul de unire,* în limbile greacă și latină, care a fost semnat de 115 delegați latini și numai de 33 de răsăriteni.

N-au semnat: mitropolitul Marcu Eugenicu al Efesului, dîrzul apărător al Ortodoxiei, și cei care fugiseră de la Sinod mai înainte, la 14 iunie 1439, între ei fiind Dimitrie Paleologul, fratele împăratului, mitropolitul Grigorie al Georgiei (Iviriei) cu un laic, Gheorghe Scholarios, secretarul împăratului, deși el stăruise pentru unire, Gheorghe Ghemist Plethon ș.a. Unii dintre fugari au fost prinși și constrînși să semneze.

Dintre sinodalii greci au semnat 16 mitropoliți, între ei și mitropolitul Damian al Moldovei, patru locțiitori de patriarhi, patru diaconi și reprezentanții celorlalți principi creștini. Împreună cu aceștia a semnat și împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul.

Mult mai tîrziu, înainte de 1452, mitropolitul Damian al Moldovei a renunțat la unire, alăturîndu-se antiuninoniștilor din Bizanț, după cum aflăm dintr-un *Raport al arhiereilor și al celorlalți contra sinodului din Florența,* înaintat împăratului Constantin al XI-lea Dragases (1448—1453), în 1452, de Ghenadie Scholarios (Ed. Petit-Siderides-Jugie, *Opere,* t. III, Paris, 1930, p. 193—195).

La 6 iulie 1439, în prezența papei Eugen al IV-lea, care a oficiat cu acest prilej, a fost proclamată oficial *unirea dintre cele două Biserici,* în catedrala Santa Maria del Fiore din Florența (construită între anii 1296—1436), de către cardinalul Iuliu Cesarini, care a citit textul latin,

și mitropolitul Visarion al Niceei, care a citit textul grec al decretului de unire.

Sinodul de la Ferrara — Florența este socotit de Biserica Romano-Catolică *al XVII-lea Conciliu general.*

De rezultatul acestui sinod latinii s-au bucurat mult la început, dar, în genere, el n-a mulțumit nici pe papă, nici pe împărat, nici pe greci.

În ședința ultimă, papa a mai pretins grecilor următoarele : primirea învățăturii apusene că o căsătorie încheiată după rînduielile canonice nu se poate desface, deci interzicerea divorțului, pedepsirea imediată a mitropolitului Marcu Eugenicu, cel mai mare adversar al unirii cu latinii, și alegerea unui urmaș al patriarhului Iosif al II-lea, decedat la Florența la 10 iunie 1439.

Grecii au respins toate aceste pretenții cu politețe obiectînd că alegerea patriarhului ecumenic se poate face numai în cuprinsul patriarhiei de Constantinopol, iar sfințirea lui ca arhiereu numai în catedrala Sf. Sofia.

Sinodul de la Ferrara-Florența, socotit de Biserica Romei ca al XVII-lea conciliu general sau ecumenic, a continuat după încheierea unirii cu grecii la 6 iulie 1439, fiind mutat la Roma, unde lucrările lui s-au ținut pînă în 1445.

Biserica romano-catolică a încheiat unirea și cu Bisericile Vechi Orientale : Armeană (22 noiembrie 1439), Iacobită (1442), Coptă și Abisiniană (4 februarie 1444), Nestoriană din Cipru (7 august 1445), fără ca aceste uniri să aibă o importanță deosebită.

În 26 august 1439 împăratul Ioan VIII și sinodalii greci au părăsit Italia și prin Veneția s-au întors la Constantinopol, ajungînd la 1 februarie 1440. De rezultatul acestui sinod n-a fost mulțumit nici împăratul și nici papa. Cînd papa a auzit că Marcu Eugenicu n-a voit să semneze decretul unirii a exclamat : «N-am realizat nimic», și de fapt nu s-a obținut nimic, căci decretul de la Florența a rămas pînă azi un simplu document în arhivele Vaticanului, ajutorul din Apus se rezumă la cîteva pungi de aur și argint și două corăbii de război.

La Constantinopol, încă înainte de a sosi delegația sinodală acasă, la aflarea veștii unirii clericii și credincioșii ortodocși au fost cuprinși de indignare. Cînd, în fine, reprezentanții Bisericii Ortodoxe au sosit la Constantinopol au fost întîmpinați cu epitete de «trădători» și «azimiți».

Istoricul Dukas relatează că, întrebîndu-i cum a ieșit sinodul, ei au răspuns : «ne-am vîndut credința... de frica frîncilor». Altceva nu aveau ce să spună.

Gheorghe Scholarios, după ce s-a întors la Constantinopol, a devenit din 1444, după moartea mitropolitului Marcu Eugenicu al Efesului († 23 ianuarie 1444), *Conducătorul adunării ortodocșilor* și cel mai mare adversar al unirii de la Florența din 6 iulie 1439, pe care a condamnat-o în 1445, în termeni foarte aspri, în *Primul tratat despre purcederea Duhului Sfînt*, exprimîndu-se astfel : *«Nici o nenorocire n-a fost pentru noi mai rea decît aceasta. Ea este mai rea decît foametea, chinurile și decît mii de morți»* (Ed. Petit-Siderides-Jugie, *Opere*, t. II. Paris, 1929,

p. 260, Pr. prof. I. Rămureanu, *Ghenadie II Scholarios...*, în «Ortodoxia», VIII (1956), nr. 1, p. 80—81).

Cît ajutor puteau da apusenii se va vedea în 1444, la Varna, unde armatele lor vor fi înfrînte ruşinos de puterea Semilunei.

Dacă de ochii lumii se părea că unirea a fost realizată cu succes, de vreme ce însuşi împăratul a fost de faţă, semnînd actul de unire din 6 iulie 1439 de la Florenţa, în realitate, nici de data aceasta nu s-a realizat nimic. Poporul ortodox din Imperiul bizantin s-a arătat mult mai refractar faţă de hotărîrile luate la Ferrara şi Florenţa, de cum s-a arătat faţă de cele luate de sinodul de la Lyon din 6 iulie 1274.

Împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul a crezut că prin aşezarea mitropolitului Mitrofan al II-lea de Cizic în scaunul patriarhal (1440—1443), care semnase actul unirii de la Florenţa, va putea aduce la îndeplinire unirea. Dar şi de data aceasta împăratul a luat o măsură greşită. Poporul n-a voit să participe la slujbele oficiate de preoţii şi episcopii care s-au alăturat unirii. În schimb, predicile pline de avînt şi de foc rostite de Marcu Eugenicu au fost sorbite de popor.

Cei trei patriarhi răsăriteni întruniţi la Ierusalim în 1443 au declarat fără valoare unirea de la Florenţa. Patriarhul unionist Mitrofan II a fost depus din scaun şi lovit cu anatemă. După moartea lui Mitrofan II sau «Mitrofan ucigătorul de mamă», adică de Biserică, cum era numit de popor, Scaunul patriarhal n-a putut fi ocupat timp de doi ani, împăratul negăsind nici un grec dispus să joace rolul unui «unit» cu Roma. În cele din urmă, în 1443, a fost aşezat în scaunul patriarhal la Constantinopol Grigorie Mammas, care ca patriarh s-a numit Grigorie al III-lea (1443—1450).

Ideea unirii a devenit cu totul urgisită mai ales în urma înfrîngerii ruşinoase a «cruciadei» de la Varna din 10 noiembrie 1444, pe care Apusul o trîmbiţase înainte.

Actul săvîrşit la Florenţa a semănat ură şi discordie între fraţii de acelaşi neam discreditînd Bizanţul dincolo de hotare, în lumea slavilor ortodocşi. Rusia pravoslavnică, prigonită chiar de Bizanţul ortodox, a văzut în actul săvîrşit de împăratul din Constantinopol o trădare a Ortodoxiei. Marele duce al Moscovei, Vasile al II-lea, îndată ce a revenit acasă mitropolitul Isidor, a dispus depunerea din scaun şi arestarea lui, lucru care s-a şi făcut printr-un sinod al Bisericii Ruse.

De acum înainte Rusia şi-a ales ea singură mitropolitul ei în 1448, în persoana lui Iona, ca o reacţie de distanţare faţă de Bizanţul apostat, care îşi pierduse dreptul de a juca primul rol între popoarele lumii ortodoxe. Greu încercata împărăţie bizantină a pierdut astfel şi sprijinul Rusiei. Toate străduinţele împăratului de a îndupleca poporul grec să accepte unirea au fost zadarnice. Învăţatul mitropolit Visarion al Niceei şi Isidor, mitropolitul Moscovei şi al Kievului, partizani fervenţi ai unirii, s-au refugiat în Italia, unde papa Eugen al IV-lea i-a răsplătit cu demnitatea de cardinal.

Unirea celor două Biserici a eşuat, neavînd nici un rezultat politic pozitiv, indispunînd în schimb pe sultanul Murad al II-lea. Împăratul Ioan al VIII-lea a trebuit să caute să liniştească pe sultan, asigurîndu-l

că tratativele duse la Ferrara și Florența nu au avut un substrat politic, ci doar unul religios.

S-a afirmat că după moartea împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul (1448) cei trei patriarhi din Alexandria, Antiohia și Ierusalim s-ar fi întrunit din nou la 1450 într-un sinod la Constantinopol, hotărînd din nou că unirea încheiată la Florența nu are nici o valoare. Patriarhul Grigorie al III-lea Mammas a fost excomunicat și depus, iar în locul lui a fost ales Atanasie al II-lea (1450). De frica poporului Grigorie a fugit la Roma unde a și murit (1459). Ultimul suveran bizantin, Constantin al XI-lea Dragases (1448—1453), se va adresa și el papei, cerîndu-i ajutor. Apusul condiționa însă trimiterea ajutoarelor de proclamarea oficială a unirii din Constantinopol, lucru care pînă acum nu se făcuse.

Papa Nicolae al V-lea (1447—1455) a trimis în delegație la 1 octombrie 1452 pe cardinalul Isidor († 1463), fostul mitropolit al Kievului și Moscovei, de neam grec, să proclame unirea oficială cu latinii. Clerul și poporul ortodox din Constantinopol au protestat violent. Monahul Ghenadie Scholarios a afișat la 1 noiembrie 1452 pe ușa chiliei sale de la mînăstirea Charsianit din Constantinopol un manifest în care, între altele, spunea locuitorilor capitalei bizantine : «*Iau martor pe Dumnezeu că faceți o unire rea*» (Ed. Petit—Siderides—Jugie, t. III, Paris, 1930, p. 171—172).

Cu toate protestele antiunioniștilor, unirea cu latinii încheiată la Florența la 6 iulie 1439 a fost proclamată oficial la 12 decembrie 1452, în ziua Sfîntului Spiridon, în catedrala Sfînta Sofia. Serviciul Sfintei Liturghii «pentru unire» a fost oficiat în prezența împăratului Constantin al XI-lea Dragases și a înalților demnitari bizantini de patriarhul unionist Grigorie al III-lea Mammas și de legatul pontifical, cardinalul Isidor, care au slujit în sobor cu 300 de preoți.

Această proclamare oficială a unirii provocă o mare agitație printre credincioșii ortodocși. Marele duce Luca Notara, al doilea în rang după împărat, spuse atunci faimoasele cuvinte : «*Mai bine să vedem domnind în mijlocul orașului turbanul turcilor, decît tiara latinilor !*» (Ducas, *Istoria bizantină*, XXXVII, 10, Migne, P. G. CVII, col. 1072 C.). Nenorocirea veni curînd, căci la 29 mai 1453 Constantinopolul a căzut în mîinile turcilor victorioși.

Într-un sinod ținut în 1483 (4) la Constantinopol, la care participau și patriarhii Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului, va fi denunțată unirea de la Florența ca «falsă și străină de Biserica Răsăritului». Dacă despre unirea de la Lyon din 1274 s-a afirmat că a fost o capitulare impusă Orientului de Occident, unirea din Florența a fost o adîncire și mai mare a dezbinării dintre Biserici, pentru că reacțiile populare față de ceea ce s-a săvîrșit acolo au mers mult mai departe decît spuneau «bărbile tunse» de care vorbesc cronicarii Moldovei. A fost o operă străină, pe care o vor respinge mereu popoarele ortodoxe ajunse sub turci și care se vor apropia și se vor întări reciproc tocmai prin unitatea credinței ortodoxe.

Unirea de la Florența a fost ultima unire încheiată pe cale de tratative și sinoade între greci și latini. Singurul cîștig de la Florența a

fost, cum spune un istoric apusean, unirea cu Roma a unora dintre armeni, sirieni și dintre abisinieni (Janin). După căderea Constantinopolului sub turci asemenea tratative erau imposibile, căci turcii, atunci în plină ascensiune militară și politică, nu doreau întărirea creștinilor, nici a ortodocșilor, nici a catolicilor. Papii au căutat și în parte au reușit să atragă pe unii ortodocși prin alte mijloace: propagandă, școli, ajutoare, diplomație, mijloace politice.

BIBLIOGRAFIE*

Izvoare:

Concilium Florentinum, 7 vol., Roma, 1940—1958; J. Gill, *Quae supersunt actorum graecorum Concilii Florentini*, Rom. col., 1953; V. Laurent, *Les «Mémoires» du grand ecclésiastique de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence* (1438—1439), 710 p., Paris, 1971.

Studii

P. Karlin-Hayter, *Studies in Byzantine political history. Sources and controversies*, London, 1981; A. H. Bredero, *Le moyen âge et le purgatoire*, în «Revue d'histoire ecclésiastique», LXXVIII (1983), nr. 2, p. 429—452.

C. N. Tsirpanlis, *Mark Eugenicus and the Council of Florence. A historical reevaluation of his personality*, Thessalonique, 1974; A. Vasiliadis, *Marcu Eugenicu și unirea Bisericilor, în greceşte*, Atena, 1972; J. Décarreaux, *L'Union des Eglises au Concile de Ferrare—Florence*, Chevetogne, 1965; E. Delaruelle, E. R. Labande, P. Outuline, *Le Grand Schisme et la crise conciliaire (1378—1479)*, I—II (Histoire de L'Eglise, 14), Paris, 1962—1964; J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959. O. Halecki, *From Florence to Brest*, Rom., 1958; G. Hofmann, *Concilium Florentinum*, I, în «Orientalia Christiana», XVI (1929), nr. 57; II, XVII (1930), nr. 59; III, XXII (1931), nr. 68; Idem, *Die Florentiner Union*, în «Orientalia Christiana Periodica», III (1937), nr. 3—4, 1939 ș. u.; M. Viller, *La question de l'union des Eglises entre Grecs et Latins depuis le Concile de Lyon jusqu'à celui de Florence*, în «Revue d'histoire ecclésiastique», 17 (1921), p. 261—305; 515, 532; 18 (1922), p. 20—60; Ch.-J. Hefele-Dom H. Leclercq, *Histoire des conciles*, t. VII, 2-e partie, Paris, 1916. O foarte bogată bibliografie a concliliului de la Ferrara—Florența se găsește în *Essai de bibliographie sur le Concile de Florence*, în «Irénikon», XVI (1939), nr. 3—4, p. 305—350 și nr. 6, p. 590: Compléments à la bibliographie sur le concile de Florence.

În limba română:

Pavel Chihaia, *În legătură cu absența delegației Țării Românești la conciliul de la Ferrara—Florența* (1438—1439), în «Glasul Bisericii», XXXVII (1979), nr. 1—2, p. 155—165; Pr. prof. Milan Șesan, *Unirea Florentină și papalitatea*, în «Mitropolia Ardealului», 1961; Petre S. Năsturel, *Cîteva însemnări despre sinodul de la Florența*, în «Mitropolia Olteniei», XI (1959), nr. 9—12, p. 643—649; *Quelques observations sur l'union de Florence*, în «Sud-Est Forschungen», 18 (1959), p. 84—89; Pr. prof. I. Rămureanu, *Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci*, în «Ortodoxia», București, VIII (1956), nr. 1, p. 71—109, aici p. 78—81; Pr. prof. T. Bodogae, *De ce n-a reușit unirea de la Florența?* în «Revista teologică», Sibiu, 1939; Gruia Ștefan, *Moldova în sinodul de unire din Florența 1439*, în «Revista teologică», IX (1921), nr. 1—3, p. 57—71.

C. Auner, *Moldova la soborul din Florența*, ed. 2-a, București, 1915. Extras din «Revista Catolică», IV (1915). Cu privire la filosoful Gheorghe Ghemist Plethon de la Mistra († 25 iunie 1452), vezi studiul: Fr. Masai, *Plèthon et le plèthonisme de Mistra*, Paris, Les Belles Lettres, 1956, 419 p. Recenzie Pr. prof. I. Rămureanu, «Ortodoxia», XI (1959), nr. 3, p. 464—470.

* Bibliografie întocmită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

Căderea Constantinopolului sub turci și urmările ei *

De multă vreme se simțea că sfîrșitul falnicei capitale bizantine nu mai putea fi prea îndepărtat. După ce încă din 1326 orașul Brusa de pe țărmul asiatic al Bosforului devenise, odată cu moartea sultanilor Osman și Urcan, panteonul suveranilor otomani, iar din 1365 capitala lor se va muta la Adrianopol, înaintarea turcilor nu mai putea fi oprită în întreg spațiul peste care Imperiul bizantin avusese controlul în ultimii 300 de ani. Cererile disperate după ajutor, întîi la sîrbi și la bulgari, apoi la papă, la împăratul german, la regii Franței ori ai Angliei, cît și la regele Ungariei și la principii ruși, s-au dovedit fără rezultat. Am arătat în altă parte că în schimbul ajutorului militar împărații nu s-au dat înapoi de la jertfirea însăși a independenței lor spirituale. Pînă și regele Ungariei Ludovic I (1342—1382) va cere împăratului bizantin Ioan al V-lea Paleologul (1341—1376; 1379—1391) drept condiție pentru ajutor nu numai recunoașterea primatului papal, ci chiar și obligația de a se boteza din nou după modelul catolic. N-a fost destul că și-a trimis fiul ostatec la Avignon în 1355, ci pînă la urmă disperat împăratul Ioan V Paleologul va îmbrățișa, împreună cu întreaga familie, la 21 octombrie 1369 chiar ritul latin. Totul a fost în zadar.

El a mers și mai departe: a vîndut Veneției insula Tenedos numai ca să poată primi înapoi, pe lîngă ceva bani, giuvaerurile coroanei rămase înainte cu 30 de ani orașului de pe lagune. Dar, întrucît în lipsa lui din capitală treburile publice erau conduse de regentul Andronic Paleologul și întrucît acesta vînduse aceeași insulă genovezilor, împăratul Ioan al V-lea a ajuns într-o situație așa de jenantă, că n-avea nici cu ce plăti călătoria de întoarcere de la Veneția la Constantinopol.

După doi ani de absență din țară împăratul va ajunge să trăiască decepții și mai amare. În anul 1371, în urma biruinței turcești de la Cirmen, pe rîul Maritza, a ajuns și el ca și fostul său rival, țarul Bulgariei, vasal turcesc, cu obligația de a plăti tribut sultanului, tribut care va urca pînă în anul 1400 la suma de 30.000 de aspri. Iar turcii înaintau mereu; în 1389 cădea Serbia, la 1393 Bulgaria de răsărit cu capitala la Tîrnovo, iar în 1396 Bulgaria de apus cu capitala la Vidin. În 1390 sultanul Baiazid I Ilderîm (Fulgerul, 1389—1403) se socotea ca și intrat în capitala bizantină pentru că sprijinise pe Ioan VII ca rival al împăratului Manuil al II-lea Paleologul (1391—1425). Din fericire acesta din urmă reuși să-și alunge rivalul. Dar ce folos? Ca vasal turcesc, Manuil al II-lea Paleologul trebuia să însoțească pe sultan oriunde cu trupe armate pentru a lupta. Așa a trebuit să-l însoțească de pildă, în Asia Mică, împotriva turcilor selgiucizi. Apoi, pentru că împăratul Ioan al V-lea începuse în Constantinopol să-și rezerve unele porțiuni din fortificațiile orașului, sultanul îi ceru să le dărîme, amenințîndu-l că dacă nu se supune va ucide pe Manuil III, care era ostatec la curtea sultanului.

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

Se știe că pentru adunare de ajutoare, împăratul Manuil al II-lea Paleologul a plecat, cum nu mai făcuse nici un alt împărat bizantin înainte, pe la curțile suveranilor din Apus : la Veneția, Milano, Paris, Londra, între anii 1399—1402, întorcîndu-se fără nici un rezultat, în afară de promisiuni care nu s-au realizat. O oarecare ușurare pentru Imperiul bizantin a constituit înfrîngerea turcilor la Ancyra, azi Ankara, la 1402. Dar, slăbiți și descurajați că nici împăratul german, nici republica Veneția, nici regele Aragonului și nici un alt suveran din Apus nu le venea în ajutor, bizantinii n-au îndrăznit să exploateze momentul.

Greșeala bizantinilor de a se fi apropiat de sultani (1403—1421) și de a fi cerut și primit sprijin pentru unul dintre pretendenții la tron a adus cu ea situația și mai primejdioasă din anul 1422, cînd sultanul Murad al II-lea (1421—1451) a asediat în toată regula Constantinopolul, dar rezistența zidurilor și o panică curioasă asupra lui și armatei sale l-au determinat să renunțe la asediu.

Puterea Imperiului bizantin și a capitalei sale însă slăbea văzînd cu ochii. În 1424 tributul se ridică la suma de 300.000 aspri. În 1430 turcii ocupă Tesalonicul pe care bizantinii îl vînduseră Veneției. Încercarea disperată a împăratului de a obține — prin unirea bisericească de la Ferrara-Florența (1438—1439) — ajutor militar din Apus n-a dat nici un rezultat, iar înlăuntru a provocat numai dezbinare, cum spusese istoricul contemporan Sphrantzes. După înfrîngerea de la Varna din 10 noiembrie 1444 se simțea tot mai mult că turcii au de gînd să lichideze întîi cu marginile Imperiului, apoi să ia cu asalt Constantinopolul. În 1446 Murad al II-lea pustii cea mai mare parte a ținuturilor grecești, robind peste 60.000 creștini. Ar fi supus curînd și capitala bizantină dacă n-ar fi avut încă dificultăți cu cei doi viteji : Iancu de Hunedoara, voievodul Transilvaniei (1441—1456, între 1446—1452, guvernatorul general al regatului Ungariei și Georg Skanderbeg Castriotul (1443—1468), eroul național al albanezilor.

Încă din 1444 se semnase între Ungaria și Turcia un tratat de neagresiune pe termen de 10 ani. Se știe că sub presiunea cercurilor conducătoare catolice tratatul nu a fost respectat. După înfrîngerea de la Varna, 10 noiembrie 1444, a urmat cea de la Cossovopolie din 1448, unde armata creștină condusă de voievodul Transilvaniei, Iancu de Hunedoara (1441 — † 11 august 1456) a fost învinsă.

La 6 ianuarie 1449 a fost încoronat, în catedrala din Mistra, ultimul împărat bizantin, Constantin XI Dragases (1448—1453), care repurtase mai ales în Moreea și în centrul Greciei succese răsunătoare, încît se părea la un moment dat că el e pe cale de a instaura din nou, măcar în parte, dominația bizantină peste vechile teritorii ale Imperiului.

Dar și în tabăra turcească au avut loc schimbări hotărîtoare. Cînd, în februarie 1451, murea bătrînul și «oarecum» pașnicul Murad II, frînele au fost luate de tînărul Mahomed al II-lea (1451—1481) pe atunci în vîrstă de abia 21 ani, temperament semeț, energic și foarte bun tactician. De mic a fost dat pe mîna unor dascăli capabili, care l-au învățat nu numai știință și filosofie (vorbea pe lîngă turcă, limbile : arabă, greacă, latină, persană și chaldaica (și kurda sau poate siriaca), ci și o aleasă pregătire militară.

Murad al II-lea se retrăsese de la conducere încă din 1446 ; tînărul Mahomed al II-lea nu suferea amestecul bătrînilor generali în problemele sale, ceea ce a dat naştere la unele neînţelegeri care au generat eşecurile armatei în luptele din Albania şi Grecia. Situaţia creată a necesitat intervenţia bătrînului Murad şi surghiunirea tînărului. Întîmplările copilăriei l-au făcut să nu se încreadă în nimeni. Inteligenţa şi hotărîrea lui au impus un ritm nou evenimentelor, mai ales după ce, din ordinul lui, a pus să fie sugrumat un frate al său, singurul dintre pretendenţii posibili să ia conducerea puhoiului turcesc.

Curînd după moartea lui Murad al II-lea, tînărul Mahomed al II-lea nu mai avea răbdare. Întocmea într-una planuri, alerga pe teren încoace şi încolo. Ca «să-i fie mai uşor la împresurarea Bizanţului» (Chalkokondil), sultanul a construit pe ţărmul european al Bosforului, faţă în faţă cu cetatea ridicată acolo de sultanul Baiazid şi urmaşii săi, numită Anadol-Hisar, o altă fortăreaţă, numită Rumeli-Hisar, în formă de triunghi, avînd în cele trei unghiuri şi cîte un turn. «Această fortăreaţă (Rumeli-Hisar), nu poate fi luată cu asalt nici de pe mare, pentru că e plină de bombarde, dar tot aşa nici de pe uscat nu te poţi apropia de ea», spune în jurnalul său veneţianul Nicolo Barbaro. În felul acesta, fiecare îşi dădea seama cu ce scop s-a făcut lucrarea.

Nici o corabie nu mai putea intra în port fără să nu fi fost «vămuită» de sultan. «Nu se mai auzea între cei din Constantinopol, din Tracia şi din toată Asia alt cuvînt decît : «acum s-a apropiat sfîrşitul» (Ducas). În acelaşi timp, sultanul Mahomed al II-lea chemase tot felul de specialişti pentru pregătirea asaltului. Între ei la loc de frunte era tunarul Orban sau Urban, un inginer ungur, sau poate român din Transilvania, care şi-a oferit serviciile mai întîi bizantinilor, dar pentru că aceştia n-au avut cu ce-l plăti, a trecut la turci, care i-au oferit de trei ori mai mult decît ceruse. «Tunul cel mare va ajunge în faţa zidurilor Constantinopolului tras de şaptezeci de perechi de boi şi de două mii de bărbaţi» (spune Chalkokondil).

Ghiulelele lui cîntăreau între 600—900 kg. Alţi 200 de oameni netezeau drumul de la Adrianopol spre capitală. În acelaşi timp s-au săpat tranşee şi galerii pe sub pămînt, turcii gîndindu-se să intre direct în cetate. Dar tunul lui Orban a hotărît soarta asediului. Înainte de a începe asediul sultanul făcuse inofensive şi armatele creştine din Moreea, pentru a opri eventuala trimitere de provizii şi de ajutoare de la fratele împăratului, Dimitrie Paleologul (1449—1460), despotul Peloponezului.

Ajutoare din apus n-au venit ; papa nu voia să trimită nimic pînă nu se confirma unirea, regele Aragonului a permis doar strîngerea de alimente, dar cele două vase cu cîte 100 de oameni n-au mai ajuns la timp.

În locul lor, ca o amară ironie, apăru cardinalul Isidor cu bula de unire a Bisericilor, care mai mult întărîtă spiritele. Singurul ajutor din afară l-a dat potentatul genovez din Kaffa Crimeii, Giovanni Giustiniani Longo, care intrase în Cornul de Aur înainte de a începe asediul. El veni cu două trireme sau vapoare mai mari cu un efectiv de 700 de oameni şi trebuie spus că cei mai mulţi dintre ei au luptat vitejeşte

pînă la urmă. În total, împăratul bizantin avea doar 5000 de soldaţi proprii şi cam 2000 de mercenari străini. Se mai aflau ancorate în porturile capitalei 2 vase veneţiene, al căror echipaj a luptat şi el cu entuziasm alături de ceilalţi.

A fost o mare greşeală politică a latinilor că n-au înţeles iminenţa pericolului turcesc şi n-au făcut nimic în mod dezinteresat pentru salvarea Constantinopolului, aşteptînd cu indiferenţă căderea celui mai frumos oraş al Evului Mediu. «În realitate, spune cu imparţialitate bizantinologul francez Ch. Diehl, Occidentul se dezinteresa de Imperiul bizantin, nu se gîndea decît să profite de mizeria lui pentru a-l supune din punct de vedere religios, a-l cuceri politiceşte şi a-l domina economiceşte. Papalitatea nu visa decît de a restabili unirea, fără să se neliniştească de dezgustul pe care-l încercau bizantinii ; prinţii Occidentului nu se gîndeau decît la împărţirea Imperiului» (Ch. Diehl, *Histoire de l'empire byzantin*, 12-e, éd. Paris, 1934, p. 208—209).

Într-adevăr, cucerirea economică a Imperiului bizantin fusese făcută de Occident, îndeosebi de Veneţia şi Genova, înainte ca turcii să cucerească teritoriul său.

Dintre răsăriteni, marele principe al Moscovei, Vasile al II-lea (1425—1462) avea destule greutăţi, încît n-a putut trimite ajutor. Ţările române, unde domneau Alexăndrel (1452—1454) al Moldovei şi Vladislav al II-lea (1447—1454) al Ţării Româneşti, n-au trimis ajutoare, pentru a nu intra în conflict cu turcii. Unii dintre scriitorii care ne-au lăsat ştiri despre asediul Constantinopolului afirmă că întreaga populaţie a capitalei se ridică la 40—50.000 şi că dintre aceştia erau numai vreo 5000 în stare să poarte arme. Se ştie că în timpul asediului au participat într-o formă sau alta la acţiunea de apărare şi femeile şi copiii. În ultimele zile au fost înrolaţi şi un număr de călugări. Cînd trupele turceşti au intrat în oraş au fost ucişi aproape 4000 de bizantini şi mai multe mii dintre ei au fost făcuţi prizonieri.

Efectivul trupelor turceşti a fost foarte mare : unii vorbesc de 160.000, alţii de 200.000, alţii în mod exagerat de 300.000. Turcii au luptat atît pe uscat, unde au distrus ultimele construcţii creştine din jurul zidului lung de 7 km în vestul oraşului, cît şi pe apă.

Cu toate că mulţimea tunurilor şi îndeosebi a celui mare nu puteau executa mai mult de 7 trageri pe zi, totuşi stricăciunile produse de ele au fost mari. Dar, îndată ce se lăsa noaptea, toţi creştinii, între ei şi femeile şi copiii, aruncau scînduri şi buţi pline cu pămînt şi refăceau la loc tot ce se putea. Şase săptămîni au durat atacurile. În noaptea de 18 aprilie, însuşi sultanul veni în frunte cu torţe şi cu scări de escaladat zidurile. Conduşi de Giustiniani Longo, bizantinii au biruit în acest asalt. Rezultatul : cel puţin 200 de morţi de partea turcilor, nici unul între creştini. După patru ceasuri de luptă, turcii s-au retras. Peste alte două zile, 4 vase genoveze reuşesc să spargă blocada sutelor de vase «inamice», să incendieze «cu foc grecesc» multe din ele şi să se întoarcă totuşi nestricate, trecînd prin blocajul turcesc, la bazele lor. Toate acestea sub ochii furioşi ai sultanului. Dar în noaptea de 21 spre 22 aprilie, Mahomed al II-lea realiză o acţiune extraordinară : vreo 70 de vase

turcești au fost transportate pe colina din Pera cu ajutorul unui sistem de scripeți, alunecînd apoi de acolo, pe uscat ca pe apă, în Cornul de Aur, de unde se puteau controla toate manevrele bizantinilor. Acest fapt a creat în inimile creștinilor o stupoare paralizantă.

Deși bizantinii blocaseră cu lanțuri metalice intrarea în port, împiedicînd posibilitatea de joncțiune a vaselor turcești pînă la 23 mai, totuși sosirea lor în apele portului prezenta un mare pericol pentru bizantini. La 23 mai, însă, pe un pod de pontoane, armata turcească putea opera în chip unitar acțiuni atît dintr-o parte, cît și din alta a frontului. Iar tunurile trăgeau înainte. Pînă atunci fuseseră respinse alte asalturi, cum a fost cel din 7 mai, cînd însuși stegarul sultanului a fost despicat în două. Dar în seara de 23 mai lanțurile din portul orașului încetară să mai fie pentru turci o piedică.

În sfîrșit, în fața zvonurilor că se pregătește o nouă cruciadă creștină, dar și hotărît să termine oricum cu «ghiaurii», consiliul de război turc a decis asaltul general pe data de 29 mai. În ajun fiecare din cei doi conducători, Constantin al XI-lea și Mahomed al II-lea, și-au pregătit generalii. Sultanul a spus că a jurat pe mormintele părinților să termine odată cu rușinea asta. În noaptea de 28 spre 29 mai autoritățile civile și religioase ale Constantinopolului, în frunte cu împăratul, au participat la o Liturghie solemnă, ultima în renumita catedrală a Sfintei Sofii, s-au împărtășit cu toții și au plecat la apărarea orașului. Împăratul Constantin al XI-lea Dragases a făcut apel la toți să lupte eroic. «Turcii au arme multe, noi însă avem credință. De va vrea Dumnezeu vom birui ca David pe Goliat».

Creștinii s-au împărtășit cu toții. Nu se mai uitau că unii sînt latini, alții greci.

Între orele 1 și 2 noaptea turcii atacară în trei locuri deodată. În două sînt respinși ; presiunea mai puternică a fost lîngă poarta Sfîntului Roman, unde lupta împăratul. Aci a fost rănit Giustiniani Longo și scos din luptă. A fost transportat îndată pe o corabie și va muri în insula Hios. S-au făcut presiuni pe lîngă împărat să se retragă cît mai era vreme, urmînd să organizeze ulterior o campanie creștină pentru a recîștiga Bizanțul. El n-a vrut să-și părăsească soldații. Prima intrare la Kerkoporta, în drumul spre Adrianopol, a cedat. Tunul făcuse o spărtură în palisada improvizată. Era un gol de 30 metri. Nu se va ști niciodată dacă poarta Sfîntului Roman a rămas ori nu deschisă. Împăratul nici nu se știe unde a căzut ; trupul său nu a mai fost găsit.

Îmbulzeala și masacrul au mistuit pe puținii creștini cîți mai rămăseseră. Mulți din ei au fugit spre Sf. Sofia. O mulțime enormă, bărbați, femei, bătrîni și copii, călugări și călugărițe se adăpostiră în Sfînta Sofia, crezînd că vor găsi salvarea în marea catedrală a Ortodoxiei.

Chiar și în aceste momente tragice, ne spune istoricul Ducas, ura împotriva latinilor era așa de mare încît grecii n-ar fi primit nicidecum unirea cu Biserica Romei. Să ne aducem aminte că, la 12 decembrie 1452, cînd cardinalul Isidor a proclamat unirea oficială în numele papii Nicolae al V-lea (1447—1455), în catedrala Sfintei Sofii, Lucas Notaras, prima autoritate în Constantinopol după împărat, spusese aceste faimoase cuvinte : «*Mai bine să vedem în mijlocul orașului domnind tur-*

banul turcilor decît mitra latinilor» (Ducas, *Istoria bizantină*, XXXVII, P. G., CL. II., 1072 C). Iată că, numai cu șase luni mai tîrziu, bizantinii au putut trăi groaznica realitate a acelor cuvinte ! Și trăiesc această realitate plină de grele suferințe de peste cinci sute de ani ! Nu era oare mai bine, în locul ambițiilor și aroganței lor deșarte, grecii și latinii să se fi încredințat lui Dumnezeu în unire și uniți să fi ținut piept păgînilor ? Orice judecată sănătoasă și cinstită n-ar da decît un răspuns afirmativ la această întrebare.

Au pierit atunci în Constantinopol peste 4.000 de creștini, iar alte mii au fost înrobiți și vînduți ca sclavi. În unele locuri, preoții sau călugării au predat de bună voie locașurile. Trupele turcești s-au năpustit prin case, prin mînăstiri, prin magazii și prin biserici, prădînd tot ce voiau : obiecte, podoabe, oameni. În *Sf. Sofia* creștinii se aflau la Sf. Liturghie, cînd, deodată, ușile au fost forțate și cete de turci înarmați au pătruns înlăuntru : bătrîni neputincioși au fost omoriți, iar cei mai tineri, bărbați și femei legați laolaltă, urmau să fie vînduți ca robi pe piețele Orientului. Certurile și luptele pentru împărțirea prăzii s-au prelungit peste tot. Istoricii Sphrantzes și Critobul spun că, în momentul cînd au văzut pe turci îndreptîndu-se asupra lor, unii din preoții care slujeau la altar au luat Sfintele Taine și s-au îndreptat cu ele spre peretele de miazăzi ; acesta s-a deschis și i-a cuprins și acolo vor rămîne pînă ce clădirea cea sfințită va fi iarăși biserică.

Sultanul Mahomed al II-lea a intrat în după-amiaza zilei de 29 mai sau a doua zi în catedrala Sf. Sofia și văzînd pe un turc care strica mozaicul l-a mustrat, spunîndu-i furios : V-am permis să jefuiți orașul, să înrobiți pe locuitorii lui ! Nu vă este de ajuns ? Clădirile, monumentele, edificiile publice sînt ale mele. De ele să nu se mai atingă nimeni. Se îndreptă apoi cu fața spre Meca și puse un «imam» (preot musulman) să rostească predica în numele profetului Mahomed, și declară catedrala moschee. Unii din soldați incendiară manuscrise, alții le comercializau. Pe un taler puteai lua zeci de manuscrise cu operele lui Aristotel sau Platon, iar Evangheliarele, după ce erau despuiate de aurul sau argintul de pe ele, erau vîndute, altele aruncate în foc, așa cum făceau și cu icoanele, la focul cărora își frigeau cărnurile. (Ducas XLII).

Au fost totuși și istorici care au afirmat că turcii au fost mai puțin duri cu Bizanțul decît fuseseră cruciații ! (Uspenski). Se pare că sultanul a dat ordin ca Biserica Sfinților Apostoli să rămînă neatinsă, lăsînd-o în seama creștinilor. Într-adevăr — deși se afla în drumul primelor năvale în oraș —, sultanul Mahomed al II-lea a încredințat-o unor paznici spre a o cruța de jafuri. Tot așa se va fi întîmplat cu bisericile din cartierul mînăstirii Studion, precum și cu cele din Fanar, care au fost ferite de jafuri. Sultanul însuși s-a gîndit să stabilească un statut juridic Bisericii creștine în cadrul statului turc.

Astfel a luat sfîrșit Imperiul bizantin după o existență de mai bine de o mie de ani. «Timp de secole el a fost campionul creștinătății contra Islamului, apărătorul civilziației contra barbariei, educatorul Orientului slav, după ce a făcut să se simtă influența sa pînă în Occident... De la extremitățile Greciei pînă în fundul Rusiei, toate popoarele Europei

orientale, turci și greci, sîrbi și bulgari, români și ruși au păstrat amintirea vie și tradițiile Bizanțului dispărut» *(Ch. Diehl, Histoire de l'empire byzantin*, 12-e, Paris, 1934, p. 219—220).

În viața lui, de peste un mileniu, Bizanțul a propagat creștinismul, l-a apărat de erezii, a contribuit la stabilirea dogmelor fundamentale ale creștinismului în cele șapte Sinoade ecumenice, a sprijinit și răspîndit cultura sub aspectele ei cele mai variate, a lăsat în viața spirituală a tuturor popoarelor ortodoxe tradiții și principii de viață proprii prin folosirea limbilor naționale, care pînă la urmă se vor dovedi salvatoare pentru trezirea națională a popoarelor din Orientul creștin tot datorită culturii și spiritului bizantin.

La cîțiva ani după căderea Constantinopolului sub turci în 1453, au căzut și celelalte state grecești, frînturi ale Imperiului bizantin, după cum urmează : La 1460 turcii cuceriră Peloponezul sau Moreea, unde rezistă despotatul de Mistra, care din 1262 revenise puterii Imperiului bizantin, despotat condus atunci de Toma (1432—1460) și Dimitrie Paleologul 1449—1460), frații împăratului Constantin al XI-lea Dragases. La 15 august 1461 turcii cuceriră Imperiul grec de Trebizonda, de sub conducerea împăratului David Comnen (1459—1461), creat în 1204 de Alexios I Comnen (1204—1222), după cucerirea Constantinopolului în 1204 de cavalerii occidentali ai cruciadei a IV-a.

Mahomed al II-lea se considera moștenitorul legitim al puterii imperiale bizantine și în unele privințe el a căutat să se comporte ca un basileu. Pînă la sfîrșitul domniei el reuși să creeze din fărîmițările și ruinele Imperiului bizantin un altul, Imperiul turc, care se întindea din Mesopotamia la Marea Adriatică și rîul Sava. Creșterea exterioară a Imperiului otoman a atins limitele Imperiului bizantin.

Biserica ortodoxă în timpul sultanului Mahomed al II-lea

După liniștirea lucrurilor în Constantinopol, Mahomed al II-lea a cerut ortodocșilor să-și aleagă un patriarh. La căderea Constantinopolului scaunul patriarhal era vacant. Ultimul patriarh ecumenic, Grigorie al III-lea Mammas (1443—1450), unionist, din cauza opoziției populației față de unirea cu latinii, a părăsit orașul în 1450. Grecii, avînd în vedere că turcii nu ar fi acceptat un unionist, se gîndiră la învățatul monah Ghenadie Scholarios.

Înainte de a intra în monahism acesta îndeplinise demnitatea de *«Judecător general al romeilor»* (bizantinilor) și aceea de *Secretar general al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul* (1425—1448) și în această calitate a însoțit pe împărat la sinodul unionist din Ferrara-Florența (1438—1439). Ca mirean, el n-a semnat actul de unire din 6 iulie 1439 de la Florența deși, în timpul discuțiilor, din motive politice, a fost pentru unire.

După ce s-a întors la Constantinopol în 1439, văzînd ura crescîndă a clericilor și credincioșilor contra unirii cu Roma, Ghenadie Scholarios a devenit, după moartea mitropolitului Marcu Eugenicu al Efesului

(† 23 ianuarie 1444), apărătorul Ortodoxiei împotriva celor care cedaseră la Ferrara-Florența, *conducătorul adunării ortodocșilor în Bizanț* și cel mai mare adversar al unirii cu latinii.

La sfîrșitul anului 1445, în lucrarea *Despre purcederea Duhului Sfînt*, el condamnă în termeni foarte aspri unirea dintre greci și latini din 6 iulie 1439 de la Florența, spunînd astfel : «*Nici o nenorocire n-a fost pentru noi mai rea decît aceasta. Ea este mai rea decît foametea, chinurile și decît mii de morți*» (Ed. Petit—Siderides—Jugie, *Opere*, t. II, Paris, 1929, p. 260).

De asemenea, după ce s-a călugărit, el a protestat energic la 1 noiembrie 1452 din mînăstirea Pantocratorului contra proclamării oficiale a unirii în Bizanț, spunînd unioniștilor : «*Iau martor pe Dumnezeu că faceți o unire rea : veți fi pierduți*» (Petit—Siderides—Jugie, *Opere*, t. III, Paris, 1930, p. 171—172).

Informîndu-se unde se află monahul Ghenadie Scholarios, grecii îl găsiră la Adrianopol în slujba unui turc bogat, care l-a tratat cu omenie. *Sultanul porunci* să fie adus îndată la Constantinopol spre a ocupa scaunul de patriarh.

Alegerea lui Ghenadie al II-lea Scholarios ca patriarh s-a făcut într-un sinod ținut la Constantinopol și a fost hirotonit de mitropolitul de Heracleea. Instalarea sa ca patriarh ecumenic s-a făcut la 6 ianuarie 1454 și a păstorit în trei rînduri (1454—1456 ; 1462—1463 și 1464—1465).

Sultanul Mahomed al II-lea avea interes să arate creștinilor o oarecare bunăvoință, deoarece în Imperiul otoman multinațional și pluriconfesional ei se aflau în mare număr.

Întrucît sistemul teocratic al Coranului oprește pe musulmani să aibă legături directe cu cei de altă credință, Mahomed al II-lea, fiind unul dintre cei mai instruiți conducători politici ai timpului, influențat în parte de spiritul Renașterii, pentru a face posibilă o conviețuire pașnică între «agareni» și «creștini» și a stabili un «*modus vivendi*» între ei, luă măsuri pentru menținerea și organizarea Patriarhiei Ecumenice dînd dovadă de marea lui perspicacitate, priceperea și clarviziunea lui politică. De aceea s-a arătat binevoitor față de patriarhul Ghenadie Scholarios.

Sultanul dărui la început creștinilor ortodocși ca reședință patriarhală biserica Sfinții Apostoli, marea necropolă a împăraților bizantini, zidită de Constantin cel Mare (306—337), restaurată de împăratul Justinian cel Mare (527—565), jefuită, însă, după 13 aprilie 1204 de cavalerii occidentali ai cruciadei a IV-a, pe locul căreia se află azi geamia Fatih, ridicată după aceea chiar de Mahomed al II-lea.

În catedrala Sfinților Apostoli s-a făcut întronizarea patriarhului Ghenadie al II-lea Scholarios. Sultanul Mahomed al II-lea, care se considera urmașul basileilor bizantini, a ținut să respecte ceremonialul care se obișnuia la investirea unui patriarh ecumenic în timpul împăraților bizantini, atît cît îi putea permite situația lui de căpetenie religioasă a musulmanilor.

În acest scop, ne spune istoricul Gheorghe Sphrantzes, sultanul a invitat pe patriarh să ia masa împreună și să vorbească multe :

«Şi venind patriarhul, l-a primit tiranul cu mare cinste şi vorbind multe împreună, i-a făcut patriarhului multe promisiuni. Iar cînd s-a apropiat timpul să plece patriarhul din palat, ridicîndu-se sultanul, i-a dat acea preţioasă cîrje şi l-a rugat s-o primească».

Apoi, din ordinul sultanului, mai marii curţii au însoţit pe patriarh pînă la catedrala Sfinţilor Apostoli (Gh. Sphrantzes, *Chronikon Majus*, 1, 3, P. G., CLVI, 894 C — 895 AB ; şi Pseudo-Sphrantzes, adică Macarie Melissenos, *Chronikon*, 1258—1481, liber III, 13, 15, ed. Vasile Grecu, Bucureşti, 1966, p. 499 şi 455—456).

În catedrala Sfinţii Apostoli patriarhul Ghenadie Scholarios a rămas puţin timp, deoarece într-o zi a găsit cadavrul unui turc. Biserica fiind socotită pîngărită, patriarhul a cerut sultanului o altă reşedinţă patriarhală, unde se aflau mai mulţi greci, iar acesta îi dădu în 1455 mînăstirea de călugăriţe *«Pammakaristos»* a *«Prea Fericitei Fecioare»*, unde a rămas Patriarhia Ecumenică pînă la 1587.

Din acest an, reşedinţa Patriarhiei Ecumenice a peregrinat în mai multe locuri. Ea a fost adăpostită zece ani la *Vlah Sarai*, palatul prinţilor Ţării Româneşti sau al reprezentanţilor lor pe lîngă Înalta Poartă.

În 1591 sultanul Murad al III-lea (1574—1595) prefăcu biserica mănăstirii Sfintei Fecioare în moschee.

După 1597 Patriarhia Ecumenică găsi adăpost pentru trei ani în biserica Sf. Dumitru Xiloportas, de unde, la începutul secolului al XVIII-lea (1600—1602), se mută în biserica Sfîntul Gheorghe, în cartierul grec al Fanarului, în fundul Cornului de Aur, unde a rămas pînă azi.

De la prima întîlnire cu patriarhul Ghenadie Scholarios, sau în cele următoare, sultanul Mahomed al II-lea a fixat şi în *scris*, după cum ne relatează cronicarul bizantin Gh. Sphrantzes, *statutul juridic* al Bisericii Ortodoxe în Imperiul otoman.

Iată cele relatate de Sphrantzes :

«I-a dat patriarhului (ecumenic) porunci scrise — cu puterea semnăturii împărăteşti dedesubt, ca nimeni să nu-l supere sau să i se opună, ci el să fie independent, scutit de impozit şi netulburat de nici un potrivnic. El şi patriarhii următori lui să fie scutiţi de biruri şi dări în veac şi, de asemenea, toţi arhiereii supuşi lui» (Pseudo—Sphrantzes, *Cronica*, III, 13, 7, ed. V. Grecu, p. 456 ; P. G., CLVI, 895 C — 896 A).

Aşadar, în aceste *«porunci scrise»*, pe turceşte *«Berat»*, au fost consemnate drepturile şi datoriile Bisericii Ortodoxe şi ale credincioşilor ei din întinsul Imperiului otoman.

În primul rînd, patriarhul ecumenic a primit calitatea de *«Etnarh»*, pe turceşte *«Milet-Besi»*, adică a devenit *conducătorul religios şi politic* al supuşilor creştini din Imperiul otoman, drept pe care nu l-a avut în timpul de strălucire al împăraţilor bizantini, în favoarea cărora putea oricînd interveni la divan. I s-a acordat patriarhului dreptul de apel nu numai în problemele religioase, ci şi în cele civile şi juridice. Patriarhul garanta de loialitatea lor faţă de stăpînirea otomană, căci dacă vreunul dintre creştini greşea ceva faţă de regim, răspundea în ultima instanţă patriarhul, ca etnarh.

Mitropoliții și episcopii ortodocși puteau să-și păstreze drepturile și veniturile lor nestingherite.

În 1461 sultanul Mahomed al II-lea a acordat drepturi similare și catolicosului armean și rabinului suprem al iudeilor, în cadrul așa numitelor «*capitulații interne*» ale Porții, care, în felul lor, se doreau a fi acte de bunăvoință ale sultanilor turci față de supușii lor nemusulmani.

În ceea ce privește scara onorurilor — *cursus honorum* în Imperiu, patriarhul ecumenic a fost pus pe aceeași treaptă cu vizirii turci și i s-a dat o gardă personală din soldați turci.

Patriarhul putea pune taxe asupra clerului și credincioșilor și să judece pe creștini. Clericii erau judecați în sinodul patriarhal. Episcopii și mitropoliții se alegeau de patriarh și sinodul patriarhal, după care se propuneau sultanului pentru numire.

Clerul în întregime, de la patriarh pînă la cel din urmă slujitor, a fost scutit de bir.

La început patriarhii de Constantinopol n-au dat sultanului nici un tribut. Mai în urmă, din cauza rivalităților dintre clerul din Constantinopol și cel din Trapezunt, s-a ajuns să se ofere sultanului un «dar» sau «peșcheș». Al cincilea patriarh după Ghenadie Scholarios, Simion de Trapezunt (1466—1467; 1472—1474), cumpără scaunul patriarhal oferind sultanului Mahomed al II-lea, în 1466, un «dar» de 1.000 ducați aur, care, în curînd ajunse la 2.000 de ducați, iar pe la mijlocul secolului al XVI-lea la 4.000 ducați, ceea ce a dus la sărăcirea Scaunului ecumenic.

Bisericii ortodoxe i s-a lăsat libertatea deplină a cultului și dreptul de a-și stabili dogmele în sinoade sau să-și modifice organizarea după necesitățile ei. I s-a recunoscut totodată păstrarea locașelor de cult și i s-a dat asigurarea, care ulterior nu s-a respectat, că niciodată și sub nici un motiv acestea nu vor fi prefăcute în locașuri musulmane.

I s-a recunoscut dreptul ca nunțile și înmormîntările, ca și toate celelalte sărbători creștine și slujbe să se facă în toată libertatea. În timpul sărbătorilor Paștelui porțile zidului Fanarului puteau rămîne deschise trei zile și trei nopți.

Patriarhul de Constantinopol avea privilegiul de a trimite Sfîntul Mir și celorlalte Biserici ortodoxe, pe care mai înainte și-l pregătea fiecare Biserică autocefală.

Ca să arate că ține la respectarea întocmai a celor orînduite cu privire la «*statutul juridic*» al Bisericii ortodoxe, sultanul Mahomed al II-lea a păstrat modul alegerii și ceremonia investirii patriarhului și pentru patriarhii următori, în lunga lui domnie.

Ceremonia aceasta s-a întrerupt în timpul sultanului Mahomed al IV-lea (1648—1687), care, în 1657, a spînzurat pe patriarhul ecumenic Partenie al III-lea (1656—1657). De la această dată instalarea patriarhului s-a făcut numai în prezența marelui vizir.

După liniștirea lucrurilor în Constantinopol, sultanul Mahomed al II-lea dori să viziteze noua sa capitală. Într-una din zile din cursul anului 1455, sau la începutul anului 1456, însoțit de suita sa, el a vizitat pe patriarhul Ghenadie al II-lea Scholarios la noua sa reședință patriarhală, la biserica mînăstirii Prea Fericitei Fecioare, avînd cu el o lungă

convorbire teologică. Au urmat apoi alte două vizite și convorbiri. După a treia convorbire, patriarhul a scris pentru sultan, la cererea lui, o scurtă *Mărturisire sau expunere a credinței creștine*, cu titlul : Περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων = «*Despre calea mîntuirii oamenilor*», împărțită în 12 capitole, după numărul celor 12 Apostoli, care este socotită de mulți teologi, în ordine cronologică, *cea dintîi scriere simbolică a Bisericii ortodoxe*, după Simbolul niceo-constantinopolitan (Vezi pe larg : Pr. prof. I. Rămureanu, *Mărturisirea de credință a patriarhului ecumenic Ghenadie II Scholarios*, în «Ortodoxia» XXXVI (1984), nr. 4, p. 462—499).

La început patriarhul ecumenic își exercita oficiul său de «*etnarh*» ajutat de un *sfat intim*, compus din patru demnitari patriarhali, între care puteau fi și mireni : marele logofăt, care făcea legătura între Patriarhie și Înalta Poartă, marele econom, sachelarul și sacheliul.

În asemenea condiții Patriarhul ecumenic izbuti să se substituie oarecum Imperiului bizantin dispărut, și folosindu-se de Imperiul otoman existent, reuși să continue tradițiile bizantine și să-și refacă autoritatea în tot Răsăritul creștin, adînc zdruncinată în timpul lungilor discuții și încercări de unire cu *latinii*. Și cu cît cucerirea turcească strîngea sub dominația ei tot mai multe țări ortodoxe, în aceeași măsură creștea și se lărgea sfera de autoritate a patriarhului ecumenic, încît Bisericile ortodoxe din Peninsula Balcanilor care se bucuraseră pînă atunci de semi-independență sau autocefalie, intrară din nou, cu timpul, în sfera de conducere a Patriarhiei Ecumenice.

Ceilalți patriarhi de Răsărit, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, care intrară în secolul al XVI-lea sub stăpînirea politică a Imperiului otoman multinațional și pluri-confesional, aveau o situație mai puțin privilegiată. Patriarhul de Constantinopol fiind căpetenia politică și peste creștinii din patriarhatele lor, ei rămîneau cu titlul și demnitatea de patriarhi, dar numai cu drepturile religioase.

Hotărîrile sultanului Mahomed al II-lea, cunoscute sub numele de «*Berat*», cu unele modificări impuse de împrejurări în anumite epoci, au constituit «*Charta*» Bisericii ortodoxe în Imperiul otoman pînă la încheierea păcii dintre Grecia și Turcia, la Lausanne, 24 iulie 1923, în urma războiului din Asia Mică dintre anii 1919—1922, cînd tînăra Republică turcă, creația reformatorului Kemal Atatürk (1923—1938), a abrogat cea mai mare parte din drepturile civile și politice ale patriarhului ecumenic, lăsîndu-i numai prerogativele sale religioase.

Din iulie 1465, după al treilea patriarhat, Ghenadie al II-lea Scholarios, care are meritul deosebit la stabilirea condițiilor existenței și funcționării Patriarhiei Ecumenice în Imperiul turc, s-a retras definitiv la mînăstirea Prodromul sau Înainte Mergătorul, de lîngă orașul Serres, la poalele muntelui Meneceu. Învățatul patriarh a încetat din viață în 1472, iar mormîntul său se află pînă azi în această mînăstire.

Nu trebuie să ne închipuim că libertățile acordate Bisericii ortodoxe de sultanul Mahomed al II-lea s-au respectat cu strictețe și de sultanii următori, ci, dimpotrivă, în anumite perioade Biserica a trecut prin momente foarte grele.

Patriarhul Ghenadie Scholarios însuși ne dă informații foarte prețioase despre greutățile întîmpinate în timpul păstoriei sale, în cuvinte care ne impresionează :

«Iar distrugerea neamului, spune el, *din cauza moștenirii relelor trecutului, o plîng și chiar și din mormînt o voi plînge...*

«Vai, ce voi plînge mai întîi ? Robia cea după trup a grecilor, sau pierzania din suflete și din cele ce par că se mai păstrează ? Pierderea totală a celor respectate de noi, sau necinstirea celor ce au mai rămas încă ? Jignirile barbarilor împotriva credinței, sau fărădelegile care au pus stăpînire pe sufletele credincioșilor ?» (*Plîngerea lui Ghenadie asupra nenorocirilor vieții sale,* compusă în mînăstirea Prodromul, în 1460, ed. Petit-Siderides-Jugie, *Opere,* t. I, Paris, 1928, p. 288. Trad. Pr. prof. I. Rămureanu).

Trebuie avut în vedere apoi că «privilegiile» acordate de sultani creștinilor erau foarte scump plătite, din cauza fanatismului musulman. În schimbul *toleranței* acordate, creștinii nu aveau voie să facă propagandă, sau să combată credința musulmană, căci așa ceva se pedepsea cu moartea, nici să înființeze comunități sau biserici noi, pe cele vechi le puteau repara numai cu aprobarea stăpînirii turcești, care se acorda foarte rar ; crucile de pe biserici au fost ridicate. Tragerea clopotelor a fost interzisă, cu excepția bisericilor din insulele grecești și de la Muntele Athos. Multe biserici din cele existente în Constantinopol și provincii au fost transformate în moschei chiar în timpul lui Mahomed al II-lea, deși el promisese că nu le va transforma.

Creștinii, numiți în derîdere *«ghiauri»* = *«necredincioși»*, nu aveau voie să presteze jurămînt și să depună ca martori într-un proces cu un musulman. În funcții publice nu erau acceptați. Ei nu puteau să intre în administrație, în armată, în funcțiuni de stat, decît renunțînd la credința lor. Acei dintre creștini care reușeau cu mari greutăți să intre în serviciul unor turci sau în instituții de stat turce ca interpreți, secretari, medici, agenți fiscali, erau expuși urii și fanatismului majorității celorlalți turci.

Nici chiar patriarhii ecumenici n-au fost exceptați de la umilințe și batjocuri, uneori fiind chiar spînzurați. Patriarhul Rafael (1474—1475), sîrb de origine, impus de Mara, fosta soție a sultanului Murad al II-lea (1421—1451), neputînd plăti haraciul, a fost purtat în batjocură pe străzile Constantinopolului cu un lanț la gît și obligat să cerșească.

Creștinii din regiunile depărtate de capitală au suferit deseori abuzurile, vexațiunile și oprimările beylor, funcționarilor și militarilor turci.

Dintre toate birurile plătite de creștinii ortodocși, greci, bulgari, sîrbi, croați, albanezi și români, cel mai neuman, rușinos și umilitor a fost *«birul sau darea sîngelui»* (adică ridicarea forțată a copiilor creștini, îndeosebi a celor mai sănătoși din familiile mai bune) instituită în provinciile europene, la sugestia marelui muftiu, de sultanul Murad al II-lea, către 1438, pentru trupa de elită a ienicerilor, denumire derivată din cuvintele turcești *«yeni cerì»* = *«trupă nouă»*, și pentru serviciul personal al sultanului. Multe dintre fetele creștine au fost băgate în haremurile turcilor. Creștinii au fost puși astfel în situația tragică de a contribui la slăbirea și nimicirea lor cu propriii lor copii.

Pe lîngă birul exagerat pe care-l plăteau, numit *haraci*, şi copiii ce li se răpeau, băieţi şi fete, creştinii trebuiau să dea dijme din produse, care ajunseseră uneori pînă la a treia parte din recoltă. Corvezi şi rechiziţii de tot felul, atentate asupra creştinilor, răpiri de copii pentru armată şi haremuri, sau pentru a fi vînduţi ca sclavi pe pieţele Orientului, erau lucruri frecvente în Imperiul otoman. În această situaţie nu-i de mirare că lungul şir al patriarhilor ecumenici, de la 1453 pînă azi, şi al mitropoliţilor principalelor scaune din Imperiul turc, prezintă multe istorii dureroase pe care poporul grec credincios îndeosebi le-a suportat cu greu, fapt care a dat naştere la răscoale şi emigrări, iar din partea turcilor la islamizări forţate.

De-a lungul a patru secole de robie mulţi creştini au fost siliţi să treacă la mahomedanism, ca în Bulgaria, în regiunea Munţilor Rodopi, Albania, Bosnia.

Cu toate condiţiunile grele şi apăsătoare în care a trebuit să existe, Biserica ortodoxă a înlocuit pentru creştini statul bizantin dispărut. Ea a avut un rol şi o importanţă deosebită pentru păstrarea conştiinţei naţionale a popoarelor din Balcani, pînă ce a fost posibil, în urma revoluţiilor şi războaielor din secolul al XIX-lea, ca acestea să se elibereze.

Sistemul «Millet», adică organizarea Imperiului otoman ca stat multinaţional şi pluri-confesional, a constituit platforma de pe care s-au dezvoltat, după revoluţia franceză din 1789, aspiraţiile naţionale ale popoarelor de sub dominaţia otomană, care au contribuit din interior, împreună cu cauzele externe, la dezagregarea Imperiului. La 29 octombrie 1923, reformatorul Turciei moderne, Kemal Atatürk, a proclamat Republica turcă. (Pentru alte informaţii, vezi Pr. prof. I. Rămureanu, *Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci*, în «Ortodoxia», VIII (1956), nr. 1, p. 72—109).

BIBLIOGRAFIE*

Izvoare: R. Lange, *Imperium zwischen Morgen und Abend. Die Geschichte von Byzanz in Documenten*, Recklinghausen, 1972; Ducas, *Istoria turco-bizantină* (1341—1462), ediţie critică de Vasile Grecu; text grec cu traducere românească (Scriptores byzantini, I), Bucureşti, 1958; Gh. Sphrantzes, *Memorii* (1401—1477). În anexă *Pseudo-Sphrantzes*: Macarie Melissenos, *Cronica*, 1258—1481. Text grec cu traducere în limba română, de V. Grecu, Bucureşti, 1966; Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea, anii 1451—1467*. Text grec cu traducere în românește de V. Grecu, Bucureşti, 1963; Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice. Creşterea puterii turceşti. Căderea împărăţiei bizantine*. Text grec cu traducere românească, Bucureşti, 1958.

Studii referitoare la Imperiul bizantin şi căderea Constantinopolului: P. Karlin-Hayter, *Studies in Byzantine political history. Sources and controversies*, London, 1981; Hans-Georg Beck, *Das Byzantinische Jahrtausend*, München, 1978.

J. M. Hussey, *L'Impero bizantino*. A cura di A. Merolla, Milano, 902, p. A. Ducellier, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne* Paris, 1976; J. Gouillard, *Etude sur la vie religieuse à Byzance*. Thèse pour le doctorat, Paris, 1975; P. Lemerle, *Histoire de Byzance* (coll. Que sais-je?), 7-e éd., Paris, 1975; D. A. Zakythinos, *Byzance. Etat, société, économie*. Préface de Hélène Ahrweller, London, 1973; D. M. Nicol, *The last century of Byzantium* (1261—1453), London, 1972. D. Oblensky, *The Byzantine Commonwelth, Eastern Europe 500—1453*, London,

* Bibliografia întocmită de Pr. prof. T. Bodogae şi Pr. prof. I. Rămureanu.

New York, Washington, 1971, XIV—445 p.; Agostino Pertusi, *Repercussioni della caduta di Constantinupoli* (Referat la Congresul XIV de Bizantinologie, București, 1971); J. Grosdidier de Matons et A. Frolow, *Byzance*, în «Encyclopaedia Universalis», Paris, 1968, p. 711—736.

G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Translation by Joan Hussey, 2-nd ed., Oxford, 1968; trad. franc. par J. Gouillard, Paris, 1956; Steven Runciman, *The Fall of Constantinople*, 1453, Cambridge, 1965, trad. în rom. de Prof. Alex. Elian, București, 1971; idem, *The last byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970; idem, *The Great Church in captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the turkish conquest to the greek war of independence*, Cambridge, 1968.

Norman S. Bynes, *The Byzantine Empire*, London, New York, 1958.

G. Waller, *La ruine de Byzance, 1204—1453*, Paris, 1958.

F. Dölger, *Byzance und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953.

G. Schlumberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople, par les Turcs en 1453*, Paris, 1952; Q. Brehier, *Le monde byzantin*, t. I—III, Paris, 1948—1950.

Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire byzantin*, 12-e éd., Paris, 1934.

A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, traduit du russe par P. Brodin et A. Bourguina, t. I—II, Paris, 1932.

În limba română:

Prof. Teodor M. Popescu, *Cinci sute de ani de la căderea Constantinopolului*, în «Ortodoxia», V (1953), nr. 3, p. 281—437.

Pentru Imperiul grec de Trebizonda (1204—1261): A. A. Bruer, *The Empir of Trebizond and the Pontos*, London, 1980. E. Jenssens, *Trèbizonde en Colchide*, Bruxelles, 1969. Recenzie Pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», XXII (1970), nr. 4, p. 574—578; W. Miller, *Trebizond, the last Greek Empire*, London, 1926.

Pentru despotatul grec de Moreea (1204—1260):

D. A. Zakytinos, *Le despotat grec de Morée. Histoire politique*, ed. revue par Chryssa Maltézou, London, 1975.

Bibliografia pentru Imperiul otoman se poate găsi la:

P. Witek, *La formation de l'empire ottoman*, Ed. par V. L. Menage, London, 1982; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978. E. Werner und W. Markov, *Geschichte der Türken, Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin, 1978, XII—380 p; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976; F. Babinger, *Mahomed der Eroberer*, München, 1962. Vezi și lucrarea lui O. Halecki *The crusade of Varna*, New York, 1943.

Pentru Patriarhia Ecumenică:

Pr. prof. Ioan Rămureanu, *Ghenadi II Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci*, în «Ortodoxia», VIII (1956), nr. 1, p. 72—109; *Mărturisirea de credință a patriarhului ecumenic Ghenadie II Scholarios*, în «Orthodoxia», XXXVI (1984), nr. 4, p. 462—499; Theodor Zissis, Γεννάδιος β'Σχολάριος. Βίος, συγγράμματα, διδασκαλία. Institutul Patriarhal de Studii Patristice, Analecta Vlatadon, 30, Tesalonic, 1980.

J. E. Anastasiou, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, ed. 2-a, t. II, Tesalonic, 1979; Hans Georg Beck, *Geschichte der Orthodoxes Kirche in byzantinischen Reich*, Göttingen, 1980; L. M. Chatziphotis, *Bizanțul și Biserica*, în lb. greacă, Atena, 1978; Vl. I. Pheidas. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία II, *De la iconoclasm până la căderea Constantinopolului*, Atena, 1973, 597 p.; Bis. K. Stefanidis, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπ'ἀρχῆς μέχρι σήμερον, ed. 2-a, Atena, 1959, p. 688—690.

Maxim de Sardes, métropolite, *Le Patriarhat Oecuménique dans l'Eglise Orthodoxe*, Paris, 1975, traducere din greceşte, Atena, 1973; B. Th. Stavridis, *Histoire du Patriarcat Oecuménique de Constantinople*, în «Istina», Paris, 1970, nr. 2, p. 131—273. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως *(Patriarhia Ecumenică de Constantinopol)*, în Διεθνεῖς Σχέσεις *(Relații Internaționale)*, număr special, dec. 1964—apr. 1965, nr. 7—8, 111 p. Recenzie Pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 1, p. 142—146.

Ghenadie (Arabagioglu), mitropolit de Heliopolis, *Istoria Patriarhiei Ecumenice*, în greceşte, Atena, 1953, XIII, 445 p; P. Bratsiotis, *Die Orthodoxe Kirche in griechischer Sicht*, Bd. I—II, Stuttgart, 1959—1960.

Cultul şi viaţa creştină în sec. XI—XV în Răsărit şi Apus *

Prima jumătate a mileniului al II-lea e stăpînită mai mult sau mai puţin de ideea creştină. Aceasta atît în ce priveşte Răsăritul cît şi Apusul, atît viaţa politică şi socială, cît şi cea culturală şi artistică. Viziunea Evului mediu în formă de «liturghie cosmică», concepţia teocratică despre dinastii şi aşezăminte social-culturale, iniţiate şi patronate de Biserică sau de spiritul ei, ca şi, în fine, viaţa artistică şi chiar cea cotidiană, redusă şi condusă de îndrumările creştine, se resimte pretutindeni. Iată de ce omenirea medievală, împărtăşită din acelaşi potir al dragostei creştine, prezintă atîta unitate, fie că e vorba de cruciadă în Orient (Asia Mică, Siria, Palestina), în Spania şi Africa, ori în luptele cnejilor ruşi Alexandru Nevschi (1252—1263) ori Dimitrie Donskoi (1363—1389), fie că e vorba de universitatea Bizanţului ori de cele ale Apusului, de arta bizantină ori de cea romanică şi gotică.

Desigur această «luptă pentru comunitatea creştină» se duce într-un fel în Răsărit şi cu totul altfel în Apus. Păstrătoarea fidelă a tradiţiei ecumenice, Biserica Răsăritului nu schimbă nimic din principiile dogmatice ale cultului şi vieţii vechi creştine. De aceea, chiar dacă între ele singuraticele Biserici ortodoxe greceşti, slave, române, sau armeană vor folosi limbi diferite, totuşi ele se vor simţi, datorită unităţii şi uniformităţii învăţăturii dogmatice şi cultului, mai legate între ele decît Bisericile diferitelor state ale Apusului, unde, înlăturîndu-se specificul fiecăruia, se caută în perioada aceasta să se impună tuturor «missa romană» oficiată într-o singură limbă, cea latină. Şi aceasta din pricina dezvoltării deosebite a doctrinei Bisericii romano-catolice. Centralizarea administrativă a Bisericii Romei, cu pretenţia de dominare în toate, va da vieţii liturgice o înfăţişare deosebită faţă de Răsărit; de aceea şi stilul vieţii şi pietăţii creştine va fi altul. Desigur, împrejurările externe vor fi mult mai prielnice în Apus, unde vom afla mai mult fast în cult, dar în schimb şi excesele şi devierile vor fi mai mari.

a. **În Răsărit.** Singurele schimbări de cult pe care le înregistrează Biserica orientală în această perioadă se referă la uniformizarea ultimelor amănunte de ritual şi de zugrăvire a bisericilor, la introducerea unor sărbători noi şi la adîncirea sau explicarea dogmatico-simbolică a diferitelor momente sau rînduieli liturgice.

Referitor la textul Sfintei Liturghii, observăm că aproape în întreg Orientul se generalizează folosirea exclusivă a celor trei Liturghii pe care le avem şi azi. Pe la anul 1200, canonistul Theodor Balsamon († 1205) pomenea că nu demult a încetat de a se mai săvîrşi în Patriarhia Ierusalimului Liturghia Sfîntului Iacob, la 23 octombrie, iar în Biserica Alexandriei Liturghia Sfîntului Marcu.

Amănuntele în legătură cu data săvîrşirii Liturghiei Sfîntului Vasile cel Mare († 379) încă nu se fixaseră definitiv, cel puţin în Biserica Rusă. Încă pe la anul 1390 mitropolitul Ciprian vorbeşte despre săvîrşirea

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

ei numai începînd cu duminica a II-a din Păresimi şi în ajunul Crăciunului şi Paştilor, căci pentru praznicul bucuriei duhovniceşti în Duminica Ortodoxiei se credea mai potrivită Liturghia Sfîntului Ioan Hrisostom († 407). Tot acum se fixează şi data săvîrşirii Liturghiei Sfîntului Grigorie Dialogul sau cel Mare († 604), numită *Liturghia Darurilor mai înainte sfinţite*. La fel se discută numărul prescurilor din care să se săvîrşească proscomidia, fapt care pare a se uniformiza dimpreună cu ritualul aducerii pîinii şi al pomenirii sfinţilor şi al credincioşilor vii şi morţi, mai ales în urma Constituţiei lui Filotei (Philotheos) Kokkinos (1353—1354; 1364—1376), patriarh al Constantinopolului, pe care le introduc după aceea, rînd pe rînd, şi mitropoliţii Bisericilor sîrbă, bulgară, română, rusă. Tot în această perioadă se uniformizează şi îndrumările tipiconale referitoare la folosirea linguriţei pentru cuminecarea mirenilor, la momentul ridicării steluţei şi a discului, la numărul de bucăţi în care se frînge agnetul, la forma apolisului etc. Dacă aceste mici amănunte constituie adaosuri, în schimb reducerea minologiilor sau a vieţii sfinţilor în forma sinaxarelor de astăzi reprezintă o prescurtare. Tot în această perioadă se interzice şi săvîrşirea a două Liturghii zilnice în aceeaşi biserică.

De Liturghie ţinea pe atunci şi predica. E adevărat că preoţimea timpului nu obişnuia să predice, ci mai mult citea din vieţile sfinţilor şi cuvintele de învăţătură ale marilor predicatori din epoca patristică sau postpatristică. Totuşi, se pomenesc foarte mulţi predicatori nu numai în catedralele Bizanţului sau ale celorlalte state ortodoxe, ci şi în oraşele şi în mînăstiri. Cine şi-ar lua osteneala numai să treacă în revistă titlurile acestei literaturi omiletice, atît cîtă se cunoaşte din cataloagele manuscriselor greceşti, slave, georgiene, precum şi române, va rămîne uimit cît de mult gusta poporul ortodox al vremilor acelora cuvîntul bisericesc. De altfel e şi firesc pentru o Biserică cu viaţa liturgică atît de dezvoltată. Nu vor fi urmat preoţii ortodocşi şcoli înalte, căci acestea erau puţine; slujbele ortodoxe conţin însă bogate cunoştinţe istorice, dogmatice, biblice, pastorale etc. Acum s-au scris şi au circulat cele mai profunde şi mai sistematice explicări liturgice, datorite patriarhilor Gherman (715—730) şi Filotei Kokkinos († 1376), precum şi scriitorilor Nicolae Kabasila († după 1374) şi Sf. Simion, arhiepiscopul Tesalonicului († 1429).

Cît despre celelalte slujbe bisericeşti, inclusiv Sfintele Taine, numărul lor încă nu era fixat, dar practicarea lor e dovedită pe deplin. În legătură cu Botezul, semnalăm vechiul mod de săvîrşire prin întreita cufundare, afară de unele cazuri izolate, ca mitropolia Kievului, Biserica Bulgariei, unde, sub influenţa, probabil, catolică, se pomeneşte şi de Botezul prin turnare. Se recunoaşte valid Botezul eterodox, afară de unele cazuri, cerîndu-se doar săvîrşirea Mirungerii dimpreună cu declaraţia de părăsire a vechii confesiuni. Taina Mirului era unită şi atunci cu cea a Botezului, iar faţă de cazuri izolate, cînd în loc de mir se folosea untdelemn sfinţit la Sf. Dumitru (în Bulgaria), probabil din pricina lipsei de comunicaţii sub stăpînirea turcească), s-a luat atitudine. Celelalte Taine se săvîrşeau ca şi înainte, cu puţine amănunte

vrednice de subliniat. Observăm în legătură cu Taina Mărturisirii sau Spovedaniei că, față de epoca patristică, săvîrșirea ei este mai rară, fapt care se explică și prin scăderea moralității, datorită contactului cu necredincioșii, prin slăbirea disciplinei clerului și, în general, prin răcirea sentimentului religios.

În legătură cu Sf. Euharistie observăm, spre deosebire de Apus, cuminecarea sub ambele forme (pîine și vin), practică imortalizată în minunatele picturi din toate bisericile și mînăstirile ortodoxe, unde Hristos, slujind ca arhiereu, cuminecă din potir pe Apostoli. Pentru Taina Nunții avem în perioada aceasta repetate dispoziții canonice privitoare la rudenia de sînge și la cea spirituală, iar dacă uneori conștiința hiperzeloasă slavă ori greacă oprea căsătoriile mixte, socotindu-le apostazie, să nu uităm că în perioada aceasta asalturile prozelitiste ale Romei catolice au contribuit cel mai mult, prin silniciile latinilor în cruciadele din Palestina sau din Baltica, la învrăjbirea confesională dintr-o parte și din alta. Desigur, exagerau și polemiștii răsăriteni ai veacurilor medievale atunci cînd înmulțeau numărul deosebirilor doctrinare sau rituale, stigmatizînd ca erezii nu numai Filioque, azima, purgatoriul, cuminecarea cu o singură specie, ci și raderea bărbii, binația liturgică, postirea mai ușoară etc., încît numărul acestor deosebiri ajungeau pînă la zeci și chiar sute. Dar nu-i mai puțin adevărat că bogata literatură greacă și slavă a vremilor acestora dovedește o bună și continuă adîncire a vieții liturgice, a cărei unitate se vedea amenințată de inovațiile apusene.

Cultul sfinților primește o mare dezvoltare în perioada aceasta prin canonizări noi, prin înmulțirea sărbătorilor închinate lor și prin rolul jucat în viața bisericească de moaștele și icoanele taumaturgice. De fapt, nu avem nici pentru perioada aceasta amănunte despre procedura canonizării. Între cazurile clare, de unde se poate deduce procedura de canonizare, pomenim pe cel al patriarhului Nifon al II-lea (1486—1488; 1497—1498; 1502), canonizat la Curtea de Argeș, în 15 iulie 1517, așa cum reiese din descrierea lăsată de cronica lui Gavriil Protul. Totuși, conștiința Bisericii a consacrat atît în lumea greacă a Bizanțului, cît și la sîrbi, bulgari și ruși, o serie de figuri de ierarhi, schimnici, principi. Imnografia încă destul de înfloritoare a compus slujbele respective în cinstea lor.

La greci și la unele popoare slave s-a introdus acum sărbătoarea Acoperămîntului Maicii Domnului, la 31 august, în urma vedeniei avute, în secolul al X-lea, în biserica Maicii Domnului de lîngă palatul bizantin din Vlaherne, de călugării Andrei și Epifanie, cînd Maica Domnului a fost văzută întinzînd peste ei și peste tot poporul mantia sa protectoare, iar prin invocarea Maicii Domnului de mai multe ori, poporul a fost salvat de invazia saracinilor. Tot în Bizanț se introduce acum și sărbătoarea Sfinților Trei Ierarhi, la 30 ianuarie, în urma arătării divine pe care o avusese în anul 1086 mitropolitul Ioan al Evhaitelor, prin care se cerea instituirea într-o singură zi a cinstirii memoriei acestor trei sfinți deopotrivă de mari și pentru care pînă atunci mulți se certau, susținînd ca mai mare pe unul sau pe altul din ei. Sinodul și împăratul Alexios I Comnen (1081—1118) au introdus această sărbă-

toare obligatorie pentru toți. Patriarhul Filotei Kokkinos († 1376) a fixat, cel dintîi, pomenirl speciale pentru duminicile din Păresimi, afară de prima, în care ortodoxia icoanelor se serba încă din anul 843. Duminica a II-a s-a dedicat Sfîntului Grigorie Palama († 1359), Duminica a III-a Sfintei Cruci, Duminica a IV-a Sfîntului Ioan Scărarul († 649), Duminica a V-a Sfintei Maria Egipteanca, tot atîtea trepte și popasuri duhovnicești în urcușul sufletului care întîmpină «sărbătoarea sărbătorilor», Paștile.

În această perioadă se fixează ca sfinți naționali : frații Kiril († 869) și Metodiu († 6 aprilie 885) la slavi, precum și ucenicii lor : Sava, Kliment, Naum, Gorazd și Anghelar.

La sîrbi se statornicește sărbătorirea sfinților : Simion (sec. XIII) și Sava († 1236), creatorii și organizatorii statului și Bisericii sîrbe, regii Ștefan Nemania (1196—1228), apoi Ștefan Milutin (1282—1321) și Ștefan Decianski (1321—1331), călugării Petru, Romila și Prohor. Textul slujbelor la cei mai mulți dintre ei se datorează scriitorului Grigorie Țamblac (sec. XV), din 1415 mitropolitul Kievului.

La bulgari menționăm ca sfinți pe : țarii Boris-Mihail I (853—889) și Petru (927—969), primul creștinătorul bulgarilor, al doilea organizatorul Bisericii Bulgariei, schimnicul Iovan Rilski († 946), patronul noului stat, ale cărui moaște fuseseră luate de unguri, apoi aduse de Asăneștl la Tîrnovo și din 1469 așezate în mînăstirea ce-i poartă numele : în fine, călugării Ioachim și Gavriil, precum și episcopul Ilarion de Moglena, distins misionar în convertirea bogomililor. Viețile și slujbele lor au fost scrise de patriarhul Eftimie de Tîrnovo (1375—1393 ; † 1400).

La ruși au primit cinstire de sfinți, în această perioadă, 22 persoane, între care Boris și Gleb, primii martiri, Olga (945—957) și nepotul ei Vladimir (980—1015) «cel întocmai cu apostolii», creștinătorii poporului rus, apoi Iaroslav cel Înțelept (1019—1054), organizatorul statului, apoi prinții Alexandru Nevski (1259—1263) și Dimitrie Donskoi (1363—1389), precum și mitropoliții Petru (1308—1326), Alexei (1354—1378), Iona (1447—1461) și călugării misionari : Serghie de Radonej († 1390), Nil Sorski, stareț la mînăstirea Sorska (1433—1508), Iosif Volоțki, Ștefan de Perm († 1396) etc.

Cea mai populară figură de sfînt canonizată în acea vreme este Cuvioasa Parascheva († 1050), ale cărei moaște se află la Mitropolia din Iași, sărbătorită la 14 octombrie în Biserica Ortodoxă Română. De o evlavie tipic medievală, această pustnică iubitoare de săraci, originară din Epivate, orășel între Constantinopol și Selimvria, azi Silivri, a ajuns prin moaștele ei făcătoare de minuni foarte cunoscută la popoarele din Balcani pe unde au poposit moaștele ei. Mai întîi au fost păstrate la Epivate, între 1204—1230, apoi la Tîrnovo și de aici în 1393 la Vidin, în Bulgaria, apoi duse la Belgrad în Serbia în 1398, iar în 1520 sînt așezate la Constantinopol și în fine sînt aduse la Iași în 1642, cu ajutorul domnitorului Vasile Lupu (1634—1653). Ea a intrat în legendă sub numele de Sfînta Vineri (Paraschevi, Petka). Pentru noi, românii, trebuie să mai pomenim și de numele mucenicului Ioan cel Nou, negustor din Trapezuntul Asiei Mici, martirizat în 1330 la Cetatea Albă, din

răutatea «creştinească» şi tătărască. Moaştele lui au fost aduse cu alai de poporul Moldovei, în frunte cu Alexandru cel Bun (1400—1432) şi aşezate la Suceava în 1402 unde se păstrează şi azi. De amintit, de asemenea, Sfînta Filofteia de la Curtea de Argeş, născută la Tîrnovo în 1205. Moaştele ei au fost mutate de la Vidin în biserica Sf. Nicolae-Domnesc din oraşul Curtea de Argeş, prin anii 1396—1397, în timpul domnitorului Mircea cel Mare (1386—1418), azi păstrîndu-se în paraclisul Mănăstirii Curtea de Argeş.

Dintre *icoanele* miraculoase pomenim îndeosebi la Athos şi în Rusia multe variante dedicate Maicii Domnului precum : Maica Domnului de la Ivir ; Cea cu trei mîini, Cea cu Pruncul ; Cea mai largă decît cerurile ; Maica Domnului din Kazan ; Maica Domnului din Vladimir ; Maica Domnului de la Neamţu etc. ; foarte populari au devenit Sf. Nicolae, Sf. Pantelimon, Sf. Spiridon, şi alţii, ale căror moaşte se aduceau adeseori şi în nordul Dunării în vreme de ciumă sau de alte primejdii pentru izbăvire şi ajutor. Poporul credea profund în Dumnezeu, mergea în pelerinaj la Locurile Sfinte de la Ierusalim, Sinai, Athos, Peşterile Kievului etc. A existat o bogată tradiţie a pelerinajelor individuale, nu colective, cum arată vechile documente slave sau greceşti.

Desigur, *viaţa morală* a popoarelor ortodoxe şi-a avut şi părţile ei întunecate. Lipsa unei discipline mai severe e scoasă în evidenţă de cronicile bizantine şi ruseşti, care descriu multe lupte fratricide, răpiri, uciderі, viaţă desfrînată, ş.a., mai ales în centrele mari, în Bizanţ, Tesalonic, Kiev, Moscova, Novgorod etc. Poporul respecta mai mult prescripţiunile morale, dar era în schimb ispitit de credinţe deşarte, de vrăjitorie, magie, superstiţii, apoi de beţie, furt, comerţ cu sclavi şi alte obiceiuri păgîne, nu numai în unele părţi ale Rusiei, unde creştinismul încă nu se răspîndise temeinic în această perioadă, ci cam peste tot. Potrivit temperamentului şi lipsei de cultură mai deosebite a înflorit formalismul şi ritualismul. Pentru mulţi, dar mai ales pentru monahi, evlavia se reducea la repetarea permanentă a rugăciunii minţii : «Doamne, Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, fii milostiv mie păcătosul». În Bizanţ se ducea o viaţă rafinată, plină de lux şi de plăceri. Grecii, simţindu-se superiori din punct de vedere cultural, disprețuiau pe celelalte popoare, căutînd să exploateze prin politică abilă adeseori chiar şi unele Biserici ortodoxe.

Dar este de subliniat şi faptul că în întreg Imperiul bizantin şi în celelalte ţări ortodoxe, în care s-a imprimat pecetea influenţei bizantine, poporul credincios s-a format şi a rămas mai evlavios, cu o Biserică mai democrată, deci mai aproape de popor decît a fost Biserica papală. Iată de ce, jugul de 250 de ani al tătarilor peste creştinii ruşi (240—480), deşi a lăsat urme nefaste în viaţa religioasă a lor — întocmai ca şi convieţuirea cu mahomedanii : diferitele imoralităţi — totuşi, în pofida tuturor grelelor încercări prin care a trecut poporul credincios, Biserica ortodoxă a fost singura care a ştiut să-l mîngîie. Figuri ca Sf. Sava († 1236) la sîrbi, sau Sf. Serghie de la Radonej († 1390) pentru ruşi, rămîn adînc întipărite în mintea şi în inima popoarelor lor. Evlavia ortodoxă a rodit multe fapte de binefacere, începînd de la spitalele îm-

periale de genul celui făcut de Ioan II Comnen (1118—1143) lîngă mînăstirea Pantocrator din Constantinopol şi pînă la bolniţele mînăstirilor Deceani, Bacikova, Cozia şi ale celor de la Athos etc., — spre a nu mai vorbi de întreaga operă de ridicare şi restaurare a mînăstirilor de la Sfintele Locuri.

Putem spune că perioada aceasta cunoaşte o îmbogăţire a cultului cu multe obiceiuri creştine : serbări de hramuri, frumosul obicei «slava» sau serbarea patronului familiei, completarea slujbei litiei de patriarhul Philotheos Kokkinos († 1376), sfeştanii la cîmp şi locuinţe, pomenile pentru morţi ş.a. În Evul mediu s-a făcut şi completarea celor patru posturi (canonistul Teodor Balsamon († 1205) şi sinoadele locale dau amănunte în această privinţă) şi fixarea normelor de executare a cîntărilor bisericeşti ; mulţimea imnografilor din perioada aceasta ca şi a cîntăreţilor explică bogăţia şi fineţea muzicii uneori apropiate de melodiile populare, care au ştiut să mîngîie şi să lege atît de strîns sufletul credincioşilor de Biserica lor.

b. **În Apus.** Epoca de linişte prin care a trecut în acest timp lumea apuseană a permis o dezvoltare mai favorabilă a cultului decît în Răsărit, cel puţin în privinţa bogăţiei de forme şi a proporţiilor, mai măreţe şi mai spectaculoase.

În privinţa *textului Liturghiei,* înregistrăm în acest timp în Apus o înlăturare sistematică a vechilor şi venerabilelor liturghii locale : ambroziană, galicană, mozarabică şi britanică. Înlăturarea lor şi înlocuirea cu «missa romană» nu s-a putut face însă deplin şi nici fără proteste sau reacţii, căci de pildă Liturghia ambroziană era răspîndită prin secolele XIII, XIV pînă la nord de Alpi, la Augsburg şi Praga, iar în secolul al XVI-lea reuşita reformelor arhiepiscopului milanez Carol Borromeo (1538—1584) se datoreşte în mare parte restaurării vechii Liturghii ambroziene.

Limba latină ajunge, tot pe calea constrîngerii, singura întrebuinţată în cult. Liturghia slavă, pe care au avut-o pînă în secolul al XI-lea slavii vestici, a fost înlăturată în urma sinodului din Spoleto (1059). În insula Krk (din Marea Adriatică) lupta pentru tradiţiile bisericeşti slavone a fost dură. La un al III-lea sinod care a avut loc în Split în 1063, preotul Vulk a fost biciuit, iar după ce a fost «însemnat» cu pecete de fier înroşit, a fost trimis pe viaţă în robie pentru motivul că a căutat să susţină «deşarta temeritate slavonă». Totuşi populaţiile din Dalmaţia au reacţionat împotriva acestei măsuri şi de aceea la 1248 papa Inocenţiu al IV-lea (1243—1254) a trebuit să le aprobe măcar alfabetul glagolitic, chiar dacă specificul liturgic a fost înlăturat şi înlocuit cu «missa romană».

Din culmea autorităţii de care dispunea, papalitatea obligă, sub grele pedepse, participarea la cult şi începînd cu sinodul IV din Lateran (1215) spovedirea şi cuminecarea devin obligatorii măcar o dată pe an, la Paşti. Dar adeseori se aud plîngeri că mulţi preoţi nu săvîrşeau decît foarte rar în an Liturghia. Acolo unde se săvîrşea des, exista învinuirea că motivul principal al acestei dese săvîrşiri a Sfintei Euharistii era dorinţa de cîştig pentru că adesea se omiteau anumite părţi

la multe misse care se săvîrşeau într-o singură zi (Missa sicca). Drept reacţie, s-a introdus atunci dispoziţia de a se arăta poporului pîinea consacrată (Agnus Dei), uz care a rămas pînă azi, dar neînţelegînd de cele mai multe ori nici limba, nici acţiunile sau simbolurile atît de reduse ale *missei romane*, poporul a ajuns să creadă în mod superstiţios că, dacă cineva a văzut într-o zi Trupul Domnului sau icoana Sfîntului Cristophoros, înseamnă că în acea zi îi va merge bine.

În legătură cu taina Sfintei Euharistii, care nu era atît de frecventă ca înainte, se constată generalizarea împărtăşirii numai cu o singură specie : cu ostia şi se suprimă, cu totul arbitrar, potirul pentru copii şi mireni, fapt care a produs reacţii dure, adesea chiar violente ca aceea a husiţilor în secolul al XV-lea. Această practică a fost explicată prin teoria concomitenţei, dar motivul adevărat ar fi fost, mai degrabă, noul obicei al procesiunilor cu Trupul Domnului pe străzi, care procesiuni, începînd din secolul al XIII-lea, ajung cele mai pompoase şi mai frecvente manifestări ale pietăţii apusene din Evul mediu.

În legătură cu Sfintele Taine, al căror număr se fixează la 7, mai ales în urma răspîndirii manualului de dogmatică al lui Petru Lombardul († 1160), s-au introdus o serie de inovaţii cu mari efecte în viaţa ulterioară a Bisericii. Întîi de toate, în urma influenţei raţionaliste a scolasticii, concepţia despre Taine a dus la prea multă schematizare şi abstractizare. S-a afirmat prea mult caracterul obiectiv al Tainei, a cărei valoare e redusă la săvîrşirea exterioară corectă a ei (opus operatum), fără să se pună destul accent şi pe latura subiectivă a săvîrşitorului şi a primitorului, fapt ce s-a putut constata adesea şi în Bisericile ortodoxe.

Botezul se făcea la început prin întreita scufundare ; abia mai tîrziu apare uzul prin turnare sau stropire. În schimb, în secolul al XII-lea, formula veche impersonală a acţiunii harice e înlocuită la Botez cu una exprimată la persoana I : «*ego te baptizo...*» ; la *Mirungere* : «*signo te...*» ; impedimentele la căsătorie privind gradele de rudenie au suferit modificări. Întrucît nu se admitea divorţul, s-a ajuns la soluţia anormală a separării soţilor în încăperi sau case diferite. *Maslul* primeşte semnificaţia restrictivă de «extrema unctio». A devenit obligatoriu celibatul, care premerge Hirotoniei şi care nu s-a putut introduce de la început în toate ţările catolice, în pofida măsurilor drastice ale papei Grigorie al VII-lea (1073—1085) ; abia în secolul al XIII-lea s-a generalizat, iar la începutul secolului al XV-lea, multe glasuri au cerut abolirea lui. Cît despre simonie, ea a fost înlăturată pe un timp, cît a durat apogeul puterii papale, dar a reînviat într-o formă brutală în timpul marii schisme papale (1378—1417) de la Avignon şi mai ales pe vremea papilor Renaşterii.

Cea mai mare influenţă în Apus a avut-o *Taina Pocăinţei* şi trebuie să subliniem îndeosebi obligativitatea şi asprimea cu care se cerea îndeplinirea ei. Cine nu se spovedea era exclus din comunitatea creştină, ceea ce atrăgea după sine pierderea oricărui drept public în stat, în şcoli, în bresle etc. Pentru orice păcat de moarte se dădea canon greu, a cărui îndeplinire cerea uneori ani de zile, rugăciuni, milostenii, post,

pelerinaj etc., într-o vreme cînd excomunicarea, interdictul şi închiziţia acţionau frecvent şi drastic.

Odată cu introducerea noilor concepţii şi uzanţe liturgice, cum erau : folosirea *«rozariului»* cu sute şi mii de *«Ave, Maria...»* şi *«Pater noster»*, practicarea de posturi cu milostenii, cu liturghii plătite, cu *indulgenţe*, mai ales cele plenare odată pe an sau pe viaţa întreagă, apoi mergerea în cruciade etc., s-a ajuns să se creadă în chip aberant că astfel se iartă nu numai păcatele trecute, ci şi cele viitoare, ba şi cele străine, ale altor persoane, ale celor din purgatoriu. Accentul a început să se pună nu atît pe inima frîntă şi smerită în pocăinţă sinceră şi reală, ci pe acte care pot aduce satisfacţii. Aşa s-au născut indulgenţele care se credea că aduc mîntuirea prin bani sau prin alte acte externe. S-au clădit şi executat multe biserici somptuoase, spitale, şcoli şi alte lucrări importante pe baza indulgenţelor. Acestea erau acordate mereu cu ocazia fiecărui pelerinaj, dar mai ales a celor din anii jubiliari, cînd veneau la Roma sute de mii de oameni din întreaga lume catolică. Puterea de iertare a unor indulgenţe se calcula cu miile de ani. Fără îndoială că această «infectare mercantilă» trebuia să fie fatală Bisericii apusene.

Cultul sfinţilor ia o mare amploare mai ales după ce s-a elaborat teoria tezaurului de merite prisositoare ale sfinţilor. Canonizările rezervate, începînd cu anul 1171, personal papilor, erau atît consacrări în numele Bisericii întregi, dar mai ales festivităţi spectaculoase cu procurori, avocaţi, martori etc., adesea legate de lumescul epocii. Dacă nu se canoniza dintr-o dată, se pregătea opinia publică prin beatificare. Viaţa sfinţilor se populariza prin colecţii de manuscrise şi mai tîrziu cărţi tipărite (Legenda aurea, Liber Patrum, Passionale, Liber Martirum etc.), prin cicluri întregi (Biblia pauperum), sau prin scenarizări teatrale sau reprezentări de mistere, într-adevăr pline adesea de alegorii şi învăţăminte morale, dar nu rare ori presărate de uşurătăţi şi deşertăciuni omeneşti. Dacă în veacurile XI—XIII sfinţii erau luaţi ca patroni ai ţărilor, oraşelor şi bisericilor, în schimb în secolele XIV—XVI se observă o atitudine individualistă şi de exploatare a mijloacelor harice în folos personal, egoist şi pentru ferirea de necazuri şi boli. Totodată, se exagera *cultul moaştelor*, din care unii prinţi numărau cu miile. Între ele se numărau şi obiecte inventate : bucăţi din rugul arzînd al lui Moise, din toiagul lui Aaron, din ieslea din Betleem, bucăţi de aţă cu care a cusut Maica Domnului etc.

Multă vîlvă a stîrnit atitudinea Bisericii faţă de vrăjitoriile şi credinţele oculte : astrologie, chiromanţie, necromanţie, amulete etc., foarte răspîndite în Evul mediu. Biserica apuseană a condamnat adeseori asemenea credinţe şi în 1484 a publicat şi un manual special pentru combaterea acestor tare păgîneşti *(«Malleus maleficarum»* şi bula papală *«Summis desiderantes»)*, iar Inocenţiu al VIII-lea (1484—1492) a cerut unor cardinali executarea de misiuni, care s-a făcut cu foarte mare vîlvă şi adesea cu cruzime.

Creştinătatea apuseană a cunoscut în Evul mediu multe figuri creştine venerabile, cu viaţă de reală sfinţenie, dar şi o sumedenie de excese, de grosolănii, de cruzimi, de imoralităţi şi de fanatism. Alături de jert-

felnicia și curățenia unor pelerini sau a unor cavaleri de înalt nivel moral, Evul mediu e plin de jafuri, crime și de aventuri imorale care, firește, nu pot fi încadrate în creștinism, dar se foloseau de creștinism.

E drept că încă de la plecarea în prima cruciadă (1096—1099) s-au introdus măsuri de educație a moravurilor și de protejare a celor slabi. «*Treuga Dei*» sau «*armistițiul sfînt*» a fost mult predicat: în zilele de miercuri seara pînă luni dimineața, precum și în post, la Paști, la Crăciun, nimeni n-avea voie să ia arma, să lupte sau să se răzbune. Altfel trebuia să suporte excomunicarea sau interdictul (adică interdicția prin care nimeni n-avea voie să vorbească cu cel pedepsit astfel).

Unele din «abcesele» Evului mediu erau instrumentele de tortură: spînzurătoarea la drumul mare, stîlpul rușinii în piață sau în fața bisericii și temnița.

Sînt cunoscute excesele antisemite din timpul cruciadelor (900 evrei uciși în Meinz în cruciada I), cruzimile cu care se tratau cei acuzați de vrăjitorii sau de erezii, la care se înglobau, începînd din secolul al XIII-lea, desfrîul și sodomia. (Din acestea deducem cît de adînc decăzută era societatea apuseană în acele vremuri).

S-a scris mult în legătură cu «amurgul Evului mediu», așa cum îl vedea, de exemplu, un J. Huizinga, în dorul după o viață mai frumoasă și mai plăcută pentru că, «în spiritul unei evlavii bazată pe criterii de formă ori de cantitate, se îngăduiau omului stilizări oricît de libertine în dragoste, în cîștig venal, într-o viață comodă». Pe la 1402 un scriitor de renume ca Jean Ch. Gerson (1362—1429), membru al Universității din Paris, pornea lupta deschisă împotriva modului de viață, așa cum reiese din «Le Roman de la Rose», celebrul «catehism cavaleresc al conștiinței plecate spre tranzacții de orice fel», «ciumă și izvor a toată imoralitatea». Laicizarea, frivolitatea, întîlnirea în același caracter a trăsăturilor celei mai habotnice evlavii cu pofta nebună după lux, după plăceri nepermise, așa cum ne amintesc de pildă viața ducelui de Burgundia, Filip cel Bun (1419—1469), ori a scriitorului «cruciat» Filip de Mezières († 1405), sau cum au fost cazurile, care au provocat atîta scandal, ale «papilor Renașterii» dintre 1455—1521, toate acestea ne fac să înțelegem că, dacă Reforma n-a putut fi făcută de Biserica însăși, ea va urma să fie realizată implacabil de reformatori care, din nefericire, nu se vor mulțumi numai cu planuri utopice ca Savonarola († 1498) sau ca «humiliații» din Evul mediu, ci vor răsturna lucrurile complet, rupînd de Biserică mulțimi nenumărate de creștini și ducîndu-le spre forme din ce în ce mai profane și mai liberale, pînă la diluarea creștinismului spre descreștinare. Materialismul și hedonismul puseră stăpînire tot mai deplin pe evlavia colectivă.

În aceste împrejurări, într-o epocă de transformări umaniste atît de puternice, nu-i de mirare că-și făcuse drum ideea că lucrurile nu mai puteau continua astfel și, pentru a se îndrepta, era necesară o furtună puternică care să trezească Biserica și s-o oprească de la o destrămare tot mai dureroasă. Și aceasta a venit sub chipul Reformei protestante.

BIBLIOGRAFIE*

J. Danvillier, *Histoire et institution des Eglises orientales au moyen âge*, Londres, 1983; Hans-Georg Beck, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen, 1980; E. Timiadis, *Le monachisme orthodoxe*, Paris, 1981.

Paul Lemerle, *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, London, 1978; J Gouillard, *Etude sur la vie religieuse à Byzance*, Paris, 1975 şi 1981; D. A. Zakytinos, *Byzance. Etat, societé, économie*. Préface par Hélène Ahrweiller, London, 1973; Steven Runciman, *The last byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970; idem, *The Great Church in captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the turkish conquest to the greek war of independence*, Cambridge, 1968; L. Bouyer, *La spiritualité orthodoxe et la spiritualité protestante et anglicane*, Paris, 1965; trad. engleză, London, 1969; L. Bouyer, J. Leclercq, Fr. Vandenbroucke, *Histoire de la spiritualité chrètienne. II. La spiritualité au Moyen Age*, Paris, 1961; Jacques Le Goff, *Civilizaţia Occidentului Medieval*, trad. şi note de Maria Holban, Bucureşti, 1970. Recenzie Pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», XXIV (1972), nr. 2, p 265—270; Idem, *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*, Paris, 1977; G. Walten, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnène*, (1081—1180), Paris, 1966; G. Richard, *Orient et Occident au Moyen Age. Contacts et relations (XII—XV s.)*, London, 1976; J. Hausherr, *Hésychasme et prière*, Rome, 1966.

Paul Evdokimov, *Les âges de la vie spirituelle*, Paris, Lithielleux, 1961; Louis Bréhier, *Le monde byzantin*, t. II, III, Paris, 1950; idem, *L'Eglise et l'Orient au Moyen Age*, Paris, 1928; idem, *Manuel d'art byzantin*, 2, vol., Paris, 1925—1926; Ph. Koukoules, *Vie et civilisation byzantines*, 7 vol. Athènes, 1948—1950; E. Ehrhard, *Die homiletische Literatur der griechischen Kirche*, 3 vol., Berlin, 1941—1945; J. Hollnsteiner, *Die Kirche im Ringen um die christliche Gemeinschaft (12—15 Jahr.)*, Freiburg im Breisgau, 1940.

N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, vol. I—III, Bucarest, 1934; Trad. în românește de Maria Holban, Bucureşti, 1974.

Ch. Diehl, *La societé byzantine à l'époque des Comnène*, Paris, 1929.

În limba română:

Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Bucureşti, 1980, p. 284—389; Teodor M. Popescu, Pr. prof. T. Bodogae, prof. Gh. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, t. II, Bucureşti, 1956, p. 120—132; Euseviu Popovici, *Istoria bisericească universală*, trad. de At. Mironescu, t. II, ed. 2-a, Bucureşti, 1927, p. 109—117.

Bibliografie pentru istoria Liturghiilor răsăritene şi apusene:

J.-H. Delmais, *The Eastern Liturgies*, London, 1960; idem, *Die Liturgie der Ostkirchen*, Aschaffenburg, 1960; N. Liesl, *Les Liturgies catholiques orientales. Commentaires et schèmas analytiques avec cartes géographiques*, Rome, 1958; E. Amiot, *Histoire de la Messe*, Paris, 1956, S. Salaville, *Liturgies orientales. Notions générales, èlèments principaux*, Paris, 1932; N. Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, 3 vol., Freiburg im Breisgau, 1922—1923; Ad. Franz, *Die Messe in deutschen Mittelalter*, München, 1902.

În limba română:

Pr. prof. Ene Braniște, *Liturgica specială pentru Institutele teologice*, ed. 2-a, Bucureşti, 1985, cu foarte bună bibliografie; Pr. prof. Petre Vintilescu, *Liturghiile bizantine privite istoric în structura şi rînduiala lor*, Bucureşti, 1943. Bibliografie foarte bună, p. 139—143; V. Mitrofanovici, *Liturgica Bisericii ortodoxe*. Cursuri universitare prelucrate de T. Tarnavschi şi din nou editate de N. Cotlarciuc, 1929.

* Bibliografia a fost alcătuită de Pr. prof. T. Bodogae şi Pr. prof. I. Rămureanu.

Cultura teologică în Răsărit. Scriitori din secolele XI—XIII *

Spre deosebire de perioada precedentă, acum înregistrăm o dezvoltare mai mare a ştiinţei teologice. E adevărat că ea nu-i prea originală, ci constă mai mult din prelucrări şi compilaţii. Totuşi, pentru împrejurările grele prin care treceau Biserica bizantină şi celelalte Biserici ortodoxe, activitatea culturală şi teologică este destul de remarcabilă, atît la grecii bizantini, cît şi la slavi şi români, precum şi la nestorieni şi monofiziţi. Caracterul celor mai multe lucrări scrise în această perioadă este cel pozitiv, pe baza Sfintei Scripturi şi a Sfintei Tradiţii, înflorind mai ales Dogmatica, Polemica şi Dreptul canonic; în acelaşi timp s-a dezvoltat şi teologia speculativă, atît de inerentă spiritului grec, la început în direcţie mai mult platonică, iar spre sfîrşitul perioadei în direcţia aristotelică. Atît de departe s-a mers în cultivarea clasicismului încît profesorul Ioan Italos (sec. XI—XII) a fost condamnat în 1082, sub împăratul Alexios I Comnen (1081—1118) din pricina prea marii lui pasiuni faţă de filosofia lui Platon (429—347 î. Hr.) şi Aristotel (384—322 î. Hr.), iar un ierarh ca Ioan Mabropus († 1108), mitropolitul Evchaitelor din Pont, a scris după 1047 un imn adresat Mîntuitorului, în care cerea să pună pe Platon şi pe Plutarh printre creştini. Alături a înflorit mult şi teologia contemplativă-mistică şi istoriografia, atît cea bisericească cît şi cea profană. Exegeza şi Omiletica a ufost cultivate, în schimb, prea puţin.

Un impuls deosebit a dat în această privinţă organizarea Universităţii din Bizanţ de către împăratul Constantin al IX-lea Monomahul (1042—1055) în 1045, cu două secţii: Filosofie, condusă de savantul Michail Psellos (1018 — † 1078), şi Drept, sub conducerea lui Ioan Xiphilinos, viitor patriarh ecumenic (1064—1075). La cea dintîi se preda cultură generală, la a doua se pregăteau funcţionari. Foarte adesea profesorii din ambele şcoli erau călugări ca Michail Psellos în secolul XI, Eustaţiu arhiepiscop al Thesalonicului (1115—1194) şi Nikifor Blemide († 1272) în secolul XIII, toţi spirite enciclopedice. În provincie, clericii din jurul mitropoliilor şi din mînăstiri au dat cei mai mulţi teologi: Athosul, Peci, Tîrnovo cu mînăstirile sale, Lavrele Pecerska şi Serghievska în Rusia, iar la români, Tismana, Neamţu, Putna. Dar firesc că tonul fundamental îl dau împăraţii înşişi şi curţile lor, unde se discuta teologie foarte multă; unii împăraţi asistau la sinoade, căutînd să-şi impună punctul lor de vedere, pe care şi-l exprimau în cărţi şi tratate speciale, scrise în timpul domniei ori al retragerii la mînăstire, retragere care încheia uneori viaţa împăraţilor, prinţilor, prinţeselor ori a marilor demnitari căzuţi în dizgraţie, şi care încorona adeseori, ca o sete metafizică, ajutată şi de spiritul religios al vremii, vieţi celebre de învăţaţi, militari, nobili sau a unor oameni de origine modestă. Bizanţul a fost, fără îndoială, superior Apusului din punct de vedere cultural şi deci şi în teologie cel puţin pînă în secolul al XIII-lea, iar în ce pri-

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

veşte civilizaţia şi unele tărîmuri de manifestare culturală şi artistică, superioritatea aceasta s-a menţinut pînă la căderea Constantinopolului sub turci în 1453.

În secolul al XI-lea cei mai importanţi teologi bizantini au fost Ioan Mabropus, Michail Psellos şi Teofilact al Bulgariei.

Ioan Mabropus († 1108) la început a fost angajat profesor de retorică la Universitatea din Bizanţ, apoi s-a călugărit şi a ajuns episcop al Evchaitelor în Asia, unde a murit de bătrîneţe pe la 1108. Lucrările lui mai cunoscute, afară de *Vieţile sfinţilor* (între altele şi instituirea sărbătorii Sfinţilor Trei Ierarhi), sînt imne, predici şi scrisori.

Teofilact al Bulgariei († 1118) a fost arhiepiscop de Ohrida, unde a şi murit la 1118; a scris o serie de lucrări originale. Născut în Eubeia, studiază cu Michail Psellos, ajunge diacon la Sf. Sofia, iar sub împăraţii Comneni (1081—1185) e numit arhiepiscop de Ohrida (actualmente Ohrid, în Macedonia — Iugoslavia), în care calitate descrie asprimea moravurilor locale şi deplînge depărtarea de cultura capitalei. Între lucrările sale, în afară de scrisori, amintim *Comentariile biblice* scrise în genul şcolii antiohiene, după Sf. Ioan Chrysostom († 407) şi Teodoret († 458) (dintre acestea avem în româneşte *«Cele patrusprezece trimiteri pauline»*), precum şi scrierea polemică despre «erorile latinilor» în care — spre deosebire de alţi polemişti — critică orgoliul teologic şi intoleranţa contemporanilor, socotind că cele două Biserici s-ar putea împăca prin concesiuni reciproce în probleme mai puţin importante; numai în privinţa adaosului *Filioque* condamnă greşeala apuseană.

În secolul al XII-lea, secolul Comnenilor (1081—1185) şi Angheliilor (1185—1204) înregistrăm o adevărată renaştere spirituală în Bizanţ. Întîi de toate, înşişi împăraţii, împărătesele şi fiii lor sînt activi cu condeiul. Mărturisirile lăsate de epopeea Alexiada a **Anei Comnena** (1083—1148), sau amintirile istoricului **Ioan Kinnamos** (1143—1203), ori voluminoasa istorie a marelui demnitar **Nikita Choniatul** († 1211), sau de cronografia călugărului **Ioan Zonaras** (sfîrşitul sec. XII), ne descriu pe mama împăratului Alexios I Comnen (1081—1118), **Ana Delassena** († 1105), discutînd şi corectînd probleme de dogmatică şi patristică pînă şi în cursul mesei. Împăratul **Alexios I Comnen** a îndemnat pe teologi să scrie tratate contra ereticilor, mai ales contra bogomililor; el însuşi a scris sfaturi versificate fiului său, iar Ana, fiica sa, ne-a lăsat în epopeea amintită, *Alexiada*, nu numai cea mai însemnată operă istorică a vremii ei, ci totodată şi o bogată cronică despre viaţa bisericească a timpului. Împăratul Isac I Comnen (1057—1059) scrie despre poemele homerice, iar împăratul **Manuil I Comnen** (1143—1183) scrie mici tratate dogmatice şi apără astrologia de atacurile clerului — motiv pentru care unii istorici au afirmat că domnia acestor împăraţi seamănă cu un sacerdoţiu creştin. Desigur, însă, că opera lor personală e numai un reflex palid al renaşterii literare, teologice şi artistice. Cei mai culţi scriu într-o limbă greacă arhaizantă, dar se scrie şi în cea populară, de pildă romanele în versuri, epistolele, satirele, biografiile sau poemele religioase, scrise de poetul popular

care se ascunde sub numele lui **Teodor Prodromos** (1096—1152), în timpul dinastiei Comnenilor (1080—1185) și imitatorii lui de mai tîrziu. De altfel, chiar și unii dintre scriitorii consacrați scriu adesea și în limba vulgară.

Cei mai cunoscuți teologi ai epocii acesteia sînt următorii: pe tărîm dogmatic, **Eftimie Zigabenul** (Zigadinul, † 1120), un călugăr apropiat de Alexios I Comnen, care a scris la sugestia împăratului cunoscuta lucrare *Panoplia dogmatică*, un adevărat tezaur de informații patristice și dogmatice privitoare la ereziile antitrinitare, hristologice, iconoclaste, armene și bogomile. El ne-a mai lăsat și rezumate ermineutice, mai ales la cele patru Evanghelii — prelucrate în secolul al XIX-lea de profesorul atenian T. Farmakide — și la epistolele pauline.

Cu mai mult originalitate decît el a scris **Nicolae, episcopul Metonei** din Peloponez, mort la 1167, ale cărui *«Întrebări și răspunsuri»* la problemele controversate din teologia dogmatică l-au făcut vestit în tot Răsăritul. Mai are un tratat despre *«Prefacerea euharistică»*, unul *«Împotriva apocatastazei»* origeniste, pe care o susținea episcopul Eustatie din Niceea, altul prin care combate credința patriarhului Sotiriac al Antiohiei (1156—1157), care susținea că jertfa de pe cruce s-a adus numai Tatălui, nu întregii Sfintei Treimi, deci inclusiv și Fiului. Gustul discuțiilor raționaliste l-a dus — poate sub influența scolasticii apusene — la ideea satisfacției substitutive, altfel străină de cugetarea răsăriteană patristică.

Dreptul canonic și-a avut — odată cu înființarea facultății juridice, conduse de **Ioan Xiphilinos**, viitor patriarh de Constantinopol (1064—1075), mari reprezentanți în persoana lui **Zonara** († sfîrșitul sec. XII) și **Aristen**, dar mai ales a lui **Teodor Balsamon** († 1205), hartofilaxul Patriarhiei Ecumenice și apoi (1193—1205) patriarh de Antiohia, scaun pe care însă nu l-a putut ocupa din cauza cruciaților. La îndemnul împăratului Manuil I Comnen (1143—1180), Balsamon scrie comentariul la *Nomocanonul în 14 titluri al lui Photie*, precum și scholii la toate canoanele (apostolice, ecumenice, locale, patristice), căutînd peste tot să armonizeze legiuirea bisericească cu cea civilă.

Pe terenul istoriei bisericești se disting: cronica scrisă cu multă conștiinciozitate de **Ioan Zonaras**, care apoi, în prelucrările lui **Constantin Manasses** (sfîrșitul sec. XII) și **Michail Glykas** (sfîrșitul sec. XII), a devenit populară la slavi și români.

Arhiepiscopul **Eustațiu al Thesalonicului** (1125—1198) a fost un om de cultură enciclopedică. Instruit în capitală, unde casa lui a fost un cenaclu de mare răsunet, Eustațiu ajunge într-o vreme profesor la școala patriarhală, unde preda legile ritmului și ale armoniei, istoria culturii, filologia. Între altele el cultivă și teatrul religios al «vicleimului». După ce a urcat pe scaunul arhiepiscopal de Tesalonic (1175), el s-a ocupat mult cu educația clerului de mir și monahal, de a căror lipsă de penitență se plînge amarnic.

În loc de pietate, zice el, mulți călugări umblă după plăceri lumești (cai, vînătoare etc.). Nu cunosc valoarea cărților, ar fi în stare să le vîndă pe nimic. În 1185 au avut mult de suferit de la normanzi care au

ocupat orașul și l-au prădat, însuși arhiepiscopul fiind un timp întemnițat, așa cum ne-a descris chiar el faptele într-o lucrare aparte. În ultimii ani s-a opus chiar împăratului Manuil I Comnen, atunci cînd i-a cerut să aprobe o formulă schimbată pentru anatemizarea mahomedanilor. Dintre lucrările sale mai amintim unele de conținut folcloristic, apoi predici, versuri, imne liturgice etc. Are comentarii la Homer, la Pindar, multe scrisori și cuvîntări panegirice.

Elevul său **Michail Choniatul** († 1222) a fost arhiepiscop al Atenei pînă la 1204, cînd cruciații l-au înlocuit cu un episcop latin. El și-a avut reședința în clădirea Partenonului, de pe Acropola ateniană; a fost îndrăgostit de cultura Greciei antice a cărei decadență o deplînge în frumoase cuvîntări elegiace.

Întrucît n-a depus jurămînt de supunere jurisdicției catolice aduse de cruciați, Michail Choniatul și-a păstorit credincioșii mutîndu-se în insula Chios, iar spre sfîrșitul vieții în mînăstirea Prodrom de lîngă Termopile, unde a și murit pe la 1222. Operele sale sînt mai ales de formă omiletică, vreo 26 cateheze, o predică la instalare în Athena, predici ocazionale la duminici și la diferiți sfinți, precum și o prosopopee (dialog) între suflet și trup.

Fratele lui, **Nikita Choniatul** († 1211) sau **Acominatul,** mare demnitar la Curtea din Constantinopol iar după aceea la Curtea din Niceea († 1211), ne-a lăsat cea mai bună *Istorie a anilor 1118—1206,* cuprinzînd știri personale sau culese de la martorii oculari despre cruciade, distrugerea statuilor din Constantinopol în 1204, apoi cuvîntări, panegirice și tratatul dogmatic *Tezaurul Ortodoxiei,* scris în genul lui Eftimie Zigabenul, pe care l-a depășit, îmbogățindu-l cu informații noi.

Veacul al XIII-lea, veacul Imperiului latin de răsărit (1204—1261) și al principatelor create de cruciați în Macedonia, Grecia (Ahaia) și Peloponez, precum era și firesc, este mai sărac în manifestări culturale decît cele anterioare. Strîmtorat pe de o parte de cruciați, iar pe de altă parte de statul nou al Asăneștilor creat în 1185—1186, Imperiul bizantin trece în acel timp prin zile grele. Cu toate acestea, chiar și în timpul Niceei și în cel al orientării filolatine a politicii lui Mihail VIII Paleologul (1261—1282), cultura bizantină n-a încetat. Gheorghe Cipriotul spunea pe la 1265 că Niceea a devenit o nouă Atenă a culturii, iar împăratul Teodor al II-lea Lascaris (1254—1258) scria că faima Corintului este muzica, a Thesaliei covoarele, a Filadelfiei stofele, iar a Niceei filosofia. Savanții au fost chemați și sprijiniți, în orașele mai mari au fost create școli și biblioteci, de unde se permitea chiar împrumutul cărților acasă.

Despotatul Epirului (1204—1230) merită în această privință a fi subliniat îndeosebi ca al doilea centru de cultură bizantină după Niceea. Cei trei luceferi ai săi sînt: **episcopul de Navpacta, Ioan Apokavcos,** un adevărat umanist, îndrăgostit de natură și de scriitorii antici (Homer, Euripide, Aristofan, Tucidide, Aristotel); el ne-a lăsat peste 40 de scrieri diverse de polemică antilatină, scrieri juridice, epigrame, scrisori; **Gheorghe Bardanes,** mitropolit de Corfu, elev al lui Michail Choniatul, care-l laudă în scrisori și, în fine, **Dimitrie Cho-**

matenul, arhiepiscop al Ohridei, cel care a încoronat ca împărat de Tesalonic pe despotul Teodor în 1222. El e autor a peste 150 de scrieri juridice, acte sinodale, răspunsuri canonice, scrieri teologice etc., atît de importante pentru temeinicia și independența convingerilor autorului adesea în conflict cu patriarhii greci și cu noile tendințe autocefaliste sîrbe și bulgare.

Dintre scriitorii mai importanți cîțiva merită a fi pomeniți: frații **Ioan și Nicolae Mesaritis, Nikifor Blemide, Gheorghe Akropolitul** (sec. XIII), **Ioan Bekkos** († 1298) și **Gheorghe Pachimeres** († 1310).

Ioan Mesaritis († 1207) era mare demnitar sub ultimii Comneni și profesor de exegeza psalmilor pe timpul dinastiei Anghelilor (1185—1204). Se știe că a luat parte la discuțiile teologice din primii ani ai Imperiului latin de Constantinopol, susținînd cu tărie Ortodoxia. A murit la 1207. Fratele lui mai mic, **Nicolae Mesaritis,** era și el activ sub ultimii împărați din dinastia Anghelilor, iar după 1204 a trecut la Niceea ca sfetnic apropiat al patriarhului Gherman al II-lea (1222—1240), mai pe urmă episcop la Efes. Ne-a lăsat o descriere mai amănunțită a discuțiilor teologice dintre greci și latini, la care a participat, precum și amănunte despre arhitectura și mozaicul bisericii Sf. Apostoli din Constantinopol, modelul bisericii San Marco din Veneția.

Nikifor Blemide († 1272) s-a născut dintr-o familie de medici la Constantinopol în 1198. S-a refugiat apoi în Asia Mică, unde a peregrinat în timpul dominației latine dintr-un oraș în altul și dintr-o școală în alta pînă și-a însușit toate cunoștințele ce se puteau ști în vremea aceea: retorică, filosofie, medicină, științe fizice, matematici, teologie, iar mai tîrziu, cînd împăratul Ioan al III-lea Duca Vatatzes (1222—1254) l-a trimis prin Tracia și Macedonia să adune, să copieze sau să facă extrase de pe anumite manuscrise rare, cultura lui Nikifor Blemide întrecea pe a tuturor contemporanilor. Toți îl admirau și-l chemau în jurul lor: patriarhul Gherman al II-lea, împăratul Ioan al III-lea Duca Vatatzes și Theodor II Lascaris (1254—1258) al cărui dascăl a fost și căruia îi schița modelul pe care îl are de urmat ca monarh. El a refuzat toate onorurile, inclusiv patriarhatul, retrăgîndu-se întîi în aspra mînăstire Latros de lîngă Milet, iar mai tîrziu a înființat singur o mînăstire căreia i-a fixat statutul. Viața sa retrasă a fost ea însăși o școală, mai ales pentru celălalt poligraf al veacului, Gheorghe Akropolitul. Blemide a fost un om de caracter, care nu s-a temut să înfrunte în public și să oprească intrarea în biserică a amantei lui Ioan al III-lea Duca Vatatzes, italianca Marchiza — fapt pentru care a fost expulzat. Blemide a fost consultat în 1232—34 și în 1250—54, cînd s-au dus la Niceea și la Nymfaion tratative de unire cu delegații papali, tratative în care, deși se accepta o trimitere a Duhului «prin» Fiul, totuși cunoștințele și evlavia lui au impus singura atitudine ce o puteau avea răsăritenii: rămînerea în ortodoxia tradițională. Lucrările lui despre Filioque, despre suflet, despre virtute, psalmi și poezii religioase (unele intrate și în cărțile de cult, mai ales la sărbătorile Sf. Dumitru, Sf. Grigorie Teologul etc.) l-au impus admirației unanime. Tratatele lui de logică și de fizică au ajuns manuale cunoscute atît în Răsărit cît și în Apus, iar

istoria, geografia și mai ales cele două autobiografii ne dau cele mai bogate știri despre oamenii și vremurile sale. A murit la 1272.

Gheorghe Akropolitul (1217—1282), elev al lui Blemide și dascăl al împăratului Theodor al II-lea Laskaris, ne-a lăsat o istorie a Imperiului de Niceea, precum și scrieri teologice și predici. E cunoscut în legătură cu sinodul din Lyon din 1274, la care a participat.

Ioan Bekkos († 1298), hartofilax al patriarhiei de curînd revenit la Constantinopol, adversar al latinilor, mai apoi — spre a sluji planurilor de apropiere de Apus ale lui Mihai al VIII-lea Paleologul (1260—1282) — susținător al lor, a ajuns, cum zice Pachimeres, gură, mînă și condei al noii politici unioniste. Opoziția din partea patriarhului Arsenie și a lui Nikifor Blemide nu l-a putut opri să ajungă în 1275 patriarh, demnitate în care a rămas pînă în 1282, cînd a fost scos de Andronic al II-lea Paleologul (1282—1328). Chemat în fața sinodului spre justificare, și-a cerut iertare, dar apoi a devenit din nou latinofron, fapt pentru care a fost în urmă anatematizat. A murit în exil în 1298. Lucrarea sa principală se numește *«Despre unire și pacea Bisericii între vechea și noua Romă»*. A mai scris o mulțime de alte tratate și scrisori prin care caută să arate că dogma purcederii Duhului Sfînt ar fi fost înțeleasă de Sf. Părinți și ca o trimitere de către Fiul, deci cele două Biserici s-ar putea uni.

Gheorghe Pachimeres (1242—1310) strălucește și el, ca și alți învățați, în nou restauratul Bizanț, trecînd prin slujbe înalte de consilier patriarhal, jurisconsult, hartofilax etc. Atitudinea lui a fost antilatină, cum se vede din scrierile sale. Opera sa principală o formează istoria primilor Paleologi (1261—1308), care consemnează informații amănunțite despre discuțiile religioase și dogmatice ale schismei arsenite, ale controverselor anti-latine ș.a. Fiind cel mai mare polihistor al veacului, Pachimeres a scris tratatul despre științele învățămîntului enciclopedic (quadrivium), despre Aristotel, Dionisie Areopagitul etc.

În decursul veacurilor XI—XIII se semnalează și la slavii sudici și nordici manifestări destul de serioase de literatură teologică, natural mai modeste decît la Bizanț, de unde au fost împrumutate. Predominarea culturii teologice este însă mai deplină decît în orașele basileilor, unde sectorul profan și umanist devenise înfloritor. Desigur, și școlile sînt mai modeste, dar nu trebuie să uităm că ele au existat în aproape toate mînăstirile sîrbe, bulgare, rusești și românești. Se cunosc dispoziții de la principii Vladimir (980—1015) și Iaroslav cel Înțelept (1019—1054) ai Kievului pentru înființare de școli și biblioteci în Kiev și Novgorod. Unul din centrele care au iradiat cultură teologică peste aceste Biserici este Muntele Athos cu mînăstirile lui, unde la 1143 și 1169 se vorbea de manuscrise copiate pentru ruși, de unde — începînd cu arhiepiscopul Sava Nemania de Ipek (1219—1233 ; † 1236) — aproape toți arhiepiscopii sîrbi trebuiau să fi trecut prin mînăstirea Hilandar, zidită de el în 1197, iar cei bulgari prin mînăstirea Zografu, ridicată în jurul anului 1000.

Din catalogul de manuscrise ale mînăstirii Sf. Ioan din Pathmos aproape jumătate erau de conținut profan. Inginerii, cronicarii, povesti-

istoria, geografia și mai ales cele două autobiografii ne dau cele mai bogate știri despre oamenii și vremurile sale. A murit la 1272.

Gheorghe Akropolitul (1217—1282), elev al lui Blemide și dascăl al împăratului Theodor al II-lea Laskaris, ne-a lăsat o istorie a Imperiului de Niceea, precum și scrieri teologice și predici. E cunoscut în legătură cu sinodul din Lyon din 1274, la care a participat.

Ioan Bekkos († 1298), hartofilax al patriarhiei de curînd revenit la Constantinopol, adversar al latinilor, mai apoi — spre a sluji planurilor de apropiere de Apus ale lui Mihai al VIII-lea Paleologul (1260—1282) — susținător al lor, a ajuns, cum zice Pachimeres, gură, mînă și condei al noii politici unioniste. Opoziția din partea patriarhului Arsenie și a lui Nikifor Blemide nu l-a putut opri să ajungă în 1275 patriarh, demnitate în care a rămas pînă în 1282, cînd a fost scos de Andronic al II-lea Paleologul (1282—1328). Chemat în fața sinodului spre justificare, și-a cerut iertare, dar apoi a devenit din nou latinofron, fapt pentru care a fost în urmă anatematizat. A murit în exil în 1298. Lucrarea sa principală se numește «*Despre unire și pacea Bisericii între vechea și noua Romă*». A mai scris o mulțime de alte tratate și scrisori prin care caută să arate că dogma purcederii Duhului Sfînt ar fi fost înțeleasă de Sf. Părinți și ca o trimitere de către Fiul, deci cele două Biserici s-ar putea uni.

Gheorghe Pachimeres (1242—1310) strălucește și el, ca și alți învățați, în nou restauratul Bizanț, trecînd prin slujbe înalte de consilier patriarhal, jurisconsult, hartofilax etc. Atitudinea lui a fost antilatină, cum se vede din scrierile sale. Opera sa principală o formează istoria primilor Paleologi (1261—1308), care consemnează informații amănunțite despre discuțiile religioase și dogmatice ale schismei arsenite, ale controverselor anti-latine ș.a. Fiind cel mai mare polihistor al veacului, Pachimeres a scris tratatul despre științele învățămîntului enciclopedic (quadrivium), despre Aristotel, Dionisie Areopagitul etc.

În decursul veacurilor XI—XIII se semnalează și la slavii sudici și nordici manifestări destul de serioase de literatură teologică, natural mai modeste decît la Bizanț, de unde au fost împrumutate. Predominarea culturii teologice este însă mai deplină decît în orașele basileilor, unde sectorul profan și umanist devenise înfloritor. Desigur, și școlile sînt mai modeste, dar nu trebuie să uităm că ele au existat în aproape toate mînăstirile sîrbe, bulgare, rusești și românești. Se cunosc dispoziții de la principii Vladimir (980—1015) și Iaroslav cel Înțelept (1019—1054) ai Kievului pentru înființare de școli și biblioteci în Kiev și Novgorod. Unul din centrele care au iradiat cultură teologică peste aceste Biserici este Muntele Athos cu mînăstirile lui, unde la 1143 și 1169 se vorbea de manuscrise copiate pentru ruși, de unde — începînd cu arhiepiscopul Sava Nemania de Ipek (1219—1233 ; † 1236) — aproape toți arhiepiscopii sîrbi trebuiau să fi trecut prin mînăstirea Hilandar, zidită de el în 1197, iar cei bulgari prin mînăstirea Zografu, ridicată în jurul anului 1000.

Din catalogul de manuscrise ale mînăstirii Sf. Ioan din Pathmos aproape jumătate erau de conținut profan. Inginerii, cronicarii, povesti-

torii, juriștii, teologii, artiștii, cîntăreții bisericilor, toți au împrumutat din zestrea culturală bizantină.

Bulgaria avusese între sec. IX—X un început promițător de literatură teologică. Epoca Asăneștilor (1185—1280) a creat în Tîrnovo și mai tîrziu în Tracia răsăriteană centre de bogată cultură bisericească și teologică. «*Sinodiconul*» **țarului Boris** (1207—1218) din 1211 e un rod al frămîntărilor teologice create de mișcarea bogomilă cu bogata ei literatură. Tot din secolul al XIII-lea datează și vechile manuscrise: «*Evangheliarul*» de Tîrnovo, alt «*evangheliar*» prefațat de **Teofilact al Ohridei** († 1118) și «*sinaxarul*» care cuprindea viața primilor sfinți slavi. Spre sfîrșitul secolului al XIII-lea începe să prindă teren, în sudul și în estul Bulgariei, mișcarea isihastă, legată de numele Sfîntului **Grigorie Sinaitul** († 1346) de la Paroria în apropiere de Adrianopol, care va aduce în secolul al XIV-lea renașterea legată de numele lui **Theodosie** și al patriarhului **Eftimie de Tîrnovo** (1375—1393; † 1400).

În Serbia se impune numele Sfîntului **Sava Nemania** († 1236), autorul primelor scrieri sîrbești: predici, îndrumări liturgice și călugărești, dar mai ales al faimoasei «Kormceaia Kniga», nomocanon prelucrat de el pentru prima oară în slavonește și răspîndit — cu adăugiri ulterioare — la toți slavii, la bulgari și ruși. Din școala Sfîntului Sava, din Sfîntul Munte, ca și de la școlile din mînăstirile sîrbe Studenița, Jicea și Mileșevo, au ieșit primii arhiepiscopi: Arsenie I (1233—1263), Sava II (1263—1271) și mai tîrziu Nicodim (1317—1324) care au inițiat școli de copiști și traducători, între care călugării Domentian și Teodosie, autori ai biografiei Sfîntului Sava, apoi ai genealogiilor crailor și arhiepiscopilor sîrbi, predicilor și altor cărți religioase.

Biserica rusă a Kievului depășește cultural pe toate cele slave. Centrul mînăstiresc de la peșterile Kievului ne-a dat un mănunchi întreg de scriitori și predicatori, precum și cel mai vechi monument literar al limbii ruse: «*Evanghelia din Ostromir*», în 1073. Pe la mijlocul secolului al XI-lea **Ilarion**, predicator și apoi mitropolit al Kievului (1051—1054), ne-a dat *cărți* de îndrumare religioasă, între altele și o *predică* rămasă celebră în limba veche rusă, în care se preamărește superioritatea religiei creștine și a operei civilizatoare a Sfîntului Vladimir, predică din care unele pasaje au intrat în slujbele de cult.

Pe la 1097 cneazul **Vladimir Monomahul** (1113—1125) sfătuia în «Învățăturile sale» ca fiecare să-și stăpînească averea sa, o străvezie aluzie la cotropirea feudală.

Cronicarul Nestor († 1141) ne-a dat o istorie politică și bisericească a epocii dintre anii 852—1110, precum și biografii ale mai multor sfinți ruși. **Teodosie** († 1073), egumenul mînăstirii Pecerskaia Lavra, ne-a lăsat predici celebre și îndrumări monahale. **Leon**, mitropolitul Kievului (sec. XIII), a scris în grecește un temeinic tratat contra azimelor. În jumătatea întîi a secolului al XIII-lea **Simion**, episcop de Vladimir, în Rusia septentrională, a scris mai multe biografii zidi-toare de suflet. Pe toți i-a întrecut însă episcopul **Kiril de Turov**, († 1185), vestit prin cele 9 predici către popor, trei îndrumări către

călugări și o mulțime de rugăciuni care s-au păstrat. Pentru felul impresionant în care știa să predice, a fost supranumit *«Hrisostomul Rusiei»*. Mai cunoscut decît el este **Kiril al II-lea**, mitropolit de Kiev între 1250—1280, vestit prin culegerile de canoane și prin codificarea lor la sinodul din 1274 de la Vladimir, în care se definitivează, pentru prima oară, *«Kormceaia Kniga»*. Ea cuprinde prevederi contra simoniei, a vîrstei prea tinere la hirotonit, a botezului săvîrșit altfel decît prin întreita cufundare, precum și despre slujirea corectă a Liturghiei, apoi contra beților și a unor obiceiuri păgîne care se mai păstrau cu ocazia unor sărbători etc. Alte lucrări: *Întrebările episcopului Theognost de Sarai*, din 1276, *«Către patriarhul de Constantinopol»*, în legătură cu probleme de ritual privind botezul păgînilor și ereticilor, postul, raportul episcopilor cu mînăstirile etc.

Mînăstirile și bisericile românești de felul celei de la Morisena, ca și episcopii — așa cum îi pomenește bula din 1234 a papei Grigorie al IX-lea (1227—1241), către Bela al IV-lea (1235—1270) regele Ungariei — erau în stare, cu știința lor de carte, nu numai să se mențină ci să fie socotite de vremelnica stăpînire maghiară ca periculoase și capabile să convertească și popoarele învecinate la Ortodoxie; aceasta chiar în ciuda asprelor măsuri luate de feudalismul apăsător, de pildă la dieta din Buda, la 1279.

Cît despre **Bisericile necalcedonene** trebuie să pomenim că, în ciuda suferințelor provenite din cauza mahomedanilor și cruciaților, îndeosebi Biserica Armeană și-a avut reprezentanți de frunte în viața teologică, de pildă cei doi **Nerses**, unul catolicos de Romolah în Cilicia († 1173), care ne-a lăsat o expunere de credință a Bisericii Armene, un poem religios, «Iisus Fiul»; al doilea **Nerses**, episcop de Tars, a scris mai multe tratate dogmatico-polemice. Și în Biserica iacobiților sirieni avem dogmatiști și istorici de vază ca: **Dionisie Bar-Salibi** († 1171) și **Grigorie Abulfaragiu** († 1286), iar între nestorienii haldei se distinge **Ebed-Iesu** († 1318), activ în toate tărîmurile teologiei.

Încheind, putem spune că veacurile XI—XIII n-au fost lipsite de cultură teologică, operele și autorii lor amintiți mai sus fiind grăitoare în acest sens.

BIBLIOGRAFIE*

Hans-Georg Beck, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen, 1980; Idem, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959; Paul Lemerle, *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, London, 1978; G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München, 1977.

J. Gouillard, *Etude sur la vie religieuse à Byzance*, Paris, 1975 și 1981; André Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974; J. Meyendorff, *Initiation à la théologie byzantine*, Paris, 1975.

Idem, *Byzantine theologie*, New York, 1974; H. W. Haussig, *A History of Byzantine Civilisation*, London, 1974.

Idem, *Kulturgeschichte von Byzanz*, Stuttgart, 1959; A. P. Kashdan, *Byzanz und seine Kultur*, Berlin, 1973; L. Bouyer, J. Leclercq, Fr. Vandenbroucke, *Histoire de la spiritualité chrétienne. II. La spiritualité au Moyen Age*, Paris 1961; Idem, *Byzantine Literature*, în *«The Cambridge Medieval History»*, t. IV, 2, Cambridge, 1967; Herbert Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist in der byzantinischen*

* Bibliografia a fost alcătuită de Pr. prof. T. Bodogae și Pr. prof. I. Rămureanu.

Kultur, Graz-Wien-Köln, 1955, p. 355—369; Idem, *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin der Grosse bis zum Fall Konstantinopels*, Baden-Baden, 1958; *Die byzantinische Literatur, în «Die Literaturen der Welt»*, Zürich, 1964; P. Ioannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Ioannes Italos* (Studia patristica et byzantina, 3), Ettal, 1956.

André Mirembel, *La littérature byzantine*, în «Encyclopédie de la Pléiade. Histoire de Littératures», t. I., Paris, 1955, p. 697—750; Endre von Ivanka, *Byzantinische Geschichtsschreiber*, Graz-Wien-Köln, 1954; B. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris, 1949; R. Cantarella, *Poeti bizantini*, 2 vol., Milano, 1948; Charles Diehl, *La pensée byzantine et le mouvement des idées*, în «*Les grands problème de l'histoire byzantine*», Paris, 1943, p. 140—149; Dimitrios Balanos, *Oi βυζαντινοὶ συγγραφεῖς (Scriitori bizantini)*, Atena, 1954.

G. Montelatici, *Storia della letteratura byzantina*, Milano, 1916; A. Lebedev, *Schiță istorică asupra istoriei Bisericii bizantine de la finele sec. al XI-lea pînă la jumătatea sec. al XV-lea*, în limba rusă, Moscova, 1909; Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur. Von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches* (527—1453), 2-e, Aufl. München, 1897;

Pentru literatura religioasă a bulgarilor și sîrbilor:

I. Tarnamidis, Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας, Thesalonic, 1982, p. 64—82. Recenzie Pr. prof. I. Rămureanu, în «Biserica Ortodoxă Română», CI (1983), nr. 5—6, p. 447—452; E. Turdeanu, *La littérature slave en Bulgarie au Moyen âge*, Paris, 1946; P. Shafarik, *Geschichte der süd-slavischen Literatur*, t. III, Wien, 1866.

Pentru literatura religioasă rusă.

H.-D. Döpmann, *Die Russische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart*, 2-e, Auflage, Berlin, 1981; M. Laran et J. Saussay, *La Russie ancienne*, Paris, 1975; B. Pheidas, *Istoria Bisericii ruse*, în limba greacă, Atena, 1967, N. Zernov, *The Russians and their Church*, London, 1964; A. M. Amann, *Ostslavische Kirchengeschichte*, Wien, 1950.

În limba română.

N. Șerban-Tanașoca, *Literatura Bizanțului*, București, 1971; Pr. prof. M. Șesan, *Despre teologia postpatristică*, în «Mitropolia Ardealului», XI (1966), nr. 4—6, p. 279—299; N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, vol. I—III, Bucarest. 1934, Trad. rom. de Maria Holban, București, 1974; T. M. Popescu, Pr. prof. T. Bodogae, Gh. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, t. II, București, 1956, p. 132—141; Euseviu Popovici, *Istoria bisericească universală*, Trad. de At. Mironescu, t. II, București, 1927, p. 180—192.

Cultura teologică în Răsărit. Scriitori din sec. XIV—XV *

Deși strîmtorat în Asia tot mai mult de turci, iar în Balcani de statele sîrb și bulgar, Imperiul bizantin a putut desfășura și în timpul dinastiei Paleologilor (1261—1282) o mișcare culturală foarte înfloritoare, pe care a transmis-o apoi și celorlalte state și Biserici ortodoxe. E adevărat că ultimele două veacuri de existență ale Imperiului bizantin au fost zguduite de crize interne foarte puternice de natură politică, socială și religioasă, spre a nu mai vorbi de cataclismele de pe la mijlocul sec. al XIV-lea: ciumă, cutremure și altele. Cu toate acestea, deși restrîns teritorial și militar, înainte de a sucomba, Bizanțul și-a mai încordat o dată toate puterile sale, cum se exprimă bizantinologul francez Ch. Diehl, spre a mai arunca o ultimă strălucire peste întrea-

* Capitol redactat de Pr. Prof. Teodor Bodogae.

ga lume. Am putea spune chiar că epoca aceasta depăşeşte pe cele anterioare, dacă ţinem seama că Bizanţul şi-a creat acum filiale culturale şi artistice atît de importante ca: Thesalonicul, Athosul, Mistra şi Trapezuntul, ca şi tot atîtea focare de lumină în statele sîrb, bulgar, român şi rus.

La Universitatea din Bizanţ, reînfiinţată de Mihail VIII Paleologul (1261—1282) — indiferent dacă au fost cursuri publice ori particulare — veneau tineri chiar şi din Italia, nu numai din Grecia, Cipru, Asia Mică şi Balcani. Filologia predată de profesori ca **Maxim Planudis** (1255—1332), **Manuel Moschopulos** (sec. XIII—XIV), **Demetrios Triklinios** (sec. XIV) şi mai ales **Teodor Metochites** (1262—1332), era întrecută doar de filosofia platonică şi artistotelică predată de marii cugetători şi comentatori **Nikifor Grigoras** († 1368), **Gheorghe Ghemistos Plethon** († 1452), **Gheorghe (Ghenadie) Scholarios** (1372) şi de mitropolitul **Visarion al Niceei** († 1472), toţi trei din sec. al XV-lea, primul platonizant, ceilalţi doi aristotelizanţi. Retorica elegantă şi dreasă cu sarea attică se cultivă atît în ţară cît şi în străinătate, unde se trimiteau manuscrise din clasicii elini. Va rămîne una din gloriile nepieritoare pentru Bizanţ grija de a fi păstrat şi transmis lumii întregi, prin renaşterea şi umanismul italian, cultura clasică a antichităţii — care niciodată n-a fost întreruptă în Bizanţ — şi în genere, cea mai mare parte din zestrea culturii creştine cu formele ei de viaţă multiple: artistică, ştiinţifică etc. Istoricii profani ne înfăţişează frămîntările politice ale celor două partide: artistocrat şi democrat, mulţimea schimburilor comerciale cu oraşele italiene, sau căsătoriile şi călătoriile după ajutor apusean ale ultimilor împăraţi bizantini. În sfîrşit, isihasmul, politica unionistă şi renaşterea artistică atît de înfloritoare vor umple cele două veacuri cu tot atîţia învăţaţi şi opere rămase nemuritoare. Nu e locul să stăruim asupra studiilor de medicină, de filosofie, de matematică şi de astronomie. Istoricul **Gheorghe Akropolitul** (1217—1282) cunoştea cauzele eclipselor, iar Nichifor Grigoras făcuse planul de îndreptare a calendarului cu 200 de ani înaintea papei Grigorie al XIII-lea (1572—1585), după cum nu vom insista nici asupra studiilor de ştiinţe profane, poezie, dramă, roman, cercetate cu atîta pasiune în ultimele decenii.

În general, se poate spune că Bizanţul a fost, în tot cursul Evului mediu, cel mai cult dintre state, cu viaţa citadină şi culturală cea mai progresistă. Băile, spitalele, fineţea manierelor, arta şi nivelul discuţiilor filosofice şi teologice depăşeau tot ce era pe atunci mişcare culturală în alte ţări. Că pînă şi în pragul agoniei sale politice viaţa bizantină era dominată îndeosebi de pasiunea religioasă — în care parcă se refugia, mîngîindu-se, toată conştiinţa unui popor cu trecut atît de venerabil — e adevărat, după cum e adevărat şi faptul că totul era subordonat teologiei şi polemicii, chiar politicul şi economicul. Pecetea culturii bizantine se vede în întreaga dezvoltare ulterioară a Apusului şi mai ales a statelor ortodoxe, unde spiritul acestei culturi dăinuie pînă azi. Urmaşele Bizanţului au ajuns şi ele la înflorire necunoscută pînă atunci.

Între scriitori au fost și acum împărați și principi, ca subtilul și rafinatul **Manuel al II-lea Paleologul** (1391—1425) sau **Ioan al VI-lea Cantacuzino** (1341—1355), primul cu tratate despre învățătura islamului, cuvîntări și epistole, celălalt cu *«Istoria»* sa atît de bogată în date despre isihasm, ori, în fine, ca fiul său **Matei Cantacuzino**, ajuns ca și tatăl său în chiliile unei mînăstiri athonite.

Să luăm pe rînd cîteva din personalitățile mai cunoscute din diferite ramuri ale culturii teologice bizantine ale sec. al XIV-lea și al XV-lea. Mai mult au fost cultivate scrierile istorice, dogmatico-polemice, liturgice și juridice, mai puțin cele exegetice.

Lucrări generale de istorie bisericească nu avem, afară de cea a lui **Nikifor Kallst Xantopol** (sec. XIV), care a trăit ca monah în Constantinopol între 1265—1335 și care a conceput o *Istorie a Bisericii de la început și pînă în vremea lui*, dar n-a reușit s-o ducă, în cele 23 cărți, decît pînă în anul 610, ultimele 5 cărți, de la anii 910—911, păstrîndu-se doar în rezumat. Lucrarea e o compilație după o istorie necunoscută, redactată în sec. al X-lea pe baza celor relatate de Eusebiu de Cezareea († 340) și de urmașii săi. Singura valoare a «Istoriei» lui este mulțimea de informații, adeseori legendare, pe care le expune fără simț critic. Nikifor Xantopol Kallst ne-a mai lăsat și liste de împărați și patriarhi, apoi diferite imne, epigrame și parafraze la Sf. Scriptură și la vechea imnografie bisericească, precum și o «Viață» versificată a Sf. Nicolae.

Nikifor Grigoras († 1368). Urmînd exemplul istoricilor profani din secolele anterioare, mai ales al lui Gheorghe Pachimeres (1242—1310), al cărui ucenic a fost, istoricul și «savantul cel mai de vază și cel mai mare al veacului XIV, *Nikifor Grigoras* va lăsa posterității opere de o deosebită valoare, atît pentru cunoașterea vieții politico-sociale, cît și a celei bisericești și teologice.

Născut în Heracleea Pontului în 1295, *Nikifor Grigoras* se bucură de o educație aleasă din partea unchiului său, mitropolitul Ioan, dar mai ales de grija părintească ce i-a purtat-o învățatul patriarh Ioan al XVIII-lea Glykys (1315—1319) și de știința bogată a profesorului Teodor Metochites (1270—1332) cu ai cărui copii studia pe clasici și astronomia, ajungînd chiar să prezinte împăratului Andronic al II-lea Paleologul (1282—1328) celebrul plan de reformă calendaristică, dar care nu va fi aplicat decît peste 250 de ani de papa Grigorie al XIII-lea (1572—1585). Pierzîndu-și averea, odată cu moartea împăratului Andronic al II-lea Paleologul († 1328), Nikifor Grigoras se dedică numai studiului, ajungînd el însuși profesor, făcîndu-se celebru îndeosebi prin disputa din 1331 în care demască pe călugărul Varlaam de Calabria († 1350), care deschisese o școală în capitală și sfida cu îngîmfarea scolasticismului cultura bizantină. De acum Nichifor Grigoras își reprimește demnitățile și catedra, dar luptele pătimașe dintre naționaliștii lui Ioan Cantacuzino (1341—1355) și moderații din jurul Anei de Savoia († 1347) și a fiului ei, Ioan al V-lea Paleologul (1341—1347 ; 1379—1391), care duceau politică de unire cu Roma, îl fac să-și piardă totul și să ajungă la mînăstire, și apoi — prin intrigi — deși el n-a avut atitudini prea statornice — în temniță, unde moare pe la 1368. Opera sa cuprinde : teologie, filo-

sofie, poezii, discursuri, biografii, scrieri astronomice, retorice, gramatică și o geografie a Odiseii, dar cea mai importantă este «*Istoria bizantină*», în 37 cărți, descriind evenimente între 1201—1359 și, în fine, bogata sa corespondență, plină de informații, pentru cunoașterea veacului XIV.

«Istoria» sa își merită numele numai pentru partea mai veche — de fapt și acolo face mai mult o descriere a controverselor teologice, ca și Pachymeres, pe care îl continuă —, iar pentru epoca sa s-ar putea, mai curînd, numi «memorii», în care zugrăvește destul de subiectiv marea frămîntare isihastă și pe oamenii contemporani în raport de prietenie sau de rivalitate față de opiniile lui. De aceea, pe lîngă toată bogăția de informații și eleganța retorică a scrisului, «Istoria» lui Nikifor Grigoras trebuie folosită cu precauție.

Împăratul Ioan Cantacuzino. Pe Nikifor Grigoras l-a întrecut *Ioan Cantacuzino*, împăratul care s-a pus în fruntea partidului naționalist și antiunionist, care a contribuit între 1341—1355 la războiul civil cu crizele lui atît de mari în istoria Bizanțului. Crescut și apropiat ca nimeni altul de Andronic al III-lea Paleologul, care l-a designat, la moarte (1341), să poarte grijă de copiii săi minori și de soția sa Ana de Savoia († 1347) (cea mai puțin grecizată dintre prințesele apusene căsătorite în Bizanț), Ioan Cantacuzino avusese toate demnitățile: mare domestic imperial, prefect al Traciei între 1341—1347, iar între 1347—1354 încoronat ca împărat și ducînd lupte pînă ce predă coroana lui Ioan V Paleologul; se retrage în mînăstire, mai întîi la Constatinopol, în mînăstirea Manganelor, apoi la Athos, ca simplu monah cu numele de Ioasaf, îndeletnicindu-se doar cu scrisul și studiul. «Istoria» sa e mai mult o autobiografie în care caută să nu spună decît adevărul, cum scrie în prefață, dar în care nu face altceva decît să-și scuze trecutul și acțiunile sale. Unii istorici aseamănă opera lui cu a lui Iuliu Caesar (101—† 44 i.Hr.), prin forma îngrijită, prin abilitatea cu care descrie fapte particulare și mărunte din viața bizantină, plină de naturalețe, spre deosebire de Nikifor Grigoras, care scrie pedant și disprețuitor, față de stilul atît de simplu al unui împărat. Cele patru cărți ale «Istoriei» povestesc evenimentele trăite de autor între anii 1320—1356. Îndemnul pentru descrierea lor pare a-l fi dat cunoscutul prieten al autorului, Nicolae Kabasila († după 1371), a cărui scrisoare, urmată de răspunsul său (semnat Hristodulos — robul lui Dumnezeu), o publică în prefață. Cartea are și scăderi, mai ales cînd ridiculizează pe dușmani, dar nici o altă scriere bizantină nu ne dă atîtea știri despre viața din Balcani a sec. al XIV-lea, mai ales din istoria sîrbilor și a bulgarilor. Alte lucrări, încă needitate, lăsate de împăratul Ioan Cantacuzino, sînt tratate polemice contra lui Varlaam, contra iudeilor și musulmanilor, aceasta din urmă copiată și tradusă în țările noastre și în Rusia. *Fiul său Matei*, care a sfîrșit la fel, în mînăstire, a moștenit aceeași dragoste de carte, lăsîndu-ne scrieri teologice și retorice.

În veacul al XV-lea istoria bizantină e continuată de **Laonik Chalkokondyl** († 1462), **Dukas** (1400—1470), **Kritobul din Imbros** († după 1470) și **Gh. Sphrantzes** (1401 — † 1478); alți cronicari ca **Ioan Kananos** (sec. XV) și **Ioan Anagnostul** (sec. XV) ne dau doar monografii,

cel dintîi despre asediul nereuşit din 1422 al Constantinopolului de către Murad al II-lea (1421—1451), celălalt despre ocuparea în 1430 a Thesalonicului de turci. Afară de Kritobul, scrisul acestor istorici este naţionalist, oarecum confesional şi deci destul de parţial, lucru care se justifică, de altfel, cînd ne gîndim la faptele pe care le descriu, adică cruzimea turcilor şi nepăsarea europenilor, care au lăsat să cadă Bizanţul, acest stîlp al culturii. **Laonik Chalkokondyl** († 1462) e singurul atenian cunoscut în literatura bizantină. Emigrat în Italia, unde fratele său Dumitru îngrijea ediţia Iliadei, s-a întors apoi în Grecia, unde e folosit de două ori ca ambasador de sultanul Murad al II-lea (1451—1481), care îl şi pune în temniţă de două ori. Opera sa «Istoria» tratează destul de obiectiv istoria bizantină dintre 1298—1463, insistînd îndeosebi asupra cuceririlor turceşti din Balcani şi asupra legăturilor lor cu puterile Apusului, fapt pentru care opera sa e importantă pentru istoria bisericească şi plină de amănunte, mai ales prin descrierile călătoriei făcute în scopul cererii de ajutor contra turcilor. Lucrarea cuprinde şi amănunte interesante despre voievozii români Iancu de Hunedoara (1441—1456) şi Vlad Ţepeş (1456—1462; 1476). Opera sa are însă şi multe digresiuni şi inexactităţi.

Dukas ne-a lăsat o «Istorie» în care descrie simplu evenimentele dintre 1341—1362, anul căderii insulei Lesbos sub turci. La început face o scurtă «genealogie» de la Adam la Paleologi (1261—1453), apoi descrie amănunţit împrejurările căderii Constantinopolului şi ale jefuirii bisericilor capitalei în 29 mai 1453, pe care o deplînge cu un lirism impresionant. Cu tot patriotismul său şi cu toată admiraţia faţă de patronii săi genovezi, scrisul lui Dukas este de mare importanţă pentru cunoaşterea evenimentelor şi oamenilor din statul şi Biserica bizantină de la mijlocul veacului al XV-lea.

Pe toţi îi depăşeşte într-un fel **Gheorghe Sphrantzes** († după 1477), fost mare demnitar la curtea lui Manuel al II-lea Paleologul (1391—1425) şi a fiului său Constantin, pe care l-a salvat odată din mîinile turcilor. Martor la ocuparea capitalei şi ajuns prizonier, Sphrantzes reuşeşte să fugă în Peloponez, la Mistra, iar cînd turcii ajung şi acolo, fuge în Veneţia şi apoi la Roma, de unde s-a retras apoi în insula Kerkira sau Corfu (posesiune veneţiană), unde îşi scrie «Cronica» sau «Istoria» sa în patru părţi, cuprinzînd evenimentele dintre 1258—1476. Cu toate că naţionalismul şi confesionalismul său întunecă adesea obiectivitatea expunerii pe care o afirmă în prefaţă şi căreia trebuie să recunoaştem că-i rămîne credincios, opera lui este de mare însemnătate pentru istoria bisericească şi universală în general. Cu ură contra turcilor, cărora de atunci le-a prezis căderea, şi contra latinilor, pe care îi combate pentru greşita opinie că Bizanţul ar fi căzut fiind pedepsit de Dumnezeu pentru păcatele sale, «Istoria» lui Sphrantzes rămîne ca o ultimă încoronare a istoriografiei bizantine. Celelalte scrieri de interes istoric: «Cronica» rimată a lui Efrem (sec. XV), peste 10.000 de versuri, şi aceea a lui Michail Panarekos (din Trapezunt sec. XV), ca şi biografia lui Mahomed al II-lea (1415—1481) şi discursurile lăsate de turcofilul Kritobul din Imbros care, pentru a-şi menţine demnitatea, adulează pe «cuceritori»

cu fraze pompoase din Tucidide (460—395 î.Hr.). În schimb, valoare deosebită au biografiile sau viețile de sfinți mai vechi și mai noi, pe care ni le lasă **Constantin Akropolitul**, fiul lui Gheorghe Akropolitul (1217—1282), supranumit «al II-lea Metafrast», fiindcă a scris «Viețile» multor sfinți din epoca iconoclasmului, apoi Nikifor Grigoras, patriarhul Philotheos Kokkinos (1353—1354; 1364—1376) și alții. Tot aici pomenim și de lucrările geografice, atribuite în sec. al XIV-lea lui Gheorghe Kodinos, despre topografia Constantinopolului și a Sfintei Sofii.

Teologia propriu-zisă ocupa primul loc în viața spirituală a Bizanțului din ultimele două veacuri. În această privință, mișcarea isihasmului sau a confruntării spirituale dintre teologia raționalistă a Apusului și cea vie — contemplativă a Răsăritului, ca și continuu reînnoita problemă a unirii Bisericilor au pus față în față două categorii de scriitori, dogmatiști, polemiști, adversari și partizani ai unuia sau ai celuilalt din curentele amintite. Dintre **isihaști** sau susținătorii lor pomenim și aici pe **Grigorie Palama** († 13 noiembrie 1359), **Ioan și Matei Cantacuzino, Nikifor Grigoras** (la început isihast, apoi varlaamit, ca și Constantin Armenopoulos, jurisconsult, mort pe la 1380); mari susținători ai isihasmului sînt și împăratul **Ioan Cantacuzino**, Nil Cabasila († 1363), apoi **Simeon al Thesalonicului** († 1429), **Marcu Eugenicu** († 1444) al Efesului și alții. De cealaltă parte, **opuși isihasmului** activează, pe lîngă mitropolitul **Varlaam** și **Achindin**, patriarhul **Ioan al XIV-lea Kalekas** (1334—1347) și ruda sa **Manuel**, călugăr trecut la dominicani, apoi frații **Dumitru Kydones** († după 1390) și **Prochor Kydones**, iar dintre împărați **Ana de Savoia** († 1347), **Ioan al V-lea Paleologul** (1341—1376; 1379—1391) și **Ioan al VIII-lea Paleologul** (1425—1448), primul trecut în 1369 la catolicism, iar celălalt unit, autor politic al sinodului de la Ferrara-Florența (1438—1439), unde opera unionistă a fost susținută îndeosebi de mitropoliții Visarion al Niceei († 1472) și Isidor al Moscovei († 1463).

Sfîntul Grigorie Palama (1296 — † 13 noiembrie 1359) a dezvoltat învățătura despre «teologia nouă» așa cum o preconizase Sf. Simeon Noul Teolog (949—1022), dar la care a mai adăugat ca sprijin o serie întreagă de mărturii ale scrisului patristic și ale experiențelor duhovnicești ale marilor îndrumători ai vieții duhovnicești îmbunătățite. De aceea isihasmul, așa cum l-a înțeles Sf. Grigorie Palama, nu a fost numai o reacție a teologiei naționale grecești împotriva invaziei scolasticismului occidental, cum spune K. Krumbacher, ci a fost și a rămas și un curent de reînnoire și de adîncire a temeiurilor creștine față de cugetarea laică a antichității, care începuse să se furișeze și în Bizanț prin Renaștere, înainte ca aceasta să se transforme și să se desăvîrșească în Italia și în alte țări apusene. De aceea nu-i de mirare că în prima din cele trei triade de tratate îndreptate de Sf. Grigorie Palama împotriva lui Varlaam de Calabria († 1350) și apoi a lui Grigorie Achindin (sec. XIV) și a altor aderenți ai lor, se caută delimitarea puterii de cunoaștere a adîncurilor spirituale exclusiv prin rațiune. Iar lumina și luminarea duhovnicească, de care se împărtășesc sfinții care gustă din fericirea sfințeniei, nu sînt lucruri trupești sau creaturale, ci sînt revărsări ale energiilor divine. Var-

laam de Calabria obiecta că lumina pe care o poate vedea creştinul, în speţă aşa cum au văzut-o apostolii pe muntele Taborului, e lumina creată, căci dacă am crede altfel ar urma că lumina aceasta e Dumnezeu însuşi, esenţa divină, care ştim că e inaccesibilă omului. La aceasta a răspuns Sf. Grigorie Palama că *lumina de pe Tabor nu-i Dumnezeu după fiinţă, ci Dumnezeu după lucrare*, ceva strîns legat de El, o prezenţă harică tălmăcită fie ca dor după relaţia Dumnezeu-om, fie ca o curgere a harului peste cel credincios. Numai printr-o viaţă de sfinţenie şi de curăţie a inimii, dincolo de orice pecete lăsată de simţuri, chiar dincolo de vederea fizică, numai acolo sălăşluieşte Dumnezeu. Am putea rezuma în acest sens învăţătura Sfîntului Grigorie Palama cu un citat pe care-l ia dintr-o scrisoare a lui Dionisie Areopagitul (sec. V) : «harul îndumnezeitor al lui Dumnezeu este îndumnezeire, însă Dumnezeu, care dăruieşte acest har celor vrednici, este mai presus de această dumnezeire» (din «Tomul Aghioritic»). Acest har îndumnezeitor există din veci ca şi ipostasurile sau persoanele treimice, dar nu este ceva creat din nimic, ci iradiază în chip personal din Dumnezeu. Prin El ne sfinţim, prin El apostolii n-au fost orbiţi pe Tabor ca de lumina unui far orbitor de consistenţă fizică, ci de o revărsare a dumnezeirii, a sfinţeniei, a bunătăţii Lui, strîns legată de El, dar strict deosebită de fiinţa Lui. Această atmosferă de sfinţenie s-a revărsat prin scrisul, prin pătimirea de mai mulţi ani de temniţă dar mai ales prin duhul de adîncă rugăciune pe care l-au avut Sf. Grigorie Palama şi, în general, isihaştii, încît de atunci şi icoanele Bisericii şi înţelesul Liturghiei, dar mai ales al vieţuirii tuturor în Hristos au primit un plus de lumină, un plus de perspectivă tot mai clară a nesfîrşitei bunătăţi a lui Dumnezeu, o arvună tot mai bogată a fericirii de a fi cu El.

Nil Kabasila, arhiepiscop de Tesalonic († 1363), unul din prietenii intimi ai Cantacuzinilor, s-a distins îndeosebi prin opere polemice antilatine, multe din ele încă needitate. Prima dintre scrierile lui tipărite şi traduse în limba slavă şi în limba română este tratatul despre «*Deosebirile de credinţă dintre Răsărit şi Apus*». Alte opere vorbesc despre «Filioque» şi azime, combătînd pe Thomas de Aquino († 1274), ale cărui opere fuseseră traduse de fraţii Kydones (sec. XIV), iar altele, păstrate numai fragmentar, condamnă mai ales primatul papal. Operele lui au fost atît de apreciate, încît au fost luate ca bază de către ortodocşi la sinodul de la Ferrara-Florenţa (1438—1439).

Dar mai important şi mai cunoscut decît el este nepotul său **Nicolae Kabasila** († după 1371), ale cărui lucrări clasice «*Explicarea Sfintei Liturghii*» şi despre «*Viaţa în Hristos*», traduse şi în româneşte, sînt între cele mai profunde şi mai ortodoxe scrieri pe care ni le-au lăsat teologii bizantini. Ambele lucrări pun problema vieţuirii duhovniceşti, problemă pe care o rezolvă prin unirea cu Hristos în mod individual şi colectiv în *Sfintele Taine* şi *Sfînta Liturghie*, mijloace prin care viaţa creştină, trăită aici pe pămînt ca într-un embrion, devine viaţă desăvîrşită şi veşnică. Nici una din scrierile similare de mai înainte n-au dobîndit importanţa şi semnificaţia acestor două opere. E interesant de subliniat la Nicolae Kabasila perspectiva sa de larg umanism creştin. El

mai are și alte lucrări inedite, dintre care amintim un memoriu în favoarea săracilor exploatați de cămătari.

În sec al XV-lea un demn urmaș al lui Kabasila este arhiepiscopul Thesalonicului, **Simeon**, mort la 1429, autor al unor *«Dialoguri contra tuturor ereziilor și despre singura credință adevărată»*, operă monumentală de interpretare liturgică și de combatere a iudeilor, bogomililor, mahomedanilor și catolicilor. Lucrarea a fost tipărită întîi în greceşte, la noi, în Principate în 1765 ; a apărut și în traducere românească la 1865, după ce a circulat mult în manuscrise, avînd mare rol în istoria vieții liturgice și polemice răsăritene. Alte lucrări mai scurte ale Sfîntului Simeon al Thesalonicului sînt cele despre *«Locașul de cult»* și despre *«Explicarea Simbolului credinței»*. I se aduce acuzația că scrisul său e prea confesional, pentru el deosebirile confesionale ajungînd chiar la 80, majoritatea de natură rituală formală. Scrisul lui este sincer și evlavios.

Mai pătimaș a scris **Iosif Brienios** († 1436) care a fost călugăr în Constantinopol și predicator la catedrala Sf. Sofia. S-a distins prin tratatele despre *Sfînta Treime* și despre *purcederea Sfîntului Duh*, editată de Eugen Vulgaris și la noi în țară. Ucenicul său, **Marcu Eugenicu** († 1444), ajuns mai tîrziu arhiepiscop al Efesului, a fost cel mai intransigent apărător al doctrinei ortodoxe la sinodul din Ferarra-Florența între cei care n-au semnat decretele acestui sinod și sufletul rezistenței ortodoxe după întoarcerea grecilor din Italia. Din cele 18 tratate editate pînă acum — cele mai multe au rămas în manuscris — amintim : *«Despre sinodul florentin»*, *«Capitole teologice»*, *«Capitole silogistice»*, *«Contra latinilor»*, *«Contra achindiniților»*, *«Despre purcederea Sfîntului Duh»*, *«Culegeri de cuvinte din Sf. Scriptură»*, *«Epistole»*, *«Omilii»* etc.

Istoricul sinodului florentin a fost **Silivestru Syropulos** sau **Sgurupulos**, care ne-a lăsat, ca martor ocular, semnificativa lucrare *«Istoria adevărată a unei uniri neadevărate»*, editată la Haga în 1660, iar recent la Paris, în 1971, operă plină de mărturii care dovedesc silniciile operei unioniste florentine.

Filosofia și teologia speculativă au fost reprezentate în sec. al XV-lea de **Ghenadie** (în mirenie Gheorghe) **Scholarios** († 1472) și de **Visarion** († 18 noiembrie 1472, la Ravena), mitropolitul Niceii, alături de un șir întreg de cugetători ca Teofan al Niceii (sec. XV) și mai ales **Ghemistos Plethon** († 1452), pe care auzindu-l florentinii vorbind cu atîta însuflețire despre elevul lui Socrate, au rămas entuziasmați și au căutat să pună în aplicare ideile lui platonizante, înființînd celebra Academie din Florența. Operele complete ale lui Ghenadie Scholarios editate în sec. XX (1928—1936, 8 volume), ne arată pe viitorul patriarh al Constantinopolului ca pe un teolog profund, nu numai ca erudit cunoscător al lui Aristotel (384—322 î.Hr.) și susținător al ortodoxiei în fața sultanului cuceritor, Mahomed al II-lea (1451—1481), ci și ca pe un teolog polemist de mîna întîia, cu tratate contra latinilor (20 de cărți) despre purcederea Sfîntului Duh, despre predestinație, contra iudeilor, cuvîntări, epistole, imne etc.

Un talent literar deosebit și o erudiție impresionantă a dovedit mitropolitul **Visarion al Niceii** († 1472), ajuns după unire cardinal, episcop și patriarh latin de Constantinopol și chiar căpetenia cardinalilor, puțin lipsind să ajungă și papă. A murit la 18 noiembrie 1472 la Ravena. Fusese foarte bogat, adunase o bibliotecă foarte mare pentru vremea aceea pe care a lăsat-o prin testament Veneției (biblioteca Marciană), unde se păstrează și azi, fiind una din primele biblioteci publice din lume. În casa lui se adunau cei mai mulți oameni ai vremii din Italia, asupra cărora a avut o influență deosebită ; este socotit unul din marii ctitori ai mișcării umaniste, deși multe din scrierile sale se scăldau mai mult în platonism decît în creștinism. Nu-i locul aici să vorbim de grecii refugiați în Italia în sec. al XV-lea ca : Manuel Hrysoloras, Gheorghe de Trapezunt (1395—1486), Gheorghe Amiruțis din Trapezunt († 1475), Arghiropoulos, Constantin Lascaris și alții, care duc cu ei, alături de Plethon și de cardinalul Visarion, gustul pentru cultura clasică și bizantină. Dintre scrierile cardinalului Visarion, afară de cele filologice, care sînt cele mai numeroase, pomenim tratatele despre *unirea Bisericilor*, *discursul dogmatic*, prin care combate pe Marcu Eugenicu, apoi numeroase *scrieri polemice*, *exegetice*, *epistole*. Operele lui nu sînt încă pe deplin cunoscute, întocmai ca și ale celorlalți mari scriitori ai Bizanțului, deși catolicii l-au studiat mult și publică o revistă care-i poartă numele («Bessarione», Florența).

Veacurile XIV și XV au adus și pentru Bisericile din statele slave și române o epocă înfloritoare de cultură teologică. În **Biserica sîrbă**, un mare rol îl joacă **ucenicii lui Sava cel Nou — Sfințitul** din mînăstirea Hilandar de la Athos († 1236) și din alte mînăstiri de unde s-au recrutat aproape toți vlădicii și cărturarii Serbiei medievale. Se întîlnesc tineri sîrbi și la școlile din Bizanț, din Salonic, sau stînd în legătură cu marile centre comerciale și culturale Raguza și Veneția. Dintre operele cunoscute în perioada aceasta pomenim «Proskinitarul», la Ierusalim, al episcopului de Bari : Guillielmus Adam († 1324), tradus în sîrbește, apoi o mulțime de scrieri apocrife din Vechiul și Noul Testament, ca și scrieri bogomilice, apoi predici prelucrate după cele bizantine, iar altele originale ca, de pildă, *Viețile crailor și patriarhilor sîrbi*, scrise de călugărul **Danilo**, devenit mai tîrziu mitropolit, mort la 1338. Vestiții mitropoliți de Kiev, **Ciprian** (1376—1406), de origine sîrb, și *nepotul său* **Grigorie Țamblac** (1415—1419) au lucrat întîi în Biserica sîrbă, scriind mai ales pe tărîm liturgic și aghiografic. Ultimii regi și despoți, **Ștefan Lazarevici** (1389—1427) și **Gheorghe Brancovici** (1427—1456), au fost ei înșiși teologi și oameni de cultură, avînd în mînăstirea Manasia dinspre Timoc și în Belgrad sau Smederevo centre de călugări culți, unde se puteau comanda exemplare copiate din scrierile teologice, se făceau traduceri patristice, de pildă, «Scara Sfîntului Ioan Scărarul» († pe la 600), ori se îndrepta chiar ortografia scrisului sîrb, cum o face **Constantin Filosoful** sau **Sf. Kiril** (827—869) și alții.

Nici **Biserica bulgară** nu este mai prejos. În sec. al XIV-lea se așază în sud-estul Bulgariei, la Paroria (în munții Sakar, lîngă Adrianopol), **Sf. Grigorie Sinaitul** († 1346), marele dascăl isihast, în jurul căruia se

adună în curînd mulți călugări culți, în frunte cu **Theodosie**, întemeietorul vestitei școli din Tîrnovo, cea mai importantă pepinieră de cultură teologică din Balcanii secolului al XIV-lea. După ce colindă prin diferite mînăstiri, începînd de la Vidin și pînă la Kelifarevo în sud-estul Bulgariei și la Athos, Theodosie vine și se stabilește la mînăstirea Sfintei Treimi de lîngă Tîrnovo, unde trăiește în aspră asceză cîțiva ani. Moare în mînăstirea Sf. Mamant din Constantinopol, unde se dusese să aplaneze unele neînțelegeri bisericești dintre Biserica bulgară și patriarhul Kalist (1350—1353 ; 1355—1363), fostul coleg de călugărie, care-l și canonizează mai tîrziu. De numele lui se leagă lupta contra bogomilismului, a iudaismului și a altor curente religioase din Bulgaria atît de zbuciumată în veacul XIV.

Dintre lucrările scrise de el pomenim : «*Viața Cuvioasei Parascheva*», pe care o va prelucra și multiplica ucenicul său, Sf. Eftimie de Tîrnovo (1375—1393 ; † 1400), apoi «*Cuvintele*» *Sfîntului Grigorie Sinaitul* și altele. Dintre ucenicii lui Theodosie pomenim, în afară de Sf. Eftimie de Tîrnovo, pe Simion Monahul (sec. XIV), care a copiat și a ilustrat cu miniaturi celebrul «*Tetraevanghеliar din 1356*», apoi ieromonahul Dionisie, traducătorul «*Mărgăritului*» (culegere din predicele Sfîntului Ioan Chrysostom), care se vor răspîndi mult și la noi, precum și alte lucrări de combatere a iudaismului, susținut atunci de Teodora, soția a doua a țarului Ivan Alexandru (1331—1370). Monahul Theodor traduce și copiază lucrări duhovnicești, ca «*Lestvița*» (Scara) lui Ioan Scărarul (care s-a răspîndit foarte mult în Balcani), «*Învățăturile Avei Dorotei*», iar monahul Grigorie compune în Athos «*Viața și minunile cuviosului Romil*», al cărui ucenic a fost. Călugări anonimi traduc și răspîndesc psaltiri, paterice, sbornice, predici, cronici și alte lucrări din grecește și latinește, opere ieșite din epoca de renaștere spirituală a școlii de la Tîrnovo, care combat și puzderia de «cărți și legende» bogomilice editate de Prof. Iordan Ivanov.

Însă, cea mai importantă personalitate culturală și bisericească din acest timp este patriarhul **Eftimie de Tîrnovo** (1375—1393), canonizat de curînd în Biserica bulgară pentru viața, faptele și moartea martirică pentru credința poporului bulgar. Din cele 15 opere păstrate de la el, pomenim traducerea «*Îndrumărilor liturgice*» (Constituția) ale patriarhului de Constantinopol Filotei, încă de pe cînd era călugăr în Pera, apoi «*Liturghia Sfîntului Iacob*», *Liturghierul*, *Evanghеliarul* și *Apostolul*, traduse și îndreptate, *cuvîntări la Sfinții Constantin și Elena*, la *Intrarea în Biserică* etc., precum și *viețile sfinților Ioan Rilski și Ilarion de Moglena*, a *Sfintei mucenițe Filoteia* și a *Cuvioasei Parascheva*. În fine, e cunoscută corespondența lui cu sîrbul Ciprian ajuns mitropolit în Rusia, cu mitropolitul Kritopol al Ungrovlahiei (1381—1401) și cu călugărul Nicodim de la Tismana († 26 decembrie 1406), cărora le dă răspunsuri și îndrumări în probleme de viață bisericească și duhovnicească. «*Viața*» *lui Eftimie de Tîrnovo* ne-a lăsat-o scrisă Grigorie Țamblac, între 1415—1419, mitropolitul Kievului, marele predicator și aghiograf, care a mai scris și «*Istoria aducerii moaștelor Cuvioasei Parascheva în Serbia*», «*Viața Sfîntului Ioan cel Nou*» (scrisă la Suceava în 1401),

«Viața Sfîntului Ciprian», unchiul său, și vreo 20 de *predici*, parte din ele ținute la Suceava.

Biserica rusă petrece veacurile XIV și XV sub jugul greu al asupririi tătărești (1240—1480), fapt care stinghereşte mult relațiile culturale teologice și împiedică dezvoltarea unei literaturi creștine înfloritoare. Distrugerile și jafurile tătărești nimicesc vechile monumente de cultură din Rusia Kievului. Doar Haliciul și Wolhinia în vest, precum și bogatul Novgorod în nord-vest se mai pot bucura de libertate și mai pot îngriji de cultura teologică. Se știe că, spre sfîrșitul secolului al XIII-lea, principele Vladimir de Halici dăruiește mai multor biserici cîteva zeci de cărți de ritual, ceea ce era o raritate pentru vremea aceea, cînd — din lipsă de hîrtie și de copiști — se întocmeau trefologii, florilegii, antologhioane sau minee prescurtate, pentru copierea ori traducerea cărora copiștii mergeau uneori pînă la Constantinopol, cum făcea pe la 1400 egumenul Atanasie, prietenul mitropolitului Ciprian al Kievului și Moscovei (1376—1406), dacă nu se întîmplau cazuri ca al arhiepiscopului Moise de Novgorod, care întreținea pe cheltuiala sa copiști pentru răspîndirea de cărți bisericești.

În astfel de împrejurări, dacă mai adăugăm și faptul că nu existau încă școli teologice nici pe la 1480, cum se plînge arhiepiscopul Ghenadie de Novgorod, singurele posibilități de cultivare erau doar slujbele bisericești și tinda mînăstirilor ori a episcopiilor, unde mai rămăseseră *nedistruse de tătari biblioteci bogate, așa cum a fost cea de la episcopia* din Rostov, unde vestitul misionar Ștefan de Perm († 1396) a putut afla unele cărți slave și grecești. Operele teologice și scriitorii ruși din sec. XIV și XV nu sînt prea multe și nici prea originale. Legăturile cu centrele de cultură greacă : Bizanțul, unde se hirotoneau mitropoliții, Athosul, unde erau foarte mulți călugări ruși, și Ierusalimul, unde se mergea adeseori în pelerinaj, menținеau totuși pe mulți în contact cu cartea. Cel mai important factor de cultură rămîne însă experiența și dragostea fierbinte față de credința ortodoxă, pe atunci greu încercată, pentru care vlădici, cneji, călugări și oameni simpli făceau totul.

Dintre operele mai cunoscute pomenim întîi pe cele de caracter biblic. **Mitropolitul Alexei** (1354—1378) traduce din grecește *Noul Testament* încă de pe cînd se afla la Constantinopol pentru hirotonie, lucrare de mare importanță în formarea limbii ruse, aflată pînă atunci prea mult sub influența redacțiilor sîrbo-bulgare. Și urmașul său, **mitropolitul Ciprian** († 1406), s-a ocupat cu traduceri biblice, dîndu-ne o minunată traducere mai liberă a *Psaltirii*, al cărei text s-a păstrat pînă azi în Biblioteca sinodală din Moscova. Episcopul și misionarul **Ștefan de Perm** († 1396) a tradus în dialectul de Perm *Psaltirea*, *Evangheliile* și părți alese din *Vechiul Testament*. La începutul sec. al XIV-lea, **mitropolitul Petru Sfîntul** (1308—1326) a lăsat o scurtă *explicare a Fericirilor*. La finele sec. al XV **mitropolitul Ghenadie de Novgorod** va traduce *Biblia* întreagă după redacțiuni apusene.

Mai numeroase sînt însă lucrările omiletice, enciclice și predici traduse sau prelucrate după colecții bulgare sau după catene grecești.

Din enciclicele mai importante, pe care obișnuiau să le trimită mitropoliții la urcarea lor în scaune, pomenim una a mitropolitului Petru Sfîntul, mort la 1326, în care cere preoților văduvi să nu mai slujească în biserici, ci să intre în mînăstiri, practică aspră rămasă în vigoare pînă la mijlocul sec. al XVII-lea. De la mitropolitul Alexei Sfîntul (1354—1378) avem o enciclică celebră în care se cerea tuturor claselor sociale să se împace și să trăiască viață curată «pentru zilele mari și grele în care trăim» ; mitropolitul face aluzie la marele plan de eliberare de sub tătari, la care a luat parte, îndemnînd împreună cu **Serghie de Radonej** († 1390) la războiul de cruciadă pe cneazul Dimitrie Donskoi (1363—1389). Ne-a mai lăsat și alte două predici în care Sf. Alexei îndeamnă pe novgorodeni la supunere și unire. De mare importanță sînt și enciclicele stareților **Kiril Belozerski, Iosif Volotki** și **Nil Sorski** (1433—1508), starețul mînăstirii Sorska, îndreptate împotriva viciilor care bîntuiau societatea rusă, mai ales în clasele înalte și în rîndul clerului. Cel mai mult au preocupat pe ruși, în veacurile XIV și XV, problemele legate de viața liturgică, mai ales că acum se introduc din Constantinopol — prin Bulgaria sau direct — ultimele îndrumări tipiconale privitoare la proscomidie, la ierurgii și la alte slujbe. Întrucît Rusia sudică primește cu timpul tipicul ierusalimitean, pe cînd Rusia moscovită rămase la tipicul studit, se nasc o serie de diferențe care vor duce cu timpul la marea frămîntare a raskolului, a schismei din sec. al XVII-lea.

Pînă atunci, o întreagă literatură de îndrumări, de explicări, de întrebări și răspunsuri va căuta să precizeze și să uniformizeze diferitele probleme mărunte de ordin liturgic discutate încă în sec. al XIII-lea de mitropolitul Chiril al II-lea (1250—1280), probleme de care se vor lega și vestitele schisme strigolnice și iudaizante de la finele sec. XIV și XV, care vor produce mare pierdere în Biserica rusă. În 1301, episcopul Teognost de Sarai punea o serie de întrebări despre Sf. Liturghie, botez, monahism și înmormîntare. Mai tîrziu, Sf. Ciprian (1366—1406), mitropolitul Kievului și Moscovei, răspundea credincioșilor din Pskov și egumenului Atanasie că Liturghia Sfîntului Vasile trebuie săvîrșită în post numai începînd cu duminica II-a, că numărul prescurilor trebuie să fie cinci, că pregătirea pentru liturghie trebuie făcută cu multă grijă, în fine, se combate obiceiul botezului copiilor prin stropire încă păstrat la Novgorod. La sfîrșitul sec. al XV-lea, multe discuții a stîrnit, pe vremea mitropoliților Gherontie și Ghenadie, întrebarea dacă ceremonia înconjurării Bisericii trebuie să urmeze cursul soarelui, ori contra lui. Vasile, episcopul Romanului din Moldova (1464—1500), a dat răspunsul în această privință în 1478, cu ocazia sfințirii catedralei «Uspenia» din Moscova — opera arhitectului venețian A. Fioraventi —, care a înconjurat biserica mergînd împotriva cursului soarelui, după rînduiala ortodoxă.

În scrisoarea din 2 februarie 1484, episcopul Vasile al Romanului a răspuns marelui cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea (1462—1505) că, «în legea grecească (= ortodoxă), nimic nu se face în sfînta biserică după mersul soarelui, ci tot îndărăt, fie la sfințire, fie la toacă sau la orice lucrare ce se săvîrșește în sfînta biserică, toate se fac împotriva mersului soarelui».

Din literatura istorică a epocii pomenim îndeosebi cronicile de Susdal și de Volhinia, care dau mult material nu numai bisericesc și politic, ci cunosc și pe «Homer și alți dascăli vechi». Dintre «viețile de sfinți», locul de frunte îl ocupă «Viața Sfîntului Serghie de Radonej», bogat ilustrată cu miniaturi despre cultura timpului, a Sfîntului Ștefan de Perm, ambele scrise de călugărul Epifanie, ucenic al lui Serghie, care ne-a lăsat și o frumoasă descriere a pelerinajului la Ierusalim.

Monumentele literare și artistice românești dinainte de anii 1500 pun în lumină contribuția culturală și artistică a poporului român și a celorlalte popoare ortodoxe din jur. La începutul sec. XIV, între cei care se entuziasmau în jurul Tîrnovei și la Paroria în munții Sakar, lîngă Adrianopol, de îndrumările noii spiritualități isihaste ale Sfîntului Grigorie Sinaitul († 1346), se aflau mulți români; prin Cuv. Nicodim de la Tismana († 26 decembrie 1406) se puneau întrebări de adîncă teologie patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393; † 1400), ucenic și el al Sfîntului Grigorie Sinaitul († 1346). Aceste temeiuri ne îndreptățesc să spunem că înaintașii noștri de acum 500—600 de ani erau preocupați de frumusețea și adîncimea problemelor de teologie creștină. Dacă mai luăm în considerație echilibrul și armonia din construcțiile bisericilor și mînăstirilor noastre, ca și originalitatea în care se executau podoabele, sculpturile și zugrăvelile pictate, putem spune că realizările de pe la 1500 aveau înaintea lor tradiții de valori cel puțin egale cu ale celorlalte popoare din jur.

Chiar dacă îmbrăcau haina slavonă, imnele poetului creștin **Filotei** monahul, din timpul domnitorului Mircea cel Mare (1386—1418), care ne-a lăsat pe la 1400 «pripelele» din cărțile noastre de cult, nu-și pierd din valoare.

Ieromonahul **Grigorie Țamblac**, ucenicul Sfîntului Eftimie de Tîrnovo (1375—1393; † 1400), trimis în 1401 în delegație de patriarhul ecumenic Matei I (1397—1410) în Moldova, în timpul lui Alexandru cel Bun (1400—1432), pentru recunoașterea mitropoliei Moldovei, a scris la Suceava, în 1402, în limba paleoslavă *Viața și pătimirea Sfîntului Slăvitului mucenic Ioan cel Nou care a fost chinuit la Cetatea Albă*. Aceasta este prima operă originală alcătuită la români.

Tot el a scris în 1402 *Slujba Sfîntului Ioan cel Nou*, ale cărui moaște au fost aduse cu mare pompă la Suceava.

O capodoperă a literaturii parenetice de limbă slavonă ca *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, scrise curînd după 1500 de **Neagoe Basarab** (1512—1521), au putut odrăsli pe pămînt românesc. Scrierea lui Neagoe Basarab prezintă asemănări cu *Învățăturile împăratului Vasile I Macedoneanul* (867—886) *către fiul său Leon*, cu unele împrumuturi din lucrarea împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913—919; 944—959): *Despre administrarea Imperiului* și din *Învățăturile cneazului rus Vladimir Monomahul* (1113—1125) al Kievului către fiii săi.

Ca valoare a culturii europene, ea a fost comparată cu opera contemporană *Il Principe* a florentinului Niccolo Macchiavelli (1469—1527). Ea rămîne, fără îndoială, cea mai de seamă lucrare originală din toată literatura veche românească. Ele aveau înapoia lor tradiții de preocupări cărturărești vechi de circa 200 ani, după cum dovedește mulțimea manuscriselor slavone copiate și împodobite cu miniaturi minunate, cum sînt și lucrările lui Gavriil Uric de la Neamțu. Recent s-a dovedit că, încă din 1413, popa Dometian de la Neamțu și Bistrița copia 16 comentarii la opera Sfîntului Grigorie de Nazians († 389/390).

În concluzie se poate spune că literatura creștină și teologia răsăriteană, mai ales cea greacă din această vreme, se pot măsura cu cele din Apus.

BIBLIOGRAFIE*

Vezi bibliografia capitolului precedent și următoarele lucrări și studii:

Hans-Georg Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, 1925.

Pentru Sf. Grigorie Palama (1296— † 13 noiembrie 1359): Jean Meyendorff, *Initiation à la théologie byzantine. L'histoire et doctrine*. Trad. de l'anglais par Anne Sanglade avec la collaboration de C. Andronikof, Paris, 1975; Idem, *Byzantine theologie*, New York, 1974; Idem, *Byzantine Hesychasme, historical, theological and social problem*, London, 1974; Idem, *L'origine de la controverse palamite*, în «Theologia», 25 (Athènes, 1954), p. 602—630; Idem, *Les débuts de la controverse hésychaste*, în «Byzantion», 23 (1953), p. 87—120; Hr. Yannaras, *De l'absence et de l'inconnaissance de Dieu*, Paris, 1971; Vl. Lossky, *Essai sur la théologie mystique de l'Eglise orientale*, Paris, 1944. Chap. *«Les ténèbres divines»*; J. Hausherr, *Hésychasme et prière*, Rome, 1966; Rudolf Otto, *Mystique d'Orient et mystique d'Occident. Distinction et unité*. Traduction de Jean Gouillard, Paris, 1951; A. Stolz, *Théologie de la mystique*, Chevetogne, 1939; R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris, 1926; *Post-Byzantine ecclesiastical personalities. Studies of St. Nikodèmos the Hagiorite* ș.a. Broukline (Mass.), 1978.

În limba română:

Pr. Prof. D. Stăniloae, *Istoria isihasmului în Ortodoxia română*, în vol. *Filocalia*, t. VIII, București, 1979; Idem, *Natură și har în teologia bizantină*, în «Ortodoxia», XXVI (1974), 3, p. 392—439; Idem, *Viața și învățătura Sfîntului Grigorie Palama*, Sibiu, 1938; Pr. Prof. Milan Șesan, *Despre teologia postpatristică*, în «Mitropolia Ardealului», XI (1966), nr. 4—6, p. 279—299; Dumitru Dima, *Contribuția românească la cunoștința isihasmului* (sec. al XIV-lea), în «Studii teologice», XVII (1965), nr. 9—10, p. 571—580; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slavone din Biblioteca Academiei Române*, I, București, 1959; *Niculae Cabasila*, Diac. Ene Branișteanu, *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Kabasila*, București, 1943; Niculae Kabasila, *Tălmăcirea dumnezeieștii Liturghii*, Trad. de Diac. Asist. Ene Branișteanu, București, 1946; Recenzie I. Pulpea Rămureanu, în «Biserica Ortodoxă Română», LXVI (1948), nr. 1—2, p. 80—84; Niculae Kabasila, *Despre viața în Hristos*. Traducere și studiu de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Sibiu, 1946.

* Bibliografia a fost alcătuită de Pr. Prof. T. Bodogae și Pr. Prof. I. Rămureanu.

Cultura teologică în Apus în sec. XI—XV
Scolastica și spiritualitatea medievală *

1. În condiții externe mult mai favorabile decît în Orient, cu o papalitate și un cler dominat de spiritul aspru al reformei de la Cluny, mai tîrziu cu universitățile și cu ordinele sale călugărești predicatoare, Apusul își desfășoară viața sa bisericească și teologică cu totul altfel decît Răsăritul. Dar chiar dacă școlile catedrale și mînăstirești vor fi destul de numeroase, iar universitățile vor ajunge pînă la 1400 la numărul de 44, totuși Apusul nu depășește cultural Răsăritul, care va copleși și va impresiona pe cruciați și pe urmașii lor cu splendorile și rafinamentul unei culturi și arte superioare, împrumutîndu-le sub aspect teologic speculativ sintezele lui Ioan Damaschin ca temă pentru «Sumele» lui Thomas de Aquino, cît și pe Dionisie Areopagitul, pentru teologia contemplativă. Dacă la 1311, sinodul din Ravena pretindea preoților și canonicilor să știe măcar a citi cît de cît, ne dăm seama de lipsa lor totală de cultură. Cu toate acestea, numărul mare al școlilor și școlarilor, ca și organizarea lor mai practică decît în Orient, fac mai vestite ulterior instituțiile culturale și bisericești ale Apusului decît ale Răsăritului.

Metoda de predare era cea discursiv-rațională, deci scolastică și dialectică. Se căuta expunerea sistematică și filosofică a credinței, pe baza logicii formale a lui Aristotel (384—322 î.Hr.). Dogmele se demonstrau prin silogisme. Ideea de ordine rațională și de sistem logic trece prin toată dogmatica, morala, dreptul canonic, deci inclusiv și prin ordinea scolară și statală a Bisericii Apusene. Teologia scolastică a fost asemănată cu catedralele gotice în care fiecare amănunt arhitectonic și sculptural este în așa fel înjghebat încît ansamblul îți dă impresia unei monumentale încordări omenești în urcuș spre cer. Omul scolasticii nu cunoaște îndoieli și abisuri. Pentru el harul se suprapune în mod firesc naturii. Teologia naturală ajunge la cunoașterea unității ființiale a lui Dumnezeu și a nemuririi sufletului omenesc, iar unde nu ajunge logica aristotelică și teoria cunoașterii, acolo suplinește credința cu temeiurile ei revelaționale, garantate de autoritatea infailibilă a Bisericii. Îndreptarea omului — care știe că harul nu distruge natura, ci o completează — se face ușor, prin credință și fapte. Conform metafizicii aristoteliene, oamenii sînt destinați la o conviețuire ordonată și legată prin interese reciproce, de garantarea cărora răspunde statul, iar întrucît știința omului se referă în mare măsură la transcendență, după concepția medievală, Biserica este aceea care justifică și existența statului și a individului. Statul și Biserica se raportă reciproc, ca rațiunea față de revelațiune, ca știința față de credință, ca natura față de supranatură.

Tipic medievală și strîns legată de concepția juridică romană, care era dominantă și în relațiile dintre cavalerii medievali, este concepția de satisfacție, inaugurată de teologia lui Anselm de Canterbury (1109), fondatorul scolasticii, și care a dus mai tîrziu la abuzurile îndulgențelor. Concepînd raportul dintre Dumnezeu și om ca pe un raport de drept,

* Capitol redactat de Pr. Prof. T. Bodogae.

care a fost stricat de către om, prin jignirea adusă de el majestății divine, s-a găsit necesară *ideea satisfacției* pe care singur Fiul o poate aduce Tatălui și care singură explică *misterul întrupării*. Mîntuitorul Hristos, aducînd o satisfacție mai mare decît se cerea, iar după El și sfinții, săvîrșind mai multe fapte bune decît cele care li se cereau pentru mîntuire, avînd «merite prisositoare» — opera supererogatoria — s-a ajuns la ideea că plusul acesta îl poate folosi Biserica, dînd altora care aveau nevoie și pe care îi desemna după criterii contabile. Această concepție va nemulțumi pe mulți credincioși medievali, făcîndu-i să întreprindă mișcări reformatoare în Biserică.

Imaginea acestei teologii, transformate în filosofie aristotelică încreștinată, așa cum a expus-o cel mai mare teolog și cugetător scolastic, Thomas de Aquino († 1274), s-a transpus în toată construcția teocratică a Bisericii catolice medievale cu toate mijloacele ei de realizare și cu toate peripețiile și reacțiile peste care a trebuit să treacă. Grandiosul și ingeniosul acestei viziuni pur raționale are în sine multă artificialitate. Omul nu este numai intelect. Încă în același veac, Duns Scotus († 1308), al doilea mare geniu al scolasticii, nu va mai păstra unitatea și armonia concepției tomiste atunci cînd va afirma că voința caracterizează pe om mai mult decît intelectul. Teologia nu-i cunoaștere teoretică, ci practică. De aici multele controverse între tomiști și scotiști. De la neîncrederea în rațiune a lui Duns Scotus mai era un pas pînă la cea a lui William Occam († 1347), care va pune credința și rațiunea într-un conflict ireparabil, adevărul uneia putînd fi pentru cealaltă minciună, sau un adevăr de altă natură; prin aceasta unitatea cugetării scolastice s-a destrămat, dizolvîndu-se în scepticism, laicism, criticism, naturalism, tot atîtea aspecte ale climatului de criză spirituală, care prin teoria dublului adevăr a adus reforma protestantă. Dar adevăratul părinte al scolasticii este ucenicul său: Anselm, arhiepiscop de Canterbury († 1109), al cărui cuvînt *«credo ut intelligam»* explică întreaga concepție scolastică prin faptul că acceptă acord deplin între dogmă și rațiune. De la adevărul nealterat al dogmei pe care ni-l însușim prin credință indiscutabilă, conchidem la concepția științific-rațională, pe care o explicăm prin deducții logice în toate amănuntele și pe toate laturile ei. Așă a dedus el din noțiunea de Dumnezeu existența Lui, iar din ideea de ordine juridică a purces la explicarea misterului întrupării, îndeosebi în cartea *«Cur Deus homo?»* (De ce Dumnezeu s-a făcut om?).

Metoda aceasta n-a fost acceptată de toți. Cel mai mare dialectician — în care mulți văd pe adevăratul întemeietor al scolasticii — este *Petru Abelard* († 1142), vestitul dascăl de teologie și filosofie de pe dealul Sainte Geneviève din Paris, unde peste 10.000 de elevi îl ascultau. Simțind punctul slab al scolasticii, Abelard spune că trebuie să plecăm inductiv, de la îndoială, cu alte cuvinte întîi trebuie să înțelegem și apoi să credem *(«intelligo ut credam»)*. În felul acesta, cugetarea lui se transformă în problematică. În cele 158 de teze «sic et non», în care pune față în față principalele probleme filosofico-teologice după cum apar ele în gura marilor dascăli creștini, Abelard nu atacă autoritatea, ci caută, prin negarea afirmației, să scoată adevărul prin discernămînt logic, așa cum

obișnuiau juriștii timpului. Fire religioasă, dar prea încrezut în a putea demonstra rațional orice dogmă, Abelard a introdus în scolastică, încă de la început, germenele dizolvant al îndoielii individualiste.

Una din marile discuții din sec. al XII-lea a fost așa numita *«ceartă a universaliilor»*, adică raportul dintre cugetare și viață, între idee și realitate, dacă noțiunile generale sînt reale (om, pom, treime etc.) (realism), sau sînt numai abstracțiuni mintale (nomina, nominalism). Cei dintîi spuneau : *universalia post rem* (sau *in re*), ceilalți : *universalia ante rem*. Aplicînd metodele lor de judecată la divinitate, realistul Gilbert de la Porrée († 1154) afirma trei dumnezei, ba chiar patru cu ființa comună a lor, pe cînd nominalistul Roscelin († 1120), canonic, ajungea, pe altă cale, aproape tot acolo. Alături de direcția speculativă s-a manifestat încă de la început și cealaltă cale, de cunoaștere intuitiv-mistică, potrivit căreia Dumnezeu și adevărul nu se caută cu mintea, ci se simte cu inima ; sau, cum zice Bernard de Clairvaux († 1153) : *«Tantum Deus cognoscitur, quantum diligitur»* («Dumnezeu este cunoscut atît cît este iubit»). Marii oameni de acțiune ai Evului mediu, ca Petru Eremitul († către 1115), Bernard de Clairvaux, Francisc de Assisi (1182—1226), Thomas de Kempis († 1471), predicatori ca Berthold de Regensburg, Jean Ch. Gerson († 1429) și, într-un fel, chiar unii papi sau însăși concepția entuziastă a cruciadelor medievale au dat dovadă că au fost mai mult sau mai puțin mistici. E adevărat că au fost și în această privință exagerări, de pildă mistica germană și spaniolă, care se pierdeau fie într-o explicare speculativă a treptelor diferite din procesul mistic, fie în nebulozități panteiste. Mai bine au făcut cei care combinau ambele curente, de pildă dascălii mînăstirii Sf. Victor din Paris, Hug († 1141) și Richard († 1173), dar mai ales Bonaventura († 1274).

Cea mai puțin cultivată a fost direcția teologiei experimentale, care pleacă de la confruntarea personală a dogmelor cu datele experienței științifice. Doar unii, de pildă Albert cel Mare († 15 noiembrie 1280) sau Roger Bacon († 1292), au cultivat-o ca unii care, prin genialitatea și multilateralitatea preocupărilor lor, au spart făgașul tradițional-autoritativ al cugetării. În schimb, spre sfîrșitul veacului al XIII-lea și mai ales în cele următoare, mișcarea umanistă și Renașterea au dat acestei metode tot mai multă atenție, pînă ce criza spirituală a vremii va duce la individualismul Reformei.

Mijloacele cele mai potrivite pentru promovarea culturii teologice au fost universitățile, care au crescut liber și neoficial din vechile școli catedrale și mînăstirești prin talentul și capacitatea unora din dascălii mari. De pildă Universitatea din Paris a luat ființă la începutul sec. al XII-lea din catedrala Notre Dame și mînăstirile Sainte Geneviève și Saint Victor. Faima lui Guillaume de Champeaux († 1121) și Abelard atrăgea mulțimi imense de studenți (20—30.000) grupați în patru nații : galii, normanzii, picarzii și anglii sau germanii, sub conducerea unui procurator și a decanilor. Durata școlarizării ajungea uneori pînă la 10—15 ani. Erau organizați într-un fel de breaslă sau corporație privilegiată, de profesori și studenți, cu statute și cu viață aparte, privilegii îngustate oarecum în sec. XIII și XIV, cînd ordinele călugărești vor să

pună mîna pe conducerea lor şi cînd în cadrul aceleiaşi şcoli se organizează, în sens modern, facultăţi diferite, ca unităţi aparte.

Tot în veacul al XIII-lea se generalizează şi titlurile de *baccalaureus, licentiatus, magister* şi *doctus* — oferite la început numai juriştilor laici — pe lîngă care se adaugă apoi, în sec. al XIV-lea, atribute ornante : *subtilis, irrefragabilis, mirabilis, sublimis, magister sententiarum* etc. Găzduirea lor începe să se facă din sec. al XIII-lea cu burse speciale în colegii şi cămine, dintre care primul care s-a făcut vestit a fost cel numit «*Sorbona*», *creaţie* din 1254 a capelanului lui Ludovic al IX-lea Cel Sfînt (1226—1270) : *Robert de Sorbon.*

În Paris se preda teologie şi filosofie, mai tîrziu şi medicină şi drept. E greu de stabilit ordinea în care s-au «înfiinţat» universităţile. Pentru *medicină activa* încă din sec. al XI-lea cea din Salerno (Italia), pentru drept aproape toate celelalte universităţi italiene, în frunte cu Bologna (1150), de unde papii îşi recrutau curialii şi fiscalii, atît de necesari întreţinerii puterii lor absolute. În Anglia, Oxford (1168) şi Cambridge (1290) sînt cele mai importante şcoli superioare, în genul Parisului. După ce s-a văzut forţa lor, apar fundaţii regale, ca cea din Salamanca (1239 — în Spania), imperiale, precum în Neapole 1224, cu patru facultăţi înfiinţate de împăratul Germaniei Friederich al II-lea (1215—1250), sau papale, cum e cea de la Toulouse (1229), întemeiată cu scopul de a combate pe albigenzi, cea din Roma (1244) cu scopul de a susţine curtea papală etc. Pînă la 1250 erau 20 ; în 1400 numărul lor crescuse la 44, deşi unele (precum cele din Spania) s-au desfiinţat curînd. Universităţile germane apar în sec. al XIV-lea : Praga 1348, Viena 1365, *Heidelberg (1386) etc.*

Dintre reprezentanţii scolasticii şi misticii afară de cei deja pomeniţi menţionăm pe :

Cardinalul **Petru Damiani** († 1072), prieten şi colaborator al papei *Grigorie* al VII-lea (1073—1085), care a descris decăderea clerului de la începutul sec. al XI-lea, în cartea sa «Liber Gomorrheanus».

Gratian, profesor de drept la Bologna († 1152), care s-a făcut vestit prin codificarea dreptului canonic într-un manual care a rămas normativ aproape pînă şi azi şi care susţine, prin *decretalele* pseudo-isidoriene şi altele ulterioare, întreg planul teocratic de dominaţie universală a papei. În sec. al XIII-lea, Bernard de Pavia şi Raimund de Pennaforte completează codicele dreptului canonic cu decretele papilor Grigorie al IX-lea (1227—1241) şi Bonifaciu al VIII-lea (1294—1303).

Petru Lombardul († 1160), profesor, apoi episcop în Paris, a lăsat cel mai răspîndit manual medieval de dogmatică : *Quattuor Libri Sententiarum,* o sinteză patristică scrisă fără originalitate, dar cu mare putere de sistematizare a celor mai importante probleme dogmatice, îndeosebi a celor controversate.

Bernard de Clairvaux († 1153), una din cele mai mari personalităţi medievale, a fost egumen al mînăstirii cisterciene din Clairvaux, în care calitate s-a distins printr-un mare talent de organizator, predicator şi cugetător profund. Papi şi împăraţi primeau sfat de la acest om,

care refuza orice demnitate bisericească. De o intransigență uneori exagerată, Bernard de Clairvaux a combătut cu tărie exagerările scolasticii, prin care se credea că se slăbește autoritatea tradiției bisericești. Papei Eugeniu al III-lea (1145—1153) îi atrăgea atenția prin scrierea «*De consideratione*» ca nu «imperium», ci sacerdotium», nu domnia luxoasă, ci slujirea smerită să fie ținta lui. În minunatul său *comentariu la Cîntarea Cîntărilor* expune doctrina sa despre iubire și evlavie ca izvoare ale cunoașterii.

Culmea scolasticii este atinsă și de doi franciscani: Alexandru de Hales și Ioan Fidanza zis Buonaventura, și de doi dominicani: Albertus Magnus și Thomas de Aquino.

Englez prin naștere, profesor de teologie la Paris, **Alexandru de Hales** († 1245) a fost cel dintîi care a aplicat mijloacele logicii formale a lui Aristotel în sistematizarea doctrinei creștine. Opera sa e un comentariu la sentințele lui Petru Lombardul, numit «Summa universae theologiae», lucrare care i-a adus titlul de «doctor irrefragabilis».

Toscanul **Ioan Buonaventura** († 14 iulie 1274), nume simbolic, pe care i l-a dat unul dintre prietenii săi, pentru că a avut «norocul» să scape de o grea boală, a fost profesor la Paris, apoi general al ordinului franciscan, iar după aceea cardinal; în această calitate ia parte la sinodul unionist din Lyon (1274), unde moare subit. Opera sa se distinge prin încercarea de a împăca scolastica cu mistica. Pentru meritul de a fi pus contemplația deasupra tuturor științelor a primit supranumele de «doctor seraphicus». Lucrarea principală «*Breviloquium*» e socotită cel mai bun compendiu dogmatic medieval, iar «*Itinerarium mentis ad Deum*», cea mai bună lucrare contemplativă. Mai are predici, comentarii și altele.

Albertus Magnus (1206 — † 15 noiembrie 1280) a fost mai întîi profesor la Paris și Köln, a ajuns apoi episcop de Regensburg, iar pe urmă s-a întors tot la catedră, la Köln. Este cel mai erudit dintre toți dascălii scolastici, fiind primul deplin versat în filosofia aristotelică, cu profunde cunoștințe de teologie, științe naturale, matematici și medicină, fapt pentru care a primit titlul de «doctor universalis» și «magnus», după ce mulți contemporani îl socoteau mag și vrăjitor. A comentat pe Aristotel și pe Petru Lombardul, a scris «*Summa Theologiae*» și tratate științifice diverse. El afirmă că între argumentele pentru cunoașterea lui Dumnezeu singurul care are valoare este cel cosmologic. De la el a rămas sentința: «*fides quaerens intellectum*».

Thomas de Aquino (1225—1274), fiu de conte, de lîngă Neapole, intrat fără voie la dominicani, a întrecut de timpuriu pe Albert cel Mare, care i-a fost dascăl, ajungînd la 23 de ani profesor de filosofie și teologie la Köln, apoi la Paris, Bologna și Neapole, refuzînd însă orice altă demnitate. A murit în drum spre sinodul de la Lyon (1274). Din sec. al XV-lea, i s-a dat titlul de «doctor angelicus», pentru blîndețea și curățenia vieții sale. Este fără îndoială cel mai sistematic și mai profund dintre teologii scolastici. Opera sa capitală o formează expunerea apologetică a teologiei creștine, «*Summa contra gentiles*» și mai ales «*Summa Theo-*

logiae», rămasă neterminată. Ultima e un tratat unitar de dogmatică și morală, amîndouă expuse printr-o metodă logică, *uneori artificial* clădită. În cunoașterea lui Dumnezeu ca și în privința universaliilor «in re», Thomas imită pe Albert cel Mare. Dumnezeu e conceput în mod abstract, ca «actus purus», ca o «causa efficiens» și «causa finalis» a lumii, iar nu ca persoană vie și apropiată de sufletul omenesc. În doctrina despre har e influențat de Fer. Augustin († 430), dar susține și meritele prisositoare. Lucrarea «*Contra errores graecorum*» conține erori și falsificări istorice, cu toate că el a fost între puținii scolastici care știau grecește și ar fi putut să se informeze corect. Pentru ținuta concepției lui oficiale-papale (susține cu tărie primatul și *infailibilitatea* papei), Thomas de Aquino a rămas, mai ales din 1879 de cînd papa Leon *al XIII-lea (1878—1903)* îl fixează ca normativ în întreaga teologie și filosofie romano-catolică, stăpîn pe toată dezvoltarea teologică a romano-catolicismului.

Alături de acești patru mari teologi există o mulțime de alți scriitori importanți, fie franciscani, fie dominicani, fie din alte ordine, profesori, călugări, călugărițe care au adus multe servicii Bisericii apusene, atît în Dogmatică și Morală cît și în disciplină, în viața de stat sau în artă. Între ei, un loc aparte îl ocupă *Duns Scotus (1260—1308)*, cel mai subtil dintre franciscani. El a înființat o școală teologică a scotiștilor, deosebită *în multe privințe* de a tomiștilor : în dogmatică, în privința mîntuirii erau sinergiști, în aprecierea faptelor bune nu susțineau așa de mult supra-meritul, ca tomiștii, iar despre Maica Domnului susțineau că s-a zămislit fără păcatul strămoșesc, fapt pe care tomiștii îl negau. Operele mai cunoscute ale lui Duns Scotus sînt două *Comentarii la sentințele lui Petru Lombardul*, unul mai întins, altul mai restrîns. Prin critica adusă de școala sa tomismului și îndeosebi prin afirmarea că multe probleme dogmatice nu pot fi *complet lămurite prin rațiune*, Duns Scotus aparține de fapt mai mult veacului al XIV-lea pe care l-a inaugurat și îmbogățit cu geniul său.

În genere, știința teologică a veacurilor XI—XIII a parcurs în Apus drumuri paralele : scolastic, mistic și pozitivist, trei etape : urcuș, culme și declin. Primele două sînt ușor sesizabile, ultimul se întrezărește limpede în scolastica scotistă, în mistica germană și în scrisul criticist al lui Dante Alighieri (*1265—1321*), care anunță «vita moderna, vita nova», epoca de criză spirituală a veacurilor XIV și XV.

2. Dacă veacurile XI—XIII se caracterizau prin *ordine* și unitate de concepție atît în teologie, cît și în viață, unde unei singure voințe *divine, reprezentate prin teocrația papală*, se supunea totul, individ și colectivitate, Biserică și stat, veacurile XIV și XV se caracterizează tocmai prin lipsă de unitate, prin crize și sfîșieri interioare : criză în problema cunoașterii, unde nominalismul aduce conflict între teologie și filosofie, criză în viața interioară a Bisericii, unde exilul babilonic (1309—1377) și marea schismă a papalității (1378—1417) au adus la suprafață ideea reformării Bisericii pe bază sinodală, în sfîrșit, criză între Biserică și stat, pentru că odată cu formarea orașelor, statelor și literaturilor naționale sacerdoțiul și imperiul apar ca două realități cu

totul independente ; scriitorii ies tot mai mult de sub ascultarea papalității, se laicizează, se strîng în jurul regilor și parlamentelor, luptînd chiar cu dușmănie contra pretențiilor universaliste ale papalității.

Scolastica și mistica au avut și acum reprezentanții lor destul de numeroși și de activi, căci înmulțirea vertiginoasă a universităților între 1348—1450 a făcut să crească numărul intelectualilor și scriitorilor de toate nuanțele. Aproape tot ce s-a scris în perioada aceasta în scolastică poartă pecetea înclinării spre sofisme și subtilități sterile și spre apărarea obosită și forțată a unei «tradiții» care a ajuns să nu mai fie crezută și contra căreia critica filologic-istorică a umanismului va începe să-și reverse ironia și sarcasmul său răzbunător. Problemele de teologie și filosofie erau tratate atît de abstract, încît s-a spus că au ajuns ca un corp fără suflet.

Dintre reprezentanții scolasticii veacurilor XIV și XV amintim întîi de toate pe **William Occam** († 1349).

Născut în sudul Londrei și intrat de timpuriu în ordinul franciscan, W. Occam a studiat și predat ca profesor cu titlul de «doctor invincibilis» și mai ales «venerabilis inceptor» teologia și filosofia la Universitatea din Oxford, între 1318—1324, după care a fost citat de papa Ioan al XXII-lea (1316—1334) la Avignon, ca să justifice 51 de teze socotite eretice. Procesul a durat patru ani fără să se ajungă la un rezultat, căci acuzatul a fugit împreună cu doi franciscani, Bonagratia și Cesena. Ultimul era general al ordinului, la curtea lui Ludovic de Bavaria (1314—1347), care ducea luptă contra papei, pentru că nu voia să-l recunoască de rege, luptă pe care au sprijinit-o prin scrisul lor W. Occam și alți doi învățați, Marsilius de Padua (1272—1327) și Jean de Jandun († 1328), toți negînd originea divină a papalității și afirmînd chiar că împăratul poate depune pe episcopul Romei. De altfel, Occam a colaborat și la lupta lui Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314) cu papa Bonifaciu al VIII-lea (1294—1303). Operele lui principale sînt : «*Centiloquium theologicum*», în care reducea teologia speculativă la 100 de propoziții, «*Quodlibeta*», comentarii la Aristotel și Porfiriu, așa cum se reflectă ei în «Sentințele» lui Petru Lombardul. Concepția sa se numește nominalism sau mai corect terminism, fiindcă el susține că noțiunile generale (ființă, substanță, cauză etc.) nu au corespondență nici în sine, nici în lumea individzilor, cum spuneau realiștii veacurilor XII—XIII, ci sînt simpli «termeni» sau semne ale unui obiect necunoscut. Ei au numai valoare subiectivă, de aceea cunoașterea lui Dumnezeu și a spiritualității sufletului e discutabilă și se face numai prin credință. Singurul lucru indiscutabil este atotputernicia divină și posibilitatea intervenției ei în acțiunile umane în așa fel încît uneori să ni se pară că binele e condamnat, iar răul aprobat. De aceea, metafizica trebuie să fie total despărțită de teologie. Legea morală nu este imutabilă. Iată de ce occamismul — inspirat și de Duns Scotus — duce la empirism, relativism, scepticism. Aceasta este «via moderna» pe care veacurile XIV și XV o opun cunoașterii speculative scolastice («via antiqua»). Ceea ce poate fi adevărat din punct de vedere logic, poate fi fals din punct de vedere obiectiv, de unde și concepția numită a «dublului adevăr», care va predomina de acum încolo întreaga mișcare spirituală.

Exegeți ca **Ioan de Ragusa** (sec. XIV), **Conrad de Halberstadt** (sec. XIV) și mai ales franciscanul **Nicolae de Lyra** († 1340) ne-au dat lucrări de valoare. Ultimul a creat un gen nou de Comentariu, «*Postilla*» — de la *post illa verba textus* — adică metodă simplă de citare a textului și apoi de comentare a lui în sens istorico-literar, uneori cu nuanțe contemplative. Manualele exegetice la toată Sf. Scriptură în 50 de cărți ca și cele 35 de cărți de morală lăsate de acest «doctor planus et utilis» au fost adeseori combătute și, pînă la 1500, de mai multe ori tipărite. Luther († 1546) însuși a fost influențat de ele în așa măsură încît s-a putut spune că dacă Lyra nu cînta, Luther în dans nu intra (si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset).

Pe tărîm istoric s-au scris cronici prin mînăstiri și orașe, unele din ele ca aceea a talentatului florentin Villani († 1348), sau ale francezilor Joinville († 1317) și Froissart († 1404), precum și a curajosului Dietrich von Niem († 1418) fiind de mare importanță în istoriografia timpului. Restul sînt compilații mai slabe.

Și pe tărîm juridic se înregistrează o decadență tot mai mare. Dante se plîngea, pe la 1280, că nimeni nu învață decît decretalele, iar într-una din operele sale, Roger Bacon — care intuise, prin matematica și fizica ce-i erau familiare, principiul locomoției fără animale, al aviației, folosul lentilelor, al exploziilor, după cum Duns Scotus obținuse cel dintîi acidul sulfuric, acidul nitric și altele — se plîngea că prin abuzul jurisprudenței italiene s-au distrus în ultimii 40 de ani orice preocupări mai înalte și s-a suprimat chiar raportul dintre Biserică și stat. Cea mai mare scădere a studiilor juridice și morale era cazuistica sau codificarea fiecărei comportări aparte, potrivit căreia adeseori se susțineau lucruri caraghioase sau imorale (furt, crimă etc.), de dragul principiilor formaliste și care vor scandaliza mai tîrziu pe umaniști sau pe janseniști.

Pierre d'Ailly (1350—1420) a studiat la Paris; la 30 de ani era magistru în teologie, apoi duhovnic al regelui francez Carol al VI-lea (1380—1422) și rector al Universității din Paris. Pentru a-l atrage de partea sa, papa Benedict al XIII-lea (1394—1424) i-a oferit episcopatul Le Puy, mai tîrziu pe cel de la Cambrai, dar văzînd d'Ailly că papa nu acceptă nici o reformă în Biserică, a trecut de partea învățaților care susțineau că singur sinodul general ar putea îndrepta abuzurile și decadența în Biserică, lucru pe care l-a afirmat la sinoadele din Pisa (1409) și Constanz (1414—1418). Deși i s-a oferit și purpura de cardinal și misiunea de legat papal, el a rămas tot la ideile sale, chiar dacă a mai avut uneori și atitudini echivoce în scris și în fapte. Cele 174 opere cu caracter științific (teologie, filosofie, mistică, geografie, astronomie) fac din el unul din conducătorii mișcării spirituale lui contemporane.

Ucenicul său, **Jean Ch. Gerson** (1362—1429), supranumit Bossuet al sec. al XIV-lea, a fost rector la Paris timp de peste 15 ani; a depășit pe toți contemporanii prin profunzime și mai ales prin caracter și atitudine hotărîtă, ceea ce face pe un istoric francez să afirme că a dus una din cele mai frumoase și mai venerabile existențe din cîte cunoaște istoria, care l-a încununat cu atributul «doctor christianissimus». Patriot luminat, creștin desăvîrșit, depășind pe toți prin cultură, Gerson atrage

atenția regelui Franței asupra ambițiilor feudale exagerate ale prinților și chiar ale prințului moștenitor, ceea ce nu l-a oprit să protesteze cînd acesta a fost asasinat și i-a ținut chiar panegiricul, fapt pentru care i s-a devastat casa de către oamenii noului rege, iar el a avut mult de suferit. Chiar și sinodul din Pisa a cerut condamnarea asasinatului politic, fapt care l-a oprit de a reveni în țară pînă după moartea regelui. Tot pe această linie luptă și obține întîia oară dreptul pentru condamnați de a se spovedi, după cum de altfel a luptat toată viața contra prejudecăților mistice și bolnăvicioase ale flagelanților, ale astrologiei și contra exagerărilor scolasticismului searbăd, pe care l-a înlocuit cu o filosofie morală, vie, chiar dacă eclectică, însă plină de demnitate. El căuta peste tot armonie, atît între teologie și filosofie, cît și în viața bisericească, sau între Biserică și stat. După el, orice teologie trebuie să fie pînă la un loc mistică sau, mai bine zis, practică. Dintre operele sale se disting, afară de cele conciliariste, îndeosebi cele cu caracter moral : despre mîngîierile *teologiei*, *despre examenul conștiinței*, *despre* buna trăire și buna murire, apoi multe lucrări exegetice, disciplinare, predici, poezii etc.

A doua grupă de scriitori sînt *misticii*. Spre deosebire de scolastica decadentă, mistica secolelor XIV și XV trăiește o adevărată înflorire explicată prin setea de metafizică a Evului mediu, prin reacția contra exagerărilor sterile ale scolasticii ca și prin împrejurările grele politice și bisericești ale timpului (dispariția nefericită a Hohenstauf-ilor, războaiele dese și îndelungate, interdictul, exilul babilonic și schisma papală, ciuma, căderea Constantinopolului etc.). Două direcții întîlnim în mistica veacurilor XIV—XV : una speculativă, cealaltă practică-eclectică. La cea dintîi aparțin misticii germani Meister Eckhart († 1327) și ucenicii săi Ioan Tauler († 1361), Henrich Suso († 1366) și Ioan Ruysbroeck († 1381) și influența lor în alte ordine călugărești ; la a doua se numără mulțimea de ordine monahale, dar mai ales grupările religioase libere bărbătești și femeiești, din care majoritatea, persona*lități laice* : *regi*, *prinți*, *diplomați*, filosofi, burghezi, apoi numeroși oameni de jos, legați în asociații pioase, uneori sub îndrumarea sectară a fraților și surorilor de spirit liber ; cei mai importanți sînt sub îndrumarea asociației fraților de viață comună (Fraterherren), ale căror centre erau pe Rînul de Jos și în Olanda, la Zwolle și Deventer și din mijlocul cărora s-a ridicat autorul frumoasei lucrări *Imitatio Christi*.

Toți aceștia puneau accentul principal pe *«habere Deum»*, pe cunoașterea vie și trăită a lui Dumnezeu prin apropierea de Domnul cu inima docilă, cu supunere, cu dragoste și atașament. Unii rămîneau în Biserică, pe alții nu-i interesa atît de mult viața bisericească și mijloacele ei harice, ci mai ales meditația individuală, trăirea în simplitate și iubire.

Născut la 1260 dintr-o familie nobilă, **Meister Eckhart** (1260—1327) sau Eckhardt a intrat în ordinul dominican ; în anul 1302 a luat doctoratul în teologie la Paris prin comentarii tomiste, după aceea a fost chemat în Saxonia și apoi a fost pus peste toată Germania ca *«provincial»* al noii ramuri germane a ordinului. Între timp a activat și ca profesor și predicator la Paris, Köln și Strassburg, unde, cu un talent

mare de orator, a ştiut şi a reuşit să trezească, mai ales în cele 13 mînăstiri de maici dominicane de pe Rin, o adevărată mişcare religioasă. Predicile (s-au păstrat peste 100, apoi tratate şi cuvinte mai simple şi mai scurte) au fost ţinute în limba germană, dar are şi în limba latină o trilogie (opus tripartitum), o expunere teoretică despre cunoaşterea mistică. E influenţat de neoplatonismul lui Dionisie Pseudo-Areopagitul (sec. V) şi de învăţătura despre har a Fer. Augustin († 430), fapt pentru care a fost acuzat de panteism (1327). Sufletul său aprins de dragostea divină a influenţat mult cugetarea şi limba veacului al XIV-lea. A murit la 1327.

Ucenicul său, **Johannes Tauler** (1300—1361), a aplicat, îndeosebi ca predicator excelent, ca simţire şi formă, ideile lui Eckhart în Köln, Basel şi mai ales în Strassburg, unde s-a format un adevărat centru de viaţă evlavioasă. El accentuează, ca şi dascălul său, naşterea lui Dumnezeu în noi (omul fiind din fire creat după chipul şi asemănarea cu Dumnezeu (Fac. 1, 16), profunzimea abisală a sufletului, părăsirea de sine şi oglindirea în Dumnezeu, căci *restul nu valorează nimic*. Nimicirea eului egoist şi îndumnezeirea omului erau idealul predicii sale.

Heinrich Suso (1296—1366) a trăit pînă la 40 de ani în asceză aspră, ca vechii pustnici orientali, apoi s-a convertit la ideile lui Eckhart, descriind cu gingăşie, uneori copilărească, procesul vieţii duhovniceşti proprii şi scriind adevărate tratate ziditoare de suflet, îndeosebi despre *legătura sa sufletească* cu călugăriţa Elisabeth Stäglin (Horologium sapientiae, predici, poezii entuziaste etc.).

Johannes Ruysbroeck (1294—1381), supranumit «*doctor extaticus*» pentru opera de sistematizare a vieţii contemplative, pe tărîmul căreia, *mai puţin panteizant decît Eckhart*, s-a ridicat pînă la cea mai pură şi mai înaltă viziune. Întreitul aspect al vieţii : activ, interior şi contemplativ e descris în cea mai frumoasă limbă în cărţile «*Podoaba nunţii spirituale*», «*Icoana mîntuirii veşnice*», «*Cele şapte trepte ale iubirii*» etc. Rămînerea lui în cadrele Bisericii şi talentul său literar, creator al limbii olandeze, fac din el ctitor al aşa-numitei *devoţio moderna*, evlavia nouă, care pune pe om în raport practic cu Dumnezeu pe drumul regal al imitării lui Hristos.

Nu mai contează acum şcolile sau organizaţiile oficiale bisericeşti care să îndrume viaţa creştină, ci personalităţile mari care creează mişcări libere, individualiste, caracteristice stilului nou de viaţă. *Fratres devoti* (Fraterherren) sau fraţii de viaţă comună sînt asociaţii libere, fără vot monahal, înrudite cu ordinul augustinian. Ele s-au organizat mai întîi pe la 1375 la Deventer, în Olanda, sub conducerea lui Gerhard Groot (1340—1384) şi Florent Radewijns (1350—1400). Inspiraţi de cartezieni, fraţii de viaţă comună lucrează, pentru ca să se întreţină, în agricultură şi grădinărie, copiază, leagă şi mai tîrziu tipăresc cărţi traduse sau prelucrate de ei spre educarea religioasă a tineretului. Viaţa dusă în cinste, muncă, rugăciuni şi meditaţii : iată scopul acestor asociaţii de bărbaţi, după care aproape 100 de grupări similare feminine au împînzit vestul Germaniei şi Olanda.

«Urmarea lui Hristos» atribuită lui *Thomas de Kempis* (1379 — † 1471), tipărită în cele mai multe ediții și tiraje după Biblie — se cunoaște peste 3.000 de ediții în toate limbile, ba chiar, în sec. al XV-lea, s-a tipărit de 12 ori — este cea mai fidelă exprimare a acestei noi evlavii rezumate în predarea voinței lui Dumnezeu și îndrumarea spre lepădarea de grija lumească și spre unirea cu Hristos în Taina cuminecăturii. Scrisă în limbă simplă, populară, cu evlavie și fără nimic artificial, această scriere, destinată la început unui cerc restrîns, a devenit una din cele mai populare cărți.

Paralel cu decadența scolasticii și cu înflorirea teologiei contemplative și practice, se dezvoltă în Europa veacurilor XIV și XV Umanismul și Renașterea. Fie că le înțelegem ca pe o manifestare a individualismului în viața politică, socială, religioasă, dar mai ales artistică și literară, cu orientare spre spiritul antichității nou descoperite, cum zicea în 1860 istoricul elvețian Iacob Burckhardt (1818—1897) în lucrarea sa epocală *Die Kultur der Renaissance in Italien (= Cultura Renașterii în Italia)*, fie că vedem în ele tendințele medievale mistic-religioase ale sufletului însetat după epoca de aur, după renaștere, ca pasărea Phoenix, din cenușa trecutului (în care sens s-au manifestat, Ioachim de Floris — 1145—1202 —, Francisc de Assisi — † 1226 — ori alți precursori spirituali în luptă cu scolasticismul searbăd și cum vrea Conrad Burdach), fie în emanciparea spiritului laic (întîi provensal-burgund și de aici, prin Renașterea italiană, și a celorlalte popoare), prin mijlocirea literaturii cavalerești a trubadurilor și mai ales a romanelor populare cum crede Nordström, sau începutul de trezire națională, cum crede Huizinga, fie, în sfîrșit, că le-am atribui cauzelor economice capitaliste, prin desființarea economiei rurale și a statului feudal fărîmițat și prin înlocuirea lui cu o economie de schimb care a dus la centralizarea puterii de stat și la crearea țărilor moderne, cum susțin socialiștii, oricum le-am lua, Renașterea și Umanismul constituie fenomene cu multiple influențe în viața culturală și teologică a vremii.

Că aceste fenomene trebuie duse mult înapoi pînă în Evul mediu (protorenaștere), sau trebuie mărginite la veacurile XIV—XVI, este indiferent, după cum iarăși este indiferent că prin umanism înțelegem mai mult un raport personal, literar sau pedagogic față de cultura greco-romană, pe cînd Renașterea constă îndeosebi în reînvierea operelor politice, culturale, artistice în spiritul antichității. În fond, avem de-a face cu un proces istoric foarte complex, sesizabil în setea după forme noi și în nemulțumirea cu cele vechi; de aici simțul critic și științific care duce la o mulțime de descoperiri și invenții, precum și la schimbarea mentalității și a concepțiilor de viață deosebite de Evul mediu. În această privință, desigur că și latura materială (înflorirea orașelor italiene prin comerțul cu Orientul Mediteranei grecești și mohamedane) își are partea sa de contribuție, după cum tot contactului cu Bizanțul se datorește în mare parte și latura spirituală și descoperirea bunurilor culturii clasice antice și imitarea temelor artistice în creațiile protorenașterii. Spiritul Renașterii, îndrăgostit de frumosul naturii și al vieții pămîntești și încrezător în puterea rațiunii, care vede în om un atot-

puternic, se opune astfel cugetării medievale care subordona totul vieții de dincolo, omul și viața lui fiind doar umbre trecătoare de la pămînt la cer.

Cîțiva din scriitori contribuie, în mod deosebit, la crearea noului spirit, care va ajunge dominant și în cultura teologică. Între aceștia pomenim pe Dante Alighieri († 1321), Marsilius de Padua († către 1342), Francesco Petrarca († 1374), I. Boccaccio († 1375), Lorenzo Valla († 1457), Nicolaus Cusanus († 1464) și alții.

Deși creștin și medieval prin concepția despre lume și societate, **Dante** stă, prin înălțimea și curajul opiniilor sale, la poarta lumii noi. Brodată pe ideea spiritualistă a istoriei omenirii ca și a vieții individuale desfășurate în cicluri și etape, în drum spre desăvîrșirea divină, trilogia «*Divina Comedia*» și tratatul «*De monarchia*» ne dau totodată și imaginea epică a vieții comunale în care se încheagă noua societate modernă, cu pasiunea luptelor politice dintre diferitele partide ale Italiei, de la începutul sec. XIV, în care se reflectă nu numai tendințele epocii și suferințele exilatului admirator al partidei imperiale «ghibelini», ci și nemulțumiri ale teologilor de la 1304, cu planul papei Benedict XI care voia să mențină tot dominația teocrației papale a lui Grigorie al VII-lea, Inocențiu al III-lea sau Bonifaciu al VIII-lea. Așa se și explică de ce unii papi și cardinali sînt puși în infern sau în purgatoriu. Cît despre canzonetele și sonetele din volumul «*Vita nuova*», în care se resimte influența poeziei provensale franceze, Dante cîntă iubirea spiritualizată a femeii, devenind, împreună cu Petrarca, popularizatorul genului în întreaga Europă.

Marsilius de Padua (1278—1342) a activat după 1326 în preajma împăratului german Ludovic de Bavaria (1314—1347) pentru a cărui luptă împotriva pretențiilor de imixtiune interstatală ale papalității el a scris celebrul tratat «*Defensor pacis*» în care pentru prima dată se formulează principiul suveranității statului laic. «Izvorul relelor decurge în orice stat, zice el, din duplicitatea puterii executive *(vis coactiva)*, care nu poate emana decît de la popor *(legislator humanus)*. Orice altă putere în stat, inclusiv cea bisericească, trebuie înțeleasă numai ca fiind delegată de la popor». S-a încercat a se atribui papei putere absolută în stat și peste stat, dar așa-zisa putere a Sfîntului Petru n-are nici o bază în Sf. Scriptură, unde nu se vorbește de nici o astfel de putere a Apostolului Petru.

E drept că din tezele acestei teologii noi unele au fost condamnate ca eretice încă în 1327, dar ele vor supraviețui mai ales în galicanism, în febronianism și iosefinism.

Francesco Petrarca (1304—1374) e unul dintre cei dintîi umaniști. A studiat dreptul la Montpellier și la Bologna, dar în locul decretalelor a îndrăgit pe Cicero († 43 î. Hr.) și Vergiliu († 19 î. Hr.). Parte din viață și-a dus-o lîngă Avignon, în localitatea Vaucluse, unde avea un post de cleric inferior, ceea ce nu l-a oprit să cînte în celebrele sale «canzoniere» iubirea frumoasă, dar neîmpărtășită, a Laurei. Nume și mai cunoscut i-au făcut poeziile sale în hexametri latini, sau în alte rime, în care imită bucolicele vergiliene sau poeziile lui Horațiu

(64—8 î. Hr.), apoi poemul neterminat despre Scipio Africanul și îndeosebi cele vreo 600 de scrisori, în care arată neobositele lui călătorii după manuscrise vechi, greco-latine, după frumusețile naturii și în general după liniștea sufletului, pe care totuși o umbrește un sentiment de vanitate. Cu toate acestea, lumea politică, științifică, artistică și filologică a timpului îl încoronează în ziua de Paști a anului 1341, pe Capitoliul Romei, cu coroana de lauri, și ar fi rămas aici, în Roma, care ajunsese pradă luptelor interne, după plecarea papei la Avignon, fiindcă se simțea atras îndeosebi de lupta de «renaștere» și unificare politică a tribunului Cola di Rienzo († 1347), dacă acesta n-ar fi fost omorît sau, poate mai sigur, din pricina ciumei celei mari din 1348. Fapt este că pleacă din Roma și la 1353 se «convertește» la viață de cleric, purtînd de acum doar grijă de cei doi copii ai săi și scriind cărți filosofice, cum este *«De contemptu mundi»* (= *«Despre disprețuirea lumii»*), apoi *«Devotio religiosorum»*, în care evocă liniștea mînăstirească dar combate scolasticismul decadent, apoi *«De vita solitaria»*, *«De vera sapientia»* ș. a., în care, cu stoicism și sinceritate augustiniană, își descrie «păcatele tinereților», neuitînd din cînd în cînd să arunce săgeți contra ignoranței, astrologiei, filosofiei averoiste și altora.

Dacă la Dante și Petrarca tonul și inspirația sînt încă în parte creștine, în schimb la negustorul și poetul Boccaccio († 1375), ca și mai tîrziu la colecționarul de manuscrise și epistolograful Poggio Bracciolini († 1459), la istoricul florentin Leonardo Bruni († 1444), la Enea Silvio Piccolomini, viitorul papă Pius II (1458—1464), la profesorul și canonicul Lorenzo Valla († 1457), dar mai ales la Antonio Beccadelli zis Panormita († 1471), începe să predomine epicureismul și frivolitatea. Boccaccio prezintă în *«Decameronul»* său moravurile societății contemporane, rîzînd de bărbații înșelați, de clericii desfrînați, de slujbașii venali, o societate și o Biserică plină de păcate, dar care totuși poate prezenta motive de convertire pentru un evreu, în legenda cunoscută.

Într-o societate plină de atîta bunăstare, cu atîtea universități și cu atît de dese schimburi între Răsărit și Apus, s-a ajuns în sec. XIV—XV, la un mare progres în științe și la înregistrarea unei serii de invenții și descoperiri; praful de pușcă a revoluționat războaiele în sec. XIV—XV și a dus la distrugerea feudalității, iar orologiul, gravura, tiparul și descoperirile geografice (înconjurul Africii și aflarea Americii) au atras după sine schimbarea societății și pregătirea vremilor noi. Îndeosebi tiparul a dus la răspîndirea vertiginoasă a ideilor, la crearea cu timpul a unei opinii publice și deci la schimbarea în sens democratic a stucturii societății, iar descoperirile geografice, cu aruncarea pe piața europeană a cantităților imense de aur, îndeosebi american, vor duce la crearea capitalismului și apoi la schimbarea economiei industriale și comerciale. Dar consecința acestor mari invenții din istoria omenirii se va vedea abia în sec. XVI și următoarele.

Totuși, studiile filosofice și filologice, critice, vor primi un mare avînt în sec. XIV—XV. Gustul pentru antichitate a dus la dorința cunoașterii limbilor latină și greacă, care, de altfel, nu fuseseră complet ignorate nici pînă atunci, dar nu erau studiate științific. Petrarca ofta

că n-a putut învăța pe deplin greaca din scurta întîlnire de la Avignon cu monahul calabrez Varlaam, în 1339. De la finele sec. al XIV-lea și mai ales în sec. al XV-lea, o mulțime de greci petrec sau se refugiază în Italia, creînd la început cercuri sau cenacluri de studii clasiciste, iar apoi înființîndu-se chiar academii permanente în multe orașe italiene: Florența, Neapole, Roma, Padua, Veneția, Mantua etc. Dintre grecii refugiați în Italia pomenim pe Ioan Hrysoloras (sec. XV), dascălul filosofului italian din Toscana, Francisco Filelfo (1398—1481), căruia i-a dat pe fiica sa de soție și i-a ajutat să ducă la catedrele din Bologna și Florența textul multor clasici greci, apoi pe platonicianul Ghemistos Plethon († 1452) — întemeietorul Academiei din Florența, împreună cu Marsilios Ficino († 1499), traducătorul operelor lui Platon și Plotin — care, în timpul sinodului unionist de la Ferrara — Florența din 1438—1439, a uimit pe italieni cu entuziasmul său pentru Platon, și pe cardinalul Visarion († 1472), cunoscut tot din timpul sinodului florentin și mai pe urmă unul dintre ctitorii Academiei venețiene.

Dintre italienii îndrăgostiți de clasicism pomenim, afară de Francesco Filelfo, pe dascălii ambulanți Angelo Poliziano († 1494), preceptor al familiei lui Cosimo de Medici (1388—1464), apoi răscolitorul și răspînditorul de cărți Poggio Bracciolini († 1459), colecționarul Giovanni Aurispa (sec. XV), pedagogii: Vittorino da Feltre († 1446) și Guido da Verona († 1460), librarii: Vespasiano da Bisticci († 1448) și N. Niccoli († 1437), a cărui bibliotecă de 800 de codici vechi a fost cumpărată de Cosimo de Medici și, împreună cu alte colecții, a fost una din primele biblioteci publice din Europa (Laurentiana din Florența); o alta a fost cea din Vatican, înființată la 1453 de papa Nicolae V (1447—1455), apoi altele la Urbino, la Veneția etc.

Figura canonicului **Lorenzo Valla** (1405—1457) e cunoscută prin studiul lexicografic despre «eleganța limbii latine», după care va învăța mai tîrziu Erasmus din Rotterdam (1467—1536), apoi prin scrieri literare și filosofice (*«De voluptate»*, în care afirmă episcureismul contrar vieții de dincolo), și prin contestarea autenticității Simbolului apostolic și a «donației constantiniene», fapt pentru care a avut de suferit și era să fie ars pe rug dacă nu l-ar fi ocrotit regele Alfonso V al Neapolului (1416—1458) și mai tîrziu papa Nicolae V.

Filosofii **Raymund de Sabunda** († 1450), medic spaniol, apoi enciclopediștii **Picco de la Mirandola** († 1494) și **Nicolaus Cusanus** († 1464) erau mari erudiți în scrierile matematice, naturale și filosofice. Toți trei au căutat să pună de acord teologia cu rezultatele științifice, primii doi încercînd un fel de teologie naturală (Picco afirma: *«philosophia veritatem quaerit, theologia invenit, religio possidet»* = filosofia caută adevărul, teologia îl găsește, religia îl posedă), iar Nicolaus Cusanus făcînd în opera *«De docta ignorantia»* o sinteză deplină, întrucît el vedea în creștinism *coincidentia oppositorum*. Lupta pentru unirea Bisericilor și mai ales pentru înlăturarea schismei papale (1378—1417) prin conciliarism l-a făcut pe Cusanus vestit nu numai la Sinodul din Basel (1431—1449), ci și în restul Europei.

BIBLIOGRAFIE*

Les Universités à la fin du Moyen âge, Paris, 1978; *The Universities in the late Middle Age*. Edited by Josef Jisewijn and J. Paquet; Studia VI, Leuven (Louvain), 1978; H. Grundmann, *Vom Ursprung der Universitäten im Mittelalter*, ed. 2-a, Freiburg im Breisgau, 1960; Denifle, *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400*, Berlin. J. A. Weisheiple, *Thomas von Aquin. Sein Leben und seine Theologie*. Aus der amerikanisch übersetzt, Gratz (Styria), 1980, 391 p. André Clément, *Thomas d'Aquin*, Paris, 1983, 366 p. Recenzie, Pr. Prof. I. Rămureanu, în «Studii teologice», XXXV (1983), I—VIII.

L. Jugnet, *Pour connaître la pensée de saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1979; G.-K. Chesterton, *Saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1977.

R. Casin, *Saint Thomas d'Aquin ou l'intelligence de la foi*, Paris, 1973; R. Sinceux, *Initiation à la théologie de saint Thomas*, Bordeaux, 1969; Ch.-D. Boulogne, *Saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1965.

S. Breton, *Saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1965.

P. Grenet, *Le thomisme*, Coll. «Que sais-je», Paris, 1953.

M.-D. Chenu, *Introduction à l'étude de saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1950; St.-M. Gillet, *Thomas d'Aquin*, Paris, 1949; E. Gilson, *Le thomisme. Introduction à la philosophie de saint Thomas*, Paris, 1949; A. Cresson, *Saint Thomas d'Aquin, sa vie, son oeuvre*, Paris, 1947; M. Grabmann, *Saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1936; J. Webert, *Saint Thomas d'Aquin, le génie de l'ordre*, Paris, 1934; J. Maritain, *Le docteur angélique*, Paris, 1930; A. D. Sertillange, *La philosophie de saint Thomas d'Aquin*, 2 vol., Paris, sans date; Idem, *Les grandes thèses de la philosophie thomiste*, Paris, 1928; Idem, *La philosophie morale de saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1922.

Pentru scolastică și alți scriitori medievali în Apus.

J. Pieper, *Scholastik. Gestalten und Probleme*, Freiburg im Breisgau, 1960; E. Gilson, *La philosophie du Moyen Age*, Paris, 1976; P. Floss, *Mikulas Kusansky* (= Nicolaus Cusanus), Praha, 1977; Joh. Irmscher, *Renaissance und Humanismus*, t. I—II, Berlin, 1966; J. Chevalier, *Histoire de la pensée*, T. 2. *La Pensée chrétienne*, Paris, 1966; Rudolf Otto, *Mystique d'Orient et mystique d'Occident. Distinction et unité*. Traduction de Jean Gouillard, Paris, 1951; E. Brehier, *La Philosophie du Moyen Age*, Paris, 1937; E. Gilson und Ph. Böhner, *Die Geschichte der christlichen Philosophie*, Bd. I—IV, Paderborn, 1936—1937; Schnürer, *Kirche und Kultur im Mittelalter*, Paderborn, 1935; F. Cayré, *Patrologie et Histoire de la théologie*, t. II, 2-e éd., Paris, 1933, p. 370—706; M. de Wulf, *Histoire de la philosophie médiévale*, 2 vol., 5-e éd. Louvain, 1924.

În limba română

Între antichitate și renaștere. Gîndirea Evului mediu de la începuturile patristice la Nicolae Cusanus. Traducere de Octavian Nistor, t. I—II, București, 1984; Diacon Ion Lancrănjean, *Încercri de reabilitare a gîndirii creștine medievale*, București, 1936, ca bună bibliografie. Prof. T. M. Popescu, Pr. Prof. T. Bodogae, Prof. Gh. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, București, 1956, p. 154—174; Euseviu Popovici, *Istoria bisericească universală*. Traducere de At. Mironescu, t. II, ed. 2-a, București, 1927, p. 192—206.

Pentru bibliografia Renașterii, vezi Bibliografia capitolului următor.

* Bibliografia întocmită de Pr. Prof. I. Rămureanu și Pr. Prof. T. Bodogae.

Arta creştină în sec. XI—XV în Răsărit şi Apus

Fiind strîns legat de Biserică, omul medieval a căutat în toate chipurile să înfrumuseţeze Biserica. De aceea arta creştină cunoaşte o mare dezvoltare, începînd de la poezia şi muzica religioasă pînă la artele plastice : arhitectură, sculptură, pictură, precum şi aşa-numitele arte minore. Niciodată în istoria acestor exprimări ale frumosului nu s-a dizolvat în ele atîta element creştin ca în Evul mediu, cînd ideea religioasă stătea la baza întregii vieţi. Deşi, mai ales pentru Biserica răsăriteană, veacurile XI—XV au fost pline de suferinţe (invaziile pecenege, cumane, tătare, turceşti şi cruciadele, nefaste pentru viaţa bisericească a Răsăritului), totuşi ele ne-au dat, atît în Răsărit cît şi în Apus, o dezvoltare artistică de prim ordin. Pentru Răsărit ea nu mai avea vigoarea şi originalitatea veacurilor anterioare ale lui Justinian (527—565) şi ale împăraţilor din dinastia Macedonenilor (877—1057) ; şi totuşi, atît în arhitectură cît şi în pictură şi în celelalte arte, s-a lucrat mult acum, reuşindu-se să se transmită şi Apusului, prin cruciade, prin relaţii comerciale, matrimoniale şi de politică filo-latină duse de împăraţii Comneni (1081—1185) şi Paleologi (1261—1453), inspiraţii şi modele care vor contribui la creaţiile nepieritoarei arte romanice, gotice şi mai ales a protorenaşterii.

Lucrările de artă de acum poartă pecetea suferinţelor epocii : bisericile sînt mai mici, din material mai puţin luxos şi mai puţin rezistent, iar mozaicul e folosit doar la clădiri principale, căci în locul lui se foloseşte fresca. Formalismul şi imobilitatea încep să pună stăpînire pe pictura sec. XI—XIII, dar valoarea ei artistică nu scade. Mai ales în arta decorativă şi în pictură (care-şi împlineşte acum canonul pînă la cele mai mici amănunte) arta bizantină trăieşte în aceste veacuri perioada de glorie. E adevărat că, fiind legată de specificul cultului ortodox, arta bizantină e *lipsită de naturaleţe*, e gravă şi austeră, aşa cum o impune concepţia ortodoxă. Dar nu e mai puţin adevărat că ea a determinat în veacurile acestea toate marile opere artsitice europene, cum zice bizantinologul Ch. Diehl. Ceea ce trebuie iarăşi subliniat e faptul că, spre deosebire de *perioadele premergătoare*, înregistrăm acum o descentralizare simţită a artei. Athosul, Macedonia, Mistra, Trapezuntul, Armenia şi apoi Sicilia, Veneţia, sudul Italiei, Franţa, Germania şi Anglia chiar, ţările române, spre a nu mai vorbi de Bulgaria, Serbia şi Rusia, toate vor reuşi acum să imite şi să adauge şi specificul local unei flore artistice atît de bogate. În sfîrşit, o altă caracteristică a epocii constă în faptul că de unde înainte arta bizantină era mai mult imperială, acum devine încetul cu încetul o preocupare şi pentru alte categorii de oameni. Principi, vlădici, călugări, boieri, ţărani, negustori, meseriaşi îşi pun de acum pecetea pe lucrări artistice care mergeau de la mozaic, fildeş, pergamente cu miniaturi sau covoare luxoase, pînă la modeste bisericuţe de lemn, lucrate cu foarte mult gust, în satele româneşti sau rutene.

În arhitectură predomină, începînd cu sec. al XI-lea, planul cruciform și bazilic cu cupole, la care se mai adaugă încă la greci, dar mai ales la români, sîrbi și ruși, nartexul cu una sau două încăperi și cupole. Forma de cruce e vizibilă uneori numai în interior, alteori și în exterior, iar cîteodată e înscrisă în dreptunghi. Unii istorici de artă (ca Strygowski) susțin că generalizarea planului cruciform s-a făcut sub influența armeană. Cupola mare și unică la început e însoțită acum de altele mai mărunte, rotunde sau poligonale. Absida altarului și cele laterale iau uneori, de pildă în Serbia, forma treflată. Cu timpul, ca o influență romanică, se adaugă clopotnița. În Rusia apare forma de ceapă la cupolă datorită influenței tătărești.

Cele mai importante clădiri făcute de Comneni în **Constantinopol** sînt: *Chora*, refăcută la începutul sec. al XII-lea, atît de des imitată mai tîrziu, chiar și la biserica Domnească din Curtea de Argeș, apoi *Pantocratorul*, clădit în cruce greacă la 1124 de Irina, soția lui Ioan al II-lea Comnen (1118—1143), apoi *Panachrantos*, *Pammakaristos* și *Pantepontus*, toate trei de la finele sec. al XI-lea sau prima jumătate a sec. al XII-lea. Mici și frumoase sînt bisericile din Atena: *Sf. Theodori* (finele sec. XI), *mica mitropolie* și *Kapnikarea* (sec. XII), toate trei bine păstrate pînă azi. Apoi biserica *Protathon* din Athos (sec. XIII), dar mai ales frumoasa biserică *Daphni*, la 10 km vest de Atena, clădită în sec. al XIII-lea, cu minunate picturi în mozaic (mai ales pictura Pantokratorului e de o rară expresivitate), apoi o serie întreagă de *bisericuțe în Peloponez, Epir, Macedonia*. În **Bulgaria** sînt caracteristice pentru această perioadă bisericile de la Stanimaka, Boiana și Mesembria, toate din secolul al XIII-lea; sînt de remarcat apoi **bisericile sîrbești**: Studenița — 1190, Hilandarul — 1197, refăcută de Sf. Milutin la 1293 și Jicla, în unele din ele resimțindu-se influența lombardă, cu cupolă și cu turn, în sfîrșit vestitele **biserici rusești**: *Sf. Sofia* din *Kiev*, terminată în 1037, dar pictată după aceea, *Uspenia din Kiev*, precum și bisericile din *Novgorod* și *Vladimir Susdalski*, clădite în sec. XI—XIII; toate acestea dovedesc o febrilă activitate artistică în primele două veacuri ale acestei perioade pe care istoricul englez Haskins o socoate, cu destul temei, ca o epocă de renaștere artistică europeană sub influența bizantină.

Tot în acest timp se clădesc sub influență bizantină, în epoca de formare a stilului romanic și chiar gotic și Renaissance, o mulțime de biserici care trădează inspirație orientală, venită prin călugării de la Monte Cassino, cunoscători ai mozaicurilor și miniaturisticii bizantine, sau prin negustori, mai ales venețieni. De altfel, **Sicilia** și sudul **Italiei** sînt provincii de *artă pur bizantină*. Bisericile din *Palermo*, *Monreale* și altele, dar mai ales catedrala San Marco din Veneția (terminată la 1095, după modelul bisericii Sf. Apostoli din Constantinopol) sînt tot atîtea monumente bizantine în Italia, unde probabil că existaseră școli de pictură în mozaic, pentru a executa lucrări și la biserici din Roma, Bari, Torcello, Trieste etc. Influența se resimte și în **Franța**, unde ea se confundă cu începuturile artei romanice. În sudul Franței a existat chiar o școală pe lîngă *biserica Sf. Front* din Périgué (1120—73), cu măreața clădire în cruce greacă, cu 5 cupole, imitată după biserica Sf. Apostoli din Constantinopol sau după San Marco din Veneția. Tot sub influența

orientală s-au clădit *catedralele din Cahort* (1119), *Angoulême* (1120—50), sau biserici din **Gasconia** și chiar din **Catalonia** spaniolă ca și unele biserici de pe Rin — Germania.

Din epoca Paleologilor capitala bizantină pierde inițiativa, în locul ei evidențiindu-se centrele cretane: Mistria, Macedonia (cu Athosul), care reflectă, prin modelele transmise Serbiei, influența artei romanice (trecento), care începe să facă, prin naturalețea pe care o aduce, trecerea spre umanismul Renașterii de mai tîrziu. Constantinopolul numără puține biserici clădite în sec. XIV și XV (doar două clădiri care formează azi corpul de la Fetige-Djami; mai mult se repară și se zugrăvește.

Tesalonicul trăiește în sec. al XIV-lea epoca cea mai strălucită. *Bisericile: Sf. Apostoli* (1315) și actuala *Iakub-Paşa* au fost lucrări tipice. **Athosul** va atinge apogeul în sec. al XVI-lea, dar și acum ne dă frumoasele biserici ale mînăstirilor *Pantokrator* (1373), *Esphigmenu* și *Sf. Pavel* (1447). Clădirea mînăstirii thesaliene din *Trikala* aparține sec. al XIV-lea, ca și biserica din *Kalabaka*.

Centrul cel mai activ este despotatul Peloponez de la **Mistra** (lîngă Sparta), unde se păstrează și azi, în parte, șapte biserici din veacurile XIV—XV ca *Metropolia, Sf. Sofia, Evanghelistria* și *Pantanassa*, în care se resimte și profilul francez, explicabil prin stăpînirea lungă a cruciaților în acest loc. Acum înfloresc minunatele **biserici sîrbe**: *Deceani* (1327), *Gracianița* (1320), *Nogoricino* (1318), *Lesnovo* (1341), *Ravanița* (1381), *Cruševaț* (1383), *Manasia* (1407) și altele care, fie că împrumută elemente din Athos (forma triconcă), fie din apus (decor alternant de piatră, arcaturi, portaluri și turn), fie chiar armene (brîuri de dantelă), creează un stil propriu pe care îl transmit și la **bisericile române** de la *Cozia, Snagov, Sf. Nicolae Domnesc* din Curtea de Argeș, ceea ce, bine înțeles, nu înseamnă că arta română, mai ales în **Moldova**, nu aduce *un specific original* în veacurile XV—XVI, combinînd pe planul bizantin treflat o cupolă strîmtă și înaltă, căreia îi adaugă forturi, acoperiș zvelt și ornamentație ascuțită la uși și ferestre. **Arta bulgară** suferă și ea influența bizantină: *cruce greacă (Sfinții Petru și Pavel* din Tîrnovo, *Pantocrator și Sfinții Arhangheli* din Mesambria), dar adaugă și influențele specifice ale Athosului (triconca), îndeosebi în mînăstirea *Rila*, zidită la 1335.

Arhitectura rusească înflorește în sec. XIV și XV îndeosebi la *Novgorod* (biserica *Sf. Teodor* și *Uspenia*), dar mai ales în *Moscova*, unde marele cneaz Ivan Kalita (1328—1341) clădește *Kremlinul* cu biserica *Sfîntul Arhanghel Mihail*, căreia i se mai adaugă mînăstirea *Ciudov* și *Vosnesenski*, ridicate de cneazul Dimitrie Donskoi (1363—1389). La 1350 se ridică la nord de Moscova vestita lavră a *Sfîntului Serghie de Radonej*, cu rol atît de însemnat în istoria Rusiei. În sec. al XV-lea, statul puternic al lui Ivan al III-lea (1462—1505) aduse meșteri italieni cu ajutorul cărora clădi în Kremlin *catedrala Adormirii* (Uspenski Sobor) și a *Bunei Vestiri*, care se păstrează și azi cu figura lor compozită (bizantin-Renaissance).

Ceea ce formează valoarea principală a artei bizantine din perioada aceasta este decorația sculptată și mai ales pictura bogată, mai rară

în mozaic şi mai mult în frescă. Zidul din piatră spartă alternat cu cărămidă, ici-colo cu brîuri de cioplituri în piatră, sau cu plăci de piatră sau de marmoră, dădea aspect viu clădirilor. Uneori bucăţile de piatră se amestecau cu fragmente de bronz, sidef, argint, sau chiar aur, şi pe afară, dar mai ales în interiorul bisericii. Figuri sau simboluri liturgice, tăiate în piatră, umpleau spaţiile goale din exterior şi din interior, la capiteluri, uşi, iconostas etc.

Pictura este repartizată după rînduiala strict liturgică şi simbolică potrivit viziunii «ierarhiei cereşti şi a celei bisericeşti» a lui Dionisie Pseudo-Areopagitul. Întreaga mulţime de personaje şi de evenimente din istoria mîntuirii : patriarhi, proroci, apostoli, sfinţi, mucenici, arhierei etc. îşi au locul bine stabilit pe planul arhitectonic şi pictural, închegate după ceă mai strictă corespondenţă simbolică. Potrivit concepţiei soteriologice ortodoxe, biserica închipuie, prin cupola ei dominantă, cerul pe pămînt, cum s-au exprimat solii cneazului Vladimir (980—1015). Sus pe cupolă, în mijlocul ierarhiei bisericeşti, Hristos împărtăşeşte pe apostoli (de pildă catedrala *Sf. Sofia* din *Kiev)* sau, în locul acestei scene, *Maica Domnului în figură de orantă,* întruchipînd Biserica sau ca cea *«mai înaltă decît cerurile»,* înconjurată de o parte şi de alta de ierarhi, preoţi şi diaconi. În absida din faţa altarului stă de regulă scena *«etimasia»,* cu *Hristos ca judecător* la sfîrşitul veacurilor ; cu cît ne apropiem de pămînt cu atît coborîm mai mult în viaţa Bisericii. Iconostasul expune pe scurt istoria mîntuirii ; în pandantivii de sub cupolă stau Evangheliştii, pe pereţii laterali scene din viaţa Mîntuitorului şi a Macii Domnului. În nartex, ca să vadă orice creştin la intrare şi la ieşire, crearea omului, uneori alungarea din rai, sau părţi din judecata din urmă, ori din Apocalipsă. Pe pereţi şi sus, pe plafonul navei sînt Sinoadele ecumenice, vieţi de sfinţi, între altele ilustrări frumoase ca a imnului acatist, a lui Varlaam şi Ioasaf, scara lui Ioan Scărarul, vămile văzduhului etc.

Dintre *compoziţiile în mozaic,* cele mai frumoase sînt cele de la *Daphni,* de la mitropolia din *Seres* (Macedonia) şi catoliconul mînăstirii *Vatoped,* toate trei de la finele sec. al XI-lea. Tot de atunci datează şi mozaicurile de la *bisericile italiene din Torcello, Murano* şi în parte unele din magnificele decoraţii de la *San Marco* din *Veneţia.* Veacul al XII-lea ne-a dat decoraţiile bisericilor siciliene (îndeosebi monumentala lucrare a catedralei din *Monreale),* apoi *mozaicurile bisericii vaticane* şi *Sf. Sabina din Roma,* ale bisericilor *Santa Maria Maggiore* şi *Santa Maria Transtevere, San Paolo Fuori le Muri* (1218), *Baptisteriul din Florenţa* (1225), la *Monte Casino,* la *Domul din Ravena* (1112) etc.

În Răsărit mai pomenim *Sf. Sofia din Salonic, Rotonda Sfîntului Mormînt* (1155) şi *biserica Naşterii Domnului din Bethleem* (1169), apoi biserica *Sf. Mihail din Kiev,* biserica *Parigoritissa din Epir* etc. *Arta în mozaic* ne-a dat, în secolele XII—XIV şi *tablouri portabile,* cele mai multe pierdute, dar din cîte ne-au rămas se poate vedea frumuseţea lor, de pildă cele două panouri cu ciclul marilor praznice, care se află în muzeul operei domului din Florenţa, medalionul Sf. Gheorghe din Louvre, altele la muzeul Ermitage din Leningrad, la Athos etc.

Dintre picturile în frescă amintim pe cele din *Capadocia*, executate în stil popular și uneori chiar realist dar dominate în genere de concepția monahală orientală, apoi o mulțime de fresce din biserici italiene (*cripta Sfîntului Blasiu* lîngă *Brindisi* — 1197, *grota Sfîntului Ștefan* lîngă *Otranto*, capela *Santi Eremiti în Calabria* etc.). În Răsărit pomenim *biserica din Pergam*, în Rusia, *Sf. Sofia* din Kiev, biserica *Schimbarea la Față* din *Cernigov*, *Sf. Sofia din Novgorod*, *biserica Nereditsi*, lîngă Novgorod etc., opere de un mare talent de execuție. Și icoane cunoaște epoca Comnenilor, dar destul de rare, fie închipuind persoane singuratice: Maica Domnului în mînăstirea *Ivir*, Panaghia Cucuzelisa în *Lavra*, alta în *Hilandar*, toate în Athos; apoi cele din Rusia: *Novgorod*, *Costroma*, *Vladimir* etc., și neîntrecutele lucrări ale genialului călugăr de la mînăstirea *Sf. Serghie*, Andrei Rubleov, de la începutul sec. al XV-lea, care a creat o școală celebră în Biserica Rusă și din a cărui operă este mai ales vestită icoana *Sfintei Treimi* (3 îngeri stînd la masă) și altele aflate în galeria Tretiakov. Din această epocă avem și tradiția normativă a «*Manualului de pictură*» pus sub numele lui *Dionisie de Furna* (sec. XVII), care a studiat după Manuel Panselin, pictor vestit din Athos (sec. XIII—XIV), tehnica preparării culorilor și tematica amănunțită a picturii bisericești. Pictura Paleologilor ne dă cea mai completă imagine de influență reciprocă între Răsărit și Apus (Școala macedonică și cretană), cu figuri vii, cu teme noi, cu specific local sîrbesc, român sau rusesc. În orice caz, pictura bizantină a sec. XIV—XV nu e influențată, ca cea apuseană, de temele teatrelor și misterelor, ci și cultura teologică sau chiar profană a vremii, încît istoricii de artă au tot dreptul să vorbească de o renaștere originală a artei bizantine înainte de căderea Constantinopolului.

Pictura exterioară păstrată la cîteva biserici și mînăstiri din nordul Moldovei: *Voroneț*, *Moldovița*, *Sf. Gheorghe din Suceava*, *Humor*, *Arbore*, *Sucevița* etc., constitue un fenomen de o semnificație unică în istoria artei creștine răsăritene. Sfinți și filosofi antici și-au dat întîlnire pe fațadele acestor biserici în ambianța plină de umanism a peisajului românesc sub revărsarea de lumină lină a sfintei slave a Tatălui ceresc, lumină care a întărit conștiințele tuturor fiilor acestor pămînturi într-o vreme cînd puterea turcească cotropea cîmpuri, dar nu se putea atinge de suflete.

Miniatura ne-a dat o serie de monumente de valoare nepieritoare pentru arta bizantină. *Psaltirile din Vatican* (Nr. 372 și 381 din sec. al XII-lea) și *British Museum* (Nr. 19.352 din 1066), manuscrisele ilustrate cu opera *Sfîntului Grigorie Teologul* (Paris, Coisl. 239, Ierus. 14, etc.), cu unele reprezentări din mitologia profană, apoi *Evangheliarele* lucrate în diferite stiluri (manuscrisul 74 din Biblioteca Națională din Paris are 361 ilustrații în stil siriac, cel din mînăstirea Ivirilor Nr. 5 e și mai original), *omiliile* ilustrate în *cinstea Maicii Domnului* de Iacob Monahul, sec. XII, manuscrisele din sec. XIV și XV: «*Istoria*» lui Ioan Cantacuzino, cu ilustrarea sinodului din 1341, *Psaltirea sîrbă* din München, frumoasa caligrafie din *Evangheliarul de la Neamțu* din 1429, *viața Sfîn-*

tului Serghie din Radonej și multe altele au ridicat valoarea artei bizantine la o înălțime aproape egală cu arhitectura și sculptura ei.

Țesăturile veșmintelor bisericești, a epitrahilelor, a epitafelor din *Ohrida* 1299, *Cozia* 1396, *Putna* 1485, *Neamțu* 1437, *Novgorod* 1450, *Salonic* 1350, aduseră și ele o înflorire nemaiîntîlnită pînă atunci. La fel **sculptura** obiectelor de metal, lemn ori fildeș, lucrarea emailului, în care bizantinii sînt pionieri, începînd de la obiecte liturgice pînă la cruci, cupe, rame de icoane și atîtea alte obiecte și iconițe, fac din manifestările artistice bizantine cel mai glorios document al trecutului medieval al popoarelor Bisericii răsăritene.

Arta bisericească apuseană marchează, între veacurile XI—XV, trei etape și trei direcții : **romanică**, **gotică** și a **Renașterii**.

Cea dintîi se numește **romanică** pentru că este o continuare a modului vechi roman de a clădi, schimbat sub diferite influențe, îndeosebi bizantină. Stilul romanic se mai numește și lombard, pentru că prima lui înflorire, încă de la finele sec. al X-lea, are loc în orașele lombarde, iar de aici trece munții, cuprinzînd tot vestul și nordul Europei și ajungînd aici dominant în secolele XI—XII, iar în Germania în secolul al XIII-lea. Pînă la înflorirea stilului romanic clădirile se făceau mai mult din lemn, cum se vede încă tîrziu în Evul mediu în țările nordice și slave. În secolele XII—XIII încep lucrări numai în piatră. Arhitecții și propagandiștii noului stil sînt călugării, îndeosebi în urma importantei reforme de la Cluny.

Noul stil exprimă austeritate și monumentalitate așa cum era și sistemul politic bisericesc al teocrației papale. Totul e închegat, liniile sînt sobre, dar o întreagă bogăție de clădiri laterale dau impresia de ordine și de supunere, ca și sentimentul care domina în mînăstirile de unde a plecat. Trăsătura caracteristică este bolta care a atras după sine schimbarea întregului edificiu ; întrucît greutatea boltei presa spre exterior, s-a simțit nevoia lărgirii și întăririi zidurilor prin stîlpi și contraforturi solide. Planul dreptunghiular al bazilicii vechi devine acum cruciform prin tăierea brațului vertical cu unul orizontal în fața altarului, fapt care dă naștere la două coruri (brațe sau abside) pătrate, unde stau cîntăreții, respectiv clericii, iar dedesubt se află cripta cu moaștele martirilor (un fel de cupolă subterană). Arcadele ferestrelor și portalurilor ușilor imită liniile semicirculare ale boltei. Pereții laterali ai navei sau navelor — de regulă există trei sau cinci nave, ca la Cluny, una principală și altele secundare — sînt decorați cu figuri simbolice, animale sau vegetale, dar mai ales cu sculpturi statuare ale sfinților, care abundă atît în interior, cît și în exterior la portaluri. Pentru a da și mai mare pompă, s-au clădit balcoane la etaj, iar sus, la al doilea etaj, s-au făcut ferestre mari, care aruncă destulă lumină înlăuntru. O altă inovație este includerea, în corpul clădirii, a turnului sau a turnurilor, căci monumentele romanice au de regulă mai multe turnuri, în afară de unul sau două de la intrare.

Pictura ocupă un loc mai redus în comparație cu arta bizantină. Dar în școala sieneză și în cea din Assisi, unde au lucrat ucenici franciscani, iar mai tîrziu marele creator Giotto, se face loc mai mult picturii

în biserică. Pînă atunci arta bizantină e suverană în monumentele italice, așa cum am văzut. Singură *miniatura* manuscriselor era în floare în arta romanică. Centrele mai importante de miniatură sînt în partea răsăriteană și sud-estică a Franței : domurile din Toulouse, din Cluny, Clermont, în Italia : domurile din Modena și Parma, în Germania renană, mai ales : domurile din Freiburg, Spira, Worms, Mainz, Maria Laach, Limburg. Din aceste centre călugării benedictini și cei din Cluny duc noul stil și în Anglia, în Spania, Palestina, Siria. *Artele minore,* de prelucrare a aurului, argintului, emailului, fildeșului, marmorei etc. ne-au dat și în Apus opere de valoare, dar nu la înălțimea celor din Răsărit.

Arta gotică a înflorit pentru prima oară în nordul Franței, în *Ile de France* și în *Picardia.* Cea mai veche biserică în acest stil este St. Denys, la nord de Paris, clădită în 1140 de abatele Suger. Pornit tot de la planul de cruce latină al stilului romanic, noul stil introduce ca temă nouă ogiva, arc de cerc frînt în unghi ascuțit, cu ajutorul căruia se obține o clădire centrată vertical, cîtă vreme în stilul romanic domină tendința orizontală. Pentru a susține corpul clădirii care culminează în turnul ce se înalță amețitor și subțire spre cer, arta gotică întrebuințează stîlpi în interior și exterior, de la care și între care arcuiturile ascuțite formează nervuri dese în formă de diagonală, iar altele mai rotunde susțin greutatea întregului. De sus, vitraliile transmit o lumină difuză, sporită în interior de umbrele întretăiate ale mulțimii coloanelor dintre nave, căci cel puțin trei nave are fiecare biserică gotică, pe care mulți o numesc «clădire pe stîlpi», zidurile exterioare fiind doar o încheiere cerută de perspectiva acestor clădiri înalte și ascuțite.

Înălțimea impresionantă a tavanului de 47 m., ca la Beauvais, sau de 43 m., ca la Amiens, cea a turnurilor ajungînd mai tîrziu pînă la 161 m., la catedrala din Ulm, copleșesc pe credincios prin dovada avîntului spre cer, prin cele mai îndrăznețe și mai împodobite biserici, cu sute și mii de turnulețe, de tabernacole, arcade și mai ales galerii și rînduri întregi de statui și detalii sculptate, începînd de la ctitorii care le-au ridicat și pînă la papi și sfinți, sau chiar scene întregi din viața Mîntuitorului. Detaliile portalurilor, cîte trei portaluri la marile catedrale, numără cu sutele statuetele însoțitoare.

Arta gotică a parcurs trei etape în dezvoltarea ei : prima cuprinde veacul al XII-lea și prima jumătate din veacul al XIII-lea și e numită arta lanciolată, fiindcă ogiva de la ferestre este atît de strîmtă și arcuitura atît de ascuțită, încît seamănă cu o lance. Este epoca în care stilul încă nu se închegase definitiv și în care predominau încă trăsături romanice. Cele mai cunoscute clădiri sînt : Sf. Denys, Vezelay, Noyon și mai ales catedralele din Chartres, Paris, Reims, Amiens, iar în Germania domurile din Limburg și Bamberg, cu celebrele lui statui regale și princiare, în Spania—Burgos, în Londra—Westminster etc. Perioada a doua e reprezentată mai ales prin catedralele Germaniei din sec. al XIV-lea, cu plan bine închegat pe principiul vertical, așa cum se vede la marile capodopere ale genului : domul din Köln (început la 1248 și terminat cu turnurile abia în 1880), Rouen, Beauvais, Magdeburg, Regensburg, Strasbourg, Oppenheim, Bamberg, Nuaumburg etc. Perioada a treia

cuprinde clădirile sec. al XV-lea şi începutul sec. al XVI-lea, cînd caracteristicile gotice nu se mai păstrează intacte, fiind alungate de ale Renaşterii, iar motivele gotice fiind folosite doar mai mult ca decoraţie, nu ca realizare a unei idei. Astfel de monumente sînt Sf. Ştefan din Viena—Stephankirche, catedrala din Ulm şi altele.

Arta gotică s-a răspîndit şi în restul Europei apusene şi nordice, de pildă în Anglia, unde s-a combinat cu specificul local dînd o artă proprie. La fel în Ţările de Jos şi în ţările nordice. În Italia şi în Spania s-a luat din arta gotică doar ornamentaţia şi, combinînd şi elemente maure şi bizantine, s-au realizat clădirea bisericii duble Sf. Francisc din Assisi, domurile măreţe din Florenţa şi cel din Milano, care este una din cele mai mari şi mai luxoase clădiri din lume, toată numai din marmoră, ctitoria contelui Visconti din 1386.

Spre deosebire de arta răsăriteană, care n-a acceptat *sculptura* decît în decoraţii, Apusul, — în special începînd cu *arta gotică* — îndrăgeşte forma umană, pe care o redă deocamdată voalat, sub ascunzişul hainei de piatră în nenumăratele statui-coloane de la portalurile catedralelor de pe pereţii sau stîlpii interiori, sau chiar de pe stîlpii protectori din exteriorul bisericii. Şcoala franceză păstrează concepţii optimiste, redînd numai scene şi persoane voioase sau evlavioase, pe cînd gotica germană e mai mistică. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea aceasta face loc mulţimilor îndurerate cu figuri frînte de durere, fecioare nebune, femei plîngătoare etc. Astfel, îşi face intrarea în istoria artei un element nou, realist, în sensul că artistul pune de la sine în expresia operei sale simţire, vigoare, mişcare, gingăşie, la care Renaşterea va adăuga doar studierea anatomică a omenescului. Dintre *sculptorii* mai cunoscuţi ai *goticii noi* pomenim în Nürnberg pe *Veit Stoss*, iar în Italia şcoala sieneză a lui *Niccolo şi Giovanni Isani* (sfîrşitul sec. al XIII-lea şi începutul sec. al XIV-lea), care execută amvoane, statui ale Madonei, alegorii etc., apoi *Andrea Pisano* şi mai ales *Lorenzo Ghiberti* (sec. al XIV-lea), creatori ai decoraţiilor «vii» de pe porţile baptisterului din Florenţa şi din Orvieto. Pe toţi aceştia i-a întrecut *Donatello* († 1466), ale cărui lucrări în bronz, în formă de medalioane : Sf. Gheorghe, David, Salomi, apoi basoreliefuri în grupe, îndeosebi la Sf. Antonie din Padua (1195—1231) dau realism şi dramatism ca în pictura Renaşterii.

Gotica a cultivat pictura doar *pentru* a decora *vitraliile* colorate cu figuri de sfinţi, dar nici acolo, în icoane nu exista mişcare, nici expresie. Singură Italia se poate spune că a dat viaţă acestei arte, prin inspiraţiile gustului naturalist, gingaş, emoţional al şcolii franciscane, care în timpul goticii devine premergător Renaşterii ; unii istorici, ca Thode, socotesc mişcarea franciscană ca pregătitoare chiar a umanismului şi Renaşterii, ceea ce desigur e exagerat. *Între* primii *reprezentanţi* ai noului curent sînt : *Cimabue* la Florenţa şi la Assisi, apoi *Duccio* la Siena (pe la 1300), iar la începutul secolului al XIV-lea *Giotto di Dondone* († 1337) decoratorul bazilicii Sfîntului Francisc din Assisi († 1226) al capelei del'Arena din Padua şi al Bisericii Sfintei Cruci din Florenţa (mai ales minunata scenă a «Fecioarei pe tron» şi a «Învierii lui Lazăr»). Tot în genul acesta lucrează mai tîrziu la biserica Carmeliţilor din Florenţa *Masaccio*

(† 1429), apoi elevul său *Filipp* († 1469), *Dominic Ghirlandajo* († 1494) și îndeosebi emoționantul și gingașul dominican *Fra Angelico da Fiesole* († 1455), care ne-a lăsat în frescă lucrări nemuritoare în San Marco din Veneția. În același timp, în școala franceză a Burgundiei, apoi la Tours și Dijon, înflorește în *miniatură, tapiserie* și în *decorație murală* gustul pitoresc (îndeosebi Jean Touguet, † 1480) care, împreună cu *inovația picturii în ulei* a școlii flamande a lui Broederlam, a fraților Huert († 1426) și Jean van Dyck (1441), apoi Veinghen († 1463) și Ackemling, vor constitui cele trei elemente din care se va dezvolta noua artă a Renașterii și a artei flamande a secolelor XVI și XVII.

Arta Renașterii sau renascentistă s-a dezvoltat în sec. XIV—XVI la început în *Italia* și apoi în restul Europei. Nota fundamentală este laicizarea, interesul pentru natură, optimismul, năzuința spre plăcere, simțul de echilibru. În arhitectura romană arcadele semicirculare, coloanele, înălțarea lor sub formă piramidală exprimă un triumfalism și o conștiință de sine deosebită. Monumentul clasic pentru aceasta este *catedrala Sf. Petru* din Roma (arhitect Bramante (1444—1514). În *sculptură și pictură* impresionează preocuparea pentru frumos și natural, pentru proporție anatomică și joc de umbre și lumini.

De la *Giotto* și *Fra Angelico* pînă la *van Eyck* sau *Leonardo da Vinci* († 1519), pentru a pomeni doar cîteva nume din această perioadă, arta cîștigă imens în compoziție, în perspectivă, în redarea psihologică a omului. Începuturile au plecat din *Bizanț* (Giotto a fost poreclit drept «un bizantin de geniu»), dar în timp ce arta bizantină voia să fie o artă religioasă, cea renascentistă e mai mult profană, naturalistă, pămîntească.

Poezia și muzica religioasă a veacurilor XI—XIV contribuie și ele, atît în Răsărit, cît și în Apus, la o minunată îmbogățire și înfrumusețare a cultului. Dar, în timp ce în Răsărit se menține principiul tradițional, în Apus se introduc inovații (piese religioase, «*mistere*», uneori laicizate și degenerate), apoi poeme libere, cîntate la sfîrșitul slujbelor ori cu alte ocazii, așa-numitele «*stanțe*» și secvențe, în fine, *muzica polifonică, armonică* și *orga pneumatică* (din sec. al XV-lea). Canonul cîntărilor bisericești se închelase în Răsărit încă înainte de sec. al XI-lea, dar imnografi și poeți religioși întîlnim și acum destui, operele multora dintre ei încadrîndu-se chiar în cărțile de cult. Așa, în sec. al XI-lea, istoricul și filosoful *Michail Psellos* (1018—1078) și mai ales mitropolitul *Ioan Mavropus al Evchaitelor* († 1108) scriu și poezii religioase, ultimul făcînd chiar o revizie a Mineelor și canonul sărbătorii Sfinților Trei Ierarhi. În sec. al XII-lea marele poet popular *Theodor Prodromul* (1096—1152) ne dă o explicare a canoanelor lui Kosma imnograful (sec. al VIII-lea), iar canonistul și istoricul Zonara († sfîrșitul sec. al XII-lea), un comentariu al canoanelor Sfîntului Ioan Damaschin (749), pe cînd Eustațiu al Thesalonicului (1125—1198) scrie mai multe explicări liturgice, îndeosebi la canonul Cincizecimii. În sec. al XIII-lea e vestit îndeosebi prin stihurile puse la fiecare psalm imnograful *Nikifor Blemide* († 1272), în vreme ce *Sf. Grigorie Sinaitul* († 1346) ne-a lăsat «*treimicile*» cîntate și azi la slujba Miezonopticii. În veacul al XIV-lea *patriarhul*

Kalist (1350—1353; 1355—1363) ne-a lăsat Sinaxarele din Triod și Penticostar, iar rînduiala slujbelor Sfîntului Grigorie Palama († 1359), a Duminicii Sf. Părinți, a Sfîntului Dimitrie și alte rînduieli tipiconale provin de la patriarhul Philotheos Kokkinos (1353—1354; 1364—1376) dar, în genere, nu aflăm scriitor mare care să nu fi scris și poezie religioasă. La slavi pomenim pe mitropolitul Kievului *Kiril de Turov* († 1185) și pe mitropoliții: *Kiprian* (1376—1406) și *Grigorie Țamblac* (1415—1419) ai Kievului, care ne-au lăsat canoane la zilele multor sfinți, cu Sinaxarele lor, lucru pe care l-a făcut în Bulgaria patriarhul *Eftimie de Tîrnovo* (1375—1313; † 1400), iar în Serbia *logofătul Pahomie*. Dintre compozitorii și interpreții de psaltichie pomenim pe albanezul *Ioan Cucuzel*, școlit la corul Sfintei Sofii din Bizanț și trăind ultimii ani ca monah în Marea Lavră a Muntelui Athos. Nu se știe însă precis cînd anume a trăit acest mare și talentat psalt, probabil în sec. al XV-lea. El ne-a lăsat compoziții muzicale psaltice pentru toate cele șapte laude, precum și o lucrare de teorie a muzicii bisericești, ambele rămase în uz pînă în secolul XIX.

În Apus, cei mai mari poeți religioși sînt *Adam de Saint Victor* († 1192), autor a o mulțime de stihuri profunde și ritmic exprimate, apoi *Thomas de Celano* († 1250), autor al inegalabilei sintagme: *«Dies irae, dies illa»*, *Thomas de Aquino* († 1274), autor al imnelor *«Adoro Te devote»* și *«Lauda Syon»*, talentatul poet popular și critic al papei Bonifaciu al VIII-lea (1294—1303), care l-a și închis, *Giacopone de Todi* († 1306), căruia i se atribuie cea mai frumoasă poezie din Evul mediu: *«Stabat Mater dolorosa/ Juxta crucem lacrimosa/ Dum pendebat Filius»*.

Dintre cîntăreții religioși menționăm pe *Francisc din Assisi* († 1226), cu frumosul lui imn către soare și cu alte cîntări pline de gingășie și iubire, apoi pe cunoscuții trubaduri și minnesängeri, *Bernard de Ventadour* (sec. XIV), dascălul preamărit de Petrarca (1304—1374), *Walter von der Vogelweide*, *Konrad von Würzburg* și *Gottfried von Strassbourg*, toți trei în secolul al XIII-lea (ultimul se crede a fi autor al imnului *«Christus und Maria»*, de pe la anul 1300); toți cîntă în stih cavaleresc imne închinate Sfintei Treimi și mai ales Maicii Domnului.

Teatrele religioase ale Evului mediu (iudi, historiae, miracula, mysteria) au evoluat de la simple scenarii și imitări liturgice vetero- și neotestamentare (Nașterea, Învierea, minunile Maicii Domnului), pline de intervenții neașteptate ale persoanelor divine, pînă la piesele mai libere (Griselida, Misterele Sfîntului Ludovic etc.) și chiar glumețe și pline de aventuri, așa-numitele «moralités» sau farse, de pildă *«Nunta lui Figaro»*. Ele erau răspîndite în tot Apusul și odată cu ivirea umanismului contribuiră foarte mult la critica și laicizarea culturii medievale.

Și muzica bisericească, după ce Apusul o primi de la Bizanț, o dezvoltă independent de Răsărit. Reformele de notație liniară ale lui Guido d'Arezzo († 1050), sînt urmate — paralel cu folosirea orgii, pe care tot de la Bizanț au primit-o apusenii —, din secolul al XV-lea, de cîntarea polifonică, folosită mai ales în ceremoniile festive și pompoase ale cultului apusean prezidat de papă sau de prelați. Compozițiile bisericești pe trei și patru voci ale lui *Pérotin* de la Notre Dame din Paris (sec. XIII)

și *Guillaume de Machaut* (sec. XIV), vor umple întreg apusul Europei, prevestind prin Misele lor solemne creațiile muzicii culte de mai tîrziu.

În concluzie, arta bisericească a veacurilor XI—XIV trăiește epoci de mare înflorire atît în Răsărit cît și în Apus. Dacă dimensiunile și concepțiile nu sînt la fel, faptul se explică prin condițiile externe și interne în care s-au dezvoltat cele două Biserici. Dar valoarea produselor artistice nu e dictată de dimensiunile catedralei normande din Durham-ul Angliei (1093), a domului din Köln ori a celui din Milano, care nu introduc simetria și gustul artistic al mînăstirii Graceanița din Serbia în 1320 ridicată de regele Ștefan Uroș II Milutin (1282—1321), ori picturile Sfintei Sofii din Kiev, terminată în 1037 de cneazul Vladimir cel Înțelept al Kievului (1019—1054), sau geniul bizantin tot timpul conducător în arhitectură și pictură, în mozaic sau frescă, fără de care nu putem explica nici chiar dezvoltarea artistică apuseană.

BIBLIOGRAFIE*

J. F. D'Amico, *Renaissance. Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen on the eve of the Reformation*, Baltimore and London, 1953; Partner, P., *Renaissance Rom (1500—1559)*, Leiden, 1976; C. Mange, *The art of the Byzantine Empire*, 312—1453. Sources and documents, Englewood Cliffs, 1972, XVI—272 p.; Gervase Mathew, *Byzantine Aesthetics*, London, 1971; Steven Runciman, *The last Byzantine Rennaissance*, Cambridge, 1970; V. Lazerev, *Storia della pittura bizantina*, Torino, 1967, XLI—497 p.; J. Meyer, J.-C. Margolin, E. Battisti, *Renaissance*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 14, Paris, 1968, p. 52—73; S. Dresden, *L'Humanisme et la Renaissance*, Paris, 1967; J. Delumeau, *La Civilisation de la Renaissance*, Paris, 1967; Fred. Bérence, *La Renaissance italiene*, t. I—II, Paris, 1966. Trad. în românește de Maria Carpov, București, 1969; Idem, *Laurent le Magnifique ou la quête de la perfection*, Paris, 1749; Joh. Irmschen, *Renaissance und Humanismus*, Berlin, 1966.

A. Chastel—R. Klein, *L'Age de l'humanisme. L'Europe de la Renaissance*, Paris, 1963; *Renaissance and Reformation* (1300—1648), Edited by R. P. Elton, New York, 1963; Myron P. Gilmore, *The World of Humanism*, 1453—1517, New York, 1960; A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, 1959; P. A. Michaelin, *Esthétique de l'art byzantin*, Paris, 1959; Renaudet, *Humanisme et Renaissance*, Genève, 1958; G. R. Potter, *The Renaissance*, Cambridge, 1957; H. Stern, *L'art byzantin*, Londres, 1957; P. V. Kristeller, *Studies in Renaissance thought and letters*, Rome, 1956; H. Hauser—A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, 4-e éd., Paris, 1956; Hans Baron, *The Crisis of the Italian Renaissance*, 2 vol., Princeton, New Jersey, 1955; E. K. Ferguson, *La Renaissance dans la pensée historique* (The Renaissance in historical thought, 1947), trad. franc. J. Marty, Paris, 1951; L. Réau, *La Renaissance. L'Art moderne*, Paris, *1936*; F. Funk Brentano, *La Renaissance*, Paris, 1935; J. Boulenger, *Le vrai siècle de la Renaissance*, Paris, 1934; J. Nordström, *Moyen Age et Renaissance*, Paris, 1933; Et. Gilson, *Humanisme médiéval et Renaissance*, Paris, 1932; Ch. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, (Mass.), 1927; Jacob Burckhard, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Leipzig, 1869; trad. franc., de Schmidt, Paris, 1885.

Pentru arta creștină:

Paul Evdokimov, *L'art de l'icône. Théologie de la beauté*, Paris, 1970; André Grabar, *L'art du Moyen Age en Europe orientale*, Paris, 1968.

David Talbot Rice, *Art byzantin*. Traduit de l'anglais par S. Seet-Holterhoft, Paris—Bruxelles, *1959*. Trad. germană de H. Brauer, München, Zürich, 1968; Gertrud

* Bibliografie întocmită de Pr. Prof. T. Bodogae și Pr. Prof. I. Rămureanu.

Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, I—II, Gütersloh, 1966, 1968; Ch. Delvoye, *L'art byzantin*, Bruxelles, 1967; L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, t. I—III, Paris, 1955, 1956, 1959; L. Hautcoeur, *Histoire de l'art*, t. II, Paris, 1959; W. Felicetti-Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei*, Olten und Lausanne, 1956; Louis Bréhier, *L'art chrétien. Son développement iconographique des origines à nos jours*, 2-e éd., Paris, 1928; Abel Fabre, *Manuel d'art chrétien. Histoire générale de l'art chrétien depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1928; K. Kunstle, *Iconographie der christlichen Kunst*, Bd. I—II, Freiburg, im Breisgau 1926, 1928; Ch. Diehl, *L'art chrétien primitif et l'art byzantin*, Paris, Bruxelles, 1928.

În limba română:

Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*, ed. 2-a București, 1968, 499 p.; Idem, *Renașterea*, București, 1964, 490 p.; Ch. Delvaye, *Arta bizantină*, 2 vol., București, 1976; D. Lihacio, *Prerenașterea rusă*, București, 1975; H. Focillon, *Arta Occidentului*, vol. I: *Evul mediu romanic*; vol. II: *Evul mediu gotic*, trad. de Irina Ionescu, București, 1974; I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973; D. Vătășan, *Istoria artei europene din perioada Renașterii*, București, 1972; P. P. Negulescu, *Filosofia Renașterii*, 3 vol., București, 1946; M. V. Alpatov, *Istoria artei*, t. I, *Arta lumii vechi și a Evului mediu*, în românește de Bruno Colbert și N. Isbășescu, ed. 2-a, București, 1967; G. Oprescu, *Manual de istoria artei*, vol. I, București, 1943; P. Constantinescu-Iași, *Arta bizantină*, 1929.

PERIOADA A V-A

Biserica în secolele XVI—XVIII (1500—1789) *

Începînd cu veacul al XVI-lea, se înregistrează o perioadă nouă în istoria omenirii și a Bisericii. E vorba de Reforma religioasă, care constituie unul dintre cele mai mari evenimente din istoria universală, cu adînci răsfrîngeri asupra vieții bisericești, culturale, politice, sociale, pînă în zilele noastre.

Feudalismul premergător, cu conținutul său ideologic în scolastică și cu expresia materială în arta gotică, a primit replica prin *Renaștere* și *Umanismul clasicist*, care a avut două consecințe: una axată pe laicism, iar alta pe creștinism; între aceste două curente s-a desfășurat apoi ciocnirea teoretic-practică. De fapt, din cauza multor rele din viața Bisericii și a statului în Apus, în vremea Renașterii și a Umanismului, era așteptată necesitatea unei reforme, a unei îndreptări reale a stărilor interne, dar ea s-a transformat apoi într-o reformă, ca explozie revoluționară a tuturor nemulțumirilor acumulate cu timpul.

Ceea ce caracteriza îndeosebi acea vreme era impulsul spre libertate, spre individualism, spre subiectivism; libertate în viața de stat, individualism în cugetare, subiectivism în viața religioasă, artistică și culturală. Desigur că lucrurile nu s-au petrecut lent, ci cu frămîntări și neastîmpăr, ducînd la multe încleștări de forță între Biserică și stat, între individ și comunitate, între forțele sociale, economice și naționale ale popoarelor și Bisericilor, cu momente de măreție cu adevărat epică, și firește și cu momente de cumplite încercări. Reforma și Contrareforma au dominat secolele XVI și XVII și prin urmările pe care le-au avut asupra spiritului uman, secolul al XVIII-lea, veacul revoluției franceze.

Cele spuse aici se referă îndeosebi la lumea apuseană, dar și lumea din Răsărit trecea prin frămîntări întrucîtva similare, create și de noile împrejurări din Apus. Pentru motivele de mai sus e necesar a se expune întîi faptele petrecute în Biserica apuseană și după aceea în cea răsăriteană.

---

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

Notă: Capitolele alcătuite de Pr. prof. Milan Șesan au fost revăzute și completate de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

Situația generală a Bisericii Apusene. Cauzele reformei protestante

Starea în care se afla Biserica apuseană la începutul secolului al XVI-lea, ieșită din Renaștere, a fost de așa natură încît ea însăși a cauzat necesitatea reformei, căci erau destui creștini care susțineau și militau pentru o îndreptare a lucrurilor, nedorind să rupă cu Biserica.

Ceea ce a dus la dezlănțuirea conflictului ireparabil a fost distrugerea și întunecarea ideii catolice (cum scrie istoricul Lortz), adică pierderea de către Biserica papală a cirmei feudale cu care îndrumase Evul mediu, în urma unei serii întregi de împrejurări vechi și mai noi de natură bisericească, politică, social-economică, culturală. Terenul era deci pregătit prin compromiterea ideii de supremație papală în timpul captivității babilonice de la Avignon (1309—1377) și a schismei papale (1378—1417) ce a urmat după aceea, cît și prin teoria conciliară a veacurilor XIV—XV care dorea acea «reformatio in capite et membris».

Europa apuseană nu mai participă la eliberarea Constantinopolului, deși deplîngea căderea lui, căci apelurile pentru luptă comună nu mai găseau ecou unitar. Numai Ioan Corvinul de Hunedoara, regentul Ungariei, Vlad Țepeș al Țării Românești și Ștefan cel Mare al Moldovei scoteau sabia pentru apărarea creștinătății orientale și a celei occidentale ; propunerile pentru o cruciadă nu mai aflau înțelegere, pentru că nu mai exista în Occident concepția unei Europe unite ca pe vremea papilor Grigorie VII, Inocențiu III (1198—1216), sau Bonifaciu VIII (1294—1303). Ceea ce începea să preocupe atenția occidentalilor, în general, era ca să profite cît mai concret de pe urma «descoperirii lumii noi».

Viața religioasă și bisericească a vremii crease o mulțime de nemulțumiri pentru că «papalitatea se afla într-un cerc vicios» : «cardinali răi alegeau papi răi și papii răi numeau cardinali răi» (A. Franzen) ; episcopii se complăceau în stăpîniri feudale și nobilimea excela prin egoism, pe care îl aplica față de Biserica din principatul ei ; spiritul Renașterii mai dăinuia la Roma cu grandori și cu scăderi, care se observă la papi. Astfel Pius II (1458—1464) promitea sultanului concesii la Constantinopol dacă se lasă «stropit cu apă» (de botez) ; Paul II (1464—1471) s-a intitulat ca primul «pontifex maximus», apoi Sixt IV (1471—1484), Inocențiu VIII (1484—1492) și mai ales Alexandru VI Borgia (1492—1503) au patronat demoralizarea ; în schimb, critica papalității prin Girolamo Savonarola expusă în lucrarea «De ruina ecclesiae», i-a provocat acestuia arderea pe rug în 1498 și nicidecum îndreptarea stărilor.

Astfel amestecul papalității în cele lumești, cu pretenții la putere absolută și cu mijloace abuzive întrebuințate în acest sens a dus la cele mai mari scandaluri. Nepotismul a făcut din papii Renașterii adevărate dinastii de uzufructuari și favoriți care își disputau cîștigurile cu sabia. Simonia și fiscalismul cel mai exagerat au înflorit în voie, încît de la Dante pînă la Macchiavelli toți se plîngeau că în Roma sînt numai curiali și preceptori papali, teologi abia cîte unul. Vinderea și cumpă-

rarea demnităților bisericești atinseseră proporții cu adevărat catastrofale. Anual se calculau aceste venituri, scoase de papi prin cardinalii lor, la 220.000 florini, din care jumătate le aduceau dispensele, privilegiile și beneficiile rezervate papei, iar cealaltă jumătate impozitele ordinare și extraordinare, îndeosebi inflația indulgențelor care apăsau foarte greu pe umerii credincioșilor. Ca forță extraordinară lumească, papalitatea încasă dijmă din veniturile tuturor bisericilor pe drept, dar de multe ori și pe nedrept; în Anglia era obolul Sfîntului Petru, în Spania, contribuții regulate pentru inchiziție etc. La numirea într-o funcție bisericească se plătea prima la jumătatea venitului anual al funcției, ceea ce făcea ca diecezele rămase adeseori vacante să se ruineze complet, iar pentru asanarea lor financiară s-au căutat expediente imorale și camătărești.

Mai apar și papi războinici, ca Iuliu II (1502—1513), cu eșecul Conciliului 5 Lateran din 1512; sau libertini, ca Leon X (1513—1521). Atît de mare era demoralizarea încît în ianuarie 1522 însuși papa Adrian VI a repetat în prima sa cuvîntare consistorială cuvintele lui Bernhard de Clairvaux: «Atît au crescut păcatele Romei, încît cei întinați de ele nici măcar nu le mai simt mirosul».

Vechiul principiu de reformă *«in capite et membris»* nu era băgat în seamă; clerul superior se îmbogățise și se răsfăța în lux; el se recruta, conform uzanței, numai din nobilime, adeseori la vîrsta minoratului; în același timp preoții de parohie erau desconsiderați ca «plebei» înculți și prea mulți la număr pentru aceleași locuri, și erau exploatați ca și populația însăși, considerată «proletariat». În schimb, în marile mînăstiri ale ordinelor monahale, foarte numeroase, se încuibase spiritul Renașterii; viața de obște era decadentă și numeroși călugări stăteau în particular ca proprietari; pe aceștia credincioșii nu-i puteau respecta.

Pe lîngă abuzurile cu cele sfinte și cu simonie, se mai adaugă și superstițiile populare, credințe în «puterea diavolului» și în vrăjitorie, cu teamă de ambele. Atunci intervenea inchiziția cu torturi «legale» și arderi pe rug, mai ales stimulate de apelul papei Inocențiu VIII, din 1484, și de decretul «Maleus maleficarum» contra vrăjitoriei *(Ciocanul vrăjitorilor)* din 1487. Mulți credincioși s-au îndepărtat atunci de «Biserica văzută» în favoarea unei «Biserici nevăzute», «a adevăraților sfinți», adică supunîndu-se îndrumării Sfîntului Duh Care, după prezicerea antitrinitarului Ioachim de Floris († 1202), avea să se manifeste apocaliptic în 1520. Prin urmare «via antiqua» a teologiei scolastice a lui Toma din Aquino († 1274) era pusă în umbră încă de «via moderna» a nominalistului William Ocam († 1349), cu învățătura despre dublul adevăr, unul teologic și altul filosofic, prin care era spartă unitatea scolasticii și se accentua prăpastia dintre Dumnezeu și credinciosul păcătos.

Cît privește *aspectul social-economic*, se accentua ciocnirea intereselor nobilimii din castele cu ale burgheziei din orașe și ale țărănimii de la sate. La aceasta au contribuit și marile descoperiri geografice ale vremii: călătoria comerciantului rus Nikitin de la Moscova la Delhi

în India, în anii 1466—1472; ocolul Africii de către Vasco da Gama pe la Capul Bunei Speranțe spre India, între 1497—1499; drumul peste oceanul Atlantic — spre apus — al lui Cristofor Columb în 1493, și «descoperirea lumii noi», numită apoi «America», precum și «ocolul lumii pe apă» al expediției lui Magellan, între 1519—1522, care atrăgeau atenția spre noi țări de unde se puteau aduce bogății nebănuite.

Ridicarea burgheziei țărănești prin cruciade și prin comerțul înfloritor al orașelor italiene, flamande sau germane a adus cu sine deschiderea unei lupte surde pe de o parte între nobilime și cler — care nu voia să-și piardă drepturile feudale — și pe de altă parte pătura mijlocie de burghezi și mica nobilime — care trebuiau să-și apere de multe ori cu sabia în mînă dreptul la existență. Țărănimea profitase de ridicarea orașelor unde și-a putut vinde surplusul muncii ei și astfel apare și o țărănime mai înstărită.

Dar tocmai în Anglia, John Wyclif († 1384) și în Boemia, magistrul Jan Hus († 1415) au atacat încă spre sfîrșitul secolului XIV pretențiile la primat universal al papei, găsind aprobare între credincioși și unii nobili și prin această eră vizată «trecerea de la erezie la reformă»; totodată au atacat și principiul proprietății bisericești, atît de neonest folosită de monahi și episcopi, așa că după moartea lor au urmat numeroase mișcări populare sîngeroase, de rezistență contra exploatării. Înainte de a apare marele capitalism bancar și industrial, creat de aruncarea pe piața europeană a aurului american — ale cărui urmări se resimt pînă la 1540 doar în Spania, Portugalia și Țările de Jos —, existau în Italia marile piețe și bănci ale Veneției și Genovei; în Augsburgul Germaniei, vestitele bănci ale Fugger-ilor dețineau monopoluri pînă în nordul depărtat și orientul Mediteranei. În Anglia, de pildă, Biserica practica, împotriva legilor decretate de ea, comerț bancar, luînd dobînzi de 30% pentru orice împrumut făcut în contul taxelor papale. Odată cu urcarea prețurilor la orașe scade și decade renta feudală, iar nobilii, ca să se salveze, au înmulțit taxele feudale și au urcat rentele, toate în defavoarea țărănimii, ajunse în Germania și în Răsăritul Europei la sapă de lemn, încît răscoalele țărănești în Germania se țin lanț. Tot așa au fost atinși în Germania o parte din muncitori și din mica nobilime, după ce în Elveția țăranii au reușit, în 1476, prin războaie aprige, să-și capete drepturile. Nici nu este de mirare că nobili ca: Sickingen, poetul nobil Ulrich von Hutten, preotul Thomas Münzer, cîmpoierul Hans Böhm von Niklashausen și alții au afirmat antiteza între papă și Hristos și așteptau parcă să coboare din cer o răzbunare a nedreptăților acolo unde spada și focul nu ajungeau. În această atmosferă confuză se întrepătrundeau tendințele sociale cu îndrăzneala dusă pînă la trivialitate, la acțiuni armate și exaltare.

Odată cu sfîrșitul Evului mediu, în Franța, Anglia și Spania apare *ideea statului național* și laic, cu tendințe centrifugale celor papale, care prin sistemul teocrației universale și prin amenințările interdictului căutase să subjuge jurisdicției sale totul, trupuri și suflete, state și biserici, viață particulară și publică. Dar, începînd din secolul al XIV-lea, prin luptă grea cu Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314), în Franța, cu

prinții italieni în secolul al XV-lea, cu Spania puternicei regine Isabela și a lui Ferdinand catolicul (1479—1516) și apoi în Anglia, cu Henric al VIII-lea (1509—1547), papalitatea e nevoită să cedeze pas cu pas — e drept, prin concordate care ofereau uneori satisfacții mai mici — din pozițiile de mare politică mondială. Scriitorul Marsilius de Padua (1272—1342) nu numai că nu recunostea Bisericii dreptul la o putere executivă, dar făcea din ea o simplă instituție de stat, statul putînd controla și la nevoie chiar confisca averile ei. Același lucru l-a sintetizat apoi reprezentantul tipic al politicianului Renașterii, Macchiavelli († 1527), în cartea sa «Il Principe», unde a luat ca model pe regele Ferdinand al Spaniei și pe tiranul Cezar Borgia (fiul natural al papei Alexandru al VI-lea Borgia), afirmînd că orice mijloace sînt permise pentru promovarea intereselor statului. De aici s-a dezvoltat și sistemul teritorial autonomist, ca unul din aspectele organizatorice care vor distruge unitatea Bisericii papale. Poporul se rupe de Biserică, întrucît nu se mai simțea ocrotit de ea, ci numai îl apasă, căutînd o autoritate laică, aprobată chiar de o parte din cler, el însuși sătul de decadența prea mare a Bisericii. Odată ce omul a gustat din roadele cugetării și ale descoperirilor sale, omul liber al Renașterii și al Reformei umaniste își permite să critice și să reformeze tot: știință, filosofie, teologie, artă, concepție de viață.

Dacă s-a spus că Renașterea și Reforma sînt două fețe ale aceluiași fenomen, s-a înțeles mai ales faptul că ambele au în vedere aspectul cultural-spiritual al problemei; dar Renașterea și Umanismul laic nu mai păstrau reforma italiană a secolului al XV-lea; în Germania manifestările de critică antipapală, anticlericală și antimonahală devin agresive, înguste, brutale și grosolane. Tonul în care scriu acești scriitori și autori ai *«Scrisorilor bărbaților obscuri»* și ai lucrării *«Gravamina nationis Germanicae»* seamănă cu un apel la luptă contra superstiției și a «antihristului de la Roma».

Afară de ura contra Romei și a clerului său, pe care sutele de dispute, de caricaturi, de manifeste și foi volante au răspîndit-o acum cu iuțeală uimitoare prin tipar și desen, viața culturală de la 1500 a adus, îndeosebi în țările germanice, un gust pronunțat pentru misticism, scepticism și relativizare a tot ce e dogmă și chiar supranatural, gust care s-a încorporat în spiritul marelui umanist Erasmus de Rotterdam († 1536). Prin compromis, Erasmus a vrut să creeze un nou creștinism, fără dogme și fără unitate, semănînd prin aceasta în conștiința europeană și în sînul Bisericii otrava duplicității. *«Colocviile»* și *«Laudа nebuniei»*, ca și strigătul lui «înapoi la izvoare», sînt exemplul confuziei spirituale a timpului.

Epoca era coaptă și pregătită. Dezagregarea energiilor interne, desacramentalizarea și superficializarea vieții bisericești, Renașterea și Umanismul laic, nemulțumirile de ordin intim religios ale credincioșilor, care-și vedeau credința și Biserica desfigurate prin cumpărarea și «comercializarea» mîntuirii, pe lîngă cauzele politice, sociale și econo-

Se mai asociau şi împrejurările că în cercurile «înalte» circula afirmaţia că *vulgus vult decipi, ergo decipiatur* = *vulgul vrea să fie înmişe*, au contribuit la crearea acestui fenomen foarte complex, care a dus la Reforma religioasă din secolul al XVI-lea.
şelat, deci să fie înşelat. Şi apoi, mai era faptul că librăria Alber din Roma a publicat, în 1514, cărţulia *Taxae cancelariae* = *Taxele cancelariei apostolice*, care stabilea normativ preţul de răscumpărare al tuturor păcatelor, spre vînzarea indulgenţelor.

Şi cu toate acestea, reforma încă nu ar fi avut loc dacă n-ar fi apărut omul care i-a dat curs, Martin Luther.

BIBLIOGRAFIE*

Martin Luther, *Werke*, ediţie critică, 67 vol.; Weimar-Erlangen, 1883—1948; *Oeuvres*. Alliance nationale des Eglises luthériennes de France et Positions luthériennes, 15 t., Genève-Paris, 1958—1970; *Les grands écrits réformateurs*, Paris, 1944. Ph. Joutard şi colaboratorii, *Historiographie de la Réforme*, Paris-Montréal, 1977, 509 p.; *Bibliographie de la Réforme*, 1450—1648, 7 vol. Leiden, Edit. Brill, 1940—1970.

Studii:

D. C. Steinmetz, *Luther and Staupitz. An Essay in the intellectual origins of the Protestant Reformation*, Durham, 1980; J. D. Pariset, *Humanisme, Réforme et diplomatie*, Strassbourg, 1981; B. Benuascar-P. Chenu, *L'ouverture du monde (sec. XIV—XV)*, Paris, 1978; H. Heger, *Spätmittelalter, Humanisme, Reformation. Texte und Zeugnisse*. Bd. 2. *Blütezeit des Humanismus und Reformation*, München, 1978, LII — 943 p.; G. Martino, *La Chiesa nell'eta della Riforma*, Brescia, 1978, 1000 p.; R. Kottje-E. Moeller, *Oekumenische Kirchengeschichte*, 2 Bd., *Mittelalter und Reformation*, Mainz-München, 1978; A. Molnar, *Slovom obnoveno* (Înnoire prin cuvînt), în «Enciclopedie pentru Reforma protestantă», Praha, 1977; Schopfferdiek, *Kirchengeschichte als Missiongeschichte*, Stuttgart, 1977, 480 p.; A. Jobert, *De Luther à Mohila*, Paris, 1974; H. G. Koenigsberger, *Luther*, 1973; H. G. Koenigsberger-G. Mosse, *L'Europe au XVI-e siècle*, traduit de l'anglais par S. Sassague (*Histoire de l'Europe*, VI), Paris, 1970; Ch. Boyer, *Calvin et Luther*, Rome, 1973; J. M. Todd, *Reformation*, London, 1972; B. Guenée, *L'Occident aux XIV-e et XV-e siècles*, Paris, 1971; J. Boisset, *Histoire du Protestantisme*, Paris, 1970; M. Venard, *Les débuts du monde moderne, sec. XVI—XVII*, 2 vol., Paris, 1970, 1214 p.; L. Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, trad. după ed. VII-a germană, Bucureşti, 1970, 570 p.; J. Lortz, *La Réforme de Luther. Die Reformation in Deutschland*, 5-e Aufl., Freiburg im Breisgau, 1965, Trad. franc. par R. Givord, 2 vol., Paris 1970; P. Kawerau, *Luther*, Marburg, 1969; V. H. H. Green, *Luther and the Reformation*, London, 1969; H. Tüchle-C. A. Bouman et J. le Brun, *Réforme et Contreréforme*, trad. de l'anglais par M. Barth, O. P. Reymonde Barthe, A. Tintant et Nelly Weinstein (*Nouvelle histoire de l'Eglise*), sous la direction de L. J. Roger-R. Aubert-M. D. Knowels, t. 3, Paris, 1968; J. Chelim, *Histoire religieuse de l'Occident médiévdl*, Paris, 1968, 512 p.; B. Vogler, *Réforme*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 13, Paris, 1968, p. 1060—1065; G. Casalis, *Luther (Martin), Lutheranisme*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 10, Paris, 1968, p. 182—188; J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Reformé* (Nouvelle Clio, 30), Paris, 1965, 2-e éd., Paris, 1968; L. Febvre, *Un destin: Martin Luther*, Paris, 1927; réeditè, Paris, 1968; R. Stupperrich, *Geschichte der Reformation*, München, 1967; R. Stauffer, *Le Catholicisme à la découverte de Luther*, Neuchâtel-Paris, 1966; H. J. Grimm, *The Reformation Era, 1500—1650*, New York, 1966; Idem, *The Reformation in Recent Historical Thought*, New York, 1964;

* Bibliografie întocmită de Pr. Prof. Milan Şesan şi Pr. Prof. Ioan Rămureanu.

J. Bihlmeyer, H. Tüchle-M. H. Vicaire, *Histoire de l'Eglise*, vol. 3, Paris-Mulhouse, 1964, p. 128—147; cu bogată bibliografie la p. 422—438; O. Chadwick, *The Reformation*, Harmanasworth, Middlesex, 1964; R. Bizer, *Reformationgeschichte, Deutschland, 1532 bis 1555*, Göttingen, 1961; E. G. Léonard, *Histoire générale du Protestantisme*, vol. I, *La Réformation*, vol. II, *l'Établissement*, Paris, 1961; K. Brandis, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, 3-e Aufl., München, 1960; E. Lau, *Luther*, Berlin, 1959; W. Andrea, *Deutschland vor der Reformation*, 6-e Aufl., Stuttgart, 1959; G. Tavard, *Le Protestantisme*, Paris, 1958; B. Gebhardt, *Reformation bis zum Ende des Absolutismus*, Stuttgart, 1955; H. Strohl, *Luther. Sa vie et sa pensée*, Strassbourg, 1953; Idem, *La pensée de la Réforme*, Neuchâtel — Paris, 1951; H. Hauser, *La naissance du Protestantisme*, Paris, 1940.

Papii din timpul Renașterii și Reformei

P. Partner, *Renaissance. Rome (1500—1559)*, Leiden, 1976; G. R. Potter, *The Renaissance*, Cambridge, 1957; L. von Ranke, L. Pastor, J. Haller, Fr. Seppelt et C. Flaconi, *Storia dei papi*, Roma, 1973, 736 p.; Bilaniuk, *The fifth Lateran council (1512—1517) and the Eastern Churches*, Toronto, 1975; E. Chamberlain, *Les mauvais papes*, Paris, 1979 (pentru papii din secolele X—XVI).

Inchiziția

H. Beinardt, *Records for the trials of the spanish inquisition (1483—1485)*, Leiden, 1974 p.; P. Dominique, *L'Inquisition*, Paris, 1969; H. Kamen, *Histoire de l'Inquisition espagnole* (The Spanish Inquisition), traduit de l'anglais par Tanette Prigent et Hélène Delatre, Paris, 1966.

Figuri deosebite

L. A. Lantini, *Jan Hus, il primato di Pietro*, Torino, 1974; M. Spinka, *John Hus*, Princeton, S.U.A., 1968, 344 p.; H. Bauer, *Feuer in Florenz (Savonarola)*, Leipzig, 1976; S. Wejnstein, *Savonarole et Florence*, Paris, 1973; H. J. Schultz, *Die Wahrheit der Ketzer*, Stuttgart, 1968, 375 p.; H. Védrine, *Machiavel*, Paris, 1972; J. C. Margolin, *Erasme, guerre et paix*, Paris, 1973, 380 p.

A se vedea numele protagoniștilor în Enciclopedii, cu bibliografia respectivă.

Autori ortodocși

I. E. Anastasiou, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, ed. 2-a, t. II, Thesalonic, 1979; B. I. Pheidas, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, t. II, *De la iconoclasm pînă la căderea Constantinopolului*, Atena, 1973, 597 p.; Bas. K. Stefanidis, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Ἀπ'ἀρχῆς μέχρι σήμερον, ed. 2-a, Atena, 1959, p. 585—606.

Lucrări în românește

Gh. Vlăduțescu, *Introducere în istoria filosofiei medievale*, București, 1973; P. Gogeanu, *Mari procese din istoria justiției*, București, 1973; H. Matei, *Pirați și corsari*, București, 1974; J. le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, trad. de Maria Holban, București, 1970. Recenzie de Pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», XXV (1972), nr. 2, p. 267—270; Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1941; ed. 2-a, București, 1968, cu bogată bibliografie; A. Florea, *Tortura în Evul Mediu*, în «Magazin istoric», București, III (1968), nr. 12 (21), p. 40—45; Teodor M. Popescu, T. Bodogae și Gh. Stănescu, *Manual de Istoria bisericească universală*, vol. 2, București, 1956, p. 186—193; Eus. Popovici, *Istoria bisericească universală*, ed. 4-a, București, 1928, p. 8—50.

Alte informații bibliografice în:

Internationale oekumenische Bibliographie, editura Ch. Kaiser din München, începînd din 1961; Centre national de la recherche scientifique. Centre de documentation-sciences humaines: «Bulletin signalétique des sciences religieuses», 4. *Christianisme*, Paris, din 1976.

Martin Luther şi învăţătura lui. Răspîndirea luteranismului *

Scînteia Reformei a fost Martin Luther (1483—1546), o personalitate uriaşă, plină de contradicţii interioare, clădită din extreme şi exprimată în paradoxuri, o «mare» de puteri, de impulsuri, de cunoştinţe, de nerăbdare. De aceea e şi greu a reda biografia lui. Emotiv şi sincer, simplu, vesel, binevoitor şi naiv chiar în relaţiile lui intime şi familiale, dar tumultuos, brutal şi chiar ordinar în lupta şi polemicile duse nu numai cu oamenii papalităţii, ci şi cu foştii săi colaboratori, prieteni ori ţărani răsculaţi, sau anabaptişti exaltaţi, Luther a fost prezentat uneori ca un apostol sau profet prin gura căruia a grăit Duhul Sfînt cum n-a mai făcut-o de la Sfîntul Apostol Pavel încoace (Jul. Köstlin), alte ori ca un erou şi ca o personalitate puternică, plină de calităţi geniale (Carlyle, Thiele), ori ca cel mai genial creator de sistem filosofic şi religios (Holl), iar alteori crezut drept un rătăcit răufăcător, sau un psihopat, care a făcut din pasiunile lui un crez cu care a infectat omenirea întreagă (Denifle, Grisar ş.a.).

În interpretarea operei lui Luther s-a văzut uneori răbufnirea vechii uri naţionale a *germanilor faţă de tutela romanică* (Michelet, Imbart de la Tour, H. Preuss), alteori sinteza spirituală şi culturală a Renaşterii şi umanismului (Burckhardt, Ranke ş.a.) sau chiar numai încercarea de unificare sufletească a poporului german (în locul celei politice, care lipsea), prin crearea limbii naţionale, îndeosebi prin traducerea Bibliei (Funk-Brentano). Toate aceste prezentări şi interpretări sînt incomplete.

Pînă în 1904 se începea direct cu anul «lipirii tezelor» pe uşa bisericilor din Wittenberg, cu deschiderea *luptei contra indulgenţelor*, explicîndu-se întreaga epocă anterioară prin impresiile dezastruoase ale călătoriei la Roma, despre care, de fapt, Luther nu pomeneşte decît mult mai tîrziu. Odată cu descoperirea, în 1904, a cursurilor şi comentariilor la : Psalmi, Epistola către Galateni, Epistola către Romani etc., într-o epocă de criză şi de adînci frămîntări, s-a văzut că pregătirea sufletească pentru Reformă era aproape încheiată în octombrie 1517.

În această privinţă lucrarea lui Otto Scheel, în două volume : *Tînărul Luther* şi *De la catolicism la luteranism*, era dătătoare de ton, avînd darul să înlăture «remanierile» pe care şi le-a făcut Luther însuşi ulterior, cu imaginaţia şi sensibilitatea sa, adeseori exaltate prin legendele cuprinse în cuvîntările de la masă (Tischreden), scrise şi publicate postum de prietenii săi. Cea mai bună lucrare de ansamblu despre Reformă şi reformatorul german *rămîne tot opera profesorului* catolic Jos. Lertz.

a. **Martin Luther** era fiu de miner şi s-a născut la Eisleben, la 10 noiembrie 1483. Crescut în strictă religiozitate de părinţii săi, care voiau să-l facă avocat, Luther e trimis pe rînd la şcoala la Mansfeld, Magdenburg, Eisenach şi, la sfîrşit, la nou-înfiinţata facultate juridică

* Capitol redactat de Pr. prof. Milan Şesan.

din Erfurt (1501—1504). Firea lui sensibilă făcuse pînă acum cunoștință cu atmosfera pioasă din instituțiile «Fraților de viață comună» și chiar dacă temperamentul lui nu suferea de complexe de teamă ori de furie, cum scrie istoricul iezuit Grisar, totuși e adevărat că Luther a suferit din tinerețe și chiar mai tîrziu de o adevărată frică fizică în fața arătărilor diavolului sau vrăjitoarelor, precum și în privința mîntuirii sufletului.

În 2 iulie 1505, proaspătul filosof și doctor în Drept, care se întorcea de acasă spre Erfurt, a fost surprins de o furtună și în momentul cînd trăsnetul căzuse lîngă el, strigă: «Sfîntă Ană, scapă-mă, și mă voi călugări!». La cîteva zile după aceea, în 17 iulie, Luther bătea la poarta mînăstirii augustiniene din Erfurt spre a se dedica exagueratei asceze, pe care o va practica peste 15 ani pentru ca, la sfîrșitul vieții sale (18 februarie 1546), să spună că intrarea în monahism a fost silită. El a luat-o drept glas al destinului și a lui Dumnezeu, după cum însuși gîndul că e trimis de sus ca reformator îl va fi mai tîrziu tot așa de puternic, în legătură cu profeția lui Ioachim de Floris (1145 — † 1202), că din 1520 va începe «epoca Sfîntului Duh» în Biserică și în viața creștinătății.

Anii petrecuți în mînăstire sînt ani de adînci frămîntări. Spre deosebire de evlavia vremii, care superficializa lucrurile, afirmînd că se poate ajunge sigur la mîntuire în urma faptelor bune care se fac, a rugăciunilor, a posturilor, a pelerinajelor și îndulgențelor, Luther se zvîrcolea în chilia sa, chinuindu-se cu gîndul că, în ciuda atîtor posturi și abțineri ascetice, îl îngrozește osînda de veci, îl chinuie nesiguranța mîntuirii. Ispitele și îndoielile îl devorau, scepticismul și chiar disperarea îi copleșeau zilele și nopțile cu viziuni cerești și îndeosebi diabolice. Călătoria la Roma, în 1510—1511, nu l-a destrămat sufletește, el rămînînd pe mai departe un aderent al papalității în predicile sale. Dar prelegerile nominaliste ale dascălului Gabriel Biel precum și lectura Fer. Augustin († 430) și studiile exegetice pauline l-au dus, între 1513—1517, la Wittenberg, să predea exegeza ca doctor în teologie și urmaș al fostului său superior, Staupitz. Astfel a ajuns la concluzia că omul nu poate nimic înaintea lui Dumnezeu, care-i dă totul după cum găsește El de bine din atotputernicia Sa (occamism), descoperindu-i — prin Evanghelie — însăși dreptatea Sa, care devine apoi în sufletul credinciosului energie și lucrare vie. Cu alte cuvinte, așa i-a spus duhovnicul și generalul «Ordinului» său, Staupitz, atunci cînd se plîngea că nu-și află nicidecum liniște și încredere în faptele bune săvîrșite. Luther își pune în față chipul lui Hristos cel răstignit (theologia crucis), aruncînd asupra Lui toată grija, fără să-și impună și strădanii morale corespunzătoare. Pentru Luther liberul arbitru e «sclavul arbitru», ba, scria el în polemica sa cu Erasmus (1525—1526), că libertatea conștiinței e o sarcină prea grea, numai «Dreptul prin credință va fi viu», cum scria Sfîntul Apostol Pavel la Romani, 1, 17 (sola fide), cu urmarea că «Dumnezeu de mai dinainte hotărăște starea credinciosului» (Rom. 8, 29).

Credința devine la Luther o chestiune de încredere (Rom. 10, 10); dreptatea lui Dumnezeu trebuie deci înțeleasă în sens tropic sau metaforic și nu obiectiv.

Aici rezidă principiul fundamental al lui Luther, așa cum a izbucnit în public, la 31 octombrie 1517, în ajunul sărbătorii «tuturor sfinților» și praznicul suprem al indulgențelor, prin cele 95 de teze pe care le-a trimis către arhiepiscopul Albrecht de Brandenburg-Meinz, apoi episcopului H. Schulz din Brandenburg și altora. Mai tîrziu a fost afișat și pe uși de biserici un apel în acest sens (informația lui Melanchton despre afișarea protestului de către Luther la poarta bisericii din Wittenberg, la 31 octombrie, nu este confirmată documentar), după ce a fost tipărit în sute de exemplare. Astfel erau combătute indulgențele vîndute de călugărul dominican I. Tetzel în scopul ridicării bisericii «Sfîntul Petru» din Roma. Mare a fost revolta lui Luther împotriva afirmației acestuia că: «îndată ce aurul (banul) sună în cutie, sufletul zboară la cer», sau pe nemțește «Sobald das Geld im Kasten klingt, die Seele im Himmel springt».

Atacînd deci indulgențele, într-o vreme și într-un mod în care tiparul le-a răspîndit cu iuțeala pe care i-o știm, Luther a atacat în același timp și papalitatea, care susținea că iartă aprioric orice păcate, ceea ce numai Dumnezeu poate face. Mai critică și principiul însuși al indulgențelor, care nu presupunea căință și luarea bucuroasă asupră-și a jugului, suferinței, ci fuga de ele; în fine, a criticat autoritatea Bisericii care permite astfel de practici, la fel doctrina greșită despre merite și fapte merituoase ș.a.

Lucrările se precipită. Roma trăia într-o neprecizie și somnolență teologică nemaiîntîlnită. Papa Leon X (1513—1521), ocupat cu vînătoarea și distracțiile, credea că e vorba de o ceartă călugărească, dar pe urmă, în iunie 1518, a deschis procesul, și fiindcă Friederich de Saxa, candidatul papei la tronul habsburgic, îl proteja pe Luther, a fost trimis cardinalul Cajetan să-l readucă la ascultare pe monah. Acesta spuse că și papa trebuie să asculte de sinod, iar sinodul de Sfînta Scriptură. Tonul mîndru al răspunsului îl făcu pe cardinal să-l respingă, fapt care îl sili pe Luther să apeleze «de la un papă rău informat, către un papă care trebuie mai bine informat» («a papa male informato ad papam melius informandum»), ca acesta să facă apel — contra deciziei — la 28 noiembrie 1518, la un conciliu general, așa cum o făcuse înainte și Jan Hus.

Al doilea trimis oficial, Carol Miltitz, mai blînd, obținu făgăduiala (în 5—6 ianuarie 1519) că Luther va tăcea dacă nu va fi atacat. Dar, peste puțin a fost atacat, de catolicul Dr. Johann Eck († 1543), un prieten al lui Luther — Andreas Bodenstein, din Karlstadt. Luther se grăbește deci la disputa de la Leipzig, din zilele de 27 iunie—16 iulie 1519, asupra primatului papal, cu care prilej a început să creadă că nici conciliul nu este infailibil, ci numai Sfînta Scriptură garantează adevărul divin (sola Scriptura); iar despre epistola Sfîntului Iacob, invocată de Eck, pentru necesitatea faptelor bune, s-a exprimat că «este de paie». Cărturari și nobili ca Ulrich von Hutten, cavalerul Fr. von Sickingen și mai ales profesorul de ebraică și greacă Filip Melanchton

(1497—1560), trec de partea lui Luther. În aceste împrejurări, umanistul ceh Ulrich Velenus a negat prezența Sfîntului Petru la Roma, în lucrarea *«Apostolus Petrus Romam non venisse neque illic passum»* publicată la Praga în 1520, orientîndu-se după criticile lui Laurențiu Valla (1405—1457).

Denunțat ca eretic, Luther s-a adresat poporului în 1520 prin trei scrieri-program, din cele 30 cîte a scris în acel an. Prima, *Către nobilimea creștină de națiune germană despre îndreptarea stării creștine»*, tipărită în august 1520, susținea că dacă papalitatea și clerul nu voiau reforma cerută de sute de ani, precum și satisfacerea doleanțelor poporului german atît de crunt exploatat de lăcomia lor, atunci s-o facă poporul. Manifestul s-a răspîndit în cîteva zile, în peste 4000 de exemplare, împotriva celor trei «ziduri» după care se ascundea papalitatea : puterea spirituală care depășește pe cea lumească, dreptul papei să explice Biblia și dreptul de a convoca concilii. Luther opunea acestora preoția generală, libertatea pentru toți de a explica Scriptura și dreptul poporului întreg de a decide în adunări de soarta Bisericii sale. «Trebuie să te trezești, Germanie !» striga Luther, căci «Donatio Constantini», temelia statului papal, e un fals nemaiauzit ; pelerinajele la Roma și sărutarea picioarelor papei să înceteze. «Ne-am săturat de cerșetoria și de dezmățul Ordinelor călugărești ; preoții să se căsătorească și să nu mai trăiască, mai departe, într-o rușinoasă stare de promiscuitate ; afară cu păgînul Aristotel din teologie ; Sfînta Scriptură să fie pusă în centrul ridicării poporului» — erau tezele luterane.

Al doilea manifest, apărut în octombrie 1520, purta titlul *«Despre captivitatea babilonică a Bisericii)* și se ocupă numai cu probleme teologice. De aceea a fost scris în limba latină. În acesta Luther nega caracterul sacramental al Bisericii, căci din șapte Taine abia trei : Botezul, Euharistia, și într-o oarecare măsură Pocăința se pot dovedi că fiind de origine divină ; celelalte sînt doar ceremonii pioase adăugate de oameni. Dar și primele trei Taine se află într-o scandaloasă robie a rătăcirii omenești asemănătoare celei din Babilon sau Avignon, căci li s-a răpit și întunecat caracterul primordial. Cel mai rău a fost mutilată — scrie reformatorul — Euharistia, căci s-a răpit laicilor potirul ; minunea prefacerii e subminată de subtilitățile scolasticismului, iar omul care crede că aduce un dar, pierde, prin denaturarea lui, binecuvîntarea cerului. Singurul lucru ce se cere de la credincios e credința, adică primirea harului, căci Taina nu-i decît cuvîntul legat de un semn văzut ; așadar Biserica nu mai este sacramentală, ci e o Biserică a cuvîntului. La fel scria că s-a degradat Taina Pocăinței prin rușinosul trafic al indulgențelor. Deci, «înapoi la Evanghelie !».

A treia scriere, cea mai teologică și, alături de *Catehismul Mic*, cea mai simplă din cîte a lăsat Luther, este cea *«Despre libertatea omului creștin»*, din noiembrie 1520, în care o seamă de idei din mistica germană se unesc cu prospețimea spiritului Evangheliei și a umanismului creștin al reformatorului. Ea este scrisă în limba germană și adresată papei Leon al X-lea, ca un fel de justificare în fața excomunicării care știa că-l așteaptă. «Un creștin adevărat e stăpîn, prin cre-

dință, peste toate și nesupus nimănui», scria Luther, afirmînd aceeași preoție generală ca și în alte lucrări ale sale. Dar adaugă, în același timp, că «adevăratul creștin e un slujitor întru toate prin iubire», afirmînd prin aceasta miezul eticii noi, care spune că Hristosul dobîndit din credință e dăruit aproapelui prin iubire. «Nu-i oare o adevărată minune, — se întreabă Luther —, că Hristos, mirele cel bogat, bun și nobil, S-a unit cu desfrînata ceată omenească pentru a o scăpa de tot răul și a o face una cu Sine? Prin credință să trăim în Hristos și prin iubire întru aproapele».

Nobilii și poporul s-au mișcat. Roma credea că e o afacere mai mult politico-socială, dar Luther o vedea pur și simplu ca o reformă religioasă. Bula *«Exurge Domine»*, din 15 iunie 1520, care cenzura ca eretice 41 de teze din scrisul lui Luther, privind mai ales organizarea bisericească și preoția harismatică, fixa 60 de zile termen pentru retractare. Dar cînd s-au împlinit acestea, la 10 decembrie 1520, Luther a răspuns printr-un pamflet intitulat «Împotriva Bulei lui Antihrist» și, la poarta Elster, a aruncat în foc bula și Corpus Juris canonici, fiind hotărît de acum să aleagă, ca și studenții săi, — cărora de a doua zi a încercat să li se adreseze numai în limba germană — ori iadul, ori martiriul.

Lumea era ocupată cu alegerea împăratului Carol Quintul, în 1519; Roma dormea, episcopii aveau altceva de lucru, teologia catolică era în somnolență, așa încît ideile lui Luther se răspîndeau repede. Felicitările și încurajările curgeau de pretutindeni, din țară și din străinătate, de la nobili și învățați, de la artiști, meșteșugari și țărani. Dar în aprilie 1521, în dieta de la Worms, Luther trebui să se prezinte la judecată. Nu se mai temea nici el, nici aderenții care l-au însoțit pe drumul triumfal. Eroismul cu care se apăra și răspunsul scurt: «Acestea-s părerile mele și altfel nu pot; Dumnezeu să-mi ajute», au impus tuturor. El se știa liber de autoritatea exterioară și legat numai de Dumnezeu. De aceea, ca și Hus, afirmînd «că este un Hus saxon», Luther nu se temea nici de edictul de la Worms, din 8 mai 1521, care îl condamna la proscriere, încrezîndu-se în credincioșii care îl aplaudau.

Consternarea Romei, cînd a aflat că toată Germania e de partea lui, nu mai avea capăt. Împăratul a semnat condamnarea, dar protectorul lui Luther, Friederich cel Înțelept al Saxoniei, l-a adăpostit în castelul său din Wartburg, unde, sub numele de «cavalerul Jörg», a rămas ascuns zece luni (mai 1521—martie 1522), traducînd în 1522 Noul Testament după originalul grecesc al lui Erasmus din Rotterdam (1467—1536). Vechiul Testament a apărut după originalul ebraic, tradus în 1534, punînd astfel, prin alegerea celor mai populare și mai neaoșe cuvinte nemțești, bazele limbii literare germane. Ecoul primei Biblii tipărite de Luther, la 1 august 1535, a fost enorm, căci prima traducere în germană în «Plattdeutsch», din 1485, nu era înțeleasă pretutindeni. În decembrie, același an, apărea a treia ediție, iar pînă la 1546 au apărut numai la Wittenberg 52 de retipăriri, căci «cizmarii, femeile și toate categoriile de laici citeau Scriptura și învățau pe de rost pasagii din ea».

b. **Răspîndirea luteranismului.** Luther culegea roadele. Exagerările predicii luterane şi tonul revoluţionar au trezit în anabaptiştii şi în ţăranii lui Thomas Münzer (1490—1525) un creştinism mistic, anarhic şi cu cerinţe pe tărîm social şi de libertăţi, care au costat moartea a 100.000 de ţărani.

Predici au fost puse şi după 1525, cînd a avut loc o altă răscoală a ţăranilor. Predica, şcoala, tipăriturile şi indolenţa ierarhiei favorizau răspîndirea noilor idei. Mii de studenţi alergau la Wittenberg, negustorii şi meseriaşii se entuziasmau de noul crez, întuit atît de abil în broşuri şi caricaturi spirituale, de multe ori chiar triviale. Că reacţiunea şi răstălmăcirile poporului sau ale prietenilor nu erau pe potriva ideilor lui Luther şi că Reforma de mai tîrziu nu mai păstra însuşirile date de el, puţin importă. Luther, care se ridicase contra Romei în numele libertăţii spunînd: «A arde pe eretici e un păcat contra Duhului Sfînt», spunea acum — ca să potolească pe exaltaţii din Zwickau ori pe ţăranii din sudul Germaniei —: «loviţi-i ca pe blestemaţi şi cete de nemernici».

Pînă în 1529 împăratul Carol Quintul (1519—1556) a lipsit din Germania, aşa încît stîrsierile dintre partidele catolice şi luterani luaseră proporţii. Războiul civil era gata să izbucnească. Unii se gîndeau chiar la o ligă internaţională. Folosindu-se de împrejurări — îl favoriza politica turcofilă a regelui Francisc I al Franţei (1515—1547), duşmanul lui Carol Quintul —, de nestatornicia papei Clement VI (1523—1534) şi de neputinţa formării unui bloc unitar catolic, luteranii s-au întărit în dietele de la Spira (1529) şi la Augsburg (1530), unde îşi redactează celebra «Confessio Augustana», operă a lui Filip Melanchton (1497—1560) în colaborare cu Erasmus din Rotterdam. Nobilimea luterană a protestat contra limitării luteranismului de către nobilimea catolică care refuza cele trei principii: «sola fide, sola grazia şi sola scriptura» şi pentru care luteranii au fost numiţi «protestanţi». Totuşi, prin moderaţia sa, Melanchton va fi considerat ca «adevăratul educator al Germaniei».

În 1531 s-a format «blocul smalkaldic» al protestanţilor, ca Ligă proprie. Prezenţa turcilor în apropierea Vienei determină pe papa Paul III (1534—1549) să convoace un sinod la Mantua (1537), dar protestanţii au refuzat. Dimpotrivă, pe lîngă «Confessio Augustana» şi «Apologia Confessionis» au mai acceptat «Articolele smalkaldice», care erau mai puţin radicale; astfel cele trei publicaţii formau cărţile simbolice ale luteranismului protestant.

Între timp, principiul confesional al Bisericii teritoriale cîştigase teren şi catolicilor le lipsea o personalitate care să mobilizeze forţele existente şi să realizeze disciplina în cler.

Lupta prin scris sau prin predici era neunitară, nu avea avînt, era anemică şi chiar inconştientă. S-au făcut şi încercări de reunire religioasă între cele două tabere. În sfîrşit, în 1544 Carol Quintul reuşi să despartă pe protestanţi de alianţa francezilor. Cînd papa a intervenit, Luther a publicat cea mai vulgară scriere a sa: «Împotriva papei de la Roma, instituit de diavol», în 1545, prezentînd caricaturi executate de Lukas Kranach după inspiraţia sa.

A fost ultima păsire publică a lui Luther care, altfel, se mărginise a trăi adeseori nervos, furios și bolnăvicios, dar mai mult modest și ajutînd pe săraci, lipsindu-se de onorarii și trăind în familia sa grea, cu 5 copii — trei fii și două fiice (luase în căsătorie pe fosta călugăriță cisterciană Caterina de Bora). Legat de popor și de viața comunității, pentru care a compus cîntece religioase, a scris predici și îndrumări. A murit la 18 februarie 1546.

Deși Carol Quintul cîștigase în aprilie 1547 bătălia contra protestanților, totuși în 1555, la 25 septembrie, prin Interimul de la Augsburg s-a stabilit compromisul *«Cujus regio, ejus religio»* («Regiunea face religiunea»), ceea ce consacră principiul teritorial protestant asupra imperiului teocratic medieval. Prin aceasta s-a consfințit dezbinarea confesională, culturală și politică a Germaniei: nordul și centrul, cu o parte din Würtemberg, deveneau luterane; iar Valea Rinului și Bavaria rămîneau catolice.

Prin schimb de studenți și legături economico-comerciale, luteranismul s-a răspîndit în tot nordul Europei, fiind considerat ca expresia «creștinismului potrivit spiritului germanic și scandinav-nordic».

Trebuie subliniat însă că luteranizarea acestor țări nu s-a făcut la dorința poporului, ci a principilor. În organizare și în viața exterioară Bisericile scandinave rămîn, ca și Anglia, mai conservatoare decît luteranismul german sau calvinismul elvețian și francez. Între 1527—1544 regele Suediei, Gustav Vasa (1523—1560), ajutat de elevii lui Luther, frații Peterson, luteranizează Suedia. În Danemarca, Norvegia și Islanda, regele Christian al III-lea (1534—1559) face același lucru în anii 1533—1534, iar în Prusia și țările baltice, ultimul mare maestru al Ordinului teuton, Albrecht de Brandemburg împreună cu fratele său Wilhelm au primit luteranismul, s-au căsătorit și au luteranizat țările lor. În Boemia, Slovacia, Polonia și Slovenia s-au organizat puternice comunități luterane și s-au unit cu «frații moravi», descendenți ai husiților și valdenzilor. În Transilvania, luteranismul a fost susținut de Ioan Honterus († 1549), care și-a expus poziția în faimoasa lucrare: *«Reformatio ecclesiae Coronensis»*, din 1543, tradusă în germană în 1547, și care a stat la baza Reformei Bisericii săsești. Dar mai contribuiau pe lîngă influențele wittenbergiene și cele elvețiene.

În general, după 1525, pe cînd Luther devenise un nume și o putere publică politică, Reforma s-a răspîndit mai mult pe cale politică deși el se gîndea încă tot la o Biserică unitară. Dacă se judecă personalitatea și opera reformatorului german, va trebui să se spună că era un om profund religios, dar lipsit de orientare juridică, politică sau de veleități de sistematizator. Alții au făcut mai tîrziu din mișcarea lui o acțiune mai mult politică. «Miezul religiozității lui era Dumnezeu, Care îi inspira o profundă teamă religioasă; omul e opus lui Dumnezeu; Dumnezeu și omul sînt contraste». Puterea lui Dumnezeu și încrederea în El îi dădeau lui Luther avîntul de predicator și conștiința de profet. Luînd creștinismul în serios, Luther îi atribuia valoarea absolută și nu vedea nimic altceva afară de el. Prețuia rugăciunea, dar a desființat Liturghia și unitatea Bisericii, contestînd caracterul ei sacramental,

luînd ca bază doar cuvîntul Evangheliei, pe care-l tîlcuia subiectiv. Avea ideea greșită că se află în Biserica cea una, dar cu concepția sa despre Biserica invizibilă ieșea din unitatea Bisericii. Marea eroare a lui Luther e aceea că a făcut, din convingerile sale cu totul personale și ieșite din cea mai curioasă evoluție a unei predispoziții cum nu se poate mai personală, poruncă obligatorie pentru toți, dezbinînd prin subiectivismul său creștinătatea (J. Lortz).

Conflictul dintre Luther și papă din 1520 a avut la bază o neînțelegere tragică; el se credea a fi «catolic», chiar lansînd reforma și abătîndu-se de la multe și bune tradiții. De fapt, el însuși regreta că nu a putut face reforma împreună cu episcopii, așa că s-a nevoit să o realizeze împotriva acestora. Prin urmare: Luther a pornit la început în mod sincer spre îndreptare, prin reformă internă, dar în cadrul împrejurărilor generale a fost împins spre o reformă radicală.

În orice caz, protestanții de toate nuanțele se considerau drept «mica turmă» (Luca, 12, 32) ocrotită de Sfîntul Duh, pe cînd catolicii îi tratau ca «eretici», vrednici de respingere și combatere radicală.

BIBLIOGRAFIE

Vezi la Nota precedentă și: *Corpus Reformatorum*, edit. B. J. Kidd, Oxford, din 1834; *Corpus Confessionum*, edit. de D. Fabricius, Berlin, din 1938; Ph. Joutard, *Historiographie de la Réforme*, Edit. Delachaux, Paris, 1977, 500 p.; D. Olivier, *La foi de Luther*, Paris, 1978, 256 p.

Autori catolici:

J. Wirth, *Luther. Étude d'histoire religieuse*, Genève, 1981; M. Greschat, *Die Reformationszeit*, t. 1—2, Stuttgart, 1981; E. Iserloh, J. Glazik et H. Jedin, *Reformation and Counter Reformation*, trad. din limba germană, London, 1980, XX — 795 p.; P. Miguel, *La guerre de religion*, t. 1—2, Paris, 1982; Bihlmeyer-Tuchle-Vicaire, *op. cit.*, vol. 3, 1964, p. 169—217, cu bogată bibliografie, p. 439—468; A. Franzen, *Kleine Kirchengeschichte*, 4-e. Aufl., Freiburg im Breisgau, 1973, p. 253—277; J. Lortz-E. Iserloh, *Storia della Riforma*, Bologna, 1974; R. Stauffer, *La Réforme*, colecția «Que sais-je», nr. 1376, Paris, 1970, și Idem, *La catholicisme à la découverte de Luther*, Paris, 1966; T. Süss, *Luther. Sa philosophie religieuse*, Paris, 1969; J. Lortz-J. Jedin, *Festschrift für M. Luther*, Münster, 1965; J. Lortz, *Die Reformation in Deutschland*, 6-e Aufl., Freiburg im Breisgau, 1982, XIII — 391 p.; J. Lortz, *La réforme de M. Luther*, 2 vol., Paris, 1963, 1064 p.; J. B. Metz, *Riforma e contrariforma*, Brescia, 1970; Fr. Molinari, *I tabu della storia della Chiesa moderna*, Torino, 1973; R. Baumer, *M. Luther und der Papst*, Münster, 1970, 100 p.; Ch. Boyer, *Luther, sa doctrine*, Roma, 1970, 238 p.; W. Beyna, *Das moderne katholische Lutherbild*, Essen, 1969; J. Hessen, *Luther in katolischer Sicht*, ed. II, Freiburg, 1949; F. Funk-Brentano, *Luther*, Paris, 1934, și traducere română; Jacques Martin, *Trois réformateurs*, Paris, 1925.

Autori protestanți:

Luther et la Réforme allemande dans la perspective oecuménique, Chambésy, 1983; W. Landgraf, *Martin Luther, Reformator und Rebell*, Biografie, Berlin, 1981; Editura Anfadi, *200 ans de Christianisme*, vol. 5; *Protestantisme*, Paris, 1976; G. Casalis, *Protestantisme*, Edit. Larousse, Paris, 1975 (de la Hus la Barth); A. Friesen, *Reformation und Utopia*, Stuttgart, 1975, 271 p.; P. Chaunu, *Le temps des réformes (1250—1550)*, Paris, 1975, 570 p.; G. Ph. Wolf, *Das neuere französische Lutherbild*, Edit. Fr. Steiner, Mainz, 1974, 374 p.; M. Lienhard, *Luther témoin de Jésus Christ*, Paris, 1973, 432 p.; D. Olivier, *Il processo Lutero*, Roma, 1972, 184 p; V. Vinay, *La riforma protestante*, Brescia, 1972, 448 p., ed. 2-a, Brescia, 1982; L. Stern-M. Steinmetz, *450 Jahre Reformation*, Berlin, 1967, 374 p.; O. Thulin și colab. *Reformation in Europa*, Edit. Stauda, Kassel, 1967, 351 p.; Société d'histoire du

Protestantisme, *Divers aspects de la Réforme (sec. XVI—XVII)*, Paris, 1975, 645 p.; J. Courvoisier, *De la Réforme au protestantisme*, Edit. Beauchesne, Paris, 1977; R. W. Querre, *Melanchton Christum cognoscere*, Leiden, 1977, 431 p.; W. Gasparty, *Histoire du protestantisme en Pologne (s. XVI—XX)*, Varșovia, 1977, 400 p.; E. Erikson, *Luther avant Luther*, Paris, 1968; R. Friedenthal, *Luther, sein Leben und seine Zeit*, Stuttgart, 1967, 681 p.; V. Vinay, *Scritti religiosi di M. Luther*, Torino, 1967, 750 p.; H. Lilje, *Luther*, Hannover, 1965; H. Dubief, *La Réforme*, Paris, 1965; J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la réforme*, Paris, 1965; F. Lau, *Der Glaube der Reformatoren*, Stuttgart, 500 p.; R. Lavy, *Luther*, Paris, 1964; G. Casalis, *Luther et l'église confessante*, Paris, 1962; P. Althaus, *M. Luther*, Gütersloh, 1963; G. R. Elton, *Réformation Europe, 1517—1559*, Londra, 1963; H. Hauser, *La modernité du XVI-e siècle*, Paris, 1963, și Idem, *La naissance du protestantisme*, ed. II, Paris, 1963; H. Fife, *The revolution of Luther*, New York, 1957; A. Greiner, *Luther*, Paris-Genève, 1959; L. Febure, *Un destin: M. Luther*, Paris, 1951; Maurice Goguel, *Luther*. Introduction, traduction et notes, Paris, 1925.

Despre personalități:

H. Haendler, *Wort und Glaube bei Melanchton*, Stuttgart, 1968, 591 p.; I. Boisset-Seghers, *Phil. Melanchton*, Paris, 1967; H. Engeland, *Melanchton*, Paris, 1964, 392 p.; W. Neuser, *Luther und Melanchton, Einheit im Gegensatz*, München, 1961; R. Stupperich, *Melanchton*, Col. Göschen 1190, Berlin, 1960; A. Sperl, *Melanchton, zwischen Humanismus und Reformation*, München, 1959; R. Sider, *Andreas Bodenstein*, Leiden, 1974, 328 p.; W. Elliger, *Thomas Münzer*, Göttingen, 1975, 842 p.; R. Jouvenel, *Erasme e Lutero*, Torino, 1969, 254 p.; V. Anghelea, *500 de ani de la nașterea lui Erasm din Rotterdam*, București, 1965; Erasmus, *Elogiul nebuniei*, trad. română, București, 1959, și Idem, *Despre război și pace*, trad. română, 1960; H. Oberman, *Studies in Medieval and Reformation thought*, Leiden, 1966; în 1974, deja 10 volume; D. Forte, *M. Luther și Th. Münzer*, București, 1974; G. Benecke, *Society and Politics in Germany (1500—1750)*, Londra, 1974, 445 p.; L. Binder, *Johannes Honterus und die Reformation in Süden Siebenbürgens*, în «Zwingliana», XIII, 1973, p. 645—687; Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus. Sein Leben und sein Werk im Bild*, București, 1973; Carl Gollner, *Johannes Honterus*, Bukarest, 1960; M. Bucsay, *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*, Stoccanda, 1959; K. Reinerth, *Die Reformation der Siebenbürgischsächsischen Kirche*, Gütersloh, 1956; Ad. Schulerus, *Die Augustana in Siebenbürgen*, la L. Binder, în «Kirchliche Blätter», Nr. 1—3, Sibiu, 1976.

Autori români:

A. Otetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1968, 498 p.; A. Otetea și colab., *Istoria lumii în date*, ed. II, București, 1972; E. Cornițescu, *Canonul Sfintei Scripturi la M. Luther și J. Calvin*, în «Studii teologice», XXI (1969), nr. 3—4, p. 199 ș.u.; *Teologia dogmatică și simbolică*, vol. I, București, 1958, p. 254 ș.u., passim; *Istoria bisericească universală*, manual, vol. 2, București, 1958, p. 193—202 ș.u.; lucrarea lui G. Blond, *Les enragés de Dieu*, Paris, 1960, apărută și în limba română sub titlul «Furioșii Domnului», București, 1976, 324 p.

Alți reformatori: Huldrich Zwingli și Jean Calvin. Răspîndirea calvinismului *

Sămînța aruncată de Wycliff și de Luther a rodit și dincolo de granițele Germaniei, unde împrejurări similare o ajută să se dezvolte. «Lucrarea Evangheliei» progresa. După Wittenberg, orașele Zürich și Geneva au devenit, în măsură și mai mare, centre internaționale ale protestantismului. Numai că atît mișcarea din Zürich, legată de numele lui Huldrich Zwingli (1484—1531), cît și cea din Geneva, cunoscută

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

prin opera lui Jean Calvin (1509—1564), se dezvoltă deosebit de reforma lui Luther. Ambele mişcări reformatoare s-au desfăşurat în Elveţia, şi anume cea a lui Zwingli în partea locuită de populaţia germană, iar cea a lui Calvin îndeosebi în cea franceză. Deşi opera lui Zwingli a fost înghiţită ulterior de cea a lui Calvin, ea a avut importanţa şi măreţia ei pentru epoca în care s-a produs. Explicaţia pentru apariţia altor reforme este aceea că dorinţa după o reformă bisericească se cam generalizase şi apoi, din punct de vedere dialectic, o reformă generează altă reformă, aşa precum în trecut o erezie genera alte erezii.

a. **Huldrich Zwingli** s-a născut în Elveţia la 1 ianuarie 1484 într-o familie de ţărani bogaţi din Wildhaus (cantonul Saint Gall), ceea ce i-a ajutat să facă studii umaniste la Basel (unde trăia adînc spiritul raţionalist-moralist al lui Erasmus din Rotterdam), Berna şi Viena, unde a avut ca dascăl pe un alt umanist îndrăzneţ, Celtes. Trăsătura raţionalist-umanistă îl deosebeşte poate cel mai mult de Luther, căci Zwingli n-a cunoscut nici n-a trăit într-un catolicism profund şi sincer, ci s-a dezvoltat în curentul erasmian de combinare a umanismului cu creştinismul. De aici cugetarea lui teologică îndrăzneaţă care l-a făcut pe Luther să exclame, profund religios cum era, la conferinţa numită «sacramentală» din 1529 de la Marburg : «alt duh se află în tine». Cît vreme Luther punea în centrul preocupărilor problema mîntuirii, Zwingli se preocupa mai mult de cadrul formal al adevărului creştin, de suficienţa şi autoritatea Scripturii. Zwingli era predestinaţianist şi afirma o predestinaţie care cuprindea pe toţi. El afirma că păcatul originar a fost voit de Dumnezeu spre a-Şi arăta, prin pedepsirea lui, toată măreţia Sa, în timp ce Luther spunea că păcatul originar a adus tragism între om şi Dumnezeu ; singură crucea lui Hristos mîngîie prin credinţă, dar siguranţă nu există.

Privind Sfintele Taine, Zwingli vedea în ele doar simboluri, iar nu lucrări obiective harice, legate de anumite forme şi cuvinte. Expresia «acesta este trupul Meu», pentru Zwingli se traduce cu : «aceasta înseamnează că aminteşte de trupul şi sîngele Meu». Deci nici urmă de prefacere, de realitate sacramentală. În locul acţiunii dumnezeieşti, pe care Luther o recunoştea încă în Sfintele Taine, Zwingli punea îndrăzneala raţiunii omeneşti. Sf. Liturghie el o reduse la extrem : în locul altarului puse o masă acoperită în alb pe care se aşază un coş cu pîini şi alături cîteva potire de lemn pline cu vin. Preotul deschide slujba cu recitarea pasagiilor de la : I Cor., 11, 23 sq. şi Ioan, 6, 48 sq., după care se recită Crezul şi «Tatăl nostru...», apoi preotul binecuvintează elementele, dîndu-le diaconilor spre împărtăşire, după care încheierea se face prin cuvintele : «mergeţi în pace». Desigur, nu era nici ierarhie, nici celibat, nici monahism, nici post, nici icoane, lumînări, moaşte, pelerinaje, nici cruce, nici chiar orgă.

Zwingli îşi exprimă învăţătura sa constînd din 67 de teze în lucrările : «*Cuvîntări finale*» şi «*Introducere creştină scurtă*», din noiembrie 1523, pornind de la cele trei «*sola*» luterane.

El fusese preot în Glarus, apoi în Einsiedeln, unde făcu cunoştinţă cu predica indulgenţelor vestite de franciscanul Bernard Samson, pe

care o combătu cu atîta vehemență încît mai tîrziu credincioșii au scos obiectele din biserică și le-au ars; pe urmă a ajuns preot la catedrala din Zürich. Zwingli a format în Zürich și în celelalte comunități cantonale prezbiterii sau sfaturi cu putere discrețională, atît în cele religioase (curățenia credinței, mergerea la biserică etc.), cît și în cele civile și matrimoniale. Desigur că instituțiile și averile bisericești, cu spitalele și cu mînăstirile, cu bunurile lor, au fost confiscate, așa că numai cinci cantoane din treisprezece rămăseseră catolice. Aici intervenea a doua caracteristică a mișcării lui Zwingli: cea național-politică.

Ca preot militar, el a trăit alături de conaționalii săi, pe care i-a putut vedea cum se duceau în țări străine și se înrolau ca mercenari (începînd din 1477), ceea ce contrazicea simțul de mîndrie și demnitate națională. De asemenea îi displăceau rivalitățile dintre orașe și instituții, precum și amestecul puterilor străine. De aceea, atît în disputele publice din Zürich, din 1523 — la care a răspuns susținînd inovațiile sale bazat numai pe Sfînta Scriptură —, cît și în broșuri și manifeste, el nu uita să îndemne în duh naționalist pe credincioșii săi. Cînd a constatat succesele înregistrate de el și de prietenii săi: Capito și Oecolampadius în Basel, apoi de Haller în Berna și de M. Bucer în Strassbourg etc., s-a gîndit să unifice în aceeași credință și celelalte cantoane; ba se ducea cu gîndul chiar la o confederație a statelor protestante. Însă, o luptă aprigă începu și Zwingli își găsi moartea ca preot militar, pe cîmpul de luptă de la Kappel, în 1531, fapt care a avut ca urmare stăvilirea pentru un timp a reformei elvețiene.

b. **Jean Chauvin** sau **Calvin** s-a născut la 10 iulie 1509, în localitatea Noyon din provincia Picardia din nordul Franței. Fiu al unui secretar episcopal rămas de curînd văduv, care și-a crescut fiul într-o austeritate ale cărei urmări se vor vedea în toată viața ulterioară a acestuia, potrivită cu firea lui. La vîrsta de 12 ani, tînărul Calvin avea un post public, iar la 18 ani veniturile unei parohii din care s-a putut întreține comod la universitățile din Paris, Orleans, Bourges, unde a studiat: dreptul, filosofia și umanismul clasic. Nu se știe cum a ajuns la convertirea «subită» — cum o numește el — din toamna anului 1533, deși pare a nu fi străin de M. Bucer († 1551) și de pastorul Guillaume Farel († 1565), prietenul său de mai tîrziu.

Intoleranța cu care regele Francisc I (1515—1547) și autoritățile Bisericii catolice din Franța urmăreau pe «eretici» a silit pe tînărul «magister artium» să rătăcească prin diferite localități din sudul Franței pînă în toamna anului 1545, cînd a fugit în Elveția, unde peste doi ani a apărut opera sa principală *«Institutio religionis Christianae»*, dedicată regelui Franței, ca un fel de justificare a noii credințe. Lucrarea, adeseori editată, poartă pecetea genialității coordonatoare și sistematizatoare a reformatorului francez, fiind cel mai profund și mai închegat tratat de teologie dogmatică și morală a protestantismului în general. Influențată de catehismul lui Luther, — pe care declara deschis că-l admiră, fără să-i împărtășească întru totul părerile, deși păstra cele trei «sola» —, lucrarea lui Calvin explică: Decalogul, Simbolul Apostolic, Tatăl nostru, Tainele (adevărate și «false»), iar la urmă scrie de-

spre libertatea creştină şi schiţează liniile de organizare a Bisericii şi statului aşa cum le vedea el.

De la Luther se pare că a împrumutat şi ideea distanţei şi opoziţia dintre Dumnezeu şi om, pe care a dus-o la extrem. Pentru el, libertatea nemărginită a lui Dumnezeu şi preamărirea fără margini a majestăţii Lui este dogma centrală. Pentru Dumnezeu, atît fericirea drepţilor, cît şi chinurile veşnice ale iadului sînt criterii ale măreţiei Sale neajunse. De aici derivă dubla predestinaţie, a unora spre rai şi fericire, iar a altora spre iad şi suferinţă; ba chiar căderea lui Adam ar fi fost voită de Dumnezeu din veci. La început susţinuseră această concepţie atît Luther, în polemica cu Erasmus din Rotterdam (1467—1536), cît şi Melanchton, dar apoi o părăsiră; ba, Melanchton chiar o combătu. Pe Calvin nu-l mulţumea «teologia mîngîierii» (Trosttheologie), pe care Luther o deriva din teologia crucii, conform căreia Dumnezeu îndreaptă pe om printr-o imputare formală a dreptăţii Sale *(actus forensis)*, deci o mîntuire numai părută, exterioară; omul e atît de slab şi stricat *prin păcatul originar* încît nici credinţa cea mai mare nu-i dă mîngîierea că se află printre cei aleşi. De aceea virtutea supremă a creştinului este, după Calvin, ascultarea şi disciplina îmbinate cu teamă şi respect, cîtă vreme, pentru Luther, erau iubirea şi evlavia, izvorîte din credinţă.

Dacă, după Calvin, omul este stricat pînă în măduvă, atunci trebuie luate cele mai drastice măsuri ca moralitatea lui să nu se abată deloc de la linia severă a voinţei lui Dumnezeu; de aici disciplina cea mai aspră şi trezvia cea mai pronunţată în viaţa individului şi a societăţii. Simţind că unul dintre punctele slabe ale luteranismului este libertatea prea mare şi moralitatea prea laxă, Calvin a introdus — ca o contradicţie cu însuşi principiul libertăţii protestante — o adevărată tiranie a disciplinei.

Pe cînd, după Luther, omul nu mai are nevoie de lege şi porunci, căci harul l-a făcut «stăpîn şi liber», pentru Calvin el mai are nevoie încă de frîu şi disciplină. Este ceea ce a şi încercat să facă, între 1536—1538, în Geneva, unde fusese chemat de pastorul Guillaume Farel (1489—1565), care dobîndise succese printre elveţieni şi valdensi, care i-au acceptat «Confessiunea» din 1532 în 24 articole. Dar Calvin fiind respins de reacţiunea «vechilor creştini», s-a refugiat la Basel şi Strassbourg, de unde apoi a revenit la Geneva, chemat a doua oară, în 1541, ca să *realizeze* cu încăpăţînare şi tenacitate uimitoare *întreg* planul său, pînă la moartea sa (27 mai 1564).

Ordonanţele sale bisericeşti din 1541 prevedeau în fruntea Bisericii patru oficii conducătoare: pastori, învăţători, bătrîni şi diaconi. Primele două categorii vor îngriji de învăţătură şi de curăţenia credinţei, bătrînii de buna disciplină şi moralitate, şi diaconii de acţiunea caritativă a Bisericii. Conform dictonului: «*Ecclesia sui juris est*», organizaţia bisericească dată de Calvin era independentă şi suprastatală, un fel de Vatican protestant. Numai că el n-a accentuat nici absolutismul papal, nici democraţia luterană, ci a creat un fel de sinodalism prin consistoriile mixte de laici şi clerici, care îşi asociază comisii speciale au-

xiliare în fiecare sector de activitate : bisericesc, şcolar, disciplinar, administrativ. Numărul membrilor consistoriului a crescut de la 6 la 20, ca ramificaţii şi agenţi în toate cartierele Genevei, unde treburile fiecărei parohii necesitau astfel de comitete mixte. În chipul acesta era posibil să se controleze toate manifestările vieţii religioase şi civile. Cine învăţa greşit la catedră era îndepărtat sau executat, ca de pildă carmelitul I. Bolsec, care se îndoia de adevărul predestinaţiei, şi doctorul spaniol Mihail Servede (1511—1555), pentru că nega dogma Sfintei Treimi, afirmînd unitarianismul. Între 1542—1546, la Geneva, au avut loc 58 de execuţii prin spînzurare şi 76 prin arderi pe rug ; pentru injurături sau maltratarea părinţilor, doi tineri au fost decapitaţi ; cine nu cîntărea corect la piaţă era închis sau exilat ; cine nu vizita biserica era amendat ; cine juca cărţi, se îmbăta ori dansa era descalificat în public, uneori chiar exilat. Un trai auster, simplu şi de aspră cruţare, dar şi de corectitudine şi înfloritoare bunăstare a început la Geneva. Calvin, a fost singurul reformator care a îngăduit dobînda, a promovat agricultura şi comerţul, a ajutat înfiinţarea fabricilor de postav şi mătase, precum şi a industriei ceasornicăriei. Nu degeaba s-a afirmat că duhul şi disciplina economiei reformate au creat capitalismul. Toţi erau mobilizaţi pentru această operă de preamărire a lui Dumnezeu : copii, femei, slugi care erau folosite ca informatori de către «bătrînii» care aveau dreptul să intre oricînd şi oriunde. Cînd nu se ajungea la rezultate concrete, se plăteau spioni şi agenţi.

În privinţa Sfintelor Taine, Calvin admitea numai două : Botezul şi Euharistia. El respingea părerea zwingliană ca fiind prea profană ; apropiindu-se numai parţial de părerea lui Luther, el afirma că Hristos e prezent în cele două elemente, dar numai virtual, căci, şezînd de-a dreapta Tatălui, Hristos nu poate fi pretutindeni, «ubique», cum spunea Luther. În clipa cuminecării se varsă din cer, din trupul lui Hristos, o putere în sufletul credinciosului virtuos, dar numai în al celui predestinat spre fericire, căci cel predestinat spre rău primeşte doar pîine şi vin. Cu alte cuvinte, gustarea spirituală poate fi şi independentă de cea materială. Spiritualizarea sau mistificarea aproape neagă prezenţa reală, încît în această privinţă valoarea Tainei rămîne pentru calvinişti dependentă de valoarea condiţiei umane, negîndu-se aproape întreg caracterul obiectiv-sacramental al Tainei. Cu privire la Sfînta Treime era laconic.

Cultul a fost simplificat şi mai mult decît la luterani. Predica, rugăciunea şi cîntarea de psalmi erau elementele lui principale. În timp ce la început slujba luterană culmina prin cuminecare, Calvin a fixat această acţiune numai cu ocazia celor patru praznice de peste an. Mai mult, Biserica reformată-calvinistă nu cunoaşte orgă, nici icoane, lumînări, altare, odăjdii sau alte obiecte bisericeşti, care au fost eliminate şi mai radical decît din bisericile luterane. Creştinismul său practic îndemna la capitalism.

Din Geneva, învăţătura calvinistă s-a răspîndit în cea mai mare parte în oraşele şi satele elveţiene (aproape două treimi), înlocuind pe cea zwingliană, îndeosebi pe la 1536, cînd, cu ajutorul lui Henric Bul-

linger, urmaşul convertit al lui Zwingli, s-a redactat «Confessio Helvetica prior». Prin Academia teologică din Geneva, înfiinţată la 5 iunie 1559, ridicată la culmea înfloririi de prietenul şi ucenicul lui Calvin, Teodor Beza († 1605), s-a format un spirit şi o concepţie unitară reformată. Mii de studenţi veneau din toată lumea. Cu talentul şi cu perspicacitatea sa politică şi religioasă, Calvin coresponda şi se sfătuia cu prinţi, oameni politici, preoţi şi credincioşi din întreaga Europă. Mai mult decît Wittenbergul, Geneva deveni Roma protestantismului.

În Germania calvinismul a putut pătrunde numai pe ascuns, ca un «cryptocalvinism», şi şi-a aflat expresia în «Confessio» de la Heidelberg din 1563.

c. **Răspîndirea calvinismului** prin *«Confessio Helvetica posterior»* (1565) s-a făcut în mod unitar şi repede mai ales după înfiinţarea Academiei din Geneva (1559). Prima ţară pentru cîştigarea căreia s-a luptat mai mult a fost *Franţa*. Aici, hughenoţii, cum s-au numit calvinştii francezi (origine necunoscută a numelui, probabil de la *Eidgenossen* = partizani jurati, cum se numeau luptătorii elveţieni pentru libertate), şi-au avut premergători în primii umanişti francezi: Le Fèvre d'Etaples (1455—1537), Guillaume Budé (1467—1540), N. Beda şi şcoala din Meau, care căutau să răspîndească Biblia şi comentariile ei pentru a elibera poporul de rătăcirile papale. Dar, deşi manifestele şi «placardele» asupra abuzurilor catolice ajungeau pînă la palat, totuşi Francisc I a interzis «erezia», iar reprezentanţii ei au fost exilaţi. În schimb, mişcarea prinse teren în timpul regelui Francisc al II-lea (1515—1517) şi a regilor din dinastia Valois, Carol IX (1560—1574) şi Henric III (1574—1589), mai ales prin nobili şi cu sprijinul dinastiei de Navara-Bourbon, devenită influentă la curte şi în ţară, ca un adevărat stat în stat. Şeful ei incontestabil era amiralul Gaspard de Coligny (1519—1572), un viteaz de rară noblete şi moralitate, care a mijlocit la 25 mai 1559 un sinod al bisericilor hughenote, la început în număr abia de 70, dar în scurt timp ajungînd la 2150. Urmarea a fost unificarea şi organizarea bisericilor hughenote prin publicarea unei mărturisiri de credinţă comună, «Confessio Gallicana» din 1559, şi a unui regulament. Reacţiunea catolică era condusă de ducii de Guise şi de regina diplomată Caterina de Medici († 1589).

S-a ajuns la ciocniri armate, adevărate măceluri reciproce, între 1562 şi 1589. Cea mai nenorocită a fost baia de sînge din «noaptea Sfîntului Bartolomeu», din 23/24 august 1572, cînd cu ocazia nunţii de împăcare între cele două dinastii: Henric de Bourbon şi Margareta de Valois, au fost măcelărite căpeteniile hughenote, strînse în capitală, în frunte cu amiralul Gaspard de Coligny. Au murit în acel măcel peste 20.000 de oameni. Astfel conflictul dintre catolici şi hughenoţi primea formă de război civil, mai ales după ce ducele de Guise a organizat Sfînta Ligă contra hughenoţilor.

Totuşi la tron a urmat apoi hughenotul Henric al IV-lea (1589—1610) care, pentru a putea intra în capitală, a trebuit să abjure în 1589 protestantismul, spunînd: *«Paris vaut une messe»*, adică «Parisul va-

lorează o misă». Apoi la 13 aprilie 1598 a acordat hughenoților, prin edictul de la Nantes, libertate deplină. Pînă la urmă a fost asasinat.

În acel cadru, protestantul P. Jurien din Olanda a tipărit în 1686 o interpretare la Apocalipsă, în care anunța «sfîrșitul Babilonului», adică al Romei, pentru anul 1689. Atunci regele Ludovic al XIV-lea (1643—1715) a revocat edictul din 1598 la 22 octombrie 1685, cu binecuvîntarea papei Inocențiu XI (1676—1689), reafirmînd astfel persecutarea protestanților și deportările prin «galere» în colonii. Pacea de la Utrecht, din 1714, părea să aducă ușurări pentru protestanți, la presiunea Angliei, dar fără rezultat. Zece zile după decesul regelui, la 21 august 1715, hughenotul Antoine Court a pus bazele «Bisericii deșertului», așa că după 1763 s-a impus toleranța religioasă.

Țările de Jos au dat cei dintîi martiri pentru cauza protestantă. Primele comunități le-au întemeiat în Olanda refugiații din Franța, Elveția și Germania, între ei luterani, calviniști și «anabaptiștii» lui Simon Menno († 1561). În 1559 un ucenic al Genevei, Guido de Bray, a redactat *«Confessio Belgica»*, acceptată mai tîrziu într-un sinod de toate comunitățile olandeze. Împăratul Carol Quintul (1519—1556) și mai ales fiul său Filip al II-lea (1556—1589) au căutat să oprească prin inchiziție progresul Reformei. Cruzimile ducelui de Alba, pînă la 1573 au făcut vreo 18.000 de condamnați, între ei și nobili catolici, și peste 100.000 de expatriați, ceea ce a dus la războiul civil care a avut ca efect desfacerea de Spania habsburgică a șapte județe din Nord, sub conducerea principelui Wilhelm de Orania (1689—1702), constituind prin jertfă de sînge Olanda calvinistă de mai tîrziu.

În *Ungaria* și *Transilvania* calvinismul a ajuns chiar dominant între unguri, îndeosebi după sinodul de la Debrețin din 1567, care a aprobat *Confesio helvetica* a lui Henric Bullinger ca o «Confessio Hungarica», iar în 1606 a fost recunoscută oficial. În consecință, principii maghiari din Transilvania au căutat să atragă cu forța pe românii transilvăneni la calvinism, dar fără succes, presiunile lor fiind întîmpinate de rezistența mitropoliților Ilie Iorest (1640—1643) și Sava Brancovici (1656; 1662—1680) de la Bălgrad, în secolul XVII.

În Răsărit, numai în *Lituania* principele Radziwill a forțat o parte din populație spre calvinism; în *Polonia* s-a oficializat apoi protestantismul prin «Uniunea de la Sandomierz» din 1570, dar a apărut acolo mișcarea antitrinitară a lui Felix Socinus († 1604), care însă a trebuit să emigreze. În fine, în *Cehia-Boemia* «frații cehi», ai căror predecesori husiți n-au putut realiza prin Petru Payneus, din 1451—1452, o înțelegere cu Patriarhia Ecumenică, acum au adoptat, în 1575, o confesiune luteranizantă și apoi, în 1607, una calvinizantă, iar în 1613 au publicat o nouă ediție a Bibliei la Kralițe.

BIBLIOGRAFIE

Vezi notele precedente: Bihlmeyer-Tüchle-Vicaire, *op. cit.*, vol. 3, 1964, p. 217—233, cu bibliografie, p. 460—468; Franzen, *op. cit.*, p. 277—292; W. Farr, *Wycliff as legal reformer*, Edit. Brill, Leiden, 1974, 197 p.; G. W. Locher, *Zwingli und die schweizerische Reformation*, Göttingen, 1982; Idem, *Zwingli's Thought. New Perspective*, Leyde, 1981, XVIII — 394 p.; F. E. Sciuto, *Ulrico Zwingli. La vita, il pensiero, il suo tempo*, Neapole, 1980, 851 p.; F. H. Busser, *Zwingli*, Göttingen, 1973; J. Courvoisier, *Zwingli, théologien réformé*, Neuchâtel (Suisse), 1965. Recenzie Pr. Prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», București, XVIII (1966), nr. 1, p. 135—140; G. W. Locher, *Huldrich Zwingli in neuer Sicht*, Zürich, 1969; M. Haas, *Huldrich Zwingli und seine Zeit*, Zürich, 1969; G. Gestrich, *Zwingli als Theologe. Glaube und Geist beim Züricher Reformator*, Zürich, 1967; O. Farner, *Huldrich Zwingli*, 4 vol., Zürich, 1943—1960; W. Köhler, *Huldrich Zwingli*, Leipzig, 1943; 2-te Aufl., Stuttgart, 1952; R. Bainton, *The Reformation of the sixteenth century*, Leiden, 1962; G. H. Williams, *The radical Reformation*, London, 1962; *Ulrich Zwingli. Oeuvres complètes*, 4 vol., Zürich, 1964—1968, 843 p., în: «Corpus Reformatorum» XCIII; Fr. Büsser, *L'image catholique de Zwingli*, Zürich, 1968, 432 p.; F. Schmidt-Clausig, *Zwingli*, Colecția Göschen, 1219, Berlin, 1965; D. Kempff, *A bibliography of Calviniana (1959—1974)*, Leiden, 1975, 249 p.; B. Girardin, *Analyse d'un discours théologique. Le Commentaire de Calvin à l'Epître aux Romains (Strassbourg, 1540)*, Paris, 1979; A. Duchesne, *La guerre des Camisards*, Paris, 1978; Ph. Joutard-J. Estèbe, *La Sainte Barthélemy ou les résonances d'un massacre*, Neuchâtel, 1976; Fr. Wendel, *Calvin et l'humanisme*, Paris, 1976; Idem, *Calvin. Sources et évolution de sa pensée religieuse*, Paris, 1950. Recenzie, Pr. Prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», XII (1960), nr. 2, p. 299—306, București; J. T. McNeill, *The history and character of Calvinism*, 2-nd ed., New York, 1967; A. M. Schmidt, *Calvin ou la pensée calvinienne*, Paris, 1957; R. Guerdan, *La vie quotidienne à Genève au temps de Calvin*, Paris, 1973, 255 p.; J. Calvin, *Opera selecta*, Edit. P. Barth, 5 vol., Geneva, 1962; Mac Donnel, *J. Calvin*, Londra, 1967, 429 p.; J. Cardier, *Calvin*, Colecția «Mythes et religions», Paris, 1966; G. Duffield, *J. Calvin*, Londra, 1966; E. D. Willis, *Calvin's catholic Christology*, Leiden, 1966; Al. M. Schmidt, *Calvin et Luther polemistes*, Paris, 1964; L. Smits, *St Augustin dans l'oeuvre de J. Calvin*, 2 vol., Assen, 1957—1958, 631 p.; P. Geisendorf, *Théodore de Beza*, Geneva, 1967, 467 p.; P. Stephens, *L'Esprit Saint dans la théologie de M. Bucer*, Londra, 1970; H. Bornkam-R. Stupperich, *M. Bucers, Bedeutung für die europäische Reformationsgeschichte*, Gutersloh, 1952; M. Bucer, *Opera*, edit. F. Wendel, 16 vol., Paris, din 1954; Edit. Privati, *Histoire des Protestants en France*, Paris, 1977, 490 p.; J. Estèle, *La saison de St. Barthélemy (1572)*, Paris, 1968, 216 p.; Y. Cazeaux, *Mémoires de Marguerite de Valois (1553—1615)*, Paris, 1972; Ph. Joutard, *Les Camisards*, Ed. Galimard, Paris, 1976, 250 p.; M. Peset, *L'épopée des Vaudois*, Paris, 1976, despre Confesiunea lui G. Farel din 1532; O. E. Strasser, *Geschichte des Protestantismus in Frankreich*, 3 vol., Göttingen, 1975; J. Hofmeister, *Der ketzerische Schuster Jakob Bölime* (—1624), Edit. Evanghelică, Berlin, 1976; H. Lorenz, *Italienische Protestanten und ihre Einfluss auf die Reformation in Polen (Socinus)*, Leiden, 1974, 287 p.; M. Martini, *F. Socino*, Paris, 1969; P. Hazard, *Criza conștiinței europene*, trad. română, București, 1974; M. Șesan, *Căile reformației cehe*, în «Mitropolia Banatului», XIII (1963), nr. 9—10, p. 437—445.

Reforma în Anglia *

Stat cu vechi tradiţii naţionale, Anglia dorea de mult ruperea de Roma. Încă la mijlocul secolului al XIV-lea se socotea trădare de neam şi se pedepsea cu expulzarea sau cu moartea nesocotirea intereselor naţionale faţă de cele ale Scaunului papal, sau ale unei puteri străine (statute of praemunire). Tot atunci se stabilise şi legea că orice numire într-o slujbă bisericească trebuie să se facă cu aprobarea regelui, iar marile beneficii materiale, luate pînă atunci de papă, treceau acum la stat (Statute of provisors). Mişcarea lui *Wycliff* († 1384) şi a lolarzilor pusese în discuţie însuşi dreptul Bisericii în cele civile, prevăzînd secularizarea bunurilor. Războiul de o sută de ani (1338—1453) dintre Anglia şi Franţa, şi mai ales războiul civil, numit «al celor două roze» (1455—1485), au făcut pe regii englezi şi scoţieni să dea din nou mari privilegii materiale clerului superior pentru a-l vedea aliat împotriva puternicului partid al nobililor şi burghezilor. Aşa se explică de ce încă în secolul XV şi începutul secolului XVI, în Scoţia (jumătate) şi în Anglia (2/3) domenii şi venituri erau iarăşi ale bisericilor şi mînăstirilor. Dar tot aşa se explică şi anticlericalismul atît de dezvoltat la începutul secolului XVI, încît un episcop zicea că dacă Abel ar fi fost preot, toate tribunalele Londrei l-ar fi achitat pe Cain. Luxul şi bogăţia călugărilor, amestecul lor şi al agenţilor papali, majoritatea italieni, în treburile politice, sociale, civile, culturale, judecătoreşti (erau încă în floare tribunalele inchizitoriale), bisericeşti şi universitare, i-au făcut odioşi în faţa poporului, care îşi întărise atît de mult conştiinţa, încît meseriaşi, negustori şi ţărani începuseră să citească în limba naţională părţi din Biblia tradusă de Wycliff, în 1380, şi în 1525 de Tyndale, precum şi diferite scrieri de învăţătură morală creştină, rămase de la lolarzii lui Wycliff sau traduse de italienii Finicius ori Savonarola († 1498). Individualismul ideilor luterane şi ascetismul celor calviniste şi-au făcut cu încetul intrarea, chiar dacă tribunalele eclesiastice ardeau pe rug sau spînzurau pe inovatori.

a. **Iniţierea.** Se impune mişcarea cenaclului umanist de la Oxford, condus de *Thomas Morus* (1480—1535) şi *Erasmus din Rotterdam* († 1536), care predicau un umanism creştin şi o reformă în cadrul Bisericii. Spiritul nou, de tipul şcolii Sfîntului Pavel, înfiinţat de profesorul universitar J. Colet la Londra dar care n-a fost pusă — semnificativ — sub îndrumarea universităţii dominate de Biserică, ci sub supravegherea companiei negustorilor londonezi, s-a răspîndit în toată ţara. Th. Morus scria prietenului său în legătură cu această şcoală, care număra 153 de elevi — după numărul biblic al peştilor prinşi după înviere şi care trezise gelozia şi ura eclesiaştilor —, «Nu te mira, căci ea e calul troian care cuprinde soldaţi înarmaţi ce vor distruge păgîna Troie». Totuşi cînd Colet explica şcolarilor şi preoţilor de pretutindeni amănunte istorice şi personale despre plată şi despre Sf. Pavel, sau cînd Th. Morus critica în «Utopia» sa moravurile clerului şi austeri-

* Capitol redactat de Pr. prof. Milan Şesan.

tatea inutilă a monahismului, cerînd toleranță pentru orice sectă și, în sfîrșit, cînd sărbătoritul Erasmus scria, în decurs de 8 zile, celebra satiră *«Elogiul nebuniei»* dedicată tocmai lui Th. Morus, sau pregătea în decurs de trei luni la Oxford, ca profesor de greacă, ediția critică a Noului Testament, care condamnă greșelile Vulgatei, fiind un timp și dascălul regelui Henric al VIII-lea (1509—1547), se înțelege de ce Anglia era pregătită sufletește, oarecum, pentru a primi o parte din noile idei protestante.

Dar englezilor le repugna atît sensualismul Renașterii italiene cît și brutalitatea exagerată a predicii și acțiunii lui Luther. Absolutismul monarhic la care ajunsese Anglia sub dinastia Tudorilor cu ajutorul clerului superior explică și caracterul național al Bisericii anglicane; dar nici absolutismul regal, nici influența noilor idei n-au putut opri tradiția bisericească și culturală a poporului englez să păstreze un caracter harismatic și tradițional care lipsea tuturor celorlalte Biserici create prin Reformă. Dacă în doctrina sa s-au strecurat multe idei protestante, în practica Bisericii anglicane domină în schimb caracterul catolic, mai bine-zis național bisericesc, în genul Ortodoxiei, căci limba, obiceiurile și riturile religioase îi dau, în această privință, caracter deosebit.

Prin absolutismul capricios al celor șase căsătorii ale sale, Henric al VIII-lea a creat o Biserică schismatică.

Destinat carierei eclesiastice, Henric al VIII-lea studiase la universitate, practica sportul, iubea muzica, poezia, era evlavios și susținător al Bisericii, încît, în 1521, a compus împotriva *«Captivității babilonice»* a lui Luther un tratat de apărare a celor 7 Taine, pentru care papa Leon al X-lea (1513—1521) i-a acordat titlul de *«defensor fidei»*. Pe de altă parte Henric era de o senzualitate brutală. Legat printr-o căsătorie politică de arbitrul Europei de atunci, Carol Quintul (1519—1556), pe a cărui mătușă, Caterina de Aragon, o ținea în căsătorie (care fusese întîi logodnica fratelui său mai mare Artur, acum mort), Henric se îndrăgosti nebunește de Ana Boleyn, domnișoara de onoare din suita reginei și pretextă că împăratul Carol Quintul refuzase mîna fetei sale Maria, luînd pe Infanta Portugaliei, pentru a căuta să divorțeze de Caterina, de la care avea doar o singură fată, Maria, pentru a lua în căsătorie pe Ana, de la care aștepta un moștenitor. Arhiepiscopul de Canterbury, cardinal și legat al papei, ambițiosul Thomas Wolsey (1471—1530), care se credea atotputernic în politica internă și externă, aprobă divorțul pentru a se menține la putere și începu, în acest sens, tratative cu Roma. La început, papa Clement al VII-lea (1523—1534) era *înclinat să aprobe, mai ales că era în război* cu Carol Quintul, dar intervenind în 1529 pacea între ei și Caterina făcînd apel, răspunsul a fost negativ. Acest răspuns a dus la căderea lui Wolsey și la înlocuirea lui la cancelariat în 1530 cu savantul umanist Thomas Morus (1480 — † 1535). Anumite cercuri din jurul regelui, între care și Thomas Cranmer (1532—1553), care înclina spre luteranism, șoptiră regelui că divorțul s-ar putea obține și fără asentimentul papei, anume dacă se pronunță favorabil de către autorități doctrinare. Prin intimidare și

bani Henric a obținut votul aprobativ a 8 universități, pe care-l ratifică parlamentul englez. Mai mult, între 15 mai 1532 și ianuarie 1534, prin așa-numitele «acte de supremație», parlamentul a recunoscut regelui calitatea de șef al Bisericii engleze și a interzis apelurile la «episcopul de Roma», cum e numit în acte, căruia i se retrăgeau orice beneficii materiale (annate, obolul Sfîntului Petru etc.). Clericii și parlamentul catolic au semnat ușor despărțirea de Roma, urmînd ca fiecare slujbaș laic sau cleric să fie chemat să jure credință noului cezaropapism, altfel urma să fie condamnat ca trădător. Cîțiva călugări cartuzieni și doi umaniști, savantul cancelar Thomas Morus și episcopul bibliofil Fisher din Rochester, au preferat să fie decapitați nesupunîndu-se. La 23 martie 1534 papa a pronunțat excomunicarea și a rugat Franța și Spania pentru sancțiuni armate împotriva Angliei, dar lucrul acesta n-a convenit niciuneia din cele două țări, așa că Biserica Angliei a rămas fără sancțiuni.

A urmat secularizarea, pe care a executat-o fără scrupule vicarul general *Thomas Cromwell*, educat în spirit machiavelic, care a conscris și a luat «de bună voie» averile multor mînăstiri și altor așezăminte, trecîndu-le pe toate în patrimoniul regal, fapt care a avut o extraordinară influență asupra dezvoltării sociale și economice a Angliei, prefațînd oarecum viitorul capitalism. O mulțime de valori artistice și culturale au pierit; au fost în unele părți și răscoale. Forma internă a Bisericii nu se schimbase deocamdată, cu toate că Thomas Cranmer se căsătorise în secret cu o luterană la Nürnberg, nepoata luteranului Andrei Osiander (1498—1552) și regele păstra unele legături politice cu liga smalkaldică. E drept că missa latină și indulgențele au fost boicotate în unele locuri, icoanele și moaștele, cunoscute ca prea legendare, au fost înlăturate, dar nu-i mai puțin adevărat că, deși spirit prea secular domnea în politica bisericească, totuși Henric voia să se știe șef ale unei Biserici anglo-catolice. De aceea a ars pe rug pe Tyndale, primul traducător după Wycliff al Bibliei, ca și pe alții care negau transsubstanțiația, obligînd, sub pedeapsă de moarte, prin cele 6 articole zise «sîngeroase», din 1539, ca fiecare englez să respecte: transsubstanțiația, împărtășirea fără potir, celibatul și castitatea clerului, spovedania auriculară și missa particulară. Prietenii protestanților au trebuit să cedeze. Episcopul Latimer a demisionat, Cranmer a trebuit să-și expedieze soția în Germania și la urmă însăși Ana Boleyn a murit pe eșafod, acuzată de adulter, sau mai curînd de înclinare spre protestantism; în realitate era pentru că n-a născut un fiu, ci o fată Elisabeta, pe care Henric o declară bastardă. Locul Anei îl luă Jeanne de Seymour, care muri, după ce născu pe Eduard al VI-lea. Celelalte trei soții au fost fără influență asupra Bisericii engleze — deși două au fost luterane —, căci ea își păstra mai departe vechea formă ierarhică și sacramentală, doar naționalizîndu-se și etatizîndu-se.

b. **Accentuarea reformei anglicane.** Ideile reformatoare prindeau pe vremea minoratului lui Eduard al VI-lea (1547—1553), cînd regența a avut-o tolerantul dar orgoliosul conte de Somerset, unchiul regelui. Acum pot veni în țară mulți calviniști: Vermigli la Oxford, Ochino

și Laski la Londra, Bucer la Cambridge ; însuși Calvin era în corespondență cu Cranmer, cînd a compus, în 1549, într-o minunată limbă engleză celebra «Carte de rugăciuni» (Common Prayer Book), un fel de molitfelnic, în care se cuprindeau rînduielile bisericești pentru uzul particular și public și care păstrau tradițiile harismatice și sacramentale pentru toate cele 7 Taine, precum și rugăciuni la diferite ocazii din viața creștină engleză. Nici o carte n-a avut, în istoria Angliei, o soartă atît de importantă și de zbuciumată ca această carte, dar iarăși nici una nu redă mai bine ca ea specificul spiritualității engleze. E drept că sugestiile comisiilor laice succesive au adus schimbări în forma și cuprinsul acestei cărți (eliminarea îngenuncherilor ș. a.) care, împreună cu cartea de hirotonii (Ordinalul) și cu Catehismul celor 42 de articole redactate în 1552, a devenit cu vremea cartea normativă prin care se afirma caracterul episcopal al Bisericii engleze. În 1547 se anulară legiuirile anti-eretice și celibatul (ceea ce îi permise lui Cranmer să-și recheme soția), se introduse potirul, se abrogară cele șase articole ale lui Henric, se termină confiscarea bunurilor bisericești. Apoi, se făcu o nouă vizitare a eparhiilor, se redactă o carte de predici în duh luteran, la care au fost adăugate Parafrazele lui Erasmus la Noul Testament, în sfîrșit, se redactară cele 42 articole ale mărturisirii anglicane, în care doctrina despre mîntuire era redată în duh luteran și despre prefacere în duh calvinist. Episcopul Ridley cu care a lucrat Cranmer era prea influențat de idei protestante. Biserica anglicană era catolică în conducere și cult, protestantă în doctrină, ceea ce, în decursul vremii, a dat naștere la fracțiuni și sciziuni.

La 5 iulie 1553 a urmat la tron Maria Tudor, fiică a Caterinei de Aragon. Catolică înfocată, căsătorită cu regele Spaniei Filip II (1556—1598), fiul lui Carol Quintul (1519—1556), Maria impuse din nou catolicismul prin măsuri sîngeroase (aproape 300 de execuții în care pieri și Cranmer), expulzînd pe preoții căsătoriți, introducînd inchiziția și abrogînd toate legile patronale, pentru a reda papei privilegiile. Maria, supranumită «cea sîngeroasă», a devenit tot mai odioasă ; lumea începuse să iubească toleranța și nu-i plăcea să-și știe deasupra capului sabia lui Damocles. De aceea s-a bucurat cînd, peste 5 ani, Maria a murit și în locul ei a urcat pe tron sora sa vitregă, Elisabeta (1558—1603), fiica Anei Boleyn, care restabilește și consolidează și mai mult anglicanismul. În 1559, prin așa-numitul «Act de conformitate», impuse ca valabile actele de supremație instaurată de tatăl său (limitat numai la politica bisericească, nu și la doctrină și cult, care sînt lăsate ierarhiei) și rînduielile bisericești de sub Eduard VI, care, împreună cu Cartea de rugăciuni și Catehismul, sînt impuse tuturor. De astă dată aproape toți episcopii, o parte din nobilii și din credincioșii simpli refuză și mor ca martiri ; o parte sînt exilați sau se retrag din slujbe. În total se numără 187 martiri. În fruntea Bisericii anglicane, arhiepiscop de Canterbury a fost adus Matei Parker (1559—1575) care fusese hirotonit de episcopul Barlow și de alți trei episcopi exilați. *Acesta a redus în 1562 la 39 articolele Mărturisirii de credință* care, prin aprobarea sinodului din 1562 și a parlamentului din 1571, a devenit carte simbolică anglicană.

În cele 39 articole există următoarele idei protestante : numai două Taine, negarea transsubstanțiației, a tradiției și puterii papalității, invocarea sfinților și cinstirea icoanelor, iar despre mîntuire se spune că se obține numai prin credință ; se resping dogmele catolice despre purgatoriu și papalitate, precum și cea calvinistă despre predestinație. Astfel Biserica anglicană ocupă o poziție intermediară între Catolicism și Protestantism, ceea ce a și îndemnat mai apoi tratativele ei cu Biserica ortodoxă.

În timpul lungii domnii a Elisabetei (1558—1603) nu toți englezii au primit noile reforme. Unii, mai riguroși, zișI «noncorformiști și disidenți», n-au vrut să accepte organizarea episcopală a «Bisericii înalte», cum mai era numită, și de aceea, în 1567, au format o sciziune, pe care o credeau mai apropiată de spiritul Evangheliei, numită *prezbiterială sau puritană ;* în fruntea Bisericii au ales sinoade formate din bătrînii comunităților, care nu mai respectau ca ceilalți rînduielile unei Biserici ierarhice. Mai extremiști decît aceștia au apărut «independenții» care, începînd cu anul 1580, afirmau că fiecare comunitate bisericească locală e independentă, nu numai fiecare episcopie sau grupare sinodală.

Elisabeta i-a persecutat pe independenți care se mai numeau și «congregaționaliști». Pînă la urmă a trebuit să-i aprobe, mai ales că în partea nordică, în Scoția, erau destul de numeroși. Prezbiterienii sau puritanii ajunseră chiar în guvern, mai ales după unirea Scoției cu Anglia, reușind — prin doctrina lor de extremă independență față de stat — să aducă pe eșafod, în 1649, pe regele Carol I (1625—1648) și să transforme Anglia într-o republică sub conducerea despotică a lui Oliver Cromwell (1649—1660), care a durat pînă la 1660, cînd se restabili regalitatea sub Carol II (1660—1685) cu Biserică de stat episcopaliană, puritanismul rămînînd doar în Scoția. Din nou s-a dat un act de uniformitate (1662), s-au cerut jurăminte de lealitate și au urmat multe persecuții și expulzări de puritani, mai ales în America. Sătulă, după 150 de ani de frămîntări religioase, Anglia nu a mai permis nici puritanilor și nici catolicilor să schimbe religia de stat și, în 1689, ca răspuns la imixtiunea catolică de sub Iacob II (1685—1688), englezii schimbară dinastia, chemînd în țară din Olanda ca rege pe Wilhelm de Orania (1689—1702) care a introdus o toleranță generală pentru oricare fracțiune protestantă, iar din 1778 s-a introdus și pentru catolicism.

Scoția a avut o istorie separată de a Angliei între 1370 și 1605. Ideile de reformă și-au făcut și aici drum încă din deceniul trei al secolului XVI, cînd un elev al lui Luther, Patrik Hamilton, plăti cu moartea pe rug noua credință. Însă, mai tîrziu s-a răspîndit calvinismul atît de mult încît în 1546, cînd arhiepiscopul D. Beaton ordonă arderea pe rug a predicatorului G. Wishart, s-a format o întreagă conjurație, căreia i-a căzut victimă însuși arhiepiscopul. Dar calviniștii din Scoția s-au opus cînd, prin căsătoria reginei minore Maria Stuart (1561—1568) cu regele Franței, Francisc II (1559—1560), Anglia și Franța se uniră într-un front catolic care amenința mai tîrziu în Anglia domnia Elisabetei, vară a Mariei Stuart, și cînd puterile catolice porniră contra ei o întreagă coaliție europeană susținută de papă (1570). Predicatorul și

reformatorul Scoției a fost John Knox († 1572), elev al lui Calvin, om foarte sever, acționînd în duhul teocratic și profetic al Vechiului Testament. Crezînd puternic în predestinație, Knox se vedea trimis al providenței să readucă viața austeră în Biserică, organizînd-o sobră, fără ierarhie, condusă doar de bătrînii pe care-i alegeau, în mod democratic, credincioșii fiecărei comunități. Astfel comunitățile puritane ale lui Knox formau în Scoția o teocrație care ținea locul statului. Aceasta era mai ales pe vremea reginei Maria Stuart, care aducea în sălbatica și fanatica Scoție doar tinerețe, farmec și poezie. Sub ferestre i se cîntau în fiecare noapte psalmi, pe drumuri i se înscenau tablouri cu păcătoși arzînd în iad pentru păcatele lor. Totuși Maria Stuart persecuta pe reformați, pînă cînd vara sa Elisabeta o sfătui să evite dezastrul. Aventurile ei amoroase o făcură și mai odioasă în ochii puritanilor, încît în 1568 a trebuit să se refugieze în Anglia. Elisabeta a ținut-o prizonieră 19 ani, după care ordonă să fie decapitată la 8 februarie 1587, în castelul Fotheringay din nordul Angliei, căci tot timpul i se păruse că organizează coaliții peste coaliții catolice împotriva Angliei. Papa Sixt al V-lea (1585—1590) excomunică pe Elisabeta pentru moartea verei sale, regina Maria Stuart a Scoției, pe care Biserica romano-catolică o socoti martiră. Filip al II-lea al Spaniei (1556—1598) declară război Angliei în 1588 spre a răzbuna partida catolică, dar dezastrul suferit de «Invincibila Armada» consfinți marea putere a Angliei și năruirea imperialismului spaniol. Iacob I (1603—1625), fiul Mariei Stuart, crescut în principii reformate, moșteni în 1603 și tronul Angliei. Scoția avînd o Biserică puritană-prezbiteriană, a interzis atît catolicismul cît și reforma protestantă.

Luptele confesionale sîngeroase s-au extins și în Irlanda, pe care abia Henric al VIII-lea și mai ales Elisabeta au putut-o cuceri complet. Biserica episcopală a fost declarată și în Irlanda Biserică de stat, iar cea catolică privată de drepturi. Poporul însă nu și-a părăsit păstorii, așa că pînă la urmă au biruit catolicii.

BIBLIOGRAFIE

P. Milward, *Religion of the Elisabethan age*, Londra, 1977, 218 p.; Bihlmayer-Tuchle-Vicaire, *op. cit.*, vol. 3, p. 234—239 și 313—322 și bibliografie p. 468—472 și 509—514; Loyer Olivier, *L'anglicanisme de Richard Hooker (1555—1600)*, t. I—II, Lille-Paris, 1979; Kl. Schmidt, *Religion-Versklawung und Befreiung*, Stuttgart, 1978; W. P. Haugaard, *Elisabeth and the English Reformation*, Cambridge, (Gr. Br.), 1968; A. G. Dickens, *The English Reformation*, 2-nd. ed., London, 1967; T. M. Parker, *The English Reformation to 1558*, 2-nd ed., London, 1966; Ph. Hughes, *The Reformation in England*, ed. III, London, 1963; M. Pawicke, *The Reformation in England*, Oxford, 1963; R. Flindall, *The Church of England*, Londra, 1972; H. C. Porter, *Reformation and Reaction in Tudor regime*, *Cambridge*, 1958; P. Trembelas, *Istoria Reformei în Biserica anglicană*, în greceşte, Tesalonic, 1956; A. D. Toledano, *Histoire de l'Angleterre chrètienne*, Paris, 1955; C. Constant, *La Rèforme en Angleterre*, 3 vol., Paris, 1930—1939; H. A. Moreton, *La Rèforme anglicane au XVI-e siècle*, Paris, 1930; H. Davies, *Worship and Theology in England (—1690)*, 2 vol., Edit. Brill, Leiden, 1975; A. Prévost, *Th. More (—1535)*, Tours, 1969, 409 p.; C. W. Bromiley, *Th. Cranmer theologian*, Londra, 1956; C. Dunlop, *Oliver Crommwell*, Londra, 1956; I. Ridley, *John Knox*, London, 1968; P. Janton, *John Knox (—1572)*,

Paris, 1967, 552 p.; A. Maurois, *Istoria Angliei*, trad. română, 1970, vol. 1, p. 259—356 și vol. 2, p. 2—118; în limba franceză: *Histoire d'Angleterre*, Paris, 1937, p. 306—384; Eus. Popovici, *op. cit.*, vol. IV, 1928, p. 40—48; A. M. Stephensens, *Anglicanism and the Lambeth Conferences*, Edit. Brill, Leiden, 1977, 352 p.; J. Knox l-a considerat pe papa Grigore VII din sec. XI drept «Antihristul» cu cifra 666, după expresia Apocalipsei (13, 18).

Contrareforma papală. Conciliul de la Trident. Războaiele religioase. Pacea din Westfalia (1648) *

La dezorientarea pe care a produs-o Reforma lui Martin Luther și J. Calvin în Biserica romano-catolică decenii întregi papii nu au putut să răspundă decît cu măsuri externe, cu interdict, inchiziție, război și exterminare. Încă în 1552 marele misionar german Petru Canisius (1521—1597) spunea că destrămarea cea mai mare încă tot mai amenința imperiul «creștin», iar cardinalul Carpi spunea, în 1563, că parcă *simte cum se apropie înmormîntarea Romei*. Papii secolului XVI sufereau, în mare parte, încă de aceleași metehne ca și cei din Renaștere.

1. Contrareforma papală

După ce papa Adrian VI (1522—1523) a recunoscut de la început în fața Dietei din Nürnberg în 1523 vina Curiei romane în provocarea schismei confesionale, Clement VII (1523—1534) a salvat protestantismul prin politica sa împotriva împăratului german și va suferi acel *«sacco di Roma»* din 1527, cînd cetatea «eternă» a *fost* jefuită de trupele germane. În loc să se vadă stăpîn lumesc peste Italia — așa cum o visase Cezare Borgia —, Clement al VII-lea a cunoscut cea mai neașteptată înjosire. Urmașul său, papa Paul III (1534—1549), în 1542, a reactivat inchiziția de tip și mai aspru, aprobînd apoi și convocarea conciliului mult dorit, dar l-a închis imediat din calcule politice. Popularul și afabilul papă Pius IV (1559—1565) a pus în sfîrșit capăt nepotismului princiar al papalității.

Una din acțiunile salutare a fost numirea, în 1536, de către Paul III, a unui număr de cardinali de mare valoare, care au colaborat cu tact la ridicarea prestigiului Romei. Printre ei menționăm pe Sadoleto, Contarini, Caraffa, englezul Reginald Pole și alții. A urmat apoi asocierea liberă a celor 60 de oratorieni din Roma în ordinul înființat în 1517 și aprobat în 1544, sub îndrumarea blîndului și evlaviosului Filip Neri. Ordinul și-a creat cu timpul nuclee în Genoa, Veneția, Florența, Neapole, Verona și în alte localități. Din cercurile acestea au ieșit sugestii pentru regenerarea clerului. Mișcarea s-a unit apoi cu ordinul «Teatinilor», înființat în 1524 de cardinalul Cajetan (1468— † 1534) în spiritul unui umanism religios.

Reforma din episcopia Veronei, săvîrșită de Ghilberti, a fost începutul regenerării episcopatului italian, operă continuată îndeosebi în

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

arhiepiscopia Milanului de vestitul episcop misionar Carol Borromeo (1584), apoi în Elveția de Francisc de Sales (1622), în Franța de Vicent de Paul (1660) și de alții, care urmau îndemnurile cardinalului Caraffa, devenit papa Paul IV (1555—1559).

S-a mai asociat și un factor de prim ordin și anume : mistica și scolastica spaniolă. În secolul XVI Spania își trăia epoca celei mai mari dezvoltări culturale și teologice, ea dînd Bisericii papale în acest veac cele mai mari forțe înnoitoare : duhul pietist predicat de Tereza d'Avila († 1582) și de îndrumătorul și duhovnicul ei Ioan al Crucii (1542—1599), precum și ordinul iezuiților lui Ignațiu de Loyola (1491—1556).

După reformă catolicismul a fost salvat politicește de Imperiul habsburgo-spaniol prin Carol Quintul și Filip al II-lea (1556—1598), din punct de vedere al organizării bisericești și al vieții culturale păstrînd trăsăturile aceleiași spiritualități iberice. În haosul primelor decenii erau două curente pentru refacerea catolicismului : cel dintîi pașnic, gata la concesiuni și acționînd cu mijloace interne, reprezentat de oratorieni, de mistica spaniolă și de grupul așa numit al «expectanților», al *tratativelor pașnice cu protestanții* ; al doilea, autoritativ, cu mijloace exterioare, susținut de inchiziția spaniolă a lui Caraffa, viitorul papă Paul IV (1555—1559).

Cu astfel de forțe, Biserica romană a pornit pe drumul regenerării proprii. A fost un proces greu și îndelungat. Dar este de reținut că, față de aceste forțe, însăși papalitatea a avut la început o atitudine șovăitoare și interesată. Ea s-a temut de doi dușmani : de tendințele autonomiste ale conciliarismului (îndeosebi papii Clement VII și Paul IV) și de pretențiile național-politice ale împăratului habsburgic care, deși catolic, ducea politică de împăcare atît cu papa cît și cu Luther. De aici au urmat neîncetatele diete și conferințe la care se încerca împăcarea. Toți papii dintre anii 1520 și 1550 se temeau să convoace conciliul pe care îl cereau împăratul și creștinătatea apuseană, căci mulți *dintre conducătorii* bisericești credeau că papa este mai mic decît conciliul, iar pe de altă parte se temeau de împărat că-și va impune puncte de vedere favorabile sieși.

2. Conciliul tridentin

Pînă la urmă, conciliul «tridentin», numit după numele latinesc al orașului italian Trento, cel mai sudic oraș din Imperiul habsburgic, s-a ținut în trei sesiuni și a avut o istorie zbuciumată. Convocat pentru 1 decembrie 1542, *Conciliul s-a putut deschide abia la 13 decembrie 1545* cu 25 de episcopi al căror număr a crescut pînă la 70, restul pînă la 255 de votanți fiind egumeni și generali ai ordinelor călugărești, care votau și ei. Sesiunea întîia a durat pînă la 11 martie 1547 ; a doua din 1 mai 1551 pînă la 28 aprilie 1552, iar a treia din 13 ianuarie 1562 pînă la 4 decembrie 1563, în total mai bine de 4 ani răsfirați în răstimp de 18 ani. La ultima sesiune au participat doar 199 de episcopi, 7 abați și 7 generali de ordine monahale. Așa s-a încheiat al XIX-lea conciliu general al Bisericii romane. Întreruperile se datorau motivelor politice care au dominat cu totul relațiile dintre papi și împărat pînă la 1560,

făcînd ca unii, de pildă papa Paul IV, nici să nu accepte deschiderea conciliului în tot timpul pontificatului său, fiind în război.

Papa se temea de influența împăratului, care ducea o politică de concesiuni față de protestanți, le aprobase introducerea potirului și căsătoria clerului, iar la ședințele sesiunii a doua protestanții erau chiar invitați să vină la Trident, concesiuni pe care le susținea și o parte din clerul catolic. Împăratul mai cerea să se discute în primul rînd chestiunile disciplinare și să se curme abuzurile care provocaseră atîta scandal (pofta după bani, impozitele papale, indulgențele), reforma morală a clerului și disciplinarea lui, pe cînd papilor și cardinalilor le-a venit greu să aprobe așa ceva; ei cereau întîi discutarea problemelor dogmatice. Mai veneau și pretențiile absolutiste imperiale și simțul de autonomie al unor episcopi, care afirmau că papa va trebui să se supună conciliului. De aceea, pretextînd izbucnirea unei molime de ciumă, papa a mutat ședința la Bologna, pe teritoriul italian, unde influența Romei era asigurată. Împăratul Carol Quintul a protestat; delegații spanioli, care erau cei mai bine pregătiți, împreună cu cei germani, au rămas la Trident. Și astfel ședințele de la Bologna, continuate pînă în septembrie 1549, erau fără importanță. Cu greu s-a mai întrunit sesiunea a II-a în 1551, dar — după cîteva ședințe — temîndu-se de o expediție militară la Innsbruck a principelui protestant Moritz de Saxa contra împăratului, s-a dizolvat din nou și s-a mai întrunit abia peste 10 ani în 1562 cînd iezuiții și fanaticul împărat Filip II dominau Europa. Ședințele s-au ținut în comisii (congregații) de teologi și canoniști, în număr de 25. Prezidau legații papali. În ultima sesiune, cînd s-au pus problemele disciplinare, a dominat un spirit autoritar iezuit, însuși generalul ordinului, Lainez, fiind de față. Nu se mai vota pe națiuni, ca la Constanz ci după majoritate. Participarea a fost slabă. Cei mai atașați papei erau italienii, care formau două treimi din cei prezenți, cîtă vreme germanii (în prima etapă abia 2) și spaniolii, conduși de un spirit mai liberal, cereau o reformă mai radicală. Ultima perioadă a conciliului a salvat caracterul centralist papal — deși n-a putut dogmatiza infailibilitatea — supunînd spre aprobare totul papei.

Prin actul final al conciliului dat în 1564 de papa Pius IV, Biserica română a fost individualizată ca «Biserica romano-catolică» față de Protestantism și Ortodoxie, ea pierzînd orice interes pentru autentica Ortodoxie, deși în numele ei se convocase conciliul. Astfel prin Trident s-a inaugurat istoria «Bisericii papale» cu autoritate pontificală deplină.

S-au luat două feluri de hotărîri: «*canones de fide*» sau decizii de ordin dogmatic, prin care s-au revizuit aproape toate punctele doctrinare atacate de protestanți, fixîndu-se concepția catolică, iar pentru disciplina și administrația bisericească s-au adus «*decreta de reformatione*».

Dintre deciziile dogmatice au fost: afirmarea Sfintei Tradiții ca izvor de credință de aceeași autoritate cu Sfînta Scriptură, pentru a combate eroarea protestantă care admitea numai pe aceasta din urmă; fixarea Vulgatei ca text oficial catolic (publicată în două ediții ofi-

ciale zise sixtine, de către papa Sixt al V-lea în 1585—1590, în 1590 și 1592, cu destule greșeli, incluzînd și cărțile deuterocanonice neafiate în textul ebraic); pentru combaterea teoriei protestante despre imputația justificării «sola fide», conciliul fixa părerea asupra păcatului strămoșesc, afirmînd apoi necesitatea faptelor bune și primirea celor 7 Taine, care au valoare «ex opere operato». Dintre Sfintele Taine s-a subliniat îndeosebi transsubstanțiația euharistică și sfințenia Tainei căsătoriei, iar doctrina despre purgatoriu, îndulgențe și cinstirea moaștelor și icoanelor, care provocase cele mai multe scandaluri, abia a fost atinsă, definindu-se în termeni prevăzători și precizîndu-se doar unele garanții de evitare a abuzurilor. În felul acesta a fost salvat caracterul harismatic-bisericesc al catolicismului.

Dintre hotărîrile disciplinare era supravegherea mai bună a religiozității laicilor, obligați să se spovedească și să se cumînece, să asculte slujbele în limba latină, cea națională era interzisă, și predicile încredințate numai ierarhiei. Pentru întărirea conștiinței dogmatice, conciliul a încredințat papei publicarea unei «Confessio fidei tridentina» în 1562, pe care era chemat să jure fiecare cleric și nou convertit în semn de ascultare față de Roma, după cum s-a editat și un «index librorum prohibitorum», iar ca manual dogmatic s-a publicat în 1566 un «catechismus romanus» pentru preoți, devenit carte simbolică obligătorie. Pentru viața de cult s-a hotărît editarea cărților respective: *Breviarum romanum* sau *Molitfelnicul* (publicat în 1568) și *Missale romanum* sau *Liturghierul* publicat în 1570, cu numeroase greșeli, într-o limbă care elimină aroma graiului bisericesc. Pentru pregătirea și supravegherea clerului s-au prevăzut Seminarii teologice în fiecare eparhie sub conducerea episcopului, examene și concursuri la primirea în funcțiuni, vizitarea regulată a parohiilor, integrarea mînăstirilor în eparhii, ținerea sinoadelor eparhiale anuale și a celor mitropolitane la trei ani, interzicerea colectelor și indulgențelor (rezervate de acum numai papei) prin instituirea dispozițiilor judecătorești ș.a. Printre multele schimbări s-a aflat și inversarea facerii semnului Sfintei Cruci, și anume cu palma deschisă — deci fără simbolism — și de la umărul stîng spre cel drept, contrar învățăturii Sfîntului Ignatiu al Antiohiei († 107) și a confirmării de pe la 1210 a însuși papei Inocențiu III (1198—1216) ca semn ortodox.

Reforma «in capite et membris» nu s-a realizat nici acum complet; rezultatele conciliului nici nu au fost observate imediat. Țările cu tendințe naționale ca Spania și Franța n-au îngăduit publicarea hotărîrilor tridentine în cuprinsul lor decît mai tîrziu, și atunci numai în măsura în care ele nu atingeau suveranitatea regală. Italia, Portugalia și Polonia le-au primit imediat datorită puterii politice și misionare a iezuiților, care reușiseră să le impună. Bavaria care obținuse potirul pentru laici și recăsătorirea preoților n-a putut păstra timp mai îndelungat decît prima dintre aceste concesiuni. În schimb, centralismul papal, condus energic de iezuiți, a căutat în toate chipurile, mai ales prin întruniri provinciale, în Germania și în alte state, să regenereze catolicismul, așa încît epoca aceasta poate fi numită «contrareformă»,

pentru că acționa spre stăvilirea Reformei și în același timp realiza și o reformă internă a catolicismului.

O mulțime de colegii în Roma, Franța, Germania, Ungaria, Polonia și Belgia au fost înființate pentru readucerea protestanților, ba chiar și a ortodocșilor și a eterodocșilor la catolicism. Îndeosebi papa *Grigore XIII* a *creat* o întreagă armată de dascăli și de ordine care susțineau această operă de refacere.

În 1582 papa Grigorie XIII (1572—1585) prin bulla *Inter gravissimas»* îndreptă calendarul iulian, fixînd ca ziua de 4 oct. să devină 15 octombrie 1582, suprimînd deci zece zile, adăugîndu-se o zi la toți anii divizibili prin 4, numit de atunci calendarul gregorian, care este în uz în Apus pînă în zilele noastre. Papa Sixt V a înființat tipografia Vaticanului, a organizat curia papală în 15 congregații noi, a terminat marile clădiri de la Biserica Sfîntul Petru și Capela sixtină. Nunțiaturile papale coordonau și supravegheau în toate capitalele unitatea de acțiune papală și apărau o mulțime de institute de binefacere. Jertfele cu care se ridicase acest prestigiu erau mari. Inchiziția a dat în cei 330 de ani de existență peste 30.000 condamnări, adeseori nu numai în cazuri strict religioase, ci și politice și civile. Morala iezuită a rămas pînă azi proverbială, ca un caz de norme și reguli caracteristice, cu concesiunile probabilismului său, cenzura indexului, care condamnase și oameni de știință ca Galileo Galilei (1564—1642) și Nicolae Copernic (1473—1543), filosofi ca Giordano Bruno (1550—1600), care a fost ars de viu, apoi Toma Campanella (1568—1639), care a stat 27 de ani închis în Spania catolică, în fine, Blaise Pascal (1623—1662) și Descartes (1596—1650), ale cărora scrieri, ca și multe altele, au fost prohibite, sînt cîteva cazuri celebre. Mai veneau amenințările interdictului, apoi patimile provocate de bulla *«In coena Domini»*, prin care erau excomunicați festiv, în fiecare an la Joia Verde, toți ereticii și protestanții; apoi silniciile cu care s-au săvîrșit așa numitele «uniri cu Roma», a rutenilor în 1595, o parte a românilor din Transilvania în 1701, a nestorienilor și monofiziților orientali tot în acest timp, uniri săvîrșite de iezuiții aprigii congregații *«De propaganda fide»*, înființată în 1622, de papa *Grigore XV (1621—1623)*, în fine, toate războaiele religioase. Astfel se constată că în principal catolicismul post-tridentin se deosebea de cel medieval doar prin modernizarea mijloacelor și precizarea mai îndeaproape a planurilor.

Din istoria mișcărilor reformatoare se desprinde că niciuna din ele nu s-a putut lăți decît cu prețul multor suferințe și chiar războaie. Acest lucru s-a întîmplat atît în Germania, Elveția și Olanda cît și în Anglia și Scoția. La început lupta a fost susținută de politica lui Carol Quintul, apoi de cea a fiului său Filip al II-lea, care, în 1588, prin planul de cucerire a Angliei reformate cu ajutorul *Invincibilei Armada*, deschidea veacul luptelor religioase. Liga nobililor protestanți din Germania s-a închegat pe rînd în dietele și convențiile care au urmat dietei din 1526 de la Spira, socotită ca prima acțiune unitară religios-politică a luteranilor. Tratativele și provocările dintr-o parte și din alta au durat pînă în 1532, cînd au luat un caracter mai agresiv prin revolta de la

Leipzig, iar din 1537 răscoala armată a protestanților a fost generală. Lupte locale și generale s-au dus între 1537 și 1555 aproape pretutindeni. În 1547 Liga smalkaldică a protestanților a fost zdrobită prin trădarea ducelui Moritz de Saxa, conducătorii protestanți urmînd să fie trimiși la conciliul de la Trident ca să primească condițiile de împăcare cu catolicismul. Dar papa tocmai transferase sesiunea la Bologna și de aceea împăratul dictă *Interimul din Augsburg din 1548*, prin care obliga pe protestanți să asculte de autoritatea papilor și a episcopilor, să-și reducă la minimum celelalte diferențe doctrinare, putînd în schimb primi preoți căsătoriți și împărtășirea sub ambele forme.

Soluția n-a mulțumit nici pe unii nici pe alții; de aceea cînd în 1551 s-a convocat a doua sesiune tridentină, împăratul a obligat pe luterani să-și trimită delegații acolo ca să se înțeleagă. Atunci Moritz de Saxa trădă de astă dată pe împărat și porni contra lui cu război. Împăratul Carol Quintul, văzînd eșecul politicii sale, a încheiat în 1553 convenția de la Passau, și în 1555 pacea religioasă de la Augsburg, care încheia o epocă din istoria protestantismului. Pacea recunoștea principiul *cujus regio ejus religio, cui aparține regiunea aceluia să fie și religiunea*, adică conducătorul provinciei determină caracterul religios al provinciei sale. Cine nu era mulțumit emigra cu avut cu tot; dar principii catolici care treceau la protestantism își pierdeau bunurile, bunuri care rămîneau rezervate catolicilor (reservatum ecclesiasticum); în fine, protestanții nu mai puteau usurpa episcopiile catolice.

Luptele se întețiră, mai ales după Conciliul tridentin. Cea dintîi provincie «recîștigată» a fost Bavaria, prin ducele Albrecht V și prin misiunea neîntreruptă a predicatorului iezuit Petru Canisius († 1597). Iezuiții au cîștigat apoi teren la Köln, München, Innsbruck, Viena și Praga, iar centrul misionar se stabili la Ingolstadt. Nobilii protestanți erau scoși din Diete pretutindeni unde catolicii erau în majoritate. Valea Rinului, Westfalia, Austria cu Stiria și Carintia au fost recatolicizate în mare parte. Conflictul de la Donauwärth din 1608 este semnificativ.

3. Războaiele religioase

Conflictele s-au înmulțit pînă cînd ambele tabere s-au înarmat, protestanții cîștigînd și alianța Franței, aflată în dușmănie cu Habsburgii, iar catolicii au format o ligă între ei, așteptînd numai prilejul pentru a se încăiera.

Acest prilej l-au dat împrejurările din Boemia, unde *«utraquiștihusiți»* și *«frații moravi»* obținuseră, în 1606, libertatea cultului printr-o carte maiestatică. Uzul potirului și căsătoria preoților erau intrate adînc în tradițiile lor, încît ei au răspuns cu arma în mînă cînd împăratul Matthias II (1612—1619) a început să restringă aceste libertăți. Răsculați în 1618, *«utraquiștii»* asediară primăria din Praga. Cu acest prilej a început cunoscutul război religios de 30 de ani (1618—1648) la care au luat parte toate puterile catolice și protestante din centrul, vestul și nordul Europei și care s-au sfîrșit cu pustiirea Germaniei, cu cîștiguri teritoriale suedeze și franceze și cu asigurarea libertății confesionale.

Războiul de 30 de ani a avut următoarele faze : boemo-palatină (1618—1623), daneză (1625—1635) și suedo-franceză (1635—1648), în care s-a impus ca «mare condotier» ducele Albrecht Wallenstein (1634), generalisimul armatelor imperiale catolice și s-au manifestat mercenarii, companiile de ordonanță și oștile țărănești, provocînd mari dezastre.

Prima fază a pus pe împăratul Germaniei Ferdinand II, aliat cu Maximilian I de Bavaria (1597—1651), față în față cu regele «de iarnă», Frederic V Palatinul al Boemiei, secondat de Franța, care voia căderea Habsburgilor. Lupta de la Muntele Alb de lîngă Praga, din 8 noiembrie 1620, a fost cîștigată de imperiali. Urmarea a fost interzicerea protestantismului în Boemia, Moravia, Silezia, Austria, precum și a calvinismului, introdus deja în teritoriile palatinale. Cei care n-au vrut să treacă la catolicism, mai ales nobili, au trebuit să emigreze ; teroarea a făcut pe mulți să-și «vină în fire», cum ziceau iezuiții. Dar războiul nu s-a sfîrșit.

În faza a doua a intrat în luptă regele Christian IV al Danemarcei (1588—1648) care cerea «restituirea», adică luteranizarea episcopiilor germane din nord-vest, în Schleswig și Holstein. Dar pacea de la Lübeck din 1629 obliga Danemarca să renunțe la pretenții și făcea din Habsburgi stăpînii deplini ai situației.

În faza a III-a s-a angajat și regele Gustav Adolf al Suediei (1611—1632) fiind subvenționat de Franța cardinalului Richelieu (1585—1642). După intrarea suedezilor în acțiune nu mai putea fi vorba de distrugerea protestantismului, așa că după victoriile suedeze din 1635 s-a încheiat o pace separată la Praga, care a ratificat cuceririle protestante din ultimii 40 de ani.

A IV-a fază a războiului religios a fost plină de hărțuieli și pustiiri vreme de 13 ani, pînă la 1648, duse de armatele suedeze și franceze, sub directa îndrumare a cardinalului Richelieu, al cărui scop era să ruineze casa de Austria. La Münster cu francezii și la Osnabrück cu suedezii s-a negociat celebrul tratat de pace din Westfalia, în octombrie 1648. Tratatul asigura libertatea religioasă și egalitatea Protestantismului luteran și calvinist cu Catolicismul care era recunoscut ca «Biserică» egal îndreptățită. Numai uniunea «fraților cehi», în frunte cu pedagogul Ioan Amos Comenius, episcopul lor, nu a fost inclusă în toleranță ; de aceea Comenius a cerut prin scris să se realizeze «o reformă generală radicală», mai temeinică decît au inițiat-o Hus, Luther și Calvin. Dar lucrarea sa a rămas necunoscută.

Astfel, «pacea din Westfalia», din 1648, deschidea porțile «pluralismului teologic și bisericesc». În fond, frămîntările și luptele de un secol, între 1555 și 1648, între catolici și protestanți se sfîrșeau din punct de vedere teritorial cu un «status quo», plătit cu pierderea bogățiilor de ordin cultural, cu secătuirea economică și încrîncenare confesională.

De aceea, Ioan Amos Comenius (1592—1671) vedea în contrareforma papală «seducțiunile Antihristului» apocaliptic. Abia în 1781 a înțeles «iluminatul» împărat Iosif II (1765—1790) să dea celebrul său «Patent de toleranță» pentru necatolici, care acorda acestora drepturi civile, egalitate în fața legii, intrarea în bresle, în orașe, în școli, căsă-

torii mixte și altele în cuprinsul Imperiului german-habsburgic. Era o măsură de îndulcire a raporturilor interconfesionale, după ce intoleranța catolică absolutistă, promovată de împărat și de regi, a eșuat în Țările de Jos, în Franța de după Ludovic XIV (1643—1715), în Polonia. Măsurile represive din 1729 împotriva scrisului protestant, ca și decizia din 1761 a împărătesei Maria Tereza (1745—1765), prin «Constitutio criminalis» care pedepsea aspru delictul părăsirii catolicismului, s-au arătat ineficace. Dar nici «Patentul de toleranță» nu a dăinuit neatins, așa că animozitățile confesionale atrăgeau după sine și pe cele politice.

BIBLIOGRAFIE

A. D. Wright, *The Counter-Reformation. Catholic Europe and the nonchristian World*, London, 1982; E. Iserloh, J. Glazik and H. Jedin, *Reformation and Counter Reformation*. Trad. din limba germană, London, 1980, XX — 795 p.; H. Jedin, *Il Concilio di Trento*, t. IV, 2, Brescia, 1981; H. Jedin et P. Prodi, *Il Concilio di Trento come crocevia della politica europea*, Bologna, 1979; Despre istoria papalității la L. Banka, L. Pastor, E. Denifle, L. Haller și Fr. Seppelt, R. Bäumer, *Concilium Tridentinum*, Darmstadt, 1979, X — 564 p.; M. Pacant, *Histoire de la Papauté*, Edit. Fayard, Paris, 1976; Bihlmeyer-Tüchle-Vicaire, *op. cit.*, vol. 3, p. 240—331 și bibliografie, p. 478—509; Franzen, *op. cit.*, p. 295—310; H. Jedin, *Geschichte des Konzils von Trident*, ed. II, Band IV, vol. 1 și 2, Freiburg im Br., 1951—1964, 3-e Aufl., 1975; și traducerea franceză: *Le concile de Trente*, Paris, 1965—1970; K. D. Schmidt, *Die katholische Reform und die Gegenreformation*, Göttingen, 1975; J. Delumeau, *Réforme catholique (Contreréforme)*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 13, Paris, 1968, p. 1065—1068; L. Villaent, *La Restauration catholique (1563—1648)*. Histoire de l'Eglise sous la direction de Aug. Fliche et V. Martin, t. XVIII, 1, Paris, 1960; L. Willaert, *Après le concile de Trente*, Paris, 1960; A. Dupront, *Le concile et les conciles*, Paris, 1960; E. Préclin et J. Jarry, *Les luttes politiques et doctrinales aux XVII-e et XVIII-e siècles*. Histoire de l'Eglise sous la direction de Aug. Fliche et V. Martin, t. XIX, (1 et 2), Paris, 1955—1956; G. Schreiber, *Das Weltkonzil von Trident*, 2 vol., Freiburg im Br., 1951; J. Delumeau, *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*, Paris, 1971, 358 p.; P. Miguel, *Les guerres de religion*, Paris, 1971, 594 p.; R. Maudron, *L'Europe absolutiste (1649—1775)*, Edit. Fayard, Paris, 1977; Y. Congar, *L'Eglise de St. Augustin à l'époque moderne*, Edit. Cerf, Paris, 1970, 484 p.; P. Chaunu, *La civilisation de l'Europe clasique*, Paris, 1966; Th. S. Kuhn, *La révolution copernicienne*, Paris, 1973, 335 p.; Wil. Shea, *La rivoluzione intelettuale di Galileo*, Roma, 1974; J. Jancek, Valdštein (Wallenstein), 1583—1634, Praha, 1978, 587 p.

În românește: M. Șesan, *În problema papalității*, în «Mitropolia Banatului», XII (1962), nr. 7—8, p. 344—352; Idem, *Orthodoxie, histoire d'un mot*, în «Istina», nr. 4, Paris, 1970; Idem, *Despre Ortodoxie și Catolicitate*, în «Ortodoxia», XIII (1961), nr. 2, p. 156—168; Idem, *Circulația cuvîntului «orthodox» în Apus*, în «Mitropolia Ardealului», I (1956), nr. 3—4, p. 240—253.

Controverse și învățături noi în Biserica romano-catolică. Galicanismul. Jansenismul *

Marea criză prin care a trecut Biserica romană în timpul reformei a lăsat urme adînci în sînul ei. Unele din acestea erau din domeniul doctrinal, așa numitele dispute despre har, dintre care mai importante sînt molinismul, jansenismul și quietismul, iar în domeniul administrativ-organizatoric îndeosebi autonomismul galican, febronianist și iosefinist.

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

Pentru a afirma o concepție mai optimistă despre om și despre mîntuirea lui teologii iezuiți care au ajuns să îndrume dezvoltarea spirituală a catolicismului post-tridentin, au căutat să afirme mai cu tărie rolul voinței și al faptelor omenești în opera de mîntuire. Cu aceasta ei au căzut într-un semi-pelagianism care a dat naștere la îndelungate și pătimașe certuri, pe de o parte între ei și dominicani, iar mai tîrziu între ei și janseniști. Controversa era o reînviere a vechilor dispute dintre augustinienii predestinațianiști și pelagieni, iar în Evul mediu între scotiști și tomiști sau între dominicani și franciscani.

Primii afirmau să omul și-a pierdut libertatea voii prin păcatul strămoșesc și că numai prin darul divin, Dumnezeu hotărăște și pentru ea voiește El mîntuirea prin predestinația Sa. Ceilalți afirmau că voința și libertatea omului nu s-au nimicit, cel mult au slăbit, dar nu în așa măsură încît să nu poată cunoaște pe Dumnezeu și să-L urmeze. Viața creștinului stă deci în disciplinarea voinței spre fapte bune. În pastorația lor, duhovnicii iezuiți făceau adeseori uz de distincția între păcatele grele și ușoare, între faptele permise și nepermise, căutînd să justifice, uneori, cu fapte bune numai după formă deși intenția ar fi *fost rea sau invers*, după metoda cunoscută a «rezervei mintale» sau a «probabilismului». Folosirea cazuisticii ajungea astfel să eludeze adeseori prescripțiile imuabile ale legii conștiinței, în cazul că se găseau cîteva motive sau autorități doctrinare care dădeau justificare. Cel mai cunoscut manual pentru «cazurile de conștiință» a fost întocmit pentru duhovnici de spaniolul Escobar (1669), după numele căruia genialul scriitor francez Blaise Pascal (1623—1662) a creat cuvîntul «escobarderie» sau subterfugiu, vorbă în doi peri, șiretenie. Se naște în felul acesta o conștiință laxă, superficială și ușuratică, cu optimism moral exagerat, care poate duce la duplicități condamnabile, prin care scopul adeseori scuză mijloacele, chiar dacă această celebră maximă nu se găsește *exprimată în literatura respectivă*.

Expresia : «omnia ad majorem Dei gloriam» era astfel umbrită pentru că păcatele justificate cu atîta ușurință nu mai puteau fi spre gloria lui Dumnezeu. Acest spirit de exploatare a situației și de acomodare prea ușoară a provocat conflicte în mai multe rînduri și locuri, mai ales între cei scrupuloși.

1. *Controverse teologice*

Prima fază a disputei haritologice era provocată din rivalitatea între universitatea liberă din Louvain (Belgia) și iezuiții stabiliți îndeosebi la Douai. În *grupul dintîi era profesorul* Michel Baius (1589), care afirma că dreptatea sau sfințenia lui Adam nu consta într-un adaos de har (donum superaditum), cum ziceau iezuiții, ci era sădit în fire, de aceea procesul îndreptării nu țintește atît spre iertarea păcatelor pe bază de fapte bune, cît mai ales spre schimbarea interioară. Omul nu poate pretinde satisfacție și răsplată în urma faptelor sale care — de la căderea lui Adam — sînt mai multe rele. Totuși, omul e liber extern, dar intern se află sub imperiul harului.

Învățătura aceasta avea asemănare cu calvinismul și de aceea n-a fost bine primită. Doctorii Sorbonei au cenzurat 18, iar Roma 79 teze din învățătura lui Baius care, deși era sprijinit de miile de studenți și de burghezimea Țărilor de Jos, a trebuit pînă la urmă să retracteze. Iezuiții care l-au combătut cel mai mult au fost olandezul Leonard Lessius (1623) și mai ales castilianul Ludovic Molina (1600). Opera acestuia din urmă despre «Armonia dintre libertate și har», apărută în 1588, afirma că voința omului colaborează de la sine, sau se opune liber harului. Dumnezeu știind din veci ce are omul bun să facă în cutare sau cutare împrejurare, îi oferă harul, grația eficientă spre a acționa liber și suficient, pe cînd celui rău, pe care la fel îl cunoaște din veci, îi oferă numai grație suficientă, dar nelucrătoare. Această învățătură a fost dusă mai departe și chiar mai pregnant — deși nu așa de extremist — de vestitul profesor din Portugalia Francisc Suárez (1617) care în «Congruismul» său afirma că harul divin se îmbină sau se potrivește cu capacitățile omului sau cu libera lui decizie. În orice caz factorul uman primează. În felul acesta nu e de mirare că *molinismul* a fost denunțat mai ales de Dominic Banez — profesor dominican la universitatea din Salamanca, în Spania — ca un semipelagianism care contrazice pe Augustin și pe Thomas de Aquino († 1274). Cele două partide se acuzau reciproc de erezie. Controversa a fost supusă spre judecată Scaunului roman care a condamnat pe rînd 110 teze moliniste, dar apoi — sub influența iezuiților, îndeosebi a vestitului cardinal Bellarmin (1542—1624) — a achitat ca libere ambele teorii, îngropînd toată controversa. Dar de aici înainte a supus controlului inchiziției orice scriere polemică din partea uneia sau a alteia din cele două partide opuse.

2. Controversa galicană

În Franța nicicînd puterea papei n-a fost prea mare datorită dezvoltării simțului de libertate al poporului și mai ales *Sancțiunii programatice* de la Bourges din 7 iulie 1438. Cartea celebrului sorbonist Phithou «Les libertés de l'Eglise gallicane» din 1594 afirma independența regelui în cele politice și dreptul lui de control asupra Bisericii. În același timp mai afirma că în Biserică autoritatea supremă nu e papa, ci conciliul, așadar vechea teorie a conciliarismului. Parlamentul și regii decideau la numiri de episcopi, la control, la administrarea veniturilor bisericești. În 1605 profesorul de teologie Edm. Richer fusese oprit de a publica operele conciliaristului J. Ch. Gerson (1362—1428). Atunci Richer s-a pus sub scutul parlamentului și tipări, pe lîngă operele în trei volume ale marelui teolog din sec. XV, un tratat *«Despre puterea bisericească și politică»*, susținînd conciliarismul și independența regalității. Dar cardinalul Richelieu (1585—1642) i-a stors, prin amenințări, retractarea.

Conflictul dintre Franța și papalitate a luat o deosebită gravitate sub Ludovic XIV (1643—1715), monarhul absolut, din pricina dreptului exteritorial sau de azil pe care îl avea ambasada franceză din Roma. Conflictul din 1662 forță pe papă să ceară scuze. În afară de aceasta, Ludovic XIV anula dispense și decizii papale, suprima ordine călugă-

reşti etc. Şi mai mare a fost tulburarea pe tema «dreptului regal» recunoscut de tradiţie încă din sec. al XII-lea, anume : ca numirile de episcopi şi egumeni să le facă regele, iar venitul din timpul vacanţei să-l ia tot el. Papa protestă de trei ori ameninţînd cu interdictul. Atunci regele convoacă în 1682 clerul francez la Paris şi acesta a dat celebra : «Declaratio cleri gallicani», în patru puncte : 1) papa nu are autoritate *«in temporalibus»*, ci numai *«in spiritualibus»* ; 2) dar şi aceasta e limitată de conciliile generale, cum s-a stabilit la Constanz (1414—1418) ; 3) autoritatea papei mai e îngrădită de vechile libertăţi ale Bisericii galicane ; 4) deciziile dogmatice sînt infailibile dacă sînt consimţite de Biserică. Ideile Declaraţiei fuseseră formulate încă din 1663 de către autoritatea cunoscută a Facultăţii de teologie Sorbona, iar acum redactarea lor se datora celui mai distins dintre episcopii francezi, lui Jaques Bénigne Bossuet († 1704), episcop de Meaux. Toţi învăţaţii Franţei au aprobat «Declaraţia», căreia Bossuet i-a mai adăugat şi o «Apologie», precum istoricii Maimbourg, Le Nain de Tillemont 1637—1698, Launoy, Alexandre Noël şi Fleury. Deciziile au fost promulgate cu putere de lege în toată ţara, obligînd pe orice profesor de teologie să le semneze, iar episcopii şi toţi ceilalţi care nu ar fi voit să semneze nu li se va aproba să ceară confirmare de la Roma în funcţiile lor. 35 episcopi rămaseră nehirotoniţi. Între timp papa condamnă «Declaraţia» şi anulă dreptul de azil al legaţiei franceze din Roma, iar pe consul îl excomunică. Regele a răspuns la aceste măsuri prin anexarea posesiunilor papei în Franţa. Se prevedea o schismă, dar împrejurări deosebite şi dintr-o parte şi din alta l-au silit la concesiuni, aşa că regele ridică opreliştea pentru cei 35 episcopi (1693), menţionînd totuşi articolele «Declaraţiei», în timp ce se năpusti asupra hughenoţilor, anulînd la 22 octombrie 1685 edictul de toleranţă de la Nantes. Lupta a rămas nedecisă, formal cîştigată de papă, dar în realitate ideile galicane persistînd în Franţa şi în sec. XIX.

3. Controversa jansenistă

Olandezul Cornelius Jansenius, profesor de teologie din Louvain, apoi episcop de Ypres în Belgia (1585—1638), a iniţiat în 1636 împreună cu un cerc de teologi şi savanţi — ca francezul Jean du Vergier de Hauranne († 1643), abate de Sf. Cyran, mai tîrziu la Port-Royal, un erudit şi riguros adversar al iezuiţilor — planul unei reforme a evlaviei şi credinţei catolice pe care o vedea subminată de cazuistica şi probabilismul uşuratic. Jansenius îşi alesese partea doctrinară şi abatele de St. Cyran pe cea practică-administrativă. Corespondenţa lor despre «marea problemă» se ducea în secret şi sub pseudonime. Aşa a apărut mai întîi lucrarea francezului despre ierarhia bisericească (1637) în care, în opoziţie cu centralismul papal, susţinut de iezuiţi, se afirma galicanismul, care de fapt a şi fost sprijinul principal al mişcării janseniste.

Dar mai mare răsunet a avut între teologi opera «*Augustinus*» a lui Jansenius, publicat la doi ani după moartea lui, citînd de 30 de ori operele antipelagiene şi de 10 ori altele ale episcopului din Hippo Regius (Fer. Augustin). Reluînd învăţătura lui Baius, Jansenius susţinea un

augustinism riguros, explicat cu multă finețe psihologică și logică. Cartea a fost interzisă, dar ideile ei s-au răspîndit repede în Franța.

Fostul abate de St. Cyran a cîștigat mare vază, mai ales după ce se mutase în mînăstirea Port-Royal des Champs, unde s-au adunat o serie de oameni învățați cu vază, ca Antoine Arnauld († 1694); savantul Pierre Nicolas († 1695), celebrul polemist anti-protestant, genialul Blaise Pascal (1623—1662), marele istoric Le Nain de Tillemont (1637—1698), chiar scriitori ca: Claude Lancelot († 1695), J. L. La Fontaine († 1695), J. Racine († 1699) apoi avocați, savanți, ofițeri etc. În viața literară s-a introdus mai multă demnitate în locul frivolității și vulgarității; în cea politică la fel, prin celebra cuvîntare din parlament a avocatului Antoine Arnauld (încă din 1594) împotriva moralei de acomodare și probabiliste a iezuiților și prin cenzurarea indirectă chiar a moravurilor mai marilor zilei, ceea ce a avut ca urmare întemnițarea, pe timp de cinci ani, a abatelui de către atotputernicul ministru Richelieu. Cel mai mare zgomot l-a produsă în 1643 cartea populară a lui Antoine Arnauld despre *Deasa cuminecare*, în care demasca superficialitatea spovedaniei, deriziunea afirmației că frica de pedepsele vremelnice ale păcatelor e suficientă pentru o bună primire a Tainelor (attritionismus). Întreagă mișcarea jansenistă cerea revenirea la rigorismul și conștiinciozitatea spovedaniei din primele veacuri. Ca să se răzbune, iezuiții care se simțeau grav lezați reușiră să obțină din partea Sorbonei condamnarea a 5 teze din cartea lui Jansenius. Papa Inocentiu al X-lea (1644—1656) care voia să rupă unitatea galicanismului francez, condamnă și el cele 5 teze ale lui Jansenius (1653), la care Arnauld răspunse că decizia papei e dreaptă din punct de vedere juridic (questio juris) dar nu din cel faptic (quaestio facti), unde ea nu poate obliga conștiințele decît la o tăcere respectuoasă.

Supărată, conducerea iezuită a obținut excluderea lui Antoine Arnauld de la Sorbona, ceea ce a avut ca urmare demisia a 80 de doctori sorboniști (1656).

Scandalizat, marele savant, filosof și apologet al creștinismului (în «Pensées»), Blaise Pascal († 1662) a scris atunci (1656—57) celebrele 19 *Scrisori către un provincial*, ajunse încă pe timpul său la 60 de ediții, în care biciuia cu o ironie neîntrecută și într-o limbă franceză perfectă contradicțiile și lipsa de demnitate a moralei promovată de unii iezuiți. Scrisorile circulau subversiv, sub pseudonim. Ele umplură țara întreagă și, mai apoi, traduse în latinește s-au răspîndit în toată Europa. Dîndu-și seama de rătăcirile probabilismului, doi papi condamnară 110 din tezele probabiliste. Dar lupta jansenistă nu s-a sfîrșit. Întrucît regelui-soare Ludovic XIV nu-i convenea curajul și critica janseniștilor, care formau un fel de stat în stat, ba încă sprijiniseră și mișcarea frondistă condusă de cardinalul de Retz, promise distrugerea lor, cerînd clerului francez să se pronunțe contra lor. Cei mai mulți episcopi acceptară — mai ales că regele îi amenințase cu confiscarea veniturilor —, dar în așa fel încît regele se văzu nevoit să ceară papei Clement IX (1667—1669) să cedeze, introducînd așa-zisa «pace clementină» de 10 ani (1669—1679), timp în care mișcarea jansenistă a atins culmea dezvoltării.

Pacea a durat pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea, cînd s-a întrerupt din nou; jansenișții deveniseră o forță redutabilă. Atunci regele Ludovic al XIV-lea a început persecuția contra lor, închizîndu-le mînăstirea, pe care apoi a ras-o de pe suprafața pămîntului, întemnițîndu-i, exilînd pe unii și scoțînd din mormînt cadavrele altora, ba cerînd chiar de la toți funcționarii jurămînt de condamnare a jansenișților. Clerul francez însă era în mare parte de părerea jansenișților care acum aproape nu mai existau fizicește decît peste graniță. Unul din ei, Paschasius Quesnel (1634—1719) a refuzat o catedră la Sorbona pentru că nu voia să depună jurămîntul de condamnare a lui Antoine Arnauld, în schimb ajunsese director la Seminarul oratorienilor din Paris. Aici publică el în 1693, între altele, celebra carte *Reflexiuni morale asupra Noului Testament*, în care ideile janseniste se aflau abil expuse și ascunse sub haina unui galicanism la modă. Cartea a obținut aprobarea și a papei Clement XI (1700—1721) și a regelui Ludovic XIV. Episcopul de Noailles, mai tîrziu arhiepiscopul Parisului, recomandă cartea cu căldură. Iezuiții însă, nu s-au lăsat pînă ce nu au obținut, în 8 septembrie 1713, de la papa Clement XI, care o aprobase, bula «*Unigentus*», prin care erau condamnate în bloc 101 teze din cartea lui Quesnel. Arhiepiscopul Parisului nu acceptă redactarea bulei, apelînd «la un papă mai bine informat și la un conciliu general liber». Papa Inocențiu XIII (1721—1724) excomunică pe apelanți cerînd din 1723 regelui Ludovic XV (1715—1774) *să oblige tot clerul francez să se supună hotărîrii*. S-a ajuns la conflicte scandaloase, care au mers pînă la interzicerea administrării Sfintelor Taine muribunzilor jansenișți, ceea ce umplu aproape tot secolul XVIII cu intervenții prin «biletele de mărturisire» — pentru bula «Unigentus» — ale credincioșilor între episcopat și parlament. Aversiunea *contra iezuiților* a dus la procesul împotriva lor și la desființarea în 1773 a ordinului cavalerilor iezuiți. Mulți clerici și laici jansenișți emigrară în Olanda unde, începînd din 1723, exista un episcopat jansenist la Utrecht, iar din 1757 încă unul la Deventer. Biserica lor s-a unit mai tîrziu cu vechii catolici.

4. Quietismul

De la *quies = liniște, isihie*, quietismul a fost o reacție împotriva evlaviei false. În felul lui, quietismul era o continuare a misticismului și contemplării pasive a begarzilor și a fraților de spirit liber, care au înflorit în Evul mediu în bazinul Rinului, dar mai degrabă era un răspuns față de morala iezuită. El afirmă că desăvîrșirea supremă constă în contemplare pasivă și în iubirea dezinteresată a lui Dumnezeu în așa măsură încît omul să uite orice gînd interesat de răsplată sau fericire, uitînd chiar și de sine însuși. Rugăciunea trebuia spusă fără cuvinte, spovedania externă nefiind necesară. Preotul spaniol Mih. Molinos (1640—1696), întemeietorul quietismului, vestit și apreciat chiar de papă pentru cartea sa *Călăuza spirituală*, apărută în 1675, nu se spovedise 19 ani.

Iezuiții, care s-au simțit și aici cei dintîi lezați, au reacționat, încît în 1687 au fost condamnate 68 teze din opera lui Molinos, iar el a fost închis într-o mînăstire unde muri peste 10 ani (1696).

În Franța, au propovăduit aceleași învățături în mod exaltat călugărul barnabit Lacombe († 1699), prin lucrarea sa *Analiza rugăciunii mintale* (1686) și văduva pioasă Jeanne de la Mothe Guyon (1648—1717). Ei afirmau că iubirea de Dumnezeu trebuie să fie complet dezinteresată ; ea trebuie prețuită ca stare, nu ca acțiune. Scrierile populare, pe care le-au răspîndit, au căzut în mîinile iezuiților, care le-au cenzurat. Lacombe a fost întemnițat 11 ani, murind în 1699 și Jeanne Guyon a fost de trei ori închisă, o dată chiar în Bastilia. Clerul francez a discutat doctrina quietistă în conferințele lui din 1694 și 1695, cînd vestitul episcop Bossuet de Meaux (1627—1704) a dovedit 34 teze greșite.

Lucrarea sa despre rugăciune (1695) a provocat însă reacția arhiepiscopului Fénelon din Cambri (1651—1715) care, în opera sa despre *Viața interioară a sfinților* scrisă în 1697, a susținut oarecum quietismul. Pînă la urmă, denunțat Romei care a cenzurat 23 din tezele lui ca «temerare, scandaloase, periculoase în practică, chiar dacă nu eretice», Fénelon se supuse.

În felul acesta iezuiții rămaseră biruitori în toate aceste controverse. Ca să reușească au inventat pe tărîm practic-liturgic o serie de mijloace noi și străine de spiritul tradițional. Între acestea a fost și «cultul inimii lui Iisus», născut din exaltările călugăriței burgunde Margareta Alacoque (1690). Dominicanii și chiar Curia papală au condamnat această nouă practică, cenzurînd-o. Dar mai tîrziu iezuiții au reușit s-o impună, după cum au făcut și pe alte tărîmuri de activitate teologică și bisericească.

BIBLIOGRAFIE

B. Tierney, *Origins of Papal Infallibility (1150—1350)*, Leiden, 1972, 308 p.; Bihlmeyer-Tüchle — Vicaire, *op. cit.*, vol. 3, p. 353—372 și bibliografie, p. 536—549 și vol. 4, 1967, p. 34—48 și bibliografie p. 522—533; V. Martin, *Les origines du Gallicanisme*, Paris 1939; M. Escholier, *Port Royal, Paris*, 1965; R. Traveneaux, *La vie quotidienne des Jansénistes*, Paris, 1974; L. Cognet, *Le Jansénisme*, Paris, 1961; Idem, *La réforme de Port Royal*, Paris, 1950; Ch. Aug. de Sainte-Beuve, *Port Royal*, 7 vol. Paris 1912—1927; P. Blot, *Le clergé de la France*, 2 vol., Roma 1960; Ch. Michaud, *L'Europe de Louis XIV*, Paris, 1973, 256 p.; I. Grămadă, *Franța lui Richelieu și Mazarin*, Iași, 1971, 390 p.; P. Guth, *Mazarin*, Paris 1973.

Controverse și curente în protestantism *

Caracterul subiectiv al Reformei avea să dea naștere la dezbinări, fiindcă din dezbinare s-a născut. Din clipa în care Sfînta Scriptură rămînea singurul izvor de credință, pe care fiecare o poate interpreta după bunul plac, iar autoritatea Tradiției era înlăturată, s-au născut o mulțime de păreri și direcții doctrinare, căci numindu-se «protestanți», caracterul acesta le-a îndrumat și gîndirea teologică ; totuși în teologie, deși protestau împotriva scolasticii papale catafatice, au aplicat în continuare acest principiu raționalist, crezîndu-se sub ocrotirea Sfîntului Duh.

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

De aceea înșiși marii reformatori Luther, Zwingli și Calvin îi combăteau pe reformatorii mici ca autori de grupări «plebeice», dizidente, sectare, admițînd contra lor chiar și măsuri represive. În această frămîntare reformatoare generală a răsunat și glasul pedagogului ceh Ioan Amos Comenius, episcopul «Uniunii Fraților cehi» (1670), care cerea o reformă și mai radicală și mai generală decît au realizat-o înaintașii săi ; dar ea nu a mai fost aplicată, producînd și mai mare îngrijorare.

Astfel, cînd Luther și landgraful Filip de Hessa afirmau că în chestiuni de credință numai lui Dumnezeu îi sînt credincioși, căci numai cuvîntul Lui rămîne în veac, așa cum scrie în Scriptură, nu și-au dat seama de dureroasele contraziceri pe care le afirmau și pe care experiențe amare îi vor constrînge să le calce spre a înfrunta subiectivismul și libertatea fără frîu în rîndurile anabaptiștilor din Zwickau, ale țăranilor răsculați, sau mai tîrziu ale atîtor teologi care susțineau laicizarea pe care o proclamase libertatea de cugetare.

De aceea, plini de amărăciune, Luther, Melanchton și Bucer se pronunțau adeseori împotriva dezordinii morale și teologice la care ajungeau credincioșii atunci cînd cădeau în libertinaj, dezbinări și controverse, chiar dacă pentru luterani cuvîntul reformatorului de la Wittenberg era socotit ca al unui «papă» și cînd, pe la 1533, pastorii luterani jurau să păstreze neschimbată credința Confesiunii de la Augsburg și a celor trei simboluri. Același lucru îl afirma Calvin care a pronunțat și pedepse de moarte contra celor ce nu credeau ca el în explicarea Sfintei Scripturi. Și totuși stînd sub grija și inspirația aceluiași Sfînt Spirit, cum o afirmau cu accente neîndoielnice «bisericuțele» ca «turmă mică» (Luca 12, 32), ele au început să apară curînd.

Pe continent se precizau două grupări protestante mai mari : luteranismul și calvinismul, pe cînd anglicanismul, care prezenta ceva intermediar între catolicism și protestantism, nu s-a putut menține unitar, ci s-a dezbinat în mai multe dezidențe. Și în cadrul confesiunii respective protestanții s-au dezbinat cu timpul în luterani ortodocși, care respectau litera mărturisirilor de credință, și liberali, care țineau ca normă numai Sfînta Scriptură, și care, și ei iarăși s-au dezbinat în sec. XVII și mai ales în sec. XVIII și XIX în supranaturaliști, care mai recunoșteau încă Revelația, și în raționaliști, care o acceptau numai dacă era în acord cu rațiunea. Desigur, fiecare din grupările sau direcțiile respective urmărea și persecuta partida contrară, călcînd principiul libertății pe care-l enunțaseră.

1. La început, *însuși Luther* mai păstra multe din doctrinele și practicile catolice, iar faptul că el n-a fost un sistematizator, precum și acela că din anumite pricini cărțile simbolice *Mărturisirea de la Augsburg* din 1530 și *Apologia Mărturisirii,* din același an, erau opera prietenului său Filip Melanchton, care era mai moderat, explică de ce nu se poate vorbi de o unitate doctrinară în luteranism. În privința obligativității Sfintei Scripturi, Luther și Melanchton spuneau că și Legea Vechiului Testament cu Decalogul obligă ca și Evanghelia iubirii neotestamentare. Predicatorul din Eisleben, Joh. Agricola, nega însă

acest lucru, ceea ce l-a silit pe Luther să-l combată, socotindu-l «antinomist», adică adversar al Legii, așa încît Agricola a trebuit să se supună.

Cele mai multe controverse s-au iscat în legătură cu *problema îndreptării* sau a justificării. Față de Luther, care afirma că omul se îndreptează numai prin credința în Hristos și în meritele Lui, merite care-i sînt impuse omului printr-un act judecătoresc (actu forensi), declarîndu-l de drept fără a se îndrepta de fapt, în interiorul său fiind decăzut iremediabil, teologul Andr. Osiander din Nürnberg (1498—1552) susținea că omul se schimbă efectiv și în interior. Dar după douăzeci de ani de controversă teza lui a fost respinsă.

În această privință, *F. Melanchton* ca *«praeceptor Germaniae»*, era mai puțin radical, afirmînd că și faptele bune sînt necesare pentru mîntuire. Același lucru îl susținea și teologul și profesorul luteran G. Major († 1572) din Wittenberg. Contra acestei dispute «majoriste» s-a ridicat episcopul luteran Nic. von Amsdorf, susținînd că faptele nu numai că nu sînt necesare, ci sînt chiar un pericol pentru mîntuire. Dar curînd își dădu seama de rătăcirea sa și se corectă în sensul că numai încrederea în bunătatea faptelor e condamnabilă.

Tot sub influența ideilor lui Melanchton s-a născut «controversa sinergistă» susținută de profesorii Jon. Pfeffingen și Victorin Strigen († 1569), în sensul că voia liberă a omului trebuie să conlucreze cu harul divin spre mîntuire, ca la ortodocși; dar N. Amsdorf și mai ales Matthias Flacius Illyricus († 1575) susțineau monergismul, că anume numai harul mîntuiește. Apoi Melanchton susținea, pentru a obține simpatia catolicilor la interimul de la Augsburg, că aspectul disciplinar al catolicismului, ba chiar ierarhia și cultul sînt lucruri indiferente, așa că și cele două tabere s-ar putea înțelege, mai ales că și Melanchton afirma caracterul vizibil al Bisericii și chiar magisteriul ei doctrinar, cu condiția ca să se elimine din catolicism abuzurile care îl denaturaseră.

În sfîrșit, tot Melanchton și ginerele său Gaspar Peucer, în legătură cu Euharistia afirmau mai mult concepția calvinistă decît doctrina luterană a ubiquității, ceea ce a produs acuzația de criptocalvinism sau filipism. A fost combătut după douăzeci de ani de frămîntări de către teologii luterani de centru: Iacob Andreas († 1590), Martin Chemnitz († 1590), cel mai strălucit ucenic al lui Filip Melanchton, Selnecker († 1573) și alții, care au redactat în 1580 «Formula de concordie», ultima Confesiune luterană, care căuta să împace extremele. Concepția zwingliană, potrivit căreia elementele sînt numai simboluri și pe care o susținea în legătură cu Sfînta Euharistie Karlstadt (Andrei Badenstein, † 1541), prietenul lui Luther, a provocat din partea acestuia atîta fanatism, încît Karlstadt a trebuit să plece în Elveția.

Dovadă despre dezorientarea ce domnea în sînul luteranismului este concepția «sincretistă» susținută în sec. XVII de profesorii Georg Calixt din Helmstedt († 1656) și de fiul său Urlich, care spuneau că cele trei confesiuni: romano-catolicismul, luteranismul și calvinismul s-ar putea împăca pe baza credinței Bisericii din primele cinci veacuri la care ar trebui să revină toate.

2. *În calvinism,* cele mai importante controverse din punct de vedere doctrinar erau legate de *predestinație.* Dogma fundamentală a calvinismului, despre predestinația absolută a fost disputată de teologii din Olanda. Astfel, profesorul de teologie de la Leyden, Iacob Arminius († 1609) și mai tîrziu Oldenb Oldenbarneweldt († 1619) și savantul Hugo Grotius († 1645) susțineau pe la 1603 că predestinația nu este absolută, fiind numai o consecință a căderii lui Adam în păcat (infralapsari), încît credinciosul poate colabora cu harul, sau chiar rezista lui ca și păcatului. Împotriva lor s-a ridicat însă profesorul de la Leyden, Francisc Gomarus († 1641), acuzîndu-i de pelagianism, de filocatolicism și pe unii chiar de trădare de patrie; el afirma o predestinație absolută, căci chiar Adam ar fi fost determinat la păcat (supralapsari). Astfel credincioșii olandezi s-au împărțit în două: pătura cultă și înalții funcționari țineau cu Arminius, care afirma într-o apologie numită *Remonstranță* — de aici numele lor ulterior de remonstranți — că nu este moral a face din Dumnezeu autor al răului, așa cum spuneau în vremea veche maniheii; dar la întrunirea de la Dordrecht, din 1618—1619, dominînd grupa lui Gomar, au fost declarați rebeli și scoși din slujbe. Oldenbarneweldt a fost chiar executat, iar Hugo Grotius întemnițat pe viață.

Chiar în sînul Bisericii episcopale s-a format pe la 1560 o sciziune a «latitudinarilor» sau «liberalilor», care făceau concesiuni mai multe în interpretare. În Biserica puritană s-a format pe la 1580 sciziunea independenților, sub conducerea lui Browne, refuzînd orice contact cu statul, afară de administrația bunurilor, și socotind că fiecare parohie e instanță supremă pentru sine; de aici derivă numirea de *congregaționaliști.* O direcție și mai extremă a lor nu admitea nici măcar autoritatea parohiei, coborînd totul la nivelul înțelegerii individuale; de aici numele de *nivelatori.*

Astfel, însuși arhiepiscopul de Canterbury: Wiliam Land († 1645) era contra Romei, dar și a calvinismului, dorind să restabilească «Biserica catolică» din timpul Sfîntului Ciprian, Fer. Ieronim, Sf. Ciril al Alexandriei și Rufin.

3. Față de rigiditatea și spiritul polemic al «ortodoxiei luterane» și calviniste din sec. XVII, s-a pornit, pe la sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII, așa numita mișcare de trezire *Erweckungsbewegung* a *pietismului,* care începu să influențeze întreaga dezvoltare a protestantismului, înviorîndu-l cu noi metode spre noi ținte.

Sătul de acel *«furor theologicus»,* care domina de multă vreme luteranismul și calvinismul prin laicism exagerat, teologi și scriitori ca: J. Arndt († 1621), Labadie († 1674), și mai ales Filip Iacob Spener († 1705) și August Franke († 1727) au pus bazele curentului pietist. În timp ce J. Arndt evoca, în popularele sale cărți *Adevăratul creștinism* și *Grădina raiului,* o întoarcere la un creștinism al iubirii și al pocăinței, Spener formulă în 1675 celebrele sale *«pia desideria»* sau *«dorințe pioase»,* după o mai bună îndrumare a adevăratei Biserici evanghelice. El cerea să se pună mai mult accent pe viața creștină decît pe doctrină, mai multă acțiune decît rațiune, mai multă pietate decît știință,

mai multă iubire decît fanatism, predică vie iar nu savantă, participarea laicilor la opere de binefacere și popularizarea Bibliei chiar și în întruniri particulare.

Dar rectorul Facultății teologice din Wittenberg le-a cenzurat credința și 284 teze le-a respins ca «bigotism afectat».

Fire mai energică, A. Franke de la Halle afirma că «un gram de creștinism trăit face mai mult decît 100 de grame de știință seacă, sau o picătură de iubire valorează mai mult decît un ocean de știință». Franke a înființat, mai întîi o școală pentru săraci, apoi un orfelinat, un seminar, o școală normală, o tipografie, un spital, o farmacie și un institut biblic, care au ajuns cu timpul să formeze un întreg cartier din oraș. Cu ajutorul regelui danez a mai susținut și misiunea externă în India răsăriteană și între iudei, pentru care a înființat și un institut aparte.

Desigur, bigotismul a discreditat cu timpul pietismul, dar acesta a avut o extraordinară influență în viața luteranismului ulterior. Critica adusă de luteranii «ortodocși» n-a putut opri răspîndirea pietismului, care pe alocuri a dus și la formarea de comunități sectare. În acest cadru, istoricul Gh. Arnold (1714) a scris o istorie bisericească în care scotea în relief tocmai pe eretici și pe sectari, criticînd autoritatea Bisericii.

4. Dar cea mai importantă influență a pietismului a constat în convertirea marelui întemeietor al mișcării *herrnhutienilor sau* a «Fraților de comunitate evanghelică» (Brüdergemeinde), numită și «Frații moravi», a contelui Nicolae Ludwig de Zinzendorf (1760), al cărui naș a fost Filip-Iacob Spener și educator Auguste Franke. Contele Zinzendorf s-a dedicat cu pasiune slujirii lui Hristos, a cărui cruce și al cărui sînge deveneau pentru el centrul teologiei. Îndeosebi din 1722, după ce pe moșia sa de la Hutberg din provincia Lausitz s-au refugiat numeroși frați moravi (cehi și germani sudeți) și calviniști, a constituit comunitatea religioasă «Herrnhut», cu trei grupe independente confesional, dar legate organizatoric și misionar: luterani, frați moravi și calviniști. Organizarea era prezbiterană. Socotindu-se mici «eclesiole», herrnhutienii s-au răspîndit în tot nordul Germaniei, în jurul Balticii, în Anglia și America, apoi în India, Groenlanda și în alte părți, susținînd o vie activitate misionară, unii din ei au căutat între 1740—1743 contacte și cu ortodocșii, cu Patriarhia Ecumenică, cu Mitropolia Ungrovlahiei, cu Transilvania. Vestite sînt «lozincile» (Losungen) trase la sorți, ca voite de Dumnezeu, pe care le dădeau la examene, ca și metoda de a citi Biblia întreagă.

Influențat întrucîtva de ideile și acțiunile herrnhutienilor, s-a format *metodismul englez*, înființat de frații Carol Wesley († 1788) și John Wesley († 1791), studenți la Oxford, și organizat apoi de predicatorul George Whitefield († 1770) în 1738, ca o simplă asociație religioasă.

Mișcarea voia mai multă credință și evlavie în viață și de aceea a început să țină predici împotriva înclinărilor rele și să îndemne la pocăință, insistînd asupra lozincii: «mîntuie-ți sufletul chiar în ceasul acesta!». Momentul convertirii, pe care adesea îl forța, îl socotea ca o

erupție a harului. Fiind interzisă prin case și biserici, mișcarea metodistă a ieșit în aer liber, improvizînd o tribună, de unde membrii începeau să predice. În felul acesta metodiștii au cutreierat Anglia și America și au predicat pocăința, desființarea sclaviei și a comerțului cu negri. Ca și pietismul, metodismul accentua evlavia și caritatea, ținîndu-se de Biblie, unii din ei se convulsionau sau exaltau ca să «silească duhul» spre vestire și astfel s-au divizat în mai multe grupări, de la episcopalieni pînă la presbiterieni, dar toți practicînd și caritatea. Mișcarea lor a decis Biserica anglicană ca să înființeze, în 1804, «Societatea britanică pentru răspîndirea Bibliei în țară și străinătate», devenind, cu timpul, cea mai puternică instituție în felul ei în lume.

5. Între sectele mai cunoscute formate din protestantism au mai fost și anabaptiștii, organizați de Thomas Münzer (1490—1525) din Zwikau și Wittenberg, pe vremea răscoalelor țărănești din Germania, din decursul anilor 1524—1525 și 1534—1535, cînd Jan Bockelson a format o teocrație comunitară și poligamă. Mișcarea a continuat prin Menno Simon († 1559), care în 1536 respinse, pe lîngă Botezul copiilor, orice servicii de stat: jurămîntul, ocuparea de servicii publice și satisfacerea serviciului militar, și aderenții ei au fost numiți «mennoniți». Ei puneau accent pe iluminare sau «nașterea din nou» și s-au răspîndit repede în Germania, Olanda, Rusia și America. Din această mișcare s-a dezvoltat apoi «mișcarea baptistă», prin îmbinarea diferitelor comunități anabaptiste sau mennonite cu comunități calviniste și anglicane, divizîndu-se în mai multe ramuri. Ramura engleză a fost înființată pe la 1612 de J. Smith și Helwys, cea americană datînd din 1630/40. Spre deosebire de botezul anabaptist, prin stropire, baptiștii au introdus afundarea, iar în doctrina despre mîntuire, unii erau calviniști, admițînd predestinația (particularișți), pe cînd alții admiteau mîntuirea generală. O altă ramură erau «sabatarii», care cinsteau sîmbăta. Conducerea lor era congregaționalistă.

6. *Antitrinitarii sau unitarienii* zișI și socinieni, după numele întemeietorilor lor, italienii: Faust Socinus († 1607) și Laelus Socinus († 1562), susțineau că există un singur Dumnezeu, într-o singură persoană: Tatăl, Duhul fiind doar o putere a Tatălui, iar Fiul este om simplu, căruia i s-a comunicat o putere de sus și prin exemplul vieții lui luminează pe toți. Nu există păcat originar, nici răscumpărare, nici Taine.

Întemeietorii ei au fost persecutați. M. Servede este ars la Geneva în 1553; școala polonă din Rakow, unde era centrul lor, a fost distrusă în 1658 de iezuiți, iar dascălii lor exilați. Catehismul lor, fixat în sinodul din Rakow (1065), a fost compus de Laelius Socinus. În Europa se află comunități unitariene, afară de Olanda și Anglia (unde celebrul chimist Priestley a creat o sectă unitariană independentă), în Transilvania, unde doctorul italian Giorgio Biandrata și Faust Socinus au activat încă din 1653.

Quakerii, numiți așa de la *tremurul* (= quaker, în englezește) care îi apucă pe credincioșii sectei atunci cînd primesc inspirația, datează din 1648, din timpul tulbure al republicii puritane engleze. Cismarul G.

Fox afirma că adevărul divin se dobîndește nu atît prin citirea Scripturii, ori prin săvîrșirea Tainelor, cît mai ales prin erupția harului sau iluminarea internă. Inspirația se primea în extaz. În celelalte privințe erau puritani deplini, respingînd autoritatea bisericească și statală, jurămîntul, serviciul militar și altele și orice distracție, dar apreciau cinstea și pietatea; se aflau sub conducerea expatriatului englez William Penn (1718) în America.

Cu trăsături spiritualist-mistice, unitariene și raționaliste, și totodată apocaliptice, s-a manifestat secta «Swedenborgienilor», sau «Biserica nouă», întemeiată în 1743 de reformatorul, savantul și filosoful creștin montanist Emanuel Swedenborg (1772), fiu de episcop suedez. El cerea înviorarea Bisericii, cea moleșită, în care Sfînta Scriptură și Tainele au ajuns obiecte moarte și un proces mecanic.

Au fost pomenite numai controversele și sectele mai importante. Lipsa de unitate doctrinară și organizatorică provenea din raționalismul excesiv și din desacramentalizarea Bisericii, care apărea acum ca o asociație, o simplă comunitate, unde stăpîneau subiectivismul și individualismul și unde nici autoritatea Sfintei Scripturi nu putea să ducă la unitate. Se impune doar meritul lor misionar și caritativ.

BIBLIOGRAFIE

Bihlmeyer — Tüchle — Vicaire, *op. cit.*, vol. 3, p. 322—327 și bibliografie, p. 514—518; R. S. Lopez, *Naissance de l'Europe*, Paris, 1972; S. Mours, *Le protestantisme au XVII-e siècle*, Paris, 1967; J. Irmscher, *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, 2 vol., Berlin 1962, 760 p.; F. Kalb, *Die Lehre von Kultur der lutherischen Kirche*, Berlin, 1959; F. Katzenbach, *Das Ringen und die Einheit der Kirche im Jahrhundert der Reformation*, Stuttgart, 1957; H. Weber, *Reformation, Orthodoxie und Rationalismus*, 2 vol., Stuttgart, 1937/40; Gh. Arnold, *Unparteische Kirchen — und Ketzerhistorie*, edit., R. Riemeck, Mainz, 1976, 366 p.; F. Stoeffler, *The rise of evangelical pietism*, Londra, 1965, 257 p.; W. Harrison, *Arminianism*, Londra, 1937; W. Haller, *The rise of puritanisme*, ed. III, Londra, 1957; J. Eusden, *Puritans*, New Haven, 1958; G. Nuttall, *Visible Saints* (congregationalists), Oxford, 1957; O. Fock, *Der Socinianismus*, Stuttgart, 1947; E. Wilbur, *A history of Unitarianism*, Cambridge Mass, 1952; G. Rousseau, *Histoire des baptistes*, Paris, 1952; J. M. Eysinga, *Hugo Grotius*, Basilea, 1952; Fr. Hofmann, *Jan Amos Comenius*, 1975; F. Blanke, *Zinzendorf und die Einheit der Kinder Gottes*, Basel, 1950; Centre national de la recherche scientifique, colab., *L'abolition de la Féodalité dans le monde occidental*, la congresul istoricilor de la Toulouse, 1968, 3 vol., Paris, 1973, 980 p.; M. P. Buitenen și colab., *Unitas Fratrum*, Utrecht, 1975, 482 p.; H. Renkewitz, *Die Brüder — Unität*, Stuttgart, 1967; A. Molnar, *Storia dei Valdesi*, 2 vol., Ed. Claudiana — Torino, 1974, 696 p.; M. Pezet, *L'épopée des Vaudois*, Paris, 1976; P. Deheleanu, *Manual de sectologie*, Arad, 1948; D. Vasilescu, *Despre Mormoni*, «Studii teologice» XV (1963), nr. 9—10, 566 p. ș. u.

Al. Woodrow, *Les nouvelles sectes*, Edit. Seuil, Paris 1977; D. Baker, *Schism-Heresy and Religious protest*, colaborări, Edit. Cambridge Press, Londra 1972, 419 p.

Ordinul iezuiților. Alte ordine monahale *

Ofensiva catolică împotriva protestantismului a fost dusă îndeosebi de «*Compania lui Iisus*», cum s-a numit de la început ordinul călugărilor iezuiți.

Sădit pe un fond de misticism și cavalerism religios tipic spaniol și călit în focul experiențelor și probelor de luptă spirituală, pe care le îmbina cultura atît de subiectivă, de împrăștiată și cu tendințe atît de dizolvante a Renașterii și Umanismului, sufletul iezuit a găsit, prin extraordinara sa putere de voință și simț pedagogic, cheia care să-l ajute să recucerească poziții pierdute. Mai mult, printr-un activism fără pereche pe toate tărîmurile, învățămînt, pastorație, politică, științe, filosofie, literatură, artă, iezuiții au ajuns să îndrume chiar papalitatea și întreg catolicismul pe un făgaș nou. Cum arată însești cuvintele bulei de întemeiere «*Regimini militantis ecclesiae*», din 27 septembrie 1540, ordinul iezuit era un fel de «*Militia Christi*», străbătută de sentimentul celei mai desăvîrșite supuneri, dar și de siguranța că fiecare membru al ei lucrează «în numele și pentru gloria mai mare a lui Dumnezeu» — «*Omnia ad majorem Dei gloriam*».

1. Ignațiu (Inigo) de Loyola, întemeietorul ordinului, era un nobil spaniol, născut în 1491 și crescut în tradiția luptelor cavalerești. În anul 1521 — exact anul cînd Luther spunea în dieta Germaniei că nu poate face altceva, decît să-și semene noile învățături anti-catolice — Ignațiu era rănit la asediul cetății Pampeluna, unde luptase contra francezilor. Pe patul de spital i-au căzut în mînă romane cavalerești, o «viață» a lui Iisus și «viața» sfinților Francisc de Assisi (1182—1226) și Dominic Guzman (1170—1221). Impresionat de arătarea Maicii Domnului («Donna Maria») care-i spusese că și el poate face așa ceva, ba chiar mai mult, Ignațiu se converti și depuse la icoana Madonei din biserica Montferrat armura și spada, făcînd votul, după o întreită spovedanie generală, că se va face misionar. De aceea, în 1523 a hotărît să plece în pelerinaj la Ierusalim. Izbucnind ciuma, nu s-a putut apropia de Barcelona pentru îmbarcare; va fi preocupat de lectura cărților de educație spirituală scrise de «Frații de viață comună», între altele și «Urmare lui Hristos», de Toma de Kempis († 1471). Impunîndu-și privațiuni și aspră asceză, Ignațiu a fost cuprins, la un moment dat, de scîrbă insuportabilă față de mulțimea păcatelor și concepu planul unei cîștigări totale a inimii și voinței oamenilor pentru cauza lui Hristos. Așa s-au născut la Manresa, între 1522—1523, «*Exercițiile spirituale*», prin care-și propunea să imite pe Hristos în viața, învățătura și suferințele Sale.

Lucrarea prevede pentru fiecare om o «concentrare» duhovnicească de rugăciuni și predici timp de 4 săptămîni. În prima săptămînă se evocau, uneori în accente înfiorătoare, grozăviile păcatului, de la căderea îngerilor și pînă la vizlunea dantescă a zvircolirilor din iad; penitentul trebuia să «vadă» și să se cutremure de chinurile condamnaților. Postul completa rugăciunea, asceza și mortificările din progra-

* Capitol redactat de Pr. Prof. M. Șesan.

mul primei săptămîni. După o spovedanie, se trecea în săptămîna a doua la prezentarea vieții luminoase și patriarhale a lui Iisus pe cîmpiile Galileii, urmînd ca, în ziua a patra, penitentul să declare dacă optează pentru lagărul lui Lucifer, ori pentru împărăția lui Hristos. Se analizau apoi, cu amănunte adeseori emoționante, diferite etape din viața bunului și blîndului Iisus. Săptămîna a treia ajuta la întărirea hotărîrii luate; de aceea se insista asupra patimilor Mîntuitorului, subliniindu-se fiecare ispită, fiecare suferință și fiecare biruință asupra lor. După o altă spovedanie, se trecea în săptămîna a patra la istoria învierii Mîntuitorului și a penitentului, problemă tratată cu aceleași trăsături vii, care merg cam pînă la strălucirea și la extazul ceresc.

Desigur niciodată «Exercițiile» nu se executau fără conducerea unui duhovnic iscusit, care urmărea și susținea întreg procesul sufletesc al penitentului. De pe urma lor, acesta ieșea cu voința întărită și hotărîtă. Esențialul care se urmărea, cu mult temei psihologic, era supunerea și ascultarea absolută de porunca divină. Ignațiu a fixat iarăși cu mult tact fazele de pregătire și organizare a ordinului. Nu erau primiți decît oameni sănătoși la minte și la trup, educați în patru etape: noviciat, cu depunerea voturilor după doi ani, studii de filosofie și teologie, precum și activitatea didactică proprie, în decurs de 15 ani; cei aflați buni treceau, prin hirotonie, în clasa a treia, a co-ajutorilor, care erau puși la lucru în învățămînt, pastorație etc. Clasa a patra o formau «*professi*», cei care dovedeau calități deosebite și care depuneau și al patrulea vot — pe lîngă sărăcie, feciorie și ascultare —, devotamentul deplin față de papă. În tot timpul pregătirii, membrii ordinului erau urmăriți cu sîrg, iar cei cu calități slabe erau folosiți în administrația exterioară a ordinului.

Conducerea supremă o avea generalul ordinului (titlu semnificativ!), care stătea tot timpul la Roma, ca un al doilea papă, ajutat de 5 provinciali și rectori.

Ignațiu a părăsit curînd planul romantic de misionar printre mahomedanii din Palestina. După cîteva luni (1523) a plecat la Veneția, dar în 1526, la vîrsta de 30 de ani, era la universitatea spaniolă din Alcala, apoi la cea din Salamanca și pe urmă la Paris. După ce dobîndise o cultură profundă, la 15 august 1534, într-o bisericuță din cartierul Montmartre din Paris, împreună cu prietenii săi a făcut legămîntul că va merge misionar în Palestina și dacă misiunea acolo nu va reuși, atunci se vor pune la dispoziția papei pentru orice altă misiune. Prietenii săi erau spanioli: Iacob Lainez, al doilea general al ordinului după Ignațiu, apoi Francisc Xavier, viitorul misionar din India, Japonia și China, apoi A. Salmeron și Bobadilla, apoi portughezul S. Rodriguez și francezul savoyard Pierre Lefevre, viitor misionar în Germania, alături de Petru Canisius (1597). Fiind război cu Turcia, «*Compania di Gesu*» n-a aflat în Veneția nici o corabie și de aceea s-a dus «în pelerinaj» la Roma, unde ajungînd în relații cu cardinalul Contarini și cu studenții universitari din nordul Italiei, au cîștigat simpatia multora pentru planul de refacere a preoțimii. Fiindcă regele portughez Ioan III avea nevoie de misionari în India, papa a aprobat, în 1540, înființarea

ordinului care, de altfel, era privit ca superflu, de vreme ce existau și alte ordine (de pildă «teatinii») care urmăreau același scop.

Ordinul iezuit s-a răspîndit acum rapid datorită unității de conducere, pregătirii și folosirii celor mai practice mijloace. În 1556, cînd murea Ignațiu, ordinul număra 12 provincii cu 100 de case și cu peste 1000 de membri. În scurt timp a pus mîna pe aproape întreg învățămîntul european, luînd conducerea școlilor vechi, sau înființînd altele noi, colegii, universități, tipografii etc. Cele mai importante colegii erau: *Collegium romanum* întemeiat în 1551 la Roma ca școală centrală de teologie și filosofie a iezuiților, apoi *Collegium germano-hungaricum*, înființat tot în Roma în 1552 cu scopul de a crea misionari pentru Germania și Ungaria. În Germania centrul iezuiților era universitatea din Ingolstadt, înființată în 1549, apoi colegiul german din Viena și alte multe, în München, Innsbruck, Würzbug etc., apoi în Țările de Jos, la Louvain, în Polonia, la Braunsberg, Vilna și altele.

În afară de combaterea protestanților și de educația tineretului — prin care au cîștigat îndeosebi nobilimea și burghezimea —, iezuiții au lucrat ca păstori de suflete prin spovedanii și predică, în care scop obținură, din 1545, privilegiul papal de a activa oriunde, fără a da seama episcopilor diocezani. Cu spiritul lor aspru și dominator, ei au pus stăpînire pe multe biserici și mînăstiri ale altor ordine călugărești, creînd nemulțumiri. Un alt mijloc din cele folosite în puternica ofensivă iezuită a fost arma politică. Oriunde puteau exploata situația, o făceau. Convertirile de prinți și prințese, cazul regelui Sigismund și al reginei Christina ai Suediei, aceasta din urmă fiică a marelui protestant Gustav Adolf (1611—1632), intrarea în slujba statelor catolice și a planurilor de extindere a catolicismului (în 1588 iezuitul Possevino propunea țarului Moscovei Feodor — 1584—1598 — foarte serios unirea cu Roma), în același an în care Filip al II-lea (1556—1598) voia să distrugă Anglia, toate acestea contribuie în mod surprinzător la ridicarea papalității și a creșterii puterii iezuite. Deviza «Omnia ad majorem Dei gloriam» era aplicată pe toate tărîmurile. Probabilismul, rezerva mintală și attriționismul moralei iezuite erau metode și teorii despre care s-a vorbit deja în altă parte; ele au cauzat riposta prin scrierea anonimă *Monita secreta* din 1614, care își propunea să dezvăluie «adevăratul chip al iezuitismului».

Iezuiții s-au angajat apoi cu toată forța în acțiunea de «contrareformă», susținută de papa Grigore XIII (1572—1585), ca niște vechi «clubiacensi» din epoca feudalismului papal, renăscut spre sfîrșitul secolului XVI. Pentru fanatismul lor au ajuns în conflict cu dominicanii și franciscanii, atît pe teren misionar, cît și pe cel teologic și educativ, cu accente pastorale, care le imputau, între altele, amestecul în politică, în comerț și pretenția de a domina. Aceste practici i-au făcut chiar odioși în ochii tuturor. De aceea papa Clement XIII se gîndea la desființarea sau reorganizarea ordinului; dar în 1762, la întrebarea lui adresată generalului iezuit: cum crede că poate fi reorganizat ordinul, acesta răspunde simplu: «*aut sint jesuitae cum sunt, aut non sint*» — adică ori să fie iezuiții cum sînt, ori să nu mai fie. De aceea pînă la

urmă, în 1774, papa Clement XIV (1769—1774) i-a desființat, după ce unele state interziseseră deja activitatea lor. Totuși în 1814, după căderea lui Napoleon (1804—1814), ei au fost rechemați în existență de papa Pius VII (1800—1823).

Catolicismul post-tridentin a mai fost susținut și de alte ordine și congregații monahale, din care unele nou înființate, altele reformate din cele 33 vechi. Astfel ordinele : «oratorian» al lui Filip Neri și cel al «teatinelor», înființat de cardinalii Cajetan († 1534) și Caraffa, au contribuit chiar la pregătirea reformelor preconizate de conciliul tridentin. Contemporane Tridentului au mai fost unele ordine de importanță mai mult sau mai puțin locală, anume : «Ordinul Barnabiților» (după biserica Sf. Barnaba din Milan, unde s-a înființat în 1530), pentru pastorația largă în nordul Italiei, care avea și o ramură feminină, a «Angelicelor» ; Ordinul «Somascilor», de la orășelul Somasco din nordul Milanului, înființat în 1532 pentru educația orfanelor ; «Ordinul Ursulinelor» (după numele Sfintei Ursula, o fecioară, fiică de rege britan, martiră pe vremea hunilor), înființat în 1537 de Angela Merici pentru educația tinerelor fete și pentru îngrijirea bolnavilor. «Ursulinele» s-au răspîndit în multe părți din Europa. În genul «Ursulinelor» a înființat, în 1610, François de Sales († 1622), Ordinul Salesienelor, numite și vizitatoare (după vizita Mariei la Elisabeta).

Conciliul din Trident a prevăzut în ședința a 25-a o serie de reforme pentru viața monahală : interzicerea primirii minorilor, a averii particulare, a încredințării unor mînăstiri persoanelor străine spre administrare ; au fost refăcute unele ordine : «Ordinul Franciscan», prin crearea în 1528, de către Matteo Bassi, a ramurii «Capucinilor» (numiți așa după gluga tipică lor), ramură devenită independentă din 1619, dedicați predicii simple și aspre pentru poporul de jos (capucinade) ; «Ordinul Cistercian», prin crearea filialei «descultilor» spanioli, o ramură masculină și una feminină, mai riguroasă decît cea veche și mai contemplativă, reorganizată între 1550—1562 de Teresa d'Avila († 1582) și de duhovnicul ei : Ioan al Crucii († 1591), mai apoi și prin crearea unei ramuri încă mai riguroase, a «Trapiștilor» (1664), de către bogatul canonic de Rancé, care a restrîns preocupările filialei sale la post, tăcere continuă și muncă agricolă grea, din care pricină s-a răspîndit puțin. Pentru cultura clerului și educarea religioasă a credincioșilor din Arhiepiscopia Milanului, cunoscutul arhiepiscop Carol Borromeo (1538—1584) a creat, în 1578, o congregație de preoți de mir. Pentru educația clerului francez s-a înființat în 1642, la Paris, o congregație similară, numită «St. Sulpice», a cărei rază de acțiune s-a întins în ultimul veac și în America de Nord.

2. Dintre *ordinele noi* s-au impus : *Ordinul oratorienilor*, cel al *maurinilor din Paris* (1618), ambele dedicate științelor teologice și filologice (savanții Richard Simon, † 1712, J. Mabillon, † 1707, Bernard Montfaucon, † 1741, Th. Ruinart, † 1707), apoi *Ordinul piariștilor* (Patres piarum scholarum), înființat în 1597 de spaniolul Iosif Calasanza, pentru educarea tinerimii, *Ordinul fetelor engleze*, o secție a iezuiților, dedicată la fel educării în sens religios și, în fine, *Ordinul redemptoriști-*

lor sau *liguorienii*, înființat la 1732 de teologul Alfonso Maria de Liguori († 1787), pentru tinerime și pastorația poporului de jos.

Pentru misiune a activat îndeosebi *Ordinul lazariștilor*, întemeiat în 1624 de marele misionar francez Vincent de Paul († 1660), precum și o secție specială feminină a aceluiași Ordin, secție de surori de caritate (1633) înființată de același misionar; apoi *Ordinul pasioniștilor* (1725), care accentuează în predică îndeosebi patimile Mîntuitorului; în fine, Ordinul intitulat *Părinții Duhului Sfînt*, numiți mai tîrziu și *Părinții negri*, pentru că au activat mai ales ca misionari între negrii din Africa; o altă ramură se numea *Părinții albi*.

În general, activitatea ordinelor monahale din perioada aceasta era vastă și bogată mai ales pe tărîm școlar, caritativ și al educării preoțești. Pe cînd suflul francez era mai puțin auster, cel italian și cel spaniol erau mai radicale în austeritate și în disciplină. Mai existau și secții laice, congregații sau frății precum: «*Marianele*» și *Frăția Sfintei Inimi* de mai tîrziu.

BIBLIOGRAFIE*

pentru Ordinul iezuiților

Izvoare: *Monumenta historica Societatis Jesu*, 80 vol. (Au apărut 20 vol. cu scrierile lui Ignațiu de Loyola), Roma, Madrid, 1894—1920; Ignace de Loyola, *Constitutions*, Trad. de F. Courel, 2 vol., Paris 1967; Idem, *Exercices spirituels*. Trad. F. Courel, Paris, 1960; Idem, *Autobiographie*. Trad. A. Guillermon, Paris, 1962.

Studii: P. Imhof, H. Rahner, *Ignace de Loyole*, Paris, 1979; G. Dufner, *Geschichte der Jesuiten*, Leiden, 1975, 452 p.; J. Campbell, *The Jesuits*, 1534—1921, new rev., ed. Boston, 1971; H. Cowdrey, *The Jesuits*, 1534—1921, new rev., ed. Boston, 1971; H. Cowdrey, *The Cluniacens and the Gregorian Reform* (sec. XVI), London, 1970; C. Hollis, *Histoire des Jésuites*, Paris, 1969; J. Delumeau, *Jésuites* în «Encyclopaedia universalis», t. 9, Paris, 1968, p. 423—426; J. Stierli, *Les Jésuites*, Paris, 1966; E. Zeeden, *Das Zeitalter der Gegenreformation*, Freiburg im Breisgau, 1967; J. Bihlmeyer — H. Tüchle — M. H. Vicaire, *op. cit.*, p. 3, p. 331—340; bibliografie, p. 478—480 și 520—527; H. Rahner, *Ignatius von Loyola als Mensch und Theologe*, Freiburg im Breisgau, 1964; A. Guillerman, *Les Jésuites*, nouvelle éd., Paris, 1963; Idem, *La vie de Saint Ignace de Loyola*, Paris, 1956; *Les Jésuites*, Paris, 1963; *Saint Ignace de Loyola et la Compagnie de Jésus*, Paris, 1960.

E. Rosa, *I Gesuiti*, ed. 3-a, Roma, 1957; P. Cousin, *Précis d'histoire monastique*, Paris, 1956; Matt L. von et H. Rahner, *Ignace de Loyola*, Paris, 1955; Guibert J. de, *La spiritualité de la Compagnie de Jésus*, Rome, 1953; M. Escobar, *Ordini e congregazioni religiosi*, 2 vol., Torino, 1941; H. Becher, *Die Jesuiten*, Münster, 1951; F. Charmot, *La pedagogie des Jésuites*, Paris, 1943; C. Heimbucher, *Orden und Kongregationen*, 2 Bd., Paderborn, 1933.

Misiunile romano-catolice și protestante în diferite continente**

1. *Restaurația catolică papală* prin contrareformă a reușit să împingă protestantismul spre «nordul european». A început apoi să-i lărgească activitatea de convertire și spre «lumea nouă» a Americii, descoperită partial în 1492 de către Christofor Columb, denumită astfel după numele lui Amerigo Vespucci, precum și spre Asia sud-estică, în urma drumului spre Indii realizat în 1489 de portughezul Vasco da

* Bibliografie întocmită de Pr. prof. M. Șesan și Pr. prof. Ioan Rămureanu.

** Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

Gama, pe la capul Bunei Speranțe. Dar misionarii europeni, încadrați în sistemul de ocupație colonialistă a acelor regiuni din partea principilor și a navigatorilor europeni, cu sau fără delegație regală, îi considerau din principiu pe neeuropenii de culoare *drept «păgîni»*, și chiar neoameni, indiferent de cultura și religiozitatea acestora tradițională; prin urmare își permiteau față de aceștia orice.

De fapt, cum scria Ignațiu de Loyola în 1541, misiunea are în principiu un triplu scop: ea se adresează către «păgîni», către eretici (protestanți) și către proprii credincioși (catolici). De aceea, spre realizarea acestor acțiuni misionare, accentuate mai ales după 1550, au fost create institute de pregătire misionară către creștinii necatolici și către cei «păgîni», precum au fost *Colegiile Germanicum* 1552, *Graecorum* 1571, *Maroniticum* și *Illyricum* în 1585 și mai ales *Congregația De propaganda fide* din 1622 și seminarul ei din 1627 pentru centralizarea și coordonarea întregii activități misionare. Din 1663 și 1703 s-au organizat și două seminare-misionare franceze. Franciscanii, dominicanii, capucinii și mai ales iezuiții erau chemați pretutindeni: în Canada, în Mexic și în America latină, ca și în India, China și Japonia. În urma liniei de demarcație din 1498, trasată de papa Alexandru al VI-lea Borgia (1492—1503), «lumea nouă» era împărțită în două: «Vestul meridional» de la 100 leghe vest de Canare era al spaniolilor, iar Răsăritul era al portughezilor. Opera aceasta misionară era oarecum legată de statele respective, care se obligau să o finanțeze ca patroni, ridicînd biserici, suportînd cheltuieli de deplasare, dăruind lumînări, vin, untdelemn, odăjdii, clopote etc. Rezultatele acestei grandioase opere spirituale n-au fost *prea statornice*, în primul rînd pentru aceleași motive, pentru care au decăzut politicește: starea înapoiată a popoarelor creștinate, dar și metoda misionară greșită, precum și certurile între diferitele forțe misionare. Acestea au fost de vină că opera misionară uriașă a veacurilor XVI și XVII n-a durat; în unele regiuni, ca în China, Japonia, India, Paraguay etc., s-a destrămat aproape cu totul. Folosind mijloace externe impuse și mai ales de «acomodare» la obiceiurile locale și la credințele locale, opera iezuiților — care a fost cea mai bogată — n-a fost de durată. În Japonia, unde pe la 1587 convertiții se numărau cu sutele de mii (între ei și prinții Imperiului), misiunile catolice au fost distruse pe la 1650, încît acolo misionarii abia din secolul al XIX-lea au mai putut pune piciorul. La fel s-a destrămat opera iezuită în China și în India. În 1542, cînd regele portughez a cerut misionari pentru India, a plecat unul din cei 6 colegi ai lui Ignațiu de Loyola, Francisc Xavier († 1552), despre care un istoric (Bihlmeyer) spune că a fost cel mai mare misionar de la Sfîntul apostol Pavel încoace. Prima oară a lucrat pe coasta apuseană a Indiei, în Goa, apoi în sud și pe coasta răsăriteană, după *aceea a trecut în peninsula Malaca și în insulele Moluce*. Predica a cucerit îndeosebi pe cei mai disprețuiți, pe cei din casta paria, cărora le-a predicat legea dragostei și egalității, botezînd mai multe mii. Xavier a deschis mult drumul pentru alți misionari; în 1549 el pleacă în Japonia, unde la fel cîștigă, cu toată împotrivirea sacerdoților (bonzi), cîteva mii de japonezi și chiar cîțiva prinți din casa domnitoare Daimios.

Xavier a murit în 1552 în drum spre China. Opera sa a fost continuată de mulți alți ucenici, dar nu în același duh.

Totuși, în 1558 a fost organizată arhiepiscopia Goa din India, în cadrul coloniei portugheze. Iezuitul italian Robert de Nobili (1656) s-a adresat păturilor conducătoare din India, brahmanilor, după metoda «acomodării». Ca să-i cîștige pe brahmani a învățat limba și știința lor, s-a îmbrăcat întocmai ca ei, și a făcut o capelă în care observa întocmai ceremoniile sacerdoților lor și după aceea apărea în ochii inzilor cu turban pe cap și cu inele în urechi, ca un penitent brahman (sanjassy) și zicea că se trage de fapt dintr-o familie de maharadja și de penitent brahman din Roma, și începea apoi predica. Întîi prin întrebări și răspunsuri vorbea despre adevărurile naturale (existența unui singur Dumnezeu, creația, nemurirea sufletului), apoi trecea la cele supranaturale, și cînd inzii nu înțelegeau el le închidea gura cu originea lui princiară ; după aceea slujba pompoasă îi uimea, și încetul cu încetul «se converteau». Diferența de castă, care contrazicea flagrant creștinismul, nu-l interesa. La botez nu făcea exorcismele ; în loc de apă folosea numai sare ; la fel închidea ochii la multe obiceiuri locale de toate zilele ; de aceea nu-i de mirare că însuși prietenul său Fernandez, care predica la Paris, l-a denunțat că prin acomodarea sa atît de largă îngăduia prea multe obiceiuri «păgîne».

De mai multe ori metoda a fost criticată, dar pînă în 1644 iezuiții n-au vrut să asculte critica pentru a se corecta, nici în India, nici în China, unde o practicau iezuiții Matteo Ricci (1610) și Adam J. Schall († 1666), german de origine. Ei reușiseră să învețe perfect limba și literatura Chinei, să cîștige prin cunoștințele matematice (au prezis exact ora unei eclipse de soare), fizice, mecanice, hărți, ceasuri, instrumente, calendare, și să fie primiți printre demnitarii Imperiului. Prin acomodare, ei respectau credința confucianismului și permiteau cultul strămoșilor *cu tămîie și lumînări, ceea ce a fost denunțat de Dominciani*, încît în 1645 papa Inocențiu al X-lea (1644—1655) le-a condamnat tolerarea «obiceiurilor chinezești», dar nici după aceea nu s-au supus pînă în 1672 cînd, devenind și odioși politicește, au fost crunt persecutați. Puținii dintre ei care rămaseră la Pekin (Beijing), ca mecanici și matematicieni, s-au supus. În restul Chinei, misiunea iezuită n-a lăsat decît urme neînsemnate pentru că pînă la urmă papa Benedict XIV (1740—1758) a condamnat prin decrete severe, în 1742, orice metodă de «acomodare», ca una periculoasă însăși misiunii creștine.

În Japonia cîștigaseră iezuiții cu aceleași metode, în 40 de ani, vreo 300.000 credincioși, creînd 13 seminarii și 250 de biserici. Treptat au devenit suspecți politicește că susțin planurile de cucerire ale portughezilor și de aceea în 1597 au fost omorîți 26 dintre ei, deveniți astfel martiri și canonizați în 1862.

Gelozia economică a olandezilor față de portughezi i-a făcut și mai odioși pe iezuiți încît, în 1607—1666, persecuția cea mai cruntă a dus la exterminarea iezuiților și a credincioșilor catolici din Japonia. Începînd de atunci, orice creștin care intra în Japonia era obligat mai întîi să calce crucea în picioare (ritualul efumi). În schimb, Filipinele care

primiră în 1598 o arhiepiscopie cu 3 sufragani s-au creştinat în cea mai mare parte (7/8) stînd sub «protecţia» spaniolilor pînă în 1898. La fel s-au menţinut cîteva sute de mii în Indochina şi India răsăriteană.

Lăcomia şi cruzimea conquistadorilor spanioli în America a îngreunat în regiunea de centru şi sud opera misionarilor dominicani şi franciscani. Exploatarea cu sclavia «indienilor» a fost combătută vreme de 50 de ani de misionarul dominican spaniol Bartolomeo de la Las Casas († 1566). În cartea sa *«Despre distrugerea indienilor»* (1552), a dat semnalul contra acestei barbarii şi pentru înlăturarea acesteia a făcut 7 drumuri din America pînă la Madrid, cerînd eliberarea indienilor, ceea ce pînă la urmă a şi obţinut, pe baza argumentării, că «şi pentru indieni a murit Hristos pe cruce», nu numai pentru albi.

Atunci potentaţii colonialişti au început să importe negri din Africa, pe care-i foloseau ca sclavi la muncile grele pe plantaţii şi în mine. Pentru îmbunătăţirea soartei sclavilor din aceste colonii americane s-a străduit timp de 40 de ani cu multă rîvnă iezuitul Petru Claver (1654), denumit pentru aceasta «apostolul negrilor», care argumenta ca şi Bartolomeo, că şi pentru negrii africani Iisus a pătimit, a murit şi a înviat. Astfel realizările misionare în America s-au permanentizat în nord. Primele rezultate au fost în Canada. Centre iezuite s-au înfiinţat în Quebec, Montreal (episcopia Quebec, 1674) şi în California. În America Centrală au luat fiinţă centre iezuite în Cuba şi Mexic, iar în America de Sud în Guiana, Venezuela, Columbia, Bolivia, Ecuador, Paraguay, Chile şi Argentina, cu un cuvînt pe aproape întreg continentul american. Ca să poată avea succes, iezuiţii s-au separat de autoritatea politică. Rezultatul cel mai evident a fost în Paraguay, unde în 1609 a luat fiinţă un stat independent iezuit, după ce se instaurase o misiune activă iezuită începînd din 1606. Statul iezuit era independent, plătea regelui doar un mic tribut. Convertiţii erau colonizaţi în comunităţi, care ajunseră pînă la un număr de 57, cu străzi asfaltate, cu biserici în piaţă, cu şcoli, alături de care creară vreo 13 colegii şi o universitate în Cordoba, o a doua în Lima; la acestea s-au adăugat case parohiale, aziluri pentru văduve şi bătrîni, spitale, cimitire, mori, cuptoare de pîine etc. Munca trebuia disciplinată, căci indienilor nu le prea plăcea. Ca să-i antreneze, îi duceau cu muzică şi procesiune pe cîmp la plantaţie, ori în oraşe la fabrici. Se muncea «în comun» cu supraveghere: ţara şi venitul erau «possesio», bunul comun. Fiecăruia i se dădea o parcelă de lucru şi afară de cotă venitul era al lui. Gospodăria mergea destul de bine, ba se exportau chiar ceai, zahăr, produse agricole, vite. Limba era spaniola. Educaţia era religioasă.

În 1750 Spania a cedat Portugaliei o parte din Paraguay, dar noii stăpîni nu acceptară guvernarea de mai înainte, ci au introdus guvern propriu. Iezuiţii protestară şi se revoltară. Ministrul portughez Pombal alungă, în 1759, pe iezuiţi din Portugalia şi din coloniile ei, ceea ce avu ca urmare păginizarea unei părţi din vechiul stat iezuit. Totuşi vreo 8 milioane de indieni şi vreo patru milioane de negri au rămas creştini în America.

În Africa au activat misionari portughezi, începînd din 1547, iar din 1611 au lărgit activitatea spre Angola, Congo, Guineea, Mozambic

și spre Madagascar. Încercarea misionară spre Etiopia, numită apoi dispreţuitor Abisinia în 1624, s-a încheiat cu eşec ; motivul insuccesului consta în faptul că europenii albi vedeau în negrii africani pe «fiii satanei».

În regiunile cu Biserici ortodoxe sau eterodoxe ori vechi orientale, nestoriană, siro-iacobită, maronită, armeană, coptă şi siro-indo-malabarenză, *misionarii romano-catolici au exploatat cît au putut* metoda uniaţiei. Au realizat succese de asemenea potrivit metodelor acomodaţioniste reuşind să cîştige teritorii însemnate şi credincioşi numeroşi. Printre mahomedani, perşi şi alţi păgîni tot iezuiţii au fost mai activi, şi tot cu aceleaşi mijloace : predică, şcoală, pastoraţie cu «acomodare».

2. *Misiunile protestante* nu se pot compara, în perioada aceasta, cu cele catolice. Faptul se explică prin aceea că marile puteri coloniale : Spania, Portugalia şi apoi Franţa au fost catolice fervente, pe cînd protestanţii n-au avut decît pe olandezi şi pe englezi, la care viaţa protestantă era încă în faşă ; de aceea e explicabil de ce ele n-aveau nici pe departe interesul celor catolice. Cît despre Germania, ea era atît de distrusă şi de divizată, în timpul războaielor religioase, încît nu se putea gîndi la misiune. Totuşi, atît calvinismul cît şi luteranismul au căutat, mai ales în epoca pietistă din sec. XVIII, să-şi îndeplinească misiunea răspîndirii învăţăturilor respective nu numai între romano-catolici şi ortodocşi, ci şi printre «păgîni». O notă caracteristică a misionarismului protestant era cea interioară, individuală şi personală spre deosebire de catolicism care activa mai ales la suprafaţă, global, de aceea şi succesele protestante erau mai puţine, dar mai statornice şi mai efective. Calviniştii au folosit şi forţa în Transilvania, în Ungaria, în Anglia şi în Extremul Orient. De pildă, în Japonia, asistau la ceremonia călcării crucii, la denunţurile lor politice fără să se ruşineze. De aceea toate aceste acţiuni n-au fost mari şi de durată pentru că credinţa şi cultul Bisericilor erau prea străine de ale localnicilor.

Prima încercare a făcut-o ofiţerul hughenot Villegaigon între 1555—1557, în Brazilia, dar fără a avea cadrele şi mijloacele necesare. Încă din 1559 regele Suediei Gustav Vasa (1523—1560) începu să trimită misionari în Laponia şi în nordul şi răsăritul Suediei şi pe coasta răsăriteană a Statelor Unite (Golful Delaware), operă susţinută apoi de danezi şi de norvegieni. Din 1714 exista la Copenhaga chiar un colegiu de misionari, dintre care mai important a fost «Toma de Westen». Opera cea mai susţinută de danezi a fost în Groenlanda, unde, în 1721, norvegianul Ioan Egede († 1758) şi fiul său Paul Egede († 1789) au reluat vechile tradiţii ale creştinismului din sec. XV şi XVI dus din Islanda. Herrenhutenii, ca şi fraţii moravi au dat între 1732—1760 peste 220 misionari, care au trecut cu succes la lucru în Labrador şi America, uniţi mai ales cu metodiştii şi cu prezbiterienii englezi, convertind indieni şi negri. Misionarul John Eliot († 1690) a lucrat 44 de ani împotriva sclavajului indian, iar 5 generaţii din familia Mayhew, pînă în 1803, au lucrat, tot în secolul XVIII, la convertirea cu folos a indienilor. Metodiştii cu herrnhutenii au convertit peste un milion de indieni şi 7 milioane negri şi cu concurs extern. În India, unde regimul olandez încercase o con-

vertire «sumară», doar prin botezul funcționarilor «păgîni», aceștia după venirea englezilor (1750) reveniră la «păgînism». Cei mai distinși misionari au ieșit din școala misionară a pietiștilor din Halle, care au format și trimis, sub îndrumarea directă a lui Filip Iacob Spener († 1705), peste 60 misionari. Tot Spener a înființat la 1728 «Institutum iudaicum», în frunte cu ebraistul Callenberg.

În misiunea de evanghelizare au activat în America de Nord și puritanii englezi și scoțieni, apoi congregaționaliștii, baptiștii și quakerii, apoi «Mișcarea» lui William Penn (1718) și metodiștii, din 1730, din Anglia, regiunea fiind colonie britanică. Dar, prin războiul de opt ani pentru independență față de Anglia (1775—1783), s-au constituit Statele Unite ale Americii; Declarația din 4 iulie 1776, care consacra independența Statelor Unite ale Americii și Constituția din 1787 a Congresului american au proclamat toate confesiunile religioase «denominațiuni» egale și fără drept de prozelitism reciproc; prin aceasta s-a dat o nouă formă misiunii de evanghelizare, mai mult de caracter intern.

BIBLIOGRAFIE

G. Romerskirchen, *Bibliographia missionaria*, Roma, din 1936; Revista: *Studia missionaria*, Roma, din 1946; *Bibliothaeca Missionum*, Roma, din 1916 ss; Bihlmeyer — Tuchle — Vicaire, *op. cit.*, vol. 3, p. 340—353 și bibliografia, p. 527—536; Matteo Ricci, *Histoire de l'expédition chrétienne en royaume de la Chine* (1582—1610), Paris, 1979; J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au moyen âge*, XIII—XV-es., Rome, 1977, XXXIV — 325 p.; A. Mulden, *Missionsgeschichte*, Stuttgart 1960; B. de Vaux, *Les missions*, Paris, 1960; S. Delacroix, *Histoire universelle des missions catholiques*, 2 vol., Paris, 1956/7; B. Arens, *Handbuch der katol. Missionen*, Freiburg, 1920; V. Cronin, *The life of Roberto de Nobili*, Londra, 1959; G. Fernandez, *Bartolomeo de Las Casas*, Santiago da Cili, 1954; J. Schenk, *Petrus Claver*, Stuttgart, 1954; G. Grozzoli, *L'opera dei Gesuiti del Paraguay*, Roma, 1951; Al. Vianu, *Istoria Statelor Unite ale Americii*, Edit. științifică, 1974; W. Woodward, *Les Etats Unis*, Paris, 1976; D. Artand-A. Kaspi, *Histoire des Etats Unis*, Paris, 1975; Al. de Tocqueville, *La démocratie Américaine*, Paris, 1975.

Noi relații între Biserică și stat în Apus. Febronianismul. Iosefinismul. Concordatele *

Față de concepțiile teocratice și universaliste ale papalității medievale, epoca Renașterii și a Reformei a impus concepția seculară a separării puterilor. De aceea, chiar în cadrul Bisericii catolice care se considera îndeosebi după Conciliul de la Trident (1545—1547; 1551—1552; 1562—1563) și după ascensiunea iezuiților, tot o organizație suprastatală, au apărut idei liberale și atitudini mai politice. Deschizător de drumuri în această privință a fost umanistul Erasmus din Rotterdam († 1536) cu lucrarea sa dedicată împăratului Carol Quintul (1519—1556), intitulată: *Instrucția unui principe creștin*; renumitul umanist preconiza tipul suveranului pios, care vrea binele poporului, dar pentru aceasta cere și puterea corespunzătoare chiar în unele domenii eclesiastice; în același timp Niccolo Macchiavelli (1469—1527), autorul prestigioasei scrieri *Il principe*, vedea numai interesul

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

de stat, fără a se uita la mijloacele, de multe ori necreştine, care trebuiau folosite. Formarea statelor naţionale a aflat sprijin în Reforma protestantă, care preconiza limbă naţională şi participarea poporului la conducerea statului şi Bisericii. De aceea utopiştii Thomas Morus (1480—1535) şi Thomas Campanella (1568—1639) visau în operele lor state în care rolul Bisericii era limitat, în orice caz subordonat puterii lumeşti. Canoniştii olandezi Vas Espen († 1728) şi Hugo Grotius († 1645) scriu tratate ştiinţifice despre centralizarea puterii de stat şi chiar bisericeşti în mîna suveranilor, suverani pe care ideea creştină, dar nu papală, îi lega întreolaltă în dreptul internaţional.

Aşa se explică de ce pe tărîm administrativ-bisericesc regii şi principii au mărginit tot mai mult puterea bisericească. Carol Quintul a fost ultimul împărat care s-a lăsat încoronat de către papă. Opoziţia contra dominaţiei papalităţii s-a arătat în timpul Reformei atît de puternică şi de brutală încît literatura, arta şi filosofia timpului au făcut exces, mai ales în lumea germanică. În schimb orice rege sau principe, începînd cu cel mai catolic : Ferdinand al Spaniei (1479—1516), a pretins ca orice ordonanţă papală şi bisericească să nu poată fi publicată în statul respectiv fără «placetum regi»; sau aprobarea regală. Nici chiar deciziile Conciliului tridentin n-au putut fi promulgate decît tot pe această cale, în unele state, afară de Polonia, Portugalia, dominate de iezuiţi. Nici bula «In Coena Domini» (introdusă din 1564), prin care se anatematizau anual în Joia Paştilor, festiv, toţi ereticii şi, după Trident, şi protestanţii, n-a putut fi promulgată, căci aproape toţi principii catolici şi protestanţi au interzis-o, pînă ce în 1770 ea a fost suprimată de acelaşi papă liberal Clement XIV (1769—1774), care a desfiinţat şi ordinul iezuit. Interdictul şi-a pierdut valoarea ; ultimul caz celebru a fost în 1606, cînd Veneţia a fost pusă sub interdict. Atunci celebrul şi savantul călugăr Paolo Sarpi († 1623), monah din Veneţia, a păşit energic, cu sprijinul statului, în predici şi scrieri împotriva imixtiunii papale, susţinînd că papalitatea n-are putere «in temporalibus». Urmarea a fost că în afară de iezuiţi, capucini şi teatini — care au fost alungaţi atunci din republica Veneţia — toate celelalte ordine călugăreşti şi tot clerul au continuat să slujească la biserici, iar îndemnul la război făcut de către Spania n-a fost ascultat. Papa a trebuit să-şi retragă interdictul. Nici măcar ţări şi provincii devotate, ca Sicilia n-au făcut altfel ; în 1615, cînd insula a fost pusă sub interdict, au fost alungaţi din ea 3.000 de clerici, care se supuseră interdictului. Portugalia a păşit pe la 1650 atît de energic împotriva papei care nu voia să recunoască ruperea de Spania, încît a lăsat mulţi ani neocupate episcopatele vacante, veniturile le-a secularizat şi voia chiar să întemeieze o Biserică naţională dacă papa n-ar fi cedat în 1669. Cel mai clasic caz l-a oferit Franţa, prin libertăţile Bisericii galicane, care aveau tradiţie veche.

1. **Febronianismul.** Acelaşi spirit liber a trecut în Olanda şi în Germania, chiar şi în Italia. Profesorul Van Espen († 1728) de la Louvain, de unde a trebuit să fugă în Olanda pentru că n-a voit să semneze bula *Unigenitus*, a fost cel mai profund cunoscător şi propagator al galicanismului. Elevul său principal a fost episcopul titular de Trier, John. Nik. von

Hontheim (1790), care a publicat în 1763, sub pseudonimul Justinus Febronius, celebra carte *Despre starea Bisericii şi despre autoritatea episcopului Romei... spre a împăca pe toţi creştinii şi Biserica.* Cartea a produs o impresie puternică, mai ales că spiritele din parlament erau mai liberale şi voiau să se poată înţelege cu protestanţii. «Febronianismul» susţine că papalitatea este o instituţie pămîntească nu divină, cu scop de a veghea doar ca *centrum unitatis*, ca preşedinte, fiind inferioară conciliului. Episcopii sînt egali între ei; organizarea ideală e cea naţională autocefală; poporul să se trezească, prinţii să uzeze de «placet» sau «apellatio ab abusu»; s-ar putea ţine chiar conciliu general de unire cu protestanţii. Cît de mult s-a răspîndit febronianismul (cartea apăru în scurt timp în trei ediţii şi prelucrări germane, franceze, italiene, spaniole, portugheze; chiar şi Petru Maior (1760—1821) la noi era cucerit de ideile lui) s-a văzut şi din faptul că, fiind scandalizaţi de numirea unui nunţiu papal la München, pentru o mai mare centralizare, arhiepiscopii electorali de la Mainz, Trier, Salzburg, Köln, geloşi de vechile lor libertăţi, acum ameninţate, s-au adunat într-o şedinţă la Bad Ems (1786), dînd o «punctuaţie» în 23 de articole, cerîndu-şi drepturile vechi. Roma a respins desigur totul, iar după aceasta, semnatarii şi-au retras petiţiile.

2. Continuarea febronianismului a făcut-o **iosefinismul**, numit astfel după împăratul Austriei Iosif al II-lea (1765—1790), fiul Mariei Tereza (1745—1765). El şi-a asigurat domnia prin celebrul său «patent de toleranţă» din 1781, prin care necatolicii din imperiul său, protestanţi şi ortodocşi, aveau să primească prin dispensă drepturi politice, sociale, civile şi culturale. Ascultînd de sugestiile febroniene, el aplică *placetum regi* folosit de altfel şi de mama sa şi reuşi astfel să subordoneze Biserica romano-catolică statului. Nici un act episcopal nu s-a promulgat fără «placet», seminariile s-au secularizat, peste 6000 de mînăstiri mai mici au fost suprimate şi din avutul lor s-au înfiinţat fondurile religionare pentru parohii slabe şi salarii preoţeşti, pentru azile, spitale etc. La intervenţia papei «şcoala iosefină» documenta că afacerile interne ale Bisericii «jura in sacris» rămîn neatinse, dar cele externe, «jura circa sacra», sînt ale statului. S-a amestecat pînă şi în fixarea numărului de lumînări care trebuiau arse în Biserică, datorită principiului laic «funcţionăresc», căruia i-a fost supusă şi Biserica. De aceea Friederich cel Mare al Prusiei (1740—1786) îl batjocorea spunîndu-i «sacristen». Din nefericire după moartea lui Iosif, în 1790, reformele lui au fost revocate aproape în toate provinciile imperiului, dar ideile au rămas dominante.

Şi Leopold II (1790—1792), fratele mai mic al lui Iosif II, fusese crescut în acelaşi spirit liberal. Ca mare duce al Toscanei (1765—1790), a convocat la Pistoia un sinod sub îndrumarea episcopului local Scipio Ricci, punînd în discuţie spre a fi aplicate idei janseniste şi febroniene: limba naţională în cult, papa e recunoscut numai «caput ministeriale», în rest rolul său era cel fixat în declaraţia clerului galican; disciplinarea clerului cade în sarcina mitropoliilor autonome etc. Poporul italian, obişnuit sute de ani cu supremaţia papei, n-a primit însă aceste idei.

Ideile umaniste ale Renașterii și ale Reformei duceau în ritm vertiginos la o separare a sferelor de influență dintre cele două puteri. Statul și Biserica Romei au pierdut, rînd pe rînd, puterea seculară, pe care nici inchiziția, nici indexul, nici interdictul și nici chiar forța politică și culturală a iezuiților nu le-au putut păstra.

3. Atunci papalitatea a căutat să-și apere interesele în mod abil, prin așa-numitele **concordate** sau învoieli între Roma și statele laice.

Concordatele ocupă un loc deosebit în istoria papalității, fiind de fapt niște tratate politice, în felul lor urmărind probleme religioase. Contractanții acestui tratat juridic bilateral erau : pe de o parte papa — Curia romană, Sf. Scaun, Vaticanul —, iar de cealaltă parte conducătorii politici ai unor state. Obiectul tratatului privea următoarele chestiuni : educația religioasă, căsătoria, divorțul, organizarea eparhiilor, numirea clerului, organizarea ordinelor și congregațiilor monahale și îndeosebi recunoașterea Bisericii papale ca persoană de drept public, spre a fi subiect de drepturi juridice și economice și a putea astfel realiza venituri și averi.

Era curioasă această concepție, ca un papă, căpetenia catolicismului, să încheie o convenție juridică cu credincioșii săi pentru chestiuni religioase, care în realitate trebuiau să fie rezolvate potrivit canoanelor bisericești. Pentru Apus s-a ivit însă această nouă necesitate din motive de dezvoltare istorică specifică, indicate prin forma socială a feudalismului. În aceste împrejurări concordatul nu mai era în fondul său o problemă pur religioasă, ci de politică de stat, privind și probleme religioase.

Ca tratat juridic bilateral, concordatul venea cu cerere și ofertă, privitoare la drepturi și obligații, în vederea unei înțelegeri de compromis. Deci fiecare din cele două părți oferea ceva și totodată cerea ceva în schimb. Dacă Vaticanul cerea satisfacerea dorințelor sale religioase, atunci el ce oferea în schimb ? Nu puteau fi alte chestiuni, decît numai cele de ordin politic și economic.

Cei doi contractanți ai unui concordat păreau să fie egali în autoritate, dar chiar și această egalitate părută își avea partea ei curioasă : papa era șeful Bisericii romano-catolice, iar conducătorul respectiv era șeful politic al statului, pe care îl reprezenta ; deci fiecare avea o altă calitate.

Primul concordat s-a încheiat în 1122, numit «tranzacția calixtină», între papa Calixt II (1119—1124) și împăratul german Henric V (1106—1125) pentru a reglementa problema feudală a investiturii. Al doilea tratat, din 1176, numit «pacea venețiană», încheiat între papa Alexandru III (1159—1181) și împăratul german Friederich I Barbarossa (1152—1190) a avut drept obiect încheierea unui armistițiu politic și militar. Concordatele-tratate din sec. XIII și XIV încheiate cu Germania, Franța și Anglia și alte state aveau un caracter politic și urmăreau impunerea puterii teocratice papale peste regii vremii și apoi accentuarea revendicării privilegiilor sociale și politice. De aceea s-au opus

papei legiștii regelui german Ludovic de Bavaria (1314—1347), englezul William Occam (1270—1347) și italienii Marsilio de Padova (1272—1342) și Ioan din Iandum. Constatîndu-se pericolul unor astfel de devieri politice de la misiunea religioasă a Bisericii și a papalității, chiar conciliile generale ale Apusului, de la Pisa (1409), Constanța (1414—1418) și Basel (1431—1449) au pus teoria conciliară, contestîndu-i papei dreptul teocratic de papocrație-papocesarism. În același cadru și umaniștii : Laurențiu Valla (1405—1457) și Nicolae Cusa (1401—1464) au dovedit falsitatea *Donațiunii* lui Constantin — Donatio Constantini și a Decretaliilor Pseudoisidoriene, pe care papalitatea își întemeiase pînă atunci pretențiile sale de dominație politică în lume ; umaniștii au dovedit proveniența tîrzie a acestor falsuri, dintre anii 754 și 843, numai cu scop politic.

Concordatul papei Martin V (1417—1431), din aprilie 1418, cu Spania, Franța, Germania și Anglia, referitor la cardinalat, dreptul pontifical, fiscalitate curială, simonie, indulgențe și excomunicare a fost semnalul unor înțelegeri bilaterale. A urmat apoi *Sancțiunea programatică* de la Bourges — Franța, din 1438, precum și Concordatul papei Nicolae (1447—1455) de la Vienne cu Germania din 1448, în sensul celui din 1418. Dar tratativele erau foarte atent urmărite de teologi, juriști și politicieni.

De aceea, cînd al XVIII-lea conciliu general de la Ferrara—Florența (1438—1439) a încheiat cu Franța un nou concordat, a fost combătut îndată de Universitatea Sorbona, de parlament și chiar de clerul francez, care păstrau spiritul galican. Apoi din opoziție, nici deciziile Conciliului al XIX-lea general de la Trident, încheiat în 1563, nu au fost acceptate și promulgate imediat în Franța, iar împotriva silințelor papale de dominație, s-a ripostat cu teoria galicanismului și apoi cu teoriile germane ale febronianismului și iosefinismului care, toate reduceau autoritatea papală numai la problemele spiritual-religioase. În același sens și revoluția franceză din 1789 a lovit în sistemul privilegiilor clericale și papale.

În aceste condiții trebuia schimbat sistemul vechilor concordate. Tipul concordatului modern a fost socotit cel încheiat în 1801 între papa Pius VII (1800—1823) și Napoleon (1804—1814). Dar cele 77 de articole ale convenției din 26 Messidor prevedeau tocmai numeroase îngrădiri ale drepturilor papale în Franța. Însuși Napoleon era de părere că papa trebuie privat de puterea sa politică, pentru că în baza acesteia el reclama privilegii și beneficii economice și politice oneroase și nedrepte. De aceea și împăratul german Francisc (1806—1823) a renunțat în 1806 la titlul de împărat roman, pentru că nu mai dorea ca în baza acestui titlu să se plece în fața politicii Scaunului Roman.

BIBLIOGRAFIE

R. Naz, *Concordat*, în «Dictionnaire de Droit cannonique», vol. 3, Paris, 1942, col. 1353—1385; Bihlmeyer — Tüchle — Vicaire, *op. cit.*, vol. 4, 1967, p. 73—77 ss. și bibliografie p. 342 sq. vezi și vol. 3, p. 60 ș. u., 68 ș. u., 153 ș. u.; G. J. Tappert, *The book of Concord*, Philadelphia, 1959; A. Mercati, *Raccolta dei Concordati (1908—1914)*, Roma, 1919 și ediția nouă 1954; N. Hilling, *Die Koncordate*, Düsseldorf, 1932; L. Just, *Der Widerruf des Febronius*, Stuttgart, 1960; Ed. Winter, *Der Josephinismus*, Berlin, 1962; F. Maas S. J., *Josefinismus*, 5 vol., Wien, 1951/1961; F. Fejto, *Joseph II*, Paris, 1953; A. Latreille, *Napoléon et le S. Siège*, Paris, 1936; H. Walsh, *The Concordat of 1801*, New York, 1933; M. Șesan, *Despre concordatul papal*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei» XXXV (1959), nr. 7—8, 455—464; M. Șesan, *Curs de Drept bisericesc universal, ed. IV, Cernăuți*, 1942, p. 251 ș. u.; Șt. Moldovan, *Concordatul în dreptul internațional*, Sibiu, 1942; I. Suru, *Ce este un concordat cu Vaticanul*, Caransebeș, 1933; R. Cândea, *Concordate, un capitol de istorie politică*, Cernăuți, 1921.

Revoluția franceză (1789) și consecințele ei religioase *

În timp ce în Evul mediu și în parte chiar în epoca Renașterii și a Reformei domnea încă credința religioasă stimulată de papalitate, de pe la mijlocul secolului XVII și mai ales în secolul al XVIII-lea a început un proces de scădere a credinței în caracterul supranatural al religiei și al Bisericii datorită raționalismului Reformei. E vorba de epoca în care se afirmă «iluminismul», care accepta numai ceea ce corespundea datelor rațiunii și ale naturii, iar Dumnezeu, dacă există, nu se amestecă în viața istorică; astfel lumea, cultura și chiar progresul spiritual erau explicate prin cauze naturale, materialiste chiar. Individualismul religios și subiectivismul, propovăduite de protestantism, au dus la înmulțirea confesiunilor, la îndoială și destrămare interioară, la discuții interminabile și sterile care au provocat reacțiunea pietistă. Progresul științei fizico-matematice din sec. XVII ca și înflorirea filosofiei cartesiene și a empirismului sau a gnosticismului englez, au dus în cele din urmă la «deism» (lordul Herbert of Cherbury din Anglia, † 1648), la «naturism» (Baruh Spinoza din Olanda, † 1677), la «monadologie» (G. W. Leibniz † 1716), la «scepticism» și la «sensualism» (John Locke † 1704, Thomas Hobbes † 1679), la libera cugetare a enciclopediștilor și materialiștilor francezi (Denis Diderot † 1784, J. D'Alembert † 1783), și de aici chiar la ura împotriva Bisericii (Voltaire † 1778, care a spus: Ecrasez l'infame!»), sau la religia naturii și la contractul social al lui J. J. Rousseau († 1778), apoi la criticismul lui Immanuel Kant († 1804) și la încercările secrete de «rezidire» umană prin francmasonerie. În toate acestea apăreau atîtea și atîtea etape și cauze, care au pregătit răsturnarea totală de la sfîrșitul sec. XVIII: «Revoluția franceză» și care a declanșat urmări importante în viața politică, socială, culturală și bisericească a omenirii.

Această revoluție se încadrează organic în atmosfera generală, numită «furtună și avînt» (Sturm und Drang) din Europa, care a dus pe continentul american la constituirea Statelor Unite ale Americii,

* *Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.*

prin Declarația din 4 iulie 1776, apoi prin tratatul de pace cu Anglia din septembrie 1783 și prin Constituția din 1787, aprobate de congresul american, cu deosebită contribuție protestantă. Prin Declarație se afirma «independența statului și proclamarea drepturilor inalienabile ale omului, dreptul la viață și dreptul la libertate». Din acestea s-a inspirat și polonezul Tadeusz Kosciușko († 1817), în 1794, pentru a înlătura stăpînirea țaristă rusă.

Cauzele Revoluției în Franța sînt multiple. Cele pomenite pînă aici sînt numai cîteva. Ele merg adînc, în timp, înapoi. O viață de stat caracterizată de absolutismul regal, cu feudalismul nobililor și al clerului în care pornocrația regilor dominați de metrese sugruma libertatea politică și religioasă cu închisorile Bastiliei, dar îngăduia în același timp, cu o falsă morală devenită atotputernică, crime contra umanității, o astfel de viață a celui mai avansat stat al Europei nu putea să nu dea faliment. Aceasta cu atît mai vîrtos cu cît enciclopediștii și mai ales Rousseau și Voltaire care pregăteau revoluția, împrăștiau ideile revoluționare mai ales în păturile mijlocii ale burgheziei (tiers état) care se urcă pe baricade. De fapt, secătuirea financiară îndelungată lovea crunt numai o parte din francezi, cîtă vreme clerul înalt și nobilimea, o mînă de oameni, erau imuni față de orice sarcini publice, stăpînind peste 1/4 din averea Franței. Lipsa de autoritate a lui Ludovic XVI (1774—1792) și scamatoriile financiare ale ministrului J. Necker († 1804) au dezlănțuit, la 14 iulie 1789, «pelerinajul» la Bastilia și manifestația burgheziei, transformată în Adunare Constituantă. Nepuțind fi stăpînită, mișcarea s-a transformat în forță care a înlăturat totul. Dar pentru a putea intra în fierbere, această mulțime trebuia să ajungă la starea de spirit ca să termine odată cu «l'ancien régime». Acesta a fost dorul după libertate și egalitate. Punîndu-se problema împrumutului intern și a taxei patriotice de un sfert din venit, mergînd spre Versailles, *mulțimea a strigat: «jos regalitatea și clerul cu toate ale lui».* În loc de asanare s-a ajuns la o răsturnare; revoluțiile își au logica lor proprie.

Primele acțiuni ale Adunării Constituante erau îndreptate împotriva clerului. S-a proclamat libertatea de cult și desființarea zeciuielii, așa cum o ceruse însuși episcopul democrat și viitor diplomat Ch.-M. Talleyrand († 1838). Averile Bisericii au fost proclamate averi naționale și confiscate; s-a propus salarizarea clerului, mînăstirile să fie suprimate, numărul episcopilor să fie redus de la 134 la 83, iar pentru preoți s-a introdus Constituția civilă a clerului (1790), pe care trebuiau să jure toți și prin care erau scoși de sub ascultarea papei și puși sub cea a arhiepiscopilor, aceștia ascultînd în cele administrative de Consiliul preoților. Preoții, de orice confesiune, urmau să fie aleși de popor, iar episcopii, de către organele administrative județene. Regele a semnat «Constituția» și «jurămîntul» clerului. Jumătate din clerul de mir și vreo 100 de deputați clerici, deci cam 1/3 din tot clerul Franței, a semnat, dar majoritatea (între ei 129 episcopi), vreo 65.000 n-au vrut să semneze. Din aceștia *40.000 au fost exilați în 1792, mulți activînd* ca dușmani ai regimului, mai ales după ce papa condamnase «Consti-

tuția», ceea ce l-a costat anexarea Avignonului și a altor domenii. Peste 3.600 preoți au fost deportați la munci silnice.

Evenimentele se precipitau căci se înfruntau lideri ca J. P. Marat († 1793), H. G. Mirabeau († 1791), Maxim Robespierre († 1794), G. J. Danton († 1794) și alții, precum și taberele lor de montagnarzi, girondini, iacobini și cordilieri.

Preoțimea s-a divizat în două tabere : jurați și nejurați. Tulburările începeau în provincie. Se interzise costumul preotesc, s-a suprimat orice mînăstire, s-a instaurat teroarea și au fost omorîte cu ghilotina peste 1.200 persoane, din care vreo 300 preoți din capitală și provincie ; se lupta pentru zdrobirea tronurilor și altarelor, cum suna parola montagnarzilor extremiști. După ce Republica fusese declarată la 21 septembrie 1792, regele și regina au fost executați ca trădători ai statului și națiunii (1793) ; s-a introdus căsătoria civilă, s-a desființat celibatul, s-a impus, la 5 octombrie 1793, «calendarul republican al decadelor», eliminîndu-se sărbătorile creștine și fiind înlocuite cu evenimentele naturale, naționale. În fine descreștinarea a mers pînă la capăt, în noiembrie 1793 s-a abolit Biserica, creștinismul fiind declarat superstiție periculoasă. În ziua de 10 noiembrie 1793, noul cult raționalist conducea în procesiune pe actrița Millard, așezînd-o, ca «simbol al rațiunii», pe altarul catedralei Notre Dame din Paris. În provincie femeile au fost alese ca preotese ale celor peste 2.000 de biserici devastate de oștile lor. Credința în nemurirea sufletului a fost suprimată, deasupra cimitirelor se scria : «moartea-i somn de veci». Cei ce declarau că cred în Dumnezeu erau executați. S-au găsit prelați care au abjurat ; însuși arhiepiscopul Parisului Gobel a declarat că nu mai cunoaște decît libertatea și egalitatea, dar după aceea a murit pe eșafod. În schimb episcopul Grégoire, deși a jurat cel dintîi pe Constituție, și-a apărat eroic credința, murind abia în 1831.

Poporul însă nu putea suporta mult timp excesele. În Vendée, peste 30.000 de creștini au luat armele, apărîndu-și credința ; în 1794 Robespierre a decretat existența unei «Ființe supreme» și nemurirea sufletului și a fost numit pontif suprem. Sub directorat (1795—1799), s-a decretat libertatea cultelor și slujbele se puteau celebra pretutindeni. Paștile anului 1795 s-au serbat cu mult elan creștinesc, dar lipseau locașurile de cult ; de aceea s-a dat legea de anulare a Constituției civile, s-au reconstituit vreo 3.000 de parohii ce fuseseră sechestrate, s-a permis și preoților, care nu juraseră pe Constituție, să slujească ; cei din exil au fost rechemați. Totuși, nici acum libertatea nu era deplină. În locul teroarei pe față se inaugura de către deiști o teroare ascunsă. Biserica nu se putea manifesta căci religia era declarată chestiune particulară și se cerea jurămînt pe «dogma» suveranității naționale și a urii față de regalitate și de ierarhie. Cei mai mulți episcopi și preoți semnară, deși papa dăduse aviz contrariu. Cum însă unii n-au vrut, au fost internați și expulzați în locuri nesănătoase unde pieiră. Teofilantropia și calendarul decadelor nivelau creștinismul cu o dulcegărie caritativă, neadmițînd decît existența lui Dumnezeu și nemurirea sufletului ; totuși ele puseră stăpînire pe toată lumea cultă. «Slujbele» laice ale acestei

religii naționale, cu nume și iecturi din Socrate († 399 î. Hr.) și împăratul Marc Aureliu (160—181), din Coran și Evanghelie, n-au putut fi susținute. După anii 1797—1798 au decăzut. În schimb, papalitatea care încurajase conservatorismul Bisericii a avut de suferit; în numele directoratului, Napoleon Bonaparte (1804—1814) a ocupat o parte din Statul pontifical, dictînd un tratat costisitor și ocupație franceză; fratele său Iosif s-a impus chiar la Vatican pe care îl declară Republică, desființînd astfel Statul papal; bătrînul papă Pius VI (1775—1799) a fost luat prizonier pe teritoriul francez, unde a murit în 1799 la Valence.

Urmașul său, papa Pius VII (1800—1823) fusese ales, după trei luni de intrigi, sub scutul austriecilor, care alungaseră pe francezi din unele provincii italiene, și de aceea și-a putut relua reședința la Roma. Peste cîteva săptămîni însă, Bonaparte care era acum primul consul ajunse stăpîn pe toată Italia. Se punea deci problema reglementării raporturilor dintre Roma și Paris. Desigur că tratativele erau grele, pentru că, deși indiferent de cele religioase, Napoleon susținea galicanismul și deci o Biserică de stat. Datorită mai ales tactului deosebit al secretarului papal Consalvi, trimis special la Paris, s-a încheiat la 15 iulie 1801 celebrul Concordat care, alături de articolele organice date de Napoleon în 1802, fixau regimul bisericesc rămas în vigoare pînă la 1905 și era modelul tuturor Concordatelor din secolul XIX. Primul articol din Concordat fixa că religia romano-catolică, religia majorității cetățenilor francezi, e liberă să se poată exercita, întrucît nu contravenea dispozițiilor guvernului. Se prevedea o nouă ordonare bisericească (10 arhiepiscopii și 50 episcopii), numirea noilor episcopi (cei aflați în slujbă, jurați sau nu, trebuiau să demisioneze) se face de primul consul și instituirea de către papă; toți clericii să depună jurămînt de fidelitate față de stat, căsătoria civilă e singură valabilă, veniturile clerului se desființează și averile bisericești se secularizează; în schimb s-a fixat Bisericii o mică indemnizație. Administratorilor parohiali amovibili li se dă jumătate din salariu, se suprima secta filantropiștilor și se recunoștea repausul duminical.

Mai grea a fost aplicarea concordatului, prin redactarea, fără știrea papei, a articolelor organice, inspirate de Talleyrand și care prevedeau supravegherea de către stat a politicii bisericești că nici un act nu putea circula de la Roma sau spre Roma fără autorizația guvernului, nici un nuntiu nu se putea amesteca în treburile Bisericii galicane. Decretele străine nu aveau valoare în Franța pînă nu erau controlate de stat, în conformitate cu legile lui. Nici un episcop nu putea părăsi episcopia fără permisiunea primului consul. Consiliul de stat era organ de apel pentru abuzurile eclesiasticilor. În fine, cele patru articole din 1682 trebuiau să facă parte din învățămîntul teologic. Papa a protestat, dar articolele au devenit lege. La 2 decembrie 1804, Napoleon își puse el însuși coroana de împărat pe cap, spre stupefacția papei, care venise, sperînd că va obține vreo concesiune.

Revoluția se terminase. Episcopii din interior demisionaseră toți, dar cei din străinătate n-au vrut și de aceea au fost depuși. O mică parte din credincioși, lîngă Lyon, n-au acceptat Concordatul, formînd

o «mică Biserică» jansenistă. Ceea ce s-a întîmplat între Napoleon și papă a constituit ruptura care s-a declarat între papalitate și împărat, după care, din pricina orgoliului lui Napoleon, a urmat anularea prin divorț civil a căsătoriei fratelui său Ieronim, ocuparea Romei și anexarea la Franța a statului papal, pentru care «urmașul lui Carol cel Mare» (768—814) a fost excomunicat. Papa a fost arestat și închis la Fontainebleau (1812). Au fost depuși cei 13 cardinali care n-au aprobat a doua căsătorie cu Maria Luiza. Al doilea Concordat, din 1813, semnat de papa, a fost anulat. În 1814, cu ajutorul a două state necatolice și a altuia necreștin (Rusia, Anglia și Turcia), papa era eliberat și repus în scaunul papal. Toate acestea făceau parte dintr-o epocă ce începea în toată Europa sub titlul de «restaurație catolică».

Urmările Revoluției. Restabilirea Bisericii și separarea de stat — care s-a efectuat și în alte țări supuse Franței: Olanda, Germania, Italia și în libera Elveție — au avut darul de a o elibera din păcatele cele vechi (recrutarea episcopilor numai dintre nobili și din clica feudală, dominația exagerată a iezuiților și altele). Suferințele au ajuns la mare popularitate și au adus o nouă renaștere religioasă, maturizată, cu mijloace noi de lucru ce se va observa la începutul secolului XIX. Desființarea sau suspendarea privilegiilor legendare papale a fost iarăși o acțiune necesară, adusă de spiritul critic și științific al vremilor noi ca și toleranța religioasă, care devine un bun cîștigat pentru toată lumea. Trezirea interesului pentru etnografia și religia popoarelor «păgîne» și opera de evanghelizare uriașă sînt un rezultat al acestui proces istoric atît de hotărîtor în istoria omenirii.

E drept că revoluția a avut pentru religie și urmări negative. Atitudinea dușmănoasă față de religie luase forme precise, nu numai în pamfletele răutăcioase ale lui Voltaire, în scrisul marelui poet german G.-E. Lessing († 1781), pentru care adevărul putea fi găsit în orice religie, sau în *Viața lui Iisus*, scrisă de Reimarus (1788, prin care se răspîndește teoria înșelăciunii «regizate» de Apostoli), ci și în atîtea alte manifestări ale culturii, poeziei și științei autonome. Noile credințe de viață capitalistă, progresele științifice și dezorientarea în care se găseau mulți în urma acestor vîrtejuri de viață au fost tot atîtea semne ale unui veac care a urmat.

BIBLIOGRAFIE

1. Mai nouă: Bihlmeyer — Tüchle — Vicaire, *op. cit.*, vol. IV, 1967, p. 49—54 și 81—95, cu bibliografie, p. 333—336 și 345—348; Franzen, *op. cit.*, p. 331—334; Colaborări, *L'Abolition de la féodalité dans le monde occidental* (de la colocviul internațional de la Toulouse din 1968), 2 vol., Paris, 1974, 980 p.; Edit. Aufadi, *2000 ans de Christianisme*, vol. 7, Paris, 1976; despre Revoluția franceză; J. Ranbaum, *Für Gott und die Freiheit, französische Christen zwischen Reform und Revolution*, Edit. Union, Berlin, 1976; J. Mc. Manners, *French Revolution and the Church*, Londra, 1969, 176 p.; A. Daniel — Rops, *L'Eglise des révolutions*, vol. I, Paris, 1960; K. S. Latourette, *Christianity in a revolutionary age*, 3 vol. New York, 1958/61; H. Maier, *Revolution und Kirche*, Freiburg, 1959; F. van Asbeck, *The universal Declaration of humain rights*, (1679—1948), Leiden, 1949; J. Lefton, *La crise révolutionnaire*, Paris, 1949; C. Ledré, *L'Eglise de France sous la Révolution*, Paris, 1949; G. Lefevre, *La révolution française*, Paris, 1930.

2. G. Gusdorf, *L'avènement des sciences humianes au siècle des lumières, (sec. XVIII)*, vol. VI, Paris, 1973, 593; idem, *Dieu — la Nature — l'Homme au siècle des lumières*, Paris, 1972, p. 536; Chaunu, *Civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, 1971; R. Desné, *Les matérialistes français*, (1750—1800), Paris, 1965; J. J. Rousseau, *Religious writings*, editat de R. Griwsley, Londra, 1970, 412 p.; R. Pomeau, *La religion de Voltaire*, Paris, 1956; J. Massin, *Robespierre*, Paris, 1956; B. Fay, *J. J. Rousseau*, Paris, 1974, 416 p.; H. T. Mason, *Voltaire*, Londra, 1975, 204 p.; G. Chaussinand — Nogaret, *La noblesse au XVIII-e siècle*, Hachette, Paris, 1976; P. Nandon, *La francmaçonnerie*, Paris, 1960; *Dictionnaire universel de la francmaçonnerie*, Paris, 1974, 1398 p.

3. B. Melchior — Bonnet, *Napoléon et le pape*, Paris, 1958; E. Hocks, *Napoleon et Pie VII*, Paris, 1949.

4. Al. Vianu, *Naşterea S.U.A.*, Edit. ştiinţifică, 1969; Alb. Soboul, *Revoluţia franceză*, 1789, trad. română, Bucureşti, 1962, 568 p.; E. Tarlé — A. Efimov — F. Halfet, *Istoria modernă*, (1789—1870), vol. 2, trad. română, Bucureşti, 1956, 762 p.; B. Porşev — S. Scazkin, *Istoria modernă*, (1640—1789), vol. 2, trad. română, Bucureşti, 1954, 666 p.; Alb. Mathiez, *Revoluţia franceză*, trad. română, Edit. politică, 1976.

Cultura teologică în Apus. Cultul şi viaţa creştină *

«Renaşterea» şi «Umanismul» occidental au determinat şi în teologia apuseană o evoluţie mai rapidă spre deschiderea atentă către realităţile lumii. În acest cadru a exercitat o deosebită influenţă spre Occident şi «Umanismul bizantin», bazat pe clasicismul elin şi transmis prin numeroşi greci emigraţi în Apus de frica agresiunii turceşti. Între aceştia a fost spre sfîrşitul sec. XV şi bizantinul G. Hermonyme de Sparta, care ajunsese în 1478 la Sorbona parisiană să fie dascăl al viitorilor umanişti occidentali de renume, ca Johann Reuchlin (1522), Erasm de Rotterdam (1536) şi Guillaume Budé (1540), cărora le-a şi insuflat critica la adresa papalităţii şi a scolasticii din partea lumii ortodoxe.

Apoi au intervenit în teologia occidentală frămîntările produse de «Reforma» şi de «Contrareforma papală», precum şi ciocnirea dintre absolutismul «luminat» al unor monarhi şi pretenţiile universaliste întîrziate ale papalităţii şi, în fine, tendinţele de libertate şi egalitate ale popoarelor şi culturilor lor. Acestea au determinat în dezvoltarea culturii teologice trei etape, potrivit celor trei fapte majore: o literatură preponderent polemică, între 1500—1648, în epoca Reformei şi Contrareformei. În etapa a II-a, între 1650—1750, o literatură orientată mai mult spre istorie şi drept, la romano-catolici, spre a se afla temeiuri pentru tendinţe bisericeşti existente şi în veacurile primare, iar la protestanţi o literatură pietistă şi misionară. În etapa a III-a, după 1750, ambele lagăre înregistrează un spirit raţionalist şi încercări de a-i rezista.

Pe lîngă această împărţire se mai sugerează pentru această vreme şi alte etape (R. Laffonte), precum: a renaşterii europene (1453—1600), a Europei clasice (— 1763) şi a Europei revoluţionare (pînă la 1830). Mai trebuie reţinut faptul că dacă în epoca scolasticii stilul «gotic» cores-

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Şesan.

pundea epocii feudale cu un Dumnezeu suveran îndepărtat de credincioşii păcătoşi, în epoca «renaşterii», stilul «baroc» este «stil iezuit», adică exprimînd «triumfalismul papal».

a. **Etapa întîia (1500—1650).** Datorită faptului că toţi reformatorii priveau Sf. Scriptură ca singura normă şi izvor de credinţă, era firesc să apară o dezvoltare deosebită a studiilor biblice, cu ediţii de texte, traduceri, comentarii *savante* şi *populare*, cunoştinţele clasice ale umaniştilor fiind dătătoare de ton. Aşa sînt: ediţia critică a Noului Testament, de Eramus din Rotterdam († 1536) în 1516. Mai tîrziu, apar ediţiile critice ale Bibliei întregi de L. Judă, S. Castellio şi Th. de Beza († 1605), apoi în sec. XVII, cunoştinţele filologice avansate, mai ales în Anglia şi Olanda, fac posibilă ediţia poliglotă, în 9 limbi, din 1657 de la Londra, scoasă de episcopul Walton de Chester şi de o întreagă comisie de orientalişti, care a întrecut orice operă similară.

La romano-catolici nu s-a pus, pînă la Reformă, preţ pe studiile biblice, mai ales că, dintr-un centralism exagerat, *s-au interzis* chiar traducerile în limbi naţionale. Totuşi Conciliul de la Trident (1545—1547; 1551—1552; 1562—1564) a cerut editarea unei ediţii critice a Vulgatei, care a apărut în trei rînduri în 1590, 1592 şi 1598, cunoscută *sub numele de* «Biblia Clementină». Acelaşi text s-a tipărit apoi de mai multe ori. Savanţii catolici s-au luat la întrecere cu protestanţii, publicînd şi ei trei ediţii poliglote ale Bibliei: la Complutum, în Spania, sub supravegherea cardinalului Ximenes, între 1514—1517, apoi a doua la Antwerpen, între 1569—1572, şi la Paris între 1629—1645.

Traducerile Bibliei în limbi naţionale se datorau curentelor protestante din ţări catolice ca Franţa, Italia şi Spania ca adevărate promotoare ale noilor idei de progres, resimţite în arta barocă şi în literatura clasică spaniolă şi italiană. În această privinţă, traducerile lui Lefèvre în limba *franceză* şi ale lui Tyndale şi Coverdale în limba *engleză au avut o mare* răspîndire. Dar nici una nu se poate compara cu traducerea lui M. Luther în limba germană, făcută cu un foarte bun simţ al limbii, ceea ce explică cele peste 250 reeditări, pînă la 1546 (întregi sau parţiale) ale Noului şi Vechiului Testament, traduse de el în 1522 şi 1534. Numai în Wittenberg au apărut 100.000 de exemplare în decurs de 20 de ani.

Afară de traduceri propriu-zise, pe vremea regelui Franţei Francisc I (1515—1547) şi a lui Carol Quintul (1519—1556), împăratul Germaniei, catolicii şi protestanţii au publicat o serie de Biblii comentate, cu glose alăturate. Exegeza însă rămase mult timp scrisă în duh pătimaş, confesional. Doar olandezul Hugo Grotius (1645) comenta mai liberal. La catolici s-au distins Cornelius a Lapide şi W. van Est, amîndoi belgieni.

A doua problemă mare, pe care au studiat-o cu pasiune protestanţii şi catolicii deopotrivă, este caracterul istoric al Bisericii ca instituţie divină: dacă forma ierarhică şi sacramentală datează de la Hristos, sau este adaus omenesc. Cu simţ critic şi cu rîvnă neegalată, dar şi cu multă pasiune confesională, s-au scormonit dintr-o parte şi din alta arhive şi scrieri vechi, spre a se documenta şi convinge despre adevărul

științei respective. Așa au apărut între luterani celebrele *Centurii de la Magdeburg*, istorie bisericească editată pe secole, operă în care s-a distins mai ales vajnicul dalmațian convertit Matthias Flacius Illyricus († 1575) și alți luterani. Lucrarea, tratînd istoria Bisericii pînă la 1300, cuprindea 13 volume tipărite la Magdeburg între 1559 și 1574. În lucrare se afirmă că Biserica Romei e o dezertare de la spiritul Bisericii vechi, care abia în Reformă își trăiește continuarea. Mai obiectiv și cu tendință mai irenică au scris episcopul anglican Beveridge († 1708), doi protestanți francezi, Justellus (Justeau), tatăl († 1647) și fiul († 1693) și Voëlus (Voël), Sorbonia († 1607), celebri în studii de drept bisericesc, de istorie și de arheologie bisericească.

Răspunsul Bisericii romane l-au dat: cardinalul Cezar Baronius cu o istorie bisericească nu numai pe veacuri, ci an de an: *Annales ecclesiastici*, în 12 volume, tipărită la Köln între 1588—1607, operă continuată după sec. XIII (unde ajunsese Baronius), îndeosebi de Oderic Raynaldus († 1671). În ea se susținea că Biserica romană este continuarea fidelă, cu toate instituțiile ei, a celei apostolice. Materialul inedit, pe care autorul l-a scos din arhivele Vaticanului, unde era prefect, n-a fost însă prea bine ordonat din pricina multor date și paragrafe, încît nu a avut răsunetul «Centuriilor», deși cuprinde mai mult material și mai obiectiv scris. Valoare mai mare au dobîndit *Viețile Sfinților*, scrise pe bază de izvoare originale: grecești, latinești, orientale, operă începută în 1643, de iezuitul J. Bollandus (1665). Istoria Conciliului tridentin au scris-o în 4 vol. (1565—1573) în sens protestant, Martin Chemnitz, dar în sens liberal-catolic Paulo Sarpi († 1623) și în sens strict catolic iezuitul Sforza Pallavicini († 1667).

Dogmatica și Apologetica n-au fost prea mult cultivate. În luteranism, Melanchthon a dat, cel dintîi, o sinteză dogmatică a luteranismului în opera sa *Loci Communes*, întrecut mai tîrziu de *Loci theologici* a lui Martin Chemnitz († 1586), cel mai profund sistematizator luteran, alături de Calvin, cel mai mare sistematizator reformat. Despre Chemnitz s-a spus că fără el n-ar mai fi rămas nimic din Luther. În sec. XVII, cel mai mare teolog luteran «ortodox» a fost Johann Gerhard († 1637). Încercarea eclectică a lui G. Calixt († 1656), profesor la Helmstadt, de a împăca cele trei confesiuni nu a reușit.

Petru Canisius († 1597), primul iezuit german, «al doilea apostol al Germaniei» și «îmblînzitor de eretici», cum a fost numit, a scris două Catehisme, unul Mare, altul Mic, ajuns, pînă la 1597 cînd a decedat, la peste 200 de ediții (în total se cunosc 550 ediții) și traduceri în 25 de limbi. Au urmat apoi iezuiții Andrei Possevino († 1611) și Pestrul Skarga († 1612), polonez. Iezuitul spaniol Francesco Suarez († 1617) a fost cel mai profund dogmatist și filosof catolic al timpului, apoi iezuitul italian Robert Bellarmin († 1621), cu sintezele sale *Disputationes de Controversiis*, și cea despre primatul papal, care a ajuns la numeroase ediții, și în sfîrșit Dionisie Petau († 1652), profesor de dogmatică la Clermont, care a eliberat teologia de scolastică și a întemeiat Istoria dogmelor. Cu toate acestea, Dogmatica lui Thomas de

Aquino († 1274) — s-a păstrat ca normativă pentru teologia oficială catolică.

Mai puțin cultivată de protestanți a fost teologia morală. În schimb, romano-catolicii au scris mult în această privință, în legătură cu accentuarea faptelor omenești în opera de mîntuire, dînd naștere la cazuistica și probabilismul iezuit, atît de criticate. «Manualele» de întrebări și răspunsuri pentru modul de aplicare a canoanelor în Taina Spovedaniei și de acționare în fiecare caz, dacă sînt permise anumite fapte sau nu și în ce împrejurări, toate acestea au dus la un laxism regretabil. Formele probabilismului (aequiprobabilism, probabiliorism și tutiorism) adică principiul probabilității aproape sigure, și modul de a le explica și justifica i-au făcut odioși pe iezuiți și «Manualul de morală» al lui Alfons Maria de Liguori (1787), călugăr napolitan, fondatorul Ordinului Sfîntul Mîntuitor, pus între sfinți, deși propagă tutiorismul și deci s-ar părea că elimină discuțiile otioase, totuși repugnă prin încercarea de a reglementa pînă și intimitățile vieții conjugale.

Teologia contemplativă și pastorală, ca și literatura religioasă și arta, s-au dezvoltat cu totul deosebit în cele două confesiuni. În catolicism există cărți de pietate răspîndite în cîte 100.000 exemplare, ca broșuri anonime ale iezuiților olandezi în *Cele două chei ale cerului*, vorbind despre iubire și căință, obținute mai ales prin viața de cooperare a faptelor cu harul în Sfintele Taine. Protestantismul oferă cărți de adîncă experiență individuală dar, fără concursul instituției Bisericii, ele sînt pline de chinuitoare și sfîșietoare îndoieli, precum cea scrisă de englezul John Bunyan (1628—1688): «Călătoria pelerinului», sau cele două «Paradise», *Paradisul pierdut* și *Paradisul regăsit*, scrise de John Milton (1603—1684) în timpul revoluției religioase și politice a lui Olivier Cromwell (1649—1660). Catolicii mai au nevoie de ordine călugărești și de practici noi pentru a înviora religiozitatea prin «cultul inimii lui Iisus» și al Mariei, concepția imaculată, rozariul, asociațiile diferite și chiar excesele din procesele cu vrăjitoarele. În același timp pantofarul protestant Iacob Boehme († 1624), numit «Philosophus Teutonicus», se pierdea în cele mai adînci cugetări personale despre prăpastia neființei și dizolvarea în Dumnezeu. Pe de altă parte Terezia d'Avila († 1582) și Ioan al Crucii († 1591), ambii în Spania, vorbeau în extazul lor, despre «noaptea obscură a sufletului» și despre «urcarea Carmelului». Cu alte cuvinte, pe cînd catolicul suferea de o oarecare superficializare, protestantul se simțea însingurat; cei dintîi erau prea optimiști și încrezători în fapte, ceilalți prea pesimiști, din cauza individualismului.

b. **Etapa a II-a, între 1650—1750**, cunoaște în Biserica Romei pe cei mai străluciți reprezentanți ai teologiei, îndeosebi istorice. Școala bona Parisului și școala de la Port-Royal ajung centrele cele mai importante ale culturii teologice, la care Ordinele oratorian, maurin, iezuit și dominican și-au dat concursul într-un avînt neîntrecut. Apologia lui Blaise Pascal († 1662) despre religia creștină au rămas nepieritoare. Scrisul cald al lui Pierre Nicole († 1695) și Antoine Arnauld († 1694) a făcut epocă, iar galicanismul susținut cu ardoare de janseniști a for-

mat climatul sufletesc în care s-au dezvoltat toți, chiar și un întemeietor al raționalismului ca René Descartes († 1650) a cărui filosofie nu o vor primi, la început, nici protestanții, iar Roma îl pune la Index în 1663. De altfel, toți marii scriitori galicani, în timpul lui Ludovic XIV (1643—1715), au trebuit să-și părăsească mînăstirea, ajungînd la Index, inclusiv teologii catolici. Jacques-Bénigne Bossuet, episcopul de Meaux († 1704), a scris afară de *Declarațiile clerului galican*, din 1682, o *Istorie a variațiilor Bisericilor protestante*, precum și celebrul *Discours sur l'histoire universelle*, în care concepția religioasă a istoriei (Hristos centru al istoriei) e expusă temeinic. Tot așa de cunoscute sînt predicile sale, ca și ale celorlalți predicatori mari ai epocii: Fr. Fénelon († 1715), episcop de Cambrai, E. Fléchier († 1710), J. B. Massillon († 1742), Louis Bourdaloue († 1704).

Valoare deosebită au colecțiile imense de documente și de scrieri patristice, scoase de Maurini. În afară de editarea operelor patristice despre Origen († 254), Sf. Vasile cel Mare († 379), Sf. Atanasie († 373), Sf. Ioan Chrysostom († 407), Fer. Augustin († 430) etc., J. Mabillon († 1707) și B. de Montfaucon († 1741) s-au ocupat și de crearea unor discipline științifice noi: Diplomatica și Paleografia. Oratorianul Charles du Cange († 1688) a dat cele mai bune dicționare pentru limbile medievale latină și greacă; alt oratorian, Richard Simon († 1712) a creat disciplina critică a *«Introducerii în Noul Testament»*, iar Calmet († 1757) a lăsat opere exegetice întinse. Istoricii bisericești Alex. Natalis (Noël, † 1724), dar mai ales Seb. Lenain de Tillemont († 1698) cu ale sale *Memorii despre istoria bisericească din primele șase veacuri* și abatele Fleury († 1723) cu *«Istoria bisericească»* în 20 de volume, au adus nepieritoare contribuții în folosul Bisericii creștine. Eusebiu Renaudot († 1720) a dat o colecție a Liturghiilor orientale, Le Quien († 1733), celebru savant în istoria și geografia Bisericii de Răsărit, a scris prima geografie eclesiastică, *Oriens christianus*. Patrologii L. Ellies du Pin († 1719) și Remi Ceillier († 1761) au alcătuit tratate impozante de patristică, iar juriștii Thomassin († 1728), Et. Baluze († 1718), J. B. Cotelerius Cotelier († 1686) — cel dintîi în colaborare cu savanții protestanți — au publicat documente de drept bisericesc, canoane, bule papale etc. Majoritatea acestor cărți se tipăreau «cum privilegio regis», adică în ediții de lux. Catolici celebri care au mers pe același drum al teologiei istorice au fost în Italia: trei frați maroniți, Assemani, care trăiau la Roma (1715—1782) și care au publicat lucrări mari cu documente liturgice, juridice și istorice din epoca veche. Cardinalul de Bona († 1694) a dat importante contribuții ca liturgist. L. A. Muratori († 1750) a descoperit și publicat texte vechi, printre care și «fragmentul» care îi poartă numele. Frații Ballerini († 1729 și 1769) au editat opere patristice, iar celebrul arhiepiscop J. Dominicus Mansi († 1769) a compus cea mai mare colecție de canoane. În Germania, episcopul de Trier (Treveri) Joen Nic. Hontheim, cunoscut sub pseudonimul de Justin Febronius († 1790) care, ca aproape toți savanții epocii, în publicațiile sale, susținea principiul separării Bisericii de stat. Tot în acea epocă era vestit marele predicator și exeget Abraham a Santa Clara († 1709), monah augustinian din Viena.

Cel mai original istoric bisericesc luteran a fost J. L. Mosheim († 1755), prin critica izvoarelor și expunerea programatică. Între dogmatiști și apologeți s-au impus la luterani Hollaz († 1713) și Buddeus († 1729), iar la anglicani dușmanul deismului, Bingham († 1723), toți trei pătrunși de influența raționalismului, dar apărînd încă sincer revelația supranaturală. Filosoful G. W. Leibnitz († 1716) era sincretist și făcea planuri de unire a celor trei mari confesiuni creștine.

În acest timp s-au făcut cunoscute concepțiile juridice teritoriale dezvoltate de Puffendorf († 1687), Cristian Thomasius († 1692) și J. Fr. Boehmer († 1863). Teologii din Tübingen susțineau concepțiile juridice colegiale, adică în afacerile interne bisericești suveranul nu trebuie să se amestece, ci numai membrii comunității, în timp ce primii susțineau că, atît «in sacris» cît și «circa sacra», principele teritorial are cuvîntul. Cel mai mare progres îl arată Biserica Anglicană care a dat în exegeză lucrări rămase clasice, datorită studiilor filologice profunde ale lui Walton († 1657) și Lightfoot († 1657), orientaliști celebri. La fel, pe tărîm istoric s-au impus patrologii N. Cave († 1713), englez, și C. Oudin, german, ca și o serie de istorici cu lucrări despre pseudo-epigrafie, despre Sf. Policarp († 155), epistolele Sf. Ignatie († 107), despre Sf. Irineu († 202), Tertulian († după 220) și Sf. Ciprian († 258), studii în care se susține continuitatea ierarhiei.

c. **Etapa a III-a, de la 1750—1800,** e caracterizată prin influența raționalismului asupra teologiei și Bisericii. Pînă și în teologia catolică, mai ales în Germania și Austria, pretențiile raționalismului s-au făcut simțite. Cît despre protestantism, teologia s-a împărțit în două: supranaturalistă și raționalistă. Walch, tatăl și fiul, au lăsat diferite studii de istorie bisericească, între altele o istorie a iezuiților. Istoricul Schröckh a publicat o operă de 45 de volume, iar pietiștii Oetinger († 1782) și Hamann († 1788), supranumit «profetul nordului», două figuri venerabile s-au distins pe tărîmul teologiei practice.

Raționaliștii căutau să explice totul prin puterea rațiunii. Chiar J. Chr. Wolff († 1754), prin filozofia sa, încerca să dovedească orice adevăr creștin cu ajutorul matematicii. De asemenea, au avut mare influență asupra culturii teologice scepticismul lui Pierre Bayle († 1706) și al lui Voltaire († 1778), criticismul lui Imm. Kant († 1804) și îndeosebi scrierea lui: *Religia în limitele rațiunii* și iluminismul lui G. E. Lessing († 1781), pentru care creștinismul s-a format treptat, în condițiile naturale, de aceea și religiile: iudaică, islamică și creștină sînt tot una. Un prim mare raționalist e socotit Semler, profesor în Halle, decedat în 1791. El afirma că fiecare carte a Bibliei s-a format într-un răstimp lung și nu sub inspirație dumnezeiască. Mai radical era Reimarus († 1768), profesor de limba ebraică la Hamburg, care în *Fragmentele din Wolfenbüttel* scria că învățătura lui Iisus provine din înșelăciunea regizată de apostoli care ar fi inventat, pe lîngă adevărurile naturale, o mulțime de lucruri false, mai ales minunile. Unii istorici raționaliști ca Spittler (ö 1810) și Henke († 1809) vedeau în istoria Bisericii o istorie a aberațiilor și degenerărilor umane. Așa s-a căutat să se suprime din Biblie tot ce întrecea rațiunea, cum a făcut de pildă

Kappe († 1791), Eichhorn († 1827) și alții. Exagerările acestea nu întîmplător se etalau în timpul Revoluției franceze (1789).

Teologia catolică dintre 1750—1800 n-a mai înflorit în Franța ca înainte, ci mai ales în Germania și Italia. Influența galicană și protestantă s-a resimțit în acest timp. Literatura teologică oferă mai multe manuale de școală, prelucrate după modele mai vechi, dar fără scolasticism. Așa în istoria Bisericii erau manualele lui Dannenmayer († 1805), în studii biblice, manualele lui Jann († 1816) etc. O figură impunătoare a fost profesorul Michail Sailer († 1832), dogmatist și moralist episcop de Regensburg (1794—1799), care de fapt a activat mai mult după 1800. Prin moderația sa față de papă, prin scrisul popular și chiar mistic, el a început o adevărată epocă de înnoire a catolicismului.

În Italia, teologul Andreas Gallandi (1779) a continuat opera Maurinilor cu celebra «Bibliotheca Patrum» în care a publicat opere patristice vechi. Pe tărîm misionar și caritativ-popular a activat A. M. de Liguori și alții. Totuși munca epocii acesteia nu mai avea elanul celei anterioare.

Cultul liturgic s-a continuat în Biserica romano-catolică pe făgașul tradițional, influențînd puternic viața credincioșilor, care mai era îndrumată și păzită de principiile teologice ale Contrareformei și de morala iezuită.

În schimb, la protestanți variatele teologii au influențat atît cultul cît și trăirea creștină din respectivele confesiuni în parte, înflorind chiar individualismul religios.

O apariție specifică a timpului a oferit-o după 1587, în Germania, tradiția puternică despre «doctorul Faust», care și-a vîndut sufletul către diavol spre a putea adînci cunoașterea despre lume; dacă în literatura populară această legendă a primit și aspecte romantice, în schimb în literatura cultă figura acestui legendar vrăjitor a fost tratată variat, modificînd chiar structural semnificația actului faustic.

Apoi accentuarea referatului biblic a produs «jocurile de moralități» și «jocurile pascale», spre reeditarea patimilor Mîntuitorului prin piese teatrale și actori populari. Începutul lor se constată în Tirol, apoi în Burgenland, Suabia și Bavaria. Cele mai celebre au devenit reprezentările de la Oberamergau, începînd din 1634. Și acestea, ca și «legenda lui Faust», au avut o largă răspîndire în Occident.

BIBLIOGRAFIE

Bihlmeyer — Tüchle — Vicaire, *op. cit.*, vol. 4, 1967, p. 24—64 și bibliografie p. 325—328; M. Ashley, *Le grand siècle, l'Europe de 1598—1717*, Paris, 1972, 292 p.; R. Laffonte, *Les mémoires de l'Europe*, Paris, 1971; E. Hirsch, *Geschichte der neueren Evag. Theologie*, ed. II, 5 vol., Stuttgart, 1960/3; R. Stupperich, *Religion und Christentum in der deutschen Aufklärung*, Stuttgart 1959; F. W. Kantzenbach, *Die Erweckungsbewegung*, Stuttgart, 1957; G. Schnürer, *Katholische Kirche und Kultur im 18. Jahrh.*, Stuttgart, 1941; F. Cauyré, *Patrologie et histoire de la Théologie*, ed. 3, vol. 2, Paris, 1938; L. Coquet, *La spiritualité française au XVII-e siècle*, Paris, 1949; V. Tapié, *Barroque et classicisme*, Paris, 1957; M. Petrocchi, *Il problema del lassismo* (Problema laxismului); Roma, 1953; De Meulemeester, *Histoire de la Congrégation des Rédempteurs*, ed. II, Louvain, 1958; E. Stoeffler,

The rise of evang. Pietism, Leiden, 1971, 269 p.; H. Leclercq, *Mabillon*, 2 vol. Paris, 1953/7; J. Calvet, *Bossuet*, Paris, 1955; W. Schultz, *Kant als Philosoph des Protestantismus*, 1960, Berlin; M. Miker, *Entretiens sur l'homme et le diable* (problema faustică), Paris, 1965, 360 p. — vezi și bibliografiile anterioare. Pentru antecedente vezi: H. Coplestone, *Geschichte der Philosophie im Mittelalter*, Stuttgart, 1976, 420 p.; C. Comorovski, *Literatura Umanismului și Renașterii*, 3 vol. București, 1972.

Situația generală a Bisericii în Răsărit în sec. XVI—XVIII *

Protestantismul, organizîndu-se în secolul XVI—XVII, venea cu intelectualismul religios față de juridismul Catolicismului, în timp ce Ortodoxia se manifesta în continuare prin simțire, trăire și încredere în Mîntuitorul Iisus Hristos, crezînd că astfel răscumpără păcatele omenirii. De aceea căderea Constantinopolului sub turci în 1453 era explicată apocaliptic și era așteptată sosirea anului 7000 de la facerea lumii (adică 1492), cînd se credea a fi momentul parusiei Domnului.

a. **Imperiul otoman** se afla în culmea puterii sale, se credea «moștenitorul Bizanțului» și al ideologiei lui politice (H. Ahrweiler) împotriva Romei papale, care se considera moștenitoarea lui pe baza «unirii» de la Florența din 1439 și a căderii cetății în 1453. Dar Bizanțul și-a continuat existența printr-un «Bizanț după Bizanț» cultural și politic, transmis statelor din regiunea dunăreană-carpatică, adică Țărilor române, fiind apoi urmat de «a treia Romă», la Moscova, din 1512, pe cînd Constantinopolul, acum Istanbul otoman, era considerat de sultan a fi «a patra Romă».

Popoarele și statele ortodoxe din Balcani și-au pierdut succesiv ființa lor politică, cu toată rezistența unui Mircea cel Bătrîn (1380—1418), apoi a lui Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei (1441—1446), guvernator al Ungariei (1446—1452) și căpitan suprem al armatei ungare (1453—1456), Vlad Țepeș (1456—1462) și Ștefan cel Mare (1457—1504). Bulgaria căzuse în 1393, Serbia cu Bosnia în 1459, Belgradul în 1521, eroul creștin din Balcani, albanezul Scanderbeg murise în 1468. Țările române deveneau vasale sultanului pe rînd: Țara Românească din 1417, Moldova din 1456 cînd voievodul Petru Aron (1455—1457) oferi sultanului Mahomed II (1451—1481) un tribut anual, iar după prefacerea vechii Ungarii în pașalîc, în 1541, Transilvania devenea principat autonom supus Porții Otomane. E drept că Rusia s-a eliberat în 1480 de jugul tătărăsc, care ținuse 250 de ani, dar ea va ajunge putere europeană și în stare să opună rezistență turcilor abia pe vremea țarului Petru cel Mare (1682—1725).

Dacă se ține seamă și de faptul că propaganda apuseană a puterilor catolice și calviniste a transpus războaiele religioase și în acest Răsărit, se înțelege și mai bine viața frămîntată și grea pe care o duceau credincioșii din aceste părți, iar Bisericile nestoriene și monofizite începeau în ignoranță și mizerie, după ce veacuri de-a rîndul asuprirea

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

arabă, tătărească şi turcească le-a stors vlaga. Nu-i de mirare atunci că propaganda fără scrupul desfăşurată de misionarii iezuiţi va cumpăra cu preţ destul de nedemn o parte din conştiinţele acestor nenorociţi.

Dar prin caracterul lor de Biserici ale poporului, Bisericile care păstrează caracterul ecumenic sinodal-autocefal, Bisericile otodoxe au reuşit să-şi îndeplinească nu numai misiunea lor strict spirituală, ci să contribuie şi la binele poporului, neasemănat mai mult decît cele din Apus.

Nici împrejurările social-economice nu erau în Răsărit ca în Apus. În timp ce industria şi comerţul aveau în Apus tradiţii vechi, căci descoperirile geografice şi rezultatele tehnice schimbaseră ţările apusene în ţări burgheze, cu raporturi economice şi sociale corespunzătoare, Europa agricolă, cum era numit Estul şi Sud-Estul european, trăia într-o economie închisă, cu stări sociale de quasi-servitute, căci stările medievale au durat în Răsărit mai mult decît în Apus. La aceasta a contribuit în parte conformaţia solului, dar şi politica economică a turcilor, care numai au consumat şi au exploatat fără să investească sau să refacă ; terminînd de stors economiceşte o ţară, cucereau alta, iar de buna ei gospodărire nu se îngrijeau. Proverbul că «nu mai creştea iarbă pe unde a călcat calul turcesc» s-a format atunci. Aceasta a fost apoi şi una din cauzele principale ale decăderii lor.

Mahomed al II-lea Cuceritorul (1451—1481) asigurase turcilor între 1453—1481 nu numai capitala nouă a Constantinopolului denumit Istanbul, înconjurată cu un hinterland de cuceriri pînă la Dunăre, ci şi răpind de la creştini o parte din punctele lor strategice şi comerciale, deţinute de genovezi şi veneţieni : Cafa (în Crimeea), Chilia şi Cetatea Albă, luate de la Ştefan cel Mare (Negroponte în insula Eubeea), Lepanto (în golful Corintului), Durazzo şi altele. În 1512, cînd se urca pe tron sultanul Selim I (1512—1520), puterea sultanului s-a ridicat mult prin cuceririle din Asia, în Persia, Mesopotamia, Siria şi Arabia, apoi cele din Africa luate de la mameluci : Egiptul, Tripolitania şi Algeria. Soliman Magnificul, fiul şi urmaşul lui Selim, a domnit 46 de ani (1520—1566) şi a fost, după Mahomed al II-lea Cuceritorul, cel mai mare sultan. Cu ajutorul corsarului Khair-ed-Din, a făcut din flota turcă o putere stăpînă nu numai în aproape toată Mediterana, unde puterea Veneţiei nu s-a mai putut menţine decît în insula Cipru (pînă în 1571), în Creta (pînă la 1669) şi în Peloponez scurtă vreme (1687—1715), ci şi în oceanul Indian unde a învins pe portughezi socotiţi pînă atunci singurii stăpîni ai Orientului. Dar planul principal al lui Soliman era înaintarea spre Nord. Încă din 1521 a căzut Belgradul şi prin zdrobirea armatei şi a nobilimii maghiare la Mohacs, în 29 august 1526, s-au deschis porţile Europei centrale. La 1529 Soliman stătea sub porţile Vienei. Pacea cu Habsburgii, dar mai ales tratatul cu Franţa au asigurat şi mai mult puterea de neînvins a turcilor de atunci.

După Soliman însă, statul turc începu să stagneze. Lupta de la Lepanto, din 1571, cîştigată de Don Juan de Austria, deşi n-a fost bine exploatată de creştini, a dovedit că turcii pot fi învinşi, dar Europa era

prea divizată. «Cruciadele», care mai erau predicate, nu mai stîrneau elanul meritat de acest nume și nici pregătirea lor militară. Turcii încep să intre în declin din pricina certurilor dintre sultani (ajunși la un despotism exagerat) și ieniceri, care formau forța principală a statului. Absolutismul sultanilor, alimentat de certurile interne de harem și mai ales de faptul că statul turc n-avea caracter național, elementul turc din țările pe care le stăpînea fiind doar o pătură suprapusă de funcționari și de guvernatori de ținuturi și de provincii (beglerbeg, sangeac și raia), cu poftă de îmbogățire, de corupție și de nesupunere, sînt numai cîteva din cauzele care explică stagnarea și apoi decadența puterii otomane. Singură instituția marilor viziri, ca auxiliari și regenți ai sultanului, a ținut la o înălțime oarecare puterea statului și a sultanilor mai slabi, care adeseori se întîmpla să fie executați sau depuși de cîte o răscoală a ienicerilor. Astfel de viziri capabili au fost în sec. XVII din familia marilor viziri Köprüli, dar cu timpul și aceștia au decăzut, mai ales în sec. XVIII, cînd numirea beilor și voievozilor în provincii se făceau numai cu peșcheșuri și cu pungi de galbeni.

Cuceriri turcești se înregistrează și după 1566 : Ciprul în 1571, Georgia (Gruzia, Iviria) în 1585, Podolia și Ucraina în 1672, dar după 1681 începe seria înfrîngerilor. Kievul trebuie să fie cedat rușilor. Asediul nereușit al Vienei (1683—1686), unde armata ienicerilor a fost greu înfrîntă de Jan Sobiești (1674—1696), regele Poloniei, a fost al doilea semnal al slăbirii. De acum au căzut rînd pe rînd sub loviturile mareșului general austriac Eugeniu de Savoya : Ungaria, Transilvania, Belgradul ; rușii cuceresc Azovul. Prin pacea de la Karlovitz din 26 ianuarie 1699 Sublima Poartă recunoștea trecerea Ungariei, Croației, Slovaciei și Transilvaniei sub stăpînirea Imperiului habsburgic.

Banatul ajunge sub stăpînirea Austriei prin pacea încheiată la 21 iulie 1718 la Passarowitz (Pajarevac). Dar veacul al XVIII-lea nu mai înregistrează succese prea mari nici din partea creștinilor și nici a turcilor. Creștinii erau și acum prea dezbinați ca să poată distruge pe turci. Veacul întreg era plin de hărțuieli dintr-o parte și din alta. Țările române — unde turcii își făceau jocul cu ajutorul fanarioților — au fost îndeosebi teatrul de operații al acestor hărțuieli. Acum se ivește însă un puternic ajutor în statul ortodox rus.

b. În 1500 statul rus era abia închegat. Cuceririle marelui Ivan al III-lea (1462—1505) în principatul Novgorod și de Tver și mai ales lupta din 1480, de pe rîul Ugra, care a dus la eliberarea de jugul tătăresc, erau începuturi promițătoare. «Adunarea» sau înjghebarea statului rus a fost susținută și de urmașul său, Vasili III (1505—1533), care adaugă la începutul sec. XVIII cnezatele Paskov și Riazan, precum și ținutul Smolensk. Puterea marelui cneaz creștea. Călugărul Filotei scria într-o scrisoare către marele cneaz : «Moscova e marea succesoare a marilor capitale ale lumii. Prima Romă a căzut sub «păgîni», a doua Romă (Constantinopolul) a căzut sub turci. Moscova e a treia Romă, iar a patra nu va mai fi». Sentimentul de mîndrie și încredere în viitorul Rusiei ca proteguitoare a creștinătății a fost alimentat și de căsătoria lui Ivan III cu Sofia Paleologina, nepoata împăratului Constantin XI Dra-

gases (1448—1453), eroul care murise apărînd zidurile Bizanțului. Profesorii, arhitecții, artiștii, inginerii și teologii aduși de ea din Constantinopol și din Italia, — căsătoria se făcuse cu intenții unioniste, prin intermediul papei și al Veneției —, au dat noului stat și mai multă strălucire. De acum încolo patriarhi, episcopi și călugări greci vor veni după milostenie la Moscova și printre credincioșii ei, ducînd pînă departe faima evlaviei pravoslavnice. Trăirea sub jugul tătăresc a lăsat urme și în viața spirituală și bisericească a Rusiei și ele își au importanța lor în dezvoltarea statului și a Bisericii.

Nici cuceririle de la Baltica și de la Caspica ale lui Ivan IV cel Groaznic (1533—1584, țar din 1547) n-au reușit însă să scoată statul rus, condus de acum de un «țar» (1547), din izolarea și atmosfera lui medievală, cu toate că noul suveran a căutat legături comerciale cu unele puteri apusene. Reforma socială a lui și a fiului său Feodor Ivanovici (1584—1598), prin care poporul a ajuns în și mai grea robie, imprimă vieții un caracter autocrat și mai pronunțat. A venit «epoca tulburărilor» dintre 1598—1613, cînd, în urma stingerii dinastiei Ruric, polonii catolici voiau să «occidentalizeze» Rusia, pentru ca suferințele poporului să ajungă de nesuportat. Dinastia Romanovilor care a condus Rusia din 1613 n-a mai fost mai umanitară, dar a fost mai disciplinată, mai statornică. Statul rus creștea. Anul 1662 a adus în brațele Moscovei pe cazaci și ucrainienii asupriți de polonii catolici, după ce parte din Siberia și din posesiunile asiatice erau cucerite după 1581. Stăpînirea se baza tot pe nobilime și pe o parte din burghezie. Se fac reforme politice, culturale și bisericești pe vremea țarilor și a primilor patriarhi, dar în fond statul rus era tot feudal-iobag. Boierii stînjeneau în mare măsură puterea țarului. De această situație s-a folosit Petru cel Mare pentru a realiza reformele sale și a transforma Rusia patriarhală într-o Rusie modernă, tot despotică, dar puternică (1682—1725).

Inspirată de Apus, dar nu ca o imitație servilă, ci originală, genială, opera lui Petru cel Mare a suferit toate greutățile legate de o astfel de îndrăzneală. Cucerirea Azovului în 1696 cu vapoare făcute sub inspirația și supravegherea sa, biruința strălucitoare asupra suedezilor la Poltava (1709), ca și succesele militare de la Marea Caspică și din Persia l-au făcut popular în fața contemporanilor care nu puteau înțelege pe acest «Antihrist» sau «neamț rătăcit» care strica rînduielile vechi, dar care clădește școli, spitale, reformează alfabetul, călătorește în străinătate, unde e ales membru al Academiei din Paris.

Stăpîn de la Baltica pînă la Kamceatka și din Oceanul Înghețat pînă în inima Asiei și în sudul Caspicei, statul rus se bucura acum de un prestigiu cu care putea impresiona și pe sultanul turc. Iată deci izvorul războaielor ruso-turce din sec. al XVIII-lea. Crimeea a fost între ultimele cuceriri făcute în 1783 de statul rus sub Ecaterina a II-a (1762—1796). Dar încă Petru cel Mare scria în 1700 într-un memorandum sultanului, plîngîndu-se de asupririle religioase, naționale și sociale ale popoarelor ortodoxe din Balcani : greci, bulgari, albanezi, sîrbi și români. Proclamații răspîndite în toată lumea denunțau islamizarea forțată a

creștinilor, masacrarea de către başbuzuci a populației, care nu mai putea suporta impozitele enorme ale funcționărimii otomane decăzute. Toate aceste fapte au fost folosite de țarii și țarinele ruse din sec. XVIII pentru ca Rusia să impună turcilor dreptul său de protectoare a creștinilor și desigur cu rezultate politice. Pacea de la Cuciuc-Cainargi (1774) și tratatul de la Iași (1791), încheiate în urma unor războaie sîngeroase ruso-austro-turce, recunoșteau Rusiei într-adevăr dreptul de protectoare a creștinilor din Imperiul turc. De atunci, pe față, Rusia a întreținut tot timpul, între popoarele ortodoxe din Balcani, o atmosferă de revolte împotriva turcilor.

BIBLIOGRAFIE

1. M. Costa de Beauregard, I. Bria. De Foucauld, *L'Orthodoxie hier et demain*, Paris, 1979; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, București, 1978; St. Runciman, *The fall of Constantinopole*, Cambridge, 1965, traducere română de Al. Elian, București 1971; H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris, 1975; G. Zoras, *Peri ton haálosin tis Konstantinupóleos*, Atena, 1959, cu accent pe «plîngeri»; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, traducere română, Edit. științifică 1976, 446 p.; H. Inalcik, *The Ottoman Empire (1300—1600)*, Londra, 1973, 269 p.; P. Wirth, *Istanbul, das vierte Rom*, în «Aufstieg und Niedergang der römischen Welt», vol. 3, Berlin-Vest 1973; V. L. Tapié, *Monarchies et peuples du Danube*, Ed. Fayard-Paris, 1969, 493 p.

2. Th. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of the Greek Church under turkish domination*, Bruxelles, 1952; Fr. Heiler, *Die Ostkirchen*, München-Basel, 1971; E. von Ivanka-J. Tyciak și colab., *Handbuch der Ostkirchenkunde*, Düsseldorf-Patmos, 1970, 800 p.; T.C.O. Brien, *Corpus dictionary of eastern Churches*, Washington, 1970, 840 p.; B. Spuler, *Die morgenländischen Kirchen*, München, 1964, cu continuări; Idem, *Handbuch der Orientalistik*, München, 1961; E. Benz, *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg, 1957; G. Wunderle, *Das geistige Antlitz der Ostkirche*, Würzburg, 1949; R. Janin, *Les Eglises séparées d'Orient*, ediție nouă, Paris, 1955; B. H. Tatișcev, *Istoria Rossiiskaia*, 3 vol. Moscova-Leningrad, 1962. Vezi și St. Runciman, *The Great Church in captivity (1453—1821)*, Cambridge, 1968, și în traducere germană, München 1970; Pantazopoulos B., *Church and law in the Balkan peninsula during the Ottoman rule*, Thesalonike, 1967; Chrys, Papadopoulos, Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία Athena, 1954; Zakynthios D., Τουρκοκρατία Athena, 1954.

N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935, reeditată 1972; Idem, *Histoire des Etats balcaniques*, Paris 1925; Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. 2—4, Leipzig, 1907; M. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane, Iancu de la Hunedoara*, Ed. Militară 1974, 195 p. Pentru întreaga perioadă vezi: M. Șesan, *Die orthodoxe Kirche* (1053—1968), în «*Le Monde Religieux*», nr. 30, Lausanne-Lezay, 1969, p. 92—107 cu bibliografie; Idem, *Biserica ortodoxă în secolele XV—XVII*, în «Mitropolia Ardealului», VIII (1963), nr. 11—12, p. 857—876 și *Biserica ortodoxă din sec. XVII pînă azi* în «Mitropolia Ardealului» IX (1964), nr. 1—2, p. 38—55; T. M. Popescu, *Cinci sute de ani de la căderea Constantinopolului sub turci*, «Ortodoxia» V (1953), nr. 3, p. 381—437; *Manual de Istoria bisericească universală*, vol. 2, București, 1956, p. 276—341 cu bibliografie mai veche; Eus. Popovici, *Istoria bisericească universală*, Ed. II, vol. 4, București, 1928, p. 275 ș.u. pentru toate problemele; N. Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans* (1402—1566), Londra, 1976, 340 p.

4. M. Chatziphotis, *Byzance et Eglise*, Atena, 1978; A. Ducellier, *Le drame de Byzance*, *Hachette*, Paris, 1976, 318 p.; Mitrop. Maxim de Sardes, *Le patriarcat oecuménique dans l'Eglise Orthodoxe*, ed. Beauchesne, Paris, 1975, 422 p.

Situația Bisericii Ortodoxe în Imperiul otoman. Reforma patriarhului Samuil I *

După ocuparea Constantinopolului la 29 mai 1453 și după zilele de jaf, sultanul a cerut grecilor să-și completeze scaunul patriarhal, care era vacant. A fost ales vestitul teolog și filosof Gheorghe devenit în călugărie Ghenadie Scholarios (1454—1456; 1462—1463; 1464—1465). Sultanul a confirmat alegerea după ceremonialul vechi după care i-a dat și un firman, garantîndu-i, lui și clerului, libertate de cult, scutire de orice dări, biserici proprii și urmașilor cheile Fanarului, noul sediu patriarhal, pentru slujbele din săptămîna Patimilor și din zilele Paștilor, cînd unele servicii divine se săvîrșeau noaptea. I-a dat și jurisdicție deplină și în afaceri civile (proprietăți, moșteniri, organizație școlară etc.), afară de cazurile penale grele, și a fost făcut «etnarh», adică conducătorul religios și politic al creștinilor ortodocși din Imperiul otoman.

Dar, potrivit cu concepțiile religioase și politice ale Islamului, în care statul și religia se acopereau și se confundau, sultanul și funcționarii lui conduceau, judecau și administrau în numele acelorași prescripții religioase ale Coranului. În modul acesta, procedura prin care «reglementau» situația creștinilor este ușor de înțeles. Nu se admitea o organizație politică independentă pe teritoriile cucerite, ci interesau tributul și veniturile noilor provincii supuse. Chiar și Coranul prevedea că cine este leal și plătea obligațiile față de stat nu putea fi constrîns să-și părăsească credința. Deci instituirea unui organ de ordine și de legătură cu noii supuși, organ pe care turcii să-l poată ușor controla și despre care știau din experiența și contactul de pînă acum că reprezenta o mare forță în viața creștinilor, nu putea fi decît logică și folositoare.

a. **Lucrurile însă n-au decurs așa.** Însuși patriarhul Ghenadie Scholarios s-a retras în 1465. Al treilea urmaș al său, Ioasaf (1465—1466), a fost batjocorit de sultanul Mahomed II (1451—1481) în 1474: i s-a tăiat barba pentru că n-a aprobat un divorț al unui văr al sultanului, Gheorghe Amiruțis, prin căsătoria căruia se urmăreau scopuri politice. De multe ori erau de vină și unii greci prin intriga, corupția, arghirofilia și pofta lor de mărire.

Se știe că prin 1466, greci din Trebizonda au oferit sultanului peșcheș 1000 de taleri pentru a fi numit patriarh Simeon I de Trebizonda 1466—1467; 1471—1472; 1482—1486, candidatul lor. Peste cîtva timp, partida opusă a oferit 2000 de taleri, pentru a fi numit, pentru cîteva luni, Marcu II (1466—1467), un cunoscut luptător antiunionist. Pe lîngă sultan, s-au oferit cu timpul și vizirului și altor meghistani sume tot mai mari. Dar patriarhia era săracă, chiar dacă patriarhului îi erau supuse toate mitropoliile provinciilor nou cucerite din Bulgaria și Serbia. Nici darurile și milosteniile strînse din Țările române, din Rusia și Ucraina, unde colindau patriarhii și călugării pentru susținerea Patriarhiei Ecumenice, nu ajungeau. Sistemul se practica și în provincii,

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

unde la treapta de mitropolit nu se ajungea decît tot prin coruperea guvernatorilor.

Dar, cu toate aceste scăderi administrative, credința ortodoxă nu era deloc atinsă, căci se credea ferm în parusia Domnului Iisus Hristos pentru anul 7000 (1492). De aceea patriarhul ecumenic Simeon I a ținut un sinod interortodox la Constantinopol, în 1483, pentru a anula oficial și a declara neavenită din capul locului pretinsa «unire» de la Ferrara-Florența (1438—1439), ca astfel să nu apară ortodocșii în fața Mîntuitorului ca trădători ai credinței ortodoxe, singura mîntuitoare. Această tărie s-a manifestat chiar și după ce a trecut «sorocul» de 7000 (1492), anii și istoria continuînd cu greutățile lor.

În această situație grea, patriarhii erau schimbați des, îndeosebi în sec. XVII, încît deseori, într-un singur an păstoreau cîte trei titulari, fiecare doar cîteva luni. Între 1450—1800 au activat 70 de patriarhi de aproape 150 de ori. Numai între 1620 și 1700 s-au schimbat de peste 40 de ori. Ceea ce a fost mai tragic era faptul că mulți din acești ierarhi n-au murit de moarte naturală.

Ceea ce a înrăutățit și mai mult lucrurile a fost războiul religios de treizeci de ani din 1618—1648 dintre catolici și protestanți, mai precis dintre iezuiți și calviniști care și-au transportat acțiunile din Apus în Răsărit, pe teritoriul patriarhiilor ortodoxe. Catolicii erau susținuți de statele catolice Franța și Austria, iar calviniștii de ambasadele : engleză, olandeză sau de misiuni elvețiene. Ambele partide foloseau orice mijloace care le stăteau la îndemînă pentru a atrage pe ortodocși de partea lor. În acest clește diplomatic și misionar a fost strivit unul din cei mai mari patriarhi ortodocși : Chiril Lukaris (1620—1638, cu cinci întreruperi), sugrumat în 1638 de ieniceri, la intriga iezuiților, și aruncat în apele Bosforului la 20 iunie 1638.

Desigur că nici intrigile «fanariote», nici uneltirile iezuite sau calviniste nu pot explica numai ele starea deplorabilă și mizeria în care se afla Biserica ortodoxă de sub stăpînirea otomană. Cea mai mare vină cade tot asupra sistemului de dominare musulmană ajunsă într-o destrămare și în abuzuri tot mai mari. Domnia banului, a haremului, a lipsei de disciplină în armată și în administrația provincială, unde clefții (hoții) și amartolii greci și macedoneni, sau uscocii sîrbi începuseră să se trezească și să acționeze cu arma în mînă, a creat astfel de stări, încît e de mirare că s-au mai păstrat totuși treze aceste popoare cu credințele și obiceiurile lor.

De la o vreme, ele s-au obișnuit cu asupritorii și au început chiar să-și creeze situații în cadrul statului islamic, care aprecia și căuta știința de carte și diplomația dragomanilor greci, vitejia amartolilor și cea a uscocilor sîrbi și macedoneni, care au ajuns între 1580 și 1700 să formeze aproape singurele garnizoane armate în orașele din vestul și nordul Balcanilor.

Așa s-a creat, rînd pe rînd, o burghezie autohtonă care sprijinea apoi ridicarea culturală și politică a popoarelor respective. Mult a însemnat, de pildă, opera negustorilor macedoneni și fanarioți pentru susținerea Bisericii și școlilor lor, încît aproape nu există, în sec. XVIII, biserică ori școală în orașele din Serbia, Ungaria, Transilvania și în

alte regiuni, care să nu fi fost făcute și susținute de negustorii macedoneni, după cum în insulele grecești, în Constantinopol și în Atena, se întîlneau aproape peste tot binefacerile fanarioților îmbogățiți prin negoț și prin alte căi.

În felul acesta stăpînirea turcă n-a mai părut atît de grea decît în cazuri speciale, cînd în Albania, în Bosnia, în Rumelia, în Creta și mai ales în Asia Mică, în Armenia și pe teritoriile celorlalte patriarhate, s-au făcut islamizări forțate. «Darea sau birul sîngelui», cum se numea recrutarea copiilor creștini din țările ortodoxe, spre a fi islamizați și crescuți în disciplina aspră, militărească a ienicerilor, instituită în 1438 de sultanul Murad al II-lea (1421—1451), practicată de turci secole de-a rîndul, a fost una din cele mai crude și mai condamnabile măsuri. Popoarele ortodoxe din Balcani, greci, albanezi, sîrbi, bulgari și români au fost puse astfel în situația tragică de a contribui la nimicirea lor prin propriii lor copii. Intervențiile în favoarea creștinilor și provocările la răscoale, făcute în mijlocul popoarelor din Balcani, îndeosebi de Rusia ortodoxă, s-au soldat adeseori cu masacrări sau islamizări în masă. Astfel de cazuri au fost mai dese numai spre sfîrșitul sec. XVIII, cînd, într-adevăr, începuse să se înstăpînească debandada în unele provincii de graniță ale Imperiului turc (Ali Pașa în Macedonia, Pazvantoglu lîngă Vidin și alții în Anatolia).

b. **În privința organizației interne a Bisericii sub turci**, se observă, în primul rînd, o creștere de prestigiu a patriarhului ecumenic din Constantinopol față de ceilalți patriarhi ai scaunelor apostolice din Răsărit, care adeseori stăteau mai mult în capitală din pricina grelei situații financiare sau a asupririlor și mai mari în Alexandria, Antiohia sau Ierusalim. Totuși se întîlnesc și în aceste centre figuri însemnate de ierarhi, cum au fost, de pildă, în Alexandria: Silvestru (1569—1590) și Meletie Pigas (1590—1601), apoi Gherasim I (1620—1636), Gherasim II (1688—1710), Samuil Kapasulis (1710—1723), activi cu toții pe tărîm gospodăresc, pastoral și cultural. În Antiohia s-au impus patriarhii Ioachim V (1581—1592) și Macarie III (1647—1672), cunoscut prin călătoriile sale în țările ortodoxe, pe care le-a descris fiul său arhidiaconul Paul de Alep. În fine, pe scaunul de la Ierusalim erau mari ierarhi, luptători contra propagandei iezuite: Teofan II (1608—1644), Nectarie (1661—1669), Dositei II Notara (1669—1707) și nepotul său, Hrisant Notara (1707—1731), acești trei, activi între 1660 și 1713 și sprijiniți toți de «Frăția Sfîntului Mormînt», un comitet restrîns de ierarhi și călugări, militau de secole pentru apărarea Sfîntului Mormînt. Desigur însă cea mai mare contribuție în susținerea lor se datora milosteniilor din partea Bisericilor română și rusă. Bisericile Arhiepiscopiei de Cipru, Sinai și Biserica Georgiei erau autocefale, dar situația lor era la fel de precară ca și a patriarhiilor.

În Patriarhia din Constantinopol (cu sediul pînă la 1452 în biserica Sfinților Apostoli, apoi, între 1453 și 1587, în mînăstirea Pammakaristos = a Prea Fericitei Fecioare și în palatul și biserica voievozilor români «Vlah Serai», iar din 1600 în biserica Sf. Gheorghe din Fanar), cei mai importanți ierarhi după Ghenadie Scholarios au fost:

Nifon II (1486—1488 ; 1497—1498 ; 1502) care, fiind chemat în Țara Românească în primăvara anului 1503 de domnitorul Radu cel Mare (1495—1508), a reorganizat între anii 1503—1505 mitropolia Ungrovlahiei. El a murit în 11 august 1508 în mînăstirea Dionisiu din Muntele Athos, unde se retrăsese după 1505. Patriarhia Ecumenică l-a trecut în rîndul sfinților ; Ioasaf II (1554—1565), ctitor al clădirilor patriarhale, Ieremia II (1572—1579 ; 1580—1584 ; 1587—1595), cunoscut prin corespondența cu protestanții din Tübingen, prin lupta contra Simoniei, prin participarea la reforma calendarului și prin înființarea Patriarhiei ruse, în 1589. În sec. XVII este de pomenit Kiril Lukaris, om cult și activ îndeosebi împotriva propagandei iezuite în Polonia, în țările române și în cele șase păstoriri la Constantinopol, care l-au costat pînă la urmă viața. În veacul XVIII, cel mai cunoscut ierarh de Constantinopol a fost Samuil I Hangeris, care a păstorit de două ori (1763—1768 ; 1773—1774) și care a lăsat un regulament nou de organizare a Patriarhiei. Potrivit acestuia, pentru mai multă stabilitate, s-a introdus un sinod permanent din care făceau parte patru mitropoliți, fiecare deținînd o parte din sigiliu ; fără ei patriarhul nu putea face, nici semna un act. Pentru administrație s-a format un comitet mixt din clerici și laici cu vază (gheronți), care îndeplineau rol de consilieri și controlori.

Astfel, Sinodul permanent și Comitetul mixt ajutau la corecta administrare a veniturilor și la evitarea despotismului patriarhal, vremea fiind plină de colindări după milostenii și de grele suferințe materiale.

Totuși școlile și tipografiile și mulțimea de oameni învățați, care au împînzit aproape toate țările ortodoxe, erau o dovadă puternică pentru vitalitatea deosebită a Bisericii ortodoxe. Apariția «filetismului», adică supralicitarea valorilor naționale grecești față de cele ale celorlalte naționalități cu credință ortodoxă din Europa și Orient, a provocat multe nemulțumiri în sec. XVIII. Din cauza lui, precum și a motivelor canonice și financiare, s-a ajuns pînă la urmă la desființarea de către Patriarhia Ecumenică a patriarhiilor sîrbă de la Peci—Ipek și a celei bulgare de la Ohidra, cea de Peci, la 11 septembrie 1766, iar cea de Ohrida, la 16 ianuarie 1767.

BIBLIOGRAFIE*

B. Sartorius, *Die orthodoxe Kirche*, Geneva, 1973, ediția franceză, Paris, 1968 ; P. Kawerau, *Das Christentum des Ostens*, Stuttgart, 1972 ; Ediția : *Kirche im Osten*, Göttingen, 1971, 205 p. ; G. Zananiri, *Catholicisme oriental*, Paris, 1966 ; P. Evdokimov, *L'Orthodoxie*, ed. II, Paris, 1965 ; J. Madey, *Die Ostkirchen*, Köln, 1964 ; Alex. Schmeman, *The historical road of Eastern Orthodoxy*, New York, 1963 ; N. Zernow, *Eastern Christendom*, Londra, 1961 ; O. Clément, *L'Orthodoxie*, Paris, 1961 ; J. Meyendorff, *l'Eglise orthodoxe*, Paris, 1960, și traducerea italiană.

Istorii speciale : M. Ahrweiller, *Byzance, les pays et les territoires*, Paris, 1976, 338 p. ; G. Zananiri, *Histoire de l'Eglise byzantine*, Paris, 1954.

Colaborări : *Hellénisme contemporain* (1453—1953), Atena, 1953 ; St. Runciman, *Das Patriarchat von Konstantinopel (pînă în sec. XIX)*, München, 1970, 490 p. ; F. Fernan, *Patriarchen am Goldenen Horn*, Stuttgart, 1967, 184 p. ; A. Spatharis, *Le Patriarcat Oecuménique*, Athena, 1959 ; Mitropolit Ghenadios Arabagioglos, Ἱστορία τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Atena 1953, 458 p. ; F. Mathews, *The byzantine churches of Istanbul*, Leiden, 1975, 425 p.

* Bibliografie întocmită de Pr. prof. I. Rămureanu și Pr. prof. M. Șesan.

Pentru patriarhul ecumenic Ghenadie Scholarios: Σχολαρίου Γεωργίου-Γενναδίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα ed. L. Petit — X. Xiderides — M. Jugie, *Oeuvres complètes de Georges Scholarios*, t. I—VIII, Paris, 1928—1936; Th. N. Zisis, Γεννάδιος β' Σχολάριος, βίος, συγγράμματα, διδασκαλία Athena, 1980, 555 p.; bibliografie, p. 537—546; Pr. prof. I. Rămureanu, *Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci*, în «Ortodoxia», București, VIII (1956), nr. 1, p. 72—109.

Pentru patriarhul Kiril Lukaris: Cesare Alzati, *Terra romena tra Oriente e Occidente: Chiese ed etnie nel tardo 1500*, Milano, 1982, p. 224—230; G. A. Hadjiantoniov, *Protestant Patriarch. The life of Cyrill Lucaris (1572—1638), Patriarch of Constantinople*, London, 1962; Idem, *Patriarhul Kiril Lukaris*, în greceşte, Atena, 1954; Ghermanos of Theiateira, *Kyrillos Loukaris*, London, 1951; Lucrare comemorativă: Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Atena, 1939, cu studii de mai mulți autori; G. Hofmann, *Patriarch Kyrillos Lukaris*, în «Orientalia Christiana», nr. 52, Roma, XV (1929), 1; R. Schiller, *Der Patriarch Kyrill Lukaris von Konstantinopel*, Marburg, 1927; C. Emereau, *Lucas Cyrill*, în «Dict. de Théol. Cath.», IX, 1, Paris, 1926, col. 1003—1019.

În limba română: Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici ortodoxe, de la întemeiere pînă la 1800*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXVII (1959), nr. 7—10, p. 904—935; Pr. Nic. M. Popescu, *Kiril Lukaris și Ortodoxia română ardeleană*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXIV (1946), nr. 7—9, p. 425—446.

Pentru Patriarhiile de Alexandria și Ierusalim, vezi lucrările: Ioan V. Dură, *Dositei al Ierusalimului și influența lui în țările române*, în limba greacă, Athena, 1977, 292 p.; Prof. Chrys. Papadopoulos, W. Moschopoulos, *La Terre Sainte*, Athena, 1957; Ger. Konidaris, Ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ed. II, vol. 2, Athena, 1970; D. J. Constantelos, *The Greek orthodox Church*, New York, 1967; P. Bratsiotis, *Von der griechischen Orthodoxie*, Würzburg, 1966; I. Papadopoulos, Ἑλλὰς καὶ Ὀρθοδοξία Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354—1833), Thesalonike, 1969; S. Gholam, *Legislația Patriarhiei Antiohiei după 1516*, în «Studii teologice», XXVII (1975), nr. 3—4, p. 249—279; Sp. Kokkinos, Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος. Athena, 1976, 298 p., care descrie aproape o mie de mînăstiri.

În limba română: Pr. I. Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în «Studii teologice», București, VIII (1955), nr. 1—2, p. 50—58; Pr. Nic. I. Șerbănescu, *Patriarhul Meletie Pigas și legăturile lui cu țările române*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXIII (1945), nr. 11—12, p. 699—716 și LXIV (1946), nr. 7—9, p. 352—372; D. G. Ionescu, *Relațiile țărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, 68 p.; Mircea Păcurariu, *Legăturile țărilor române cu Patriarhia Antiohiei*, în «Studii teologice», XVI (1964), nr. 9—10, p. 593—621; Ilie Georgescu, *Legăturile țărilor române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în țările române (veac. XVII—XVIII)*, în «Studii teologice», București, VIII (1956), nr. 5—6, p. 349—362.

Înființarea Patriarhiei ruse. Reforma patriarhului Nikon *

Poporul rus avea din 1461 două mitropolii, una la Moscova și alta la Kiev. Prima devenise autocefală în 1448 pentru Rusia propriu-zisă, a doua pentru Ucraina, cuprinsă pe atunci în statul polon și fiind dependentă de Patriarhia Ecumenică.

a. *În Mitropolia de la Moscova*, un loc de frunte l-a dobîndit viața monahală pornind de la îndemnurile Sfîntului Serghie de la Radonej († 1393) și fiind susținută mai apoi de Nil Sorski († 1508) și de Iosif Volokți († 1515). Aceștia au ctitorit două îndrumări diferite: primul era pentru un monahism interiorizat, contemplativ și de caracter

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

neoisihast, al doilea era mai mult ascetic-practic. Discuțiile dintre cele două curente au provocat întrunirea sinodului de la Moscova, din 1503, unde Nil Sorski a cerut suprimarea averilor mînăstirești. Tot așa o cerea și un alt mare învățat călugărul grec Maxim Trivalios, din Muntele Athos, chemat de Biserica Rusă în 1516 pentru corectarea cărților de cult și a formelor de ritual. El a sosit în Rusia în 1518, unde s-a numit Maxim Grecul, dar corectările aduse de el au părut rușilor erezie, încît l-au întemnițat 30 de ani într-o mînăstire între 1525—1556, cînd a murit. Pînă la urmă au biruit «iosifenii» sau «iosiflenii» în l. rusă, adepții lui Iosif Volotki, pentru că pe tărîm social-politic și cultural activau mult mai folositor.

Monahismul bucurîndu-se de mare influență în Rusia, s-a dezvoltat rapid; în sec. XVI existau circa 75 de mînăstiri, iar numărul lor a crescut în secolul următor la 100. În sec. XVIII existau deja 732 mînăstiri de monahi și 222 de maici.

Renumiții mitropoliți ai sec. XVI s-au recrutat dintre monahi, între care s-a impus Macarie (1542—1563), autorul celebrei colecții «Cetiminei» (Minei de citit), cel care a introdus tiparul la Moscova în 1563, tipărind Apostolul. A patronat în sinodul de la Moscova, din 1551, hotărîrile celor «o sută de capitole», numit apoi «stoglav». În această activitate era sprijinit tocmai de «iosifeni», care voiau astfel să corecteze, sub patronajul autorității de stat și bisericești, moravurile din popor. A mai îndrumat alcătuirea de cărți de cult și de rugăciune. Totuși în această activitate se observă influența mai puternică a mișcării neoisihaste a lui Nil Sorski.

b. Odată cu creșterea rolului statului rus moscovit din punct de vedere politic și căpătînd tot mai largă răspîndire și credit concepția că «Moscova este a treia Romă», s-a exprimat tot mai des dorința ca *la Moscova să fie instituit un patriarh*, demnitate care corespundea mai bine cu prestanța statului, al cărui șef purta titlul de țar, încă din 1547. Această doleanță a exprimat-o mai apoi în 1586, ministrul Boris Godunov către patriarhul Ioakim V al Antiohiei (1581—1592), care era primul patriarh venit în Rusia, după milostenii. Peste doi ani, cînd a sosit la Moscova patriarhul ecumenic Ieremia II (1572—1579; 1580—1584; 1587—1595), Boris Godunov a repetat aceeași doleanță și l-a prezentat ca viitor patriarh pe mitropolitul Iov de la Rostov pe Don. Pentru că patriarhul Ieremia nu avea încă asentimentul celorlalți patriarhi ortodocși a propus amînarea răspunsului său. În cele din urmă la insistența rușilor, patriarhul Ieremia cedă și *la 26 ianuarie 1589* mitropolitul Iov era înscăunat ca patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse, ocupînd locul al cincilea în rîndul patriarhilor ortodocși, adică ultimul, ceea ce nu satisfăcea pe țar, însă totuși așa a fost apoi confirmat la sinodul de la Constantinopol din 1593, obținînd pînă la urmă și aprobarea patriarhului Meletie Pigas al Alexandriei (1590—1601), care reproșase că patriarhul rus nu poate ocupa locul al treilea în rîndul patriarhilor ortodocși. Patriarhia Rusă a devenit un organism de primă importanță în viața bisericească rusă, așa că începea să rivalizeze prin pompă și ranguri chiar cu autoritatea țarului.

Dar primii trei patriarhi ruși au păstorit în epoca «tulburărilor» produse de stingerea dinastiei Ruric, în 1598, și urcarea pe tron a dinastiei Romanovilor, în 1613, cu scurta întrerupere în care frînele statului au fost deținute de Boris Godunov (1598—1605). Astfel în această nestatornicie social-politică, Biserica Ortodoxă reprezenta nu numai un ajutor al poporului, ci și statornic unei vieți orînduite. Dar vecinătatea vestică devenea amenințătoare.

Polonii profitară de frămîntările interne din Rusia ca să susțină la tronul moscovit, chiar cu armele, pe falsul Dimitrie, care se dădea drept fiu al lui Ivan al IV-lea cel Groaznic (1533—1584 ; țar din 1547) care trecuse la catolicism și se căsătorise cu fiica palatinului polon din Sandomir. La 25 iunie 1605 el urca pe tronul țarilor avînd ca sfetnici doi iezuiți. În locul patriarhului Iov a fost impus Ignatie, pe care credincioșii l-au refuzat. De aceea stăpînirea lui Dimitrie nu a fost de durată, și i-a urmat ca țar Vasile Șuiski (1606—1610), care a pus pe tronul patriarhal pe energicul mitropolit de Cazan, Hermoghen care rezistă cu tărie în anii critici 1609—1611, cînd regele polon Sigismund III Vasa (1537—1632) și fiul său Vladislav VII (1632—1648) stăruiau să ajungă țari ai Moscovei.

Acestor silințe s-au opus călugării de la mînăstirea Serghievskaia Lavra, a Sf. Troițe de la Zagorsk, conduși de arhimandritul Dionisie și de Avram Tolițîn. Lor li s-a asociat apoi, pentru apărarea țării, mișcarea populară condusă de Minin și Pojarski, în timp ce patriarhul murea în temnița în care fusese aruncat de poloni la 17 februarie 1613.

Cînd s-a încheiat pacea între Rusia și Polonia, s-a întors acasă din exil și Filaret Romanov, mitropolitul Rostovului, împreună cu fiul său Mihail. Acesta a fost ales țar sub numele de Mihail Feodorovici Roman (1613—1645), iar tatăl său a fost rînduit patriarh. Acest fapt a contribuit mult la centralizarea și consolidarea puterii noii dinastii în care poporul vedea unite ambele puteri, cea civilă și bisericească. Noul patriarh a cerut la Sinodul de la *Moscova din 1620* rebotezarea catolicilor, combaterea purgatoriului și a doctrinei despre «Filioque», a calendarului gregorian, precum și a altor practici semănate de iezuiți în acele timpuri printre ortodocși. În continuare a fost condamnată și «Evanghelia învățătoare» tipărită în Ucraina, după unele modele apusene, fiind chiar arsă în 1627, apoi și «Catehismul lui Laurențiu». Tot atunci s-au semnalat și unele practici deosebite printre credincioși, precum : facerea semnului Sfintei Cruci cu două degete în loc de trei ; cîntarea de două ori și nu de trei ori a cuvîntului *aliluia* în post ș.a. Nici tipăriturile de cărți rituale de pe vremea patriarhului Filaret și a urmașilor săi, Ioasaf (1633—1640) și Iosif (1642—1652), nu au fost lipsite de greșeli care trebuiau neapărat corectate. Astfel se introduse o neîncredere în textele bisericești.

c. *Mitropolia de la Kiev*, din cadrul statului polon, cuprindea pe ortodocșii din Lituania, Ucraina și Haliciu, fiind supusă multor persecuții îndeosebi în urma activității misionarilor iezuiți, după anul 1564 cînd religia ortodoxă ajunse a fi abia tolerată în urma legiuirilor cato-

lice. Credincioşii ortodocşi erau înjosiţi, iar Ortodoxia considerată «hlopska viera» — credinţa vulgului. Reşedinţa mitropolitului era şi la Vilnius.

«Popa schismatic» abia că putea îngriji de această credinţă «vulgară», şi numai în locaşuri improprii, nicidecum în biserici zidite, fiind îngăduite ca biserici ortodoxe numai construcţii din lemn de către «panii» polonezi. Mai rău încă s-a întîmplat după înglobarea administrativă la Polonia a Lituaniei în 1569, cînd au venit în ţară numeroşi coloniştі străini ca arendaşi, care exploatau pe ortodocşi conform principiului feudal ; cînd aceştia voiau să ridice o biserică, trebuiau să cumpere cu bani grei aprobarea arendaşului.

În această situaţie, trei factori au susţinut credinţa ortodoxă : frăţiile mireneşti cu drepturi stavropighiale din unele oraşe ca Liov, Villna, Ostrov ş.a. : voievozii şi boierii ortodocşi din Polonia în frunte cu Constantin din Ostrog († 1608), precum şi din Moldova, ca Movileştii, şi în fine cazacii ortodocşi. Cu toate acestea, silnicia organizată de iezuiţi şi de regele Sigismund III Vasa (1587—1632) a forţat «unirea» cu Roma a unei părţi din ucrainieni şi bielorusi, prin sinodul de la Brest—Litovsk din 1595—1596. În urma ei ortodocşii au pierdut 6 din cele 9 episcopii, apoi biserici, şcoli şi patrimonii bisericeşti. Abia cînd la cîrma mitropoliei din Kiev a ajuns românul Petru Movilă (1633—1646) situaţia s-a schimbat ; acesta a obţinut recunoaşterea Bisericii Ortodoxe în Polonia, recîştigarea unei părţi din episcopii, ctitorirea Academiei de la Kiev în 1631, înzestrată şi cu o tipografie, pentru ca de acum înainte să se poată difuza cărţi bisericeşti ortodoxe de toată încrederea. El a compus şi «Mărturisirea de credinţă ortodoxă» care-i va purta numele în întreaga Ortodoxie şi care va fi aprobată de Sinodul panortodox de la Iaşi din 1642.

Cum însă silniciile nobililor catolici poloni nu au încetat, a început un război civil în urma căruia, prin pacea de la Adrussov din 1667, o parte din Ukraina şi Kievul s-au alipit la ţaratul rus şi mitropolia Kievului s-a încorporat Patriarhiei ruse în 1686.

d. *Reforma patriarhului Nikon*. Păstorirea celui de-al şaselea titular, Nikon (1652—1658, † 1681) şi activitatea lui a deschis o epocă nouă în Biserica Rusiei. Dotat cu o extraordinară rîvnă pentru învăţătură şi cu voinţă de fier, Nikon avusese o tinereţe zbuciumată. Mai tîrziu s-a căsătorit şi a ajuns preot într-o parohie din Moscova ; dar murindu-i copiii s-a înţeles cu soţia sa să se despartă şi să se călugărească amîndoi. Prin rîvnă deosebită intră în celebra mînăstire de la Marea Albă—Soloveţk şi în 1643 era ales egumen. Ţarul Alexei (1645—1676) l-a numit apoi arhimandrit pentru mînăstirea Novospaski din Moscova, unde era gropniţa Romanovilor şi se consulta cu el în toate problemele de guvernare. În 1649 Nikon ajunse episcop la Novgorod iar în 1652 era propus la tronul patriarhal. El a primit scaunul patriarhal numai cu condiţia ca toţi, ţari şi boieri, să i se supună şi să asculte de Biserică, primind de la ea lumina — după cum luna-şi primeşte strălucirea de la soare. În timpul luptelor cu tătarii grija familiei ţarului şi chiar conducerea guvernului şi a capitalei se aflau în mîinile patriarhului Nikon. În aceste

împrejurări, patriarhul Nikon a contribuit şi la reunirea Haliciului cu Moscova în anii 1653—1654.

Între timp se constata că în cărţile de cult ale Bisericii Ruse s-au strecurat multe greşeli sesizate de mitropolitul Fotie (1516—1530) şi luminatul teolog Maxim Grecul, aşa că Sinodul de la Moscova din 1551 începe unele îndreptări în numitul «Stoglav», fără a le duce pînă la capăt. Se mai adăuga faptul că, datorită conservatorismului îngust şi evlaviei neluminate a clerului şi a credincioşilor, aceste îndreptări au fost privite cu neîncredere. S-a format astfel o partidă care nu admitea că Biserica ar fi greşit şi s-ar fi alcătuit cărţi cu greşeli. Astfel, protopopii Avakum şi Ivan Neronov, preoţii Lazăr şi Nikita Pustoviat, membri în comisiile tipografice, tipăriseră pînă la Nikon cărţi de ritual aşa cum le moşteniseră, pline de greşeli, şi nu au voit să accepte nimic din ideile patriarhului, pe care le considerau inovaţii, erezii şi abateri. Îndeosebi ţineau la: facerea semnului crucii cu două degete în loc de trei, scrierea numelui Iisus fără doi de «i», cîntarea *Aliluia numai* de două ori şi nu de trei ori, în Crez adăugau după «şi întru Duhul Sfînt» cuvintele «adevăratul Domn» ce suna a crez luteran cu accentul pe Revelaţia Sfîntului Duh. Crucea să aibă 8 capete, nu patru, deci trei de-a curmezişul, *înconjurarea Bisericii să se facă după soare şi nu împotriva lui*, să fie 7 prosfore la proscomidie şi nu cinci, apoi se respingea rostirea predicilor şi aşezarea amvoanelor în biserică şi altele.

În această situaţie, patriarhul Nikon a cules vreo 500 de manuscrise din *mînăstiri* şi călugărul *Arsenie* Suhanov i-a adus de la Sf. Munte Athos 700 de manuscrise greceşti, pentru a se porni la corectarea cărţilor, pe care patriarhul o urmărea cu toată ardoarea. De fapt, patriarhul Nikon era hotărît pentru o reformă pe care o aprobase şi *patriarhul Paisie din Ierusalim (1645—1660)*, într-o scriere specială, în care semnalase toate deosebirile liturgice observate în călătoria sa prin Rusia şi pe care călugărul din Kiev, Natanail, le adunase mai demult într-o «Carte despre credinţă» *(Kniga o vere*, Kiev, 1644). Nikon şi-a însuşit aceste propuneri şi de aceea, chemînd din Kiev dascăli învăţaţi, ca Epifanie Slavineţki şi Simion Poloţki, s-a apucat temeinic de lucru. În 1649 a şi întemeiat Academia slavo-greco-latină la Moscova.

În 1654, avu loc un sinod sub preşedinţia ţarului Alexei, în care patriarhul Nikon a făcut o expunere amănunţită a întregii reforme. S-a decis să se ceară şi aprobarea patriarhilor greci, cărora li s-a şi trimis o listă cu 28 întrebări în acest sens, la care se primi îndată răspuns afirmativ. Lucrul mergea repede, deşi se formase o rezistenţă destul de înverşunată, *sub conducerea episcopului Pavel de Colomna* şi a foştilor tipografi, în frunte cu Avakum şi Nikita Pustoviat. În cursul anilor 1655—56 s-au ţinut mai multe sinoade la care au participat patriarhii Makarie de Antiohia († 1647—1672) şi Gavriil de Peci (ucis de turci în 1659) şi alţi ierarhi străini, între care şi Ghedeon al *Moldovei (1653—1659)*, în care s-au aprobat noile cărţi liturgice: Ceaslovul, Triodul, Irmologhionul, Psaltirea, Molitvelnicul.

Dar aplicarea reformei, care în fond era numai o îndreptare a textelor greşit publicate, a stagnat şi patriarhul Nikon a căzut victimă

intrigilor și unor greșeli ale sale, așa că în 1657 a demisionat pripit. Ca urmaș a fost ales Ioasaf. Totuși, pentru ratificare se ceru convocarea unui sinod patriarhal. În anii 1666—1667 a și avut loc vestitul sinod de la Moscova, la care participară 30 de ierarhi, între care și patriarhii Paisie al Alexandriei (1657—1678), Makarie III al Antiohiei, trei mitropoliți din partea Patriarhiei Ecumenice, teologul Paisie Ligaridis de Gaza și arhiepiscopul de Sinai, care reprezentau Patriarhia din Ierusalim. Procesul contra lui Nikon l-a purtat Paisie Ligaridis, caracterizat de Nikon ca «eretic și agent provocator».

Sinodul a condamnat persoana lui Nikon, în schimb i-a aprobat reforma care s-a generalizat cu toată împotrivirea grupării opuse ai căror aderenți se numiră *starovierți*, adică vechi-credincioși. Deoarece s-au răsculat împotriva deciziilor sinodale, au fost numiți și «*rascolnici*», adică răzvrătiți. Aceștia credeau că prin îndreptarea cărților bisericești s-ar realiza o cădere a Bisericii sub puterea lui antihrist. Prin această împotrivire au provocat o schismă care, firește, nu se poate asemăna cu cea prin care luase naștere protestantismul în Apus. Aici era vorba de o încadrare primitivă în condițiile de revoltă social-economică din țară. Centrul de rezistență rascolnică a fost la început în mînăstirea Soloveț de la Marea Albă, de unde schisma s-a răspîndit în Rusia centrală. Rascolnicii preferau să moară, să fie exilați și chiar să fie arși de vii în biserici, decît să mai rămînă «în biserica lui antihrist», atît de mare era ignoranța lor.

e. *Mai tîrziu, însuși țarul Petru cel Mare* (1682—1725), care i-a prigonit din motive de stat, *era privit ca «antihrist»*. La aceasta se mai adăugă și disputa teologică din anii 1680—1691 dintre «latinofronii kievieni» și frații Lichudis Ioanikie și Sofronie († 1717 și 1730), greci din Kefalonia, care apărau poziția ortodoxă în ceea ce privește prefacerea Sfintelor Daruri. Pînă la urmă, rascolnicii au fost lăsați în pace, organizîndu-se în mai multe grupări sectare, peste 30, în două categorii: cu preoți (popovți) și fără preoți (bezpovți). Ei reclamau «Stoglavul» ca îndreptător al lor, dar textul acestuia se răspîndise în copii greșite.

Cît privește reforma bisericească a țarului Petru cel Mare, începînd din 1682, ea era o adevărată revoluție, dar nu pe tărîmul credinței, ci al administrației. Format intelectual mai mult sub influența Apusului și a anglicanismului, Petru era adeptul absolutismului luminat, care concentra în mîinile suveranului toate aspectele puterii de stat, dîndu-le o justificare politico-bisericească: statul tutelează toate sectoarele vieții interioare, inclusiv ale celei bisericești, cum scria în cartea dascălului și a sfetnicului său Teofan Prokopovici († 1736): «Dreptarea voii monarhului». Apoi prin «regulamentul duhovnicesc» din 25 ianuarie 1721 sau Legea de organizare a Bisericii ruse, operă colectivă a țarului cu Teofan Prokopivici, era înlocuită demnitatea de patriarh cu un *sinod dirigent* (imitînd pe protestanți), prezidat de mitropolitul din Petrograd (unde a fost mutată capitala în 1703) și din care făceau parte patru arhiepiscopi, șapte arhimandriți și doi protopopi, între ei confesorul țarului și protopopul armatei și flotei. Țarul era reprezentat printr-un funcționar superior numit *oberprocuror*. Împotriva acestei

reforme erau tradiționaliștii, îndrumați de Ștefan Iavorski († 1772), arhiepiscop de Cernigov și locțiitor de patriarh între 1700—1721, prietenul și colaboratorul țarului Petru cel Mare. Dar reforma primind aprobarea patriarhilor răsăriteni, care vedeau în țarul Petru pe ocrotitorul lor față de samovolniciile turcești, opoziția s-a resemnat. Patriarhul ecumenic Ieremia al III-lea (1716—1726; 1732—1733) a aprobat schimbările lui Petru cel Mare la 23 septembrie 1723.

De atunci s-a mai simțit influența principiilor protestante mai ales pe vremea țarinei Ana Ivanovna (1730—1740), cînd ministrul ei, de origine germană, a introdus nu numai limba și moda germană, ci a luat măsuri și împotriva cărții «Piatra credinței», scrisă de Ștefan Iavorski, locțiitorul de patriarh și rivalul lui Teofan Prokopovici, în care era combătut protestantismul.

După decesul Anei, a urmat la tron țarina Elisabeta 1741—1761, care a inaugurat o epocă de mai mult sprijin pentru Biserica Ortodoxă, încît au fost închise biserici armene, moschei tătărești, au fost expulzați evrei, ceea ce dădea rascolnicilor posibilitatea să-și ridice capul. Era pe vremea savantului M. V. Lomonosov († 1765), ostenitor pentru știință și limbă.

Urmă la tron țarina Ecaterina a II-a (1762—1796) care era tolerantă, iar domnia ei cunoscu chiar măsuri contradictorii. Evlavioasă la început, din 1763 ea începu să secularizeze bunurile bisericilor și mînăstirilor pentru a putea face daruri din ele nobililor și ierarhilor devotați și favoriți; în schimb clerul de parohie era lăsat pe seama credincioșilor.

Acest fapt însă nu a oprit-o să protesteze contra secularismului Revoluției franceze (1789), ale cărei idei propovăduite de René Descartes († 1650) și Voltaire († 1778), le accepta în corespondența sa, dar le și condamna în același timp. Toleranța ei o simțiră rascolnicii și iezuiții. Apoi, întreita împărțire a Poloniei în 1772, 1793 și 1795, din vremea ei, aduse la Ortodoxie vreo opt milioane de uniți, care se simțeau atît de persecutați de fanatismul catolic. În schimb rutenii din Haliciu (Galiția) și Ucraina carpatică, atrași prin silnicie la uniație între 1643—1700, ajunseră sub dominația Habsburgilor. Abia spre sfîrșitul domniei, țarina și-a mai schimbat părerile prin intervenția eruditului mitropolit Platon Levșin al Moscovei († 1812).

Știința de carte se răspîndi în masele largi ale poporului în timpul lui Petru cel Mare și Ecaterina II, ambii înființînd o mulțime de școli în orașe și chiar la sate, în care predau cu sîrg apostolic un Sf. Dimitrie de Rostov († 1703), mare neoisihast, apoi însuși Teofan Prokopovici și Mitropolitul Platon Levșin, cel care a introdus limba rusă în școli și în scris. Pentru Biserică existau patru academii duhovnicești și 57 seminarii eparhiale.

În aceste trei secole misiunea externă a Bisericii Ruse a crescut considerabil, atingînd în nord Karelia și coastele Oceanului Înghețat, în răsărit trecînd prin Siberia, după 1581, peste triburile calmuce și chirghize, în sud spre Caucaz și Extremul Orient, atingînd Kamciatka și coastele Americii. În acest scop au fost succesiv înființate Arhiepiscopiile de la Tobolsk, prin arhiepiscopul Kiprian († 1620) și de la Irkutsk, lîngă

lacul Baikal, de arhiepiscopul Filotei († 1721). Cei mai însufleţiţi misionari erau monahii. Apoi în urma vizitei spătarului Nicolae Milescu (1636 — † 1708) în serviciul ţarinei Ecaterina a II-a, la Peking (Beijing), în 1672/4, s-a înfiinţat şi acolo un centru misionar, în 1694. La Irkutsk a luat fiinţă un Seminar misionar cu limbile de predare rusă, mongolă şi chineză, Biblia fiind tradusă chiar în opt limbi care erau vorbite de diferiţii localnici.

În acelaşi timp, Biserica Ortodoxă Rusă a depus mari strădanii de misiune în interior către iudei, mahomedani şi rascolnici.

BIBLIOGRAFIE

Vezi notele precedente: lucrări de istoria rusă, scrise de D. P. Gorski, P. Uspenski, V. V. Bolotov, E. Golubinski, A. P. Lebedev; H. D. Döpmann, *Russische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart*, Berlin, 1977; B. H. Tatişev, *Istoria Rossiiskaia*, vol. 2/3, Moscova—Leningrad, 1964; M. Pankratova, *Istoria U.R.S.S.*, vol. 2, Bucureşti, 1950; E. Donnert, *Das Moskauer Russland. Kultur und Geistesleben im 15. und 16. Jahrhundert*, Leipzig, 1976, 244 p.; A. Şumkin, *Moskovskaia rus'*, Paris, 1975; N. Zernov, *Les Russes et leur Eglise*, (în greceşte), Atena, 1972, 207 p.; Ierom. Ioan Kologrivov, *Ocerki po istorii russkoi sviatosti*, Bruxelles, 1961; A. Klibanov, *Reformationoe dvijenia v Rossii*, Moscova, 1960; G. Fedotov, *Sviatăe drevnei Rusi*, (pînă sec. XVII), ed. nouă, New York, 1959; H. Schaeder, *Moskau das dritte Rom*, ed. II, 1957; I. Glazik, *Die russische orthodoxe Heidenmission, seit Peter dem Grossen*, Münster, 1954; L. Müller, *Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie, vom 16. bis 18. Jahrh.*, Stuttgart, 1951; A. M. Ammann, *Ostslavische Kirchengeschichte*, Stuttgart, 1950; E. Benz, *Die Ostkirche und die russische Christenheit*, Tübingen, 1949; T. Melnikov, *Istoria bisericească a rascolnicilor*, Brăila, 1940; Editura Nauka, *Krestianiskie vojni v Rosii 17—18 vekov*, Moskva, 1974, 47 p.; Al. V. Müller, *The spiritual Regulation of Peter the Great*, Londra, 1972, 188 p.; M. Arseniev, *Die geistigen Schicksale des russischen Volkes*, Graz, 1966; Completări în colecţia «Bogoslovskie truda», Moscova, în 1974, volumul al 13-lea. Pentru antecedente: B. Grekov, *La culture de Russie de Kiev*, Moscova, 1947; I. Pulpea-Rămureanu, *Bisericile ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii Ortodoxe Ruse*, în «Studii teologice» I (1949), nr. 1—2, p. 3—30, pentru sec. XVI—XVIII. T. Spidlik, *I grandi Santi mistici russi*, Roma, 1977, 336 p.

Dezvoltarea Bisericii Ortodoxe Române. Situaţia Bisericii Ortodoxe din Balcani, Austria şi Ungaria. Mitropolia de Karloviţ *

Secolele XVI—XVII au adus şi pentru creştinii ortodocşi din sud-estul Europei ca cei din ţările române, Ungaria habsburgică şi Balcani condiţii şi împrejurări deosebite. Puterea turcească zdrobea în 29 august 1526 statul Ungariei feudale, iar în 1541 turcii au ocupat din nou Buda şi au transformat Ungaria în paşalic turcesc pentru 145 de ani, pînă la 2 septembrie 1686. Viena se vedea ameninţată. Pe de altă parte şi Moldova a recunoscut suzeranitatea turcească, începînd din timpul voievodului Petru Aron (1455—1457), care pentru prima oară a oferit sultanului Mohamed II (1451—1457), prin boierul Mihail Logofătul, înainte de 9 iunie 1456, un tribut anual de 2000 piese aur (P. P. Panaitescu, *Pe marginea folosirii izvoarelor cu privire la supunerea Moldovei la tributul turcesc, Vaslui, 1456*, în «Studii», V (1952), p. 187—198).

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Şesan.

Muntenia plătea tribut turcilor din 1417, din timpul lui Mircea cel Bătrîn (1386—1418).

Transilvania, Banatul și uneori Maramureșul s-au constituit din 1541 în principat autonom cu reședința la Alba-Iulia, sub suzeranitatea turcească, plătind un tribut anual turcilor, ca și Muntenia și Moldova, pînă la 2 septembrie 1686, cînd Transilvania intră în componența Imperiului austriac.

Banatul și o parte din Crișana au fost ocupate de turci în vara anului 1552 și transformate în pașalîc cu centrul la Timișoara. Prin pacea de la Passarowitz (Pojarovaci, din 21 iulie 1718) Banatul a intrat sub stăpînirea Austriei.

Crimeea și sudul Rusiei s-au aflat sub tătari pînă în sec. XVIII. Biserica Georgiei (Gruziei, Iviriei) era continuu supusă la asupriri din partea turcilor și perșilor. În asemenea condiții viața bisericească ortodoxă din aceste părți se dezvolta greu. Cu toate suferințele însă poporul credincios și-a păstrat neștirbită credința, singura mîngîiere și singura îndrumare culturală ce-i mai rămăsese.

1. *Biserica Română* își desfășura, în epoca aceasta, activitatea în trei principate: Țara Românească și Moldova (fiecare din acestea avînd cîte o mitropolie cu două sau mai multe episcopii sufragane) și Transilvania, care din 1541 devenise principat autonom sub suzeranitatea turcilor. Din pricina diferitelor schimbări de stăpîniri politice, păstoririle au fost uneori de scurtă durată, sporadice chiar, în sec. XVI scoase de sub jurisdicția locală, cum a fost «Mitropolia Proilaviei» sau a Brăilei care depindea de Patriarhia din Constantinopol. În general, Biserica Română s-a consolidat în perioada aceasta, realizînd chiar o frumoasă înflorire culturală. Aceasta s-a produs mai ales după ce scrisul chirilic românesc a fost oficializat de mitropolitul Teoctist al Moldovei (1453—1477) după precizarea alfabetului făcută de către Dimitrie Cantemir (1710—1711) în *Descrierea Moldovei*. După apariția primelor manuscrise românești la începutul secolului XVI, s-au realizat și primele tipărituri de către Filip Moldoveanul la Sibiu (1544—1546), apoi de către diaconul Coresi la Brașov (1559—1581).

Mulțimea de biserici și mînăstiri clădite sau reparate se datorește lui Neagoe Basarab (1512—1521), Radu Paisie (1535—1545), Mihai Viteazul (1593—1601) și mai ales lui Matei Basarab (1633—1654) și Constantin Brîncoveanu (1688—1714) în Țara Românească, apoi lui Petru Rareș (1527—1538; 1541—1546), Petru Șchiopul (1578—1579; 1582—1592) și Movilești lor (1595—1611) și lui Vasile Lupu (1634—1653) în Moldova și chiar unor fanarioți, în secolul al XVIII-lea, ca Mavrocordații și Ghiculeștii, țăranilor iobagi din Transilvania și Maramureș, dovedindu-se astfel puterea creativă a poporului român, care, pe lîngă eforturile depuse pentru țară, era în stare să miluiască și mulțimea de ierarhi greci, în colindare după milostenie în părțile noastre, și să ajute aproape toate Bisericile ortodoxe căzute sub stăpînire mahomedană: Ierusalim, Sinai, Cipru, Constantinopol, Athos, Meteora din Tesalia, Bisericile sîrbă, bulgară, ruteană etc. Rolul de protectori ai ortodoxiei gre-

ceşti l-au avut, de pildă, Vasile Lupu şi Constantin Brîncoveanu, dar şi alţi domni români.

În relaţiile cu confesiunile protestantă şi romano-catolică, Biserica Română s-a dovedit tolerantă, dar şi intransigentă atunci cînd, sub acoperămîntul dominaţiei politice se căuta convertirea românilor la vreo credinţă străină lor, fie prin soli şi călugări romano-catolici în Ţara Românească şi Moldova, fie prin stăpînirea calvinistă, mai tîrziu habsburgică romano-catolică în Transilvania. Propaganda luterană s-a făcut mai mult prin cărţi cu scop de cîştig, calviniştii însă au făcut uz de forţă administrativă, instituind «episcopi» români calvinişti sau impunînd românilor condiţii atît de grele încît au ajuns să sufere temniţă şi maltratări pînă la martiraj, ca mitropoliţii Ilie Iorest (1640—1643) şi Sava Brancovici (1656—1680). Şi mai apăsătoare a fost situaţia Bisericii şi a românilor ardeleni în urma încercării de siluire a conştiinţelor de la 1701, cînd, abuzîndu-se de puterea politică şi socială, s-a forţat înstrăinarea românilor de la vechea lor credinţă ortodoxă, «legea lor strămoşească». Poporul rămas ortodox şi fără conducere bisericească a rezistat însă eroic reuşind, prin sacrificii fără egal, să-şi redobîndească, după 60 de ani, episcopie proprie, dar cu durerea de a se vedea dezbinat în două tabere, ortodocşi şi uniţi, asmuţite una contra celeilalte de spiritul de dominaţie papală, susţinut de către regimul habsburgic. Suferinţele au călit însă credinţa, încît folosind şi traducerile vechi în manuscrise şi cele tipărite româneşte, Biserica română a ajuns la o conştiinţă puternică a unităţii şi valorii ei. Sinoadele de la Iaşi din 1642 şi 1645, pe vremea mitropolitului Varlaam (1632—1653), au condamnat «otrava sufletească» a calvinismului, ceea ce au făcut mai tîrziu şi tipăriturile de la Bucureşti şi Rîmnic ale mitropolitului Teodosie Veştemeanul (1668—1672; 1679—1708), ale lui Antim Ivireanul (1708—1716) şi ale urmaşilor lor, date uneori «în dar» pentru luminarea fraţilor ardeleni ameninţaţi de catolicism. Acestea sînt tot atîtea fapte care confirmă conştiinţa unităţii de simţire şi de credinţă ortodoxă a poporului român. Dar, în timp ce mitropoliile din Moldova şi Ţara Românească îşi aveau conduceri aproape autocefale, aşa cum afirmă Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, deşi uneori au fost şi greci care recunoşteau scaunul Bucureştilor imediat după cel din Constantinopol, reuşind, spre sfîrşitul sec. XVIII, prin Paisie Velicicovschi de la Neamţu († 1794) o renaştere a vieţii duhovniceşti de mare importanţă, Biserica ortodoxă din Transilvania ajunse, potrivit politicii de stat a habsburgilor, în dependenţă de mitropolia sîrbă de la Karlovit.

2. *Sîrbii* au venit în nordul Dunării ca refugiaţi, de frica apăsărilor turceşti, în grupe răzleţe, încă de la sfîrşitul secolului XIV, dar masiv în anul 1690 (vreo 37.000 familii), sub conducerea patriarhului de la Peci-Ipek, Arsenie III Cernoievici (1690—1706) şi s-au aşezat în sudul Ungariei, începînd din Croaţia pînă în Banat, constituind o unitate aproape compactă şi organizîndu-se într-o impunătoare autonomie civilă şi bisericească.

În repetate rînduri, în cursul anilor 1688—89, făcuseră habsburgilor diferite servicii de informatori şi de militari împotriva turcilor, luptînd deseori în cete răzleţe de haiduci (uscoci). Pe la 1663, şi-au ales în per-

soana lui Gh. Brancovici (fratele mitropolitului Sava), un voievod care a fost uns în această calitate de către patriarhul de Peci-Ipek, iar Curtea din Viena l-a înnobilat. Însă apoi, temîndu-se de prea marele lui avînt, l-au arestat, la instigația nobilimii maghiare. În orice caz, grănicerii sîrbi primeau, în ținuturile în care s-au stabilit, privilegii deosebite față de restul populației ortodoxe din Austria și Transilvania, ceea ce explică rapida lor dezvoltare culturală și bisericească. Organizați într-o mitropolie, la Karlovit și șapte episcopii (organizație care îngloba între 1718—1739 și Belgradul și Oltenia), sîrbii își alegeau liber, în congrese național-bisericești, pe episcopii lor, pe care îi confirma Curtea din Viena. Întrucît parte din rutenii supuși Austriei au fost convertiți silnic la catolicism de nobilimea austriacă și întrucît, după 1701, românii ortodocși din Transilvania rămăseseră 60 de ani fără păstori, mitropolitul de Karlovit fusese recunoscut de Curtea de la Viena ca șef suprem al ortodocșilor din cuprinsul imperiului, incluzînd sub jurisdicția sa, mai ales de la 1783, pe toți ortodocșii din Bucovina, Transilvania, Banat, Ungaria, Croația și chiar Dalmația. Avînd școli teologice (la Karlovit) și școli civile în aproape toate satele, încă din sec. XVI, sîrbii depășiseră cultural pe ceilalți ortodocși, pe care căutau să-i domine și din punct de vedere național, sîrbizîndu-le numele și slujbele bisericești. Aceasta a provocat mari nemulțumiri, mai ales între românii de pe teritoriul episcopiilor de Arad, Timișoara și Vîrșeț, unde sîrbii erau cu mult mai puțin numeroși decît românii. Congresele național-bisericești ale sîrbilor, în care 2/3 erau laici și 1/3 erau clerici, deveniseră tribune de organizație politică, mai ales în urma Congresului de la Timișoara din anul 1790. De aceea, căpeteniile bisericești și culturale ale românilor din aceste părți și din Transilvania au luptat ca să-și dobîndească episcopi români, fapt care s-a realizat abia la începutul sec. XIX. Pe de altă parte la adăpostul privilegiilor ilirice, de repetate ori confirmate (mai ales între 1770—79), Biserica Sîrbă a putut lupta cu succes pentru apărarea doctrinei și organizării bisericești ortodoxe împotriva abuzurilor prozelitiste catolice, care nu au avut decît înfime succese în episcopia Krijevați din Croația. Poporul a preferat să se răscoale și să moară luptînd, sau să emigreze în Rusia, unde au înființat o colonie numită «Serbia nouă».

În Balcani situația era mult mai grea. Administrația turcească a fost relativ omenoasă în sec. XVI, asigurînd libertatea de credință, păstrarea bisericilor, alegerea preoților și episcopilor în schimbul haraciului și al serviciilor de raiale. Dar sîrbii, albanezii și bulgarii, cu excepția muntenegrinilor viteji nu aveau drepturi politice, nici libertăți sociale decît dacă treceau la mahomedanism. În schimb, pentru serviciile lor militare, ca paznici ai granițelor și ai drumurilor, sau pentru unele lucrări tehnice, industriale și comerciale oprite de Coran, sîrbii și bulgarii au reușit de timpuriu să-și îmbunătățească simțitor situația, ajungînd chiar să-și poată clădi biserici și să le împodobească. În felul acesta mulți creștini au ajuns la locuri de conducere în statul turc. Fratele vizirului Mehmet Socolovici, patriarhul Macarie de Peci (1557—1573), a reușit cu ajutorul fratelui său, să restabilească în 1557 patri-

arhia sîrbă de Ipek (Peci), al cărei scaun rămăsese vacant o sută de ani și fusese supus Ohridei. Astfel, el repunea în vigoare Biserica Sîrbă «svetosavică». Apoi, Patriarhia de Peci, prin extinderea stăpînirii turcești, și-a extins și ea jurisdicția chiar și la nordul Dunării, pînă la Buda. Dar de la finele sec. XVI, a apărut corupția în administrația turcească și odată cu ea apar și abuzurile. Episcopi și egumeni ajungeau numai cei care plăteau sume mari pașei, vizirului și mitropoliților, iar aceștia, la rîndul lor, trebuiau să le plătească patriarhului. Nesiguranța, pribegia ierarhilor după milostenii nu numai în Răsărit, ci și în Apus, lipsa de carte și în general mizeria clerului erau de acum la culme. Singuri macedonenii, prin comerțul lor strălucitor, au reușit să se ridice în această vreme. Clădeau biserici în toate orașele balcanice și din regiunile stăpînite de habsburgi, unde s-au organizat sub formă de companii de comerț, la Brașov, Sibiu, Timișoara, Mișcolț, Buda, Viena etc. și susțineau o întreagă operă de cultură, întemeind o mulțime de școli și tipărind cărți în Moscopole, cel mai mare tîrg din Balcani în sec. XVIII cu populație aromână. Între timp mulți din titularii patriarhiilor sîrbă și bulgară fuseseră omorîți de turci, ca de pildă Gavriil din Peci, în 1659, pentru simpla bănuială de legături politice. De altfel, tot pentru motive de acest fel, fuseseră arse încă în 1595 moaștele Sfîntului Sava, lîngă Belgrad. Din aceleași pricini patriarhii Arsenie III Cernoievici, în 1690, și Arsenie IV Ivanovici Sakabent (1737—1748), în 1737 au emigrat la Karlovițț, iar amartolii macedoneni și uscocii (haiduci) sîrbi s-au răsculat. Paralel cu emigrația sîrbă la nordul Dunării s-a înregistrat și una bulgărească, a chiprovicenilor în Muntenia și Banat, unde erau atrași apoi la catolicism, formînd astfel prima temelie pentru episcopia catolică de la București (1808).

3. La bulgarii ortodocși stăruia pentru afirmare națională amintirea Sfinților Chiril († 869) și Metodiu († 885), a Sfîntului Ioan de Rila (Rilski ; † 946) și mai ales a Sfîntului Eftimie, fost patriarh de Tîrnovo, (1375—1393) care s-a luptat și a murit în 1400 batjocorit, pentru a fi apărat creștinismul și însăși ființa națională a bulgarilor contra stăpînirii otomane. Patriarhii de la Ohrida, fiind mai mult greci, nu erau considerați de bulgari ca patriarhi pentru ei. De fapt ultimele decenii de existență a patriarhiilor de la Ohrida și Peci se caracterizau prin o încercare de elenizare a lor, ca de altfel și a altor scaune episcopale și egumeniale, mai ales din Bulgaria și Macedonia. Nemulțumirea adîncă din rîndurile bulgarilor s-a trezit în urma celebrei «Istorii a Bulgarilor», scrisă de călugărul Paisie de Hilandar Hilandarski (1762), în care se evocau paginile de glorie și de cultură bulgărească de altădată și se îndemna la renașterea acestei culturi. Dar, cum patriarhiile de la Peci și Ohrida duceau o existență precară, ele au fost desființate de patriarhul de Constantinopol Samuil I Hangeris (1763—1768 ; 1773—1774) din motive politice și mai ales financiare (justificate însă în mod canonic), la presiunea statului turc, că într-un singur stat, cel turcesc, nu poate să existe decît o singură organizație patriarhală, adică cea «Ecumenică», celelalte fiind mult mai tîrzii, create doar pe cînd existau statele sîrb și bulgar. Astfel, la 11 septembrie 1766, sultanul Mustafa al

III-lea (1757—1776) desființă printr-un decret patriarhia sîrbă de Ipek (Peci), iar patriarhul ecumenic Samuil I Hangeris o trecu sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice.

Un an mai tîrziu, la 16 ianuarie 1767, același patriarh ecumenic a trecut patriarhia greco-bulgară de Ohrida sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice, rămînînd astfel singura Patriarhie în Imperiul turc pînă după primul război mondial (1914—1918). Aceasta a fost numită apoi de credincioșii sîrbi și bulgari ca «filetism» etnic unilateral.

În general, Bisericile ortodoxe din sud-estul Europei au trecut prin grele încercări, fiind asuprite, pe de-o parte de statul turc ajuns în descompunere, iar pe de altă parte, în Imperiul austro-ungar, fiind expuși prozelitismului asupritor al calviniștilor și mai ales al catolicilor habsburgi. Biserica și statul rus au putut frîna în parte aceste forțe asupritoare ale Ortodoxiei, mergînd pînă la amenințarea Vienei cu război dacă nu acordă libertate religioasă românilor din Transilvania (1759). Dar cele patru războaie care s-au purtat de către habsburgi și ruși contra turcilor, în sec. XVIII, au fost o grea sarcină și pentru creștinii din aceste părți, mai ales în Albania, Bulgaria, Armenia și Georgia. În același timp au adus o ușurare pentru că prin tratatul de pace încheiat între Rusia și Turcia la 21 iulie 1774 la Kuciuk Kainargi — sat din Dobrogea de miazăzi —, sub împărăteasa Ecaterina a II-a (1762—1796) Rusia a obținut dreptul de protectorat asupra creștinilor ortodocși din Balcani, ajutîndu-i, nu numai militar ca pe regii episcopi din Muntenegru, ci și cultural și bisericesc, trimițîndu-le cărți și obiecte bisericești, sau primindu-i în Rusia pentru ajutoare materiale și învățătură.

BIBLIOGRAFIE

Vezi notele precedente.

1. Documentar: Symposium: *«L'époque phanariote»*, Thesalonike, 1974, 483 p.; E. Hoesch, *The Balkans*, trad. din limba germană, Londra, 1972, 213 p.; N. G. Svoronov, *Histoire de la Grèce moderne*, ed. III, Paris, 1972, 126 p.; Sf. Sinod Sîrb, *Spomenik 750 god. autokefalnosti srpske țrkve*, (1219—1969), Beograd, 1970; P. S. Episcop Nikanor, *Pravoslavna țrkva pod Habsburgom* (Karlovit), în «Glasnik srpske pravosl. țrkve», 5, Beograd, 1972, p. 188, ș.u.; M. Mirkovici, *Polojai srpske țrkve pod turskom vlastu* (1459—1766), Beograd, 1965, 224 p.; G. Ostrogorskoj, *Serbien nach dem Tode Duschans*, Beograd, 1967; B. I. Sliepcevici, *Geschichte der serbischen orth. Kirche*, (pînă în sec. XVIII), München, 1962; Idem, *Ukinutie pecike patriarșie*, Beograd, 1939; Episcop Ilarion, *Iz istotii pecike patriarșie*, Sr. Karlovit 1931; L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son Eglise sous la domination turque*, Paris, 1947; B. J. Burici, *Icone iz Jugoslavie*, Beograd, 1961; O. Milanovici, *Fruškogorski manastiri*, Novi-Sad, 1975; D. Kașici, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavonii*, Beograd, 1971; 374 p.; D. Stefanovici, *Stara srpska muzika*, Beograd, 1975, 220 p.

2. V. Zlatarski, *Istoria na bălgarskata dărjava prez srednite vekove*, vol. 4, Sofia, 1972; Academia bulgară, *Documents and materials on the history of the Bulgarian people*, Sofia, 1969, 527 p.; Iv. Dujcev, *Medioaevo byzantinoslavo*, 3 vol., Edit. Brill, Leiden, 1965—1971; M. Macdermot, *A history of Bulgaria*, (1393—1885), Londra, 1962, 355 p.; Iv. Pastuchov, *Bălgarskata istoria*, vol. 2, Sofia, 1943; P. S. Episcop Partenie-Levski, *Jitia na bălgarskite svetii*, ediția nouă, Sofia, 1974, 671 p.; Iv. Dujcev, *Rilski monastir*, Sofia, 1960; despre Paisie Hilandarski vezi monografii de P. Arnaudov, Hr. Hristoc și B. Angelov, Sofia, 1972—3; C. Velichi, *Curs de istoria modernă a Bulgariei*, Universitatea București, Facultatea de istorie, 1974.

3. Pentru Biserica Română, lucrări de N. Iorga; numeroase istorii de limbă și literatură română, de variați autori; Fl. Dumitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi* 1973, 289 p.; Pr. Prof. Gh. Moisescu, Prof. St. Lupșa și Prof. Alex. Filipescu, *Istoria Bisericii Române*, 2 vol. București, 1956; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu, 1972, p. 95—261; M. Șesan, *Dimitrie Cantemir și limba română*, în «Mitropolia Ardealului», XVIII, (1973), nr. 9—10, p. 951, ș.u.; Idem, *Despre limba liturgică la români*, în «Mitropolia Ardealului», XX (1975), nr. 1—2, p. 16—28; Silviu Anuichi, *Patriarhia de Pecl (Ypec) între anii 1557—1766. Legăturile ei cu sîrbii din Banat și Ungaria*, în «Studii teologice», XIV (1962), nr. 7—8, p. 429—440; Idem, *Raporturile dintre Patriarhia de Ypek și cea de Ohrida, în sec. XIV—XVIII*, ibidem, XIV (1962), nr. 9—10, p. 570—581; Idem, *Rolul mitropoliei de Karlovitz în apărarea Ortodoxiei din Austro-Ungaria*, în «Ortodoxia», XIII (1961), nr. 3, p. 419—432; Idem, *Activitatea mitropolitului Pavel Nenadovici (1749—1768) de Karlovitz în slujba Ortodoxiei*, în «Studii teologice», XIII (1961), nr. 9—10, p. 543—551; S. Pollo — A. Putto, *Histoire de l'Albanie*, Edit. Horvathm Roame, 1974, 372 p., prima istorie scrisă de albanezi, de la începuturi pînă azi.

Propaganda romano-catolică în Răsărit. «Unirile» cu Roma *

Catolicismul post-tridentin, influențat de spiritul dominator introdus de iezuiți, nu s-a mulțumit să cîștige o parte din pozițiile pierdute prin nașterea Bisericilor luterane, reformate și anglicane, ci a căutat să dea atacuri noi asupra Bisericilor ortodoxe și eterodoxe, aflate în perioada aceasta în grele condiții politice și sociale. Dorința de dominare a papalității se făcuse cunoscută în «cruciadele» silnice și în «încercările de unire» din veacurile XI—XV. La Florența, în 1439, grecii bizantini nu recunoscuseră nici una din cele patru inovații latine, filioque, purgatoriul, azimele și primatul papal, ci au admis numai primatul papal, «potrivit sfintelor canoane», adică numai cel onorific. În plus, la Florența s-a discutat ca de la egal la egal și nu s-a făcut caz nici de schisma din 1054, cum s-a încercat la Lyon în 1274, și cu atît mai puțin de refuzul latinilor față de botezul ortodox cum a fost cazul la Conciliul de la Constanța în 1414—1418. «Inovațiile unilaterale» latino-papale au devenit astfel motive de înstrăinare pentru că se încerca de Vatican introducerea lor forțată și în Biserica ortodoxă.

1. Metodele

Acum, după schimbarea împrejurărilor politice și sociale, au fost schimbate și metodele de prozelitism. Munca organizată și spiritul de adaptare la realitățile politico-sociale pe care le-au dovedit iezuiții și prin care au exploatat la maximum slăbiciunile locale, politice, sociale, culturale, financiare și bisericești au dus pînă la urmă la unele succese misionare în spațiul ortodox și eterodox.

1. Iezuiții foloseau mai ales arma culturală. Erau cei dintîi dascăli ai Europei centrale și răsăritene, în epoca de după Reformă: Austria, Ungaria, Moravia, Polonia, mai ales Transilvania, Croația și Slovenia au fost înțesate cu tipografii și colegii nenumărate, din care unele de grad universitar, ca Vilna și Braunsberg în Polonia, Olomouț în Mo-

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan și Pr. prof. I. Rămureanu.

ravia, Tyrnavia și Koșițe în Slovacia, apoi la Viena, Buda și în alte locuri. Peste toate domina școala centrală iezuită din Roma «Collegium romanum», înființată în 1551, din care au roit apoi o serie întreagă de secții pentru fiecare popor sau Biserică mai mare : Collegium maroniticum (1584) și Collegium Illyricum (1576), infiltrînd și înstrăinarea de ortodoxie. S-a înființat apoi, în 1622, un Institut de coordonare a întregii opere misionare, vestita «Congregatio de propaganda fide». În actul de întemeiere se spunea, între altele, că ortodocșii nu se mai pot salva decît prin Biserica papală. Desigur, nu se mai cerea și părăsirea ritului ortodox sau eterodox după ce s-a văzut că slujbele liturgice formează pîrghia de rezistență a creștinilor din Răsărit.

Astfel era promovată *«uniația»* sau *«greco-catolicismul»* pentru ortodocși și vechii orientali, cu îngăduirea inițială a ritului și limbii, în vederea latinizării ulterioare, căci credincioșii și teologii răsăriteni erau mirați că se pot mîntui alții numai supunîndu-se papei. Ulterior însă ei trebuiau să-și însușească toate dogmele și canoanele Bisericii papale.

Apoi s-a căutat ca prin școlile și tipăriturile prozeliteste de la Roma, din Polonia, ori Ungaria să se documenteze că nu există propriu-zis diferență prea mare între credința Apusului și a Răsăritului, ci o «perpetuă concordanță», cum se arăta în cărțile grecilor renegați, ca Leo Allatius (1586 — † 1669), grec din insula Chios, Petru Arcudius din Corfu († după 1633), N. Comnen Papadopol († 1740), prieten al stolnicului Constantin Cantacuzino (1640—1714), iezuitul Petru Skarga († 1612) din Polonia și alții. Liturghia și slujbele grecilor, se spunea, confirmă acest punct de vedere, aducîndu-se citate privitoare la «Filioque», primat, purgatoriu, săvîrșirea Tainelor etc. și căutîndu-se să se arate că singur catolicismul, apărat de marile puteri apusene, mai poate salva Ortodoxia îngenunchiată, despre care se vorbea și se scria cu dispreț și cu păreri unilaterale. Așa s-a înstrăinat cu timpul, din interes, o parte din nobilimea română și ruteană. Nicolae Olahus († 1568), primat al Ungariei și întemeietor al primei universități la Tyrnavia în Slovacia, a păstrat conștiința unității de limbă a moldovenilor și muntenilor cu ceilalți români din Transilvania, pentru că el însuși era de origine română (de la Sibiu) și din viță voievodală a Țării Românești. De aceea își menționea în continuare numele de «Olahus» — Valah — român.

Alt mijloc de care s-a uzat din plin, poate chiar cel mai obișnuit, a fost cel politic. Nunții apostolici ajungeau să conducă viața politică a habsburgilor și a polonezilor, unii din ei ca Antonio Possevino propuneau chiar la Moscova, lui Ivan IV cel Groaznic (1533—1584), mîntuirea prin supunere.

Iezuiții foloseau spionajul, insinuări politice îndrăznețe și uneori chiar justificau crima politică, precum se afirma aceasta către voievozii români : Mihai Viteazul (1593—1601), Matei Basarab (1633—1654) și Constantin Brîncoveanu (1688—1714), ortodocși convinși, ca să-i timoreze și să-i apropie de Vatican.

Spovedania și mijloacele spirituale au fost folosite în acest scop. Unii misionari iezuiți făcuseră chiar «școală complexă», ca de pildă cardinalul maghiar Leopold Kollonics (1698—1701), arhiepiscop de Esztergom și primatul Ungariei, urzitorul «unirii» forțate cu Roma a unor români ardeleni (1698—1701), după ce fusese «cavaler de Malta» și deci încadrat în acțiuni de «cruciat». Alții au folosit falsul și viclenia și chiar violența și teroarea ca, de pildă, episcopii din părțile Sătmarului și Ioasaf Kunțevici († 1623), episcop de Polotk din Bielorusia, fapt pentru care au fost omoriți de poporul răsculat.

2. Dintre «unirile» cu Roma mai cunoscute sînt cele încheiate cu : bielorușii, ucrainenii și rutenii ortodocși. Aceștia fuseseră încorporați politicește în administrația polonă la 9 iulie 1569, cînd s-a încheiat așa-numita uniune de la Lublin, prin care Polonia s-a unit cu Lituania, tocmai pe cînd iezuiții erau atotputernici, pe vremea regelui Sigismund III Vasa (1587—1632). Atunci ei au fost lipsiți de orice drept civil, fiind considerați iobagi și supuși exploatării din partea nobilimii și a arendașilor nemiloși. Acești ortodocși numiți *chlopi* = *țărănoi*, erau ironizați pentru credința lor ; conducătorii lor, nobilii, pentru a-și păstra averile, au trecut la catolicism († 1608). Abia cîțiva nobili, în frunte cu principele Constantin de Ostrog († 1608), Vișnevski, Gizel, cneazul rus refugiat Kurbski și alții au mai rămas credincioși Bisericii străbune. Poporul a avut noroc doar cu cazacii îndrăgostiți de libertate și de Ortodoxie, precum și cu «frățiile» de meseriași și negustori de prin orașele polone, lituane și rutene, care și-au dat toată contribuția mergînd pînă la «Dieta polonă» pentru apărarea Ortodoxiei. Lipsea însă persoana care să coordoneze toate mijloacele de rezistență față de asalturile catolice. Această persoană s-a aflat în prințul Constantin de Ostrog (Ostrogski), tipăritorul Bibliei slave din 1581. Dar clerul n-a fost în stare să-l secondeze cum s-ar fi cerut.

Criza care stăpînea conducerea Bisericii bieloruse, ucrainene și rutene n-a fost numai de ordin administrativ, precum înlăturarea din scaun a energicului mitropolit Onisifor Petrovici și înlocuirea lui cu nestatornicul și molatecul Mihail Rogoza, ci era mult mai adîncă ; în fața disputelor, predicilor, spovedaniilor, fastului ritual, școlilor și activității caritative dovedite de iezuiți, mai ales în timpul ciumei din 1570, unii dintre ierarhi înclinau spre uniație, căci li se făgăduia schimbarea slujbelor și, în schimbul recunoașterii papalității, libertatea de cult și intrarea în Dieta polonă și în Senat. Episcopii : Ignatie Posii de Polotk și Kiril Terletki de la Lutk au devenit campionii unirii. Insinuîndu-se din partea celor doi episcopi că nobilii ortodocși îi autorizează spre acest pas în caz că patriarhii greci le-ar aproba gestul, fruntașii ortodocși au dat semnături în alb în acest sens celor doi episcopi, care însă au plecat cu ele direct la Roma, cerînd «primirea în sînul Bisericii catolice». În legătură cu acest mare eveniment jubila în 1595 cu cuvinte înflorite cardinalul Cezar Baronius († 1607). Sinodul ținut în 16—20 octombrie 1596 la Brest—Litovsk pentru confirmarea și semnarea festivă a acestui act unionist a pus pe ortodocși în fața unui fapt împlinit : mitropolitul cu cinci episcopi, cu puțin cler și cu mai puțini credincioși au

semnat unirea în faţa nobilimii, a armatei şi a regelui, pe cînd episcopii de Lemberg şi Przemysl, cu peste 200 de preoţi şi călugări, cu ierarhi patriarhali, între care Ciril Lucaris, rectorul gimnaziului din Ostrog, mai tîrziu patriarh ecumenic (*1620—1638, cu cinci întreruperi*), şi prinţul Constantin Ostrogski, cu mult popor, protestară împotriva samavolniciei prin care s-a falsificat voinţa poporului ortodox.

Cu toată această acţiune imorală, dar folositoare catolicismului, papa Urban VIII (1623—1644) şi-a exprimat marea sa bucurie faţă de cele întîmplate la Brest şi a aprobat unirea ortodocşilor la 23 decembrie 1595 ca şi cînd ar fi fost o consecinţă firească a unirii de la Florenţa.

Dar, de fapt, «Biserica unită» din Polonia nu primea privilegiile făgăduite, trebuind să treacă peste un calvar îndelungat. Loc în Dietă nu i s-a dat şi ritul grec era batjocorit, bisericile ortodoxe erau profanate şi răpite ortodocşilor, chiar dacă erau în majorităţi zdrobitoare în parohii. Poporul s-a răsculat împotriva silniciilor uniate ale «martirului» Iosafat Kunţevici (1623) şi şi-a primit în cele din urmă, în 1620, sub scutul trupelor cazace, 6 episcopii ortodoxe pentru scaunele răpite de catolici. *Era cu prilejul trecerii prin Kiev a patriarhului* Theophan al Ierusalimului (1608—1644). Libertatea şi vitalitatea Bisericii ortodoxe din Polonia s-au restabilit pe vremea mitropolitului Petru Movilă (1633—1646). În schimb Biserica unită a continuat să fie batjocorită şi după sinodul din 1720, în care s-a luat atitudine împotriva încercărilor de latinizare a ritului grec.

Auzind de toate cele ce se întîmplau în Polonia, apoi în Transilvania şi în alte regiuni cu ortodocşi, patriarhul ecumenic Serafim I (1733—1734) l-a proclamat pe marele patriarh Fotie (Photios) din sec. IX (858—867 ; 877—886 † 899), care se împotrivise papalităţii, drept sfînt al Bisericii ortodoxe întregi, pentru ca ortodocşii, acolo unde erau oprimaţi, să aibă un fel de reazem spiritual contra uniaţiei.

Mai tîrziu, prin împărţirea întreită a Poloniei, în anii 1772, 1793 şi 1795, bieloruşii, ucrainenii şi rutenii au ajuns în componenţa Rusiei şi astfel au putut să se întoarcă la Ortodoxie. În schimb cei din Galiţia austriacă au fost mai departe forţaţi să rămînă în uniaţie.

Sub aceleaşi presiuni ale nobilimii catolice s-a săvîrşit şi «unirea» rutenilor din Ucraina subcarpatică, unde episcopii de Muncacs, Vasile şi Partenie, avînd slabe legături ierarhice cu Kievul, cu Iaşii Moldovei, sau cu Bălgradul ardelean = Alba-Iulia, au oscilat între 1642—1700 între uniaţie ori Ortodoxie. Rutenii din Rusia subcarpatică — podcarpatică — s-au unit cu Roma în sinoadele de la Ujhorod (Ungvar) din 24 aprilie 1649 şi 15 ianuarie 1652 şi în sinodul de la Muncacs din 1690—1691. Pentru ei voievodul Moldovei Constantin I Basarab zis Cîrnul a zidit în 1664 o biserică de piatră. Prin intervenţia arhiepiscopului maghiar de Esztergom, primatul Ungariei, Leopold Kollonics (sec. XVII), s-a statornicit episcopia unită de Muncacs.

Cu acest prilej au fost distruse prin ardere toate arhivele ortodoxe locale ca să nu se mai poată afla vreodată că regiunea şi populaţia fuseseră ortodoxe.

2. Unirea unei părți a românilor din Transilvania cu Roma (1698—1701)

Prin pacea de la Karlovit din 26 ianuarie 1699, Transilvania, principat autonom sub suzeranitatea turcilor din 1541, a trecut sub stăpînirea Imperiului habsburgic. În Transilvania predominau principii calvini maghiari din punct de vedere politic, iar românii, care constituiau majoritatea populației, erau ortodocși. Biserica romano-catolică, în colaborare cu împăratul Austriei (1658—1705), pentru a micșora influența calviniștilor și a spori numărul catolicilor, a recurs la atragerea românilor la unirea cu Biserica Romei între anii 1698—1701.

În această acțiune rolul principal l-au jucat cardinalul Leopold Kollonics, arhiepiscop de Esztergom, primatul Ungariei, împăratul Austriei Leopold I, crescut de iezuiți, mai înainte «cavaler de Malta», și iezuiții Paul Ladislau Bárány, parohul bisericii catolice din Alba-Iulia, transferat la 1700 în Slovacia, și Gabriel Hevenessy, consilierul cardinalului Kollonics.

Prin «rezoluția» din 14 aprilie 1698, împăratul Leopold I făcea cunoscut preoților ortodocși români din Transilvania de sub păstoria mitropolitului Teofil de Alba-Iulia (1692—1697) că, dacă se vor uni cu Biserica romano-catolică, recunoscînd pe papa drept cap al Bisericii, ei se vor bucura de privilegiile clerului catolic.

La rîndul său, arhiepiscopul de Esztergom, cardinalul Leopold Kollonics, făcea cunoscut la 2 iunie 1698 preoților români, în timpul mitropolitului Athanasie Anghel de Alba-Iulia (1698—1701), că se vor bucura de privilegiile clerului catolic dacă acceptă, unindu-se cu Biserica Romei, *cele patru puncte florentine*, aprobate prin decretul de unire de la Florența din 6 iulie 1439, și anume : 1. Papa, capul Bisericii ; 2. Filioque ; 3. Purgatoriul ; 4. Folosirea azimei la Sfînta Euharistie.

În urma acestor promisiuni, care ulterior nu s-au respectat întru totul, la 7 octombrie 1698, un număr de 38 de protopopi au semnat la Alba-Iulia un act în limba română prin care declarau că se unesc cu «Biserica Romei, cea catholicească», urmînd ca și ei să se bucure de privilegiile de care se bucură «mădulările și popii acestei Biserici». Ulterior, s-a adăugat pe pagina întîi a actului un «postscriptum» prin care se specificaseră condițiile unirii, accentuîndu-se : *«cum pre noi și rămășițele noastre (urmașii noștri) din obiceiul Bisericii noastre a Răsăritului să nu ne clătească. Ci toate țărămoniile, sărbătorile, posturile, cum pînă acum, așa și de acum nainte să fim slobozi a le ținea.»*

Pagina a doua a actului cuprinde declarația redactată în limba latină, dar textul ei, cum s-a dovedit de cercetările făcute de istoricii Ioan Lupaș și Silviu Dragomir, a fost falsificat de iezuiți, care au adăugat în latinește noi condiții în vederea unirii și prin care se desființa de fapt mitropolia ortodoxă a Transilvaniei.

La 16/28 februarie 1699 împăratul Leopold I a dat *«întîia diplomă leopoldină»* prin care se prevedea înființarea Bisericii unite și favorurile acordate clericilor români care vor accepta unirea cu Roma.

În vederea perfectării unirii, mitropolitul Athanasie Anghel a plecat la sfîrşitul lui ianuarie 1701 la Viena unde, fiind pus în faţa unei comisii de judecată pentru 22 de acuzaţii urzite de iezuiţi, a fost constrîns să accepte unirea cu Biserica Romei. La 24 martie 1701, Athanasie Anghel a fost hirotonit pentru a doua oară ca preot, iar a doua zi 25 martie ca episcop «unit», nu mitropolit, după ritul catolic, de cardinalul Leopold Kollonics şi doi episcopi catolici.

Împăratul Leopold I dădu la 19/30 martie 1701, *«a doua diplomă leopoldină»*, în 15 articole, care poate fi socotită actul de întemeiere a Bisericii unite din Transilvania.

Deşi mitropolia ortodoxă a Transilvaniei de la Alba-Iulia a fost acum desfiinţată, cea mai mare parte a românilor din Transilvania au rămas la credinţa ortodoxă a Răsăritului, protestînd şi luptînd cu energie în diferite chipuri şi în diferite ocazii împotriva uniaţiei. Astfel nobilul român Gavriil Nagyszeghi, pentru că a protestat contra unirii cu Roma, a fost întemniţat cinci ani. Alţi români au fost exilaţi.

Chiar şi episcopul unit Inochentie Micu (1730—1751; † 23 sept. 1768) a suferit la Viena şi la Vatican pentru că cerea aplicarea promisiunilor pentru unire, bazîndu-se, în 1743, pe îngăduinţele principilor calvinişti din 1609, 1624, 1663. Neîmplinirea promisiunilor a dus în 1744 la marea mişcare de opoziţie, susţinută de mărturisitorii Visarion Sarai, ţăranul Nicolae-Oprea Miclăuş din Sălişte, care au murit în închisoarea de la Kufstein, din Austria, în Munţii Tirolului, şi călugărul Sofronie de la Cioara. Se constată şi o largă emigraţie a românilor ortodocşi, sau «fugă» spre Moldova şi Ţara Românească. În această atmosferă se încadrează şi revoluţia lui Horia, Cloşca şi Crişan din 1784, înăbuşită în sînge şi cruzimi. Poporul român ardelean nu a acceptat unirea cu Roma şi chiar dacă unele din urmările culturale ale acestui act au fost folositoare, ca «Şcoala ardeleană», faptul nu se datora sentimentelor procatolice sau propapale ale corifeilor ei, ci de fapt celor popular-naţionale. De altfel nici situaţia «uniţilor» sau «greco-catolicilor» nu s-a prea îmbunătăţit sub «ocrotirea» cenzurii înjositoare a «teologului» iezuit.

De aceea rămîn ca mare pată în istoria acestei uniri silniciile inchizitoriale ale episcopului unit Petru Pavel Aron (1753—1764), încununate de distrugerile cu tunul şi prin ardere de către generalul Nicolae Adolf Bukow, în 1761, a celor peste 140 de mînăstiri din Ardealul secolului XVIII.

La «unirea cu Roma» au mai trecut şi vreo 10.000 de «valahi» din Croaţia, Slovenia şi Istria, refugiaţi acolo de frica turcilor. La început ei au rămas în grup mai compact, dar văzînd misionarii catolici că nu-i pot converti, i-au împrăştiat ca grăniceri între Stiria şi Cacica, unde apoi au fost «convertiţi» prin mijloace brutale la «unire», avîndu-şi, în sec. XVII, centrul în episcopia Marcea, iar după ce au venit sîrbii ortodocşi în sud în 1690, în Krujevaţ, episcopie sufragană arhiepiscopiei catolice din Zagreb. Prin mijloace sîngeroase şi de propagandă continuă au fost astfel atraşi şi o parte din sîrbii din Banat, locuitori împreună cu românii şi mai ales între bosnienii şi bunevaţii (Herţegovina) emigraţi în sec. XVII în Slovenia şi Bacika (cîteva sute de mii), unde au

fost catolicizați direct la ritul latin, ca și pavlicienii din Bosnia și Herțegovina.

Italo-grecii sau populațiile grecești autohtone din Calabria și Sicilia, imigrate acolo din Albania, din Epir și de pe coastele Dalmației, își aveau încă în sec. XVI biserici și mînăstiri ortodoxe, rămase de pe vremea stăpînirii bizantine din Italia. Lipsindu-le legăturile canonice cu o ierarhie ortodoxă și neavînd școli de pregătire, cu timpul italo-grecii și-au pierdut independența mai ales pe la 1600, cînd papa Clement VIII (1592—1605) a oprit populația să mai asiste la slujbe ortodoxe săvîrșite de cei peste 200 de preoți greci căsătoriți. Rînd pe rînd erau opriți de la slujbă toți preoții greci, afară de orașele mari comerciale, îndeosebi Triest și Veneția, unde datorită împrejurărilor politice mai liberale, grecii au dezvoltat chiar o impresionantă activitate cărturărească și filantropică mai ales sub arhiepiscopul Gavriil Seviros (1616). De importanță deosebită a fost și școala neoelenistică și tipografia lui Toma Flanginis (1636). Dar tocmai pentru aceasta, în 1700, patriarhul latin Barbarigo din Veneția le-a impus uniația.

3. Uniația printre orientali

Din cuprinsul patriarhatelor ortodoxe grecești orientale, numite în trecut «melkite» (probizantine), cel care i-a apropiat de unirea cu Roma a fost patriarhul Kiril III de Antiohia. Pentru a ajunge în scaun a profitat de neînțelegerile interne între ortodocșii greci și arabi și a provocat o schismă pe la 1700, declarîndu-se, în 1724, uniți cu Roma, pentru a cîștiga favoarea puternicilor ambasadori catolici din Istanbulul turcesc, germani și francezi. Lipsa de tact a patriarhului legitim Silvestru (1724—1766), care a denunțat sultanului pe unii creștini, a avut ca urmare trecerea la uniație și a altor «melkiți». A greșit și patriarhul melkit Dimitrie Kapasulis al Alexandriei, în 1712, înclinînd tactic spre uniație. Cînd patriarhii ortodocși de Constantinopol, Alexandria și Ierusalim au declarat la sinodul de la Istanbul, din 1756, nevalabilitatea botezului catolic, pentru silniciile la care se preta misiunea catolică, unii melkiți, pentru motive personale, s-au dezbinat și mai mult. Cei care au trecut la uniație au și primit, pentru întărirea prozelitismului, un patriarh propriu, mai întîi cu sediul în Liban și apoi mutat la Damasc.

La rit latin au fost trecuți în decursul veacurilor de asuprire latină și italiană mulți greci din insulele Mediteranei (Dodecanez), mulți din ei însă căutînd să se întoarcă la ritul grec, ca italo-grecii, cărora li s-au lăsat și trei episcopi greci.

Dintre eterodocșii trecuți direct la rit latin, sau acceptînd numai unirea cu Roma, dar păstrîndu-și ritul, au fost armenii din Polonia, cei dintîi care s-au unit în sec. al XVI-lea, apoi cei din Transilvania (Gherla, 1686) și îndeosebi cei din catolicosatul de Sis (Cilicia, 1742) și din Constantinopol. Vestit între armenii uniți a devenit ordinul de călugări mechitariști (după numele întemeietorului, Mechitar, — 1749). Au școli și tipografii la Veneția și Viena. Spre sfîrșitul sec. XVIII, catolicii au cîștigat mai ales prin mijloace politice și o parte din sirienii

iacobiți, care primiră un patriarh unit propriu. Teren mai puțin înclinat uniației l-au prezentat copții din Egipt, precum și etiopienii, cu toată presiunea italiană. În schimb maroniții din Liban, numiți astfel după mînăstirea întemeiată de apostolul local Sf. Maron, au fost uniți cu Roma încă de pe vremea cruciadelor, unire care a fost confirmată apoi după sinodul de la Florența în 1445. De aceea, mai tîrziu, papa Grigorie al XIII-lea (1572—1585) a întemeiat un «collegium maroniticum» la Roma. Din mijlocul lor au răsărit învățați celebri, ca frații Assemani și alții. Au primit și ei un patriarh propriu.

În general «unirea» cu Roma era o formă hibridă, condamnată chiar de mulți teologi catolici. Sub orice regim s-au născut și au trăit, «unirile» au provocat mult venin confesional, cum de altfel a recunoscut-o, la împlinirea a 100 de ani de activitate a colegiului grec din Roma, în 1677, Urban Cerni, secretarul Congregației «*De propaganda fide*».

BIBLIOGRAFIE

1. D. M. Nicol, *Byzantium — its ecclesiastical history and relations with the Western World*, Londra, 1972, 336 p.; D. Geanakopoulos, *Byzantine East and Latin West*, Oxford, 1966, 206 p.; G. Zananiri, *Papes et patriarches*, Paris, 1962; P. Bilaniuk, *The fifth Lateran Council (1512—1517) and the Eastern Churches*, Toronto, 1975; P. Veri, *Chiesa Romana e «rito greco» (1566—1596)*, Brescia, 1975, 304 p.; G. Fedalto, *La Chiesa latina in Oriente*, vol. 1, Verona, 1973, 526 p.; W. Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg im Br., 1963; A. M. Alpatov, *Russkaia istoriceskaia mysl i Zapadnaia Evropa 12—17. vekov*, Moscova, 1973, 476 p.; Ed. Winter, *Rom und Moskau*, Wien, 1972, 490 p.; Idem, *Papstum und Russland*, 2 vol., Berlin, 1960/1; B. J. Ramm, *Papstvo i Rus* (sec. X—XV), Moscova — Leningrad, 1959; I. Tyciak, *Zwischen Morgenland und Abendland*, Düsseldorf, 1949; J. Webster — Grant, *Die unierten Kirchen*, Berlin, 1973, 375 p.; R. Janin, *Les Eglises orientales et les rites orientaux*, Paris, 1955, ed. IV.

2. Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, T. I., Sibiu, 1920; Idem, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu Catolicismul roman* (1697—1701), București, 1963; Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în «Studii și Materiale de Istorie Medie», III, 1959, p. 323—339 și în «Biserica Ortodoxă Română», LXXX (1962), nr. 9—10, p. 863—937 și extras. Leon Pădureanu (= Liviu Stan), *Adevărul asupra «unirii» religioase de la 1700*, în «Ortodoxia», I (1949); Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, v. 2, București, 1981, p. 294—314, cu bogată bibliografie și p. 369—389; Ioan Lupaș, *Dezbinarea bisericească a românilor ardeleni în lumina documentelor din întîia jumătate a veacului al XVIII-lea*, în «Studii, conferințe și comunicări istorice», t. I, București, 1928, p. 231—267; O. Bîrlea, *Die Union der Rumänen* (1697 bis 1701) în lucrarea lui W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg—München, 1963 (*Orbis Academicus*, Bd. III, 4, p. 132—180); Mathias Bernath, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden, 1972.

3. M. Șesan, *Ortodoxia în fața Reformei și a Uniației*, în «Mitropolia Ardealului», VII (1962), nr. 3—6, p. 262—283; Idem, *Unirea florentină și papalitatea*, în «Mitropolia Ardealului» VI (1961), nr. 7—8, p. 403—423; Idem, *De ce Uniația?*, Iași, 1946, 24 p.; I. Pulpea-Rămureanu, *Limbajul necreștin folosit de papalitate față de celelalte confesiuni creștine*, în «Ortodoxia» VI (1953), nr. 2—3, p. 394—429; Idem, *Specificul Ortodoxiei în comparație cu Biserica romano-catolică și protestantismul*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei» XXXII (1956), nr. 10, p. 577—600; T. M. Popescu, *Sensul schismei și al unirii Bisericilor*, în «Omagiu Mitropolitului N. Bălan». Pr. Prof. D. Stăniloae *Uniatismul din Transilvania, opera unei întreite silnicii*, în «Bis. Ort. Rom.», LXXXVII (1969), nr. 3—4, p. 355—399; Idem, *Lupta și*

drama lui Inochentie Micu Clain, în «Bis. Ort. Rom.», LXXXVI (1968), nr. 9—10, p. 1137—1185; reprodus și în lucrarea *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, p. 49—105; C. Albu-M. Căpoianu *Nicolae Olahus, corespondență cu umaniștii*, București, 1974, 351 p.; I. S. Firu-C. Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus*. Texte alese, Edit. științifică, 1968, 278 p.; B. Milius, *Les Habsbourgs, l'Eglise et les Slaves du Sud*, Paris, 1970; Despre Bisericile vechi orientale: J. Th. Novakatesh, *Die syrisch-orthodoxe Kirche der süd-indischen Thomas-Christen*, Würzburg, 1967; B. Spuler, *Die morgenländischen Kirchen*, Leiden, 1964, 253 p.; M. Abegjan, *Istoria drevne-armianskoi literaturi*, Ed. I, Erevan, 1944, și Ed. II revăzută, Erevan, 1975, 606 p.

Raporturile Bisericii Ortodoxe cu protestanții; Patriarhii Ieremia II, Meletie Pigas și Kiril Lukaris *

Marea criză spirituală în Biserica Apusului, care a dat naștere Protestantismului, s-a petrecut într-o vreme și în împrejurări sociale, culturale și politice deosebite de cele din Răsărit, încît multă vreme noile Biserici: luterane, calviniste sau anglicane, aproape nu știau că mai există o Biserică ortodoxă în cadrul unui stat pe care-l conduceau sultanii Semilunei. A fost și rămîne o mare durere în acest fapt că într-o vreme cînd mare parte din lumea Apusului s-a rupt de Roma, 1517, protestanții n-au cunoscut învățătura și tradiția Bisericii Ortodoxe care i-ar fi ferit de exagerările cunoscute.

1. Încă din 1451 încercaseră *husiții de la Praga o unire* cu Biserica ortodoxă de la Constantinopol, iar mai tîrziu, în 1575 și 1747, tot aceiași husiți, cunoscuți sub numele de «Frați Moravi» și aliați ai «Herrenhutenilor», au întreprins încercări de unire cu Biserica ort. greacă, scriind în acest sens patriarhilor de Constantinopol, dar fără efect.

Înclinarea husiților spre o Biserică națională nu era străină de spiritul ortodox, care a rămas sădit în străfundurile sufletului ceho-morav de pe vremea fraților Constantin-Kiril și Metodie și amplificat ulterior prin relațiile sociale și religioase dintre valahii ortodocși și moravii husiți.

2. Mai importante au fost *relațiile dintre luterani și ortodocși*. De fapt, încă în polemicile sale contra denaturărilor catolice, Luther se raporta la Biserica ort. greacă, despre care spunea că nici ea nu admite primatul papal, purgatoriul și altele. Dar orientarea scolastic-umanistă a reformatorilor i-a oprit să cerceteze mai de aproape izvoarele de credință și tradiția Bisericii ortodoxe în care ar fi aflat temeiuri doctrinare și canonic-administrative anticatolice.

Totuși Wittenberg-ul a avut ucenici și din Moldova dintre neromâni. Astfel un absolvent doctor de la Wittenberg, originar din Moldova, cunoscut cu Luther, scria la 11 martie 1532 către tipografia Schweipoldt din Krakovia, existentă încă din 1491 cu litere chirilice, că dorește să publice Evanghelia și Epistolele pauline în limbile polonă, germană și română; dar acest demers nu a avut consecințe. Era vremea în care activa la Sibiu, la tipografia săsească a lui Griffirs, Filip Mol-

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

doveanul, pictor, folosind literele de cirilică românească pentru tipăriturile sale din 1544 și 1546. Era tocmai vremea în care umanistul sas Johannes Honterus trecuse la luteranism, în Brașov.

Cum patriarhul ecumenic Ioasaf II (1555—1565) fusese informat atît despre luteranismul de la Wittenberg, cît și despre pătrunderea lui în Transilvania, l-a trimis pe diaconul Dimitrie Mysos, în primăvara lui 1559, la Wittenberg. Mysos a luat contact cu Filip Melanchton, ideologul luteranilor protestanți, stînd acolo aproape cinci luni. Prin el a trimis Melanchton la Constantinopol o scrisoare, însoțită de traducerea grecească a *Confesiunii Augustane*, cu rugămintea de a fi citită și de a se spune părerea, cerîndu-i totodată patriarhului să nu dea crezare calomniilor răspîndite de monahii latini pe seama luteranilor. Nu se știe însă de vreun răspuns al patriarhului ecumenic.

Această tăcere era desigur legată de împrejurarea că Mysos, temîndu-se de a nu fi considerat eretic luteran de către ortodocșii moldoveni și greci, din cauza simpatiei arătată față de protestanți, nu s-a mai întors la Constantinopol, ci s-a oprit la Brașov, unde Melanchton avuse legături cu Prof. Val. Wagner. Astfel colaborează Mysos cu Hanăș (Johannes) Benkner și cu Diaconul Coressi pentru editarea unui Catehism (în 1559) cu idei protestante, scriindu-l în slavonă, greacă și română. Apoi a mai colaborat cu Iacob Heraclid Despotul, voievodul Moldovei, la ctitorirea școlii umaniste de la Cotnari, în 1562, unde venise ca profesor Johannes Sommer, în locul Prof. Gaspar Peucer, ginerele lui Melanchton. Dar nici moldovenii nu au fost atinși de protestantism, cum nici mai tîrziu ardelenii români, chiar cînd după 1569 s-a impus Pavel Tordași ca «episcopul celor de limbă română» și a înregistrat unele succese ușoare și trecătoare prin Hunedoara, Zarand și Banat. Așa a apărut *Palia de la Orăștie*, din 1582, dar consecințe confesionale nu s-au arătat nici atunci și nici mai tîrziu, după ce venise Ioan Amos Comenius în Transilvania, la Saroșpatak (1650—1654) și unii principi calviniști ai Transilvaniei au încercat chiar forța pentru calvinizarea românilor.

Protestanții stăruiau în general în contactul lor cu Patriarhia Ecumenică, în dorința unei alianțe antipapale. Astfel în 1566 hughenoții din Franța s-au adresat patriarhului ecumenic Mitrofan III, cunoscînd toleranța acestuia față de neortodocși și trimițîndu-i *Mărturisirea* lor *de credință;* nu au primit însă nici un răspuns. Între timp, prietenul lui Melanchton, David Chytraeus, cunoscînd la Viena niște greci, le-a admirat vechile rînduieli liturgice, împărtășirea sub ambele feluri, căsătoria preoților și condamnarea primatului papal; dar el nu putea înțelege unele «superstiții» ale lor cu privire la cinstirea sfinților și a sfintelor icoane. El a compus atunci o lucrare, tipărită în 1568 și mult răspîndită mai ales în Polonia și Suedia, primind de acolo atît răspunsuri favorabile cît și nefavorabile, precum cel primit din partea lui Antonio Possevino după 1580.

3. Dar teologii luteranii nu s-au descurajat. Venind în 1572 la Istanbul ambasadorul german David Ungnad, teologii de la Tübingen i-au asociat în suita sa pe pastorul Ștefan Gerlach ca să ducă tratative de unire cu patriarhul ecumenic Ieremia II (1572—1595).

Acesta aducea din partea vestiților teologi Martin Crusius și Iacob Andreas două scrisori și o cuvîntare tradusă în greceşte, în care se afirma că Biserica luterană nu este eretică, ci Biserică adevărată. Patriarhul Ieremia II l-a primit pe Gerlach și a promis că va răspunde. La 25 septembrie 1574, teologii din Tübingen au scris din nou, de astă dată trimițîndu-i o nouă traducere în greceşte a «Confesiunii Augustane» și cerîndu-i să se pronunțe. Patriarhul răspunse acum protestanților afirmînd necesitatea ca să rămînă credincioși doctrinei creştine lăsate de Hristos și de Apostolii Bisericii Sale condusă de sinoade, așa cum le-a cunoscut și le-a păstrat scrisul Părinților bisericești și în continuare creștinătatea ecumenică. A accentuat totodată rătăcirea inovațiilor protestante cu privire la : Biserica invizibilă, lipsită de Sf. Tradiție, fără faptele bune, fără toate cele 7 Sfinte Taine harismatice, dar, în schimb, păstrînd rătăcirea învățăturii Filioque. În acest răspuns, ca primul tratat de teologie comparată-simbolică, patriarhul era ajutat de teologii Teodosie și Ioan Zygomalas, de Damaschin de Naupakt, Mitrofan din Bereea și de alții.

În scrisoarea din 15 mai 1576, cu 21 capitole și în două părți, patriarhul Ieremia II răspunse punct cu punct «Confesiunii Augustane», combătînd precis doctrina despre «sola fide» atît de importantă în Protestantism, apoi pe cea despre caracterul invizibil al Bisericii și despre numărul Tainelor, subliniind caracterul lor harismatic, stăruind pentru necesitatea formelor de cult, sărbători, sfinți și icoane. Același răspuns l-a dat și la 1 mai 1579. La o a treia încercare a protestanților, Ieremia a răspuns, la 6 iunie 1581, că dacă nu admit adevărurile doctrinale pe care le afirmă Biserica ortodoxă și pe care le-a tratat în cele două scrisori dogmatice anterioare, urmează că o unire între cele două Biserici nu poate fi posibilă, rugîndu-i la urmă ca să nu mai încerce să-i mai scrie pe această temă, decît amical dacă doresc.

Corespondența acesata avea o importanță deosebită, căci ea punea pentru prima oară în contact Biserica veche a Sfinților Părinți cu Biserica nouă a teologilor protestanți, plină de inovațiile cugetărilor individualiste și care urmărea de fapt un scop prozelitist, de a cîștiga pe ortodocși la Protestantism în lupta contra Catolicismului. De aceea, răspunsurile patriarhului Ieremia, fiind prima combatere ortodoxă a inovațiilor protestante, au cîștigat în Biserica răsăriteană un caracter simbolic. Mult zgomot au făcut — deși protestanții voiră să rămînă secrete — răspunsurile lui Ieremia în Polonia, unde iezuiții le-au publicat între anii 1582—1584 de mai multe ori, combătîndu-le tendința prozelitistă ; aceasta a provocat publicarea în 1584 de către Martin Crusius a întregii corespondențe în lucrarea «Turco-graecia».

4. Nici încercarea din timpul patriarhului Meletie Pigas al Alexandriei n-a fost mai norocoasă. În mai-iunie 1599, se adunară la Viena într-o conferință mixtă protestanți (luterani, frați boemi și moravi) și ortodocși. Conferința avea scop pur defensiv, de a contrabalansa influența prea mare a catolicismului. Ea a și fost inspirată din partea ortodcoșilor de prințul Constantin Ostrogski. În scrisoarea trimisă de protestanți patriarhilor Meletie Pigas și Matei II de Constantinopol se

exprima nădejdea unei adevărate uniri. Meletie Pigas a răspuns la 8 decembrie 1600 prin două scrisori către Kiril Lukaris, aflat atunci ca exarh în Polonia, că nu poate fi vorba decît de o unire tactică-politică, şi nu de una religioasă. El preciza următoarele : «e dureros că unirea dintre ortodocşi şi protestanţi în momentul de faţă constituie o mare greutate, nu numai din pricina depărtării geografice, dar şi dogmatice, în chestiuni asupra cărora toţi creştinii trebuie să fie de acord şi să aibă acelaşi cuget. Dar avem nădejdea de unire a lor în viitor, prin bunăvoinţa lui Dumnezeu. Pînă atunci între ortodocşi şi protestanţi se cade să existe relaţii de prietenie, duse în dragoste şi pace creştină reciprocă».

Aceste precizări exprimau o poziţie de ecumenism chiar modern.

5. *Contactul calviniştilor cu Ortodoxia* a fost mai dramatic, cum o ilustrează «cazul patriarhului Kiril Lukaris». Crescut în şcoala Apusului, la Padua şi Veneţia, Kiril Lukaris a fost trimis de patriarhul Meletie Pigas în Polonia (1594—1600) spre a sprijini Biserica ortodoxă atît de greu încercată de silniciile iezuite. Prin şcolile de la Ostrog şi Vilna, unde a tipărit cărţi antilatine, şi prin predicile lui însufleţite şi învăţate, Kiril Lukaris a stabilit un început solid de rezistenţă contra Catolicismului, fapt pentru care iezuiţii din Polonia au căutat să-l întemniţeze, ca pe exarhul Nikifor din Constantinopol, după «realizarea unirii» de la Brest. Lukaris a petrecut şi în ţările române şi s-a întîlnit în Moldova chiar cu Mihai Viteazul, considerat de greci viitor «bazileu» de tip bizantin, ocrotitor al Ortodoxiei şi învingător asupra turcilor. În 1602 a fost ales patriarh la Alexandria (— 1620) şi din nou a vizitat ţările române în activitatea sa anticatolică, apreciată de protestanţi, dar atrăgînd ura iezuiţilor şi unele plastografii compromiţătoare. Apoi în 1621 a ajuns patriarh ecumenic la Istanbul, unde influenţa iezuiţilor crescuse după 1609.

Pe vremea războiului confesional occidental de 30 de ani (1618—1648), patriarhul Kiril, în calitate de etnarh al grecilor, a fost silit de împrejurările extrem de grele în care trăia Biserica ortodoxă în imperiul turcesc, să oscileze diplomatic între rivalităţile ambasadelor catolice (franceză şi germană) şi protestante (engleză şi olandeză) şi să caute apropiere de puterile calviniste. În această situaţie l-a trimis pe Mitrofan Kritopulos la regele Angliei, trimiţîndu-i în dar «Codicele Alexandrin» al Bibliei. Apropierea sau simpatia patriarhului Kiril faţă de reprezentanţii calvinişti, care l-au ajutat materialiceşte şi politiceşte, a fost exploatată de aceştia prin abuz pînă la compromitere chiar confesională. Astfel au fost predicatorul valdens Antonie Leger şi ambasadorul Corneliu Haga ; primul a publicat pe seama patriarhului Kiril Lukaris variate plastografii de compromitere şi al doilea a patronat cu semnătură, se pare, publicarea în latineşte, în 1629, şi apoi în greceşte, în 1633, la Geneva a unei «Mărturisiri de credinţă» calvinizantă pe numele patriarhului. Scandalul a fost enorm, exploatat atît de catolici cît şi de protestanţi împotriva ortodocşilor. Patriarhul Lukaris s-a jurat că nu este opera lui, căci era un adevărat ortodox ; aceasta o dovedeşte scrisoarea sa către principele calvinist al Transilvaniei, Ga-

briel Bethlen, în 1629, care urmărea calvinizarea forțată a românilor din «Dacia», în care, în stil deosebit de frumos și ferm, afirma că «dacă și-ar da consimțământul la o astfel de dezertare, nu i-ar fi destul nici chinurile iadului să o răscumpere». Apoi îndemna pe cazacii ortodocși să apere Biserica ortodoxă a Răsăritului pentru care el începuse o operă serioasă de luminare, tipărind cărți și înființînd școli.

Și, pe cînd iezuiții și ambasadorii catolici : germanul Rudolf Schmidt și francezul De Cesy, plănuiau capturarea patriarhului și ducerea lui in fața inchiziției din insula Malta, patriarhul Lukaris, ajutat de ambasadorii protestanți, englezul Thomas Rowe și olandezul Corneliu Haga, respingea acuzele variate, prin scrisorile sale din 1634, adresate Genevei, apoi către țarul rus Mihail Feodorovici și către breslele ortodoxe din Liov, Kiev, Ostrog și altele (descoperite abia în 1905), prin care își afirma ortodoxia și condamna pe autorii pretinsei mărturisiri.

În aceste împrejurări au intervenit pentru el la sultan atît regele suedez Gustav Adolf, cît și voievodul Vasile Lupu al Moldovei, pentru a fi reașezat a 5-a și a 6-a oară în tronul patriarhal. Pînă la urmă însă intriga apuseană susținută de latinofronii greci ca Kiril Kontaris și alții, *a biruit ; patriarhul Kiril Lukaris a fost arestat din ordinul* marelui vizir turc și sugrumat de ieniceri la 7 iulie 1638. Dar prin jertfa vieții sale, patriarhul Kiril Lukaris a făcut ca să naufragieze definitiv planurile de ademenire ale Romei, precum și cele ale calviniștilor. Ortodoxia patriarhului Kiril Lukaris biruia.

Prin acest «caz», relațiile dintre ortodocși și protestanți au atins culmea și totodată declinul ; interpretările unor apuseni că Ortodoxia ar fi înclinat spre Protestantism, etichetînd-o ca «Ecclesia graeca lutheranisans», s-au dovedit nedrepte. Biserica ortodoxă nu înclina nici spre *Catolicism și nici spre Protestantism, cum o dovedesc sinoadele ortodoxe* din cursul secolului al XVII-lea.

Prin lucrarea Spătarului Nicolae Milescu : *«Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens...»*, publicată la Stockholm în 1667, apusenii catolici și protestanți erau lămuriți asupra Ortodoxiei, în primul rînd în problema Euharistică. Este drept că, în toiul frămîntărilor, Teofil Koridaleu și apoi ucenicul său Ioan Kariofil au fost acuzați de către patriarhul Dositei de unele accepțiuni neortodoxe, dar acuzația a fost respinsă și lucrurile lămurite, mai ales de teologii români.

Savantul Dimitrie Cantemir, ajuns membru al Academiei de științe din Berlin în 1714, a rămas credincios Ortodoxiei. Contactul cu Răsăritul ortodox fiind făcut de unii apuseni, interesul protestanților pentru Ortodoxie a rămas treaz.

BIBLIOGRAFIE

Wort und Mysterium-Briefwechsel zwischen den Tübinger Theologen und dem Patriarchen von Konstantinopel (1573—1581), Stuttgart, 1958 ; K. Rosemond, *Cyrille Lucaris—Sermons* (1598—1602), Edit. Brill, Leiden, 1974, 167 ; W. Bates. *Cyril Loukaris and his Confession — an examination of an East-West debacle*, în «Eastern Churches News Letter» 70, 1974/5 p. 5—14 ; E. Benz, *Endzeiterwartungen zwischen Ost und West*, Freiburg, 1973, 266 p. ; Idem, *Wittenberg und Byzanz* (patr. Ieremia II), ed. II, München 1971, 300 p. ; K. Rosemond, *Patriarch Kyrill Lukaris und seine Begegnung mit dem Protestantismus des 17. Jahrhunderts*, Göt-

tingen, 1970; H. Weber, *Reformation, Orthodoxie und Rationalismus*, ed. II, 3 vol. Stuttgart, 1966; I. Karmiris, *Luther und Melanchthon über die orthodoxe Kirche*, în «Kyrios» VI, 1966, p. 169 ș.u.; Idem, Ὀρθοδοξία καὶ προτεσταντισμός, Atena, 1937 și ediție nouă; G. A. Haiziantoniu, *Patr. Kyrillos Loukaris*, Atena, 1954; E. Benz, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung*, Freiburg, 1952; G. Zacharides, *Tübingen und Konstantinopel*, Göttingen, 1941; I. Papamihail, *Kyrillos Loukaris*, Atena 1939; D. Manu, *Activitatea patriarhului ecumenic Ieremia II pentru întărirea Ortodoxiei*, în «Glasul Bisericii» XXXIII (1974) nr. 3—4, p. 328—338; I. I. Ică, *Mărturisirea de credință a lui Mitrofan Kritopulos*, Sibiu, 1972, p. 22 ș.u., 43—53; 97—103, cu bogată bibliografie; M. Șesan, *Ortodoxia în fața Reformației și Uniației*, în «Mitropolia Ardealului», VII (1962), nr. 3—6, p. 262—283; Idem, *Comenius și românii*, în «Mitropolia Ardealului» IV (1959), nr. 3—4; p. 195 ș.u.; Idem, *Husiții și Ortodoxia*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei» XXXIV (1958), nr. 3—4; p. 218—227; Idem, *Comemorarea patriarhului Kiril Lukaris*, în «Mitropolia Ardealului» III (1958), nr. 7—8, p. 574 ș.u.; Ș. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei*, în «Studii de istorie» 4, 1958; p. 55—78; Idem, în «Romanoslavica» XV, 1967, p. 211 ș.u.; N. Chițescu, *Ortodoxie și Protestantism*, în «Ortodoxia», II (1950), nr. 3; p. 383—439; Al. Ciurea, *Mărturisirea de credință a Spătarului Nicolae Milescu*, în «Ortodoxia» X (1958), nr. 4, p. 511—538; T. Bodogae, *Din istoria Bisericii Ortodoxe de acum 300 de ani*, Sibiu, 1945; P. Binder, *Românii și Reforma* în «Studii de limbă literară și filologie», III București 1974; p. 209—216. Despre «teoria luterană» cu privire la introducerea limbii române în Biserică și respingerea ei vezi la: M. Șesan, *Die Siebenbürgische Reformation und die rumänische Orthodoxie*, în «Kirche im Osten», vol. 18, Göttingen, 1975, p. 73—80, cu bibliografie la problemă; Idem, *Despre limba liturgică la români*, în «Mitropolia Ardealului» XX (1975), nr. 1—2, p. 24—28 cu amănunte; Idem, *Über die Bemühungen um die Einführung der Volkssprache in die rumänische Kirche*, «Festschrift Ed. Winter», Berlin, 1966, p. 82—91; vezi și E. Chr. Suttner, *Der Wiederholl von Reformation und Gegenreformation bei den Rumänen Siebenbürgens*, în «Würzburger Geschichtsblätter» 35—36, Würzburg, 1974, p. 381—401; P. S. Episcop Antonie Plămădeală, vicar patriarhal, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească*, București, 1977, p. 13 ș.u.

Sinoadele ortodoxe din: Iași (1642), Constantinopol (1643) și Ierusalim (1672). Mărturisirile de credință. Raporturi cu anglicanii *

Impresia pe care a produs-o drama patriarhului Kiril Lukaris (1620—1623; 1623—1633; 1633—1634; 1634—1635; 1637—1638) atît între catolici și protestanți, cît și în Biserica ortodoxă, a fost atît de puternică, încît a zguduit tot secolul al XVII-lea. Propaganda apuseană exploata, pe de o parte, nenorocirea Bisericii grecești, ajunsă jucărie în mîna sultanului, iar pe de altă parte căuta să atragă privirile ortodoxe spre «singura salvare» care mai putea veni prin unirea cu Roma, mai ales că între aceste două Biserici ar fi existat o «concordie» și «un consens perpetuu», cum scriau în cărțile lor Petru Arcudius în 1619, Leo Allatius în 1648 și — după 1650 — chiar janseniștii și galicanii francezi în celebrele lor cărți precum cea despre *Perpetuitatea credinței*, de Nicolas Arnauld. În același timp însă protestanții afirmau că episodul cu privire la Kiril Lukaris a fost o încercare greacă de apropiere de calvinism, ceea ce este, desigur, fals. Ambele tabere căutau deci să atragă Biserica ortodoxă de partea lor. Războiul de 30 de ani nu se terminase; în domeniul cultural el a durat mult peste anii 1648. De aceea se cerea neapărat luarea unei atitudini ortodoxe.

* Capitol redactat de Pr. prof. M. Șesan.

a. **Sinodul de la Constantinopol (1638).** Prima condamnare a *Mărturisirii* atribuite lui Kiril Lukaris s-a făcut în sinodul ținut la Constantinopol, la 24 septembrie 1638, sub președinția patriarhului latinofron Kiril II Kontaris (1633 ; 1635—1636 ; 1638—1639), de față fiind și patriarhii : Mitrofan Kritopulos al Alexandriei și Teofan al Ierusalimului, împreună cu 20 de mitropoliți și 20 de arhimandriți, egumeni și mari demnitari bisericești. Sinodul a condamnat atît opera, cît și pe autor, mai ales că președintele sinodului îi fusese rival. De notat este faptul că la această condamnare s-a asociat însuși prietenul și succesorul său la Alexandria, Mitrofan Kritopulos (1636—1639).

Se observă deci că lucrurile nu erau precizate deplin : unii dintre ierarhii ortodocși erau de părere că, sub influența iezuiților și a presiunii dușmănoase făcute de Kiril II Kontaris, sinodul din 1638 mersese prea departe atunci cînd a condamnat și persoana lui Kiril Lukaris, pe care cei mai mulți îl știau ortodox. Iar pe de altă parte, defecțiunile episcopului ucrainean, Meletie Smotrițki, ca și faptul că papaliștii răspîndeau între ruteni un catehism catolic (1632), iar în Ardeal calviniștii tipăreau, la 1640, un catehism calvinesc, l-au îndemnat pe patriarhul Partenie de Constantinopol să convoace în mai 1642, la Constantinopol, un sinod de 45 ierarhi și alți clerici, care au condamnat numai «*Mărturisirea*» atribuită lui Kiril Lukaris, capitol cu capitol. Sufletul sinodului a fost marele predicator Meletie Sirigul (1586—1664). În redactarea procesului verbal al ședinței sinodului sînt înșirate, pe lîngă cele 32 de iscăliturî grecești, și 5 ale delegaților români și 8 ale delegaților ucraineni, ierarhi și dascăli, care au participat apoi, în toamna aceluiași an, la sinodul de la Iași. Dar, întrucît aderaseră toți la hotărîrile redactate de Meletie Sirigul, acesta le-a intitulat, în gramata tipărită, în numele ambelor sinoade.

b. **Sinodul de la Iași (1642)** pregătit prin înțelegerea dintre mitropolitul Petru Movilă (1633 — † 22 dec. 1646) și domnitorul Vasile Lupu (1634—1653) s-a întrunit în toamna anului 1642 (6 sept. — 27 oct.) în biserica «Sfinții Trei Ierarhi». Participau și acum reprezentanții celor trei ramuri ortodoxe europene pentru condamnarea «Mărturisirii pseudo-lukariene» — patriarhul Kiril Lukaris fiind scos din cauză — și anume : dintre greci, mitropolitul Porfirie de Niceea și «dascălul» Meletie Sirigul (1586—1664), predicatorul Marii Biserici, socotit cel mai de seamă teolog grec din secolul său ; dintre ucraineni, rectorul vestitei Academii teologice din Kiev, însoțit de Iosif Kononovici Garbațki, Isaia Trofimovici Kozlovski și Ignatie Xenovici Starușici, egumeni ai unor mînăstiri ; din partea Bisericii Moldovei, rectorul colegiului ieșan : Sofronie Pociațki.

Menționăm că unii istorici și teologi români și străini contestă participarea mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632—1653) și a episcopilor de Roman, Rădăuți și Huși la sinodul de la Iași din 1642. Dacă se exclude participarea ierarhilor moldoveni la sinodul de la Iași din 1642, într-adevăr el n-ar mai putea fi socotit «sinod», deoarece, în acest caz, printre participanți nu se va fi aflat decît un singur ierarh : fostul mitropolit Porfirie al Niceei, delegatul Patriarhiei Ecumenice, iar

un sinod nu se poate întruni doar cu un singur ierarh care şi acela, în cazul de faţă, nu era titular activ ci în retragere.

După părerea D-lui Prof. Al. Elian, «Nu a asistat la lucrări nici unul dintre ierarhii moldoveni (de la Iaşi, Roman, Rădăuţi, Huşi), *cum greşit mai cred unii cercetători (!)* — spune Domnia sa — pentru că nu a fost vorba decît de ceea ce am numi azi o reuniune de experţi în probleme de care erau direct interesate numai cele două părţi : Kievul şi Constantinopolul. Izvoarele contemporane, de altfel, nu lasă nici un fel de îndoială în această privinţă». Era, de fapt, «o conferinţă teologică» (Prof. Alex. Elian, *Cuvînt înainte la traducerea «Mărturisirea de credinţă a Bisericii ortodoxe»* (1642), Bucureşti, 1981, p. 7).

Cu toate acestea, D-l Prof. Al. Elian însuşi, într-un studiu anterior, afirmase că «va numi această reuniune sinod, motivat de importanţa lui reală în istoria mai nouă a Bisericii Răsăritene» *(Contribuţia grecească la Mărturisirea Ortodoxă»*, în «Balcania», V (1947), p. 82).

Nouă însă ni se pare incredibil şi imposibil faptul ca ierarhii moldoveni, care erau şi gazde, să nu fi participat — măcar din politeţe — la această aşa-zisă «conferinţă teologică», cel puţin în şedinţele plenare — cum am zice noi astăzi — cînd se vor fi inaugurat şi apoi se vor fi încheiat lucrările, arătîndu-se motivele întrunirii şi apoi, la sfîrşit, prezentîndu-se concluziile şi hotărîrile. Pe de altă parte este greu de admis că în discutarea acestei Mărturisrii şi a problemelor ei erau «direct interesate numai cele două părţi : Kievul şi Constantinopolul», iar românii n-ar fi fost interesaţi, mai ales că un român, Petru Movilă era autorul ei, în versiune latină. Fără îndoială deci, această întrunire poate fi considerată şi numită un adevărat *sinod panortodox*, chiar dacă documentele vremii nu vorbesc de aşa ceva.

De altfel cei mai mulţi istorici şi teologi admit participarea ierarhilor moldoveni la întrunirea de la Iaşi din 1642 alături de ceilalţi delegaţi ai Patriarhiei Ecumenice — printre care se afla fostul mitropolit Porfirie al Niceei — şi de delegaţii mitropoliei Kievului, care nu aveau rangul de episcopi dar îl reprezentau pe mitropolitul Petru Movilă. În felul acesta întrunirea poate fi considerată *sinod*.

Biserica Ungrovlahiei n-a participat, raporturile politice nefiind atunci favorabile. Nu se cunoaşte motivul pentru care Petru Movilă nu a participat, deşi fusese la Iaşi mai înainte şi a mai venit şi după aceea (la nunta fiicei lui Vasile Lupu), mai ales că el alcătuise această Mărturisire şi o discutase la Kiev cu sinodul mitropoliei sale la 8 sept. 1640. Sinodul de la Iaşi a dezbătut şi a tradus în acelaşi timp această Mărturisire în greceşte prin Meletie Sirigul care fixă temeinic punctul de vedere al Bisericii Ortodoxe, atît faţă de Protestantism cît şi faţă de Catolicism.

Delegaţii au căzut de acord asupra punctelor controversate din Mărturisire, hotărînd, potrivit învăţăturii ortodoxe, că nu există un loc intermediar, echivalent purgatoriului catolic, chiar lipsit de focul curăţitor, pentru sufletele trecute din viaţă. Cu privire la momentul de prefacere a Darurilor în Sfînta Euharistie, au hotărît că aceasta are loc prin rostirea rugăciunii de invocare a Duhului Sfînt, adică prin *epiclesa euharistică*.

De aceea, prin aprobarea pe care o primi apoi în sinodul din Constantinopol, din 11 mai 1643, sub conducerea patriarhului Partenie I al Constantinopolului (1639—1644), Mărturisirea mitropolitului Petru Movilă al Kievului a primit în traducerea grecească titlul : Ὀρθόδοξος ὁμολογία τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλισίας τῆς Ἀνατολῆς, fiind socotită folositoare pentru tot creştinul ortodox.

Hotărîrea a fost semnată în anii următori de cei trei patriarhi ai Răsăritului : Ioanikie al Alexandriei (1645—1657), Makarie al Antiohiei (1647—1672) şi Paisie al Ierusalimului (1645—1660), astfel încît ea deveni oficial Mărturisirea de credinţă a Bisericii Răsăritului. În sinodul de la Constantinopol din 11 mai 1643 s-a condamnat doar Mărturisirea nu şi persoana lui Kiril Lukaris.

c. **Sinodul de la Ierusalim (1672).** Dar protestanţii continuau să agite problema. Tipăriseră în traducerea neogreacă Noul Testament, pe care îl răspîndeau printre ortodocşii greci săraci, reuşind chiar să convertească pe unii. Chiar ambasadorul catolic al Franţei, Olier de Nointel şi teologii anglicani i-au presat pe patriarhii greci cu fel de fel de întrebări, mai ales despre chestiuni controversate (prefacerea euharistică, epiclesă, primat etc.).

De aceea patriarhii orientali, împreună cu alţi 40 de ierarhi, au ţinut în ianuarie 1672 un alt sinod la Constantinopol, în care la fel au condamnat Mărturisirea zisă lucariană şi răspunsul patriarhilor a fost trimis mai apoi ruşilor şi anglicanilor împreună cu Mărturisirea intitulată *Pavăza Ortodoxiei* a patriarhului Dositei al Ierusalimului. Acesta mai ţinu, în 26 martie 1672, un sinod la Ierusalim, cu ocazia sfinţirii bisericii Naşterii Domnului în Betleem la care au participat 71 de episcopi, printre ei şi cei patru patriarhi ai Răsăritului, spre a da un răspuns nedumeririlor exprimate de polemica jansenisto-calvinistă din Franţa, polemică în care era amestecată şi credinţa ortodoxă. Condamnînd punct cu punct cele 18 articole ale Mărturisirii pseudo-lucariene, prin lucrarea originală a patriarhului Dositei, intitulată «Pavăza Ortodoxiei» : Ἀσπὶς Ὀρθοδοξίας, sinodul întărea iarăşi, prin cele 69 de iscăliturі ale sale, poziţia ortodoxă.

S-a mai ţinut în prima săptămînă a postului Paştelui din 1691, la Constantinopol, de către patriarhul Kalinic II (1689—1693) încă un sinod în care a fost condamnată învăţătura protestantă care circula printre grecii ortodocşi din Constantinopol şi din alte părţi, anume : credinţa calvinizantă despre prefacerea euharistică atribuită pe nedrept teologului Ioan Kariofil († 22 sept. 1692) care şi-ar fi însuşit-o în timpul şederii lui în 1625 în oraşul Helmstedt, în Germania.

Mărturisirile de credinţă din sec. al XVII-lea

După Simbolul niceo-constantinopolitan din 381, prima *Mărturisire de credinţă* aparţine patriarhului ecumenic Ghenadie al II-lea Scholarios (1454—1456 ; 1462—1463 ; 1464—1465), primul patriarh ecumenic după cucerirea Constantinopolului de către turci la 29 mai 1453. Ea a fost compusă *în 1456*, în urma celor trei vizite făcute patriarhului la reşe-

dința sa din mînăstirea «Pammakaristos» — a «Prea Fericitei Fecioare din Constantinopol» de însuși sultanul Mahomed al II-lea (1451—1481).

După cele trei convorbiri avute cu patriarhul, sultanul i-a cerut să-i expună în scris pe scurt principalele învățături ale credinței creștine.

În acest scop, patriarhul a compus o scurtă, dar o precisă Mărturisire de credință, sub titlul: Περὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων = *Despre calea mîntuirii oamenilor*, împărțită în 12 articole de credință după numărul celor 12 apostoli, numită mai tîrziu *Mărturisirea de credință a patriarhului Ghenadie*. În ordinea cronologică, ea este socotită cea dintîi scriere simbolică a Bisericii ortodoxe după Simbolul niceo-constantinopolitan. Ea este concepută pe baza unor principii dogmatice largi, pe deasupra disputelor și controverselor dintre Ortodoxie și Catolicism — Protestantismul încă nu apăruse —, întrucît se apropie de modul de gîndire al Sfinților Părinți și de hotărîrile dogmatice ale Sinoadelor ecumenice. Ea face parte dintre Mărturisirile secundare ale Bisericii Ortodoxe. (Vezi pe larg: Pr. Prof. Ioan Rămureanu, *Mărturisirea de credință a patriarhului ecumenic Ghenadie al II-lea Scholarios*, în «Ortodoxia», XXXVI (1984), nr. 4, p. 462—499).

În legătură cu dorința de cunoaștere reală a doctrinei ortodoxe, secolul XVII a lăsat o serie de expuneri de credință, unele personale, cum este aceea a lui Mitrofan Kritopulos, ajuns apoi patriarh al Alexandriei (1636—1639), și celelalte sinodale, ca cele de la Iași (1642) și Ierusalim (1672), care sînt socotite, de majoritatea teologilor ortodocși și apuseni, cărți simbolice ale Bisericii ortodoxe, deși acest termen este impropriu pentru ortodocși.

a. **Mărturisirea lui Mitrofan Kritopulos** (1625) este rodul studiilor făcute de el timp de 10 ani în Anglia, Elveția și Germania (1617—1626), unde fusese trimis de Kiril Lukaris. Rugat de teologii din Helmstedt (mai 1625) să expună doctrina ortodoxă, pe care o vedeau deosebită în multe privințe de a lor — neînțeleasă de protestanți și batjocorită de romano-catolici —, Mitrofan a expus, în 23 de capitole, învățătura ortodoxă, în duh irenic, fără a combate prea mult părerile protestante despre caracterul invizibil al Bisericii și mai ales despre numărul Tainelor. Ca să găsească o apropiere față de ei, Mitrofan afirma că unele Taine sînt indispensabile: Botezul, Pocăința, Euharistia, în timp ce Mirungerea, Hirotonia, Nunta și Maslul sînt benevole, afirmație total greșită din punct de vedere ortodox. Pentru aceasta, unii îl acuză pe Mitrofan ca protestantizant.

b. **«Mărturisirea Ortodoxă» a mitropolitului Petru Movilă**, compusă în limba latină, avea formă de catehism după model apusean, cu 161 întrebări și răspunsuri, se împarte în trei părți: prima, «Despre credință», explică crezul; a doua, «Despre nădejde», explică «Tatăl nostru» și «Fericirile», iar a treia, «Despre iubire», explică Decalogul. E drept că în prima redactare s-au observat în ea influențe din teologia scolastică (materie, formă, intenție, parte esențială și neesențială a Tainelor, termenul «concupiscentia» și mai ales prefacerea euharistică prin «luați mîncați» și nu prin epiclesă, în fine o doctrină similară purgatoriului), dar au fost corectate, în redacția greacă, de către Meletie Sirigul.

La sinodul de la Iași din 1642, *Mărturisirea ortodoxă* a fost socotită ca o capodoperă de claritate și temeinicie, prin care sînt răsturnate deopotrivă rătăcirile protestante și catolice. În consecință, a fost recomandată de patriarhul ecumenic Partenie I drept carte «împreună glăsuitoare cu sfintele canoane, care urmează dogmelor Bisericii lui Hristos», pentru care motiv «hotărîm cu votul unanim al sinodului, ca tot creștinul ortodox aflat în Biserica apostolică de Răsărit să o citească și să nu o lepede». Și s-a dat urmare acestei invitări prin consens. A fost aprobată de sinodul local al Mitropoliei de la Kiev în 1645, apoi de sinodul Patriarhiei Ruse din 1649 și 1696, socotită de patriarhul Adrian al Moscovei «carte inspirată de Dumnezeu». A fost apoi aprobată de sinodul Patriarhiei din Ierusalim în 1654 și 1672. Patriarhul sîrb Gavril a luat cunoștință de ea cu prilejul participării la un sinod ținut la Moscova în 1655. Mărturisirea Ortodoxă, a apărut apoi în ediții grecești și latine, sub îngrijirea dragomanului Panaiot Nikussios, la Constantinopol și la Amsterdam, în 1667; o nouă ediție grecească a apărut în 1672. Traducerea românească pentru Mitropolia Ungrovlahiei (și pentru Moldova) au realizat-o în 1691 frații Greceanu. Faima ei s-a răspîndit și în Occident datorită, mai ales, folosirii ei de către jansenistul A. Arnauld. Au apărut succesiv traducerile în limbile olandeză (1722)), germană (1727), engleză (1762) și maghiară (1791). Astfel și-a dobîndit renumele de carte «normativă» pentru credința ortodoxă (Ediții critice recente la textul latin s-au publicat la Paris în 1927, iar la textul grec la București în 1942).

c. **Mărturisirea patriarhului Dositei al II-lea Notara (1669—1707) al Ierusalimului,** intitulată *Pavăza Ortodoxiei,* aprobată de sinodul de la Ierusalim din 26 martie 1672, este mai scurtă, cuprinzînd 18 decrete și 4 întrebări cu răspunsuri. Ea urmează planul confesiunii atribuite lui Kiril Lukaris, despre Dumnezeu, creație, om, providență, Hristos, har, Biserică, Taine, viața de apoi. Se simt și aici unele influențe apusene, îndeosebi termenul *transsubstantiatio* și alte păreri mai mult formale, pe care autorul și le-a revizuit ulterior singur.

Relațiile interortodoxe

Cu toate aceste împrejurări și raporturi interconfesionale, *«relațiile interortodoxe»* s-au menținut fără schimbare, prin unitatea dogmatică, liturgică, morală, canonică și de conștiință «ortodoxă» întru Hristos. De natură strict bisericească erau în primul rînd legăturile canonice de ordin organizatoric-administrativ, prin interdependența Bisericilor locale, ca părți dintr-un singur organism ortodox. Rol precumpănitor și oarecum central îl îndeplinea Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol, apoi pe linie de prestigiu ortodox tradițional, îl aveau patriarhiile din Alexandria, Antiohia și Ierusalim, deși patriarhii ultimelor trei Biserici ortodoxe își aveau deseori reședința la Constantinopol, mai ales pe vremuri vitrege, și astfel stăteau mai aproape de patriarhul ecumenic. Cînd plecau însă după milostenii în Rusia sau prin țările române, luau hotărîri în Bisericile vizitate, pe care le ratifica apoi patriarhul ecu-

menic. Dar în epoca fanariotă din sec. XVIII, grecii au păcătuit deseori prin «filetism», adică prin iubire de sine etnică-națională exagerată. Ca exemple de întrajutorare ortodoxă sînt de reținut fapte ca acestea : patriarhii orientali săvîrșeau cîteodată hirotoniri în Ucraina kieveană sau în țările române, deși acestea se aflau sub jurisdicția patriarhului ecumenic ; patriarhul sîrb de la Peci (Ipek) l-a hirotonit ca mitropolit pe Eftimie (1572—1574) în 1572 la Ipek pentru scaunul de la Bălgrad (Alba-Iulia), fiindcă pe atunci Transilvania se afla sub jurisdicția sa ; mitropoliții transilvăneni ortodocși se hirotoneau la Tîrgoviște, apoi la București, de către mitropoliții Ungrovlahiei.

Legăturile culturale și teologice au fost continui, căci aproape toate controversele și sinoadele ținute în această perioadă în spațiul ortodox se datorau legăturilor reciproce dintre Bisericile locale. Din școlile de la Athos au venit mari îndrumători ai vieții spirituale în Rusia, ca Nil Sorski și Maxim Grecul († 1556), în sec. XVI. De acolo, între 1652—1658, Arsenie Suhanov a adus cele mai multe manuscrise pentru corectarea cărților de ritual ale Bisericii ruse și tot de acolo a venit, pe la 1768, Paisie Velicovschi la Dragomirna, Secu și Neamțu. Pe de altă parte, din mînăstirile moldovene se împrumută manuscrise pentru traducerea Bibliei slavone de Ostrog în 1581. Tot de aici s-a trimis și Pravila pentru Ivan IV cel Groaznic (1547—1584) și tot de aici s-au refugiat mitropolitul Kievului : Petru Movilă, apoi Nicolae Milescu Spătarul (1636—1714), mitropolitul Dosoftei al Moldovei (1675—1686) și Dimitrie Cantemir (1705—1710), în ținutul Rusiei și Ucrainei, unde au lucrat atît de mult pentru luminarea și înflorirea Bisericii Ortodoxe. Primele cărți de predici și de cult și primele tiparnițe au fost trimise la Iași de către Petru Movilă. Tipografia de la București a fost adusă în 1678 de la Moscova, de unde mai înainte s-au primit icoane, meșteri, odăjdii și cărți bisericești. Schimburile erau reciproce : Georgia l-a dat pe mitropolitul Antim Ivireanu (1708—1716) al Ungrovlahiei, iar Constantin Brîncoveanu (1677—1714) a dat gratuit georgienilor, grecilor și arabilor ortodocși cărți tipărite în limba lor.

Sub raport cultural, granițele nu erau de netrecut. La sinoadele de la Iași, din 1595, 1642 și 1645, sau de la Moscova, din 1655 și 1666/7, și-au dat mîna discutînd probleme de teologie ierarhi din mai toate Bisericile ortodoxe locale. Cînd trebuia lămurită o problemă dogmatică, morală sau liturgic-administrativă, unii făceau apel la alții și le rezolvau împreună.

Și mai trainice au fost legăturile de ordin filantropic. Toate locașurile «Locurilor sfinte» din Palestina : mînăstiri, biserici, școli etc., de la Ierusalim, Sinai, Cipru, Athos, Tesalia, Constantinopol și din îndepărtatul Trapezunt sau mînăstirile sîrbe, bulgare, rutene-ucrainene și cele grecești din Peloponez au primit din belșug ajutoare bănești, reparații, cărți, odăjdii, obiecte prețioase și altele, trimise de darnicele popoare român și rus. Pînă în sec. XVII, țările române au ținut întîietatea în astfel de ajutoare, dar după 1650, aceste ajutoare au fost depășite de cele rusești. Astfel au fost ajutoarele acordate de Biserica

rusă ortodocşilor din Orient, precum şi românilor ardeleni, începînd cu mitropolitii Ilie Iorest (1640—1643) şi Sava Brancovici (1656—1680). Aşa se explică înfrăţirea ortodoxă, în sens panortodox, şi întărirea conştiinţei «pravoslavnice» şi teologice, în stare să reziste nu numai apăsărilor turceşti şi tătăreşti, ci şi asalturilor confesionale protestante şi catolice.

Raporturi cu anglicanii

Primul contact mai direct cu anglicanii s-a realizat de către patriarhul Kiril Lukaris (1620—1638 cu cinci întreruperi), cînd a trimis o scrisoare arhiepiscopului Abbot de Canterbury, în 1616, cu privire la viaţa grea ce o duceau grecii ortodocşi în statul turcesc. Apoi, la invitaţia arhiepiscopului, patriarhul Kiril Lukaris l-a trimis în Anglia la studii pe Mitrofan Kritopulos. În continuare, în 1618, patriarhul Kiril a dăruit regelui Angliei Carol I (1625—1649) Codicele Alexandrin. Singura urmare a fost sprijinul pe care i l-a acordat patriarhului la Constanntinopol ambasadorul Angliei Thomas Rowe, avînd în vedere şi faptul că, în Anglia se credea că, patriarhul Kiril Lukaris este autorul Mărturisirii calvinizante, care apăruse la Geneva în ediţie latină în 1629 şi ediţie greacă în 1633. Aflînd însă că această Mărturisire este «pseudolucariană», interesul pentru Biserica ortodoxă s-a micşorat.

Abia apariţia lucrării Spătarului Nicolae Milescu *«Enhiridion sive Stella Orientalis...»* din 1667 a stîrnit un nou interes pentru Ortodoxie aşa că Milescu intră în contact cu teologul anglican Thomas Smith. Atunci unii teologi anglicani s-au adresat cu întrebări doctrinare către patriarhii ecumenici Metodie III (1668—1671), în 1670, şi Dionisie IV (1671—1673 ; 1676—1679 ; 1682—1684 ; 1686—1687), în 1672, care le-au răspuns cu precizări din doctrina ortodoxă referitoare la unele din deosebirile dintre anglicanism şi ortodoxie. Apoi, arhiepiscopul grec Iosif Gheorghirinis a vizitat Londra, în 1676, spre a tipări cărţi, iar cu acel prilej anglicanii zidiră chiar şi o biserică ortodoxă.

Mai tîrziu, în 1698, anglicanii făcură propuneri chiar de unire ţarului rus Petru cel Mare (1682—125), care se arăta favorabil unor tratative.

Dar mai serioase s-au arătat propunerile anglicanilor dizidenţi *nonjourors* (numiţi astfel pentru că nu juraseră credinţă lui Wilhelm de Orania, 1689—1702) către Patriarhia Ecumenică şi ţarul Petru cel Mare în 1717. În proiectul lor de unire renunţau la Filioque, admiteau toate cele şapte Taine, sistemul sinodal de conducere şi promiteau să traducă din operele Sfinţilor Părinţi şi să se supună Patriarhiei din Ierusalim dar aveau unele rezerve faţă de cultul ortodox. La aceasta, patriarhul ecumenic Ieremia III (1716—1726 ; 1732—1733) şi patriarhii din Alexandria, Antiohia şi Ierusalim au alcătuit, în 1718, *«Răspunsul patriarhilor orientali»*, ca document de mare importanţă doctrinară, la care au fost asociate actele sinoadelor din 1672 şi 1691 de la Constantinopol totodată au dezaprobat Mărturisirea «pseudolucariană» şi au recomandat spre cercetare Mărturisirile de credinţă a mitropolitului Petru Movilă şi a patriarhului Dositei II Notara al Ierusalimului.

La aceasta anglicanii disidenți au răspuns că acceptă totul în afară de transsubstanțiație, cultul sfinților și al sfintelor icoane. A urmat apoi a doua scrisoare de răspuns a patriarhilor orientali, din septembrie 1723, semnată de Ieremia III și de patriarhii Atanasie al Alexandriei (1685—1694; 1720—1724) și Hrisant Notara (1707—1731) al Ierusalimului, intitulată *«Epistola Preasfinților patriarhi ai Bisericii catolice orientale despre credința ortodoxă»*, având 18 definiții și 3 răspunsuri, în care cereau nonjurorilor să primească întreaga doctrină din Mărturisirea patriarhului Dositei, căci altfel unirea nu se poate realiza.

Corespondența a continuat și în 1734 prin mijlocirea episcopului Atanasie de Tebaida, venit în Anglia după ajutoare. Dar scrisoarea comună a unor episcopi anglicani către patriarhul ecumenic Neofit VI (1734—1740; 1743—1744) a determinat un răspuns categoric, că numai atunci se va putea trece la o acțiune de unificare, când anglicanii vor înlătura din credința lor tot ce-i desparte de Ortodoxie. Același răspuns primiră anglicanii și din partea Sinodului dirigent al Bisericii Ortodoxe Ruse.

În 1762 a apărut o ediție engleză a Mărturisirii de credință a mitropolitului Petru Movilă, urmînd să se continue tratativele.

BIBLIOGRAFIE

pe lîngă cele indicate precedent:

Pr. Dănuț Manu, *Importanța sinoadelor răsăritene din secolul al XVII-lea pentru unitatea Ortodoxiei*, teză de doctorat, în «Ortodoxia», XXXIX (1987), nr. 3—4, p. 36—104; nr. 4, p. 33—39; Prefață de Pr. prof. I. Rămureanu, p. 2736.

I. Karmiris, *Dogmatikâ ke symbolikâ mnemeia tes ortodoxu Katholikês Ekklesias*, ed. II, vol. II, Graz, 1968; C. Davey, *Mitrophan Kritopoulos*, Atena, 1967, apără pe Lukaris de acuza că ar fi autorul mărturisirii din 1629; N. Speranski, *Iz istorii russko-slavianskich literaturnăch sviazei*, *Sviază mejdu Rusii i Sîrbii* (sec. XVII—XVIII), Moscova, 1947; N. Kapterev, *Charakter sviazov Rosii i Orienta*, (sec. XVI—XVII), Șerghie Posad, 1914; Pr. prof. I. Rămureanu, *Mărturisirea de credință a patriarhului ecumenic Ghenadie al II-lea Scholarios*, în «Ortodoxia», XXXVI (1984), nr. 4, p. 462—499; I. Karmiris, Ὀρθόδοξος Ὁμολογία Π. Μογίλας, Atena, 1953; ed. Pr. prof. N. M. Popescu, Text grec cu traducerea de la Buzău din 1691, București, 1942; Trad. prof. Alex. Elian, București, 1981; I. I. Ică, *Mărturisirea de credință a lui Mitrofan Kritopulos*, teză de doctorat, Sibiu, 1973, cu amănunte și bibliografie; M. Șesan, *Sinodalitatea ortodoxă în sec. XV—XVII*, în «Mitropolia Ardealului» X (1965) nr. 4—6, p. 306—328; Idem, *Sinodalitatea ortodoxă în sec. XVII—XVIII*, în «Mitropolia Ardealului», X (1965), nr. 9—10, p. 660—677; R. Florea, *Din relațiile sîrbo-române*, Panciova, 1964; C. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962; O. Marina, *Însemnări din Bulgaria*, București, 1954; C. Sîrbu, *Din trecutul unității ortodoxe*, în «Mitropolia Ardealului» IV (1959), nr. 3—4, p. 202—227; V. Loichiță, *Mărturisirea lui Dositei*, în «Candela» LIII—LIV, 1942/3, p. 173—226 și *Mărturisirea pseudo-lucariană*, cu *Epistola Patriarhilor orientali*, p. 229—256; T. M. Popescu, *Relații ortodoxo-anglicane din sec. XVI pînă în 1920*, în «Romanian Orthodox Church and the Church of England», Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Patriarhiei Române, 1976; M. Ramsey, *Constantinople and Canterbury*, Londra, 1962; L. Nikiforow, *Russisch-englische Beziehungen unter Peter I*, traducere de W. Müller, Weimar, 1954; I. Karmiris, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, vol. I, Atena, 1937; G. L. Mariott, *De ecclesia anglicana cum ecclesiis orthodoxis conjugenda*, Londra, 1935, cu traducere română de Ch. Ciuhandu, Arad, 1937; M. Herbigny, *L'anglicanisme et l'Orthodoxie gréco-slave*, Paris, 1922; P. Cernovodeanu, *Știri noi despre Spătarul N. Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, în «Biserica Ortodoxă Română» LXXXIX (1971), nr. 3—4, p. 326—334; S. Anuichi, *Raportul dintre Patriarhia sîrbă de Ipek și Patriarhia greco-bulgară de la Ohrida*, în «Studii teologice» XIV (1962), nr. 7—8, p. 570—581.

Cultul şi viaţa ortodoxă. Monahismul. Importanţa Muntelui Athos *

Dezvoltarea Bisericii Ortodoxe în veacurile XVI—XVIII are loc în împrejurări externe foarte puţin favorabile. Dominaţia turcă ajunsă la apogeu, dar apoi în declin după asediul Vienei (1683—1686), este încă destul de tare să menţină sub puterea ei, în toată această perioadă, popoarele ortodoxe din Balcani. Numai ortodocşii de pe teritoriul Rusiei trăiesc sub stăpîniri creştine ortodoxe şi se bucură de toate libertăţile şi drepturile. Cît priveşte pe ortodocşii din Polonia şi Imperiul austriac, aceştia au suferit silnicii şi nedreptăţi numeroase. Astfel, la Făgăraş, ori la Ocna Sibiului au fost aduse tunuri şi instalate spînzurători, ca şi în nordul Croaţiei, şi la rutenii din Polonia. S-au distrus mînăstiri şi biserici şi s-au luat măsuri aspre care urmăreau întărirea aşa-numitelor «Cordoane sanitare», organizate în ţările amintite de administraţia catolică împotriva «schismaticilor». De aceea, viaţa acestor mulţimi cărora li s-au desfiinţat episcopiile şi mînăstirile a primit acelaşi caracter modest dar plin de patos popular cum numai în mediu de «sate şi preoţi» putea avea loc.

Ca atare viaţa religioasă în această perioadă este oarecum în funcţie şi de aceste împrejurări neprielnice. Moralitatea şi religiozitatea au avut de suferit mult sub apăsările turceşti, unde — odată cu decadenţa morală a statului turc (finele sec. XVI) — începe domnia banului şi corupţiei administrative, mijloace folosite foarte des pentru a se putea ajunge la bunăstare, la numiri în posturi bisericeşti şi civile. De aici intriga, venalitatea, nestatornicia, imoralitatea. Adeseori ierarhii sînt aleşi sau numiţi prin simonie sau din interese politice. Multe din evenimentele înregistrate în acest timp (islamizări masive în Albania, Bosnia, Rodope, Armenia etc., ca şi o parte din trecerile la catolicism sau la rascol şi secte) se explică mai uşor dacă ne gîndim la slăbirea moralităţii şi la venalitatea clerului şi a unor mireni mai înstăriţi. Bigamia, adulterul, căsătoriile mixte sau cu rudenii, exploatările de tot felul sînt atestate de documentele vremii mai ales în păturile boiereşti şi orăşeneşti. În masele largi ale satelor domnea superstiţia.

Dar viaţa ortodoxă îşi are, în această vreme, şi pagini minunate de moralitate, de eroism religios dus pînă la martiriu, de trăire duhovnicească deosebită. Poporul iubea cu putere «legea» lui, slujbele, bisericile, ridica locaşuri de cult modeste, dar frumoase, făcea milostenie, mergea în pelerinaj, tolera credinţa altora, cu alte cuvinte, rămăsese — în pofida tuturor apăsărilor şi atacurilor — strîns legat de Biserică şi de tradiţiile ei. Descriind viaţa bisericească de sub turci, istoricul rus Sokolov nu se poate mira îndeajuns de răbdarea şi jertfelnicia ortodoxă. Numai aşa putem înţelege cum de a putut rezista poporul rus, adunat în jurul mînăstirii Serghievskaia Lavra, împotriva atacurilor armatei poloneze la începutul sec. XVII, după cum numai aşa vom putea tălmăci şi eroismul religios al rutenilor şi românilor expuşi vexaţiunilor şi asu-

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

pririlor feudale ale catolicilor. «Neomartirii» se înmulțesc în perioada aceasta.

Părți importante din populație preferă să se expatrieze, să emigreze : sîrbi la nordul Dunării și în Rusia, bulgari în Oltenia și Banat, români ardeleni trecuți peste munți, ruși peste Urali, armeni peste tot, numai să-și păstreze credința.

Desigur că, în cea mai mare parte, vitalitatea Bisericii Ortodoxe provenea din cultul și tradițiile sale. Niciînd ca în perioada aceasta nu s-au discutat probleme de cult, nu numai în sinoadele de la Moscova, din sec. XVI și XVII (mai ales *Stoglavul* C = *O sută de capitole*, în 1551 și cele de sub Nikon, 1655—1667), ci pretutindeni, în Cipru (1668), în Athos (sec. XVII), în Veneția și în alte orașe apusene unde existau comunități ortodoxe, în Ardeal, în Ucraina și peste tot unde raționalismul protestant sau prozelitismul catolic discuta din necunoaștere sau din denaturare voită specificul vieții noastre ortodoxe. Afară de problemele dezbătute de rascolnici, mai pomenim controversa de la Athos, despre locul miridei pentru Maica Domnului (sec. XVII), momentul prefacerii cinstitelor daruri, noul calendar apusean gregorian, pe care nici una dintre Bisericile ortodoxe n-a vrut să-l primească, nici chiar Rusia, unde Petru cel Mare (1682—1725) a introdus calendarul civil la 1700, desigur cu forța.

În *Lithos*-ul său, mitropolitul Petru Movilă a înregistrat, în legătură cu întîlnirea dintre ortodocși și catolici la Alba Iulia, credința populară că apa din aghiasma ortodoxă nu-și pierde calitățile nici după timp îndelungat.

Pe de altă parte, scrisul cu orientări critice și plin de mult bun simț al unui Dositei Obradovici la sîrbi și Krîlov la ruși, în fabulele lor, ale scriitorilor Școlii Ardelene (în deosebi «Procanonul» lui Petru Maior), ca să nu mai vorbim de influența literaturii iluministe asupra gîndirii teologice tot mai liberale din viața tuturor popoarelor ortodoxe, grec, român și slav, toate acestea mărturisesc despre receptivitatea Bisericii Ortodoxe față de științe ori față de tendințele spre emancipare națională ale popoarelor.

Monahismul a mers în perioada aceasta pe drumul parcurs înainte. Rămînea deci și pe calea chinoviei, dar păzea și pe a idioritmiei. Cea dintîi era indicată uneori pentru cei mulți, a doua pentru asceți și schivnici. Popoarele ortodoxe au avut întotdeauna mare respect și admirație față de monahism, dovadă atîtea pelerinaje și legături strînse duhovnicești cu starețîi mînăstirilor. Nu numai în Rusia principii, boierii și țăranii făceau pelerinaje la lavrele Pecerskaia, Serghievskaia, Kirilovskaia, Soloveţkaia și la Locurile Sfinte etc.), ci și în țările române sau în Balcani, unde se înmulțesc «palomnicele» sau călăuzele de pelerinaj, manuscrise (Maria Șerban Cantacuzino), ori tipărite (mitropolitul Antim Ivireanu — 1708—1716 — a tipărit «Proskynitarul» Sfîntului Munte al Athosului).

În limba rusă avem o literatură foarte bogată privind pelerinajul la Locurile Sfinte (B. de Khitrowo, 3 volume).

Monahismul a ajuns să joace roluri mari în stat nu numai sub raport cultural (monahii au fost cei mai culți oameni în trecutul ortodox), ci și social, politic, religios. Ei interveneau în certurile dintre oameni, cereau îndulcirea raporturilor iobăgești (de pildă Iosif Volotki și Nil Sorski în Rusia), erau trimiși în solii diplomatice. Adesea colindările grecilor după *milostenii* au servit și scopuri politice creștine împotriva turcilor. Dar, mai presus de toate, lucrau pe tărîm religios, făceau pelerinaje, copiau și răspîndeau manuscrise, cărți, pictau icoane etc. În mînăstiri sînt așezate primele tipografii. Astfel la români, s-au așezat tipografii în mînăstirea Dealul 1508, mînăstirea Peri 1580—1631, Snagov, la ruși în mînăstirea Dermaskaia (în Moscova), la ucrainenî în mînăstirile Kutein, Pociaev, Pecerskaia etc. În mînăstiri au funcționat primele școli teologice : Athos, Ohrida, Peci, Putna lui Vartolomeu Măzăreanu și Neamțu lui Paisie, școlile stavropighiale din Lemberg, Viena, apoi în mînăstirile din Kiev și Moscova etc. Tot în mînăstiri au luat ființă primele bolnițe sau spitale pe care le cunoaștem. Pe toate tărîmurile *activitatea mînăstirilor era* preponderentă în stat, nu numai în Evul mediu, ci și în epoci în care se manifestă spiritul mai modern al burgheziei și laicismului. Nici reformele țarului Petru cel Mare și ale țarinei Ecaterina a II-a cea Mare (1762—1796), deși laicizante, nu s-au putut lipsi de ajutorul mînăstirilor, cu toate că ele au supus monahismul la grele încercări, prin secularizarea averilor lor, prin desființarea mînăstirilor mici și obligarea călugărilor de a face lucrări manuale (agricultură, meserii etc.) în folosul statului și poporului. Să nu uităm apoi că și răscoalele și revoluțiile sociale n-au fost lipsite de ajutorul mînăstirilor, singurele locuri retrase unde se *organiza rezistența*. Unii din călugări conduc chiar efectiv răscoalele : călugărul Serghie în luptele de la Huși, arhimandritul Dionisie și arhondarul Avraam au fost apărătorii Lavrei Sf. Serghie în 1610—1611 contra Poloniei, Cuv. Sofronie de la Cioara, în Transilvania, s-a distins în lupta dusă pentru apărarea Ortodoxiei în 1759—1761, în timpul marilor mișcări populare țărănești.

Dintre centrele mînăstirești de mare importanță pentru dezvoltarea Bisericii în perioada aceasta, rămîn la loc de frunte așezămintele de la Muntele Athos, cu cele 20 de mînăstiri ale lui, cu 14 schituri și peste 500 chilii. Într-o vreme cînd sub turci nu se îngăduia nici o formație politică, singure mînăstirile și Biserica puteau activa în folosul creștinilor. Turcii au respectat de altfel *libertățile mînăstirilor*, deși au prădat cîteodată metoacele lor pentru a le răpi veniturile. Totuși, neavînd cu ce trăi, fiindcă se *pierduseră ajutoarele bizantine*, sîrbești și bulgare, călugării plecau mai mult după milostenii în Țările române și în Rusia. În felul acesta slăbește *disciplina monahală*, întrucît mulți călugări, ajunși administratori de moșii ori adunători de bani, cad în ispita banului, a averilor, a vieții lumești. Stările acestea le remediază în parte reforma patriarhului Silvestru din Antiohia (1724—1766), în 1725, care oprește, sub grea pedeapsă, plecarea din mînăstire pentru interese materiale. Condițiile erau însă grele, încît colindatul după ajutoare continuă, într-o vreme în care la curtea lui Brîncoveanu erau, la un moment dat, 15 ierarhi greci veniți după milă. Cunoscută este pentru părțile bănățene și

arădene colecta întreprinsă în 1660 și 1666 de patriarhul Maxim de Peci, colectă care ne-a lăsat interesante amănunte despre viața bisericească și politică a acestor părți. Multe din mînăstirile mari se pustiiră, se părăginiră. În locul lor s-au ridicat schiturile și chiliile mai potrivite *spiritului nou*. În astfel de schituri și chilii vor trăi marii îndrumători duhovnicești, Pahomie Rusanos (sec. XVII), Paisie Velicikovski († 1794) și Nicodim Aghioritul (1748—1809).

Însemnătatea Muntelui Athos, numit *Grădina Maicii Domnului* este foarte mare în tradiția tuturor popoarelor ortodoxe. Nu este operă culturală și teologică mai importantă, în această perioadă, în care să nu se simtă ajutorul lui. Pentru greci, el este centrul cel mai important de viață duhovnicească, de unde s-au recrutat cei mai mulți patriarhi și mitropoliți, cei mai învățați teologi și cei mai mulți misionari. În Sfîntul Munte Athos s-au pregătit operele teologice care s-au publicat în sec. XVII—XVIII la Veneția, cu o tenacitate într-adevăr uimitoare : teologie polemică, cărți liturgice, scrieri morale, ascetice, vieți de sfinți, etc., opere care au împînzit tot spațiul ortodox. Desigur sprijinul românesc n-a lipsit din sec. al XIV-lea pînă în sec. al XIX-lea.

Și pentru georgieni, care aveau aici vechea și *frumoasa mînăstire* a Ivirilor ridicată în 1030 de ivirul Ioan, grecizată încă din sec. XIV, Athosul își are importanța lui mare, pentru că aici se păstrează, între altele, cele mai valoroase documente de literatură creștină georgiană, începînd cu traducerea Bibliei făcută de Eftimie (sec. XI) și altele. În mînăstirea Ivirilor de la Athos s-a aflat cel mai vechi manuscris al frumoasei vieți a Sfinților Varlaam și Ioasaf.

Pentru bulgari, Athosul are iarăși importanță deosebită nu numai pentru vechile legături din epoca bizantină și pentru cele mai noi, îndeosebi mînăstirea întemeiată pe la anul 1000 de monahii bulgari, aflată pînă azi în mîinile lor, ci mai ales pentru că de aici, din Athos, a plecat în 1762 vestitul predicator al redeșteptării bulgare, Părintele Paisie, autorul «Istoriei Bulgarilor», în care preamărește faptele lor din trecut.

«Am scris, se exprimă Paisie, pentru *acei hulitori de patrie*, care nu-și iubesc neamul și limba. Dar am scris și pentru voi, care rîvniți să cunoașteți și să auziți de neamul vostru și de limba voastră, ca să știți că țarii voștri bulgari și patriarhii și arhiereii n-au fost fără cronici și fără documente. Obida noastră nu vine atît de la stăpînirea trecutului, cît mai ales de la arhiereii greci. Din nefericire, grecii nu ne lasă vlădici de limba bulgară, încît au rămas bulgarii fără școală și neîscusiți la scris».

Și sîrbii mărturisesc prin arhimandritul Gherasim Zelici, la 1784, că nici ei n-au vlădici de neamul lor, ba în multe locuri nici preoți, încît au ajuns unii sîrbi să se spovedească prin tălmaci.

Primul mare istoric sîrb Raici († 1801) a călătorit și el ca și Dositei Obradovici la Athos pentru că, după venirea de la școlile din Kiev, își dădeau seama că Athosul și îndeosebi mînăstirea sîrbească de la Hilandar a dat aproape pe toți marii învățați și ierarhi ai Serbiei medievale. De aceea nici Raici nu era mulțumit cu ai săi : «fiecare popor își cercetează trecutul, numai noi stăm în întuneric».

Sîrbii, care-şi au pînă azi în Athos mînăstirea Hilandar, ctitoria lui Simeon şi Sava Nemania, au primit de acolo continuu lumină şi îndrumări.

Românii îşi primesc din Muntele Athos cronica lui Gavriil Protul (sec. XVI), o serie de ierarhi şi călugări învăţaţi ca : fostul patriarh ecumenic Nifon II (1486—1488 ; 1497—1498 ; 1502), Varlaam al Ungro-Vlahiei (1672—1679), sec. XVII, tipografui Meletie Macedoneanul, Galaction Vidali etc., în afară de mulţimea de opere artistice, de cult sau manuscrise, româneşti sau greceşti, despre români, lucrate la Athos ori în metoacele lor din ţară. Şcoala lui Paisie de la Neamţu (1794) nu poate fi înţeleasă fără legătura cu Sfîntul Munte.

Pentru ruşi tot aşa de mult, dacă nu mai mult decît pentru alţii, Athosul a fost izvorul de lumină şi îndrumare duhovnicească de mare importanţă. Mînăstirea Pantelimon şi schitul Sf. Ilie (din sec. XIX), încă un schit mare (Sf. Andrei) au adăpostit şi adăpostesc pînă azi mulţi călugări ruşi, care au adus din ţară o mulţime de obiecte de cultură : cruci, covoare, cărţi etc. Din Athos a plecat, pe la 1518, vestitul luptător contra superstiţiilor şi ignoranţei în teologie şi în cultură, ieromonahul Maxim Grecul, numit în Athos Maxim Thivalios. De aici se caută confirmarea pravilei şi tipicului în lunga ceartă cu iudaizanţii, dar mai ales a pascaliei. De aici se aduc sub patriarhul Nikon (1652—1658) sute de manuscrise pentru corectarea cărţilor bisericeşti, încît nu peste mult timp se va tipări o carte rusească cu titlul «Raiul cuvîntător», spre a se preamări evlavia aghiorită, patronată de Maica Domnului şi sfinţită de asceţi şi sfinţi cuvioşi ca Nil Sorski, iar mai tîrziu de Paisie, de Teofan, Leontiev şi Tihon de Zadonsk, iar la finele sec. XVIII şi începutul sec. XIX Serafim de Sarov († 1833). Călătoriile celebre ale lui Vasile Grigorovici Barski prin Turcia europeană, tipărite atît de des în rusește, ca şi mulţimea de moaşte şi icoane miraculoase aduse de la Athos fac pe scriitorul F. M. Dostoievski († 1881) şi alţi scriitori din sec. XIX să spună că Athosul influenţa direct viaţa spirituală a Rusiei.

Asemănat de protestantul Pallmereyer cu «un Vatican ortodox», iar de profesorul catolic Wunderle cu mişcarea de la Cluny, a cărei influenţă s-a răsfrînt atît de puternic şi rodnic peste tot Apusul, Athosul şi-a răspîndit binefacerile sale duhovniceşti peste tot Răsăritul, căruia i-a imprimat un frumos accent de ecumenicitate. E drept că şi el a trăit din evlavia şi din daniile acestor Biserici, dîndu-le în schimb tot ce a avut mai bun.

Trebuie subliniat, după cum spunea şi Sf. Grigorie Palama († 13 noiembrie 1359), că Athosul a fost un «focar al virtuţilor». Ne-au venit de aici, tuturor popoarelor şi Bisericilor ortodoxe, chipuri de vieţuitori cu viaţa îmbunătăţită, crescută în sfinţenie şi în evlavie de toate felurile, începînd de la linia de aspră asceză a unui Maxim Kavsokalivitul din sec. XIV (numele îi provine de la faptul că îşi ardea coliba îndată ce simţea că i-a devenit prea comodă) şi pînă la teologii de adîncă contemplare, ca Sf. Grigore Palama ori ca Nicodim Aghioritul (1748—1809, primul editor în 1782 al Filocaliei la Veneţia). Pentru noi românii, chipul stareţului Paisie Velicicovschi de la Neamţu († 1794) şi al marilor tra-

ducători : Grigorie IV Dascălul (1823—1829), mitropolitul Ungrovlahiei și Gherontie de la începutul sec. XIX, trăitori la Sf. Munte Athos, ca și Sf. Calinic de la Cernica († 11 aprilie 1868), al cărui lăcaș de la Frăsinei reproduce exact ca și Tismana ori Vatra Moldoviței tipul atonit de clădire, toate acestea sînt numai cîteva din faptele de cultură spirituală și culturală care ne-au venit de la Sf. Munte.

Nu mai vorbim de mulțimea ierarhilor pentru aproape toate Bisericile ortodoxe, de rînduieli liturgice și tipiconale, în primul rînd cele privitoare la proscomidie și la privegheri, opere ale patriarhului Filotei Kokkinos al Constantinopolului (1353—1354 ; 1364—1376), prietenul Sfîntului Grigore Palama, de moaște ale sfinților din care au fost aduse și la noi, dar mai ales de cele peste 15.000 de manuscrise din care foarte multe au fost scrise la noi ori pentru noi.

Dacă mai adăugăm și faptul că tiparele au modelele arhitectonice, dar mai ales cele privind modul de pictare sau de zugrăvire bisericească, așa cum ne-a învățat pe toți «Erminia de pictură» a lui Dionisie de Furna (sec. XVII), atunci putem spune că *Grădina Maicii Domnului*, care este Sf. Munte Athos, ține ființial de viața Bisericilor ortodoxe de pretutindeni.

BIBLIOGRAFIE

F. Ilinski, *Însemnătatea Athosului în istoria literaturii slave*, în «Jurnalul Instr. Publ.», Moscova, 1707 ; Fr. Dölger, *Das Mönchsland Athos*, Berlin, 1943. *Le Millénaire du Mont Athos, I—II*, Chevetogne, 1964, A. de «Mendietta», *Athos*, Berlin, 1972. E. Turdeanu, *Legăturile românești cu mînăstirea Hilandar și Sf. Pavel — Athos*, în «Cercetări Literare», 1940 ; T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mînăstirile Sfîntului Munte Athos*, Sibiu, 1941 ; Idem, *Însemnătatea Muntelui Athos în viața popoarelor ortodoxe* în «Ortodoxia», 1953 ; E. Braniște, *Rolul Athosului în istoria cultului ortodox* (Ibidem) ; T. Bodogae, *Din comorile Sfîntului Munte*, în «Biserica Ortodoxă Română», 1963.

Cultura teologică în Răsărit. Paisianismul

Împrejurările neprielnice pe care le prezentau stăpînirea turcă și tătară au făcut pe creștinii ortodocși să nu poată înainta cultural pe măsura fraților lor din Apus, catolici și protestanți. De aceea se plîngea, pe la 1580, Teodosie Zygomalas, mare demnitar al Patriarhiei de Constantinopol, către Martin Crusius, că floarea științelor și artelor grecești s-a veștejit sub noii stăpîni otomani. Ce a avut Bizanțul mai luminat se refugiase în Apus, mai ales în Italia, unde s-au înființat școli la Florența, Padua, Veneția etc., unde mulți dintre grecii insulari și continentali au mers la studii, ajungînd chiar profesori. După ce unii dintre acești greci au ajuns în locuri înalte, în cadrul statului turc, au început să înființeze școli elementare și superioare (un fel de colegii), din care mulți au împînzit tot Răsăritul cu dascăli, școli, biblioteci și chiar tipografii, avînd și sprijinul fanarioților din țările române și al politicii protectoare țariste.

a. **Teologia ortodoxă** rămase însă peste tot credincioasă caracterului apofatic și vechilor principii tradiționale, stăruind în învățătura ortodoxă, așa cum a fost stabilită ea de Sinoadele ecumenice și a fost

fixată în scris de *Sfîntul Ioan Damaschinul* († 749), care a formulat definiția că «taina ortodoxiei constă în iconomia divină de a se împlini în lume viața și învățătura Mîntuitorului Iisus Hristos Cel întrupat» indicată în lucrarea sa *Acrivia* sau *Dogmatică ortodoxă* (Migne, P. G. 94, c. 981 și P. G. 150, c. 324). S-a scos în relief armonia căilor de cunoaștere după indicațiile lui *Mihail Psellos* († 1097) și încrederea în harul Sfintei Treimi, după precizările *Sfîntului Grigorie Palama* († 13 noiembrie 1359), care necontenit se revarsă asupra credincioșilor *(katabasis)* spre a-i ridica la îndumnezeire *(anabasis)*. S-a accentuat apărarea Ortodoxiei față de orice fel de «uniatism», ca cel de la Florența (1439), păstrînd totuși înțelegerea cuvenită față de ceilalți creștini, după cum a activat patriarhul Alexandriei *Meletie Pigas* (1590—1601). Privită în general, teologia ortodoxă din această perioadă cuprindea următoarele elemente : concepția teocratică și hristocratică, ambele promovate și păstrate de Biserica ortodoxă a Răsăritului, după cum se pronunțase în acest sens încă Sinodul IV ecumenic de la Calcedon din 451, prin precizarea : «încolo să ferim împreună Biserica ortodoxă de vreo alunecare» (Mansi VI, c. 693). Din sec. XVI înainte, Biserica ortodoxă se mai distingea prin păstrarea «Bizanțului după Bizanț».

Cea mai importantă școală teologică din spațiul grec era cea din Constantinopol, numită *Academie* sau *Marea școală a neamului*. Începuturile ei coboară pînă la mijlocul secolului XV, la *Ghenadie Scolarul* (1455—1456 ; 1462—1463 ; 1464—1465), dar mărturii precise există din 1560 cînd patriarhii Ioasaf II (1554—1565), Mitrofan III (1565—1572, 1579—1580), Ieremia II (1572—1579 ; 1580—1584 ; 1587—1595) susțineau două școli : una elementară, în care se preda scris-cititul și socotitul după Ceaslov, Octoih, Psaltire și Păscălie, și a doua superioară, un colegiu, în care se preda dialectica, retorica, morala, literatura, matematica, astronomia, fizica, mai tîrziu medicina, după manuale grecești și bizantine (matematica după Euclid, filosofia după *Nikifor Vlemide* († 1272), astronomia cu «zodiacul» după *Teodor Metonitul*, precursorul unui Nicolae Kopernic († 1543) și Ioan Kepler († 1630) și teologie după scrisul patristic și mai ales după *Acrivia* Sfîntului Ioan Damaschin († 749), precum și după Sfîntul Grigore Palama († 1359) cu : *Teologia luminii divine* sau a *Cerurilor deschise*. Caracterul acesta s-a menținut și în vremea dascălilor *Teofil Koridaleu* (sec. XVI) și *Ioan Kariofil* († 1692), ucenicii patriarhului Kiril Lukaris (1620—1638, cu cinci întreruperi) și mai ales ai lui Alexandru Mavrocordat și Sevastos Kimenitis (1665—1698).

Era apoi Școala de la Veneția, cam tot din vremea celei constantinopolitane, excelînd prin tipărituri, susținute de arhiepiscopul *Gavriil Seviras* (1616) și de profesorul *Thomas Flanginis* (1636). În sec. XVIII s-au alăturat școlile din Athos, Patmos, Janina, Smirna, Chios, București și Iași, predominînd în toate competiția între două curente : vorbirea și scrierea în stil popular, susținută de *Vikentios Damadas*, *Teoklitos Famarkides* († 1860), *Neofit Vamvas* († 1855) și cel arhaizant al lui *Evghenie Vulgaris* († 1806), *Dukas* și *Constantin Oikonomos* († 1857), care apreciau stilul clasic.

În afară de spațiul grecesc, existau *școli locale* la *Brașov* (1595) cu antecedente de două secole, la *Cotnari* (1561), la *Iași* (1640), *Putna* și *Neamțu*, la *Tîrgoviște* (1546), apoi la *Liov* și *Vilna*, la *Novgorod* și *Serghievo* în Rusia, la *Karloviț* (1695) ș.a. În spațiul rusesc, importanță mare au dobîndit *Academia* movileană de la *Kiev* (1631), *școlile* greco-slavo-latine de la *Moscova* (1649), *Petrograd* (1721) și *Kazan* (1723), pînă cînd țarul Petru cel Mare (1682—1725) și țarina Ecaterina a II-a (1769—1796) au introdus școlile moderne, elementare și medii, în foarte multe orașe și au întemeiat Universitățile din Petrograd și Moscova.

Cum însă Kievul cu Academia era încorporat atunci în Polonia atît de catolică, se explică de ce a existat și o oarecare influență catolic-scolastică și chiar una protestantă în teologia ucraineană și rusă, și mult mai puțin în cea greacă : pentru că unii viitori teologi slavi au studiat în colegii iezuite, sau de alte tipuri la Roma, Padua, Viena, Paris sau Oxford, precum au fost frații greci : *Ioanikie* († 1717) și *Sofronie Lichudis* († 1730), rușii *Teofan Prokopovici*, mitropolitul Novgorodului († 1736), *Ștefan Iavorski*, arhiepiscop de Cernigov († 1722) și alții. Metoda de predare era cea dialectică, care consta în parafrazarea textului cu alte cuvinte. La ruși erau imitate metodele scolastice, dar se păstra combaterea pretinsei Uniri de la Florența (1439).

Dintre ramurile teologice *au înflorit* mai mult — cum era și firesc într-o epocă de atîtea cotroverse — *polemica* și studiile practice, *liturgica* și *omiletica*. Se întîlnesc totuși și *opere* sistematice și mai ales *dogmatice*, cum au fost ale lui *Gh. Koresios*, *Damadas*, *Evghenie Vulgaris*, *Atanasie din Paros*, după cum s-au scris și cîteva opere exegetice și istorice.

b. **La greci**, s-a manifestat la începutul secolului XVI teologul *Maxim Grecul*, care l-a cunoscut pe Ieronim Savonarola la Florența și apoi a activat la Moscova, realizînd astfel contractul intercreștin primordial. Apoi cel mai cunoscut teolog a fost *Meletie Pigas*, patriarhul Alexandriei (1590—1601), care era din Creta, studiase la Padua, cunoștea latina, greaca, siriaca, araba și ebraica. A fost un om cu viață foarte demnă, evlavios și cult. A scris între altele un dialog despre *Creștinul ortodox*, un tratat *Despre stăpînirea papei*, mai multe predici și peste 300 scrisori dintre care, cele către ortodocșii din Polonia și către protestanții care voiau să se unească cu răsăritenii sînt cele mai importante.

Despre *Ieremia II «cel Mare»* al Constantinopolului († 1595) și polemica lui temeinică și energică cu protestanții și cu catolicii s-a scris mai înainte. Apoi, *Manuil Malaxos* (sec. XVI) a fost autor al unui *Nomocanon = Pravilă*, tradusă și în românește, și al unei *Istorii a Patriarhiei din Constantinopol*, păstrată în *Turcograecia* lui Martin Crusius († 1607) ; *Maxim Peloponisianul* a scris o lucrare în care combătea cele 7 puncte deosebitoare dintre catolici și ortodocși, lucrare tradusă în 1699 în românește sub titlul *Carte sau lumină* și răspîndită gratuit de Constantin Brîncoveanu (1688—1714) românilor ardeleni, tocmai cînd se săvîrșea aci uniația cu Roma. La fel merită să fie pomenit episcopul *Maxim Margunios* (— 1602) și *Gavriil Seviros*, arhiepiscop de Filadelfia († 1616), ambii polemiști contra latinilor, primul mai îngăduitor, chiar

unionist, celălalt mai radical. Primul a scris un tratat despre «Filioque» și un dialog între un grec și un latin, iar celălalt, celebrul tratat *Despre Taine* (tradus și în românește), despre diferențele între cele două Biserici și altele.

La începutul secolului XVII a apărut la Alexandria *curentul «neoelenismului»*, susținut *pe linie teologică* de patriarhii Meletie Pigas și Kiril Lukaris și de alții, care avea un caracter de renaștere ca *Iluminism ortodox*. El se rezema pe concepția antică despre libertate și independență, patriotism și democrație, pe concepția bizantină cu privire la unitatea de stat (acum cea greacă), pe principiile Ortodoxiei inflexibile și pe aprecierea rezultatelor științelor moderne. Astfel grecilor le insufla curaj în viață, românilor le întărea conștiința etnică spre generalizarea limbii române în Biserică și stat, iar rușilor le deschidea porțile marilor cunoștințe contemporane.

În secolul XVII s-au impus între numeroșii autori greci *Mitrofan Kritopoulos* († 1640) și patriarhul *Kiril Lukaris* († 1638), despre care s-a scris mai înainte. Apoi era predicatorul și dascălul *Meletie Sirigos* († 1662), care a corectat *Mărturisirea de credință ortodoxă* a mitropolitului Petru Movilă și care a scris o lucrare originală : *Predici la toate duminicile peste an* din care unele au fost susținute încă în timpul sinodului la Iași ; a mai scris *Combaterea lui Kiril Lukaris* (tipărită la București în 1690), comentarii la Origen, o traducere a *Instituțiilor* împăratului Justinian (527—565) și mai ales o explicare a Liturghiei ca răspuns la întrebările patriarhului rus Nikon. Dintre dogmatiști și polemiști s-a impus *Gh. Koresios* (— 1661), care l-a combătut pe valdensul Antoniu Leger, scriind mai ales opere despre Taine, predestinație, liberul arbitru, cultul icoanelor etc. și a combătut pe latini cu tratate contra lui Bellarmin, despre Filioque, primat etc.

O pleiadă întreagă de scriitori neoeleniști s-a ridicat împotriva renegaților Arcudius, Allatius, Mat. Kariofil, și mai ales a lui Nic. Comnen Papadopol, profesor la Universitatea din Padua al cărei istoric l-a scris în 1626, militînd pentru unirea Bisericilor. Combatanți reprezentativi erau patriarhii de Ierusalim : *Nectarie* († 1669), *Dositei II Notara* († 1707) și nepotul său *Hrysant Notara* († 1732), care au avut de suferit din pricina amestecului catolic în Palestina, fapt pentru care au trăit mai mult în țările noastre. Nectarie a scris cel mai solid tratat despre primatul papal (tipărit în 1692 la Iași și retipărit adesea în grecește), demascînd îndeosebi pofta de dominație a papilor. Dositei II Notara a fost cea mai mare personalitate istorică de la sfîrșitul sec. al XVII-lea. Intervenind cu personalitatea lui covîrșitoare în conflictele dintre catolici și protestanți, Dositei a apărat și precizat doctrina ortodoxă, scriind contra protestanților *Mărturisirea* din 1672 și contra rătăcirilor calvinizante, cît și contra catolicilor prin publicarea monumentalelor tomuri : al *Împăcării*, Iași 1692—1694, al *Iubirii*, Iași 1698 și al *Bucuriei*, Rîmnic 1705, în care reeditează tot ce era mai important în polemica antilatină de la Fotie pînă la Nectarie. Dositei II Notara e important și ca istoric, prin lucrarea *Istoria patriarhilor de Ierusalim*, t. I—II, București, 1715, operă foarte prețioasă și plină de informații vechi și noi. Ca să completeze pe unchiul său Hrysant (care fusese și la Paris), publică prețioasele

cărți *Syntagmation*, manual de statistică despre cele 5 Patriarhii ortodoxe, o descriere a Țării Sfinte și *Despre oficiile bisericești*.

Alături de el s-a situat mitropolitul *Meletie al Atenei* († 1714), cu studii la Veneția, care a compus cea mai completă *Istorie bisericească* de la Hristos pînă la anul 1695, orientîndu-se în expunere după centuriile magdeburghense, dar scriind în sens ortodox și cu deosebită critică la adresa «unirii» de la Florența (1438—1439). Lucrarea a fost publicată la Viena în 1783.

Ilie Miniat († 1714) a fost profesor la Veneția, Korfu și Kefalonia, apoi predicator la Constantinopol și ambasador la Viena și Iași; a lăsat cel mai complet și mai sistematic manual de polemică antilatină, *Piatra scandelei*, tradusă în aproape toate limbile europene (în românește, de Veniamin Costachi (1803—1808; 1812—1842), Iași, 1844). Dar tot atît de cunoscut este și prin predicile sau *Didahiile* sale, traduse de trei ori în românește, predici în care ideile religioase se amestecau adeseori cu cele filosofice și științifice ale epocii.

Frații *Ioanichie și Sofronie Lichudis* († 1717 și † 1730) au fost foarte învățați și talentați, activînd în Rusia în problema corectării cărților bisericești și a judecării *patriarhului Nikon* (1652—1658), au condus școlile greco-slavo-latine din Moscova (1685). *Evghenie Vulgaris* (1716—1806) a fost cel mai cult și mai profund dintre toți teologii greci de la finele secolului al XVIII-lea. A studiat la Padua filosofie, teologie și limbile clasice și moderne (știa vreo 10 limbi străine), matematici și științe naturale. Căutînd să formuleze adevărurile filosofice și teologice în haina marilor gînditori occidentali (Descartes, Leibniz, Wolf), auditorii săi din Ianina și mai tîrziu din Athos, unde a deschis o academie între 1753—1758, l-au alungat socotindu-l eretic pentru că difuza poziția heliocentrică a lui Kopernic. Chemat la *Marea școală a neamului* de la Constantinopol, pe care a dus-o la cea mai mare strălucire, Evghenie Vulgaris a plecat în Viena să-și tipărească unele cărți. De aici a fost invitat de Ecaterina cea Mare (1762—1796) în Rusia unde a fost făcut episcop de Cherson, iar mai tîrziu membru al Academiei din Petrograd, unde a și murit, fiind îngropat la mînăstirea Alexandru Nevschi. Dintre opere se impun mai ales *Teologhikonul* (un manual clasic de dogmatică), o *Mărturisire ortodoxă*, o *Retorică*, o *ediție a operelor lui Teodoret*, o *traducere* a tratatului clasic *despre Filioque*, scris de A. Zernikov, traduceri din clasici și multe alte tratate științifice și istorice.

De o particularitate tot atît de mare s-a bucurat compatriotul său din Korfu, *Nikifor Theotokis* († 1800), care a studiat tot atît de enciclopedic în Italia și a predat ca profesor la Constantinopol și Iași. A urmat lui Vulgaris în scaunul de episcop de Cherson, iar mai tîrziu la Astrahan. Predicile la Duminici și sărbători de peste an *(Kiriakodromion)* au fost atît de mult citite, încît au fost reeditate și traduse în mai multe limbi (în românește de Veniamin Costachi, Iași 1811).

Nicodim Aghioritul (1748—1809) a fost cel mai productiv scriitor pe tărîm duhovnicesc. Afară de tipărirea *Pidalionului* la Lipsca în 1800 el a dat și *Tîlcuirea celor 14 Epistole pauline*, apoi ale lui Teofilact al Ohridei († 1118), apoi *Filocalia* (2 vol.), *Războiul nevăzut*, *Hristoitia*,

Noul martirologiu, *Neon ecloghion*, *Noul Sinaxar* etc., toate lucrări de zidire și luminare. Exegeză a scris și *Antim*, patriarhul Ierusalimului (1788—1808), mai ales la Psalmi.

c. **La sîrbi**, merită să fie amintit în primul rînd pedagogul popular *Zaharia Ștefanovici Orfelin* (—1785), care semăna învățătură în popor. Alături de el activa pe tărîm teologic arhimandritul *Iovan Raici* (—1801), student la Kiev și Moscova, căutător înfrigurat după documente prin Polonia, țările române, la Constantinopol și Athos. A fost dascăl la Karlovițț, Timișoara, Novi-Sad, apoi călugăr la mînăstirea Kovil, corector la Viena de unde s-a retras din cauză de boală. Marea sa operă este *Istoria slavilor mai ales bulgari, croați și sîrbi*, în 4 volume, neterminată, greoi scrisă, dar plină de documente culese din cronica lui Gh. Brancovici de la Karlovițț și din alte arhive. Cartea sa a dominat istoriografia sîrbă. A mai scris *Predici*, un *Catehism*, plănuia un întreg «corp teologic». *Dositei Obradovici* († 1811) se numără de asemenea între sîrbii culți ai vremii.

Între muntenegreni s-a remarcat și familia de regi și mitropoliți *Petrovici*, între care Vasile (1766) a scris o istorie a Muntenegrului, pe care o tipări în Rusia, unde a călătorit de trei ori după ajutoare.

La **bulgari**, singurul nume cunoscut din perioada aceasta a fost călugărul *Paisie de la Hilandar*, care în 1762 a scris frumoasa *Istorie a Bulgarilor*, operă care a revoluționat conștiința bulgarilor.

d. **La români**, inițierea unui scris propriu s-a datorat oficializării cirilicii românești prin mitropolitul *Teoctist al Moldovei*, pe la anul 1453, fapt care a ușurat realizarea în multe regiuni românești, Maramureș, Moldova, Transilvania, Brașov și în Țara Românească, a primelor manuscrise românești din Sfînta Scriptură și din cărți de cult, precum și texte laice (scrisoarea lui Neacșu de la Cîmpulung din 1521). Manuscrisele erau folosite apoi de tipografii români *Filip Moldoveanu* la Sibiu (1544) și de *Diaconul Coresi* la Brașov pentru primele tipărituri românești (1554—1581), fapt care dovedea totodată și existența unor cititori învățați încă din secolul XVI. Cît privește pe Coresi, el era din principiu adversar al Reformei.

Apoi, în secolul XVII, au apărut, între multele tipărituri, frumosul *Nou Testament de la Bălgrad* (1648) și, ca încoronare a activității biblice românești, *Biblia de la București* (1688) sau Biblia lui Șerban, care dovedesc gradul înalt teologic al traducătorilor români, precum și capacitatea de tipărire. Cu ocazia disputei din 1691 între patriarhul Dositei II Notara al Ierusalimului (1669—1767) și elevul lui Teofil Corydaleu (sec. XVI), reorganizatorul Școlii grecești din Constantinopol, și Ioan Kariofil († 1692), acuzat pe nedrept de influențe eterodoxe, Constantin Brîncoveanu, Antim Ivireanu, frații Radu și Șerban Greceanu, ca și Constantin Cantacuzino Stolnicul, au păstrat poziția justă. În epoca fanariotă din secolul XVIII s-au realizat cele mai multe ediții de cărți de cult.

Printre personalități binecunoscute în Istoria Bisericii Ortodoxe Române, merită amintire deosebită *mitropolitul Varlaam* (1632—1653)

și *Dosoftei* (1673—1686), care s-au arătat mari creatori ai limbii literare românești, precum și serioși apărători ai Ortodoxiei și ai culturalizării poporului în limba maternă; mitropoliții *Ștefan, Teodosie Veștemeanul* și *Antim Ivireanu* din Țara Românească; *Simeon Ștefan* și alții de la Bălgrad; episcopii *Damaschin* și *Chesarie de Rîmnic; arhim. Vartolomeu Măzăreanu* de la Academia teologică din mînăstirea Putna și *Paisie Velicicovschi*, îndrumător al monahismului și al culturii românești de la Dragomirna, Neamțu și Secu, ambii în secolul XVIII; pe lîngă toți aceștia, este de menționat de asemenea mulțimea de scriitori, copiști, dieci, tipografi și alții, mai mult anonimi, dar harnici la scris și tipărit.

Între teologii laici s-a impus *Spătarul Nicolae Milescu* (1636—1714) cu lucrarea *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens...*, tipărită la Stockholm în 1667, fapt pentru care a fost numit «Moldoveanul cel înțelept» de către teologul rus Simeon Polоțki de la Moscova, în 1670; marele filosof german G. W. Leibniz († 1716), ctitorul Academiei de științe de la Berlin, l-a considerat «vir polyglotus ac supereruditus», iar pe *Dimitrie Cantemir* l-a susținut ca să devină membru al acelei Academii în 1714. Se pare că la contactul dintre Dimitrie Cantemir și G. Leibniz a contribuit și *prezența* lui Ilie Miniat († 1714) la Viena, în 1710, fiind acolo trimis de Cantemir. Prin lucrarea *Loca obscura*, Cantemir s-a dovedit și un bun teolog ortodox, criticînd corect pozițiile liberale ale teologului rus Teofan Prokopovici.

Apoi, ca și daniile către cei în nevoi dintre ortodocși, s-a revărsat și mila tipograficească prin Constantin Brîncoveanu și mitropolitul Antim Ivireanu spre iviri și arabi, pentru înființarea de tipografii proprii. Așa a putut încheia catolicosul gruzin Antonie, în 1756, tipărirea tuturor cărților de ritual în limba poporului său și același lucru l-a putut realiza și patriarhul Antiohiei.

Pe atunci *protopsaltul Filotei sin Agăi Jipei* alcătuia «Psaltichia românească».

e. **În Rusia,** jugul mongol a ținut pînă spre sfîrșitul sec. XV (1480) și a lăsat urme dureroase în viața culturală și teologică; mitropolitul *Ghenadie de Novgorod* se plîngea, pe la 1500, că nu găsea ucenici dornici să învețe carte. Superstiția și ignoranța au făcut pe boieri și pe unii ierarhi să ceară condamnarea oricăror eretici, cum au fost unii dintre iudaizanți, condamnați la sinodul din 1503; Maxim Grecul a stat 30 de ani în temniță pentru că a demascat unele superstiții și strecurarea unor rătăciri spirituale, dar și pentru că a cenzurat viața morală a conducătorilor și unele înclinări spre protestantism. Totuși Rusia secolului XVI cunoaște și o serie de bărbați culți. Așa era (Prosvetitel) starețul *Iosif Sanin* de la mînăstirea Volot, numit și Voloțki Colomensk († 1516), cu lucrarea *Luminătorul*, o însemnată combatere a ideilor suspecte reformatoare pe care le afișau iudaizanții. De asemenea este de menționat și polemica lui și a «iosiflienilor» contra școlii lui Nil Sorski (1503) îndeosebi contra lui Casian Patrikaev, Maxim Grecul și alții. Cel mai cult ierarh rus din secolul XVI a fost mitropolitul *Macarie* (1542—1564) *al Moscovei*, care încă pe cînd era episcop de Novgorod a adunat și

compilat peste 1300 de vieți ale sfinților după Metafrast și din tradiția popoarelor slave, clasîndu-le liturgic în 12 volume pentru fiecare lună cîte un minei. Expunerea e clară și ușoară. Alături de istorisirea propriu-zisă se remarcă și nota pedagogic-educativă a autorului. Această monumentală operă, numită *Ceti Minei* (Minei de citit), a fost una dintre cele mai populare cărți, mai ales că mitropolitul Macarie a mai canonizat și 39 de sfinți ruși — pe lîngă cei 12 existenți dinainte — pe care evlavia poporului i-a consfințit local, operă aprobată în sinoadele din 1547 și 1549. Și sinodul «Stoglavului» = 100 de capitole, în 1551, a avut preocupări de ordin cultural și teologic, prevăzînd disciplinarea clerului de mir și monahal, îmbunătățirea cărților rituale, introducerea tiparului (prima carte tipărită în Rusia a fost *Apostolul*, Moscova, 1564). Scrisorile prințului Kurbski către Ivan IV cel Groaznic (1547—1584), de teroarea căruia a fugit în Polonia, ca și discuția acestui țar cu iezuitul A. Possevino arată că mulți laici din Rusia aveau o cultură înaltă ca și cei din Apus, doar că era predominant religioasă și nu profană ca a apusenilor.

Școala de la Kiev a dat pe cei mai mulți teologi și oameni de cultură ai Moscovei în sec. XVII și chiar în prima jumătate a sec. XVIII. În primul rînd a fost românul *Petru Movilă* (1640), ctitorul școlii, reorganizatorul tipografiei și scriitorul neobosit, care și-a pus toată averea și rîvna în folosul luminării prin carte a credincioșilor. Afară de *Mărturisirea ortodoxă*, în limba latină, Petru a publicat în limba polonă un *Catehism* mai scurt (1654), apoi o apologie a Ortodoxiei intitulată *Lithos* sau *Piatra credinței*, care combătea calomniile catolice că Ortodoxia nu ar avea sfinți, moaște și vitalitate. Dintre cărțile de cult a tipărit *Liturghierul*, *Antologhionul* și mai ales *Molitvelnicul* (1646). Afară de traducerile patristice pe care le-a publicat, Petru Movilă voia să tipărească și o colecție de Vieți ale Sfinților, dar aceasta o face mai tîrziu cuviosul Dimitrie de Rostov (1708), o figură din cele mai venerabile ca sfințenie și cultură. El a publicat și un *Hronograf*, care a circulat și prin părțile românești ca și *Viețile Sfinților*.

Tot din școala Kievului au pornit și *Inochentie Gizel*, *Lazăr Baranovici*, *Ioanichie Galeatovschi*, *Arsenie Satanovski*, *Epifanie Slavinețki* și *Simion Polоțki*, ajunși dascăli la Moscova, unde au avut ca elev pe Silv. Medvedev și pe alții și au tipărit cărți de polemică îndreptate împotriva protestanților și iezuiților. Au avut dispute, de asemenea, cu frații Lichudis, care-i acuzau de latinism. Sinodul din 1690, prezidat de patriarhul Iochim, a condamnat multe din scrierile latinizante, autorii fiind închiși. În corectarea cărților liturgice, cît și a dezvoltării conștiinței teologice și culturale, Kievul avea un rol însemnat.

Printre colaboratorii lui Petru cel Mare erau *Ștefan Iavorski* († 1722), arhiepiscopul de Cernigov și locțiitor de patriarh, adus ca și celălalt colaborator al țarului, Teofan Prokopovici († 1736), tot din Kiev, unde amîndoi fuseseră profesori de teologie și buni oratori. Opera principală a lui Șt. Iavorski este *Piatra credinței*, o combatere a tuturor învățăturilor protestante, scrisă în stil scolastic, după model apusean, mai ales după Bellarmin. Teofan s-a răzbunat pentru că prin ea fuse-

seră atacate și unele din părerile lui protestantizante, intervenind să fie închis Teofilact Lopatinski, editorul *Pietrei credinței*. Afară de *Regulamentul duhovnicesc* și de *Cursurile de teologie (Christiana ortodoxa theologica)*, tipărite de mai multe ori la Königsberg și Leipzig — îndemnînd pe teologul protestant Kochläus să scrie *Orthodoxia lutheranizans* (1722) —, Teofan a scris *predici*, un *Catehism* și diferite *tratate (Despre căsătorii mixte, Despre botezul prin turnare* etc.). Avea o bibliotecă de peste 4000 de cărți, susținea copii la școală cu banii lui și a fost un adevărat «iluminist». Ceva mai înainte, germanul Adam Zoernikov, protestant convertit la Ortodoxie prin citirea *Mărturisirii* lui Mitrofan Kritopol, a scris cel mai temeinic studiu despre combaterea adaosului Filioque la Simbolul de credință.

Îndrumătoare multilaterală și pentru teologie a fost personalitatea marelui savant rus *M. V. Lomonosov* († 1765), care a pus bazele terminologiei științifice ruse, ajutînd astfel pătrunderea unei limbi elegante și în lucrările teologice. Respectînd învățătura ortodoxă, a căutat să realizeze o sinteză între Platon și Newton, și nu era de acord cu «volterienii» care veneau din Apus.

Spre sfîrșitul sec. XVIII a exercitat influență puternică și spre Rusia *Paisie Velicicovschi* din Moldova († 1794), aducînd în duhovnicie neoisihastă sute de ucenici români, ruși și ucrainieni, numiți în Rusia «stahtii». Dintre ruși s-a impus figura marelui ascet și sfînt *Tihon de Zadonsk* († 1783), vestit prin predici și învățătură pentru popor. Și mai vestit a fost mitropolitul *Platon Levșin al Moscovei* († 1812), despre care împăratul Austriei Iosif II (1780—1790) spunea că e tot ce poate fi mai vrednic de văzut în Rusia. Renunțînd la onorurile universitare și politice, trăia ca ierarh iubitor al slujbelor și psalmodierii frumoase. Influențat de pietism și ca reacție împotriva spiritului volterian și libertin al enciclopediștilor, pe care l-a introdus țarina Ecaterina a II-a (1762—1796) temporar, Platon a compus în 1765, ca dascăl al prințului moștenitor, celebrul său *Catehism* tradus în mai toate limbile Europei (în românește de vreo 8 ori între altele de Gh. Lazăr († 1823) și Eufr. Poteca († 1858). Lucrarea era prima operă teologică în limba rusă și era scrisă cu multă simțire pentru a lumina sufletul și inima, deși lasă de dorit în privința preciziei definițiilor. Platon a mai lăsat scrieri *contra Rascolului* și mai ales cuvîntări frumoase, pentru care a fost numit «Bossuet al Rusiei».

Un sprijin important intuitiv pentru înțelegerea și reținerea teologiei ortodoxe a fost și *pictura bisericească*, care a cunoscut în sec. XVI *înflorirea stilului «neobizantin»* al lui *Teofan din Creta* și *Manuil Panselin* (sec. XIV) de la Athos, fixat în noile «erminii de pictură». În Rusia a înflorit îndeosebi iconografia și fresca de interior, ieșite din școlile unui *Stroganov, Simon Usakov* și din școala țaristă. La români, ea a cunoscut în Moldova, în timpul lui Petru Rareș, începînd din 1530 *«fresca exterioară»* de la mînăstirile *Moldovița, Sucevița, Arbore, Humor* și *Voroneț*, asemănată ulterior cu pictura din «Capela sixtină», lor contemporană. În ea apar și figuri de vechi filosofi ca îndrumători spre Hristos. De la *Nicula*, din Transilvania, se adaugă din 1681 și *pictura pe sticlă*, cu teme ortodoxe.

În general, cultura teologică ortodoxă a parcurs în sec. XVI—XVIII o perioadă înfloritoare, chiar dacă nu era prea originală. Pentru împrejurările grele ale vremii, trebuind să-şi precizeze atitudinea faţă de catolici şi protestanţi — de influenţa cărora se resimte uneori — teologia ortodoxă din această perioadă înseamnă un pas hotărît spre progresul şi renaşterea din sec. al XIX-lea.

BIBLIOGRAFIE

Vezi notele precedente: I. G. Maloney, *A history of orth. Theology* (1453-prezent), Belmont — S.U.A., 1975; J. Meyendorff, *Initiation à la théologie byzantine*, Paris.1975, 300 p.; Idem, *Byzantine Hesychasm* ed. II, Paris—Londra, 1974, 296 p.; Fr. Heiler, *Die Östkirchen*, Ediţie nouă, München—Basel, 1971, 660 p.; M. Şesan, *Teologia ortodoxă în sec. XV*, în «Mitropolia Ardealului» XI (1966), nr. 11—12, p. 730—748; Idem, *Teologia ortodoxă în sec. XVI*, în «Mitropolia Banatului» XX (1970), nr. 1—3, p. 52—69; Idem, *Teologia ortodoxă în sec. XVIII*, «Mitropolia Ardealului» *XII* (1967), nr. *10*—12, p. *816*—836, *şi în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei»* XLIV (1968), nr. 11—12, p. 12, p. 628—642; Idem, *Teologia ortodoxă în sec. XVIII*, în «Mitropolia Ardealului» XV (1970), nr. 7—8, p. 437—450, si în «Mitropolia Ardealului» XIII (1968), nr. 4—6, p. 278—293, toate cu bibliografie nouă; Vl. Lossky, *Mystical theology of Eastern Church*, Londra, 1957; B. Spuler, *Die orthodoxen Kirchen*, 6 vol., Basel, începînd din 1962, şi cronici în «Internazionale Kirchliche Zeitschrift», Basel; I. Tyciak, *Wege östlicher Theologie*, Bonn, 1946; K. Kirchoff, *Der christliche Osten, Regensburg, 1939; T. Moschonas, Cataloagele Bibliotecii patriarhale din Alexandria*, 3 vol. (în greceşte), Alexandria, 1941/7; Edit. Lethieleux, *Actes du Mt. Athos*, 8 vol., Paris din 1970; K. Weitzmann, *Aus den Bibliotheken des Athos*, Hamburg, 1963; A. D. Nock, *Christianisme et Hellénisme*, Paris, 1973, 272 p.; B. Lavagnini, *Storia della letteratura neoellenica*, Milano, 1955; A. Bakalopoulos, Ἱστορία τοῦ Νεοῦ ἑλληνισμοῦ, vol. 3 (1453—1669), Thessalonike, 1968; I. Dură, Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμου, Athenai, 1977, 292 p; Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique dans les Balkans —Th. Corydalée*, (—1646), Thessalonike, 1967, 462 p.; N. Matsoukas, *Jean Damascène: Exposition de la foi orthodoxe*, Thessalonike, 1976, 500 p.; A. E. Tachianos, *L'autobiographie de la littérature balkanique slave du XVIII-e siècle*, Thessalonike, 1975; I. Kiselkov, *Pouki i ocerti po starobulgarskoi literatură*, Sofia 1956; A. Boşkov, *La peinture bulgare des origines au XIX-e s.*, Edit. Bongers, Recklinghausen, 1974, 410 p.; J. Skrbici, *Srpska literatura XVII godini*, Beograd, 1909, 1909. *De la théologie orthodoxe roumaine, des origines à nos jours*, Bucureşti, *1974, 528 p.*; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu, 1972, p. 94 ş. u., 118—201, 228—257; *Teologia dogmatică şi simbolică*, vol. I, Bucureşti, 1958, p. 202—245 şi passim; Şt. Bârsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti* (sec. X—XVI), Bucureşti, 1971; A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971, 328 p.; Varlaam (mitropolitul), *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, Ediţie critică, studiu filologic şi lingvistic de Mirela Teodorescu, Bucureşti, 1984; Mitropolia Moldovei, *Comemorarea mitropolitului Dosoftei*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei» XLX (1974), nr. 9—12, p. 729—837; N. Chiţescu, *O dispută dogmatică din veacul al XVII-lea...*, în «Biserica Ortodoxă Română» LXIII (1945), nr. 7—8, p. 319—352; Al. Duţu—P. Cernovodeanu, *Dimitrie Cantemir: History of South-east European and Oriental Civilisations*, Bucureşti, 1973, 358 p.; Monografii despre D. Cantemir, de I. D. Lăudat, Edit. Junimea Iaşi, 1973 şi P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958; M. Şesan (autorul «teoriei autohtone» despre introducerea limbii române în Biserică încă din 1939), *Despre limba liturgică la români*, în «Mitropolia Ardealului» XX (1975), nr. 1—2, p. 7—28; Idem, *Unele consideraţii teologice despre gîndirea teologică românească din sec. XVI—XVII* (de la Neagoe la Cantemir), în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei» LII (1976), nr. 3—4, p. 245—253; Idem, *Aus der Geschichte des Rumänischen Denkens*, în «Festschrift Ed. Winter», Edit. Böhlau, Wien, 1976, p. 285—291; Idem, *D. Cantemir academician*, în «Mitropolia Ardealului» XVII (1973), nr. 5—6, p. 547 *ş. u.*; Idem, *D. Cantemir şi limba română*, în

«Mitropolia Ardealului» XVIII (1973), nr. 9—10, p. 951 ș. u.; Idem, *Leibniz und Cantemir*, în «Studia Leibniziana» II—2, Wiesbaden, 1970, p. 135 ș. u.; T. Bodogae, *D. Cantemir, Loca obscura*, în «Biserica Ortodoxă Română» XCI (1973), nr. 9—10, p. 1063—1111 și extras cu introducere, p. VII. J. Maloney, *Russian Hesychasm: Nil Sorskii*, Edit. Monton, Haga, 1973, 302 p.; S. Bolșakov, *Russian Mystics*, Londra, 1977, 292 p.; G. Moiseev, *Lomonosov i drevnerusskaia literatura*, Leningrad, 1971; E. Lo Gatto, *Histoire de la littérature russe*, Paris, 1965; E. Benz, *Russische Heiligenlegenden*, Zürich, 1953; P. Kapterev, *Istoria russkoi pedagogiki*, ed. II, Moscova, 1915; I. Nikolski, ed. II, Moscova, 1915; I. Nikolski, *Patrologia russa*, Moscova, 1906; G. Florovski, *Puti russkago bogoslovia*, Paris, 1937; A. Ostapov—S. Sokolov, *D. Cantemir și urmașii săi în Rusia*, în «Biserica Ortodoxă Română» XCII (1974), nr. 7—8, p. 928—955, vezi și revistele Patriarhiei Ruse; Arhiep. Leonid de Riga, *Activité littéraire de Paisij Velicikovski*, în «Messager», nr. 83—84, Paris, 1974, p. 203—238; M. Pirard, *Le staretz Paisij Veličkovskij*, în «Messager», nr. 81—82, Paris, 1973, p. 35 ș. u.; Irina Goraino, *Serafim de Sarove*, Paris, 1979; Puternică în afirmare a fost misiunea de încreștinare susținută în Siberia, după 1581, de stabilimente monahale. S-au înființat centre vlădicești la Tobolsk pe Ienisei și apoi la Irkutsk lîngă Baikal. Acolo a fost înființat și un seminar special misionar și Biblia a fost tradusă în opt limbi locale. Cel mai de seamă vlădică a fost Sf. Filotei-Teodor, mitropolit de Tobolsk (1650—1727). Vezi A. N. Kopătov, *Ocerki kulturnoi jizni Sibirii* (sec. XVII), Novosibirsk, 1974; X, *Istoria Sibiri*, vol. 2, Leningrad, 1968; I. P. Medvedev, *Vizantiiski humanism*, (sec. XIV—XV), Leningrad, 1976, 255 p.; se constată că din timpul Sfîntului Ioan Damaschin și pînă la mitropolitul Petru Movilă, principalele probleme teologice se refereau la: schisma cea mare din 1054, din punct de vedere istoric și teologic, la teologia isihastă și palamită și în fine la teologia Reformei.

PERIOADA A VI - A

Biserica în epoca modernă și contemporană (1789-1987) în Apus

Privire generală asupra situației politice religioase, culturale și sociale de la Revoluția franceză (1789) și pînă azi *

Revoluția franceză din 1789 a răspîndit în aproape toate țările Europei ideile sale, concretizate în cuvintele: *Liberté, egalité, fraternité* = «Libertate, egalitate, fraternitate» și a adus o transformare radicală sub raport social și politic prin aceste idei și prin proclamarea «drepturilor omului». Dacă perioada anterioară se caracterizează printr-o încercare de a menține în conducerea spirituală, politică și socială a lumii cenzura Bisericii romano-catolice, perioada ultimă, de la 1800 pînă azi, se caracterizează, în primul rînd, printr-o *secularizare spirituală în continuă creștere*.

Procesul acesta complex se poate vedea în viața politico-socială, prin parlamentarismul republican și democratic, iar mai tîrziu în liberalism și capitalism pe de o parte, iar pe de alta în socialism. În ceea ce privește viața culturală, aceasta se remarcă mai ales prin marea dezvoltare a științei și tehnicii în toate domeniile. Toate aceste sectoare de viață arată un proces crescînd de laicizare.

După Revoluția franceză din 1789, a luat ființă în Franța Prima Republică (1792—1804), care se caracterizează printr-o mare instabilitate politică.

A urmat după aceasta crearea Imperiului francez de către Napoleon Bonaparte (1804—1814), în timpul căruia s-au creat instituțiile moderne ale Franței, după care s-au orientat numeroase țări din Europa.

Prin concordatul încheiat la 15 iulie 1801 cu papa Pius VII (1800—1823), s-au reglementat raporturile Franței cu Biserica lui Emile Comes (1835—1921) din 9 decembrie 1905, prin care Franța a hotărît separarea Bisericii de Stat.

În 1806, prin acțiunea lui Napoleon I (1804—1814), și-a încetat existența așa-numitul «Sfîntul Imperiu roman de națiune germană», creat la 2 februarie 962 de împăratul Otto I cel Mare (936—937) și a luat ființă

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

acum Imperiul austriac, care a durat pînă în 1918, numit din 1867 Imperiul austro-ungar.

Sub raport politic, primele decenii după căderea lui Napoleon, între anii 1815—1848, se caracterizează prin restaurarea Bisericii romano-catolice în situaţia de dinainte de Revoluţie şi de epoca lui Napoleon. «Sfînta alianţă», organizaţie internaţională europeană, creată la 26 septembrie 1815, la Paris, de către împăraţii Alexandru I al Rusiei (1801—1825), Francisc I al Austriei (1804—1835) şi Friederich Wilhelm III (1797—1840), regele Prusiei, în jurul căreia s-au grupat aproape toate ţările Europei, în afară de Anglia şi Statul papal, a dus o politică reacţionară faţă de spiritul naţionalist şi progresist al timpului. Politica prinţilor condusă de Klemens Metternich (1773—1859), inaugurată de Congresul de la Viena (1 noiembrie 1814 — 9 iunie 1815), a căutat să înăbuşe, să suprime orice mişcare politică naţională şi orice încercare de cugetare liberă, politică ce constituia o stavilă pentru orice progres de emancipare socială şi naţională.

După căderea lui Napoleon în 1814, Statul papal a fost restabilit, iezuiţii au fost chemaţi în aproape toate statele Europei, începînd din 1814 (în Rusia ortodoxă încă din 1801, în Italia, din 1815). Orice idee liberală e reprimată de inchiziţie, care a fost şi ea restabilită, e drept, pentru scurtă vreme. Inchiziţia a fost definitiv interzisă în Portugalia în 1822, în Spania în 1834, în Italia în 1848. În această perioadă, revoluţiile se ţin lanţ : în Spania (1820), în Italia (1820—1821), dar au fost reprimate imediat ; cea din Franţa (1830—1848) însă n-a fost uşor stinsă.

Dar în America de Sud n-au putut fi reprimate revoluţiile dintre 1811—1830. Revoluţia din Franţa declanşată în iulie 1830 a inaugurat o eră de nestatornicie parlamentară şi de fricţiuni continui între partida catolicismului ultramontan şi a legitimiştilor monarhici pe de o parte, şi între burghezie şi grupările democrate pe de alta. Au fost răsturnaţi Bourbonii şi a fost ales regele burghez Ludovic-Filip I (1830—1848). Asemenea lovituri s-au produs şi în Belgia, Polonia şi Italia, unde factorii progresişti cer obţinerea de constituţii naţionale şi mai liberale.

Anul 1848 marchează în toată Europa o criză politică şi socială cum nu mai fusese din 1789. La aceasta au contribuit şi invenţiile tehnice ale timpului. Maşina cu aburi inventată la finele secolului XVIII a contribuit la mărirea bogăţiilor, la înmulţirea fabricilor, fără ca de acestea să profite prea mult muncitorii care lucrau mai ales în fabricile de postav din Anglia, în condiţii mizerabile, cîte 18 ore pe zi, femei şi copii, uneori expuşi să fie aruncaţi în stradă, fără siguranţa zilei de mîine.

Mişcările socialiste au luat început încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea. Contele francez Claude-Henri de Saint Simon († 1825) vedea posibilă instaurarea prin creştinism a unui comunism integral, la care să se ajungă prin aplicarea iubirii creştine care desfiinţează proprietatea şi exploatarea de orice fel. Englezul Robert Owen († 1858), în concepţia sa atît de utopică, afirma că viaţa durează numai pe pămînt, unde oamenii trebuie să se ajute reciproc şi să ajungă — după cum preconiza J. J. Rousseau († 1778) — la desfiinţarea căsă-

toriei şi a proprietăţii. Francezul Pierre Joseph Proudhon († 1865) mergea şi mai departe, susţinînd chiar anarhia şi afirmînd : «proprietatea e hoţie».

Cei care au pretins a fi studiat însă ştiinţific problemele economice, sociale şi politice au fost : Karl Marx (1818—1883), în *Capitalul*, fondatorul materialismului dialectic şi istoric, creator al primei Internaţionale socialiste, şi Friederich Engels (1820—1895) care, în februarie 1848, au prezentat fazele de dezvoltare ale istoriei sociale şi economice, afirmînd că pînă nu se va instaura dictatura proletariatului la conducerea socială şi politică a lumii, lucrurile nu se vor putea îndrepta. Punerea în aplicare a ideilor lor a dus — după cum am putut constata în ultimii 50 de ani — la un total dezastru pe toate planurile vieţii umane şi la ruinarea ţărilor şi popoarelor care au fost obligate, prin forţă armată şi teroare, să adopte filosofia lor.

La 10 decembrie 1848 s-a proclamat în Franţa Republica a II-a, care a durat pînă la 1852. Între 1852 şi 1871 a domnit în Franţa împăratul Napoleon al III-lea Bonaparte. Prima încercare de punere în aplicare a noilor idei comunizarde a făcut-o Comuna din Paris, în mişcarea din martie — mai 1871, după ce Franţa a pierdut războiul cu Germania la 1 septembrie 1870, în urma căruia Imperiul german a anexat provinciile Alsacia şi Lorena, prin tratatul de la Frankfurt din 10 mai 1871. În ianuarie 1871, s-a proclamat la Versailles Imperiul german, care deveni prima mare putere în Europa. În Franţa s-a proclamat la 31 august 1876 Republica a III-a, care a durat pînă la 10 iulie 1910. Anglia, care urmărea să menţină un echilibru european, n-a văzut cu ochi buni ridicarea Germaniei, căreia i s-a alăturat apoi şi Imperiul austro-ungar. Ca urmare, se va ajunge la înfiinţarea «Antantei Cordiale», în 8 aprilie 1904, formată din Anglia şi Franţa, cărora s-a alăturat apoi, la 31 august 1907, şi Rusia, formînd împreună «Tripla alianţă» şi îngrădind acţiunile «Puterilor centrale» : Germania şi Austro-Ungaria. La Tripla alianţă s-au mai alăturat apoi : Japonia din 1914, Italia la 23 mai 1915, România la 27 august 1916, Statele Unite ale Americii la 4 aprilie 1917 şi Grecia din 1917. Antagonismul politic, militar şi economic dintre aceste grupări va duce la izbucnirea primului război mondial (1914—1918).

Sub raport cultural, secolul al XIX-lea a fost foarte frămîntat. Inaugurat prin criticismul raţionalist al filosofiei lui Immanuel Kant († 1804) — care supune raţiunii orice problemă, inclusiv problema metafizică-religioasă care, după părerea sa, poate fi cel mult postulată, dar nu dovedită, întrucît nu cade sub cenzura celor cinci simţuri —, secolul al XIX-lea cunoaşte multe alte concepţii filosofice, ştiinţifice şi religioase, care de care mai măreţe, însă contradictorii între ele. Pornind de la scepticismul cunoaşterii kantiene care recunoaşte totuşi legea conştiinţei ca ceva înnăscut omului, filosofi ca Fr. H. Jacobi (1843—1919) şi neokantienii J. Gottlieb Fichte († 1814), F. W. Friederich Hegel († 1831), Fr. W. J. Schelling († 1854) şi alţii afirmau că omul poate fi cu raţiunea un păgîn, dar creştin cu inima.

Totuşi, mulţi dintre filosofii şi scriitorii de seamă din prima jumătate a secolului XIX au revenit spre problemele religiei, sau măcar

spre romantism. Astfel Fr. René Chateaubriand († 1848), prin cunoscuta lui lucrare *Le Génie du christianisme* (= *Geniul creştinismului* — 1822), s-a străduit să prezinte lumii moderne splendorile artistice, culturale şi religioase create în decursul secolelor de creştinism, spre a reînsufleţi pentru creştinism omenirea modernă. Lumea însă a continuat să meargă mai departe spre un pozitivism dictat de ştiinţă, de tehnica extraordinară a industrializării, de dezvoltarea comerţului şi a mijloacelor de comunicaţie rapidă de la finele sec. al XIX-lea şi începutul sec. al XX-lea : telefon, radio, energie atomică, congrese ştiinţifice şi de presă, apropierea dintre popoare datorită noilor mijloace tehnice de comunicaţie.

O influenţă deosebită a avut filosofia lui Friederich Hegel. Hegelianismul concepe istoria şi realitatea ca pe un tot ce provine din întruparea ideii, care, în dezvoltarea ei dialectică, prin ciocnirea contrariilor, poate să ducă la contradicţii diferite. Din hegelianism, care admitea totuşi o unitate între credinţă şi cugetare, filosofi mai tineri, ca unii din şcoala de la Tübingen : D. Pr. Strauss († 1874), F. Chr. Baur († 1860), dar mai ales Ludwig Feuerbach († 1872), vor trage concluzii care vor duce spre criticismul istoric şi chiar spre materialism. Lumea a început să se împartă în tot mai multe şcoli, cu tot mai puţină credinţă. Materialiştii de seamă ca : Karl Vogt († 1898), J. Moleschott († 1893), Ludwig Büchner († 1899), Ernest Haechel († 1919), afirmau că totul e numai materie.

Lumea s-a înstrăinat în secolele XIX şi XX tot mai mult de Biserică, mai ales după ce pozitivismul lui Auguste Comte († 1857) părea că dă formă ştiinţifică dezvoltării omenirii în drum spre «religia viitorului», care nu mai admite nimic în afară de ce spune ştiinţa pozitivă.

Darwinismul, curent creat de Charles Darwin († 1882), părea să confirme acest adevăr cînd susţinea încadrarea omului în regnul animal, în circuitul naturii, prin cunoscuta teorie a evoluţiei speciilor şi a originii omului din maimuţă.

Filosoful Arthur Schopenhauer († 1860) vedea lumea ca o forţă iraţională în dezvoltare, iar pe om cu totul neputincios, dar el trebuie să se mîntuie de suferinţă prin negarea dorinţei de viaţă şi pierderea în nefiinţă ca în «Nirvana» indiană. Fr. Nietzsche († 1900) a mers şi mai departe, criticînd creştinismul că a creat o «morală de sclavi», care trebuie înlocuită cu morala *supra-omului* = *Uebermensch*, care nu cunoaşte decît forţa vitală oarbă, brutală, fără milă, fără iubire. Asemenea idei au fost îmbrăcate în haina naţionalist-rasistă de A. Hitler (1933—1945) şi au contribuit în mare măsură la izbucnirea celui de al doilea război mondial (1939—1945).

Viaţa politică, socială şi culturală din sec. XIX şi prima jumătate a secolului XX nu şi-a pierdut cu totul caracterul ei creştin în majoritatea ţărilor europene, iar faptul se datoreşte în primul rînd vitalităţii şi forţelor înnoitoare ale creştinismului. S-a dus o luptă activă din punct de vedere politic, social şi economic, prin parlamente, diplomaţie şi presă şi s-a orientat cultura, literatura, arta, muzica şi chiar ştiinţa spre scopurile înălţării sociale şi spirituale ale omenirii.

Cei mai mulţi dintre scriitorii secolelor XIX şi XX au tratat în operele lor şi teme religioase, începînd de la romantici, după 1800, pînă la simboliştii şi eseiştii secolului nostru. Scrisul plin de simţire al poetului german E. M. Arndt († 1860), poeziile religioase ale lui Albert Knapp († 1864) şi predicile lui Iul. K. Sturm († 1896) devin populare, aşa cum au devenit în Suedia povestirile scriitoarei Selma Lagerlöf († 1910) sau romanele lui Aug. Strindberg († 1912) sau, în Rusia, scrierile lui Feodor Dostoiewski († 1881) şi Lev Tolstoi († 1910), pline de suflu uman şi de probleme creştine, cel dintîi în romanele : *Crimă şi pedeapsă, Idiotul, Demonii, Adolescentul, Fraţii Karamazov,* iar L. N. Tolstoi în romanele : *Război şi Pace, Învierea* şi celelalte.

În Franţa au recîştigat cu începutul cititorii pentru gustul şi preocupările pe linie creştină scrierile lui Fr. Coppée († 1908) — care îşi descrie în *La belle souffrance* convertirea la creştinism —, ale lui Paul Bourget († 1935), pline de frămîntări de conştiinţă, apoi poeziile şi eseurile lui Gh. Péguy († 1914), publicate sub titlul *Pelerin de l'Absolu* şi scrierile lui Maurice Blondel (1861—1949), Fr. Mauriac († 1970), Et. Gilson (n. 1884), J. Maritain († 1973) şi alţii, apoi o serie întreagă de romane, povestiri şi drame dirijate de diferite cercuri literare creştine ca : *Hochland* în Germania, *La Quinzaine* în Franţa, altele în Anglia şi în alte ţări.

De asemenea şi artele plastice au urmat acelaşi drum. După ce au îndrăgit naturalismul şi sensualismul în toate chipurile, numeroşi oameni de artă s-au întors şi la teme mai senine, la o artă spiritualizată, inspirată din creştinism, mai ales în muzică, domeniul în care s-au impus creatori de seamă, dintre care menţionăm : J. S. Bach († 1750), G. Fr. Händel († 1759), W. A. Mozart († 1791), Fr. J. Haydn († 1809), Ludwig van Beethoven († 1827), Fr. Schubert († 1828), Felix Mendelsohn-Bartholdi († 1847), J. Brahms († 1897) la germani şi austrieci ; la italieni Giuseppe Verdi († 1901) ş.a. ; la francezi : Hector Berlioz († 1869), Ch. Gounod († 1893), Claude Débussy († 1918), Maurice Ravel († 1937), Olivier Messiaen (n. 1908) ş.a., la elveţieni : Arthur Honeger († 1955), la spanioli : Pablo Casals († 1976), la unguri : Franz Liszt († 1886), la ruşi : D. S. Bortneanski († 1825), A. F. Lwov († 1870), M. P. Musorgski († 1881), Alex. P. Borodin († 1887), P. I. Ceaikovski († 1893), M. A. Rimski-Korsakov († 1908), S. V. Rahmaninov († 1943), Igor F. Stravinski († 1971) ş.a., la greci mitropolitul Hrisant de Prussa († 1840) ş.a., la români : ieromonahul Macarie († 1836), Anton Pann († 1854), Dimitrie Suceveanu († 1898), Ştefanache Popescu († 1910), Ciprian Porumbescu († 1883), Eusebie Mandicovschi († 1929), Gavriil Muzicescu († 1903), Dimitrie Cunţan († 27 iunie 1910), Gh. Dima († 1925), D. Georgescu-Kiriac († 1928), Gh. Cucu († 1932), Ion Popescu-Pasărea († 1943), George Enescu († 1955), Paul Constantinescu († 1963), Ion Chirescu († 1980), N. Lungu, Gh. Şoima ş.a.

Pictori şi sculptori ca B. Thorwaldsen († 1884) la danezi, A. Canova († 1822) la italieni, G. Kaulbach († 1874) la germani, Alex. A. Ivanov († 1858) la ruşi, N. Grigorescu († 1907) şi G. Tattarescu († 1894) la români, au lăsat opere de rară valoare, datorită inspiraţiei creştine.

Merită să amintim, de asemenea, frumoasele ilustraţii-stampe de alsacianul G. Doré († 1883) la : Biblie, Divina Comedie, Paradisul Pierdut ş.a.

Chiar arhitectura a dat prin înălţarea marilor domuri gotice şi cruciforme (Köln, Berlin, Petersburg, Londra etc.), frumoase opere de artă care au stors admiraţia omenirii.

În felul acesta, cultura şi arta dau creştinismului şi în epoca modernă şi contemporană motive suficiente de a crede că religia şi Biserica creştină rămîn încă legate de sufletul omenesc.

În concluzie, chiar dacă unele curente noi ca teosofia, francmasoneria, indiferentismul religios şi alte concepţii au căutat să blameze creştinismul, el are totuşi în sine şi de partea sa răspunsurile adevărului revelat.

BIBLIOGRAFIE

R. Kottje—B. Moeller, *Ökumenische Kirchen—Geschichte*, Band III. Neuzeit, 2-e Auflage, München, 1979; M. P. Harney, *The Catholic Church throughout the ages*, Boston, 1976, 602 p.; John A. Hardon, *Christianity in the twentieth Century*, New York, 1972, 595 p.; *Bilan de la théologie du XX-e siècle*, Publié sous la direction de R. Van der Gucht et H. Vorgrimler, 2 vol., Tournai—Paris, 1970—1971; J. Mercier, *Vingt siècles d'histoire du Vatican*, Paris 1969; Ch. Pichon, *Le Vatican, hier et aujourd'hui*, 3-e Paris, 1968; M. Congar, *Papauté*, în «Encyclopaedia universalis», t. 12, Paris, 1968, p. 485—488; Idem, *Situation et tâches présentes de la théologie*, Paris, 1967; A. G. Dickens, *La Contre-Réforme*, Paris, 1969; R. Aubert, *La Théologie catholique au milieu du XX-e siècle*, Tournai—Paris, 1964; *Propyläen Weltgeschichte. Eine Universalgeschichte*, Hrsg. von G. Mann, A. Heuss und A. Nitschke, Bd. I—X + 2 suppl., 12 vol., Berlin, Frankfurt, Wien, 1961—1965; J. Macquarrie, *Twentieth Century religious thought. The frontiers of Philosophy and Theology, 1900—1960*, London, 1963; R. Grousset et E. G. Léonard, *Histoire universelle*, t. III, *De la Réforme à nos jours*, Paris, 1957; J. R. von Salis, *Weltgeschichte der neusten Zeit*, vol. I—II, Zürich, 1951, 1955, 2 vol., I—XX, 738 p. şi XVI — 766 p.; M. M. Scheinmann, *Der Vatikan im Zeiten Weltkrieg*, Berlin, 1954; A. Ehnhardt und W. Neuss, *Die Katholische Kirche im Wandel der Zeiten*, 3 Bd., 2-e Auflage, Leipzig, 1950—1954; M. Chairman, *Le Vatican contemporain*. Traduit par D. Saseman, Moscou, fără an; W. Mommsen, *Geschichte des Abendlandes von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart, 1789—1945*, München 1951; J. M. Connolly, *Le Rennouveau théologique dans la France contemporaine*, traduction française, Paris, 1966.

Pentru istoria diferitelor ţări

G. Livet et R. Mousnier, *Histoire générale de l'Europe*, t. 1—3, Paris 1980, 560, 600 et 584 p.; H. Harder, *L'histoire de l'Europe*, T. X. *L'Europe au XIX-e siècle, 1830—1880*. Traduit de l'anglais par A. Pilasser, Anne Servadoni—Duparc et Sylvie Duval, Paris 1973; J. Chastenet, *Histoire de la Troisième République*, 7 vol., Paris, 1952—1963; Mack Smith, *Storia d'Italia dal 1861 al 1969*, traduzione di Alberto Aquarone, t. I—III, Roma, Bari, 1975; *Histoire de la France*. Sous la direction de G. Auby, t. I, *Dynasties et révolutions, de 1348 à 1852*, Paris, 1971; t. II, *Les temps nouveaux. De 1852 à nos jours*, Paris, 1972; G. Procacci, *Istoria italienilor*, trad. de D. Trancă, Bucureşti, 1975; Idem, *Histoire des Italiens*. Traduit de l'italien par Catherine Bourdet, Paris, 1970, 447 p.; J. Madaule, *Istoria Franţei*. Trad. de Eugen Russu, t. I—II, Bucureşti, 1973; *La Russie et l'Europe aux XVI-e—XX-e siècles* (Ecole pratique des hautes études). Paris, 1970; Denis Mack Smith, *The Making of Italy* (1796—1870), New-York, 1968; A. C. Jemolo, *L'Eglise et l'Europe centrale*, Paris, Payot, 1960, 293 p.; D. G. Guigan, *Familia Habsburg, 1273—1918*. Aus der Engl. übertr. von L. Stiller, Wien, 1976; Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, *Die Habsburger Monarchie 1848—1918*, 2 B-de, Wien, 1973—1975; J. Berenger, *L'Europe danubienne*, Paris, 1976.

În limba română

Teodor M. Popescu, Pr. T. Bodogae, George Stănescu, *Istoria bisericească universală*, t. II, Bucureşti, 1956; Pr. prof. I. Rămureanu, *Configuraţia actuală a creştinismului*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 3—4, p. 119—124; U. P. Potemkin şi colaboratorii, *Istoria diplomaţiei*, traducere din limba rusă de H. Berber, Bucureşti, 1948; Euseviu Popovici, *Istoria bisericească universală şi statistica bisericească*, trad. de mitropolitul Atanasie Mironescu, ed. a 2-a, t. IV, Bucureşti, 1928.

Biserica romano-catolică în Occident: Italia, Franţa, Germania şi alte ţări *

1. Catolicismul în Italia

Trei momente mai importante sînt în istoria Bisericii romano-catolice din Italia după anul 1815, adică după căderea a doua a lui Napoleon Bonaparte (1804—1814): 1) unirea politică a Italiei, în 1859; 2) lupta pentru desfiinţarea Statului papal, în 1870; 3) reînfiinţarea Statului papal, la 11 februarie 1929.

a. **Papalitatea şi unitatea Italiei.** Cum era natural, în Italia raporturile dintre Stat şi Biserică au luat un caracter deosebit, ca în nici o altă ţară, din pricină că papalitatea avea interese ce se încrucişau cu ale Statului italian. După căderea a doua a lui Napoleon, în 1815, papa primea înapoi posesiunile şi privilegiile cu ajutorul puterilor străine, chiar al Rusiei şi Turciei. Poporul, însă, nu mai putea suporta starea de asuprire socială şi de fărămiţare politică în care trăise atîtea secole Italia. Romanul celebrului scriitor romantic Alexandru Manzoni († 1873), *I Promessi sposi* = *Logodnicii căsătoriţi* — din 1827, cea mai răspîndită carte a Italiei moderne, descria suferinţele poporului italian împărţit în atîtea stătuleţe rivale între ele, aflate, cînd sub stăpînire franceză, cînd sub stăpînire spaniolă, cînd sub stăpînire austriacă.

Intelectualii italieni, împărţiţi în diferite grupări, dacă au văzut că pe cale culturală nu se poate realiza unitatea Italiei, au acţionat, pe cale revoluţionară, prin gruparea politică a «carbonarilor» şi prin organizaţii subversive, conduse de J. Garibaldi († 1882) şi Giuseppe Mazzini († 1872). Revoluţia din anul 1848 a dat mari speranţe italienilor. Trupele revoluţionare italiene ocupă Roma în acest an, care e proclamată Republică. Surprins de evenimente, papa Pius IX (1846—1878) se refugie în grabă pe teritoriul străin, la Gaieta, de unde se întoarse în 1850 mai reacţionar ca înainte, introducînd în şcoli şi în viaţa Italiei spiritul ultramontan. Ca să ridice prestigiul papalităţii umilite de revoluţionarii italieni, papa Pius IX proclamă, în 8 decembrie 1854, prin enciclica *«Innefabilis Deus» Immaculata conceptio beatae Mariae virginis* = *Imaculata concepţie a Sfintei Fecioare Maria*, învăţătură combătută de doi mari teologi catolici, Bernard de Clairvaux († 1153) şi Toma de Aquino († 1274), fără să consulte sinodul, fapt care explică în parte proclamarea dogmei *primatului papal* şi a *infailibilităţii papale* în şedinţa a patra a Conciliului I Vatican din 18 iulie 1870.

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

Datorită conducătorilor politici italieni, în 1859, toată Italia, afară de cîteva teritorii papale, se unește sub conducerea regelui Piemontului, Victor Emanuel II (1861—1878) și a ministrului său C. B. Cavour († 1861).

b. **Desființarea Statului papal.** Se cunoaște că Statul papal a luat ființă sub papa Ștefan II (752—757), în urma cuceririi regatului longobarzilor din Italia centrală, în 754—755, de către armata regelui francezilor, Pepin cel Scurt (741—768), care dărui acest teritoriu papei sub denumirea de *Patrimoniu Sancti Petri*, cunoscut și sub numele de *Republica Romanorum*, stat care a durat pînă în anul 1870. La 20 septembrie 1870, armatele lui J. Garibaldi († 1882) au pătruns în Roma prin breșa de la Poarta Pia și au desființat Statul papal, condus atunci de papa Pius IX, realizînd unitatea Italiei sub regele Victor Emanuel II.

După desființarea Statului papal, în 1870, se recunoștea totuși papei prin «Legea garanțiilor» din 15 mai 1871, semnată numai de guvernul Italiei, inviolabilitatea persoanei, dreptul de a întreține misiuni diplomatice cu alte puteri, dreptul de a numi singur episcopi fără amestecul statului, iar în toate celelalte, Biserica era socotită separată de stat. Papa Pius IX a refuzat să semneze «Legea garanțiilor», protestînd contra ei. Această situație s-a menținut și sub urmașii săi, Leon al XIII-lea (1878—1903), Pius X (1903—1914), Benedict XV (1914—1922) și Pius XI (1922—1939), pînă la 11 februarie 1929.

c. **Reînființarea Statului papal.** Prin Convenția de la Quirinal, din 11 februarie 1929, papa Pius XI a încheiat cu Statul italian un acord prin care dictatorul fascist de atunci, B. Mussolini, recunoaște suveranitatea noului Stat al Vaticanului, sub denumirea de *Città del Vaticano*, unul dintre cele mai mici state din lume, avînd un teritoriu de abia 44 ha. S-au lăsat totuși noului stat toate prerogativele unui stat laic, anume : teritoriu, putere organizată, armată, dreptul de a avea reprezentanți diplomatici sub denumirea de «nunți apostolici», oficiu poștal propriu, monedă proprie, radio, televiziune, cale ferată ș.a. Astfel «Legea garanțiilor» din 1871, prin care Vaticanul era separat de Quirinal, este acum suprimată prin înlesnirile pe care Statul italian le recunoaște Bisericii catolice, și anume : învățămîntul religios în școala primară și secundară, căsătoria religioasă, recunoașterea congregațiilor religioase ș.a., dar se desființează «Placetum» și «Exequatur».

Un *nou concordat* s-a încheiat sîmbătă 18 februarie 1984 între Italia și Vatican, sub papa Ioan Paul al II-lea (întronizat la 22 oct. 1978). Noul concordat consacră dispariția «relațiilor speciale» stabilite prin concordatul de la 11 februarie 1929 între Statul italian și Vatican.

De acum înainte Biserica romano-catolică și Statul italian se socotesc fiecare în domeniul său «independente și suverane», cum stipulează art. 1 al noului concordat. *Catolicismul nu mai este religie oficială în Statul italian, iar învățămîntul religios nu mai este obligatoriu în școli, ci facultativ.*

Pe de altă parte prin noul concordat se conferă căsătoriei religioase efecte legale civile, iar sentințele de nulitate a căsătoriei pronunțate de

tribunalele bisericeşti vor fi confirmate de Statul italian. La 3 iunie, 1985, papa Ioan Paul al II-lea a încheiat cu Statul italian un nou concordat, prin care se stipulează că religia catolică nu mai este religie de stat în Italia, cum prevedea concordatul de la Lateran din 1929. A semnat din partea Italiei primul ministru Bettino Craxi şi din partea Vaticanului Agostino Casaroli, cardinal secretar de stat. *(Lumea,* 13 iunie 1985, nr. 24, p. 10—11).

2. Catolicismul în Franţa

Primele conflicte pe care le-a avut Statul papal cu Franţa, după Revoluţia franceză din 1789, au fost cele de sub Napoleon Bonaparte. Papa Pius al VI-lea (1775—1799) a murit în exil în Franţa, la 29 august 1799. Succesorul său, papa Pius VII (1800—1823), a fost dus în captivitate la Fontainebleau, lîngă Paris, în 1812, unde a fost silit să semneze, în 1813, un nou concordat cu Napoleon, prin care se desfiinţa Statul papal, iar papa recunoştea că scaunul se va muta în Franţa. Dar, după domnia de 100 zile a «tiranului» (20 martie—29 iunie 1815), papa se întoarce la Roma, în 1815, inaugurînd, odată cu reînfiinţarea ordinului iezuit, politica de restaurare, care voia înlăturarea principiilor revoluţionare şi revenirea la vechiul concordat încheiat cu Franţa în 1516, prin care se recunoştea regilor francezi dreptul de numire a clericilor, dar se asigura mînă liberă papei în toate celelalte probleme.

Restauraţia n-a fost de durată în Franţa, din cauza deselor schimbări de regim şi a atmosferei rămase de pe urma Revoluţiei franceze din 1789. Bourbonii : Ludovic XVIII (1814—1824) şi Carol X (1824—1830) sînt răsturnaţi în 1830 pentru că ei se sprijineau numai pe nobili, prinţi şi conservatori. În locul lor, Revoluţia din iulie 1830 aduce un rege burghez, Ludovic-Filip (1830—1848), iar în locul acestuia, a doua Revoluţie din 1848 instaurează *Republica a doua* (1848—1852). Nici aceasta nu durează mult, deoarece Napoleon al III-lea (1852—1870) inaugurează din nou Imperiul pînă la înfrîngerea lui de către germani, în războiul din 1870, cînd se creează la 31 august 1870 *Republica a treia,* care a durat pînă la 10 iulie 1940. La 16 februarie 1947 s-a proclamat în Franţa *Republica a IV-a,* care s-a menţinut pînă la 8 ianuarie 1959, cînd s-a proclamat *Republica a V-a,* primul ei preşedinte fiind generalul Charles de Gaulle (1959 — 28 apr. 1969), după care au urmat : G. Pompidou (1969—1974), iar din 24 mai 1974, Valéry Giscard d'Estaing, pînă la 21 mai 1981, cînd a fost instalat François Miterrand. Nici o altă ţară din Europa, ca Franţa, n-a fost atît de profund frămîntată de ideile revoluţionare, de indiferentism, de ateism.

Scrierile lui A. Voltaire († 1778), Ch. de Montesqieu († 1755), J. J. Rousseau († 1778), mai tîrziu, ale lui E. Renan († 1892), au influenţat milioane de cititori. În această atmosferă ostilă Bisericii, o serie întreagă de scriitori şi filosofi s-au străduit să aducă un nou prestigiu Bisericii, să facă din nou popular creştinismul. Unii dintre ei, în spirit mai liberal, ca Fr. René de Chateaubriand († 1848), A. Lamartine († 1869) F. de Lamennais († 1854), Ch. de Montalembert († 1870), dar alţii o fac în spirit exagerat papal, ultramontan şi slugarnic, ca de pildă

Joseph de Maistre († 1821), mai tîrziu, L. Veuillot († 1883) ş.a. F. de Lamennais († 1854) a luptat la început din toată puterea contra indiferenţiei religioase, susţinînd, împotriva galicanismului oficial, legăturile religiei cu politica, militînd pentru recîştigarea libertăţii învăţămîntului, pentru legăturile normale cu Roma, pentru reînfiinţarea ordinelor călugăreşti. Răsturnarea politică din 1830, centralizarea statului francez, birocratismul, tendinţa după îmbogăţire a burgheziei, îl fac să lupte contra acestui nou despotism. În primul ziar cotidian al catolicilor, «L'Avenir» (1830—1831), F. de Lamennais, împreună cu un grup de prieteni, printre care Père Henri Lacordaire († 1861) şi Ch. de Montalembert († 1870), susţine necesitatea despărţirii Bisericii de Stat, respectarea libertăţii de conştiinţă, libertatea învăţămîntului şi dreptul liber de asociere. Vaticanul, care voia unirea celor două puteri : Statul şi Biserica, l-a condamnat la 25 iunie 1834 prin enciclica «*Singulari nos*», fapt pentru care eminentul teolog şi scriitor a început lupta contra Bisericii catolice şi a despotismului de stat în scrierile sale : *Paroles d'un croyant*, 1834, apoi *Les affaires de Rome*, *Livre du peuple* în 1836, sprijinindu-se pe cei săraci şi luptînd contra tiraniei clericale şi a bogaţilor.

Ducînd mai departe lupta acestuia, Père Lacordaire, prin celebrele sale *Conférences de Nôtre-Dame* (1835—1836) asupra adevărurilor catolice şi prin activitatea lui Ch. de Montalembert, care a apărat în Cameră libertatea religioasă, Biserica franceză a reuşit să primească, înainte de 1840, cîteva din ordinele religioase, îndeosebi pe acelea care practicau caritatea la domiciliu, ca vincenţienii lui A-Fr. Ozana († 1853). Din 1850 Biserica franceză a obţinut şi libertatea învăţămîntului. Susţinătorii acestei libertăţi au fost îndeosebi renumiţii istorici J. Michelet (1874), Edgar Quinet († 1875), Fr. Guizot († 1874), toţi trei luptători aprigi contra ultramontanismului iezuiţilor care, prin slugărnicia şi spiritul lor poliţist, constituiau pentru Edgar Quinet o formă de neo-păgînism.

Francezii iubeau şi preţuiau libertatea, de aceea cenzura brutală a iezuiţilor deveni în curînd odioasă. În Revoluţiile din 1830 şi 1848, nu e de mirare că unii dintre clerici au avut de suferit. În 1877 cunoscutul om politic Léon Gambetta († 1882) s-a exprimat astfel : «Clericalismul este duşmanul Franţei». Republicanii, aliaţi cu francmasonii, încep lupta contra Bisericii. În 1873 s-a interzis universităţilor catolice de a mai conferi titluri academice ; în martie 1880, s-au desfiinţat toate şcolile şi grupările iezuite, iar celelalte congregaţii au fost obligate să-şi obţină, în decurs de trei luni, autorizaţie de funcţionare. Posturile de preoţi militari şi de confesori în spitale se desfiinţează, se introduce incinerarea, se interzice crucea la depunerea jurămîntului din tribunale, se îngăduie divorţul, se desfiinţează repausul duminical.

Prin legea lui Emile Combes († 1921), din *9 decembrie 1905, Biserica romano-catolică din Franţa a fost separată de stat*. Toate congregaţiile au fost desfiinţate, religia a fost scoasă din şcoli. S-au secularizat averile de miliarde de franci ale bisericilor, cărora li s-a cerut să-şi obţină autorizaţie de funcţionare ca asociaţii particulare. Legea

lui Emile Combes a fost combătută de Vatican, sub papa Pius X (1903—1914), cu energie, dar fără succes, deoarece ea a rămas în vigoare pînă azi. Poporul francez, rămas credincios Bisericii catolice, s-a răsculat, în unele părţi, şi a obţinut folosirea pe mai departe a vechilor locaşuri, pe baza vechiului drept de asociere (1907—1908).

Cu toate măsurile luate contra Bisericii catolice din Franţa, ea se menţine totuşi puternică şi înfloritoare datorită excelentei ei organizări şi mai ales învăţămîntului de toate gradele : şcoli primare, licee, facultăţi de teologie, universităţi. Apariţia Maicii Domnului la Lourdes, în Franţa, în 1858, care s-a arătat păstoriţei Bernadette Soubirous, a creat un val puternic de pietate populară. Această pietate este permanent susţinută şi de cultul poporului francez pentru Fecioara din Orleans, Jeanne D'Arc (1412— † 1431), beatificată în 1909, cu toate că guvernele laicizante s-au opus.

Din 1882, apare la Paris cotidianul *La Croix*, care apără cu succes interesele Bisericii catolice în Franţa.

Totuşi, două mişcări importante din Franţa, mişcarea *Sillon*, de stînga şi mişcarea din jurul revistei *Action française*, de dreapta, condusă de Ch. Maurras (1868— † 1952) şi Léon Daudet († 1842) au fost condamnate de Vatican.

Mişcarea «Sillon», înfiinţată în 1890, îşi trage originea de la un grup de studenţi din Colegiul «Stanislas» din Paris, avînd ca program concilierea dintre creştinism şi noua societate formată în urma Revoluţiei franceze din 1789. Ea a fost condusă de bărbatul politic Marc Sangnier (1873—1950) prin revista *Le Sillon*, care şi-a început apariţia în 1894 datorită lui P. Renaudin. Printr-o scrisoare adresată episcopatului francez, în 25 august 1910, papa Pius X (1903—1914) a condamnat mişcarea «Sillon», fiind acuzată de infiltraţii moderniste, de pretenţii inadmisibile la autonomie faţă de ierarhia catolică şi de alianţă cu necatolicii.

La 26 ianuarie 1914, Sacra Congregaţie a condamnat, de asemenea, lucrările incriminate ale lui Ch. Maurras şi revista bilunară «l'Action Française», nu însă şi cotidianul cu acelaşi nume. Condamnarea a fost aprobată de papa Pius X, dar păstrată un timp secretă. Condamnarea publicaţiilor din cercul revistei «l'Action Française» s-a făcut din nou în vara anului 1926 de către papa Pius XI (1922—1939), pe motivul că acestea reprezintă «o formă nouă a modernismului politic şi social».

În afară de Biserica romano-catolică se află în Franţa, la o populaţie de circa 57 milioane locuitori, două milioane de calvinişti (reformaţi), foştii «hughenoţi» din secolul XVI şi luteranii din Alsacia şi Lorena. Biserica protestantă din Franţa este foarte activă, avînd trei facultăţi de teologie, la Paris, Strasburg şi la Montpellier, multe şcoli şi asociaţii ; ea are o mare contribuţie în domeniul misionar şi dezvoltă o frumoasă activitate în cadrul mişcării ecumenice. Numeroşi studenţi români şi-au făcut studiile de specializare în teologie în diferite Facultăţi romano-catolice şi protestante din Franţa.

3. Catolicismul în Germania

Influenţa fevronianismului şi a Revoluţiei franceze asupra Bisericii germane a avut ca rezultat secularizarea bunurilor bisericeşti, cu excepţia Austriei. Prin tratatele de la Campo-Formio (1797) şi Luneville (1801), Napoleon Bonaparte anexă Belgia, ceea ce avu ca urmare secularizarea tuturor bunurilor civile şi bisericeşti (1803) din această ţară.

După căderea lui Napoleon în 1814, catolicii şi-au reglementat în primele trei decenii destul de convenabil situaţia lor prin concordate în toate statele germane, afară de Prusia, unde, deşi se încheiase un concordat încă din 1821, abia în 1902 s-a ajuns la egalitatea confesiunilor, recunoscută încă la Congresul din Viena (1814—1815).

Mulţi episcopi germani se gîndeau acum să formeze o Biserică germană, dacă nu despărţită de papa, cel puţin o Biserică care să se bucure de o mai mare libertate de mişcare. Aşa a făcut încă din timpul Congresului de la Viena învăţatul episcop de Constanţa, Ignaţiu de Wessenberg, care a introdus o serie de reforme în Biserica germană, în stilul vechiului sinodalism.

Fraţii preoţi Theiner publicară în 1828 celebra carte despre «*Introducerea forţată a celibatului*», care a fost mult citită şi discutată de preoţimea catolică din Silezia şi Germania. A. Theiner († 1874) s-a distins şi prin publicarea a numeroase documente inedite din arhivele Romei.

Din lipsă de unire şi luptă sistematică, însă, liberalismul teologic a fost înlocuit treptat cu un curent mai catolic susţinut îndeosebi de unii teologi convertiţi ca Iosef Göres († 1884), profesor la München, care se gîndea să reînvioreze catolicismul în Germania, după modelul Evului mediu.

Cei mai mari teologi catolici dinainte de 1850 sînt: I. A. Möhler († 1838), dogmatist şi simbolist celebru şi Ignaţiu Döllinger († 1890), istoric talentat care, din 1871, s-a certat cu papalitatea, în urma Conciliului I Vatican din 1870, unde s-au promulgat dogmele primatului şi ale infailibilităţii papale, înfiinţînd, împreună cu alţi teologi, Biserica vechilor-catolici.

De asemenea, s-au despărţit de catolicism şi alţi teologi şi credincioşi germani. Astfel, contele Paul von Hoensbroech, iezuit pînă în 1893, părăsi catolicismul în 1895 şi deveni mare adversar al papalităţii şi al iezuiţilor.

Între Biserica romano-catolică şi statul german, două conflicte sînt mai importante în secolul al XIX-lea: a) *cel al căsătoriilor mixte*, dintre anii 1837—1840 (cearta de la Köln), şi b) *conflictul cu privire la învăţămînt*, cunoscut sub numele de *Kulturkampf* = *Lupta pentru cultură* (1871—1877).

a. **Problema căsătoriilor mixte.** Guvernul Prusiei a dat încă din 1803 decizia ca, în căsătoriile mixte, copiii să urmeze de regulă religia tatălui lor. Printr-un *breve* dat de papa Pius VIII (1829—1830), în 1830, s-a cerut preoţilor catolici să nu mai oficieze căsătorii mixte, dacă soţii

nu declară că vor creşte copiii în credinţa catolică. Deoarece dogma Bisericii catolice socoteşte că Taina Căsătoriei constă în declaraţia mirilor de a trăi împreună, urmează că participarea preotului la săvîrşirea Tainei e mai mult pasivă. De aceea guvernul german s-a înţeles cu episcopii *catolici să lase libertatea preoţilor pentru a oficia mai departe* căsătorii mixte, chiar dacă soţul protestant nu dă declaraţia cerută de papă. În 1835 însă noul episcop de Köln, Vischering şi, după el, episcopul de Gnesen (Poenam) interzic prin circulare oficierea acestui fel de căsătorii. S-a născut un conflict aşa de mare, încît guvernul a întemniţat pe cei doi episcopi. În 1840 însă, noul rege al Prusiei Fr. Wilhelm IV (1840—1861) a trebuit să cedeze, eliberînd pe cei doi episcopi şi împăcîndu-se cu Roma.

Revoluţia burgheză din 1848 n-a avut influenţă prea mare în ceea ce priveşte raporturile dintre Biserică şi Stat în Germania.

b. **Kulturkampf** = *Lupta pentru cultură*, este numele dat mişcării etatiste din Germania, prin care se urmărea ca toată viaţa bisericească : formarea clerului, numirea şi depunerea preoţilor şi episcopilor, excomunicarea credincioşilor etc., să fie sub controlul statului, în numele apărării civilizaţiei şi culturii moderne. Mişcarea urmărea secularizarea sistematică a instituţiilor Bisericii şi ea a fost însuşită şi susţinută cu mare energie de cancelarul Germaniei imperiale Otto von Bismarck (1815—1898).

Expresia *Kulturkampf* a fost întrebuinţată pentru prima dată la 17 ianuarie 1873, de către deputatul liberal R. Virchov, iar legile acestei mişcări etatiste, alcătuite de ministrul cultelor A. Falk au fost votate de Parlamentul german la 11 şi 14 mai 1873 (Maigesetze). Guvernul german, sub conducerea cancelarului Otto von Bismarck, ia acum măsuri foarte severe : se arestează episcopi şi preoţi, se opresc salariile clerului sub lozinca : «Coşul cu pîine s-a ridicat mai sus». Bismarck însuşi declară : «Noi nu mergem la Canossa» şi timp de şapte ani s-a arătat neînduplecat.

Papa Pius IX (1846—1878) n-a ţinut seama de legile votate de Parlamentul german în favoarea mişcării «Kulturkampf», obligînd clerul, sub pedeapsa excomunicării, să-şi facă datoria fără a rupe legăturile bisericeşti cu Roma. De asemenea, partidul catolic de centru din Germania, înfiinţat de catolici în 1870, foarte puternic, sprijinindu-se pe 3/8 din populaţia germană, a dus o luptă neîncetată pentru desfiinţarea legilor.

În cele din urmă, Bismarck însuşi a cedat, văzînd că este imposibil să laicizeze catolicismul. Prin legile din 21 mai 1876 şi 27 aprilie 1877, mişcarea «Kulturkampf» şi-a încetat existenţa şi s-a ajuns la pacificare cu Biserica romano-catolică în timpul pontificatului papei Leon XIII (1878—1903) ; episcopii destituiţi au fost repuşi în scaune, s-a desfiinţat obligativitatea serviciului militar şi a examenului de stat pentru preoţi, s-a lăsat libertatea învăţămîntului în şcoli, statul exercitînd controlul numai la numirea definitivă a clericilor. Urmarea a fost că protestanţii s-au sesizat şi au încheiat şi ei, în 1887, un pact defensiv (Evangelischer Bund).

Spre sfîrşitul secolului XIX, catolicismul s-a reafirmat în Germania, mai ales în urma politicii echilibrate a papei Leon al XIII-lea. Prin enciclicele sale, mai ales prin enciclica *«Rerum novarum»* asupra problemelor sociale, publicată la 15 mai 1891, papa căuta să împace catolicismul cu puternica mişcare muncitorească, ajunsă la mare importanţă în Germania. Imperiul german, creat la 18 ianuarie 1871 de cancelarul Otto von Bismarck, a fost învins în primul război mondial (1914—1918) de Puterile aliate : Franţa, Anglia, Italia, România şi Statele Unite, fiind împărat al Germaniei Wilhelm II (1888—1914). Prin tratatul de pace încheiat la Versailles, la 28 iunie 1919, între Puterile aliate şi Germania, aceasta pierdea toate coloniile din Africa şi Oceanul Pacific, fiind obligată să retrocedeze Franţei provinciile Alsacia şi Lorena. În secolul XX, catolicismul a reuşit să-şi apere poziţiile sale în Germania. În 1933, papa Pius XI (1922—1939) a încheiat un concordat cu Reichul german.

În timpul dictaturii lui A. Hitler (1933—1945), mulţi dintre clericii germani în frunte cu cardinalul Faulhaber au avut de suferit. Papa Pius XI (1922—1939), văzînd suferinţele clerului catolic şi presiunea la care era supusă Biserica romano-catolică din Germania, a condamnat nazismul prin enciclica *«Mit Brenender Sorge» = Cu înflăcărată grijă.* publicată în 14 martie 1937.

Deşi Biserica romano-catolică din Germania are de luptat cu unele crize interioare şi este mereu în concurenţă cu Biserica luterană, cu cea reformată şi cu Biserica vechilor catolici, ea are totuşi o situaţie înfloritoare. Germania, în prezent unificată, numără peste 80 de milioane de locuitori dintre care peste 35 de milioane sînt romano-catolici, iar restul sînt reformaţi şi luterani în majoritate, mai ales cei proveniţi din fosta Republică Democrată Germană.

4. Catolicismul în alte ţări

În *Imperiul Austriac*, s-a păstrat, într-o anumită măsură, o atitudine de independenţă faţă de catolicism, încă de pe timpul împăratului Iosif II (1780—1790). Din 1780, după moartea mamei sale, Maria Tereza (1740—1780), Iosif II a restrîns prin lege autoritatea Curiei romane în Imperiul austriac, subordonînd Biserica autorităţii statului, acţiune cunoscută în istorie sub numele de *josefism* sau *josefinism.*

Prin actul din 1784, Iosif II a acordat toleranţă religioasă şi drepturi politice şi necatolicilor, fapt care a iritat cercurile catolice.

Prerogativele statului austriac în materie de religie s-au menţinut pînă tîrziu, chiar şi în timpul împăratului Francisc Iosif I (1848—1916), care mai aplica încă *«placetum regium»* la numiri bisericeşti.

Prin concordatul dintre Vatican şi Imperiul austriac, din 1855, negociat de J. O. Rauscher (1797—1875), arhiepiscop al Austriei şi cardinal al Vienei, din 1853, legislaţia josefinistă a fost lichidată.

Din 1867, de cînd a început dualismul austro-ungar, Imperiul austriac s-a numit Imperiul austro-ungar, care şi-a încetat existenţa în 1918, după primul război mondial (1914—1918).

Spre finele secolului XIX, a luat amploare în Imperiul austro-ungar mişcarea «*Los-von-Rom-Bewegung*» — *Mişcarea de desfacere de Roma,* care denunţa catolicismul ca pe o *deutschfeindliche Macht* — o *putere ostilă poporului german.*

Prin tratatul de pace încheiat la 10 septembrie 1919, la Saint Germain, în Franţa, între Puterile aliate şi Austria, aceasta dobîndeşte configuraţia de azi şi se înfiinţează două state noi, Cehoslovacia şi Iugoslavia. În componenţa acesteia din urmă au intrat ca republici autonome Serbia, Croaţia, Slovenia, Bosnia-Herţegovina, Muntenegru şi Macedonia şi două provincii autonome : Voivodina şi Cossovo.

Republica Austria, cu peste 10 milioane de locuitori, în majoritate catolici, este un stat omogen. Partidele social-creştine joacă un rol politic de seamă în conducerea ţării, dar Austria de azi nu mai este stîlpul Catolicismului în Europa centrală, cum a fost în trecut.

În *Elveţia,* ţară în care Reforma protestantă a avut o mare influenţă, din cele 6 milioane şi jumătate de locuitori, o treime din populaţie este catolică. Pe la 1944 au fost aduşi în fruntea şcolilor din Elveţia iezuiţii, dar, prin metodele lor, aceştia au provocat o frămîntare atît de mare în popor, încît, după 30 de ani, au trebuit să părăsească ţara. Ordinele călugăreşti au fost excluse şi mînăstirile închise sau date Bisericii vechilor-catolici. În partea răsăriteană a Elveţiei însă, în provinciile locuite de germani, s-a înfiinţat, în 1889, o Universitate liberă catolică la Freiburg. Regimul de separaţie dintre Biserică şi stat datează şi în Elveţia franceză din anul 1910.

În *Spania* catolicismul a fost întotdeauna privilegiat şi socotit religie de stat.

În timpul dictaturii lui Franco (1939—1976), Biserica romano-catolică din Spania s-a bucurat de o mare influenţă.

Despre Spania, marele istoric francez V. Langlois spunea că, la înfiinţarea inchiziţiei regale, Spania era prima ţară catolică din lume, dar azi Spania este cu mult înapoia altor ţări din Europa şi din lume.

Amintim că în anul 1834 inchiziţia a fost desfiinţată.

La 29 august 1953, statul spaniol a semnat un nou concordat cu Vaticanul, prin care s-au confirmat privilegiile de care beneficia Biserica romano-catolică în Spania pe plan jurisdicţional, financiar şi şcolar, calificat de Roma ca «cel mai perfect dintre concordate».

La 21 noiembrie 1978, după informaţiile de care dispunem, Conferinţa episcopilor spanioli a decis ca statul spaniol să renunţe la concordatul încheiat la 29 august 1953 cu Vaticanul şi să fie înlocuit cu *patru acorduri bilaterale între Sfîntul Scaun şi Guvernul spaniol,* acorduri care să ţină seama de prevederile noii Constituţii spaniole.

Cele două camere ale Cortes-urilor, Camera deputaţilor şi Senatul, au aprobat la 31 octombrie 1978 noua Constituţie şi ea a intrat în vigoare de la 6 decembrie acelaşi an. Potrivit noii Constituţii, pentru prima dată în istorie, statul spaniol se laicizează. *Biserica romano-catolică nu mai este socotită Biserică de stat în Spania,* garantîndu-se astfel libertatea religioasă tuturor cultelor din Spania. Articolul 16 din

noua Constituţie spaniolă precizează : «*Nici o confesiune religioasă nu va putea fi considerată religie de stat*».

În prezent, majoritatea locuitorilor Spaniei sînt de religie romano-catolică.

În *Portugalia,* ordinul iezuiţilor a fost interzis mai întîi în anul 1774, apoi în 1822. În acest an 1822, s-au confiscat averile Bisericii catolice şi s-au desfiinţat mînăstirile, dar între anii 1840—1910, mînăstirile au fost reînfiinţate. Dictatorul A. Salazar (1933—1970) a menţinut libertăţile Bisericii romano-catolice dar, în unele privinţe, le-a frînat. Noul regim democrat caută să instaureze în Portugalia libertăţile democratice de care să se bucure deopotrivă şi Biserica şi partidele politice. Populaţia Portugaliei se ridică în prezent la 10 milioane de locuitori, în marea lor majoritate romano-catolici.

În *Belgia,* din 10 milioane de locuitori, 3/4 din populaţie este catolică. Anticlericalismul a luat mare amploare şi aici. Cu toate acestea, *acţiunea caritativă a Bisericii şi mulţimea mînăstirilor menţin* influenţa catolicismului în Belgia ; universitatea liberă catolică din Louvain, înfiinţată la 1885, este foarte înfloritoare.

În *Olanda,* la o populaţie de 14 milioane de locuitori, 1/3 din credincioşi sînt romano-catolici, iar restul aparţin Bisericilor protestante. Orientarea liberală a vieţii politice şi culturale a ţării n-a permis amestecul prea mare al iezuiţilor în Olanda ; încă din 1850, iezuiţii pierd controlul şcolilor.

În *ţările scandinave :* Danemarca, Norvegia, Suedia şi Finlanda, catolicii sînt mai puţini. Fanatismul n-a fost cunoscut în aceste ţări, de aceea, cele cîteva mii de catolici au pînă astăzi libertatea de cult, recunoscută încă din 1848 în Danemarca, în 1874 în Suedia şi Norvegia, iar în Finlanda, după 1918, cînd a luat fiinţă această ţară. Ţările scandinave au *în prezent aproximativ următorul număr de locuitori :* Danemarca — 5 milioane ; Norvegia — 4 milioane ; Suedia — 9 milioane ; Finlanda — 5 milioane, care, în toate aceste ţări, în majoritate sînt luterani.

În *Polonia,* care este una dintre marile ţări catolice (36 milioane de locuitori), iezuiţii au avut mare influenţă. Dar, prin rigorismul lor contra necatolicilor, au slăbit statul. După primul război mondial din 1918, Polonia a ajuns totuşi un mare stat catolic. Politica papală a sprijinit episcopatul catolic ale cărui interese le apără. Totuşi guvernul, prin concordatul din 1925, şi-a afirmat drept de control şi a impus jurămîntul de fidelitate, dar a recunoscut învăţămîntul religios în şcolile secundare, afară de universităţi.

În *Cehoslovacia,* stat nou creat după primul război mondial (1914—1918), prin tratatul de pace încheiat la 10 septembrie 1919 la Saint Germain, în Franţa, între Puterile aliate şi fostul Imperiu austro-ungar, s-au păstrat tradiţiile de autonomie bisericească ale lui Jan Hus († 6 iulie 1415) şi ale «fraţilor moravi». Imediat după crearea statului cehoslovac, peste 500 de mii de catolici, azi mai mult de un milion, s-au declarat despărţiţi de Roma şi au format o aşa numită «Biserică naţio-

nală cehoslovacă». Această Biserică a introdus cultul în limba cehă, a păstrat sistemul episcopal, dar, neavînd cine să le hirotonească episcopi, s-au unit în parte cu Biserica ortodoxă răsăriteană, nou creată, primind ca episcop pe Gorazd, care a pierit apoi ucis de hitlerişti în 1939. În prezent, Cehoslovacia numără peste 15 milioane de locuitori împărţiţi în diferite Biserici.

În *Ungaria*, la o populaţie de 11 milioane locuitori, peste 60% sînt catolici, iar restul aparţin reformaţilor (calvinişti) şi altor denominaţiuni protestante.

Celelalte confesiuni neocatolice au fost recunoscute cu drepturi egale încă din 1848, cînd Ungaria era încadrată în Imperiul austro-ungar, iar puterea statului se executa prin control (placetum). Căsătoria civilă a fost introdusă din 1894.

Prin tratatul de pace de la Trianon, din 4 iunie 1920, încheiat între Puterile aliate şi Ungaria, s-a recunoscut pe plan internaţional unirea Transilvaniei cu România, proclamată la 1 decembrie 1918 în Marea Adunare de la Alba Iulia. Ungaria devine de atunci republică independentă. Tratatul de pace a intrat în vigoare de la 21 iulie 1921.

Croaţia, avînd circa 6 milioane de locuitori aproape toţi catolici, a intrat în componenţa Iugoslaviei prin tratatul de pace de la Saint-Germain, din 10 septembrie 1919. În *Iugoslavia*, Biserica romano-catolică se bucură de toată libertatea şi de toate drepturile, ca şi Biserica ortodoxă sîrbă şi toate celelalte confesiuni religioase din ţară.

În *Rusia*, regimul ţarist a secularizat averile mînăstireşti, nu numai ale Bisericii ortodoxe, ci şi ale Bisericii catolice, în 1844. Totuşi, în august 1847, ţarul Nicolae I (1825—1855) încheie un concordat cu Roma sub papa Pius IX (1846—1878).

În 1882, şi mai ales prin edictul de toleranţă din 17/30 aprilie 1905, dat de ţarul Nicolae II (1894—1917), guvernul rus a dat libertate mai mare tuturor cultelor de pe teritoriul Rusiei ţariste.

După Revoluţia din octombrie 1917, cercurile Vaticanului au căutat să intre în legătură cu noul regim. Papa Pius XI (1922—1939) a trimis mai întîi o misiune la Moscova, în 1922, pentru a ajuta pe înfometaţi, dar aceasta s-a dedat şi la propagandă religioasă catolică. A doua misiune a fost trimisă de papă în 1925—1927, sub conducerea mons. Michel d'Herbigny, însă fără rezultate pozitive, deoarece membrii delegaţiei catolice s-au dedat la propagandă religioasă în dauna Bisericii ortodoxe, Biserica poporului rus, încît guvernul sovietic le-a pus în vedere să părăsească ţara.

În *Marea Britanie*, catolicismul se bucură de libertate abia din 1778, cînd a obţinut dreptul de a avea şcoli şi unele mici concesiuni, dar s-a cerut să se plătească dări şi clerului anglican. Predicatorul irlandez Daniel O'Connel († 1847) a luptat în parlamentul englez pentru drepturile catolicilor în Anglia şi în Irlanda. El a obţinut, în 1813 şi 1829, dreptul pentru catolici de a intra în slujbe la stat şi chiar în parlament, ceea ce a avut ca urmare întărirea catolicismului în Anglia.

Grupul liberal din Anglia s-a organizat în jurul revistei *The Rambler*, fondată în 1848.

La 1850, papa Pius IX (1846—1878) instituí o ierarhie catolică în Anglia, adică numi un arhiepiscop de Westminster, în persoana lui Stephen Wiseman († 1865) şi 12 episcopi. Mai tîrziu, din 1878, papa Leon XIII (1878—1903) a numit şi pentru Scoţia doi arhiepiscopi şi patru episcopi.

Mişcarea de la Oxford (1833—1845) a «tractarienilor», existentă din 1833, a reuşit să atragă la catolicism pe unii dintre teologii Bisericii anglicane înalte (High Church) care înclină spre unirea cu Roma. Printre cei trecuţi la catolicism au fost celebrul teolog J. H. Newman (1801— † 1890), numit cardinal de Westminster, în 1878, de papa Leon XIII (1878—1903) şi H. Manning († 1892) devenit de asemenea cardinal de Westminster. Succesorul său, cardinalul Herbert Vaughan (1892—1903) construi catedrala din Westminster. În prezent, Marea Britanie împreună cu Scoţia şi Irlanda de Nord au 61 milioane de locuitori împărţiţi în diferite confesiuni. Biserica anglicană e mai numeroasă, urmată de Biserica metodistă. Republica *Irlanda*, ţară cu 5 milioane locuitori, este în *majoritatea catolică*. Ea are o universitate liberă la Dublin, din 1851.

În *Statele Unite ale Americii*, toate confesiunile sînt libere şi egale în faţa legii încă din 1788 ; de aceea mulţi catolici continentali şi mai ales irlandezii expulzaţi au găsit acolo azil. În Statele Unite ale Americii există azi aproape 50 milioane de catolici, cu peste 100 episcopi, avînd două universităţi libere (Saint Louis şi Washington), mînăstiri şi numeroase şcoli secundare. Spre finele secolului XIX, catolicii din Statele Unite ale Americii au avut o atitudine liberală faţă de Roma. În schimb azi, se străduiesc să ajute Biserica romano-catolică răspîndită în toate continentele.

În *Canada*, ţară cu aproape 25 milioane de locuitori, catolicismul este vechi, fiind introdus aici de coloniştii francezi din Québec, care numără azi aproape 6 milioane de catolici. Francezii au avut încă din 1673 două episcopii, în *Québec* şi *Montréal*. Situaţia Bisericii romano-catolice este aici destul de prosperă.

În statele *Americii latine*, catolicii sînt în proporţie de 80%, dar Biserica se resimte din pricina liberalismului politic, care predomină în conducerea acestor popoare.

În 1874, în *Mexic* s-a laicizat învăţămîntul, s-au secularizat averile Bisericii şi s-a suprimat salarizarea clerului de către stat.

În *Brazilia*, s-a proclamat în 1884 separaţia dintre stat şi Biserică. Totuşi, Biserica romano-catolică domină în toate statele Americii centrale şi Americii de Sud, în care aproape 300 milioane de locuitori aparţin Bisericii romano-catolice. În ţările Americii de Nord şi de Sud, dintr-o populaţie de 566 milioane de locuitori, 351 milioane sînt romano-catolici.

BIBLIOGRAFIE

Carl Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, 4-e Aufl. Tübingen, 1924; K. Aland, *Geschichte der Christenheit*, T. 2 *Von der Reformation in die Gegenwart*, Gütersloh, 1989, 540 p.; J. Mercier, *Vingt siècles d'histoire du Vatican*, Paris, 1976, 530 p.; I. E. Anastasiou, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, t. I—II, Tesalonic, 1978—1979, 647 și 635 p.; R. Kotje und B. Moeller, *Ökumenische Kirchengeschichte*, Band II. *Mittelalter und Reformation*, 2-e Aufl, Mainz—München, 1978; Bd. III *Neuzeit*, 2-te Aufl., Mainz—München, 1979; K. Heussi et E. Peter, *Précis d'histoire de l'Eglise*, Neuchatel, 1967; R. Aubert, J. Bruls, P. S. Crunican, J. Tacy Ellis, J. Hajjaret, F. B. Pike, *L'Eglise dans le monde moderne*, (1848 à nos jours) t. 5, din *Nouvelle histoire de l'Eglise*, de R. Aubert, M. D. Knowles, L. J. Rogier, Paris, 1975; L. J. Rogier, G. de Bartier de Saivigny, J. Hajjar, *Siècle des lumières. Révolutions Restauration*, t. 4, *Nouvelle histoire de l'Eglise* par L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Paris, 1968; J. Daniélou, J. Honoré et P. Poupard, *Le catholicisme hier-demain*, Paris, 1974; Alec. R. Vidler, *The Church in an Age of Revolution; 1789 to the present day*, London, England reprinted, 1974; P. Liégé, *Catholicisme*, în «Encyclopaedia Universalis», t. III, Paris, 1970, p. 1066—1073; Roger Aubert, J. Beckmann, J. P. Consih und R. Lill, *Revolution und Restauration*, Freiburg, Basel, Wien, 1971; Idem *The Church between Revolution and Restauration*, trad. din limba germană, London, 1981, XX—426 p.; Band VI, 2 *Die Kirche zwischen Anpassung und Widerstand*, ibidem, 1973; Hubert Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd. V: *Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*, Freiburg im Breisgau, 1970, 760 p.; G. Maron *Die Römisch—Cathilische Kirche von 1870 bis 1970*, Fasc. 2. din *Die Kirche in ihrer Geschichte*, sub direcțiunea lui K. D. Schmidt und E. Wolf, Göttingen, 1972; H. de Lubac, *Les Eglises particulières dans l'Eglise universelle*, Paris, 1971; C. Bihlmeyer et H. Tüchle, *Histoire de l'Eglise*, t. 3, *L'Eglise des temps modernes*. Adapté par M. H. Vicaire et A. Duval, Paris, Mulhouse, 1964; t. IV, *L'Eglise contemporaine*, adapté par M. H. Vicaire, Mulhouse, 1967; Ph. Hughues, *Ashort history of the Catholic Church*, London 1967; Dom C. Poulet, *Histoire du christianisme*, t. III, Temps modernes; t. IV, 2 vol., *Epoque contemporaine*, Paris, 1966; H. Daniel — Rops, *Histoire de l'Eglise*, t. IV. *L'Eglise des révolutions. I. En face de nouveaux destins*, 2 vol., Paris, 1960—1963; t. V, *L'Eglise du Grand siècle et des révolutions*, Paris, 1958; Fr. Heyer, *Die Katholische Kirche von 1648 bis 1870*, Göttingen, 1963; L. Gaillard, *Histoire de l'Eglise*, t. III, Paris, 1962 (catolicismul); Konneth Scott Latourette, *Christianity in a Revolutionary Age. A History of Christianity in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 5 vol., London, New York, 1958—1962; E. E. Y. Hales, *The Catholic Church in the modern World*, London, 1958; W. von Loewenich, *Der moderne Katholizismus*, Witten, 1956 (Punct de vedere protestant); Karl Heussi, *Kompendium der Kirchengeschichte*, Tübingen, ed. 11-a, Mohr, 1957, XII, 582 p.; J. Lortz, *Histoire de l'Eglise des origines à nos jours*. Traduit de l'allemand par M. Lefévre, Paris, 1956; 2-e éd., Paris, 1962; H. Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Freiburg (Suisse), 1962; *Propyläen Weltgeschichte. Eine Universalgeschichte*, Hrsg. von G. Mann, A. Heuss und A. Nitschke, Bd. I—X + 2 Suppl., 12 vol. 1, Berlin, Frankfurt—Wien, 1961—1965; B. Stefanidis, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία ἀπ'ἀρχῆς μέχρι σήμερο 3-a Torino, 1954; A. M. Jaquin, *Histoire de l'Eglise*, 3-e vol., Paris, 1948; J. Leflon, *La crise révolutionnaire*, 1789—1846 (în *Histoire de l'Eglise depuis les premiers jusqu'à nos jours*, par A. Fliche et V. Martin, t. 20), Paris, 1949; H. Hermelink, *Die Katholische Kirche unter den Pius—Päpsten des 20 Jahrhunderts*, Zürich, 1949; L. A. Veit, *Die Kirche im Zeitalter des Individualismus*, Bd. II, 1800 bis zur Gegenwart (J. P. Kirsch, Kirchengeschichte, Bd. 2), Freiburg im Breisgau, 1933; G. Krüger, *Handbuch der Kirchengeschichte für Studirende* 4-e Teil: Das Neuzeit, 2-e Aufl., Tübingen, 1931.

Pentru istoria papilor în general

C. Bastian, *Les 262 papes. Les Souverains Pontifs de l'Eglise Catholique-Romaine et Apostolique*, Montréal, 1981, XIV—383 p.; G. Schwelger, *Geschichte der Päpste der 20 Jahrhundert*, München, 1960; C. Falconi, *I Papi del ventesimo secolo*, Milano, 1967; C. Holis, *Histoire des papes et du Vatican*, Paris, 1964; F. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste von den Anfängen bis zur Mitte des 20 Jahr-*

hundert, Revăzută de G. Schweiger, 5 Bd., München 1945—1959; W. de Ormasson, *La papauté*, Paris, 1957; Ch. Pichon, L. von Matt, *Les Papes*, Paris, 1956; L. von Ranke, *Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten*, Neue Auflage, Stuttgart, 1953; J. Heller, *Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit*, 5 Bd., 2-e Aufl., Tübingen, 1950; Jos. Schmidlin, *Papstgeschichte der neuren Zeit*, 4 Bd., München, 1933—1939. Trad. fr. de L. Marchal, sub titlul: *Histoire des papes de l'époque contemporaine*, 4 vol., Lyon—Paris, 1938—1940; E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, Bd. 2, Tübingen, 1933; L. Pastor, *Geschichte des seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 Bände, 1886—1933, trad. fran. par H. del Medico sous le titre: *Histoire des papes depuis la fin du Moyen Âge*, t. I—XIX, 6 éd., Paris 1925—1938; t. XIX, 3 éd., Paris, 1938; Fern. Hayward, *Le dernier siècle de la Rome pontificale*, t. I—II, Paris, 1927—1928; Klemens Löffler, *Papstgeschichte von der französischen Revolution bis zur Gegenwart*. 2-e Aufl., München, — Kempten, 1923.

Catolicismul în diferite ţări

Histoire religieuse de la France, aux XIX-e—XX-e siècles. Problèmes et méthodes, Paris, 1975; Paul Vigneron, *Histoire des crises du clergé français contemporain*, Paris, 1877; A. Latreille, J. R. Palanque, E. Delaruelle—E. Rémond, *Histoire du catholicisme en France* t. III, Paris, 1962; A. von Campenhausen, *L'Eglise et l'Etat en France*, trad. française, Paris, 1964; L. Girard, *Le catholicisme en Europe de 1814 à 1878*, Paris, 1962; A. Dansette, *Destin du catholicisme français (1926—1956)*, Paris, 1957; Jerzy Kaloczowski, *Storia del cristianesimo in Polonia*, Bologna, 1980, 495 p.; J. S. Conway, *La persécution nazie des Eglises*, traduction française, Paris, 1969; J. Rovan, *Le catholicisme politique en Allemagne*, Paris, 1956; *Catholicisme allemand* (coll. «Rencontres», no. 45), Paris, 1956, en collaboration; F. Margiotta Broglio, *Italia e Santa Sede dalla grande Guerra alla Conciliazione*, Bari, 1966; A. C. Jemolo, *L'Eglise et l'Etat en Italie du Risorgimento à nos jours*, Paris, 1960; J. De Broucker, *L'Eglise à l'Est. I. La Pologne*, Paris, 1963; R. A. Kann, *Geschichte des Habsburgerreiches, 1526—1918*. Aus dem Americ. Übertr. von D. Winkler, Köln, 1977, 617 p.; Fr. Engel-Janosi, *Österreich und der Vatikan*, 2 vol., Gratz, 1958—1960; E. Zöllner, *Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 1970; Guy Ranski et E. Pomlenyi, *Histoire de la Hongrie, des origines à nos jours*, Roanne, 1973, 700 p.; K. Dolo, *Istoria Bisericii în Polonia*, T. I., până la 1506; J. Ataman, t. II, de la 1506, Poznan, 1977; Engel. Fr. *Janosi Österreich und der Vatikan*, t. II, Gratz, 1960.

Concordate

J. A. Abbo, *Concordates*, în «The New Catholic Encyclopaedia», t. 4, Washington, 1967, p. 117—118; J. Leflon, *Concordat of 1801*. (France). Ibidem, p. 115—117; L. de Naurois, *Concordat*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 4, Paris, 1968, p. 829—830; J. Leflon, *Concordat de 1801*, Ibidem, p. 830—833. L. Schroppe, *Konkordate seit 1800*, Frankfurt, 1964; F. M. Marchesi, *Il concordato italiano dell' 11 febraio 1929*, Neapole, 1960; A. Mercati, *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civile (1098—1954)*, 2 vol. Roma, 1954; A. Giannini. *I Concordati postbellici*, 2 vol., Milano, 1929—1936; R. Cindea, *Concordatele*, 1923.

În limba română

J. Moisescu (P. F. Patriarh Iustin), *Atitudinea papalităţii faţă de progresul omenirii*, în «Ortodoxia», V (1953), 1, p. 116—131; Pr. prof. Milan Şesan, *Die Orthodoxe Kirche*, în col. «Le Monde religieux», no. 30, Lausanne—Lezay, 1969, chap. 3 (1700—1967), p. 108—126; Idem, *Despre Ortodoxie şi Catolicitate. Cercetări istorice*, în «Ortodoxia», XIII (1961), nr. 2, p. 155—167, şi în «Ortodoxia», III (1951), nr. 1, p. 115—131), şi *Ibidem*, I (1949), nr. 2—3, p. 73—96; Pr. prof. I. Rămureanu, *Specificul Ortodoxiei în comparaţie cu Biserica romano-catolică şi Protestantismul*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXII (1956), no. 10, p. 578—700; Idem, *Configuraţia actuală a creştinismului*, în «Studii teologice», I (1949), no. 3—4, p. 119—144; I. M. Popescu, *Ortodoxie şi Catolicism*, în «Ortodoxia», IV (1952), nr. 3—4, p. 462—487; Idem, *Cezaropapismul romano-catolic de ieri şi de azi*, în «Ortodoxia», III (1951), 4, p. 495—538; N. Gr. Popescu—Prahova, *Biserica din Franţa*, Bucureşti, 1938; N. Zugrav, *Biserica din Franţa. Separaţiunea Bisericilor şi a statului*, 1934; D. Stăniloae, *Catolicismul de după război*, Sibiu, 1933.

Conciliul I Vatican (1869—1870) Înfiinţarea Bisericii «vechilor-catolici» (1871) *

1. Conciliul I Vatican (1869—1870)

Dezvoltarea ultramontană a papalităţii a atins culmea prin Conciliul I Vatican, care, în şedinţa a patra din 18 iulie 1870, a proclamat dogma *primatului papal* şi a *infailibilităţii papale* în materie de credinţă şi morală.

Pentru a face să crească prestigiul papalităţii în lume, ameninţat de acţiunea naţionaliştilor italieni, care luptau pentru desfiinţarea statului papal şi pentru unitatea Italiei, papa Pius IX (1846—1878) proclamă la 8 decembrie 1854, fără convocarea conciliului, prin enciclica «*Inefabilis Deus*», dogma : *Immaculata conceptio Beatae Mariae Virginis = Imaculata concepţie a Sfintei Fecioare Maria*, prin care se afirmă că Fecioara Maria s-a născut fără păcatul originar. Întrucît această dogmă nu este de acord cu învăţătura şi tradiţia vechii Biserici creştine, Biserica ortodoxă o combate. De altfel, această învăţătură a fost combătută şi în sînul catolicismului de către teologi celebri ca Bernard de Clairvaux († 1153) şi Toma d'Aquino († 1274), învăţătura fiind în discuţie şi în Evul mediu, în Biserica apuseană.

E adevărat că în Biserica romano-catolică, în prima jumătate a secolului XIX, unii teologi mergeau foarte departe cu respectul lor faţă de papă, încît J. de Maistre († 1821), filosof religios ultramontan, în lucrarea sa *Du Pape* din 1819 şi în *Soirée de Saint-Pétersbourg* susţinea că fără papă nici n-ar fi posibilă credinţa şi ordinea socială.

Alţi teologi romano-catolici, pentru a mări prestigiul papei, adînc zdruncinat de schimbările revoluţionare din secolul XIX, au pregătit un material pentru susţinerea dogmei *infailibilităţii papale* şi aşteptau doar convocarea unui conciliu care s-o proclame. În această atmosferă de surescitare şi exaltare a spiritelor cu privire la onoarea deosebită care se cuvine suveranului pontif, la 6 februarie 1869, în revista *Civiltà Cattolica*, condusă de iezuiţi, a apărut o corespondenţă franceză din Roma, în care se spunea că credincioşii catolici din Franţa ar primi cu onoare *proclamarea infailibilităţii pontificale*.

Conciliul I Vatican a fost convocat de papa Pius IX (1846—1878), la 8 decembrie 1869, fără să se spună precis că această convocare se face pentru proclamarea «infailibilităţii papale». Papa afirma că scopul conciliului este, pe de o parte lupta contra raţionalismului şi a materialismului, pe care a urmărit-o de la începutul pontificatului său, iar pe de altă parte Conciliul va căuta să realizeze adaptarea legislaţiei bisericeşti la profundele schimbări care au avut loc după Conciliul de la Trident (1545—1547 ; 1551—1552 ; 1562—1563).

Papa s-a ferit dinadins să afirme de la început tema adevărată a conciliului, ştiind, împreună cu dogmatiştii catolici şi Curia romană, că această nouă dogmă va schimba complet eclesiologia şi constituţia Bi-

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

sericii în favoarea sa. Chiar în actul de definire a acestei noi dogme, ea este încadrată în art. XI, între alte hotărîri de mai mică importanţă.

Din cei 1050 de episcopi care aveau dreptul să participe la Conciliul I Vatican, s-au prezentat mai puţin de 700, adică doar două treimi din total, iar pînă la urmă au ajuns să voteze numai 535.

Cei 700 de episcopi prezenţi se împărţeau, după ţări, astfel: 35% erau italieni, cei mai mulţi; 17% francezi; 75 de episcopi erau din Germania şi Austro-Ungaria, sub conducerea cardinalului Vienei J. O. Rauscher. Spaniolii şi latino-americanii formau un grup de 100 de episcopi; se afla de asemenea un important grup anglofon în care predominau irlandezii.

Aproape 200 de episcopi aparţineau unor ţări extraeuropene, dintre care 141 erau din America (49 din Statele Unite, 18 din Canada 10 din Mexic, 6 din Brazilia etc.), 41 din Indiile engleze şi Extremul Orient, şi numai 9 din Africa. Trebuie spus că, dintre prelaţii veniţi la conciliu din ţările Asiei şi Africii, nu erau nici un episcop autohton, ci europeni care păstoreau în acele locuri îndepărtate.

Au fost prezenţi la conciliu şi un număr de 60 de prelaţi de rit oriental, uniţi cu Roma, cei mai mulţi originari din Orientul Apropiat.

Au fost invitaţi la Conciliul I Vatican şi ortodocşii şi protestanţii, dar aceştia au refuzat şi au protestat cu demnitate, afirmînd pe bună dreptate că acest conciliu priveşte doar Biserica romano-catolică, fiind un conciliu local.

Din luna ianuarie 1870, un grup compact de Părinţi conciliari care pînă la urmă au reuşit să strîngă 450 de semnatari, au discutat asupra erorilor provocate de raţionalism şi asupra unor puncte secundare, referitoare la disciplina bisericească, precum reforma clerului de mir şi monahal, reorganizarea şcolilor, problema misiunilor ş.a. Schema asupra erorilor raţionalismului a fost votată, la 24 aprilie 1870, cu 450 voturi.

Între timp, un grup restrîns de episcopi au cerut papei să treacă în programul conciliului problema *infailibilităţii personale a papei*. De la 1 martie 1870, papa Pius IX a înscris în programul conciliului un pasaj prin care se definea *infailibilitatea papală*.

Între timp, în presa ţărilor occidentale, îndeosebi în Franţa şi Germania, au apărut unele articole şi studii care aveau serioase rezerve asupra oportunităţii proclamării noii dogme. Astfel renumitul istoric bisericesc de la München, Ignaţiu Döllinger († 1890) publică, sub pseudonimul *Janus*, lucrarea *«Der Papst und das Konzil» = Papa şi conciliul* în care arată, în spirit critic, netemeinicia noii dogme atît după Sfînta Scriptură cît şi după Tradiţia Bisericii. Episcopul Ch. Hefele († 1893), autorul cunoscutei lucrări *Konziliengeschichte* (1854—1874, *Istoria sinoadelor*), obiectă, pe bază de documente istorice, că unii papi au fost condamnaţi de Sinoadele ecumenice. E cunoscut îndeosebi cazul papei Honoriu I (625—638), care a fost condamnat ca eretic de Sinodul VI ecumenic de la Constantinopol (680—681), învinuit că a susţinut erezia monotelită.

Contra noii dogme a protestat şi W. Emm. von Ketteler episcop de Mayenţa, în Germania, între 1847 şi 1877, vestit prin activitatea sa deosebită printre muncitori.

Arhiepiscopul croat de Agram (Zagreb), J. G. Strossmeyer († 1905), se aruncă chiar la picioarele papei, implorîndu-l să nu proclame dogma infailibilităţii care desfigurează fiinţa adevărată a Bisericii.

Cînd episcopul de Bologna, Guidi, a intervenit, spunînd că tradiţia Bisericii arată că hotărîrile papei sînt legate de votul conciliului, papa Pius IX a spus autoritar: «*La tradizione sono io*» = *Eu sînt tradiţia* şi «*Io sono la Chiesa*» = *Eu sînt Biserica.*

Între episcopii protestatari se aflau francezii G. Darboy, arhiepiscopul Parisului între 1863 şi 1871, F. A. Ph. Dupanloup († 1878), episcop de Orléans ş.a. Primul a prezis că noua dogmă va duce în multe ţări la separarea Bisericii de stat, ceea ce s-a şi întîmplat.

Nici întîmpinarea unui grup de 136 de episcopi n-a avut mai mult succes.

La 13 mai, începu discuţia asupra oportunităţii textului referitor la infailibilitate, iar la 4 iulie dezbaterile s-au închis.

În 13 iulie 1870, s-a făcut o votare de probă pentru *Constitutio dogmatica prima,* care conţine capitolele referitoare la dogma primatului papal şi infailibilitatea papală: 1. *De apostolici primatus in beato Petro institutione;* 2. *De perpetuitate primatus beati Petri in Romanis pontificibus;* 3. *De vi et ratione primatus Romani pontificis;* 4. *De romani pontificis infailibile magisterio.*

Voturile de probă exprimate s-au distribuit astfel: 451, din 601, s-au pronunţat pentru infailibilitate; 88 contra ei şi 62 cerură modificări: *placet juxta modum.* Fiind vorba de proclamarea unei noi dogme, ea trebuia votată în unanimitate.

Înainte de votare, la 15 iulie, minoritatea conciliară opusă infailibilităţii făcu un ultim efort pentru împiedicarea aprobării ei; prin intermediul a şase prelaţi, s-a cerut papei să prevadă că infailibilitatea pontificală nu se va putea exercita decît cu acordul episcopatului dar intervenţia lor a rămas fără rezultat.

Văzînd aceasta, un număr de 60 de episcopi au scris papei, «din pietate filială» că ei vor părăsi Roma înainte de votul final, pentru a nu trebui să voteze *non placet* în faţa papei, într-o problemă care-l priveşte direct. Ceilalţi episcopi ai minorităţii au socotit că ameliorările aduse schemei şi explicaţiile date de episcopul Gasser din Tirol au îndepărtat obiecţiunile făcute şi se hotărîră să voteze textul final, referitor la primat şi infailibilitate, alături de ceilalţi episcopi.

În şedinţa a IV-a din 18 iulie 1870, se obţinu în fine votul final decisiv: 535 de episcopi votară pentru, iar doi contra (un italian şi un american).

Prin noua dogmă proclamată prin enciclica *Pastor Aeternus* din 18 iulie 1870, s-a acordat papei, nu numai *puterea supremă* în Biserica romano-catolică ci şi *infailibilitatea ex cathedra,* adică puterea spirituală supremă de a proclama în mod infailibil adevărul în materie de credinţă şi morală, iar aceasta *ex sese, non autem ex consensu Ecclesiae,* adică *de la sine, nu prin aprobarea Bisericii.* (C. Mirbt, *Quellen*

zur Geschichte des Papsttums und des Römischen Katholizismus, 4-e Auflage, Tübingen, 1924, p. 465—466).

Această nouă dogmă a *primatului papal* şi a *infailibilităţii papale* a fost impusă în Biserica romano-catolică ca articol de credinţă, cu toate că pînă azi se mai ridică proteste contra ei chiar şi din sînul Bisericii catolice.

Evenimentele politice, izbucnirea războiului franco-german la 19 iulie 1870, chiar a doua zi după proclamarea noilor dogme, oboseala Părinţilor conciliari şi căldura verii au împiedicat continuarea dezbaterilor conciliului. Mai rămăseseră încă 51 de teme de votat, din care cea mai mare parte nu fuseseră încă distribuite.

Corpul expediţionar francez trimis de împăratul Franţei, Napoleon III (1852—1870) să apere Vaticanul a fost rechemat în ţară, lăsînd statul papal fără apărare. La 1 septembrie 1870, armata lui Napoleon *III* a fost învinsă de Germania la Sédan, împăratul a fost luat prizonier, iar Adunarea naţională a Franţei declarîndu-l destituit, Imperiul francez îşi încheie astfel existenţa. Vaticanul nu mai avea acum un apărător politic sau militar.

La 20 septembrie 1870, trupele lui J. Garibaldi († 1882) intrară în Roma prin Porta Pia, iar naţionaliştii italieni anexară la regatul Italiei, sub regele Victor Emanuel II (1861—1878), ceea ce mai rămăsese din statul papal. Astfel s-a realizat unitatea politică a Italiei atît de dorită de toţi *italienii*.

În această situaţie, papa Pius IX a socotit că libertatea conciliului nu mai poate fi asigurată şi-l declară închis la 20 octombrie 1870.

E de remarcat că în timp ce puterea lumească a episcopului Romei dispărea de pe arena istoriei, prin unificarea politică a Statului italian în 20 sept. 1870, papa căuta compensaţii prin creşterea puterii sale spirituale, prin aprobarea dată de Părinţii Conciliului I Vatican *dogmei primatului* şi *infailibilităţii*, mărindu-se astfel, în chip exagerat şi fără temei puterea sa.

Papa Pius IX a excomunicat pe naţionaliştii italieni pentru desfiinţarea Statului papal, dar aceştia, în plin secol revoluţionar, nu s-au lăsat deloc impresionaţi de anatemele papale. Papa s-a declarat prizonier al Statului italian care totuşi i-a fixat, prin *Legea garanţiilor* din 15 mai 1871, noile condiţii de existenţă, destul de convenabile.

În condiţiile politice extrem de tulburi în care s-a făcut proclamarea *dogmelor primatului papal* şi a *infailibilităţii papale*, ea n-a făcut atunci prea mare zgomot. Ţările Europei erau preocupate atunci de alte probleme.

Papalitatea a ştiut să obţină, după închiderea conciliului I Vatican, semnăturile pentru noua dogmă şi ale ultimilor episcopi catolici care se mai opuneau încă: canonistul şi istoricul german episcopul Ch. J. Hefele († 1895), care semnă la 10 aprilie 1871, primatul Ungariei, Haynald care semnă la 15 septembrie 1871 şi primatul Croaţiei, J. G. Strossmeyer († 1905), care semnă la 25 decembrie 1872.

Prin noua dogmă a primatului şi infailibilităţii papale s-a schimbat şi deformat întreaga eclesiologie şi constituţie a Bisericii în dauna uni-

tăţii creştinismului, atît de dorită de toate Bisericile din lume. Plenitudinea puterii supreme o are acum, în Biserica romano-catolică, numai papa, iar episcopii şi preoţii sînt delegaţii lui.

Urmaşul lui Pius IX, papa Leon XIII (1878—1903), prin enciclica «*Satis cognitum*» din 29 iunie 1896, prezintă *dogma primatului* şi a *infailibilităţii papale* ca adevăr doctrinar şi articol de credinţă care, după părerea sa, «n-a introdus o opinie nouă ci a afirmat credinţa cea veche şi constantă a tuturor secolelor». În ciuda acestei afirmaţii se ştie bine că această dogmă n-a fost cunoscută în istoria Bisericii pînă la 1870, cînd a fost proclamată în Conciliul I Vatican. Ea a trecut de atunci şi în canoanele Bisericii romano-catolice.

2. Înfiinţarea Bisericii vechilor-catolici

După închiderea Conciliului I Vatican la 20 octombrie 1870 au început să răbufnească nemulţumirile contra noilor hotărîri dogmatice, unele mai curînd, altele mai tîrziu.

Prima a fost despărţirea de Roma a mai multor episcopi şi teologi catolici din Germania, Austria, Elveţia, Olanda, Anglia şi America.

Aşa a luat fiinţă, prin despărţirea unor episcopi şi clerici de Roma, în 1871, *Biserica vechilor-catolici,* sau *Biserica vetero-catolică.* Un rol deosebit la înfiinţarea acestei Biserici a avut profesorul de istorie din München, Ignaţiu Döllinger († 1890).

Noua Biserică s-a unit cu *Biserica de la Utrecht,* în Olanda, numită *Biserica jansenişti1or,* despărţită de Roma din 1724.

La primul Congres naţional al vechilor-catolici germani ţinut la München, între 22—24 septembrie 1871, Biserica vechilor-catolici s-a declarat *autocefală* şi s-a organizat aparte cu clerul, Liturghia şi Tainele ei, luînd ca model Biserica ortodoxă a Răsăritului. Noua Biserică a introdus autocefalia, sinoadele ca for suprem de conducere a Bisericii, participarea laicilor la conducerea Bisericii alături de clerici, limba maternă în cult, cumînecarea sub ambele forme : pîine şi vin ; totodată au suprimat celibatul clerului, nu numai al preoţilor de mir, ci şi al episcopilor, şi postul obligatoriu.

La al doilea congres, ţinut la Köln, în Germania, între 20 şi 21 septembrie 1872, Biserica vechilor-catolici şi-a ales ca prim episcop pe profesorul de la Bonn, J. H. Reinkens (1821—1896) care a fost hirotonit de episcopul jansenist de Deventer — Olanda, pentru a primi harul sacerdotal pe temeiul succesiunii apostolice.

Al doilea centru al vechilor-catolici a luat fiinţă la Berna, în Elveţia, avînd ca prim episcop pe Jacob Herzog († 1882), care a dat ajutor la înfiinţarea unei Facultăţi de teologie proprii, în 1874, pe lîngă universitatea din acest oraş. Paralel cu congresele naţionale, vechii-catolici au organizat şi *Conferinţe de unire* la Bonn, prima în 1874, a doua în 12—16 august 1875, la care a participat — alături de alte Biserici ortodoxe — şi Biserica Ortodoxă Română, fiind reprezentată atunci de episcopul Melchisedec Ştefănescu al Dunării de Jos (1865—1879) şi Ghenadie Ţeposu, fost episcop al Argeşului (1865—1868).

Altă Conferinţă de unire s-a ţinut la Luzern, tot în Elveţia, în 1882, la care au participat de asemenea delegaţi din partea Bisericii ortodoxe, fără ca problema unirii dintre cele două Biserici să poată fi atunci rezolvată.

La 24 septembrie 1889, Biserica vechilor-catolici din Germania, Olanda şi Elveţia s-a organizat în *Uniunea Internaţională a vechilor-catolici*, sau *Uniunea de la Utrecht*, la care au aderat în urmă şi alte Biserici vechi-catolice din Europa şi din America. Uniunea de la Utrecht şi-a ales ca organ suprem de conducere *Conferinţa internaţională-episcopală a vechilor-catolici*, care ţine pînă azi congrese din doi în doi ani, la care au participat şi participă şi Bisericile ortodoxe.

Decenii de-a rîndul, vechii-catolici au trăit zile grele în ţări şi provincii cu majorităţi catolice (Austria, Bavaria etc.), fiind supuşi regimului sectelor religioase. Din secolul XX, situaţia lor s-a ameliorat simţitor.

Numărul lor în diferitele ţări din lume se ridică la aproape un milion de credincioşi. Ei doresc să se unească cu Biserica ortodoxă a Răsăritului, cu care au avut încă de la început şi păstrează pînă azi raporturi dintre cele mai bune.

Revista oficială a vechilor-catolici se numeşte *Revue internationale de Théologie*, azi *Internationale Kirchliche Zeitschrift*, care apare la Berna, în Elveţia, din 1893, aducînd mari serivicii eforturilor de unire cu Biserica Ortodoxă.

3. Alte Biserici separate de Roma în secolul XIX

Mişcări similare cu Biserica vechilor-catolici au luat fiinţă în secolul XIX, în diferite state catolice, ca «Biserici naţionale»: în Austria, la sfîrşitul secolului XIX, a luat fiinţă *«Los-von-Rom Bewegung» = Mişcarea de desprindere de Roma*; în America de Nord, există o Biserică catolică poloneză separată, avînd şase episcopi şi aproape o jumătate de milion de credincioşi; altele există în Italia, Franţa şi Spania.

În Polonia există gruparea mistică a «Marianiţilor», în număr de peste 100 de mii, care doresc să se unească cu Biserica ortodoxă. Papa Pius X (1903—1914) i-a condamnat în 1904 şi 1906. În Cehoslovacia a luat fiinţă, din 1918, o Biserică romano-catolică cehă zisă «naţională».

Iată pe scurt consecinţele provocate de hotărîrile dogmatice ale Conciliului I Vatican din 1869—1870 în Biserica romano-catolică. Începînd cu anul 1870, episcopi şi teologi de seamă au părăsit catolicismul, cum a fost, bunăoară, Ignaţiu Döllinger († 1890), profesor renumit de istorie la München.

Din 1862 a părăsit Biserica Franţei, din pricina spiritului ultramontan al Vaticanului, vestitul istoric Vladimir Guettée († 1892), renumit abate francez din Paris, care a trecut la Ortodoxie. El a publicat mai multe lucrări, apreciate de Academia franceză ca: *Histoire de l'Eglise de France au XIX-e siècle*; *Histoire de l'Eglise Ancienne*, 7 *vol.*; *La Papauté schismatique ou Rome dans ses rapports avec l'Eglise Orientale*, Paris, 1863, reeditată în 1874; *La Papauté hérétique* şi revista

Union chrétienne, 1862—1893, creînd în Occident o atmosferă de simpatie faţă de Biserica ortodoxă.

O altă consecinţă mai depărtată a Conciliului I Vatican şi a spiritului prea catolic al Curiei romane va fi criza mişcării moderniste de la sfîrşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, despre care vom vorbi în alt loc.

BIBLIOGRAFIE

Conciliul I Vatican

J. Albergio, P. P. Ioannou, C. Leonardi, P. Prodi, H. Jerdin, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, Freiburg im Breisgau, Bâle, 1962; H. Denzinger, Cl. Bannwart, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. 32-a de A. Schönmetzer, Freiburg im Breisgau, 1963; Karl Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, 4-a Aufl., Tübingen, 1924, p. 461—466; *Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Vaticanum*, ed. L. Petit, J. B. Martin, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, t. XLI/49, Arnhem (Hollande) et Leipzig, 1923; t. L, ibidem, 1924; t. LI, ibidem, 1926; t. LII, ibidem, 1927, col. 1330—1334. Aici enciclica *«Pastor aeternus»*, promulgată în sed. a IV-a din 18 iulie 1870; t. LIII Ibidem, 1927; Studii: J. Mercier, *Vingt siècles d'histoire du Vatican*, Paris, 1976; Gustave Thils, *La primauté pontificale. La doctrine du Vatican I. Les voies d'une révision*, Gembloux, 1969; Francis Dvornik, *Histoire des conciles. De Nicée à Vatican II*. Traduit de l'américain par Soeur Jean-Marie. O. P., Nouvelle édition augmentée, Paris, Editions du Seuil, 1966; R. Metz, *Histoire des conciles*, Paris, 1964; Roger Aubert, *Vatican I.* (Histoire des conciles oecuméniques, nr. 12), Paris, 1964; Idem, *L'Ecclésiologie au concile du Vatican I*, în «Le Concile et les conciles», Chevetogne, 1960; C. Dumeige, *Histoire des Conciles oecuméniques*, Paris, 1963; H. Rondet, *Vatican I. Le concile de Pie IX. La préparation. Les méthodes de travail. Les schémas restés en suspension*, Paris, 1962; Idem, *Vatican I*, Paris, 1962, 220 p.; Leone Dehon, *Diário del Concilio Vaticano I a cura di Vincenzo Carbone*. Roma, 1962; H. J. Margull, *Die ökumenischen Konzile der Christenheit*. Stuttgart, 1961; F. Dvornik, *The General Councils of the Church*, London, 1961; H. Jedin, *Brève histoire des conciles*, Paris, 1960; L. Beauduin, *L'Unité de l'Eglise et le concile du Vatican*, în «Eglise et Unité» (Coll. Catholicité), Lille, 1948, p. 11—56; C. Buttler—H. Lang, *Das Vatikanische Konzil. Seine Geschichte von innen geschildert in Bischof Ullathornes Briefen*, dritte Aufl., München, 1933; C. Buttler, *The Vatican Council*, London, 1830; E. Campana, *Il Concilio Vaticano I*, în două părţi, Lugano, 1926; P. Mourret, *Le concile de Vatican d'après des documents inédits*, Paris, 1925; Idem, *Le concile de Vatican*, Paris, 1919; Hrys. Papadopoulos, Τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη. Atena, 1930.

Pentru papa Pius II

R. Aubert, *Le pontificat de Pie IX*, 1846—1878, Paris, 1964; Idem, *Le pontificat de Pie IX* (Histoire de l'Eglise sous la direction de Aug. Fliche et V. Martin, t. XXI), Paris, 1952; Ch. Pouthas, *Le Pontificat de Pie IX*, Paris, 1954; E. S. Hales, *Pio IX. A Study in European Politics and Religion in the XIXth. century*, London, 1954.

Pentru infailibilitatea papală

Hasler, August Bernhardt, *Die Unfehlbarkeitsdefinition des Ersten Vatikanischen Konzils und die Geschichtswissenschaft*, Stuttgart, 1976; B. Tierney, *Origines of papal infaillibility 1150—1350*. Leiden, 1972, 308 p.; H. Küng, *Infaillible? Une interpellation* (Unfehlbar? Eine Frage), 1970, Trad. par H. Rochais, Paris, 1971; *L'Infaillibilité. Son aspect philosophique et théologique* par: E. Castle. S. Cotta, V. Mathieu, K. Rahner etc., Paris, 1970, 584 p.

În limba română:

Pr. M. Neamţu, *Controversă între catolici asupra infailibilităţii în Biserica Romană*, în «Mitropolia Olteniei», XXV (1973), nr. 7—8, p. 681—684; Viorel Ioniţă, *Conciliul I de la Vatican şi consecinţele lui pentru Biserica romano-catolică*, în «Mi-

tropolia Ardealului», XVII (1972), nr. 7—8, p. 560—571; Pr. Prof. D. Stăniloae, *Doctrina catolică a infailibilității la primul și al doilea Conciliu Vatican*, în «Ortodoxia», XVII (1965), nr. 4, p. 459—492; Pr. Prof. P. Deheleanu, *Erezia primatului papal. Ce învață catolicii și ce spune Biblia*, în «Ortodoxia», I (1949), nr. 2—3, p. 143—170; Diac. H. Cojocaru, *Este primatul lui Petru un privilegiu de drept divin după Noul Testament?*, Sibiu, 1940.

Pentru Biserica Vechilor-Catolici

Mitropolitul Maximos al Sardelor, Παλαιοκαθολικισμὸς καὶ Ὀρθοδοξία, ed. 2-a, Atena, 1966; Urs Kury, *Die Altkatolische Kirche, ihre Geschichte, ihre Lehre, ihr Anliegen*, Berna, 1966; D. Clément Lialine, *Vieux-catholiques et orthodoxes en quête d'une union depuis trois quarts de siècle*, în «Istina», 1958, nr. 1, p. 22—56; J. Karmiri Ὀρθοδοξία καὶ Παλαιοκαθολικισμός, Atena, 1936; E. Lagerwey, *Die Niederländische Altkatholische Kirche*, în col. «Ekklesia», t. III/11, Gotha, 1935, p. 54—64; A. Kûry, *Die Christkatholische Kirche der Schweitz*, în col. «Ekklesia», t. III/11, Gotha, 1935, p. 65—74; E. Kreuzer, *Die Altkatholische Kirche in Deutschland*, în col. «Ekklesia», t. III/11, Gotha, 1935, p. 73—83; A. Kûry, *Die Beziehungen des Alkatholizismus zur Anglikanischen und Orthodoxen Kirche*, în col. «Ekklesia», t. III/11, Gotha, 1935, p. 97—98.

În limba română:

Mărturisirea de credință» a Conferinței internaționale de la Utrecht și Berna, trad. de Pr. Ion Săbăduș în «Ortodoxia», XXIII, (1971), nr. 4, p. 650—657; Pr. Prof. Ioan G. Coman, *Biserica ortodoxă și Biserica veche-catolică*, în «Mitropolia Banatului», XVII (1967), nr. 4—6, p. 244—258; Idem (Coman), *Biserica ortodoxă și Biserica veche-catolică. Privire asupra raporturilor dintre ele pe o perioadă de circa un secol (1874—1966)*, în «Mitropolia Banatului», XVIII (1967), nr. 4—6, p. 237—262; Pr. Prof. M. Chialda, *Situația actuală a Bisericilor vechi-catolice*, în «Ortodoxia» XVIII (1966), nr. 4, p. 625—627; Idem, *Încercările de apropiere între Biserica ortodoxă și Biserica vechilor-catolici*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 3, p. 319—356; Doctorand Ioan Săbăduș, *Canonicitatea ierarhiei de la Utrecht*, în «Ortodoxia» XX (1968), nr. 1, p. 62—73; Diac. Doctorand Miron V. Mihuț, *«Aspectul canonic al raporturilor Bisericii ortodoxe cu Biserica veche-catolică»*, în «Ortodoxia», XIX, (1967), nr. 3, p. 366—380; Diacon Anatolie Lefter, *Biserica vechilor catolici și Biserica ortodoxă*, în «Mitropolia Ardealului» XI (1966), nr. 9—10, p. 604—629; Pr. Prof. Liviu Stan, *Ortodoxia și vetero-catolicismul*, în «Mitropolia Olteniei», XIII (1961), nr. 7—9, p. 635—644.

Biserica romano-catolică și Orientul creștin. Misiunile catolice *

1. Atragerea Bisericilor ortodoxe la catolicism prin enciclici papale

După Revoluția Franceză din 1789, Biserica romano-catolică, strîmtorată de protestantism și de Biserica anglicană în vestul și nordul Europei, s-a străduit pe toate căile și prin toate mijloacele spre a cîștiga în Răsărit, în dauna Bisericii ortodoxe, ceea ce pierduse în Apus. În tendința ei de dominare și expansiune spre Orient, Biserica romano-catolică s-a sprijinit îndeosebi pe puterile catolice, Franța și Imperiul austro-ungar, precum și pe Bisericile unite cu Roma, smulse prin avantaje și alte momeli atrăgătoare Bisericilor ortodoxe.

Odată cu marele avînt dat activității misionare catolice în secolul XIX, papa Grigorie XVI (1831—1846) a acordat o deosebită atenție *«convertirii ortodocșilor»*, uitînd el că Biserica ortodoxă nu poate fi o *«terra missionis»*, deoarece, dintre toate Bisericile din lume, ea este

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

cea mai veche şi singura care a păstrat adevărul integral încredinţat ei de Domnul Iisus Hristos.

Urmaşul său, papa Pius IX (1846—1878) înfiinţă încă de la începutul pontificatului său, în 1847, un patriarhat latin pentru Ierusalim şi Palestina, cu obligaţia ca patriarhul ales, preotul genovez Giuseppe Valerga, să rezide permanent acolo, cu misiunea de a întreţine vie propaganda între ortodocşi pentru catolicism.

În anul următor, a invitat Bisericile ortodoxe la unire cu Roma prin enciclica «*Ad Orientales, in Suprema Patrie Sede*», din 6 ianuarie 1848, pentru a realiza, cum gîndea el, «*întoarcerea Orientului prin orientali*».

Enciclicei «*Ad Orientales*» i-au răspuns cu demnitate patriarhii şi ierarhii Răsăritului, în frunte cu patriarhul ecumenic Antim VI (1845—1848; 1853—1855), printr-o lungă şi documentată *Scrisoare*, în 6 mai 1848, cu titlul: *Epistola enciclică a Bisericii una, sfîntă, universală şi apostolică*, combătînd documentat erorile şi inovaţiile dogmatice introduse de Biserica romano-catolică de la schisma din 1054 pînă atunci.

Combătînd astfel tendinţa episcopilor Romei de a introduce dogme noi în Biserică, ierarhii Răsăritului scot în relief că «*la noi* — în Biserica ortodoxă, — *n-au putut nici sinoadele să introducă lucruri noi, pentru că apărătorul religiei este însuşi corpul Bisericii, adică poporul însuşi, care vrea ca credinţa să rămînă veşnic neschimbată şi la fel ca a Părinţilor săi..*» (cap. XVII).

În acţiunea de atragere a Bisericii ortodoxe la catolicism, papa Pius IX s-a servit de concursul neprevăzut al unui aventurier confesional, Iacob G. Pitzipios, profesor grec la şcoala Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol (1800—1805), care, în urma unei neînţelegeri cu patriarhul Calinic IV (1808—1809) deveni un apărător înfocat al unirii cu Roma. Iacob Pitzipios a propus papei Pius IX un plan de unire a Bisericilor şi a înfiinţat, la 12 octombrie 1853, *Societatea Orientală pentru unirea tuturor creştinilor din Orient*, aprobată de papă în 1855. Apoi, sub auspiciile Sacrei Congregaţii *De propaganda fide*, înfiinţată în 1622 de papa Grigorie XV (1621—1623), Iacob Pitzipios publică lucrarea *L'Eglise Orientale*, Roma, 1855, socotită atunci manual normativ pentru promovarea unirii cu ortodocşii.

Dar cum Pitzipios s-a lămurit repede asupra intenţiilor şi scopurilor papale în Răsăritul ortodox, renunţă la catolicism şi scrise acum contra «romanismului», lucrarea *Le Romanisme*, Paris, 1860, pe care o socotea de acum înainte «un nou testament politic».

Răsăritenii s-au îndepărtat şi mai mult de Roma papală cînd au luat cunoştinţă că papa Pius al IX-lea a proclamat la 8 decembrie 1854 dogma *Immaculata conceptio Beatae Mariae Virginis* — *Imaculata concepţie a Sfintei Fecioare Maria*, prin care afirmă că Sfînta Fecioară s-a născut fără păcatul originar, inovaţie dogmatică străină Ortodoxiei.

Întoarcerea lui Iacob Pitzipios la Ortodoxie făcu pe papa Pius IX să înfiinţeze o altă organizaţie care să lucreze pentru unirea Bisericilor potrivit cu interesele catolicismului. Prin «breve»-le: «*Romani pontifices*», din 6 ianuarie 1862 şi «*Amantissimus humani generis Redemp-*

toris», din 8 aprilie 1863, Pius IX înfiinţă pe lîngă Sacra Congregaţie *«De propaganda fide»*, o secţie specială numită *«Pro negotiis ritus orientalibus»*, care să se ocupe cu problemele ritului oriental, secţie care a fost menţinută şi de papii următori.

La invitaţia făcută răsăritenilor de papa Pius IX spre a participa la lucrările Concilului I Vatican din 1869—1870, ortodocşii au refuzat cu demnitate, răspunzînd că acest conciliu priveşte exclusiv Biserica romano-catolică.

Reîntoarcerea Răsăritului la Roma a fost şi idealul pontificatului papei Leon XIII (1878—1903), cum rezultă din enciclicile şi actele sale. Astfel, pentru a atrage pe slavii ortodocşi la catolicism, prin enciclica *Grande munus*, din 30 septembrie 1880, Leon al XIII-lea a proclamat drept sfinţi catolici pe sfinţii Kiril († 879) şi Metodiu († 885), «Apostolii slavilor». Spre a arăta preţuirea sa faţă de cultul Bisericii ortodoxe, papa Leon al XIII-lea, la 12 aprilie 1881, prin decretul *Orientalium Ecclesiarum ritus*, a restabilit ritul bizantin în mînăstirea catolică Grottaferrata de lîngă Roma. Apoi, în anul următor, la 10 iunie 1822, prin scrisoarea apostolică *«In supremo»*, suprimă titlul onorific dat unor episcopi catolici care-şi exercitau funcţia lor *«in partibus infidelium»*, în ţările ortodoxe. De asemenea, spre a fi pe placul ortodocşilor, în 1890, a proclamat ca sfînt catolic pe Sfîntul Ioan Damaschin († 749).

În enciclica *Praeclara gratulationis*, din 20 iunie 1894, Leon XIII invita pe creştinii din Răsărit «să se întoarcă la Roma», iar ca întoarcerea să fie cît mai agreabilă ortodocşilor, în enciclica *«Orientalium dignitas»*, din 30 noiembrie 1894, vorbea de păstrarea riturilor răsăritene, periclitate — zicea el — de abuzurile misionarilor latini. Cu toate mustrările adresate acestor misionari latini, nu se sfia totuşi să numească pe ortodocşi «eretici».

Enciclicei *«Orientalium dignitas»* i-a răspuns documentat patriarhul de Constantinopol Antim VII (1895—1896), în 1895, printr-o *Enciclică sinodală*, în care accentuează: «Biserica noastră ortodoxă este gata să primească orice propunere de unire, numai dacă episcopul Romei va îndepărta pentru totdeauna multele şi diferitele inovaţii neevanghelice introduse în Biserica sa şi se va întoarce pe terenul celor şapte Sinoade ecumenice».

Prin enciclica *«Christi nomen»*, din 24 decembrie 1894, papa Leon al XIII-lea recomanda instruirea clerului catolic «pentru readucerea răsăritenilor în staulul Romei», iar printr-un motu proprio *«Optatissime...»* din 19 martie 1895, a creat o comisie de cardinali, prezidată de el însuşi, pentru «revenirea» creştinilor ortodocşi la Roma.

De asemenea, prin enciclica *«Satis cognitum»*, din 29 iunie 1896, papa Leon XIII cerea ortodocşilor «să revină la Roma».

A fost primul papă care, prin acel *breve: «Provide matris»*, din 5 mai 1895, şi prin enciclica *«Divini illud mundi»*, din 9 mai 1897, a propus o rugăciune pentru unitatea creştinilor.

Problema unirii creştinilor a preocupat atunci şi Ortodoxia, cum se vede din enciclica patriarhului ecumenic Ioachim III (1878—1884; 1901—1912), trimisă Bisericilor ortodoxe.

Papa Pius X (1903—1914) s-a ocupat mai puţin de problema unirii răsăritenilor cu Roma decît înaintaşul său.

Această preocupare s-a intensificat sub pontificatul papei Benedict XV (1914—1922), care, prin *motu proprio*: «*Dei providentis*», din 1 mai 1917, a transformat secţia *Pro negotiis ritus orientalis* din Congregaţia pentru propagandă, în *Congregatio pro Ecclesia orientali*, iar printr-un alt *motu proprio*, «*Orientis catholicis*», din 15 octombrie 1917, a creat *Institutum pontificium orientale* = *Institutul pontifical oriental*, cu scopul «de a promova apropierea dintre Răsărit şi Apus şi a dezvolta cunoaşterea, interesul şi înţelegerea faţă de creştinătatea răsăriteană prin învăţămînt şi publicaţii la nivel universitar». El a propus ca ortodocşii să nu mai fie numiţi «schismatici».

După primul război mondial (1914—1918), problema unirii Bisericilor a fost din nou în preocuparea Patriarhiei Ecumenice. Astfel, mitropolitul Dorotei de Brusa, locţiitor de patriarh ecumenic, a propus în ianuarie 1920, printr-o *Enciclică Sinodală* trimisă tuturor Bisericilor creştine din lume, să renunţe la polemicile lor confesionale şi la prozelitism, pentru a se putea realiza astfel o mai strînsă colaborare şi înţelegere între ele.

Papa Pius XI (1922—1939) s-a străduit, dar fără succes, să aducă pe ortodocşi, cum pretindea el, la «staulul Romei».

Astfel, într-o scrisoare, *Equidem Verba*, din 21 martie 1924, adresată benedictinilor, el invita să acţioneze «pentru lucrarea de restaurare unionistă».

În enciclica «*Quam primas*», din 11 decembrie 1925, prin care papa Pius XI instituia sărbătoarea lui *Hristos-Rege*, vorbind despre regalitatea lui Hristos, enunţa principiile ierocraţiei papale, care confirmă ideea de dominaţie şi expansiune în lume a catolicismului.

Cu România, papa Pius XI a încheiat, la 10 mai 1927, un concordat, ratificat la 7 iulie 1929, cel mai dezvoltat şi mai complet, în comparaţie cu alte concordate, care a fost denunţat de statul român la 18 iulie 1948.

Pentru a face dovada de simpatie faţă de ortodocşi, papa Pius XI se exprima, la 9 ianuarie 1927, astfel: «Nu se cunoaşte îndeajuns — spunea el la *Federaţia catolicilor universitari italieni*, despre creştinii din Orient — tot ce se află preţios, bun şi creştinesc în resturile vechiului adevăr catolic. Bucăţile desprinse dintr-o rocă auriferă conţin şi ele aur. *Vechile creştinătăţi ale Orientului păstrează o atît de adevărată sfinţenie, încît ele merită nu numai respectul, ci întreaga noastră simpatie*». Numai că papa Pius XI nu voia să recunoască faptul că *Bisericile ortodoxe ale Răsăritului nu sînt «bucăţi desprinse dintr-o rocă», ci sînt însăşi roca*, adică Biserica cea adevărată a lui Hristos.

Prin enciclica «*Rerum orientalium*», din 8 septembrie 1928, papa Pius XI lansa metoda zisă «psihologică» pentru convingerea ortodocşilor spre a se întoarce la Roma.

Succesorul său, papa Pius XII (1939—1958), prin enciclica «*Summi pontificatus*», din 20 octombrie 1939, considera că necatolicii sînt în afara trupului lui Hristos, identificat cu Biserica Romei, şi cerea reîntoarcerea lor în «staulul lui Petru».

Această reîntoarcere a continuat s-o pretindă şi prin enciclicele *«Mystici corporis Christi»*, din 29 iunie 1943, şi *«Orientales Ecclesiae decus»*, din 9 aprilie 1944, publicată cu ocazia aniversării Sfîntului Kiril († 444), patriarhul Alexandriei.

La 1 noiembrie 1950, papa Pius XII a proclamat o nouă dogmă: *«Assumptio corporis beatae Mariae Virginis in coelum»* = *Înălţarea cu trupul la cer a Sfintei Fecioare Maria*, mărind astfel numărul deosebirilor dogmatice dintre Biserica Ortodoxă şi Biserica Romano-Catolică, fapt care a nemulţumit pe ortodocşi, deoarece făcea din Sfînta Fecioară o «corredemptrix» (= *împreună mîntuitoare* cu Hristos) a neamului omenesc. Biserica Ortodoxă respinge această nouă dogmă căci, după cuvîntul Sfîntului Apostol Pavel, *«Unul este mijlocitorul între Dumnezeu şi oameni: Cel ce S-a făcut om, Hristos Iisus* (I Tim. II, 15). Dacă s-ar admite această dogmă, în loc de un Mîntuitor, am avea doi.

În cinstea Sfintei Fecioare Maria, papa Ioan Paul al II-lea (1978) a publicat la 25 martie 1987 enciclica *«Redemptoris Mater»*, pentru a sărbători în Biserica romano-catolică anul marial.

Prin enciclica *«Sempiternus Rex»*, din 8 septembrie 1951, publicată cu ocazia aniversării a 1500 de ani de la Sinodul al IV-lea ecumenic din Calcedon (451), papa Pius XII insista asupra «bogatei surse de binefaceri pe care ar procura-o întoarcerea Răsăritului la Biserica Romei, pentru folosul comun al creştinătăţii». Această enciclică, ca şi altele din trecut, prin tonul ei neirenic şi neecumenic, a iritat Biserica ortodoxă.

2. **Alte mijloace ale catolicilor pentru atragerea ortodocşilor la unirea cu Roma** *au fost: politice, culturale, materiale*, evenimentele favorabile, ca şi situaţiile grele în care s-au aflat unele dintre Bisericile ortodoxe.

Astfel, pe la 1860, au reuşit să atragă la catolicism cîteva mii de bulgari, cărora papa Pius IX le numi un arhiepiscop în persoana lui Iosif Sokolsky pe care apoi poliţia rusă ţaristă l-a dus, la 18 iunie 1860, la Odesa şi l-a ţinut sechestrat într-o mînăstire din Rusia.

În 1906, arhiepiscopul latin din Sofia (Bulgaria), care n-avea jurisdicţie decît peste cîteva mii de bogomili convertiţi, propuse statului bulgar trecerea la catolicism.

În timpul ocupaţiei hitleriste a Croaţiei (1941—1944), condusă atunci de Ante Pavelici, catolicii fanatici din Croaţia s-au dedat la duritâţi nemaicunoscute faţă de credincioşii ortodocşi din Istria şi de la graniţa Croaţiei cu Serbia, pentru că nu voiau să treacă la catolicism.

O intensă propagandă au desfăşurat romano-catolicii în ţările ortodoxe prin institute şi şcoli de toate gradele. Astfel, chiar înainte de sfîrşitul primului război mondial (1914—1918), papa Benedict XV (1914—1922) a înfiinţat la Roma, la 15 oct. 1917, cum am mai arătat, *Institutum Pontificium Orientale*, pe care l-a pus sub conducerea benedictinilor, apoi a iezuiţilor, anexîndu-l *Institutului biblic pontifical* cu menirea de a promova opera unirii prin studii şi publicaţii. Pentru rutenii uniţi cu Roma în 1596, la Brest-Litowsk, Curia romană înfiinţă un *Collegium Ruthenicum*, deschis la 1897.

La 15 august 1921, Benedict XV a înfiinţat un Institut special pentru ruşi — *Russicum* —, iar la 20 iunie 1925 a instituit *Comisia «Pro Russia»*, declarată autonomă la 6 aprilie 1930 şi trecută apoi, la 21 decembrie 1934, la Congregaţia afacerilor bisericeşti extraordinare. În 1932, papa Pius XI (1922—1939) a înfiinţat un Colegiu pentru ruteni sau ucraineni. La Roma funcţionează, de asemenea, colegii pentru greci şi români, fiind socotite ca «pepiniere pentru apostolii acestor neamuri» spre a atrage pe ortodocşi la catolicism. La Grottaferrata, catolicii au înfiinţat un seminar greco-albanez, din 1918.

La Roma, s-a ţinut, între 2—6 mai 1937, primul *Congres internaţional pentru Orientul creştin*, în care s-au făcut constatări şi propuneri referitoare la intensificarea propagandei unioniste în Orientul creştin.

Congregaţia assompţioniştilor, înfiinţată în 1880, s-a străduit pentru ciştigarea Răsăritului ortodox prin şcoli cu internate şi capele, prin ajutoare materiale şi prin organizarea de pelerinaje. Romano-catolicii au înfiinţat şi multe alte congregaţii şi mînăstiri, iar misionarii catolici din Răsărit, pentru a atrage pe ortodocşi, au adoptat practicile ortodoxe : barba, costumul preoţesc, împărtăşirea sub ambele forme etc.

Asompţioniştii au editat din 1897 revista *«Echos d'Orient»*, condusă de Institutul francez de înalte studii bizantine, avînd sediul în 1937 la Kadi-Keuy (Calcedon), după aceea la Bucureşti, apoi la Paris.

În Apus, a activat, îndeosebi printre ruşii ortodocşi, gruparea benedictinilor din Belgia, sub conducerea lui Dom Lambert Beauduin, care a înfiinţat în 1925 mînăstirea Amay-sur-Meuse, în Belgia, transferată apoi, în 1939, la Chevetogne, unde se află şi azi. Din aprilie 1926, aceştia publică revista *Irénikon*, care se consacră problemei unirii Bisericilor.

Se aud, e drept, mai rar, şi unele voci de preţuire adevărată faţă de Biserica ortodoxă. Astfel, Fr. Heiller, cunoscut istoric şi dogmatist german, într-o comunicare din august 1928, cu titlul *Mişcări religioase în catolicismul roman actual*, afirma că Biserica romano-catolică trebuie să ajungă să recunoască «harismele proprii ale Bisericilor răsăritene şi evanghelice», care, împreună cu Biserica romano-catolică, să ajute la binele Bisericii universale. De aceea, acţiunea de unire a Bisericilor trebuie să tindă la o apropiere a *corpurilor eclesiastice*, şi nu la un prozelitism individual care este păgubitor tuturor Bisericilor. Pentru aceasta trebuie să se depăşească obstacolele create de hotărîrile dogmatice proclamate în Conciliul I Vatican din 1870 şi, bineînţeles, adăugăm noi, trebuiesc înlăturate şi piedicile create de hotărîrile dogmatice ale Conciliului II Vatican (1962—1965).

Cel care prin studiile şi publicaţiile sale arată faţă de Biserica ortodoxă un «suflet frăţesc» şi «un spirit irenic» e cunoscutul dogmatist francez Y. M. Congar, care scoate în evidenţă rudenia de credinţă dintre Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică, exprimîndu-se astfel : *«Cu creştinii din Orient, într-adevăr, aproape totul ne este comun. Sîntem, orice ar fi, din aceeaşi familie, căci avem aceiaşi Părinţi şi mîncăm aceeaşi pîine : nu numai Euharistia ne este comună, ci toate Tainele, cultul Sfintei Fecioare şi al sfinţilor, succesiunea apostolică în episcopat, tradiţia ascetică şi mistică, formele rugăciunii... Cît priveşte dogmele,*

cele principale ne sînt, într-adevăr, comune; deosebirile noastre în cîteva din ele nu sînt, cel mai adesea, de natură să facă imposibilă unitatea în credinţă şi mulţi sînt de acord că singurul punct, într-adevăr decisiv, e acela al primatului roman» (Y. M. Congar, *Chrétiens désunis. Principes d'un oecuménisme catholique*, Paris, 1937, p. 250).

În general, însă, cu toate metodele folosite, propaganda catolică în Răsăritul ortodox n-a înregistrat rezultatele aşteptate. Chiar romano-catolicii au recunoscut aceasta în 1939, cînd au sărbătorit 500 de ani de la conciliul unionist de la Ferrara—Florenţa (1438—1439).

Prin metodele lor vechi sau noi, oricît de bogat au fost susţinute pe plan politic, cultural şi financiar, romano-catolicii n-au făcut decît să irite şi mai mult spiritele şi să răcească raporturile normale dintre cele două Biserici. Zîzania strecurată de Roma papală între fraţii de credinţă ortodoxă, prin *uniaţie*, a întărit şi mai mult sentimentul de preţuire al credincioşilor din Răsărit faţă de Ortodoxie, în Polonia, Ucraina, Rusia-subcarpatică şi România.

3. Noile relaţii dintre Biserica romano-catolică şi Biserica ortodoxă

Este drept că, sub papa Ioan XXIII (1958—1963) care cunoştea bine Ortodoxia, ca fost nunţiu papal la Sofia, între 1925—1937, apoi delegat apostolic în Turcia şi Grecia, între 1937—1944, raporturile dintre cele două Biserici cunosc o dezvoltare mai normală, favorabilă dialogului teologic. Astfel, mitropolitul Iacob de Malta a făcut o vizită papei Ioan XXIII, în numele patriarhului Atenagora I (1949—1972) de Constantinopol, la 14 februarie 1959, prima vizită oficială făcută de un ierarh din partea Patriarhiei Ecumenice după schisma din 16 iulie 1054.

În 5 iunie 1960, papa Ioan XXIII a creat prin *motu proprio*: *«Superno Dei nutu...»*, *Secretariatul pentru unitatea creştină*, cu scopul expres ca «cei separaţi de acest scaun apostolic (Roma), să găsească mai uşor calea pentru rezolvarea problemei unităţii».

Problema unirii Bisericilor s-a discutat şi în cele trei Conferinţe panortodoxe de la Rodos, în 1961, 1962 şi 1964.

Astfel, Conferinţa I-a de la Rodos, din 24 septembrie — 1 octombrie 1961, a hotărît «cultivarea de raporturi în spiritul dragostei lui Hristos cu Biserica romano-catolică».

Conferinţa a doua de la Rodos, 24—29 septembrie 1962, a hotărît, în principiu, iniţierea unui dialog pe picior de egalitate între Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică.

Unele Biserici ortodoxe, în frunte cu Patriarhia Ecumenică de Constantinopol, au trimis observatori la cele patru sesiuni ale Conciliului II Vatican (1962—1965).

După sesiunea a doua a Conciliului II Vatican, 29 septembrie — 4 decembrie 1963, a avut loc, la 4—6 ianuarie 1964, întîlnirea istorică de la Ierusalim dintre patriarhul Atenagora I al Constantinopolului şi papa Paul VI, care au discutat asupra posibilităţilor de apropiere dintre cele două Biserici. Urmarea concretă a acestei întîlniri a fost ridicarea anatemelor din 16 şi 20 iulie 1054, care s-a făcut printr-o declaraţie

comună din partea patriarhului Atenagora I şi a papei Paul VI, la închiderea Conciliului II Vatican, în ziua de 7 decembrie 1965, citită concomitent în biserica Sfîntul Petru din Roma şi în catedrala Sfîntul Gheorghe din Constantinopol.

La doi ani după închiderea Conciliului II Vatican, a avut loc vizita papei Paul VI, în 25—26 iulie 1967, la Constantinopol şi Efes, urmată, ca răspuns, de vizita patriarhului Atenagora I, între 26—28 octombrie 1967, la Roma. Aceste vizite au contribuit într-o mare măsură la ameliorarea raporturilor dintre cele două mari şi vechi Biserici ale creştinătăţii.

La întrunirea Comisiei pan-ortodoxe de la Chambésy—Geneva, dintre 20—28 august 1968, s-a instituit o comisie sinodală pan-ortodoxă specială pentru începerea dialogului cu Biserica romano-catolică.

La rîndul său, papa Paul VI a creat, la 14 decembrie 1975, o comisie teologică specială din partea Bisericii romano-catolice pentru pregătirea dialogului cu Biserica ortodoxă. În anul următor, 1976, Comisia preconciliară pan-ortodoxă, creată în ianuarie 1976 de patriarhul ecumenic Dimitrie, a recomandat instituirea unei Comisii teologice interortodoxe în vederea pregătirii dialogului teologic cu Biserica romano-catolică. Comisia specială interortodoxă s-a întrunit la Chambésy — Geneva în două sesiuni, 21 şi 25 iunie şi 14 şi 18 noiembrie 1977, spre a discuta punctele de apropiere dintre Biserica Ortodoxă şi Biserica romano-catolică.

Între 27 martie şi 1 aprilie 1978 s-a întrunit la Roma prima reuniune a grupului mixt de coordonare ortodox şi romano-catolic pentru a discuta întocmirea unui plan comun pentru începerea dialogului teologic dintre cele două mari Biserici («Biserica Ortodoxă Română», anul XCVI, 1978, nr. 7—8, p. 710; «Episkepsis», 10 (1979), no. 203, 1 février, poz. 4).

Papa Paul VI a încetat din viaţă la 6 august 1978. Succesorul său, Ioan Paul I, a fost instalat la 3 septembrie şi a decedat la 29 septembrie 1978.

La 16 octombrie 1978, conclavul celor 111 cardinali întruniţi în cetatea Vaticanului a ales Papă pe arhiepiscopul polonez de Krakovia, Carol Wojtyla, sub numele de Ioan-Paul II, care a fost întronizat în mod solemn la 22 octombrie 1978, fiind primul papă de origine poloneză pe Scaunul Romei, fapt care a bucurat foarte mult poporul polonez, în majoritate de religie romano-catolică.

Noul papă, pînă la alegerea sa ca şef suprem al Bisericii romano-catolice din întreaga lume, şi-a desfăşurat activitatea ca arhiepiscop de Krakovia, în Polonia care numără în hotarele sale peste un milion de ortodocşi, încît cunoaşte foarte bine relaţiile dintre ortodocşi şi romano-catolici şi se speră ca acestea să devină şi mai strînse, iar în final să se ajungă la unirea celor două mari Biserici. În acest scop, Papa Ioan Paul al II-lea a făcut o vizită în Turcia, între 28 şi 30 noiembrie 1979, fiind primit în ziua de 29 noiembrie de preşedintele Turciei şi de guvernul turc, iar în ziua de 30 noiembrie, fiind primit în catedrala Patriarhiei Ecumenice, la Constantinopol, de Sanctitatea Sa Pa-

triarhul Ecumenic Dimitrios I (întronizat la 16 iulie 1972, decedat la 4 oct. 1991).

Scoţînd în relief natura raporturilor frăţeşti dintre cele două mari Biserici, papa Ioan Paul II a declarat că vizita sa se situează pe linia deschiderii iniţiate de papa Ioan al XXIII-lea, continuată apoi în chip strălucitor de predecesorul său, papa Paul al VI-lea, care a vizitat Ţara Sfîntă între 4—6 ianuarie 1964, unde s-a întîlnit cu patriarhul Atenagora I, apoi a vizitat Patriarhia de Constantinopol, în zilele de 25 şi 26 iulie 1967. Vizita sa la Patriarhia Ecumenică, — a declarat papa Ioan Paul al II-lea — «demonstrează importanţa pe care Biserica romano-catolică o acordă dialogului teologic care va începe cu Biserica ortodoxă. Trebuie să refacem contextul înainte de a reface împreună textele. Această perioadă a fost pe drept numită dialogul dragostei. Acest dialog a permis luarea de cunoştinţă a profundei comuniuni care ne uneşte deja şi face ca noi să ne putem privi şi trata ca Biserici surori».

Ca răspuns la cuvîntarea Papei Ioan Paul al II-lea, Patriarhul ecumenic Dimitrios a declarat, între altele, că cele două Biserici «intră într-o fază nouă a confraternităţii noastre, o fază serioasă şi importantă, al cărei rezultat va influenţa întregul nostru mers spre scopul vizat, *unitatea. Noi intrăm în faza dialogului teologic oficial între cele două Biserici : romano-catolică şi ortodoxă*».

După aceste declaraţii, Patriarhul ecumenic Dimitrios I a anunţat crearea a două comisii teologice de către cele două Biserici, care, sub forma unei *Comisii teologice mixte ortodoxo-catolică*, va începe dialogul teologic.

În *Declaraţia comună*, dată cu acest important prilej, Sanctităţile lor au scos în relief că «acest dialog teologic are ca scop nu numai progresul pentru *restabilirea deplinei comuniuni între Bisericile surori romano-catolică şi ortodoxă, ci şi contribuţia la dialogurile multiple care se vor desfăşura în lumea creştină, în căutarea unităţii sale*» (L'Osservatore Romano», nr. 49 (1954) din 4 dec. 1979, în limba franceză).

Comisia mixtă ortodoxo-catolică pentru dialogul teologic s-a întrunit între 29 mai — 4 iunie 1980, în insula Rodos, spre a discuta deosebirile dogmatice, cultice şi canonice dintre cele două mari Biserici. O nouă întrunire a fost programată pentru luna mai 1981 la Regensburg, în Germania apuseană («S.O.P.», nr. 47, aprilie 1980, şi «Biserica Ortodoxă Română», 1980, nr. 5—6, p. 265).

E de dorit ca apropierea şi colaborarea dintre cele două mari ramuri ale Bisericii universale să crească şi mai mult, spre a se ajunge la unitatea care a existat în primul mileniu creştin, pînă la schisma din 16 iulie 1054, cînd nu se făcea deosebire între Biserica de Răsărit şi Biserica de Apus, deoarece credinţa era una şi aceeaşi. Pentru aceasta, spre a se ajunge la unirea celor două Biserici, e nevoie de o deschidere mai largă şi de colaborarea pe picior de egalitate, aşa cum, pe bună dreptate, scrie dogmatistul Hans Küng (n. 1928) : «Nu poate fi vorba de «întoarcere» numai pentru «alţii», ca şi cînd noi n-am avea nici o responsabilitate, *ca şi cînd «alţii» n-ar avea nimic să ne ofere» (H. Küng. Konzil und Wiedervereinigung...*, Freiburg, 1960, p. 84).

Misiunile catolice

În Biserica romano-catolică, *misiunea internă* e legată de pastoraţie şi o fac atît preotul de parohie cît mai ales ordinele şi congregaţiile religioase. În sinul catolicismului, au fost înfiinţate după 1800, peste 430 de ordine şi congregaţii, din care peste 330 sînt feminine (e drept că unele au un număr restrîns de membri). Ele se ocupă de educaţie şi învăţămînt, precum şi de ajutorarea aproapelui, de grija faţă de săraci, bolnavi şi bătrîni.

O grijă deosebită se arată în Biserica romano-catolică faţă de familie, care se realizează prin vizita preotului la domiciliu, măcar o dată pe an, cu scopul de a stimula mergerea la biserică, dar mai ales pentru a introduce în familie spiritul creştin.

S-au format pentru aceasta numeroase asociaţii de mame şi fete sub numele general de «surori», dintre care amintim : Şcoala surorilor Sfîntului Iosif înfiinţată la Cluny, în Franţa, în 1807 ; Surorile Bunului Păstor, Surorile consacrate Providenţei (1829), Micile Surori ale săracilor — asociaţie înfiinţată în Franţa, în 1840, de bretona J. Jugan (1792—1879) —, Surorile Sfintei Familii (Maria, Iosif, Iisus) — fondată în 1842 —, Surorile Copilului Iisus (1846) — înfiinţată în Anglia de C. Connally, o anglicană trecută la catolicism —, Surorile Bunului Samarinean (1857), Surorile Sfîntului Iosif (1866), Surorile inimii imaculate a Mariei (1871), Surorile Sfintei Cumînecări (1891), Surorile misiunii la domiciliu în America (1952) — *Home Mission of America* (Glenmary Sistors) ş.a.

Călugăriţele vincenţiene — după numele St. Vincent de Paul (1576—1660) — şi elisabetane se răspîndesc, către 1850, în tot Apusul catolic, organizînd spitale şi aziluri. Pe toate le-au întrecut însă societăţile de «surori de caritate», fără vot călugăresc, organizate, după 1860, de englezoaica Florence Nightingale, care a creat şi primele şcoli profesionale în acest sens.

Dintre societăţile de bărbaţi, amintim pe aceea a Sfîntului Vincent de Paul, înfiinţată în Franţa de A. Fr. Ozanam († 1853), în 1833, cu scopul îngrijirii săracilor la domiciliu, după care a urmat *Societatea Borromäus* (1845), pentru răspîndirea de cărţi bune ; *Societatea Bonifaciu şi Iosif* (1850), pentru îngrijirea catolicilor din străinătate ; *Societatea St. Michael*, pentru rugăciune şi milostenie ; *Societatea «Bunului Păstor»*, pentru ocrotirea fetelor căzute (1883).

Misiunea externă a Bisericii romano-catolice este într-adevăr foarte bogată şi ea se extinde la toate continentele lumii, fiind răspîndită mai ales în Africa neagră, unde a dat cele mai frumoase rezultate.

Reînnoirea misionară din secolul XIX, în sînul catolicismului, se caracterizează prin înmulţirea societăţilor şi instituţiilor misionare pentru misiunea externă, încadrate direct în Sacra Congregaţie *De propaganda fide*, înfiinţată în 1622 de papa Grigorie XV (1621—1623).

Menţionăm că, după 1850, au luat fiinţă o serie de congregaţii şi societăţi misionare. Astfel, Libermann a înfiinţat, în 1841—1848, *Congregaţia Sfîntului Duh*. După aceasta au urmat : *Societatea misiunilor*

străine din Milan (1850), *Misionarii Sfintei Inimi* (1854), *Misiunile africane din Lyon* (1856), *Congregaţia Sfintei Inimi a Mariei* (1862), *Părinţii din Mill-Hill* (1866), *Misiunile africane din Verona* (1867), *Misionarii din Africa sau părinţii albi* (1868), în care s-a distins cardinalul Ch. M. Lavigerie († 1892), *Societatea Cuvîntului Divin* (1875), *Benedictinii Sfintei Odila* (1884), *Misiunile străine din Parma* (1895), *Societatea Sfîntului Iosif din Baltimore* (1892), *Societatea elveţiană a Misiunilor din Betleem* (1896), *Misionarii de la Consolata din Turcia* (1901), *Societatea americană pentru misiuni străine* (1911), *Uniunea Misionară a clerului de la Milano* (1916), creată de preotul Paul Manna ş.a.

Misiunile catolice cunosc un avînt considerabil după cel de al doilea război mondial (1939—1945), în ţările Africii. În ţările Asiei ca : India, Sri Lanka (Ceylon), Birmania, Thailanda, Vietnam, China, Coreea, Japonia, aceste misiuni întîmpină unele greutăţi.

În secolul XX, s-au promulgat de episcopii Romei cinci mari enciclici misionare, după cum urmează : «*Maximum illud*», dată de papa Benedict XV, în noiembrie 1919, pentru intensificarea misiunii în China ; «*Rerum Ecclesiae*», promulgată de Papa Pius XI în 28 februarie 1926, pentru formarea preoţilor indigeni, urmată de hirotonirea primilor şase episcopi chinezi.

Papa Pius XII a promulgat, la începutul pontificatului său, pentru organizarea misiunilor, enciclica «*Summi pontificatus*», în 20 octombrie 1939, apoi enciclicile «*Evanghelii praecones*», din 11 iunie 1951 şi «*Fidei domum*», din 21 aprilie 1957, pentru constituirea Bisericilor indigene, conduse de propriii lor episcopi.

Începînd din 1923, preotul Lallemand a înfiinţat la Louvain, în Belgia, *săptămîni de misiologie*, conduse din 1953 de P. Charles (1883—1954).

Datorită străduinţelor lui Joseph Schmidlin (1876—1944) şi Robert Streit (1875—1930), a luat fiinţă în 1911, pe lîngă universitatea din Münster, *Internationale Institut für missionswissenschaftliche Forschungen = Institutul informaţional pentru cercetări misionare*, care publică prima revistă de misiologie creştină : «*Zeitschrift für Missionswissenschaft*» = *Revista de misiologie*.

R. Streit a întocmit o lucrare bibliografică monumentală : *Bibliotheca Missionum*.

Pentru combaterea rasismului, Biserica romano-catolică a înfiinţat în Statele Unite *Consiliul interrasial catolic* (= *Catholic Interracial Council*) inaugurat la New York, în 1934, de J. Laforge şi negrul G. H. Hunton.

Biserica romano-catolică numără printre clericii ei o serie de ierarhi de culoare. La sfîrşitul Conciliului II Vatican, în 7 decembrie 1965, ea avea 228 de episcopi neeuropeni, adică 160 asiatici şi 68 africani (R. Aubert, J. Bruls şi ceilalţi, t. V, *L'Eglise dans le monde moderne*, Paris, 1965, p. 443).

BIBLIOGRAFIE

Epistola Enciclică a Bisericii una, sfîntă, catolică şi apostolică către ortodocşii de pretutindeni, 6 mai 1848, la J. D. Mansi, J. B. Martin, L. Petit, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, t. 40, Paris, 1909, col. 377—418, text grec şi traducere franceză; vezi traducerea în limba română de Teodor M. Popescu, cu titlul de mai sus, în «Biserica Ortodoxă Română», LIII (1935), nr. 11—12, text grec, p. 624—648; text trad. rom., p. 649—688 şi Extras, Bucureşti, 1935; Τόμος Ἀγάπης, Vatican—Phanar (1958—1970). Citta del Vaticano, 1971, 734 p. *(Recueil des documents échangés entre le Saint Siège et le Patriarcat Oecuménique*, en langue grecque et française); Ion Dumitriu—Snagov, *Le problème des Roumains et le Saint Siège*, în coll. «Analecta Gregoriana», Roma, 1978; S. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, Verona, 1978, 308 p.; H. J. Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans* (1917—1975), München—Zürich, 1975; J. Hajjar, *Le Christianisme en Orient*, Paris, 1962; W. de Vries, *Orthodoxie et catholicisme*. Traduit de l'allemand par J. Houel, Tournai, 1967; Idem, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg—München, 1963; Alexis Stawowski, *Essai de théologie irénique, l'Orthodoxie et le catholicisme*, Madrid, 1966; G. Zananiri, *Catholicisme oriental*, Paris, 1966; Idem, *Papes et Patriarches*, Paris, 1962; J. Mayendorff, *Orthodoxie et catholicité*, Paris, 1965; Archimandrit Orest Keramé, *Einheit mit der Orthodoxie*. Meitingen bei Augsburg, 1963; Rosario F. Esposito, *Leone XIII et l'Oriente cristiano*. Studio storico-sistematico. Roma, Edizioni Paoline, 1961; P. Grigoriou, Σχέσεις καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, Atena, 1968, 697 p.; Thomas Sartory, *Die Katholische Kirche und die getrennten Christen. Papst und Bischofsworte zur Wiedervereinigung im Glauben*, Düsseldorf, 1957; Ivan Sofronov, *Histoire du mouvement bulgar vers l'Eglise Catholique au XIX-e siècle*, vol. I, *Les origines (1855—1865)*, Rome, 1960, XXIII — 400 p.; Giovanni Smit, *Roma e l'Oriente Cristiano. L'Azione dei papi per l'unità della chiesa*, Roma, 1944; G. Hofmann, *Griechische Patriarchen und Römische Päpste. Untersuchungen und Texte*, Rom, 1928.

În limba română

Antonie Plămădeală, vicar patriarhal, *Biserica slujitoare în Sfînta Scriptură, în Sf. Tradiţie şi în Teologia contemporană*. Extras din «Studii teologice», XXIX (1972), nr. 5—7, Bucureşti, 1972, p. 227—265; Cezar Vasiliu, *Relaţiile dintre Biserica Romano-Catolică şi Biserica Ortodoxă, de la anunţarea Conciliului Vatican II (ianuarie 1959), pînă în decembrie 1970*. Extras din «Ortodoxia», XXXIII (1976), nr. 1, p. 51—234, Bucureşti, 1976, p. 17—28; Teodor M. Popescu, *Atitudinea Vaticanului faţă de Ortodoxie în ultimii treizeci de ani*, în «Ortodoxia», I (1949), nr. 1, p. 30—90.

Papii din sec. XIX—XX:

C. Bastien, *Les 262 papes. Les Souverains Pontifs de l'Eglise Catholique-Romaine et Apostolique*, Montréal, 1982, XIV — 383 p.; Roger Aubert, *Il pontificato di Pio IX (1846—1878)*, 2-e edizione italiana sulla 2-a francese a cura di Giacomo Martina S. I., t. XXI de *l'Histoire de l'Eglise...* sous la direction de Aug. Fliche et V. Martin, Roma, Torino, 1976; J. Chelini, *Les nouveaux papes*. Paris, 1978; Chr. Weber, *Quellen und Studien zur Kurie und zur Vatikanischen Politik unter Leo XIII*, Tübingen, 1973; G. Monetti, *Leone XIII*, 3 vol., Roma, 1942; F. Haiward, *Léon XIII*, Paris, 1937; E. Soderini, *Il pontificato di Leone XIII*, 3 vol., Milano, 1932—1933; W. H. Peters, *The Life of Benedict XV*, Milwaukee, 1959; F. Hayward, *Un pape méconnu: Benoît XV*, Paris—Tournai, 1955; F. Pichon, *Benoît XV*, Paris, 1940; P. Fernessole, *Pie X. Essai historique*, 2 vol., Paris, 1953; G. Jarlot, *Pie XI. Doctrine et action sociale*, Roma, 1973; M. de Herdreux, *Dans l'intimité d'un grand pape, Pie XI*, Mulhouse, 1963; Z. Aradi, *Pius XI, the pope and the man*, Garden—City, 1958; C. Confalonieri, *Pio XI visto da vicino*, Torino, 1957; Léon Papeleux, *Les silences de Pie XII*, Bruxelles, 1980, 294 p.; Herbert Schambeck, *Pius XII zum Gedächtnis*, Berlin, 1977, 768 p.; B. Schneider, *Pius XII*, Göttingen, 1968; L. Chaigne, *Portrait et Vie de Pie XII*, St. Maurice et Tours, 1966; I. Giordani, *Pio XII, un grand pape*, Torino, 1961; Constantin de Bavaria, *Papst Pius XII*, München, 1959; *La vie de l'Eglise sous Pie XII*, Paris, 1959; O. Halecki, E. Pacelli, *Pope of the peace*, New York, 1951; P. Borgelini, *Il pastore angelico Pio XII*, Firenze, 1948; A. Purdy, *The Church of the move. The characters and policies of Pius XII and Johannes XXIII*, London, 1966.

Pentru misiunile catolice:

Bibliotheca missionum, 22 vol., Freiburg im Breisgau, 1933, apoi Bibliografia missionaria, Roma, în fiecare an; H.-W. Gensichen, *Missionsgeschichte der neuren Zeit*, 3-e Auflage, München, 1976; A.-M. Henry, *Histoire des missions. Les missions catholiques*, în «Encyclopaedia universalis», t. 11, Paris, 1971, p. 97; K. S. Latourette, *A history of the expansion of Christianity*, 1—2, London, 1971; J. Guennou, *Les Missions étrangères*, Paris, 1963; Alph. Mulders, *Missionsgeschichte*, Ratisbonna, 1960; S. Delacroix, *Histoire universelle des missions catholiques*, 4 vol., Paris, 1956—1959, cu o bogată bibliografie; Jos. Schmidlin, *Die Katholischen Missionen von der Völkerwanderungen bis zur Gegenwart*, Berlin und Leipzig, 1925.

Cultul şi viaţa religioasă în Biserica romano-catolică. Cultura teologică. Atitudinea catolicismului faţă de modernism. Conciliul II Vatican *

1. Cultul şi viaţa religioasă în Biserica romano-catolică

Revoluţia franceză din 1789 şi mişcările revoluţionare şi liberale care au urmat în decursul secolelor XIX şi XX, în toate domeniile, şi mai urmează încă şi azi, mai ales pe teren social-politic, au pus Biserica romano-catolică în faţa unor multe şi grele probleme, a căror rezolvare n-a fost uşoară, nici rapidă, nici completă. În unele privinţe, şi-a impus ea punctul de vedere, în altele a trebuit să cedeze, în cele mai multe a adoptat atitudini de compromis. Lucrul acesta se vede mai ales din analiza scurtă a vieţii cultice şi disciplinare a catolicismului, precum şi din evoluţia lui teologică în ultimele două secole.

Fără îndoială că în viaţa catolicismului modern şi contemporan au existat şi există multe calităţi, multe părţi luminoase, care dovedesc vitalitatea lui viguroasă.

Dar, datorită industrializării, fenomenul secularizării sau al laicizării a luat în ţările din Occidentul Europei, mai ales în marile oraşe, proporţii considerabile. Viaţa proletarizată a milioane de oameni din ţările industrializate, care trăiesc în prezent în mari aglomeraţiuni urbane şi pun noi şi multiple probleme, nu mai poate fi îndrumată, din punct de vedere religios, ca în secolele XVIII şi XIX, cînd majoritatea oamenilor îşi cîştigau existenţa datorită muncilor agricole în sate şi în centre mici.

Pietatea creştină s-a putut menţine totuşi vie în ţările cu majorităţi catolice, datorită cultului, oficierii dese a Missei catolice (liturghia), a sărbătorilor, a acţiunilor sociale de caritate practicate de cler şi de diferite asociaţii de binefacere, misionarilor şi mai ales unor figuri religioase cu calităţi deosebite, a căror pietate a atras şi atrage milioane de creştini la Biserică.

Astfel a fost preotul din Ars, dioceza Belley, Franţa, J. Marie Vianney (1786—1859), om simplu, fără şcoală teologică savantă, dar cu calităţi deosebite de pastoraţie, ale cărui predici pline de profetism, ca şi minunile sale, au atras mii de pelerini de pretutindeni.

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

De asemenea, Sfînta Thérèse (1873—1897) de Lisieux, Franţa, a atras prin sfinţenia vieţii sale mii de credincioşi.

În Franţa, arătarea Maicii Domnului, în 1858, păstoriţei Bernadette Soubirous la Lourdes (Pirinei), a creat un puternic val de pietate populară, care se menţine neîntrerupt pînă astăzi în lumea catolică. Această pietate populară este permanent întreţinută în Franţa şi de cultul poporului francez pentru Fecioara din Orléans, Jeanne d'Arc (1412—1431), arsă pe rug la 30 mai 1431, beatificată în 1909 de papa Pius X (1903—1914) şi canonizată în 1920 de papa Benedict XV (1914—1922). De cinstire deosebită se bucură şi Anna Caterina Emmerich († 1824), pe trupul căreia au apărut stigmatele Domnului.

Nu-i mai puţin adevărat, însă, că propaganda exagerată care precede şi însoţeşte multe din aceste manifestări religioase din ţările catolice a avut şi are şi umbrele ei. Se fac pelerinaje spre a se vedea aşazisa «Cămaşă a lui Hristos» la Trier, în Germania, «Casa de la Loretto», din Italia, unde ar fi locuit — fără să se poată dovedi istoriceşte — Sfînta Fecioară Maria!; se abuzează, de asemenea, de procesiuni cu hostii şi de alte forme de pietate şi devoţiune care au fost criticate cu asprime chiar în Biserica romano-catolică.

O mulţime de congregaţii şi asociaţii au luat fiinţă îndeosebi în Italia, Franţa, Germania, Austria şi în alte ţări. Încă din 1833, A. Fr. Ozanam († 1853) a înfiinţat *Conferinţa de caritate (Conférence de Charité)*, cunoscută sub numele de *Société de Saint Vincent de Paul* (1576—1660), cu scop de vizitare şi îngrijire a bolnavilor la domiciliu. Au luat fiinţă apoi diferite asociaţii muncitoreşti şi ştiinţifice.

Dintre societăţile ştiinţifice amintim *Görresgeselschaft* (1876), în Germania, *Leogeselschaft* (1892), în Viena, apoi *Augustinusverein* (1878), pentru sprijinirea presei catolice.

O asociaţie de binefacere care a avut un mare succes în Franţa şi în ţările Europei Occidentale se numeşte *Petites soeurs des Pauvres* = *Micile surori ale săracilor*, înfiinţată în 1840 de bretona Jeanne Jugan (1792—1879), care îngrijeşte de bătrîni.

S-au înfiinţat alte societăţi de tot felul pentru studenţi, tinere fete, familii sărace, muncitori, artişti etc., care s-au unit toate, în 1897, în *Asociaţia «Caritas»*, cu sediul la Freiburg im Breisgau, Germania, unde, din 1925, are şi un institut superior.

Se duce o luptă continuă şi perseverentă pentru moralizarea întregii societăţi, deşi moralitatea nu-i chiar atît de înfloritoare, cum mărturisesc înşişi romano-catolicii.

Cultul şi viaţa liturgică. Prin calitatea ei, viaţa liturgică formează sectorul celei mai vii înnoiri a catolicismului în lume.

În secolul trecut, cel care a promovat cel mai mult studiile şi trăirea liturgică a fost francezul P. Guéranger († 1875), autor al multor studii de specialitate. S-au înlăturat liturghiile locale, încît *Liturghia ambroziană* nu se mai săvîrşeşte decît la Milano, cea *mozarabă*, la Toledo, iar cea *galicană*, la Lyon.

La finele secolului XIX şi în secolul XX, romano-catolicii au desfăşurat o activitate deosebită pentru dezvoltarea *Mişcării liturgice* în ve-

derea cultivării pietăţii euharistice şi a cuminecării dese a credincioşilor, prin aşa-numitele *Congrese euharistice*, ţinute în diferite ţări din Europa şi America. Primul Congres euharistic s-a ţinut la Lille, în Franţa, în 1882, urmat de Congresul de la Ierusalim, ţinut între 13—21 mai 1893. Numeroase alte congrese euharistice au urmat după aceea : Roma (1905 şi 1922), Tournai (1906), Metz (1907), Londra (1907), Colonia (Köln, 1909), Montréal, în Canada (1910), Madrid (1911), Viena (1912), Lourdes (1914), Chicago (1926), Zagreb (1923) şi Liubliana (1925).

Muzica şi arta bisericească au venit şi ele în ajutorul acestei acţiuni, numită *Mişcarea liturgică*, fiind unul dintre cele mai semnificative fenomene ale catolicismului contemporan. Cu toate acestea însă, mişcarea liturgică n-a prins prea mult, pentru că la Conciliul II Vatican (1962—1965) se folosea în cult limba latină, neînţeleasă de diferitele popoare din lume, de credinţă catolică. De aceea Conciliul II Vatican a hotărît să se introducă limbile naţionale în cultul Bisericii romano-catolice, urmînd prin aceasta exemplul Bisericii Ortodoxe.

Cu toate acestea, catolicii înşişi se plîng că mărturisirea anuală obligatorie şi cuminecarea n-o mai fac în multe ţări nici măcar jumătate dintre credincioşi.

În cult, se recită des *Pater noster* şi mai ales rugăciunea *Ave Maria*.

Sărbătorile schimbătoare au fost reduse în Biserica romano-catolică la opt, în unele locuri chiar la patru : Crăciunul, Paştele, Înălţarea, Cincizecimea. Sărbătoresc, de asemenea, cu mare fast *Sfînta Maria* şi sărbătoarea *Tuturor Sfinţilor* (1 noiembrie).

A luat amploare în mod deosebit *Cultul inimii lui Hristos*, instituit în 1675 de papa Clement X (1670—1676), prin care se face adorarea inimii lui Hristos, sărbătoare fixată în prima vineri a fiecărei luni (Biserica ortodoxă a interzis adorarea unei părţi din trupul omenesc al lui Iisus Hristos, ca *inima* Lui, sau a unor funcţiuni din timpul activităţii Sale pămînteşti, deoarece socoteşte, pe bună dreptate, că orice adorare sau închinare se cuvine persoanei Domnului Iisus Hristos în întregime : Dumnezeu şi omul).

S-a dezvoltat, de asemenea, cultul *Trupului lui Hristos — Festum Corporis Christi*, numit şi cultul *Sfintei Euharistii* sau al *Sfîntului Sacrament*, instituit în 1264 de papa Urban IV (1261—1264) prin enciclica *Transiturus de hoc mundo Salvator* şi se săvîrşeşte în joia care urmează la opt zile de la sărbătoarea Rusaliilor sau Cincizecimii. Cultul *Trupului lui Hristos* a luat o mare dezvoltare după ce Margareta Alacoque a fost canonizată în 1864 de papa Paul IX (1846—1878). El a fost popularizat apoi de cardinalii şi episcopii catolici prin aşa-numitele *congrese euharistice* amintite mai sus.

O altă sărbătoare catolică este cultul lui *Hristos Împărat*, instituită oficial la 11 decembrie 1925 de papa Pius XI (1922—1939), prin enciclica «*Quam primas*», fixată o dată pe an, în ultima duminică a lunii octombrie. Prin acest cult catolicii susţin că vor să facă cunoscută «naţiunilor şi întregii omeniri» demnitatea împărătească a lui Hristos.

O altă sărbătoare se numeşte cultul lui *Agnus Dei*, prin care este adorat Iisus Hristos ca *Miel al lui Dumnezeu*. Prin aceasta, se contravine

hotărîrii canonului 82 al Sinodului Quinisext, ţinut la Constantinopol în 692, care a interzis zugrăvirea Mîntuitorului în chipul mielului, înlocuindu-l cu chipul său omenesc, întrucît Mîntuitorul a trăit printre oameni ca om adevărat (Ch. J. Hefele — Dom. H. Leclercq, *Histoire des conciles...*, t. III, 1, Paris, 1909, p. 573; Pr. prof. I. Rămureanu, *Cinstirea sfintelor icoane în primele trei secole*, în «Studii teologice», XXIII (1971), nr. 9—10, p. 633).

Sînt, desigur, şi *alte sărbători* catolice închinate, fie *în cinstea Sfintei Fecioare Maria*, fie *în cinstea sfinţilor*, pe care Biserica ortodoxă nu le cunoaşte. Acestea constituie ceva specific pietăţii catolicismului şi nu sunt o piedică de netrecut în calea colaborării şi restabilirii unităţii în credinţă a celor două mari Biserici, căci Biserica este una, iar tradiţiile în cult şi viaţa spirituală pot fi diferite, astfel putîndu-se manifesta unitatea în diversitate.

Postul obligatoriu a fost redus numai la vinerile de peste an, miercurea cenuşii şi ultimele trei zile din Săptămîna Mare. Se recomandă însă post complet miercurile şi vinerile în tot cursul anului, numai cu pîine şi apă seara, ori de cîte ori evlavia personală a fiecărui creştin simte această nevoie, însoţit de rugăciune intensă şi frecventă (cel puţin de şapte ori în zi) potrivit recomandării Mîntuitorului: «rugaţi-vă neîncetat» (Luca 18, 1).

Pietatea creştină mai este menţinută în Biserica romano-catolică prin «exerciţii spirituale» sau «meditaţii», organizate sistematic, în cadrul unor aşa-zise grupuri de rugăciune, care se întrunesc la ore şi zile anumite, în şcoli, în săli publice, sau parohiale, rostind de mai multe ori (de regulă de cîte 7 ori) «Tatăl nostru», «Slavă Tatălui şi Fiului şi Sfîntului Duh...», «Bucură-te, ceea ce eşti plină de har...», «Crezul apostolic» şi interpretînd de asemenea diferite imne tradiţionale, toate acestea potrivit recomandărilor Sfintei Fecioare Maria, Maica Domnului care se arată zilnic, din 1981 pînă în prezent, unui număr de tineri, fete şi băieţi, la o oră anume, în satul Medjugorje, din Iugoslavia (cca 100 km nord de Dubrovnik), sau ori unde ar fi ei în altă parte, la acea oră, tinerii vizionari.

Benedictinii accentuează în exerciţiile lor spirituale mai ales *comuniunea cu Hristos*, care se manifestă în viaţa liturgică, avînd ca centre fervente: mînăstirile Maria Laach şi Beuron, în Germania. Tipul franciscan al exerciţiilor subliniază mai ales *iubirea spontană* faţă de Iisus Hristos şi Fecioara Maria şi faţă de unele elemente naturale: cerul, stelele, păsările, florile, lumina. Dominicanii cultivă, în graiul lor savant, cultul faţă de *Hristos-rege*. Oratorienii contemplă extatic şi smerit *majestatea divină*, în timp ce iezuiţii, în exerciţiile lor, pun accentul pe *gloria lui Dumnezeu*, pe *ascultare* şi pe *supunere*.

O problemă nouă pe care n-a cunoscut-o societatea creştină în trecut este preocuparea tineretului pentru manifestările distractive şi sport, care au fost privite la început de romano-catolici cu rezervă. Pe parcurs însă, s-au creat asociaţii sportive, excursii cu slujbe în aer liber, căutate de toţi, cercuri de studii etc., încît o bună parte din tineret a fost cîştigată la viaţa creştină în Anglia, Franţa, Germania, Italia, America şi

alte ţări. Asociaţia numită «*Acţiunea catolică*» înfiinţată în 1925, pentru dezvoltarea apostolatului laic printre tineret, a dat bune rezultate.

Dintre enciclicele referitoare la moralitate, căsătorie, familie şi raporturile sociale, date de papa Pius XI (1922—1939), amintim : «*Divini illius magistri*», 31 decembrie 1929, pentru educaţia tineretului ; «*Casti connubii*», 20 decembrie 1920, despre sfinţenia căsătoriei creştine ; «*Quadragessimo anno*», 15 mai 1931, asupra relaţiilor sociale ; «*Divini Redemptoris*», 19 martie 1937, în care dezvoltă învăţătura creştină despre om, familie şi societate. Mai tîrziu, papa Ioan XXIII (1958—1963), în enciclica «*Mater et magistra*», din 15 mai 1961, face apel la dreptate socială, la egalitate, umanitate şi iubire, idei dezvoltate şi în enciclica «*Pacem in terris*», publicată la 11 aprilie 1963.

Aceste idei au fost dezvoltate în continuare de papa Paul VI (30 iunie 1963 — † 6 aug. 1978) în enciclicele : «*Ecclesiam suam*», din 6 august 1964 ; «*Populorum progressio*», 26 martie 1967 ; «*Octogessima adveniens*», din 14 mai 1971 şi alte decrete.

2. Cultura teologică

Cultura teologică s-a dezvoltat îndeosebi în două direcţii : a) una *strict bisericească*, la începutul secolului XIX ; b) alta mai liberală, *mai reală*, însă nelipsită de dificultăţi din cauza Indexului, chiar şi atunci cînd reprezentanţii ei nu se gîndeau să se depărteze de catolicism.

În Filosofie s-a resimţit influenţa lui I. Kant († 1804), F. G. J. Scheling († 1854) pînă după anul 1850 ; de la 1879 s-a recomandat tomismul ca normativ. Dacă pînă la 1800 Franţa a dat pe cei mai mari teologi, de aci înainte acest lucru îl va face Germania, unde au luat fiinţă renumite Facultăţi de teologie la Bonn, Breslau, München, Tübingen etc.

În Franţa, abia în 1878, se deschid, pe lîngă cele două Universităţi din Paris şi Toulouse, Facultăţi de teologie, la Lille, Lyon, Angers şi în alte oraşe.

În alte ţări, romano-catolicii întreţin o mulţime de Universităţi libere înfiinţate în urma separării Bisericii de stat. Cea mai veche este la Malines (1834), mutată în 1885 la Louvain în Belgia ; altele au fost înfiinţate la : Freiburg (Elveţia, 1889), Milano (1920), Saint Louis (1825) şi Washington (1889) în America de Nord, Quebec (1852) şi Montréal (1886) în Canada. Alte zece universităţi libere au fost înfiinţate în Asia la Calcutta, Pekin, Beiging, Tokio ; una funcţionează la Beyrouth în Liban.

Direcţiunea catolică mai liberală sau istorică a dat catolicismului o serie de mari teologi, cum au fost, mai ales în Germania : Joh. Adam Möhler († 1838), simbolist şi dogmatist celebru, respectat şi de protestanţi ; istoricul Ignaţiu Döllinger († 1890), după 1871, vechi-catolic ; canonistul şi istoricul Ch. J. Hefele († 1893) ; canoniştii J. Schulte († 1941), J. Zhischmann († după 1901) ; istoricii : Fr. X. Kraus († 1902), Fr. X. Funk († 1907), Al. Knöpler († 1921), Alb. Ehrhard († 1949) ; dogmatiştii : H. Klee († 1840), J. Kuhn († 1887) ; apologeţii J. Drey († 1853), Aloys Schmidt († 1910), cei mai mulţi ieşiţi din şcoala de la Tübingen.

Din partida ultramontană sau intransigent catolică, amintim pe dogmatiştii : J. Kleutgen († 1883), J. M. Scheeben († 1889) ; dintre moralişti pe : Fr. Linsenmann († 1898), J. Mausbach († 1931) ; dintre istorici, cardinalul J. Hergenröther († 1890), rivalul lui Ig. Döllinger († 1890), autorul unui tratat renumit de istorie bisericească (3 vol., 1876—1880) şi al unui tratat în trei volume despre patriarhul Constantinopolului Fotie († 897), apoi A. Janssen († 1890), care combate pe L. Pastor († 1928), protestant originar din Austria, autorul cunoscutei lucrări *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters* = *Istoria papilor de la sfîrşitul Evului Mediu pînă la 1800*, 16 vol., publicate între 1886—1933, tradusă în limba franceză şi în alte limbi ; H. Grisar († 1923), H. S. Denifle († 1905), care combat pe Luther şi Reforma din secolul XVI.

Între teologii mai mari din secolele XIX şi XX din Germania, menţionăm : în Filosofia şi Teologia tomistă : Martin Grabmann († 1905), G. Geyser († 1948), Erich Przywara (pronunţat : Psvara, născut 1889), P. Wust ; în Teologia dogmatică : Kirk Adam (născut 1876 —), B. Bartmann ; în prezent elveţianul Hans Küng (născut 1928), profesor de Dogmatică şi Ecumenism la Universitatea din Tübingen, Germania ; în Istoria dogmelor : J. A. Schwanne ; în Teologia morală : Fritz Tillmann († 1953), Fr. Schilling († 1854) ; în Apologetică : H. Schell († 1906), Fr. Hettinger († 1890), G. Wunderle etc. ; în Studiile biblice : Fr. A. O. Pieper († 1931), Arthur Allgeier, H. A. W. Meyer († 1873) ; în Liturgică şi Pastorală : Ferd. Probst († 1899), R. Baumstarck († 1869), Romano Guardini ş.a. În Istorie : J. Schmidlin († 1944), R. Streit († 1930).

Teologia franceză n-a avut în secolul XIX învăţămînt teologic superior pînă în 1878, cînd a luat fiinţă Institutul teologic din Paris. Aci, spre sfîrşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, unii profesori au iniţiat curentul modernist, despre care ne vom ocupa într-un capitol aparte.

În istorie, s-au distins în acest timp dintre francezi : L. Duchesne († 1922), U. Chevalier († 1923), J. Zeiller, A. Dufourcq, P. Allard, P. Batiffol († 1929), F. Mourret, Ch. Poulet, A. Baudrillart, H. Bremond († 1933), E. Amann, H. Daniel-Rops (1901—1965), A. Ginoulhiac, Aug. Fliche, V. Martin, P. de la Coriolle († 1960), G. Bardy, J. Lebreton, L. Bréhier, J. Daniélou, H. Marrou, L. J. Rogier şi mulţi alţii. Dintre istoricii catolici cehi, Fr. Dvornik.

În studiile biblice, s-au remarcat : F. Vigouroux, M. J. Lagrange († 1938), L. de Grandmaison ; în studiile dogmatice : M. Jugie, J. Tixeront, P. A. D'Alès, Y. M. Congar, Ch. Journet ş.a. ; în studiile liturgice : F. Cabrol, H. Leclercq ş.a.

Editarea Sfinţilor Părinţi a întreprins-o mai întîi cardinalul Romei Angelo Mai († 1854), un mare erudit, iar în Franţa abatele J. P. Migne († 1875), unul din cei mai harnici preoţi catolici, ajutat de cardinalul Parisului, J. B. Pitra († 1889) şi de Dom Prosper Guéranger († 1875).

Cu privire la filosofie, papa Leon XIII (1878—1903), prin enciclica «*Aeterni Patris*», din 4 august 1879, a recomandat *tomismul* ca normativ. Această orientare a fost reînnoită de papa Pius X (1903—1914), prin en-

ciclica *«Pascendi divini gregis»*, din 8 septembrie 1907. S-au distins în această direcţie : Etienne Gilson (n. 1884 — † 1976), J. Maritain (1889—1973), Maurice Nédoncelle ş.a.

Dintre teologii italieni amintim pe : G. Perrone († 1876), conducătorul şcolii scolastice, dogmatiştii Geremia Bonomelli († 1914), Domenico Palmieri († 1909) ş.a. În arheologie s-a distins J. B. de Rossi (1822—1894).

În Anglia, s-au distins, în teologia catolică, Stephen Wiseman († 1865) şi J. H. Newman († 1890), ambii cardinali de Westminster. Dintre teologii americani, s-a distins M. J. Lavelle (1880—1955), vicar apostolic la New York.

Biserica romano-catolică a înfiinţat în diferite ţări, îndeosebi în Italia, Franţa şi Germania, un număr impresionant de Institute de cercetări : pentru misionari, la Roma în 1925 şi München, în 1911 ; pentru arheologia creştină, la Roma, în 1926 ; un Institut medical — misionar există la Würzburg, în Germania, din 1922 ; un altul, pentru pedagogie, la Münster, din 1921 ; pentru studii speciale, la Malines în Belgia, din 1920.

Se publică, de asemenea, un număr mare de enciclopedii, dicţionare teologice şi reviste de specialitate în limbile franceză, germană şi engleză, care pot fi cunoscute din bibliografia generală menţionată în vol. I de *Istoria bisericească universală*, Bucureşti, 1975, p. 14—26.

3. Atitudinea catolicismului faţă de modernism

Modernismul a apărut în sînul Bisericii romano-catolice nu ca o erezie, cum pretind în chip exagerat unii istorici şi teologi catolici, ci ca un curent de înnoire culturală cu tendinţa de a îmbrăţişa toate domeniile de activitate ale vieţii.

Criza modernistă a izbucnit din ciocnirea brutală dintre învăţătura tradiţională a Bisericii catolice cu *noile discipline religioase, care renunţau* la metodele tradiţionale de cercetare din dorinţa de laicizare progresivă a învăţămîntului religios. Mişcarea modernistă s-a întins repede, la sfîrşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, în Germania, Franţa, Anglia, Italia şi în alte ţări.

Susţinătorii modernismului afirmau că este necesară o mutaţie, o schimbare în predarea studiilor religioase rămase mult în urmă, în comparaţie cu noile descoperiri ştiinţifice. De aceea mişcarea modernistă a făcut eforturi serioase pentru a da credinţei o mai bună exprimare, care să ţină seama de progresul noului spirit ştiinţific al raţionalismului contemporan şi de progresul ştiinţelor umane.

Pentru aceasta, afirmau moderniştii, se impune o transformare în toate domeniile de activitate, ştiinţific, cultural, social, filosofic, biblic, teologic, istoric etc. Trebuie elaborată, după opinia moderniştilor, o *neoscolastică*, fondată pe progresul ştiinţelor fizice, psihologice şi sociale.

Prin enciclica *«Quanta cura»*, din 8 decembrie 1864, însoţită — sub titlul de *Syllabus errorum* — de un catalog de 80 opinii moderniste, papa Pius IX (1846—1878) a condamnat aceste erori, socotindu-le în contradicţie cu doctrina Bisericii sau chiar eretice. Dintre acestea menţionăm :

panteismul, naturalismul, raţionalismul absolut, indiferentismul, ateismul, afirmaţia că omul s-ar putea mîntui şi în altă confesiune decît în catolicismul papal. Se condamnă apoi : socialismul, comunismul, francmasoneria, societăţile biblice, asociaţiile preoţeşti care voiau o Biserică liberă, căsătoria civilă, pretenţiile că Biserica catolică a fost cauza dezbinării dintre Răsărit şi Apus etc.

Dar cele mai intolerante decizii papale sînt cele care condamnă libertatea ştiinţei, gîndirii, a presei etc. Suveranul pontif socoteşte drept «erezie» părerea că el ar trebui să se pună de acord cu progresul, cu liberalismul şi cu civilizaţia modernă (teza 80).

Succesorul lui Leon XIII (1878—1903) : papa Pius X (1903—1914) a condamnat, din nou, rătăcirile moderniste prin enciclica *«Pascendi divini gregis»*, din 8 septembrie 1907, recomandînd din nou tomismul ca normativ.

Prin enciclica *«Rerum novarum»*, din 15 mai 1891, papa Leon XIII arată un interes crescînd pentru problemele sociale, care trebuiesc rezolvate în spiritul Evangheliei.

Patruzeci de ani mai tîrziu, prin enciclica *«Quadragesimo anno»*, din 15 mai 1931, Papa Pius XI (1922—1939) întregeşte unele idei din enciclica *«Rerum novarum»* şi stabileşte acum noi poziţii faţă de problemele sociale, ţinînd seama de noile realităţi ivite : problema muncii, organizarea sindicatelor, raporturile dintre patroni şi muncitori etc.

Mergînd pe aceeaşi linie, prin enciclica *«Divini Redemptoris»* din 19 martie 1937, papa Pius XI dezvoltă pe larg învăţătura creştină despre om, familie şi societate.

Teologia şi exegeza liberală a lui Ernest Renan († 1892), care a publicat în 1863 cunoscuta lucrare *La Vie de Jésus* şi multe altele după aceea, în care nega divinitatea lui Iisus Hristos, a avut desigur o parte de contribuţie la apariţia modernismului.

Cei mai de seamă modernişti au fost, în Franţa, unii profesori de la Institutul catolic din Paris, înfiinţat în 1878. Dintre aceştia menţionăm : exegeţii Alfred Houtin († 1926), Alfred Loisy († 1949), M. J. Lagrange († 1938) ; în istoria dogmelor : J. Turmel, din Elveţia franceză ; în filosofie : Maurice Blondel († 1949), L. Laberthonnière († 1932) ş.a. şi matematicianul Edouard Le Roy ; de asemenea a susţinut mişcarea modernistă politicianul Marc Sangnier (1873—1950), care a condus mişcarea «Sillon», condamnată la 25 august 1910 de papa Pius X (1903—1914).

A. Houtin şi M. J. Lagrange au retractat. Cît priveşte pe A. Loisy, susţinătorul modernismului biblic, Curia romană i-a pus mai întîi cărţile la *Index librorum prohibitorum*, în 1905, apoi la 7 martie 1908, a fost excomunicat şi socotit *vitandus* — *de evitat*.

La 17 iulie 1907, Sfîntul Oficiu a dat un decret : *«Lamentabili sane exitu»*, un fel de nou «Syllabus errorum», prin care erau condamnate 65 de erori moderniste, extrase din autori francezi (mai mult de 45 din A. Loisy).

Trei ani după aceea, la 1 septembrie 1910, prin *motu proprio* : *«Sacrorum Antistitum»*, papa Pius X a obligat pe toţi preoţii, profesorii de teologie şi studenţii teologi să presteze un jurămînt antimodernist. Pro-

fesorii din Germania au fost dispensaţi de această obligaţie la insistenţa episcopatului german.

Dintre italieni amintim ca moderniști pe : episcopul Geremia Buonomelli (1914) de la Cremona, preotul R. Murri (n. 1870—1944), ebraistul S. Minocchi († 1943), filosoful şi scriitorul E. Buonaiuti († 1946), excomunicat în 1921 şi în 1924, poetul A. Fogazzaro († 1911) care, în celebrul său roman *Il Santo* (1905), ne înfăţişează un apostol al reformei Bisericii, animat de spiritul iubirii de oameni.

Dintre englezi amintim pe : G. Tyrrel († 1909), predicator celebru, autorul cărţilor *Lex Orandi* (1903) şi *Lex Credendi* (1906) şi baronul Fr. von Hügel († 1925) ; dintre germani : H. Schell († 1906) din Würzburg, I. Schnitzer, I. Müller, H. Schrörs († 1928) din Bonn, F. X. Kraus († 1904), A. Ehrhard († 1949), H. Koch ; în Elveţia : Albert M. Weiss († 1925).

Conducătorii mişcării moderniste : A. Loisy (1857—1949), G. Tyrell, în Italia : S. Minocchi şi abatele R. Murri, nu s-au supus papei. Aceştia şi alţii au răspuns printr-o cerere şi printr-o serie de scrieri, cum este lucrarea anonimă *Ce qu'on a fait de l'Eglise*, 12-e éd., Paris, 1912, în care critică tirania papală, cezarismul intelectual, spiritul de delaţiune, intrigă şi minciună şi alte păcate caracteristice sistemului papal în conducerea Bisericii.

Cu toate că, referitor la filosofie şi în genere la cultură, papii Leon XIII şi Pius X au recomandat *tomismul*, între 1946 şi 1950, s-a ivit în Franţa, apoi s-a pus în circulaţie şi în timpul Conciliului II Vatican (1962—1965), concepţia despre legitimitatea şi chiar necesitatea unui pluralism teologic în materie de filosofie religioasă, pentru că nici un sistem nu este capabil, având în vedere limitele cunoştinţei omeneşti, să îmbrăţişeze într-o vedere sintetică universală (Weltanschauung) toate aspectele revelaţiei divine. Această nouă direcţie a primit, între 1946 şi 1950, în Franţa, numele de *Noua teologie*.

Unele studii biblice au fost elaborate în spiritul metodologic al şcolii germane numită *Formgeschichte*, impusă de Rudolf Bultmann (născut 1884), exeget biblic care a dus la unele exagerări. De aceea papa Pius XII (1939—1958), prin enciclica «*Humani generis*», din 1950, a atras atenţia exegeţilor biblici şi în genere teologilor asupra pericolului de a pune în circulaţie unele idei prea îndrăzneţe, care nu sînt în concordanţă cu doctrina creştină.

Alţi teologi şi filosofi creştini au încercat să răspundă prin scrisul lor la problemele lumii contemporane, orientîndu-se după ideile puse în circulaţie de unii filosofi laici ca F. W. Fr. Hegel († 1831), Karl Marx († 1883), Fr. Nietsche († 1900), Soren Kierkegaard († 1885), Martin Heidegger († 1975), H. Bergson († 1941), J. P. Sartre (n. 1905 — † 1980) ş.a.

Pentru confruntarea creştinismului cu noile descoperiri ştiinţifice P. Teilhard de Chardin (1881—1955) a încercat o sinteză îndrăzneaţă, nu totdeauna cu succes, ceea ce a atras condamnarea operei sale, în 1962, de papa Ioan XXIII (1958—1963).

Astăzi modernismul nu mai este în sînul Bisericii romano-catolice o problemă, deoarece, prin aşa-numitul *aggiornamento* = *aducere la zi*,

pus în circulaţie de papa Ioan XXIII şi promovat de Conciliul II Vatican (1962—1965), catolicismul se pune în pas cu noile probleme ale lumii contemporane.

În acest spirit a publicat papa Ioan XXIII enciclicele: «*Mater et magistra*», 15 mai 1961, şi «*Pacem in terris*», 11 aprilie 1963.

Mergînd mai departe pe linia inaugurată de papa Ioan XXIII, papa Paul VI (30 iunie 1963 — † 6 aug. 1978) a publicat o serie de alte enciclice, dintre care menţionăm: «*Ecclesiam suam*», 6 august 1964; «*Populorum progressio*», 26 martie 1967; «*Octogessima adveniens*», 14 mai 1971, din dorinţa de a fi în pas cu noile probleme ale societăţii contemporane.

Merită să remarcăm că în enciclica «*Ecclesiam suam*», din 6 august 1964, papa Paul VI face distincţie între problemele care nu se referă direct la credinţă ca: tradiţia, spiritualitatea, cultul, dreptul canonic ş.a., care vor putea fi discutate în cadrul dialogului intercreştin, şi *integritatea credinţei catolice*, care, după părerea sa, nu poate fi pusă în discuţie. Teologii romano-catolici au pus în circulaţie teologia papalităţii, teologia naturală şi, împreună cu teologii protestanţi, teologia răscumpărării.

Viitorul va arăta în ce măsură papa, Curia romană şi teologii Bisericii catolice vor înţelege să facă un pas mai departe spre a fi la zi cu noile probleme ale omenirii şi a contribui la realizarea unităţii creştinismului.

4. Conciliul II Vatican (1962—1965)

După proclamarea dogmei *primatului* şi *infailibilităţii papale*, la 18 iulie 1870, în *Conciliul I Vatican*, de către papa Pius IX, prin enciclica «*Pastor Aeternus*», clericii şi credincioşii Bisericii Romano-Catolice credeau că pentru viitor nu va mai fi necesară convocarea unui nou conciliu general. De aceea, cînd papa Ioan XXIII a anunţat, la 25 ianuarie 1959, convocarea Conciliului general, a fost o adevărată surpriză pentru toată lumea creştină.

Conciliul II Vatican s-a deschis oficial în ziua de 11 octombrie 1962, în prezenţa papei Ioan XXIII şi a peste 2500 de episcopi şi a durat pînă la 7 decembrie 1965, cînd a fost declarat închis de papa Paul VI. Conciliul a ţinut patru sesiuni, cu o durată de două sau trei luni fiecare, toamna, după cum urmează: sesiunea I-a, între 11 octombrie şi 8 decembrie 1962; sesiunea a 2-a între 29 septembrie şi 4 decembrie 1963; sesiunea a 3-a între 14 septembrie şi 21 noiembrie 1964; sesiunea a 4-a între 14 septembrie şi 7 decembrie 1965.

În afară de cei 2500 de episcopi catolici, veniţi din toate ţările catolice din lume, au participat şi un număr de observatori din partea următoarelor Biserici: Biserica ortodoxă, Biserica vechilor-catolici, Biserica anglicană, 28 de Biserici şi Confesiuni protestante. Astfel la sesiunea a 2-a au participat 66 de observatori, între ei şi ortodocşi, reprezentînd 22 de Biserici, majoritatea protestante; la sesiunea a 3-a au participat 75 de observatori, reprezentînd 23 de Biserici; la sesiunea a 4-a au participat 103 observatori, reprezentînd 29 de Biserici, între ei

şi observatori din partea Bisericilor ortodoxe. La această ultimă sesiune, au trimis delegaţi următoarele Biserici ortodoxe : 1. Patriarhia Ecumenică ; 2. Patriarhia Alexandriei ; 3. Biserica Ortodoxă Rusă ; 4. Biserica Ortodoxă a Georgiei ; 5. Biserica Ortodoxă Bulgară ; 6. Biserica Ortodoxă Sîrbă.

În prima sesiune care s-a ţinut între 11 octombrie şi 8 decembrie 1962, s-a hotărît ca temele să fie reduse din 70 la 20. S-a discutat pe larg *Despre Liturghie* şi s-a admis ca Liturghia să fie săvîrşită în limbile naţionale, urmînd în aceasta exemplul Bisericii ortodoxe. Tot în această sesiune s-a discutat : *Despre izvoarele Revelaţiei ; Despre mijloacele de comunicare socială.*

În sesiunea a 2-a, care a avut loc între 29 septembrie şi 4 decembrie 1963, tema principală a fost *De Ecclesia* (Despre Biserică) care s-a discutat în continuare şi în sesiunea a 3-a.

Papa Ioan XXIII a încetat din viaţă la 3 iunie 1963, aşa că sesiunea a fost deschisă de papa Paul VI, întronizat la 30 iunie 1963.

Sîmbătă, 21 noiembrie 1964, în şedinţa de închidere a sesiunii a 3-a, care s-a ţinut între 14 septembrie şi 21 noiembrie 1964, Conciliul II Vatican a aprobat, în prezenţa papei Paul VI schemele : *«De Ecclesia»* = *Despre Biserică ; «De Oecumenismo»* = *Despre Ecumenism ; «De Ecclesiis Orientalibus Catholicis»* = *Despre Bisericile Orientale Catolice.*

La 25 noiembrie 1964, papa Paul VI a aprobat şi publicat *Constitudio dogmatica «De Ecclesia — Lumen gentium».*

În *Constitutio dogmatica : «De Ecclesia»*, se expune *doctrina colegialităţii episcopale* şi *se defineşte raportul* dintre autoritatea *Colegiului episcopilor şi autoritatea supremă* a papei în Biserica romano-catolică. În Capitolul 3 al acestei scheme se arată că, după cum Petru şi ceilalţi apostoli au format un colegiu, tot aşa pontiful roman, succesorul lui Petru, şi episcopii, succesorii apostolilor, se unesc între ei, formînd un *colegiu. «Colegiul, însă, sau Corpul episcopilor nu are autoritate decît numai împreună cu pontiful roman, succesorul lui Petru, care este socotit capul său, iar puterea primatului acestuia rămîne întreagă asupra tuturor, fie păstori, fie credincioşi. Pontiful roman, ca succesor al lui Petru, este principiul şi temelia unităţii, fie a episcopilor, fie a mulţimii credincioşilor».*

Fără aprobarea papei, colegiul episcopal nu are nici o putere şi nu poate modifica vreo hotărîre dată de papa. Textul precizează mai departe : *«De aceea hotărîrile papei luate de la sine şi nu din consensul Bisericii — «ex sese et non autem ex consensu Ecclesiae» — se numesc pe drept ireformabile, ca unele ce sînt date sub asistenţa Sfîntului Duh, făgăduită lui Petru însuşi, şi prin urmare nu au nevoie de aprobarea altora, nici nu îngăduie vreun apel la altă judecată».*

În modul acesta, *primatul şi infailibilitatea papală* au fost reconfirmate de data aceasta şi prin autoritatea colegiului episcopal, dar care în urma hotărîrii date, nu mai este decît un suport pentru confirmarea şi menţinerea primatului şi a infailibilităţii papale în Biserica romano-catolică.

Sesiunea a 4-a, care s-a ţinut între 14 septembrie şi 8 decembrie 1965, s-a ocupat cu unele probleme care preocupă lumea contemporană : libertatea religioasă, colegialitatea, organizarea *conferinţelor* episcopale, monahismul, organizarea seminariilor, educaţia creştină, problema evreilor, apostolatul laicilor, problema misiunii creştine, constituţia dogmatică despre revelaţie — «*Dei Verbum*» şi constituţia dogmatică despre Biserică şi lume — «*Gaudium et spes*», cea mai lungă, 82 p., care se ocupă cu probleme de dogmă şi pastorală.

În ziua de 7 decembrie 1965, printr-o declaraţie comună citită concomitent în catedrala Sfîntului Petru din Roma şi catedrala ortodoxă Sfîntul Gheorghe din Constantinopol, s-a procedat la ridicarea excomunicărilor din 16 şi 20 iulie 1054, prima, dată de către cardinalul Humbert, în numele papei Leon IX (1049—1054), asupra Bisericii ortodoxe, şi a doua, pronunţată de către patriarhul de Constantinopol Mihail Cerularie (1043—1058) şi Sinodul său patriarhal asupra Bisericii romano-catolice.

Cei doi înalţi ierarhi, papa Paul VI şi patriarhul Atenagora I de Constantinopol (1949—1972), au subliniat în această declaraţie comună că sînt «conştienţi că acest act de justiţie şi de iertare reciprocă nu poate fi de ajuns să pună capăt deosebirilor vechi sau recente, care subsistă între Biserica romano-catolică şi Biserica ortodoxă *şi care vor fi depăşite prin lucrarea Sfîntului Duh, graţie curăţiei inimilor, regretului nedreptăţilor istorice, precum şi printr-o voinţă activă de a se ajunge la înţelegerea şi expresia comună a credinţei şi a cerinţelor ei*».

Şedinţa de închidere a Conciliului II Vatican a avut loc într-un cadru festiv, în ziua de 8 decembrie 1965, în piaţa Sfîntul Petru din Roma, în prezenţa a 81 de delegaţii guvernamentale, a nouă organizaţii internaţionale şi unui număr impresionant de credincioşi.

Privite din punctul de vedere al Bisericii ortodoxe, hotărîrile dogmatice ale Conciliului II Vatican, prin faptul că întăresc *primatul* şi *înfailibilitatea papală* şi prin autoritatea colegiului episcopal, constituie în prezent şi în viitor piedica cea mai serioasă în calea refacerii unităţii creştine. Aceste dogme nu sînt admise nici de Bisericile ortodoxe, nici de Biserica anglicană, nici de Biserica vechilor-catolici, nici de Bisericile protestante.

BIBLIOGRAFIE

Cultul şi viaţa creştină în Biserica romano-catolică :

Claude Soetens, *Le Congrès eucharistique international de Jérusalem (1893) sur la politique du pape Leon XIII*, Louvain, 1977 ; B. Botte, *Le mouvement Liturgique*, Turnai-Paris, 1973 ; G. Ellard, *La Liturgie en marche*, traduction française, Paris, 1961, *Notre Dame (coll. «Les documents pontificaux»)*, Paris, 1958 ; F. Degli Espoziti, *La teologia del Sacro Cuore di Gesù da Leone XIII a Pió XII*, Roma, 1967 ; A. M Besnard, *Visage spirituel des temps nouveaux*, Paris, 1964 ; R. Graber, *Die Herz-Jesu Verehrung in der Krise der Gegenwart*, Eichstät, 1962 ; *Le renouveau liturgique* (coll. «Je suis, je crois», no. 110) Paris, 1960 ; *Liturgische Bewegung nach 50 Jahren, sub conducerea lui Th. Bogler*, Maria Laach, 1959 ; E. B. Hoenker, *The liturgical Renaissance in the Roman Catholic Church*, Chicago, 1954.

Pentru cultul Sfinţilor în Biserica romano-catolică:

G. Marc'Haour, *Thomas More*, Paris, 1971; W. Roper, *La vie de Thomas More, écrite par son gendre*, Paris, 1953; D. Sargent, *Thomas More*, Paris, 1936; H. Brémond, *Le bienheureux Thomas More*, Paris, 1930; G. Gaucher, *La passion de Thérèse de Lisieux*, Paris, 1972; M. Auclaire, *La vie de sainte Thérèse, la Dame errante de Dieu*, Paris, 1950; *Histoire de Sainte Thérèse d'après les Bollandistes, ses histoires, ses oeuvres, par un carmélite de Caën*, 2 vol., Paris, 1882; F. Trochu, *Sainte Bernadette, la voyante de Lourdes*, Vitte, 1954.

În limba română:

Pr. Prof. Ene Braniştе, *Schisma şi cultul creştin*, în «Ortodoxia», VI (1954), nr. 2—3, p. 260—299; Pr. P. Rezuş, *Practici romano-catolice de cult folosite ca mijloace de prozelitism*, în «Ortodoxia», VI (1954), nr. 1, p. 64—80; Pr. Vasile Ignătescu, *Netemeinicia dogmatică a practicii indulgenţelor*, în «Ortodoxia», VII (1955), nr. 2, p 217—229; Idem, *Cultul inimii lui Iisus la catolici*, în «Ortodoxia», VII (1955), nr. 3, p. 401—412.

Pentru cultura teologică romano-catolică

Y. M. Congar, *Situation et tâches présentes de la Théologie*, Paris, 1967; *Bilan de la théologie du XX-e siècle*, sous la direction de R. Van der Gucht et H. Vorgrimler, 2 vol., Tournai-Paris, 1970—1971, en collaboration; *Tendenzen der Theologie im 20. Jahrhundert. Eine Geschichte in Porträts*, sub conducerea H. J. Schultz, Stuttgart, 1966; J. M. Connolly, *Le Renouveau théologique dans la France contemporaine*, traduction française, Paris, 1966; J. Chevalier, *Histoire de la pensée*, T. 2, *La pensée chrétienne*, Paris, 1966; L. Scheffezyk, *Theologie in Aufbruch und Widerstreit. Die deutsche Katholische Theologie im 19 Jahrhundert*, Bremen, 1965; *Cinquante ans de pensée catholique française*, Paris, 1955 (en collaboration); A. Kölping, *Katholische Theologie gestern und heute. Thematik und Entfaltung deutscher Katholischer Theologie vom I. Vatikanum bis zum Gegenwart*, Bremen, 1964; J. Macquarrie, *Twentieth-century religious thought. The frontiers of Philosophy and Theology*, 1900—1960, London, 1963; R. Aubert, *La Théologie catholique au milieu du XX-e siècle*, Tournai-Paris, 1954.

În limba română

Pr. Prof. I. Rămureanu, *Specificul Ortodoxiei în comparaţie cu Biserica romano-catolică şi Protestantismul*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXII (1956), nr. 10, p. 578—600; Pr. Prof. Corneliu Sîrbu, *Spiritul doctrinar-dogmatic ortodox, catolic şi protestant*, în «Ortodoxia», VII (1955), nr. 4, p. 593—607.

Pentru enciclicile papale referitoare la modernism şi probleme sociale

Karl Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des Römischen Katholizismus*, 4-e Auflage, Tübingen, 1924; *Les encycliques sociales*, ed. Rémy Munsch, Paris, 1962; *Enciclica «Quanta cura»*, însoţită de *«Syllabus errorum»*, din 8 dec. 1954, Text latin la Dom Karl Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Römischen Katholizimus*, Tübingen, 1924, p. 450—454; Text francez la D. Ch. Poulet, *Histoire de l'Eglise*, t. II, Paris, 1926, p. 605—610; L. Brigue, *Syllabus*, în «Dictionnaire de Théologie Catholique», t. XIV, 2, Paris, 1941, col. 2877—2923; *Rerum Novarum*, din 15 mai 1891, ed. Rémy Munsch, Paris, 1962; P. E. Charbonneau, *De «Rerum Novarum» à la Constitution «Gaudium et Spes» et à l'Encyclique «Populorum Progressio»*, în *L'Eglise dans le monde de ce temps*, t. II, Paris, 1967; *L'Encyclique «Quadragessimo anno»* (15 mai 1931), la G. Jarlot, *Pie XI, Doctrine et action sociale*, Rome, 1973, p. 447—449; Eugène Duthoit, *L'Encyclique de Pie XI «Quadragessimo anno» (15 mai 1931), sur la question sociale*, în «Revue des deux mondes», CI (1931), nr. 4, p. 156—174; Jean XXIII, *Encyclique «Mater et Magistra» (15 mai 1961)*, Paris, 1963; Idem, *Encyclique «Pacem in terris»* (11 avril 1963), Paris, 1963; Paul VI, *L'Encyclique «Ecclesiam Suam»* (16 august 1964), în «L'Osservatore Romano», nr. 183 (31657) din 10—11 august 1964, şi în «Twentieth century catholicisme», t. I, by Lancelot Sheepard, New York, 1965, p. 218—220 şi în «The Church in the modern World», London, 1967, p. 81—85; Idem, *Déclaration «Mysterium Ecclesiae»* (iunie 1973) *sur la doctrine catholique concernant l'Eglise en vue de la proteger contre les erreurs d'aujourd'hui*, în «La Documentation Catholique», nr. 14 din 15 iulie 1973,

p. 664—668; Th. M. Loome, *Liberal Catholicism, Reform Catholicism, Modernism. A contribution to a new orientation in Modernist Research*, Mainz, 1979, VIII, 452 p.; A. F. Utz, *La doctrine sociale de l'Eglise à travers les siècles*, t. I, Paris, Roma, 1970; T. M. Schopf, *A Survey of Catholic Theology, 1800—1970*, New York, 1970; A. R. Vidler, *A Variety of Catholic Modernists*, Cambridge (Gr. Br.), 1970; Idem, *The Modernist Movement in the Catholic Church*, Cambridge (Gr. Br.), 1934; J. J. Heaney, *The Modernist Crisis: von Hügel*, London, 1969; S. Weiland, *La nouvelle Theologie*, Paris, 1969; P. Scopoola, *Crisi modernista e rinnovamento cattolico*, Bologna, 1969; O. Schröder, *Aufbruch und Missverständnis. Zur Geschichte der Reformkatholischen Bewegung*, Graz, 1969; E. Poula, *Histoire, dogme et critique dans la crise moderniste*, Paris-Tournai, 1962; A. Houtin et F. Sartiaux, *Alfred Loisy, sa vie, son oeuvre*, ed. M. Poulat, Paris, 1960; René Marlé, *Au coeur de la crise moderniste*, Paris, 1960; Fr. Heiler († 1967), *Alfred Loisy der Vater des Katholischen Modernismus*, München, 1947; J. Rivière, *Modernisme dans l'Eglise*, Paris, 1929 (cea mai completă); E. Buonaiuti, *Le modernisme catholique*. Traduit de l'italien par R. Monnot, Paris, 1927.

În limba română:

Episcop Antonie Plămădeală, *Hans Küng și declarația «Mysterium Ecclesiae»*, în «Ortodoxia», XXXI (1974), nr. 1, p. 5; Idem, *Biserica slujitoare*, București, 1972, extras din «Studii teologice», XXIV (1972), nr. 5—8, p. 227—265; *Enciclicele papilor, începînd cu Leon XIII (1878—1903)*; Pr. D. Stăniloae, *Ecclesiam Suam*, în «Ortodoxia», XVI (1964), nr. 4, p. 598—603.

Conciliul II Vatican (1962—1965):

Izvoare: J. Albergio, *Conciliorum Oecumenicorum decreta*, ed. 3-a Bologna, 1973; *Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Vaticanum II. Constitutiones, decreta, declarationes. Constitutions, décrets, déclarations*, Paris, Editions du Centurion, 1967; W. M. Abbott, *The Documents of Vatican II*, New York, 1966; Pentru lucrarea conciliului: *Acta synodalia Ss. Oecumenici Concilii Vaticani II.*, Città del Vaticano, 1970; Documentele Conciliului II Vatican au fost publicate de Y. M. Congar, în colecția *Unam Sanctam*, vol. 51, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 70, 74, 75, 76, 16 vol., Paris, 1966—1970; K. Aland, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des Römischen Katholizismus, Reihe* 2, Die Kirche nach dem 2. *Vatikanischen Konzil*, Band 1, München, 1972

Studii: J. Mercier, *Vingt siècles d'histoire du Vatican*, Paris, 1976, 530 p.; P. Poupard, *Connaissance du Vatican*, nouvelle éd., Paris, 1974; R. Rouquette, *Vatican 2*, 2 vol., Paris, 1968; Hubert Jédin, *Vaticanum II und Tridentinum. Tradition und Fortschritt in der Kirchengeschichte*, Köln und Opladen, 1968; B. Lambert, *La nouvelle image de l'Eglise. Bilan du Concile Vatican II*, Paris, 1967; B. C. Pawley, *The Second Vatican Council*, Oxford, 1967. (Punct de vedere anglican); H. Roux, *Détresse et promesse de Vatican II*, Paris, 1967 (Punct de vedere protestant); F. Hummer, *Orthodoxie und Zweites Vaticanum*, Wien, 1966; G. Martelet, *Les idées maîtresses de Vatican II*, Paris, 1967; R. Laurentin, *Bilan du Concile*, Paris, 1966; Idem, *L'Enjeu du Concile*, 4 vol., Paris, 1962—1965; O. Karrer, *Das Zweite Vatikanische Konzil. Reflexionen*, München, 1966; G. Caprile, *Il Concilio Vaticano II*, 4 vol., Paris, 1963—1966; R. La Valle, *Il Concilio nelle nostre mani*, Brescia, 1966; K. E. Skydsgaard, *Konzil und Evangelium*, Göttingen, 1962; P. Meinhold, *Konzile der Kirche in evangelischer Sicht*, Stuttgart, 1962; Hans Küng, *Infaillible? Une interpellation*, Paris, 1971; în limba engleză, New York, 1971; H. Jédin, *Ecumenical Councils of the Catholic Church*, London, 1960.

Pentru papa Ioan XXIII (1958—1963):

J. Neuvecelle, *Jean XXIII*, une vie, Paris, 1969; F. M. William, *Vom jungen A. Roncalli zum papst Johannes XXIII*, Insbruk, 1967; E. E. Hales, *Pope John and his Revolution*, London, 1965; E. Balducci, *Papa Giovanni*, Firenze, 1964; L. Algisi, *Jean XXIII*, traduction française, 4-e éd., Paris, 1964; L. Capovilla, *Giovanni XXIII*, Città del Vaticano, 1963.

În limba română:

Cezar Vasiliu, *Relaţiile dintre Biserica romano-catolică şi Biserica ortodoxă de la anunţarea concilului Vatican II (ian. 1959 pînă în dec. 1970)*, extras din «Ortodoxia», XXVIII (1976), nr. 1, p. 51—234; Pr. Prof. D. Popescu, *Ecleziologia romano-catolică după documentele celui de al doilea Conciliu de la Vatican şi ecourile ei în teologia contemporană*, Bucureşti, 1972; Pr. prof. I. Rămureanu, *Primatul papal şi colegialitatea episcopală în dezbaterile Conciliului al II-lea de la Vatican*, în «Ortodoxia», XVII (1956), nr. 2, p. 135—166; Pr. Barbu Gr. Ionescu (Prof. Ioan Rămureanu), *Conciliul de la Vatican. Dezbaterile şi hotărîrile primei sesiuni*, în «Ortodoxia» XVI (1964), nr. 1, p. 3—46; Pr. Barbu Gr. Ionescu (D. Stăniloae), *Conciliul II de la Vatican. Dezbaterile şi hotărîrile sesiunii a doua*, Ibidem, nr. 2, p. 187—219; Idem, *A treia sesiune a Conciliului al II-lea de la Vatican*; Ibidem, nr 4, p. 471—502; Idem, *Dezbaterile şi hotărîrile sesiunii a patra a Conciliului al II-lea de la Vatican*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 1, p. 8—34; Pr. Prof. D. Stăniloae, *Doctrina catolică a infailibilităţii la I-ul şi al II-lea Conciliu de la Vatican*, în «Ortodoxia», XVII (1965), nr. 4, p. 459—492.

Evoluţia protestantismului. Direcţii teologice *

1. Organizarea protestantismului în perioada modernă şi contemporană

În perioada de după Revoluţia franceză din 1789 şi pînă azi, protestantismul a evoluat potrivit principiilor sale raţionaliste şi subiective atît pe plan teoretic-dogmatic, cît şi ca organizare.

În sînul protestantismului, au apărut şcoli şi opinii personale în teologie, dezbinări administrative şi numeroase denominaţiuni neoprotestante, care au avut şi au drept urmare fărîmiţarea unităţii interne şi externe a protestantismului, fie de nuanţă luterană şi calvinistă, fie neoprotestantă.

Totul este în protestantism într-o continuă luptă, mişcare şi schimbare, unii reprezentanţi de şcoli şi teologi renumiţi mergînd atît de departe în susţinerile lor încît neagă însăşi esenţa creştinismului ca religie revelată şi divină. E în protestantism o luptă neîncetată între conservatorism şi liberalism, între principiile ortodoxiei luterane şi calviniste din secolul XVI şi modernism, între teologie şi filosofie, între supra-naturalism şi raţionalism.

Gîndirea filosofică predomină în unele sisteme şi curente teologice protestante în dauna credinţei şi a pietăţii, încît nu se mai ştie unde e vorba de revelaţie şi teologie creştină şi unde intervine filosofia.

După celebra victorie de la Leipzig, din 1813, numită «victoria naţionalităţilor» împotriva lui Napoleon (1804—1814), germanii au început să-şi refacă unitatea naţională.

În 1817, într-un entuziasm de nedescris, au sărbătorit al treilea centenar de cînd Martin Luther († 1546) s-a despărţit de Roma papală prin afişarea celor 95 de teze pe uşa catedralei din Wittenberg în 1517.

În acest moment, Klaus Harms († 1855), pastor din Kiel, a făcut un apel mişcător la partida ortodoxă-luterană, spre a se întoarce la bazele doctrinare ale luteranismului din sec. XVI şi a cultiva rugăciunea şi credinţa, nu atît gîndirea filosofică raţionalistă, oricît de importantă ar fi ea.

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu

Acest fapt, la care adăugăm şi influenţa filosofiei idealiste germane, dar mai ales mişcarea pietistă, foarte puternică atunci, a îndemnat pe regele Fr. Wilhelm II (1797—1840) al Prusiei să apeleze la credincioşii germani şi la ceilalţi din statele vecine, să se unească şi din punct de vedere religios, nu numai politic. Regele şi o mică minoritate erau calvinişti, iar restul luterani. Aşa s-a ajuns ca în acelaşi an, 1817, să se creeze *Uniunea evangelică*, cu pastori, cult şi anumite articole de credinţă comune. Entuziasmul cu care a fost primită propunerea regelui a fost foarte mare şi strălucit modul cum a fost ea apărată şi susţinută de marele teolog Ernest Schleiermacher († 1834). Regele, însă, avînd şi preocupări liturgice, a căutat să introducă noi cărţi de cult, aşa-numitele «Agende» (1822—1829). S-au născut însă de aci mari dezbinări, pentru că nici partizanii regelui, nici ceilalţi nu acceptau «Agendele» noi şi nici amestecul regelui în problemele interne ale Bisericii. Aşa a luat naştere confesionalismul ; în Silezia, s-a născut prima disidenţă, numită *Biserica vechilor luterani*, deşi regele luase măsuri severe, închizînd vreo treizeci de preoţi, iar alte familii au fost silite să emigreze. Abia fiul şi urmaşul său, Fr. Wilhelm IV (1840—1861) al Prusiei, acordă noii grupări libertatea. S-au format multe alte grupări, azi peste treizeci, unele ţinînd la unitatea Bisericii, altele la cărţile lor simbolice.

Cea mai mare dezbinare există în protestantism, însă, în ceea ce priveşte orientarea teologică. Influenţa iluminismului (= Aufklärung), curent raţionalist care a predominat în tot secolul XVIII, şi a liberalismului asupra intelectualilor a determinat, încă de la începutul secolului XIX, pe unii teologi, în frunte cu pastorul Klaus Harms († 1855), să afirme că protestantismul nu constă atît de mult în teologie şi predică, cît mai ales în Taine, în simţire şi viaţă pioasă.

Partidele protestante s-au unit cu timpul în «Confederaţii», ca de pildă «Societatea Gustav-Adolf» înfiinţată în 1832, cu scopul ajutorării comunităţilor sărace din statele unde luteranismul era mai slab.

Scoţianul Thomas Chalmere († 1847) a întemeiat la Londra, în 1846, o *alianţă evanghelică* anglicano-luterano-calvinistă contra catolicismului. Acelaşi scop îl va avea şi *Federaţia evanghelică* din Germania, întemeiată în 1887.

Direcţiunea mai liberală a teologilor raţionalişti s-a grupat şi ea, în 1863, în «Societatea protestantă». Din 1903, s-a format la Berlin un Comitet al Bisericii evanghelice, lărgit mult după 1918, apoi şi mai mult după 1933, cînd Adolf Hitler (1933—1945), a vrut să supună pe toţi protestanţii din Germania, luterani, calvinişti şi neoprotestanţi, ideologiei sale de partid. S-a creat atunci un Sinod al Bisericilor Protestante din întreaga Germanie, cu 60 de membri, condus de un superintendent, precum se vede de inspiraţie calvinistă presbiteriană, căci luteranii admit în conducere sistemul teritorial — un *Reichbischof = Episcop al Reich-ului*, ajutat de un comitet şi chiar de o grupare pro-hitleristă, aşa *numiţii creştini germani*, care voiau să cureţe Biblia şi credinţa evanghelică de resturi iudaice, respingînd Vechiul Testament, iar din Noul Testament revizuind părerile «rabinului Pavel», socotind ei că opera lui Hitler este «inspirată». Dar aceasta era o adevărată aberaţie teologică, care nu avea nimic de-a face cu spiritul Evangheliei lui Hristos.

Contra grupării *Creştinilor germani* s-a opus cu cea mai mare dîrzenie gruparea protestantă de centru, numită *Bekennende Kirche = «Biserica mărturisitoare»*, ai cărei conducători au fost condamnaţi, închişi şi expatriaţi, ca pastorul Martin Niemöller (n. 1892—1968), episcopul Wurm († 1953) din Stuttgart ş.a. Dar, ca şi altădată, încercările grele *prin care a trecut protestantismul german în timpul* dictaturii lui Adolf Hitler au avut darul să purifice şi să unifice grupările, ajutînd chiar la o nouă înflorire a Bisericii. Persistă totuşi şi din punct de vedere organizatoric şi teologic mare dezbinare între luterani, chiar mai mare decît la calvinişti, unde sistemul presbiterial în conducere îngăduie o organizare şi o unificare mai deplină. Biserica luterană din Statele Unite a intrat în dialog teologic cu Biserica romano-catolică din 1965. Grupul luterano-catolic amercian a publicat un raport la 5 martie 1974 asupra rezultatelor la care s-a ajuns cu privire la primatul papal *(La primauté du Pape. Points de convergences. Déclaration commune du groupe de dialogue luthérien-catholique des Etats Unis*, în «La Documentation catholique», LXXI (1974), no. 1652, 21 avril, p. 373—380).

2. Cultura şi direcţiile teologice pînă la 1870

Cel mai valoros teolog protestant dinainte de 1850, a fost, desigur, Ernest Schleiermacher († 1834), predicator, apoi primul profesor de teologie protestantă la Universitatea din Berlin. El a devenit celebru prin cele două lucrări ale sale : *Reden über die Religion* (1799) = *Cuvîntări despre religie*, şi prin dogmatica sa, *Der christliche Glaube* (1821) — *Credinţa creştină*, în care afirmă că religia nu e nici act de cunoaştere, nici act de voinţă, ci stă în *sentimentul de dependenţă* faţă de infinit, faţă de Dumnezeu şi lume, sentiment care, afirma el, a condus şi pe *Mîntuitorul Iisus Hristos şi trebuie să conducă şi personalitatea noastră* şi pe a fiecărui om de orice religie. Faţă de iluminismul raţionalist şi naturalismul sec. XVIII, care nega chiar şi existenţa lui Dumnezeu şi nemurirea sufletului, concepţia lui Schleiermacher afirmă existenţa lui Dumnezeu strîns legat de lume şi un creştinism viu, care eliberează pe om de frămîntările şi îndoielile religioase. Dar, după concepţia sa, cuprinsul învăţăturii creştine nu poate fi dogma tradiţională a Bisericii, ci ceea ce experimentează conştiinţa creştină individuală. Folosind metoda inductivă, E. Schleiermacher porneşte de la datele conştiinţei spre a ajunge la Dumnezeu şi la voia Lui faţă de lume, concretizată în persoana lui Iisus Hristos.

Influenţa lui Schleiermacher a fost mare în lumea protestantă în tot cursul secolului XIX, ba chiar şi la romano-catolici, fiind numit *Origen al secolului XIX*.

În teologia protestantă, el are meritul de a fi eliberat teologia de filosofie, dar greşeşte, desigur, cînd face teologia să se piardă într-un sentimentalism vag, într-un gen de psihologie religioasă. Pe bună dreptate, orice creştin poate să se întrebe care poate fi valoarea unei asemenea experienţe religioase subiective şi ce rost mai poate avea revelaţia divină şi întruparea Fiului lui Dumnezeu, Iisus Hristos.

După E. Schleiermacher († 1834), mai amintim dintre teologii supranaturaliști îndeosebi pe August († 1840), autorul unei *Istorii a Bisericii* și a altor lucrări, în care afirmă pietismul reînnoit. *Inima face pe teolog,* spunea el, de aceea în concepția sa istoria Bisericii este mai ales istoria moralității și a pietății.

Păreri asemănătoare au și alți teologi protestanți ca: August Tholuck († 1877), exeget și apologet convingător, apoi Ernest Whengstenberg († 1869), exeget și dogmatist vestit, care a combătut cu mult succes pe teologii raționaliști.

Direcția luterană sau «ortodoxă», întemeiată de Chr. Konrad von Hoffmann (1877), profesor la Erlangen, a îmbinat psihologismul lui E. Schleiermacher cu tradiția ortodoxiei luterane, punînd în centrul teologiei istoria mîntuirii.

Dar, savanți ca: G. Uhlhorn († 1901), G. Aug. Ewald († 1875), Th. Zahn († 1933), apoi apologeți ca: Ch. Ernst. Luthard, moraliști ca G. Lemme ș.a., afirmau supranaturalismul. Tot așa o făceau, dar ceva mai reținut, teologii școlii de mijloc: Richard Rothe († 1867), editorul Noului Testament grec, Fr. C. Tischendorf († 1874); exegeții: H. A. W. Meyer († 1873), B. Weiss († 1918), istoricul bisericesc foarte talentat K. Hase († 1890), dogmatiștii Albert Schweitzer († 1965), J. Müller ș.a.

Mai exagerați în afirmațiile lor au fost Julius Wellhausen († 1918) și alsacianul Ed. G. E. Reuss († 1891), care au criticat cărțile Pentateuhului.

Școala rațională protestantă a dat naștere la cele mai multe direcții, cu cei mai îndrăzneți teologi. După orientarea raționalist-vulgară, ilustrată de H. Eberth, Gottlob Paulus († 1851), J. H. D. Zschokke (1848) ș.a. — care afirmă că minunile lui Iisus Hristos sînt fapte pur naturale — menționăm îndeosebi direcția *istorico-criticistă,* ilustrată mai ales de exegeții W. Gesenius († 1842), Wilhem M. L. De Wette († 1849), care au căutat cei dintîi să combată critic autenticitatea cărților Noului și Vechiului Testament.

Pe aceștia l-a depășit, însă, orientarea hegeliană de stînga a școalei din Tübingen, condusă de Fr. Chr. Bauer († 1860), D. F. Strauss († 1874), Bruno Bauer († 1882), Ludwig Feuerbach (1872) ș.a., dintre care ultimii au ajuns la concepții materialiste. Astfel, Fr. Chr. Bauer, aplicînd dialectica hegeliană — teză, antiteză, sinteză — la epoca biblică, s-a străduit, bucurîndu-se în vremea lui de un succes zgomotos, să arate că scrierile Noului Testament sînt tendențioase, izvorîte din ciocnirea iudaismului cu elenismul. După opinia sa, numai cîteva scrieri neotestamentare ar data din secolul întîi, iar restul din secolele II și III.

La rîndul său, D. F. Strauss spunea, în opera sa *Das Leben Jesu — Viața lui Iisus,* Tübingen, 1835, că faptele și figura lui Iisus Hristos sînt rezultatul unor mituri create de imaginația și evlavia ulterioară a creștinismului. Ucenicii acestora întrecură pe dascăli. Bruno Bauer, bunăoară, afirma că Evangheliile sînt chiar falsificări tendențioase ale unor impostori, iar Ludwig Feuerbach spunea că întreg creștinismul nu-i decît o divinizare a omenirii, neavînd în mod obiectiv nimic divin în el.

Din fericire, asemenea teorii au fost de mult abandonate, chiar și în lumea protestantă, întrucît în prezent teologia protestantă a revenit, în genere, la temele inițiale ale Reformei din sec. XVI.

3. Direcţii teologice protestante după 1870.

Cînd industrializarea a atins păturile largi ale populaţiei, nu se mai putea vorbi omului doar teoretic şi filosofic, ci trebuia să se acţioneze mai mult practic, arătînd valoarea şi conţinutul etic al creştinismului şi influenţa lui binefăcătoare asupra dezvoltării întregii societăţi. Acest lucru îl face şcoala lui Albrecht Ritschl († 1889), întemeietorul *istorismului.*

După el, teologia nu este descriere a stărilor sentimentale-emoţionale, ca în concepţia lui E. Schleiermacher († 1834), ci *revelaţia istorică*, ce culminează în Hristos, dar care nu interesează atît ca dogmă, ci mai mult ca *valoare etică*, avînd menirea de a cuceri lumea şi a sădi în ea simţul datoriei, al cinstei. Albrecht Ritschl († 1889) ia ca punct de plecare teza kantiană a imposibilităţii omului de a cunoaşte *das Ding in sich = lucrul în sine*, substanţa sau esenţa lucrurilor, care se arată în manifestările sale, în fenomene, pentru a trage concluzia că nici despre Dumnezeu *în Sine*, nu putem cunoaşte nimic şi de aceea nu putem dogmatiza nimic. El mergea şi mai departe cînd afirma că Biblia nu-i inspirată, ci are valoare numai pentru lumea de aici, în imanenţă şi în istorie, pentru faptul că aproape toţi au admirat-o şi s-au lăsat conduşi de ea. Teologia lui Albrecht Ritschl e tipic germană, tipic burgheză şi terestră.

Concepţia teologică ortodoxă respinge *«agnosticismul»* şi *«adogmatismul»* lui Albrecht Ritschl, deoarece însuşi Domnul Hristos ne încredinţează, spunînd : *«Cel ce Mă vede pe Mine, vede pe Cel ce M-a trimis pe Mine»* (Ioan 22, 45). Iar cît priveşte cunoaşterea lui Dumnezeu, Mîntuitorul a spus : *«Aceasta este viaţa de veci, să Te cunoască pe Tine, singurul, adevăratul Dumnezeu şi pe Iisus Hristos pe care L-ai trimis»* (Ioan 18, 3).

Şcoala lui Alb. Ritschl a avut mulţi reprezentanţi, ca : W. Herrmann († 1922), Th. Kaftan († 1923), Ferd. Kattenbusch, dar mai ales Adolf Harnack (1851—1930), profesor universitar şi directorul Institutului de cercetări ştiinţifice la Berlin, renumit atît în domeniul teologic, cît şi pe teren social şi politic, în Germania şi în străinătate. Harnack s-a născut la Dorpat (Tartru în Estonia), unde ţarismul asuprea pe neortodocşi. De aceea el şi-a format o idee preconceputǎ despre Biserica Ortodoxă şi despre tradiţia veche a Bisericii, numind pe nedrept Ortodoxia *«o Biserică pietrificată»* în imobilitatea ei seculară.

Dintre numeroasele lucrări ale lui A. Harnack, menţionăm ca mai însemnate, pentru concepţia lui, următoarele : *Das Wesen des Christentums = Esenţa creştinismului (tratat de istoria dogmelor)*, Leipzig, 1909 ; *Dogmengeschichte, Grundriss der theologischen Wissenschaft = Istoria dogmelor, Fundamentul ştiinţei teologice*, Freiburg im Breisgau, 1893 în care scoate în relief că întreg creştinismul şi Evanghelia nu sînt decît *manifestarea iubirii părinteşti* a lui Iisus Hristos pentru lume, iubire din care vechea Biserică a făcut mai tîrziu o «Evanghelie despre Iisus». Creştinismul simplu şi fără dogme al lui Iisus a fost falsificat de cugetarea greacă din secolele II şi III, care a dus la o «accentuată elenizare

a creştinismului» : «eine akute Hellenisierung des Christentums». Ca atare, dogmatizarea creştinismului este «opera spiritului elenic aplicat Evangheliilor». A. Harnack, însă, greşeşte, deoarece este ştiut că nu elenismul a descoperit substanţa dogmelor creştine, ci dogmele au luat naştere din Revelaţie. Fondul dogmelor creştine, formulate de Sinoadele ecumenice, se află în Revelaţia divină.

Adolf Harnack a speriat, desigur, autoritatea superioară protestantă prin afirmaţiile lui îndrăzneţe, mai ales prin combaterea Simbolului apostolic, introdus chiar de la început în cărţile de cult protestante, dar tineretul din vremea lui îl admira, sărbătorindu-l şi ascultîndu-l cum n-a mai fost, poate, ascultat, înaintea lui, decît filosoful J. G. Fichte († 1814) şi istoricul Leopold von Ranke († 1886). Operele lui A. Harnack se referă la istoria literaturii vechi creştine, la misiunea şi răspîndirea creştinismului în primele secole, la istoria dogmelor etc. Sînt desigur opere de bogată informaţie şi erudiţie, dar poartă în ele şi unele erori istorice.

Importanţi sînt şi teologii contemporani lui A. Harnack, dintre care amintim : A. Albert Hauck († 1918), H. Scheel, R. Seeberg, F. Loofs († 1928), istoricii H. Schubert, K. Holl († 1926), G. Krüger († 1927), H. Achelis şi, în secolul XX, renumitul istoric din Berlin, Hans Lietzmann († 1943).

Ultima mare şcoală protestantă dinaintea primului război mondial (1914—1918) este aceea de *Istoria religiilor (Religionsgeschichtliche Theologie)*, întemeiată în urma cercetărilor orientalistice, referitoare la epoca biblică şi a culturii religioase a popoarelor răsăritene. Cercetătorii : Paul de Lagarde († 1891), A. Eichorn († 1827), Hermann Usener († 1905), H. Gunkel († 1932), W. Bousset († 1920), Ernst Troeltsch († 1923), Albert Schweitzer († 1965) ş.a. au susţinut că creştinismul nu este singura religie relevată de Dumnezeu, ci e numai una din multele religii antice, din care acesta a împrumutat multe idei printr-un sincretism exagerat. Cartea lui Franz Delitzsch († 1890), *Babel und Bibel*, afirma că întreg creştinismul îşi are originea în Babilon, deci nu e inspirat, iar Albert Schweitzer, în *Geschichte der Leben Jesu Forschung = Istoria cercetării vieţii lui Iisus*, afirmă că viaţa lui Iisus Hristos a fost contrafăcută în decursul timpului, fiind confecţionată din bucăţi şi din teme împrumutate din toate sistemele religioase vechi. Acelaşi lucru îl face el şi cu Tainele Bisericii, cu monahismul şi chiar cu dogmele creştine : toate sînt împrumutate din misterele eleniste sau din religiile orientale.

S-au creat şi o *şcoală de psihologie şi alta de filosofie religioasă*, cea dintîi cu influenţe din literatura franceză şi americană, avînd ca reprezentanţi pe Emil Durckeim († 1917), W. James († 1910) şi la germani pe Sigmund Freud († 1939), cealaltă ilustrată mai ales de germani, dintre care amintim pe Ernest Troeltsch († 1923), R. Otto († 1937), G. Wobbermin ş.a., ambele şcoli străduindu-se să reducă creştinismul doar la stări psihologice sau chiar la concepţii filosofice. Sînt de asemenea şi mulţi alţi teologi protestanţi care şi-au creat renume în diferite alte ţări, cum a fost în Suedia arhiepiscopul de Uppsala, Nathan Söderblom († 1931), istoric al religiilor, care a avut un rol de seamă

la Conferinţa grupării *Life and Work* = *Viaţă şi Acţiune*, ţinută în cadrul mişcării ecumenice, la Stockholm, între 15 şi 30 august 1925. În Franţa, amintim pe Louis Auguste Sabatier († 1901) şi pe fiul său P. Sabatier († 1928), pe Fernand Ménégoz, Louis M. E. Bertrand († 1941), W. Monod († 1943), Maurice Goguel († 1955); în Elveţia amintim pe A. Vinet († 1847), G. Godet († 1901); în lumea anglo-saxonă pe Cosmo Gordon Lang († 1845); în Danemarca, pe cunoscutul şi renumitul scriitor şi filosof Soeren Kierkegaard († 1855) ş.a.

4. Direcţii teologice protestante după primul război mondial (1914—1918)

Cele două războaie mondiale din sec. XX, 1914—1918 şi 1931—1945, au zguduit pînă în străfunduri conştiinţele. Certitudinea şi uşurinţa cu care se vorbea în diferitele şcoli protestante despre Dumnezeu, despre Evanghelie şi despre religie n-au dus pe credincioşi mai aproape de Dumnezeu şi nici nu i-au făcut mai buni.

A luat naştere acum o nouă teologie, numită *Teologia dialectică* sau *Teologia crizei*, care s-a străduit să pună în relief ideea că pe Dumnezeu nu-l putem cunoaşte în mod istoric, nici speculativ, nici descriptiv, ci numai *stînd cu frică şi cu cutremur* înaintea Lui, *într-o poziţie de criză*, de conştiinţă a păcătoşeniei noastre. Despre Dumnezeu putem să vorbim în mod antinomic sau dialectic: El este iubitor şi drept în acelaşi timp, este stăpîn şi părinte, este ascuns şi deschis. Dumnezeu este o realitate obiectivă, total despărţită de lume, iar Biblia e glasul Lui. Nu noi ne apropiem de El pe o cale subiectivă, ci El, Dumnezeu, se apropie de noi, vorbindu-ne, nu prin cuvinte, ideologii şi programe, ci chemîndu-ne la judecata Lui eshatologică prin *starea de zbucium şi frămîntare* în care petrecem din clipa în care auzim glasul Lui.

Recunoaştem că e multă smerenie în această concepţie teologică, care a surprins cea mai mare parte a teologilor din secolul XX, dar nu putem să nu observăm că se simte în ea mult spirit calvinist cu nuanţe de judecată aspră şi prea rece, aşa cum reiese din gîndirea lui J. Calvin († 1564).

Teologia dialectică sau «a crizei» a avut premergători (1855) pe fenomenologii precum şi existenţialiştii mai noi: M. J. Lavelle († 1939), Max Scheler († 1928), Martin Heidegger († 1975), Karl Jaspers († 1969) ş. a.

Cel mai cunoscut reprezentant al *teologiei dialectice* este Karl Barth (1886—1968), născut la Basel, în Elveţia, profesor la Marburg în Germania, apoi la Basel. El a făcut numeroase călătorii, ca un apostol modern, şi a ţinut numeroase conferinţe în multe ţări din Europa şi chiar în America de Nord.

Karl Barth abandonează poziţia seculară a dogmaticii protestante, care pornea de la experienţa individuală, de la subiectivismul antropocentric, punînd în centrul teologiei sale *teocentrismul* şi puterea cuvîntului lui Dumnezeu: *Das Wort Gottes*, puternic afirmat îndeosebi în lucrarea *Der Römerbrief* = *Epistola către Romani* (ed. I-a München,

1918 ; altă ediție, în 1922) și în alte numeroase studii, dar mai ales în *Dogmatica* sa, Zürich, 1947, trad. franțaise, 20 vol., München-Zürich 1930—1967.

În genere, teologia sa dogmatică are la bază tradiția calvinistă.

Alături de Barth, amintim pe Fr. Gogarten († 1967), profesor la Jena, renumit prin operele sale de căpetenie : *Die religiöse Entscheidung — Decizia religioasă*, Jena, 1921 : *Von Glauben und Offenbarung Despre credință și Revelație*, Jena, 1923 ; *Ich Glaube in den dreieinigen Gott — Cred într-Unul Dumnezeu întreit*, Jena, 1926 ; *Glaube und Wirklichkeit = Credință și realitate*, Jena, 1928 ș.a.

Amintim, de asemenea, pe Emil Brunner (n. 1889), profesor la Zürich, în Elveția, despărțit de Barth prin studiul său *Natur und Glaube = Natură și credință*, Basel, 1934, la care Barth a răspuns : *Nein. Antwort an Emil Brunner — Nu. Răspuns lui Emil Brunner*. München, 1934. Mai amintim, dintre lucrările lui următoarele : *Erlebnis, Erkenntnis und Glaube = Eveniment, cunoștință și credință*, Tübingen, 1923 ; *Die Grenzen der Humanität = Hotarele umanității*, Tübingen, 1922 ; *Religionsphilosophie der evangelischen Theologie — Filozofia religioasă a teologiei evanghelice*, Tübingen, 1927 ; *Theology of Chrisis = Teologia crizei*, Tübingen, 1927 ; *Dogmatik*, Zürich, 1948.

E de remarcat că teologia lui E. Brunner are la bază tradiția zwingliană a Bisericii reformate din Zürich, dar, în unele privințe, se apropie de Ortodoxie.

Mai amintim pe Rudolf Thurneysen († 1940) și Paul Tillich (1886—1965), la care domină în genere *grija predicării Evangheliei adaptate credinciosului modern*.

De asemenea, Dietrich Bonhoeffer († 1945), cunoscut teolog german, se ocupă cu «interpretarea religioasă a textelor biblice».

Pentru studiile biblice amintim pe Maurice Goguel († 1955), profesor la Facultatea de teologie protestantă din Paris, care s-a remarcat prin cunoscutele sale studii : *Jésus de Nazareth : Mythe ou histoire*, Paris, 1925 și *Jésus et les origines du christianisme*, Paris, 1934, în care, combătînd pe numeroși istorici și teologi protestanți, a pus în lumină istoricitatea lui Iisus Hristos.

Tot la francezi, amintim pe Oscar Cullman, profesor la Facultățile de teologie din Strasbourg, Basel și Paris, care, prin numeroasele sale studii, pune în lumină *istoria mîntuirii*, așa cum reiese ea din scrierile Noului Testament și din vechea tradiție creștină. La germani, merită să amintim pe Rudolf Bultmann (n. 1884—1976), care, în studiile sale, postulează «demitologizarea» Scripturii, metodă care a fost aspru criticată de numeroși teologi protestanți și romano-catolici, pentru exagerările ei.

În istorie, amintim, la germani, pe Hans Lietzmann († 1943), cunoscut îndeosebi prin lucrarea sa *Geschichte der alten Kirche = Istoria vechii Biserici*, 4 vol., Berlin, trad. franțaise, t. I—II, par André Jundt, Paris, 1936—1937 ; t. III, Paris, 1941.

În afară de curentele amintite, după cel de al doilea război mondial (1939—1945), au apărut în lumea protestantă o serie de *teologii*

care de care mai bizare, ca : *teologia radicală,* cunoscută sub numele de *teologia morţii lui Dumnezeu,* care propune interpretarea credinţei creştine prin *cultura laică.* Ea a fost pusă în circulaţie mai ales în Statele Unite ale Americii de către Th. J. J. Altizer, Paul M. van Buren, W. Hamilton ş.a. *Teologia radicală* înlăturînd credinţa în Sfînta Treime şi negînd puterea Logosului creator, Fiul lui Dumnezeu, Care S-a întrupat pentru mîntuirea lumii, nu poate asigura creştinilor mîntuirea, din care cauză a şi fost părăsită.

Episcopul anglican John A. T. Robinson este promotorul curentului numit *teologia secularizării,* care exclude orice posibilitate de referire la Dumnezeu cel transcedent, fiind o concepţie care socoteşte ca reală doar această lume. Sistemul său nu are o fundamentare dogmatică, ci tinde mai mult spre sociologie. El s-a inspirat din teologia lui D. Bonhoeffer şi a fost continuat de Harvey Cox în Statele Unite.

Un alt curent teologic apărut în Occident este *teologia politică,* numită şi *teologia speranţei,* prin care se încearcă a se da un răspuns la vasta mişcare de eliberare de sub toate formele de exploatare colonialistă şi post-colonialistă. Reprezentanţii de seamă ai *teologiei politice* sînt Jürgen Moltmann, calvinist, profesor de teologie dogmatică la Tübingen şi J. B. Metz, romano-catolic, profesor la Universitatea din Münster, R. F. Germania.

J. Moltmann este autorul lucrării *Theology of Hope = Teologia speranţei,* London, 1969. «Teologia politică» sau «Teologia speranţei» încearcă să rezolve criza creştinismului contemporan apusean. Creştinismul este văzut de această teologie nu numai pe plan eshatologic, prin speranţa învierii morţilor, ci şi prin iubirea lui Dumnezeu faţă de creatura Sa, faţă de lumea ameninţată şi oprimată, care progresează pe calea libertăţii în Hristos cel răstignit şi înviat. Creştinul plin de speranţă trăieşte în perspectiva viitorului rezervat de Dumnezeu omenirii. Văzută în ansamblul ei, «teologia politică» este lipsită de osatura ei teologică fundamentală.

Filosoful Ludwig Wittgenstein a pus în circulaţie *teologia tăcerii,* afirmînd că în teologie există «inexplicabilul», despre care nu se poate vorbi şi trebuie să tăcem.

Mai sînt şi alte curente şi direcţii în protestantism, care apar repede şi dispar tot atît de repede, ca unele melodii la modă.

Evident, în toate şcolile, curentele şi direcţiunile teologice protestante se remarcă şi în timpul nostru mari contradicţii care, firește, duc la fărîmiţarea în continuare a protestantismului, fapt pe care-l regretă îndeosebi cercurile conducătoare ale Bisericii Protestante. Fărîmiţarea aceasta, regretată de mulţi, a făcut pe unul dintre teologii protestanţi din Franţa, Wilfred Monod († 1943), profesor la Facultatea de teologie protestantă din Paris, să afirme că : *protestantismul este, înainte de orice, o metodă intelectuală, un principiu moral, o experienţă spirituală, pe scurt, un spirit. A face din el o religie e un nonsens (Du Protestantisme,* Paris, 1928, p. 222).

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale pentru protestantism

Owen Chadwich, *The Reformation*, Harmondsworth, England, reprinted, 1975; Raymond H. Lennhardt, *Le Protestantisme en France et dans les pays latins*, Paris, 1975; Valdo Viney, *La Riforma protestante*, Brescia, 1972, 448 p. (autor Valdenz); D. Robert et S. Mours, *Les Eglises réformées en France du XVIII-e siècle à nos jours*, Paris, 1972; H. Tüchle, C. A. Bouman et J. Le Brun, *Réforme et contre-réforme, (Nouvelle histoire de l'Eglise*, sous la direction de J. Daniélou et H. Marrou, t. 3), Paris, 1968; L. Dunstan, *Le Protestantisme*, Paris, 1968; Roger Mehl, *La théologie protestante*, Paris, 1967; Gh. H. Tavard, *Protestantism*, în «New Catholic Encyclopaedia», t. XI, Washington, London, 1967, p. 891—899; Idem, *Protestantism*, trad. R. Attwater, New York, 1959; R. Pury, *Qu'est-ce que le Protestantisme*, Paris, 1965; J. P. Dolan, *History of the Reformation*, New York, 1965; R. W. Albright, *A History of the Protestant Episcopal Church*, London, 1964; J. Lortz, *The Reformation: A problem for today*, tr. J. C. Dwyer, Westminster, 1964; E. G. Léonard, *Histoire générale du Protestantisme*, 3 vol., Paris, 1961—1964; M. Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn, 1521—1978. Ungarns Reformationskirchen, in Geschichte und Gegenwart*, Bd. I, Wien, 1977; Gyula Nagy, Bishop, and László Papp, Bishop, *Reformed Church in the Socialist Republic of Romania*, Cluj-Napoca and Oradea, 1976; P. Dan-Boriena, *El Protestantismo en America Latina*, Freibourg (Elveţia), 1962—1963; W. S. Hudson, *American Protestantism*; K. S. Latourette, *A History of the Expansion of Christianity*, 7 vol., London, 1937—1945; L. Bouyer, *The Spirit and Forms of* Protestantism, tr. A. V. Littledale, Westminster, Md., 1956; J. Lortz, *Die Reformation in Deutschland*, 2 t., Freiburg im Breisgau, 1949; Wilfred Monod, *Du Protestantisme*, Paris, 1928; J. T. Mc. Neill, *The History and Character of Calvinism*, London, 1954.

Ortodoxia şi protestantismul

Ioan Karmiris, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός Atena, 1937; A. S. Homiakoff, *L'Eglise Latine et le Protestantisme du point de vue de l'Eglise d'Orient*, Lausanne, 1972; Ernst Benz, *Die Ostkirche im Lichte der Protestantischen Geschichtschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, München, 1952; Idem, *Wittenberg und Leben der Ostkirche*, Marburg, 1949.

Pentru Karl Barth şi alţi teologi protestanţi: H. Delhougne, *Karl Barth et la rationalité. Période de la dogmatique*, Thèse, Paris, 1983, XII — 696 p.; H. Zahrnt, *La théologie protestante au XX-e siècle*, Paris, 1969; H. Bouillard, *Karl Barth*, 3 vol., Paris, 1957; H. Kung, *Justification. La Doctrine de Karl Barth et une réflection catholique*, Einsiedeln, 1957; H. U. von Balthasar, *Karl Barth, présentation et signification de sa théologie*, Cologne, 1951; R. Bultmann, *Jésus. Mythologie et démythologisation*. Trad. par F. Freyss, S. Durant — Gasselin (Payot), Paris, 1968; A. Mallet, *Bultmann et la mort de Dieu*, Paris, 1968.

Pentru Dietrich Bonhoeffer: *D. Bonhoeffer, Gesammelte Schriften*, Bd. I—IV, 1958—1961; *Die Mündige Welt*, Bd. I—V, München, 1955—1965; R. Feil, *Verspielles Erbe? Dietrich Bonhoeffer und die deutsche Nachkriegsprotestantismus*, München, 1979; René Marlé, *Bonhoeffer. The Man and the Work*, London, 1962; A. Dumas, *Une Théologie de la réalité: Bonhöffer*, Genève, 1968; E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Theologie, Christ, Zeitgenosse*, R. Marl, *Dietrich Bonhoeffer, témoin de Jésus-Christ parmi ses frères*, Paris, 1967; H. Ott, *Wirklichkeit und Glaube* (D. Bonhoeffer), Zürich, 1966. M. E. Marty, *The Place of Bonhoeffer*, New York, 1963; J. D. Godsey, *The Theology of Dietrich Bonhoeffer*, Philadelphia, (U.S.A.), 1960; H. Müller, *Von der Kirche zur Welt*, Leipzig, 1961; T. Tillich, *Gesammelte Werke*, I—XIV, Stuttgart, 1959—1975; Idem, *Der Protestantismus als Kritik und Gestaltung*, 7 Bande, Stuttgart, 1960; Michel Marc, *De Schleiermacher à Tillich, ou l'enjeu de la Théologie chrétienne*, Lille, 1977, 550 p.

În limba română

Pr. prof. Nic. Dură, *Teologie şi teologii. Teologia ortodoxă şi noile curente teologice* în «Ortodoxia», XXXVIII (1968), nr. 4, p. 46—77; Pr. conf. Şt. Alexe, *Curente şi tendinţe noi în teologia contemporană*, în «Ortodoxia», XXIX (1977), nr. 1, p. 124; Antonie Plămădeală, vicar patriarhal, *Biserica slujitoare*, Bucureşti, 1972,

Extras din «Studii teologice» (1972), nr. 5—8, p. 154—199; Idem, *Teologi protestanți și anglicani actuali. Considerații asupra teologiei după 450 de ani de la Reformă*, în «Studii teologice», XIX (1967), nr. 9—10, p. 555—564; Pr. prof. P. Rezuș, *Teologi, probleme și curente noi în Protestantismul contemporan*, în «Studii teologice», XIX (1967), nr. 5—6, p. 247—275; Drd. Viorel Mehedințu, *Concepția ecleziologică a lui Karl Barth privită din punct de vedere ortodox*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 4, p. 561—578; Pr. Milan Șesan, *Ortodoxia în fața reformei și a uniației*, în «Mitropolia Ardealului», VII (1962), nr. 3—6, martie-iunie, p. 262—283; N. Chițescu, *Frămîntări și contradicții ideologice în sînul protestantismului* în «Mitropolia Olteniei», VIII (1956), nr. 4—5, p. 275—294 (p. 275, bibliografia pentru Karl Barth); Idem, *Ortodoxie și protestantism*, în «Ortodoxia», II (1950), nr. 3, p. 383—493; Pr. Prof. Ioan Rămureanu, *Specificul Ortodoxiei în compatație cu Biserica romano-catolică și Protestantismul* în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», XXX (1956), nr. 10, p. 577—600; Idem, *Configurația actuală a creștinismului*, în «Studii Teologice», I (1949), nr. 3—4, p. 119—144.

Anglicanismul în Europa și America *

1. Organizarea Bisericii anglicane de la 1800 pînă azi

Biserica din Anglia are o înfățișare deosebită față de Bisericile de pe continentul european, Britania propriu-zisă este *anglicană*, Scoția este *calvinistă-prezbiteriană*, iar Irlanda, *catolică*, cu excepția Irlandei de Nord, unde anglicanii, la o populație de un milion și jumătate, sînt în proporție de 2/3 față de catolici.

Comuniunea anglicană este constituită din două ramuri principale de Biserici : ramura *Bisericilor episcopaliene*, care au păstrat forma episcopală în conducere, cum este Biserica Anglicană mamă, și ramura *Bisericilor prezbiteriene, numite și evanghelice*, care au la conducerea lor prezbiteri.

Raporturile de colaborare dintre Biserica anglicană și Biserica prezbiteriană s-au stabilit, după lungi conversații, abia în 1957.

Conferința Comuniunii anglicane — *Anglican Comunion*, întrunită la Lambeth Palace, 1930, a dat acesteia următoarea definiție, în ceea ce privește doctrina, cultura și disciplina : «Comuniunea anglicană este o comunitate în cuprinsul Bisericii, una, sfîntă, universală și apostolică, formată din acele dioceze, provincii sau Biserici regionale propriu-constituite, în comuniune cu Scaunul de Canterbury, care au în comun următoarele caracteristici : 1. mențin și propovăduiesc credința și structura (Order) universală și apostolică, așa cum sînt în general exprimate în *The Book of Common Prayer = Cartea comună de rugăciune*, aprobată de Bisericile lor ; 2. Sînt *Biserici particulare* sau *naționale* și ca atare promovează o expresie națională a credinței vieții și cultului creștin pe teritoriile lor ; 3. ele sînt unite nu printr-o autoritate centrală legislativă și executivă, ci printr-o lealitate reciprocă, susținută de către *sfatul comun al episcopilor adunați în Conferință. (Report of the Lambeth Conference 1930.* London, 1930, p. 55).

Din această definiție reiese că *Bisericile particulare* sau *naționale* ale Comunității anglicane trebuie să păstreze o unitate fundamentală în credință, cult și disciplină cu Scaunul de Canterbury, dar pe de altă

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

parte pot avea o *organizare autonomă* şi tradiţii proprii, care să nu afecteze raporturile de comuniune cu Scaunul de Canterbury.

Comuniunea Anglicană include în prezent 18 unităţi independente, naţionale sau regionale, răspîndite pe toate continentele. Aceste unităţi sînt împărţite în 340 de dioceze şi numără aproape 50 de milioane de membri, majoritatea cetăţeni ai Marii Britanii şi ai fostelor colonii britanice. Locul central în Comuniunea anglicană îl ocupă Biserica Angliei — Church of England, ca «Biserică mamă».

Odată cu dezvoltarea economică a coloniilor Imperiului englez, s-a impus autonomia religioasă a Bisericilor din colonii, deoarece pînă atunci acestea depindeau direct de Arhiepiscopia de Canterbury.

În urma proclamării independenţei Statelor Unite, la 4 iulie 1774, *Biserica anglicană episcopală din America* s-a proclamat autonomă, din 1784.

În 1893, s-a proclamat autonomă *Biserica anglicană din Canada*, iar mai tîrziu *Biserica provincială din regiunea West Indies* (Antile), şi alte Biserici de pe continentul nord-american.

În Orient, Biserica anglicană a înfiinţat, de la 1600, *The East India Company = Societatea Indiei de Răsărit*, care a făcut misiune în India, Pakistan, Burma şi Sri Lanka (Ceylon).

Arhiepiscopia anglicană de Ierusalim are legături directe cu Scaunul de Canterbury.

Din secolul XIX a luat fiinţă o *Biserică anglicană în Australia* şi alta în *Noua Zeelandă*, care sînt autonome.

Alte Biserici anglicane s-au organizat în Africa occidentală, în Africa de Est, Africa Centrală şi Africa de Sud, care are numărul cel mai mare de credincioşi.

Cu toată această împărţire în Biserici autonome, răspîndite în *America*, *Africa*, *Asia* şi *Australia*, *arhiepiscopul anglican de Canterbury* este respectat ca primul dintre toţi episcopii anglicani din lume, şi este de drept preşedintele *Conferinţelor pan-anglicane* şi conducătorul de onoare al tuturor ramurilor de Biserici din Comuniunea anglicană.

Din 1862, episcopii anglicani se întrunesc la intervale de zece ani în Conferinţe pan-anglicane, la Lambeth Palace, Londra, al Arhiepiscopiei de Canterbury, discutînd probleme dogmatice, morale, canonice şi administrative. S-a discutat uneori problema revizuirii *Cărţii de rugăciune* (Common Prayer Book), dar poporul englez şi parlamentul Angliei s-au opus la orice fel de revizuire.

Afară de sinoadele şi conferinţele episcopale, Biserica anglicană are sinoade şi adunări generale, la care pot lua parte şi preoţii, uneori chiar şi mirenii, dar numai cu vot consultativ.

Ca o reacţie faţă de influenţa catolică crescîndă în secolul XIX, precum şi ca o luare de atitudine faţă de progresul ştiinţific şi tehnic din acest secol, în Biserica anglicană s-au format trei direcţii sau trei grupări.

a. *Biserica înaltă (High Church)*, care cuprinde pe episcopi şi pe cei din clasele aristocrate ;

b. *Biserica de jos (Low Church)*, cea mai numeroasă, care aparţine păturilor mijlocii, apropiată de puritani şi îndeosebi de dissenters (disidenţi);

c. *Biserica largă (Broad Church)*, mai puţin numeroasă, din care fac parte mai ales intelectualii mai liberali, fie clerici, fie mireni.

Biserica înaltă este criticată de membrii celorlalte două grupări pentru supunerea ei prea slugarnică faţă de stat şi pentru acomodarea ei la diferite circumstanţe istorice, care nu sînt întotdeauna în spiritul Evangheliei. Este adevărat că în această grupare se citeşte mult Biblia — mai mult ca în oricare Biserică din lume — în cadrul cultului public şi acasă, în fiecare an aproape în întregime, fapt care influenţează mult viaţa particulară şi publică, dar apropierea liturgică şi ceremonială din High Church cu catolicismul o face destul de criticată şi chiar nepopulară. Totuşi, tipul cel mai obişnuit de englez biblicist, utilitarist şi cu simţ estetic foarte dezvoltat îl aflăm mai ales la credincioşii Bisericii înalte.

Celelalte două grupări *Broad Church = Biserica largă* şi *Low Church = Biserica de jos* se deosebesc mai ales prin libertatea lor faţă de stat şi prin spiritul lor evanghelic şi cvasiprotestant. Membrii lor sînt oameni evlavioşi şi modeşti, cu o extraordinară activitate filantropică, întreţinînd spitale, azile, şcoli pentru orfani etc. Ei desfăşoară, de asemenea, o intensă activitate pentru educarea tineretului, iar în secolul trecut au luptat pentru eliberarea sclavilor, luptă în care s-a distins, mai ales, marele filantrop şi om de stat W. Wilberforce († 1833).

Biserica largă = Broad Church se distinge prin îngăduinţa prea mare faţă de filosofie şi de cultura timpului. De pildă, Calenso episcop sud-african de Natal nega pe la 1863 autenticitatea Pentateuhului şi a cărţii lui Iisus Navi, fapt pentru care a fost depus de autoritatea bisericească, dar guvernul l-a reintegrat.

Dar ceea ce caracterizează mai mult această grupare este tendinţa ei de a preamări tot ce e frumos, armonios şi eroic în istoria omenirii, a religiilor, a naturii. Ea a dat lumii engleze mari poeţi, scriitori şi predicatori, dintre care amintim pe S. Taylor Coleridge († 1834), Ch. Kingsley († 1875), exploratorul H. M. Stanley († 1904), J. Fr. D. Maurice († 1872), Th. Carlyle († 1881), A. Tennyson († 1892), precum şi pe Ch. R. Darwin († 1882).

Predicatorul Fr. W. Robertson († 1853), propagă prin predicile sale renumite, un creştinism robust, potrivnic exagerărilor, dar rămîne un păzitor neînduplecat al şcolilor duminicale şi al repausului duminical, un militant de seamă pentru ridicarea şi cultivarea muncitorimii.

Deşi *Biserica largă = Broad Church* este, ca spirit, mai apropiată de Calvinism, este mai redusă ca număr de membri în Anglicanism, însă din punct de vedere intelectual este îndrumătoare pentru întregul Anglicanism.

2 Mişcarea de la Oxford (1833—1845)

În istoria modernă a Bisericii anglicane, o atenţie deosebită merită *Mişcarea de la Oxford*, care a început din 1833 printre teologii Bisericii anglicane înalte (High Church) ce înclinau spre catolicism. Printre aceş-

tia se aflau J. H. Newman († 1890), Ed. Pusey († 1882) şi H. Manning († 1892). Ea a început prin publicarea de către aceşti teologi a unor «tractate» — de aci şi numele *tractarieni* — în care militau pentru mai multă demnitate, moralitate şi sfinţenie la săvîrşirea Tainelor, păstrarea tradiţiei, combătînd liberalismul practicat de «dissenters» — disidenţi. S-a produs în Biserica Angliei o mare tulburare. Lumea s-a împărţit în două : unii aprobau mişcarea, iar alţii au început să strige ca în secolul XVIII : «non popery» — «nu vrem iar clericalism». În discuţie a intervenit regina Victoria (1819—1901) care cerea respectarea tradiţiei religioase din sec. XVI, în timp ce universităţile şi arhiepiscopul de Canterbury cereau revizuirea celor 39 de articole de credinţă şi recatolicizarea lor. Urmare a fost că J. N. Newman şi H. Manning au trecut la catolicism, ajungînd ceva mai tîrziu cardinali, împreună cu 150 de preoţi. «Agresiunea catolică» a fost înăbuşită de regină la cererea a 63 lorzi, 108 membri ai Camerei comunelor şi a peste un milion de mireni.

Ed. Pusey însă a rămas în Biserica anglicană şi a pornit Mişcarea ritualistă, numită după numele lui *puseism*, care cerea apropierea de catolicism şi introducerea în Biserica Angliei a unor tradiţii şi obiceiuri catolice, fapt pentru care ei au fost denumiţi *anglo-catolici*. Ei cereau împodobirea altarelor, reintroducerea cîntărilor liturgice, a veşmintelor sacerdotale, introducerea tămîii, a lumînărilor, a procesiunilor, a celibatului, a cultului Sfinţilor, mărturisirea auriculară şi chiar înfiinţarea monahismului. Mult timp ei au fost batjocoriţi pentru acest «ritualism», modelat după ritul catolic, dar Eduard Pusey a luptat cu energie şi pînă la urmă li s-au îngăduit «ritualiştilor», din 1874, unele ceremonii. N-au acceptat însă amestecul regal în chestiunile religioase. Mişcarea a rămas în viaţa Bisericii anglicane pînă către 1901, cînd s-a dizolvat, încadrîndu-se în gruparea Bisericii înalte — High Church.

Membrii grupării Bisericii înalte au încercat totuşi, după primul război mondial (1914—1918), să se apropie din nou de catolicism. Se cunosc în această privinţă conversaţiile de unire neoficiale anglicano-romano-catolice, care au început la Malines sau Mecheln, în Belgia, între lordul Charles Lindley Wood Viscount Halifax (1839—1934) şi cardinalul Mercier (1851 — † 23 ian. 1926), arhiepiscop de Malines, între 6—8 decembrie 1921, 14—15 martie 1923, 7—8 noiembrie 1923, 19—20 mai 1925 şi 11—12 octombrie 1926, care s-au încheiat fără un rezultat pozitiv.

Prin Scrisoarea *Apostolicae curae*, din 13 septembrie 1896, papa Leon XIII (1878—1903) a respins recunoaşterea validităţii hirotoniilor anglicane.

Deşi Biserica anglicană nu are legături oficiale cu Biserica romano-catolică, ea a trimis totuşi observatori la sesiunile Conciliului II Vatican (1962—1965), în timpul arhiepiscopului de Canterbury Arthur Michael Ramsey (1961—1976). După Conferinţa de la Lambeth, din 1968, s-a creat o Comisie mixtă anglicano-romano-catolică pentru dialogul teologic dintre cele două Biserici, dialog care continuă.

3. Biserica din Scoţia

Este în majoritate *calvinistă* şi *prezbiteriană* în conducere. Ea se mai numeşte şi *puritană*, pentru că în fruntea Bisericii au sinoadele conduse de bătrîni şi resping unele ceremonii anglicane păstrate de la catolici. Biserica anglicană şi cea catolică au puţini aderenţi în Scoţia. În genere, romano-catolicii au în Anglia şi Scoţia un număr de 5 milioane şi jumătate de credincioşi.

Viaţa Bisericii puritane-prezbiteriene din Scoţia, în secolele XIX şi XX, se caracterizează în special prin lupta contra dreptului de patronat, potrivit căruia patronii locului impozau pe clerici.

În 1943, profesorul de teologie Th. Chalmers († 1847) a format o *Biserică liberă*, care nu admite clerici intruşi, iar în 1876 s-a format sciziunea prezbiteriană, numită «unită», aşa încît astăzi se află în Scoţia trei grupări : *Biserica de Stat, Biserica liberă* şi *Biserica unită*. Abia în timpul nostru, Biserica de Stat, cea mai numeroasă, a obţinut o federalizare cu celelalte două, nu însă completă.

Subliniem că, în vremea mai nouă, rigorismul bisericesc a mai slăbit printre puritanii scoţieni. S-a introdus la ei chiar şi orga, folosită în cultul romano-catolic.

Biserica Scoţiei a desfăşurat o frumoasă activitate socială printre muncitori în secolul XIX, sub conducerea marelui filantrop Robert Owen († 1858), pe care o continuă şi astăzi.

4. Cultura teologică anglicană

Referitor la cultura teologică anglicană trebuie să spunem că în general ea nu are un caracter aşa de speculativ, precum cea luterană, în special cea germană, fiind mult mai îngăduitoare şi liberală. În acest sens, am amintit deja de episcopul anglican sud-african de Natal, Calenso, care susţinea, în 1863, că iadul nu-i veşnic, imitînd ideea de apocatastază (restabilire) a lui Origen († 254) şi că Pentateuhul şi cartea lui Isus Navi nu sînt autentice.

În general, se remarcă în teologia anglicană mai multă moderaţie decît în raţionalismul protestant, şi mai multă pietate. Preferinţă deosebită se dă lecturii Bibliei, studiilor biblice şi studiilor patristice, mai ales în urma «Mişcării de la Oxford» din 1833.

Merită să subliniem, în primul rînd, în Biserica anglicană, activitatea impresionantă de răspîndire a Bibliei, nu numai în Anglia, ci în toate limbile lumii, datorită *«Societăţii Biblice Britanice pentru răspîndirea Bibliei în ţară şi străinătate»*, înfiinţată în 1804, cu sediul la Londra. Au luat fiinţă apoi : o Societate la Berlin, în 1814, alta la New York, în 1817, iar mai tîrziu altele, la Basel, în Elveţia, şi la Stuttgart, în Germania, precum şi în alte ţări.

În timpul nostru, Societatea Biblică Britanică a ajuns să tipărească anual aproape 12 milioane de Biblii, integrale sau parţiale, în peste 1000 de limbi şi dialecte din lume.

Tot în domeniul biblic, merită să menţionăm, ca un titlu de glorie pentru Biserica anglicană şi pentru grupările înrudite cu ea, ediţiile

critice scoase la Noul Testament în text grec de Brook. Foss. Westscott († 1901), iar mai tîrziu de Eberhard Nestle, profesor la Cambridge, și multe alte studii de gramatică și lexicografie, precum și *Concordanța la Septuaginta* și *Comentariul la Apocalipsă*, scris în 1920, de Rob. Hy. Charles († 1931), scoțian.

Din punct de vedere patristic, cel mai mare patrolog este la englezi profesorul, apoi episcopul I. B. Lighfoot († 1889), editor al operelor Părinților Apostolici, al Sf. Irineu de Lugdum († 202), apoi studiile despre apolinarism ale lui Ravens, studiile despre întrupare și persoană ale lui G. Moberly († 1885), ș.a.

Cel mai mare predicator la anglicani a fost F. W. Robertson (1816—1853), iar la baptiști, Ch. H. Spurgeon († 1892). Dintre istorici amintim pe Ch. Kingsley († 1875), B. Kidd († 1916) ș.a.; între poeți menționăm pe S. T. Coleridge († 1834).

Școli teologice, în genul luteranilor, au și anglicanii, dar se observă la ei că predica e mult mai cultivată, iar viața liturgică ocupă un loc mai larg. În genere, englezii sînt renumiți în publicarea diferitelor enciclopedii, referitoare la viața marilor personalități creștine, enciclopedii de cunoștințe teologice, precum și reviste foarte numeroase, care apar în Anglia și în America. Merită să menționăm dintre reviste, ca fiind cele mai bune, *The Journal of Theological Studies*, care apare la Oxford, din 1899, iar în Statele Unite, *The American Journal of Theology*, care apare din 1897 la Chicago.

Dintre teologii englezi de astăzi amintim pe episcopul John A. T. Robinson, care s-a făcut cunoscut mai ales prin lucrările sale teologice: *The Body: A. Study of Pauline Theology* = *Trupul: Studiu de teologie paulină*, London, 1953; *Honest to God, The Secular City Debate* = *Cinstit față de Dumnezeu. Dezbatere despre cetatea seculară*, London, 1963 și *The New Reformation* = *Noua Reformă*, London, 1965.

Privită în ansamblu, concepția teologică a lui Robinson are ca bază ideea că trebuie să zidim *«o Biserică pentru ceilalți» («The Church for Others»)*. Toate puterile Bisericii contemporane trebuie să se îndrepte pentru a contribui, după posibilitățile ei, la ameliorarea stării celor «absenți» dintre noi, îndeosebi a popoarelor sărace și slab dezvoltate, unde trebuie răspîndit și cuvîntul Evangheliei, pentru a face o lucrare creștină completă. Pentru aceasta, susține el, trebuie să renunțăm la terminologia teologică tradițională și s-o înlocuim printr-o «terminologie teologică pentru cei absenți» pînă în prezent din lumea creștină. Omul trebuie să caute pe Dumnezeu nu în mod izolat, ci în comuniune cu aproapele său, care, cel mai adesea, se află în lipsă, sărăcie și suferință.

E de remarcat însă că, în această orientare către lume a teologiei lui Robinson, lipsește tocmai osatura ei teologică esențială.

Prof. E. L. Mascall, în lucrarea sa, *The Secularisation of Christianity* = *Secularizarea creștinismului*, London, 1970, are o atitudine critică față de teologia lui J. A. T. Robinson, reproșîndu-i că părăsește pe Dumnezeu și harul Său și se ocupă numai de om și natură.

Un alt teolog englez este Harvey Cox, care s-a impus atenției publice prin lucrarea sa *The Secular City* = *Cetatea seculară*, London,

1968. Tema centrală a teologiei lui H. Cox este că activitatea Bisericii contemporane se desfăşoară într-o continuă şi radicală schimbare a condiţiilor vieţii. Lumea se secularizează sau se laicizează tot mai mult, iar Biserica actuală trebuie să caute pe Dumnezeu în această lume în continuă mişcare şi schimbare dacă vrea să-L mai întîlnească. Dumnezeu vrea ca omul de azi să se preocupe nu atît de căutarea metafizică a Dumnezeirii, căci El există, ci mai ales de suferinţa aproapelui şi de ameliorarea condiţiilor lui de viaţă. Ca atare, căutării teoretice şi atitudinii contemplative trebuie să-i ia loc fapta, activitatea practică ; cu alte cuvinte, ontologicului şi transcendentului trebuie să i se substituie pragmaticul.

H. Cox consideră că, pentru atingerea acestui scop, Biserica contemporană trebuie să împlinească trei funcţii : *kerigmatică, diaconală şi koinonială* (= comunitară) ; cu alte cuvinte, să predice cuvîntul lui Dumnezeu încît, prin aceasta, să ajute la slujirea lumii şi să intre în comuniune cu lumea, în orice stare s-ar afla ea şi să nu se izoleze de lume.

Trebuie să remarcăm însă că această teologie, oricît de interesantă şi originală ar fi ea, limitează *umanul* la sfera lui istorică, seculară, şi nu conduce omul la Dumnezeu neţinînd seama mai ales de faptul că Iisus Hristos, prin întruparea, jertfa şi învierea Sa, a ridicat, a curăţit, a sfinţit şi a îndumnezeit firea Sa umană şi cu ea stă în slavă, «de-a dreapta Tatălui», iar prin aceasta Hristos a devenit modelul fiecărui credincios, care trebuie să tindă, începînd chiar din această viaţă, spre curăţie, sfinţenie şi îndumnezeire.

Mai amintim dintre teologii anglicani actuali pe Prof. J. M. Morrison, J. Barr, A. Richardson, Th. Merton ş.a.

În genere, teologii din lumea anglo-saxonă se impun prin abordarea serioasă a multor probleme care agită omenirea contemporană, iar prin acest fapt ei aduc mari servicii tuturor Bisericilor din lume.

BIBLIOGRAFIE

J. C. H. Averling, D. M. Loades, H. R. Mac Adoo and W. Hagse, *Rome and the Anglicans. Historical and doctrinal aspects of Anglican-Romano-Catholic relations*, Berlin, 1981 ; *Anglican religious communities. A Directory of Principles and Practice*, Oxford, 1976 ; R. P. Flindal, *The Church of England* (1815—1848). *A Documentary History*, London, 1972, 497 p. ; Ronald John Webb, *The Church of England*, 1815—1948, London, 1972 ; Marcel Simon, *L'Anglicanisme*, Paris, 1969 ; B. D. Dupuy, *Anglicanisme*, în «Encyclopaedia Universalis», t. I, Paris, 1968, p. 1069—1071 ; Stephen Neill, *The Church and Christian Union*, Oxford, London, New York, Toronto, 1968 ; Idem, *L'Anglicanisme et la comunion anglicane (Anglicanism)*. Traduit de l'anglais par J. Marrou, Paris, 1961 ; H. G. G. Herklots, *The Church of England*, Year Book, London, 1968 ; Idem, *Frontiere of the Church, The Marking of the Anglican Communion*, London, 1961 ; *The Romanian Oriodox Church and the Church of England*, Bucharest, 1976 ; J. R. H. Moorman, *A History of the Church in England*, 2-nd ed., London, 1976 ; Roger Lloyd, *The Church of England in the Twentieth Century (1900—1965)*, 2 vol., London, 1966 ; J. W. C. Wand, *Anglicanism in History and today*, London, 1963 ; J. W. C. Wand, *The Anglican Communion. A survey*, London, 1948 ; G. F. S. Gray, *The Anglican Communion*, London, 1958 ; P. Hughes, *Popular History of the Reformation in England*, London, 1957 ; Idem, *The Reformation in England*, 3 vol., London, 1950—1954 ; C. F. Garbett, *Church and State in England*, London, 1950 ; C. M. Ady, *The English Church and how it Works*, London, 1940 ; G. K. A. Bell, *L'Anglicanisme*, Paris, 1939 ; H. H. Hen-

son, *The Church of England*, Cambridge, England, 1939; P. E. More and P. L. Cross, *Anglicanism*, Lilwaukee, 1935; J. C. Aveling, D. M. Loades, H. R. Aac Adoo et W. Haase, *Rome and the Anglicans. Historical and Doctrinal Aspects of Anglican-Roman-Catholic Relations*, Berlin, 1982, 301 p.; Jacques de Bivort de la Saudée, *Anglicans et catholiques. Le problème de l'union anglo-romaine* (1833—1933), Paris, 1949; Roger Aubert, *Les conversations de Malines. Le Cardinal Mercier et la Saint Siège*, Bruxelles, 1967; W. T. Istavridis, *Orthodoxy and Anglicanism*. Transl. by Colin Davey, S.P.C.K., London 1966.

Curente teologice în anglicanism

R. R. Fairweather, *The Oxford Movement*, New York, 1964; O. Chadwich, *The Mind of the Oxford Movement*, London, 1960; C. B. Moos, *The Old Catholic Movement, its Origins and History*, London, 1948; A. M. Ramsey, *From Gore to Temple. The Development of Anglican Theology between Lux Mundi and the Second World War*, 1889—1939, London, 1960; Y. Congar, *Les Courants de pensée dans l'Anglicanisme*, în «Chrétiens en dialogue», Paris, 1964; H. Davies, *Worship and Theology in England*, t. 1 şi 2, London, 1961 şi 1962; J. S. Higgins, *One Faith and Fellowship*, London, 1958; H. J. T. Johnson, *Anglicanism in transition*, New York, 1933; P. Janten, *Concept et sentiment de l'Eglise chez John Knox, le réformateur écossais*, Paris, 1972.

În limba română

Pr. Prof. Alex. Moraru, *Biserica Angliei şi Ecumenismul. Legăturile ei cu Biserica Ortodoxă Română*, teză de doctorat, în «Ortodoxia», XXXVIII (1985), nr. 4, p. 562—634, XXXVIII (1986), nr. 1, p. 551—561; Antonie Plămădeală, Episcop vicar patriarhal, *Biserica slujitoare în Sfînta Scriptură, în Sf. Tradiţie şi în Teologia contemporană*, Extras din «Studii teologice», XXIV (1972), nr. 5—8, Bucureşti, 1972, p. 178—196; Pr. Alex. Moisiu, *Cultul Bisericii anglicane contemporane*, în «Studii teologice», XXIII (1971), nr. 9—10, p. 679—691; Pr. Prof. Isidor Todoran, *Ce este Anglicanismul?* în «Mitropolia Banatului», XVIII (1968), nr. 4—6, p. 217—228; Pr. prof. Petru Rezuş, *Autoritatea celor 38 de articole în Comuniunea Bisericilor anglicane*, în «Mitropolia Banatului», XVIII (1968), nr. 4—6, p. 229—243; Drd. Ion Ciutacu, *Aplicarea actuală a celor 39 de articole de credinţă, în Biserica anglicană*, în «Studii teologice», XIX (1967), nr. 9—10, p. 640—649; Drd. Petre David, *Curente noi în teologia anglicană*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 3, p. 357—380; Idem, *Tendinţe de unire între cultele apărute în Anglicanism*, ibidem, XVII (1966), nr. 4, p. 513—532; I. Bria, *Actuala configuraţie geografică şi confesională a Comuniunii anglicane*, în «Ortodoxia», XV (1963), nr. 1, p. 128—140; Teodor M. Popescu, *Raporturile dintre ortodocşi şi anglicani din secolul al XVI-lea pînă în anul 1920*, în «Ortodoxia», X (1958), nr. 2, p. 176—194; Pr. Prof. I. Rămureanu, *Tratative directe de unire dintre Bisericile ortodoxe şi Biserica anglicană de la 1920 pînă azi*, în «Ortodoxia», X (1958), nr. 2, p. 217—255; Pr. Alex. Moraru, *Acţiunile Bisericii anglicane din Anglia pentru ecumenicitate şi unitate creştină*, Bucureşti, 1982, manuscris.

Alte culte şi denominaţiuni creştine apărute în lumea anglo-saxonă *

În afară de Bisericile amintite, s-au dezvoltat în lumea anglo-saxonă o serie întreagă de alte grupări numite, în genere, Biserici, «culte religioase» sau, cu un termen mai larg, «denominaţiuni creştine», mai ales în America, unde au emigrat mulţi europeni. Trebuie să remarcăm însă că, în Anglia şi America, disidenţii sau grupările religioase nu sînt privite negativ ca în unele ţări de pe continentul european. Astfel, viaţa simplă, curată şi austeră a puritanilor independenţi din Scoţia şi Anglia s-a impus şi opiniei publice engleze şi americane.

* Capitol redactat de Pr. Prof. I. Rămureanu.

Predicile celebre ale pastorului baptist Ch. H. Spurgeon († 1892) au influenţat morala societăţii anglo-saxone în Anglia şi America. Cunoscutul prim-ministru din timpul primului război mondial (1914—1918), Loyd George (1862—1922) era baptist; H. Ch. Hower (1874—1964), fostul preşedinte al Statelor Unite ale Americii era quaker; filosoful Herbert Spencer († 1903) era unitarian; fostul preşedinte al Statelor Unite, Jimmy Carter (1977—1980) era baptist.

În ultimii 180 de ani au luat naştere pe teritoriul anglo-american aproape 300 de «culte» şi «denominaţiuni religioase» de nuanţă pietistă, raţionalistă, hiliastă etc. care se împart şi se despart continuu. E de remarcat că chiar în sînul unei «denominaţiuni» s-au format şi se formează continuu o serie întreagă de direcţii şi disidenţe, pînă la 15—25 în cadrul uneia, de pildă a metodiştilor şi baptiştilor.

Dintre aceste «culte religioase» şi «denominaţiuni», amintim în paginile următoare pe cele mai însemnate:

1. **Metodismul** este cea mai răspîndită Biserică, care s-a dezvoltat din anglicanism. Ea a luat fiinţă în 1729, datorită fraţilor *Charles* († 1788) şi *John Wesley* (1703—1791), studenţi la Universitatea de la Oxford, şi lui George Whitefield (1714—1770).

Din Anglia metodismul s-a răspîndit apoi, în secolul al XIX-lea, în Irlanda, Canada, Statele Unite, Australia, Noua Zeelandă, ajungînd azi la peste 40 de milioane de credincioşi.

Ei au primit numele de *metodişti* de la modul lor de viaţă — *methodus vitae* — prin care cultivă pietatea, smerenia, sinceritatea, cinstea, pocăinţa şi o moralitate severă în toate împrejurările şi actele vieţii.

Învăţătura lor este strict calvinistă, iar organizarea bisericească este *congregaţionalistă*. Prin doctrina lor, ei se apropie de *Low Church* — *Biserica de jos*, adică Biserica poporului de rînd din Biserica anglicană.

Unul dintre cei mai străluciţi reprezentanţi ai metodiştilor a fost *John Raleigh Mott* (1865—1955), metodist american, din 1888, secretarul Comitetului Internaţional al Asociaţiei YMCA (= *Young Men's Christian Association* = *Asociaţia tinerilor creştini*), un mare misionar care, în entuziasmul său, avea convingerea că se poate realiza evanghelizarea lumii «pînă la marginile pămîntului» (Fapte I, 8), chiar în generaţia sa — *The Evangelisation of the World in this Generation* (1900). Din 1895, J. Mott a fost secretarul general al Federaţiei: *World Student Christian Federation* = *Federaţia Mondială a Studenţilor Creştini*. A prezidat prima conferinţă a grupării ecumenice *Faith and Order* = *Credinţă şi Organizare*, ţinută la Lausanne, în Elveţia, între 3—21 august 1927.

2. **Baptismul.** Creştinii care aparţin acestui cult şi-au luat numele de la învăţătura lor despre Botez — în greceşte = βάπτισμα — care, după credinţa lor, trebuie administrat numai *celor adulţi*, nu şi copiilor. Ei şi-au făcut apariţia pentru prima dată în Anglia în timpul luptei pornite în 1534 de regele Henric al VIII-lea (1509—1547) contra Bisericii romano-catolice. Cei ce s-au încadrat în mişcarea religioasă a regelui de a se dezlipi de Roma s-au numit «conformişti», iar cei ce n-au

acceptat-o s-au numit «nonconformiști», împărțiți în mai multe grupări, între care și *independenții* sau *puritanii*. Dintre «puritani» făcea parte și *John Smith* (1570—1612), întemeietorul baptismului care, fiind persecutat de Biserica anglicană, s-a refugiat, în 1606, în Olanda. Aici cunoscu John Smith gruparea «menoniștilor», adepții lui Menno Simons (1496—1561), care adoptaseră anabaptismul în 1526, învățătură ivită în Elveția, potrivit căreia administrarea botezului trebuie să se facă numai adulților. În 1611, J. Smith se întoarse în Anglia și înființă acolo Biserica baptistă, dar aspru persecutați în Anglia, baptiștii emigrară, în 1631, în Statele Unite ale Americii, unde au ajuns la o mare dezvoltare.

Sub forma lui engleză și americană, baptismul s-a răspîndit în secolul XIX, din 1834, în diferite țări europene, mai întîi în Germania, apoi în Elveția, Olanda, Ungaria, Rusia, România ș.a.

Cea mai mare parte a Bisericilor baptiste fac parte din *Baptist World Alliance = Alianța Baptistă Mondială*, fondată în 1905.

La români, baptismul a fost introdus la sfîrșitul secolului XIX de românii baptiști care se întorceau din America acasă, mai întîi în Transilvania, în județele Bihor și Arad (în 1884, în com. Rohani, jud. Arad), apoi, după primul război mondial (1914—1918), și în celelalte provincii ale României.

În România, baptiștii s-au organizat, împreună cu *adventiștii, creștinii după evanghelie* și *penticostaliștii*, în *Federația reprezentativă a Cultelor evanghelice* recunoscute, fiecare cult avînd statutul său de organizare.

3. **Quakerii** *(Quakers)* adică *tremurătorii* au luat ființă pe la 1649 din puritanismul englez, datorită cizmarului *George Fox* (1624—1691), în Anglia și Scoția. Dintre cultele apărute în anglicanism, quakerii reprezintă ramura cea mai radicală. Ei se numesc *quakers (= tremurători)* pentru că, în adunările lor, cel ce primește, după opinia lor, inspirația Duhului Sfînt începe să tremure și să predice. Ei nu admit ierarhia bisericească, nu admit nici o Taină, nu depun jurămînt în justiție, refuză să poarte arme, combat războiul, socotindu-l o luptă fratricidă; sînt, deci, pacifiști convinși. Ei duc o viață curată, cinstită, sînt foarte harnici și se disting prin milostenie și ospitalitate.

Din Anglia și Scoția, quakerii au trecut în America de Nord, unde se mai numesc *Societatea amicilor*. Din 1660, ei s-au instalat în statul Pennsylvania, dat lor de William Penn († 1718). Teologul Robert Barclay (1648—1690), eminent quaker scoțian, a ajutat mult pe quakeri prezentînd învățătura lor într-un sistem teologic, în lucrarea *Apologia*, 1676.

În Statele Unite ale Americii, quakerii au combătut comerțul cu sclavi și au luptat pentru dezrobirea negrilor și apărarea drepturilor lor. Ei desfășoară în sînul societății o frumoasă operă caritabilă.

4. **Armata mîntuirii** — *Salvation Army (salutiștii* sau *salvaționiștii)* a fost organizată la Londra între 1865—1878 de predicatorul englez *William Bramwel Booth* († 1912) și de soția lui, pentru ajutarea și mîngîierea săracilor. Gruparea a fost la început un fel de cruciadă contra

mizeriei din marile oraşe ale Angliei. Între 1878 şi 1888, W. B. Booth a organizat milităreşte mişcarea sa religioasă, cu «soldaţi ai lui Hristos», în uniforme, bărbaţi şi femei, avînd în frunte generali, care au în subordine căpitani şi grade ofiţereşti. În afară de uniforme, au drapele, execută marşuri, numite de ei «expediţii de cucerire» a credincioşilor, avînd ca metodă predica, exerciţiile pioase, cîntarea în psalmi şi fanfarele.

Din Anglia, mişcarea Salvation Army a trecut în Statele Unite, în Canada, Australia, India, în unele ţări europene ca Franţa, Elveţia, Suedia ş.a., cunoscînd succese în straturile de jos ale poporului, datorită înfiinţării de spitale, azile, case de corecţie, alte instituţii similare. Tipăresc ziarul *Strigătul de alarmă* şi alte 70 de publicaţii, în peste 30 de limbi, în 75 de ţări. În viaţa zilnică ei manifestă simplitate în hrană şi îmbrăcăminte, condamnă alcoolismul şi fumatul, se ocupă cu evanghelizarea şi moralizarea societăţii.

5. **Cultul adventist.** Adventiştii şi-au luat numele de la cuvîntul latin *adventus — venire, sosire,* pentru că ei credeau ca foarte apropiată *a doua venire a Mîntuitorului.* După opinia lor, Iisus Hristos va întemeia la a doua venire pe pămînt o împărăţie de o mie de ani şi va domni numai cu cei drepţi, adică cu adventiştii. După cum se vede, doctrina lor este o reînviere a vechiului *hiliasm* sau milenarism, care a apărut în Biserica veche în secolele II şi III.

Întemeietorul adventiştilor a fost *William Miller* (1782—1849), născut în 1782 în oraşul Pitsfield, statul Massachusetts, din Statele Unite ale Americii. Acesta a afirmat, în urma studiilor sale biblice şi a descoperirilor făcute lui, că s-a apropiat sfîrşitul lumii, iar între 21 martie 1843 şi 21 martie 1844, va avea loc a doua venire a lui Hristos, dată pe care, văzînd că nu s-a adeverit, a prelungit-o pînă la 10 octombrie 1844. Dar noaptea din 10 octombrie 1844 a trecut tot atît de liniştită ca şi alte nopţi din trecut, spre marea dezamăgire a adventiştilor.

Deşi dezamăgită, gruparea adventistă nu s-a dizolvat, ci s-a reorganizat, aşteptînd a doua venire a lui Hristos şi întemeierea împărăţiei de o mie de ani — mileniul — legîndu-le de diferite evenimente istorice sau catastrofe naturale.

Din Statele Unite ale Americii, adventismul s-a răspîndit şi în ţările europene, mai ales în Elveţia, Germania, Olanda ş.a.

Cei ce au contribuit mult la răspîndirea adventismului au fost S. S. Snow şi soţii Ellen († 1915) şi James White (1827—1917).

În zilele noastre adventiştii s-au divizat în mai multe grupări, dintre care mai cunoscute sînt :

a. *Adventiştii de ziua a şaptea,* cunoscuţi şi sub denumirea *de sabatişti* sau *sîmbătari,* pentru că respectă ca sărbătoare *sîmbăta,* în locul *Duminicii,* pe care o sărbătoresc majoritatea creştinilor din lume. Ei îşi au existenţa din 1846, întemeietorii lor fiind *Iosif Bates,* cărora s-au alăturat apoi soţii Ellen şi James White.

b. *Adventiştii reformişti* sau *rowen-ismul,* grupare ieşită din sînul adventiştilor de ziua a şaptea, întemeiată în 1915, după moartea adventis-

tei Ellen White, de *Margareta W. Rowen* din Los Angeles, Statele Unite, de la care şi-a primit numele de *rowenism*.

În România adventismul a fost introdus de un fost preot romano-catolic, *Mihail Czechowski* († 1876), care a predicat mai întîi în oraşul Piteşti, jud. Argeş. În 1906, a trecut la adventiştii sabatişti studentul în medicină Paulin Paulini, care a atras pe mulţi la adventism.

Conform Legii pentru regimul general al cultelor din România, din 4 august 1948, adventiştii s-au organizat împreună cu baptiştii, creştinii după evanghelie şi penticostalii, în *Federaţia reprezentativă a Cultelor evanghelice* recunoscute în România, fiecare cult avînd statutul său de organizare.

6. **Studenţii în Biblie sau ruseliştii,** numiţi şi *milenişti* sau *secerători* sînt o grupare religioasă radicală, ieşită din adventism. Întemeietorul ei este *Ch. T. Russell* (1852—1916), după numele căruia aderenţii acestei grupări se numesc şi *ruselişti*. Comerciant din Statele Unite, din oraşul Pitsburg, statul Pennsylvania, Ch. T. Russell înfiinţă în 1872 un *Cerc al studenţilor în Biblie,* care luă apoi denumirea de *International Bible Students Association (= Asociaţia internaţională a studenţilor în Biblie),* avînd centrul la Brooklyn lîngă Boston, statul Massachusetts.

Învăţătura lor seamănă cu a adventiştilor. Studenţii în Biblie sau ruseliştii afirmă că, din 1874, Hristos este prezent în mod nevăzut în lume, urmînd să întemeieze mileniul cu cei drepţi în 1914, sau la scurt timp după primul război mondial (1914—1918), dar, neadeverindu-se nici această dată, o tot amînă, legînd-o de diferite calamităţi naturale şi evenimente. Pînă atunci, «turnul de veghe» al propagandei ruseliste va scruta, cum spun ei, semnele timpului, pentru a atrage cît mai mulţi la gruparea lor. Ei nu acceptă veşnicia pedepselor iadului.

În 1879, Ch. T. Russel şi-a publicat lucrarea *The Watchtower = Turnul de veghe,* tradusă în diferite limbi, apoi *Studies in the Scriptures* (= Studii în Scripturi, 6 vol. 1886—1904).

Din 1917 a preluat conducerea lor J. F. Rutherford (1869—1914), după care a urmat Nathan H. Knorr (n. 1905).

În 1931, Rutherford a dat studenţilor în Biblie sau ruseliştilor numele de *Martorii lui Iehova,* devenind o grupare şi mai radicală, care exploatează psihoza religioasă, calamităţile timpului, nu respectă legile statului şi nici ordinea publică.

7. **Mormonii,** numiţi şi *Latter Day Saints — Sfinţii zilelor de apoi,* sînt tot o denominaţiune religioasă hiliastă sau milenaristă, ivită în 1829, în Statele Unite ale Americii şi răspîndită astăzi în vestul sălbatic, în părţile Munţilor Stîncoşi, în statul Utah.

La început, au făcut misiune în statele Ohio, Missouri şi Illinois, datorită lui *Iosif Smith* († 1844), un arendaş scăpătat din New York, continuat de urmaşul său, tîmplarul Brigham Young († 1877), supranumit «Moise al mormonilor».

La 6 aprilie 1830, mormonii s-au organizat sub denumirea de *Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints = Biserica lui Iisus Hristos a Sfinţilor zilelor de apoi* avînd în frunte un preşedinte, asistat din 1834 de un

Consiliu superior, iar din 1835 de aşa numitul «Consiliu al celor doisprezece apostoli».

După cum afirmă mormonii, un oarecare profet din secolul al V-lea, numit Mormon, ar fi lăsat nişte tăbliţe de aur — care constituie «Cartea lui Mormon» —, tăbliţe pe care ar fi fost scrise descoperirile *dumnezeieşti cerînd pregătirea* credincioşilor pentru primirea lui Hristos. Ei au datoria să înfiinţeze, să organizeze şi să conducă *Biserica zilelor de apoi*.

În afară de învăţătura lor hiliastă, mormonii au introdus colectivismul pămîntului, lupta contra păcatelor veacului şi *poligamia*. În 1862, legislaţia Statelor Unite a interzis *poligamia*, iar prin legea Edmunds-Tucker din 1882 s-a interzis bigamia, astfel încît mormonii, acuzaţi că nu respectă legea, au început să fie persecutaţi. Li s-a dat, în 1850, un teritoriu în provincia Utah, în regiunea vestului sălbatic, unde noii «halucinaţi», cum erau numiţi atunci mormonii, s-au organizat, formînd un mic stat pe meleagurile Lacului Sărat — Salt Lake.

Un vot al parlamentului Statelor Unite din 1887 le-a interzis din nou mormonilor poligamia. În 1890, preşedintele mormonilor, Wilford Woodruf, declară că se supune legilor federale ale U.S.A. inclusiv celor interzicînd acestora poligamia. Din 1896, provincia Utah, locuită de mormoni, a fost admisă ca al 45-lea stat al Uniunii, încît mormonii se bucură de libertate. Din statul Utah ei au răspîndit învăţătura lor şi în statele Arizona, Noul Mexic, Idaho, Nevada, California, apoi în Canada, în Mexic, în ţările din America Centrală şi de Sud, Noua Zeelandă, precum şi în unele ţări europene.

8. **Irvingienii** sau *Biserica nouă catolică-apostolică* îşi trage numele de la pastorul scoţian Eduard Irving (1792—1834), care, din 1822, a predicat în Capela caledoniană din Londra. În 1827, s-a despărţit de puritani şi a fondat *Biserica irvingiană*, în care predomină învăţătura eshatologică cu credinţa lor despre apropiata venire a lui Hristos. Biserica irvingiană şi-a reconstituit ierarhia, cum pretind ei, după modelul primului secol al creştinismului : cu profeţi, apostoli, evanghelişti şi păstori. Ei predică înnoirea Bisericii, după modelul apostolic, cu harisme şi vorbirea în limbi (*glosolalie*). Cultul lor se aseamănă cu al Bisericii Anglicane. Astăzi numărul lor a scăzut.

9. **Penticostalii** care se mai numesc şi spiriţi sau, cum îşi spun ei, *Biserica lui Dumnezeu apostolică*, au luat naştere în sînul baptiştilor, datorită predicatorului *Carol Parham* din Statele Unite, care a anunţat că la 3 ianuarie 1901 a avut loc a doua pogorîre a Duhului Sfînt peste treisprezece persoane.

Aderenţii săi şi-au luat numele de *penticostali* de la cuvîntul grec Πεντίκοστα = *Cincizecime*, întrucît ei pun pe primul plan credinţa că viaţa creştină cuprinde în mod necesar reactualizarea darurilor Sfîntului Duh primite de *Sfinţii Apostoli la sărbătoarea Cincizecimii*, adică botezul Duhului Sfînt, însoţit de darul vorbirii în limbi *(glosolalia)* şi al vindecărilor minunate.

Ei se mai numesc şi *tremurători,* din cauza tremurăturilor de care sînt cuprinşi, după părerea lor, sub influenţa Sfîntului Duh, sau *spiriţi,* fiindcă pretind a avea pe Sfîntul Duh (spirit) prin darul vorbirii în limbi. Au şi credinţa în mileniu, ca şi adventiştii şi ruseliştii.

Învăţătura penticostală stă în legătură cu practicile metodiste ale teologului englez *John Wesley* (1703—1791) referitoare la sfinţenie, care este concepută ca o experienţă personală a credinciosului.

Cultul penticostal a luat fiinţă între 1904—1906, mai întîi în Statele Unite, în Texas şi California, de unde s-a răspîndit în Ţara Galilor (în Anglia), apoi în Norvegia, Germania şi alte ţări europene.

În România, cultul penticostal a fost introdus prin 1910 de unii români care s-au întors acasă din America, fiind apoi răspîndit şi susţinut de Pavel Budeanu din judeţul Arad.

În 1947, penticostalii şi-au alcătuit şi publicat o mărturisire de credinţă, sub titlul : *Scurtă expunere de credinţă a Bisericii lui Dumnezeu apostolice (penticostale) din România,* Arad, 1947. Penticostalii fac parte din *Federaţia reprezentativă a Cultelor evanghelice* din România, avînd statutul lor de organizare.

10. **Nazareii sau nazarinenii,** numiţi şi *pocăiţi,* şi-au luat numele după pretenţia lor că urmează pe Iisus Nazarineanul, nu numai în cuvinte ci şi în fapte, iar numele de *pocăiţi* pentru faptul că, după ei, pocăinţa este temelia mîntuirii.

Întemeietorii cultului nazarinean au fost ţesătorul elveţian (născut în Basel în 1778) *Iacob Wirtz* (1778—1858) şi predicatorul reformat Samuel, fapt pentru care acesta a fost depus de Biserica reformată sau calvinistă din Elveţia.

În Statele Unite ale Americii, Biserica nazarineană s-a format şi desprins din Biserica penticostală la Pilot Pont în statul Texas unde, între 1907—1908, s-a înfiinţat ca atare sub numele : *The Church of the Nazarene = Biserica nazarineană,* numită şi *Holiness Church of Christ = Sfînta Biserică a lui Hristos.*

Nazarinenii învaţă că renaşterea spirituală este prima lucrare a harului Duhului Sfînt, iar sfinţirea este a doua lucrare a harului. Cred că a doua venire a lui Hristos este aproape. Atunci va avea loc învierea morţilor şi judecata universală. Cred în mileniu ca adventiştii, ruseliştii şi penticostalii. Nu admit jurămîntul, nici folosirea armelor şi combat războiul, fiind pacifişti convinşi. Interzic, de asemenea, folosirea băuturilor alcoolice, tutunul, jocurile de noroc şi orice lucrare care nu contribuie la edificarea morală a credincioşilor.

Structura interioară a Bisericii nazarinene este asemănătoare celei a Bisericii metodiste, avînd în frunte un superintendent, care are în subordine păstori pentru parohii şi o Adunare generală numită, din 1907, *The Penticostal Church of the Nazarene = Biserica penticostală nazarineană.* La titlul de «penticostală» au renunţat în 1919, rămînînd la titlul de *The Church of Nazarene = Biserica nazarineană,* pe care i l-a dat pentru prima dată în 1906 la Glasgow, în Scoţia, pastorul George Sharpe.

În România nazarenismul a pătruns în Transilvania — judeţele Arad şi Bihor — mai ales în localităţile Cenad şi Bekes.

11. **Darbiştii** sau **Fraţii din Plymouth** s-au constituit în 1827—1828, în Irlanda, în sînul Bisericii anglicane, sub conducerea lui John Nelson Darby (1800—1882), după numele căruia s-au numit *darbişti*. Ei s-au stabilit apoi în portul *Plymouth* din Anglia, unde, pe lîngă denumirea de darbişti, s-au numit şi *Plymouth Brethren* — *Fraţii din Plymouth*. Doctrina lor este o combinaţie de pietism şi calvinism, cu unele idei milenariste. Din Anglia, darbiştii s-au răspîndit în Germania, Elveţia, Olanda şi alte ţări.

*
* *

12. Printre denominaţiunile religioase care practică ştiinţele oculte sau secrete se numără *The Church of Christian Science* = **Biserica ştiinţei creştine**, întemeiată în Anglia, în 1870, de *Mary Baker Eddy* (1821—1910). Aceasta pretindea că poate vindeca bolile trupeşti ca Iisus Hristos, printr-o ştiinţă deosebită, adică prin credinţă, rugăciune şi invocarea numelui lui Hristos.

Mai cunoscută este gruparea *teosofilor* şi a *spiritiştilor*.

a. *Teosofii*. Numele teosofilor provine de la doctrina lor pe care ei o numesc *teosofie*, adică *înţelepciune divină*.

Teosofia modernă a apărut în 1875, în Statele Unite, ca o doctrină despre cunoaşterea lui Dumnezeu pe căi oculte sau esoterice sau, cum pretind teosofii, pe căi mistice, prin revelaţia unei iluminări interioare. Ea este un amestec bizar, contradictoriu, nebulos şi iraţional din idei religioase împrumutate din budism, hinduism şi din alte rituri ale popoarelor orientale. Propriu-zis, teosofia nu este o religie, ci un sistem teoretic despre originea vieţii, despre moarte şi reîncarnare, deghizat în pseudo-religie, care caută să cîştige îndeosebi pe intelectuali.

Convingerea teosofilor este de a fi ajuns la adevăratul progres spiritual prin contopirea a trei factori : *ştiinţa, religia* şi *filosofia*, despre care pretind că în trecutul omenirii erau contopite între ele, formînd un singur sistem de gîndire. În acest mod, susţin ei, dacă oamenii ar primi cu toţii această învăţătură, s-ar ajunge la un progres adevărat al omenirii, prin înfrăţirea universală.

Întemeietorul modern al teosofiei este colonelul englez Henry Steel Olcott (1832—1907), care întîlni, în 1874, într-un mediu de spiritişti, pe Elena Petrovna Blavatsky (1831—1891), de origine rusă, şi împreună plecară în Statele Unite, unde întemeiară, la New-York, în 1875, *Societatea teosofică*, destinată să studieze ocultismul, esoterismul, spiritismul şi telepatia.

Din Statele Unite au plecat în India pentru a răspîndi ideile lor teosofice. Acolo cunoscură un oarecare succes, încurajaţi de cercurile *engleze* şi *filoengleze*.

În 1882, ei au creat, lîngă riul Adyar, aproape de Madras, centrul mondial al Societăţii teosofice. În 1888, Elena Blavatsky a părăsit India pentru Londra, iar conducerea teosofilor o luă colonelul H. S. Olcott,

care continuă propaganda teosofică. Profetul teosofilor deveni poetul indian Krishnamurti, care a ţinut conferinţe şi în România, la Iaşi, în 1930.

În 1888, îmbrăţişă teosofia şi englezoaica Annie Besant (1847—1933), soţie de pastor englez, care, în 1891, a plecat în India şi acolo preluă conducerea teosofilor din 1907.

La îndemnul lui Annie Besant, s-a creat în Franţa, în 1893, o francmasonerie feminină de inspiraţie teosofică.

Printre germani, teosofia a fost răspîndită de austriacul Rudolf Steiner (1861—1925), care a renunţat la caracterul ei anticreştin şi a fondat propria sa societate «antroposofică» la Darnach şi un institut teosofic numit «Goetheanum», după numele celebrului poet german J. W. Goethe (1749—1832). Societatea teosofică are acţiuni organizate în toată lumea, îndeosebi în Anglia, Statele Unite, India, Franţa, Italia, Olanda, Finlanda ş.a.

Ideile învăţăturii teosofice sînt expuse de Elena P. Blavatsky în cartea sa *Secret Doctrine = Doctrina secretă*, apărută în 1888 şi prescurtată în 1968. În doctrina teosofică predomină ideea de karma, un fel de povară, un fel de cruce pe care omul trebuie să o poarte în mai multe vieţi succesive pînă scapă de ea prin exerciţii speciale sau eforturi speciale de-a lungul fiecărei vieţi, în cadrul reîncarnărilor succesive care se produc tocmai în acest scop şi din această cauză şi care vor înceta cînd se va ajunge, în cele din urmă, la eliminarea karmei şi la linişte deplină. Teosofii admit reîncarnarea trupului de atîtea ori cît este necesar pînă ce omul ajunge la perfecţiune prin unirea sufletelor într-un tot unitar, în Dumnezeire. Starea aceasta este numită de ei *Nirvana*, în care sufletul cunoaşte suprema fericire, idee pe care ei au împrumutat-o din Budism şi Hinduism.

b. *Spiritiştii*. Se numesc astfel pentru că ei pretind că prin anumite experienţe se poate ajunge la comunicări cu *spiritele* sau sufletele morţilor. Originea lor e veche ca şi omenirea, încît nu poate fi vorba de un întemeietor. Ca şi teosofii, ei sînt o grupare filosofico-mistică, avînd o doctrină foarte îndepărtată de învăţătura creştină.

Spiritismul modern îşi are originea în America de Nord, datorită următorului fapt: Prin 1846, au început să se audă la locuinţa unui cetăţean numit Weckman, din orăşelul Hydesville, statul New-York, nişte ciocănituri şi pocnituri misterioase în mobile, uşi, ferestre, pereţi. Neputînd afla cauza lor, el s-a mutat în altă locuinţă, iar în locul lui s-a mutat, în 1847, John Fox cu familia. Fenomenele cu ciocănituri şi pocnituri continuară, iar cele trei fete ale familiei Fox au crezut că au de-a face cu spiritul lui Carol Rey, fost locatar al acelei locuinţe, asasinat cu cinci ani în urmă şi îngropat în pivniţa casei. Ele se mută la New-York şi au devenit mediumi.

Între fenomenele spiritiste mai intră şi următoarele elemente: materializarea spiritelor şi comunicarea lor cu cei vii prin scriere, prin *intermediul unui mijlocitor înzestrat sau medium*, vederea şi auzirea de la distanţă, vorbirea în limbi necunoscute, cîntarea la diferite instrumente muzicale, ghicirea în oglinzi sau alte obiecte, levitaţia sau ridi-

carea unor obiecte sau persoane în aer, *monițiunile*, adică cunoașterea unor fapte pe altă cale decît a simțurilor, *premonițiunile*, adică cunoașterea evenimentelor viitoare ș.a., toate menite să impresioneze pe asistenți la ședințele spiritiste.

Spiritismul are și unele precepte morale, prin care recomandă iubirea față de Dumnezeu și față de aproapele. Au și un cult cu un anumit ceremonial pe care-l practică în ședințele spiritiste. Din 1869, spiritismul a luat o mare dezvoltare și a trecut din America în țările europene, îndeosebi în Anglia, Franța, Germania ș.a. Spiritiștii din România au *înființat în București, în 1931, Societatea spiritualistă din România.*

Biserica ortodoxă nu admite nici teosofia, nici spiritismul, ideile lor fiind socotite îndepărtare și în multe privințe contrare adevăratei învățături a lui Iisus Hristos.

Biserica Unitariană

Unitarianismul și-a făcut apariția în diferite țări europene ca : Germania, Anglia, Elveția, Polonia și în Principatul Transilvaniei. El este o mișcare antitrinitară, apărută la limita protestantismului și anglicanismului.

Precursorii unitarianismului au fost : în Germania, *M. Cellarius* (1499—1564), în Elveția, teologul antitrinitar spaniol *Mihail Servede* (Servet : 1511—1553), ars pe rug la Geneva, în 1553, din ordinul lui Calvin, în Transilvania, teologul *Ferenc David* (1510—1579), mort ca martir unitarian în 1579, în cetatea de la Deva, în Polonia *Faust Socinius* (1539—1604), originar din Siena, Italia.

Unitarienii insistă, ca și antitrinitarii din primele veacuri creștine, în secolele II—III, asupra «monarhiei» divine și nu cred că Dumnezeu cel Unul are trei persoane : Tatăl, Fiul și Sfîntul Duh. Unii atribuie lui Iisus Hristos un loc eminent în opera revelației, dar alții refuză să admită dumnezeirea Lui. Despre Sfîntul Duh cred că este un dar al lui Dumnezeu.

Prima comunitate «antitrinitară» în Transilvania s-a organizat în urma hotărîrii Dietei de la Turda din 1568, inspirată de pastorul Ferenc David, cînd a luat ființă *Biserica reformată unitariană în Transilvania*, adoptînd ideile antitrinitare ale lui Faust Socinius. În Polonia, datorită piemontezului antitrinitar Giorgio Blandrata, fizician italian refugiat în această țară, a luat de asemenea ființă, de la jumătatea secolului al XVI-lea, comunitatea antitrinitară polonă, pe care el a condus-o între 1558 și 1563.

Ca urmare a conferinței de la Piotrków din 1563, s-a organizat în Polonia, la îndemnul teologului Gonesius, *Biserica fraților din Polonia și Lituania care au respins Treimea*, numită și *Mica Biserică poloneză*.

Faust Socinius din Siena a devenit teologul cel mai important al unitarianismului în Polonia și a condus «Mica Biserică poloneză» între anii 1579 și 1604. De la numele acestuia, unitarienii au primit și numele de *socinieni*. Opera teologică a lui Faust Socinius se oglindește în *Catehismul de la Raców*, numit *Catehismul racovian*, din 1605.

După distrugerea Racowului, în 1638, de către polonezii catolici, unitarienii polonezi au emigrat în Prusia, Olanda și Transilvania, unde au găsit bună primire. Giorgio Blandrata s-a refugiat în 1563 în Transilvania și a reușit să convertească la unitarianism pe principele Transilvaniei, Ioan Sigismund (1559— † 14 martie 1571).

Unitarianismul luă dezvoltare în Transilvania, fiind popularizat de P. Melius, în disputa de la Alba Iulia (Gyulafehérvar), din 1568.

În 1600, Dieta de la Leczálva a recunoscut drepturile «religiunii unitariene».

La finele secolului al XVIII-lea, unitarienii din Transilvania au intrat în comuniune cu unitarienii din Anglia și Statele Unite.

În Anglia, unitarianismul englez a fost organizat de *John Biddle* (1615—1662). La Londra, pastorii anglicani, *Teofil Lindsey* (1723—1808) și *Iosif Pristley* (1733—1804) au organizat în 1774 o Biserică unitariană. În 1791, Thomas Belsham (1750—1829) a fondat prima societate unitariană în Anglia, numită : *Unitarian Society for Promoting Christian Knowledge — Societatea unitariană pentru promovarea învățăturii creștine.*

La finele secolului al XIX-lea, James Martineau (1805—1900), care avea legături cu teologia liberală germană din Tübingen, a dat antitrinitarismului englez un aspect raționalist, mai puțin confesional.

În America de Nord, unitarianismul s-a dezvoltat datorită eforturilor lui William E. Chaning (1780—1842), care i-a dat un conținut teologic mai precis. El a fost mult întărit apoi prin lucrările lui Ralph Waldo Emerson (1803—1860) și ale lui M. Parker (1810—1860).

În 1825, a luat ființă în America : *The American Unitarian Association — Asociația unitariană americană*, iar în 1900 s-a creat : *International Council of Unitarian and other Liberal Religions = Consiliul internațional unitarian și al altor religii liberale.*

În mai 1961, a luat naștere : *Unitarian Universalist Association — Asociația unitariană universală.*

După cel de al doilea război mondial (1939—1945) a luat ființă în Germania în 1953 : *Consiliul Bisericilor liberale*, în care au fost primiți și unitarienii.

Unitarienii din România au la Cluj-Napoca o episcopie și o secție unitariană de învățământ teologic la Institutul teologic protestant din acest oraș.

BIBLIOGRAFIE

Culte și denominațiuni creștine apărute în lumea anglo-saxonă

P u r i t a n i s m u l : J. R. H. Moorman, *A History of the Church of England*, 3-rd ed. London, 1973; J. Baubérot, *Puritanisme*, în «Encyclopedia Universalis», t. 13, Paris, 1968, p. 824—825; G. F. Nutall, *The Puritan Spirit*, London, 1967; C. Hill, *Puritanism and Revolution*, London, 1958; reeditată în 1969; W. Haller, *The Rise of Puritanism*, 2nd ed., 1957; A. Simpson, *Puritanism in Old and New England*, Chicago, 1955; A. A. Peel, *Brief History of English Congregationalism*, ed. 3-a, London, 1953; Davies Heston, *The Worship of the English Puritans*, 1948.

Culte şi denominaţiuni religioase

Alain Noodrow, *Les nouvelles sectes*, Paris, 1977; Fr. Heyer, *Der Pietismus in Gestalten und Wirkungen*, Münster, 1975; R. T. Handy, *A Christian America*, New York, 1972; Sidney E. Ahlstrom, *A religious history of the american people*, New-Have, London, 1972, XVI—1158 p.; Cl.-P. Clasen, *Anabaptism*, New York, 1972; B. R. Wilson, *Religious Sects*, London, 1970; Idem, *Sects and Society*, London, 1961; E. S. Guastad, *A Religious history of America*, New York, 1966; W. Bartz, *Sekten Heute. Lehre, Organisation, Verbreitung*, Freiburg, Herder, 1967; G. H. Williams, *The Radical Reformation*, Philadelphia, 1962; H. C. Chéry, *L'Offensive des sectes*, Paris, 1954, reedit. 1959; J. Séguy, *Les Sectes protestantes dans la France contemporaine*, Paris, 1956; G. Welter, *Histoire des sectes chrétiennes*, Paris, 1950; E. Th. Clarck, *The Small Sects in America*, Nashville, 1949; W. W. Irren Sweet, *The story of Religion in America*, New York, 1939; Konrad Algermissen, *Konfessionskunde. Ein Handbuch der Gegenwart*, Hannover, 1930; Paul Scheurlen, *Die Sekten der Gegenwart*, Stuttgart, 1923.

În limba română: P. Hladchi-Bucovineanu, *Feţele reale ale sectelor religioase*, Bucureşti, 1983; T. M. Popescu, *Privire istorică asupra schismelor, ereziilor şi sectelor*, în «Studii teologice», II (1950), nr. 7—8, p. 347—394; Pr. P. Deheleanu, *Manual de Sectologie*, Arad, 1948; Arhiereu Grigorie Leu-Botoşăneanu, *Sectele din România*, Chişinău, 1931; Idem, *Confesiuni şi secte. Studiu istoric-misionar*, Bucureşti, 1929.

Metodiştii

Cl. J. Bertrand, *Le Méthodisme*, Paris, 1971; J. Baubérot, *Méthodisme* în «Encyclopaedia Universalis», t. 10, Paris, 1968, p. 1006—1007; R. E. Davies and E. G. Rupp, *A History of the Methodist Church in Great Britain*, t. I, London, 1965; E. S. Bucke, *The History of the American Methodism*, 3 vol., New-York, 1964; H. Burbridge, *Methodisme*, London, 1957; I. L. Holt and E. T. Clark, *The World Methodist Movement*, Nashville, 1956; M. L. Edwards, *J. Wesley and the XVIII-th Century*, London, 1955; W. W. Sweet, *Methodism in American History*, New-York, 1954; W. C. Barclay, *History of Methodist Missions*, 6 vol., New-York, A. de la Gerce, *John Wesley, maitre d'un peuple*, Paris, 1940; reeditată în 1965; A. C. Outler, *John Wesley*, New-York, 1964; J. S. Simon, *John Wesley*, 5 vol., London, 1921—1934.

Baptiştii

R. G. Torbet, *A History of the Baptistes*, Philadelphia, 1950; Valley Forge, 1963, London, 1966; A. Gilmore, *Christian Baptism*, London, 1959; J. D. Hunghey, *Die Baptisten*, Kassel, 1959; G. Rousseau, *Histoire des Eglises baptistes dans le monde*, Paris, 1951; F. T. Lord, *Baptist World Fellowship. A Short History of the Baptist World Aliance*, 1955; R. Donat, *Entstehung und Ausbreitung der Baptistengemeinden in Deutschland*, 2 vol., Kassel, 1958 şi 1960; Everett Gill, *Cine sînt şi ce cred baptiştii*, Bucureşti, 1933.

Quakerii

J. Seguy, *Quakers*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 13, Paris, 1972, p. 857—858; D. E. Trueblood, *The People Called Quakers*, New York, 1966; W. C. Braithwaite, *The Beginning of Quakerism*, London, 1912; ediţie revăzută, London, 1965; Idem, *The Second Period of Quakerism*, London, 1918; ed. revăzută, London, 1961; H. Von Etten, *George Fox et les Quakers*, Paris, 1956; E. Grubb, *Qu'est-ce que le quakerisme (Whot is Quakerism?)* 1917; ed. 4-a, Paris, 1940; A. N. Brayshaw, *The Quakers. Their Story and Message*, London, 1921; revăzută, London, 1953.

Armata mîntuirii

Dumitru Popa, *Die Gemeinschaft der Siebenten-Tags-Adventisten in der Sozialistischen Republik Rumänien*, Bukarest, 1983; R. Müller, *Adventisten. Sabbat. Reformation*, Lund, 1979, 251 p.; *Seventh-day Adventist Encyclopaedia*, Washington 1966; A. A. Hackema, *The Four Major Cults. Christian Science, Jehovah's, Witnesses, Mormons, Seventh Day Adventists*, Grand-Rapiqs, Mich., 1964; A. W. Spalding, *Origin and History of Seventh-Day Adventists*, 4 vol., Washington, 1961—1962;

D. Mitchell, *Seventh-day Adventists*, New-York, 1958; M. Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, London, 1957; D. E. Rebok, *Our Firm Foundation*, 2 vol., Washington, 1953; L. E. Froom, *The Prophetic Faith of our Fathers*, 4 vol., Washington, 1946—1964; Idem, *Movement of Destiny*, ibidem, 1971; A. Rettaroli, *Protestanti avventisti*, 1941; K. Allgermissen, *Die Adventisten*, 5-e Auflage, Hannover, 1930; M. Heimbucher, *Methodisten, Adventisten, und Neuapostolische Gemeinde*, Regensburg, 3 Auflage, 1924; T. Schouden, *Die Adventisten, Adventiştii*, trad. de Diac. N. A. Constantinescu ed. 2-a, Bucureşti, 1926.

În limba română:

Cultul creştin adventist de ziua a şaptea, Cluj-Napoca, 1976, 432 p.; Prof. N. Chiţescu, *Despre milenarism*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XLVIII (1972), nr. 5—6, p. 340—354; Pr. Serafim F. Morozanu, *Milenarismul. Dezvoltarea istorică şi învăţătura lui greşită*, în «Mitropolia Olteniei», XII (1960), nr. 3—4, p. 171—183; Magistrand N. V. Stănescu, *Iliiasmul şi incoherenţele lui*, în «Ortodoxia», IX (1957), nr. 2, p. 239—258; V. Loichiţă, *Chiliasmul (Milenarismul)*, Cernăuţi, 1924; Pr. D. Georgescu, *Adventismul din punct de vedere biblic, raţional şi moral-practic*, Bucureşti, 1922; Pr. Ioan Constantin Nazarie, *Combaterea principalelor învăţături adventiste*, Bucureşti 1913.

Mormonii

Reed Smost — R. G. Evans, L. H. Creer, *Mormonii, Latter-Day Saints, Church of Jesus Christ*, în «Encyclopaedia Britannica», t. I., London, 1971, p. 759—799; R. R. Müller, *L'Histoire des Mormons*, Paris, 1970; C. Fohlen, *Mormons*, în «Encyclopaedia Universalis», 11, Paris, 1968, p. 327—328; W. R. Martin, *Mormonism*, New-York, 1968; N. Anderson, *Desert Saints: The Mormons Frontier in Utah*, Chicago, 1942; ed. 2-a, Chicago, 1966; W. Turner, *The Mormon Establishment*, New York, 1966; W. J. Whalen, *The Latter-Day Saints in the Modern World*, 1964; F. O. Dea, *The Mormons*, Chicago, 1964; F. M. Brodie, *No Man Knows my History. The Life of Joseph Smit's, the Mormon Prophet*, New-York, 1946; London, 1963; W. A. Linn, *The Story of the Mormons*, New-York, 1963; N. F. Furniss, *The Mormon Conflict: 1850—1859*, New-Haven, 1960; L. J. Arrington, *Great Basin Kingdom: an Economic History of the Latter-Day Saints*, 1830—1900, Cambridge (Mass.), 1958; B. R. Mc. Conkie, *Mormon Doctrine*, 1958; J. F. Smith, *Answers to Gospel Questions*, 3 vol., 1958; Idem, *Doctrine of Salvation*, 3 vol., 1960; T. F. O'Dea, *The Mormons*, Chicago, 1957; R. B. West, *The Story of the Kingdom of Brigham Young and the Mormons*, New-York, 1957; B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church of Jesus of the Latter-Day Saints*, 6 vol., Salt City, 1930; Magistrand Dumitru Vasilescu, *Despre mormoni*, în «Studii teologice», XV (1963), nr. 9—10, p. 586—576.

Studenţii în Biblie sau ruseliştii

W. C. Stevenson, *Year of the Doom*, 1975: *The Story of Jehova Witnesses*, London, 1967; G. Herbert, *Les Témoins de Jéhovah. Essai critique d'histoire et de doctrine*, Montréal, 1960; M. Cole, *Jehowah's Witnesses*, New-York, 1955; London, 1956; R. Pike, *Jehowah's Witnesses*, 1954; M. S. Szalt, *The International Bible Students: Jehovah's Witnesses*, 1933; Dr. John-Busch, *Das Sektenwesen unter besonderer Brücksichtung der Ernsten Bibelherschet*, Hildesheim, 1929.

Irvingienii

H. C. Whitley, *Blinded Eagle*, London, 1955. *An Introduction to the Life and Teaching of Edward Irving*, London, 1955; A. L. Drummond, *Edward Irving and his Circle*, London, 1938.

Penticostalii

Teodor Sandru, *Biserica lui Dumnezeu apostolică penticostală din România*, Bucureşti, 1982; W. J. Hollenweger, *The Pentecostals: The Charismatic Movement in the Churches*, London, 1972; Idem, *Enthusiastisches Christentum*, Zürich, 1969; V Synan, *The Holiness — Pentecostal Movement in the United States*, New-York, 1971; D. Gee, *The Pentecostal Movement*, Croydon, 1967; J. T. Nichol, *Pentecostalism*, New-York, 1966; J. L. Sherril, *They Speak with Other Tongues*, London, 1965; M. J. C. Cailey, *God's People. West Indian Pentecostal. Sects in England*,

1965; M. T. Kelsey, *Speaking with Tongues*, London, 1965; N. Bloch-Hoell, *Pentecostal Movement*, London, 1964; Bloch-Hoel, *The Pentecostal Movement, its Origin, Development and Distinctive Character*, Oslo—London—New-York, 1964; K. Kendrick, *The Promise Fullilled. A History of the Modern Pentecostal*, Movement, 1961; R. P. Gagg, *Kirche im Feuer*, Stuttgart, 1961.

Nazareii:

T. L. Smith, *Called Unto Holiness. The Story of the Nazarenes. The Nazarenes. The formative Years*, 1962.

Faust Socinius, *Socinianism and its Role in the Cultural of XV-th to XVIII-th Centuries*, Ed. by Liech Szozuck, Warsaw, Lade, 1983; M. Martini, *Fausto Socino et la pensée socinienne*, Paris, 1967; G. Pioli, *Fausto Socino, vita, opere, fortuna*, Modena, 1952; Mc. Lachlan, *Socianianism in Seventeenth Century England*, London, 1951.

Biserica unitariană

Négyszáz év 1568—1962. Emlékköniv az Unitarius egyház alapitásának négyszázadik évfordulója alkalmábol (— Patru sute de ani: 1568—1968. Carte comemorativă cu ocazia împlinirii a patru sute de ani de la înfiinţarea Bisericii Unitariene), ediţia a 2-a, cu rezumat în limbile română şi engleză, Kolozsvár — Napoca, 1979; Cesare Alzati, *Terra Romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel lardo 1500*, Milano, 1982, p. 48—56; *Il antitrinitarismo*; C. Eright, *The Liberal Christians. Essays on American Unitarian History*, 1970; Idem, *The Beginning of Unitarianism in America*, Boston, 1955; B. Roussel, *Unitarianisme*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 16, Paris, 1968, p. 371—472; H. H. Cheetham, *Unitarianism and Universalism*, Boston, 1962; A. Pirnát, *Die Ideologie der Siebenbürgen Antitrinitarien*, Budapest, 1961; H. B. Scholefield, *Unitarian History*, Wellesley Hils (Mass.). 1958; D. B. Parke, *The Epic of Unitarism*, Boston, 1957; S. Kot, *Socinianism in Poland*, Trad. engleză de E. M. Wilbur, Boston, 1957; Idem, *L'influence de Michel Servet sur le mouvement antitrinitarien en Pologne et en Transylvanie*, în «Autour de Michel Servet et Sebastien Castillen», Haarlem, 1953, p. 94—103; Idem, *Le mouvement antitrinitaire au XVI-e et XVII-e siècles*, Paris, 1937; E. M. Wilbur, *A History of Unitarianism, Socinianism and its Antecedents*, 2 vol., Cambridge (Mass.) 1947—1952; recditate în 1965; Idem, *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*. Cambridge (Mass.), 1952; Mc. Lachlan, *The Unitarian Movement in the Religious Life of England*, London, 1934; H. Gow, *The Unitarians*, London, 1928; Mary Baker Eddy, C. S. Braden, *Christian Science Today*, Dallas, 1959; R. Peel, *Christian Science Today. Its Encounter with American Culture*, 1958; Idem, *The Years of Discovery*, New York, 1966; S. Wilbur, *The Life of Mary Baker Eddy*, Boston, 1938; N. Beasily, *The Cross and the Crown. The History of Christian Science*, New York, 1952.

Teosofia

H. P. Blavatsky, *The Secret Doctrine*, 1888; prescurtare 1968; B. Gorceaux, *Le Mystique. Valentin Weigel et les origines de la Thèosophie allemande*, Lille, 1972; J. Lantier, *La Thèosophie*, Paris, 1971; A. Faivre, *Théosophie*, în «Encyclopaedia», t. 15, Paris, 1968, p. 1095—1096; J. S. Judah, *History and Philosophy of the Metaphysical Movement in America*, Philadelphia, 1967; R. Guénen, *Le Théosophisme. Histoire d'une pseudo-religion*, Paris, 1965; W. F. Pleuckert, *Pansophie*, Berlin, 1956; *The Theosophical Movement, 1875—1950*, Los Angeles, 1951; L. de Grandmaison, *Le Thèosophie et l'anthroposophie*, Paris, 1939; C. J. Ryan, *What is Theosophie?* Covina, Calif., 1944; P. Oltramare, *Histoire des idées thèosophiques* dans l'Inde, II. La théosophie boudique, Paris, 1932.

Spiritualismul

A. T. Schefield, *Modern Spiritism, Its Science and Religion*, 1960; A. Wiesinger, *Occult Phenomena*, Westminster, 1957; G. W. Butterworth, *Spiritualism and Religion*, 1944; A. C. Doyle, *The History of Spiritualism*, 2 vol. 1926.

Cultul şi viaţa religioasă în protestantism şi anglicanism. Misiuni protestante şi anglicane *

1. Cultul şi viaţa religioasă în protestantism

Protestantismul a nutrit nobila aspiraţie de a reveni la formele primare ale creştinismului. În acest sens, Reforma protestantă a vrut să însemne nu numai înlăturarea erorilor doctrinare, disciplinare şi practice ale catolicismului, pentru care s-a desprins în secolul XVI de catolicism, ci, mai ales, de a *reforma* adică *de a forma* din nou, de *a reface*, de *a restaura* creştinismul în forma lui originară, primară, tendinţă care predomină tot mai mult în ultimul secol. Iată de ce protestantismul, în genere, deşi combate cu vehemenţă erorile şi inovaţiile papale, nu vrea să se identifice neapărat cu *antipapalismul*, cum mai cred în mod eronat unii teologi romano-catolici sau, mai rar, chiar şi unii ortodocşi.

Protestantismul se consideră pe sine *«Biserica universală reformată»*, care se ridică şi luptă împotriva *«Bisericii catolice deformate»*.

Protestanţii de nuanţă luterană sau calvinistă împreună cu toate denominaţiunile care-şi au originea în protestantism au unele puncte de credinţă şi de cult deosebite nu numai faţă de Biserica romano-catolică ci şi faţă de Biserica ortodoxă, dintre care amintim cîteva mai însemnate:

1) În dogma *soteriologică*, protestanţii învaţă *mîntuirea omului numai prin credinţă: «sola fide»*, fără colaborarea faptelor bune ale omului.

2) Au primit şi păstrează de la romano-catolici învăţătura despre *purcederea Sfîntului Duh şi de la Fiul — Filioque*, încît, în cultul lor, rostesc Simbolul credinţei cu adaosul *Filioque*.

3) Socotesc că Sfînta Scriptură este *singurul izvor al Revelaţiei divine şi resping Sfînta Tradiţie*, cel de-al doilea izvor al Revelaţiei.

4) Au formulat şi afirmat învăţătura despre *liberul arbitru şi predestinaţie*, pe care nu o au nici romano-catolicii, nici ortodocşii.

5) În învăţătura despre Biserică, preferă concepţia despre *Biserica invizibilă*, nu admit *infailibilitatea Bisericii* ca depozitară a harismei adevărului — *«charisma veritatis»* — şi nici *infailibilitatea Sinoadelor ecumenice*. Ei resping, de asemenea, dogma primatului papal şi a infailibilităţii papale, proclamată de Conciliul I Vatican (1869—1880) şi de Conciliul II Vatican (1962—1965). În învăţătura despre har, sfinţenie, numărul şi valoarea Tainelor, protestanţii se deosebesc radical de Ortodoxie. Ei au redus numărul Sfintelor Taine : luteranii, la trei : *Botezul*, *Euharistia* şi *Pocăinţa*, iar calviniştii la două : *Botezul* şi *Euharistia*.

La Sfînta Euharistie, pe care o săvîrşesc ca romano-catolicii, cu azimă, *nu admit prefacerea elementelor materiale* — a pîinii şi a vinului — în Trupul şi Sîngele Mîntuitorului, ci acceptă o prezenţă reală, dar spirituală, a lui Hristos, numită *«praesentia per impanationem» — prezenţa prin impanaţiune*: Hristos e prezent *«in pane, cum pane et sub pane»; «in vino, cum vino et sub vino»*.

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu

Valoarea Tainei e în funcţie de starea subiectivă a primitorului, de credinţa omului. Taina e valabilă *«ex opere operantis»* adică din lucrarea săvîrşitorului şi nu *«ex opere operato»*, adică nu are o valoare «prin ea însăşi».

Ei justifică reducerea numărului Sfintelor Taine cu afirmaţia că nici Sfînta Scriptură, nici Sfînta Tradiţie nu proclamă formal numărul lor. Se ştie că în Apus numărul de şapte Taine a fost atestat în secolul XII de *Petru Lombardul* († 1164), iar în Răsărit în secolul XIII (1270), de monahul *Iov Isaitul*. Acest număr a fost confirmat apoi de Consiliul unionist de la Lyon, din 1274, iar în Răsărit, în 1576, de patriarhul Ieremia II al Constantinopolului (1572—1579; 1580—1584; 1587—1595), în corespondenţa lui cu profesorii luterani din Tübingen, Germania.

Protestanţii nu recunosc *Sacerdoţiul* sau *Preoţia* ca Taină, deoarece, după concepţia lor, *orice creştin poate fi preot*, concepţie întemeiată pe textul din I Petru 2, 9 în care se vorbeşte despre «preoţia universală», care nu este tot una cu *Preoţia harică* cu cele trei trepte ale ei, diacon, preot, episcop.

De asemenea, protestanţii nu acceptă nici *Mirungerea* sau *Confirmarea*, nici *Sfîntul Maslu*, nici *Taina Căsătoriei*, pentru că — spun ei — acestea nu au poruncă de instituire de la Domnul Hristos.

Cu toate acestea, protestantismul de azi manifestă un fel de nostalgie a Sfintelor Taine părăsite, adoptînd unele practici specifice lor: a *Mirungerii* sau *Confirmării*, a *Consacrării pastorilor şi episcopilor* — printr-un ceremonial impresionant al punerii mîinilor în comun —, a *Nunţii* — prin binecuvîntarea tinerilor şi prin rugăciuni — şi o practică a unui fel de *Mărturisire* a păcatelor.

În timpul săvîrşirii *Cinei Domnului*, un loc principal îl are predica şi executarea unor cîntări religioase specifice, inspirate din Psalmi şi din pietatea creştină care, după trei sute de ani, au devenit tradiţionale. Teologul protestant A. N. Bertrand scrie: «E spre cinstea protestantismului că a făcut din predică nu numai un instrument de pedagogie creştină şi de influenţă morală sau socială, ci şi un izvor permanent de viaţă spirituală» (A. N. Bertrand, *Protestantisme*, 3-éd., Paris, 1931, p. 64).

De asemenea, protestanţii de azi fac eforturi pentru a împlini unele lipsuri ale cultului. Astfel, în unele biserici protestante au introdus o *slujbă specială* pentru anumite zile, ca: Vinerea Mare, slujbă numită *Liturghie sau «Missa catechumenorum»*, *«Missa Fidelium»*, iar unii folosesc la săvîrşirea cultului veşminte sacerdotale, lumînări şi tămîie.

Trebuie să subliniem că protestanţii de toate ramurile *nu admit, din cultul romano-catolic şi ortodox, sărbătorile, cinstirea crucii ca obiect de cult, cinstirea sfinţilor, îngerilor, a Prea Curatei Fecioare Maria, venerarea icoanelor, a moaştelor şi a relicvelor sfinte; nu admit posturile ortodoxe, precum şi diferite tradiţii şi ierurgii ortodoxe.*

2. Cultul şi viaţa religioasă în Anglicanism

Spre a ne da seama de modul cum se realizează practic viaţa cultică şi disciplinară în Biserica anglicană, trebuie să ţinem seama că Biserica Angliei a apărut în secolul XVI, atît ca *Biserică reformată* cît şi *catolică*, adică ea a păstrat continuitatea neîntreruptă cu credinţa primară a Sfinţilor Apostoli şi a Sfinţilor Părinţi, dar a adoptat şi unele învăţături şi practici cultice de nuanţă luterano-calvinistă.

Ca Biserică reformată, Biserica anglicană respinge papalitatea şi instituţiile ei şi insistă ca *Biblia, Cartea comună de rugăciune (The Book of Common Prayer), cele 39 Articole de credinţă* şi *Ordinalul* (Evhologiul sau Molitfelnicul), să fie cărţile ei principale, în ceea ce priveşte credinţa, cultul, şi disciplina bisericească. Prin dorinţa şi stăruinţa ei de a rămîne *Biserică universală* sau «*catolică*», Biserica anglicană a păstrat pînă azi vechile *Simboluri de credinţă, hotărîrile Sinoadelor ecumenice, ierarhia istorică pe baza succesiunii apostolice, Sfintele Taine şi unele tradiţii creştine vechi la săvîrşirea cultului.*

În modul acesta, Biserica anglicană pretinde că deţine o poziţie proprie, *de mijloc*, în creştinătatea actuală.

Referitor la săvîrşirea cultului, Biserica anglicană insistă îndeosebi asupra celor două Taine, *Botezul* şi *Cina Domnului* (Sfînta Euharistie). Se face des lectura Bibliei la Biserică, în familie şi chiar în locuri publice şi se ţin predici cu regularitate, însoţite de cîntare religioasă, aşa cum se practică şi în Biserica reformată sau calvinistă, dar, după cum spun ei în *Cartea de rugăciune comună = The Book of Common Prayer* şi în *Ordinal (Evhologhiul)*, săvîrşesc şi celelalte cinci Taine şi anume : *Mirungerea, Pocăinţa, Preoţia, Nunta* şi *Maslul.*

Cu ocazia discuţiilor dintre ierarhii ortodocşi şi anglicani la Conferinţa de la Londra, din 1930, s-a lăsat a se înţelege că *doctrina Bisericii anglicane este exprimată în mod autoritativ în «The Book of Common Prayer* şi că sensul celor *39 Articole de credinţă* trebuie să fie interpretat de acord cu aceasta». *(Report of the Lambeth Conferences*, 1930, p. 139 ; Edwin J. Palmer, *The destiny of the Anglican Churches*, London, 1931, p. 32—33).

În general, Biserica anglicană şi teologia anglicană admit *sacerdoţiul* sau *preoţia* instituită pe baza succesiunii apostolice, cu cele trei trepte ierarhice ale ei : diacon, preot, episcop, avînd autoritate de la Hristos şi transmisă prin punerea mîinilor.

Resping, de asemenea, ca şi Bisericile luterană şi calvinistă, primatul papal şi infailibilitatea papală, dogmă proclamată de Conciliul I Vatican (1869—1870) şi Conciliul II Vatican (1962—1965), precum şi jurisdicţia episcopului Romei asupra Bisericii Angliei.

Remarcăm, însă, că Biserica anglicană se găseşte, din anul 1931, în comuniune deplină cu Biserica vechilor-catolici care, de asemenea, respinge primatul şi infailibilitatea papală.

Ea se află în inter-comuniune cu Biserica luterană din Suedia, Norvegia şi Finlanda şi cu Biserica luterană din Irlanda, care menţin, în organizarea lor bisericească, episcopatul istoric.

Biserica anglicană practică, de asemenea, intercomuniunea cu *Biserica reformată episcopală spaniolă*, apărută în 1871, cu *Biserica lusitană* din Portugalia, organizată în 1810, despărţită şi ea de Roma în 1870, din cauza infailibilităţii papale, precum şi cu o Biserică de nuanţă luterană din Filipine.

Biserica protestantă episcopală din America, care numără în prezent aproape patru milioane de membri, a încheiat, în 1961, un concordat cu *Biserica independentă din Filipine*, Biserică cu ierarhie instituită pe baza succesiunii apostolice, care respinge de asemenea primatul papal.

Pe plan local şi în mod izolat, unele Biserici anglicane practică aşazisa *comuniune deschisă* — *«open comunion»*, adică săvîrşesc Liturghii la care sînt invitaţi să participe şi să se împărtăşească chiar creştini de alte denominaţiuni, care au însă Botezul valid.

Prin enciclica *Apostolicae curae*, din 13 septembrie 1896, papa Leon XIII (1878—1903) a respins recunoaşterea validităţii hirotoniilor anglicane, iar hotărîrile ei sînt în vigoare pînă astăzi.

Deşi Biserica anglicană nu are legături oficiale cu Biserica Romei, în urma acestei respingeri, ea a trimis totuşi trei observatori la Conciliul II Vatican (1962—1965) şi are un reprezentant pe lîngă *Secretariatul pentru unitatea creştină* de la Vatican, înfiinţat de papa Ioan XXIII (1958—1963), la 5 iunie 1960, prin *«motu proprio» : Superno Dei nutu*.

Cu Biserica ortodoxă a Răsăritului, Biserica anglicană întreţine legături de prietenie şi colaborare, încă din timpul patriarhului ecumenic Kiril Lukaris (1620—1638), (cu patru întreruperi) şi a lui Mitrofan Kritopulos (1589—1639), patriarh de Alexandria între anii 1636—1639.

Pentru colaborarea activă cu Bisericile ortodoxe, în 1862 a luat fiinţă *Societatea anglo-continentală*, în urma convorbirilor teologice dintre teologul rus Alexei Şt. Homiacov (1804—1860) şi a lordului H. Palmerston († 1865).

Menţionăm că J. Fr. Overbeck (1789—1869), romano-catolic, renumit profesor german din Halle, a trecut în 1865 la Ortodoxie şi s-a stabilit la Londra unde, prin zelul şi scrisul său, a adus mari servicii cauzei Ortodoxiei printre englezi.

Legăturile de prietenie şi colaborare dintre Biserica anglicană şi Bisericile ortodoxe s-au intensificat după primul război mondial (1914—1918), cînd s-au dus tratative în problema recunoaşterii validităţii hirotoniilor anglicane de către Bisericile ortodoxe. În urma acestor tratative, Patriarhia de Constantinopol, în timpul patriarhului ecumenic Meletie IV Metaxakis (1921—1923), a *recunoscut, la 22 iulie 1922, validitatea hirotoniilor anglicane*.

În actul de recunoaştere, patriarhul Meletie IV şi Sinodul Patriarhiei de Constantinopol arată că au luat în deliberare problema validităţii hirotoniilor anglicane din punct de vedere ortodox şi, cercetînd-o din toate punctele de vedere, au ajuns la concluzia că pentru Biserica ortodoxă, *hirotoniile de episcopi, preoţi şi diaconi în confesiunea episcopală anglicană au aceeaşi tărie ca şi acelea din Bisericile romano-catolică, vechi-catolică şi armeană, întrucît se găsesc în ele toate punc-*

tele esențiale, socotite indispensabile din punct de vedere ortodox, pentru a recunoaște în ele «harisma preoției, derivată prin succesiunea apostolică».

Validitatea hirotoniilor anglicane a fost recunoscută apoi de Patriarhia Ierusalimului, la 28 februarie/12 martie 1923, de Arhiepiscopia Cipru la 7/20 martie 1923, de Patriarhia Alexandriei, la 20 noiembrie 1930, în timpul patriarhului Meletios II (1926—1935). În actul de recunoaștere din 1930, patriarhul Alexandriei subliniază că, întrucît în declarațiile Conferinței de la Lambeth, din 4—18 iulie 1930, se dă deplină satisfacție cu privire la succesiunea apostolică, la împărtășirea reală cu Trupul și Sîngele Domnului, la Euharistie, ca jertfă de împăcare, și la hirotonie, considerată ca Taină *«Biserica Alexandriei suprimă rezervele sale față de validitatea hirotoniilor anglicane și aderă la hotărîrea patriarhului ecumenic din 22 iulie 1922, recunoscînd că preoții hirotoniți de episcopii anglicani care vor intra în Biserica ortodoxă nu vor mai fi rehirotoniți, după cum nici laicii botezați de anglicani nu mai sînt rebotezați».*

Biserica Ortodoxă Română a recunoscut, de asemenea, validitatea hirotoniilor anglicane în urma tratativelor oficiale în Conferința anglo-română de la București, între 1—8 iunie 1935. Biserica Ort. Română a făcut această recunoaștere cu condiția ca Biserica Angliei să-și precizeze ea însăși doctrina despre Sfintele Taine și în special despre Taina Hirotoniei, dacă o consideră sau nu într-adevăr Taină.

Sinodul Bisericii Ortodoxe Române, în ședința sa din 19 martie 1936, a aprobat recunoașterea validității hirotoniilor anglicane, dar a precizat textual că *această omologare devine definitivă după ce autoritatea supremă a Bisericii anglicane va ratifica concluziile delegației sale, relativ la Sacramentul hirotoniei, cu toate momentele sale din doctrina Bisericii Ortodoxe.*

În ședința sa din 2 aprilie 1937, Sfîntul Sinod al Bisericii noastre a anunțat că a luat act de scrisoarea din februarie 1937, prin care Arhiepiscopul de Canterbury a anunțat că Sinoadele Arhiepiscopiilor de York și de Canterbury, din care se compune Biserica Angliei, și-au însușit *într-o majoritate covîrșitoare* punctele de credință subscrise de delegația anglicană la București în iunie 1935.

După Biserica noastră, în 1939 Biserica Greciei a recunoscut, de asemenea, validitatea hirotoniilor anglicane.

Discuții în vederea apropierii și colaborării cu Biserica Anglicană au avut loc, între 16—23 iulie 1956, la Moscova, cu ierarhii Bisericii ortodoxe ruse. În vederea apropierii și unirii dintre Ortodoxie și Anglicanism, este de importanță deosebită, de asemenea, sesiunea plenară de la Moscova a dialogului ortodoxo-anglican din 26 iulie — 3 august 1976, la care au participat șapte Biserici ortodoxe și șapte anglicane, în care, pe lîngă problemele doctrinare referitoare la cunoașterea lui Dumnezeu, inspirația și autoritatea Sfintei Scripturi, Sfintei Tradiții, autoritatea Sinoadelor, s-au discutat și unele probleme cultice ca : adaosul *Filioque* la Simbolul credinței, *Sfînta Euharistie* și *Epiclesa*. Anglicanii s-au declarat de acord să renunțe la adaosul Filioque. S-au subliniat de către

cele două grupe de Biserici, că Euharistia este opera Sfintei Treimi, iar pentru ortodocşi momentul culminant şi decisiv al sfinţirii este *Epiclesa*, adică invocarea Duhului Sfînt pentru prefacerea darurilor — pîinea şi vinul — în Trupul şi Sîngele lui Hristos. Dar, deşi Epiclesa are un înţeles special în Sfînta Euharistie, trebuie să credem că şi în celelalte Taine, prin rugăciunea şi binecuvîntarea Bisericii, se invocă puterea Duhului Sfînt care sfinţeşte întreaga creaţie. Biserica este comunitate sfîntă care trăieşte din continua invocare a Duhului Sfînt şi duce pe credincioşi la curăţire de păcate, *sfinţire şi îndumnezeire prin har* (θέωσις κατὰ χάριν) («Biserica Ortodoxă Română», XCIV (1976), nr. 7—8, p. 664—673).

Merită să subliniem că în cadrul Consiliului Mondial al Bisericilor (care a luat fiinţă la Amsterdam în 1948), în prima sa Adunare generală, Biserica anglicană desfăşoară o largă activitate alături de Bisericile ortodoxe din lume, avînd conştiinţa că ea este o ramură a Bisericii universale. Tratativele în vederea apropierii celor două Biserici continuă prin aşa-numitul *Dialog teologic* pe care-l vom trata într-un capitol special.

3. Misiuni protestante şi anglicane

a. **Misiunea internă.** Este evident că în privinţa misiunii interne, protestanţii de nuanţă luterană, calvinistă sau neoprotestantă au realizat opere care merită toată admiraţia. Astfel, în sec. XIX şi XX, în Germania, în urma influenţei crescînde a mişcărilor pietiste, zelul misionar a dus la realizarea unor opere de caritate dintre cele mai frumoase. S-au ridicat cîţiva misionari în interior, la început neînţeleşi sau chiar batjocoriţi, care au trezit lumea la un mare zel apostolic, cum a fost Johannes Falk († 1826), care a întemeiat în 1813, la Weimar, primul azil pentru orfanii rămaşi în urma războaielor lui Napoleon (1804—1814). Dar primul mare activist pe teren social, cu un plan bine determinat, a fost tînărul absolvent în teologie Johannes H. Wichern († 1881), care a organizat în 1833, lîngă Hamburg, primul Institut de educare a copiilor părăsiţi şi săraci din viaţa de mizerie a marilor oraşe industriale. Alături de «Casa aspră» (Das rauhe Haus), exista şi un spital, care a înfiinţat cu timpul filiale şi în alte părţi.

În 1836, un al doilea mare misionar intern a fost Theodor Fliedner († 1864), care a înfiinţat la Kaiserswerth, lîngă Düsseldorf, *Institutul diaconiţelor*, un fel de surori de caritate, viitoare misionare, care au umplut oraşele germane cu «ospicii creştine» pentru primirea străinilor, pentru îngrijirea copiilor, a bolnavilor şi reeducarea femeilor decăzute.

În timpul mişcărilor socialiste de pe la 1870—1880, au predicat la Berlin pastorii Ad. Stöker († 1909) şi Fr. Neumann († 1919), care au înfiinţat o grupare social-creştină între muncitori.

Cel mai mare misionar intern, care a înregistrat cele mai frumoase realizări, a fost Fr. Bodelschwing († 1910). S-a dus acum o luptă dîrză contra beţiei, imoralităţii, contra literaturii decadente, contra mizeriei în care trăiau hamalii din porturi, muncitorii, şomerii, prizonierii, întemniţaţii, orfanii şi femeile decăzute. Se ştie că, împotriva sclaviei şi a

comerţului cu negri, o luptă îndîrjită a dus printre anglicani oratorul şi misionarul W. Willberforce († 1833), cunoscut om de stat englez.

Şi astăzi, în ţările protestante şi anglicane, numeroşi misionari dezvoltă o frumoasă activitate internă, ajutaţi de preoţi şi credincioşi.

b. **Misiunea externă.** Protestanţii şi anglicanii au desfăşurat şi desfăşoară şi astăzi, pe plan extern, o misiune cu rezultate dintre cele mai frumoase. Creşterea imperiului colonial englez în secolele XVII—XIX, ridicarea industrială şi comercială anglicană ca şi entuziasmul misionar al grupărilor neo-protestante explică acest fapt.

Între 1800 şi 1910 a fost «marele secol» al expansiunii protestante şi anglicane. Au luat acum fiinţă numeroase societăţi ca : Societatea misiunilor din Londra (1795) ; Societatea olandeză a misiunilor (1795) ; Societatea misiunilor Bisericii anglicane (1799) ; Consiliul american al misiunilor (1810) ; Societatea misiunilor metodiştilor wesley-eni (1813) ; Societatea misionară americană baptistă (1814) ; Societatea misiunilor de la Basel (1815) ; Societatea misiunilor evanghelice din Paris (1822) ; Societatea misiunilor din Berlin (1824).

La jumătatea secolului XIX, au luat fiinţă alte societăţi de misiuni în următoarele ţări : Scoţia (1856), Suedia (1856), Finlanda (1868), Ţările de Jos (1858), Statele Unite (1894).

Societăţile protestante misionare au făcut propagandă îndeosebi în ţările Asiei de sud-est, în Africa şi în Oceania.

La apelul exploratorului englez al Africii, David Livingston († 1873), a luat fiinţă în 1858 *Universities Mission to Central Africa*, iar în 1865 J. H. Teylor a organizat *China Inland Mission*. În misiunea din Africa, s-a distins în chip deosebit teologul, diaconul şi pastorul Albert Schweitzer († 1965), care a înfiinţat la Lambaréné, în Gabon, un spital şi o leprozerie, legînd misiunea creştină de activitatea social-educativă, medicală şi ştiinţifică.

Din a doua jumătate a secolului XIX, îşi face loc în universităţile protestante studiul ştiinţific al misiunii. În Germania s-au înfiinţat catedre de misiune creştină, la Erlangen în 1864, datorită lui K. Graul, iar în 1867 la Berlin, datorită lui G. Warneck († 1910) şi în 1897 la Halle.

În Anglia, s-a înfiinţat o catedră de misiune creştină începînd din 1867, la Edinburgh. Tot la Edinburgh s-a ţinut în 1910 *Conferinţa mondială a misiunilor protestante*.

Din această mişcare misionară s-a născut în 1920 mişcarea ecumenică apoi, în 1921, *Consiliul internaţional al misiunilor* care, în a doua Adunare generală a Consiliului Ecumenic al Bisericilor, ţinută în 19 noiembrie 1961 la New-Delhi, în India, a fost integrat, în organizaţia Consiliului Ecumenic al Bisericilor, în sînul căruia devine *Comisia pentru misiune mondială şi evanghelizare*. Dar nu toate asociaţiile misionare au aderat la aceasta.

E de remarcat că Bisericile protestante au numeroşi misionari plini de rîvnă şi entuziasm. Astfel, la sfîrşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, renumitul misionar de origine americană, John Mott (1865—1955), metodist, avea convingerea că se poate realiza evanghelizarea lumii «pînă la marginile pămîntului» (Fapte I, 8), chiar în generaţia sa

(1910), după lozinca pusă de el în circulaţie : *Evangelization of the World in this Generation = Evanghelizarea lumii în această generaţie.* În ciuda afirmaţiei lui John Mott, trebuie să remarcăm faptul că entuziasmul său era mult prea exagerat, întrucît mai sînt încă pînă azi multe popoare din lume care n-au auzit încă cuvîntul Evangheliei lui Hristos.

BIBLIOGRAFIE

Pentru Misiuni protestante şi anglicane

(Vezi Bibliografia capitolului precedent referitoare la cultul şi viaţa religioasă în Protestantism şi Anglicanism).

G. Moorhouse, *The missionaries (Christian missions, Africa, 1840—1950)*, London, 1973, 368 p.; Sydney E. Ahlstrom, *A Religious History of the American People*, New Haven — London, 1972; J. Baubérot, *Les missions protestantes*, în «Encyclopaedia universalis», t. II, Paris, 1968, p. 102—103; M. Merle, *Les Eglises chretiennes et la décolonisation*, Paris, 1967; Stephen Neil, *Colonialism and Christian Missions*, London, 1966; Idem, *A History of Christian Mission*, Harmondsworth, 1965; R. Mehl., *Décolonisation et missions protestantes*, Paris, 1964; M. Schlunk, *Die Weltmission der Kirche Christi*, Stuttgart, 1951; K. S. Latourette, *The Christian World Mission in Our Days*, New-York, 1954; Idem, *A History of the Expansion of Christianity*, 7 vol., London, New-York, 1937—1945; G. Warneck, *Abriss der Geschichte der protestantischen Missionen von der Reformation bis auf die Gegenwart*, Berlin, 1898.

În limba română: **Pr. Alex. Moisiu, *Cultul Bisericii anglicane contemporane*, în «Studii teologice», XXIII (1971), nr. 9—10, p. 679—691; Pr. Prof. Alexandru Moraru, *Biserica Angliei şi Ecumenismul. Legăturile ei cu Biserica Ortodoxă Română*, teză de doctorat, în «Ortodoxia», XXXVII (1985), nr. 4, p. 562—634; XXXVIII (1986), nr. 1, p. 9—155. Prefaţă Pr. Prof. I. Rămureanu, p. 551—561.**

Biserica în Răsărit

Privire generală asupra situației politice, religioase, sociale și culturale *

Perioada care se întinde de la 1800 pînă azi este una dintre cele mai interesante și importante din istoria Bisericii ortodoxe, pentru faptul că, în secolele XIX și XX toate Bisericile ortodoxe naționale din Peninsula Balcanică devin autocefale sau independente : Biserica Greciei la 29 iunie (11 iulie) 1850, Biserica Serbiei la 20 octombrie (1 noiembrie) 1879, Biserica Română la 25 aprilie 1885, Biserica Albaniei, la 12 aprilie 1937 și Biserica Bulgariei, la 25 februarie 1945. Trei mari Biserici ortodoxe sînt ridicate în secolul XX la rangul de patriarhat : Patriarhia Sîrbă, la 12 septembrie 1920, Patriarhia Română, la 30 iulie 1925 și Patriarhia Bulgară, la 10 mai 1953.

Deși majoritatea Bisericilor ortodoxe naționale din lume sînt autocefale și se conduc independent de către Sfîntul Sinod al fiecărei Biserici locale, ele formează laolaltă *o singură Biserică — una, sfîntă, sobornicească și apostolească Biserică a lui Hristos*. Unitatea de credință, cult, disciplină și viață bisericească depășește diviziunea autocefaliilor sau autonomiilor naționale. Prin organizarea lor autocefală și sinodală, Bisericile ortodoxe răspund mai bine necesităților vieții naționale și sociale ale fiecărui popor.

Principiul care leagă Bisericile ortodoxe între ele este *ortodoxia credinței*, adică *dreapta credință*, care înseamnă respectarea dogmelor, Tradiției și canoanelor vechii Biserici ecumenice, pe care fiecare Biserică ortodoxă le păstrează pînă azi cu fidelitate, menținînd totodată legătura dragostei și frăției dintre ele și fiind permanent atente la problemele generale care se ivesc în decursul istoriei, pentru ca nu cumva credința să sufere vreo știrbire, adăugire sau răstălmăcire.

Din secolul XX, Ortodoxia nu mai este în mod exclusiv o Biserică a Răsăritului, deoarece datorită multor circumstanțe istorice, credința ortodoxă a început să fie răspîndită și în țările din estul Europei, în America, Africa, Australia și în țările Asiei.

---

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

Se poate spune acum că Biserica ortodoxă este *Biserică universală* nu numai din punct de vedere dogmatic şi istoric, ci şi din punct de vedere geografic.

Secolele XIX şi XX sînt pentru Răsăritul Europei secolele redeşteptării politice şi naţionale şi începutul unor mari realizări sociale, culturale şi economice.

Rusia, statul cel mai puternic din Răsăritul Europei, avînd în cuprinsul ei cea mai mare Biserică ortodoxă, a sprijinit în secolele XVIII şi XIX popoarele ortodoxe din Balcani în eforturile lor de a se elibera de dominaţia turcească şi a-şi recuceri independenţa lor naţională. Dar amestecul Imperiului austro-ungar, al Angliei, Franţei şi Germaniei în Balcani a dat naştere la mari complicaţii şi tulburări politice şi diplomatice (căderi de guverne, asasinate, care au avut ca urmare războaiele din secolele XIX şi XX).

În urma tratatului de pace de la Iaşi din 9 ianuarie 1792 dintre Rusia şi Turcia, o parte dintre bărbaţii culţi din Grecia şi de la Constantinopol au emigrat în Rusia, unde, sub conducerea principelui Alexandru Ipsilanti (1792—1828) şi a lui Ioan Capodistria (1776—1831), om politic grec care a intrat în serviciul diplomatic al Rusiei între 1809—1827, a luat fiinţă, la Odesa, în 1814, Societatea secretă *Eteria,* care avea ca scop unirea tuturor popoarelor creştine din Turcia europeană într-o luptă comună pentru cucerirea independenţei lor naţionale.

Revoluţia greacă a izbucnit la 21 martie 1821, iar grecii au luptat contra turcilor cu mult elan şi eroism, fiind ajutaţi de popoarele creştine din Balcani şi de diplomaţia popoarelor europene. Cunoscutul scriitor romantic englez lordul G. Gordon Byron (1786—1824) a venit în ajutorul grecilor, luptînd alături de răsculaţi, găsindu-şi sfîrşitul eroic la Missolonghi, în sudul Greciei, pe ţărmul golfului Corintului. De asemenea, flota engleză, franceză şi rusească a dat un ajutor preţios răsculaţilor greci, învingînd flota turcă în 1827, la Navarin.

În timpul luptelor pentru independenţă, care au durat din 1821 pînă în 1829, turcii otomani s-au purtat foarte crud cu conducătorii şi credincioşii ortodocşi greci. La 10 aprilie 1821, în ziua de Paşti, a fost spînzurat la poarta bisericii Patriarhiei din Constantinopol patriarhul ecumenic Grigorie V (1797—1798 ; 1806—1808 ; 1818—1821), împreună cu alţi 12 mitropoliţi şi episcopi, preoţi şi numeroşi credincioşi. Alţi peste 30 de mii de mireni, din diferite părţi ale Turciei, acuzaţi — unii pe nedrept — că ar fi luat parte la revoluţie, au fost executaţi.

La 1/13 ianuarie 1822, s-a proclamat, la Epidaur, în nord-estul Peloponezului, independenţa naţiunii greceşti şi s-a votat o constituţie în spirit democrat. Au izbucnit pe cuprinsul Imperiului turc noi răscoale, cum este aceea din insula Chios, în aprilie 1822, care a fost urmată de un măcel sîngeros din partea turcilor, soldat cu 23 de mii de persoane ucise şi 47 de mii de tinere fete duse în robie sau băgate în haremurile paşilor.

Prin pacea de la Adrianopol din 2/14 septembrie 1829, completată prin prevederile conferinţei de la Londra din februarie 1830, s-a recunoscut independenţa Greciei, autonomia Serbiei şi autonomia adminis-

trativă a Principatelor dunărene, Muntenia şi Moldova. Deşi Serbia era autonomă prin tratatul de pace de la Bucureşti, din 16/28 mai 1812, recunoaşterea autonomiei ei a fost confirmată printr-un edict imperial (Hatti-şerif dat de sultanul Mahmud II — 1808—1839) abia la 29 august 1830.

În urma presiunii puterilor europene, sultanul Abdul-Megid (1839—1861) a iniţiat unele reforme interne cu caracter liberal, de care s-au bucurat în parte şi creştinii ortodocşi din Imperiul turc. Astfel, prin *Hatti-Şeriful de la Ghül-Hané* (Hatti-Şerif = Literă sfîntă sau edict sfînt), din 3 noiembrie 1839, s-a garantat tuturor creştinilor din Imperiul otoman egalitatea civilă, asigurarea vieţii şi averii, respectarea libertăţii de conştiinţă. Edictul inaugurează perioada numită a *reformelor — tanzimat*, în limba turcă, care a constituit, de acum înainte, «charta» juridică, financiară-administrativă şi militară menită să dea Imperiului turc, după aspiraţiile bărbaţilor de stat turci mai progresişti din timpul acela, o structură europeană, spre a-l putea astfel salva de la pieire.

Prevederile edictului însă nu s-au respectat întocmai, mai ales în provincii, unde abuzurile «paşilor» turci şi ale militarilor au continuat. Astfel, între 1841 şi 1846 au fost măcelăriţi un număr mare de creştini nestorieni şi maroniţi din Liban.

În 1852, în timpul lui Ludovic-Napoleon III Bonaparte (1852—1870), la insistenţele Franţei care, indiferentă la ea acasă în problema religioasă, ducea pe plan extern o politică favorabilă catolicismului, sultanul Abdul Megid a poruncit să se dea satisfacţie catolicilor la Locurile Sfinte, predîndu-se cheile bisericii din Betleem patriarhului catolic de Ierusalim, pe care le-a luat patriarhului ortodox al Ierusalimului, Kiril II (1845—1872). Prin capitulaţiuni, Franţa obţinuse în 1757 recunoaşterea drepturilor religioase latine la Locurile Sfinte, dar grecii reuşiră în urmă să obţină de la Înalta Poartă înlăturarea latinilor în favoarea ortodocşilor. În 1808, sub ţarul Alexandru I (1801—1825), ruşii obţin din partea turcilor dreptul de protecţie asupra Locurilor Sfinte. Acest fapt a provocat un mare scandal în lumea ortodoxă şi a fost una dintre cauzele care au provocat războiul Crimeii din anii 1853—1856.

Cum se cunoaşte, războiul Crimeii, numit astfel după Peninsula Crimeea, unde s-au dat luptele între anii 1853—1856, a avut ca pretext o problemă de ordin religios : *stăpînirea Locurilor Sfinte, Ierusalim şi Betleem*, pe care şi le disputau creştinii ortodocşi, sprijiniţi de ţarul Rusiei Alexandru I (1801—1825), şi catolici, sprijiniţi de Franţa, condusă atunci de împăratul Napoleon III (1852—1870). Războiul a izbucnit între Rusia, pe de o parte, şi Turcia, Anglia, Franţa şi regatul Sardiniei, pe de alta, ca urmare a ascuţirii contradicţiilor dintre marile puteri, în rezolvarea *chestiunii orientale*, în general, adică a împărţirii posesiunilor Imperiului otoman, aflat în declin şi expus continuu la «împărţiri» secrete în cabinetele Puterilor europene. În 1853, ţarul Nicolae I (1825—1855) propunea Angliei împărţirea tertiriilor Imperiului otoman.

Războiul Crimeii, pierdut de Rusia şi cîştigat de Puterile aliate, s-a încheiat prin pacea de la Paris, din 13/25 februarie — 18/30 martie 1856. Această pace are mare importanţă pentru poporul român, deoare-

ce Principatele dunărene au fost puse sub garanţia Marilor Puteri europene (*Istoria României în date*, Bucureşti, 1971, p. 202).

La insistenţa Puterilor europene, sultanul Abdul Megid (1839—1861) a publicat în 18 februarie (2 martie) 1856 un nou edict imperial, numit *Hatti-Humayium* — «Scrisoare autografă» sau «Scrisoare imperială», prin care confirma, mai mult decît în Hatti-Şeriful de la Ghül-Hané din 3 noiembrie 1839, drepturile acordate tuturor Bisericilor creştine din Imperiul turc, nu numai Bisericii Ortodoxe, abrogînd totodată şi legea mai veche care pedepsea cu moartea pe mahomedanii care vor trece la creştinism.

Romano-catolicii, sprijinindu-se pe ţările catolice — Franţa, Imperiul austro-ungar şi regatul Sardiniei —, au crezut că a sosit momentul să poată specula în favoarea catolicismului libertăţile acordate de Imperiul otoman creştinilor şi s-au dedat la o propagandă vie şi intensă în Balcani şi în Orientul apropiat, în dauna Bisericii Ortodoxe. Dar n-au putut înregistra succesele scontate, cum recunoaşte H. Desprez în articolul *L'Eglise d'Orient*, publicat în «Revue des deux mondes», XXIII (1853), no. 4, p. 841, scris în conjunctura crizei Orientului dintre anii 1853—1856, în care mărturiseşte cu amărăciune :

«Creştinii greci ortodocşi nutresc desigur o vie şi seculară neîncredere faţă de Biserica Romei, şi noi o ştim şi o deplîngem.

Dacă Biserica de Răsărit n-a făcut nici o cucerire serioasă prin predică şi prozelitism de la shisma din 1054, ea n-a pierdut, însă, nici o palmă de teren în luptele care i s-au dat, cîteodată cu talent şi totdeauna cu curaj, de către misiunile catolice. Ea a opus atacurilor lor o fermitate de nezdruncinat, un sistem de tărie şi imobilitate contra căruia ştiinţa şi autoritatea Bisericii Catolice au ajuns să se izbească în chip inutil pînă azi» (Vezi şi : R. Aubert, J. Bruls şi ceilalţi, *Nouvelle histoire de l'Eglise*, t. V ; *L'Eglise dans le monde moderne*, Paris, 1975, p. 517—518).

Nici după publicarea edictului Hatti-Humayium turcii n-au curmat abuzurile, asasinatele şi atrocităţile care s-au ţinut lanţ şi care au contribuit la prăbuşirea Imperiului turc.

Astfel, în 1860 sînt omorîţi peste 16 mii de creştini nestorieni şi maroniţi din Liban.

În 1875 s-au comis măceluri în masă în Herţegovina şi Bosnia ; în iulie 1876, în Serbia ; în 9 august 1876, în Bulgaria.

Criza Imperiului otoman s-a adîncit şi prin tulburările provocate de «junii turci», partizani ai liberalismului burghez, culminate prin răsturnarea şi asasinarea sultanului Abdul-Aziz (1861—1876), în ziua de 31 mai (11 iunie) 1876. Dar nici sub noul sultan, Abdul-Hamid II (1876—1909), nu s-au acordat drepturi popoarelor supuse din Imperiul otoman.

În zadar au protestat reprezentanţii Puterilor europene contra măcelurilor din Herţegovina, Bosnia, Serbia şi Bulgaria, în Conferinţa care a avut loc la Constantinopol în 11/23 decembrie 1877 şi 30 ianuarie (11 februarie) 1878, în care au cerut să se acorde unele libertăţi popoarelor creştine din Balcani.

În 19/31 martie 1877, puterile semnatare ale «tratatului de pace de la Paris», din 1856, semnează la Londra un protocol prin care recomandau Turciei să acorde unele libertăţi popoarelor supuse.

Respingerea lor de către sultanul Abdul-Hamid a dus la izbucnirea războiului ruso-româno-turc din 1877. Rusia a declarat război Imperiului otoman, pentru apărarea bulgarilor şi eliberarea lor, la 14/26 aprilie 1877, iar România la 29 aprilie (11 mai) 1877.

La 9/21 mai 1877, ministrul de externe al României, Mihail Kogălniceanu, a citit în Camera deputaţilor, în numele guvernului român, o declaraţie prin care România se proclama *naţiune de-sine-stătătoare*, iar Adunarea deputaţilor, cu o majoritate zdrobitoare, a votat *independenţa absolută a României*.

Bulgarii au fost ultimul popor eliberat de sub dominaţia turcă din Balcani, cu ajutorul Rusiei şi al României.

Încă din 1812, peste 30 de mii de bulgari au trecut, în frunte cu episcopul Sofronie de Vraţa († după 1830), în Ţara Românească, unde s-au bucurat de bună primire şi găzduire. Aci vor tipări bulgarii primele lor cărţi în limba bulgară şi-şi vor pregăti cadrele revoluţionare pentru războiul de eliberare din 1877.

Din punct de vedere bisericesc, bulgarii se aflau supuşi ierarhiei greceşti de Constantinopol. În 1859, bulgarii, dorind să introducă în Biserica lor o ierarhie naţională, au pus în vedere ierarhilor greci să părăsească scaunele lor din Bulgaria. Lupta a durat zece ani, pînă cînd, la 12 martie 1870, sultanul Abdul-Aziz (1861—1876), la insistenţa contelui Ignatiev, reprezentantul diplomatic al Rusiei ortodoxe pe lîngă sultan, a recunoscut printr-un firman *Biserica naţională bulgară*, sub conducerea unui exarh bulgar şi o ierarhie bulgară. Sinodul bulgar a ales, la 23 februarie 1872, pe primul titular al Bisericii ortodoxe bulgare, în calitate de exarh, fiind întronizat la 11 mai 1872, la sărbătoarea Sfinţilor Kiril şi Metodie, «Apostolii slavilor».

Patriarhia de Constantinopol, însă, s-a opus la înfiinţarea exarhatului bulgar. La 25 mai 1872, patriarhul ecumenic Antim al VI-lea (1845—1848 ; 1853—1855 ; 1871—1873) al Constantinopolului a declarat Biserica bulgară «schismatică». În Sinodul ţinut la Constantinopol în septembrie-octombrie 1872, la care au participat patriarhul Antim VI al Constantinopolului şi patriarhii Scaunelor apostolice ale Răsăritului : Alexandria şi Antiohia (fără patriarhul Kiril al II-lea al Ierusalimului (1845—1872) şi arhiepiscopul Ciprului), Biserica bulgară a fost acuzată de *filetism* (= iubire exagerată de neam) şi declarată «schismatică». Schisma bulgară a fost ridicată la 25 februarie 1945 de patriarhul ecumenic Veniamin I (1936—1946).

Prin tratatele de pace de la San-Stefano, din 19 februarie (3 martie) 1878, şi de la Berlin, din 1/12 iulie 1878, se recunoaşte pe plan internaţional *independenţa de stat a României* şi drepturile sale asupra Dobrogei, străvechi teritoriu românesc.

Se recunoaşte, de asemenea, *independenţa Serbiei şi a Muntenegrului* şi *autonomia Bulgariei*, declarată principat autonom, sub suzeranitatea Turciei, în afară de Rumelia, care s-a alipit Bulgariei în 1885. Bulgaria a obţinut independenţa deplină la 12 septembrie 1908.

După pacea de la Berlin, au avut loc în Balcani şi importante schimbări din punct de vedere bisericesc. Se cunoaşte că Biserica Ortodoxă Sîrbă, în urma păcii de la Adrianopol, din 1829, a obţinut, în 1832, *autonomia* faţă de Patriarhia de Constantinopol. În urma păcii de la Berlin, 1/13 iulie 1878, patriarhul ecumenic Ioakim III (1878—1884; 1901—1912) a acordat Bisericii Ortodoxe Sîrbe, la 20 octombrie (1 noiembrie) 1879, *autocefalia*.

Biserica Ortodoxă Română a obţinut, de asemenea, *autocefalia* ceva mai tîrziu, la 25 aprilie 1885, prin tomosul de autocefalie acordat ei de patriarhul ecumenic Ioakim IV (1884—1886).

Pe plan politic şi militar internaţional, după pacea de la Berlin din 1878, s-au produs numeroase alte evenimente care au slăbit mult Imperiul otoman.

În 1878, Turcia, în baza unui acord secret, a trecut temporar Marii Britanii insula Cipru, pe care englezii au încadrat-o în Imperiul britanic. Abia la 1 octombrie 1960, insula Cipru s-a proclamat independentă, sub conducerea Arhiepiscopului Macarios.

În mai-iunie 1881, Franţa ocupă Tunisia. În septembrie 1882, Anglia, prin generalul Seymour, ocupă Egiptul.

Nemulţumită că n-a participat la noua împărţire colonială, Italia ocupă, în timpul războiului italo-turc, din septembrie 1911—1912, Tripolitania, Cirenaica, insula Rodos şi Dodecanezul.

La sfîrşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, datorită intervenţiei Puterilor europene, libertatea şi drepturile creştinilor din Imperiul otoman s-au respectat ceva mai bine, dar nu peste tot la fel. Astfel, în 1894—1909, au fost din nou masacraţi peste 100 mii de greci.

În condiţiile dezvoltării burgheziei naţionale şi ale dependenţei Imperiului turc de capitalul străin, a luat naştere şi s-a întărit mult mişcarea democratică a «junilor turci», care, în urma loviturii de stat din iulie 1908, au luat puterea, restabilind constituţia promulgată în 1876, dar abrogată în 1878. Dar şi «junii turci» au continuat politica de oprimare religioasă şi economică a popoarelor creştine din Balcani, ca şi sultanii din trecut.

Războaiele balcanice din 1912—1913 au silit Turcia să părăsească cea mai mare parte din Peninsula Balcanică, rămînînd în Europa doar cu o mică fîşie de teren, cu oraşul Adrianopol (Edirné), de-a lungul Bosforului şi Dardanelelor, recunoscută ei prin tratatul de pace de la Londra din 30 mai 1913.

În timpul primului război mondial (1914—1918), la care Turcia a participat de la 23 noiembrie 1914 alături de Puterile centrale, Germania şi Austro-Ungaria, turcii, profitînd de situaţia grea în care s-au aflat Puterile Aliate — Franţa, Anglia şi Rusia —, au masacrat în 1915—1916 aproape un milion şi jumătate de armeni, bărbaţi, femei şi copii, genocid a cărui răspundere cade asupra autorităţilor Imperiului otoman, încît provinciile armene din Anatolia de Răsărit au rămas ruinate şi pustii, acolo unde altădată a înflorit cultura şi civilizaţia creştină armeană.

La sfîrşitul primului război mondial, în 1918, Turcia, ca putere învinsă, a pierdut Egiptul, Irakul, Siria, Transiordania, Libanul şi Palestina.

Prin tratatul de la Sèvres, din 10 august 1920, Smirna (Izmir), cu teritoriul înconjurător şi malul european al Dardanelelor, erau atribuite Greciei.

În 1919—1922, a izbucnit războiul greco-turc, pe care Turcia l-a câştigat sub conducerea lui Mustafa Kemal Atatürk (1881—1938), făuritorul Turciei moderne, sub care, la 29 octombrie 1923, s-a proclamat Republica Turcă.

Revoluţia kemalistă s-a încheiat prin victoria contra Greciei, prin izgonirea sultanului în 1923. La 1 noiembrie 1923, Marea Adunare Naţională Turcă suprimă Sultanatul otoman, înlocuindu-l cu Republica Turcă, iar la 3 martie 1924 suprimă Kalifatul musulman.

În urma înfrîngerii Greciei de către Turcia, s-a procedat la un schimb masiv de populaţie în 1922 între grecii din Asia Mică şi turcii din Macedonia şi Tracia. Peste un milion şi jumătate de greci au fost omorîţi sau expulzaţi, iar mitropolitul Hrisostom al Smirnei a fost batjocorit, tăiat în bucăţi şi aruncat la câini, fără ca «creştinii» din Apus să intervină, deşi ar fi putut-o face.

Prin tratatul de pace încheiat la 24 iulie 1923, la Lausanne în Elveţia, între Grecia şi Turcia, s-au anulat prevederile tratatului de pace de la Sèvres, din 10 august 1920. Patriarhului ecumenic i s-au luat acum toate prerogativele politice şi juridice pe care le avea ca «etnarh» al creştinilor din Imperiul turc, acordate de Mahomed II «Cuceritorul» (1451—1481), lăsîndu-i numai atribuţiile sale religioase. Deşi turcii voiau alungarea patriarhului ecumenic din Constantinopol, aşa cum vor desfiinţa în 3 martie 1924 Kalifatul musulman, totuşi la insistenţa puterilor europene, îndeosebi ale lordului G. N. Curzon (1859—1925), ministrul de externe al Angliei, tratatul de la Lausanne din 1923 prevede ca Patriarhia Ecumenică să rămînă şi în viitor în Constantinopol.

Sfînta Sofia a devenit muzeu naţional în 1924, din moschee turcească, cum fusese transformată din 29 mai 1453. Kemal Atatürk, noul conducător al Turciei moderne, care a interzis turcilor purtarea fesului, a interzis şi clerului grec din Constantinopol şi din Turcia purtarea costumului preoţesc, prin decretul din decembrie 1934.

După primul război mondial (1914—1918) au luat fiinţă, în Peninsula Balcanică, trei mari patriarhii : Patriarhia sîrbă, în 12 noiembrie 1920, recunoscută de Patriarhia de Constantinopol prin tomosul acordat ei de patriarhul Meletie IV Metaxakis (1912—1923), la 9 martie 1922 ; Patriarhia română, la 4 februarie 1925, recunoscută de Patriarhia ecumenică la 30 iulie 1925, prin tomosul 1579, acordat ei de patriarhul ecumenic de Constantinopol Vasile III (1925—1929), şi Patriarhia bulgară, la 10 mai 1953. Recunoaşterea ridicării Bisericii bulgare la rangul de patriarhat s-a făcut la 1 august 1961, de către patriarhul ecumenic al Constantinopolului Atenagora I (1948—1972).

În celelalte ţări din Răsărit, cu populaţie ortodoxă majoritară, situaţia politică a fost mai favorabilă dezvoltării Bisericii. Totuşi şi aici au fost unele greutăţi ca, de exemplu, în Rusia, amestecul prea mare al ţarilor în treburile Bisericii.

Cum se cunoaşte, primul patriarhat rus a fost desfiinţat în 1700 de ţarul Petru cel Mare (1672—1725) şi înlocuit la 25 ianuarie 1721 cu Sfîntul Sinod dirigent permanent, a cărui reşedinţă a fost mutată de la Moscova la Petersburg, noul oraş întemeiat de el în 1703. Legătura dintre ţar şi Sfîntul Sinod dirigent o făcea un procurator suprem numit *Ober-procuror*, care garanta împăratului dreptul de a confirma lucrările Sinodului. Această etatizare crescîndă a Bisericii ruse a avut urmări neplăcute pentru dezvoltarea ei normală. Ea nu şi-a putut recîştiga libertatea deplină de mişcare decît în 1918, la începutul instaurării regimului socialist din Rusia, cînd un Sinod ţinut între 15 august 1917 — septembrie 1918, la Moscova, a hotărît reînfiinţarea la 5 noiembrie 1917 a Patriarhiei Ruse.

Statul sovietic care a preluat conducerea politică a Rusiei din 1917 a publicat la 23 ianuarie 1918 *decretul pentru noul regim al cultelor*, întemeiat pe următoarele principii :

a. *Biserica este separată de stat ;*

b. *Se asigură libertatea de conştiinţă completă. Fiecare cetăţean este liber să profeseze cultul, după alegerea sa, sau să nu profeseze nici unul* (F. Fedorov, L'Eglise et le culte en URSS, Editions Sociales, Paris, 1945, p. 7).

Decretul din 23 ianuarie 1918 a fost reconfirmat şi de Constituţia U.R.S.S. din 1936, care prevedea la art. 124 că, «pentru a se asigura cetăţenilor libertatea de conştiinţă, Biserica în U.R.S.S. este separată de stat şi şcoala de Biserică. Libertatea de a practica cultele religioase şi libertatea de propagandă antireligioasă sînt recunoscute tuturor cetăţenilor» (F. Fedorov, *op. cit.*, p. 19).

Acestea erau prevăzute, bineînţeles, pe hîrtie, pentru că, în practică, ateismul virulent şi grotesc era propagat prin toate mijloacele, inclusiv constrîngeri de tot felul asupra tuturor cetăţenilor, dar mai ales asupra celor credincioşi.

Alte Biserici Ortodoxe au luat fiinţă, după primul război mondial (1914—1918), în Cehoslovacia, din 1923, în Polonia, în 1924 şi în Finlanda, din 1923.

Biserica Albaniei s-a proclamat autocefală la 12 aprilie 1937. În 1971, regimul comunist totalitar din Albania a declarat statul albanez drept primul stat ateu din lume, interzicînd orice credinţă şi orice manifestare religioasă, mergînd chiar pînă la executarea pe loc, fără judecată, a celui surprins în săvîrşirea unui act de cult sau de pietate personală. Din iarna anului 1990—1991, Albania a revenit la valorile democraţiilor Europei occidentale, abandonînd marxismul şi ateismul de stat, încît, în prezent, oricine poate să-şi manifeste liber convingerile sale religioase, politice sau filosofice, iar Bisericile creştine pot să se organizeze şi să fiinţeze din nou libere.

Situaţia socială a ţărilor ortodoxe din Răsărit a fost, desigur, strîns legată de situaţia lor politică. În Răsărit, formele de exploatare feudală şi iobăgească au durat mai mult decît în Apus, încît nu e de mirare că popoarele ortodoxe au rămas ceva mai în urmă în ceea ce priveşte civilizaţia, în comparaţie cu popoarele de credinţă catolică şi protestantă din Apus.

Datorită ideilor Revoluţiei franceze din 1789, pe care armatele lui Napoleon le-au răspîndit pretutindeni în Europa, autocraţii timpului au fost siliţi să facă unele reforme sociale. Astfel, Austria a făcut unele reforme sociale la 1848 în Ungaria; în Rusia, prin legea împăratului Alexandru II (1855—1881) din 1861, s-a înfăptuit reforma agrară prin care s-a făcut împroprietărirea ţăranilor.

În România, din iniţiativa domnitorului Alexandru Ioan Cuza (1859—1866), la 17/29 decembrie 1863, Parlamentul român a votat *Legea secularizării averilor mînăstireşti*, iar în anul următor, prin plebiscitul din 10/22 şi 14/26 mai 1864 şi prin Legea promulgată de Alexandru Ioan Cuza, la 14/26 august 1864, s-a făcut împroprietărirea ţăranilor.

Totuşi, în pofida împroprietăririi ţăranilor, în ţările ortodoxe, situaţia nu s-a îmbunătăţit prea mult. Alături de vechiul stăpîn — moşierul —, a apărut un nou stăpîn — fabricantul. Diferenţa între clasele sociale s-a menţinut, desigur sub o formă mai tolerabilă.

E de observat că Europa răsăriteană, cu economia ei agrară închisă şi cu industria ei pînă de curînd mult înapoiată, a avut influenţă mare şi asupra vieţii bisericeşti şi spirituale. În Răsărit n-au existat, ca în Apus, o pătură mijlocie puternică şi nici grupări de bresle care să apere pe muncitori şi pe ţăranii săraciţi de abuzurile latifundiarilor.

De asemenea, din punct de vedere cultural, Răsăritul a rămas ceva mai în urmă în ultimii 180 de ani faţă de Apus. În Apus ideea statului laic, a culturii iluministe, a separării Bisericii de stat, a regimului de paritate confesională în faţa legii au fost cunoscute şi aplicate între anii 1850—1900, în timp ce în Răsărit trebuie să se opereze cu alte realităţi. Desigur, au pătruns în ţările Răsăritului influenţa franceză, germană şi engleză, care se resimte în diferite ţări răsăritene, în reformele politice, sociale, culturale şi legislative. Dar această influenţă n-a distrus încă forma culturii patriarhale în Răsărit, pînă în timpul nostru, cînd, şi în aceste ţări, încep să ia o mare dezvoltare industrializarea, urbanizarea şi laicizarea.

Influenţa franceză a fost mai puternică ca celelalte şi uneori socotită periculoasă de către conducerea bisericească. Cărţile lui Fr. M. A. Voltaire († 1778) şi ale lui J. J. Rousseau (1778) au fost într-un timp interzise în Răsărit.

Dintre toate popoarele ortodoxe, numai românii au introdus limba română ca limbă liturgică în Biserică, încă din timpul mitropolitului Ungrovlahiei, Antim Ivireanul (1708—1716), iar Sfînta Scriptură a fost tradusă în întregime în româneşte în 1688 de fraţii Şerban şi Radu Greceanu, cunoscută sub denumirea «Biblia de la Bucureşti».

Celelalte popoare ortodoxe — grecii, bulgarii, sîrbii şi ruşii — n-au putut introduce în Biserică limbile lor moderne, ca limbi liturgice, nici pînă astăzi, deoarece clericii şi credincioşii acestor Biserici socoteau şi mai socotesc şi astăzi că acest fapt ar fi o nelegiuire faţă de textul sacru, fie cel din limba greacă veche, fie cel tradus în slavona veche.

În privinţa introducerii limbii naţionale ca limbă liturgică în Biserică, românii se arată a fi cei mai progresişti din întreaga Ortodoxie.

În secolul al XIX-lea, în Rusia, pătura superioară conducătoare bisericească şi laică se împarte în două partide : *occidentaliştii* şi *tradiţionaliştii sau slavofilii*, cu alte cuvinte progresiştii şi conservatoriştii. *Occidentaliştii erau pentru imitarea Apusului, în timp ce slavofilii* militau pentru păstrarea şi cultivarea valorilor proprii.

În Biserică s-a resimţit influenţa ideilor apusene, în primul rînd a idealismului german, strecurat în teologia rusească pe la mijlocul secolului XIX, şi a neoscolasticii, strecurată în dogmaticile ieşite din şcoala istorică, de exemplu de Silvestru Lebedinsky, care a publicat în 1799 şi 1805 *Compendium Theologiae clasicum didactico-polemicum doctrinae orthodoxae christianae ;* Macarie Bulgakov († 1882), care a publicat *Teologia dogmatică ortodoxă*, 2 vol., Petersburg, 1848 şi 1853, tradusă în *româneşte, franţuzeşte şi alte limbi ;* şi la Silvestru Malevanski, episcop de Kanev, care a publicat *Teologia dogmatică ortodoxă*, în expunerea istorică a dogmelor, 5 vol., 1878—1898, tradusă şi în româneşte. După primul război mondial (1914—1918) s-a resimţit influenţa şcolii dialectice a lui Karl Barth (1886—1968) în scrisul unora dintre teologii ruşi contemporani, mai ales al acelora din afară. Mai mare a fost înrîurirea în organizarea şcolilor de tot felul, unde s-au adoptat programe şi metode copiate în întregime după Apus.

Şi în Grecia secolului XIX s-a dat o luptă între progresişti şi tradiţionalişti. De exemplu teologul C. Oikonomos (n. 1780— † 1857) era tradiţionalist, pe cînd Theoclitos Farmachides (n. 1784— † 1860) era progresist.

În genere, e de remarcat că uneori s-a imitat prea mult Apusul, mai ales în ceea ce priveşte organizarea şcolilor medii şi a Facultăţilor de teologie, care nu totdeauna se potrivea cu situaţia religioasă a Răsăritului ortodox.

Dincolo de toate consideraţiile, rămîne valabil faptul că Biserica ortodoxă a trăit şi a rămas în toate ţările ortodoxe, dar mai ales în ţările din Balcani, alături de poporul sărac şi necăjit, alinîndu-i durerile şi încurajîndu-l în zilele negre de cruntă apăsare şi robie. Ortodoxia a purtat în spatele ei veacuri de umilire şi suferinţă, ca nici o altă Biserică. Multe secole ea a trebuit să ducă pe umerii săi crucea Domnului Hristos, dar a făcut drumul crucii cu curaj neînfricat, cu speranţă şi optimism într-o soartă mai bună pentru credincioşii şi slujitorii ei. În trecerea ei istorică prin vremelnicie, Biserica ortodoxă a realizat, ca nici o altă Biserică din lume, chipul *omului durerii* (Isaia 53, 2), chipul Domnului Iisus Hristos în suferinţă, fără mărire şi fără frumuseţe, «care suferinţele noastre a purtat şi durerile noastre le-a luat asupra Lui» (*Isaia 53, 4*).

Prin contribuţia ei la apărarea fiinţei naţionale a fiecărui popor ortodox, Biserica ortodoxă a săvîrşit fapte nepieritoare şi a fost o adevărată şi bună mamă celor ce au rămas în sînul ei.

BIBLIOGRAFIE

Pentru «chestiunea Orientului» şi Imperiului Otoman :

Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, Bucureşti, 1978, p. 10—18; Georg Stadmüller, *Geschichte Südesteuropas*, 2-e Aufl., München, 1976, 577 p.; P. Y. Péohou et M. Sivignon, *Les Balkans*, Paris, 1971; M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774—1923*; London, 1966; W. E. Mosse, *The Rise and Fall of the Chrimean System*, 1855—1871, London, 1963; V. P. Potemkin, *Istoria diplomaţiei*, trad. din limba rusă de Valeria Costăchel, t. III, Bucureşti, 1948; J. Ancel, *Manuel historique de la question d'Orient, 1792—1923*, Paris, 1923; E. Driault, *La Question d'Orient, depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres* (1920), Paris, 1921; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, Bucureşti, 1976; R. Mantran, *Histoire de la Turquie*, 3-e éd., Paris, 1968; R. H. Davison, *Reforme in the Ottoman Empire*, 1856—1876, Princetown, New Jersey, 1963; W. Yale, *The Near East*, Michigan, 1958; E. Kedourie, *England and the Middle East : the Destruction of the Ottoman Empire*, London, 1956; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East. A documentary record*, 2 vol., Princetown, 1956; D. Djorojević, *Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804—1914*, Belgrad, 1956; G. E. Kirk, *A Short History of the Middle East : from the Rise of Islam to Modern Times*, New York, 1955; C. Brokelmann, *Histoire des Etats et des peuples islamiques*. Traduction française. Paris, 1949; N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Band V, Leipzig, 1913; Idem, *Histoire des états balkaniques*, Paris, 1925; Adrian Popescu, *Situaţia creştinilor ortodocşi în Imperiul otoman, în secolul al XIX-lea*, în «Studii teologice», VII (1955), nr. 7—8, p. 454—468; Teodor M. Popescu, T. Bodogae, Gh. Stănescu, *Istoria bisericească universală*, Bucureşti, 1956.

Pentru istoria Greciei :

Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule (1354—1804)*, Seatle and London, 1977; B. Th. Stavridis, *Histoire du Patriarcat Oecuménique de Constantinople*, în rev. «Istina», Paris, 1970, nr. 2, p. 131—273; Idem, *Istoria Patriarhatului ecumenic*, în limba greacă, Atena, 1967; M. Spinka, *A History of the Balkans*, reprint, Hamdan, Conn., 1968; G. Stadtmüller, *Geschichte Südesteuropas*, 2-e Auflage, München, 1936; Nic. G. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne*, 3-e éd., Paris, 1972; A. Vacalopoulos, *Istoria neo-elenismului*, 3 vol. în limba greacă, Tesalonic, 1961—1968; Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer*, Stuttgart, Verlag, 1968, 160 p.; W. A. Haurtley, H. C. Darby, C. W. Crawley şi C. M. Woodhouse, *A short history of Greece from early times to 1964*, Cambridge, 1965; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 2-nd ed. New York, 1961.

Istoria Rusiei şi a U.R.S.S.

G. Barberini, M. Stöh, E. Weingärtner, *Kirchen im Sozialismus, Kirchen und Staat in den osteuropäischen sozialistischen Republiken*, Frankfurt, 1977, 280 p.; R. Portal, *Russie (Histoire)*, în «Encyclopaedia universalis», t. 14, Paris, 1972, p. 544—559; M. T. (Michael Timothy) Florinsky, *Russian History*, în «Encyclopaedia Britanica», t. 19, London, 1971, p. 789—796; N. V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 2-nd ed. New York, 1969, Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1800—1917*, Oxford, 1967; Reading in Russian History, t. I; *From Ancient Times to the Abolition of Serfdom*; t. II: *The Modern Period*, New York, 1962; A. Pankratova, *Histoire de l'URSS*, t. II et III, Moscou, 1948, trad. rom., t. II, Bucureşti, 1950; V. Gitermann, *Geschichte Russlands*, 3 vol., Zürich, 1944—1949; P. Milioukov, C. Seingbos et L. Eisenmann, *Histoire de Russie*, nouvelle éd., 3 vol., Paris, 1935—1936.

Istoria României :

Dinu C. Giurescu, *Istoria ilustrată a românilor*, Bucureşti, 1981; Constantin C. Giurescu şi Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1975; A. Otetea, I. Popescu-Puţuri şi alţii, *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970; N. Iorga, *Istoria Românilor*, t. VIII, IX, X, Bucureşti, 1938—1939.

Pentru istoria Serbiei :

Jan Sotta, *Geschichte der Serben*, Bautzen, 1974 ; Athanassios Angeleopoulos, *The Relations between the Ecumenical Patriarchate and Church of Serbia during the period 1885—1912*, în «Balkan Studies», Salonique, 1 (1972), p. 119—127 ; Willibald M. Plöchl, *Die Orthodoxe Kirche in der Habsburgischen Donaumonarchie (1526—1918)*, în «Balkan Studies», 1 (1972), p. 17—39 ; V. Pospischil, *Der Patriarch in der serbisch-orthodoxen Kirche*, Wien, 1966 ; L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son Eglise sous la domination turque*, Paris, 1947.

În limba română :

Silviu Anuichi, *Rolul mitropoliei de Karlovitz în apărarea ortodoxiei din Austro-Ungaria*, în «Ortodoxia», XIII (1961), nr. 3, p. 419—432.

Pentru istoria Bulgariei :

Concilium Constantinopolitanum in quo Bulgari dissidentes ab Ecclesia Orthodoxa damnantur 1872 (augusti 29/septembris 10—17/29 septembris), în : J. D. Mansi, I. B. Martin et L. Petit, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, t. 45, Paris, 1911, col. 417—546, col. 543—544. Hotărîrea de condamnare : *Actes du Saint et grand Synode tenu à Constantinople dans l'Eglise patriarcale du glorieux martyr Saint George le Victorieux. Au sujet de la question religieuse bulgare*, Constantinople, 1873 ; Chr. Anastasoff, *The Bulgarians. From their arrival in the Balkans to modern times*, Hicksville, 1977, XVI, 380 p. ; R. Stupperich, *Kirche und Staat im Bulgarien und Jugoslavien*, Witten, 1971 ; Kiril, Patriarhul Bulgariei, *Katoliceska propaganda sred bulgarite prez vtorata polovina na XIX vek. I (1859—1865)*, Sofia, 1962 ; M. Macdermott, *A history of Bulgaria*, London, 1960 ; L. Dellin, *Bulgaria*, New-York, 1957 ; J. Kanapa, *Bulgarie d'hier et d'aujourd'hui*, Paris, 1953 ; N. S. Derjavin, *Istoria Bulgariei*, t. II—III, în limba rusă, Moscova—Leningrad, 1946—1947 ; S. Runciman, *A history of the First Bulgarian Empire*, London, 1930 ; V. N. Zlatarski, N. Staneff, *Geschichte der Bulgaren*, 2 vol., Leipzig, 1917—1918 ; E. Reinhardt, *Die Entstehung des bulgarischen Exarchat*, 1912.

Pentru Albania :

G. Maksutovici, *La solidarité des peuples avec la lutte du peuple albanais pour l'indépendence (1877—1912)*, în «Revue des Etudes Sud-Est Européennes», XV (1977), nr. 4, p. 737—750.

Situația vechilor patriarhii ortodoxe ale Răsăritului *

Biserica ortodoxă a Răsăritului este constituită astăzi din *nouă patriarhii*, cinci vechi și patru noi, și din peste zece Biserici ortodoxe autocefale sau autonome cu rang de arhiepiscopie.

În numărul celor cinci vechi patriarhii ortodoxe se află următoarele Biserici : *Patriarhia Ecumenică de Constantinopol* și cele trei patriarhii apostolice ale Răsăritului : *Alexandria, Antiohia* și *Ierusalim*, și Patriarhia Georgiei, a cărei Biserică s-a declarat autocefală în 556 și recunoscută ca atare la 604 de celelalte Biserici.

a) **Patriarhia ecumenică de Constantinopol**. Potrivit vechilor rînduieli canonice, Patriarhia de Constantinopol ocupă prin hotărîrile canonului 3 al Sinodului II ecumenic de la Constantinopol, din 381, și ale canonului 28 al Sinodului IV ecumenic de la Calcedon, din 451, primul loc de onoare, nu de jurisdicție, în sînul Bisericii ortodoxe.

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

Titlul de *Patriarhie Ecumenică* nu l-a avut de la început, ci numai din secolul al VI-lea. Pentru prima oară în istorie, denumirea de *Patriarh ecumenic* s-a dat de către împăratul Justinian cel Mare (527—565), în aprilie 533, patriarhului Epifanie de Constantinopol (520—535). În timpul patriarhului de Constantinopol Ioan VI Postitorul (582—595), *s-a hotărît, printr-un sinod* local ţinut la Constantinopol în 588, ca toţi patriarhii Bisericii de Constantinopol să poarte în viitor titlul de *patriarhi ecumenici*, pe care-l poartă pînă astăzi, fără ca prin acest titlu să împieteze autoritatea sau jurisdicţia celorlalţi patriarhi ai Bisericilor Ortodoxe.

De la 29 mai 1453, Patriarhia de Constantinopol se află pînă azi sub stăpînirea turcească. Patriarhiile apostolice din Răsărit : Alexandria şi Antiohia au reuşit să se elibereze de dominaţia turcilor. În prezent, Alexandria şi Antiohia se află în ţări cu majorităţi musulmane, ca Egiptul şi Siria, iar patriarhia de Ierusalim funcţionează din 1947 în statul Israel.

Un *nou spirit* de viaţă şi dorinţă de libertate s-a răspîndit în toată Europa, după Revoluţia franceză din 1789. Popoarele ortodoxe din Balcani, care gemeau sub dominaţia turcească, încep lupta de eliberare şi cîştigare a independenţei lor, care a durat tot secolul XIX şi primele două decade ale secolului XX.

La începutul secolului XIX, Patriarhia de Constantinopol mai avea încă 138 de mitropoliţi şi episcopi sufragani.

Potrivit reformei bisericeşti din 1763 a patriarhului Samuil I Hangeridis (1763—1768 ; 1773—1778), conducerea Patriarhiei Ecumenice o avea Sinodul patriarhal compus din patriarh şi 11 mitropoliţi. Primii patru mitropoliţi numiţi *gheronti* (bătrîni) formau comitetul executiv, *fără de care nu se lua nici o decizie* mai importantă în viaţa Patriarhiei. Pentru problemele financiare şi administrative, gheronţii cereau sfatul unor mireni mai de frunte, boieri fanarioţi sau negustori bogaţi, care îi ajutau în raporturile oficiale cu statul turc. Marele logofăt, marele iconom, protoiereul, sachelarul şi alţi *funcţionari* exercitau *toate* atribuţiile consfinţite de sultan, atît în cele bisericeşti cît şi în treburile civile.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-au desfiinţat în Peninsula Balcanică patriarhia sîrbă de Ipec şi patriarhia greco-bulgară de Ohrida. În timpul războiului turco-austriac dintre anii 1736—1739, patriarhul sîrb Arsenie IV Ivanovici Sakabent de Ipec s-a refugiat pe *teritoriul Imperiului austriac* cu un număr de 600.000 sîrbi şi a păstorit aci între 1737—1748. Situaţia patriarhiei sîrbe de Ipec a devenit tot mai grea. În 1765, patriarhul Kalinic II de Ipec (1765—1766) a cerut patriarhului ecumenic Samuil Hangeris (1763—1768) să treacă sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice.

La 11 septembrie 1766, sultanul Mustafa III (1757—1776) a desfiinţat, printr-un berat, patriarhia sîrbă de Ipec (Peci) şi o supuse Patriarhiei Ecumenice, sub care a rămas pînă la 12 septembrie 1920, cînd s-a restabilit patriarhia sîrbă. Un an mai tîrziu, în 1767, a fost desfiinţată şi patriarhia greco-bulgară de Ohrida, pentru a nu mai face concurenţă Patriarhiei Ecumenice în Balcani.

La sfîrşitul secolului XVIII şi începutul secolului XIX, situaţia Patriarhiei Ecumenice începe să se amelioreze. Izbucnirea revoluţiei greceşti, la 21 martie 1821, a agravat însă între 1821 şi 1829 situaţia Patriarhiei Ecumenice, a clericilor şi credincioşilor greci.

În timpul revoluţiei, la 10 aprilie 1821, a fost spînzurat la poarta bisericii Patriarhiei din Constantinopol, patriarhul ecumenic Grigorie V (1797—1798 ; 1806—1808 ; 1818—1821), împreună cu alţi 12 mitropoliţi şi episcopi şi numeroşi clerici şi credincioşi.

Prin pacea de la Adrianopol din 2/14 septembrie 1829 s-a recunoscut independenţa Greciei şi s-au creat condiţiuni mai bune şi pentru Patriarhia Ecumenică de Constantinopol. Se inaugura acum în Imperiul otoman perioada numită în limba turcă *tanzimat — a reformelor*, prin care conducătorii progresişti turci se străduiau să dea statului turc o structură europeană, pentru a-i prelungi existenţa.

Proclamarea independenţei naţiunii greceşti la 1/12 ianuarie 1822, la Epidaur, în nord-estul Peloponezului, independentă prin tratatul de la Adrianopol din 2/14 septembrie 1829, a creat o situaţie nouă pentru Patriarhia Ecumenică, Grecia dorind să se administreze singură şi din punct de vedere religios.

Datorită presiunilor marilor puteri europene şi interesului arătat faţă de creştinii *din Imperiul otoman*, sultanul Abdul Megid (1839—1861) a fost constrîns să dea la 3 noiembrie 1839 «Hatti-Şerifuł» de la Ghül-Hané, prin care se garanta creştinilor libertatea de conştiinţă, libertatea cultului, egalitatea în faţa legii, siguranţa vieţii şi averii. Sultanul îşi dădea seama de mersul evenimentelor şi a impus ca acest act să fie citit în prezenţa sa, a miniştrilor, a înalţilor demnitari religioşi, admininistrativi şi militari, a patriarhilor creştini, grec şi armean, a marelui rabin, a şefilor corporaţiilor şi a reprezentanţilor diplomatici ai statelor străine.

În timpul crizei orientale pentru rezolvarea «chestiunii Orientului», care a dus în cele din urmă la războiul Crimeii, din 1853—1856, Patriarhia Ecumenică a avut de suferit unele presiuni din partea Bisericii catolice, susţinută atunci de Franţa prin diplomaţia împăratului Napoleon III *(1852—1870), de Imperiul austro-ungar şi de regatul Sardiniei*, precum şi din partea Bisericilor protestante, existente atunci în Anglia, Olanda, Prusia ş.a.

Prin acordarea autocefaliei Bisericii greceşti la 29 iunie/11 iulie 1850, de către Patriarhul ecumenic Antim IV (1841—1845 ; 1848—1852), jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice s-a redus foarte mult.

Un nou act imperial — *Iradeaua din 6 iunie 1853* — fu emis de sultanul Abdul Megid, prin care întăreşte din nou stipulaţiile «Hatti-Şerifului» de la Ghül-Hané, din 3 noiembrie 1839. Se accentuează acum reforma vieţii interioare a Bisericilor greacă, armeană, catolică-armeană şi a Cultului mozaic din Imperiul otoman.

După terminarea războiului Crimeii, încheiat prin pacea de la Paris din 13/25 februarie — 18/30 martie 1856, sultanul Abdul-Megid, la insistenţa puterilor europene, a fost constrîns să dea la 18 februarie / 2 martie 1856 edictul Hatti-Humayium = *Scrisoare imperială* sau *Scrisoare*

autografă, prin care se garanta din nou libertatea creştinilor de toate confesiunile şi se defineau raporturile dintre Imperiul otoman şi Patriarhia Ecumenică. Actul prevede restrîngerea jurisdicţiei Patriarhiei în treburile civile ale supuşilor ortodocşi, dar s-a promis creştinilor o egalitate completă de drepturi. Li s-a dat voie să facă uz de clopote, să-şi zidească şi repare bisericile şi s-a abrogat legea care pedepsea cu moartea pe mahomedanii care ar trece la creştinism. Se asigura totodată retribuirea clerului în aşa fel ca să se evite abuzurile în perceperea taxelor. Creştinii puteau fi admişi în funcţiile de stat, precum şi în şcolile civile şi militare ale Imperiului otoman. S-a impus, însă, serviciul militar şi creştinilor, de care mai înainte erau scutiţi. Aceste promisiuni au rămas doar drepturi nominale, căci, în realitate, nu s-au respectat.

În aprilie 1857, Poarta Otomană a cerut Patriarhiei de Constantinopol să numească un consiliu provizoriu spre a alcătui un proiect de lege pentru administrarea bisericească în spiritul dispoziţiilor din edictul imperial «Hatti-Humayium» din 1856.

Astfel s-a alcătuit *Legea din ianuarie 1860*, după care s-a condus Patriarhia Ecumenică pînă la tratatul de pace dintre Grecia şi Turcia, din 24 iulie 1923, de la Lausanne — Elveţia.

Această lege, în şapte capitole cuprinde hotărîri referitoare la alegerea şi întronizarea patriarhului ecumenic, a mitropoliţilor şi episcopilor, la organizarea Sinodului patriarhal compus din patriarh şi 11 mitropoliţi, la alegerea unui consiliu mixt de clerici şi mireni, alcătuit din patriarh, trei mitropoliţi şi opt mireni, care să se ocupe de veniturile şi cheltuielile Patriarhiei, la raporturile patriarhului cu mitropoliţii şi episcopii sufragani, la organizarea mînăstirilor, la salarizarea clerului şi a demnitarilor patriarhali.

La începutul anului 1867, grecii din insula Creta s-au răsculat. Pentru a potoli lucrurile, sultanul Abdul-Aziz (1861—1876) acordă insulei, care n-a putut obţine încorporarea la noul stat grec, un *regulament organic*, un fel de constituţie.

Cererea Bisericii bulgare din 1859 de a crea un exarhat independent şi alungarea ierarhilor greci din Bulgaria a complicat şi îngreuiat mult situaţia Patriarhiei Ecumenice. Cum se ştie, la insistenţa contelui Ignatiev, reprezentantul Rusiei pe lîngă Poarta otomană, sultanul Abdul-Aziz, printr-un firman publicat la 12 martie 1870, a recunoscut bulgarilor *înfiinţarea exarhatului*, iar aceştia, la 23 februarie 1872, şi-au ales pe primul lor exarh.

În Sinodul întrunit la Constantinopol în septembrie-octombrie 1872, patriarhii Răsăritului, anume cei din Constantinopol, din Alexandria, Antiohia (fără patriarhul Chirii al II-lea al Ierusalimului (1845—1872) şi arhiepiscopul Ciprului) au respins cererea bulgarilor, acuzînd Biserica bulgară de *filetism = iubire exagerată de neam*, şi au declarat-o schismatică. Prin ieşirea Bisericii bulgare de sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice, autoritatea acesteia s-a restrîns şi mai mult.

Biserica bulgară a rămas în situaţia de «schismă» din 1872 pînă la 25 februarie 1945, cînd patriarhul ecumenic Veniamin I (1936—1946) a ridicat schisma bulgară.

Războiul ruso-româno-turc din 1877—1878, încheiat mai întîi prin pacea de la San Stefano din 19 februarie/3 martie 1878, apoi prin pacea de la Berlin din 1/13 iulie 1878, a adus însemnate modificări în situaţia Patriarhiei Ecumenice.

Astfel, în 1879 Tesalia şi o parte din Epir s-au unit cu Grecia, iar mitropoliile de aci au intrat în 1881 sub jurisdicţia Bisericii Greciei.

Patriarhul ecumenic Ioakim III (1878—1884 ; 1901—1912) a acordat Bisericii sîrbe, la 20 octombrie/1 noiembrie 1879, autocefalia bisericească, fapt care a contribuit la restringerea şi mai mare a jurisdicţiei Patriarhiei Ecumenice.

România, obţinînd recunoaşterea independenţei sale politice prin pacea de la Berlin din 1/13 iulie 1878, a luptat pentru recunoaşterea independenţei sale religioase sau a autocefaliei bisericeşti. Aceasta a fost declarată prin *Decretul organic* din 3 decembrie 1864, promulgat de domnitorul Alexandru Ioan Cuza (1859—1866), dar abia după douăzeci de ani Patriarhia Ecumenică a recunoscut *autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, prin tomosul sinodal acordat ei, la 25 aprilie 1885, de patriarhul Ioakim IV (1884—1885), Biserica română devenind de acum înainte Biserică soră a Patriarhiei Ecumenice. Prin acordarea autocefaliei Bisericii române, jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice s-a micşorat foarte mult, iar situaţia ei materială s-a îngreuiat, dat fiind că Ţara Românească şi Moldova au fost secole de-a rîndul susţinătoarele şi sprijinitoarele Patriarhiei de Constantinopol, precum şi ale celorlalte Patriarhii apostolice, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim.

În 1898, insula Creta a obţinut autonomia politică în cadrul imperiului otoman, iar în 1913, a fost anexată la Grecia. Din punct de vedere religios, însă, Biserica Cretei a rămas mai departe sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice, pînă la 28 februarie 1967, cînd Sinodul patriarhal din Constantinopol, prin decizia nr. 283, i-a *acordat autonomia*.

Prin acordul încheiat la 8/12 martie 1908, între guvernul Greciei şi Patriarhia Ecumenică, Biserica Greciei şi-a extins jurisdicţia asupra comunităţilor greceşti din Europa, cu excepţia Veneţiei, care a rămas mai departe sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol, precum şi asupra comunităţilor greceşti din cele două Americi.

La acest acord s-a renunţat, însă, la 1/14 martie 1922, cînd patriarhul ecumenic Meletie IV Metaxakis (1921—1923) a supus din nou comunităţile greceşti din Europa, America, Australia şi Noua Zeelandă jurisdicţiei Patriarhiei Ecumenice, sub care acestea au rămas pînă astăzi.

Unele schimbări în viaţa Patriarhiei Ecumenice au adus şi războaiele balcanice din anii 1912—1913, duse de Alianţa balcanică, formată din : Bulgaria, Serbia, Grecia şi Muntenegru, contra Imperiului otoman, pentru eliberarea popoarelor lor.

La 28 noiembrie 1912, în Congresul naţional din oraşul Vlöre, Albania s-a proclamat independentă.

Primul război balcanic din 1912 s-a încheiat prin pacea de la Londra din 30 mai 1913, prin care s-a consfinţit victoria Alianţei Balcanice asupra Turciei şi s-a recunoscut independenţa Albaniei.

Cel de al doilea război balcanic, din 1913, s-a încheiat prin pacea de la Bucureşti, din 28 iulie/10 august 1913, în care Greciei i-a revenit

sudul Macedoniei şi vestul Traciei, Serbiei nordul Macedoniei, iar Turcia a rămas cu Tracia răsăriteană şi oraşul Adrianopol.

Cu toate că Macedonia şi nordul Greciei au intrat în componenţa statului grec, Patriarhia Ecumenică şi-a păstrat totuşi jurisdicţia asupra celor patruzeci de mitropolii din Macedonia şi nordul Greciei pînă în 1928, cînd, printr-un nou acord, aceste eparhii au trecut definitiv sub jurisdicţia Bisericii Greciei.

În urma războiului balcanic din 1913, Patriarhia Ecumenică şi-a extins jurisdicţia şi asupra celor douăzeci de mînăstiri din Muntele Athos, centru monahal interortodox, iar teritoriul a fost anexat Greciei. Cele douăzeci de mînăstiri principale sînt următoarele : Lavra Sfîntului Atanasie, Vatoped, Ivir, Hilandar (sîrbă), Dionisiu, Cutlumuş (care a fost a Ţării Româneşti), Pantocrator, Xiropotam (Secu), Zografu (bulgară), Dohiar, Caracalu, Filotei, Simonpetra, Sfîntul Pavel, Stavronichita, Xenofon, Grigoriu, Esfigmenu, Sfîntul Pantelimon sau Rossicon (rusă) şi Costamonit.

Aceste douăzeci de mînăstiri, dintre care 17 aparţin călugărilor greci, una sîrbilor, una bulgarilor, una ruşilor, la care adăugăm şi schiturile româneşti Prodromul şi Lacu, formează o federaţie sau republică monastică condusă de un consiliu cu reşedinţa la Karya, capitala peninsulei, după un statut promulgat în 1926 şi un regulament din 1930.

În timpul primului război mondial (1914—1918), Patriarhia Ecumenică a trecut prin mari dificultăţi, pentru că Imperiul otoman s-a alăturat de la 23 noiembrie 1914 Puterilor centrale, Germania şi Austro-Ungaria, în timp ce Grecia s-a alăturat, din 1917, Puterilor Antantei : Franţa, Anglia şi Rusia. Între 1920 şi 1923, Constantinopolul a fost ocupat de armatele aliate franco-engleze şi se spera că Constantinopolul şi catedrala Sf. Sofia vor fi redate Bisericii ortodoxe, dar pînă la urmă această speranţă nu s-a realizat.

Potrivit prevederilor tratatului de pace de la Sèvres, Franţa, din 10 august 1920, Smirna (Izmir) cu teritoriul înconjurător şi malul european al Dardanelelor au fost atribuite Greciei, care luptase alături de puterile Antantei.

Războiul greco-turc, din 1919—1922, a înlăturat, însă, hotărîrile tratatului de pace de la Sèvres, fiind cîştigat de Turcia. Sub conducerea noului conducător al Turciei contemporane, Mustafa Kemal Atatürk (1881—1938), situaţia Patriarhiei Ecumenice a fost dintre cele mai grele. În urma victoriei Turciei asupra Greciei, s-a procedat în 1922 la un schimb masiv de populaţie între grecii din Asia Mică, cei mai mulţi din provincia Trebizonda şi din jurul oraşului Smirna, cu turcii din Macedonia şi Tracia. Au fost acum ucişi sau expulzaţi peste un milion şi jumătate de greci, încît numărul credincioşilor din Patriarhia Ecumenică s-a micşorat foarte mult.

Tratatul de pace de la Lausanne, din 24 iulie 1923, încheiat între Grecia şi Turcia, semnat şi de Anglia, Franţa şi Italia, a anulat prevederile favorabile Greciei din tratatul de pace de la Sèvres, din 10 august 1920, dar, la insistenţele puterilor europene, îndeosebi ale lordului G. N. Curzon (1859—1925), ministrul de externe de atunci al Marii Bri-

tanii, s-a hotărît menţinerea mai departe a Patriarhiei Ecumenice în Constantinopol, la locul ei istoric de peste un mileniu şi jumătate. S-au luat, însă, patriarhului ecumenic prerogativele sale politice şi juridice pe care le avea în calitate de «etnarh» asupra creştinilor din Imperiul turc, acordate în 1454 de sultanul Mahomed II «Cuceritorul» (1451—1481) şi i s-au lăsat numai prerogativele sale religioase, hotărîre care se menţine în vigoare pînă azi.

Sfînta Sofia, catedrala Patriarhiei Ecumenice, prefăcută în moschee la 29 mai 1453, a devenit, din 1924, muzeu naţional turc. Prin decretul din 3 decembrie 1934 reformatorul revoluţionar al Turciei moderne, Kemal Atatürk (1923 — 10 noiembrie 1938) a interzis purtarea costumului preoţesc, cu excepţia patriarhului ecumenic.

Conflictul ivit între grecii din insula Cipru, după 1950, care reprezintă 77,3% din populaţie şi turcii din Insulă, care reprezintă 18,2% din totalul populaţiei de peste 700.000 locuitori, a creat o situaţie dificilă şi grecilor din Constantinopol, cei mai mulţi fiind siliţi să părăsească oraşul.

Acordarea autocefaliei Bisericii Albaniei, la 12 aprilie 1937, a restrîns din nou jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol. În prezent Patriarhia de Constantinopol are un număr mic de credincioşi, circa 10.000 de greci, la o populaţie de peste 2 milioane locuitori cît are Constantinopolul. Ea are, totuşi, sub jurisdicţia ei, peste 4 milioane de credincioşi, datorită mitropoliilor din insulele Dodecanezului şi mitropoliilor din Europa, America, Africa, Australia, Noua Zeelandă şi Extremul Orient, în majoritate greci, împărţiţi în 40 de dioceze cu peste 60 de episcopi şi mitropoliţi şi peste 1.500 de preoţi, despre care vom vorbi la capitolul diasporei ortodoxe.

Menţionăm că la 6 septembrie 1955 Patriarhia Ecumenică a avut foarte mult de suferit din cauza unei manifestaţii făcută de turcii din Constantinopol şi din alte oraşe, contra grecilor şi creştinilor, luînd ca pretext faptul că Grecia dorea anexarea insulei Cipru. Într-o singură noapte au fost devastate, incendiate şi jefuite peste 60 de biserici din cele 80 existente în Constantinopol, unele dintre ele monumente istorice din vremea perioadei bizantine, atingînd pagube de peste 50 milioane lire sterline.

Între timp, relaţiile dintre Grecia şi Turcia s-au ameliorat şi o dată cu acestea s-a ameliorat simţitor şi situaţia Patriarhiei Ecumenice.

În Republica turcă, Patriarhia de Constantinopol are următoarele mitropolii : 1. *Arhiepiscopia Constantinopolului ;* 2. *Mitropolia Calcedonului,* care are zece comunităţi, zece preoţi, şapte şcoli, şase organizaţii de binefacere şi trei asociaţii culturale ; 3. *Mitropolia de Derkos,* care are cinci comunităţi, cinci preoţi, patru şcoli, douăzeci organizaţii de binefacere şi treizeci societăţi culturale ; 4. *Mitropolia insulelor Prinkipos,* care are patru comunităţi, cinci preoţi, patru şcoli, două organizaţii de binefacere şi trei societăţi culturale ; 5. *Mitropolia de Imbros şi Tenedos,* care are 12 comunităţi, 12 preoţi, opt şcoli şi patru societăţi culturale.

În afara graniţelor Turciei, se află sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol mînăstirile Muntelui Athos, încadrate din 1913 la teritoriul Greciei şi Biserica insulelor Dodecanez, cu reşedinţa la Rodos, împărţite în cinci mtiropolii : Rodos, Kos, Karpatos, Kasos şi Leros. Menţionăm că insulele Dodecanezului au fost luate de Italia în urma războiului italo-turc din 1911—1912, dar au revenit Greciei după al doilea război mondial (1939—1945), prin tratatul de pace de la Paris din 10 februarie 1947. Mînăstirea Sfîntul Ioan Evanghelistul din insula Patmos încadrată la Grecia a depins totdeauna de Patriarhia Ecumenică.

Tot sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol se află din 1908 şi Biserica insulei Creta, care, din 28 februarie 1967, a obţinut *autonomia*, arhepiscopul avînd reşedinţa în oraşul Heracleion. Biserica insulei Creta are în prezent aproape 600 de mii de credincioşi, 200 de biserici, peste 200 de preoţi.

Patriarhia de Constantinopol s-a bucurat de-a lungul secolelor şi se bucură şi astăzi de mare vază şi cinstire în lumea ortodoxă, fiind centrul spiritual al Ortodoxiei, cinstit şi de celelalte Biserici creştine din lume. Ea a dat lumii ortodoxe şi creştinătăţii în general o serie de însemnaţi ierarhi în secolele XIX şi XX, dintre care amintim pe următorii : Grigorie V, spînzurat la 10 aprilie 1821 la poarta Patriarhiei, în timpul revoluţiei greceşti ; Constantin I Sinaitul (1830—1834), fost călugăr la Muntele Sinai, cu studii în Rusia, un erudit, cum lasă să se vadă în tratatul său *Contra armenilor ;* Antim VI (1845—1848 ; 1853—1855), cunoscut prin *Enciclica* de la 6 mai 1848, alcătuită ca răspuns în numele patriarhilor ortodocşi de Răsărit la enciclica papei Pius IX (1846—1878) : *Ad Orientales, in Suprema Petri Sede*, din 6 ianuarie 1848, prin care invita Bisericile ortodoxe la unirea cu Roma ; Gherman IV, întemeietorul Şcolii din Halki şi a unui spital în Constantinopol ; Ioachim III (1878—1884 ; 1901—1912), apărătorul neînfricat al creştinilor şi mare ziditor şi restaurator de biserici ; Antim VII (1895—1896), cunoscut prin *Enciclica sinodală* din 1895, prin care a răspuns enciclicii papei Leon XIII (1878—1903) : *Praeclara gratulationis*, din 20 iunie 1894, prin care invita pe ortodocşi «să se întoarcă la Roma».

Merită, de asemenea, să fie scoasă în relief figura patriarhului Athenagoras I (1949—1972), care a depus eforturi lăudabile pentru întărirea Ortodoxiei prin convocarea conferinţelor de la Rodos din 1961, 1962 şi 1964, precum şi prin vizitele făcute diferitelor Biserici Ortodoxe, iar pe scară mai largă, pentru deschiderea sa faţă de Biserica vechilor-catolici, Biserica romano-catolică şi Bisericile protestante. Întîlnirea sa de la Ierusalim, din 4—6 ianuarie 1964, cu papa Paul VI, apoi călătoria sa la Roma, dintre 26—28 octombrie 1967, ca răspuns la vizita făcută de papa Paul VI la Constantinopol şi Efes, între 25—26 iulie 1967, au creat o atmosferă de destindere între Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică şi posibilitatea ca din 1968 să se înceapă pregătirea unui dialog teologic între aceste două mari Biserici. Patiarhului Athenagoras i se datoreşte iniţiativa prin care s-a ajuns să se înfăptuiască în 1965, în timpul Conciliului Vatican II, ridicarea reciprocă a anatemelor din 1054, prin acte simbolice publice, concomitente la Roma şi Constantinopol,

săvîrşite de cei doi lideri ai creştinătăţii răsăritene şi apusene : Patriarhul ecumenic Athenagoras I şi Papa Paul al VI-lea.

b) **Patriarhia Alexandriei.** În secolul XVIII şi XIX, Patriarhia Alexandriei, formată mai mult din greci, s-a aflat într-o situaţie dificilă.

La 1798, generalul Napoleon Bonaparte debarcă cu armata sa în Egipt, pe care-l ocupă pînă la 1801, cînd englezii debarcă la Abukir 30.000 soldaţi, sub conducerea generalului Abercombie, silind pe francezi să părăsească Egiptul.

În prima jumătate a secolului XIX, Egiptul încearcă să se elibereze de dominaţia turcă. Lupta de eliberare a început sub guvernatorul Mehmet Ali, de origine albanez, care, în două războaie, în 1832—1833 şi 1839—1841, a încercat să scoată Egiptul de sub dominaţia turcă, dar, prin tratatul încheiat la 13 iulie 1840 între Înalta Poartă, Anglia, Rusia şi Prusia, el a trebuit să recunoască suzeranitatea sultanului Turciei. Obţinu în schimb *autonomia* Egiptului şi dreptul de a fi socotit fondatorul unei noi dinastii. El a înţeles că o colaborare cu europenii e necesară şi de aceea a acordat oarecari drepturi creştinilor : copţilor mai multe, iar creştinilor ortodocşi, în majoritate greci, mai puţine.

Pe la 1845 Patriarhia Alexandriei avea abia 1750 de credincioşi, majoritatea greci, un patriarh, un episcop şi 50 de clerici, aproape toţi călugări.

Singurele ajutoare pentru patriarhia Alexandriei veneau din Rusia şi din Principatele Române, unde avea moşii de la mînăstirile închinate, pentru care a avut unele procese cu călugării din mînăstirea Sf. Ecaterina din Muntele Sinai şi cu Patriarhia Ecumenică de Constantinopol. Pe la 1850, grecii din Patriarhia Alexandriei aveau 10 biserici şi două mînăstiri, una la Cairo şi alta la Alexandria.

Sub urmaşii lui Mahomed Ali : Abbas I (1849—1854), Said (1854—1863), Ismail Paşa (1863—1879), care a luat titlul de «Kediv» = «Vicerege», creştinii ortodocşi s-au bucurat de libertate. Egiptul cunoaşte acum o importanţă tot mai mare pentru că în 1869 s-a inaugurat deschiderea Canalului de Suez, construit sub conducerea francezului Ferdinand de Lesseps (1805—1894), scurtîndu-se astfel calea *maritimă* între ţările Europei occidentale şi ţările Asiei, îndeosebi ale Extremului Orient.

În timpul «Kediv»-ului Mohamed Tewfik (1879—1892), Anglia, profitînd de revolta militară a lui Arabi-Bey (8 sept. 1881), ocupă Egiptul în septembrie 1882, prin amiralul Seymour, şi-l supuse vasalităţii sale. Creştinii s-au bucurat de libertate şi sub urmaşii acestuia, Abbas al II-lea Hilmi (1892—1914) şi Husein Kamil (1814—1917).

Trebuie să menţionăm că prevederile Hatti-Şerifului de la Ghül-Hané, dat de sultanul Abdul-Megid (1839—1861) la 3 noiembrie 1839 şi ale edictului Hatti-Humayium dat de acelaşi sultan la 18 februarie/2 martie 1856, pentru respectarea libertăţii, a persoanei şi a bunurilor creştinilor, s-au aplicat mai corect în Egipt, întrucît, această ţară fiind la periferia Imperiului otoman, turcii aveau mare interes ca aci să fie linişte şi pace.

La începutul primului război mondial, Anglia a pus Egiptul, la 18 decembrie 1914, printr-un act unilateral, sub protectoratul său «pentru durata războiului». Starea de protectorat asupra Egiptului a fost recunoscută prin art. 147 al tratatului de pace de la Versailles din 28 iunie 1919.

Nemaiputînd face față revendicărilor puternicei mișcări naționale egiptene, Anglia declară la 27 februarie 1922 că renunță la protectoratul său asupra Egiptului și-i acordă *independența*. Își menținu totuși dreptul de control asupra căilor de comunicație, îndeosebi asupra Canalului Suez, asupra apărării Egiptului și a intereselor lui externe, asupra Sudanului și a europenilor din Egipt.

La 16 martie 1922, sultanul Egiptului, Fuad I (1917—1936), care preluase conducerea politică din 1917, proclamă independența țării și luă titlul de rege. Egiptul deveni astfel o monarhie constituțională. Această formă de guvernămînt dură și sub fiul său Faruk (1936—1952) pînă în iulie 1952, cînd acesta a fost silit să abdice.

La 18 iunie 1953 regimul monarhic a fost desființat, iar Egiptul s-a proclamat republică.

Patriarhia ortodoxă greacă de Alexandria își întinde jurisdicția ei asupra Egiptului și a celorlalte țări din întreaga Africă, avînd în total opt mitropolii, peste 200.000 de credincioși, 11 eparhii, 13 episcopi și 160 de parohii.

În Egipt are patru mitropolii : Alexandria, Cairo, Port Said, Ismailia, cu 105.000 credincioși (85.000 greci, 20.000 arabi). În țările din restul Africii, Nubia, Etiopia, Libia, Tunisia, Africa apuseană și răsăriteană, Africa Centrală, Africa de Sud, Kenya, Tanganica, Zanzibar, Congo ș.a se află peste 95.000 de ortodocși. În aceste țări, patriarhia Alexandriei desfășoară o frumoasă activitate misionară.

c) **Patriarhia Antiohiei.** Biserica Antiohiei este întemeiată înainte de anul 50 d.Hr. și se bucură pînă azi de mare prețuire în sînul Ortodoxiei. Se cunoaște că pentru prima dată în Antiohia urmașii lui Iisus Hristos au primit numele de creștini = χριστιανοί (Fapte XI, 26). Ea a trecut sub diferite stăpîniri politice în decursul istoriei ; sub arabi, între 658 și 969 ; sub bizantini între 969—1085 ; sub turci între 1085—1098 ; sub cavalerii franci ai Apusului, între 1095—1268 ; din nou sub arabi, între 1268—1517 ; apoi sub turci, între 1517—1920.

Prin pacea de la San Remo, oraș în nordul Italiei (Liguria), din 19—26 aprilie 1920, Siria a trecut sub protectoratul Republicii Franceze, sub care a rămas pînă la 22 noiembrie 1943, cînd Siria și Libanul au obținut independența.

Din secolul XVI, reședința patriarhiei de Antiohia s-a mutat la Damasc, în capitala Siriei. În secolele XVI și XVII patriarhii Antiohiei au fost sirieni.

De la 1724, patriarhia de Constantinopol a impus numai alegerea unor patriarhi greci, fapt care a provocat mare tulburare între ierarhii arabi și cei greci.

Începînd din 1885, sirienii ortodocși, supărați și jigniți să aibă la conducerea Bisericii lor numai patriarhi greci, au încercat să impună

alegerea unui patriarh sirian. Patriarhul grec Spiridon (1894—1898) a fost depus, iar la începutul anului 1899 şi-au ales ca patriarh pe Meletie *Dumani (1899—1906), sirian de origine.* De atunci, toţi titularii patriarhiei de Antiohia sînt sirieni : Grigorie IV Haddad (1906—1930) ; Alexandru III (1931—1958) ; Teodosie VI (1958—1970) ; Ilie IV (înscăunat la 25 sept. 1970 — † 21 iunie 1979) ; Ignatie IV Hazim (8 iunie 1979 — † 26 iunie 1980).

În timpul stăpînirii arabe, 658—969 şi 1268—1517 şi a stăpînirii turceşti 1517—1920, situaţia creştinilor ortodocşi sirieni şi greci a fost foarte grea. Sirienii şi-au uitat limba lor şi azi ei vorbesc limba arabă.

Pe la 1860, sate şi cartiere întregi din oraşele Siriei şi Libanului au fost devastate şi arse de populaţia fanatică a druzilor musulmani din Liban.

Sub mandatul Franţei, 1920—1943, care proteja pe catolici, sirienii ortodocşi au avut de suferit nu numai de la musulmani, ci şi din cauza propagandei catolice, făcută prin misiuni şi şcoli, iar din secolul XIX au suferit şi din partea propagandei protestante.

Patriarhia ortodoxă de Antiohia îşi întinde în timpul nostru jurisdicţia peste Siria, Liban şi ţările vecine din Orientul Apropiat. Ea are un număr de aproape 600.000 de credincioşi, 20 de eparhii, 24 de episcopi, 520 de parohii, 450 de preoţi în Orientul Apropiat şi America.

În Orientul Apropiat are peste 360.000 de credincioşi grupaţi în şase eparhii în Siria, iar 140.000 de ortodocşi, grupaţi în şase eparhii, în Liban. Alţi credincioşi ortodocşi arabi se găsesc răspîndiţi în Irak, Iran şi Kuweit şi un număr mic în Turcia.

d) **Patriarhia Ierusalimului.** Biserica Ierusalimului a ocupat totdeauna o poziţie specială în sînul creştinismului, pentru că ea este mama tuturor Bisericilor creştine din lume. Prin canonul 28 al Sinodului IV ecumenic de la Calcedon, din 451, Biserica Ierusalimului a fost ridicată la rangul de patriarhie.

De-a lungul istoriei, Palestina şi Ierusalimul au suferit numeroase ocupaţii şi dominaţii persane, arabe, turceşti şi creştine. Astfel, în anul 614, perşii au cucerit Palestina şi Ierusalimul, rămînînd sub dominaţia lor pînă în 629, cînd Oraşul sfînt a fost recucerit de împăratul Heraclie al Bizanţului (610—641), dar, abia scăpaţi de perşi, peste Ierusalim şi Palestina au venit arabii care au cucerit Ierusalimul în 637. În anul 1078, turcii au cucerit Ierusalimul de la dinastia arabă a Fatimizilor din Egipt, care l-au păstrat pînă la 1098, cînd a trecut din nou sub stăpînirea Egiptului. La 15 iulie 1099, Oraşul Sfînt a trecut sub stăpînirea cavalerilor franci din Cruciada I-a (1096—1099), care l-au putut menţine pînă la 1187, cînd a fost cucerit de sultanul Saladin al Egiptului (1171—1193). Prin tratatul încheiat la 11 februarie 1229 la Jaffa, între sultanul Malik al Kamil (1218—1238) al Egiptului şi împăratul Germaniei Frideric al II-lea (1215—1250), Ierusalimul a fost cedat francilor, care l-au păstrat pînă în 1244, cînd a încăput din nou în mîinile arabilor pînă în secolul XVI. Între 1520 şi 1917, Ierasalismul şi Palestina au trecut sub dominaţia turcilor.

În timpul primului război mondial (1914—1918), englezii au ocupat Palestina şi Ierusalimul la 9 decembrie 1917.

Încă înainte de cucerirea Palestinei, Anglia s-a angajat la 27 noiembrie 1917, prin declaraţia Balfur, «de a privi favorabil înfiinţarea unui cămin naţional în Palestina pentru poporul iudeu şi ea vrea să folosească eforturile ei în acest scop».

Tratatul de pace de la Sèvres, din 10 august 1920, prin art. 88, a acordat Angliei protectoratul asupra Palestinei şi a Locurilor Sfinte : Ierusalim, Betleem, Nazaret ş.a., pe care l-a păstrat pînă la 14 mai 1948.

La 25 noiembrie 1947, prin votul Organizaţiei Naţiunilor Unite, a luat fiinţă statul Israel, care şi-a proclamat oficial independenţa la 18 martie 1948. Situaţia Ierusalimului a fost dintre cele mai grele, deoarece între anii 1947—1967 frontiera israeliano-arabă trecea prin mijlocul Ierusalimului, oraşul fiind împărţit în două sectoare : iordanian şi israelian. În prezent, Ierusalimul se găseşte în întregime în statul Israel.

În 1967 a izbucnit un nou război israelo-arab, în ziua de Iom Kipur, care, deşi s-a terminat repede, nu s-a încheiat printr-un tratat de pace între Israel şi statele arabe din jur.

Pentru ocrotirea Locurilor Sfinte şi apărarea Ortodoxiei în Orientul Apropiat, Rusia ortodoxă a înfiinţat în 1882, *Societatea imperială ortodoxă a Palestinei.*

În Patriarhia Ierusalimului, încă din secolul al XIX-lea a început o luptă între clerul grec şi clerul arab, care nu s-a terminat nici astăzi. În urma revoluţiei «Junilor turci» de la Constantinopol, din iulie 1904, arabii ortodocşi din Palestina au cerut dreptul legitim de a participa la conducerea Patriarhiei Ierusalimului întrucît ei constituie marea majoritate a populaţiei creştine ortodoxe din Palestina. Cererea lor, însă, a fost respinsă de *Frăţia Sfîntului Mormînt*, organizaţie grecească, existentă din secolul XVI, mai precis din 1543, de la începutul păstoriei patriarhului Gherman (1543—1579), grec de origine. În 1911, «Junii turci» au impus la conducerea patriarhiei Ierusalimului un consiliu mixt arabo-grec, dar grecii s-au opus şi au păstrat mai departe conducerea numai pentru ei, referindu-se la edictele şi berat-ele sultanilor turci din 1520, 1861 şi 1875.

În răstimpul anilor 1920—1948 s-au dus tratative între arabii ortodocşi şi greci. O comisie numită Bertram-Young a fost numită de guvernul englez pentru a studia la faţa locului revendicările arabilor ortodocşi, dar, deşi concluziile ei erau favorabile arabilor ortodocşi, ele nu s-au aplicat din cauza opoziţiei ierarhiei greceşti.

Jurisdicţia patriarhiei de Ierusalim se întinde în prezent asupra Palestinei, Iordaniei şi a mînăstirii Sf. Ecaterina din Muntele Sinai.

În prezent, patriarhia ortodoxă a Ierusalimului are circa 80.000 de credincioşi, trei eparhii, 13 episcopi, 60 parohii, 68 preoţi greci şi arabi, şi peste 50 de călugări.

Organizaţia «Frăţia Sfîntului Mormînt», formată din 80 de membri, majoritatea greci, administrează 40 de mînăstiri şi biserici. Dintre bisericile mai însemnate amintim : biserica Sfîntului Mormînt, biserica Sfînta Melania Romana, biserica Sfinţilor Constantin şi Elena, unde se

află locul de reşedinţă al patriarhului şi al membrilor Sfîntului Sinod. În restul Palestinei mai importante sînt : Mînăstirea Sfîntul Sava de lîngă Ierusalim şi biserica Naşterii Domnului din Betleem.

Ultimul patriarh decedat a fost Diodor, ales la 16 februarie 1981 şi întronizat la 1 martie 1981. Actualul patriarh întronizat este Bartolomeu. Trebuie să menţionăm că majoritatea episcopilor de la Ierusalim n-au eparhie, ci sînt numai titulari, fac parte din Sfîntul Sinod şi participă la slujbe.

e) **Arhiepiscopia Muntelui Sinai.** De patriarhia Ierusalimului depinde în prezent şi Arhiepiscopia Muntelui Sinai, redusă doar la slujitorii mînăstirii Sfînta Ecaterina, zidită în 527 de împăratul Justinian cel Mare (527—565), cuprinzînd în prezent 20 de călugări şi personalul ajutător din două sate vecine.

În decursul timpului, jurisdicţia Arhiepiscopiei Muntelui Sinai se întindea nu numai asupra mînăstirii Sfînta Ecaterina, ci şi asupra unor mînăstiri şi metocuri din afară, ca : Et-Tor, Cairo, insula Creta şi în alte părţi.

Autocefalia Arhiepiscopiei Muntelui Sinai a fost deseori contestată de patriarhia Ierusalimului. Patriarhul de Constantinopol a recunoscut autocefalia ei în 1575, apoi cei patru patriarhi ai Răsăritului au recunoscut-o din nou în 1782. Sinodul de la Ierusalim din 5 septembrie 1867 a desfiinţat autocefalia arhiepiscopiei Muntelui Sinai şi a pus-o din nou sub jurisdicţia patriarhiei Ierusalimului, sub care a rămas pînă azi.

BIBLIOGRAFIE

Pentru Bisericile Ortodoxe

V. Pari, *La «grande Chiesa» (bizantina. L'ambito ecclesiale dell'Ortodoxia*, Brescia, 1981, 436 p.; Hans Georg Beck, *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich (Die Kirche in ihrer Geschichte), Bd. I., Lieferung*, D. I. Göttingen, 1980; J. E. Anastasiou, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας*, ed. 2-a, t. 1—II, Tesalonic, 1978—1979, 647 şi 635 p.; M. Costa de Beauregard—I. Bria — De Foucauld, *L'Orthodoxie, hier et demain*, Paris, 1979; P. Evdokimov, *L'Orthodoxie*, 2-e ed., Paris, 1979; I. Timko, *Creştinătatea orientală. Bisericile orientale*. Cu colaborarea lui N. Molnar, în ungureşte, Budapesta, 1974. 543 p.; P. Kawerau, *Das Christentum des Ostens*, Stuttgart, 1972; J. Madey, *Die Kirche des Ostens*, Fribourg (Suisse), 1972; Idem, *Die Ostkirche, unsere Nachbarn*, Köln, 1964; E. von Ivanka, *Handbuch der Ostkirchenkunde*, Düsseldorf, 1971; Fr. Heiler, *Die Ostkirche*, München, 1971; *Les Eglises orthodoxes hier et aujourd'hui*, 2-e éd., Paris, 1969; Idem *The Orthodox Church*, London, 1963; J. Gouillard et Olivier Clément, *Orthodoxe (Eglise)* în «Encyclopaedia Universalis» t. 12, Paris, 1968, p. 254—264; cu bună bibliografie; O. Clément, *L'Orthodoxie* (coll. «Que sais-je»), Paris, 1961; Aziz S., Atiya, *A History of Eastern Christianity*, London, 1968; T. Ware, *L'Orthodoxie, l'Eglise des sept Conciles oecuméniques*, Paris, 1968; trad. din engleză, *The Ortodox Church*, London, 1963; B. Spuler, *Gegenwartslage der Ostkirchen in ihrer nationalen und staatlichen Umwelt*, 2-e Auflage, Frankfurt am Main, 1968; B. Sartorius, *L'Eglise Orthodoxe*, Paris, 1968, N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balcan Peninsula during the ottoman Rule*, Thessaloniki, 1967; M. Rinvolucri, *Greek Orthodoxy today*, London, 1966; P. Bratsiotis, *Von den griechischen Orthodoxie*, Würzburg, 1966; Idem, *Die Orthodoxe Kirche in griechischen Sicht*, Bd. I—II, Stuttgart, 1959, 1960; G. Zananiri, *Catholicisme oriental*, Paris, 1966; Idem, *Histoire de l'Eglise byzantine*, Paris, 1954; R. Stupperich, *Kirche im Osten*, Göttingen, 1965; D. Colombo, *Le chiese separate d'Oriente*, Milano, 1964; Chr. Dahm, *Die Kirche im Osten. Macht und Pracht der*

Patriarchen, I Bd., Offenbarung, 1964; Herbert Waddam, *Meeting the Orthodox Church*, London, 1964; C. Callinikos, *The History of the Church*, New York, 1963; George Every, *The Byzantine Patriarchat* (451—1204), London, 1962; A. Schmemann, *The historical road of Eastern Orthodoxy*, London, 1963; N. Zernov, *Eastern Christendom*, London, 1961; Idem, *The Church of eastern christians*, London, 1946; Milan Şesan, *Die Orthodoxe Kirche vom Jahre 1054 bisheutzutage*, în «Le monde religeux», Lausanne-Lezay, 1962; A. Constantinopoulos, Η. Χριστιανική Ἐκκλησία στὶς λαϊκὲς δημοκρατίες, Atena, 1959; W. de Wries, *Der Christliche Osten in Geschichte und Gegenwart*, Würzburg, 1961; D. Attwater, *The Christian Churches of the East*, 2 vol., London, 1961; Idem, *The dissident Eastern Churches*, London, 1937; B. Schulze und J. Chrysostomos, *Die Glaubenswelt der ortohodosen Kirche*, Saltzburg, 1961; Thomas Schreiber, *Le christianisme en Europe orientale*, Paris, 1961; J. Harder, *Eine Geschichte der orthodoxen Kirche*, München, 1961; A. S. Hernandez, *Iglesias de Oriente*, t. I, Santander, 1959, 541 p.; t. II *Repertorio bibliografico*, Santander, 1963; B. Stefanidis, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπ'ἀρχῆς μέχρι σήμερον ed. 2-a, Atena, 1959, p. 188—744; Ger. Konidaris Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ed. 2-a, Atena, 1957; L. Zander, *Die Orthodoxe Kirche*, Stuttgart, 1957; P. Rondot, *Les chrétiens d'Orient*, Paris, 1955; R. Janin, *Les Eglises orientales et les rits orientaux*, 4-e, éd., Paris, 1955; Ghenadie (Arabagioglu), mitropolit de Heliopolis, *Istoria Patriarhiei ecumenice*, în greceşte, Atena, 1953; E. Benz, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung*, Tübingen, 1952; R. M. French, *The Eastern Orthodox Church*, London, 1951, ed. 4-a, London, 1964; H. Mussel, *Histoire du christianisme, specialement en Orient*, III, Harissa-Jérusalem, 1949; Ivan Snegarov, *Kratka istorija na savremite pravoslavni tărki — Scurta istorie a Bisericilor ortodoxe contemporane*, Sofia, 1946; M. Jugie, *Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal*, Paris, 1941; A. Fortescue, *The Eastern Orthodox Church*, London, 1939; F. Schultze, *Die Orthodoxe Kirche auf dem Balkan und Vorderasien. Geschichte, Lehre und Verlassung der Orthodoxen Kirche*, în «Ecclesia» (Eine Sammlung von Selbstdarstellungen der Christlichen Kirchen, X), Leipzig, 1939; M. E. Posnov, *Istoria na Christianskata crkva* (= *Istoria Bisericii creştine*, t. II, Sofia, 1935.

Patriarhia de Constantinopol

V. Pari, *La «grande Chiesa» bizantina. L'ambito ecclesiale dell'Ortodossia*, Brescia, 1981, 436 p.; J. Qudot, *Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta*, Roma, 1941; Basil Istavridis, *Patriarhii ecumenici, 1860 — până azi*, în lb. greacă, vol. I, *Istorie*, Tesalonic, 1977, 694 p.; Idem, *Histoire du Patriarcat Oecuménique de Constantinople*, în «Istina», Paris, 1970, nr. 2, p. 131—273; Idem, *Istoria Patriarhiei Ecumenice*, în lb. greacă, Atena, 1967; Mètropolite Maxime de Sardes, *Le Patriarcat oecuménique dans l'Eglise Orthodoxe*, Traduit du grec par J. Touraile, Paris, 1975; Steven Runciman, *The Great Church in captivity. A study of Patriarchate of Constantinople from the eve of Independence*, Cambridge, 1968; N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balcan Peninsula during the Ottoman Rule*, Tesalonic, 1967; Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως (*Patriarhia Ecumenică de Constantinopol*), număr special al revistei Διεθνεῖς Σχέσεις (= Relaţii internaţionale), 1964—1965, nr. 7—8, 111 p; Recenzie pr. prof. I. Rămureanu, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 1, p. 142—146; D. Mavropoulos, *Patriarhia Ecumenică, 1878—1949*, în greceşte, Atena, 1960; Th. H. Papadopoulos, *Studies and Documents relating the History of the Greek Church and People under turkish domination*, Bucureşti, 1952; Ghenadie (Arabagioglu), Mitropolit de Heliopolis, *Istoria Patriarhiei Ecumenice*, în lb. greacă, Atena, 1953, XIII, 445 p.; C-tin G. Papadopoulos, *Les privilèges du Patriarcat Oecuménique. Communauté Grecque Orthodoxe dans l'Empire ottoman*, Paris, 1924.

Pentru schisma Bisericii Bulgare: *Concilium Constantinopolitanum quo Bulgari dissidentes ab Ecclesia Orthodoxa damnatur, 1872, augusti 29/ septembris 10*, la J. D. Mansi, J. B. Martin, L. Petit, *Collectio Conciliorum recentiorum Ecclesiae Universalis*, t. IX (XIV), în coll. Mansi, *Synodi Orientales*, 1860—1884, Paris, 1911, col. 418—538; M. Ghedeon, Ἔγγραφα πατριαρχικὰ καὶ συνοδικὰ περὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος, Constantinopol, 1908.

Studii: Z. Marcova, *Mişcarea bisericească şi naţională bulgară până la războiul Crimeii*, în lb. bulgară, Sofia, 1976; A. Meiminger, *Ignatiev and the establishment*

of the Bulgarian exarchate, 1864—1872; Madison, 1970; Pr. St. Zancov, *Biserica Ortodoxă Bulgară de la eliberarea Bulgariei pînă la vremea noastră*, în limba bulgară, Sofia, 1939.

Cercetători români

Pr. Milan Şesan, *Die Orthodoxe Kirche*, în «Le monde religieux» no 30. Lausanne-Lezay, 1969, cap. 3, 1700—1967; p. 108—126; Idem, *Problème d'histoire ecclésiastique dans les ouvrages des chercheurs orthodoxes roumains*, în «De la théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours», Bucarest, 1964, p. 103—120; trad. din lb. rom., în «Bis. Ort. Rom.», LXXIX (1971), nr. 3—4, p. 382—394; Pr. prof. I. Rămureanu, *La contribution des théologiens et des historiens de l'Eglise Orthodoxe Roumaine à la connaissance du développment historique de l'Eglise Orthodoxe*, în «*De la théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours*», Bucarest, 1964, p. 85—103. Trad. din l. rom. din «Ortodoxia», XXIII (1971), nr. 1, p. 11—26; Idem, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi celelalte Biserici Ortodoxe de la 1800 pînă la recunoaşterea autocefaliei Bisericii noastre*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 935—960; Idem, *Bisericile Ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii ortodoxe ruse*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 1—2, p. 69—90; Adrian Popescu, *Situaţia creştinilor ortodocşi în Imperiul otoman în secolul al XIX-lea*, în «Studii teologice», VII (1955), nr. 7—8, p. 454—468; I. Crăciunescu, *Patriarhia Constantinopolei*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei» XXXV (1959), nr. 3—4, p. 261—266; Prof. prot. T. Titov, *Situaţia Bisericii ortodoxe orientale în prezent*, Chişinău, 1933; V. Pocitan, *Geneza demnităţii patriarhale şi patriarhatele Bisericii ortodoxe*, teză de doctorat, Bucureşti, 1926.

Patriarhia Alexandriei:

Hr. Papadopoulos, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62—1934), Alexandria, 1935; Klaus Wessel, *Christentum am Nil*, Recklinghausen, 1964; G. Mazarakis, *Biserica ortodoxă din Egipt*, în lb. greacă, Alexandria, 1932.

Studii în limba română: Viorel Ioniţă, *Patriarhia Alexandriei din 1920 pînă azi*, în «Biserica Ortodoxă Română», XC (1978), nr. 5—6, p. 631—636; Pr. I. Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu Ţările Române*, în «Studii teologice», VIII (1966), nr. 1, p. 72—109; Idem, *Configuraţia actuală a creştinismului*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 3—4, p. 119, 144; I(rineu) C(răciunaş), *Patriarhia Alexandriei*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXV (1959), nr. 5—6, p. 379—383; D. G. Ionescu, *Relaţiile ţărilor române cu patriarhia de Alexandria*, Bucureşti, 1935.

Pentru Patriarhia de Antiohia:

J. Hajjar, *Le christianisme en Orient, Etudes d'histoire contemporaine, 1648—1969*, Beyrouth, 1976; J. P. Alem, *Le Moyen-Orient* (Coll. Que sais-je?), Paris, 1959; F. L. Huillier, *Le Moyen-Orient contemporain*, 1946—1958, Paris, 1959; Idem, *Fondaments historiques des problèmes du Moyen Orient*, Paris, 1958; Arhimandrit Ciprian Papadopoulos, *Ortodoxia în Orientul de mijloc*, în limba greacă, Alexandria, 1954; Gr. Papamihail şi G. Triandafilakis, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας (după notele mitropolitului Atenei Hr. Papadopoulos), Alexandria, 1951.

În limba română:

Samir Gholam, *Biserica Ortodoxă a Antiohiei: organizare şi funcţionare în prezent*, în «Studii teologice», XXVII (1975), nr. 1—2, p. 74—95; Mircea Păcurariu, *Legăturile ţărilor române cu patriarhia Antiohiei*, în «Studii teologice», XVI (1964), nr. 9—10, p. 593—621; Antim Nicov, *Ortodoxia în Syria şi la Locurile Sfinte*, 1936.

Pentru Biserica Ierusalimului:

M. Ma'oz, *Studies on Palestine during the Ottoman period*, Jerusalem, 1975; N. Moschopoulos, *La Terre Sainte. Essai sur l'histoire politique et diplomatique des Lieux Saints de la Chrétienté*, Athènes, 1957; B. Collin, *Le problème juridique des Lieux Saints*, Paris, 1956; Idem, *Les Lieux Saints*, Paris, 1948; T. E. Dowling, *The Orthodox Greek Patriarchate of Jerusalem*, London, 1913; Hr. Papadopoulos, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων Ierusalim, 1910.

În limba română:

Ilie Georgescu, *Legăturile ţărilor române cu Ierusalimul*, în «Studii teologice», VIII (1956), nr. 5—6, p. 349—362; Pr. Prof. Liviu Stan, *Locurile Sfinte din Orient*, în «Ortodoxia», IV (1952), nr. 1, p. 5—78; I.P.S. Mitropolit Nicolae Corneanu al Banatului, *Muntele Sinai şi importanţa sa în Istoria Bisericii, 1400 de ani de la întemeierea Mînăstirii Sfînta Ecaterina*, în «Mitropolia Banatului» XVI (1966), nr. 10—12, p. 678—687.

Biserica ortodoxă rusă. Activitatea ei misionară. Biserica ortodoxă gregoriană *

a. **Biserica ortodoxă rusă.** În ultimii 180 de ani, Biserica ortodoxă rusă s-a dezvoltat, ca şi în trecut, în legătură directă cu viaţa statului rus.

Precum se ştie, la 26 ianuarie 1589, patriarhul ecumenic Ieremia II (1572—1579; 1580—1584; 1587—1595) a ridicat Biserica ortodoxă rusă la rangul de patriarhie. Din suita patriarhului Ieremia II a făcut parte şi mitropolitul Moldovei, Gheorghe Movilă (1587—1591; 1595—1600). Un sinod al patriarhilor orientali întruniţi la Constantinopol în februarie 1593 a acordat Patriarhiei ruse locul al cincilea, în ordinea onorifică după vechile Patriarhii ale Răsăritului: Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim.

Prima Patriarhie rusă s-a menţinut între 1589—1700; la moartea patriarhului Adrian (1690—1700), ţarul Petru cel Mare (1682—1725) a lăsat Biserica rusă, timp de 20 de ani, fără patriarh, iar la 25 ianuarie 1721, acesta a desfiinţat demnitatea patriarhală în Biserica rusă, înlocuind-o printr-un sinod dirigent, a cărui reşedinţă o mută de la Moscova la Petersburg, oraş înfiinţat de el în 1703, fereastra Rusiei spre Occident, spre a fi în legătură mai strînsă cu ţarul. Tutela incomodă şi apăsătoare exercitată de regimul ţarist asupra Bisericii ortodoxe ruse n-a fost străină de o *anumită concepţie luterană despre supremaţia monarhului în Biserică*, împrumutată din Vechiul Testament, după exemplul regilor teocratici evrei, şi pusă în practică după sugestiile elveţianului protestant Lefort. Se cunoaşte că Petru cel Mare a petrecut un timp în Olanda şi în Anglia, unde regele este totodată şi capul Bisericii.

Legătura dintre împărat şi Sfîntul Sinod dirigent se făcea în Biserica rusă printr-un procurator suprem numit *Ober-procuror* care, cu timpul, a ajuns mai important decît Sfîntul Sinod rus, în detrimentul Bisericii ruse înseşi. Patriarhul ecumenic Ieremia al III-lea (1716—1726; 1732—1733) a aprobat reforma lui Petru cel Mare la 23 septembrie 1723. În modul acesta, autocratismul ţarilor s-a impus deseori în viaţa Bisericii ruse, tulburîndu-i mersul ei normal. Ober-procurorul cenzura actele Sinodului şi opunea veto hotărîrilor sinodale pe care statul le credea inoportune sau nepotrivite. Dintre cei mai radicali ober-procurori, care a avut o mare putere în timpul ţarului Nicolae I (1825—1855) a fost contele Protasov, fost general de husari, apoi consilier intim al ţarului, care, cu voinţa lui de fier, a impus deviza: «Un domn, o limbă, o credinţă».

* Capitol redactat de Pr. prof. I. Rămureanu.

Sub jurisdicţia Bisericii ruse a fost încadrată, din 1686, şi Mitropolia Kievului, în urma unirii Ucrainei cu Rusia, mai întîi în 1654, apoi prin pacea de la Andrusovo din 1669, încheiată între Polonia şi Rusia, în urma războiului dintre anii 1654—1667.

În timpul ţarului Nicolae I, se realizează, în 1839, întoarcerea la Ortodoxie a unei însemnate părţi dintre rutenii uniţi cu Roma în 1595 la Brest—Litovsk. S-au întors atunci la Ortodoxie trei episcopi, 1300 de preoţi şi mii de credincioşi.

Tendinţele filo-polone catolice şi autonomiste ale rutenilor uniţi cu Roma, care au participat alături de polonii catolici la revoluţiile din 1820 şi, mai tîrziu, în 1863, în timpul ţarului Alexandru II (1855—1881), au pus regimul ţarist în mare încurcătură şi l-au obligat să ia atunci unele măsuri severe contra lor.

În 1875, eparhia unită Helm (holm), cu 260.000 suflete, s-a întors la Ortodoxie. Pentru cei întorşi la credinţa ortodoxă a strămoşilor lor, ţarul Alexandru II a poruncit să se înfiinţeze şcoli proprii şi să se acorde clerului de mir, ţinut în mare mizerie în Polonia, un salariu mai omenos şi toate înlesnirile posibile. Ţarul Alexandru II a fost ucis în 1881, într-un atentat.

Ober-procurorul Protasov a fost, în timpul ţarului Nicolae I, inspiratorul convertirii protestanţilor din ţările baltice, letoni şi estoni, la Ortodoxie, care, o dată convertiţi, nu mai aveau voie să treacă la altă religie. În 1832, s-a hotărît ca pruncii născuţi din căsătoria unui ortodox cu un eterodox să fie trecuţi la Ortodoxie. Mai tîrziu, sub ţarii Alexandru II (1855—1881), Alexandru III (1881—1894) şi Nicolae II (1894—1917), s-a hotărît, în 1865, apoi din nou în 1897, ca băieţii să urmeze religia tatălui, iar fetele pe a mamei; după Revoluţia din 1905, ţarul Nicolae II a acordat toleranţă religioasă tuturor cultelor din Rusia şi s-a permis îmbrăţişarea oricărei religii.

Regimul poliţist al ţarului Nicolae I, care a oprimat crud răscoala decembristă din 1825 şi a închis graniţele oricărei idei de reformă şi de cultură din Apus, a luat măsuri de asuprire şi contra sectelor, fie raskolnice, fie protestante, mergînd pînă la sigilarea cimitirelor din Moscova.

După Nicolae I, a urmat o perioadă ceva mai liberală. La îndemnul mitropolitului Filaret al Moscovei († 1867), ţarul Alexandru II a desfiinţat iobăgia ţăranilor în 1861 şi a întemeiat o mulţime de seminarii.

Omul cel mai influent în timpul ţarilor Alexandru III şi Nicolae II a fost, între anii 1880 şi 1905, ober-procurorul Constantin Pobedonoştev (1827—1907), profesorul ţarului Nicolae II, profesor universitar şi ministru al Cultelor.

Dezvoltarea industrială a Rusiei de la sfîrşitul secolului XIX a creat o puternică mişcare muncitorească, orientată spre socialism, care, desigur, nu putea fi pe placul cercurilor reacţionare. Ober-procurorul C. Pobedonoştev credea, ca şi reprezentanţii slavofililor, că poporul rus, chiar dacă rămîne incult şi vicios, dar îşi iubeşte Biserica şi rămîne evlavios, se mîntuieşte. De aceea oricine îndrăznea să susţină introducerea reformelor în stat şi în Biserică, şi ameliorarea situaţiei ţăranilor

şi muncitorilor, ai căror copii nu erau primiţi nici în şcoli, trebuia să se aştepte la deportarea în Siberia sau la alte pedepse grele. Dări şi sarcini grele apăsau poporul rus în acest timp de creştere a capitalismului monopolist, fără ca Biserica să poată uşura situaţia poporului. Ierarhia superioară rusă se etatizează, întrucît mitropoliţii şi episcopii ajunseseră mai mult un fel de prefecţi eclesiastici, şcolile se birocratizaseră. Seminariile nu dădeau preotului de mir educaţia şi formarea bisericească corespunzătoare, deşi, în 1877, existau în Rusia 256 de Seminarii, cele mai multe de grad inferior.

Situaţia în Rusia s-a schimbat simţitor după Revoluţia din 1905, cînd s-a acordat confesiunilor şi cultelor religioase deplină libertate şi autonomie bisericească. Totuşi, cînd o comisie mixtă de clerici şi mireni a cerut ţarului Nicolae II să restabilească patriarhatul în Biserica rusă, ţarul a amînat aprobarea. Lucrul acesta se va realiza abia în timpul Revoluţiei bolşevice din octombrie 1917.

Un sinod alcătuit din clerici şi mireni, convocat la 15 august 1917 şi încheiat în septembrie 1918, a restaurat Patriarhia în Biserica ortodoxă rusă, primul patriarh numit Tihon (Belavin ; 1917—1925) fiind ales la 5 noiembrie 1917 şi întronizat la 21 noiembrie acelaşi an.

Noul regim politic, instaurat de Marea Revoluţie din Octombrie 1917, a aplicat *ideea separării Bisericii de stat* şi toate reformele care decurg din noţiunea statului laic : secularizarea averilor bisericeşti şi mînăstireşti, scoaterea învăţămîntului religios din şcolile de stat, întreţinerea Bisericilor şi clericilor de toate gradele de către credincioşi şi din vînzarea lumînărilor şi a unor obiecte de cult.

În această privinţă, Decretul pentru noul regim al Cultelor, promulgat de Sovietul Suprem la 23 ianuarie 1918, hotărăşte următoarele :

1) *Biserica este separată de stat ;*

2) *Se asigură libertatea de conştiinţă completă. Fiecare cetăţean este liber să profeseze cultul după alegerea sa, sau să nu profeseze nici unul* (F. Fédorov, *L'Eglise et le culte en U.R.S.S.*, Paris, Editions Sociales, 1945, p. 7).

Principiile Decretului din 23 ianuarie 1918 au trecut apoi în constituţia U.R.S.S. şi au fost reconfirmate apoi ori de cîte ori s-a schimbat această constituţie.

Referitor la manifestarea pietăţii şi credinţei religioase sub toate formele ei, autorul citat relatează astfel : «Sărbătorile Bisericii ortodoxe sînt celebrate în Uniunea Sovietică după calendarul Bisericii, adică după calendarul iulian, care întîrzie, faţă de calendarul gregorian, cu 13 zile. Celelalte organizaţii religioase păstrează, de asemenea, tradiţiile lor în materie de calendar pentru celebrarea riturilor (musulmani, israeliţi etc.). Nimeni nu împiedică pe credincioşi să asiste la serviciile cultului, să se roage, să practice riturile religioase ca postul, binecuvîntarea păinii Paştilor etc. Ziua de odihnă săptămînală în Uniunea Sovietică e fixată duminica (zi de sărbătoare pentru creştini), iar în Republicile orientale, vinerea (zi de repaus pentru musulmani)». (F. Fédorov, *op. cit.*, p. 14).

În faza instaurării regimului socialist, Biserica ortodoxă rusă, din cauza crizei prin care a trecut, pentru a se adapta la noua situaţie po-

litică, s-a divizat în cîteva mari grupări, vreo şapte de toate, dintre care mai importante sînt următoarele : 1. *Biserica patriarhală rusă*, condusă de patriarhul Tihon, fost arhiepiscop de Vilna, întronizat la 21 noiembrie 1917. 2. *Biserica vie* = *Jivaia Ţerkovi* sau *Biserica reînvierii*, din 1923, care păstra vechea organizare sinodală, dată Bisericii ruse la 25 ianuarie 1721 de ţarul Petru cel Mare. *Biserica vie* s-a arătat de la *început foarte liberală*, adică a «celor ce se hirotonesc singuri», fără să primească harul Duhului Sfînt de la vreun episcop hirotonit canonic, fiind cea mai depărtată de tradiţia ortodoxă. 3. *Biserica panucraineană*, înfiinţată într-un sinod ţinut la 14 octombrie 1921, la Kiev. 4. *Biserica ucraineană*, din 1925.

După patriarhul Tihon, a urmat la conducerea Bisericii ruse, din 1925, ca locţiitor de patriarh, Serghie (Stragorodski ; 1925—1943) patriarh în 1943—1944.

Biserica vie, care, la început, a făcut atîta zgomot şi a provocat mari dificultăţi Bisericii patriarhale, s-a integrat în aceasta. Majoritatea Bisericilor ruseşti din emigraţie, *Sinodul mitropolitan* din Karlovit (Iugoslavia), Bisericile ruse din ţările Europei Apusene, din America, Manciuria, China şi Japonia şi din alte părţi au reintrat, cu excepţia cîtorva, sub jurisdicţia Patriarhiei ruse de la Moscova, cum vom vedea într-un capitol special despre Bisericile ortodoxe din diasporă.

În timpul celui de al doilea război mondial (1939—1945), rolul Bisericii ruse a crescut în ochii regimului sovietic prin contribuţia mare pe care ea a adus-o în războiul de apărare împotriva agresiunii hitleriste.

După moartea patriarhului Serghie, a urmat la conducerea Bisericii ortodoxe ruse patriarhul Alexei (Simanski, 1945—1971), iar după el, patriarhul Pimen, întronizat la 3 iunie 1971 şi decedat în noiembrie 1990. Urmaşul său, actualul patriarh Alexei al II-lea a fost investit în suprema funcţie în 1991.

În timpul patriarhului Alexei, ucrainienii uniţi cu Roma din Ucraina occidentală sau Galiţia, în 1596 la Brest—Litovsk, ca urmare a alipirii Galiţiei la Ucraina de răsărit în 1945, au fost înglobaţi din oficiu, în martie 1946, de regimul sovietic în cadrul Bisericii ortodoxe-Mame, căreia aparţinuseră pînă în 1596, trecînd sub jurisdicţia mitropoliei Kievului. În 1990, o parte însemnată din foştii uniţi — clerici şi credincioşi — s-au realipit Scaunului Romei.

De asemenea, ucrainienii din Rusia subcarpatică — Podcarpatia — uniţi cu Roma în cadrul a două sinoade ţinute la Ujhorod (Ungvar) la 24 aprilie 1649 şi 15 ianuarie 1652, apoi prin alte două sinoade ţinute la Muncaci în 1690 şi 1691, ca urmare a alipirii acestui teritoriu la Rutenia sau Galiţia în 1945, au fost, de asemenea, înglobaţi la Ortodoxie din oficiu de regimul sovietic, în august 1949 şi încadraţi în jurisdicţia aceleiaşi mitropolii a Kievului. Şi această Biserică s-a dezmembrat prin trecerea în 1990 în dependenţă de Scaunul Romei, a unei însemnate părţi dintre clericii şi credincioşii ei.

Sinodul Bisericii ortodoxe ruse, întrunit la Moscova între 30 mai şi 2 iunie 1971, sub preşedinţia locţiitorului de patriarh, Pimen, a hotărît ridicarea anatemelor pronunţate de sinoadele ţinute la Moscova în 1656

şi 1667 contra «vechilor credincioşi», precizînd că credincioşii ruşi pot utiliza de acum înainte practici şi rituri diferite la săvîrşirea cultului.

Ultimii 150 de ani din istoria Bisericii ruse înseamnă un progres faţă de epocile anterioare, atît în ceea ce priveşte organizarea administrativă şi şcolară, cît şi cea teologică şi misionar-caritativă. În 1908, Biserica rusă avea trei mitropolii, la Kiev, Moscova şi Petersburg, 14 arhiepiscopi, între ei se număra şi exarhul-catolicos al Georgiei, cu sediul la Tiflis, 52 de episcopi, ajutaţi în administraţie de cîte un vicar sau mai mulţi.

Activitatea misionară a Bisericii ortodoxe ruse. Rusia avea încă în secolul XVII o mulţime de popoare necreştine pe teritoriul ei. Pentru luminarea şi convertirea lor au conlucrat Biserica şi statul. Activitatea misionară a Bisericii ruse din secolul XVII pînă în secolul XX este remarcabilă, cu toate că în mare parte se resimte şi influenţa factorului politic.

Ţarul Petru cel Mare (1682—1725) a ordonat să se organizeze primele misiuni în Răsărit, spre a-şi deschide drum spre China. Pentru necesităţile popoarelor necreştine de la răsărit de Urali, Biserica rusă le-a compus primele abecedare, le-a organizat primele şcoli şi le-a tradus cărţile sfinte în limbile lor. Teologul rus G. Florovsky e de părere că «ajutorul statului, în general, a complicat lucrarea misionară propriu-zisă», deoarece statul voia ca o dată cu creştinarea acestor popoare să le impună limba rusă, ceea ce frîna activitatea misionarilor care predicau în limbile locale.

Pentru desfăşurarea activităţii misionare printre tătari, s-a înfiinţat la Cazan, pe lîngă Academia duhovnicească, un Institut misionar cu tipografie şi toate mijloacele necesare în vederea trecerii la Ortodoxie a mahomedanilor şi liber-cugetătorilor.

Prima societate misionară s-a înfiinţat pe la anul 1750, pentru Siberia, sub conducerea Arhiepiscopului de Tobolsk. Misionarii ruşi, porniţi din Siberia, au activat cu succes apoi în China, Coreea şi Japonia.

Pentru regiunea caucaziană, importanţă mare şi-a cîştigat *Societatea «Sfînta Nunia»*, iar printre evrei a făcut propagandă ortodoxă *Societatea Sfîntului Nicodim.*

Pentru ca activitatea misionară să se dezvolte în chip unitar, s-a înfiinţat în 1870, la Moscova : *Societatea ortodoxă pentru răspîndirea credinţei creştine între păgîni.* După 25 de ani de existenţă, în 1895 această societate număra 15 mii de misionari activi în China, Coreea, Japonia şi la tomiţii din India. Numărul convertiţilor era cam de 85 de mii, dar cu vremea au sporit.

Secolul al XIX-lea a însemnat pentru Biserica rusă un mare reviriment spiritual, datorită aşa-numitei «mişcări a stareţilor», care a avut un rol însemnat pentru viaţa duhovnicească şi pentru activitatea misionară din Imperiul rus. Merită să fie menţionaţi pentru activitatea lor misionară în acest timp, următorii :

1. *Macarie Glukarev* (1792—1847), profesor de *Istoria Bisericii* şi de *Limba germană* la Seminarul din Ecaterinoslav, care a devenit apostolul triburilor din Munţii Altai. De la Macarie Glukarev ne-a rămas

cartea intitulată *Însemnări asupra metodelor ce trebuiesc folosite pentru răspîndirea cu succes a credinţei printre mahomedani, iudei şi păgîni din Imperiul rus.*

2. Sfîntul eremit *Gherman de Alaska.*

3. *Inokentie Veniaminov* (1797—1879), apostolul Siberiei de est, al insulelor Aleutine, care a activat printre aleuţi, eschimoşi şi alte triburi, precum şi în Alaska. Preot de mir în Irkuţk, în 1924, el plecă în misiune cu întreaga familie. După moartea soţiei e făcut episcop. La vîrsta de 63 de ani ajunge în Japonia, apoi din nou în Kamciatka şi Manciuria. Din 1868, e numit Arhiepiscop al Moscovei, în locul lui Filaret. De la el ne-a rămas lucrarea : *Călăuza spre împărăţia cerurilor.* Biserica ortodoxă rusă l-a canonizat, trecîndu-l în sînul Sfinţilor la 6 octombrie 1977, avînd zi de pomenire la 13 aprilie.

4. Teologul şi lingvistul *N. I. Ilminski* (1822—1891), care a făcut misiune creştină printre tătari şi a tradus Sfînta Scriptură în limba tătară.

5. Apostolul Japoniei, *Nicolae Kasatkin* (1836—1912), care a început misiunea sa în 1861 la Hakodate, unde a înfiinţat şcoli, opere misionare şi a tradus Sfînta Scriptură şi cărţile liturgice în limba japoneză. El a devenit episcopul Japoniei. La moartea sa, Nicolae Kasatkin a lăsat o Biserică ortodoxă japoneză de circa 33 de mii de credincioşi, cu 226 comunităţi şi 35 de preoţi, toţi japonezi.

La 10 aprilie 1970, locţiitorul de patriarh al Moscovei, Pimen, a restabilit legătura liturgică şi bisericească cu Biserica ortodoxă a Japoniei şi a hotărît ca arhiepiscopul Nicolae († 3 aprilie 1912), apostolul Japoniei, să fie trecut în rîndul sfinţilor.

De la începutul secolului XVIII, o misiune ortodoxă rusă a activat în China, unde a luat fiinţă o Biserică ortodoxă chineză. La începutul secolului XX, episcopul Inokentie Figurovski a făcut misiune cu succes în China. Din 1954, Biserica ortodoxă chineză a devenit autonomă, avînd două episcopii.

O mică Biserică ortodoxă a luat fiinţă şi în Coreea, unde a activat ca misionar mireanul *Pavel Afanasiev,* apoi episcopul *Pavel Ivanovski,* care a tradus cărţile liturgice în limba coreeană.

Pentru convertirea sirienilor şi arabilor, precum şi pentru combaterea propagandei romano-catolice şi protestante în Orientul Apropiat, Biserica rusă a înfiinţat la Ierusalim *Societatea imperială ortodoxă a Palestinei,* în 1882. S-au înfiinţat în această perioadă societăţi de binefacere, de arheologie, de pictură, de educaţie a tinerimii, de temperanţă. Biserica a avut un mare rol la desfiinţarea iobăgiei în 1861, pentru care mitropolitul Filaret al Moscovei († 1867) are merite deosebite.

Revistele şi cărţile de zidire sufletească au fost numeroase în secolul al XIX-lea, încît mulţi dintre teologii şi scriitorii apuseni se mirau cît de mult se tipărea în Rusia şi cît de puţin cunoşteau ei această activitate.

În secolul XIX, viaţa duhovnicească a cunoscut în Rusia o mare înflorire. Merită să fie pomeniţi stareţii *Teofan Zatvornik* († 1894) şi cei doi stareţi de la Mînăstirea Optina, *Makarie* († 1866) şi *Ambrozie*

(† 1891). Amintim, de asemenea, pe Sfîntul *Serafim* de Sarov († 1833), pe preotul *Ioan* de Kronstadt († 1908), preotul *Gheorghe Petrov* ş.a., care sînt adînc sădiţi în evlavia şi conştiinţa poporului rus. Ei au învăţat creştinismul autentic nu numai pe ţăranii ruşi, ci şi pe oamenii învăţaţi şi teologi de seamă, cum sînt: *Alexei St. Homiakov* (1804—1860), *F. M. Dostoievski* († 1881), filozoful religios *Konstantin Leontiev* († noiembrie 1892), *L. N. Tolstoi* († 1910), care mergeau deseori în vizită la stareţii mînăstirii Optina, de la care învăţau cum trebuie să ajute prin scrisul lor la ridicarea morală a semenilor.

În fosta Uniune Sovietică, Biserica ortodoxă avea 76 de dioceze, 13 mitropoliţi, 30 de mii de preoţi.

De Patriarhia de Moscova depinde, ca Biserică autonomă şi exarhat, Biserica ortodoxă ucraineană, cu reşedinţa la Kiev, avînd circa 40 de milioane credincioşi, 19 eparhii, 80.000 de parohii şi 7000 de preoţi. Biserica ortodoxă ucraineană editează revista *Pravoslavnîi Visnik*.

Tot de Patriarhia Moscovei mai depindeau următoarele Biserici ortodoxe din fosta Uniune Sovietică:

1. Biserica ortodoxă a rutenilor albi, cu reşedinţa la Minsk, cu cca. 5 milioane de credincioşi şi 3 eparhii.

2. Biserica ortodoxă a Estoniei, cu reşedinţa la Tallin (Reval), cu o eparhie şi peste 200 de mii de credincioşi.

3. Biserica ortodoxă lituaniană, cu reşedinţa la Vilnius, avînd o eparhie şi peste 200 de mii de credincioşi.

În afara Uniunii Sovietice, Patriarhia Moscovei are trei exarhate şi alte Biserici dependente de ea, despre care vom vorbi în capitolul «Diaspora ortodoxă».

b. Biserica ortodoxă georgiană

Biserica Georgiei sau Iviriei a luat fiinţă în secolul al IV-lea, fiind dependentă la început de Patriarhia de Antiohia.

Tradiţia Bisericii georgiene stabileşte încetarea jurisdicţiei Patriarhiei de Antiohia asupra Georgiei în 471, cînd Biserica Georgiei şi-a numit pe primul ei patriarh-catolicos.

Istoricii socotesc că Biserica Georgiei a dobîndit autocefalia în anul 556, iar în 604 i-a fost recunoscută şi de celelalte Biserici.

Persecuţiile arabilor în secolele VIII—XI şi ale turcilor în secolele XI—XVIII, au adus grele suferinţe georgienilor, care voiau să anexeze Georgia la Imperiul turc. Ca să scape de robia turcească, georgienii au cerut protecţia Rusiei ortodoxe. Prin tratatul din 24 iulie 1783, încheiat între regele Georgiei Eraclie (1744—1798) şi împărăteasa Rusiei Ecaterina a II-a (1762—1796), Georgia a intrat sub suzeranitatea Rusiei.

La 18 ianuarie 1801, ţarul Alexandru I (1801—1825) a proclamat anexarea Georgiei la Imperiul rus.

Din 1811, Biserica Georgiei a fost încadrată ca exarhat în Biserica ortodoxă rusă, rămînînd în această situaţie pînă în 1917. La 12 martie 1917, Biserica ortodoxă a Georgiei *s-a proclamat autocefală*, dar,

din 1936, a fost din nou condusă de un arhiepiscop-exarh, membru al Sfîntului Sinod rus.

În 1944, în timpul celui de al doilea război mondial (1939—1945), Biserica Georgiei *s-a proclamat din nou autocefală*, iar situaţia aceasta se menţine pînă astăzi, avînd un patriarh-catolicos, în persoana Sanctităţii Sale Elia (Ilie) al II-lea, ales în 1980.

În prezent, Biserica Georgiei are circa 4 milioane de credincioşi, 15 eparhii, 9 episcopi, 80 de parohii şi 80 de preoţi, precum şi 2 mînăstiri.

BIBLIOGRAFIE

H. D. Döpman, *Die Russische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart*, Berlin, 1977; Zweite Auflage, Berlin 1981; A. Poppe, *The rise of christian Russia*, London, 1982, 346 p.; C. D. G. Müller, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen*, Göttingen, 1981; M. Lemesevski und C. Patock, *Die russischen orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965*, t. I Erlangen, 1979; A. A. Ornatsqy, *History of the Russian hierarchy*, f. 1—2. Reedited by M. Oesterby, Copenhague, 1979; E. Hosch, *Orthodoxie und Häresie im alten Russland*, Wiesbaden, 1975; W. C. Flechter, *The Russian Church Underground*, 1917—1970, London, 1974; S. A. Zenkovskii, *Russia's Old Belivers*, München, 1970; J. Madey, *Kirche zwischen Ost und West. Beiträge zur Geschichte der Ukrainischen und Weissruthenischen Kirche*, München, 1969; Bertold Spuler, *Gegenwartslage der Ostkirchen*, Frankfurt am Main, 1958, p. 29—95; *Russland*; Johannes Chrysostomus, *Kirchengeschichte Russlands der neuesten Zeit*, 3 Bände. München—Salzburg, 1965—1968; I. B. Phedas, *Istoria bisericească a Rusiei de la origini pînă în zilele noastre*, Atena, 1967, în limba neo-greacă; A. Wuyts, *La Patriarcat russe au concile de Moscou de 1917—1918*, Roma, 1965, 244 p.; N. Struve, *Les chrétiens en U.R.S.S.*, 2-e éd., Paris, 1964; I. Smolitsch, *Geschichte der russischen Kirche*, Band I, Leyda, 1964; E. Winter, *Russland und das Papsttum*, Bd. II, Berlin, 1961; Albert M. Ammann, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien, 1960; Idem, *Storia della Chiesa Russa e dei Paesi limitrofi*, Utet, Torino, 1948; Ivan Snegarov, *Kratka istorija na savremite pravoslavni ţărkvi (= Scurtă istorie a Bisericilor ortodoxe contemporane)*, Sofia, 1964; A. Kontaşev, *Ocerki po istorii Russkoi ţerkvi*, vol. 2, Paris, 1959; Idem, *L'Eglise Orthodoxe Russe, organisation, situation, activité*, Moscou, 1958; H. Schaeder, *Moskau, das dritte Rom*, 2-e Auflage, Hamburg, 1957; Arhim. Ciprian Papadopoulos, *A short history of the Russian Church*, Alexandria, 1956; M. Spinka, *The Church im Soviet Russia*, New York, 1956; H. H. Schrey, *Die Generation der Entscheidung. Staat und Kirche im Europäischen Russland, 1918—1953*, München, 1955; Fr. Heyer, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine vom 1917 bis 1945*, Bonn, 1953, 259 p.; E. Benz, *Die Ostkirche und die russische Christenheit*, Tübingen, 1949; N. Zernov, *The Church of the Eastern Christians*, 1946; Idem, *The Russians and their Church*, 1945; traducere în limba neo-greacă, Atena, 1972; St. Evans, *Churches in the U.R.S.S.*, London, 1943; A. Klibanov, *Storia delle sette religiose in Russia degli anni 60 del XIX secolo al 1917*. A cura di V. Zeli, Firenze, 1980, XVIII — 664 p.

În limba română

Pr. prof. I. Pulpea (I. Rămureanu), *Bisericile Ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii ortodoxe ruse*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 1—2, p. 69—90; Idem, *Configuraţia actuală a creştinismului*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 3—4, p. 119—133; Pr. Chiril Pistrui, *Biserica Ortodoxă Rusă 1918—1958*, în «Mitropolia Ardealului», V (1960), nr. 1—2, p. 55—63; Pr. P. Statov, *Biserica ortodoxă rusă în U.R.S.S.*, în «Ortodoxia», II (1950), nr. 1, p. 56—87.

Pentru misiunile Bisericii ortodoxe ruse

Arhim. Spiridon, *Les missions en Sibérie*, Paris, 1968; A. Yannoulatos, *Les missions des Eglises d'Orient*, în «Encyclopaedia universalis», t. 11, Paris, 1968, p. 99—102; Nikita Struve, *Orthodox Mission. Past and present*, în «St. Vladimir's Seminary Quarterly», VII (1963), nr. 1, p. 39 ş. u.; Idem, *From the History of*

Orthodox Mission. Orthodoxy in China, în «Porefthendes», IV (1962), nr. 14, p. 26 ş. u.; G. Stökle, *Geschichte der Slavenmission*, în colecţia *Die Kirche in ihrer Geschichte*, Göttingen, 1961; J. Glazik, *Die Islammission der russisch-orthodoxen Kirchen*, Münster, 1959; Idem, *Die russisch-orthodoxe Heidenmission seit Peter der Grosse*, Münster, 1954; B. Bolshakoff, *The Foreign Missions of the Russian Orthodox Church*, London, 1943; Nadejda Gorodeizki, *The Missionary Expansion of the Russian Orthodox Church*, în «The International Review of Mission», London, oct. 1942; J. Belewzew, *Missionar und Hieratch auf den Inseln der Aleuten. Zum hundersten Todestag des Metropoliten Innokenti von Moskau und Kolomna*, în «Stimme der Orthodoxie», Juni 1979, nr. 6, p. 33—47; *Kanonisation des Metropoliten Innokenti von Moskau*, ibidem, 1978, nr. 1, p. 19, London oct. 1942; N. Behr, *Missions orthodoxes au Japon et en Perse*, în «Irénikon», VIII (1931); Idem, *Missionary Work of the Russian Church*, în «The Christian East», XI (London, 1930), nr. 1; K. S. Latourette, *A History of Christian Missions in China*, New-York, 1929.

În limba română

Antonie Plămădeală, Episcop-Vicar patriarhal, *Biserica slujitoare*, Bucureşti, 1972. Extras din «Studii teologice», XXIV (1972), nr. 5—8, p. 115—121; Misiunile Bisericii ruse; Episcop Antim Nica-Tîrgovişteanu, *Înfiinţarea episcopiei ortodoxe autonome din China*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXIV (1956), nr. 5, p. 431—1433; Idem, *Ortodoxia în Extremul Orient*, în «Ortodoxia» III (1951), nr. 1, p. 101—114; Pr. Liviu Stan, *Ortodoxia în diasporă*, în «Ortodoxia», XV (1963), nr. 1, p. 3—38; Pr. L. Pădureanu (Liviu Stan), *Creştinismul în China*, în «Mitropolia Olteniei» III (1961), nr. 1—4, p. 226—231; I. N. (Ion Negrescu), *Cu privire la introducerea Ortodoxiei în Japonia*, în «Ortodoxia» XII (1960), nr. 4, p. 657—661; V. Gh. Ispir, *Curs de îndrumări misionare*, Bucureşti, 1930, p. 321—330.

Pentru Biserica georgiană:

K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris, 1980, 552 p.; Mitropolitul Maximes de Sardes, *Biserica Georgiei*, în limba greacă, Atena, 1966; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London, 1932; M. Tamarati, *L'Eglise géorgienne*, Rome, 1910; Protos. Epifanie Norocel, *Istoricul Bisericii georgiene şi relaţiile ei cu Biserica românească*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XLIII (1967), nr. 9—10, p. 577—592; P. Constantinescu-Iaşi, *Din relaţiile culturale româno-gruzine*, în «Studii şi articole de istorie», II (1957), p. 5—32.

Biserica Ortodoxă Română *

Între Bisericile ortodoxe surori, Biserica Ortodoxă Română este cea mai mare după Biserica ortodoxă rusă.

În componenţa Bisericii Ortodoxe Române au intrat Bisericile ortodoxe ale celor trei ţări româneşti: Ţara Românească sau Muntenia, Moldova şi Transilvania.

Biserica Ţării Româneşti şi Biserica Moldovei au avut o istorie separată pînă la 3 decembrie 1864, cînd domnitorul Unirii celor două principate la 24 ianuarie 1859, Ioan Alexandru Cuza (1859—1866), a proclamat *Decretul organic pentru înfiinţarea unei autorităţi sinodale centrale în Biserica română*.

Bisericile româneşti ale celor două principate s-au aflat sub jurisdicţia canonică a Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol, Biserica Ţării Româneşti sau a Ungrovlahiei din mai 1359, iar Biserica Moldovei din 26 iulie 1401, pînă la 25 aprilie 1885, cînd Patriarhia Ecumenică a recunoscut Bisericii Ortodoxe Române *autocefalia*, devenind din Bi-

* Capitol redactat de Pr. Prof. I. Rămureanu.

serică fiică, Biserică soră, egală cu toate celelalte Biserici ortodoxe autocefale.

Biserica Ortodoxă a Transilvaniei a avut o istorie separată din secolul al X-lea pînă la 23 aprilie 1919, cînd, în urma unirii Transilvaniei, la 1 decembrie 1918, cu România, a intrat în sînul Bisericii Ortodoxe Române.

Între anii 1250 şi 1359, nevoile religioase ale clericilor şi credincioşilor români din Dobrogea, din răsăritul Ţării Româneşti şi sudul Moldovei au fost împlinite de mitropoliţii Vicinei, localitate situată pe Dunăre, în apropierea oraşului Isaccea, înainte de desfacerea marelui fluviu în cele trei braţe ale Dunării. Mitropolia Vicinei se afla sub dependenţa canonică a Patriarhiei Ecumenice de la 1204 pînă la 1359.

Întemeietorul Ţării Româneşti : Basarab I cel Mare (1310—1352), prin lupta victorioasă de la Posada din 9—12 noiembrie 1330 contra regelui Ungariei Carol Robert de Anjou (1308—1342), francez de origine, a reuşit să asigure independenţa politică a Ţării Româneşti, care a devenit un puternic stat în sud-estul Europei.

Cîştigarea independenţei politice a Ţării Româneşti impunea de la sine organizarea vieţii religioase a ţării, deoarece, urmînd rînduielilor politice şi religioase ale Evului mediu, conducătorul statului «trebuia să fie uns» de un mitropolit sau patriarh.

Desigur, Basarab I Întemeietorul va fi avut pe lîngă sine un mitropolit care să-l «ungă» ca voievod şi să satisfacă, de asemenea, cerinţele religioase ale credincioşilor, hirotonind preoţi, sfinţind bisericile şi organizînd viaţa monahală.

O ierarhie bisericească recunoscută de Patriarhia Ecumenică din Constantinopol, centrul spiritual al Ortodoxiei şi autoritatea supremă în rezolvarea treburilor bisericeşti în Răsăritul ortodox, n-a existat în Ţara Românească în timpul domnitorului Basarab I Întemeietorul.

Această lipsă a împlinit-o cu mult tact diplomatic şi după stăruinţe îndelungate fiul său, Nicolae-Alexandru Basarab (1352—1364), care a reuşit să obţină în mai 1359 aprobarea patriarhului ecumenic Kalist I (1350—1353 ; 1355—1363) şi a Sfîntului Sinod al Patriarhiei Ecumenice pentru mutarea ultimului mitropolit al Vicinei, Iachint, la Argeş, reşedinţa ţării, ca mitropolit al Ţării Româneşti, unde a păstorit între anii 1359—1372. Menţionăm că după ultimele cercetări (P. P. Panaitescu, C-tin C. Giurescu) reşedinţa mitropoliei Ungrovlahiei a fost la început la Cîmpulung, prima capitală a Ţării Româneşti, în biserica zisă a lui Negru Vodă, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, unde sînt înmormîntaţi primii domnitori : Basarab I Întemeietorul (1310—1352) şi fiul său Nicolae Alexandru Basarab (1352—1364). Mutarea mitropolitului Iachint de Vicina în capitala Ţării Româneşti s-a făcut şi cu «*părerea şi încuviinţarea împăratului*» Ioan al V-lea Paleologul (1341—1376 ; 1379—1391), fapt care reliefează interesul Imperiului bizantin, ameninţat de turci, faţă de tînărul stat de la nordul Dunării.

Depinzînd în mod canonic de Marea Biserică din Constantinopol, Biserica Ţării Româneşti a obţinut astfel *legitimitatea canonică*, titularii

ei participînd ca membri de drept la şedinţele sinodului patriarhal din capitala Imperiului bizantin.

În cadrul Patriarhiei Ecumenice, mitropolitul Ţării Româneşti sau al Ungrovlahiei s-a bucurat de la începutul secolului al XV-lea de o *prerogativă de întîietate, exercitînd unele atribuţii patriarhale* asupra românilor ortodocşi din Transilvania şi Ungaria, puşi sub jurisdicţia sa, după cum indică titulatura sa din 1401, fără îndoială mai veche, care este aceasta : *Prea Sfinţitul mitropolit al Ungrovlahiei (= al Ţării Româneşti), prea Cinstit şi Exarh al întregii Ungarii şi al Plaiurilor* — Ἱερώτατος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Οὐγγαρίας καὶ Πλαγινῶν. Prin termenul Πλαγίναι — plaiuri, se înţeleg plaiurile Transilvaniei.

O mărturie temeinică şi sigură referitoare la exercitarea drepturilor patriarhale de jurisdicţie de către mitropoliţii Ungrovlahiei sau ai Ţării Româneşti asupra românilor ortodocşi din Transilvania ne-o oferă patriarhul Ierusalimului Hrisant Nottara (1707—1731), patriarhul care, în lucrarea lui numită greceşte Συνταγμάτιον = *Culegere*, tipărită în greceşte la Tîrgovişte, în 1715, spune : «*Mitropolitul Transilvaniei, adică al Ardealului... stă în legătură cu mitropolitul Ungrovlahiei (al Ţării Româneşti) pe temeiul dreptului de patriarh sau exarh*» (Syntagmation..., Tîrgovişte, 1715, p. 67 ; I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografie românească veche* (1508—1816), t. 1, Bucureşti, 1903, p. 490—491.

Prestigiul şi rolul Bisericii ortodoxe a Ţării Româneşti sau a Ungrovlahiei au crescut şi mai mult la finele secolului al XIV-lea, datorită faptului că patriarhul ecumenic Filotei Kokkinos (1346—1376) şi Sf. Sinod al Patriarhiei Ecumenice au hotărît în mai 1371, prin actul de ridicare a episcopiei Haliciului (în Galiţia) la rangul de mitropolie şi a alegerii episcopului Antonie (1371—1391) ca mitropolit al Haliciului, ca acesta, neavînd episcopi hirotoniţi pentru cele patru episcopii ce i-au fost supuse, anume Helm, Tulzov, Premisl şi Vladimir-Wolhinsk, «*să meargă la Preasfinţitul mitropolit al Ungrovlahiei* (Ţării Româneşti) *pentru ca acolo, împreună cu acesta, să facă alegerile şi hirotoniile*» (*Documente privind istoria României* B. *Ţara Românească*, t. I, Bucureşti, 1966, p. 23).

Avînd în vedere importanţa şi prestigiul de care se bucura Biserica Ţării Româneşti, Patriarhia Ecumenică a acordat în 1382 titularului ei — era atunci mitropolit Antim Kritopol (1370—1370, la Severin ; 1381—1401, la Argeş) — titlul onorific de *locţiitor al Nicomidiei*, adică rangul al şaptelea în sînul mitropoliţilor dependenţi de Marea Biserică, apoi, în 1386, pe cel de *locţiitor al Ancirei* (azi Ankara, capitala Turciei), care-l situa pe treapta a patra după patriarhul ecumenic de Constantinopol.

În august 1370, a luat fiinţă în vestul Ţării Româneşti, adică în Oltenia, *a doua mitropolie* cu reşedinţa la Severin, prin hirotonirea ca mitropolit a dicheofilaxului Daniil Kritopol, trimisul voievodului Vladislav-Vlaicu (1364—1377) la Patriarhia Ecumenică, de către patriarhul ecumenic Filotei Kokkinos. La hirotonie, potrivit rînduielii monahale,

el a primit numele de Antim şi a păstorit între 1370—1381 ca «mitropolit al unei părţi din Ungrovlahia (Ţara Românească), adică a unei jumătăţi».

Din actul sinodal al Patriarhiei Ecumenice din septembrie 1369 aflăm că «*poporul acelei ţări a ajuns să fie mult, ba aproape de nenumărat,* astfel încît nu este de ajuns un singur arhiereu la atît de mare popor ca să-i poată cerceta duhovniceşte şi să-i înveţe cele de folos şi mîntuitoare sufletului» (*Documente privind Istoria României.* B. *Ţara Românească* (1247—1400), de P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, t. I, Bucureşti, 1966, p. 25—27 şi doc. nr. 19 din august 1372).

Înfiinţarea celei de a doua mitropolii a Ţării Româneşti, în afară de semnificaţia ei religioasă, a însemnat în acelaşi timp o măsură de apărare a întregii Ortodoxii faţă de insistenta propagandă romano-catolică în sud-estul Europei, şi mai ales în ţările române.

Amintim că sub voievodul Radu I (1377—1385) al Ţării Româneşti s-a întemeiat, cel mai tîrziu în 1380, *Episcopia catolică de Severin*, iar în mai 1381 *Episcopia catolică de Argeş*, care era sufragană arhiepiscopiei catolice din Kalocsa (Ungaria).

Existenţa mitropoliei de Severin a încetat după 1405.

Moldova, care exista ca stat independent din 1359, s-a orientat, de asemenea, pentru trebuinţele ei religioase către Patriarhia Ecumenică de Constantinopol. În timpul voievodului Petru Muşat (1375—1391) moldovenii au început tratative, înainte de 1386, cu Patriarhia Ecumenică, în timpul patriarhului ecumenic Nil (1379—1388), pentru înfiinţarea mitropoliei Moldovei sub jurisdicţia canonică a patriarhiei de Constantinopol.

Au fost trimişi succesiv în Moldova de către Patriarhia Ecumenică ierarhii greci Teodosie şi Ieremia, dar moldovenii i-au respins, voind un ierarh de origine română.

Pentru împăcarea dintre Biserica Moldovei şi Patriarhia Ecumenică, patriarhul ecumenic Matei I (1397—1410) a trimis în delegaţie în 1401 în Moldova pe Grigorie Ţamblac, ucenicul patriarhului Eftimie de Tîrnovo (1375—1393 ; † 1400), mai tîrziu între 1415—1419, mitropolitul Kievului, însoţit de diaconul Manuil Arhon.

În urma celor constatate în Moldova de delegaţia Patriarhiei de Constantinopol, patriarhul ecumenic Matei I şi Sinodul său patriarhal, prin gramata din 26 iulie 1401, trimisă domnitorului Moldovei Alexandru cel Bun (1400—1432), au recunoscut pe Iosif Muşat român de origine, rudă cu domnitorii din familia Muşatinilor, ca mitropolit al Bisericii Moldovei (1401—1408), cu reşedinţa în capitala ţării, la Suceava, hirotonit înainte de 1386 de mitropolitul Antonie al Haliciului (1371—1391). Recunoaşterea mitropoliei Moldovei în 1401 s-a confirmat implicit şi de împăratul bizantin Manuil al II-lea Paleologul (1391—1425), care avea în perspectivă ajutorul politic şi militar al Moldovei împotriva turcilor. Mitropolia Moldovei avea sub dependenţa ei două episcopii : una la Rădăuţi şi a doua la Roman, întemeiată de Alexandru cel Bun. Mult mai tîrziu, de la 15 decembrie 1598, a luat fiinţă, în timpul primei domnii a lui Ieremia Movilă (1595—1600 ; 1600—1606), episcopia Huşilor, primul ei titular fiind episcopul Ioan (1598—1605).

Mitropolitul Bisericii Moldovei purta în plus titlul, ca şi mitropolitul Ţării Româneşti, de *«prea cinstit şi exarh al Plaiurilor»*, adică avea dreptul să păstorească peste unele ţinuturi care, în cursul istoriei, au depins din punct de vedere politic de Moldova, ca cetatea şi domeniul Ciceiului, în comitatul Dăbîca, şi domeniul şi Cetatea de Baltă, în comitatul Tîrnavei.

Biserica Moldovei a participat la sinodul unionist de la Ferrara-Florenţa din 1438—1439.

Domnitorii Moldovei Ilieş şi Ştefan (1435—1442) au trimis o delegaţie compusă din mitropolitul Damian al Moldovei, locţiitor al Sevastei, grec de neam, numit în 1437 de Patriarhia Ecumenică, însoţit de vicarul său, protopopul Constantin şi un delegat mirean, logofătul Neagoe, probabil locţiitorul episcopiei Romanului. Mitropolitul Damian al Moldovei a semnat actul de unire de la Florenţa din 6 iulie 1439, dar mai tîrziu, în 1452, s-a alăturat antiunioniştilor din Bizanţ, renunţînd la unirea cu latinii.

Avînd în vedere prestigiul de care se bucurau Ţara Românească şi Moldova ca state independente în sud-estul Europei, au fost invitate şi ele de Patriarhia Ecumenică şi de împăratul Manuil al II-lea Paleologul (1391—1425) să participe la sinodul de la Constanţa (1414—1418), oraş situat în sudul Germaniei, în vederea unirii dintre greci şi latini, sperînd ca în urma acesteia să primească ajutoare din Apus pentru a stăvili pericolul otoman.

Astfel, în februarie 1418, a sosit la Constanţa o delegaţie compusă din 19 mitropoliţi răsăriteni, între ei şi Grigorie Ţamblac, ucenicul patriarhului Eftimie de Tîrnovo (1375—1393 ; † 1400), mai tîrziu mitropolit al Kievului (între 1415—1419), din laici din Constantinopol şi din reprezentanţii laici ai Ţării Româneşti — fiind domn Mircea cel Mare (1396—1418) — şi ai Moldovei, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun (1400—1432), două personalităţi înzestrate cu echilibru şi mult tact diplomatic.

Sinodul de la Constanţa, socotit al XVI-lea Conciliu ecumenic de Biserica romano-catolică, a fost mai mult «un congres european», al căpeteniilor eclesiastice şi bisericeşti din Apus şi are meritul de a fi pus capăt marii schisme papale (1377—1417), urmînd ca problema unirii Bisericilor să fie discutată într-un alt sinod, în viitor.

Prezenţa muntenilor şi a moldovenilor la sinodul «Conciliarist» de la Constanţa este prima participare a românilor la un congres internaţional sau intercreştin.

Transilvania a avut, de asemenea, mitropoliţii şi episcopii ei, începînd din secolul al X-lea.

O inscripţie descoperită în 1978, pe al doilea strat de pictură în ordinea vechimii pe zidul bisericii mînăstirii Rîmeţ, jud. Alba, consemnează în 1377 numele arhiepiscopului *Ghelasie*, primul ierarh român cunoscut în Transilvania, fapt care adevereşte în mod evident existenţa unei vieţi bisericeşti ortodoxe bine organizate în această provincie la sfîrşitul secolului al XIV-lea.

Din puţinele acte referitoare la mînăstirea Sf. Arhanghel Mihail din Peri, declarată la 13 august 1391 *stavropighie* de patriarhul ecumenic Antonie al IV-lea (1389—1390 ; 1391—1397), depinzînd adică direct de patriarh, reiese că pe la 1391 existau în Transilvania «alţi ierarhi» (arhierei locali), iar la 14 mai 1394 era amintit un «arhiepiscop» ortodox al Transilvaniei.

Înainte de 1456, în Transilvania păstorea episcopul ortodox *Ioan din Kaffa Krimeei*, avînd reşedinţa în oraşul Hunedoara, fiind înlăturat de inchizitorul papal Ioan Capistan.

Dintr-un document dat la 20 martie 1479 de regele Ungariei de origine română Matei Corvin (1458—1490), aflăm că peste românii ortodocşi din Maramureş şi Transilvania păstorea mitropolitul ortodox *Ioanichie*, originar din Belgradul Serbiei.

La finele secolului al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, sediul mitropoliei Transilvaniei s-a stabilit pentru şapte decenii în satul românesc Feleac, lîngă Cluj-Napoca, primul mitropolit fiind *Daniil* (Mircea Păcuariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Bucureşti, 1980, p. 71—91).

Din 1579, reşedinţa mitropoliei Transilvaniei s-a stabilit la Alba Iulia, primul mitropolit despre care avem ştiri sigure fiind *Ghenadie* (1579—1585). Cu ajutorul lui Mihai Viteazul (1593—1601), domnitorul unirii celor trei ţări române în 1600, s-a ridicat în 1597 o biserică şi o clădire mînăstirească la Alba Iulia, lîngă zidurile cetăţii, care a servit drept catedrală şi reşedinţă mitropolitană pentru românii ortodocşi pînă la 1761, cînd locul ei l-a ocupat *episcopia unită*, dependentă de arhiepiscopia romano-catolică de Esztergom, sub conducerea fostului mitropolit ortodox Atanasie Anghel (1701—1713).

În jurul anului 1714, fosta catedrală şi reşedinţa mitropolitană, ctitorii ale lui Mihai Viteazul, au fost dărîmate din temelie din ordinul Curţii din Viena, iar sediul episcopiei unite a fost mutat, la 4 octombrie 1716, la Făgăraş, iar la 31 august 1737, la Blaj, în timpul episcopului Inochentie Micu-Clain (1730—1751).

Pentru reorganizarea Bisericii din Ţara Românească domnitorul Radu cel Mare (1495—1508) a chemat în 1503, cu învoirea Porţii, pe fostul patriarh ecumenic Nifon al II-lea (1476—1488 ; 1497—1498 ; 1502 ; † 11 august 1508), care a păstorit mitropolia Ungrovlahiei între 1503—1505. În soborul convocat în 1503, s-a hotărît principial crearea a două noi episcopii : a Rîmnicului — în locul fostei mitropolii a Severinului, de aci titulatura ei de *«episcopia Rîmnicului Noului Severin»*, şi a *Buzăului*. Ele n-au funcţionat imediat.

Patriarhul Nifon a hirotonit pentru ele doi episcopi, cărora le-a dat «eparhie hotărîtă, care cît va birui». Organizarea lor canonică s-a făcut mult mai tîrziu, în ultimii ani de domnie ai lui Neagoe Basarab (1512—1521).

Reşedinţa mitropoliei Ţării Româneşti a fost la început, după ultimele cercetări (C-tin Giurescu, P. P. Panaitescu), la *Cîmpulung*, în biserica zisă a lui *Negru Vodă*, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, unde sînt înmormîntaţi primii domnitori ai ţării, Basarab I Întemeieto-

rul (1310—1352) şi fiul său Nicolae Alexandru Basarab (1352—1364). Sub domnitorul Vladislav-Vlaicu (1364—1377) o aflăm la Curtea de Argeş, unde a rămas pînă la 1517.

La 17 august 1517, cu ocazia sfinţirii bisericii Curtea de Argeş, ctitoria lui Neagoe Basarab (1512—1521), ea a fost mutată definitiv la Tîrgovişte, unde se afla atunci capitala Ţării Româneşti, în biserica începută de Radu cel Mare (1495—1508) şi terminată de domnitorul Neagoe Basarab, unde a funcţionat pînă la 1668.

În 1658, s-a sfinţit frumoasa biserică din Bucureşti : *Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena,* începută de domnitorul Constantin Şerban Basarab (1654—1658) şi terminată de urmaşii săi, care, din *1668*, a devenit reşedinţă mitropolitană, iar mai tîrziu, din 1925, *reşedinţa Patriarhiei Române*, unde se află pînă azi.

Mitropolia Moldovei a avut reşedinţa la început la Rădăuţi, avînd drept catedrală mitropolitană biserica cu hramul Sfîntul Nicolae, ctitoria lui Bogdan I (1359—1365), apoi, în timpul lui Petru Muşat (1374—1391), la Suceava, unde se afla capitala ţării.

Prin hrisovul domnitorului Antonie Ruset (1675—1678) din *29 martie 1677*, reşedinţa mitropoliei Moldovei s-a mutat definitiv la Iaşi, capitala Moldovei din timpul celei de a doua domnii a lui Alexandru Lăpuşneanu (1552—1561 ; 1564—1568).

O altă mitropolie a fost aceea a *Proilaviei* sau *Proilavului* (= a Brăilei), denumire formată din numele grecesc al oraşului Brăila, Προϊλάβιον care a luat fiinţă la sfîrşitul secolului al XV-lea.

În componenţa ei au intrat din 1417 raialele (cuvînt turcesc = popor de adunătură) din Ţara Românească, Giurgiu şi Turnu Măgurele, iar din 1542 Brăila, apoi raialele din Moldova (Chilia şi Cetatea Albă, din 1484, Bugeacul cu Tighina, numită de turci, Bender, adică regiunea sudică dintre Prut şi Nistru din 1538, şi din 1713 Hotinul.

Din toate aceste raiale, care făceau parte din Imperiul turc s-a format o unitate bisericească aparte, numită *mitropolia Proilaviei* (= a *Brăilei),* sub jurisdicţia directă a Patriarhiei Ecumenice, care s-a menţinut pînă la pacea de la Adrianopol din 2/14 septembrie 1829, cînd toate cetăţile din stînga Dunării cu ţinuturile înconjurătoare au fost restituite Ţării Româneşti.

Bisericile din raialele Turnu şi Giurgiu au fost alipite mitropoliei Ungrovlahiei, iar cele din raiaua Brăila, episcopiei Buzăului.

Menţionăm că, între 1672—1679, a funcţionat episcopia efemeră a *Strehaiei*, judeţul Mehedinţi.

În 1793, a luat fiinţă episcopia Argeşului, ca sufragană a mitropoliei Ungrovlahiei, primul ei ierarh fiind Iosif al Argeşului (1793—1820), român de origine, un mare cărturar şi patriot din trecutul Bisericii noastre.

Pentru a cinsti în chip deosebit rolul şi importanţa mitropoliei Ţării Româneşti, cea mai mare mitropolie din cuprinsul Patriarhiei Ecumenice, patriarhul ecumenic Sofronie al II-lea (1774—1780) a ridicat, la 10 octombrie 1776, scaunul mitropoliei Ţării Româneşti la treapta de locţiitor al scaunului de *Cezareea Capadociei*, cel dintîi scaun dintre

mitropoliile Patriarhiei de Constantinopol, titlu care conferea mitropolitului Ţării dreptul de a ocupa locul al doilea după patriarhul ecumenic, pe care l-a păstrat pînă la 25 aprilie 1885, cînd patriarhul ecumenic Ioachim al IV-lea (1884—1886) şi Sinodul său patriarhal au recunoscut autocefalia Bisericii Ortodoxe Române.

În secolele XVII—XIX Biserica Ţării Româneşti şi a Moldovei au cunoscut o mare înflorire datorită conducerii înţelepte a unor ierarhi cu alese calităţi.

Dintre mitropoliţii Ungrovlahiei, un loc deosebit îl ocupă *Antim Ivireanul* († 1716), personalitate de prim rang a epocii lui Constantin Brîncoveanu (1688—1714), una din figurile luminoase din trecutul Bisericii şi patriei noastre. El a fost tipograf renumit al cărţilor de cult în limbile slavă, română, greacă, arabă şi georgiană (iviră), predicator talentat, păstor ales de suflete, ctitor de biserici, sprijinitor al Ortodoxiei, ajutător al românilor din Transilvania.

Din numeroasele lui lucrări, locul de frunte îl ocupă predicile sale, numite *«Didahii»*, operă oratorică originală de mare valoare pentru zidirea duhovnicească a credincioşilor, care este în acelaşi timp un monument de seamă al limbii române, fiind pline de multiple nuanţe şi de figuri de stil remarcabile. Ele îl aşază pe mitropolitul Antim Ivireanul alături de marii oratori ai epocii sale din Franţa, deşi nu au fost rostite într-o limbă de circulaţie europeană.

Lui îi revine meritul deosebit de a fi introdus definitiv limba română în slujba bisericească. El este creatorul limbii liturgice de mare frumuseţe, care se foloseşte pînă astăzi în Biserica noastră.

Grigorie al IV-lea Dascălul (1823—1834) este de asemenea una dintre figurile cele mai reprezentative ale ierarhiei bisericeşti în Ţara Românească. El are o contribuţie importantă la traducerea unor scrisori duhovniceşti ale Sfinţilor Părinţi.

S-a impus prin respectarea pravilei călugăreşti în duhul tradiţiei lui Paisie Velicicovschi († 1794) de la mînăstirea Neamţ.

A fost, în acelaşi timp, un mare păstor de suflete, îngrijind îndeosebi de buna pregătire a preoţilor. S-a remarcat şi ca bun gospodar, punînd rînduială în administrarea bunurilor mitropoliei Ungrovlahiei şi a averilor mînăstirilor închinate, luînd măsuri pentru curmarea numeroaselor abuzuri ale călugărilor greci.

În Moldova, merite deosebite pentru promovarea teologiei şi culturii româneşti au mitropoliţii Varlaam şi Dosoftei. Ei sînt creatorii limbii literare române şi apărătorii Ortodoxiei.

Mitropolitul Varlaam (1632—1653 ; † 1657) a publicat la Iaşi în 1643, în timpul domnitorului Vasile Lupu (1634—1653), *Cartea românească de învăţătură la dumenicele preste an şi la praznice împărăteşti şi la Svănţi mari* sau *Cazania*, cea dintîi carte tipărită în Moldova, care a avut o contribuţie de seamă la formarea limbii române, fiind răspîndită pretutindeni printre români. A tipărit apoi : *Şapte Taine ale Bisericii*, 1644 ; *Răspuns la Catehismul calvinesc*, 1644 sau 1645.

Mitropolitul Dosoftei (1671—1674 ; 1675—1686) este creatorul poeziei culte româneşti. El a publicat în 1673, la Uniev, în Polonia, *Psalti-*

rea în versuri, 150 de Psalmi versificaţi, prima lucrare poetică de mari proporţii în limba română.

În 1682 publică la Iaşi : *Viaţa şi petrecerea Sfinţilor*, în 4 volume, mult citită în trecut de strămoşii noştri.

Mitropolitul *Veniamin Costachi* (1803—1808 ; 1812—1846) s-a impus în viaţa bisericească şi culturală a Moldovei prin mulţimea cărţilor traduse şi tipărite de el, sau alcătuite de alţii, de cuprins foarte variat, şi tipărite cu cheltuiala sa.

El a tradus şi publicat în româneşte numeroase lucrări din Sfinţii Părinţi şi din scriitorii postpatristici, unele lucrări teologice traduse din limbile slavă şi rusă, şi aproape toate cărţile de cult (peste 70 de volume).

Pentru ridicarea nivelului teologic şi cultural al viitorilor preoţi a înfiinţat în 1803 Seminarul teologic de la Socola, lîngă Iaşi.

Veniamin Costachi a fost pe drept cel mai mare şi renumit mitropolit din istoria Moldovei.

În Moldova s-a remarcat, prin activitatea sa, călugărul *Paisie Velicicovschi* († 1794), care este reorganizatorul şi îndrumătorul monahismului din mînăstirile Dragomirna, Neamţu şi Secu. Curentul paisian s-a extins apoi şi la alte mînăstiri din Ţara Românească. Unirea Principatelor Române, Ţara Românească, Muntenia şi Moldova, la 24 ianuarie 1859, sub domnitorul Alexandru Ioan Cuza (1859—1866) a produs importante schimbări şi în viaţa bisericească.

În urma unirii politice a celor două Principate, a urmat în chip necesar unirea celor două Biserici ortodoxe, a Ţării Româneşti şi a Moldovei într-o singură unitate, *Biserica Ortodoxă Română*. În urma unirii Principatelor Române, la 17 noiembrie 1864 s-a înfiinţat episcopia Dunării de Jos cu sediul la Ismail ca sufragană a mitropoliei Moldovei, primul ei episcop fiind Melchisedec Ştefănescu (1864—1879), cel mai învăţat ierarh al Bisericii Ortdooxe Române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În acelaşi timp, domnitorul Alexandru Ioan Cuza şi mitropoliţii celor două Principate unite au stăruit pentru *recunoaşterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*.

Prin *Decretul organic pentru înfiinţarea unei autorităţi sinodale centrale pentru afacerile religiei române*, promulgat la 3 decembrie 1864 de domnitorul Alexandru Ioan Cuza, se stipulau la articolul 1 referitor la *autocefalie*, următoarele :

«Biserica Ortodoxă Română este şi rămîne independentă de orice autoritate bisericească streină în tot ceea ce priveşte organizaţia şi disciplina». Articolul al 2-lea prevedea crearea *«unui singur Sinod general»* pentru întreaga Biserică Română, iar articolul 3 prescria : *«Sinodul general al Bisericii Române păstrează unitatea dogmatică a sfintei credinţe ortodoxe române cu Marea Biserică de Răsărit prin coînţelegere cu Biserica Ecumenică din Constantinopol»*.

Este pentru prima dată în istoria Bisericii Ortodoxe Române şi a Statului român cînd o lege prevede în mod oficial *autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*.

În încercarea de a obţine recunoaşterea autocefaliei, Biserica Ortodoxă Română şi domnitorul Alexandru Ioan Cuza au întîmpinat însă

opoziţia dîrză a patriarhului ecumenic Sofronie al III-lea (1863—1866) şi a cercurilor patriarhale din Constantinopol, supărate îndeosebi pentru faptul că, la 13/26 decembrie 1863, Camera Deputaţilor a votat şi aprobat *Legea pentru secularizarea averilor mănăstirilor închinate Locurilor Sfinte.*

După abdicarea silită a domnitorului Alexandru Ioan Cuza la 11 februarie 1866, prevederile referitoare la *autocefalia Bisericii Ortodoxe Române* din *Decretul organic* publicat la 3 decembrie 1864 au trecut în *Constituţia Statului Român,* promulgată la 30 iunie 1866, care prescria la art. 21, următoarele :

«Biserica Ortodoxă Română este şi rămîne neatîrnată de orice chiriarhie streină, păstrîndu-se însă unitatea cu Biserica Ecumenică a Răsăritului în privinţa dogmelor».

Abia după 20 de ani însă, în urma unor intervenţii repetate, făcute de Biserica Ortodoxă Română, mai ales după ce România a devenit stat independent, la 9 mai 1877, Patriarhia Ecumenică a recunoscut, la 25 aprilie 1885, autocefalia Bisericii Române — fiind mitropolit primat Calinic Miclescu (1875—1886) — prin tomosul acordat ei de către patriarhul ecumenic Ioakim al IV-lea (1884—1886) şi de Sinodul patriarhal.

Cu trei ani înainte de recunoaşterea oficială a autocefaliei, pentru a sublinia că Biserica Ortodoxă Română *se consideră autocefală,* membrii Sfîntului Sinod Român au sfinţit la 25 martie 1882, în Joia cea Mare a Sfintelor Paşti, în catedrala mitropoliei din Bucureşti, Sfîntul şi Marele Mir, fără a mai cere în prealabil încuviinţarea Patriarhiei Ecumenice.

Faptul acesta a indispus pe patriarhul ecumenic Ioakim al III-lea (1878—1884), care trimite, la 10 iulie 1882 membrilor sinodali ai Bisericii Române o scrisoare patriarhală — semnată de cei 11 arhierei ai Patriarhiei Ecumenice — plină de mustrări şi ameninţări.

Din încredinţarea Sfîntului Sinod român, învăţatul episcop Melchisedec al Romanului (1879—1892) a întocmit un raport de răspuns la scrisoarea patriarhului ecumenic, în care el avu ocazia să-şi arate tot talentul şi toată erudiţia sa ca teoloog şi istoric, răspunsul fiind socotit «o capodoperă a genului». Sfîntul Sinod român a aprobat, în şedinţa din 23 noiembrie 1882, raportul, care a devenit *«Act sinodal care cuprinde autocefalia Bisericii Ortodoxe Române şi relaţiile ei cu Patriarhia de Constantinopol»,* fiind trimis în februarie 1883 Patriarhiei Ecumenice la Constantinopol. După ce combate punct cu punct acuzaţiile nedrepte ale patriarhului Ioachim al III-lea, Actul Sinodal subliniază că, după canoanele Bisericii ortodoxe, sfinţirea Marelui Mir o poate săvîrşi orice episcop.

«A căuta Mirul pe la Bisericile altor ţări, înseamnă a nu avea conştiinţa şi încrederea că Duhul Sfînt se pogoară de la Dumnezeu... Aşa dar, şi Biserica noastră crede că Duhul Sfînt se pogoară asupra ei precum şi asupra celorlalte Biserici, şi ea-l caută şi-l cere de sus, de la Părintele luminilor şi dătătorul a tot darul desăvîrşit...».

Apoi Actul sinodal conchide astfel : «*Pe temeiul istoriei noastre române, pe temeiul legislaţiei noastre moderne, pe temeiul demnităţii Statului Român şi al demnităţii naţiunii române, Sfîntul Sinod român declară sus şi tare că Biserica Ortodoxă Română a fost şi este autocefală în tot cuprinsul teritoriului României şi nici o autoritate bisericească streină nu are drept a ne impune ceva...*».

«Declarăm totodată că noi, apărînd autocefalia Bisericii noastre de orice presiune din afară, nu voim a ne despărţi de întregimea Bisericii ortodoxe. Noi păstrăm aceleaşi doctrine bisericeşti, aceeaşi disciplină, acelaşi cult divin, pe care le-am moştenit de la părinţii noştri, şi care sînt comune Bisericii ortodoxe din toate ţările» (Arhiva Sf. Sinod, Dosar nr. 75, f. 410—420 (original) ; «Biserica Ortodoxă Română», VI (1882), nr. 12, decembrie, p. 738—757).

În Tomos-ul de recunoaştere a autocefaliei din 25 aprilie 1885, patriarhul ecumenic Ioachim al IV-lea, după ce ia în considerare argumentele Bisericii Ortodoxe Române, confirmă autocefalia ei în termenii următori :

«Aşa dar, după ce am deliberat cu Sfîntul Sinod cel de pe lîngă noi al Prea iubiţilor noştri fraţi în Sfîntul Duh şi coliturghisitori, *declarăm că Biserica ortodoxă din România să fie şi să se zică şi să se recunoască de către toţi neatîrnată şi autocefală, administrîndu-se de propriul şi Sfîntul său Sinod*, avînd de Preşedinte pe Înalt Prea Sfîntul şi Prea Cinstitul Mitropolit al Ungrovlahiei şi exarh al României, cel după vremi, nerecunoscînd în propria sa administraţiune internă nici o altă autoritate bisericească, fără numai pe Capul Bisericii ortodoxe... pe Mîntuitorul Dumnezeu-omul...» (Arhiva Sf. Sinod, Dosar nr. 78, f. 22—24 ; *Acte privitoare la autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti 1885, p. 17—23 ; «Bis. Ort. Rom.», IX (1885), p. 344—354).

Biserica ortodoxă din Transilvania a depins pînă la 1701 de Biserica Ţării Româneşti, cînd mitropolia Transilvaniei cu sediul la Alba Iulia a fost desfiinţată de Curtea habsburgică din Viena, în urma înfiinţării Bisericii române unite cu Roma. Între 1701 şi 1761, românii ortodocşi din Transilvania au rămas fără conducători bisericeşti. În urma unor numeroase proteste şi intervenţii Curtea din Viena a permis între 1761 şi 1796 unui număr de patru episcopi sîrbi, aflaţi sub jurisdicţia mitropoliei sîrbe de Karlovit, să păstorească peste românii ortodocşi din Transilvania, avînd reşedinţa la Sibiu. Apoi datorită catolicismului asupritor, Curtea din Viena a lăsat scaunul episcopal al Sibiului vacant pentru 15 ani (1796—1810).

Abia la 1810, românii ortodocşi din Transilvania au putut să-şi aleagă un episcop român în persoana lui Vasile Moga (1810—1845), cu sediul la Sibiu. Din decembrie 1829, după numeroase plîngeri şi intervenţii, a fost ales la Arad primul episcop român. La 6 iulie 1865, s-a aprobat înfiinţarea episcopiei ortodoxe române a Caransebeşului, ca episcopie sufragană a mitropoliei ortodoxe a Transilvaniei.

Marele mitropolit Andrei Şaguna (1848—1873) a reuşit, după eforturi îndelungate, să reînfiinţeze, la 24 decembrie 1864, fosta mitropolie a Transilvaniei, acum cu reşedinţa la Sibiu, pe care a scos-o de sub

jurisdicţia mitropoliei sîrbe de Karloviţ, declarînd-o Biserică autonomă. Mitropolia ortodoxă a Transilvaniei cu cele două episcopii sufragane : Arad şi Caransebeş va continua să funcţioneze pînă la 23 aprilie 1919, cînd va intra în componenţa Bisericii Ortodoxe Române.

La 26 noiembrie 1853, episcopia greco-catolică a Blajului devine mitropolie unită, avînd două episcopii sufragane : Gherla şi Lugoj, create din 1853 prin bula papală : *Ad apostolicum ministerium*, promulgată de papa Pius al IX-lea (1846—1878).

Astfel au continuat să coexiste în Transilvania două Biserici române : ortodoxă şi unită, cu un cler învrăjbit de un confesionalism mărunt, deşi poporul nu voia să ştie de aceste dezbinări.

Pentru românii din Bucovina, cotropită de Imperiul austriac încă din 1775, s-a înfiinţat la 23 ianuarie 1873, *mitropolia Bucovinei* cu sediul la Cernăuţi, avînd sub dependenţa ei depărtatele episcopii din Zaro şi Cattaro, în Dalmaţia, precum şi coloniile ortodoxe din Triest şi Viena, potrivit spiritului de dezbinare al Austriei.

După unirea Bucovinei la 15/28 noiembrie 1918 cu vechea Românie, mitropolia Bucovinei a intrat în 1918 în componenţa Bisericii Ortodoxe Române, iar episcopiile din Zaro şi Cattaro din Dalmaţia, în componenţa Bisericii ortodoxe sîrbe.

După reîntregirea României în 1918, a urmat unificarea organizatorică a Bisericii Ortodoxe Române, care, avînd în vedere că românii din toate provinciile vorbesc aceeaşi limbă şi au aceeaşi credinţă şi tradiţii religioase, s-a realizat uşor.

La 23 aprilie 1919, mitropolia Transilvaniei cu episcopiile ei sufragane a intrat în componenţa Bisericii Ortodoxe Române.

La 1 ianuarie 1920, a fost ales ca mitropolit primat Miron Cristea, mai înainte episcop de Caransebeş (1910—1919), care are merite deosebite în realizarea unificării organizatorice a Bisericii Ortodoxe Române, devenită acum a doua mare Biserică ortodoxă după Biserica ortodoxă rusă. Lucrările de unificare bisericească începute în 1920 s-au încheiat la 6 mai 1925, cînd s-a proclamat *Legea şi Statutul de organizare a Bisericii Ortodoxe Române*.

Evenimentul cel mai de seamă din istoria Bisericii Ortodoxe Române în secolul al XX-lea, care a sporit prestigiul ei în sînul Ortodoxiei este, fără îndoială, *ridicarea ei la rangul de Patriarhie prin tomos-ul din 30 iulie 1925, cu nr. 1579*, acordat de patriarhul ecumenic Vasile al III-lea (1925—1929) şi de Sfîntul Sinod al Patriarhiei de Constantinopol.

Primul patriarh român a fost Miron Cristea, investit la 1 noiembrie 1925 († 6 martie 1939). După el au păstorit următorii : Nicodim Munteanu (5 iulie 1939 — † 27 februarie 1948), Justinian Marina (6 iunie 1948 — † 26 martie 1977), Iustin Moisescu (19 iunie 1977 — † 31 august 1986) şi Teoctist Arăpaşu (16 noiembrie 1986).

După ridicarea Bisericii Ortodoxe Române la demnitatea de patriarhie la 30 iulie 1925, evenimentul istoric cel mai de seamă din viaţa ei este întoarcerea, la iniţiativa şi prin participarea activă a autorităţilor de stat, la 21 octombrie 1948 a românilor din Transilvania uniţi cu Roma, la 1698—1701, în sînul Bisericii Ortodoxe Române căreia au

aparţinut. Ei au acceptat — în majoritate covîrşitoare, clerici şi laici — această întoarcere acasă ; o parte infimă însă — prelaţi, preoţi şi laici —, rămînînd în continuare rupţi de Biserica-Mamă pînă după Revoluţia din 1989, s-au reorganizat şi şi-au reafirmat ataşamentul la unirea cu Scaunul Romei, constituindu-se din nou în Biserică română unită în Transilvania.

Un alt eveniment de seamă din viaţa Bisericii Ortodoxe Române este generalizarea cultului Sfinţilor ale căror moaşte se află de secole în ţara noastră şi canonizarea unor sfinţi români.

A fost generalizat cultul sfinţilor : Sfînta Cuvioasă Paraschiva, sărbătorită la 14 octombrie ; Sfînta Muceniţă Filofteia, la 7 decembrie ; Sfîntul Dimitrie cel Nou (Basarabov), la 27 octombrie ; Sfîntul Nicodim de la Tismana, la 26 decembrie ; Sfîntul Ioan Valahul, la 12 mai.

Au fost proclamaţi şi canonizaţi ca sfinţi : Calinic de la Cernica, sărbătorit la 11 aprilie ; Sfinţii Ierarhi Ilie Iorest şi Sava Brancovici, la 24 aprilie ; Sfîntul Ierarh Visarion Sarai, Cuviosul Sofronie de la Cioara şi Sf. Oprea Miclăuş, la 24 octombrie ; Sfîntul Ierarh Iosif de la Partoş, la 15 septembrie. Canonizarea solemnă s-a făcut în zilele de 10—23 octombrie 1955, iar a Sfîntului Iosif de la Partoş, la 6 octombrie 1956.

Începînd din 1920, în afară de mitropoliile şi episcopiile existente, s-au înfiinţat în Biserica Ortodoxă Română noi episcopii, arhiepiscopii, mitropolii, după cum urmează : episcopia *Oradiei*, la 30 august 1920 ; episcopia *Armatei*, în 1921 ; episcopia *Vadului, Feleacului şi Clujului*, la 18 iulie 1921, ridicată la rangul de arhiepiscopie la 11 iunie 1973 ; episcopia de *Tomis-Constanţa*, în 1923, contopită cu episcopia *Dunării de Jos* în 1950, cu sediul la Galaţi, ridicată la 16 octombrie 1975 la rangul de arhiepiscopie sub titlul : *«Arhiepiscopia Tomisului şi a Dunării de Jos» ;* arhiepiscopia *Chişinăului*, în 1918, care în 1927 a fost ridicată la rangul de mitropolie ; episcopiile de *Cetatea Albă-Ismail* şi *Hotin*, înfiinţate la 10 martie 1923 ; episcopia *Maramureşului*, cu sediul la Sighet, la 17 iunie 1937, care a durat pînă la 18 septembrie 1948 ; episcopia *Timişoarei*, înfiinţată la 7 noiembrie 1939, ridicată la rangul de arhiepiscopie la 24 aprilie 1947, apoi mitropolie la 3 iulie 1947 ; mitropolia *Craiovei*, cu reşedinţa la Craiova, înfiinţată la 1 noiembrie 1939 ; episcopia de *Alba-Iulia* înfiinţată la 16 octombrie 1975.

În ultimii 2 ani s-au mai înfiinţat următoarele eparhii : *Arhiepiscopia Tomisului*, cu sediul la Constanţa ; *Arhiepiscopia Tîrgoviştei*, cu sediul la Tîrgovişte ; *Arhiepiscopia Sucevei*, cu sediul în Suceava ; *episcopia Argeşului*, cu sediul în Curtea de Argeş ; *episcopia Galaţiului*, cu sediul în Galaţi ; *episcopia Sătmarului*, cu sediul în Baia Mare.

Pentru românii emigraţi de peste hotare, s-au creat *două arhiepiscopii*. Astfel, pentru românii emigraţi în Statele Unite şi Canada s-a creat la 25 aprilie 1929 *Episcopia Misionară Ortodoxă Română în America*, cu sediul la Detroit, statul Michigan în Statele Unite, recunoscută de Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române în şedinţa din 8 mai 1934 ; în şedinţa din 12 iulie 1950 i-a acordat *autonomia bisericească administrativă*. Mai tîrziu, în şedinţa din 12 decembrie 1974, Sfîntul Sinod al Bisericii noastre a ridicat-o la rangul de *arhiepiscopie*

şi, în aceeaşi şedinţă, i-a reînnoit *autonomia* acordată la 12 iulie 1950. Ea cuprinde 35 de parohii în Statele Unite ale Americii şi Canada şi una în Venezuela.

Pentru românii din ţările Europei Centrale şi Occidentale a luat fiinţă în 1957 *Episcopia Ortodoxă Română pentru Europa Centrală şi Occidentală* cu reşedinţa la Paris, care prin aprobarea Sfîntului Sinod Român, şedinţa din 25 aprilie 1972, a intrat sub jurisdicţia canonică a Patriarhiei Ortodoxe Române, apoi în şedinţa din 12 decembrie 1974, a fost ridicată la rangul de arhiepiscopie, intitulîndu-se *«Arhiepiscopia Ortodoxă Română pentru Europa Centrală şi Occidentală»*. Ea cuprinde 24 de parohii, aflate în diferite ţări din Europa : Anglia, Austria, Belgia, Bulgaria, Elveţia, Franţa, Germania, Italia, Olanda, Spania şi Suedia.

Ea are, de asemenea, în afara hotarelor ţării, *două vicariate : Vicariatul Ortodox Român din Iugoslavia*, cu reşedinţa la Vîrşeţ, dependent de mitropolia Banatului, reorganizat în 1971, care cuprinde 39 de parohii, grupate în trei protopopiate ; *Vicariatul Ortodox Român din Ungaria*, cu sediul în oraşul Gyula, dependent de episcopia Aradului, înfiinţat în 27 martie 1964, care cuprinde 19 parohii. Biserica Ortodoxă Română are în prezent, în ţară, o patriarhie, 5 mitropolii şi 12 eparhii, iar în afara hotarelor are sub jurisdicţia sa canonică 2 arhiepiscopii şi 2 vicariate, despre care am amintit. Biserica Ortodoxă Română din Ierusalim, schitul ortodox român de la Iordan, Comunităţile ortodoxe române din Australia, în număr de trei, şi parohia ortodoxă română din Wellington, Noua Zeelandă, depind direct de Patriarhia Română.

BIBLIOGRAFIE*

Izvoare :

Fr. Miclosich et Jos. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 1313—1402, vol. I—II, Vindobonae, 1960, 1962 ; E. Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, T. XIV, 1. *Documente greceşti privitoare la istoria românilor*, partea I-a (1320—1716), Bucureşti, 1915 ; *Documente privind istoria românilor*, Veac. XIII, XIV şi XV (Academia R.S.R.) B. *Ţara Românească* (1247—1500), t. I, Bucureşti, 1953, XLIX — 431 p. Reeditate sub titlul : *Documenta Romaniae Historica*, B. *Ţara Românească*, vol. I (1247—1500) de P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, 635 p. *Documente privind istoria României*, A. *Moldova*, veacul XIV—XV, col. I (1384—1475), Bucureşti, 1954, LXX — 530 p. *Fontes Historiae Daco-Romanae* (= *Izvoarele Istoriei României*), t. III. *Scriitori bizantini*, publicate de prof. Elian şi Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1975, T. IV. *Scriitori şi acte bizantine*, Secolele IV—XV, publicate de H. Mihăescu, R. Lăzărescu, Nic. Şerban Tanaşoca şi Tudor Teotoi, Bucureşti, 1982 ; Fr. Miklosich şi J. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 1315—1402, 2 vol., Wien, 1860, 1862.

Lucrări generale :

Biserica Ortodoxă Română, Monografie — Album. (Lucrare colectivă), Bucureşti, 1987, Idem, *Începuturile mitropoliei Transilvaniei*, Bucureşti, 1980.

Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti, 1962. Tradusă în limbile franceză, germană, engleză ; Pr. Prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, t. I—III, Bucureşti, 1980, 1981 ; Pr. Prof. Gh. Moisescu, Pr. Prof. Ştefan Lupşa şi Pr. Prof. Alex. Filipaşcu, *Istoria Bisericii Române*, t. I—II, Bucureşti, 1957 ; Pr. Prof. Simeon Reli, *Istoria vieţii bisericeşti a românilor*, t. I, Cernăuţi, 1942 ; N. Iorga, *Istoria*

* Bibliografia a fost alcătuită de Pr. prof. I. Rămureanu.

Bisericii românești și a vieții religioase a românilor, t. I—II, Bucureşti, 1929, 1932; Marcu Beza, *The Rumanian Church*, London, 1943. C-tin C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, Bucureşti, 1888. Pr. Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii și a românilor din Transilvania*, t. I, ed. 2, Sibiu, 1933.

În limbi străine:

Cezare Alzati, *Terra Romena tra Oriente ed Occidente. Chiese ed etnie nel tardo 1500*. Prezentare de Luigi Prosdocimi, Milano, 1982; C. D. S. Müller, *Geschichte der orientalischen Nationalkirche*, Göttingen, 1981; Pr. Prof. Milan Şesan, *Die Orthodoxe Kirche — 1700—1967*, în Le Monde religieux, no 30, Lausanne—Lezay, 1969, ch. 3, p. 108—126; Costa de Beauregard, I. Brîa, De Foucauld, *L'Orthodoxie, hier et demain*, Paris, 1979; Aziz S. Ateyd, *A History of Eastern Christianity*, London, 1968; D. Attwater, *The dissident Eastern Churches*, 2 vol., London, 1968; Idem, *The dissident Eastern Churches*, London, 1937; J. Madey, *Die Ostkirchen, unsere Nachbarn*, Köln; S. A. Hernandez, Iglesias de Oriente, t. I, Santander, 1959, 542 p.; T. Ware, *The Orthodox Church*, London, 1963; J. Mayendorff, *L'Eglise Orthodoxe hier et aujourd'hui*, Paris, 1960. Ed. 2-a, în limba engleză, sub titlul: *The Orthodox Church. Its past and its role in the world today*, Crestwood, 1981; Janin, *Les Eglises orientales et les rits orientaux*, 4-e, ed., Paris, 1955. Idem, *Les Eglises séparées d'Orient*, Paris, 1934; R. M. French, *The Eastern Orthodox Church*, London, 1951; M. Zernov, *The Church of eastern christians*, London, 1946; M. Jugie, *Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal*, Paris, 1941; Pr. Prof. Ştefan Zankow, *Das orthodoxe Christentum des Ostens. Sein Wesen und seine gegenwärtige Gestalt*, Berlin, 1928; *Lucrări generale pentru istoria poporului român și a Bisericii Ortodoxe Române:* C-tin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, ed. 4-a, t. I—II, Bucureşti, 1942—1943; t. III, partea 1-a și a 2-a, ed. 2-a, Bucureşti, 1944, 1946; Idem, *Istoria Românilor*, t. I—II, Bucureşti, 1974, 1976; C-tin Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri pînă în prezent*, ed. 2-a, Bucureşti, 1975; Dinu C. Giurescu, *Istoria ilustrată a Românilor*, Bucureşti, 1981; Nic. Iorga, *Istoria românilor*, t. I—X, Bucureşti, 1926—1939; Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, t. I, ed. 2-a, Cluj, 1972; t. II, Cluj-Napoca, 1979; *Studii pentru pătrunderea creştinismului la geto-daco-romani:* Pr. Prof. Ioan Rămureanu, *Predicarea Evangheliei la poporul român*, în lucrarea: *«Sfinți români și apărători ai legii strămoșești»*, Bucureşti, 1987, p. 102—132; Idem, *Le christianisme chez les Thraco-Phrygiens d'Asie Mineure et chez les Thraco-Gèto-Daces de la Péninsule Balkanique*, în *Actes du II-e* Congrès International de Thracologie, Buc., 4—10 Septembrie 1976, t. II, *Histoire et Archéologie*, Buc., 1980, p. 435—444 și în lucrarea: *Le Monde Thrace*, volume selectif, Milan — Paris — Roma — Montréal, 1982, p. 298—307; Idem, *Noi considerații privind pătrunderea creştinismului la traco-geto-daci*, în «Orthodoxia», XXVI (1974), nr. 1, p. 164—178 și traducerea în limba franceză în «Roumanie, pages d'histoire», I (1976), no. 3—4, p. 64—84 și în limbile: germană, engleză, spaniolă și rusă; Idem, *Actele martirice*, Bucureşti, 1982; Idem, *Sfinți și martiri la Tomis — Constanța*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCII (1974), nr. 7—8, p. 975—1011; Idem, *Sfîntul Vasile cel Mare și creştinii din Scythia Minor și Dacia Nord-Dunăreană*, în vol. *«Sfîntul Vasile cel Mare. Închinare la 1600 de ani de la săvîrșirea sa»*, Bucureşti, 1979, p. 378—393; Idem, *Mișcarea audienilor în Dacia Pontică și nord-dunăreană*, (sec. IV—V), în «Biserica Ortodoxă Română», XCVI (1978), nr. 9—10, p. 1053—1070; Idem, *Termeni latini creştini din Simbolul lui Ulfila și din Scrisoarea lui Auxentiu de Durostorum intrați în fondul principal al limbii române*, în «Studii teologice», XXXVI (1984), nr. 9—10, p. 681—696; *Momente istorice și izvoare creştine. Mărturii de străveche continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Galați, 1987. Lucrare colectivă; De la Dunăre la Mare. *Mărturii istorice și de artă creştină*, ed. 2-a, Bucureşti, 1987; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, lucrare fundamentală; Pr. Prof. Nic. Şerbănescu, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența episcopiei Tomisului*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVII (1969), nr. 9—10, p. 966—1026; I. Barnea, *Contribuții la studiul creştinismului în Dacia*, în «Revista Istorică Română», XIII (1943), fasc. 3, p. 31—42; Idem, *Creştinismul în Scythia Minor după inscripții*, în «Studii teologice», VI (1954), nr. 1—2, p. 65—112; Idem, *Monumente de artă creştină descoperite pe teritoriul R. S. Române*, în «Studii

teologice», X (1958), nr. 5—6, p. 287—310; *Idem, Monumenti paleocristiani della Scizia Minore*, Faenza — Ravena, 1971; Idem, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977; Idem, *Arta creştină în România I. Secolele III—VI*. Album, Bucureşti, 1979; t. II, Secolele VII—XIII, Bucureşti, 1981. Prof. Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976; Radu Vulpe — Ioan Barnea, *Din istoria Dobrogei (Romanii la Dunărea de Jos)*, t. I, Bucureşti, 1968; Epifanie Norocel, *Bazilicile din Dobrogea*, în «Glasul Bisericii», XL (1981), nr. 3—5, p. 345—372; I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreştine din Transilvania. Contribuţii la istoria creştinismului daco-roman*, în «Studii teologice», X (1958), nr. 5—6, p. 311—340 (toate obiectele); E. Lozovan, *Aux origines du christianisme daco-scythique*, în lucrarea lui Franz Altheim, *Geschichte der Hunen*, 4-er Band, Berlin, 1962, p. 146—165; Prof. D. M. Pippidi, *În jurul izvoarelor literare ale creştinismului daco-roman*, în vol. *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. 2-a, Bucureşti, 1967; *Studii selective de Istoria Bisericii pentru secolele XII—XX*: Pr. Prof. I. Rămureanu, *Mitropolia Vicinei şi rolul ei în păstrarea Ortodoxiei în ţinuturile româneşti*, în lucrarea colectivă: *De la Dunăre la Mare*, ed. 2-a, Bucureşti, 1979, p. 146—169; Nic. Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor şi a celor dintîi mănăstiri din ţară*, Bucureşti, 1906; Idem, *Din istoria Bisericii Române*. Secolul al XV-lea, Bucureşti, 1910; C-tin C. Giurescu, *Întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 673—679; Pr. Nic. Şerbănescu, *Mitropoliţii Ungrovlahiei*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 722—826; Idem, *Mitropolia Severinului. Şase sute de ani de la înfiinţare — 1370 — oct. 1970*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 11—12, p. 1191—1227; Idem, *Mircea cel Mare (1386—1418). 600 de ani de la urcarea pe tronul Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1987, p. 121—144; C. Marinescu, *Înfiinţarea mitropoliilor în Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti, 1924; Pr. Prof. I. Rămureanu, *Rolul Bisericii Ortodoxe Române în Biserica Răsăritului, în secolele XIV şi XV*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIX (1981), nr. 1, p. 131—143. Vezi traducerea franceză sub titlul: *Le rôle de l'Eglise Orthodoxe Roumaine dans le cadre de l'Eglise d'Orient aux XIV-e et XV-e siècles*, dans *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, VII, Louvain la Neuve et Louvain, *1985*, p. *115—128*; I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timişoara, 1977; Pr. Gabriel Cocora, *Episcopia Buzăului, o vatră de spiritualitate românească*, Buzău, 1986; Prof. Alex. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi celelalte Biserici Ortodoxe. De la întemeiere pînă la 1800*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 904—935; Pr. Prof. I. Rămureanu, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi cu celelalte Biserici Ortodoxe de la 1800 pînă la recunoaşterea autocefaliei Bisericii noastre*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 935—960; Dimitrie Ionescu, *Relaţiile ţărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, Bucureşti, 1935; Pr. Prof. I. Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu ţările române*, în «Studii teologice», VIII (1956), nr. 1—2, p. 59—80; Ilie Georgescu, *Legăturile ţărilor române cu Ierusalimul. Patriarhiile Ierusalimului şi ţările române* (veac XVII—XVIII), în «Studii teologice», VIII (1956), nr. 5—6, p. 349—362; Ioan V. Dură, *Dositei al Ierusalimului şi influenţa lui în ţările române şi Biserica lor*, în limba greacă, Atena, 1977; Pr. Prof. Milan Şesan, *Biserica Ortodoxă din veacul al XVII-lea pînă azi*, în «Mitropolia Ardealului», 1954, nr. 1—2, p. 51 ş. u.; Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, în secolul XVIII, t. I—2, Sibiu, 1920, 1930; Nic. Dobrescu, *Studii de Istoria Bisericii Române contemporane. I. Istoria Bisericii din România* (1850—1895), Bucureşti, 1906.

Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române:

C-tin Pîrvu, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române* în «Studii teologice», VI (1954), nr. 9—10, p. 541—550; Pr. Prof. Nic. Şerbănescu, *Optzeci de ani de la dobîndirea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXIII (1965), nr. 3—4, p. 247—273; *Idem, Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române cu prilejul centenarului 1885 — 25 aprilie 1985*, în *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, 1987, p. 41—138; Pr. Prof. I. Rămureanu, *La a 90-a aniversare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 1366—1383; Prof. Iorgu Ivan, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române. Un veac de la recunoaşterea ei*, în «Studii teologice», XXXVIII (1986),

nr. 2, p. 14—38; Pr. Prof. Nic. Dură, *Patriarhia Ecumenică şi autocefalia Bisericii noastre de-a lungul secolelor*, în «Studii teologice», XXXVIII (1986), nr. 3, p. 52—81; *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, Studii de mai mulţi autori, Bucureşti, 1987.

Înfiinţarea Patriarhiei Române:

Arhiereul Tit Simedrea, *Patriarhia românească. Acte şi documente*, Bucureşti, 1926; G. Sereda (Gh. I. Moisescu), *De la Biserica autocefală la Patriarhia Română*, în «Ortodoxia», II (1950), nr. 2, p. 325—336; Gh. I. Moisescu, *Un pătrar de veac de la înfiinţarea Patriarhiei Române*, în «Glasul Bisericii», IX (1950), nr. 3, p. 42—50; Nestor Vornicescu Severineanul, *Încercări, posibilităţi şi propuneri în vederea înfiinţării Patriarhatului înainte de 1925*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 1342—1365; Idem, *Propuneri simultane pentru înfiinţarea Patriarhatului la Bucureşti şi a unei Mitropolii la Craiova între 1882 şi 1924*, în «Mitropolia Olteniei», XXVII (1975), nr. 11—12, p. 821—851 şi extras; Pr. Prof. Nic. Şerbănescu, *Înfiinţarea Patriarhiei Române*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 1384—1400. Vezi tot aci alte studii şi articole; Pr. Lector D-tru Radu, *Semicentenarul Patriarhiei Române. Coordonate, semnificaţii şi înfăptuiri*, în «Glasul Bisericii», XXXII (1975), nr. 11—12, p. 1159—1183; Antonie Plămădeală, Mitropolitul Ardealului, *Cei patru patriarhi ai celor 60 de ani de patriarhat ortodox românesc*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIII (1985), nr. 9—10, p. 780—798; Pr. Prof. Ioan Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei Ortodoxe Române cu Patriarhia Ecumenică de la început pînă astăzi*, în *lucrarea: Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, p. 492—530.

Alte studii:

Pr. Prof. I. Rămureanu, *Bisericile Ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii Ortodoxe Ruse*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 1—2, p. 69—90; Radovan N. Kazimirovici, *Situaţia actuală de drept bisericesc a Bisericilor Ortodoxe Răsăritene. Supliment la Dreptul bisericesc oriental*, de Nicodim Milaş, ed. 3-a, Belgrad. Traducere de Uroş Kovincici şi Nic. Popovici, Arad, 1927; Pr. Vasile Pocitan, *Patriarhatele Bisericii Ortodoxe*, Bucureşti, 1926; Prof. Protoiereu T. Titov, *Situaţia Bisericii Ortodoxe Orientale în prezent*, Chişinău, 1932; *Sfinţi români şi apărători ai Legii strămoşeşti*, Studii de diferiţi autori. Lucrare apărută sub conducerea I. P. S. Mitropolit Nestor Vornicescu al Olteniei, Bucureşti, 1987; Lector D-tru Radu, *Grija Bisericii Ortodoxe Române faţă de comunităţile ortodoxe române de peste hotare*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 1461—1472; Pr. Prof. Viorel Ioniţă, *Chipul de astăzi al Bisericii autocefale Ortodoxe Române*, în lucrarea: *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, 1987, p. 531—536.

Biserica sîrbă *

Actuala Biserică sîrbă din Iugoslavia s-a contopit într-o organizaţie unitară abia după constituirea statului sîrbo-croato-sloven, în mai 1919. Înainte existau pe teritoriul actualului stat 5 Biserici ortodoxe «independente» (şi o parte supusă Constantinopolului), din care două, mitropoliile de Belgrad şi Cetinje, erau autocefale. Fiecare din cele cinci mitropolii îşi datorează existenţa unor împrejurări politice specifice; trei din ele, şi anume cea din Muntenegru, cea din Serbia veche şi cea din nordul Dunării, reclamau fiecare dreptul de a fi socotite continuatoare legale ale vechii patriarhii proclamate la Peci (Ipek) în 1346. Nici una din ele nu avea însă decît o parte de dreptate. Abia patriarhul de azi, care poartă titulatura de «arhiepiscop de Peci, mitropolit de Belgrad şi Karlovit şi patriarh al sîrbilor», poate afirma că a reconstituit

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

vechea autoritate a patriarhiei din secolul XIV, desigur în cadrele pe care le permit împrejurările veacurilor XIX şi XX.

Biserica independentă a Muntenegrului, cu organizaţia ei politico-bisericească (mitropolitul era şi şeful statului), se rupsese cu totul de Constantinopol şi se apropiase de Rusia, iar uneori de Karloviţ, de unde lua hirotonia şi mirul. Muntenegrul, vechiul principat de Zeta, cu cea *dintîi tipografie slavonă* în Balcani (1495), a cultivat de multă vreme legături cu Veneţia, care a apărat cît a putut pe conducătorii refugiaţi aici. O parte din cei rămaşi au trecut la islamism. Tradiţia independenţei s-a păstrat însă vie tot timpul şi în 1695 mitropolitul Danilo *Petrovici-Njegoş a început lupta* de emancipare, înlăturînd pe toţi conducătorii trecuţi la mahomedanism (1707—1711) şi întemeind o dinastie de vlădici-suverani.

Petru I Petrovici îşi făcuse studiile în Rusia — care l-a sprijinit şi băneşte şi unde s-a şi hirotonit. El, cel dintîi, a *dat ţării sale cărţi* de legi civile şi bisericeşti (Zaconic) şi a luptat ca un ereou contra turcilor şi a francezilor. El n-a vrut să recunoască autoritatea patriarhului de Constantinopol, atunci cînd în 1766, după desfiinţarea scaunelor de la Ohrida şi Peci, se socotea conducător peste toate *Bisericile din Balcani*. Urmaşul său a fost ultimul mitropolit-voievod, căci nepotul său Danilo Petrovici Njegoş renunţă la mitropolie, declarîndu-se prinţ ereditar. De atunci (1852) mitropolitul de Muntenegru e ales de cler şi de popor, indiferent de familie. Danilo a modernizat statul, a făcut un *codice nou*, a introdus dare generală şi serviciul militar, cîştigîndu-şi astfel şi încrederea altor popoare prin lupta dusă în Crimeea (1854) şi Balcani; în 1878 i se recunoaşte independenţa deplină, se măreşte şi statul spre nord anexînd provincia Rascie sau Zahum, unde se înfiinţează şi o episcopie la Ostrov. Conducerea Bisericii o are acum sinodul celor doi episcopi, doi arhimandriţi (existau 6 mînăstiri), 3 protopopi şi un secretar mirean. Clerul nu e cult, dar e foarte patriot şi credincios. Cei peste 250.000 de credincioşi au fost trecuţi, după 1920, la *Patriarhia* de Belgrad. Au rămas în Muntenegru vreo 15.000 catolici, majoritatea albanezi, pentru care s-a înfiinţat arhiepiscopia Antivari. Restul, vreo 16.000, sînt albanezi islamizaţi.

Ceea ce trebuie subliniat în general la sîrbi sînt tradiţiile vieţii populare deosebit de vii, îndeosebi «slava», un fel de sărbătoare a familiei, la care — chiar dacă nu-i de faţă preotul — bătrînii fac o rugăciune şi pomenesc pe toţi ai familiei, vii şi morţi, şi închină apoi un pahar cu vin «întru slavă şi cinste». Structurile acestor frăţii explică puterea de rezistenţă morală a tradiţiilor, dar în acelaşi timp ele explică şi rolul mare al mînăstirilor unde se făceau, mai ales cu ocazia hramului, pe lîngă slujbele de binecuvîntare şi de pomenire a rudeniilor, şi planuri îndrăzneţe de acţiuni patriotice. Aşa se explică rolul lor în răscoalele din 1804 şi 1815, cînd au avut loc în Balcani primele răscoale naţionale împotriva turcilor.

E adevărat că pe lîngă ajutorul moral şi material oferit de creştini (ruşi, români, austrieci, mai apoi francezi), sîrbii au ştiut să organizeze atacuri armate atît de ingenioase împotriva turcilor, încît un Napoleon

Bonaparte a ajuns să spună despre Petru Karagheorghevici că e «cel mai viteaz luptător al vremii».

Biserica din statul creat prin răscoalele lui P. Karagheorghevici și Miloș Obrenovici (1805—1815) nu s-a putut organiza decît mai tîrziu. Ambii ierarhi, cel de la Belgrad și cel de la Ujițe, erau greci. Oricît a încercat și Karagheorghevici în 1809 și mai ales diplomatul Miloș Obrenovici în 1816 și 1822, ei n-au putut obține ierarhi sîrbi decît în 1830, cînd, în urma păcii de la Adrianopol (1829), sultanul și patriarhul de Constantinopol au recunoscut statul și Biserica sîrbă liberă, și anume ambele sub control politic și bisericesc turcesc. În schimb, încă din 1822, Miloș a știut să frîneze și chiar să înlăture în scurt timp lăcomia episcopilor greci, care trimiteau pînă atunci oameni prin sate ca să strîngă birul bisericesc și dobînzile pentru o veche datorie față de Patriarhia de Constantinopol. Cu un rar simț gospodăresc, acest voievod atît de modest, dar atît de credincios, a stabilit în micul său parlament (Scupștina) cheltuielile de întreținere a Bisericii, salariul episcopilor și taxele cuvenite slujbelor acestora (hirotoniri, tîrnosiri), plătind printr-un împrumut intern toate datoriile față de Patriarhia Ecumenică. A stabilit și un mic consistoriu, care controla pe episcopi și-i ajuta la judecarea preoților. Prin convenția din 1832, Patriarhia Ecumenică recunoaște independența Bisericii sîrbe, clerul și poporul sîrb putînd alege de acum pe cine voiau, patriarhul trimițîndu-le doar confirmarea și binecuvîntarea. Singurul lucru care se mai cerea era ca mitropolitul sîrb să pomenească la slujbe numele patriarhului de Constantinopol, căruia i se va trimite de către orice ierarh sîrb nou ales o anumită sumă de bani drept ajutor. Episcopii greci sînt rechemați în același an. Noua ierarhie sîrbă cuprinde, pe lîngă scaunele de Belgrad și Ujițe, încă unul la Șabat și altul la Timoc, iar după 1878 — cînd statul mai anexează o provincie în est — și episcopia de Nlș.

Cei mai importanți mitropoliți din secolul XIX au fost *Petru* și *Mihail*. Cel dintîi era un om energic, și cu simț practic. De la el datează primele reforme ale Bisericii sîrbe: crearea consistoriului, reforma legislației bisericești, a vieții monahale, a clerului de jos, pe care l-a apărat, apoi întemeierea Seminarului de la Belgrad (1836), ridicarea catedralei (1827) — nimeni n-a clădit atîtea biserici ca Miloș —, fixarea taxelor de epitrahil etc. Petru a păstorit 25 de ani dar nestatornici, căci în acest răstimp s-au schimbat cinci cneji și, în a doua domnie a lui Miloș, certîndu-se cu el, a trebuit să părăsească țara cu durere, trecînd în eparhiile din nordul Dunării unde muri ca episcop la Pacrat. Mitropolitul Mihail păstori cu întrerupere 40 de ani. Din activitatea lui administrativ-bisericească n-au rămas ca de la Petru legi și decizii deosebite, afară de cea despre autoritatea bisericească, ale cărei dispoziții (1890) sînt valabile și azi. În schimb, el a umplut cu personalitatea lui o perioadă întreagă din viața culturală, socială și mai ales politică a țării.

La 20 octombrie/1 noiembrie 1879, după ce statul e recunoscut ca independent prin pacea de la Berlin din 1/13 iulie 1878, mitropolitul scrie și obține de la patriarhul ecumenic Ioachim III (1878—1884:

1901—1912) tomosul autocefaliei Bisericii sîrbe, în timpul mitropolitului Mihail Iovanovici al Belgradului (1859—1881; 1889—1898). Pentru statul care în 1882 devenea regat, mitropolitul compuse şi rînduiala ungerii de rege a cneazului Milan; în 1875 făcuse operă umanitară în Bosnia, protejînd pe răsculaţii de acolo împotriva tiraniei turceşti. Partidele politice care se formaseră în Serbia şi care luptau cu patimă unele împotriva altora l-au depus pentru că n-a vrut să semneze o lege prin care statul voia să încaseze anumite taxe de la orice cleric, preot sau episcop cu ocazia hirotonirii şi instalării. Mitropolitul vedea în ea o consfinţire a simoniei şi nu cedă. Trei episcopi au demisionat împreună cu el, dar guvernul radicalilor execută totuşi legea. Mihail a plecat în Rusia.

De fapt, partidele nu se interesau prea mult de viaţa Bisericii — erau şi clericii de vină, preoţi şi episcopi, căci se amestecau în politică, moştenire poate de pe vremea răscoalelor vechi. Drepturile ierarhiei s-au restrîns tot mai mult, s-au redus episcopiile şi în general a coborît prestigiul Bisericii, mai ales prin asasinatele şi prin scandalurile matrimoniale ale familiei regale. Influenţa mitropolitului Mihail a fost atît de mare, încît, după abdicarea regelui, a fost rechemat şi ierarhia a fost restabilită, numărul episcopilor la fel şi s-a impus chiar Patriarhiei de Constantinopol ca la scaunele din sudul Serbiei rămase sub turci (Prizren şi Scoplje) să se aleagă numai ierarhi sîrbi.

Pentru sîrbii emigraţi în 1690 din sudul Serbiei, din cauza asupririi turcilor, la nordul Dunării, pe teritoriul imperiului austriac, patriarhul Arsenie al III-lea Cernojevici de Peci (Ipek) a înfiinţat în 1690 *mitropolia sîrbă de Karloviţ*, unde a păstorit (1690—1705), cu aprobarea împăratului Austriei Leopold I (1657—1706), care a acordat sîrbilor la 21 august 1690 aşa-numitele «privilegii ale naţiunii rasciene», de care, în anumite momente, s-au prevalat şi românii din Transilvania.

Mitropolia din Karloviţ a avut în secolul XIX doi ierarhi mari, Ştefan Stratimirovici (1790—1836) şi Iosif Raiacici (1842—1861). Cel dintîi a studiat teologia în şcoala lui Ivan Raici, iar dreptul şi filosofia la Viena. Cu ajutorul negustorilor mai bogaţi a întemeiat cu cîţiva ani înainte de 1800 şcoli de teologie din Karloviţ, cărora le adaugă apoi un internat pentru cei săraci. A întemeiat fondul pentru ridicarea palatului mitropolitan din Karloviţ, pe care însă numai patriarhul Gheorghe Brancovici îl va termina în 1892. Stratimirovici a înţeles slăbiciunea în care căzuseră congresele bisericeşti, devenite mai mult adunări politice; de aceea în cei 48 de ani de păstorire n-a ţinut nici unul, ci a condus cu energie şi cu multă înţelepciune Biserica, disciplinînd preoţimea, luptînd contra influenţei catolice şi mai ales întemeind peste 300 şcoli primare şi secundare. Era membru al societăţii ştiinţifice din Göttingen şi a scris multe lucrări în sîrbeşte, latineşte şi nemţeşte.

Iosif Raiacici a fost mitropolitul «politic» al sîrbilor. A luptat împotriva asupririi din partea ungurilor, contra cărora a ştiut să ridice tot poporul în 1848, chemîndu-l la Karloviţ, unde noul împărat Franz-Iosif I (1848—1916) i-a acordat titlul de patriarh. Raiacici a dus o

politică dublă de alianţă cu Viena, dar în acelaşi timp şi de subordonare a episcopilor de altă limbă.

Biserica din Karlovit pierde în 1864 episcopiile din Mitropolia Ardealului şi la 1873 pe cea a Bucovinei, unită cu cele două episcopii — Zaro şi Cattaro — din Dalmaţia, rămînînd deci numai cu centrele bisericeşti : Karlovit, Novisad, Buda, Carlştadt şi Pacraţ, în Slovenia. O mulţime de fonduri şi de societăţi culturale şi de binefacere fiinţau în cadrul acestei Biserici, cea mai ridicată culturalicește dintre mitropoliile actualei Patriarhii sîrbe.

În *Bosnia* şi *Herţegovina* stăpîniseră turcii pînă în 1878. În mişcarea de eliberare clerul sîrb a fost alături de marea masă a poporului, îndeplinind chiar şi roluri de conducători. Dintre cei 330 preoţi care au participat la răscoalele din 1875 din Bosnia şi Herţegovina, 32 de clerici au avut rol conducător : doi arhimandriţi, un egumen, trei protopopi, restul preoţi de mir. Centrul cel mai cunoscut al luptelor a fost oraşul Ujite. Mitropolitii Mihail al Serbiei şi Ilarion al Muntenegrului au ajutat şi ei moral şi material. De altîel lupta preoţimii devenise o tradiţie. Nume ca ale lui Proto Nenadovici, preşedintele de comitet executiv şi unul din «diplomaţii» Mişcării din 1804 şi 1815, Meletie Nikşici, viitor episcop de Sabaţ, doi iconari din popor deveniţi martiri : Hagi Ruvim şi Hagi Gera — ca să pomenim doar pe cîţiva — au intrat în istoria spirituală a sîrbilor. «Cîntecele populare» sau baladele strînse de autodidactul Vuk Karagici, creatorul limbii literare sîrbeşti, i-a făcut populari şi pe ei şi pe sfinţii naţionali din Evul mediu.

De atunci Bosnia şi Herţegovina trec sub ocupaţie austriacă pînă la 1909, cînd imperialismul vienez le anexează, provocînd însă nemulţumiri care vor duce la războiul mondial din 1914—1918. Patru mitropoliţi erau atunci la Sarajevo, Zvornic, Mostar şi Banjaluca. Ei erau numiţi de împărat, dar stăteau sub jurisdicţia nominală a Patriarhiei din Constantinopol. Viaţa bisericească se ridică ; îşi fac seminar la Sarajevo (1883), consistorii eparhiale şi un consistoriu central format din patru mitropoliţi şi din patru preoţi. Între 1902—1905 s-au dus discuţii între Viena şi Constantinopol, care au dus la recunoaşterea autonomiei celor patru mitropolii, adăugindu-se pentru chestiuni mixte un consiliu suprem format din cei patru mitropoliţi, patru preoţi, 16 mireni şi patru profesori. Din secolele XV—XVII o parte din păstoriţi trec la islamism şi la catolicism (bogomilii), pentru care în 1881 se înfiinţă — sub scut austriac — arhiepiscopia latină de Sarajevo cu trei episcopii sufragane.

Biserica ortodoxă a Dalmaţiei şi Istriei ajunse, prin pacea de la Pojon (1805), sub Franţa în timpul Împăratului Napoleon Bonaparte (1804—1854), dar din 1814 trece din nou la Austria, pînă la 1918, cînd Dalmaţia şi Istria intră în componenţa Iugoslaviei. Centrele bisericeşti sînt în Şibenik (mai tîrziu la Zaro şi Cattaro (1870), încadrate apoi în mitropolia de Cernăuţi, înfiinţată la 23 ianuarie 1873 pentru românii din Bucovina. Tot de episcopiile din Zaro şi Cattaro ţineau într-un timp şi Bisericile sîrbe din Triest şi din Viena, care sînt azi încadrate în Patriarhia Sîrbă. Propaganda unită desfăşurată în aceste regiuni, deşi în jur erau mai mult romano-catolici, n-a prins.

În fine, *sudul Serbiei*, care a revenit abia după 1913 şi 1920 la statul Iugoslaviei, a adus cu el amintirea stărilor celor mai apăsătoare şi a cierului celui mai incult.

La 12 septembrie 1920, în urma înţelegerii ierarhilor şi organelor de stat (scaunul patriarhal de Karlovit, vacant de cîţiva ani, a fost suprimat), ca şi a aprobării Constantinopolului, Biserica ortodoxă din Iugoslavia se constituie în patriarhie, în frunte cu mitropolitul Belgradului, Dimitrie, intronizat în 1924. Tomosul de recunoaştere a ridicării Bisericii sîrbe la rangul de patriarhat i s-a acordat la 9 martie 1922 de către patriarhul ecumenic Meletie IV Metaxakis (1921—1923). Patriarhia sîrbă are un patriarh, patru mitropolii (Scoplje, Cetinje, Sarajevo şi Banjaluca) şi 17 episcopii. La acestea se adaugă cîte un vicariat la: Timişoara, Budapesta, Viena, iar în America un episcopat şi un vicariat. De asemenea are o episcopie în Australia şi Noua Zeelandă. Biserica are patru seminarii pentru pregătirea preoţilor: la Belgrad, Karlovit, Prizren şi Krka, şi o Facultate de teologie (din 1920).

Din 1966, s-a reorganizat tipografia patriarhală, care a tipărit în ultimii ani, între altele, şi «Vieţile sfinţilor», 12 volume, în redacţia marelui teolog Justin Popovici.

În 1969, s-a constituit în *Macedonia* (Ştip) centrul unei mitropolii deosebite, care din 1958 s-a declarat autocefală, dar autocefalia ei n-a fost încă recunoscută de Patriarhia sîrbă. În 14—15 septembrie 1967, Biserica ortodoxă sîrbă a convocat un sinod extraordinar şi a respins comuniunea cu Biserica ortodoxă macedoneană, proclamată arbitrar şi unilateral autocefală.

BIBLIOGRAFIE*

I. Tarnanidis, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, Tesalonic, 1982. Idem, Τὰ προβλήματα τῆς μητροπόλεως Καρλοβιτζίου κατὰ τὸν ιηαἰῶνα καὶ ὁ Iovan Rajič (1726—1801), Tesalonic, 1972. *Istoria srspkog naroda*, Beograd 1981. C. D. G. Müller, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen*, Göttingen, 1981. Stella Alexander, *Church and State in Jugoslavia since 1945*, Cambridge, 1979, XXII, 351 p. Costa de Beauregard, I. Bria, De Fouceuld, *L'Orthodoxie, hier et demain*, Paris, 1979. M. Purkovici, *Srpski patrijarsi srednjega veka*, Düsseldorf, 1976. R. Stupperich, *Kirche und Staat in Bulgarien und Jugoslavien*, Witten, 1971. VI. Djordjevič, Ἱστορια τῆς Σερβίας 1800—1918. Traducere în limba greacă de N. Paparrodu, Tesalonic 1970. Milius Branko, *Les Habsbourg, l'Eglise et les Slaves du Sud*, Paris 1970. Francis Dvornik, *Les Slaves. Histoire et civilisation de l'antiquité aux débuts de l'époque contemporaine*, Paris, 1970. S. Cirkovici, *Pravoslavna crkva u srednjovekovnoj srpskoj državi*, Beograd, 1969. D. Kasici, *Srpska crkva pod Turcica*, Beograd, 1969. Aziz S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, London, 1968. D. Attwater, *The dissident Eastern Churches*, 2 vol. London, 1968. Idem, *The dissident Eastern Churches*, London, 1937. Dj. Slijpcevici, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, t. I—II, Monaco, 1962, 1966. Cea mai bună. Tradusă în limba greacă de I. Tarnanidi, Tesalonic, 1969; Traducere în limba germană, t. I—II, München, 1962, 1966. R. Veselinovici, *Istorija srspke pravoslavne crkve sa narodnom istorijom*, t. I—II, Beograd, 1966; J. Madey, *Die Ostkirchen unsere Nachbarn*, Köln, 1964. T. War, *The Orthodox Church*, London, 1963. S. A. Hernandez, *Iglesias de Oriente*, Santander, 1959, 542 p.; t. II. *Repertorio bibliografico*, Santander, 1963. J. Mayendorff, *L'Eglise Orthodoxe hier et aujourd'hui*, Paris, 1960, Ed.

* Bibliografia a fost întocmită de Pr. prof. I. Rămureanu şi Pr. prof. T. Bodogae.

2-a în limba engleză, sub titlul: *The Orthodox Church. Its pas and its role in the World today*, Crestwood, 1981. Lefter, Stavrinos, *The Balkan since 1453*, New York, 1959. Raymond Janin, *Les Eglises orientales et les rits orientaux*, 4-e ed. Paris, 1955. Idem, *Les Eglises séparées d'Orient*, Paris, 1934. K. Jirecek, I. Radonici, *Istorija Srba*, t. 1—2, Beograd, 1952. R. M. French, *The Eastern Orthodox Church*, London, 1951. L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son Église sous la domination turque*, Paris, 1947. Iv. Snegarov, *Kratka istorija na savremenite pravoslavni cărkvi*, Sofia, 1946. Idem, *Istorija na Ohridskata Arhiepiscopija*, t. 1—2, Sofia, 1924, 1932. M. Zernov, *The Church of eastern Christian*, London, 1946. Silviu Dragomir, *André Șaguna et Joseph Rajacici. Un chapitre de l'histoire des relations de l'Eglise Roumaine avec l'Eglise Serbe*, în «Balcania», VI (1943), p. 242—282. M. Jugie, *Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal*, Paris, 1941. A. P. Pechary, *L'Archevêché d'Ohrida de 1394 à 1767*, în «Echos d'Orient», XXIX (1936), no. 82, p. 170—198. Rad. Grujici, *Skopska mitropolija*, Scoplie, 1933. Idem, *Rečki patrijarsi i Karlovčki mitropoliti u XVIII veku*, Karlovit, 1931. Idem, *Pravoslavna srpska crkva*, Beograd, 1920. Pr. prof. Ștefan Zankow, *Das orthodoxe Christentum des Ostens. Sein Wesen und seine gegenwärtige Gestalt*, Berlin, 1928. A. Gavrilovici, *Istoria Bisericii Sîrbe*, în sîrbește, Belgrad, 1930. C. Marjanovici, *Istorija srpske crkve*, Beograd, 1929. St. Dimitrijevici, *Istorija Pecike patriarsije*, Beograd, 1924. Alois Hudal, *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*, Graz-Leipzig, 1922. J. Musset, *La Serbie et son Eglise 1804—1904*, Paris, 1920 și 1938. C-tin Jirecek, *La civilisation serbe au moyen âge*, Paris, 1920. Heinrich Gelzer, *Der Patriarchat von Ochrida*, Leipzig, 1902.

În limba română

Iorom. Nestor Vornicescu, *Patriarhia Serbiei*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», 1980, nr. 1—2, p. 133—142. J. Iufu, *Scurtă istorie a Bisericii Sîrbe*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXV (1957), nr. 8—9, p. 769—784. Diac. prof. Silviu Anuichi, *Relații bisericești româno-sîrbe în secolele al XVII și al XVIII-lea*. Teză de doctorat. Introducere, Pr. prof. I. Rămureanu, în «Biserica Ortodoxă Română», XCVII (1979), nr. 7—8, p. 869—1056, București, 1980 și Extras, p. 13—169; bibliografie foarte bogată, p. 170—188. Idem, *Patriarhia de Peci (Ypek) între anii 1557—1766. Legăturile ei cu sîrbii și românii din Banat și Ungaria*, în «Studii teologice», XIV (1962), nr. 7—8, p. 429—440. Idem, *Raporturile dintre Patriarhia de Ipek și cea din Ohrida în secolele XIV—XVII*, în «Studii teologice», XIV (1962), nr. 9—10, p. 570—581. Idem, *Rolul mitropoliei de Karlovit în apărarea Ortodoxiei în Austro-Ungaria*, în «Ortodoxia», XIII (1961), nr. 3, p. 419—432. Idem, *Activitatea mitropolitului Pavel Nenadovici de Karlovit (1749—1768) în slujba Ortodoxiei*, în «Studii teologice», XIII (1961), nr. 9—10, p. 543—551. Aurel Jivi, *Patriarhia Ortodoxă Sîrbă de la 1920 pînă azi*, în «Studii teologice», 1970, nr. 5—6, p. 452—460. Idem, *Relațiile Mitropoliei din Karlovit cu Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 5—6, p. 587—596. Valeriu Anania, *Scurtă prezentare istorică a Bisericii Ortodoxe Sîrbe*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 2, p. 306—310. Pr. prof. T. Bodogae, *Peripețiile unei traduceri a Noului Testament (Vuk Karagici)*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 3, p. 246—253. Idem, *Mitropolitul St. Stratimirovici și românii*, în «Mitropolia Ardealului», IV (1959), p. 383—395. Pr. Nic. Șerbănescu, *Legăturile bisericești, culturale și politice între români și sîrbi*, în «Mitropolia Olteniei», XV (1963), nr. 5—6, p. 306—317. Pr. prof. I. Rămureanu, *Bisericile Ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii Ortodoxe Ruse*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 1—2, p. 69—90. Prof. protoiereu T. Titov, *Situația Bisericii Ortodoxe Orientale în prezent*, Chișinău, 1932. Radovan N. Kazimirovici, *Situația actuală de drept bisericesc a Bisericilor ortodoxe răsăritene*. Supliment la *Dreptul bisericesc oriental* de Nicodim Milaș, ed. 3-a, Belgrad. Traducere de Uroș Kovincici și Nic. Popovici, Arad, 1927. Pr. Vasile Pocitan, *Patriarhatele Bisericii Ortodoxe*, București, 1926. Șt. Berechet, *Biserica Sîrbă din Austro-Ungaria*, în «Biserica Ortodoxă Română», XL (1921), nr. 3, p. 212—221; nr. 4, p. 278—283; nr. 5, p. 359—369.

Biserica ortodoxă bulgară *

Sub raport politic și bisericesc, bulgarii au avut cea mai grea situație dintre popoarele din Balcani. După anii furtunoși 1393—1396, cînd Bulgaria a fost transformată în pașalîc turcesc cu reședința la Sofia și Russe, bulgarii n-au putut beneficia de dreptul sistemului «millet» ca ceilalți creștini. De aceea și conducerea episcopiilor era încredințată mai ales grecilor. Fiind cea mai aproape de capitala turcească, Bulgaria era înconjurată de o mulțime de garnizoane de spahii și ieniceri, fapt pentru care o bună parte din populația bulgară din Rodope s-a islamizat (așa numiții «pomaci»), fie ca să scape de asuprire, fie pentru a-și păstra bruma de avere pe care sărăcia pămîntului le îngăduise să o adune. Orice urmă de independență politică, culturală și bisericească bulgărească dispăruse. Turcii distruseseră clasele conducătoare, grecii puseseră mîna rînd pe rînd pe aproape toate episcopiile și egumeniile. Monahul Sofronie, care trecea la noi în Principate ca să tipărească «Predicile duminicale» (Nedelnic) la Rîmnic, în 1806, povestea în «memoriile» sale cît de neagră este neștiința în care au fost ținuți poporul bulgar și Biserica sa. Slaviștii de la începutul secolului XIX, Kopitar, Venelin și alții, nu găsiseră nici o carte și nici o școală bulgară, rămînînd însă impresionați, ca și soldații ruși care veneau în 1829 de la Navarin din Grecia, de buna limbă slavă pe care o vorbeau bulgarii. Cînd însă călugărul Paisie a venit în 1762 din mînăstirea Hilandar, de la Athos, cu minunata lui carte despre «Istoria Slavo-Bulgară», care descria trecutul măreț de altădată al poporului bulgar, carte pe care a răspîndit-o apoi cu o rîvnă de apostol în toată țara, poporul se trezi ca din somn.

Renașterea făcea pași uriași; ceea ce fusese pentru bulgari o lipsă a devenit acum o forță: absența unui cadru politic le oferea orizonturi mai largi decît dacă ar fi avut un principat mărunt ca al Serbiei sau ca al Greciei. De aceea lupta lor de emancipare n-a fost îngrădită de frontierele unor județe oarecare, ci a îmbrățișat un cadru mai larg și mai plenar.

În 1946, cînd se sărbătoreau 1000 de ani de existență a mînăstirii Rilo, marele patriot Gheorghe Dimitrov a afirmat că fără jertfa mînăstirilor și bisericilor ortodoxe bulgare n-ar fi fost posibilă renașterea statului bulgar. La pregătirea «răscoalei din aprilie» 1876 și pe toată durata luptelor clerul bulgar a luat parte activ. Marele poet și patriot Vasil Levski era diacon. Celebrele lupte din părțile Plovdivului, Gabrovului, ale mînăstirilor Drianov, Trajanov etc. au fost conduse de clerici. O mulțime de negustori, meseriași și intelectuali se ridicau în țară și mai ales în străinătate (Principatele Române, Rusia, Serbia, Austria), venind în ajutorul Bisericii și al poporului. Ei tipăresc primele cărți moderne, ca de pildă «alfabetul» de la Brașov (1824), editat de negustorul Petru Berovici din Kotel, după care se face începutul școlii lancasteriene — scris și socotit pragmatic — în Bulgaria. Prima școală, cea din Gabrovo, ia ființă la 1835 datorită eforturilor negustorului Vasile Aprilov, stabilit la Odesa, care se convertise citind scrisul înflăcărat al sa-

* Capitol redactat de Pr. prof. T. Bodogae.

vantului rus Venelin. Poporul se trezi, închise forţat şcolile greceşti, înfiinţînd în locul lor şcoli bulgăreşti.

După 10 ani, în 1845, erau cam 53 de şcoli în Bulgaria, între ele şi de grad secundar. La 1844 se tipăreşte primul ziar bulgăresc la Smîrna, între 1850—1860 se formează la Bucureşti şi Constantinopol cercuri literare şi politice, se tipăresc ziare, broşuri ; în 1868 se înfiinţează la Brăila Academia Bulgară. «Hatti-Şeriful» din 1839 acordase tuturor cetăţenilor din Turcia libertate de cugetare, desfiinţa vămile, permitea biserici libere. În Macedonia şi peste tot în Bulgaria, poporul cerea episcopi proprii şi limbă slavă. Plîngerile la patriarhul din Constantinopol n-au fost satisfăcute ; atunci poporul a pornit cu violenţă : a alungat pe episcopii greci şi a scos cărţile greceşti din biserică. Cel care a pornit această luptă a fost călugărul din mînăstirea Rilo, Neofit Bosveli din Kotel. În loc să lupte ca ceilalţi compatrioţi ai săi pentru eliberarea de sub Patriarhia greacă, călugărul Neofit Rilski cerea altceva : «ziditi mai întîi şcoli şi abia după aceea biserici şi mînăstiri», zicea el. «Tipăriţi întîi cărţi în limba poporului şi abia după aceea Noul şi Vechiul Testament (care pentru popoarele slave se editau atunci tot în slava bisericească, nu în limba proprie a fiecărui popor), pentru că de rugat te poţi ruga şi în cîmp, dar învăţătură nu poţi dobîndi decît în şcoală».

E bine să notăm că mitropolitul Ungrovlahiei Grigorie IV Dascălul (1823—1834) a ajutat mult Biserica bulgară, tipărind la noi în ţară, în două rînduri, Noul Testament în limba bulgară vorbită, deşi patriarhul ecumenic Agatanghel s-a opus la început. În prefaţa primei ediţii (din 1828) se laudă gestul ierarhului român, «care nu numai tiparul l-a dăruit, ci şi ajutor bănesc a făcut, căruia toată Bulgaria datoare este să-i mulţumească».

Între altele, acestor împrejurări se datoreşte faptul că renaşterea naţională şi bisericească bulgară prezintă aspecte mai revoluţionare şi mai palpitante decît în alte locuri.

Ca urmare a faptului că Patriarhia Ecumenică nu vroia să le acorde dreptul de a-şi alege episcopi proprii, aproape 60.000 de bulgari macedoneni trec la uniaţie. Papa Pius IX (1846—1878) hirotoneşte pe egumenul Iosif Sokolski din Gabrovo ca episcop. Între cei care s-au găsit să trimită misionari acolo era şi vlădicul Al. Şterca-Şuluţiu de la Blaj. Se contura un nou asalt catolic. Atunci Rusia a intervenit energic, fapt care a dus la scăderea considerabilă a numărului celor rămaşi în uniaţie.

Pe de altă parte, atunci cînd în 1867 revoluţionarul L. Karavelov va publica programul politic al unei «Bulgarii din Marea Neagră pînă în Adriatica», chiar şi sîrbii, care îi ajutaseră pînă atunci, începură să se răcească în relaţiile lor, deşi mitropolitul Mihailo de la Belgrad fraterniza cu Biserica bulgară.

Încăpăţînîndu-se ca numai un sinod ecumenic să decidă, patriarhii greci, unul după altul, refuzară împlinirea doleanţelor Bisericii bulgare, pînă ce în 12 martie 1870, Înalta Poartă dădu un decret de înfiinţare a exarhatului bulgar independent, care prevedea că în provinciile cu 2/3 populaţie bulgară se va alege un mitropolit bulgar, iar unde populaţia

era 2/3 greacă urma să se aleagă ierarhi greci ; slujba va fi liberă, în greacă sau slavă, după comunităţi. Bulgarii se şi constituiră imediat în sinod, în frunte cu mitropolitul Ilarion, în locul căruia, fiindcă fusese excomunicat încă din 1860, aleseră pe Antim, care a fost declarat la 11 mai 1872 (ziua sfinţilor Metodie şi Kiril) exarh al Bisericii bulgare, cu sediul la Constantinopol. Pe motiv că contravenea canoanelor, patriarhul Antim al VI-lea (1845—1848 ; 1853—1858 ; 1871—1873) îl depuse, declarînd Biserica bulgară shismatică (25 mai 1872). În septembrie acelaşi an, turcii insistară să se ţină un sinod «ecumenic». Patriarhii de Constantinopol, Alexandria şi Antiohia, precum şi arhiepiscopul insulei Cipru au aprobat excomunicarea ; cel de Ierusalim (Kiril) s-a opus, poate şi din pricina presiunii ruseşti, motiv pentru care Kiril a fost depus apoi. De fapt, aici o altă Biserică nu aprobase excomunicarea ce fusese dictată mai mult din motive politice decît bisericeşti. Biserica rusă va da Sfîntul Mir pentru bulgari vreme de 40 de ani, iar după 1923 acest lucru l-au făcut pe rînd, pînă la 25 februarie 1945 (cînd shisma a fost ridicată de către patriarhul ecumenic Veniamin I (1936—1946), Bisericile română şi sîrbă, care au fraternizat cu bulgarii tot timpul.

Primul exarh, Antim (1872—1877), a păstorit destul de greu, căci pe de o parte Poarta n-a emis berate de confirmare pentru toţi noii episcopi aleşi, iar pe de altă parte, naţionalismul bulgar mergea prea departe, trimiţîndu-se episcopi bulgari şi în regiunile cu majorităţi greceşti (Filipopole, Salonic etc.), de unde episcopii greci nu fuseseră rechemaţi. Din pricina răscoalelor contra turcilor, care vor duce la războiul din 1877, dar şi din motivul presiunilor sîrbeşti, care revendicau pentru ei aceste regiuni, episcopii din Scopje şi Ohrida nu şi-au putut ocupa scaunele decît în 1890. Reşedinţa exarhului rămăsese suburbia Ortakioi (lîngă Istanbul), pentru a nu se contraveni canonului care opreşte ca în acelaşi oraş să fie doi episcopi ortodocşi. Între 1903—1913 se mută ceva mai în centrul Instanbulului. Deşi încă din 1885 Bulgaria era recunoscută ca regat şi anexase şi Rumelia, totuşi exarhul voia să rămînă în Constantinopol pentru a supraveghea mai bine şi episcopiile din Tracia şi Macedonia, pe care le va pierde după războiul balcanic şi după cel mondial, cînd mare parte din Macedonia se dă Iugoslaviei, iar cealaltă parte din Tracia se dă Greciei. Peste 500.000 bulgari sînt repatriaţi, în timp ce peste 40.000 emigraseră, din cauza mizeriei, în America.

La opt ani după ridicarea shismei bulgare, la 25 februarie 1945, Biserica ortodoxă Bulgară a fost ridicată la rangul de Patriarhie, la 10 mai 1953, în timpul păstoriei patriarhului ecumenic Atenagoras I (1949—1972), care a emis Tomosul de recunoaştere din partea Patriarhiei Ecumenice la 1 august 1961.

Viaţa bisericească din statul bulgar era zguduită, ca şi în celelalte state ortodoxe, de frămîntările fireşti pe care le aducea noua viaţă parlamentară cu partidele şi cu patimile politice provocate mai ales de influenţa marilor puteri. Guvernul Stambulov susţinea în politica religioasă pe regele Ferdinand (1887—1918), deşi acesta era catolic. Mitropolitul Clement de Tîrnovo avu curajul să se opună regelui (fiind sprijinit

şi de Rusia, unde îşi făcuse studiile, ca şi Mihail al Belgradului) —, motiv pentru care a fost destituit şi închis trei ani, dar apoi eliberat în 1895, avînd satisfacţia să-l miruie ortodox pe prinţul Boris (1896), care, la rîndul său, deşi căsătorit catolic, va fi silit de cler şi popor să-şi boteze fiul şi fiica ortodox. Aşadar, poporul şi Biserica s-au dovedit mai tari cu toate presiunile politice şi patima partidelor, care nu se arătaseră deloc favorabile Bisericii. Abia la 25 februarie 1945, schisma a fost ridicată, reluîndu-se raporturile cu Patriarhia Ecumenică.

Organizarea bisericească are şi azi la bază — cu mici modificări — regulamentul exarhal din 1895; autoritate executivă e sinodul, care se constituie din exarh şi din patru mitropoliţi. Din 1908 s-a format şi un consiliu naţional, în care au intrat şi 6 mireni. Exarhul avea de fapt numai autoritatea formală, fiind considerat «primus inter pares». Colegiul electoral se compunea din cîte doi delegaţi din fiecare din cele 11 eparhii. După ce guvernul aproba pe 2—3 candidaţi dintr-o listă propusă, colegiul alegea pe unul. După ce se făcură preparativele pentru proclamarea patriarhatului, acesta a fost proclamat la 10 mai 1953 cu patriarhul Kiril Markov, care studiase la Facultatea de teologie din Cernăuţi.

Pentru problemele canonice şi dogmatice, autoritatea supremă e soborul arhiereilor, iar pentru cele administrativ-financiare, Congresul naţional mixt. Fiecare episcop e ajutat de un consiliu din 4 preoţi aleşi de cler şi reînnoiţi din doi în doi ani. Şedinţele sînt prezidate de mitropoliţi. Prima şcoală clericală a fost cea de la Tîrnovo, în 1874, care a fost închisă în 1877, apoi redeschisă în 1878 şi desfiinţată în 1885. Mai statornică a fost cea de la Samokov (1876—1904) (cu întreruperi), care s-a mutat în 1904 la Sofia.

Alături de cunoscuta mînăstire Rila mai sînt: Bacicovo, Trojan, Preobrajenskoe etc. La Bacicovo existau în secolul XI un spital, o şcoală pentru preoţi şi un azil pentru bătrîni.

În general, viaţa bisericească bulgară a evoluat, ca şi cea culturală şi de stat, foarte mult în ultimul veac.

BIBLIOGRAFIE

C. D. G. Müller, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen*, Göttingen, 1987. P. Dincov, *L'Oeuvre de Cyrille et Méthode et la culture bulgare*, Sofia, 1981. R. Stupperich, *Kirche und Staat in Bulgarien und Jugoslavien*, Witten, 1971; Kamen Dinkov, *Istoria Bisericii Bulgare*, în limba bulgară, Sofia, 1968; Irem. Doens, *Patriarch Kiril Kirchenhistoriker Bulgariens*, în «Österreichische Osthefte», Wien, VII (1965); Dj. Sljepcevic, *Die bulgarische Orthodoxe Kirche*, 1944—1955, Bd. I, München, 1957; Ivan Snegarov, *Kratka istorija na savremile pravoslavni tărkvi* (= *Scurtă istorie a Bisericilor Ortodoxe contemporane*), Sofia, 1946; St. Tzanzow, *Biserica bulgară de la eliberare pînă astăzi*, în limba bulgară, în «Anuarul Facultăţii de teologie», Sofia, XVI, 1939; Idem, *Die Verfassung der bulgarischen Kirche*, Zürich, 1920; St. Stanimirov, *Istoria Bisericii bulgare*, în limba bulgară, Sofia, 1925; E. Reinhardt, *Die Enstehung des bulgarischen Exarchat*, 1912.

În limba română:

Arhim. Epifanie Norocel, *Relaţiile bisericeşti şi culturale între Biserica ortodoxă română şi Biserica bulgară în secolul al XIX-lea*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1967), nr. 9—10, p. 1004—1016; Victor Hin Bunea, *Sfîntul Sofronie de Vraţa*, în «Mitropolia Ardealului», XI (1966), nr. 1—3, p. 56—67; Pr. prof. T.

Bodogae, *200 de ani de la apariţia «Istoriei slavo bulgare» a lui Paisie de Hilandar (1762—1962)*, în «Mitropolia Olteniei», 1963; Silviu Anuichi, *Biserica ortodoxă bulgară de la înfiinţarea Exarhatului pînă la înfiinţarea Patriarhiei*, în «Glasul Bisericii», Bucureşti, XIX (1960), nr. 11—12, p. 945—951. S. Simeonov, *Înfiinţarea Exarhatului bulgar*, în «Biserica Ortodoxă Română», LIX (1941), nr. 5—6, p. 350—376; P. Constantinescu-Iaşi, *Studii istorice româno-bulgare*, Bucureşti, 1956; idem, *Din relaţiile artistice româno-bulgare*, 1928.

Biserica ortodoxă a Greciei *

Între Bisericile ortodoxe cu rang de arhiepiscopie, Biserica Greciei este cea mai mare.

Istoria modernă a Bisericii ortodoxe de Răsărit este dominată în mare măsură de ideea şi de acţiunea de organizare a Bisericilor naţionale în Biserici autocefale. Privită din acest punct de vedere, acţiunea împăratului Leon I Isaurul (717—741) de a trece Iliricul bisericesc oriental, din care făcea parte şi Grecia, din secolul IV aflat sub jurisdicţia Bisericii Romei, sub jurisdicţia Patriarhiei ecumenice de Constantinopol, constituie un precedent îndepărtat. Biserica Greciei sau Eladei s-a aflat sub juridsdicţia Patriarhiei Ecumenice de la 732 pînă la 1833, cînd ea a cerut autocefalia.

Încă de pe vremea Imperiului latin de Constantinopol (1204—1260), penetraţia latinilor şi mai cu seamă a veneţienilor în Grecia a avut ca urmare imediată intensificarea propagandei romano-catolice, ierarhia latină de improvizaţie nouă exercitînd o foarte serioasă presiune asupra Bisericii ortodoxe greceşti locale.

Situaţia s-a înrăutăţit şi mai mult din a doua jumătate a secolului XV, cînd veneţienii împărţiră cu turcii stăpînirea asupra Greciei, pînă la 1718, şi cînd aceştia din urmă au fost siliţi să lase toată Grecia în stăpînirea turcilor. Veneţienii şi-au menţinut stăpînirea asupra insulelor din Marea Ionică pînă la 1797, anul dezmembrării Republicii Veneţiene. Cu toată dubla presiune exercitată de turci şi de veneţieni în Grecia, Biserica ortodoxă a supravieţuit.

Dar dominaţia turcească, în secolele XVII—XVIII, nu mai era de suportat. Apăsător peste măsură, jugul turcesc a pregătit spiritele şi a grăbit izbucnirea revoluţiei greceşti la 21 martie 1821.

La 1/13 ianuarie 1822, *Grecia s-a proclamat independentă la Epidaur*, în Nord-Estul Peloponezului, şi şi-a dat o constituţie democratică. Cunoscutul poet romantic englez, lordul G. Gordon Byron (1780—1824), a venit în ajutorul răsculaţilor greci, găsindu-şi sfîrşitul eroic la Missolonghi, pe ţărmul sudic al Greciei, la golful Corintului.

Episcopii, destul de numeroşi în Grecia, au fost alături de revoluţionari pentru dobîndirea independenţei naţionale. Astfel, episcopul de Patras, Ghermanos, a sfinţit steagurile întîilor răsculaţi greci.

Patriarhul ecumenic de atunci, Grigorie V (1797—1798; 1800—1808; 1818—1821), silit de turci, a excomunicat pe răsculaţii din cler, mitropoliţi, episcopi şi preoţi, dar, cu toate acestea, el însuşi a căzut victimă răzbunării turcilor, fiind spînzurat în odăjdiile arhiereşti, la 10

* Capitol redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

aprilie 1821, în ziua de Paşti la poarta Patriarhiei din Constantinopol. Odată cu el au suferit aceeaşi soartă membrii Sfîntului Sinod şi 30.000 de greci din Grecia şi Imperiul turc.

Răscoala din insula Kios, izbucnită în 1822, a fost urmată de un măcel îngrozitor din partea turcilor : 23.000 de persoane au fost ucise, iar 47.000 de tinere fete au fost vîndute ca roabe sau băgate în haremurile turcilor.

Cu toată teroarea exercitată de turci, pentru a înlătura amestecul lor în treburile interne ale Greciei eliberate, răsculaţii s-au declarat dezlegaţi de obligaţia de a mai recunoaşte jurisdicţia patriarhului ecumenic de Constantinopol, atitudine manifestată practic prin nerecunoaşterea patriarhului ecumenic Evghenie II (1821—1822), precum şi prin respingerea episcopilor trimişi de Patriarhia Ecumenică în scaunele formal vacante.

Luptele dintre greci şi turci au continuat din 1821 pînă în 1828. Grecia a fost ajutată să-şi dobîndească independenţa de diplomaţia ţărilor europene, îndeosebi Anglia, Franţa şi Rusia. Flota engleză, franceză şi rusă a dat un preţios ajutor grecilor distrugînd flota turcească în 1827, la Navarin.

În urma acestei înfrîngeri, Turcia a fost obligată să încheie pace.

Independenţa Greciei a fost recunoscută pe plan politic internaţional prin pacea de la Adrianopol din 2/14 septembrie 1829. În 1830 s-a constituit statul grec modern, care în 1832 s-a declarat regat, cel dintîi rege al Greciei moderne fiind Otto I (1832—1862), de origine germană. În 1834, Atena a redevenit capitala Greciei independente, avînd atunci cel mult 5.000 de locuitori.

Începînd din 1828, Ioan Capo d'Istria (1776—1831), preşedintele guvernului Greciei între anii 1827—1831, a început să se ocupe şi de problemele bisericeşti. Pentru a detaşa Biserica Greciei eliberate de Patriarhia Ecumenică, pentru ca turcii să nu mai găsească prilejul de a se amesteca în treburile bisericeşti şi civile ale Greciei, el a instituit o comisie de trei episcopi, învestiţi cu autoritatea necesară, pentru a se ocupa de toate interesele spirituale ale Greciei eliberate. Un sinod compus din 33 de episcopi, întruniţi la Nauplia, la 15/27 iulie 1833, declară la 23 iulie/4 august 1834 că Biserica din regatul Greciei este independentă faţă de Patriarhia Ecumenică de Constantinopol şi că credincioşii ei vor fi conduşi de un sinod bisericesc sub preşedinţia regelui elenilor.

Aşezămintele naţionale bisericeşti au fost rînd pe rînd reorganizate ; numărul episcopilor a fost redus la zece, iar pe lîngă Universitatea din Atena, înfiinţată în 1837, a fost înfiinţată o Facultate de teologie.

Paralel, însă, cu această acţiune de ridicare şi afirmare a Bisericii, un grup de bărbaţi de stat au întreprins o operă negativă, împiedicînd sistematic orice încercare de statornicire a unui regim de autonomie bisericească în Grecia eliberată. Aşa s-a întîmplat cu «eteria ortodoxă», care, la 1839, a încercat să repună Biserica grecească sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol. Ceva mai tîrziu, în 1850, prin mijlocirea Rusiei, s-a ajuns la împăcarea Bisericii Greciei cu Patriarhia Ecumenică.

După tratative îndelungate şi obositoare, care s-au prelungit 18 ani, Patriarhia de Constantinopol a recunoscut în cele din urmă, prin «tomosul sinodic» din *29 iunie/11 iulie 1850*, acordat ei de patriarhul Antim IV (1840—1845 ; 1848—1852), *autocefalia Bisericii Greciei*. Ea a fost întărită apoi de noul stat grec prin Legea promulgată la 9/21 iulie 1852.

Inspirindu-se după organizarea sinodală a Bisericii ruse, dată de Petru cel Mare (1682—1725) la 25 ianuarie 1721, Sinodul Bisericii greceşti se compunea din cinci membri, mitropolitul Atenei fiind preşedinte, iar ceilalţi patru erau numiţi anual, după vîrstă şi vechime. Un comisar regal înlocuia pe ober-procurorul rus, făcînd legătura dintre Sfîntul Sinod grec şi regele Eladei.

Biserica Greciei eliberate s-a mărit la 1864 prin anexarea insulelor ionice. Acestea s-au aflat pînă la 1797 sub dominaţia Veneţiei, între 1797—1814 sub dominaţia Franţei, iar din 1814 sub dominaţia Angliei, care le-a cedat regatului Greciei în 1864. Cele cinci mitropolii şi două episcopii din aceste insule s-au încadrat din 1866 sub jurisdicţia Bisericii Greciei.

În urma războiului ruso-româno-turc din 1877—1878, încheiat prin pacea de la Berlin din 1/13 iulie 1878, Tesalia şi Epirul de Sud s-au unit, în 1878, cu Grecia. Cele cinci mitropolii şi cinci episcopii din aceste două provincii au trecut, în 1881, sub jurisdicţia Bisericii Greciei. Reforma administrativ-bisericească din 1882 a împărţit Grecia în 40 de eparhii, adică o mitropolie, cu reşedinţa la Atena, 17 arhiepiscopii şi 22 de episcopii. În decursul anilor, împărţirea aceasta a fost modificată după necesităţi, iar episcopiile au fost toate ridicate la rangul de mitropolii pentru a opri rivalităţile dintre titularii lor.

Prin acordul încheiat la 8/21 martie 1908 între guvernul Greciei şi Patriarhia de Constantinopol, Biserica Greciei şi-a extins jurisdicţia asupra comunităţilor greceşti din Europa şi America, cu excepţia Bisericii greceşti din Veneţia, care a rămas mai departe sub jurisdicţia Patriarhiei din Constantinopol, precum şi asupra comunităţilor greceşti din cele două Americi.

Cele două părţi au renunţat, însă, la acest acord la 1/14 martie 1922, cînd patriarhul ecumenic Meletie IV Metaxakis (1921—1923) a supus din nou comunităţile greceşti din ţările Europei, din cele două Americi, din Australia şi Noua Zeelandă, sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice, sub care acestea se află pînă azi.

Insula Creta a obţinut, în 1898, o autonomie politică în cadrul Imperiului otoman, iar în 1913 a fost anexată la statul Greciei, din care face parte pînă astăzi. Din punct de vedere bisericesc, însă, Biserica insulei Creta a rămas mai departe sub jurisdicţia Patriarhiei de Constantinopol. La 28 februarie 1967, Sfîntul Sinod al Patriarhiei de Constantinopol, în frunte cu patriarhul Atenagora I (1949—1972), prin decizia nr. 283, i-a acordat autonomia bisericească.

În urma războiului balcanic din 1912—1913, care s-a încheiat prin pacea de la Bucureşti din 28 iulie/10 august 1913, Greciei i-a revenit sudul Macedoniei şi vestul Traciei. Cu toate că aceste două provincii au

intrat în componenţa statului grec, Patriarhia Ecumenică şi-a menţinut jurisdicţia bisericească asupra celor 40 de mitropolii din Macedonia şi Nordul Greciei pînă la 1928, cînd, printr-un nou acord, aceste mitropolii au trecut definitiv sub jurisdicţia Bisericii Eladei.

Sfîntul Munte Athos a fost încadrat în 1913 la teritoriul Greciei, dar cele 20 de mînăstiri, care constituie un centru monahal inter-ortodox, au rămas mai departe sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice.

Insulele Dodecanezului — e vorba de cele 12 insule situate lîngă ţărmul de sud-vest al Asiei Mici, ocupate de Italia în timpul războiului italo-turc din 1911—1912, au revenit Greciei, prin pacea de la Paris din 10 februarie 1947. Cele patru mitropolii din aceste insule : Rodos, Leros-Calymnos, Cos şi Carpatos-Cassos au intrat sub jurisdicţia Bisericii Greciei.

În timpul primului război mondial (1916—1918), Grecia s-a alăturat, din 1917, Puterilor Antantei — Franţa, Anglia şi Rusia.

Prin tratatul de pace de la Sèvres (în Franţa), din 10 august 1920, Smirna, cu teritoriul din jur şi malul european al Dardanelelor au fost atribuite Greciei, care a luptat alături de Puterile Antantei.

Războiul greco-turc din 1919—1922, cîştigat de Turcia, sub conducerea lui Kemal Atatürk (1881—1938), creatorul Turciei contemporane, a făcut ca Grecia să piardă teritoriile atribuite ei prin tratatul de pace de la Sèvres din 1920.

Tratatul de pace de la Lausanne, din 24 iulie 1923, dintre Grecia şi Turcia, semnat şi de Franţa, Anglia şi Italia, a lăsat Greciei configuraţia teritorială de astăzi.

În urma înfrîngerii Greciei, în 1922, de către Turcia, s-a procedat, în 1922, la un schimb masiv de populaţie între grecii din Asia Mică şi turcii din Macedonia şi Tracia. Peste un milion şi jumătate de greci au fost ucişi şi expulzaţi, aceştia din urmă fiind colonizaţi de statul grec, în Tesalia, Macedonia şi Tracia.

Din 1922, Biserica Greciei a fost condusă de arhiepiscopul Hrisostom Papadopulos (1922—1938), unul dintre marii eruditi în materie de istorie bisericească ai Greciei contemporane. În timpul păstoriei lui, statul grec a promulgat, la 31 decembrie 1923, noul Statut religios al Bisericii Eladei, care, cu unele modificări făcute la 24 decembrie 1939/3 ianuarie 1940, a rămas în vigoare pînă la publicarea Legii 590 din 31 mai 1977. S-a ajuns, după primul război mondial, ca Biserica Greciei să aibă 81 de eparhii, toate cu titlu de mitropolii, dar există tendinţa de a se micşora numărul lor.

Sfîntul Sinod al Bisericii Greciei se compune din toţi mitropoliţii ; conducerea administrativă o are arhiepiscopul Atenei cu un sinod restrîns, format din şase mitropoliţi.

Ca toate statele moderne, Grecia a secularizat averile bisericeşti şi mînăstireşti.

Traducerea operelor lui Fr. M. Arouet Voltaire († 1778) în greceşte de Eugen Vulgaris († 1806) şi Ad. Korais († 1833), a contribuit la ruinarea spiritului monastic în Grecia. În raport cu numărul populaţiei, în 1830 erau trei călugări la 1000 de locuitori, iar după 1919, 7 călugări

la 10.000 de locuitori. În 1833 existau peste 3.000 de călugări şi 280 de călugăriţe.

Se cunosc şi în Grecia încercări de prozelitism susţinute de agenţii Bisericii romano-catolice şi protestante. Rezultatele lor însă n-au fost niciciud îngrijorătoare. Îndată ce autorităţile bisericeşti au cunoscut dedesubturile lor, încercările acestea au devenit inoperante.

Şcoala englezului King (1822—1869) a reuşit totuşi să convertească la protestantism cîţiva greci, dar şcolile şi bisericile lor au fost apoi desfiinţate.

Învăţămîntul teologic universitar grec are peste 100 de ani de existenţă, la Atena funcţionînd o Facultate de teologie din 1837. Acest învăţămînt a fost oarecum influenţat de spiritul protestant, dar tendinţa conservatoare, inspirată de teologia rusă, a ţinut echilibrul, temperînd alunecarea pripită a unor teologi greci spre influenţe protestante sau anglicane.

În cursul secolelor XIX şi XX Biserica greacă a dat literaturii teologice universale teologi şi reprezentanţi de seamă, de incontestabilă valoare teologică şi istorică, cu un pronunţat caracter ortodox.

În ceea ce priveşte orientarea spirituală a Greciei moderne, trebuie să observăm că libertatea de cugetare şi anume latura ei speculativă este una dintre cele mai caracteristice însuşiri chiar şi ale grecului de azi. De aceea nu-i de mirare faptul că în Grecia modernă s-au întîlnit în viaţa spirituală unele direcţii liberale, unele opinii personale teologice — teologumene.

Au existat, desigur, controverse aprinse în secolul XIX între Teoclit Farmachides († 1860) şi Neofit Vamvas († 1855) de o parte, şi Constantin Oiconomuos († 1857) de alta, în legătură cu autocefalia greacă sau cu justificarea secularizării averilor bisericeşti şi mînăstireşti, care au degenerat, uneori ajungînd la încordări şi lupte aprinse. Farmachides, Vamvas şi alţii de mai tîrziu susţineau introducerea reformelor bisericeşti pe baza progresului ştiinţific: traducerea Bibliei în limba neogreacă, actualizarea interpretării Sfintei Scripturi, un rol social mai efectiv din partea Bisericii etc., pe cînd conservatorii, în frunte cu C. Oiconomuos, susţineau rămînerea mai departe la tradiţia Sfinţilor Părinţi. Pînă la urmă a biruit viziunea progresiştilor.

În 1903 însuşi arhiepiscopul Procopie al Atenei a trebuit să-şi dea demisia, pentru că mişcarea studenţească nu a aprobat traducerea Bibliei în limba neo-greacă.

Toate acestea nu formează pericole pentru Biserica ortodoxă greacă, adînc înrădăcinată în credinţa evanghelică, apostolică şi patristică. Unele rele provin şi din starea de sărăcie a clerului, pentru care, în ultimii 50 de ani, s-a făcut mult, introducîndu-se salarizarea după gradul de studii făcute.

În prezent, Biserica ortodoxă greacă are peste 9 milioane de credincioşi.

Mitropolia Cretei se bucură de autonomia pe care a obţinut-o de la Patriarhia Ecumenică la 28 februarie 1967.

Mişcarea misionară din timpul nostru, *Zoi* (Viaţa), condusă de profesorul mirean Panaghiotis Trembelas, care numără sute de mii de

membri, reprezintă un corectiv față de tradiționalismul lipsit de maleabilitate și actualitate al unor teologi și mitropoliți care nu voiau Biblia în limba poporului, nici conferințe sau meditații în afară de Biserică. Spiritul grec are totdeauna această elasticitate în cugetare, vizibilă în opiniile teologice personale — teologumene, susținute nu numai de profesorii laici de teologie, ci și de unii credincioși mireni, care totuși sînt buni sprijinitori ai Bisericii.

În 1961, tinerii din mișcarea «Syndesmos» au creat la Atena un centru misionar interortodox, sub numele de *«Porevthentes»* = Πορευθέντες = *«Mergînd»*, (învățați toate neamurile Matei, 28, 19). Sfîntul Sinod al Bisericii Greciei a înființat, în 1867, o *Secție pentru misiune*, iar în 1970, în colaborare cu Facultatea de Teologie din Atena, a înființat un *Institut on mission studies*. Din decembrie 1981, publică revista «Πάντα τὰ ἔθνη» (= *All Nations* — «Toate neamurile»).

Ca în toate Bisericile, au apărut și în Biserica Greciei unele mișcări disidente, dar fără importanță. Astfel, pe la 1839, învățatul T. Kairis, un preot întors de curînd de la studii din Apus, susținea deismul, condamnînd tot ce trecea dincolo de credința în Dumnezeu, de predestinație și nemurirea sufletului. El nega tot ceea ce e vizibil în Biserică, răstălmăcind creștinismul, pe care-l reducea la un gen de teofilantropie. A fost un mare predicator și organizator — făcuse aziluri și orfelinate —, a atras pe mulți care criticau păcatele oamenilor Bisericii și ale politicienilor, care se lăudau cu suferințele și meritele Bisericii grecești, dar nu făceau nimic din punct de vedere practic. Mișcarea a degenerat în erezie, iar el însuși a fost închis.

După el s-au ivit și alții : pozitiviști, budiști, teosofi, francmasoni, care și-au predicat crezurile, înstrăinînd pe unii intelectuali și credincioși de Biserică. Scriitorul Lascaratos, de pildă, a ridiculizat Biserica și așezările ei ; călugărul Papoulakis a dat naștere la unele tulburări mistice ; mireanul Makrakis a format, spre finele secolului XIX, chiar o sectă cu vreo 5000 de aderenți, pretinzînd că introduce o adevărată reformă a moravurilor, iar Nifon Dimopulos a propagat un raționalism exagerat.

BIBLIOGRAFIE

C. D. G. Müller, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen*, Göttingen, 1981 ; Richard Clogg, *A short history of modern Greece*, Cambridge, 1979 ; D. A. Zakythinos, *The making of modern Greece. From Byzantium to independence*, Oxford, 1976 ; Georg Stadmüller, *Geschichte Südosteuropas*, 2-e Aufl., München, 1976, Irmgard Wilhelm, *Die Anfänge des griechischen Nationalstaates, 1833—1843*, München-Wien, 1973 ; A. Vacalopoulos, *A history of Thessaloniki*, translation by P. F. Carney, Thessaloniki, 1972 ; Idem, Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, 3 vol., Tesalonic, 1961—1968 ; N. G. Svornos, *Histoire de la Grèce moderne* (Coll. «Que sais-je ?»), nr. 578, Paris, 1972 ; Ch. A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece*, 1821—1852, Cambridge, 1969 ; M. Rinvoluch, *Anatomie d'une Eglise. L'Eglise grecque d'aujourd'hui*, Paris, 1969 ; C. M. Woodhouse, *The Story of Modern Greece*, London, 1968 ; D. Kitzikis, *Grèce moderne. De la Grèce byzantine à la Grèce contemporaine*, în «Encyclopaedia Universalis», t. 7, Paris, 1968, p. 1077—1085 ; W. C. Montague, *The History of Modern Greece*, London, 1968 ; D. I. Constantelos, *The Greek Orthodox Church*, New York, 1968 ; B. Spüler, *Gegenwartslage der Ostkirchen in Ihrer nationalen und staatlichen Umwelt*, 2-e Auflage, Frankfurt am Main, 1968, p. 196—212 ; *Griechenland* : C. Haralampidis, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ»,

t. V, Atena, 1964, p. 619—648; G. I. Konidaris, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον 49—50 — 1951, t. I—II, Atena, 1954—1960; Idem, Ἐπίτομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος 40/50 — 1938. Extras din «Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», Atena, 1938, p. 158—415; Ev. Theodoru, *The Church of Greece*, Athens, 1959; Mitropolit V. Atesis, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον, ed. 2-a, Atena, 1957; Ianis Kordatos, Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, t. II, Atena, 1957; P. Hammond, *The present state of the Greek Church*, London, 1956; Mitropolitul Pantelimon de Chios, Τὸ κανονικὸν σύστημα τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Atena, 1955; H. Alivizates, Ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, Atena, 1955; Ivan Snegarov, *Kratka istorija na savremite pravoslavni tărkvi* (— Scurtă istorie a Bisericilor Ortodoxe contemporane), Sofia, 1946; Th. H. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of the Greek Church and people under turkish domination*, Brusselis, 1952; T. Haralampides, *Die Kirchenpolitik Griechenlands*, în «Zeitschrift für Kirchengeschichte», Stuttgart, LV (1936), p. 158—192; Hr. Papadopoulos, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, t. I, Atena, 1920; N. B. Tomadakis, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645—1898), t. I Αἱ Πηγαί (Izvoarele), Atena 1974.

În limba română:

Adrian Fochi, *Relaţiile culturale româno-balcanice pînă în secolul al XIX-lea*, în «România în sud-estul Europei», Bucureşti, 1979, p. 29—79; Pr. prof. Ioan Rămureanu, *Contribuţia ţărilor române la dobîndirea independenţei naţionale a poporului grec*, în «Biserica Ortodoxă Română», XC (1972), nr. 1—2, p. 131—145; Idem, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi celelalte Biserici Ortodoxe, de la 1800 pînă la recunoaşterea autocefaliei Bisericii noastre*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVII (1959), nr. 7—10, p. 935—960; Pr. prof. Liviu Stan, *Noul Statut de organizare al Bisericii ortodoxe din Grecia*, în «Ortodoxia», XXII (1970), nr. 2, p. 197—204; Idem, *Legături ale Bisericii Ortodoxe Române cu Biserica ortodoxă din Grecia*, în «Mitropolia Olteniei», XIV (1962), nr. 2—4, p. 231—240; Pr. prof. Ene Branişte, *Biserica Greciei*, în «Ortodoxia», XIX (1967), nr. 2, p. 302—308; Ierom. Nestor Vornicescu, *Biserica ortodoxă din Grecia*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXVII (1961), nr. 7—8, p. 586—593.

Alte Biserici ortodoxe:

Biserica Ciprului, Biserica Albaneză, Biserica Cehoslovacă, Biserica Polonă şi Biserica Finlandeză *

1. **Arhiepiscopia insulei Cipru.** Biserica insulei Cipru este una dintre cele mai vechi în istoria creştinismului, datînd din anii 45—50 d. Hr. Prin canonul 8 al *Sinodului III ecumenic* de la Efes, din anul 431, Biserica insulei Cipru a fost declarată autocefală, cu rang de arhiepiscopie, rămînînd în această situaţie pînă astăzi.

Insula Cipru s-a aflat sub stăpînirea Imperiului roman de Răsărit pînă la cucerirea ei de către arabi în anul 647—648 şi a rămas în această situaţie pînă în 964—965, cînd bizantinii au cucerit-o de la arabi.

La 6 mai 1191 insula Cipru a fost cucerită de cavalerii englezi din Cruciada a III-a (1189—1192), sub conducerea regelui Richard Inimă de Leu. În mai 1192 regele englez o vîndu lui Guy de Lusignan, fostul rege de origine franceză al principatului franc al Ierusalimului. Dinastia franceză de Lusignan a stăpînit insula Cipru pînă la 1489, cînd ea a fost cucerită de veneţieni, care, la rîndul lor, au stăpînit-o pînă în 1571.

Sultanul Imperiului turc, Selim II (1566—1574) a cucerit insula Cipru în 1571 de la veneţieni, încît influenţa catolicismului, menţinută

* Capitol redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

de francezi şi de veneţieni, a cedat locul dominaţiei musulmane. În timpul stăpînirii turceşti, arhiepiscopul Bisericii insulei Cipru se bucura în faţa autorităţilor de prerogativele unui etnarh.

O figură eminentă dintre conducătorii Bisericii Ciprului este arhiepiscopul Ciprian, fost elev al şcolii din Iaşi, care, după ce a ajuns arhiepiscop în Cipru, a întemeiat în 1812 şcoala «Sfînta Treime» pe terenul mînăstirii Machera. A pierit în timpul masacrului organizat la 9 iulie 1821, în timpul revoluţiei greceşti, din ordinul lui Kuciuk Mahmed, guvernatorul insulei, împreună cu mitropoliţii Hrisant de Pafos, Meletie de Kition şi Laurenţiu de Kyrenia.

Turcia a stăpînit insula Cipru de la 1571 pînă la 1878, cînd, în baza unui acord secret, a trecut temporar administraţia în seama Marii Britanii. Pacea de la Berlin, din 1/13 iulie 1878, a confirmat trecerea insulei Cipru de sub dominaţia Turciei sub aceea a Marii Britanii.

Cum reiese din art. 20 al tratatului de pace de la Lausanne, din 24 iulie 1923, Turcia a renunţat definitiv la stăpînirea insulei Cipru în favoarea Angliei. Dominaţia Marii Britanii asupra Ciprului s-a putut menţine pînă la 1 octombrie 1960, cînd, datorită revendicărilor populaţiei greceşti, aceasta a devenit republică independentă, sub conducerea arhiepiscopului Macarie († 1977), care a păstorit Biserica Ciprului între anii 1950—1977.

Locul Bisericii autocefale a Ciprului urma, din punct de vedere canonic, îndată după vechile patriarhate apostolice ale Răsăritului, pentru motivul că autocefalia ei a fost discutată şi recunoscută în două sinoade ecumenice, mai întîi în Sinodul III ecumenic de la Efes, din 431, prin canonul 8, apoi de Sinoadele V—VI (quinisext), prin canonul 39. Practic, însă, cu toate că în Sinoadele ecumenice amintite, episcopul de Justiniana Nouă (Cipru) era învestit cu toate drepturile episcopului din Constantinopol, acesta din urmă a ţinut mereu să-l subordoneze.

În prezent, Arhiepiscopia autocefală a insulei Cipru numără peste 600.000 de credincioşi şi are 4 mitropolii : Nicosia, Pafos în vest, Kition în sud, Kyrenia în nord ; 6 episcopi, 650 parohii, 685 preoţi, 7 mînăstiri, 110 călugări.

Alegerea mitropolitului se face de către clerul superior, de preoţi şi de reprezentanţii mirenilor, fapt care a pricinuit deseori lupte lăuntrice şi adversităţi regretabile între candidaţi. Aşa s-a întîmplat, spre exemplu, după moartea arhiepiscopului Sofronie (1900), dezbinarea în sinod neputînd fi înlăturată nici chiar prin intervenţia din 1908 a patriarhului de Constantinopol.

2. **Biserica ortodoxă albaneză.** Albanezii descind din vechea populaţie indo-europeană a ilirilor, înrudită cu tracii. Ei au suferit mai întîi un proces de elenizare, apoi din secolul I î. d. Hr. au trecut printr-un proces de romanizare, mult mai influent. Ceva mai tîrziu, începînd din secolul VII, Albania a fost stăpînită de slavii de Sud pînă în secolul XIV, cînd a venit asupra lor invazia turcească. Biserica albaneză a avut legături cu Bisericile ortodoxe slave din jur, dar n-au lipsit nici legături practice cu Biserica Romei, mai cu seamă în epoca de apogeu

a Veneţiei, care a încetat la 1797, anul dezmembrării Republicii Veneţiene.

În timpul războaielor balcanice din 1912—1913, Albania s-a proclamat independentă, la 28 noiembrie 1912, în congresul naţional din oraşul Vlöre, iar independenţa ei a fost recunoscută pe plan diplomatic internaţional prin pacea de la Londra, din 30 mai 1913.

Prin tratatul de pace de la Lausanne, din 24 iulie 1923, s-a reconfirmat independenţa Albaniei. Albanezii şi-au ales acum un parlament naţional, iar capitala ţării s-a stabilit în oraşul Tirana. În acest timp clericii superiori ai Bisericii ortodoxe din Albania erau toţi de naţionalitate greacă, iar aceştia, nevoind să stea într-o Albanie independentă, au părăsit ţara încă din 1922, lăsînd Biserica albaneză fără conducători. În această situaţie, Biserica albaneză a convocat în septembrie 1922 un congres al ortodocşilor, care s-a ocupat de constituirea Sfîntului Sinod al Bisericii ortodoxe albaneze şi de alegerea unui arhiepiscop, în persoana arhimandritului Visarion. Pentru hirotonirea noului ales, Biserica albaneză s-a adresat patriarhului sîrb de Belgrad, dar acesta a refuzat. Visarion a trebuit să recurgă la serviciile a doi episcopi din emigraţie, Hermogen şi Mihail.

În aprilie 1923, Biserica albaneză a trimis o delegaţie specială la Constantinopol cu misiunea de a intra în legătură cu patriarhul ecumenic şi sinodul său patriarhal, cerîndu-i aprobarea pentru ca Biserica ortodoxă albaneză să devină autocefală. Patriarhul ecumenic însă a acordat Bisericii albaneze numai dreptul la autonomie, dar n-a voit să-i dea autocefalia pe motivul că tînăra Biserică reprezintă o simplă minoritate într-un stat cu majorităţi musulmane.

La 26 februarie 1929, Biserica ortodoxă din Albania şi-a reconfirmat din nou autocefalia. Văzînd stăruinţele ortodocşilor din Albania, Patriarhia de Constantinopol a recunoscut şi ea, în cele din urmă, *la 12 aprilie 1937*, autocefalia Bisericii Albaniei. Tomosul de autocefalie i-a fost acordat de patriarhul ecumenic Veniamin I (1936—1946). La 7 aprilie 1939, Albania a fost ocupată de Italia fascistă, în timpul dictaturii lui Mussolini, sub care a rămas pînă în 1945.

Albanezii ortodocşi au constituit majoritatea credincioşilor în eparhiile Durazzo, Berat şi Korcea. Grecii sînt mai numeroşi în sud-estul Albaniei, în eparhia Arghirocastro.

Există, de asemenea, o Biserică albaneză în America, organizată din 1908, cu un număr de 62.000 de credincioşi. Alţi albanezi, peste 800.000, se află în Iugoslavia de sud, iar alţii în Italia de sud.

3. **Biserica ortodoxă cehoslovacă.** Republica Cehoslovacia a luat fiinţă prin unirea Cehiei (Boemia) şi Moraviei cu Slovacia, recunoscută prin tratatul de pace încheiat între puterile Antantei — Franţa, Anglia, Italia şi Statele Unite, cu Austria, la 10 septembrie 1919 la Saint-Germain în Franţa.

Ortodoxia renaşte pe teritoriul Boemiei, Moraviei şi Slovaciei din a doua jumătate a secolului XIX, cînd cehii şi slovacii au intrat în legături mai apropiate cu sîrbii şi ruşii ortodocşi.

După primul război mondial (1914—1918), a luat fiinţă în Cehoslovacia o Biserică ortodoxă care s-a organizat la început sub conducerea Bisericii ortodoxe sîrbe.

A intervenit însă Patriarhia de Constantinopol susţinînd că numai ea are dreptul să acorde Bisericilor din diaspora ortodoxă autocefalia, conform hotărîrii canonului 28 al Sinodului IV ecumenic de la Calcedon din 451.

Primul arhiepiscop autocefal ceh a fost *Savatie Vrabeţ*, hirotonit în 1921 ca episcop ortodox pentru Cehoslovacia de către patriarhul Meletie IV Metaxakis (1921—1923), care primi numele de *Sabazd* şi titlul de «Arhiepiscop de Praga şi al întregii Cehoslovacii». Oficial, Biserica ortodoxă cehoslovacă a obţinut autocefalia la *8 martie 1923*, prin tomos-ul sinodal acordat ei de patriarhul ecumenic Meletie IV Metaxakis.

La rîndul său, episcopul Gorazd II Pavlic, hirotonit la Belgrad, a organizat pe ortodocşii din Boemia, Moravia şi Slovacia, într-o comunitate bisericească ortodoxă cu reşedinţa la Praga, pusă sub jurisdicţia Patriarhiei sîrbe de Belgrad. Statutul acestei comunităţi bisericeşti ortodoxe a fost aprobat de guvernul cehoslovac prin decizia Ministerului de Instrucţie, dată la 31 martie 1922, încît existau paralel în Cehoslovacia două Biserici ortodoxe : una sub jurisdicţia Bisericii sîrbe şi alta sub jurisdicţia Patriarhiei ecumenice de Constantinopol.

Cei mai mulţi credincioşi ortodocşi din Cehoslovacia au recunoscut la 22 noiembrie 1925 ca întîistătător al Bisericii ortodoxe Cehoslovace pe Arhiepiscopul Gorazd Pavlic, hirotonit la Belgrad.

Această rivalitate jurisdicţională dintre Patriarhia Ecumenică şi Patriarhia sîrbă cu privire la Biserica ortodoxă din Cehoslovacia a făcut mult rău mişcării ortodoxe printre cehi şi slovaci, împiedicînd creşterea şi dezvoltarea normală a acestei Biserici.

Situaţia aceasta s-a menţinut pînă la 29—30 septembrie 1938, cînd, prin acordul de la München, Germania hitleristă a răpit Cehoslovaciei regiunea aşa-zişilor «germani sudeţi». La 15 martie 1939, întreaga Boemie a fost anexată de Germania hitleristă sub numele de «protectorat german», iar Slovacia se declară independentă.

În timpul celui de al doilea război mondial (1939—1945) arhiepiscopul Gorazd II a apărat cu demnitate şi curaj Biserica ortodoxă din Cehoslovacia, dar el a fost împuşcat la 4 martie 1942 de hitlerişti, primind cununa de martir pentru Biserica ortodoxă şi patria sa. În timpul ocupaţiei hitleriste, Biserica ortodoxă din Cehoslovacia a avut foarte mult de suferit.

După eliberarea Cehoslovaciei, în mai 1945, s-a refăcut unitatea ei politică şi îndată s-a început reorganizarea Bisericii ortodoxe. Patriarhul Alexei al Moscovei (1945—1971) a trimis în acest sens pe arhiepiscopul Elefterie de Rostov, exarh al Patriarhiei de Moscova. Noul ierarh a depus toate eforturile cu o energie neîntrecută şi muncă încordată, spre a reface unitatea internă a Bisericii ortodoxe cehoslovace. El reuşi să împace grupurile ortodoxe disidente care ascultau de jurisdicţii rivale, reorganiză viaţa bisericească, îngrijindu-se îndeosebi de pregătirea cadrelor de slujitori devotaţi Ortodoxiei, şi luptă din răsputeri pentru răspîn-

direa Ortodoxiei între cehi şi slovaci, mult persecutată şi dispreţuită în trecut de catolicism şi chiar de protestantism.

După reorganizarea ei de către arhiepiscopul Elefterie de Rostov, Biserica ortodoxă cehoslovacă a obţinut *o nouă autocefalie*, la 23 noiembrie 1951, din partea patriarhului Alexei al Moscovei. Proclamarea oficială a noii autocefalii s-a făcut la 8 decembrie 1951.

Numărul credincioşilor ortodocşi din Cehoslovacia a crescut datorită repatrierii cehilor din Volhinia, dintre care mulţi trecuseră la Ortodoxie. De asemenea, în ziua de 28 aprilie 1950, greco-catolicii slovaci au trecut la Ortodoxie, sporind astfel numărul ortodocşilor din tînăra Biserică cehoslovacă.

În prezent, Biserica ortodoxă cehoslovacă are circa 600.000 de credincioşi, organizaţi în 4 eparhii : Praga, Olmouc, Presov şi Mihalovce, cu peste 140 de parohii.

4. **Biserica ortodoxă polonă.** În urma dezmembrării Imperiului austro-ungar, a luat fiinţă, după primul război mondial (1914—1918), în rîndul statelor europene, Republica Polonă.

Patriarhul Tihon al Moscovei (1917—1925) a acordat Bisericii ortodoxe din Polonia, prin scrisoarea din 14/27 septembrie 1921, *o autonomie largă*, puţin deosebită de autocefalie. La 5 octombrie 1921, acelaşi patriarh numi pe fostul arhiepiscop de Minsk şi Turovsk, Gheorghe Iarosewski, exarh în Polonia.

Biserica ortodoxă din Polonia dorea însă o *autocefalie completă* şi de aceea ea s-a adresat Patriarhiei Ecumenice.

În 8 februarie 1923, mitropolitul Gheorghe Iarosewski a fost asasinat de un arhimandrit fanatic, iar în locul lui a fost ales ca mitropolit Dionisie Valedinschi, sub care Biserica Ortodoxă din Polonia a dobîndit autocefalia din partea Patriarhiei de Constantinopol. Tomos-ul de autocefalie a Bisericii ortodoxe polone a fost acordat de patriarhul ecumenic Grigorie VII (6 dec. 1923 — 17 noiembrie 1924), la *13 noiembrie 1924*, cu nr. 4588. La 17 septembrie 1925, s-a proclamat, în mod solemn, la Varşovia, autocefalia Bisericii ortodoxe polone.

După terminarea celui de al doilea război mondial (1939—1945), a luat fiinţă, din 1945, Republica Populară Polonă.

Ucraina occidentală sau Galiţia, care aparţinuse Poloniei, şi Rusia subcarpatică — Podcarpatia, care fusese încadrată la Cehoslovacia — au intrat, din 1945, în componenţa Uniunii Sovietice.

Ucrainienii ortodocşi din aceste provincii au intrat, ca atare, sub jurisdicţia Mitropoliei Kievului.

În timpul patriarhului Alexei al Moscovei (1945—1971), ucrainienii uniţi cu Roma din Ucraina occidentală sau Galiţia, în 1595, la Brest-Litovsk, s-au întors la 8—10 martie 1946 în sînul Bisericii ortodoxe, căreia au aparţinut, trecînd acum sub jurisdicţia Mitropoliei Kievului.

De asemenea, ucrainienii uniţi cu Roma din Rusia subcarpatică — Podcarpatia—, în sinoadele de la Ujhorod (Ungvar) din 24 aprilie 1649 şi 15 ianuarie 1652, apoi în sinoadele de la Muncaci din 1690 şi 1691, în urma alipirii Podcarpatiei, în 1945, la Ucraina, s-au întors la Ortodoxie, în august 1949, intrînd sub jurisdicţia Mitropoliei Kievului.

În Republica Populară Polonă mai rămăsese ca atare peste un milion de ortodocşi, care s-au reorganizat cu sprijinul Patriarhiei Ruse de la Moscova.

Noua Biserică ortodoxă polonă a cerut, la 5 iunie 1948, *autocefalia* de la Patriarhia rusă de Moscova, motivînd cererea ei în aceşti termeni : *Biserica Autonomă Polonă consideră necanonică şi nevalabilă autocefalia Bisericii polone proclamată prin Tomos-ul patriarhului de Constantinopol Grigorie VII, la 13 noiembrie 1924, cu nr. 4588, şi cere binecuvîntarea Bisericii ruse mame pentru o autocefalie canonică.*

Ca răspuns la această cerere, patriarhul Alexei al Moscovei a acordat, la 22 iunie 1948, Bisericii ortodoxe polone o nouă autocefalie.

Acordarea unei noi autocefalii Bisericii ortodoxe polone de către Patriarhia Moscovei a nemulţumit Patriarhia Ecumenică. Astfel, la 23 februarie 1950, patriarhul Atenagora al Constantinopolului (1949—1972) a scris patriarhului Alexei al Moscovei că, întrucît Patriarhia Ecumenică a acordat la 13 noiembrie 1924 Bisericii ortodoxe polone autocefalia, ea nu vede necesitatea să i se acorde o nouă autocefalie de o altă Biserică soră. La această scrisoare, a răspuns, la 3 iulie 1950, patriarhul Alexei al Moscovei, afirmînd că Biserica ortodoxă polonă însăşi consideră autocefalia ei din 1924 ca «necanonică şi nevalabilă», deoarece nu i s-a acordat de Biserica Ortodoxă mamă, Biserica rusă, căreia au aparţinut în trecut credincioşii ortodocşi din Polonia.

Patriarhul ecumenic Atenagora a răspuns acestei scrisori la 26 septembrie 1951, făcînd cunoscut Patriarhiei ruse că actul Bisericii ortodoxe ruse din 22 iunie 1948, prin care s-a acordat dreptul de autocefalie Bisericii ortodoxe polone, «nu micşorează nicidecum însemnătatea Tomos-ului scaunului de Constantinopol, din 13 noiembrie 1924». La această întîmpinare, a răspuns din nou patriarhul Alexei al Moscovei la 25 ianuarie 1952.

Problema autocefaliei Bisericii ortodoxe polone a fost din nou reactualizată, prin scrisoarea din 25 septembrie 1952, nr. 1342, a patriarhului Atenagora al Constantinopolului, prin care acesta comunică Bisericilor ortodoxe autocefale surori ca între problemele pe care le va discuta viitorul Sinod ecumenic, aşa cum a stabilit comisia panortodoxă de la Vatoped, din 1930, să figureze şi *problema autocefaliei.*

Biserica ortodoxă polonă numără cca. un milion de credincioşi, grupaţi în patru eparhii, 210 parohii, 20 de protopopiate, 280 de biserici, aproape 300 de preoţi şi două mînăstiri. O facultate de teologie ortodoxă funcţionează pe lîngă Universitatea din Varşovia.

Revista oficială a Bisericii Ortodoxe Polone se numeşte *Cerkovnîi Wiestnik* («Vestitorul bisericesc»), care apare la Varşovia.

5. **Biserica ortodoxă finlandeză.** După primul război mondial (1914—1918), a luat fiinţă în Republica Finlanda o Biserică ortodoxă.

Înainte de primul război mondial, Biserica ortodoxă din Finlanda era supusă jurisdicţiei Sfîntului Sinod rus din Petrograd. După proclamarea independenţei, în 1917, Biserica ortodoxă din Finlanda a elaborat un statut prin care s-a declarat autonomă. În sînul tinerei Biserici au izbucnit unele certuri interne, alimentate mai ales de chestiunea în-

troducerii noului calendar, încît s-a produs o ruptură între Arhiepiscopul finlandez Serafim şi preotul Gherman Aava. Acesta din urmă a solicitat sprijinul patriarhului de Constantinopol Meletie IV Metaxakis (1921—1923), de la care a obţinut hirotonia sa ca arhiereu şi un tomos sinodal, cu data de *6 iulie 1923*, prin care se acorda autonomie Bisericii Findandeze, sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice. Această situaţie a fost recunoscută de guvernul Republicii Finlandeze. Mai tîrziu, grupurile disidente au trecut sub jurisdicţia Bisericii Finlandeze, dar agitaţia pe tema calendarului nou a continuat multă vreme. Centrele de rezistenţă au fost mînăstirile Vaalaam şi Konemeţk, care menţin vechiul calendar.

Sfîntul Sinod al Patriarhiei ecumenice din Constantinopol, în şedinţa din 1 februarie 1972, a aprobat ca diocezele ortodoxe de Karelia şi Helsinki să fie ridicate la rangul de mitropolii, la cererea I.P.S. Pavel, arhiepiscopul Kareliei şi a toată Finlanda. Prin hotărîrea Adunării generale extraordinare a Bisericii Finlandei, dintre 16—17 februarie 1977, s-a creat în Finlanda a treia episcopie, pentru Finlanda de Nord, cu reşedinţa la Ulu («Episkepsis», 10-e Année (1979), no. 205, 1 mars, p. 2—8). Biserica ortodoxă finlandeză numără peste 60.000 de credincioşi.

În octombrie 1918, s-a publicat statutul de organizare al Bisericii ortodoxe finlandeze, care se menţine pînă astăzi.

6. După cel de al doilea război mondial (1939—1945), a luat fiinţă în Ungaria **Biserica ortodoxă maghiară**, la Budapesta, sub conducerea protoiereului Feriz Berki. Noua Biserică are 11 comunităţi maghiare ortodoxe şi s-a declarat în 1954 că aparţine jurisdicţiei Patriarhiei de Moscova, sub conducerea preotului Feriz Berki. Pînă în 1954, Biserica ortodoxă maghiară a fost sub jurisdicţia Bisericii ortodoxe sîrbe.

BIBLIOGRAFIE

Arhiepiscopia Ciprului

C. D. G. Müller, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen*, Göttingen, 1981; B. Spuler, *Gegenwartslage der Orthodoxen Kirchen*, Frankfurt am Main, 1968, p. 221; F. G. Maier, *Cypern, Insel am Kreuzweg der Geschichte*, Stuttgart, 1964; Eugen Phoebus, *Odiseea Ciprului*, Bucureşti, 1964; *Cyprus, a handbook of the island's past and present*. Second ed., Nicosia (Cyprus), 1964; A. Emilianides, *Histoire de Chypre*, Paris, 1963; E. Emilianides, *Histoire de Chypre*, Paris, 1962; Panagiotakes, Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἁγιωτάτης ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Atena, 1959, 24 p.; Sir George Hill, *A history of Cyprus*, vol. IV, *The Ottoman Province, The British Colony, 1571—1948*, Cambridge, 1952, XXXII + 640 p.; Ivan Snegarov, *Kratka istorija na savremite pravoslavni ţărkvi* (Scurtă istorie a Bisericilor Ortodoxe contemporane), Sofia, 1946; Rupert Gunnis, *Historic Cyprus. A Guide to its Towns and Villages. Monasteries and Castles*, London, 1936, 496 p.; Arhimandrit Hippolytos Paphos, *Die Autokephale Apostolische Orthodoxe Kirche Cyperns*, în «Ekklesia», Band X, Leipzig, 1939, p. 117—129.

În limba română:

Doctorand Aurel Jivi, *Biserica Ortodoxă din Ciptu şi situaţia ei actuală*, în «Studii teologice», XXII (1970), nr. 1—2, p. 118—128; Ierom. Irineu Crăciunaş, *Arhiepiscopia Ciprului*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXVI (1960), nr. 5—6, mai-iunie, p. 414—419.

Biserica Ortodoxă a Albaniei

N. Ciachir, *Istoria modernă a Albaniei*, Bucureşti, 1974; Gelcu Maksutovici, *Contribution à l'étude du mouvement cultuel albanais de Roumanie et des rapports roumaino-albanais*, în «Revue Roumaine d'Histoire», XV (1976), 1, p. 81—92; B.

Spuler, *op. cit.*, p. 138—141: *Albanien*; F. Cordignano, *Geografia Ecclesiastica dell' Albania*, în «Orientalia Christiana Analecta», 99, Roma, 1934.

În limba română:

Prof. M. Şesan, *Mitropolia Ortodoxă din Albania*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXVII (1961), nr. 1—2, p. 129—132; Arhiereul Veniamin Pocitan Bîrlădeanu, *Biserica Ortodoxă Albaneză*, în «Biserica Ortodoxă Română», XLVIII (1930), nr. 2, febr., p. 154—165; nr. 3, martie, p. 264—276.

Biserica Ortodoxă Cehoslovacă

Bertold Spuler, *op. cit.*, p. 104—113; *Tschechoslowakei*; Drd. Ştefan Gănceanu, *Biserica Ortodoxă din Cehoslovacia, din 1945 pînă în prezent*, în «Studii teologice», XX (1969), nr. 3—4, p. 263—273; Prof. M. Şesan, *Mitropolia ortodoxă cehoslovacă*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXVII (1961), nr. 3—4, p. 314—318; Idem, *Din relaţiile româno-cehoslovace*, în «Mitropolia Banatului», XI (1961), nr. 7—12, p. 48—53; I. Pulpea (Pr. Prof. I. Rămureanu), *Două noi Biserici Ortodoxe autocefale: Biserica Ortodoxă Polonă şi Biserica Ortodoxă Cehoslovacă*, în «Ortodoxia», V (1953), nr. 3, p. 489—500.

Biserica Ortodoxă Poloneză

Mitropolitul Barnaba D. Tzortzatos de Kitros, Οἱ βασικοὶ θεσμοὶ διοικήσεως τῆς αὐτοκεφάλου Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Πολωνίας. Μετὰ ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεως, Atena, 1975, 50 p.; B. Spuler, *Gegenwartslage der Ostkirchen*, Frankfurt am Main, 1968, p. 98—103; O. F. Kupranec, *Biserica Ortodoxă în Polonia, 1918—1939* (în limba ucraineană), Roma, 1974, XXI, 235 p.; K. Chodynicki, *Biserica Ortodoxă în Polonia* (în limba polonă), Varşovia, 1934; *Historia kościoza w Polsce*, Editura Palladium, Poznan, 1974.

În limba română: Doctorand Ştefan Gănceanu, *Biserica Ortodoxă Polonă din 1945 pînă în prezent*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XLVI (1970), nr. 11—12, p. 662—672; Milan Şesan, *Mitropolia Ortodoxă Polonă*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXVI (1960), nr. 7—8, p. 497—501; I. Pulpea (Pr. prof. I. Rămureanu), *Două noi Biserici Ortodoxe autocefale: Biserica Ortodoxă Polonă şi Biserica Ortodoxă Cehoslovacă*, în «Ortodoxia», IV (1953), nr. 3, p. 477—489.

Biserica Ortodoxă Finlandeză:

Erkki Piiroinen, *The Orthodox Faith in Finland*, Kuopio, 1957; V. K. Ihatsu, *Organizarea Bisericii Ortodoxe Finlandeze*, teză de licenţă, Bucureşti, 1954, exemplar dactilografiat; Cezar Vasiliu, *Biserica Ortodoxă Finlandeză*, în «Studii teologice», XVI (1964), nr. 5—6, p. 367—383; Velicu Dudu, *Biserica Ortodoxă din Finlanda*, Călăraşi-Ialomiţa, 1940.

Biserica Ortodoxă Maghiară:

F. Berki, *Biserica Ortodoxă în Ungaria* (în limba greacă), Tesalonic, 1964.

Raporturi interortodoxe. Diaspora ortodoxă *

Raporturi interortodoxe

Deşi se află împărţită în mai multe Biserici autocefale naţionale şi autonome, Biserica ortodoxă se manifestă în lume ca o unitate harismatică divino-umană. Bisericile locale autocefale constituie laolaltă Biserica unică a lui Hristos în baza acceptării libere şi a păstrării constante a credinţei creştine originare aşa cum au propovăduit-o Domnul Iisus Hristos, Sfinţii Apostoli şi Părinţii Bisericii.

* Capitol redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

Se poate vorbi de patru trepte ale vieţii ortodoxe în lume :

1. Pe prima treaptă stau patriarhatele istorice : Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim, care se află în ţări dominate de musulmani, arabi şi turci, cu excepţia Ierusalimului care din 1947 se află în statul Israel, recunoscut prin votul Naţiunilor Unite.

2. Pe treapta a doua stau Bisericile autocefale naţionale, pe deplin independente, cum sînt Bisericile din insula Cipru, din fosta Uniune Sovietică, din Jugoslavia, România, Grecia şi Bulgaria, în care populaţia este în majoritate ortodoxă.

3. Pe a treia treaptă se află Bisericile ortodoxe din Cehoslovacia, Polonia şi Finlanda, care au un statut de autocefalie şi autonomie, dar se află în ţări în care populaţia nu este în majoritate ortodoxă.

4. A patra categorie o formează Bisericile ortodoxe din *diasporă*.

Accentuarea tot mai pronunţată a caracterului naţional al fiecărei Biserici ortodoxe locale n-a dus, cum ar fi trebuit, la o mai mare apropiere a lor. Este adevărat că respiraţia ecumenică a Ortodoxiei a fost deseori îngreuiată de tensiunile politice, naţionale şi economice, care au împiedicat colaborarea lor mai intensă. De aceea ierarhi şi teologi de seamă din sînul Bisericilor ortodoxe şi-au exprimat deseori, prin scris şi viu grai, dorinţa ca între Bisericile ortodoxe autocefale să se creeze un spirit de apropiere şi colaborare mai intens pentru menţinerea unităţii spirituale şi disciplinar-canonice a întregii Ortodoxii.

Este adevărat că în faţa marilor probleme care s-au ivit în cursul perioadei de la 1800 pînă astăzi, Bisericile ortodoxe au acţionat unitar, îndeosebi în raporturile lor cu Biserica romano-catolică, cu Biserica anglicană, cu Biserica vechilor-catolici, cu Bisericile vechi-orientale, cu Bisericile protestante, precum şi în cadrul mişcării ecumenice, în care au colaborat încă de la înfiinţarea ei, din 1920.

Ţările Române îndeosebi au continuat să sprijine Bisericile creştine din Orientul Apropiat şi pe creştinii din Balcani. În secolele XVIII şi XIX, mulţi ierarhi ortodocşi din Imperiul otoman şi-au găsit scăpare şi adăpost, de frica turcilor, în Ţara Românească şi Moldova. Spre exemplu, vestitul episcop bulgar Sofronie de Vraţa († 1813), cel dintîi care a tipărit o carte în limba bulgară, după o păstorie de trei ani la Vidin, pentru a scăpa de urgia turcilor şi pentru a-şi găsi liniştea, a trecut, în 1803, în Ţara Românească. El s-a stabilit la Bucureşti pentru restul vieţii, unde nepoţii săi după soră, Ştefan şi Atanasie Vogoride, învăţau la Academia domnească de la «Sfîntul Sava». El mărturiseşte că «la Bucureşti a fost primit ca un frate» de mitropolitul Dositei Filitti al Ungrovlahiei (1793—1810). În Bucureşti s-a ocupat cu traducerea de cărţi bisericeşti în limba bulgară, din care a tipărit unele.

În timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, episcopul Sofronie a desfăşurat o intensă activitate pentru dezrobirea compatrioţilor săi bulgari, fiind membru şi mai apoi preşedinte al Comitetului bulgar de eliberare înfiinţat în Bucureşti. A murit în 1813, fiind înmormîntat la mînăstirea Mărcuţa din Bucureşti.

La Bucureşti, s-a tradus şi s-a tipărit pentru prima dată în limba bulgară, în iulie 1828, de către Petre Sapunov din Treavna Bulgariei,

refugiat în Ţara Românească, *Noul Testament*, cu binecuvîntarea şi ajutorul mitropolitului Ungrovlahiei Grigorie IV Dascălul (1823—1834).

Tot la Bucureşti au trăit şi unii dintre ierarhii şi teologii greci pînă la 1850.

Colaborarea interortodoxă s-a menţinut şi prin studenţii teologi care au fost trimişi la studii în diferite centre ortodoxe : insula Halki, lîngă Constantinopol ; Atena, Moscova, Petrograd, Kiev.

Astfel, mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei (1840—1849) a trimis, în cursul anului 1844, cinci tineri români la Seminarul «Rizarion», ce s-a deschis la Atena, la 16 mai 1844, prin dania lăsată de G. Rizaris († 1 iunie 1844).

Tot mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei a trimis, în septembrie 1847, şapte tineri să studieze la Seminariile duhovniceşti din Rusia, trei la Moscova şi patru la Petersburg.

Schimburile de studenţi teologi dintre ţările ortodoxe au fost reluate după primul război mondial (1914—1918) şi s-au intensificat după cel de al doilea război mondial (1939—1945). După primul şi al doilea război mondial, colaborarea Bisericilor ortodoxe surori s-a intensificat în cadrul mişcării ecumenice prin participarea delegaţilor tuturor Bisericilor ortodoxe la diferite conferinţe intercreştine, prin schimbul de profesori ortodocşi şi, mai ales, prin conferinţele panortodoxe din secolul XX, despre care vom vorbi într-un capitol special.

Pelerinajele la Locurile Sfinte, făcute de clericii şi credincioşii diferitelor Biserici ortodoxe, au contribuit de asemenea la cunoaşterea reciprocă.

Institutele de cercetări teologice şi istorice create la Constantinopol şi în Palestina de către Biserica ortodoxă rusă, apoi diferitele biserici greceşti rămase în toate capitalele şi oraşele mari comerciale din Balcani şi Rusia, aşezămintele filantropice din Palestina şi cele 20 de mînăstiri mari din Muntele Athos, care au rămas pînă astăzi un centru panortodox, au contribuit în largă măsură la menţinerea unităţii şi spiritului ecumenic al Ortodoxiei.

Trebuie să recunoaştem însă că s-au ivit şi dificultăţi serioase, create de războaie, provocate, e drept, mai ales de imperialismul «statelor mari», dar uneori au fost porniţe şi din şovinism şi ură politică dintre ţările ortodoxe. Aşa, de exemplu, războiul balcanic din 1912—1913 a învrăjbit toate popoarele ortodoxe din aceste părţi, încît în urma lor s-au înveninat şi raporturile interbisericeşti.

Conflictul ivit între Patriarhia Ecumenică şi Biserica bulgară, care a durat din 1872 pînă la 25 februarie 1945, cînd a fost ridicată schisma bulgară, a menţinut în acest timp o atmosferă de încordare, îndeosebi între Bisericile slave ortodoxe şi patriarhatele greceşti.

Toate conferinţele panortodoxe din secolul XX şi-au pus problema unei mai strînse colaborări între ele pentru refacerea unităţii panortodoxe. În vederea acestui scop, mulţi ierarhi superiori şi teologi de seamă au propus căutarea unui centru unitar pentru întreaga Biserică ortodoxă, fie la Constantinopol, fie la Ierusalim, fie într-una din mînăstirile Mun-

telui Athos, de exemplu Mînăstirea Vatoped. Un astfel de centru administrativ şi simbolic al unităţii ortodoxe ar aduce o considerabilă contribuţie la promovarea relaţiilor interortodoxe.

Pentru ortodocşii din Europa occidentală, Patriarhia Ecumenică a creat, din iulie 1966, un centru panortodox la Chambésy, lîngă Geneva, care tinde să se ocupe cu problemele întregii Ortodoxii.

Diaspora ortodoxă

Înainte şi după primul război mondial (1914—1918), în afară de ţările din Orientul Apropiat, din Africa de nord şi din Europa orientală, Biserica ortodoxă s-a răspîndit în ţările Europei centrale şi occidentale, în cele două Americi, în Africa, în Asia, Australia şi Noua Zeelandă, încît se poate spune că Biserica ortodoxă este «universală» şi din punct de vedere geografic.

Ceea ce caracterizează Bisericile ortodoxe din diasporă este *pluralismul jurisdicţional*, deoarece ele constituie un fel de «provincii ecleziastice», dependente de una dintre Bisericile mame autocefale-naţionale din Răsăritul Europei şi din Orientul Apropiat.

Patriarhia de Constantinopol are o întinsă diasporă în Europa centrală şi apuseană, în America de Nord şi de Sud, în Australia, Noua Zeelandă şi în Japonia.

Astfel, comunităţile greceşti din Europa apuseană şi centrală au fost organizate în cinci mitropolii şi o arhiepiscopie.

Menţionăm că prin acordul încheiat la 8/21 martie 1908 între guvernul Greciei şi Patriarhia Ecumenică, la început, Biserica Greciei şi-a extins jurisdicţia asupra tuturor comunităţilor greceşti din străinătate. La 1/14 martie 1922, însă, cele două părţi au renunţat la acest acord, iar patriarhul ecumenic Meletie IV Metaxakis (1921—1923) a impus din 1922 jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice asupra comunităţilor greceşti din străinătate.

a) **Patriarhia Ecumenică** are în prezent sub jurisdicţia sa următoarele Biserici din Europa :

1. *Arhiepiscopia ortodoxă greacă de Thyatira şi Marea Britanie*, înfiinţată la 11 mai 1922, cu sediul la Londra, avînd sub jurisdicţia ei pe credincioşii greci din Anglia, Irlanda şi insula Malta. Din 1968 a fost ridicată la rangul de Arhiepiscopie.

2. *Mitropolia ortodoxă greacă din Franţa şi Spania*, întemeiată la 5 februarie 1963, cu sediul la Paris ; are sub jurisdicţia ei pe credincioşii greci din Franţa, Spania, Portugalia şi insulele Canare. Această mitropolie numără aproape 100.000 de credincioşi şi are peste 30 de preoţi.

3. *Mitropolia ortodoxă greacă din Germania*, întemeiată la 17 februarie 1963, cu sediul la Bonn ; are sub jurisdicţia ei pe credincioşii greci din Germania şi Danemarca. Are 150.000 de credincioşi şi 27 biserici. Pentru pregătirea clerului din Europa occidentală, Patriarhia Ecumenică a înfiinţat la 18 septembrie 1968 o şcoală teologică în Germania.

4. *Mitropolia ortodoxă greacă din Austria*, înfiinţată la 17 februarie 1963, cu sediul la Viena, îşi întinde jurisdicţia asupra credincioşilor

greci din Austria, Ungaria, Elveția și Italia. Ea are peste 40.000 de credincioși, 20 biserici și 20 de preoți.

5. *Mitropolia ortodoxă greacă din Belgia și Olanda*, înființată la 12 august 1969, cu sediul la Bruxelles, are sub jurisdicția ei credincioșii greci din Belgia, Olanda și Luxemburg.

6. *Mitropolia ortodoxă greacă din Suedia și întreaga Scandinavie*, înființată la 12 august 1969, cu sediul la Stockholm, are sub jurisdicția ei : Suedia, Norvegia și Islanda.

7. Sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol se află și *Arhiepiscopia ortodoxă greacă a Americii de Nord și de Sud*, înființată la 11 mai 1922, cu sediul la New York, avînd sub jurisdicția ei pe grecii ortodocși din cele două Americi. Biserica ortodoxă greacă din America există din anul 1767. În decursul timpului ea a trecut prin mai multe încercări de organizare, unele venite din partea Arhiepiscopiei grecești din Atena, altele din partea Patriarhiei Ecumenice, sub jurisdicția căreia se află din 1922. Este cea mai înfloritoare arhiepiscopie greacă din străinătate, numărînd în prezent peste trei milioane de credincioși, 11 episcopii, 450 de parohii, 520 de preoți, 12 episcopi, numeroase școli și instituții confesionale.

De Patriarhia de Constantinopol mai depind și alte Biserici ortodoxe negrecești din America, cum sînt :

a) *Biserica ortodoxă carpato-rusă americană*, cu reședința în localitatea Johnstown din statul Pensylvania, care a intrat sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice din 19 septembrie 1938, avînd o dioceză cu doi episcopi, 70 de parohii și 71 preoți.

b) *Biserica ortodoxă ucraineană din Statele Unite ale Americii și Canada*, organizată din 1931, avînd patru eparhii, trei în Statele Unite și Canada, iar una în Brazilia. Sediul ei se află în localitatea South Bound Brook din statul New Jersey.

c) *Biserica ortodoxă albaneză din America*, organizată la Boston din 1908, are 62.000 de credincioși. Ea a fost reorganizată în 1949 de Patriarhia Ecumenică de Constantinopol care a luat-o sub jurisdicția ei, avînd sediul la Jamaica Plain, o suburbie a orașului Boston.

8. Sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol se află și *Arhiepiscopia Australiei și Noii Zeelande*, înființată în 1924 ca episcopie și ridicată la rang de arhiepiscopie în septembrie 1959. Jurisdicția acestei arhiepiscopii se întinde asupra Australiei, Noii Zeelande și insulelor din jur, avînd peste 200.000 de credincioși, doi episcopi, 80 de comunități, 42 de preoți și o mînăstire «Sfîntul Gheorghe» la Springwood, în New South Vales.

9. Din 9 ianuarie 1970, Patriarhia Ecumenică a înființat *Arhiepiscopia Noii Zeelande*, despărțind-o de Arhiepiscopia Australiei, rămînînd sub jurisdicția ei comunitățile ortodoxe grecești din Noua Zeelandă, India, Japonia și Coreea, cu un număr de peste 15.000 de credincioși. Se află, în total, în Australia și Noua Zeelandă peste 500.000 de ortodocși, dintre care peste 300.000 sînt de origine greacă, iar restul aparțin jurisdicției altor Biserici naționale ortodoxe.

b. **Patriarhia Alexandriei** are, de asemenea, o diasporă în ţările Africii. Un centru ortodox a luat naştere în Uganda, către anul 1930, care apoi a crescut între 1958—1964 ; alt centru a luat fiinţă în Kenya centrală, între 1933 şi 1935, unde, după 1960, se află 30.000 de credincioşi. Alţi ortodocşi se mai află în Tunisia — 3.000 ; Nubia — 10.000 ; Etiopia — 5.000 ; alţii în Tanganica, Zanzibar şi Africa de Sud — 10.000. În total peste 75.000 de ortodocşi.

În prezent, sub jurisdicţia Patriarhiei de Alexandria se află următoarele mitropolii africane :

a) *Mitropolia Africii orientale*, avînd jurisdicţie asupra creştinilor ortodocşi din Kenya, Uganda şi Tanzania, cu reşedinţa în Kenya.

b) *Mitropolia Africii centrale*, sub jurisdicţia căreia se află creştinii ortodocşi din Republica Zair, Ruanda şi Burundi, cu reşedinţa la Kinshasa, în Zair.

c) *Mitropolia Africii occidentale*, cu reşedinţa în Camerun («Episkepsis», 15 martie 1980, p. 5—6).

c. **Patriarhia Antiohiei** are în America de Nord şi de Sud o importantă diasporă. Cea dintîi Biserică ortodoxă siriană-antiohiană de limbă arabă a fost întemeiată la 21 august 1895 în oraşul New York de către arhimandritul sirian Raphael Halaweeny, hirotonit în 1905 «episcop de Brooklyn», cu misiunea de a organiza parohiile ortodoxe siriene din Statele Unite într-un exarhat.

În 1915, arhiepiscopul sirian Ghermanos Sheddadah a creat, fără autorizaţia Patriarhiei Antiohiei, o eparhie independentă sub jurisdicţia sa, pe care a condus-o pînă în 1934, cînd s-a întors la Beirut, în Liban.

În septembrie 1934, Patriarhia Antiohiei a numit pe Antonie Bashir vicar patriarhal pentru Biserica ortodoxă antiohiană din America de Nord. Antonie Bashir a fost ales la 5 februarie 1936 ca arhiepiscop, fiind hirotonit la 19 februarie acelaşi an, pentru a conduce Arhiepiscopia ortodoxă siriană a New-York-ului şi întregii Americi de Nord, cu sediul la New York.

În aceeaşi zi, însă, la 19 aprilie 1936, contra-candidatul lui Antonie Bashir, arhimandritul Samuel David, a fost hirotonit episcop de către doi episcopi ruşi din Statele Unite pentru eparhia de Toledo, statul Ohio, dar Patriarhia Antiohiei l-a excomunicat la 31 ianuarie 1938. În 1941, însă, Patriarhia Antiohiei a anulat excomunicarea dată împotriva sa, iar episcopul Samuel David a fost ridicat la rangul de Arhiepiscop de Toledo şi împrejurimi, păstorind pînă la moartea sa în 1958. Discordia dintre cele două Arhiepiscopii siriene-antiohiene a continuat însă şi după moartea acestuia.

La adunarea generală a Arhiepiscopiei siriene-antiohiene de New York, întrunită la 27 iulie 1975 la Louisville, statul Kentucky, s-a realizat un acord între cele două arhiepiscopii, care a fost aprobat de Patriarhia de Antiohia, încît s-a pus capăt separării credincioşilor ortodocşi antiohieni din America de Nord. Cele două arhiepiscopii au peste 102 parohii, 110 preoţi şi peste 125.000 de credincioşi.

Patriarhia Antiohiei are, de asemenea, în America centrală şi de Sud patru eparhii cu peste 100.00 de credincioşi.

De asemenea, Patriarhia Antiohiei a organizat, din 1939, o episcopie siriană cu sediul la Sydney, în Australia.

d. **Biserica ortodoxă rusă** are o mare diasporă în afara fostei Uniuni Sovietice, fiind împărţită în trei exarhate :

1. *Exarhatul Europei apusene,* dependent de Patriarhia de Moscova, cu sediul la Londra ; are sub jurisdicţia sa credincioşii ruşi din Marea Britanie, Franţa, Belgia şi Olanda. Are de asemenea reşedinţe episcopale la Paris, Bruxelles şi Rotterdam.

2. *Exarhatul Europei centrale* al Patriarhiei de Moscova, cu sediul la Berlin. Are şi o reşedinţă episcopală la Viena, în Austria.

3. *Exarhatul american* al Patriarhiei de Moscova, cu reşedinţa la New York, îşi întinde jurisdicţia peste ortodocşii ruşi din America de Nord şi Sud, avînd patru episcopii la : Brooklyn, Filadelphia, San Francisco şi una în Argentina.

Biserica ortodoxă rusă din America de Nord s-a organizat mai întîi în Alaska, începînd din 1784, ţară care a fost apoi vîndută Statelor Unite, în 1867, de către Rusia.

O dezvoltare mai mare a luat Biserica ortodoxă rusă din America după 18 mai 1970, cînd locţiitorul de patriarh, mitropolitul Pimen de Crutiţe şi Colomna, a acordat episcopului Filaret din America de Nord Tomos-ul de autocefalie a Bisericii ortodoxe ruse din America, cunoscută sub denumirea de *Mitropolia Rusă,* avînd sediul la New York. Ea are peste un milion de credincioşi, 9 eparhii, 9 episcopii, 400 de parohii în America de Nord şi de Sud, o episcopie în Japonia.

În 1952 a primit autonomia din partea Patriarhiei de Moscova *Biserica ortodoxă din China,* cu reşedinţa la Shanghai, condusă de episcopul Simeon Du. Ea are două episcopate şi peste 20.000 de credincioşi.

La 10 aprilie 1970, locţiitorul de patriarh, Pimen al Moscovei, a restabilit comuniunea canonică şi liturgică cu *Biserica ortodoxă din Japonia,* căreia i-a acordat autonomia. Aceasta are trei eparhii, 50.000 de credincioşi, 70 de biserici, 200 capele, 40 de preoţi. Altă parte din credincioşi se află sub jurisdicţia Mitropoliei Ruse independente din America. Pentru pregătirea clerului funcţionează din 1956 un Seminar teologic la Tokyo.

Sînt şi alte Biserici ortodoxe ruse în străinătate, independente de Patriarhia de Moscova, ca : *Biserica ortodoxă rusă din străinătate,* aşazisa *Biserică sinodală de la Karlovit,* care are 500.000 de credincioşi şi 14 eparhii ruse, după cum urmează : patru în Europa Occidentală şi Centrală, şapte în America şi Canada, patru în America de Sud, una în Australia şi Noua Zeelandă, în curs de organizare din 1965, avînd mai mult de un milion de credincioşi.

Biserica ortodoxă ucraineană din străinătate are, de asemenea, trei mitropolii : una pentru Europa apuseană şi Australia ; alta în America şi alta în Canada. Din 1949 a luat fiinţă în Statele Unite *Biserica orto-*

doxă autocefală bielorusă, care are peste 10.000 de credincioşi veniţi în America după cel de al doilea război mondial (1939—1945).

e. **Patriarhia ortodoxă sîrbă** are o Biserică în America, întemeiată din 1894, cu trei eparhii, trei episcopii şi 74 de parohii.

— *Biserica ortodoxă macedoneană*, care s-a proclamat autocefală fără aprobarea Patriarhiei Sîrbe, şi-a creat a cincea eparhie, la 10 august 1969, în America, numită Episcopia Americii, Canadei şi Australiei.

f. **Biserica Ortodoxă Română** a înfiinţat pentru românii ortodocşi din străinătate două arhiepiscopii :

— *Arhiepiscopia Ortodoxă Română pentru Europa Centrală şi Occidentală* cu sediul la Paris. Ea a luat fiinţă mai întîi ca episcopie în 1957 şi a intrat sub jurisdicţia canonică a Patriarhiei Române prin aprobarea Sfîntului Sinod în şedinţa din 28 aprilie 1972, iar în şedinţa din 12 decembrie 1974 a fost ridicată la rangul de arhiepiscopie, avînd sub jurisdicţia ei 24 de parohii aflate în diferite ţări din Europa, după cum urmează : *Anglia* — Londra, Birmingham ; *Austria* — Viena, Salzburg ; *Belgia* — Bruxelles ; *Bulgaria* — Sofia ; *Elveţia* — Geneva, Lausanne ; *Franţa* — Paris, Strassbourg ; *R. F. Germania* — Baden-Baden, Hamburg, München, Offenbach am Main, Salzgitter-Lebenstädt ; *Italia* — Florenţa, Milano, Torino, Bari ; *Olanda* — Haga ; *Spania* — Madrid ; *Suedia* — Göteborg, Malmö, Stockholm, Jönkoping.

— *Arhiepiscopia Misionară Ortodoxă Română în S.U.A. şi Canada*, cu sediul la Detroit — S.U.A., dependentă de Patriarhia Română, are 35 de parohii, a fost înfiinţată la 28 aprilie 1929 ca episcopie şi declarată autonomă la 12 iulie 1950. A fost apoi ridicată la rang de arhiepiscopie la 12 decembrie 1974 de Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, reînnoindu-i-se autonomia bisericească acordată la 12 iulie 1950.

În *America de Sud* se află următoarele parohii româneşti : *Venezuela* — Caracas ; *Argentina* — Buenos-Aires ; *Brazilia* — Rio de Janeiro, Sao-Paolo.

Există şi o *a doua Episcopie română*, cu circa 45 de biserici, dar care nu recunoaşte jurisdicţia Patriarhiei Române.

Prin hotărîrea Sfîntului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, reînnoită la 12 decembrie 1974, s-a acordat Bisericii Ortodoxe Române din America *autonomia*, urmînd ca aceasta să păstreze legături dogmatice şi canonice cu Biserica Ortodoxă mamă din România.

Biserica Ortodoxă Română mai are în străinătate următoarele vicariate şi parohii :

— *Vicariatul ortodox român din Iugoslavia*, în Banatul iugoslav, cu reşedinţa la Vîrşeţ, dependent de Mitropolia Banatului, reorganizat în 1971, care cuprinde 39 de parohii, grupate în trei protopopiate, avînd peste 60.000 de credincioşi.

— *Vicariatul ortodox român din Ungaria*, cu sediul în oraşul Gyula, înfiinţat la 27 martie 1946, avînd 19 parohii cu peste 30.000 de credincioşi, de care îngrijeşte Episcopia Aradului.

— *Aşezămintele bisericeşti de la Ierusalim şi Iordan, în Israel.*

— *În Australia* se află trei parohii, la : Melbourne, Sydney şi Adelaide ; iar *în Noua Zeelandă*, una la Wellington. În total, credincioşii ortodocşi români din Australia şi Noua Zeelandă sînt în număr de peste 8.000.

— Tot sub îngrijirea Patriarhiei Române se află cei 60 de monahi români de la *schiturile Prodromul şi Lacul din Sfîntul Munte Athos.*

Comunităţile ortodoxe româneşti din diaspora au cîte o publicaţie în care consemnează ştiri din viaţa şi activitatea lor, articole şi studii de zidire sufletească, de interes istoric şi naţional.

La întîlnirea care a avut loc la Constantinopol între patriarhul ecumenic Dimitrios I şi patriarhul Iustin al Bisericii Ortodoxe Române, — cu ocazia vizitei canonice efectuate între 14—17 aprilie 1978 la Patriarhia Ecumenică de către o delegaţie a Bisericii Ortodoxe Române —, s-a hotărît ca fiecare Biserică Ortodoxă să poarte grijă de diaspora ei, respectîndu-se jurisdicţiile canonice naţionale.

g. **Biserica ortodoxă bulgară** are în America două eparhii. Prima episcopie bulgară s-a înfiinţat în ianuarie 1938, avînd reşedinţa la New York. În 1969 s-a înfiinţat *Arhiepiscopia bulgară a Americii de Nord şi de Sud*, cu sediul la New York, iar la 20 aprilie 1970, a luat fiinţă în *Canada* Episcopia de Akron şi Detroit, cu reşedinţa la Detroit. O parohie ortodoxă bulgară a fost înfiinţată la Adelaide în *Australia*, sub jurisdicţia Arhiepiscopiei bulgare din America.

Pentru a scoate Bisericile ortodoxe din America de Nord şi Sud din «insularitatea lor religioasă şi naţională», a avut loc la 16 martie 1960 *Conferinţa permanentă a episcopilor canonici ortodocşi din America* (The Standing Conference of Canonical Orthodox Bishops of the Americas), care a întemeiat, sub conducerea arhiepiscopului grec Iacobos al Americii, *Asociaţia voluntară a episcopilor ortodocşi din cele două Americi*, ca să slujească drept mijloc de centralizare şi conducere a misiunii. Ea acţionează ca o centrală menită să îndrepte eforturile tuturor Bisericilor ortodoxe din America asupra scopurilor comune şi să evite dedublarea serviciilor, agenturilor şi organizaţiilor.

Un moment important din istoria relaţiilor Bisericilor ortodoxe din America l-a constituit prima *Conferinţă naţională a episcopilor ortodocşi*, întrunită la 18 octombrie 1978 în Johnstown, sediul Episcopiei ortodoxe carpato-ruse, în statul Pennsylvania, care a făcut eforturi lăudabile spre a stabili o colaborare frăţească mai intensă între ele.

Există, evident, în America tendinţa actuală ca toate Bisericile ortodoxe dependente de Bisericile autocefale mame din Orientul Apropiat şi din Europa să se unească într-o singură Biserică ortodoxă autocefală, sub denumirea de Biserica ortodoxă din America. Această problemă va fi şi ea discutată, odată cu problema *dreptului de acordare a autocefaliei*, la viitorul Mare Sinod ortodox.

În prezent diaspora ortodoxă ajunge la aproape nouă milioane de credincioşi, răspîndiţi în toate continentele lumii.

Îmbucurător rămîne totuşi faptul că, în ciuda autocefaliilor şi autonomiilor *multinaţionale* din America mai ales, credincioşii ortodocşi de pretutindeni se socotesc ca făcînd parte din Biserica Ortodoxă unică a Domnului Hristos, păstrînd împreună credinţa, tradiţia, cultul şi disciplina canonică a vechii Biserici a Răsăritului.

BIBLIOGRAFIE

Relaţii interortodoxe

G. Strinopulos, *Die Beziehungen der Orthodoxen Kirchen zu den anderen Kirchen*, în Col. «Ekklisia», Bd. X, Leipzig, 1939, p. 145 ş. u.; Diac. Prof. Silviu Anuichi, *Relaţii bisericeşti româno-sîrbe în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCVII (1979), nr. 7—8, p. 869—1056, teză de doctorat; Victor Hîn Bunea, *Sfîntul Sofronie de la Vraţa*, în «Mitropolia Ardealului», XI (1966), nr. 1—3, p. 56—67; P. Constantinescu-Iaşi, *Studii istorice româno-bulgare*, Bucureşti, 1961; Idem, *Din relaţiile artistice româno-bulgare*, Chişinău, 1928; Arhim. Epifanie Norocel, *Relaţiile bisericeşti şi culturale dintre Bisericile Ortodoxe Română şi Bulgară în secolul al XIX-lea*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1967), nr. 9—10, p. 1004—1016; I. Karmiris, *Biserica Ortodoxă şi relaţiile ei cu celelalte Biserici şi cu Consiliul Ecumenic al Bisericilor*, în limba greacă, Atena, 1949; Pr. Prof. I. Rămureanu, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol şi celelalte Biserici Ortodoxe, de la 1800 pînă la recunoaşterea autocefaliei Bisericii noastre*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVI (1959), nr. 7—10, p. 935—960; I. Pulpea (Pr. Prof. I. Rămureanu), *Configuraţia actuală a creştinismului*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 3—4, p. 119—144; Idem, *Bisericile Ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii Ortodoxe Ruse*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 1—2, p. 69—90; Hiéromoine Pierre, *Notes d'Ecclésiologie orthodoxe. Le Patriarche oecuménique et les Églises Orthodoxes Autocéphales*, în «Irénikon», X (1933), no. 5—6, p. 404—406.

Diaspora ortodoxă în general

Mitrop. P. Rodopoulos, *Diaspora ortodoxă* (în limba greacă), Atena, 1980; L. Scaife, *Parishes and Clergy of the Orthodox and other Eastern Churches in North and South America*, New York, 1960; Pr. Prof. Liviu Stan, *Ortodoxia în diaspora*, în «Ortodoxia», XV (1963), nr. 1, p. 3—38; Idem, *Diaspora ortodoxă*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXIII (1950), nr. 11—12, p. 603—617.

Diaspora ortodoxă în Europa occidentală

Olivier Clément, *Avenir et signification de la diaspora orthodoxe en Europe Occidentale*, în «Contacts», 30 (1978), no. 103, p. 259—283; Idem, *The Orthodox diaspora in Western Europe; its future and its role*, în «Sobornost», 7 (1978), no. 7, p. 76—787; W. Kahle, *Westliche Orthodoxie. Leben und Ziele Julian Joseph Overbecks*, Leiden, Köln, 1968; René Marichal, *L'Archevêché Orthodoxe de France et d'Europe Occidentale*, în «Études», t. 324 (1966), p. 263—267; D. O. Rousseau, *Dialogue sur l'Orthodoxie Occidentale*, în «Irénikon», t. XXXII (1959), no. 2, p. 239—248; L. Zander, *L'Orthodoxie Occidentale*, traduction de Jacques Touraille, Centre d'Études orthodoxes, Paris, 1958; Wille Chauncy Emhardt, *The Easter Church in the Western World*, Milwaukee, 1928.

În limba română: Antonie (Plămădeală), episcopul Buzăului, *Diaspora ortodoxă românească*, în «Îndrumătorul bisericesc», 1982, Buzău, p. 66—71; Pr. Lector Dumitru Radu, *Grija Bisericii Ortodoxe Române faţă de comunităţile ortodoxe române de peste hotare*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 1461—1472; Pr. Asist. Nic. V. Dură, *Comunităţile ortodoxe române de peste hotare, o preocupare permanentă a Bisericii Ortodoxe Române*, în «Studii teologice», XXVIII (1966), nr. 1, p. 8—23; N. Mitru, *Din activitatea parohiilor ortodoxe române de peste hotare*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCVI (1978), nr. 11—12, p. 1223—1226; Alex. Nicov, *Ortodoxia franceză*, în «Biserica Ortodoxă Română», LI (1933), nr. 11—12, p. 52—64.

Ortodoxia în America

Aurel Jivi, *Ortodoxia în America şi problemele ei*, Bucureşti, 1980, ms. dactilografiat, 186 p.; Serafim Surrency, *The Quest for Orthodox Church Unity in America. A History of the Orthodox Church in North America in the Twentieth Century*, New York, 1973, 194 p.; *Handbook of American Orthodoxy*. Issued by the Council of Relations with the Eastern Churches on the Joint Commission on Ecumenical Relations of the Episcopal Church in the United States of America, 1972; George R. Ursul, *The Old Church in the New World. A Study of Orthodoxy in Canada*, în: *The Romanian Missionary Episcopate in America. A Short History*, published by the Romanian Orthodox Missionary Episcopate in America, Detroit, Michigan, 1967; A. Bogolepov, *Toward an American—Orthodox Church. The Establishment of an Autocephalous Orthodox Church*, New York, 1963.

Biserica ortodoxă greacă în America

Ἀγῶνες καὶ ἀγωνίαι τῆς ἐν Ἀμερικῇ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Encyclicals and *Documents of the Greek Orthodox Archdiocese of America*, Edited by Rev. Dr. Demetrios J. Constantelos, Thessalonique, Patriarcal Institute of Patristic Studies, 1976, 1255 p.; S. Koskinas, Ἡ συμβολὴ καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὸν Νέον Κόσμον (— Contribuţia şi sacrificiul Patriarhiei Ecumenice la formarea şi dezvoltarea Bisericii Ortodoxe în Lumea Nouă), în «Klironomia», XI (1979), p. 477—530; Walter E. Wiest, *The Century of the Greek Orthodox Archdiocese of North and South America*, la A. J. Filippon, *The Orthodox Ethos. Essays in honour of the century of the Greek Orthodox Archdiocese of North and South America*, Holywell Press, Oxford, f.a.; D. J. Constantelos, *The Greek Orthodox Church*, New York, 1967; Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, Cambridge (Massachusetts), 1964; T. Kourides, *The Evolution of the Greek Orthodox Church in America and Its Presents Problems*, New York, 1959; B. Zusti, *Elenismul în America şi activitatea lui. Istoria Arhiepiscopiei greceşti din America de Nord şi de Sud*, în limba greacă, New York, 1954, 414 p.

Biserica ortodoxă rusă în America

B. Bensin, *History of the Russian Orthodox Greek Catholic Church of North America*, New York, 1941; P. Yuzyk, *The Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada. 1918—1951*, teză de doctorat, susţinută la Universitatea din Manitoba, 1958, mss. dactilografiat; Stephen Sedor, *The Carpatho-Russians and their Church*, Johnstown, Pennsylvania, 1959.

Biserica ortodoxă română în America

Gerald G. Bobango, *The Romanian Orthodox Episcopate*. The first Hall Century, 1929—1979. Published by the Romanian American Heritage Center, Jackson, Michigan, 1979; Pr. Prof. N. Şerbănescu, *Patruzeci de ani de la înscăunarea primului episcop al Episcopiei Misionare Ortodoxe Române în America: 1935 — 4 iulie 1975*, în «Calendarul Credinţa», 1975, p. 51—65; Bartolomeu V. Anania, *Orthodoxy in America today*, Detroit, 1971; Idem, *Orthodoxy in America today. A critical analysis*, în «Calendarul ortodox Credinţa» pe anul 1971, p. 100—117; Pr. Ştefan Slevoacă, *Biserica Ortodoxă Română în America de Nord*, în «Biserica Ortodoxă Română», XC (1972), nr. 7—8, p. 856—861; I. Casian, *Românii din America şi viaţa lor religioasă*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXVIII (1950), nr. 11—12, p. 588—602; Episcopul Policarp al Americii, *Episcopia misionară şi românii din America*, în «Biserica Ortodoxă Română», LVIII (1940), nr. 7—8, p. 538—557; Idem, *Românii din America*, în «Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului. La douăzeci de ani de arhipăstorire», Sibiu, 1940, p. 601—609; Veniamin Pocitan Ploieşteanul, *Biserica Ortodoxă Română din America* (The Romanian Church of America), Bucureşti — Cernica, 1937, 112 p.; Tr. Scorobet, *Acţiunea misionară a Sibiului în America*, în «Revista teologică», XXIV (1934), nr. 7—8, p. 260—265; *Biserica Ortodoxă Română din Statele Unite şi Canada...*, Cleveland, Ohio, 1 noiembrie 1932.

Biserica ortodoxă albaneză din America

Vezi: Mitropolit Fan S. Noli, *The Fiftieth Anniversary Book of the Albanian Orthodox Church in America, 1908—1958*, Boston, 1960.

Diaspora ortodoxă din Africa

P. S. Antim Nica, vicar patriarhal, *Negrii ortodocși din Africa de Est și lupta lor pentru autonomia bisericească*, în «Ortodoxia», XIX (1967), nr. 1, p. 3—16; Diac. Em. Vasilescu, *Probleme ale creștinismului african*, în «Studii teologice», XV (1963), nr. 9—10, p. 526—540.

Biserica ortodoxă din Australia

Ian Shevill, *The Orthodox and other Eastern Churches in Australia*, Newcastle, 1975; Pr. Olimp Căciulă, *Statutul de organizare al Mitropoliei Australiei și Noii Zeelande (5 aprilie 1959)*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1960), nr. 3—4, p. 196—199; Pr. Dumitru Găină, *Diaspora Ortodoxă în Australia*, în «Altarul străbun», VII (1978), nr. 4, p. 1—2 și 9; VIII (1979), nr. 1, p. 1—2.

Ortodoxia în Extremul Orient

P. S. Antim Nica, vicar patriarhal, *Ortodoxia în Extremul Orient*, în «Ortodoxia», III (1951), nr. 1, p. 101—114; Idem, *Înființarea episcopiei ortodoxe autonome din China*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXIV (1956), nr. 5, p. 431—433, și în «Ortodoxia», III (1951), nr. 1, p. 101—105; Pr. L. Pădureanu (Stan), *Creștinismul în China*, în «Mitropolia Olteniei», III (1961), nr. 1—4, p. 226—231; V. G. Ispir, *Curs de îndrumări misionare*, București, 1930, p. 318—344.

Biserica ortodoxă din Alaska

Vsevolod Rochau, *The Origins of the Orthodox Church in Alaska (1820—1840)*, în «Orthodox Alaska», III (1972), 2, p. 1—15; *Vsévolod Roshko, L'Eglise Orthodoxe d'Alaska*, în «Istina», 1960, 4, p. 389—406.

Cultul și viața religioasă. Mînăstirile. Școlile teologice *

1. Cultul și viața religioasă

În perioada de la 1800 pînă astăzi, cultul Bisericii ortodoxe s-a menținut uniform în toate Bisericile ortodoxe-surori din lume, potrivit vechii rînduieli a Bisericii vechi.

În toate duminicile de peste an se săvîrșește de regulă Liturghia Sfîntului Ioan Gură de Aur, cu excepția duminicilor și zilelor — în număr de zece — în care se săvîrșește Liturghia Sfîntului Vasile cel Mare. Liturghia darurilor mai înainte sfințite — a Sfîntului Grigorie Dialogul — se săvîrșește de regulă în zilele de luni, miercuri și vineri din Postul Mare, cu excepțiile prevăzute de tipicul bisericesc.

Celelalte servicii bisericești — utrenia, vecernia, rînduiala celor șapte Taine, serviciul înmormîntării și celelalte ierurgii bisericești —, sărbătorile închinate cinstirii Maicii Domnului și cinstirii Sfinților se respectă pretutindeni la fel. În plus, unele Biserici autocefale naționale au introdus în diferite perioade ale istoriei lor cinstirea unor sfinți naționali.

O influență deosebită asupra vieții religioase ortodoxe a avut, începînd cu secolul al XVIII-lea, *Nicodim Aghioritul* (1748—1809). La 31 mai 1955, patriarhul Atenagora I al Constantinopolului (1949—1972) a hotărît canonizarea ca sfînt a lui Nicodim Aghioritul, stabilind sărbătoarea lui la 14 mai în fiecare an. De asemenea, printre monahii

* Capitolul redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

aghioriți s-a distins călugărul *Theoclitos*, prin cunoscuta lui scriere *Între cer și pământ*, plină de spiritualitate ortodoxă.

În plin secol al XX-lea, Biserica ortodoxă greacă a dat doi mari sfinți. Unul este episcopul *Nectarie de Egina* († 1920), mitropolit de Pentapole, în Patriarhia Alexandriei, apoi profesor la Seminarul din Atena. În 1904 a restaurat o veche mînăstire din insula Egina, unde a instalat un număr de călugărițe, călăuzindu-le pe calea vieții duhovnicești. Era un om duhovnicesc care avea darul profeției și al facerii de minuni, invocînd neîncetat numele lui Iisus în rugăciunea inimii : *Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine păcătosul*, care este rugăciunea vameșului din Evanghelie (Luca, 18, 13). El se străduia să realizeze «omul interior al inimii» (I Petru, 3, 4), căci adevărata rugăciune «este în Duh și în adevăr» (Ioan, 4, 23, 25), după cum însuși Hristos a spus că «împărăția lui Dumnezeu este în lăuntrul vostru» (Luca, 17, 21). «Duhul Sfînt vine în ajutorul rugăciunii noastre — spune Sfîntul Apostol Pavel —, căci nu știm să ne rugăm cum trebuie, dar Duhul se roagă pentru noi cu suspine negrăite» (Rom. 8, 26).

«Dragostea lui Dumnezeu — scrie Sfîntul Nectarie de Egina — se naște într-o inimă curată în care izvorăște harul divin». Era, după mărturia patriarhului Atenagora al Constantinopolului (1949—1972), «de o bunătate infinită, un om plin de pace și rugăciune».

La 20 aprilie 1961, patriarhul Atenagora l-a canonizat, trecîndu-l în rîndul sfinților.

Un al doilea sfînt dat de Biserica ortodoxă greacă în secolul XX este starețul *Silvan* de la Muntele Athos († 1938) (Olivier Clément, *Dialogues avec le patriarche Athénagoras*, Paris, 1969, p. 24 și 69—71).

La români, Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, în ședința din 28 februarie 1950, a hotărît generalizarea cultului pentru întreaga Biserică Ortodoxă Română a sfinților mucenici și cuvioși ale căror moaște se află de veacuri pe pămîntul țării noastre și *canonizarea unor sfinți ortodocși români.*

În ședința Sfîntului Sinod Român din 10 octombrie 1955, s-a hotărît să se generalizeze cultul sfinților ale căror moaște se găsesc pe pămîntul României, *ca : Sfînta Cuvioasă Parascheva*, sărbătorită la 14 octombrie ; *Sfînta Mucenită Filoteia*, la 7 decembrie ; *Sfîntul Cuvios Dimitrie cel Nou din Basarabi*, la 27 octombrie ; *Sfîntul Nicodim de la Tismana*, la 26 decembrie ; *Sfîntul Ioan Valahul*, la 12 mai ; *Sfîntul Grigorie Decapolitul*, la 20 noiembrie.

În aceeași ședință, s-a hotărît canonizarea și proclamarea unor sfinți români, după cum urmează : *Sfîntul Ierarh Calinic de la Cernica*, stabilindu-i-se sărbătoarea la 11 aprilie ; *Sfîntul Ilie Iorest* și *Sava Brancovici*, la 24 aprilie ; *Sfîntul ierarh Visarion Sarai* și *Cuvioșii Sofronie de la Cioara* și *Oprea Miclăuș*, la 21 octombrie ; *Sfîntul Ierarh Iosif de la Partoș*, la 15 septembrie.

În secolul al XX-lea s-a distins prin nevoințele sale duhovnicești Cuviosul *Ioan Iacob Hozevitul* (1913 — † 5 august 1960), călugărit la 8 aprilie 1936 la Mînăstirea Neamț, care a viețuit 24 de ani — între 1936—1960 — la Locurile Sfinte. La început s-a ostenit doi ani la

Ierusalim, apoi, între 1938—1946, în mînăstirea «Sfîntul Sava». Patriarhia Română l-a numit egumen la schitul «Sf. Ioan Botezătorul» de la Iordan, unde a slujit ca ieromonah între anii 1947—1952. De aici s-a retras, trăind ca schimnic, în peştera din pustiul Hozevei, unde a decedat, lîngă mînăstirea «Sfîntul Gheorghe Hozevitul». Trupul său, nesupus stricăciunii, se află în biserica acestei mînăstiri.

Biserica Ortodoxă Română a sfinţit, pentru prima dată în istoria ei, la 25 martie 1882, în Joia Patimilor, în Catedrala Mitropoliei din Bucureşti, Sfîntul şi Marele Mir, pe care mai înainte îl primea de la Patriarhia de Constantinopol.

La protestul patriarhului ecumenic Ioakim III (1878—1884; 1901—1912), din 10 iulie 1882, a răspuns Sfîntul Sinod Român, în şedinţa din 23 octombrie 1882, prin *Actul Sinodal care cuprinde autocefalia Bisericii Ortodoxe Române şi relaţiile ei cu Patriarhia de Constantinopol*, în care afirmă că, după canoanele Bisericii Ortodoxe, sfinţirea Sfîntului şi Marelui Mir poate fi săvîrşită de orice Biserică autocefală, căci «Sfîntul Mir, ca pecetie a Botezului, ca simbol al comunicării Sfîntului Duh, cere neapărat ca el să se producă în fiecare localitate, unde este organizată o Biserică autocefală. A căuta acest mijloc de sfinţire pe la Bisericile din alte ţări ar însemna că acea Biserică nu posedă toată plenitudinea mijloacelor de mîntuire şi sfinţire. Că dacă ea nu poate produce Sfîntul Mir, nu poate comunica nici Duhul Sfînt celor botezaţi de dînsa... A căuta mirul pe la Bisericile altor ţări înseamnă a nu avea conştiinţa şi încrederea că Duhul Sfînt se pogoară de la Dumnezeu...».

«Aşadar şi Biserica noastră crede că Duhul Sfînt se pogoară şi asupra ei precum şi a celorlalte Biserici, şi ea îl caută şi îl cere de sus — de la Părintele luminilor şi Dătătorul a tot darul desăvîrşit» (*Act Sinodal care cuprinde autocefalia Bisericii Ortodoxe Române şi relaţiile ei cu Patriarhia de Constantinopol*, în «Biserica Ortodoxă Română», VI (1892), p. 738—757, aici p. 755—756).

Biserica ortodoxă bulgară, fiind socotită de Patriarhia Ecumenică schismatică între anii 1872 — 25 februarie 1945, a primit în acest timp Sfîntul şi Marele Mir de la Bisericile ortodoxe surori: rusă, română şi sîrbă.

Conferinţa panortodoxă de la Constantinopol, dintre 10 mai şi 8 iunie 1923, a hotărît *îndreptarea calendarului vechi* sau *iulian* — rămas în urmă cu 13 zile faţă de calendarul civil — prin suprimarea celor 13 zile de întîrziere a vechiului calendar. S-a socotit astfel ziua de 1 octombrie 1924, 14 octombrie.

Astfel, Patriarhia de Constantinopol, Biserica Greciei şi Biserica Ciprului au aplicat îndreptarea calendarului la 10/23 martie 1924; Biserica ortodoxă a Poloniei, la 24 iunie 1924; în Biserica Ortodoxă Română, ziua de 1 octombrie 1924 s-a socotit 14 octombrie 1924. De asemenea, în 1924 au adoptat calendarul îndreptat Patriarhia Antiohiei şi Bisericile ortodoxe: cehoslovacă şi finlandeză, precum şi Mînăstirea Vatoped din Sfîntul Munte Athos. Biserica Georgiei a îndreptat calendarul la 4 octombrie 1927; Patriarhia Alexandriei la 1/14 octombrie

1928 ; Biserica ortodoxă bulgară l-a îndreptat la 22 decembrie 1968. De asemenea, Biserica Macedoniei a introdus noul stil în 1968.

Patriarhia Ierusalimului, Patriarhia rusă, Patriarhia sîrbă şi 19 mînăstiri din Sfîntul Munte Athos au rămas pînă astăzi la calendarul neîndreptat, sau la «vechiul stil», aşteptînd să-l îndrepte în viitor.

Secolele XIX şi XX au adus în viaţa popoarelor răsăritene o serie de curente, pînă atunci necunoscute. Acestea au influenţat fără îndoială în mare măsură dezvoltarea vieţii religioase şi a celei bisericeşti. Din pricina sistemului economic închis, a industrializării atît de tîrzii, precum şi din cauză că ideile acestea au pătruns cu greu şi în mică măsură în lumea satelor, unde se află şi azi majoritatea locuitorilor din ţările ortodoxe, credincioşii ortodocşi au rămas în mare măsură legaţi de Biserică. De altfel, Bisericile ortodoxe, mai ales cele din Peninsula Balcanică, sînt cu adevărat Biserici ale poporului şi au jucat un mare rol în apărarea fiinţei naţionale a acestor popoare. Clerul ortodox n-a constituit în nici una dintre ţările ortodoxe o castă deosebită de popor, ci a fost integrat în toate timpurile în popor.

Spre deosebire de Bisericile din Apus, unde o mare parte din clerul superior s-a recrutat timp de secole din clasa de sus, uneori chiar din familiile princiare, din dorinţa de a beneficia de averile şi veniturile bisericeşti, clerul ortodox s-a recrutat totdeauna din mijlocul poporului.

Popoarele ortodoxe participă la viaţa liturgică, unde cîntarea adeseori în comun şi săvîrşirea deodată a aceloraşi acţiuni liturgice uneşte pe slujitori şi credincioşi. În vreme ce în Apus sînt regiuni catolice şi protestante, unde participarea credincioşilor la Biserică nu urcă deseori peste 20—30%, în Răsăritul ortodox, acest fenomen este mult mai rar. În genere, participarea la serviciile cultice este benevolă, nimeni nesilind pe credincioşi să vină la biserică, ci totul e lăsat la libertatea conştiinţei lor.

Postul, cinstea familială, iubirea de aproapele, ospitalitatea, toleranţa religioasă au rămas pînă azi virtuţi aproape generale în lumea ortodoxă.

Sînt rare cazurile cînd vreo căpetenie politică să fi luat măsuri pentru a obliga pe credincioşi să meargă la biserică. Se citează cazul principelui sîrb Miloş Obrenovici (1814—1839 ; 1859—1860), care a luat măsuri, între anii 1822—1839, împotriva credincioşilor care nu mergeau la biserică, pînă la bastonare, şi împotriva celor ce nu îngenunchiau cu demnitate sau fumau în curtea bisericii.

Este adevărat că înrîurirea stăpînirii turceşti a lăsat unele urme negative în viaţa morală a popoarelor ortodoxe supuse. Corupţia metodelor politice turceşti a fost nefastă şi se simte pînă azi în unele state balcanice.

Alături de unele aspecte negative din viaţa Bisericilor ortodoxe, Biserica ortodoxă cunoaşte în genere în secolele XIX şi XX multe şi frumoase exemple de viaţă curată, înălţătoare, sublimă. Slujba religioasă, mai ales slujba sărbătorilor Naşterii Domnului şi a Sfintelor Paşti, însemnează foarte mult pentru viaţa fiecărui credincios ortodox. Imaginaţia poeţilor, a scriitorilor şi a artiştilor din secolul XIX s-a oprit

deseori la teme religioase, de exemplu la frumusețea slujbei din noaptea Paștilor descrisă atît de minunat de scriitori de valoarea lui Lev Tolstoi († 1910), N. Gogol († 1852), A. Cehov († 1904). Operele de artă ale trecutului bisericesc, îndeosebi operele de arhitectură şi pictură ale popoarelor grec, român, sîrb, bulgar şi rus sînt admirate pînă astăzi, nu numai de credincioşii acestor popoare, ci de toți vizitatorii lumii.

2. Mînăstirile

În ultimii ani, mînăstirile au fost împuținate în toate țările ortodoxe, iar averile lor secularizate de statele respective sau etatizate.

În Rusia, fiindcă mînăstirile aveau mari averi şi venituri, s-a făcut secularizarea, înainte de 1800, de împărăteasa Ecaterina a II-a (1762—1796).

În Grecia, contele Ioan Capodistria (1776—1831), preşedintele guvernului grec, între 1827—1831, fost în serviciul diplomatic al Rusiei între anii 1809—1827, a redus în 1830 numărul mînăstirilor de la 590 la 85, iar averile lor au fost etatizate.

În România, domnitorul Alexandru Ioan Cuza (1859—1866) promulgă, cu ajutorul lui Mihail Kogălniceanu şi cu aprobarea votului Camerei Deputaților, la 13/26 decembrie 1863, *Legea pentru secularizarea averilor mînăstirilor închinate la Locurile Sfinte.*

Secularizările au fost într-o anumită măsură salvatoare, deoarece au contribuit la readucerea monahismului la rosturile lui în Biserica ortodoxă, făcînd pe călugări să ia în serios viața monahală, împlinind după vechile pravile cele trei voturi, *fecioria* sau *curăția trupească*, *ascultarea* sau *supunerea necondiționată* şi *sărăcia de bună voie.*

Pentru păstrarea şi promovarea vieții monahale, Lavra Peşterilor din Kiev, Ierusalimul Rusiei, şi Lavra «Sfîntului Serghie» de la Zagorsk, de lîngă Moscova, şi, desigur, mînăstirile din Palestina şi de la Sfîntul Munte Athos au jucat şi joacă pînă astăzi un mare rol.

În viața Bisericii ortodoxe ruse s-au distins în secolul XIX, prin viața monahală, unii sfinți şi stareți ai unor mînăstiri ca : Sfîntul Serafim de la Sarov († 1833), stareții mînăstirii Optina, Macarie († 1866) şi Ambrozie († 1891) ; stareții Leonid, Ignatie, Brancianinov, Sfîntul Ioan de Kronstadt († 1908) ş.a.

S-a tradus de opt ori în rusește *Filocalia*, operă minunată care pune în lumină nostalgia sufletului omenesc după frumusețea curăției morale şi a sfințeniei. Teologia spirituală şi contemplativă şi filosofia creştină rusă au dat în secolul XX cîțiva mari teologi ca : N. Arseniev, preotul Sergiu Bulgakov († 1944), N. Berdiaev († 1948), Vl. Losski († 1958), P. Evdokimov († 18 sept. 1970), Pr. Gh. Florovski († 1979) ş.a.

Deşi pe Sfîntul Munte Athos s-au aşezat ieremiți înainte de secolul al IX-lea, istoria Muntelui Athos începe în 963 prin înființarea mînăstirii Marea Lavră de către Sfîntul Atanasie Atonitul (între 977—1011) cu ajutorul împăratului bizantin Nichifor II Focas (963—969).

Sfîntul Munte Athos a rămas pînă astăzi în mare cinste, fiind vizitat de mii de pelerini. Cele douăzeci de mînăstiri mari şi numeroase schi-

turi cuprindeau în 1902 aproape 8.000 de călugări, dintre care 3270 greci, 3496 ruşi, 286 români, 367 bulgari, 46 sîrbi şi 57 georgieni.

Cu părere de rău trebuie să spunem că proporţia locaşurilor nu este justă. Grecii au 17 mînăstiri, ruşii una, sîrbii una, bulgarii una, iar noi românii, care am sprijinit în gradul cel mai mare toate mînăstirile Muntelui Athos, nu avem decît două schituri : *Prodromul* şi *Lacu*.

Muntele Athos, numit «Grădina Maicii Domnului», a rămas pînă astăzi un mare centru de viaţă spirituală şi de trăire ortodoxă. Biblioteci şi mînăstiri greceşti, în care s-au adunat documente din partea tuturor popoarelor ortodoxe, sînt cercetate în ultimul secol de învăţaţi renumiţi din Răsărit şi Apus. S-a făcut catalogul manuscriselor şi se studiază monumentele istorice şi picturile spre folosul tuturor Bisericilor creştine.

Sînt renumite, de asemenea, schiturile şi mînăstirile numite *Meteora*, situate pe vîrfurile abrupte care se ridică semeţ deasupra roditoarei cîmpii a Tesaliei, la ieşirea din munţi a rîului Pinios.

După ultimele statistici, monahismul s-a refăcut în Grecia, unde există astăzi peste 280 de mînăstiri şi schituri.

Centre monahale mai mari există la Ierusalim, Frăţia Sfîntului Mormînt şi Mînăstirea «Sfîntul Sava», apoi Mînăstirea «Sfînta Ecaterina» din Muntele Sinai. În Bulgaria, cea mai renumită este Mînăstirea Rila, numită aşa după întemeietorul ei, Sfîntul Ioan Rilski († 946). După incendiul din 1833, ea a fost refăcută complet, fiind una dintre cele mai mari clădiri mînăstireşti din Balcani. Alte mînăstiri bulgare mai sînt : Bacicovo, din secolul XI ; Trojan, Preobrejanie ş.a.

În Serbia există renumite biserici şi mînăstiri la Ohrida, în Macedonia, la Mileşevo şi Peci (Ipek).

În România avem numeroase mînăstiri. În Muntenia : Cernica, Pasărea, Căldăruşani, Ciorogîrla, Ţigăneşti, Dealu, Viforîta, Ciolanu, Ghighiu, Nămăeşti ş.a. ; în Oltenia : Tismana, Cozia, Bistriţa, Horezu, Arnota, Govora, Mînăstirea dintr-un lemn, Lainici ş.a. ; în Dobrogea : Cilic-Dere, Cocoşu, Saon ş.a. ; în Moldova : Neamţu, Putna, Secu, Sihăstria, Agapia, Văratec, Rîşca, Dragomirna, Voroneţ, Sucevita, Moldovita ş.a. ; în Transilvania : Simbăta de Sus, Rîmeţ, Rohia, Nicula ş.a.

La români s-au distins printr-o viaţă spirituală aleasă numeroşi monahi, dintre care s-au ridicat figuri reprezentative ca : mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu († 26 ian. 1902) şi Sfîntul Ierarh Calinic de la Cernica († 11 aprilie 1868).

S-au publicat la români numeroase lucrări de valoare cu conţinut teologic, liturgic, duhovnicesc şi istoric, mai ales după cel de-al II-lea război mondial (1939—1945). Din punct de vedere duhovnicesc, de un interes deosebit se bucură Filocalia, publicată de Pr. prof. D. Stăniloae.

O statistică exactă a mînăstirilor, a schiturilor şi monahilor nu se poate face azi. În tot cazul, se consideră că sînt peste 400 de mînăstiri şi schituri în ţările ortodoxe, cu circa 20.000 de călugări. În timpul din urmă, s-a dat călugărilor o orientare mai practică, legată de nevoile vieţii de toate zilele.

3. Şcolile teologice

Şcolile teologice s-au înmulţit în secolele XIX şi XX în Bisericile ortodoxe foarte mult.

Pînă la 1800 nu aveam, cu excepţia Bisericii ruse, şcoli de teologie superioară în sensul actual al cuvîntului. Învăţămîntul teologic se făcea în mînăstiri şi în numeroase şcoli inferioare, în *seminarii*, din care grecii şi ruşii aveau cele mai multe.

Patriarhia de Constantinopol s-a îngrijit de aproape, în decursul timpului, de cultura teologică ortodoxă a clerului şi a credincioşilor ei. În 1839, patriarhul Grigorie VI (1835—1840 ; 1867—1871) a înfiinţat o *Şcoală* teologică pe lîngă Patriarhia Ecumenică, pe care patriarhul Gherman IV (1841—1845 ; 1852—1853) a mutat-o, în 1844, în insula Halki din arhipelagul insulelor Prinkipos din Marea de Marmara, avînd sediul în Mînăstirea «Sfînta Treime». La început, ea era un *Seminar* superior, iar din 1919 a fost transformată în *Academie* teologică şi a funcţionat pînă în 1973. În această Şcoală teologică, devenită apoi Academie, au studiat mulţi studenţi teologi, între ei şi străini : greci, sirieni, libanezi, bulgari, sîrbi, români ş.a. Din 1844 pînă la 1912, Şcoala teologică de la Halki a eliberat diplome în teologie unui număr de 478 elevi.

Din iniţiativa patriarhului Atenagoras (1949—1972), Patriarhia Ecumenică a creat *Institutul patriarhal de studii patristice*, pe care l-a stabilit, din 1966, în mînăstirea Vlatadon, vechi centru spiritual din Macedonia, lîngă Tesalonic, pentru a colabora cu profesorii Facultăţii de teologie din acest oraş.

De asemenea, Patriarhia Ecumenică a înfiinţat la 5 noiembrie 1967 un *Centru de studii patriarhal ecumenic la Chambésy*, lîngă Geneva, în Elveţia, unde se ţin importante conferinţe interconfesionale în cadrul Consiliului Ecumenic al Bisericilor.

Cum am arătat, cele douăzeci de mînăstiri ale Muntelui Athos se află pînă azi sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice.

În 1953 s-a deschis în schitul «Sfîntul Andrei» din Muntele Athos o şcoală atonită.

La Careia, în Muntele Athos, funcţionează un Seminar pentru pregătirea teologică a monahilor.

Sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice se află, din 1908, şi Biserica Insulei Creta, care, din 28 februarie 1967, a obţinut autonomia. Din 13 octombrie 1968 a luat fiinţă *Academia ortodoxă a Bisericii Insulei Creta* cu sediul în Mînăstirea Gonia-Hariton.

Pentru pregătirea clerului şi a teologilor din Patriarhia Alexandriei, funcţionează din 1926 o *şcoală clericală* cu numele «Sfîntul Atanasie», avînd cinci clase, după învăţămîntul elementar. Elevii acestei şcoli sînt de origine greacă, arabă, siriană, libaneză şi uneori etiopiană.

În 1952 a luat fiinţă în Alexandria un *Institut de Studii Orientale*.

La 26 octombrie 1970, Patriarhia Antiohiei a deschis pentru pregătirea de teologi un *Institut de teologie* în Liban, în Mînăstirea Balamand, cu numele «Sfîntul Ioan Damaschin», avînd un ciclu de patru ani de studii, care acordă titlul de licenţiat în teologie.

În Patriarhia Ierusalimului funcţionează din 1831, la Ierusalim, *Seminarul «Sfintei Cruci»*. În 1930 s-a organizat *Şcoala teologică patriarhală a Sfîntului Mormînt*.

Arhiepiscopia autocefală a insulei Cipru s-a ocupat de asemenea de educarea şi instruirea clerului ei. Prima şcoală pentru pregătirea clericilor s-a înfiinţat în anul 1910, cînd s-a deschis *Seminarul* din Mînăstirea «Sfîntul Gheorghe» din Larnaca.

În anul 1949 s-a înfiinţat *un nou Seminar teologic*, numit «Apostolos Barnabas», într-un metoc al mînăstirii Kykkos din Nicosia, capitala insulei.

Biserica ortodoxă greacă are pentru pregătirea studenţilor teologi şi a clerului superior două Facultăţi de teologie, una la Atena, înfiinţată în 1837, şi alta la Tesalonic, care funcţionează din 1939.

În afară de aceste instituţii teologice superioare, Biserica Greciei a înfiinţat pentru pregătirea clerului de parohie mai multe Seminarii : la Atena, numit *Rizarion*, înfiinţat prin dania lăsată de filantropul grec G. Rizaris († 1 iunie 1841), care şi-a deschis cursurile la 16 mai 1844 ; un Seminar la Corint ; un Seminar la Lamia ; un Seminar la Xanthis ; un Seminar numit «Sf. Ambrozie», în Peninsula Calcidică.

Are de asemenea, începînd din 1958, şase şcoli superioare de teologie, în care sînt primiţi pentru instruirea teologică absolvenţii gimnaziilor şi ai şcolilor comerciale, între 22 şi 30 de ani, care vor să intre în cler, în următoarele oraşe : Atena, Calama, Patras, Bolos, Caterini, Tesalonic. Durata cursurilor este de doi ani.

În insula Tinos funcţionează din 1968 un Seminar superior, în care sînt primiţi candidaţii cu studii medii şi care au vîrsta de 26 ani. Durata cursurilor este de un an.

Are de asemenea un Seminar la Vella, lîngă Ianina, cu durata cursurilor de şase ani, pentru tinerii care au terminat gimnaziul, în vîrstă de 16 ani.

Biserica ortodoxă rusă a avut de asemenea numeroase Seminarii, şcoli religioase şi Academii teologice.

Cînd în 1808 s-au organizat cele patru Academii duhovniceşti, Biserica ortodoxă rusă avea 36 de Seminarii, care au ajuns în 1902 la un număr de 58, cu un număr de 1162 profesori şi 19.386 elevi. În afară de acestea se mai aflau 185 şcoli parohiale cu 1970 de profesori şi 29.600 elevi.

Şcolile teologice erau atunci mai mult creaţia statului, iar Biserica rusă controla numai doctrina ; teologia se preda numai în ultimele clase şi mai mult în Seminariile superioare cu zece clase, care pregăteau preoţi pentru oraşe, căci dintre absolvenţii Academiilor duhovniceşti se recrutau mai mult clerul superior şi cadre pentru învăţămîntul teologic.

Academiile duhovniceşti din Biserica ortodoxă rusă au trecut prin mai multe reforme pînă la 1902, cînd li s-a lăsat o autonomie destul de mare.

Pînă la 1918 au funcţionat patru Academii duhovniceşti la : Moscova (înfiinţată la 12 decembrie 1685), Petrograd, Kiev, Cazan, şi 66 de Semniarii teologice. Academiile duhovniceşti aveau şi Institute deose-

bite. De exemplu, Academia din Cazan avea un institut pentru misiuni între mahomedani şi rascolnici ; Academia din Petersburg avea un institut pentru traducerea operelor Părinţilor greci, iar Academia din Kiev, un institut pentru traducerea Părinţilor latini.

Astăzi Patriarhia rusă are următoarele Academii teologice şi Seminarii : Academia duhovnicească de la Zagorsk, în Lavra «Troiţa-Serghie», lîngă Moscova, şi Academia duhovnicească din Petersburg. Are trei Seminarii : unul la Moscova, altul la Petersburg şi altul la Odesa.

Patriarhia ortodoxă a Georgiei are pentru pregătirea clerului un Seminar la Tbilissi, înfiinţat în 1817, şi un altul la Kutais, care datează din 1894.

În Biserica Ortodoxă Română, învăţămîntul religios s-a făcut de la 1800 pînă azi în diferite Seminarii, în Facultăţi de teologie, în Academii teologice şi în Institute teologice.

Cu sprijinul mitropolitului Moldovei Veniamin Costachi (1803—1808 ; 1812—1842), a luat fiinţă în 1803, în Moldova, la Mînăstirea Socola de lîngă Iaşi, Seminarul Veniamin, pentru pregătirea viitorilor preoţi.

În Transilvania s-au înfiinţat Seminarii la Sibiu, în 15 martie 1811, şi la Arad, în 1822, unite mai tîrziu cu Şcoala normală, căci preotul era deseori, în timpul stăpînirii austro-maghiare, şi învăţător, ca şi la sîrbi.

În Ţara Românească s-au înfiinţat în 1836 : Seminarul Central din Bucureşti, Seminarul din Curtea de Argeş, care a funcţionat între anii 1836—1901, 1920—1940, 1946—1948, 1951—1957 ; Seminarul de la Buzău, iar în 1837, Seminarul din Rîmnicu-Vîlcea.

Alte Seminarii inferioare au funcţionat la Huşi (1852) şi Roman (1858), care s-au desfiinţat.

În 1872, mitropolitul Nifon al Ungrovlahiei (1850—1875) a înfiinţat Seminarul «Nifon Mitropolitul» care a funcţionat între anii 1872—1948, în Bucureşti. În 1902 s-a înfiinţat Seminarul din Galaţi.

În Bucovina s-a înfiinţat un Seminar în 1872, apoi în 1875 Facultatea de teologie din Cernăuţi, care a funcţionat între anii 1875—1943, apoi la Suceava, între anii 1944—1948.

La Iaşi s-a înfiinţat în 1860 o Facultate de teologie, care a funcţionat puţin.

În 16 noiembrie 1881 a luat fiinţă la Bucureşti, Facultatea de teologie care a funcţionat pînă în 1948, cînd a devenit Institutul teologic universitar din Bucureşti. În prezent funcţionează din nou ca Facultate în cadrul Universităţii din Bucureşti.

În Transilvania a funcţionat la Sibiu, din 1921, o Academie teologică, devenită în 1943 Facultate de teologie, iar în 1948, Institut teologic. Alte Academii teologice au funcţionat după primul război mondial (1914—1918) în oraşele : Cluj-Napoca (1924), Oradea (1923), Arad (1822), Timişoara (1941—1948) şi Caransebeş (1865). Academia teologică din Cluj a devenit în 1948 Institut teologic, care a funcţionat pînă în 1952.

După primul război mondial s-au înfiinţat mai multe Seminarii, în afară de cele menţionate mai înainte, în oraşele : Craiova, Constanţa,

Roman, Dorohoi (jud. Botoşani) şi Seminarul «Miron Patriarhul» din Cîmpulung-Muscel, care a funcţionat între anii 1922—1934.

Un Seminar monahal a fost înfiinţat în 1928 la Mînăstirea Cernica, lîngă Bucureşti, care a funcţionat pînă în 1941.

În prezent, Biserica Ortodoxă Română are, din anul 1948, două Institute teologice, unul la Bucureşti şi al doilea la Sibiu, şi din 1990 funcţionează două Facultăţi de teologie la Iaşi şi Cluj şi o Facultate de teologie-filologie în oraşul Piteşti. Are mai multe seminarii : Bucureşti, din 1957, iar din 1949, la Craiova, Buzău, Mînăstirea Neamţu, Cluj-Napoca şi Caransebeş. Un Seminar special pentru absolvenţii şcolilor secundare a funcţionat la Curtea de Argeş din 1968 pînă în 1977, iar din 1991, funcţionează alte Seminarii teologice la Roman, Galaţi, Curtea de Argeş, Arad etc.

În Biserica ortodoxă sîrbă, cea mai veche Şcoală teologică este Seminarul din Karlovit, înfiinţat în 1794 de mitropolitul Ştefan Stratimirovici din Karlovit (1790—1837), apoi Seminarul din Belgrad, înfiinţat în 1830, şi Seminarul din Sarajevo, înfiinţat în 1883.

Din 1920 funcţionează o Facultate de teologie la Belgrad.

În afară de această Facultate, Biserica sîrbă are în prezent patru Seminarii teologice la : Belgrad, Karlovit, Prizren şi Kirka.

În Biserica ortodoxă bulgară, primul Seminar teologic s-a înfiinţat la Tîrnovo, care a funcţionat între anii 1874—1877 şi 1878—1885. Un alt Seminar a funcţionat la Samakov, între anii 1876—1903, cu unele întreruperi, mutat apoi la Sofia, unde a funcţionat între 1903—1950. Un alt Seminar s-a înfiinţat la Plovdiv (Filipopole), care a funcţionat între anii 1915—1950.

Din 1951 funcţionează în Biserica ortodoxă bulgară un Seminar cu zece clase, în Mînăstirea Cerepiş, judeţul Vraţa.

Facultatea de teologie de la Sofia datează din 1923 şi a funcţionat în continuare de atunci pînă azi.

În Polonia, după primul război mondial, funcţionează, pentru pregătirea clerului Bisericii ortodoxe polone, o Facultate de teologie ortodoxă, de stat, pe lîngă Universitatea din Varşovia.

În Cehoslovacia s-a înfiinţat pentru pregătirea clerului ortodox din această ţară, în toamna anului 1948, un Seminar ortodox ceh la Karlovy-Vary (Karlsbad), care a fost mutat, în octombrie 1949, în capitala ţării, la Praga.

Biserica ortodoxă cehoslovacă are, de asemenea, o Facultate de teologie la Preşov, în Slovacia.

Biserica ortodoxă finlandeză are pentru pregătirea clerului un Seminar teologic în localitatea Kuopio, sediul Arhiepiscopiei. Are, de asemenea, o Facultate de teologie ortodoxă la Universitatea din Joensuu.

Un institut teologic ortodox numit «Sfîntul Sergiu de Radonej» funcţionează la Paris, înfiinţat după primul război mondial, pentru ruşii din diasporă.

Pentru pregătirea clerului ortodox, Arhiepiscopia ortodoxă greacă a Americii de Nord şi de Sud, recunoscută de Patriarhia Ecumenică, la 11 mai 1922, a înfiinţat un Institut teologic în 1937, numit *Seminarul*

Holy Cross (Sfînta Cruce), care funcţionează în localitatea Brooklyne, lîngă Boston, în statul Massachusetts, cu un ciclu de şase ani de studii.

Alte două şcoli superioare de teologie au fost înfiinţate în Statele Unite ale Americii de Biserica ortodoxă din America, fosta Mitropolie rusă, şi anume : *Seminarul Sfîntul Vladimir*, în localitatea Tuckahoe, din statul New York, şi *Seminarul Sfîntul Tihon*, în localitatea South-Canaan, în statul Pennsylvania.

Biserica ortodoxă ucraineană a Canadei are din 1932 o şcoală de teologie în localitatea Winnipeg, numită din 1946 *Colegiul «Sfîntul Andrei»*, care a intrat în 1962 în raporturi de asociere cu Universitatea din Manitoba.

Pentru ortodocşii de origine americană a luat fiinţă în 1944 *Institutul «Sfîntul Vasile»* la Washington. Recent s-a deschis un Seminar ortodox la Meithland, în Florida, cu limba de predare engleză.

În general, şcolile teologice au fost dominate în ţările ortodoxe din Estul şi Sud-Estul Europei, pînă la cel de al doilea război mondial (1939—1945), de laici, statul înfiinţînd şcolile şi întreţinîndu-le, pentru că, în unele din aceste ţări, ele dădeau şi preoţi şi învăţători.

După cel de al doilea război mondial, în fostele ţări socialiste, Bisericile autocefale ortodoxe şi-au reluat rolul de altădată, fiind răspunzătoare de calitatea pregătirii clericilor şi a profesorilor, pentru învăţămîntul teologic seminarial şi superior.

În modul acesta, Seminariile teqlogice şi Institutele de teologie se încadrau mai normal în circuitul de viaţă al Bisericii Ortodoxe şi corespundeau mai bine nevoilor spirituale ale credincioşilor.

BIBLIOGRAFIE

Cultul şi viaţa religioasă ortodoxă

Irénée Hausherr, *Dogme et spiritualité orientale*, dans «Études de spiritualité orientale» (Orientalia Christiana Analecta, 183), Roma 1969, p. 145—179; *Petite Philocalie de la prière du coeur*, trad. et introd. de Jean Gouillard, 2-e ed., Paris, 1968; Asterios, Argyriou, *Spirituels néo-grecs — XV-e—XX-e siècles*, Namur, 1967; Ambroise Fontrier, *Saint Nectaire d'Egine*, Paris, fără dată; Paul Evdokimov, *Les âges de la vie spirituelle*, Paris, 1964; Idem, *L'Orthodoxie* 2-e éd., Neuchâtel-Paris, 1965; M. J. Le Guillou, *L'Esprit de l'Orthodoxie grecque et russe*, Paris, A. Fayard, 1961; C. Lialine, *Monachisme oriental et monachisme occidental*, în «Irénikon», t. XXII (1960), p. 435—459; Ernst Benz, *Geist und Leben der Ostkirchen*, Hamburg, 1957; VI. Losski, *Essai sur la théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris, 1944, trad. engleză, Londra, 1957; J. N. Danzas, *L'Itinéraire religieux de la conscience russe*, Paris, 1935; S. Boulgakoff, *L'Orthodoxie*, Paris, 1932; K. Hool, *Die religiösen Grundlagen der russischen Kultur*, Tübingen, 1928; Pr. prof. Ene Braniştc, *Liturgica specială pentru Institutele Teologice*, Bucureşti, 1980, cu bogată bibliografie străină şi românească.

În limba română: *Sfinţi români şi apărători ai legii strămoşeşti*, lucrare colectivă alcătuită sub direcţia I.P.S. Mitropolit Nestor al Olteniei, Bucureşti, 1987; Ieromonah Ioanichie Bălan, *Hrană duhovnicească*, t. I, II, Ierusalim, 1968; 1970; Idem, *Pateric românesc*, Bucureşti, 1980. Pentru generalizarea cultului Cuvioasei Parascheva, a Sfintei Filoteia, a Sfinţilor: Dimitrie cel Nou, Grigorie Decapolitul, Nicodim de la Tismana şi proclamarea canonizării Sfinţilor ierarhi Calinic de la Cernica, Ilie Iorest şi Sava Brancovici, a Cuvioşilor mărturisitori Visarion Sarai şi Sofronie de la Cioara şi a Sfîntului Mucenic Oprea Micălus, vezi: *Decizia Sfîntului Sinod* şi studiile respective, în «Biserica Ortodoxă Română» LXXIII (1955), nr.

11—12, p. 1066—1221; Pr. N. Șerbănescu, *Sfîntul ierarh Calinic de la Cernica, episcopul Rîmnicului*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVI (1968), nr. 3—5, p. 363—395; Natalia Dinu, *Viața și activitatea Sfîntului ierarh Calinic de la Cernica*, în «Glasul Bisericii», XXVII (1968), nr. 3—4, p. 297—336; Pr. Constantin Karaisaridis, *Sfîntul Nicodim Aghioritul și activitatea sa în domeniul liturgic*, teză de doctorat în «Studii teologice», XXXIX (1987), nr. 1, p. 6—66; nr. 2, p. 6—74.

Mînăstirile ortodoxe în general:

E. Timiadis, *Le monachisme orthodoxe*, Paris, 1981; *Post-Byzantine ecclesiastical personalities. Studies of St Nikodemos the Hagiorite, St Nikephoros of Chios, Neophytos Vamvas, Konst. Oikonomos... and Eus. Matthopoulos*, Brookline (Mass.), 1976; R. Janin, *Les Eglises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes Thessalonique)*, Paris, 1975, XVI — 492 p.; C. Cavarnos, *Nicodemos the Hagiorite*, Belmont, 1974; N. Zaharopoulos, *Sfîntul Nicodim Aghioritul ca dascăl al vieții duhovnicești*, în limba greacă, Tesalonic, 1967; Teoclit de la Mînăstirea Dionisiu, *Sfîntul Nicodim Aghioritul*, în grecește, Atena, 1959; Irina Goraînoff, *Séraphim de Sarov*, Paris, 1979; J. P. Mamalakis, Τὸ Ἅγιος Ὄρος, (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Tesalonic, 1971; P. Lemerle, *Actes de Lavra*, Paris, 1970; O.F.A., *The Saints of Greece*, Athens, 1970; L. Bouyer, *La spiritualité orthodoxe et la spiritualité protestante et anglicane*, Paris, 1965; trad. engleză, London, 1969; Paul Huber, *Athos. Leben, Glaube, Kunst*, Zürich, 1969; *Le Millénaire du Mont Athos, 963—1963. Études et Mélanges*, 2 vol., Venezia-Chevetogne, 1964; Irénée Doens, *Les monastères en Grèce depuis 1833*, în «Irénikon», XLIV (1971), nr. 3, p. 424—441; Idem, *Monastères orthodoxes en Grèce: (I) Le Mont Athos (II) Autres monastères de Grèce*, în «Irénikon», XXXIV (1961), nr. 3, p. 346—371, 372—392; N. M. Panagiotakis, Ἄθως, în «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» t. I, Atena, 1962, p. 849—889; M. J. Le Guillou, *Aux sources des mouvements spirituels de l'Eglise Orthodoxe de Grèce*, în «Istina», 1960, p. 95—128, 133—152; *Biserica Greciei. Mînăstirile și numărul monahilor*, în «Ἐκκλησία» I (1923), nr. 30, 1924, p. 332—334; E. Amand de Mendieta, *La presqu'île des Caloyers: Le Mont Athos*, Bruges, 1955; Pr. T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mînăstirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1941; G. Cioran, *Legăturile țărilor române cu Muntele Athos și îndeosebi cu mînăstirile Cutlumuș, Lavra, Dohiariu și Sf. Panteleimon sau a Rușilor*, în limba greacă, Atena, 1938; V. Arminton, *La Russie monastique*, Sisteron, 1975, 238 p.; V. Arminjon, *La Russie monastique*, 1975; M. J. Rouët de Journal, *Monachisme et monastères russes*, Paris, 1952; L. Reau, L'Art russe, 2 vol., Paris, 1922—1923.

Mînăstirile din România:

Biserica Ortodoxă Română în trecut și astăzi, București, 1979; Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, 1980, p. 284—317, 344—355, 339—353, t. II, București, 1981, p. 216—229, 560—587, cu bogată bibliografie, t. III; Ierom. Ioanichie Bălan, *Vetre de sihăstrie românească, sec. IV—XX*, București, 1982; Idem, *Pateric românesc*, București, 1980; Pr. prof. I. Rămureanu, *Patru sute cincizeci de ani de la întemeierea Mînăstirii Curtea de Argeș*, în «Glasul Bisericii», XXVI (1967), nr. 7—8, p. 718—746; Idem, *Comemorarea a cinci sute de ani de la înființarea Mînăstirii Putna*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1966), nr. 7—8, p. 628—640; Pr. N. Șerbănescu, *Curtea de Argeș — 450 ani de la sfințire*, București, 1967, cu versiune franceză; Idem, *Istoria bisericii Mînăstirii Curtea de Argeș*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1967), nr. 7—8, p. 730—755; Protos. Irineu Crăciunaș, *Mînăstirea Neamțu. Lavra monahismului din Moldova*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», XXXVIII (1962), nr. 5—6, p. 343—353; Pr. Aug. Faur, *Monahismul românesc și reorganizarea lui*, în «Studii teologice», II (1950), nr. 3—6, p. 295—306; Șt. Meteș, *Mînăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936; A. Mironescu, fost mitropolit primat, *Istoria Mînăstirii Cernica*, Tipografia Mînăstirii Cernica, 1930; D. Furtună, *Ucenicii starețului Paisie în Mînăstirile Cernica și Căldărușani*, București, 1927; Șt. Berechet, *Situația Bisericii și a mînăstirilor din Moldova*, în «Biserica Ortodoxă Română», XLI (1923), p. 1115—1120; Pr. prof. Ștefan Alexe, *Festivitățile închinate Academiei duhovnicești din Moscova-Zagorsk*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIV (1986), nr. 1—2 p. 51—55.

Facultăţile şi Seminarille teologice :

D. Balanos, *Istoria Facultăţii de teologie din Atena, 1837—1937*, în greceşte, Atena, 1937 ; *Centenarul Facultăţii şi Institutului de Teologie din Bucureşti*, în «Studii teologice», XXXIV (1982), nr. 1—2, p. 10—137, studiu colectiv ; Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria învăţământului teologic în Biserica Ortodoxă Română*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIX (1981), nr. 9—10, p. 979—1017 ; Idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, t. III, Bucureşti, 1981, p. 227—327, 432—460, 480—494 ; Idem, *Cultura teologică ortodoxă românească între anii 1925—1975*, în «Studii teologice», XXVII (1975), nr. 9—10, p. 416—438 ; Pr. prof. Nic. Şerbănescu, *Facultatea de Teologie a Universităţii din Bucureşti. O sută de ani de la înfiinţare (1881—1948—1981)*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIX (1981), nr. 9—10 ; Ibidem, p. 1018—1093 ; Pr. asist. Viorel Ioniţă, *Institutul teologic de grad universitar din Bucureşti, 1948—1981* ; Ibidem, p. 1091—1148 ; Pr. prof. Ene Braniştе şi Prof. Ion Apostol, *Internatul teologic din Bucureşti, 1948—1981* ; Ibidem, p. 1115—1129 ; Pr. prof. D. Radu, *Privire istorică generală asupra catedrelor şi evoluţiei lor calitative*, în «Studii teologice», XXXIII (1981), nr. 7—10, p. 489—502 ; Mai mulţi profesori : *Istoricul catedrelor şi disciplinelor de studiu la Facultatea de teologie şi Institutul teologic din Bucureşti, 1881—1981* ; Ibidem, p. 503—598 ; Adriana Camariano Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974, 730 p. ; Un colectiv, *Istoria învăţământului în România*, Compediu, Bucureşti, 1971, 479 p. ; Nicolae Albu, *Istoria şcolilor româneşti din Transilvania între 1800—1867*, Bucureşti, 1971, 236 p. ; Pr. prof. D. Călugăr, *Învăţământul teologic în Biserica Ortodoxă Română*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXIX (1971), nr. 1—2, p. 125—145 ; T. G. Bulat şi Pr. Al. I. Ciurea, *Contribuţii la istoricul Facultăţii de teologie şi Institutului teologic universitar din Bucureşti*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXV (1957), nr. 11—12, p. 1071—1251 ; Pr. I. Popescu-Mălăeşti, *Facultatea de teologie din Bucureşti*, în «Studii teologice», III (1932), nr. 1—2, p. 3—19 ; Sofron Vlad şi Mircea Păcurariu, *Istoria Institutului teologic de grad universitar din Sibiu*, în «Mitropolia Ardealului», VI (1961), nr. 11—12, p. 677—767 ; Arhidiac. Const. Voicu, *Două sute de ani de învăţământ teologic la Sibiu (1786—1986)*, în «Studii teologice», XXXVIII (1986), nr. 1, p. 81—91 ; Pr. M. Mănucă, *Facultatea de teologie din Iaşi — 1860—1864*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXVIII (1960), nr. 9—10, p. 872—906 ; Magistrand Ioan I. Floca, *Şcolile teologice, organizarea şi jurisdicţia lor*, în «Studii teologice», VI (1954), nr. 5—6, p. 316—344 ; Diac. Gh. I. Moisescu, *Bursierii români la şcoalele teologice din Rusia, 1845—1856*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXIII (1945), nr. 11—12, p. 722—756, şi LXIV (1946), nr. 4—6, p. 247—257. Extras, Bucureşti, 1947 ; M. Regleanu, *Les premiers boursiers roumains à Athènes*, în «Balcania», VI (1943), nr. 6, p. 417—422 ; V. Papacostea şi M. Regleanu, *Seminarul Central. Documentele întemeierii*, Bucureşti, 1938 ; Gh. C. Marinescu, *Seminarul din Curtea de Argeş, 1836—1936*, Bucureşti, 1937 ; N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, Bucureşti, 1928, 551 p., ed. 2-a de Ilie Popescu Teiuşan, în 1971, XXXIII — 175 pl. ; Veniamin Micle, *Seminarii teologice la Craiova în secolele XIX şi XX*, în «Mitropolia Olteniei», XXVII (1975), nr. 9—10, p. 666—681 ; P. Gîrboviceanu, *Seminariile din Ţara Românească*, Bucureşti, 1916 ; D. G. Ionescu, *Seminarul din Buzău*, în «Biserica Ortodoxă Română», LV (1937), nr. 3—4, p. 175—213 ; Al. T. Dumitrescu şi G. M. Ionescu, *Istoria seminariilor preoţeşti din Buzău, Curtea de Argeş, Huşi şi Ismail*, Bucureşti, 1906 ; Gh. Adamescu, *Istoria Seminarului «Veniamin» din Iaşi (1803—1903)*, Bucureşti, 1904 ; Const. Erbiceanu, *Istoricul Seminarului Veniamin din Mînăstirea Socola*, Iaşi, 1885 ; Victor Bunea Hin, *Cîteva date despre învăţământul teologic superior din Bulgaria*, în «Studii teologice», XVI (1964), nr. 7—8, p. 490—495.

Cultura teologică ortodoxă *

Teologia ortodoxă, avînd o bază solidă în teologia Sfinților Părinți din secolele II—VIII și în teologia bizantină din secolele IX—XV, a făcut în secolele XIX și XX, în ultimii 180 de ani, mari progrese. De altfel, popoarele din Estul și din Sud-Estul Europei au realizat frumoase progrese culturale, economice, sociale și politice în această perioadă. Nu a fost ușor pentru aceste popoare și pentru Bisericile ortodoxe din această parte să ajungă la stadiul de dezvoltare culturală a popoarelor din Apusul Europei, unde progresul începuse cu multe secole înainte.

Într-un fel, progresul popoarelor ortodoxe din Răsăritul Europei este deosebit față de acela al popoarelor din Apus, unde, mai ales la protestanți, se pune preț mai mult pe cunoașterea Bibliei și argumentele raționale, în timp ce catolicii au ca normă de orientare teologia lui Toma de Aquino († 1274) și scolastica Evului mediu.

În Răsăritul ortodox s-au cultivat din teologie mai mult problemele liturgice, spirituale, morale, dogmatice și canonice. De fapt, ca nici într-o altă Biserică din Apus, cărțile de ritual ortodoxe cuprind învățătură dogmatică, morală, catehetică, drept, și chiar și istorie bisericească. E drept că în Apus, cu excepția discuțiilor și controverselor ivite în citirea și interpretarea Bibliei la protestanți, preoții și credincioșii romano-catolici nu cunoșteau nici ei mai mult din profunzimea problemelor religioase. Cultura teologică ortodoxă s-a dezvoltat în Răsărit îndeosebi în urma înființării Seminariilor, Facultăților și Academiilor teologice, precum și a Institutelor de teologie, care au apărut în Rusia, încă înainte de 1850, în Patriarhatul de Constantinopol, în Grecia și în România după 1850, iar în celelalte patriarhate, în Serbia, Bulgaria și în celelalte Biserici ortodoxe mai mici, după 1918.

Este greu să arătăm pe toți ierarhii, clericii și teologii care au avut o contribuție în dezvoltarea culturii ortodoxe în această perioadă. Dintre teologii mai mari pe care i-au avut în ultimii ani și îi mai au încă în prezent diferitele Biserici ortodoxe, amintim numai pe cei mai însemnați și cunoscuți.

a) În **Patriarhia de Constantinopol** s-a cultivat îndeosebi istoria bisericească universală și studiile de patrologie și patristică. Dintre istoricii bisericești mai cunoscuți care au ieșit din școala de la Halki, amintim pe următorii: *Filotei Vriennios* († 1918), care a descoperit în 1875 și publicat *Învățătura celor doisprezece Apostoli*, Constantinopol, 1883 și *Epistolele lui Clement Romanul*, Constantinopol, 1885; *Filaret Vafidis* († 1934), *C. Delicanis* și *Mihail Ghedeon*, care au publicat numeroase documente și studii referitoare la istoria Patriarhiei Ecumenice. În secolul XX, *Ghenadie (Arabagioglu)*, mitropolit de Heliopolis, a publicat *Istoria Patriarhiei Ecumenice*, în greaca modernă, Atena, 1953. Amintim de asemenea pe *B. Th. Stavridis (Istavridis)*, care a publicat *Istoria Patriarhatului de Constantinopol*, în «Istina», Paris, 1970, nr. 2, p. 131—173, precum și pe *Maxime de Sardes*, care a publicat *Le Patri-*

* Capitol redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

arcat Oecuménique dans l'Eglise Orthodoxe (traduit du grec par J. Tourailles), Paris, 1975.

b) În **Biserica Greacă** amintim pentru secolul trecut îndeosebi pe *Teoclit Farmakides* († 1860), autor şi scriitor cu vederi liberale, care ne-a lăsat, în afară de lucrările cunoscute în legătură cu traducerile biblice în limba vulgară, *Apologia* şi *Scrierea sinodală*, cele şase volume de comentarii la Noul Testament, după Sfîntul Ioan Gură de Aur, şi pe *Eftimie Zigaben*, din care comentarul de la evanghelistul Matei, două volume, e tradus şi în româneşte.

Adversarul său, *Constantin Oiconomos* († 1857), teolog ultraconservator, care s-a opus la traducerea Bibliei în limba greacă modernă şi la introducerea limbii vorbite în cult, ne-a lăsat, în afară de *predici* minunate, o lucrare de *Istorie a Bisericii greceşti între anii 1821—1852*, plină de material informativ şi expusă critic.

Profesorul *C. Contogonis* († 1878) a lăsat manuale de patrologie, istorie bisericească, arheologie biblică, introducerea în cărţile Sfintei Scripturi etc. *Gh. Dervos* († 1925) a scris o Istorie a literaturii creştine din primele trei secole (3 volume). În secolul XX, cunoscutul profesor *S. Balanos* († 1959) ne-a lăsat un bun manual de Patrologie şi alte studii temeinice din istoria Eladei.

Dogmatişti şi simbolişti mai importanţi la greci sînt următorii: *N. Damalas* († 1892), *Zikos Rossis* († 1933), *I. Mesoloras* († 1923), *C. Dyovuniotis* († 1943) ş.a. Pe toţi i-a depăşit profesorul *Hristu Andrutsos* († 1937), care ne-a lăsat manuale de Dogmatică, Morală (tradus în româneşte de Ioan Lăcrănjan şi prof. Evmis Mudopoulos, Sibiu, 1947) şi Simbolică (tradus în româneşte de Pr. D. Stăniloae la Sibiu în 1930, şi de Prof. Iustin Moisescu la Bucureşti în 1955). Hristu Andrutsos a scris şi un manual de Psihologie. În toate domină o ordine logico-raţională care a plăcut mult teologilor apuseni, dar mai puţină simţire creştină şi credinţă.

Dintre istoricii bisericeşti mai cunoscuţi în Biserica Greacă amintim pe profesorul atenian *D. Kyriakos* († 1923) şi pe profesorul, apoi arhiepiscopul Atenei, *Hrisostom Papadopulos* (1922—1938), care ne-a lăsat *Istoria Vechilor Patiarhii* — Ierusalim (1910), Alexandria (1933) şi Antiohia (1951) —, lucrare postumă. El a mai scris şi Istoria Bisericii Eladei şi a Arhiepiscopiei insulei Cipru, precum şi numeroase altele.

Dintre profesorii Facultăţii de teologie din Atena, dinainte de primul război mondial şi după al doilea mondial, merită să fie amintiţi următorii: arhimandritul *V. Stefanidis* († 1958), care a scris o importantă *Istorie Bisericească Universală*, Atena, 1948, ed. 2-a, 1959; *Gr. Papamihail* († 1956), *Gh. Sotiriu*, renumit arheolog, *Am. Alivizatos* († 1962), cunoscut canonist şi mare animator în Mişcarea ecumenică; *N. Luvaris*, *P. Bratsiotis* († 31 ian. 1928), *P. Trembelas* († 1977), *I. Carmiris*, *Vlassios Pheidas*, *A. Phytrakis*, *V. Vellas*, *C. Bonis*, *Gh. Konidaris*, *E. Teodoru*, *Nikos Nissiotis*, *Sava Aguridis*, *Galitis* ş.a. Dintre profesorii Facultăţii de teologie din Tesalonic amintim pe: *Panda K. Hristu*, *C. Calokyris*, *I. Anastasiu*, *I. Cotzonis* ş.a.

c) Teologia **Bisericii ortodoxe ruse s-a dezvoltat în secolele XIX şi XX** mai mult decît în oricare altă Biserică ortodoxă. Cea mai reprezentativă personalitate bisericească şi teologică din prima jumătate a secolului XIX a fost mitropolitul Moscovei *Filaret Drozdov* († 1867). El a fost un vestit profesor, misionar, filantrop şi mai ales ierarh. În tinereţe a publicat un tratat scurt intitulat *Expunerea diferenţelor dintre Biserica ortodoxă şi cea occidentală*, tipărit mai întîi în Anglia, în 1830, şi apoi în Rusia, în 1870. Lucrarea a impresionat mult cercurile conducătoare, încît a contribuit, împreună cu alţi factori de natură internă, la expulzarea iezuiţilor din Rusia între anii 1815—1820. Comentariile sale la Geneză, la Psalmi şi mai ales la Evanghelii au fost scrise cu mare competenţă ştiinţifică; împreună cu Predicile sale (3 volume), au fost traduse şi în alte limbi. Cea mai cunoscută operă teologică a mitropolitului Filaret este *Catehismul* său, tipărit în peste o sută de ediţii în timp de 100 ani şi tradus în limbile: germană, greacă, franceză, polonă, georgiană, arabă, tătară etc. Lucrarea a stîrnit la început o adevărată furtună, deoarece Decalogul, Crezul şi Rugăciunea «Tatăl nostru» erau publicate în limba vorbită. Cele 12 volume de scrisori, studii, decizii, pastorale şi mai ales predicile sale îl arată ca pe un mare îndrumător al teologiei ruse, orientată spre literatura Sfinţilor Părinţi, după ce mai înainte stătuse două secole sub influenţe romano-catolice şi protestante.

Filaret Gumilevschi (cel umil), arhiepiscop de Cernigov († 1866), a fost un erudit destoinic. Datorită lui s-a luat iniţiativa, plină de roade pentru Biserica rusă, de a edita, studia şi traduce operele Sfinţilor Părinţi, iniţiativă care a adus teologiei ruse multe şi temeinice studii patristice, în comparaţie cu literatura teologică a celorlalte Biserici ortodoxe. El a fost un om plin de zel misionar, a convertit numeroşi rascolnici, a creat şcoli şi cămine. A scris 159 opere originale, pline de simţ critic şi de trăire religioasă. Dintre acestea, merită să pomenim: *Istoria Bisericii ruse*, 5 vol. 1952, tradusă şi în limba germană; *Privire asupra literaturii Bisericii ruse* (2 vol.), lucrare foarte preţioasă; 3 volume, *Despre imnografi*; 2 volume despre *Sfinţii ruşi* şi *Sfinţii slavilor din Sud*; un manual de *Teologie Dogmatică* (2 vol.), Cernigov, 1848 şi 1865, ceva mai bun decît manualul lui Macarie Bulgakov († 1882) şi, în sfîrşit, două manuale de *Patrologie*, unul mai dezvoltat în trei volume, şi altul rezumat, tradus în românește de episcopul Ghenadie Enăceanu.

Cel mai vestit teolog din aşa-numita «şcoală istorică» a fost *Macarie Bulgakov* († 1882), profesor mai întîi, apoi episcop în mai multe localităţi şi membru al Academiei de ştiinţă, foarte cunoscut peste hotare. Lucrarea sa principală este *Dogmatica ortodoxă*, în 5 volume, care a fost tradusă în limbile: franceză, germană, greacă, română, sîrbă. Această lucrare se distinge prin claritate, bogăţie de citate scripturistice şi patristice şi simţ pedagogic. Macarie a mai scris o *Istorie a Bisericii ruse*, în 12 volume, plină de documente, dar ea ajunge numai pînă la 1667, fiind completată apoi de lucrarea lui *Evghenie Golubinski* († 1912). A mai scris: *Istoria Academiei duhovniceşti din Kiev*, care e teza lui de magistru în teologie; o *Istorie a rascolului*, sute de predici şi alte lucrări.

Pe linia trasată de Macarie Bulgacov au mers şi dogmatiştii ulteriori, *Silvestru Malevanski*, episcop de Kanev, care ne-a lăsat lucrarea *Teologia dogmatică ortodoxă*, cu expunerea dogmelor, 5 volume 1878—1898, tradusă şi în româneşte, şi *N. Malinovski*.

Mai liberali şi cu încercări de a avea o atitudine personală în interpretarea dogmei, au scris teologi ca *Ianişef*, rectorul Academiei teologice din Petersburg, apoi apologetul *Rojdestvenski* şi *Svetlov*, ambii traduşi în româneşte, ultimul cu păreri destul de libere în problemele dogmatice.

În domeniul Istoriei bisericeşti universale, cele mai bune studii şi manuale le-au dat : *Alexei Lebedev* († 1908), *Sokolov*, şi mai ales *V. Bolotov* († 1900). Alexei Lebedev a publicat studii despre schisma cea mare, despre Biserica bizantină şi continuarea ei sub dominaţia turcilor, precum şi despre Biserica greacă în secolul XIX.

V. Bolotov şi *Dimitrie Lebedev* au scris cele mai temeinice studii despre istoria primelor veacuri creştine şi a Sinoadelor ecumenice. Amintim de asemenea pe istoricul *Evghenie Golubinski* († 1912), care a scris *Istoria Bisericii slavilor din Sud şi a românilor*, Moscova, 1871, care însă a formulat teorii necorespunzătoare cu realitatea istorică despre pătrunderea creştinismului la români.

Pentru *Istoria cultului*, importanţă mai mare au studiile lui *A. Dimitrievski*. În domeniul studiilor biblice, amintim pe *A. P. Lopuhin*, tradus parţial şi în româneşte : *N. Glubokovski* († 1932) şi *Teofan*, acesta din urmă renumit pentru interpretarea ascetico-contemplativă şi pentru editarea *Filocaliei* în rusește, ajunsă la zece ediţii.

Cei mai mari predicatori ai Bisericii ruse au fost *Inokentie Borisov*, arhiepiscopul Chersonului ; *Ambrozie* al Harcovului şi, la jumătatea secolului XX, Mitropolitul *Nicolae Crutiţki*, ale căror opere au fost traduse şi în româneşte.

Alături de teologia istorico-tradiţionalistă, a înflorit în secolele XIX şi XX o altă direcţie, cunoscută sub numele de *teologia slavofililor*, care susţineau, în crezul lor social-politic, că numai Ortodoxia şi tradiţia slavă pot salva Rusia, iar nu civilizaţia şi cultura materialistă, imitată după Europa Occidentală. În teologie, scriitorii slavofili au căutat să combine idealismul lui Fr. Schelling († 1854), G. Hegel († 1831) sau Victor Cousin († 1867) cu Ortodoxia slavă, punînd în circulaţie o concepţie teologică vie, liberă, descătuşată de rigiditate şi de scolastică. Cel mai fecund şi original dintre slavofili a fost laicul *Alexei Homiakov* († 1860), «părintele eclesiologiei ruseşti», care a scris : *Biserica una şi L'Église latine et le Protestantisme du point de vue de l'Église Orthodoxe d'Orient*, Lausanne, 1872, tipărită în mai multe limbi străine, care constituie o temeinică combatere a catolicismului şi protestantismului. Alexei Homiakov afirmă că esenţa doctrinei şi a vieţii creştine constă în unirea iubirii cu libertatea ; de aceea, ideile juridice despre satisfacţie şi merit folosite în dogma mîntuirii de catolici şi protestanţi, desfigurează creştinismul, ca şi ideea că Biserica creştină ar fi o instituţie aproape statală, care poate domina omenirea prin forţa inchiziţiei.

Alţi slavofili, tot laici, au fost *Ivan S. Axakov* († 1886), *Ivan V. Kireevski* († 1856), *Iurii F. Samarin* († 1876).

Idei asemănătoare cu ale slavofililor, dar nu aşa de liberale, a susţinut şi teologul de origine română *Alexandru Sturdza* († 1854), care a publicat în franceză, greacă şi rusă o serie de lucrări de mare valoare ca : *Dublul paralel sau deosebirea dintre Bisericile de Răsărit şi Apus*, ca răspuns la enciclica papei Pius IX din 1848, apoi *Despre datoriile preoţilor*, *Despre doctrina şi spiritul Bisericii ortodoxe*, toate trei traduse în româneşte.

Direcţiunea inaugurată de Homiacov a fost continuată de unii filosofi şi teologi ruşi ca *Vladimir Soloviev* († 1900), iar în secolul XX de renumiţi teologi, dintre care amintim pe următorii : *Florensky*, *N. Berdiaev* († 1948), preotul *Sergiu Bulgakov* († 1944), *N. Arseniev*, *Fedotov*, *N. Lossky* († 1958), *Gh. Florovski* († 11 august 1979), *V. Iliin*, *Vişeslavţev*, *P. Evdochimov* († 18 septembrie 1970), *Olivier Clément*, francez de origine, aproape toţi profesori la Institutul teologic ortodox «Sfîntul Sergiu» din Paris, care susţin o teologie aproape existenţială, vie, întemeiată pe tradiţia patristică şi bizantină. Este drept că unii dintre ei ca Gh. Florovski († 1979) şi preotul S. Bulgakov († 1944), cu toate meritele lor, au pus în circulaţie unele teologumene şi idei greşite ca *sofiologia*, şi altele. În secolul nostru amintim şi pe fostul patriarh *Serghie* al Moscovei († 1944), care, în lucrarea *Învăţătura ortodoxă despre mîntuire*, scrisă cu multă credinţă şi argumentare teologică, combate cu succes sofiologia lui Sergiu Bulgakov.

d) **Teologia românească** este mai nouă în comparaţie cu cea greacă şi rusă, dar în secolul XX ea devine apreciabilă. De la începutul secolului XIX merită să amintim traducerile patristice şi teologice publicate de mitropoliţii care au urmat orientarea lui *Paisie Velicikovschi* († 15 noiembrie 1794), *Veniamin Costachi* (1803—1808 ; 1812—1842), în Moldova ; şi *Grigorie IV Dascălul* (1823—1834), în Muntenia. În Transilvania, amintim lucrările mitropolitului *Andrei Şaguna* (1848—1873), care, în afară de traducerea Bibliei şi tipărirea cărţilor de ritual, a publicat şi unele lucrări originale sau prelucrate. Cele mai importante sînt *Dreptul Canonic*, tradus în mai multe limbi ; *Istoria Bisericii Universale şi Române*, *Pastorala*, *Predici* ş.a.

Din 1875 s-a înfiinţat la Cernăuţi, în Bucovina de Nord, o Facultate de teologie ortodoxă, la care, pe lîngă studenţii români, au studiat şi studenţi ruteni, sîrbi şi bulgari. Dintre profesorii de teologie de aici, amintim pe apologeţii *V. Găină* şi *N. Cotos*, pe exegeţii *Teodor Tarnavschi* şi *V. Gheorghiu*, pe liturgistul *V. Mitrofanovici*, pe canonistul *Valerian Şesan* şi pe eruditul istoric *Eusebiu Popovici* († 1922), care ne-a lăsat cel mai complet tratat de *Istorie Bisericească Universală*, scris în limba germană şi tradus în româneşte de fostul mitropolit al Ungrovlahiei *Atanasie Mironescu* (ed. 4-a, t. I—IV, Bucureşti, 1925—1928).

Dintre înalţii ierarhi de azi ai Bisericii Ortodoxe Române, care contribuie prin scrisul lor la promovarea culturii teologice româneşti, amintim pe *Patriarhul Iustin Moisescu* († 31 iulie 1986), care a publi-

cat lucrări valoroase în domeniul Patrologiei şi în studiul Noului Testament; pe fostul mitropolit al Ardealului *Nicolae Mladin* († 4 iunie 1986), care a publicat studii interesante în domeniul Moralei creştine; pe I.P.S. Mitropolit *Nicolae Corneanu* al Banatului, care a publicat şi publică studii valoroase în domeniul Patrologiei şi Patristicii; pe I.P.S. Mitropolit *Antonie Plămădeală* al Ardealului, care a publicat şi publică studii în domeniul teologiei dogmatice şi în problemele ecumenismului actual; pe I.P.S. Mitropolit *Nestor Vornicescu* al Olteniei, care a publicat şi publică lucrări valoroase în domeniul Patrologiei şi al Istoriei Bisericii Ortodoxe Române.

Dintre foştii profesori ai Facultăţilor de teologie şi ai Institutelor teologice ale Patriarhiei Române, care au contribuit la promovarea şi îmbogăţirea culturii teologice, menţionăm: în studiile biblice şi de exegeză: Pr. prof. *Vasile Gheorghiu* († 1959); Pr. *Ioan Popescu-Mălăieşti* († 3 aprilie 1953); Pr. *Haralambie Rovenţa* († 17 iunie 1946); Pr. *Gala Galaction* († 8 martie 1961), traducătorul Bibliei în limba română modernă, împreună cu Preotul *V. Radu* († 1940); Diacon *N. Nicolaescu* († 4 martie 1977); Pr. *Grigorie Marcu* († 1 ian. 1987).

În Istoria Bisericească Universală şi Istoria Bisericii Române, au publicat studii interesante şi numeroase documente: *C. Erbiceanu* († 1913), *D. Demetrescu* († 3 iunie 1926), *N. Dobrescu* († 10 iulie 1914), *Pr. Nic. M. Popescu* († 11 februarie 1966), *Teodor M. Popescu* († 4 aprilie 1973), care a pus bazele istoriei bisericeşti universale erudite, în Biserica Ortodoxă Română; Pr. *Gh. I Moisescu* († 20 sept. 1974), Pr. *Milan Şesan* († 7 iunie 1981), Pr. *Teodor Bodogae*, Pr. *Ioan Rămureanu* († 27 sept. 1988).

În domeniul Patrologiei şi Patristicii au publicat numeroase traduceri din Sfinţii Părinţi, precum şi studii: Pr. *Olimp Căciulă*, Pr. *Dumitru Fecioru*, Pr. *Ioan Coman* († 11 martie 1987), care a publicat şi trei volume de *Patrologie* (Bucureşti, 1984, 1985, 1988).

În Dogmatică şi Istoria Religiilor a publicat lucrări valoroase Preotul *Ioan Mihălcescu* († 3 aprilie 1948), profesor de mare prestanţă în lumea ortodoxă, care a ajuns apoi, între 1939—1947, mitropolit al Moldovei şi Sucevei, luînd numele de *Irineu*. De asemenea în Istoria religiilor a publicat valoroase studii Diaconul *Emilian Vasilescu* († 19 iunie 1985), succesorul la catedră al Pr. prof. Ioan Mihălcescu.

În Dreptul canonic şi bisericesc menţionăm pe Pr. *Valerian Şesan* († 1940), *D. Boroianu* († 8 sept. 1941), Prof. *Iorgu Ivan* şi Preotul prof. *Liviu Stan* († 1 aprilie 1973).

În domeniul Moralei creştine amintim pe Arhim. *Iuliu Scriban* († 1949), Pr. *Constantin Nazarie* († 21 martie 1926), *Şerban Ionescu* († 12 iunie 1974), Prof. *Constantin Pavel* ş.a.

În domeniul Îndrumărilor misionare amintim pe *Vasile Ispir* († 5 iulie 1947).

În Liturgică, Preotul *Petre Vintilescu* († 12 iunie 1974) ne-a lăsat studii importante în domeniul istoriei Liturghiei, al imnologiei creştine şi al îndrumării pastorale, precum şi Pr. *Ene Braniştе* († 18 febr. 1984).

În domeniul Istoriei Bisericii Ortodoxe Române menționăm pe : Pr. *Gheorghe I. Moisescu* († 20 sept. 1974), Pr. *Alexandru Ciurea*, Pr. *Niculae Şerbănescu*, Pr. *Mircea Păcurariu*.

Menționăm că la îndemnul și cu sprijinul răposatului Patriarh Iustin Moisescu s-a început din 1979 traducerea și publicarea în limba română a scrierilor mai importante ale Părinților și scriitorilor bisericești din secolele I—VIII, dintre care au apărut pînă în prezent aproape 20 de volume. Colecția «Părinți și scriitori bisericești» — în limba română — este o lucrare foarte valoroasă și utilă pentru dezvoltarea culturii teologice românești și ea cinstește în mod cu totul deosebit Biserica Ortodoxă Română, pe inițiatorul acestei lucrări, vrednicul de pomenire Patriarh Iustin Moisescu, care a supravegheat îndeaproape apariția ei, precum și pe continuatorul acestei opere, actualul Întîistătător al Bisericii Ortodoxe Române, Prea Fericitul Părinte Patriarh Teoctist.

În Dogmatică menționăm pe Prof. *N. Chițescu*, Pr. *D. Stăniloae* și Pr. *Isidor Todoran* († 29 mai 1985). Prof. Nicolae Chițescu, Pr. prof. Isidor Todoran și Pr. prof. *I. Petreuță* au publicat *Teologia Dogmatică și Simbolică*, vol. I—II București, 1958. Pr. prof. Dumitru Stăniloae a publicat *Teologia Dogmatică Ortodoxă pentru Institutele Teologice* (3 volume, București, 1978), care a fost apoi tradusă în limba germană de Hermann Pitters sub titlul *Orthodoxe Dogmatik*, cu o Introducere de Jürgen Moltmann, în Colecția «Ökumenische Theologie», t. 12, Benziger Verlag — Gütersloch Verlaghaus Mohen, 1985.

În Bizantinologie, menționăm pe Prof. *Alexandru Elian* și pe Prof. *Emilian Popescu*.

e) În **Biserica ortodoxă sîrbă** cei mai culți ierarhi în secolele XIX și XX au fost mitropoliții *Ștefan Stratimirovici* al Karlovițului, *Mihail* al Belgradului și *Nicolae Vladimirovici* al Ohridei (Macedonia). Istoricii bisericești cunoscuți sînt *I.* și *D. Ruvarați* ; canoniști mai importanți : *Radici și Nicodim Milaș* ; liturgiști și predicatori : *L. Marcovici*, *Nicanor* ș.a. Un mare teolog actual este mitropolitul *Iustin Popovici*, specialist în dogmatică. Din 1966, Biserica sîrbă a tipărit multe cărți de cult și teologie ; între altele semnalăm *Viețile Sfinților* în 12 volume.

f) În **Biserica ortodoxă bulgară** cei mai cunoscuți ierarhi cărturari au fost mitropoliții *Clement* și *Ștefan* ; iar dintre teologi s-a remarcat în chip deosebit canonistul și dogmatistul Pr. *Ștefan Țankov* († 1965). În istorie a publicat valoroase studii *I. Snegarov*. Mai amintim pe liturgistul *Goșcv*, pe profesorii *Pașev*, *Dulgherov* ș.a.

În general, se constată că literatura teologică ortodoxă s-a dezvoltat mult de la 1800 pînă astăzi în toate Bisericile ortodoxe. Linia tradiționalistă, legătura ei cu învățătura Sfinților Părinți, a fost mereu verificată și adîncită cu mijloace de cercetare moderne, la înălțimea cercetătorilor din Apus. O greutate în cunoașterea acestei literaturi o prezintă faptul că limbile naționale în care s-au scris lucrările teologice ortodoxe nu sînt înțelese de apuseni, și nici chiar răsăritenii de diferite neamuri nu înțeleg măcar în parte aceste limbi. În secolul nostru, au fost puse în circulație, mai ales de unii teologi din afara țărilor or-

todoxe, îndeosebi din Franţa şi America, diferite moduri de teologii ca: teologia persoanei, teologia liturgică, teologia icoanei, teologia etnică, teologia culturii, teologia confesională, teologia ecumenistă, care se ocupă cu unele aspecte unilaterale ale teologiei ortodoxe; de aceea au şi dispărut şi dispar repede, ca şi unele melodii la modă.

g) **Reviste bisericeşti.** Pentru îmbogăţirea literaturii şi culturii teologice şi actualizarea ei, un rol important l-au avut şi-l au în toate Bisericile ortodoxe surori revistele teologice. Amintim în cele ce urmează pe cele mai importante:

Patriarhia de Constantinopol a editat din 1844 pînă în 1923 revista bilunară «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» (= Adevărul bisericesc), plină de studii teologice serioase şi interesante. De asemenea, din anul 1937 a editat revista «*Ortodoxia*», organul oficial al Patriarhiei Ecumenice; iar din 1951, ziarul bisericesc săptămînal «*Apostolos Andreas*», ambele în limba greacă modernă, care şi-au încetat existenţa în 1964, din cauza conflictului ivit între Grecia şi Turcia, referitor la insula Cipru.

Arhiepiscopia ortodoxă greacă a Americii de Nord şi de Sud de sub jurisdicţia Patriarhiei Ecumenice, din 11 mai 1922, cu sediul la New York, are ca buletin oficial din 1939 «*The Orthodox Theological Review*» (= Revista teologică ortodoxă).

Institutul teologic numit Holy Cross (= Sfînta Cruce), care funcţionează în localitatea Brookline, lîngă Boston, în statul Massachusetts (U.S.A.), publică din 1954 revista «*The Orthodox Observer*» (= Observatorul ortodox). Alte reviste sînt: «*Ethnikos*» şi «Κήρυξ» (= Predicatorul).

Patriarhia Alexandriei editează din 1908, în limba greacă, revistele bilunare: «Ἐκκλησιαστικὸς φάρος» (= Farul bisericesc); «Πάνταινος» = (Pantainos) şi «Ἀνάλεκτα» (= Analecta), din 1952, publicată de două ori pe lună de Biblioteca Patriarhală din Alexandria.

Patriarhia Antiohiei a editat în limba arabă, la Damasc, din 1900 pînă în 1914 revista «*Al-Nimat*» (= Harul); la Beirut, «*Al-Nur*» (= Lumina). Din 1954, editează la Damasc, în limba greacă, revista «*Al-Imam*» (= Credinţa).

La Brookline se editează pentru credincioşii arabi originari din Siria şi Liban, în limba engleză, revista «*The World*» (= Lumea), care este buletinul oficial al Arhiepiscopiei siriano-antiohiene de New York.

Patriarhia Ierusalimului are ca revistă oficială «Νέα Σιὼν» (= Noul Sion), în limba greacă modernă.

Arhiepiscopia autocefală a insulei Cipru publică, în limba neogreacă, din 1941 revista «Φῶς» (= Lumina), iar în oraşul Larnaca, revista «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ» (= Propoveduitorul bisericesc). Buletinul oficial al Arhiepiscopiei insulei Cipru se numeşte «*Apostolos Barnabas*», editat pentru întîia oară în 1918; începînd apariţia în 1923, apare în 1929, apoi, după o întrerupere între anii 1936—1939, reapare cu regularitate pînă astăzi. Între anii 1954—1956 s-a editat bilunar revista «Ἐκκλησιαστικὸν βῆμα» (= Tribuna bisericească), care în 1959 şi-a schimbat titlul în «Ἐκκλησιαστικὴ Ζωὴ» (= Viaţa bisericească), titlu sub care

apare în continuare. Între 1944—1954 a apărut revista «Ἐλπίς» (= Speranța).

Biserica Ortodoxă a Greciei editează numeroase publicații teologice, dintre care mai importante sînt: «Ἐκκλησία» (= Biserica), revista oficială a Bisericii Eladei, care apare din 1923, sub conducerea Arhiepiscopului Atenei, și revista «*Theologia*» din 1958, la Atena, în care se publică importante studii de teologie. «Ἡμερολόγιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (= Calendarul Bisericii Greciei), din 1954, în care se dau știri și date statistice despre toate Bisericile Ortodoxe din lume. Din 1952 apar revistele: «Ἐφημέριος» (= Cotidianul), revistă lunară; «Φωνὴ Κυρίου» (= Glasul Domnului), revistă de zidire sufletească, și «Ἡμεροδείκτης τῆς Ἐκκλησίας» (= Almanahul Bisericii), care apare de asemenea o dată pe lună. Din 1968 apare «*Buletinul de informații al Bisericii Greciei*».

În trecutul apropiat Biserica Greciei a mai avut revistele: «Τύπος» (= Presa) din 1961; «Ἀνάπλασις» (= Renașterea), revista preoților; «Ζωή» (= Viața), revista Asociației creștine «Viața»; «Ἱερὸς Συνδεσμός» (= Legătura sacră), revista Uniunii generale a clerului; «Ὀρθόδοξος Σκέψις» (= Gîndirea ortodoxă).

Facultatea de teologie din Tesalonic editează revista «*Grigorios Palamas*».

Alte reviste bisericești apar în provincie pe lîngă Mitropoliile grecești de seamă.

În Biserica ortodoxă rusă cele patru Academii duhovnicești din Moscova, Petrograd, Kiev și Cazan aveau fiecare cîte o revistă teologică. Cea mai veche era «*Legătura creștină*» publicată de Academia duhovnicească din Petrograd, între anii 1821—1917; Revista Academiei duhovnicești din Moscova a apărut între anii 1843—1886 și 1892—1918; Revista «*Trudî*» a Academiei duhovnicești din Kiev a apărut între anii 1870—1917, iar revista «*Convorbiri*» a Academiei din Cazan a apărut între anii 1855—1917. Pe lîngă acestea au apărut în Biserica rusă o mulțime de periodice, scoase de eparhii sau de Asociații preoțești. Astăzi Patriarhia rusă de Moscova editează următoarele reviste și publicații pentru studii: «*Jurnal Moskovskoi Patriarhii*» (= Revista Patriarhiei de Moscova), în limba rusă și în limba engleză, aceasta din urmă la Londra din 1971; «*Studii teologice*», un anuar voluminos, tipărit la Moscova, în limba rusă, în care profesorii Academiilor duhovnicești din Moscova și Petersburg își publică studiile lor; «*Buletin de informații*», editat de Serviciul de Relații externe bisericești, în limba rusă; «*Messager de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale*», care apare la Paris pentru Bisericile ruse din Europa occidentală; «*Stimme der Orthodoxie*», care apare în fostul Berlin de Răsărit pentru Bisericile ruse din Europa centrală; «*One Church*» (= O singură Biserică), revista Bisericii ortodoxe din America, fosta Mitropolie rusă, care apare la New York pentru rușii din Statele Unite și Canada.

Biserica Ortodoxă din Ucraina, care aparține de Patriarhia de Moscova, editează la Kiev revista «*Pravoslavnîi Visnik*» (= Vestitorul Ortodoxiei).

În Biserica Ortodoxă Română cel mai vechi periodic bisericesc este «*Telegraful Român*», care apare la Sibiu din 1853. Revistele mai vechi sînt : «*Biserica Ortodoxă Română*», care apare la Bucureşti din 1874 ; «*Candela*», între anii 1882—1946 ; «*Revista teologică*», care a apărut la Sibiu între anii 1907—1947 ; «*Studii teologice*», seria I-a, Bucureşti, între 1929—1940 şi seria a II-a din 1949 pînă azi, scoasă de profesorii de teologie ; «*Ortodoxia*», care apare la Bucureşti din 1949 şi care publică îndeosebi studii de doctrină ortodoxă ; din decembrie 1989, apare publicaţia bilunară «*Vestitorul Ortodoxiei Româneşti*», un organ oficial al Sfîntului Sinod Român. «*Romanian Orthodox Church News*» — Quarterly Bulletin, apare la Bucureşti din 1970, editat de Serviciul Relaţiilor externe al Patriarhiei Române. În afară de acestea, fiecare mitropolie are revista ei, după cum urmează : la Iaşi, «*Mitropolia Moldovei*» între anii 1925—1943, care din 1950 apare cu titlul de «*Mitropolia Moldovei şi Sucevei*», fără întrerupere pînă azi ; la Sibiu, «*Mitropolia Ardealului*» apare din 1956 ; la Craiova «*Mitropolia Olteniei*» apare din 1950 ; şi la Timişoara apare «*Mitropolia Banatului*» din 1950. Pentru un scurt timp a apărut la Craiova, în 1943, «*Revista de Istorie bisericească*», nr. 1, 2, 3.

Alte reviste apar în limba română pentru bisericile româneşti din străinătate, dintre care citäm : «*Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena*», «*Vestitorul*» la Paris, «*Altarul străbun*» la Londra, «*Candela*» la Stockholm, «*Biserica Românească*» la Milano, «*Credinţa*» în Statele Unite ale Americii şi Canada, «*Altarul*» la Melbourne în Australia ş.a.

Biserica ortodoxă sîrbă editează la Belgrad, din 1925, revista «*Glasnik*», organul său oficial, şi «*Bogoslovie*» (= Ortodoxia), revista Facultăţii de teologie din Belgrad ; apoi «*Teologski Pogledie*» (= Vederi teologice) ş.a.

Organul oficial al Bisericii bulgare este «*Ţerkoven Vestnik*» (= Vestitorul bisericesc), din 1899. Mai editează şi revista «*Duhovna Kultura*» (= Cultura spirituală), în care apar studii de teologie. Din 1928, profesorii Facultăţii de teologie din Sofia publică studiile lor în «*Anuarul Facultăţii de teologie din Sofia*».

Biserica ortodoxă din Cehoslovacia editează ca revistă oficială «*Golos Pravoslavia*» (= Glasul Ortodoxiei).

Biserica ortodoxă din Polonia editează revista «*Ţerkovnii Vicstnik*» (= Vestitorul bisericesc), care este buletinul ei oficial.

Ţinînd seama de faptul că credincioşii şi clericii Bisericilor ortodoxe nu cunosc limbile naţionale ale popoarelor ortodoxe şi nu pot citi studiile interesante care apar în revistele lor, ar fi necesară editarea unei reviste de teologie ortodoxă într-o limbă de circulaţie universală, în care să se dea informaţii exacte şi bogate asupra tuturor problemelor actuale care preocupă lumea ortodoxă şi să se publice studii de valoare spre folosul tuturor, aşa cum s-a cerut la Congresul profesorilor de teologie de la Atena, în 1936.

BIBLIOGRAFIE

Să se vadă bibliografia de la capitolul precedent.

G. Florovsky, *The way of Orthodox Theology*, Athens, 1962; M. J. Le Guillou, *L'esprit de l'Orthodoxie grecque et russe*, Paris, 1961; Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1969; *Iz Istorii russkoi filosofii*, Moskva, 1951; în limba română, București, 1953; Vl. Lossky, *Essai sur la théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris, 1944, trad. engleză sub titlul: *The mystical theologie of the Eastern Church*, London, 1957; D. Balanos, *Geschichte der griechischen Literatur*, în «Ecclesia», Leipzig, 1939; V. Haralambides, *Die Kirchenpolitik Griechenland. Beitrag zur Kulturgeschichte Neugriechenlands von 1821—1935*, în «Zeitschrift für Kirchengeschichte», Stuttgart, LV (1936), p. 158—192; M. Jugie, *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab Ecclesia dissidentium*, 5 vol., Paris, 1926—1935; K. Holl, *Die religiosen Gründlagen der russischen Kultur*, Tübingen, 1928.

Teologia românească

Conf. diac. P. I. David, *Distinșii lii ai Mitropoliei Olteniei, profesori în învățământul teologic superior*, în «Mitropolia Olteniei», XXXVIII (1986), nr. 4, p. 56—83; Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortdooxe Române*, t. III, București, 1981, p. 227—327, 432—460, 480—494; Idem, *Cultura teologică românească între anii 1925—1975*, în «Studii teologice», XXVII (1975), nr. 9—10, p. 416—438; Idem, *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867—1918)*, Sibiu, 1986; Pr. prof. Ene Branișteanu, *Tiparul și cartea bisericească în cei cincizeci de ani de patriarhat (1925—1975)*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 287—300, 1421—1452; Studiile publicate de profesorii Institutelor teologice din București și Sibiu în *De la théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours*, Bucarest, 1974, 528 p.; Pr. conf. Constantin Galeriu, *Teologia română contemporană. Coordonate și sinteză*, în «Ortodoxia», XXVIII (1976), nr. 3—4, p. 447—472; Pr. prof. I. Rămureanu, *Contribuția teologilor și istoricilor Bisericii Ortodoxe Române la cunoașterea dezvoltării istorice a Bisericii Ortodoxe*, în «*L'Église Orthodoxe Roumaine*» — *De la théologie Orthodoxe Roumaine des origines à nos jours*, Bucarest, 1974, p. 85—103; Idem, *Preocupări și studii de teologie istorică și patristică*, în «Studii teologice», XX (1968), nr. 5—6, p. 365—388; Pr. prof. Milan Șesan, *Probleme de istorie bisericească în expunerea cercetătorilor ortodocși români*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXIX (1971), nr. 3—4, p. 382—394; și în limba franceză, în «De la théologie Orthodoxe Roumaine...», p. 103—120; Idem, *Teologia ortodoxă în secolul XIX până la 1848*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», XLVI (1970), nr. 1—2, p. 6—20; *Teologia ortodoxă în secolul XIX, după 1848*, în «Mitropolia Banatului», XX (1970), nr. 4—6, p. 277—283; Gh. Drăgulin, *Ortodoxia în Teologia contemporană*, în «Ortodoxia», XI (1959), nr. 1, p. 145—158.

Conferințe panortodoxe în secolul XX *

Conferințele panortodoxe din secolul XX au o importanță deosebită pentru întreaga Biserică ortodoxă. Ele s-au ținut din dorința și necesitatea adoptării unor măsuri pentru asigurarea unității Bisericii ortodoxe printr-o colaborare frățească mai strînsă între toate Bisericile ortodoxe surori.

a. **Prima Conferință panortodoxă** s-a ținut *la Constantinopol, între 10 mai și 8 iunie 1923*, în timpul patriarhului ecumenic Meletie IV Metaxakis (1921—1923). Au participat aproape toate Bisericile ortodoxe, cu excepția Bisericii ortodoxe ruse. O importantă contribuție a avut la această conferință Biserica Ortodoxă Română.

* Capitol redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

Problema principală pe care a discutat-o şi a rezolvat-o Conferinţa a fost *reforma sau îndreptarea calendarului vechi sau iulian*, rămas în urmă cu 13 zile faţă de calendarul civil. După ample discuţii s-a hotărît, în şedinţa a III-a din 18 mai 1923, să se suprime cele 13 zile de întîrziere ale calendarului vechi sau iulian, ziua de 1 octombrie socotindu-se 14 octombrie. Astfel s-a ajuns la echivalarea anului bisericesc şi civil cu anul astronomic, solar sau tropic. S-a luat ca bază pentru această hotărîre referatul lui Petru Drăghici, din Sibiu — România, întemeiat pe calculele mişcării soarelui, şi referatul Prof. Milancovici, din Belgrad — Iugoslavia, întemeiat pe mişcările lunii. S-a avut în vedere ca această hotărîre să nu schimbe întru nimic fondul doctrinar-dogmatic şi canonic al credinţei ortodoxe. Paştile se va serba în prima duminică după lună plină, după echinocţiul de primăvară, potrivit hotărîrilor Sinodului I ecumenic de la Niceea din 325. Lunile anului vor păstra acelaşi număr de zile. Sărbătorile cu dată fixă nu-şi vor schimba datele pe care le-au avut în trecut. Se va păstra catalogul sărbătorilor Bisericii ortodoxe ca şi în trecut.

S-au mai propus şi alte reforme ca : micşorarea numărului sărbătorilor, problema căsătoriei a doua a preoţilor văduvi, scurtarea şi uşurarea posturilor, reducerea gradelor de rudenie şi uşurarea piedicilor la căsătorie, vîrsta intrării în cler a tinerilor, misiunea externă a Bisericii ortodoxe ş.a.

Hotărîrile Conferinţei panortodoxe de la Constantinopol referitoare la îndreptarea calendarului n-au putut fi aplicate de toate Bisericile ortodoxe surori. Conferinţa a stabilit ca hotărîrea ei referitoare la îndreptarea calendarului «să fie aplicată de fiecare Biserică Ortodoxă în parte, la momentul oportun, adică atunci cînd împrejurările vor fi favorabile îndreptărilor admise».

Patriarhia de Constantinopol, Patriarhia Alexandriei, Patriarhia Antiohiei, Patriarhia Română, Arhiepiscopia autocefală a Bisericii Ciprului, Arhiepiscopia Greciei şi Bisericile ortodoxe din Albania, Polonia, Cehoslovacia şi Finlanda, precum şi Mînăstirea Vatoped din Muntele Athos au adoptat calendarul îndreptat. Biserica Ortodoxă Română l-a introdus încă de la 1 octombrie 1924, dată care a devenit 14 octombrie.

Patriarhia Ierusalimului, Patriarhia rusă, Patriarhia sîrbă şi 19 mînăstiri din Sfîntul Munte Athos au rămas pînă azi la calendarul neîndreptat, sau la «vechiul stil».

Biserica bulgară a hotărît la 22 decembrie 1967 să introducă noul calendar începînd cu ziua de 22 decembrie 1968. De asemenea, Biserica ortodoxă din Macedonia a hotărît să introducă noul calendar, care a intrat în vigoare de la 20 decembrie 1968 (vezi : «Irénikon», XLI (1968), nr. 4, p. 590 ; nr. 3, p. 381).

b. La şapte ani după Conferinţa panortodoxă de la Constantinopol, din 1923, s-a simţit nevoia convocării unei **noi Conferinţe panortodoxe.** *Aceasta s-a întrunit între 8 şi 23 iunie 1930, în ziua Pogorîrii Duhului Sfînt, la Mînăstirea Vatoped din Muntele Athos.* Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată de episcopul Lucian al Romanului şi arhiereul Tit Simedrea. Conferinţa s-a ocupat în genere de pregătirea unui viitor

prosinod panortodox, care, la rîndul lui, să pregătească un Sinod panortodox. S-au propus spre studiere 17 teme, care pot fi înfăţişate în trei categorii :

— În prima categorie se încadrează teme referitoare la organizarea şi disciplina internă a Bisericii ortodoxe, şi anume : întărirea şi reorganizarea monahismului, educarea temeinică a tinerilor teologi, codificarea sfintelor canoane, căsătoria a doua a preoţilor, divorţul, uniformizarea instanţelor bisericeşti.

Din punct de vedere liturgic, s-a prevăzut organizarea unui tipic comun pentru toate Bisericile ortodoxe.

— În a doua categorie intră probleme referitoare la relaţiile frăţeşti dintre Bisericile ortodoxe şi modul de *proclamare a autonomiei şi a autocefaliei* unei Biserici ortodoxe.

— A treia grupă de teme se ocupă cu problema relaţiilor Bisericilor ortodoxe, atît în Răsărit cît şi în Apus.

S-a preconizat ca o nouă conferinţă să se ţină peste doi ani, în 1932, tot la Mînăstirea Vatoped, dar, din cauza unor împrejurări nefavorabile, aceasta nu s-a mai ţinut.

c. **Congresul profesorilor de teologie ortodoxă din 1936.**

Între 29 noiembrie şi 6 decembrie 1936, s-a întrunit la Atena primul congres al profesorilor de teologie ortodoxă. Iniţiativa convocării lui aparţine Facultăţii de teologie din Atena. El a fost precedat de o *conferinţă pregătitoare*, care s-a întrunit în ianuarie 1936 la Bucureşti, la care a participat cîte un delegat din partea Facultăţilor de teologie ortodoxă de peste hotare, hotărînd întocmirea unei liste de teme.

Rapoartele prezentate la Congresul profesorilor de teologie ortodoxă de la Atena de diferiţi delegaţi au fost analizate şi discutate în cadrul a două mari teme :

Prima : *Poziţia ştiinţei teologice în Biserica ortodoxă,*

iar a doua : *Chestiuni teologice preliminare a unor probleme bisericeşti.*

În prima temă erau prevăzute : principii fundamentale, libertatea de cercetări teologice, influenţe catolice, protestante, filosofice, raporturi cu teologia patristică.

În a doua temă, principala problemă a fost convocarea neîntîrziată a unui Sinod general al Bisericii ortodoxe, pe care unii l-au numit Sinod Panortodox, iar alţii Sinod Ecumenic. Unii au susţinut părerea că în cadrul Bisericii ortodoxe nu se poate întruni un Sinod ecumenic, ci numai unul panortodox. Alţii, dimpotrivă, au fost de părere că numai după ce se va ajunge la «unificarea Bisericilor care au episcopat cu succesiune apostolică», adică Biserica ortodoxă, Biserica romano-catolică, Biserica vechilor-catolici, plus Biserica Anglicană şi desigur şi vechile Biserici precalcedoniene — coptă, etiopiană, siro-iacobită şi armeană, se va putea convoca un Sinod cu adevărat ecumenic.

E de la sine înţeles că un congres al profesorilor de teologie, oricît de importante ar fi problemele dezbătute de acesta, nu poate hotărî în materie de credinţă şi morală, aceasta rămînînd datoria principală a magisteriului Bisericii, constituit din episcopii Bisericii, ca succesori ai

Sfinţilor Apostoli, cărora li s-a dat porunca de către Domnul Hristos «de a învăţa toate neamurile...» şi «...să păzească toate cîte v-am poruncit vouă» (Matei, 28, 19—20).

S-au mai discutat şi alte probleme ca : problema unificării calendarului, căsătoria a doua a preoţilor, codificarea canoanelor, publicarea textelor liturgice, misiunea internă şi externă a Bisericii, publicarea unei reviste de teologie ortodoxă şi căutarea mijloacelor celor mai bune pentru strîngerea legăturilor dintre Bisericile ortodoxe.

Al doilea Congres al profesorilor de teologie ortodoxă urma să se întrunească la Bucureşti, în 1939, dar din cauza izbucnirii celui de al doilea război mondial (*1939—1945*) *nu s-a mai putut ţine*. El *s-a* ţinut între 19—29 august 1976 la Atena.

d. **Conferinţa panortodoxă de la Moscova** (8—18 iulie 1948).

Cu ocazia sărbătoririi a 500 de ani de la proclamarea autocefaliei Bisericii ortodoxe ruse, în 1948, s-a întrunit la Moscova o mare conferinţă panortodoxă la care au participat patru patriarhi şi numeroşi ierarhi, mitropoliţi, arhiepiscopi, episcopi, preoţi, diaconi şi mireni. Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată de o delegaţie condusă de patriarhul Justinian.

Conferinţa a dezbătut pe larg şi a dat rezoluţii cu privire la patru probleme mai importante din timpul nostru, şi anume :

1. Vaticanul şi Biserica ortodoxă ;
2. Validitatea *hirotoniilor anglicane* ;
3. Biserica ortodoxă şi mişcarea ecumenică ;
4. Calendarul bisericesc.

Delegaţii Bisericii Ortodoxe Române au avut o importantă contribuţie, prezentînd referate substanţiale cu privire la cele patru probleme, iar concluziile lor au fost adoptate de conferinţă în rezoluţiile date.

Astfel, în rezoluţia *Vaticanul şi Biserica ortodoxă* se arată în spirit critic, dar cu moderaţie, greşelile Bisericii romano-catolice în comportarea ei faţă de Bisericile ortodoxe, combătînd temeinic erorile şi inovaţiile ei doctrinare şi disciplinar-canonice. «Faptul că Vaticanul a dat uitării tradiţiile Ortodoxiei ecumenice, a împins corabia Bisericii romano-catolice spre vîrtejul papismului anticreştin, străin pentru Biserica lui Hristos...». «Noi ne rugăm fierbinte mai-marelui păstorilor, Domnului nostru Iisus Hristos, ca să lumineze cu lumina învăţăturii Sale dumnezeieşti ierarhia catolică şi să-i ajute ca să înţeleagă tot adîncul căderii în păcate, în care ea a aruncat Biserica apuseană, în învăţăturile născocite de ei despre *supremaţia şi infailibilitatea papei*, şi prin faptul că folosesc Biserica în interesele luptei politice».

În decizia dată cu privire la *validitatea hirotoniilor anglicane* se exprimă dorinţa ca «Biserica Anglicană să-şi modifice credinţa (doctrina) din punct de vedere dogmatic, canonic şi eclesiologic şi în special *interpretarea autentică a Sfintelor Taine, mai ales a Tainei hirotoniei...*». «Noi hotărîm — se subliniază în continuare — că ierarhia anglicană contemporană poate obţine din partea Bisericii Ortodoxe recunoaşterea caracterului harismatic al preoţiei acesteia dacă în prealabil se va sta-

bili în mod formal între Biserica Ortodoxă şi cea Anglicană *unitatea în credinţă şi în mărturisire*».

În rezoluţia *Mişcarea ecumenică şi Biserica ortodoxă* se cere să se comunice Consiliului Mondial al Bisericilor că Bisericile ortodoxe nu pot participa la Adunarea I-a generală de la Amsterdam, din 1948, în calitate de membri, întrucît programul ei actual se orientează după unele vederi politice străine Ortodoxiei şi este lipsit de principiul colaborării paşnice.

Dintre cele patru probleme, cea mai discutată a fost problema *uniformizării calendarului bisericesc*.

În rezoluţia dată, conferinţa de la Moscova socoteşte că *pascalia alexandrină*, stabilită după calendarul iulian, potrivit hotărîrilor de la Niceea din 325, «satisface complet această exigenţă bisericească». «Pînă la elaborarea şi ratificarea celui mai perfecţionat calendar, consfătuirea socoteşte că în ceea ce priveşte *sărbătorile fixe*, fiecare Biserică autocefală poate să se folosească de calendarul ce a intrat în uzul Bisericii respective».

Apelul întîistătătorilor şi reprezentanţilor Bisericilor ortodoxe autocefale, respectiv al Conferinţei panortodoxe de la Moscova, este adresat «către toţi creştinii din lume, către toţi oamenii care însetează de dreptate, de pace, chemîndu-i ca să audă glasul nostru ce-i invită la frăţie, omenie, dreptate şi adevăr», pentru stabilirea unei păci trainice între toate popoarele şi asigurarea unei vieţi liniştite şi paşnice, pe care o doreşte întreaga umanitate.

e. Conferinţele panortodoxe de la Rhodos, din anii 1961, 1963, 1964.

1. Pentru pregătirea şi definitivarea temelor cu care se va ocupa un viitor prosinod ecumenic, cerut de Conferinţa panortodoxă de la Mînăstirea Vatoped din Muntele Athos în 1930, din iniţiativa patriarhului ecumenic Atenagora I (1949—1972), a fost convocată *prima Conferinţă panortodoxă de la Rhodos*, care s-a ţinut *între 24 septembrie — 1 octombrie 1961*. La aceasta au participat delegaţi din partea tuturor Bisericilor ortodoxe. Delegaţia Bisericii Ortodoxe Române a fost condusă de I. P. S. Mitropolit Iustin al Moldovei şi Sucevei. Conferinţa a instituit şase comisii, fiecăreia încredinţîndu-i-se spre dezbatere şi cercetare cîte o problemă, după cum urmează :

— Despre credinţă, dogmă şi cultul bisericesc ;
— Despre administraţia şi disciplina bisericească şi despre Ortodoxia în lume ;
— Despre raporturile Bisericilor Ortodoxe între ele ;
— Despre temele teologice şi problemele sociale ;
— Raporturile Bisericii ortodoxe cu Bisericile răsăritene necalcedonene ;
— Raporturile Bisericii ortodoxe cu Bisericile apusene.

În şedinţa din 29 septembrie Conferinţa a hotărît ca pe lista viitorului prosinod ecumenic să fie trecute spre cercetare şi rezolvare următoarele teme generale : 1. Credinţa şi dogma ; 2. Cultul divin ; 3. Administraţia şi ordinea bisericească ; 4. Raporturile Bisericilor ortodoxe

între ele ; 5. Raporturile Bisericii ortodoxe cu cealaltă lume creştină ; 6. Ortodoxia în lume ; 7. Teme teologice în general, şi 8. Probleme sociale. Conferinţa s-a pronunţat, de asemenea, în favoarea «cultivării raporturilor intercreştine, în spiritul dragostei lui Hristos».

În mesajul adresat tuturor Bisericilor creştine din lume, înalţii ierarhi întruniţi la prima Conferinţă panortodoxă de la Rhodos scot în evidenţă că «noi am dat acum o definiţie mai precisă, care va constitui ordinea de zi a studiilor şi deliberărilor viitorului prosinod. Avem speranţa că, *binevoind Dumnezeu, acel prosinod va pregăti calea soluţiilor* necesare şi deciziilor bune şi limpezi pe care va trebui să le ia Sinodul ecumenic ulterior...». «Noi credem că Bisericile ortodoxe locale, toate surori între ele, păstrează credinţa mîntuitoare a Părinţilor noştri şi stăruie în această unitate, care este imaginea unităţii spirituale şi supranaturale a Preasfintei Dumnezeiri care stă pe un singur tron. Astfel este unitatea profundă şi netulburată pe care a manifestat-o Biserica ortodoxă în această ocazie istorică...» (după «Irénikon», XXXIV (1961), nr. 4, p. 558—559).

2. *A doua Conferinţă panortodoxă de la Rhodos* s-a ţinut *între 26—29 septembrie 1963,* avînd ca temă principală relaţiile Ortodoxiei cu celelalte confesiuni creştine, în special cu Biserica romano-catolică. Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată printr-o delegaţie condusă de I. P. S. Mitropolit Iustin al Moldovei şi Sucevei.

Pe ordinea de zi a Conferinţei au figurat două probleme : — *Problema trimiterii de observatori la cea de a doua sesiune a Conciliului II de la Vatican ;* — Propunerea Patriarhiei Ecumenice ca Bisericile ortodoxe să stabilească, *pe bază de egalitate,* un *dialog cu Biserica romano-catolică.*

Cu privire la trimiterea de observatori la Conciliul II Vatican, care au numai sarcina de a asculta, a privi şi a informa, în şedinţa din 28 septembrie Conferinţa «a acceptat de comun acord ca fiecare dintre Bisericile ortodoxe *să procedeze în mod liber în această chestiune specială».*

S-a aprobat totodată ca Bisericile ortodoxe care vor trimite observatori să informeze şi celelalte Biserici ortodoxe despre cele constatate şi observate la Conciliul II Vatican.

Cu privire la chestiunea a doua, adică începerea dialogului pe picior de egalitate între Biserica ortodoxă şi cea romano-catolică, propus de Patriarhia Ecumenică, «şi aceasta a fost acceptată de comun acord de toate delegaţiile ortodoxe». S-a ajuns la această hotărîre în speranţa că deschiderea manifestată de papa Ioan XXIII (1958—1963) faţă de Biserica ortodoxă din timpul dezbaterilor sesiunii întîia a Conciliului II Vatican, din 11 noiembrie — 1 decembrie 1962, se va menţine şi sub papa Paul VI (la 30 iunie 1963), dar, din nefericire, această speranţă nu s-a împlinit.

3. *A treia Conferinţă panortodoxă de la Rhodos* s-a întrunit *între 1—15 noiembrie 1964,* participînd aproape toate Bisericile ortodoxe. Patriarhia Română a fost reprezentată printr-o delegaţie condusă de I. P. S. Mitropolit Iustin al Moldovei şi Sucevei.

Conferința, convocată ca și celelalte două, din inițiativa patriarhului ecumenic Atenagora I, a avut pe ordinea de zi următoarele probleme :

— Dialogul cu Biserica romano-catolică, propus de Conferința a doua de la Rhodos, din 26—29 septembrie 1963 ;

— Reluarea tratativelor cu Biserica anglicană ;

— Reluarea tratativelor cu Biserica veche-catolică.

Hotărîrea Conferinței a treia de la Rhodos, dată la 14 noiembrie 1964, prevede următoarele, în privința *dialogului cu Biserica romano-catolică :*

a) Cea de a treia Conferință panortodoxă de la Rhodos, studiind amănuntele începerii unui dialog cu Biserica romano-catolică, «a constatat că pentru un început rodnic al unui *dialog teologic real* este necesară pregătirea trebuitoare și crearea de condiții corespunzătoare».

«Aceasta nu înseamnă că fiecare dintre Bisericile ortodoxe locale nu este liberă să continue a cultiva, în numele său propriu, și nu al întregii Ortodoxii, raporturi frățești cu Biserica romano-catolică, cu convingerea că în acest fel vor putea fi eliminate în mod treptat dificultățile care există în prezent».

S-a luat această hotărîre întrucît noul papă, Paul VI, în Enciclica *Ecclesiam Suam* din 6 august 1964 și în alte declarații oficiale, nu recunoaște Bisericii ortodoxe o poziție de egalitate cu cea romano-catolică, afirmînd în mod eronat, tendențios și necreștin că numai Biserica romano-catolică posedă plenitudinea adevărului și a unității, idee pe care Biserica ortodoxă o respinge și a combătut-o totdeauna. Biserica ortodoxă respinge și a respins întotdeauna chemarea «creștinilor separați», inclusiv a membrilor Bisericii ortodoxe, de către Biserica romano-catolică, spre a intra în «staulul Romei», papa considerîndu-se pe sine vicarul lui Hristos pe pămînt.

b) În ceea ce privește tema continuării discuțiilor teologice dintre Biserica ortodoxă și Biserica anglicană, Conferința a treia panortodoxă de la Rhodos hotărăște constituirea imediată a unei Comisii teologice interortodoxe, care să înceapă dialogul teologic dintre ele.

c) De asemenea, în ceea ce privește tema continuării discuțiilor teologice dintre Biserica ortodoxă și Biserica veche-catolică, numita Conferință hotărăște instituirea imediată a unei Comisii teologice interortodoxe pentru începerea dialogului teologic.

În Mesajul trimis întregii creștinătăți, Conferința a treia de la Rhodos, după ce expune principiile hotărîrilor luate, «își îndreaptă gîndul cu aceeași dragoste și prietenie și *către venerabilele Biserici vechi ale Răsăritului,* către care trimite un călduros salut frățesc, exprimînd urarea și nădejdea Sfintei Biserici ortodoxe că unul și același Domn va binecuvînta orice dezvoltare mai departe a legăturilor noastre frățești».

Conferința a treia panortodoxă de la Rhodos este convinsă că a fost miluită de Dumnezeu în lucrarea ei, întrucît s-a sprijinit pe rugăciunea Bisericii, a corespuns așteptării tuturor și a mers, în deplină înțelegere și dragoste, în unitatea Duhului și a inimilor pe calea împăcării, a prieteniei și a frățietății, cu o dispoziție sinceră față de toți, țintind spre

unitatea finală a tuturor în Hristos Iisus, Domnul nostru (vezi : «Biserica Ortodoxă Română», LXXXII (1964), nr. 11—12, p. 1015—1018).

f. **A patra Conferinţă panortodoxă** s-a ţinut *între 8—16 iunie 1968 la Chambésy, lîngă Geneva, în Elveţia,* şi la aceasta au participat aproape toate Bisericile ortodoxe. Biserica noastră a fost reprezentată de o delegaţie condusă de I. P. S. Mitropolit Iustin al Moldovei şi Sucevei. Pe ordinea de zi a Conferinţei au fost înscrise trei teme principale şi anume :

— Stabilirea unui plan de lucru care să ducă la întregirea unui mare Sinod interortodox sau panortodox, care să se pronunţe asupra temelor înscrise pe lista primei Conferinţe panortodoxe de la Rhodos, din 1961.

— Examinarea progresului realizat în ce priveşte relaţiile Bisericii ortodoxe cu Biserica romano-catolică, Biserica anglicană, Biserica veche-catolică, cu Bisericile vechi-orientale şi cu Bisericile luterane.

— Examinarea posibilităţii unei acţiuni mai eficiente a Ortodoxiei în cadrul Consiliului Ecumenic al Bisericilor.

După ambele discuţii, în ziua de 15 iunie 1968, Conferinţa a luat un număr de hotărîri, după cum urmează :

1. Biserica ortodoxă de Răsărit recunoaşte necesitatea convocării cît mai repede a unui *Mare Sinod* al ei şi a pregătirii sistematice interortodoxe a celor referitoare la el.

Din temele de pe ordinea de zi a primei Conferinţe panortodoxe de la Rhodos, din 1961, Conferinţa a ales spre cercetare şi tratare unele teme cu caracter teoretic, altele cu caracter practic, după cum urmează : — *Izvoarele revelaţiei ;* — Participarea mai largă a elementului laic în viaţa de cult şi în general în viaţa Bisericii ; — Readaptarea dispoziţiilor bisericeşti despre post la cerinţele epocii actuale ; — Impedimentele la căsătorie ; — *Chestiunea calendaristică ;* — *Iconomia în Biserica ortodoxă,* care a revenit spre cercetare Bisericii Ortodoxe Române.

2. Cu privire la relaţiile Bisericii ortodoxe cu Biserica romano-catolică, s-a hotărît să se continue de ambele părţi contactele şi manifestările de dragoste frăţească şi respect reciproc, spre a se depăşi definitiv dificultăţile care există pentru un rodnic dialog teologic sau teoretic.

3. Referitor la relaţiile cu Biserica anglicană, Conferinţa de la Chambésy hotărăşte să se continue pregătirea dialogului de către Comisia interortodoxă teologică. Se cere însă Bisericii anglicane ca, înainte de orice altă discuţie, să se lămurească îndeosebi cu : — Modul în care Biserica anglicană înţelege unirea ei în credinţă cu cea ortodoxă ; — Dacă este posibilă unirea Bisericii anglicane cu cea ortodoxă, în urma intercomuniunii pe care o practică Biserica anglicană cu Bisericile luterane ? — Modul în care hotărîrile luate asupra temelor dialogului vor deveni obligatorii pentru întreaga comunitate ; — Autoritatea celor 39 articole şi a Cărţii de rugăciune comună în Comuniunea Bisericilor anglicane.

4. În ce priveşte Biserica veche-catolică, Conferinţa socoteşte că trebuie să se dea urmare hotrîrilor luate de Comisia teologică interorto-

doxă întrunită între 1—15 septembrie 1966 la Belgrad. Se cere însă Arhiepiscopului de Utrecht ca vetero-catolicii să compună o mărturisire de credinţă lămurită, precisă şi oficială, semnată în sinod de episcopii şi preoţii lor, lămurindu-se toate punctele dogmatico-simbolice controversate.

5. Cu privire la Bisericile necalcedoniene sau vechi-orientale, Conferinţa hotărăşte ca dialogul teologic să se realizeze deoarece corespunde perfect dorinţei exprimate de ambele Biserici.

6. În ce priveşte Bisericile luterane, Conferinţa consideră ca folositoare începerea contactelor între ortodocşi şi luterani, pentru crearea de raporturi bune în vederea pregătirii unui viitor dialog teologic cu *Federaţia Luterană Mondială.*

7. Referitor la desfăşurarea unei activităţi mai eficiente în cadrul Consiliului Mondial al Bisericilor, Conferinţa e de părere că Biserica ortodoxă, fiind membru organic al Consiliului Mondial al Bisericilor, are datoria să contribuie prin toate mijloacele ce-i stau la dispoziţie — teologice şi de altă natură — la promovarea şi buna sporire a întregii lucrări a Consiliului Mondial al Bisericilor (vezi : «Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1968), nr. 7—8, p. 873—880).

Cea de a patra Conferinţă panortodoxă, întrunită la Chambésy, în Elveţia, a marcat un progres însemnat faţă de lucrările Conferinţelor panortodoxe anterioare, atît în ceea ce priveşte pregătirea unui Sinod panortodox, cît şi în ceea ce priveşte orientarea spre rezolvarea marilor probleme care preocupă lumea contemporană.

g. **Al II-lea Congres al Facultăţilor de teologie ortodoxă** (Atena, *1976).* La centrul interortodox de la mînăstirea Penteli (lîngă Atena) s-au desfăşurat *între 16—19 august 1976,* lucrările celui de al II-lea Congres al Facultăţilor de teologie ortodoxă din lume. Au participat la lucrările acestui Congres 162 delegaţi oficiali, între ei şi observatori din partea Consiliului Ecumenic al Bisericilor şi din partea Bisericii romano-catolice, a Bisericii vechi-catolice, a Bisericilor vechi-orientale şi a Bisericilor protestante, plus 86 de invitaţi oficiali.

Delegaţia română, alcătuită din zece membri, dintre care opt profesori de la Institutele teologice din Bucureşti şi Sibiu, a fost condusă de P. S. Episcop Antonie Ploieşteanul, vicar patriarhal.

Lucrările Congresului s-au desfăşurat în şedinţe plenare şi în cinci grupe de lucru, în care au fost adîncite referatele şi comentariile susţinute în şedinţele plenare.

Referatele şi comentariile au fost împărţite în trei secţiuni :

— Teologia ca expresie a vieţii şi conştiinţei Bisericii ;

— Teologia ca expresie a prezenţei Bisericii în lume ;

— Teologia în reînnoirea vieţii Bisericilor.

În cadrul primei secţiuni s-au prezentat şi comentat temele : 1) *Liturghie şi spiritualitate ;* 2) *Spirit comunitar şi conciliaritate.* S-a respins categoric noţiunea de «comunitate conciliară» pusă în discuţie de cea de a V-a Adunare generală a Consiliului Ecumenic al Bisericilor, ţinută între 23 noiembrie şi 10 decembrie 1975, la Nairobi (Kenya).

combătîndu-se intenţia unora, mai ales dintre protestanţi şi anglicani, de a transforma Consiliul Ecumenic al Bisericilor într-o suprastructură eclezial-universală sau într-un «conciliu universal» al tuturor Bisericilor şi denominaţiunilor creştine din lume. Acest lucru nu poate fi cu putinţă, deoarece, cu excepţia episcopilor Bisericilor ortodoxe, participanţi în această organizaţie, ceilalţi clerici ai Bisericilor protestante nu au *primit harul Sfîntului Duh pe baza succesiunii apostolice*; 3) *Aspecte istorice şi eshatologice*.

În cadrul celei de a doua secţiuni s-au prezentat şi comentat temele : — *Mărturisirea dinamicii mîntuirii*; — *Dinamica lumii în Biserică*.

În cadrul celei de a treia secţiuni s-au prezentat şi comentat temele : — *Examenul critic al aplicărilor teologiei*; — *Catolicitate şi etnicitate*; — *Dimensiunea ecumenică a Ortodoxiei*.

În referate şi discuţii ample s-a accentuat, pe baze teologice şi canonice, îndeosebi de către delegaţii Bisericii Ortodoxe Române, importanţa elementului naţional în organizarea autocefală şi autonomă a Bisericilor ortodoxe în Ortodoxie. Ca atare, fiecare Biserică ortodoxă autocefală are dreptul să-şi organizeze Biserica din diaspora şi să păstreze jurisdicţia ei asupra propriei sale diaspore.

S-a accentuat, de asemenea, că, deşi nu se poate face abstracţie de existenţa păcatului în lume, lumea este bună. De aceea Domnul Hristos n-a venit să judece lumea, ci s-o slujească spre mîntuirea ei. Biserica e datoare să se ocupe atît de spiritualitate cît şi de promovarea aspiraţiilor lumii contemporane pentru realizarea păcii, dreptăţii, libertăţii, independenţei, colaborării şi progresului social, spre binele tuturor popoarelor (vezi : «Biserica Ortodoxă Română», XCIV (1976), nr. 9—12, p. 899—982).

BIBLIOGRAFIE

Conferinţele panortodoxe din sec. XX.

Πρακτικὰ καὶ ἀποφάσεις τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πανορθοδόξου Συνεδρίου 10 mai—8 iunie 1923), Constantinopol, 1923; Doctorand Traian V. Valdman, *Probleme de drept bisericesc în dezbaterile Congresului interortodox de la Constantinopol din anul 1923*, în «Glasul Bisericii», XXVII (1969), nr. 9—10, p. 1011—1025; Πρακτικὰ τῆς προκαταρτικῆς ἐπιτροπῆς τῶν ἁγίων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς συνελθούσης ἐν τῇ ἁγίῳ ὄρει ἱερᾷ μεγίστῃ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου 8—23 iunie 1930, Constantinopol, 1930; Hiéromoines David et Pierre, *L'Eglise Russe et les Eglises Orthodoxes autocéphales. À propos de la Conférence interorthodoxe de Vatopédie, Juin 1930*, în «Irénikon», t. IX (1932), nr. 1, p. 5—60; Arhiereu Veniamin Pocitan Bîrlădeanu, *Conferinţa panortodoxă din Sfîntul Munte al Athosului*, Bucureşti, 1930, extras din «Biserica Ortodoxă Română» (1930), p. 822—926; *Procès-Verbaux du Premier Congrès de Théologie Orthodoxe à Athènes, 29 novembre—6 décembre 1936*, Athènes, 1939, 540 p., édité par H. Alivisatos; *Actes de la Conférence des chefs et des représentants des Églises Orthodoxes Autocéphales réunis à Moscou à l'occasion de la célébration solennelle des fêtes du 500—ème anniversaire de l'autocéphalie de l'Église Orthodoxe Russe, 8—18 juillet 1948*, t. I, II, Moscou, 1950; *Referatele* prezentate de delegaţia Bisericii Ortodoxe Române la Conferinţa panortodoxă de la Moscova, în «Ortodoxia», I, Bucureşti, 1949, nr. 1, p. 28—122; *Rezoluţiile* adoptate în Conferinţa ortodoxă de la Moscova, ibidem, p. 122—134; Πρακτικὰ τῆς ἐν Ῥόδῳ Πανορθοδόξου Διασκέψεως, Stambul, 1962; Andrei Mitsidis, Ἡ ἐν Ῥόδῳ Πανορθόδοξος Διασκέψις, Leucosia, Cipru, 1962; N. Chiţescu, *Conferinţa panortodoxă de la Rhodos*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXVII (1961), nr. 9—12, p. 725—737; Pr. Prof. Liviu Stan, *Soborul panortodox de la Rhodos (24 sept.—2 oct.*

1961), în «Mitropolia Olteniei», XIII (1961), nr. 10—12, p. 716—733; Ierom. Lucian Florea, *Participarea şi contribuţia Bisericii Ortodoxe Române la conferinţele interortodoxe, în prima jumătate a secolului* XX, în «Ortodoxia», XIV (1962), nr. 1—2, p. 181—197; Antim Nica-Tîrgovişteanul, *A doua Conferinţă panortodoxă de la Rhodos (26—29 sept., 1963)*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXI (1963), nr. 9—10, p.898—915; *A doua Conferinţă panortodoxă de la Rhodos (26—29 sept. 1963)*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XXXIX (1963), nr. 11—12, p. 681—687; Diac. prof. N. I. Nicolaescu, *A treia Conferinţă panortodoxă de la Rhodos*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXII (1964), nr. 11—12, p. 1005—1015; *La Conférence interorthodoxe de Rhodes, en septembre 1963*, în «Irénikon», t. XXXVII (1964), 1, p. 129—132; Georges Dejaifve, *La Conférence panorthodoxe de Rhodes*, în «Etudes», t. 322 (1965), janvier, p. 123—127; Pr. Prof. Liviu Stan, *A patra Conferinţă panortodoxă (Geneva — Chambésy, 8—16 iunie 1968)*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVI (1968), nr. 7—8, p. 879—880; *La Conférence panorthodoxe de Chambésy (Genève)*, în «Irénikon», XLI (1968), nr. 2, p. 276—278; Diac. lect. Ioan Ică, *Contribuţia Bisericii Ortodoxe Române la unitatea Ortodoxiei Ecumenice*, în «Ortodoxia», XXV (1975), nr. 2, p. 176—192; Teodor M. Popescu, *Primul congres de teologie ortodoxă, Atena, 29 noiembrie—4 dec. 1936*, în «Studii teologice», VI (1937), vol. 1, p. 151—185; *Procès-verbaux du Deuxième Congrès de Théologie orthodoxe (Athènes, 19—26 Août, 1976)*, Athènes, 1979, 591 p.; Pr. Prof. D. Popescu şi Pr. Lector D. Radu, *Al II-lea Congres al Facultăţilor de Teologie Ortodoxă*, Atena, 19—29 august 1976, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIV (1976), nr. 9—12, p. 899—902; Olivier Clément, *Dialogues avec le patriarche Athénagoras*, Paris, 1969, 568 p.

Înfiinţarea «Mişcării ecumenice». Scurt istoric al activităţii ei *

1. Înfiinţarea mişcării ecumenice

Mişcarea ecumenică (Le mouvement oecuménique), care din 1948 a primit denumirea de *Conciliul Ecumenic al Bisericilor* (Conseil Oecuménique des Eglises — The World Council of Churches), este de origine engleză şi americană şi îşi are rădăcinile în lumea anglicană şi protestantă, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Ea a fost precedată de un număr de organizaţii anglicane şi protestante care militau pentru apropierea şi colaborarea Bisericilor, îndeosebi pentru înlăturarea războaielor dintre popoare. Primul război mondial (1914—1918) a provocat omenirii şi mai ales popoarelor Europei suferinţe nemaicunoscute în istorie, încît în faţa Bisericilor creştine s-a pus problema colaborării şi unirii lor, cel puţin pe teren practic, pentru înlăturarea războiului şi vindecării relelor sociale.

Dintre organizaţiile intercreştine premergătoare Mişcării Ecumenice, care au militat pentru înfăptuirea colaborării şi unirii Bisericilor într-o organizaţie mondială, la loc de frunte se situează următoarele asociaţii:

1. *Asociaţia Bisericilor anglicană şi ortodoxă-răsăriteană* (The Anglican and Eastern Orthodox Churches Association), înfiinţată în 1864, care, datorită ministrului anglican H. J. Fynes-Cliton, a devenit în 1906 *Unirea Bisericilor Anglicană şi Ortodoxă de Răsărit* (Anglican and Eastern Orthodox Churches Union). Ea a fuzionat în 1913 cu *Asociaţia Bisericilor de Răsărit* (The Eastern Churches Association), în care au activat teologi englezi, americani, ruşi, greci ş.a.

* Capitol redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

2. *Consiliul misionar internațional* (International Missionary Council) care a ținut prima conferință internațională a misiunilor în 1910 la Edimburg în Scoția și din care s-a dezvoltat mișcarea ecumenică. Acest Consiliu a ținut a doua conferință la Oxford în 1923, apoi altele, sub conducerea lui John Mott (1865—1955), metodist american, și J. H. Oldham, la Madras (1928); apoi: la Witby — Canada, în 1947, la Willingen în 1952 și în Ghana în 1958; iar din 1961 a fuzionat cu Consiliul Ecumenic al Bisericilor, cu ocazia celei de-a III-a Adunări Generale de la New-Delhy — India, ținută între 18 noiembrie și 6 decembrie 1961.

3. *Asociația mondială pentru promovarea păcii internaționale — între națiuni — prin Biserici* (The World Alliance for promoting international Friendship among the Nations through the Churches), înființată la 2 august 1914 la Constanz, în Elveția. Președinte al Alianței a fost ales primatul Bisericii Anglicane, iar Vicepreședinte, din 1920, mitropolitul primat Miron Cristea al Bisericii Ortodoxe Române. Această asociație a ținut mai multe conferințe internaționale, după cum urmează: Geneva — 1920, Copenhaga — 1922, Novisad — 1923 și 1925, Sinaia — 1924, Atena — 1926, Sofia — 1927, Praga — 1928, Cambridge — 1931, București — 1933, Chambry sur Montreux — 1935, Rîmnicu-Vîlcea — 1936, Farris Bad, Narvik (Norvegia) în 1938.

Înainte de constituirea propriu-zisă a mișcării ecumenice (1910—1920), Patriarhia de Constantinopol s-a preocupat de relațiile Ortodoxiei cu Catolicismul și Protestantismul. Astfel, patriarhul Ioachim III (1878—1884; 1901—1912), printr-o *Enciclică sinodală* din anul 1902, cerea Bisericilor ortodoxe părerea asupra unirii cu cele două mari confesiuni creștine, punînd problema căutării «unor puncte de întîlnire și contact cu ele». Primind răspunsuri favorabile, patriarhul scotea în relief, într-o altă enciclică din 1904, că, păstrînd cele ce ne sînt proprii, se cuvine să privim și la cele ale altora, să ne rugăm din tot sufletul pentru unirea tuturor fără să ne descurajăm în fața greutăților și fără să socotim lucrul ca imposibil. Să deschidem drum pentru lucrul unirii tuturor, plăcut lui Dumnezeu, tratînd cu înțelepciune și blîndețe pe cei despărțiți, care cred în Sfînta Treime, se însemnează cu numele Domnului Iisus Hristos și speră să fie mîntuiți prin harul lui Dumnezeu.

După primul război mondial (1914—1918), mitropolitul Dorotei de Brussa, locțiitor al patriarhului ecumenic, în ședința Sfîntului Sinod din 10 ianuarie 1919 a acceptat propunerea Bisericii anglicane, a Bisericii vechi-catolice și a Bisericii armeano-gregoriene, pentru colaborarea și unirea Bisericilor.

În *Enciclica sinodală a Bisericii din Constantinopol către Bisericile lui Hristos de pretutindeni*, din ianuarie 1920, el adresă un apel tuturor Bisericilor creștine din lume, în care afirma că diferențele dogmatice nu pot constitui o piedică de netrecut în calea apropierii și colaborării Bisericilor unele cu altele, pînă se va putea ajunge la *unirea lor deplină*.

Mișcarea ecumenică, care din 1948 s-a organizat în Consiliul Ecumenic al Bisericilor, își are originea în trei mișcări paralele, al căror

izvor comun este *Conferința misionară mondială de la Edimburg* — Scoția din 1910, despre care am amintit.

Cele trei mișcări inițiale care au creat mișcarea ecumenică, instituită apoi în Consiliul Ecumenic al Bisericilor, sînt : *Viață și acțiune* (Life and Work), *Credință și organizare* (Faith and Order) și *Mișcare misionară*.

— Gruparea *Viață și Acțiune* (Life and Work) a ținut prima ei Conferință interconfesională între 19—30 august 1925 la Stockholm, în Suedia. La ea au participat 680 de delegați din 37 de țări, reprezentînd 31 de confesiuni. Dintre Bisericile ortodoxe au participat : Patriarhia Ecumenică, Patriarhiile : Alexandriei, în frunte cu patriarhul Fotie (1900—1925), Ierusalimului, Serbiei, României, Arhiepiscopia insulei Cipru, Biserica Greciei și a Bulgariei.

Patriarhia română a fost reprezentată de o delegație condusă de mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului.

Conferința a fost pregătită foarte minuțios de calvinistul american Mc. Farland și de Nathan Söderblom, arhiepiscopul Uppsalei († 1931) — Suedia, istoric al religiilor, cel mai mare animator al creștinismului practic, care susținea că pentru a se ajunge la unirea Bisericilor creștine este necesară mai întîi strînsa lor colaborare pe teren practic.

La 12 ani după Conferința de la Stockholm, gruparea *Viață și Acțiune* a ținut între 12—16 iulie 1937, la Oxford, a doua Conferință generală prezidată de G. Bell, episcop anglican de Chiechester. Au participat 435 de delegați din 45 de țări, reprezentînd 120 de confesiuni din lume. Biserica Ortodoxă Română a trimis o delegație în frunte cu arhimandritul Iuliu Scriban. În această conferință s-au temperat excesele sociologice ale mișcării ecumenice și s-a dat importanță ideii de Biserică, căci această Mișcare trebuie să acorde un loc central problemelor ei și eshatologiei.

— A doua grupare a mișcării ecumenice, *Credință și Organizare* (Faith and Order), urmărește *apropierea și unirea Bisericilor pe teren dogmatic*, care de fapt rămîne cel mai important scop de realizat. Gruparea *Credință și Organizare* a ținut prima ei conferință între 3 și 31 august 1927 la Lausanne, în Elveția, avînd ca președinte pe John R. Mott (1865 — † 1955). Au participat 400 de delegați reprezentînd 100 de Biserici, culte și comunități creștine : anglicane, vechi-catolice, protestante și ortodoxe. Din partea Bisericilor ortodoxe au trimis delegați : Patriarhia Ecumenică, Patriarhia Alexandriei, Patriarhia Sîrbă, Patriarhia Română și Bisericile : Greacă, a insulei Cipru, Bulgară, Polonă și a Georgiei. Patriarhia Română a fost reprezentată printr-o delegație condusă de mitropolitul Nectarie al Bucovinei. Între marile personalități ale timpului care au participat la Conferința de la Lausanne au fost teologii ruși : Protoiereul profesor Sergiu Bulgakov († 1944) și Nic. Arseniev.

Discuțiile s-au axat pe următoarele probleme : *Biserica*, *Mărturisirile de credință*, *Tainele* și *Ierarhia*, asupra cărora delegațiile au expus, în mod irenic, punctele de vedere ale Bisericii proprii.

A doua Conferință a grupării *Credință și Organizare* s-a ținut între 3 și 18 august 1937 la Edimburg, în Scoția, sub președinția arhiepis-

copului William Temple de York, apoi de Canterbury. Au participat 400 de reprezentanţi din partea diferitelor Biserici creştine din lume.

Delegaţia Bisericii Ortodoxe Române, care se afla la Oxford, la a doua conferinţă a grupării Viaţă şi Acţiune, din 12—26 iulie 1937, n-a putut participa la a doua conferinţă a grupării *Credinţă şi Organizare* din 3—18 august 1937 de la Edimburg.

Conferinţa de la Edimburg a discutat următoarele învăţături dogmatice : *Despre har ; Despre Biserică şi Cuvîntul lui Dumnezeu ; Despre Taine şi Preoţie ; Despre unitatea Bisericii în viaţă şi cult.*

În mesajul Conferinţei, Bisericile participante mărturisesc «o unitate a inimilor şi a duhului», exprimîndu-şi speranţa că «o înţelegere mai adîncă ne va conduce către o înţelegere comună a adevărului, aşa cum este el în Iisus Hristos».

Papa Pius al X-lea (1922—1939) a interzis participarea Bisericii romano-catolice la Conferinţa creştinismului practic *Viaţă şi Acţiune* din august 1925 de la Stockholm.

Doi ani şi jumătate mai tîrziu, prin enciclica «*Mortalium animos*», promulgată la 6 ianuarie 1928, papa Pius XI socotea greşită acţiunea mişcării ecumenice şi a interzis catolicilor, clerici şi credincioşi, orice fel de participare la lucrările ei. Clericii şi credincoşii Bisericii romano-catolice n-au participat la nici unul dintre congresele ei (Geneva — 1920, Stockholm — 1925, Lausanne — 1927, Oxford — 1937, Edimburg — 1937), nici la alte manifestări ecumenice locale.

La conferinţele mişcării ecumenice de la Oxford şi Edimburg din 1937 s-a propus fuzionarea celor două grupări ale sale, creştinismul practic *Viaţă şi acţiune* şi creştinismul dogmatic *Credinţă şi Organizare*, într-o singură organizaţie intercreştină mondială, sub denumirea de *Consiliul Ecumenic sau Mondial al Bisericilor* (Conseil Oecuménique des Églises — The World Council of Churches).

În vederea întocmirii statutului noii organizări, s-a format «Comitetul celor 14», care s-a întrunit între 9 şi 23 mai 1938 în Conferinţa de la Utrecht, în Olanda, la care au fost convocate Bisericile participante la mişcarea ecumenică şi s-a întocmit «Constituţia Consiliului Ecumenic al Bisericilor», stabilind «baza» sau «platforma» lui doctrinară. S-a stabilit ca gruparea *Credinţă şi Organizare* să-şi păstreze totuşi oarecare autonomie, avînd în continuare un comitet propriu.

Izbucnind la 1 septembrie 1939 cel de al doilea război mondial (1939—1945), activitatea mişcării ecumenice se reduce simţitor. În timpul războiului şi după război Consiliul Mondial al Bisericilor, înfiinţat la Utrecht în 1938, dar funcţionînd formal din 1944, a activat pentru uşurarea şi vindecarea grelelor suferinţe provocate de război : ajutorarea prizonierilor, a refugiaţilor, a reconstrucţiei ş.a.

La adunarea de la Geneva din 1946 s-a format «Consiliul Ecumenic al Bisericilor» avînd cinci preşedinţi, iar dr. W. A. Visser't Hooft — una dintre marile personalităţi ale ecumenismului mondial — a fost ales secretar general.

Constituirea definitivă a Consiliului Ecumenic al Bisericilor s-a făcut la prima adunare generală a mişcării ecumenice de la Amsterdam,

în Olanda, în prima ei şedinţă din 22 august 1948. La Amsterdam, noua organizaţie şi-a stabilit următoarea *bază doctrinară*: *Consiliul Ecumenic al Bisericilor este o asociaţie frăţească de Biserici, care primesc pe Domnul Iisus Hristos ca Dumnezeu şi Mîntuitor.*

La prima adunare generală de la Amsterdam au participat 351 de delegaţi din partea a 147 de Biserici din 44 de ţări.

Împărţirile administrative pe care şi le-a format Consiliul Ecumenic al Bisericilor în urma Conferinţelor de la Oxford şi Edimburg, din 1937, dar mai ales în 1948, la Amsterdam, cuprind: afaceri internaţionale, finanţe, reconstrucţie şi ajutor internaţional, serviciul creştin internaţional al informaţiilor şi presei ş.a.

2. Adunările generale ale Consiliului Ecumenic al Bisericilor

— *Prima Adunare generală* a Consiliului Ecumenic al Bisericilor de la *Amsterdam, din 22 august—5 septembrie 1948*, a avut ca *temă centrală: Planul lui Dumnezeu şi situaţia prezentă a omului*, şi a fost studiată în patru secţii, după cum urmează: 1. Biserica ecumenică şi planul lui Dumnezeu; 2. Planul lui Dumnezeu şi mărturia Bisericii; 3. Biserica şi societatea; 4. Biserica şi societatea internaţională. Concepţia despre Biserică — eclesiologia — a fost la această primă Adunare generală problema principală, fiind privită sub dublul ei aspect, instituţional şi duhovnicesc, adică — după teologul protestant K. Barth — sub incidenţa evenimentului (Ereignis) «întîlnirii» omului cu Iisus Hristos.

Problemele eshatologice şi internaţionale au fost cercetate de cei mai mulţi prin prisma pragmatismului, care situează împărăţia lui Dumnezeu aici pe pămînt, iar de alţii, mai puţini, prin prisma eshatologiei, situîndu-le deasupra realizărilor omeneşti. Şi unii şi alţii au condamnat cu hotărîre războiul, cerînd înlăturarea lui cu desăvîrşire din relaţiile internaţionale.

La adunarea generală de la Amsterdam din 1948, participarea ortodoxă a fost mai slabă. Majoritatea Bisericilor ortodoxe întrunite în Conferinţa de la Moscova, din 8—18 iulie 1948, au hotărît să comunice Consiliului Ecumenic al Bisericilor că nu pot participa la prima adunare generală, deoarece programul actual al mişcării ecumenice a început să se orienteze după unele vederi social-politice străine spiritului Ortodoxiei.

Prin *Enciclica din 31 ianuarie 1952*, patriarhul ecumenic Atenagoras I recomandă colaborarea Bisericilor ortodoxe cu Consiliul Ecumenic al Bisericilor, argumentînd că «acţiunea apropierii şi a colaborării tuturor confesiunilor şi organizaţiilor creştine este o necesitate şi o datorie sfîntă, decurgînd din însuşi specificul şi misiunea lor».

Patru ani mai tîrziu, după adunarea de la Amsterdam, în *Conferinţa mişcării ecumenice de la Lund — Suedia*, din 15—28 august 1952, care a avut un caracter dogmatic, s-a realizat integrarea grupării *Credinţă şi Organizare* — cu unele transformări — în organizaţia Consiliului Mondial al Bisericilor. S-a păstrat o oarecare autonomie acestei grupări şi i s-a fixat statutul.

Totodată s-a prelucrat problema eclesiologică, axată pe trei teme : *Biserică, cult* şi *intercomuniune*.

Problemele eshatologice au fost integrate în hristologie.

Conferinţa de la Lund scoate în relief că *dialogul ecumenic* se poate realiza nu pe calea netezirii greutăţilor, adică prin ignorarea lor, ci, dimpotrivă, pe calea aprofundării specificului fiecărei Biserici, pentru a se cunoaşte adevărurile fundamentale ale învăţăturii creştine şi măsura în care ele au fost păstrate de Biserici, spre a se putea ajunge la o adevărată unire, care nu poate fi decît o «communio in sacris».

În 1954 a luat fiinţă *Institutul ecumenic de la Bossey*, în Elveţia, în care Bisericile ortodoxe, în frunte cu Patriarhia Ecumenică, îşi au reprezentanţii lor care participă la diferite dialoguri dintre Ortodoxie şi Protestantism.

Din 1949, Biserica romano-catolică, cu aprobarea papei Pius al XII-lea (1939—1958), a adoptat o atitudine mai binevoitoare faţă de mişcarea ecumenică. Sacra Congregaţie a Sfîntului Oficiu al Scaunului Romei a dat la 20 decembrie 1949 noi directive de orientare pentru participarea episcopilor, clericilor şi credincioşilor catolici la unele întruniri şi lucrări ale Consiliului Ecumenic al Bisericilor prin : *Instrucţiunea «Ecclesia Catholica»* din 20 decembrie 1949, dată de Sfîntul Oficiu episcopilor şi clericilor cu privire la mişcarea ecumenică. Li se permite acum catolicilor, cu anumite rezerve, să participe la adunările locale şi intercreştine ale Consiliului Ecumenic al Bisericilor.

În 1952, Biserica romano-catolică a înfiinţat *Conferinţa internaţională catolică pentru problemele catolice*, iar la 5 iunie 1960, papa Ioan XXIII, printr-un *motu proprio : «Super Dei nutu»*, a creat *Secretariatul pentru unitatea creştinilor*, pus sub preşedinţia cardinalului Augustin Bea.

La Conferinţa *Credinţă şi Organizare* dintre 15—28 august 1952, ţinută la Lund în Suedia, au participat şi observatori romano-catolici.

— *A doua Adunare generală* a Consiliului Ecumenic al Bisericilor creştine, întrunită *între 15—31 august 1954 la Evanston în Statele Unite*, a avut *ca temă principală : Hristos — singura speranţă a lumii*, urmată de şase teme secundare, după cum urmează : *unitatea Bisericii ; evanghelizarea ; chestiuni sociale şi rasiale ; treburi interconfesionale ; relaţii între grupările omeneşti ; laicii creştini*.

Au fost reprezentate 163 de Biserici. La această adunare Biserica romano-catolică a trimis şi ea observatorii ei.

După tema principală s-a discutat tema *Unitatea noastră în Hristos şi împărţirea noastră în Biserici*. Cele trei părţi ale referatului (— Unitatea noastră în Hristos ; — Împărţirea noastră ca Biserici ; — Un program de acţiune dictat de credinţă) au fost foarte aspru criticate de ortodocşi, întrucît în partea finală Bisericile *sînt* asimilate cu un om păcătos, dar mîntuit.

— *A treia Adunare generală* a Consiliului Ecumenic al Bisericilor s-a ţinut *între 18 noiembrie—6 decembrie 1961, la New-Delhi în India*, avînd *ca temă : Iisus Hristos — lumina lumii*. La deschiderea adunării numărul Bisericilor membre era de 175, dar în şedinţa a doua, din 20

noiembrie 1961, au mai fost primite ca membre încă 23 de Biserici, între ele şi Bisericile ortodoxe din *Rusia, România, Bulgaria* şi *Polonia*. Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată de o delegaţie condusă de I.P.S. Mitropolit Iustin al Moldovei şi Sucevei.

Au participat, de asemenea, şi observatori din partea Bisericii romano-catolice.

Din totalul de 198 de Biserici membre, numai 170 de Biserici, din 65 de ţări, au trimis delegaţi, consilieri şi reprezentanţi la adunarea de la New-Delhi.

La a III-a adunare generală de la New-Delhi s-au luat următoarele hotăriri principale :

1. Integrarea «Consiliului Internaţional al Misiunilor» în Consiliul Ecumenic al Bisericilor, care s-a făcut în şedinţa din 19 noiembrie 1961.

2. Formularea «bazei» doctrinare cu un caracter trinitar. Astfel s-a lărgit «baza» de la Amsterdam — 1948, care cerea «acceptarea lui Hristos ca Dumnezeu şi Mîntuitor», la acceptarea celor trei Persoane ale Sfintei Treimi, după cum urmează : *Consiliul Ecumenic al Bisericilor este o asociaţie frăţească de Biserici, care mărturisesc pe Domnul Iisus Hristos ca Dumnezeu şi Mîntuitor, după Scriptură, şi se străduiesc să răspundă împreună la chemarea lor comună pentru slava singurului Dumnezeu — Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh.*

3. Primirea de noi Biserici, în număr de 23, printre care patru Biserici ortodoxe, anume din : fosta U.R.S.S., România, Bulgaria şi Polonia. Biserica ortodoxă sîrbă va intra în Consiliul Ecumenic al Bisericilor în ianuarie 1965.

4. Precizarea eclesiologiei creştine în ceea ce are ea comun pentru învăţătura ortodoxă şi cea protestantă.

5. Modificarea structurii organizatorice a Consiliului Ecumenic al Bisericilor.

În general, atît în adunarea de la Amsterdam din 1948, cît şi în cea de la New-Delhi, din 1961, s-a scos în evidenţă că : *Consiliul Ecumenic al Bisericilor nu este şi nu va trebui niciodată să devină o supra-Biserică*, adică nu este *Una Sancta*, despre care vorbesc mărturisirile de credinţă, ci el are doar menirea să ajute Bisericile spre a-şi găsi unitatea lor în Hristos.

Numărul membrilor comitetului central a fost ridicat de la 90, cît era în 1954 la Evanston, la 100, şi are 5 preşedinţi activi.

— *A patra Adunare generală* a Consiliului Ecumenic al Bisericilor s-a ţinut *între 4—20 iulie 1968 la Uppsala, în Suedia*, avînd ca *temă generală* un *verset din Apocalipsă, 21, 5—6 : «Iată Eu înnoiesc toate»*. Au luat parte peste 2.000 de reprezentanţi, dar numai 730 erau delegaţi cu drept de vot, în numele celor 232 de Biserici membre din peste 80 de ţări.

Delegaţia Patriarhiei Române a fost condusă de I.P.S. Mitropolit Iustin al Moldovei şi Sucevei, mai tîrziu Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române (19 iunie 1977 — † 31 iulie 1986).

Din partea Bisericii romano-catolice au participat 15 delegaţi-observatori, iar dintre ei 9 teologi romano-catolici au fost primiţi ca dele-

gaţi alături de cei 135 de membri ai Comisiei pentru *Credinţă şi Organizare*, putînd participa la discuţii, însă fără să aibă drept de vot.

Începînd cu ziua de 4 iulie s-au studiat în şase secţii următoarele teme principale : *Sfîntul Duh şi catolicitatea Bisericii ; Înnoirea misiunii ; Dezvoltarea economică şi socială ; Dreptatea şi pacea în afacerile internaţionale ; Cultul adus lui Dumnezeu într-o epocă secularizată ; Către un nou stil de viaţă.*

La sfîrşit, în ziua de 20 iulie, adunarea a publicat un mesaj în patru puncte, care rezumă toate discuţiile şi lucrările ei.

«Încrezători în puterea de înnoire a lui Dumnezeu, adunarea de la Uppsala face apel la unirea tuturor creştinilor *ca să anticipăm împreună împărăţia lui Dumnezeu, făcînd văzut de pe acum ceva din cele ce va înnoi Dumnezeu.*

1. Toţi oamenii au devenit vecini unii faţă de alţii, împărţiţi, însă, de deosebirile şi încordările dintre noi. Nu ştim totuşi cum să trăim împreună. Dar Dumnezeu înnoieşte toate. Hristos vrea ca Biserica Sa să prefigureze o comunitate omenească înnoită.

Să intrăm într-o adevărată comunitate cu oameni de alte rase, clase sociale, vîrstă, convingeri religioase sau politice.

2. Descoperirile ştiinţifice şi măsurile revoluţionare aduc omenirii noi posibilităţi de existenţă. Omul rătăceşte pentru că nu ştie cine este. Biblia ne descoperă că omul este pentru Dumnezeu *iconomul creaţiei Sale* şi că în Hristos apare «omul nou». Dumnezeu înnoieşte toate.

3. Prăpastia din ce în ce mai mare dintre bogaţi şi săraci, împerecheată cu *rasismul* şi *cursa înarmărilor*, creează mari primejdii pentru omenire. De aceea oamenii de orice fel de convingeri trebuie să conlucreze pentru a asigura drepturile omului într-o *comunitate* mondială dreaptă.

Trebuie să activăm pentru dezarmare şi pentru stabilirea unor acorduri comerciale nediscriminatorii.

4. Consiliul Ecumenic al Bisericilor împreună cu partenerii lui regionali, naţionali şi locali se străduiesc să creeze o comunitate frăţească universală. Căci Dumnezeu înnoieşte toate. Mişcarea Ecumenică trebuie să devină mai îndrăzneaţă şi mai reprezentativă.

Noi afirmăm din nou alianţa noastră spre a ne susţine şi îndrepta unii pe alţii. Vrem să căutăm mai cu hotărîre *unirea Bisericilor noastre* şi o comunitate mai adîncă cu Bisericile care nu sînt încă în comunitatea noastră».

— *A cincea Adunare generală* a Consiliului Ecumenic al Bisericilor s-a ţinut *la Nairobi în Kenya, între 23 noiembrie—10 decembrie 1975*, avînd *ca temă : Iisus Hristos liberează şi uneşte*. Au fost de faţă 2500 de participanţi, reprezentînd delegaţi ai Bisericilor, observatori, consilieri, invitaţi de onoare, membrii personalului de conducere şi administrativ al Consiliului Ecumenic al Bisericilor şi reprezentanţi ai presei. Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată de o delegaţie alcătuită din 12 persoane, avînd în frunte pe I.P.S. Mitropolit Iustin al Moldovei şi Sucevei. Au participat, de asemenea, reprezentanţii diferitelor culte din România.

Considerîndu-se că tema generală a adunării are deosebită importanţă pentru viaţa Bisericilor creştine din lumea actuală, s-a hotărît ca aceasta să fie dezbătută în cadrul a şase secţii, după cum urmează :

1. Mărturisirea lui Hristos astăzi ;
2. Exigenţele unităţii ;
3. În căutarea comunităţii. Sarcina comună a oamenilor de diferite credinţe, culturi şi ideologii ;
4. Educaţia în vederea liberării şi a comunităţii ;
5. Structurile nedreptăţii şi luptele pentru libertate ;
6. Dezvoltarea omului. Ambiguităţile puterii, tehnologiei şi calităţii vieţii.

Din cele şase teme, fără îndoială cea mai importantă este tema discutată de secţia a doua, cu privire la *unitatea Bisericii,* care a fost definită astfel : «*Biserica Una trebuie privită ca o comunitate conciliară de Biserici locale, ele însele unite în mod autentic.* În această comunitate conciliară fiecare Biserică locală posedă în comuniune cu altele plenitudinea catolicităţii şi mărturiseşte aceeaşi credinţă apostolică ; ea recunoaşte deci că celelalte Biserici fac parte din aceeaşi Biserică a lui Hristos şi că inspiraţia lor provine de la acelaşi Duh Sfînt. Ele sînt legate laolaltă prin acelaşi Botez şi aceeaşi Euharistie...» (vezi : «Episkepsis», 7 (1976), nr. 143 din 15 martie, p. 8).

Delegaţii Bisericilor ortodoxe — între ei fiind şi delegaţii Bisericii Ortodoxe Române — au combătut temeinic intenţia şi pretenţia unora, mai ales protestanţi şi anglicani, de a transforma Consiliul Ecumenic al Bisericilor într-o suprastructură eclezial-universală sau într-un sinod ecumenic al tuturor Bisericilor şi denominaţiunilor creştine, argumentînd că episcopii celorlalte Biserici de tip protestant nu au primit harul Sfîntului Duh prin succesiune apostolică.

La sfîrşit, participanţii au adresat întregii lumi creştine un comunicat în care, printre altele, se spune că aceştia au lucrat timp de 18 zile asupra temei : *Iisus liberează şi uneşte.* Ascultînd opinia fiecăruia dintre noi, se spune apoi, am trăit *bucuria unităţii,* înlăturînd barierele de cultură şi rasă, sex şi clasă, analizînd şi dificultăţile acestor diviziuni. Totodată, participanţii au adresat tuturor Bisericilor o *invitaţie la rugăciune,* care începe astfel : «Doamne, Creatorule şi Dătătorule de viaţă, avertizaţi iarăşi de problema supravieţuirii umane, Îţi mărturisim că felul în care trăim în diferite orînduiri ale societăţii ne face să fim unul împotriva altuia şi să ne înstrăinăm de creaţia Ta, întrebuinţînd, ca şi cum ar fi fără de viaţă, lucrurile cărora Tu le-ai dat viaţă.

Dumnezeule al nădejdii, al cărui Duh dă lumină şi putere poporului Tău, întăreşte-ne ca să mărturisim numele Tău pretutindeni, să luptăm pentru dreptatea Ta, împotriva tuturor puterilor şi stăpînirilor nedrepte. Dă-ne, Doamne, ajutor să Te slăvim într-un glas şi într-o inimă şi să-Ţi cîntăm imne de laudă, în numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfîntului Duh. Amin !» («Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 1551—1561).

De-a lungul îndelungatei sale activităţi, Consiliul Ecumenic al Bisericilor a cunoscut transformări radicale. Astăzi el cuprinde în organi-

zarea sa, pe lîngă *Adunările Generale, Comitetul Central, Comitetul Executiv, Serviciul Comunicaţiilor, Serviciul financiar,* un *Secretariat general* cu trei unităţi şi anume :

1. *Unitate şi Mărturisire,* care are patru secţii : 1. *Credinţă şi Organizare ; 2. Misiune şi Evanghelizare ; 3. Dialog cu alte religii ; 4. Biserică şi societate.*

2. *Dreptate şi slujire,* care are, de asemenea, patru secţii : 1. *Comisia pentru afacerile internaţionale ; 2. Comisia pentru participare la dezvoltare ; 3. Programul de luptă împotriva rasismului ; 4. Comisia de într-ajutorare a Bisericilor* (C.E.S.E.A.R. sau C.I.C.A.R.W.S.).

Din 1961, cum s-a putut constata, Biserica Ortodoxă Română colaborează activ pe teren practic şi dogmatic cu Consiliul Ecumenic al Bisericilor. Între 1961 şi 1977, mitropolitul Iustin al Moldovei şi Sucevei a fost membru în Comitetul Central al Consiliului Ecumenic ; mitropolitul Antonie Plămădeală al Ardealului deţine aceeaşi calitate din 1975, iar Mitropolitul Nicolae al Banatului a devenit, în 1977, membru în Comitetul central al Consiliului Ecumenic al Bisericilor. Alţi numeroşi ierarhi, preoţi şi teologi români au fost aleşi în diferite comisii şi comitete ale Consiliului Ecumenic al Bisericilor. Patriarhul Justinian (1948—1977) a făcut o vizită la sediul Consiliului Ecumenic al Bisericilor la Geneva, între 28—30 iunie 1966, iar Patriarhul Iustin, între 20—25 noiembrie 1981.

3. *Educaţie şi reînnoire.*

Pînă la pregătirea celei de a VI-a adunări generale a Consiliului Ecumenic al Bisericilor, au avut loc diferite întruniri ale membrilor secţiilor sale arătate mai sus, îndeosebi de Comitetul Central şi de Comitetul executiv al Consiliului Ecumenic al Bisericilor. Notăm ca mai importantă *Întîlnirea dintre conducătorii Consiliului Ecumenic al Bisericilor şi reprezentanţii Bisericilor membre din fostele State comuniste din Răsăritul Europei,* care a avut loc la Budapesta, în Ungaria, între 28—31 ianuarie 1980. Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată de P. S. Episcop Antonie Plămădeală al Buzăului, membru în Comitetul executiv al Consiliului Ecumenic. Întîlnirea aceasta a dezbătut probleme referitoare la pace, la dreptul naţiunilor la libertate, suveranitate şi independenţă. S-a cerut cu insistenţă ca în raporturile dintre popoare să nu se utilizeze forţa şi ameninţarea cu forţa, să înceteze cursa înarmărilor şi cursa pentru hegemonie mondială.

— *A şasea Adunare generală* a Consiliului Ecumenic al Bisericilor s-a ţinut la *Vancouver — Canada, între 24 iulie — 10 august 1983,* avînd ca *temă principală : «Iisus Hristos — viaţa lumii».*

Au participat 3000 de persoane, dintre care 850 au fost delegaţi ai Bisericilor membre ale Consiliului cu drept de vot.

Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată printr-o delegaţie compusă din 15 membri, în frunte cu I. P. S. Mitropolit Antonie Plămădeală al Ardealului.

Reamintim că mitropolitul Iustin al Moldovei şi Sucevei, devenit Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române (1977 — † 31 iulie 1986), a fost membru în Comitetul Central al Consiliului Ecumenic al Bisericilor din

1961 pînă în 1977, iar I. P. S. Mitropolit Antonie al Ardealului deţine aceeaşi calitate din 1975 pînă în prezent.

Au participat, de asemenea, şi reprezentanţii Bisericilor reformată (Calvinistă) şi evanghelică-luterană din România.

Biserica romano-catolică a trimis de asemenea delegaţii ei, ca observatori.

Tema principală, *Iisus Hristos — viaţa lumii*, a fost tratată în cadrul a patru subteme, intitulate : 1. *Viaţa, darul lui Dumnezeu ; 2. Viaţa, biruitoare a morţii ; 3. Viaţa în plenitudinea ei ; 4. Viaţa în unitate.*

Paralel cu acestea au fost puse în discuţie în grupele de lucru *opt mari probleme* în legătură cu preocupările actuale ale Consiliului Ecumenic.

În *subtema 1 :* referenţii şi participanţii la discuţii au subliniat următoarele idei :

Dumnezeu este autorul întregii creaţii, implicit al vieţii. Ca autor al vieţii, El ne dă nu numai viaţa biologică, pămîntească, ci şi viaţa cea veşnică, de dincolo.

În acest scop, Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, S-a întrupat şi a venit în lume, reînnoind firea omenească şi eliberînd-o de moarte prin viaţa, moartea şi învierea Sa. Cine se ridică împotriva vieţii semenilor săi se ridică împotriva lui Dumnezeu, izvorul şi creatorul vieţii.

În consecinţă, Biserica are cea mai mare răspundere faţă de lume şi pentru apărarea ei de distrugere.

Subtema 2 : Viaţa, biruitoare a morţii, a fost tratată în şase referate, care au descris aspectele generale ale conflictelor de pe tot globul, conflicte care zdruncină grav echilibrul firesc al vieţii pe pămînt.

Referenţii şi vorbitorii au adresat apeluri vibrante Bisericilor din lume de a nu rămîne pasive în faţa gravelor pericole care ameninţă întreaga omenire. Lumea, creaţia lui Dumnezeu, nu trebuie să fie distrusă de erorile şi ambiţiile conducătorilor popoarelor. Creştinii de pretutindeni au datoria de a face totul pentru oprirea aberantei curse a înarmărilor şi scoaterea ei în afara legii.

Subtema 3 : Viaţa în plenitudinea ei a format obiectul a şapte referate.

Referenţii şi vorbitorii au scos în relief, de pe propriile lor poziţii confesionale, datoria creştinilor de a sprijini lupta pentru înlăturarea mizeriei, a subdezvoltării şi înrobirii prin realizarea dreptăţii sociale, a încrederii, înfrăţirii şi dragostei dintre oameni şi popoare.

În *subtema 4 : Viaţa în unitate*, s-a reliefat *importanţa Sfintei Euharistii* pentru realizarea unităţii Bisericii şi a lumii, a anticipării învierii şi a participării la viaţa divină. Căci viaţa pămîntească trebuie să fie o prefaţă a vieţii divine. Omenirea trebuie să ajungă la înţelegere, cooperare şi unitate prin înlăturarea lipsurilor, a discriminărilor şi diviziunilor dintre oameni şi popoare, prin apărarea păcii şi a vieţii.

Cea de a *şasea Adunare generală* a aprobat ca numărul preşedinţilor să fie sporit la 7, iar al membrilor Comitetului Central, la 145, ţinînd seama că în ultimii ani numărul Bisericilor membre ale C.E.B. a crescut, depăşind cifra de 300.

În numărul celor 145 de membri ai Comitetului Central au fost aleşi I. P. S. Mitropolit Antonie Plămădeală al Ardealului şi P. S. Episcop Vasile Tîrgovişteanul, vicar patriarhal.

În Comitetul Executiv din Comitetul Central a fost ales din nou I. P. S. Mitropolit Antonie al Ardealului, care a deţinut un mandat similar în perioada dintre a 5-a şi a 6-a Adunare generală a C.E.B.

Organizarea Consiliului Ecumenic al Bisericilor.

De-a lungul activităţii sale, Consiliul Ecumenic al Bisericilor a cunoscut în organizarea sa mai multe transformări. Astăzi el cuprinde, pe lîngă Adunările generale : *Comitetul Central*, sporit în a VI-a Adunare generală de la Vancouver, din 1983, la 145 de membri ; *Comitetul Executiv*, avînd 7 preşedinţi ; *Serviciul Comunicaţiilor ; Serviciul financiar* şi un *Secretariat* cu trei unităţi :

1) *Unitate şi Mărturisire*, cu patru secţii : 1. Credinţă şi Organizare ; 2. Misiune şi evanghelizare ; 3. Dialogul cu alte religii ; 4. Biserică şi societate.

2) *Dreptate şi slujire*, avînd de asemenea patru secţii : 1. Comisia pentru afacerile internaţionale ; 2. Comisia pentru participare la organizare ; 3. Programul de luptă contra rasismului ; 4. Comisia de într-ajutorare a Bisericilor.

3) *Educaţie şi reînnoire.*

Consiliul Ecumenic al Bisericilor a avut ca secretar general între 1948—1966 pe Dr. Willem Adolf Visser't Hooft (1900 — † 4 iulie 1966), prestigioasă personalitate, care a contribuit mult la buna organizare şi funcţionare a Consiliului Ecumenic.

Desigur, Consiliul Ecumenic al Bisericilor a activat şi activează stăruitor şi continuu pentru realizarea unităţii Bisericilor creştine atît pe teren practic cît şi pe teren dogmatic. După trei sferturi de secol de consfătuiri, discuţii, întruniri şi congrese, se constată însă că ele sînt încă departe de a fi realizat unitatea de credinţă în Iisus Hristos, care de fapt rămîne *adevărata unitate de credinţă* pentru ca toate Bisericile şi toţi creştinii din lume să mărturisească cu o inimă şi într-un glas ceea ce ne învaţă vechea Biserică universală, Una şi nedespărţită, în Simbolul niceo-constantinopolitan : «Cred în Una, Sfîntă, Sobornicească şi Apostolească Biserică».

Pînă la realizarea *intercomuniunii «in sacris»*, pentru care e necesară o *mărturisire comună de credinţă* sub toate aspectele, e bine ca dialogul bilateral sau multilateral dintre Biserici să continue, fiind util tuturor clericilor şi credincioşilor creştini din lume.

BIBLIOGRAFIE

Ch. Boyer, *Le mouvement oecuménique : les faits, le dialogue*, Rome, 1976 ; N. Jung, *Bilan de l'oecuménisme contemporain*, Tours, 1971 ; *A History of the Ecumenical Movement*, t. I, 1517—1948, ed. by Ruth Rouse and Ch. Neill, London, Philadelphia, ed. 1-a, 1954, 2nd ed. 1967 ; t. 2, 1948—1968, edited by Harold E. Fey, London, Philadelphia (Pennsylvania), 1970 ; E. H. Fey, *The Ecumenical Advance. A History of the Ecumenical Movement*, vol. 2, 1948—1968, London, 1970 ; Card. J. Willebrands, *Oecuménisme et problèmes actuels*, Paris, 1969 ; M. Thurian-J. Klinger, *Vers l'intercommunion*, Paris, 1970 ; Stephen Neill, *The Church and Christian*

union, Oxford, London, New-York, Toronto, 1968; St. Costanos de Medicis, *Athènagoras I-er. L'apport de l'Orthodoxie à l'oecuménisme*, Lausanne, 1968; Nicos A. Nissiotis, *Die Theologie der Ostkirche im ökumenischen Dialog. Kirche und Welt in orthodoxer Sicht*, Stuttgart, 1968; O. S. Tomkins, *The Roman catholic Church and the Ecumenical Movement, 1910—1948*, în «A history of the Ecumenical Movement», sub direcția lui R. Rouse and S. Ch. Neill, 2nd ed., London, 1967; W. H. Van de Pol, *La Communion anglicane et l'oecuménisme, d'après les documents officiels*, Paris, 1967; M. Barot, *Le Mouvement Oecuménique*, coll. «Que sais-je?», Paris, 1967; D. P. Gaines, *The World Council of Churches. A Study of its Background and history*, Peterborough, N. H., 1966; P. C. Crow, *The Ecumenical Movement in Bibliographical Outline*, New York, 1965; M. Villain, *Introduction à l'Oecuménisme*, Paris, 1964; L. Gouillou, *Un nouvel âge* — *Oecuménique*, Paris, 1960; Vasile T. Stavridis, Ἱστορία τῆς οἰκουμενικῆς Κινήσεως, Atena, 1964; W. A. Visser't Hooft, *Oekumenischer Aufbruch*, 2 B — de Stuttgart, 1967; Idem, *L'Église face au syncrétisme*. Trad. de l'anglais par A. Pery, Genève, 1964; Idem, *Les exigences de notre vocation commune*, Genève, 1960; G. Thils, *Histoire doctrinale du Mouvement oecuménique*, nouvelle édition, Louvain—Paris, 1962; J. Guitton, *Dialogue avec les précurseurs. Journal oecuménique, 1922—1962*, Paris, Bruxelles, 1962; F. Biot, *De la polémique au dialogue*, 2 vol., Paris, 1963; Y. M. Congar, *Chrétiens en dialogue. Contributions catholiques à l'Oecuménisme*, Paris, 1964; Y. Congar, *Aspects de l'Oecuménisme*, Bruxelles. *Pensée catholique*, 1962, 126 p.; Idem, *Chrétiens désunis. Principe d'un «Oecuménisme» catholique*, (Coll. Unam Sanctam), Paris, 1937; M. Villain, *Introduction à l'oecuménisme*, 3e éd., Paris, Tournai, 1961; Bernard Lambert, *Le problème oecuménique*, 2 vol., Paris, 1962, 734 p.; R. Aubert, *Problèmes de l'unité chrétienne*. Nouvelle éd., Paris, 1961; R. Slenczka, *Ostkirche und Oecumene*, Göttingen, 1962; G. Tavard, *Petite histoire du mouvement oecuménique*, Paris, 1961; Idem, *Two Centuries of Ecumenism*, London, 1960; Norman Goodall, *The Ecumenical Movement*, London, Oxford, 1961, 240 p.; M. Zernov, *Orthodox Encounter. The Christian East and the Ecumenical Movement*, London, 1961; Idem, *The Reintegration of the Church*, London, 1952; *B. Leeming, The Churches and the Church. A study of Ecumenism*, London, 1960; A. Bellini, *Il movimento ecumenico*, Roma, 1960; *What is the World Council of Churches*, Lausanne, 1960; B. Gavalda, *Le Mouvement oecuménique*, Paris, 1959; Paul Conord, *Brève histoire de l'Oecuménisme*. Paris, 1958; M. Villain, *Introduction à l'Oecuménisme*, Tournai—Paris, 1958; Thomas Sartory, *Die oekumenische Bewegung und die Einheit der Kirche*, Meitingen bei Augsburg, 1955; Ch. Boyer, *Unità christiana e Movimento Ecumenico*, Roma, 1955; P. Arminjon, *Le Mouvement Oecuménique. Efforts faits pour réaliser l'union ou le rapprochement des Eglises chrétiennes*, Paris, 1955; C. Dumont, *Les voies de l'unité chrétienne*, Paris, 1954; L. A. Zander, *Vision and Action. The Problems of Ecumenism*, London, 1952; Karl Adam, *Vers l'unité chrétienne au point de vue catholique*. Traduction par Fr. de Bourbon Busset, Paris, 1949; St. Zankov, *Die Orthodoxe Kirche des Ostens im ökumenischer Sicht*, Zürich, 1946.

Conferințe ecumenice

Encyclique de l'Eglise de Constantinople à toutes les Eglises du Monde. Traduction française et introduction, în «Echos d'Orient», XX (1921), p. 461—464; în limba română, în «Biserica Ortodoxă Română», XLI (1922—1923), p. 712—713, și Arhiva Sfîntului Sinod Român, Dosar nr. 153/1920, f. 2—4, 36—48, 55—69; *Foi et Constitution. Actes officiels de la Conférence mondiale de Lausanne, 3—21 août 1927*, publiés sous la direction du Pasteur J. Jézéquiel, Paris, 1928, 626 p.; *La Conférence de Lausanne, Foi et Constitution*, în «Le Christianisme social», sept.-déc., 1937; G. K. A. Bell, *The Stockholm Conference — 1925. The Official Report*, în «Life and Work», 19—30 aug. 1925, Oxford, 1926, 792 p.; și *La Conférence Universelle du Christianisme pratique de Stockholm*, în «Le Christianisme social», oct.-nov. 1925, p. 849—1182; G. K. Bell, *The Stockholm Conference 1925*, Oxford, 1926; *Second World Conference on Faith and Order, Edimburg, 1937*, London, New York, 1938, 386 p.; *Actes officiels de la Deuxième Conférence universelle, Edimburg, août 1937*, Paris, 1939; *Les Travaux et les Conclusions de la Conférence d'Edimburg — Faith and Order*, în «Christianisme social», sept.-déc. 1937, p. 260—384; *The Churches*

survey task. The Report of the Conference at Oxford, July 1937, on Church, Community and State, London, 1937; *Les Églises en face de leur tâche. Rapport de la Conférence universelle des Églises à Oxford*, Paris, 1938; Vintilă Popescu, *Congresul mondial despre Biserică, naţiune şi stat. Oxford, 12—16 iulie 1937*, Arad, 1937; *Documents concernant le Conseil oecuménique des Églises*, Amsterdam, 1948; *Désordre de l'homme et dessein de Dieu: Travaux préparatoires de la première assemblée générale du Conseil Oecuménique des Eglises en 1948*, Paris, 1947; *The third World Conference on Faith and Order — Lund, 1952*, editată de S. Tomkins, London, 1953; *Evanston. Dokumente. Berichte und Reden auf der Weltkirchenkonferenz, in Evanston 1954*. Hrsg. von Focko Lüpsen, 3-e Auflage, Witten (Ruhr), 1954; *L'Espérance chrétienne dans le monde d'aujourd'hui — Evanston 1954*, Paris, Neuchâtel, 1955; *The Uppsala Report 1968. Official Report of the fourth Assembly of the World Council of Churches — Uppsala, July 4—20, 1968*; *Manuel à l'usage des Comités de l'Assemblée, préparé en vue de la Troisième Assemblée du Conseil Oecuménique des Églises*, Genève, 1961; *Evanston to New Delhi. Third Assembly World Council of Churches*, New-Delhi, 1954—1961; *Nouvelle-Delhi 1961. Conseil Oecuménique des Églises. Rapport de la troisième assemblée*, publié sous la direction de W. A. Visser't Hooft, Neuchâtel (Suisse). *Jésus Christ. Lumière du monde. Conseil Oecumenique des Églises. Troisième Assemblée, Nouvelle Delhi, 1961; Nairobi, 1975. Briser les barrières. Rapport officiel de la cinquième Assemblée du Conseil Oecuménique des Églises, Nairobi, 23 novembre — 10 décembre, 1975*, Paris, 1976; Roger Mehl, *Uppsal—Nairobi, 1968—1975*, Genève, 1975; *Orthodox Contributions to Nairobi. Papers compiled and presented by the Orthodox Task Force of the World Council of Churches*, Geneva, Nils Ehrenstrom and Gunther Gassmann, *Confessions in Dialogue*, Geneva, 1975; Pr. prof. D. Popescu, *Assemblée Générale du C.O.E. de Nairobi. Réalisations, appréciations et perspectives*, în «Romanian Orthodox Churches News», VI (1976), nr. 2—3, p. 11—28; Pr. conf. D. Popescu şi Pr. lect. D. Radu, *Comunitatea conciliară — problemă ecumenică actuală*, în «Studii teologice», XXVIII (1976), nr. 3—6, p. 201—211; Pr. D. Soare, *Participarea delegaţiei Bisericii Ortodoxe Române la cea de a V-a adunare generală a Consiliului Ecumenic al Bisericilor (Nairobi — Kenya, 23 noiembrie — 10 decembrie 1975)*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 11—12, p. 1551—1561; I. Karmiris, Ortodoxie şi Protestantism (Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός) t. I, Atena, 1937; Idem, *Biserica ortodoxă şi relaţiile ei cu celelalte Biserici şi cu Consiliul Ecumenic al Bisericilor*, în l. greacă, Atena, 1949; G. Strinopulos, *Die Beziehungen der Orthodoxen Kirche zu den anderen Kirchen*, în col. «Ekklisia», Bd. X, Leipzig, 1939; E. Benz, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, München, 1952; Idem, *Wittenberg und Byzanz und Geist und Leben der Ostkirche*, Marburg, 1949, München, 1971.

În limba română: Pr. prof. Al. Moraru, *Biserica Angliei şi ecumenismul. Legăturile ei cu Biserica Ortodoxă Română*, în «Ortodoxia», XXXVII (1985), nr. 4, p. 562—634, şi XXXVIII (1986), nr. 1, p. 9—155; *Prefaţă*, Pr. prof. I. Rămureanu, p. 551—561; Pr. Dumitru Soare, *Participarea unei delegaţii a Bisericii Ortodoxe Române la cea de a VI-a Adunare generală a Consiliului Ecumenic al Bisericilor (Vancouver — Canada, 24 iulie — 10 august 1983)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CI (1983), nr. 7—8, p. 460—491; Pr. prof. Nic. V. Dură, *Teologia ortodoxă şi teologiile confesionale în ecumenismul contemporan*, în «Ortodoxia», XXXVIII (1986), nr. 3, p. 61—88; Pr. prof. Ion Bria, *Dr. Willem Adolf Visser't Hooft (1900 — † 4 iulie 1966), Secretar general al Consiliului Ecumenic al Bisericilor (C.E.B.) între 1948—1966*, în «Ortodoxia», XXXVIII (1986), nr. 3, p. 154—160; Pr. D. Soare, *Contribuţia Prea Fericitului Patriarh Iustin la dezvoltarea relaţiilor ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCVIII (1980), nr. 3—4, p. 405—435; Episcop Antonie Plămădeală, *Ecumenism şi relaţii externe bisericeşti, 1944—1970*, în «Ortodoxia», XXXII (1980), nr. 1, p. 159—170; Idem, *Biserica Ortodoxă Română şi ecumenismul. Rememorări la împlinirea unui sfert de veac de la intrarea în Consiliul Ecumenic al Bisericilor*, în «Ortodoxia», XXXVIII (1986), nr. 4, p. 11—22; Pr. prof. D. Popescu, *Contribuţia Bisericii Române la Ecumenism. Relaţiile Ortodoxiei cu Bisericile Protestante*, în «Studii teologice», XXX (1978), nr. 58, p. 526—543; în limba franceză, în «Romanian Orthodox Church News», Bucureşti, VIII (1978), nr. 3, p. 13—34; Pr. prof. Isidor Todoran, *Relaţiile bisericeşti ortodoxe române cu*

celelalte Biserici în ultimii 50 de ani, în «Ortodoxia», XXVII (1975), nr. 4, p. 560—585; Pr. prof. Corneliu Sîrbu, *Prezența activă a Bisericii Ortodoxe Române în cadrul ecumenismului*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», LI (1975), nr. 3—4, p. 200—220; Prof. N. Chițescu, *Tematica și rezultatele convorbirilor ortodoxo-protestante după 1961. Importanța acestor convorbiri pentru ecumenismul actual*, în «Mitropolia Ardealului», XIX (1974), nr. 10—12, p. 558—571; Idem, *Mișcarea ecumenică*, în «Ortodoxia», XIV (1962), nr. 1—2, p. 3—59; Pr. prof. D. Stăniloae, *Relațiile ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române în ultimul sfert de veac*, în «Ortodoxia», XXV (1973), nr. 2, p. 166—175; Conf. Șt. Alexe, *Aspecte noi ale ecumenismului și contribuția Bisericii Ortodoxe Române*, în «Ortodoxia», XXV (1973), nr. 3, p. 263—372; Pr. prof. Milan Șesan, *Pe drumul ecumenismului în secolul XX*, în «Mitropolia Ardealului», XVII (1972), nr. 9—10, p. 683—697; Idem, *Ortodoxia și mișcarea ecumenică*, în «Mitropolia Ardealului», VII (1967), nr. 7—8, p. 416—422, și în «Mitropolia Banatului», XII (1967), nr. 9—10, p. 469—475; Pr. prof. Ioan G. Coman, *Relațiile Bisericii Ortodoxe Române cu organizațiile ecumenice*, în «Ortodoxia», XX (1968), nr. 2, p. 235—250; Diac. Ion Bria, *Aspecte dogmatice ale unirii Bisericilor creștine*, teză de doctorat, București, 1968; Pr. Zosima Oancea, *Contribuție la fundamentarea ecumenismului*, în «Studii teologice», XVIII (1965), nr. 3, p. 400—418; Teodor M. Popescu, *Poziția ortodoxă în ecumenism*, în «Ortodoxia», XV (1965), nr. 2, p. 187—215; Pr. prof. I. Rămureanu, *Atitudinea Bisericii Romano-Catolice față de mișcarea ecumenică*, în «Ortodoxia», XIV (1962), nr. 1—2, p. 153—180; Pr. N. Șerbănescu, *Biserica Ortodoxă Română și mișcarea ecumenică*, în «Ortodoxia», XIV (1962), nr. 1—2, p. 107—152; Vasile G. Ispir, *Curs de îndrumări misionare*, București, 1930.

Dialogul Bisericii ortodoxe

cu Bisericile vechi-orientale, cu Biserica romano-catolică, cu Biserica vechilor-catolici, cu Biserica anglicană, cu Biserica luterană, cu Biserica reformată *

1. Dialogul Ortodoxiei cu Bisericile vechi-orientale sau necalcedoniene

Între Biserica ortodoxă și Bisericile vechi-orientale sau necalcedoniene: *armeană, coptă, abisiniană, siro-iacobită* și *Biserica creștinilor tomiți din Malabar (India)*, există o mare apropiere în ceea ce privește credința, cultul, organizația și viața creștină în genere. Ele au luat naștere după 451, refuzînd să recunoască hotărîrea dogmatică a Sinodului al IV-lea ecumenic din 451. Numărul creștinilor necalcedonieni în prezent trece de 25 milioane credincioși. Ele sînt următoarele:

1. *Biserica Coptă din Egipt*, care numără peste 5 milioane credincioși, grupați în 23 de eparhii (20 în Egipt, 2 în Sudan și una la Ierusalim), 500 de parohii și 1000 de preoți. Reședința Bisericii copte este la Cairo și are rang de patriarhie. De Biserica coptă din Egipt a depins Biserica etiopiană pînă în septembrie 1959, cînd aceasta a obținut autocefalia.

2. *Biserica etiopiană*. După 641, Biserica Etiopiei a intrat sub jurisdicția Bisericii copte din Egipt, sub care a rămas pînă la 1 septembrie 1959, cînd a dobîndit autocefalia și rangul de patriarhie independentă. În prezent Biserica etiopiană are peste 15 milioane credincioși, 15 eparhii (13 în Etiopia și 2 în străinătate), 14 episcopi. Biserica etiopiană are un episcop la Ierusalim, iar în biserica Sfîntului Mormînt,

* Capitol redactat de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

un paraclis cu hramul «Sfîntului Longhin». Din 1950, s-a înfiinţat o Facultate de teologie la Addis-Abeba. Mai are două Seminarii teologice, unul la Addis-Abeba şi altul la Harrar.

3. *Biserica siro-iacobită*. Se numeşte «iacobită» după numele organizatorului ei, Iacob Baradai, «Cerşetorul», sau «Ţanţalos» (543 — † 30 iulie 570), un mare misionar al creştinilor siro-iacobiţi. Prin pacea de la San Remo (Italia) din 19—26 aprilie 1920, Siria a trecut sub protectoratul Republicii Franceze pînă în 20 noiembrie 1943, cînd Siria şi Libanul au obţinut independenţa.

Biserica siro-iacobită are în prezent 160.000 de credincioşi (55.000 în Siria, 35.000 în Turcia, 20.000 în Irak, Liban şi Iordania, şi 50.000 în Armenia), organizaţi în 11 eparhii : 4 în Siria, 2 în Turcia, 2 în Irak, una în Liban, una în Ierusalim şi una în America de Nord.

4. *Biserica creştinilor tomiţi din Malabar (India)*. Această Biserică se mai numeşte *Biserica ortodoxă siriană a Malabarului* sau *Biserica ortodoxă siriană a Răsăritului*, sau *Biserica din Kerala*. Ea a depins din punct de vedere jurisdicţional, pînă în 1934, de Biserica siro-iacobită a Antiohiei, iar din 1934 a devenit autocefală, avînd în frunte un *catolicos*.

În prezent are peste 2.000.000 de credincioşi, 15 episcopi, peste 1200 de parohii, 800 preoţi, — în India de Sud, insula Ceylon (Sri Lanka) şi în Malaezia —, 6 mînăstiri şi un Seminar teologic.

5. *Biserica armeană*. După cum se ştie, Biserica armeană, în sinoadele de la Valarşapat (491) şi Dovin (506 şi 554), a respins hotărîrea Sinodului din Calcedon din 451. De-a lungul istoriei, Biserica armeană a încercat în mai multe rînduri să se unească cu Biserica ortodoxă. Biserica armeană, numită şi *Biserica armeană gregoriană*, are în prezent peste 5.000.000 de credincioşi, grupaţi în două catolicosate : *Ecimiadzin*, în Republica Armenia, şi catolicosatul din *Cilicia şi Liban*, cu reşedinţa la Sis (Turcia). Din punct de vedere jurisdicţional, cele două catolicosate sînt independente, dar stau în comuniune bisericească.

Catolicosatul de Ecimiadzin are sub jurisdicţia sa peste 4.000.000 de credincioşi, majoritatea în Republica Armenia şi restul în diferite ţări din Europa şi America. El are *trei patriarhate*, unul la Constantinopol, altul la Ierusalim şi altul în America.

Catolicosatul din Cilicia şi Liban are sub jurisdicţia sa peste 500.000 de credincioşi.

O Biserică separată de Ortodoxie după Sinodul III ecumenic de la Efes din 431 este *Biserica nestoriană* sau *asiriană*. Ea numără în prezent 200.000 de credincioşi, răspîndiţi în Irak, Iran (Persia), India şi America. Întrucît ea s-a separat de Ortodoxie înainte de Sinodul IV ecumenic de la Calcedon, din 451, nu se numeşte necalcedoniană.

De-a lungul secolelor s-au încercat unele apropieri între Ortodoxie şi Bisericile vechi-orientale, dar ele n-au dus la unirea dorită cu Biserica ortodoxă.

Conferinţa I-a panortodoxă de la Rhodos, dintre 24 septembrie şi 1 octombrie 1961, a hotărît «cultivarea relaţiilor prieteneşti pentru restabilirea unităţii cu ele». Această hotărîre şi-a însuşit-o şi conferinţa a III-a de la Rhodos, din 1—15 noiembrie 1964. De asemenea, condu-

cătorii Bisericilor vechi-orientale, întruniţi la Addis-Abeba în 1965, au hotărît să se stabilească relaţii mai strînse cu Bisericile ortodoxe. Aceste relaţii prieteneşti s-au concretizat prin schimburi de vizite între înalţii ierarhi, prin contacte teologice, prin conlucrarea la adunările ecumenice pe teren dogmatic şi practic, prin vizitele reciproce de profesori şi studenţi.

Pentru o mai bună cunoaştere a diferenţelor dogmatice dintre cele două Biserici s-a organizat apoi o conferinţă neoficială la *Aarhus* (Danemarca), între 11—15 august 1964, în colaborare cu gruparea pentru *Credinţă şi Organizare* a Consiliului Ecumenic al Bisericilor. La aceasta au participat teologii Bisericilor ortodoxe şi ai Bisericilor vechi-orientale, iar aceştia au ajuns la concluzia că între cele două familii de Biserici, în *problema hristologică*, sînt deosebiri mai degrabă *de termeni, decît de doctrină*. Este deci posibilă găsirea unei formule de credinţă care să satisfacă cele două Biserici, întrucît ambele Biserici mărturisesc că Iisus Hristos a fost *Dumnezeu adevărat şi Om adevărat*.

O nouă întrunire neoficială între opt teologi ortodocşi, aparţinînd diferitelor Biserici ortodoxe, şi şapte teologi necalcedonieni, aparţinînd Bisericilor vechi-orientale, a avut loc între 25—29 iulie 1967 la Bristol, în Anglia, în care s-a discutat: *Raportul celor două voinţe în Hristos*. Consultaţia a ajuns la concluzia că Biserica Ortodoxă şi Bisericile vechi-orientale învaţă de comun acord că în Iisus Hristos se află două voinţe, una dumnezeiască şi alta omenească.

A IV-a conferinţă interortodoxă de la Chambésy — Geneva, din 8—16 iunie 1968, a hotărît să se instituie o Comisie interortodoxă pentru dialogul cu Bisericile vechi-orientale.

A treia sesiune de convorbiri neoficiale între ortodocşi şi vechi-orientali a avut loc între 16 şi 21 august 1970 în mînăstirea «Le Cénacle» din Geneva. La această întîlnire s-a discutat tema: *Deosebirea dintre «oros» şi canon şi însemnătatea ei pentru primirea Sinodului din Calcedon*, precum şi alte referate cu privire la deosebirile dintre ortodocşi şi necalcedonieni.

Declaraţia finală, adresată tuturor Bisericilor din cele două familii, cuprinde trei părţi şi anume:

1) *Reafirmarea înţelegerii hristologice* de la Aarhus (1964) şi Bristol (1967), care are ca temei existenţa unei *hristologii comune*, cu toate că se foloseşte o terminologie deosebită pentru lămurirea acestei învăţături. De ambele părţi se mărturiseşte că Iisus Hristos, care este *de-o fiinţă* cu Tatăl, după dumnezeire, este *consubstanţial* cu noi după umanitate, prin întrupare; iar cele două firi sînt unite într-o singură ipostasă a Logosului dumnezeiesc în chip neamestecat şi neschimbat, neîmpărţit şi nedespărţit; voinţa sau lucrarea omenească a lui Hristos, la întrupare, nu sînt nici absorbite, nici anulate de voinţa şi lucrarea Sa dumnezeiască, nici nu se opun una alteia, ci sînt unite împreună, într-un acord desăvîrşit, fără împărţire şi fără amestecare.

2) *Unele deosebiri* referitoare la formularea şi sensul Tradiţiei legate de următoarele *probleme* :

a) Sensul şi locul Sinoadelor în viaţa Bisericii. Se ştie că Bisericile vechi-orientale acceptă numai primele trei Sinoade ecumenice : Sinodul I ecumenic de la Niceea din 325 ; Sinodul II ecumenic de la Constantinopol din 381 ; şi Sinodul III ecumenic de la Efes din 431, în timp ce Biserica ortodoxă admite şapte Sinoade ecumenice, adică, pe lîngă cele trei, Sinodul IV ecumenic de la Calcedon din 451 ; Sinodul V ecumenic de la Constantinopol din 553 ; Sinodul VI ecumenic de la Constantinopol din 680—681 ; şi Sinodul VII ecumenic de la Niceea din 787.

b) *Anatematizări şi proclamări ca Sfinţi ale unor dascăli* veneraţi în Biserica ortodoxă, dar anatematizaţi de Bisericile vechi-orientale şi invers, cum e cazul cu papa Leon I cel Mare (440—461), patriarhul Dioscor al Alexandriei (444—451) şi patriarhul Sever al Antiohiei (512—518 ; † 538).

c) *Chestiuni juridice în relaţie cu manifestarea unităţii Bisericii la nivel local, regional şi mondial.* Jurisdicţia nu trebuie privită numai ca o problemă pur administrativă, ci în unele aspecte ea se referă la substanţa însăşi a eclesiologiei.

3) *Spre o nouă «formulă de împăcare»*. Delegaţii celor două familii de Biserici au cerut să se numească o comisie mixtă spre a examina punctele dogmatice care au despărţit Bisericile în trecut şi să se redacteze o *formulă de înţelegere* pe baza căreia ele să poată să se unească într-o *Euharistie comună*. O asemenea formulă de reconciliere ar putea folosi formula Sfîntului Chiril al Alexandriei : μία φύσις τοῦ Θεοῦ-Λόγου σεσαρκωμένη = *O singură fire întrupată a lui Dumnezeu-Cuvîntul* şi expresiile folosite în formula de împăcare din 12 aprilie 433 dintre Sfîntul Chiril al Alexandriei şi episcopul Ioan al Antiohiei (vezi : în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 7—8, p. 683—687).

A patra consultaţie neoficială dintre teologii ortodocşi şi vechi-orientali a avut loc la Addis-Abeba, între 15—23 ianuarie 1971, cu privire la *ridicarea reciprocă a anatemelor* date de fiecare dintre cele două familii de Biserici. Dar ea nu se va putea realiza, — au afirmat pe bună dreptate participanţii la acest colocviu —, decît numai după ce se va adopta o *definiţie hristologică comună* de către cele două părţi, pentru a se ajunge mai întîi la *unitatea credinţei* între ele. Pînă atunci este de dorit ca fiecare dintre diferitele Biserici locale ortodoxe şi necalcedoniene să procedeze la lăsarea în desuetudine a acelor anatemi.

În privinţa celor patru Sinoade ecumenice care au urmat primelor trei recunoscute de Bisericile vechi-orientale, teologii necalcedonieni s-au exprimat că aceste Biserici sînt dispuse *să recunoască definiţiile dogmatice* ale acestor Sinoade, dar nu pe baza respectivelor Sinoade ecumenice, ci pentru faptul că conţinutul lor dogmatic se află implicit cuprins în hotărîrile dogmatice ale primelor trei Sinoade ecumenice («Biserica Ortodoxă Română», LXXXIX (1971), nr. 9—10, p. 982—988).

Comisia interortodoxă pentru dialogul cu Bisericile vechi-orientale, instituită de Bisericile ortodoxe surori, potrivit hotărîrii luate de a 4-a conferinţă panortodoxă de la Chambésy-Geneva din 15 iunie 1968,

s-a întrunit în prima ei sesiune la Addis-Abeba, între 18—28 august 1971, pentru pregătirea în detaliu a dialogului teologic dintre Ortodoxie şi Bisericile vechi-orientale.

Comisia interortodoxă a constatat că poziţiile comune ale concordanţei dintre cele două familii de Biserici sînt multe şi anume : în învăţătura despre tradiţie, despre cult, viaţa spirituală, succesiunea apostolică, Sfintele Taine, evlavie, a doua venire a lui Hristos, viaţa monahală, cinstirea Sfinţilor, a moaştelor şi icoanelor şi păstrarea multor obiceiuri şi datini vechi. Toate acestea constituie o moştenire comună şi un tezaur creştin preţios care poate facilita unirea celor două familii de Biserici.

Sfîntul Ioan Damaschin († 749) spune despre creştinii care aparţin vechilor Biserici orientale că «numai din pretextul Sinodului din Calcedon (451) s-au rupt de Biserică, dar în toate celelalte privinţe sînt ortodocşi» *(Despre erezii,* 83, P. G., XCIV, col. 741).

Conferinţa afirmă că unirea ce se va realiza pe etape între Bisericile ortodoxe şi Bisericile vechi-orientale nu va atinge drepturile jurisdicţionale ale Bisericilor locale existente, deoarece prin aceasta nu se urmăreşte cîtuşi de puţin *absorbirea unora de către altele dintre Bisericile existente în aceeaşi regiune* («Biserica Ortodoxă Română», LXXXIX (1971), nr. 9—10, p. 989—991).

A doua întrunire a Comisiei teologice interortodoxe s-a desfăşurat între 9—13 ianuarie 1975 la Addis-Abeba. Comisiunea interortodoxă pentru pregătirea dialogului teologic cu Bisericile vechi-orientale s-a întrunit între 7—11 februarie 1979 la Chambésy-Geneva, sub preşedinţia mitropolitului Hrisostom al Mirelor, şi a decis să se propună Bisericilor vechi-orientale începerea *dialogului teologic oficial* («Service de Presse et d'Information», 1979, no. 35, février, p. 2).

Dialogul teologic oficial între Bisericile ortodoxe şi Bisericile vechi-orientale s-a ţinut între 10—15 decembrie 1985 la Chambésy-Geneva, unde s-a întrunit Comisia mixtă a celor două familii de Biserici. S-a căzut de acord ca la a doua şesiune a dialogului oficial care va avea loc în 1987 să se discute tema generală : *Spre o hristologie comună,* studiată în următoarele patru subteme : 1. Probleme de terminologie ; 2. Formulări sinodale în hristologie ; 3. Factori istorici ; 4. Interpretarea dogmei hristologice astăzi.

Dialogul oficial între cele două Biserici continuă.

2. Dialogul Bisericii ortodoxe cu Biserica romano-catolică

Se ştie că Biserica ortodoxă a Răsăritului a format împreună cu Biserica romano-catolică, pînă la regretabila schismă din 16 iulie 1054, *o singură Biserică universală.*

După schisma din 1054 s-au făcut diferite încercări de unire între cele două Biserici, îndeosebi în conciliul unionist de la Lyon, din 1274, apoi în conciliul unionist de la Ferrara-Florenţa, din 1438—1439, fără să se poată ajunge la reconcilierea şi unirea lor. Această situaţie de în-

cordare şi neîncredere s-a menţinut între cele două Biserici pînă după primul război mondial (1914—1918). De la această dată, cercurile Vaticanului, în frunte cu papa, şi-au schimbat întrucîtva orientarea faţă de Biserica ortodoxă, adoptînd o atitudine mai moderată şi uneori chiar binevoitoare.

Problema relaţiilor de înţelegere şi colaborare între Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică s-a pus, după cel de-al doilea război mondial (1939—1945), în conferinţele panortodoxe de la Rhodos. Prima Conferinţă panortodoxă de la Rhodos, întrunită între 24 septembrie şi 1 octombrie 1961, luînd în consideraţie relaţiile actuale ale Bisericii ortodoxe cu Biserica romano-catolică a hotărît în decizia finală «cultivarea de raporturi în spiritul dragostei lui Hristos» cu Biserica romano-catolică.

În timpul lucrărilor primei sesiuni a Conciliului II Vatican, care s-au desfăşurat între 11 octombrie şi 7 decembrie 1962, sub papa Ioan al XXIII-lea (1958—1963), în repetate ocazii episcopii romano-catolici şi-au manifestat simţămintele de prietenie şi preţuire faţă de Bisericile ortodoxe. S-a sperat ca atmosfera aceasta să continue şi la sesiunea a doua a Conciliului II Vatican, care a durat de la 29 septembrie pînă la 4 decembrie 1963, sub preşedinţia papei Paul VI.

De aceea, a doua Conferinţă panortodoxă de la Rhodos, care a avut loc între 26—29 septembrie 1963, ţinînd seama de faptul că în prima sesiune a Conciliului II Vatican s-a manifestat cu tărie dorinţa majorităţii episcopatului catolic de *a respinge puterea absolută a primatului papal, prin autoritatea colegiului episcopal*, a hotărît în principiu *iniţierea unui dialog teologic pe picior de egalitate între Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică.*

Speranţele ameliorării relaţiilor Bisericii ortodoxe cu Biserica romano-catolică au crescut mai ales după întîlnirea de la Ierusalim, între 4—6 ianuarie 1964, dintre patriarhul ecumenic Atenagora şi papa Paul VI.

Însă, în timpul dezbaterilor sesiunii a treia a Conciliului II Vatican, dintre 14 septembrie—21 noiembrie 1964, şi a sesiunii a patra, dintre 14 septembrie — 8 decembrie 1965, s-a observat că papa Paul al VI-lea *a subordonat colegialitatea episcopală autorităţii primatului papal.* Aceasta a fost proclamată de papa Paul VI mai întîi prin enciclica *Ecclesiam suam*, promulgată la 6 august 1964, apoi prin hotărîrea Conciliului II Vatican din 25 noiembrie 1964, prin care *s-a accentuat primatul şi infailibilitatea papală, papa subordonîndu-şi chiar şi colegiul episcopal*, ceea ce nu se întîmplase la Conciliul I Vatican din 1870.

Colegiul sau corpul episcopal» — se subliniază în hotărîrea aceea — «nu are autoritate decît numai împreună cu pontiful roman, succesorul lui Petru, iar puterea primatului acestuia rămîne întreagă asupra tuturor, fie păstori, fie credincioşi».

Că cercurile Vaticanului, în frunte cu papa Paul VI, nu au înţeles ecumenismul şi unirea Bisericilor *decît ca o subordonare* a acestora autorităţii supreme a pontifului roman, o arată lămurit *Decretum de Oecumenismo* (Decretul despre Ecumenism) şi *Decretum de Ecclesiis Ori-*

entalibus Catholicis (Decretul despre Bisericile orientale catolice) — e vorba de Bisericile unite cu Roma —, ambele promulgate la 21 octombrie 1964, în care *uniatismul* este dat ca model pentru situaţia pe care ar avea-o Bisericile ortodoxe în eventuala lor «unire ecumenică» cu Catolicismul.

Ţinînd seama de toate acestea, Conferinţa a treia panortodoxă de la Rhodos, întrunită între 1—14 noiembrie 1964, a revenit asupra începerii imediate a dialogului teologic dintre Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică, scoţînd în relief că *pentru un început rodnic al unui dialog teologic real este necesară pregătirea trebuitoare şi crearea de condiţii corespunzătoare.*

O ameliorare a raporturilor dintre Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică s-a realizat întrucîtva prin *declaraţia comună de ridicare a anatemelor din 16—20 iulie 1054*, în urma înţelegerii dintre patriarhul Athenagora I al Constantinopolului (1949—1972) şi papa Paul VI (1963—1978), care a fost citită concomitent, la închiderea Conciliului II Vatican, în ziua de 7 decembrie 1965, în catedrala «Sfîntul Petru» din Roma şi în catedrala «Sfîntul Gheorghe» a Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol.

Cei doi înalţi ierarhi au subliniat în această declaraţie «că sînt conştienţi că acest act de justiţie şi de iertare reciprocă nu poate fi de ajuns să pună capăt diferenţelor vechi sau recente, care subzistă între Biserica romano-catolică şi Biserica ortodoxă, şi care vor fi depăşite prin lucrarea Sfîntului Duh, graţie curăţiei inimilor, regretului nedreptăţilor istorice, precum şi printr-o voinţă activă de a ajunge la o înţelegere şi expresie comună a credinţei şi cerinţelor ei».

Poziţia Bisericii ortodoxe faţă de Biserica romano-catolică a fost cît se poate de clar lămurită în şedinţa solemnă comună din 19 octombrie 1967 a Sfîntului Sinod român şi a Sfîntului Sinod al Patriarhiei Ecumenice, în frunte cu patriarhul Atenagora, atunci în vizită în România, cînd s-a dat o declaraţie comună în care se subliniază că *Biserica romano-catolică trebuie să treacă la o atitudine cu adevărat ecumenică şi să înceteze a se considera centru al năzuinţelor ecumenice contemporane...*

«Ca să poată începe tratative de unire cu Biserica ortodoxă, Biserica romano-catolică trebuie să anuleze constituţia *De Ecclesia* şi enciclica *Ecclesiam Suam*, în care papa Paul VI a fixat condiţiile dialogului, şi să se retragă decretul *De Oecumenismo* şi *Decretul asupra Bisericilor orientale catolice*, în care dialogul cu celelalte Biserici este considerat ca un mijloc de lămurire a «fraţilor despărţiţi» asupra adevărurilor de credinţă ale Bisericii romano-catolice... Cînd noul organ creat de Biserica romano-catolică, *Sinodul episcopilor*, va trece *din stadiul de organ consultativ în cel de organ deliberativ*, şi împreună cu papa va deveni *organul conducător*, acesta va putea anula stările inaccesibile create pînă în prezent şi va putea fixa noi condiţii acceptabile pentru un dialog teologic, renunţînd la uniatism ca mijloc de unire cu ortodocşii şi reîntorcînd ortodocşilor, acolo unde este cazul, oile răpite. Pînă atunci... considerăm posibil un *dialog al slujirii*, un dialog *ecumenic*» (Biserica Ortodoxă Română», LXXXV (1967), nr. 9—10, p. 894—895).

Totuşi, din dorinţa de a se cultiva raporturi frăţeşti în spiritul dragostei lui Hristos, patriarhul Atenagora a dispus în Conferinţa Comisiei panortodoxe de la Chambésy-Geneva, din 20—28 august 1968, să se numească o comisie ortodoxă pentru a începe dialogul cu Biserica romano-catolică.

Întrucît papa Paul VI, prin declaraţia *Mysterium Ecclesiae*, din 15 iulie 1973, a reactualizat vechile pretenţii romano-catolice după care papa deţine autoritatea supremă jurisdicţională în întreaga Biserică şi că unitatea credinţei se va realiza numai prin întoarcerea tuturor necatolicilor ortodocşi şi protestanţi în sînul Bisericii catolice, Patriarhul ecumenic Dimitrios I a făcut în ziua de 30 noiembrie 1973 o declaraţie, în timpul vizitei unei delegaţii romano-catolice, condusă de cardinalul J. Willebrands, preşedintele Secretariatului Vaticanului pentru unitatea creştinilor, în care a combătut pretenţiile papale, subliniind că *Biserica Romei nu este altceva decît o Biserică locală, ca toate celelalte, şi nu unica Biserică, Biserica prin excelenţă* («Ortodoxia», XXII (1974), nr. 1—3, p. 157—163). Pentru începerea dialogului teologic cu Biserica romano-catolică, Patriarhul ecumenic Dimitrios I a creat o Comisie panortodoxă în ianuarie 1976.

Relaţiile frăţeşti dintre Bisericile ortodoxe şi Biserica romano-catolică continuă prin scrisorile irenice şi prin diferite vizite ale unor ierarhi ai celor două Biserici. La 14 decembrie 1975 s-a creat simultan, în Capela Sixtină din Roma şi în biserica «Sfîntul Gheorghe» din Fanar, cîte o Comisie teologică tehnică, una din partea Bisericii romano-catolice şi alta din partea Bisericii ortodoxe, pentru pregătirea dialogului teologic dintre cele două Biserici. Relaţiile frăţeşti dintre cele două mari Biserici creştine continuă să se dezvolte satisfăcător. Comisia teologică tehnică interortodoxă s-a întrunit în prima ei sesiune la Chambésy-Geneva, între 21—25 iunie 1977, apoi în a doua sesiune, între 14—18 noiembrie 1977. Comisia catolică, numită de papa Paul al VI-lea la 15 martie 1976, şi-a ţinut prima reuniune plenară între 11—14 octombrie 1976 la Roma. S-a hotărît, de către ambele comisii, înfiinţarea unui Grup mixt de coordonare.

Între 27 martie—1 aprilie 1978 s-a întrunit la Roma prima sesiune a grupului mixt de coordonare, desemnat de cele două comisii tehnice teologice, ortodoxă şi romano-catolică, pentru a discuta întocmirea unui plan comun pentru începerea dialogului teologic între cele două Biserici («Biserica Ortodoxă Română», XCVI (1978), nr. 7—8, p. 710; «Episkepsis», 10 (1979), no. 203, 1 févr., p. 2—4).

Între 25—27 iunie 1978 s-a întrunit la Chambésy-Geneva a treia reuniune a Comisiei tehnice interortodoxe pentru pregătirea dialogului teologic cu Biserica romano-catolică («R.O.C. News», VIII (1978), nr. 2, p. 67).

La 6 august 1978, papa Paul al VI-lea a încetat din viaţă. Succesorul său, papa Ioan Paul I (3 sept.—29 sept. 1978) a păstorit foarte puţin, numai 27 de zile, încît n-a avut timpul necesar să se ocupe de dialogul teologic cu Biserica ortodoxă.

După moartea neașteptată a papei Ioan Paul I, conclavul cardinalilor, în număr de 111, a ales Papă, în ziua de 16 octombrie 1978, pe Arhiepiscopul polon al Krakoviei, Karol Wojtyla, care a primit numele de Ioan Paul II, fiind întronizat solemn la 22 octombrie 1978.

Alegerea Papei Ioan Paul al II-lea a bucurat nespus de mult pe credincioșii polonezi, în majoritate romano-catolici, fiind primul papă de origine poloneză, care păstorește pe vechiul și venerabilul Scaun al Romei. Noul Papă cunoaște foarte bine Biserica ortodoxă și problemele ei, avînd în vedere că în Polonia se află un important număr de credincioși ortodocși, peste un milion, iar faptul că a păstorit înainte de a fi ales Papă, ca Arhiepiscop romano-catolic de Krakovia, în Polonia, i-a înlesnit posibilitatea cunoașterii Bisericii ortodoxe.

Între primele preocupări ale Papei Ioan Paul al II-lea a fost să facă o vizită oficială Patriarhiei Ecumenice. Astfel, la un an după instalarea sa pe Scaunul Romei a făcut o vizită oficială la Ankara și la Constantinopol, între 28—30 noiembrie 1979. Declarațiile sale referitoare la dialogul teologic ortodoxo-romano-catolic, făcute în ziua de 30 noiembrie 1979, în catedrala «Sfîntul Gheorghe» a Patriarhiei Ecumenice, la sfîrșitul Sfintei Liturghii oficiate de un sobor în frunte cu Patriarhul ecumenic Dimitrios I, cu prilejul sărbătoririi Sfîntului Apostol Andrei, sînt dintre cele mai interesante.

Iată unele dintre declarațiile Papei Ioan Paul al II-lea:

«Vizita aceasta, la primul Scaun al Bisericii ortodoxe, arată clar voința întregii Biserici catolice de a merge înainte pe drumul către unitatea tuturor și, de asemenea, convingerea sa că restabilirea deplinei comuniuni cu Biserica ortodoxă este o etapă fundamentală a progresului decisiv al întregii mișcări ecumenice. Pe plan concret, vizita de azi arată, de asemenea, *importanța dialogului teologic, care începe azi cu Biserica ortodoxă*. Cu realism și înțelepciune, potrivit dorinței Scaunului apostolic al Romei și, de asemenea, dorințelor Conferințelor panortodoxe, s-a hotărît reînnoirea relațiilor și contactelor dintre Biserica romano-catolică și Biserica ortodoxă, care să promoveze apropierea și crearea atmosferei necesare unui rodnic dialog teologic. Trebuie să refacem contextul înainte de a reface împreună textele. Această perioadă a fost pe drept cuvînt numită *dialogul dragostei*. Acest dialog a permis luarea la cunoștință a profundei comuniuni care ne unește deja și face să ne putem servi și trata ca *Biserici surori*».

La rîndul său, Sanctitatea Sa Patriarhul ecumenic Dimitrios I a arătat, între altele, în discursul său, că: «Noi intrăm într-o fază nouă a co-fraternității noastre, o fază serioasă și importantă, al cărei rezultat va influența întregul nostru mers spre scopul vizat, adică *unitatea*».

«*Noi intrăm în faza dialogului teologic oficial între cele două Biserici — romano-catolică și ortodoxă* după ce am pregătit terenul prin dialogul dragostei, prin eforturi reciproce, dar și prin manifestări și acte ecleziastice».

Patriarhul ecumenic a anunțat apoi că cele două Biserici au desemnat oficial două comisii teologice, care, sub forma unei *Comisii teolo-*

gice mixte şi pe baza unei ordini de zi pregătită şi aprobată de cele două Biserici pentru o primă fază, să înceapă dialogul teologic.

În Declaraţia comună, dată în ziua de *30 noiembrie 1979*, la sfîrşitul vizitei Papei Ioan Paul al II-lea la Patriarhia din Constantinopol, cu privire la dialogul teologic se precizează următoarele : *«Acest dialog teologic are ca scop nu numai progresul pentru restabilirea deplinei comuniuni între Bisericile-surori catolică şi ortodoxă, ci şi contribuţia la dialogurile multiple care se vor desfăşura în lumea creştină în căutarea unităţii sale.* Dialogul dragostei (Ioan 13, 34), înrădăcinat într-o credincioşie desăvîrşită faţă de unicul Domn Iisus Hristos şi faţă de voinţa Sa, faţă de Biserica Sa (Ioan 17, 21), a deschis calea unei mai bune înţelegeri a poziţiilor teologice reciproce şi, de aici, a noilor elanuri ale lucrării teologice şi a unei noi atitudini faţă de trecutul comun al Bisericilor noastre... Dorim ca progresele în unitate să deschidă noi posibilităţi de dialog şi de colaborare cu credincioşii altor religii şi cu toţi oamenii de bunăvoinţă, pentru ca dragostea şi fraternitatea să îndepărteze ura şi protivnicia dintre oameni. *Noi sperăm să contribuim* astfel la statornicirea unei adevărate păci în lume...» (L'Osservatore Romano, nr. 49 (1954), din 4 decembrie 1979 ; «Ortodoxia», XXXII (1980), nr. 2, p. 402—405 ; «Biserica Ortodoxă Română», XCVIII (1980), nr. 1—2, p. 64—66).

Comisia mixtă ortodoxo-catolică pentru dialogul teologic oficial este compusă dintr-un grup de membri romano-catolici, în număr de 30, şi un număr de membri ortodocşi, care reprezintă toate Bisericile ortodoxe autocefale.

Partea romano-catolică din Comisia mixtă are în fruntea ei pe cardinalul Jean Willebrands, Arhiepiscop de Utrecht (Olanda) şi preşedintele Secretariatului pentru unitatea creştinilor, ajutat de Monsegniorul Pierre Duprey, în calitate de co-secretar al comisiei.

Patriarhia Română este reprezentată în Comisia mixtă ortodoxo-romano-catolică de către I.P.S. Mitropolit Nicolae Corneanu al Banatului şi Pr. prof. Ştefan Alexe.

Comisia mixtă ortodoxo-romano-catolică pentru dialogul teologic oficial s-a întrunit între *29* mai—4 iunie *1980*, în prima ei sesiune, în insula Rhodos, sub preşedinţia Arhiepiscopului Australiei, Stelianos Harkianakis, din partea Bisericii ortodoxe, şi a Cardinalului Jean Willebrands, Arhiepiscop de Utrecht (Olanda), din partea romano-catolică, discutînd asupra deosebirilor dogmatice, cultice şi canonice dintre cele două Biserici. Prima temă tratată poartă titlul : *Taina Bisericii şi a Sfintei Euharistii în lumina Sfintei Scripturi.*

Comisia mixtă a fost de acord să continue discuţiile teologice, — spre a se ajunge la înţelegerea şi unirea atît de dorită de ambele Biserici —, în luna mai 1981, la Regensburg, în Germania, la invitaţia Episcopului romano-catolic Dr. Rudolph Graber de Regensburg, preşedintele grupului de lucru permanent al Conferinţei Episcopale germane pentru relaţiile cu Bisericile ortodoxe («S.O.P.», 1980, nr. 47, aprilie ; şi «Biserica Ortodoxă Română», XCVIII (1980), nr. 5—6, p. 265, şi nr. 7—8, p. 711).

Comisia mixtă ortodoxo-romano-catolică s-a întrunit apoi, în a doua sesiune, la München — Germania, între 30 iunie—6 iulie 1980, discutînd tema : *Taina Bisericii şi Euharistiei în lumina misterului Sfintei Treimi.*

A treia sesiune a Comisiei mixte ortodoxo-romano-catolică a avut loc în insula Creta, 1984, unde s-a discutat asupra primelor trei Taine : *Botezul, Mirungerea* şi *Sfînta Euharistie.*

Între 3—8 iunie 1985, s-a întrunit în oraşul Opole din Polonia Comitetul de coordonare din cadrul Comisiei mixte a dialogului teologic dintre Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică.

A patra sesiune a Comisiei mixte ortodoxo-romano-catolică a avut loc între 28 mai—7 iunie 1986 la Bari, în sudul Italiei. N-au trimis delegaţi la această sesiune : Patriarhia Ierusalimului, Biserica ortodoxă rusă, Biserica ortodoxă gruzină (georgiană) şi Biserica ortodoxă greacă. Alte două, Biserica Serbiei şi Biserica Ciprului, s-au retras în timpul lucrărilor.

S-au discutat următoarele teme : 1. *Credinţa, Tainele şi unitatea Bisericii ;* 2. *Taina Preoţiei în structura sacramentală a Bisericii şi, în special, importanţa succesiunii apostolice pentru sfinţirea şi unitatea poporului lui Dumnezeu.*

Nu s-a putut realiza un acord între cele două părţi.

Discuţiile au continuat totuşi, tot la Bari, între 9—16 iunie 1987. Au participat toate Bisericile ortodoxe, în afară de Biserica rusă şi Biserica gruzină (georgiană), din «motive obiective», dar au comunicat că vor accepta hotărîrile ce se vor lua.

Nu s-a putut semna un document de acord, ci un *document de dialog*, hotărîndu-se o întîlnire următoare, programată pentru zilele de 19—27 iunie 1988, la mînăstirea Valamo, din Finlanda, unde s-a abordat tema : *Preoţia în credinţa şi viaţa celor două Biserici*, după care urma să se ia în discuţie tema *primatului papal şi a infailibilităţii*, două dintre problemele cele mai dificile pentru realizarea intercomuniunii dintre Biserica ortodoxă şi Biserica romano-catolică.

Din anul 1967, Biserica romano-catolică şi Biserica anglicană au început, de asemenea, un dialog teologic. Astfel, din iniţiativa papei Paul al VI-lea şi a Arhiepiscopului de Canterbury, Michael Ramsey, o Comisie mixtă catolică-anglicană a examinat punctele de credinţă care separă cele două Biserici, îndeosebi cele referitoare la Sfînta Euharistie, preoţie, hirotonie şi autoritate. În martie 1982 a fost dat publicităţii raportul final care punea în evidenţă aspectele cele mai dificile care separă cele două Biserici, ca : primatul papal şi infailibilitatea papală.

În vederea colaborării şi apropierii între cele două Biserici, la sfîrşitul lunii mai 1982, Papa Ioan Paul al II-lea a făcut o vizită oficială Bisericii anglicane, — prima de la separarea lor din secolul al XVI-lea —, şi Arhiepiscopului de Canterbury, Robert Runcie. Cei doi înalţi prelaţi au socotit încheiat rolul Comisiei mixte din 1967 şi au hotărît crearea unei noi Comisii mixte, menită să continue dialogul teologic început în 1967, între cele două Biserici, pînă la înlăturarea tuturor divergenţelor dogmatice, cultice şi canonice şi pînă la ajungerea la o deplină comuniune.

3. Dialogul Ortodoxiei cu Biserica veche-catolică

Cum se cunoaşte, Biserica vechilor-catolici a luat naştere în 1871, cînd, în urma Conferinţei de la München, din 28 mai 1871, un grup important de romano-catolici — clerici, profesori şi credincioşi — s-au separat de Biserica romano-catolică pentru faptul că papa Pius al IX-lea (1846—1878) a proclamat la 18 iulie 1870, în şedinţa a IV-a a Consiliului I Vatican, prin bulla «*Pastor aeternus*», dogma primatului papal şi a infailibilităţii papale.

La primul Congres naţional al vechilor-catolici germani, ţinut la München între 22—24 septembrie 1871, Biserica vechilor-catolici s-a declarat autocefală şi s-a organizat aparte cu clerul, liturghia şi Tainele lor, orientîndu-se în mare măsură după învăţătura şi tradiţia Bisericii Ortodoxe a Răsăritului. Ea s-a unit cu Biserica Jansenistă de la Utrecht (Ţările de Jos), despărţită de Roma din 1724.

La al II-lea Congres, ţinut între 20 şi 21 septembrie 1872 la Köln, în Germania, Biserica vetero-catolică şi-a ales un episcop în persoana lui Joseph Hubert Reinkens, hirotonit de episcopul jansenist de Deventer (Olanda), pentru a avea harul sacramental pe baza succesiunii apostolice.

Paralel cu congresele naţionale, vechii-catolici au organizat şi *conferinţe de unire*, la Bonn, prima în 1874 şi a doua între 12—16 august 1875. La aceasta au participat şi unele Biserici ortodoxe ca : Patriarhia de Constantinopol şi Bisericile rusă, română, greacă şi sîrbă. Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată prin episcopul Melchisedec al Dunării de Jos (1865—1879) şi Ghenadie Ţepoşu, fost episcop al Argeşului (1865—1868).

La 24 septembrie 1889, Bisericile vechi-catolice din Olanda, Germania şi Elveţia s-au organizat în *Uniunea internaţională a vechilor-catolici*, sau «Uniunea de la Utrecht», la care au aderat în urmă şi alte Biserici vechi-catolice din Europa şi America. *Uniunea de la Utrecht* şi-a dat ca organ suprem de conducere «Conferinţa internaţională-episcopală a vechilor-catolici», care ţine congrese din doi în doi ani.

Încercările de apropiere şi colaborare dintre Biserica ortodoxă şi Biserica vechilor-catolici au început chiar de la primul lor congres, din 1871. În timpul nostru, vechii-catolici, în număr de aproape un milion, *sînt* răspîndiţi în Germania, Olanda, Belgia, Austria, Elveţia, Polonia, Anglia, Statele Unite şi în alte ţări.

Un eveniment important în istoria relaţiilor Bisericii Ortodoxe cu Biserica vechilor-catolici îl constituie vizita oficială făcută între 27 martie—5 aprilie 1962 de o delegaţie a Bisericii vechi-catolice, în frunte cu *arhiepiscopul Andreas Rinkel* de Utrecht, la Patriarhia Ecumenică din Constantinopol, pentru a discuta problema unirii celor două Biserici.

Conferinţa a III-a panortodoxă de la Rhodos, ţinută între 1—15 noiembrie 1964, în comunicatul final a hotărît să se instituie o Comisie teologică interortodoxă care să înceapă *dialogul teologic* cu o Comisie teologică corespunzătoare din partea Bisericii vechi-catolice, după înţelegerea comună a ambelor Biserici.

Comisia interortodoxă pentru *pregătirea dialogului cu Biserica veche-catolică*, întrunită la Belgrad (Jugoslavia), între 1—15 septembrie 1966, la care au participat 19 delegaţi din partea a 11 Biserici Ortodoxe, arată în comunicatul final punctele de credinţă asupra cărora Bisericile Ortodoxe sînt de acord cu vechii-catolici, începînd cu conferinţele unionale de la Bonn din 1874 şi 1875 şi conferinţa de la Bonn din 1931, precum şi punctele de credinţă care necesită o aprofundare din partea ambelor părţi.

Comisia interortodoxă a ajuns la încredinţarea că învăţătura dogmatică a Bisericii vechi-catolice *nu este deplin formulată, nu este statornică şi nici suficient cunoscută de Bisericile Ortodoxe*. În plus, vechii-catolici n-au informat complet pe ortodocşi despre totalitatea învăţăturii lor. Comisia arată 10 puncte asupra cărora Biserica vechilor-catolici e de acord cu Biserica ortodoxă.

În fine, comisia interortodoxă recomandă Patriarhiei Ecumenice ca să ceară arhiepiscopului de Utrecht o expunere mai precisă a punctelor de credinţă a Bisericii vechilor-catolici.

La rîndul ei, Biserica veche-catolică a alcătuit din sînul ei o comisie teologică pentru dialogul cu ortodocşii, care s-a întrunit la Bonn, între 24—25 aprilie 1967, spre a întocmi un plan de lucru în vederea discuţiilor cu ortodocşii.

A doua reuniune a comisiei teologice interortodoxe pentru dialogul cu vechii-catolici a avut loc între 16—24 octombrie 1970, la centrul ortodox al Patriarhiei Ecumenice de la Chambésy-Geneva.

După ce a ascultat noile rapoarte ale membrilor ei şi s-au studiat noile texte oficiale prezentate de Biserica vechilor-catolici şi anume: *Mărturisirea de credinţă*, prezentată Patriarhiei Ecumenice şi celorlalte Biserici ortodoxe; *Declaraţia asupra lui «Filioque»* şi *Declaraţia asupra întîietăţii în Biserică*, precum şi unele scrieri ale teologilor vechi-catolici, comisia a constatat că s-a ajuns la un acord deplin între cele două Biserici asupra următoarelor puncte de credinţă:

1. Asupra Sfintei Scripturi şi a Tradiţiei în viaţa Bisericii;
2. Asupra canonului Sfintei Scripturi;
3. Asupra celor şapte Sinoade ecumenice;
4. Asupra necesităţii succesiunii apostolice;
5. Asupra doctrinei Sfintei Treimi;
6. Asupra faptului că «credinţa trăită în dragoste» este o condiţie a mîntuirii;
7. Asupra celor şapte Taine;
8. Asupra cinstirii şi venerării datorate Maicii lui Dumnezeu şi sfinţilor;
9. Asupra venerării datorate sfintelor icoane şi moaştelor;
10. Asupra rugăciunilor pentru morţi;
11. Asupra respingerii inovaţiilor catolice ca: *primatul* şi *infailibilitatea papală, imaculata concepţie a Sfintei Fecioare Maria, înălţarea cu trupul la cer a Sfintei Fecioare* ş.a.

Comisia a luat act cu satisfacţie de noua declaraţie a vechilor-catolici asupra respingerii lui «Filioque», deoarece ei acceptă învăţătura

Bisericii primare despre Tatăl, ca singurul principiu, cauză şi izvor în dumnezeiasca Treime («Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 9—10, p. 1009—1011).

Alte puncte de credinţă au fost cercetate în spiritul dragostei lui Hristos la o nouă întrunire care a avut loc la Bonn, între 22—30 iunie 1971.

După o activitate de cercetare teologică desfăşurată paralel de cele două comisii, a avut loc o conferinţă între Comisia interortodoxă şi Comisia vechilor-catolici la Centrul ortodox de la Mînăstirea Penteli, lîngă Atena, între 9—14 iulie 1973, precedată de o şedinţă de lucru a Comisiei interortodoxe la acelaşi centru între 5—8 iulie 1973, pentru a se evalua stadiul de pregătire în vederea începerii dialogului teologic dintre cele două Biserici.

Comisia mixtă, formată din Comisiile celor două Biserici, a aprobat pentru dialogul teologic oficial următoarele teme :

— *Teologia,* cu subcapitolele următoare : (1) Sfînta Treime ; (2) Revelaţia divină şi transmiterea ei — Sfînta Scriptură şi Sfînta Tradiţie ; (3) *Canonul Sfintei Scripturi.*

— *Hristologia,* cu următoarele subcapitole : (1) Întruparea Cuvîntului veşnic al lui Dumnezeu ; (2) Unirea ipostatică ; (3) Învăţătura despre Maica Domnului şi punctele de vedere în dezacord cu această învăţătură.

— *Eclesiologia,* cu următoarele subcapitole : (1) Fiinţa şi semnele caracteristice ale Bisericii ; (2) Unitatea Bisericii şi *Bisericile locale* ; (3) Limitele Bisericii ; (4) Autoritatea Bisericii şi autoritatea în Biserică : (5) Infailibilitatea Bisericii ; (6) Cele şapte Sinoade ecumenice şi sinoadele locale aprobate de acestea ; (7) Necesitatea succesiunii apostolice şi canonicitatea ierarhiei Bisericii vetero-catolice ; (8) Corpul Bisericii ; (9) *Problema intercomuniunii.*

Aceste trei teme au fost dezbătute la sesiunea de lucru a Comisiei mixte care a avut loc în iulie 1975. Pentru sesiunile de după 1975, Comisia mixtă întrunită la Mînăstirea Penteli a fixat alte trei teme care să cupindă *Soteriologia, Sfintele Taine* şi *Eshatologia.* Situaţia teologică şi mai ales cea *eclesiologică* a Vechilor-Catolici devine tot mai complicată pentru că ei au multiple contacte şi dialoguri cu unele Biserici de tip protestant din Spania, Portugalia şi Filipine, care constituie o piedică serioasă în realizarea *intercomuniunii dintre Ortodoxie* şi Biserica vechilor-catolici («Biserica Ortodoxă Română», XCI (1973), nr. 7—8, p. 808—813).

Teologii ortodocşi şi vechi-catolici care au fost desemnaţi să studieze aceste teme s-au întrunit între 25—29 septembrie 1974, la Morschach ob Brunnen, în Elveţia, şi au apreciat că poate avea loc prima întrunire a Comisiei teologice mixte a celor două Biserici, pentru începerea dialogului oficial («Biserica Ortodoxă Română», XCII (1974), nr. 9—10, p. 1202—1205).

Prima întrunire a Comisiei teologice mixte pentru *dialogul oficial* dintre Biserica ortodoxă şi Biserica veche-catolică a avut loc la Cham-

bésy-Geneva între 20—28 august 1975. Au luat parte treizeci de episcopi şi teologi.

Comisia a discutat problemele în legătură cu *Teologia*: (1) Sfînta Treime; (2) Revelaţia divină şi transmiterea ei; (3) Canonul Sfintei Scripturi; şi problemele în legătură cu *Hristologia*: (1) Întruparea Cuvîntului lui Dumnezeu; (2) Unirea ipostatică.

S-a hotărît ca ultimul punct al *hristologiei, învăţătura despre Maica Domnului* şi cele nouă teme ale *Eclesiologiei* să fie discutate de o subcomisie mixtă la sfîrşitul lunii iulie 1976 («Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 7—8, p. 870—872).

Comisia teologică mixtă pentru dialogul dintre Bisericile ortodoxe şi Biserica vechilor-catolici s-a întrunit pentru a doua oară la Chambésy, aproape de Geneva, între 23—30 august 1977, pentru a redacta textele referitoare la credinţa comună a celor două Biserici despre *Sfînta Fecioară Maria* şi *Esenţa şi însuşirile Bisericii*. Textele vor fi supuse apoi aprobării autorităţilor superioare ale celor două Biserici (Service Orthodoxe de Presse et d'Information — «S.O.P.» — Paris, sept.-oct. 1977, no. 21, p. 3). Următoarea şedinţă a Comisiei se va ţine în 1979.

A treia întrunire a Comisiei teologice mixte pentru dialogul teologic oficial dintre Biserica ortodoxă şi Biserica veche-catolică a avut loc la Bonn, în R. F. Germania, între 20—24 august 1979. Potrivit cu hotărîrile luate de Comisia teologică mixtă la cea de a doua ei întrunire la Chambésy, între 23—30 august 1977, la baza discuţiilor de la Bonn au stat o serie de texte comune în legătură cu *Eclesiologia*, pregătite de o subcomisie mixtă ortodoxo-vechi-catolică, în sesiunea de la Mînăstirea Penteli (lîngă Atena) între 24—31 august 1978.

Comisia teologică mixtă ortodoxo-vechi-catolică întrunită la Bonn, între 20—24 august 1979, a adoptat următoarele texte în legătură cu eclesiologia: *Unitatea Bisericii şi Bisericile locale; Hotarele Bisericii*.

În hotărîrile luate se subliniază că «Biserica Una pe pămînt există în multe Biserici locale, a căror viaţă are drept centru al ei celebrarea dumnezeieştii Euharistii în comuniune cu episcopul canonic şi cu prezbiterul acestuia...».

Referitor la *hotarele Bisericii*, Comisia mixtă consideră că «nu este cu putinţă să se pună hotare puterii lui Dumnezeu, «Cel care voieşte ca toţi oamenii să se mîntuiască şi la cunoştinţa adevărului să vină» (1 Tim. 2, 4). Considerînd astfel problema hotarelor Bisericii, iar unitatea Bisericii ca Trup al lui Hristos fiind concepută într-un sens mai larg, sînt chemaţi toţi cei ce cred în Hristos, ca în iubire, sinceritate şi răbdare să caute dialogul unii cu alţii şi să se roage necontenit pentru restabilirea unităţii credinţei şi a comuniunii depline a Bisericii...» (Texte traduse de Pr. prof. Ştefan Alexe, în «Ortodoxia», XXXII (1980), nr. 3, p 565—569, aici p. 567 şi 569).

A patra întrunire a Comisiei teologice mixte pentru dialogul teologic ortodoxo-vechi-catolic a avut loc între 15—22 septembrie 1981 la Zagorsk—Moscova. S-au discutat următoarele patru teme: (1) Autoritatea Bisericii şi în Biserică; (2) Infailibilitatea Bisericii; (3) Sinoadele Bisericii; (4) Necesitatea succesiunii apostolice. Aceste teme au fost pre-

gătite de Subcomisia mixtă ortodoxo-vechi-catolică la întrunirea de la Berna — Elveţia, între 9—13 martie 1981.

A cincea întrunire a Comisiei teologice mixte pentru dialogul ortodoxo-vechi-catolic s-a ţinut între 3—10 octombrie 1983, la Chambésy — Geneva, Centrul ortodox al Patriarhiei Ecumenice. În această sesiune au fost discutate cele trei texte pregătite de subcomisia mixtă de dialog la Mînăstirea Penteli, lîngă Atena, între 15—18 martie 1983, şi anume : (1) Capul Bisericii ; (2) Opera mîntuitoare a lui Hristos ; şi (3) Lucrarea Sfîntului Duh în Biserică şi însuşirea mîntuirii.

A şasea întrunire a Comisiei teologice mixte pentru dialogul ortodoxo-vechi-catolic a avut loc între 30 septembrie — 5 octombrie 1985 la Amersfoort, în Olanda, oraş situat în apropiere de Utrecht. S-au studiat şi adoptat textele referitoare la Tainele Bisericii : *Botezul, Mirungerea* şi *Euharistia,* alcătuite de Subcomisia mixtă ortodoxo-vechi-catolică la întrunirea de la Kavala şi insula Thassos între 23—28 septembrie 1984. Între 30 iunie — 10 iulie 1986, s-a întrunit la Minsk, în U.R.S.S., Subcomisia mixtă ortodoxo-vechi-catolică în vederea pregătirii temelor dialogului teologic pentru a şaptea întrunire a Comisiei teologice mixte a celor două grupe de Biserici.

Cea de *a şaptea* întrunire a Comisiei mixte ortodoxo-vechi-catolică a avut loc la Kavala, vechiul Neapole, Grecia, între 12—19 octombrie 1987. Au participat ierarhi şi teologi din aproape toate Bisericile ortodoxe locale, iar Bisericile vechi-catolice au fost reprezentate de delegaţi veniţi din Olanda, Germania, Elveţia, Austria, Polonia, S.U.A. şi Canada.

În cadrul sesiunii au fost analizate multe documente. Au fost alcătuite şi semnate în comun textele referitoare la celelalte Taine ale Bisericii : *Mărturisirea, Preoţia, Nunta* şi *Maslul.* S-au aprobat, de asemenea, temele : *Învăţătura despre sfîrşitul lumii* şi *Comuniunea bisericească — premise şi consecinţe.*

Este de remarcat că de ambele părţi s-au depus eforturi lăudabile pentru a ajunge la acorduri depline în formularea acestor puncte de credinţă, care constituie premise pentru viitoarea unitate eclesială a celor două Biserici.

4. Dialogul Bisericii ortodoxe cu Biserica anglicană

Legăturile de prietenie şi colaborare dintre Biserica ortodoxă şi Biserica anglicană au început din timpul patriarhului ecumenic Kiril Lukaris († 1638) şi au fost continuate de Mitrofan Kritopulos (1589—1639), patriarhul Alexandriei între 1636—1639, care a petrecut între 1613—1615 şi 1638—1639 în Ţara Românească, unde a murit în primăvara anului 1639, fiind înmormîntat la Mitropolia din Tîrgovişte.

Aceste legături s-au intensificat îndeosebi după primul război mondial (1914—1918), cînd s-a pus problema recunoaşterii validităţii hirotoniilor anglicane de către Bisericile Ortodoxe.

În urma tratativelor dintre Patriarhia de Constantinopol şi Biserica Anglicană, patriarhul ecumenic Meletie al IV-lea Metaxakis (1921—1923)

şi Sfîntul Sinod al Patriarhiei Ecumenice au recunoscut validitatea hirotoniilor anglicane *la 22 iulie 1922*, în timpul Primatului Angliei R. T. Davidson (1903—1928).

Validitatea hirotoniilor anglicane a fost recunoscută apoi la 27 februarie/12 martie 1923 de către Patriarhia Ierusalimului, sub păstoria patriarhului Damian (1897—1931), iar la 7—20 martie 1923 de către Arhiepiscopia insulei Cipru.

Patriarhia Alexandriei a recunoscut de asemenea validitatea hirotoniilor anglicane la 20 noiembrie 1930, în urma discuţiilor dintre cele două Biserici, care au avut loc la Londra între 15/18 iulie 1930, în timpul patriarhului Meletie al II-lea (1926—1935), fost patriarh ecumenic, sub numele de Meletie al IV-lea (1921—1923), şi în timpul Primatului Angliei Cosmo Gordon Land (1928—1942).

De asemenea Biserica Ortodoxă Română a recunoscut validitatea hirotoniilor anglicane *la 8 iunie 1935*, în timpul patriarhului Miron (1925—1939), iar Arhiepiscopia Greciei, în 1939.

Discuţii în vederea apropierii şi colaborării au loc din 1956 între Biserica anglicană şi Biserica ortodoxă rusă.

Bisericile ortodoxe, întrunite între 23 septembrie şi 1 octombrie 1963, la prima conferinţă panortodoxă de la Rhodos, au hotărît să studieze posibilitatea cultivării şi dezvoltării relaţiilor şi modalităţilor dintre ele şi Biserica Anglicană.

La a III-a conferinţă panortodoxă de la Rhodos, întrunită între 1—15 noiembrie 1964, s-a hotărît constituirea imediată a unei Comisii teologice interortodoxe care să studieze posibilitatea unirii dintre Biserica ortodoxă şi Biserica anglicană.

Problema apropierii dintre Biserica ortodoxă şi Biserica anglicană s-a pus de asemenea în *Conferinţa Comisiilor teologice interortodoxe de la Belgrad, pentru pregătirea dialogului cu anglicanii şi vechii catolici*, care a avut loc între 1—15 septembrie 1966. Conferinţa a împărţit temele în trei categorii.

Mai importante sînt temele din categoria I-a, asupra cărora s-a realizat un acord între anglicani şi Bisericile ortodoxe. Acestea sînt :

1. *Sfînta Scriptură şi Sfînta Tradiţie* (condiţiile comuniunii tainice) — (1921 ; Lambeth, 1931 ; Bucureşti, 1935) ;

2. *Despre Taine în genere* (1921 ; Patriarhia de Constantinopol, 1922 ; Lambeth, 1931 ; Bucureşti, 1935) ;

3. *Sfînta Euharistie* (1921 ; Londra, 1930 ; Bucureşti, 1935) ;

4. *Despre Taina Preoţiei ; Succesiunea apostolică ; şi chestiunea validităţii hirotoniilor anglicane* (Patriarhia de Constantinopol, 1922 ; Patriarhia Ierusalimului, 1923 ; Biserica Ciprului, 1923 ; Patriarhia Alexandriei, 1930 ; Patriarhia Română, 1936).

O serie de teme au fost discutate, dar asupra lor nu s-a putut realiza un acord deplin.

Altă serie de teme au fost considerate de ambele părţi ca insuficient cercetate.

Comisiunea interortodoxă pentru dialogul cu anglicanii s-a întrunit la Centrul ortodox al Patriarhiei ecumenice de la Chambésy—Geneva,

între 1—7 octombrie 1970, şi a hotărît să continue pregătirea dialogului teologic prin studierea tuturor subiectelor referitoare la unire.

Conform deciziilor luate de conferinţa a IV-a panortodoxă, care s-a întrunit între 8—15 iunie 1968 la Chambésy—Geneva, comisia anglo-ortodoxă este permanentă.

Următoarea întrunire a acestei Comisii a avut loc în prima jumătate a lunii iulie 1971 la Helsinki, în Finlanda.

O subcomisie mixtă anglicano-ortodoxă s-a întrunit între 12—14 septembrie 1972 la Chambésy—Geneva, în Elveţia, pentru a discuta pe larg pregătirea primului dialog între reprezentanţii Bisericii Ortodoxe şi ai Bisericii Anglicane.

Prima sesiune a dialogului anglicano-ortodox a avut loc între 6—13 iulie 1973 la Oxford, în Anglia.

Din partea ortodoxă s-au prezentat următoarele referate : (1) Lucrarea Duhului Sfînt ca tîlcuitor al Evangheliei şi dătător de viaţă ; (2) Lucrarea răscumpărătoare a lui Iisus Hristos prin cruce şi Înviere.

Comisia interortodoxă a cerut anglicanilor să precizeze în scris : 1) *Modul* în care Biserica anglicană înţelege unirea ei cu Biserica ortodoxă ; 2) *Posibilitatea* unirii Bisericii anglicane cu cea ortodoxă, avînd în vedere intercomuniunea pe care Biserica anglicană s-a hotărît să o practice cu diferite Biserici luterane şi cu acelea ale Comuniunii Indiei de Sud ; 3) *Modalitatea* după care vor deveni obligatorii hotărîrile dialogului teologic anglicano-ortodox pentru toată comuniunea Bisericilor anglicane ; 4) *Poziţia şi autoritatea celor treizeci şi nouă de articole de credinţă* în tradiţia anglicană şi Anglicanismul de azi.

Anglicanii au răspuns că ele trebuie să fie interpretate în sensul *Cărţii Comune de rugăciune* (The Common Prayer Book), al cărei cuprins e mult mai apropiat de spiritul Bisericii ortodoxe.

Comisia anglicano-ortodoxă întrunită la Oxford în iulie 1973 a hotărît ca lucrările pentru pregătirea *dialogului doctrinal* dintre cele două Biserici să continue în 1974 şi 1975 în trei subcomisii, fiecare subcomisie avînd de discutat una dintre aceste trei teme : — *Inspiraţie şi Revelaţie în Sfînta Scriptură ; — Autoritatea Sinoadelor : — Biserica, comunitate euharistică* («Biserica Ortodoxă Română», XCI (1973), nr. 7—8, p. 802—803).

Prima temă a fost discutată de prima subcomisie între 1—6 iulie 1974 în localitatea Gonia din insula Creta.

A doua temă s-a discutat de subcomisia a doua, între 9—14 iulie 1974, la Rîmnicu-Vîlcea în România.

A treia temă s-a discutat de subcomisia a treia, între 8—12 iulie 1974, la Garden City, în New-York — S.U.A. S-a scos în relief că învăţătura despre Sfînta Euharistie angajează ambele Biserici într-o relaţie eclesiologică ce poate pune la dispoziţie o bază pentru reconcilierea şi unirea lor ultimă («Biserica Ortodoxă Română», XCII (1974), nr. 5—6, p. 623—629).

Cele trei subcomisii şi-au continuat lucrul între 7—11 iulie 1975, după cum urmează : prima, la Truro-Cornwall (Anglia), iar a doua şi a treia la Londra (Anglia). S-au discutat pe larg următoarele teme :

Revelația, Canonul biblic, Tradiția, Apofaticul și catafaticul — via negativa et positiva — *în cunoașterea lui Dumnezeu, Distincția dintre esența divină* și *energiile divine* («Biserica Ortodoxă Română», XCIII (1975), nr. 5—6, p. 602—607).

În viitor rămîne să se vadă în ce măsură Comuniunea Anglicană poate aplica în toate Bisericile anglicane din lume hotărîrile luate de Biserica Anglici. În anglicanism fiecare Biserică anglicană locală e suverană în sinodul ei general sau în adunările tripartite, compuse din episcopi, clerici și laici, să aprobe sau să respingă deciziile dogmatice, cultice și canonice, luate de Biserica anglicană-mamă.

Există o uniune interbisericească anglicană, numită *Conferința de la Lambeth*, care funcționează din 1867, dar aceasta nu poate impune hotărîrile ei tuturor Bisericilor Comunității anglicane dacă sinodul fiecărei Biserici nu le aprobă, sau ia hotăriri contrare hotărîrilor Bisericii-mame de Canterbury. Așa s-a întîmplat în Biserica episcopaliană din Statele Unite (Minneapolis), care, din septembrie 1976, a introdus admiterea femeilor la hirotonie și au reintrodus adaosul «filioque» în Crezul Sfintei Liturghii, ca și Biserica Anglicană din Canada («Episkepsis», 1977, nr. 165, 1 avril, p. 4).

În conferința de la Moscova, dintre 26 iulie — 3 august 1976, anglicanii au reafirmat hotărîrea ca adaosul «Filioque» să nu mai fie inclus în Crez, deoarece formula originară a Simbolului niceo-constantinopolitan nu a avut acest adaos. În afară de «Filioque» s-a realizat un acord între ortodocși și anglicani și asupra altor probleme fundamentale, după cum urmează :

a) S-a evidențiat punctul de vedere ortodox în ceea ce privește cunoașterea lui Dumnezeu, în sensul că *există deosebire între esența și ființa lui Dumnezeu*, inaccesibile naturii umane și *energiile Sale necreate*, în care El este prezent și prin care noi Îl putem cunoaște.

b) S-a realizat un consens cu privire la *inspirația* și *autoritatea Sfintei Scripturi*, ca și în relația *Scriptură—Tradiție*.

c) Atît anglicanii cît și ortodocșii au fost de acord că *infailibilitatea* nu este proprietatea vreunei instituții sau persoane în Biserică, ci aparține întregii Biserici, căci «Biserica Dumnezeului celui viu este stîlpul și temelia adevărului» (I Tim., 3, 15).

Comisia teologică mixtă pentru dialogul dintre anglicani și ortodocși s-a întrunit la Cambridge, în Marea Britanie, între 25 iulie — 1 august 1977. Cele trei subcomisiuni create au tratat problemele următoare : (1) *Biserica și Bisericile ;* (2) *Comuniunea Sfinților și cinstirea Maicii Domnului ;* (3) *Euharistia și sacerdoțiul*, arătîndu-se punctele în care s-a ajuns la un acord, precum și cele la care nu s-a ajuns.

S-a luat apoi în discuție problema *hirotoniei femeilor*, pe care Bisericile ortodoxe o resping. Anglicanii au răspuns că această problemă va fi discutată într-o Conferință viitoare, la care va participa totalitatea episcopatului Comunității anglicane, care va lua o hotărîre în această privință. La 11 noiembrie 1992 s-a luat deja hotărîrea de a se accepta hirotonia femeilor. De asemenea, se va discuta la această Conferință și problema lui *Filioque*, ținîndu-se seama de acordul realizat la Conferința de la Moscova din 26 iulie — 3 august 1976, dintre Biserica anglicană

şi Biserica rusă, după care *Filioque* nu are loc în Simbolul de credinţă («Service Orthodoxe de Presse et d'Information», n-os 11—16 şi 21, p. 3 ; «Biserica Ortodoxă Română», XCIV (1976), nr. 7—8, p. 664—673). Problema hirotoniei femeii şi a adaosului filioque, existent în *Cartea comună de rugăciune a Bisericii anglicane*, a fost discutată şi în sesiunea ţinută la Mînăstirea Penteli, lîngă Atena, între 12—19 iunie 1978, de către Comisiunea mixtă anglicano-ortodoxă. Delegaţii Bisericilor Ortodoxe s-au pronunţat *contra hirotoniei femeilor sub orice formă*, avînd în vedere că Sfinţii Apostoli şi urmaşii lor n-au hirotonit nici o femeie, în timp ce delegaţii anglicani s-au pronunţat pentru admiterea femeii la hirotonie.

În final, s-a hotărît ca discuţiile să continue pentru a se stabili rolul femeii în Biserică după Sfînta Scriptură («Biserica Ortodoxă Română», XCVI (1978), nr. 9—10, p. 916—920).

Comisia mixtă anglicano-ortodoxă s-a întrunit pentru continuarea dialogului teologic la Lladaff-Cardiff, în Anglia, între 14—21 iulie 1980. S-au discutat în trei subcomisii subiectele următoare : (1) Biserica şi Bisericile ; (2) Comuniunea sfinţilor şi repausaţii noştri ; (3) Doctrina Sfintei Treimi.

O altă sesiune a dialogului ortodoxo-anglican a avut loc între 12—19 iulie 1982 la Canterbury, în Anglia, în cadrul căreia s-au discutat temele : (1) Misterul Bisericii ; (2) Participarea la harul Sfintei Treimi ; (3) Cultul creştin şi menţinerea credinţei creştine.

Între 12—19 septembrie 1983, s-a ţinut la Odessa, în U.R.S.S., întrunirea generală a Comisiei mixte de dialog între Biserica ortodoxă şi Bisericile Comunităţii anglicane. S-au discutat următoarele teme : — Primatul în Biserică ; — Filioque ; — Rugăciune şi sfinţenie ; — Cinstirea Sfintelor icoane ; — Ascetismul contemporan ; — Cultul familial.

Merită de reţinut faptul că s-a vorbit despre *întîietatea onorifică a Scaunelor primaţiale şi s-a respins primatul papal de jurisdicţie*.

S-a precizat, de asemenea, că ambele părţi au fost de acord cu hotărîrea luată în conferinţa de la Moscova, dintre 26 iulie — 3 august 1976, pentru înlăturarea adaosului *Filioque* din versiunea occidentală a Crezului niceo-constantinopolitan, decizie aprobată sub formă de recomandare de Conferinţa Comunităţii anglicane de la Lambeth din 1978.

În întrunirea de la Bellinter, lîngă Dublin, în Irlanda, care s-a ţinut între 13—20 august 1984, Comisia ortodoxo-anglicană a reluat tematica sesiunilor anterioare, analizînd acordurile la care s-a ajuns într-un larg spirit de înţelegere.

Declaraţia finală pune în relief acordul la care s-a ajuns referitor la marile teme abordate pînă în prezent : Misterul Bisericii, Credinţa în Sfînta Treime, Rugăciunea, Sfinţenia, Cultul şi Tradiţia.

S-a semnalat totodată că mai rămîn numeroase alte probleme care trebuiesc studiate în lumina Sfintei Scripturi şi a Tradiţiei, ca de exemplu : hirotonia femeilor ; problema intercomuniunii «in sacris» ; raportul dintre credinţă şi comuniunea sacramentală şi altele.

O piedică serioasă în calea realizării intercomuniunii dintre cele două Biserici este faptul că Biserica Angliei a încheiat acorduri de intercomuniune cu Biserica luterană a Suediei încă din 1922, cu Biserica metodistă şi cu Biserica prezbiteriană din Statele Unite ale Americii, Biserici care nu posedă succesiunea apostolică şi ierarhia harică.

Dialogul continuă totuşi, încît la întrunirile viitoare se vor lămuri multe puncte de credinţă asupra cărora nu s-a putut realiza un acord. Căci Domnul Hristos voieşte ca «toţi să fie una» (Ioan 17, 21), iar după cuvintele Sfîntului Apostol Pavel, «Dumnezeu voieşte ca toţi oamenii să se mîntuiască şi să vină la cunoştinţa adevărului» (I Tim. 2, 4).

5. Dialogul Bisericii ortodoxe cu Bisericile protestante

Legăturile Bisericii ortodoxe cu Protestantismul datează din secolul al XVI-lea, cînd Filip Melanchton, prietenul şi colaboratorul lui Luther, a trimis în 1559 patriarhului Ioasaf al II-lea (1555—1565) mărturisirea de credinţă a Bisericii luterane — *Confessio Augustana*, tradusă în limba greacă.

Aceste relaţii au continuat apoi prin corespondenţa teologilor luterani din Tübingen cu patriarhul ecumenic Ieremia al II-lea (1572—1579; 1580—1584; 1587—1595).

În decursul istoriei, colaborarea dintre Bisericile ortodoxe şi Bisericile protestante s-a manifestat în repetate momente istorice şi s-a menţinut pînă azi.

După primul război mondial (1914—1918), colaborarea dintre Bisericile ortodoxe şi Bisericile protestante s-a manifestat îndeosebi în cadrul mişcării ecumenice, majoritatea Bisericilor ortodoxe participînd activ la congresele ţinute de gruparea creştinismului practic *Viaţă şi acţiune* (Life and Work), primul întrunit între 19—30 august 1925 la Stockholm, în Suedia, iar al doilea, la Oxford, între 12—24 iulie 1937, precum şi la congresele ţinute de gruparea *Credinţă şi Organizare* (Faith and Order), primul ţinut la Lausanne, în Elveţia între 3—21 august 1927, iar al doilea la Edimburg, în Scoţia, între 3—18 august 1937.

După cel de al doilea război mondial (1939—1945), relaţiile Bisericilor ortodoxe cu Bisericile protestante s-au lărgit.

Bisericile ortodoxe au participat apoi la toate Adunările generale ale Consiliului Ecumenic al Bisericilor, după cum urmează: I. — Amsterdam (Olanda), 22 august — 5 septembrie 1948; II. — Evanston (Statele Unite), 15—31 august 1954; III. — New-Delhi (India), 18 noiembrie — 6 decembrie 1961; IV. — Uppsala (Suedia), 4—20 iulie 1968; V. — Nairobi (Kenya), 23 noiembrie — 10 decembrie 1975; VI. — Vancouver (Canada), 24 iulie — 10 august 1983; VII. — Canberra (Australia), decembrie 1990 — ianuarie 1991.

În afară de participarea Bisericilor ortodoxe la adunările generale ale Consiliului Ecumenic al Bisericilor, există şi unele convorbiri bilaterale între unele Biserici ortodoxe şi protestanţi. Astfel teologii Bisericii ortodoxe ruse s-au întîlnit cu teologii luterani germani în *conferinţele de la Arnoldsheim*, numite aşa după localitatea în care s-au întrunit pentru întîia oară, pînă în prezent în număr de patru.

În *prima* conferinţă de la Arnoldsheim, care a avut loc în 1959, s-au discutat de ambele părţi referatele intitulate : *Tradiţia şi îndreptarea prin credinţă*. S-a scos, cu acest prilej, în evidenţă, că Tradiţia are o mare însemnătate pentru ambele Biserici, avînd, ca şi Sfînta Scriptură, acelaşi izvor, încît contrastul dintre principiul ortodox *Sfînta Scriptură şi Sfînta Tradiţie*, izvoare ale revelaţiei divine, şi cel protestant *Sola Scriptura* poate fi redus.

A doua conferinţă Arnoldsheim s-a ţinut la Zagorsk, lîngă Moscova, în 1963, cu tema generală *Lucrarea Sfîntului Duh*, prezentată în trei referate, după cum urmează : 1) Lucrarea mîntuitoare şi sfinţitoare a lui Dumnezeu în cultul divin şi sacramente ; 2) Probleme fundamentale ale cercetării teologice de la sfîrşitul secolului XIX ; 3) Însemnătatea teologică şi bisericească a Sinoadelor ecumenice şi locale ale Bisericii vechi.

A treia conferinţă Arnoldsheim s-a ţinut la Höchst, în 1963, cu tema *Reconcilierea sub aspect biblio-exegetic şi dogmatic*, în care s-a demonstrat importanţa justificării în Hristos, importanţa Tainei Botezului, recunoscută de ambele Biserici, şi s-a accentuat că prin unitatea euharistică se poate ajunge la unitatea Bisericii.

A patra conferinţă Arnoldsheim s-a ţinut la Leningrad, în 1969, avînd ca temă generală *Botezul şi slujirea celui botezat în lume*, expusă în şase teme, susţinute de 2—3 referenţi ortodocşi şi luterani. Participanţii la discuţii au pus în lumină că Botezul este actul naşterii din nou ai creştinului, prin care intră ca făptură nouă în relaţia de împăcare cu Dumnezeu şi duce o luptă continuă contra păcatului.

La Turku, în Finlanda, a avut loc, între 25 februarie şi 1 martie 1971, conferinţa *Euharistie şi ecumenism*, la care au participat într-un cadru lărgit teologi ortodocşi, luterani, reformaţi şi romano-catolici, organizată de Institutul ecumenic nordic luteran din Sigtuna (Suedia), în care s-a discutat doctrina şi practica ortodoxă şi luterană a euharistiei şi contribuţia ei la realizarea intercomuniunii («Biserica Ortodoxă Română», LXXXIX (1971), nr. 3—4, p. 262—264).

Pentru pregătirea dialogului oficial cu Bisericile Protestante, Comisia interortodoxă a ţinut — la invitaţia făcută de Federaţia Luterană Mondială — consfătuiri la : Sigtuna, în Suedia, între 4 şi 9 septembrie 1978 ; la mînăstirea luterană de la Amelungshorn din R. F. Germania, între 15—21 septembrie 1979 ; şi la Skalholt, în Islanda, între 6—13 septembrie 1980 ; iar teologii luterani la Chambésy—Geneva în 1978 şi în Creta în 1980.

Între 28 august — 4 septembrie 1981 a fost inaugurat la Helsinki, în Finlanda, printr-o întrunire comună a celor două comisii, ortodoxă şi luterană, *începutul dialogului teologic oficial* între cele două grupuri de Biserici, din secolul al XVI-lea pînă în prezent. Remarcăm că este pentru prima dată în istorie cînd delegaţiile panortodoxe şi panluterane s-au întrunit pentru dialogul teologic, avînd ca scop final realizarea comuniunii depline între cele două familii de Biserici.

Lucrările s-au concentrat asupra temelor :

1. Evaluarea dialogului dintre Patriarhia Ecumenică şi teologii din Tübingen, în secolul al XVI-lea, precum şi rezultatele dialogurilor bilaterale dintre Bisericile ortodoxe şi Luteranism.

2. Importanţa Sinodului II ecumenic şi a Simbolului niceo-constantinopolitan în viaţa Bisericii.

3. Participarea la ministerul Bisericii.

După discuţiile teologice avute, îndeosebi cu privire la dogma de la Calcedon, 451, ambele comisii au propus un număr de cinci teme care să fie discutate într-o nouă întîlnire.

Comisia teologică mixtă ortodoxo-luterană s-a întrunit în a doua sesiune la Limassol, în Cipru, între 23—29 mai 1983. În declaraţia finală s-a afirmat că participarea creştinilor la misterul Bisericii se face prin «iluminare, sau theosis, sau justificare».

A treia sesiune pentru dialogul teologic dintre Biserica ortodoxă şi Federaţia Luterană Mondială a avut loc între 23—31 mai 1985 la Allentown (S.U.A.). Membrii celor două comisii au discutat tema principală : *Revelaţia divină.*

Există trei puncte de credinţă şi două de cult din învăţătura şi practica luterană şi învăţătura şi practica Bisericii Ortodoxe, asupra cărora cele două Biserici au fost şi sînt de acord, prin care se deosebesc de învăţătura Bisericii romano-catolice, şi anume : *primatul papal, infailibilitatea papală, purgatoriul, indulgenţele, refuzul Bisericii catolice de a împărtăşi pe laici din potirul Sfintei Euharistii.*

Dialogul multilateral continuă.

Biserica Ortodoxă Română întreţine relaţii frăţeşti cu Bisericile Protestante din ţară şi străinătate.

Relaţiile de frăţietate şi prietenie întreţinute de Biserica Ortodoxă Română cu Bisericile Protestante din ţara noastră, începînd din 1949, au creat o bază temeinică pentru relaţiile de prietenie şi colaborare cu Bisericile protestante din ţările Europei şi celelalte continente.

Începînd din 27—28 martie 1964, s-au ţinut pînă în prezent cîte trei conferinţe teologice interconfesionale pe fiecare an la Institutele teologice universitare din Bucureşti, Sibiu şi Cluj-Napoca, în cadrul ecumenismului local.

Între teologii ortodocşi români şi teologii din Federaţia Luterană Mondială a avut loc la Sibiu, în 30 septembrie 1970, o întîlnire în vederea deschiderii unei serii de convorbiri şi studii bilaterale pentru pregătirea în viitor a unui dialog teologic între Ortodoxie şi Luteranism («Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 7—8, p. 163—165).

În timpul vizitei făcute între 7—20 octombrie 1970 în R. F. Germania, fostul patriarh Justinian (1948—1977) a declarat la 12 octombrie 1970, la München, în reşedinţa episcopului german Hermann Dietzfelbinger, preşedintele Bisericii Luterane din Germania, că Biserica Ortodoxă Română, pe baza experienţei cîştigate din contactele cu protestanţii din ţară, e pregătită pentru un dialog cu Bisericile protestante din celelalte ţări şi mai ales cu luteranii germani.

Primul dialog teologic bilateral între Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Evanghelică din Germania a avut loc între 19—23 noiem-

brie 1979 la Goslar, în Germania, avînd ca temă generală : *Sfînta Scriptură, Tradiţia şi Mărturisirea.*

Al doilea dialog teologic bilateral între Biserica Ortodoxă Română şi Biserica evanghelică din Germania a avut loc la Iaşi, între 23—26 octombrie 1980, avînd ca temă generală : *Sfintele Taine ale Bisericii, în Confessio Augustana şi în Mărturisirile de credinţă ortodoxe din secolele XVI şi XVII.* În referatele prezentate s-a remarcat că există încă probleme deschise între cele două Biserici, referitoare la numărul Sfintelor Taine şi la interpretarea formulelor *«ex opere operato»* şi *«ex opere operantis»*, precum şi în ceea ce priveşte interpretarea caracterului de jertfă al Sfintei Euharistii.

Tezele comune formulate de cele două comisii marchează un progres în înţelegerea Sfintelor Taine ca mijloace obiective care împărtăşesc în mod real harul nevăzut al Sfîntului Duh credincioşilor care le primesc în Biserică, întrucît ele sînt instituite de Iisus Hristos.

A treia sesiune a dialogului bilateral dintre Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Evanghelică din Germania a avut loc la Hülhorst-Westfalen, în Germania, în 1982, cu tema : *Taina Pocăinţei şi Mărturisirii în credinţa şi viaţa Bisericii şi însemnătatea ei pentru unirea şi sfinţirea credincioşilor.*

A patra sesiune de dialog între Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Evanghelică din Germania a avut loc la Techirghiol, între 6—11 mai 1985, numită şi Goslar IV, avînd ca temă principală : *Mîntuirea în Hristos şi vindecarea lumii.* Tema a fost dezvoltată prin trei subteme şi anume : a) Credinţă şi iubire în dobîndirea mîntuirii ; b) Mîntuirea ca împăcare ; c) Mîntuirea ca o nouă creaţie a lumii.

6. Dialogul teologic dintre Biserica ortodoxă şi Bisericile reformate

Contactele şi vizitele reciproce dintre ierarhii şi teologii Bisericii ortodoxe cu căpeteniile şi teologii Bisericilor reformate (Calviniste) din lume au creat climatul şi condiţiile favorabile pentru iniţierea dialogului teologic bilateral ortodoxo-reformat.

Începutul acestui dialog s-a făcut la prima conferinţă de la Debreţin, în Ungaria, în 1972.

Dialogul a continuat în a doua conferinţă, — Debreţin II —, care s-a ţinut la Leningrad, în U.R.S.S., în 1975.

La conferinţa Alianţei Mondiale Reformate, înfiinţată între anii 1866—1867, care cuprinde Bisericile reformate congregaţionaliste şi presbiteraniene din lume — 150 de Biserici autocefale, cu 70 milioane de credincioşi —, ţinută la Princeton, Statele Unite, între 24—30 iulie 1979, preşedintele ei, James J. McCord, s-a întîlnit cu Sanctitatea Sa Patriarhul ecumenic Dimitrie I (ales la 16 iulie 1972), care i-a declarat că Biserica ortodoxă este de acord să înceapă un dialog teologic oficial cu Bisericile reformate din lume. «Există între noi, i-a declarat Sanctitatea Sa, puncte de divergenţă asupra unor puncte de credinţă şi organizare, dar există totuşi enorm de multe puncte comune» («Episkepsis», 1 septembrie 1979).

A urmat după aceasta a treia sesiune a dialogului ortodoxo-reformat (calvin), care s-a ţinut la Budapesta, între 10—15 septembrie 1979. Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată de Prof. N. Chiţescu şi Pr. prof. Const. Galeriu de la Institutul teologic universitar din Bucureşti. Tema principală a acestei sesiuni a fost : *Complementaritatea valorilor spirituale şi a responsabilităţilor sociale, potrivit dogmei de la Calcedon (451).* S-a subliniat în discuţii că întruparea Domnului Hristos, formulată de dogma de la Calcedon, nu este numai idee sau doctrină, ci înainte de toate «un eveniment care a avut loc într-un timp concret, care are totuşi valoare veşnică».

A patra sesiune a dialogului ortodoxo-reformat a avut loc în 1983, avînd ca temă principală : *Înţelegerea Tradiţiei în Biserica ortodoxă şi reformată şi responsabilitatea lor pentru societatea de astăzi.* În această sesiune teologii ortodocşi au afirmat că «numai Sfînta Tradiţie a Bisericii este izvorul autentic pentru o înţelegere corectă a Sfintei Scripturi», în timp ce teologii reformaţi au susţinut că «Sfînta Scriptură se explică prin ea însăşi, iar autoritatea ei rezidă în însăşi mărturia Sfintei Scripturi».

A cincea sesiune a dialogului bilateral ortodoxo-reformat a avut loc între 31 august — 4 septembrie 1987 la Budapesta, în Ungaria, cunoscută sub denumirea de Debreţin V. Au participat, pe lîngă delegaţiile Bisericilor rusă şi maghiară, şi reprezentanţii următoarelor Biserici ortodoxe : bulgară, sîrbă, română, cehă, poloneză şi finlandeză, precum şi reprezentanţii următoarelor Biserici reformate : din Elveţia, Anglia, Austria, cele două Germanii, Polonia, România, S.U.A. şi Canada.

Din partea Bisericii Ortodoxe Române au participat doi delegaţi : Pr. prof. Nic. Necula, de la Institutul teologic universitar din Bucureşti, şi Pr. prof. Dumitru Abrudan, prorectorul Institutului teologic universitar din Sibiu.

Dialogul a avut ca temă principală : *Înţelegerea trinitară a relaţiei dintre natură şi har : creaţie şi mîntuire,* care a fost discutată în patru subteme şi anume : (1) Sfînta Treime în creaţie, cu referire specială la lucrarea Sfîntului Duh şi problemele create de introducerea lui Filioque ; (2) Relaţia dintre natură şi har — creaţie şi mîntuire. Problemele teologiei naturale a tendinţelor gnostice şi neo-gnostice ; (3) Creaţia şi creativitatea umană. O teologie a muncii cu accent deosebit pe problemele ecologice ; (4) Responsabilitatea Bisericii pentru pace — Şalom (pacea) lumii şi a creaţiei.

Dialogul ortodoxo-reformat pentru lucrarea de cunoaştere şi apropiere a celor două familii de Biserici continuă.

BIBLIOGRAFIE

Bisericile Vechi-Orientale

P. Verghese, *Koptische Christenfum*, Stuttgart, 1974 ; Idem, *Die Syrische Kirchen in Indien*, Stuttgart, 1974 ; A. Chalaby, *Les Coptes d'Egyptes*, Roma, 1973 ; P. Roncaglia, *Histoire de l'Eglise Copte*, Beyrouth, 1973 ; H. C. Perumalil and E. R. Hambye, *Christianity in India*, Allepey, 1972 ; B. Spuler, *Gegenwartslage der Ost-Kirchen in ihrer nationalen und staatlichen Umwelt*, Frankfurt am Main, 1968 ; Idem, *Die Koptische Kirche und die Armenische Kirche*, Handbuch der Orientalistik, Ley-

den und Köln, 1961; M. Roncaglia, *Histoire de l'Église copte*, t. IV (Histoire de l'Église en Orient), Beyrouth, 1973; A. Arvanitis, Κοπτική Ἐκκλησία, Atena, 1965, S. Chauleur, *Histoire des Coptes d'Egypte*, Paris, 1960; R. Strothmann, *Die Koptische Kirche in der Neuzeit*, Leipzig, 1932; G. Mojoli, *La Chiesa in Etiopia. Note e ricordi di un nunzio*, Roma, 1973, 318 p.; Fr. Heyer, *Die Kirche Aethiopiens. Eine Bestandsaufnahme Berlin*, 1971, 358 p.; J. Navakatesh Thomas, *Die Syrisch-Orthodoxe Kirche der Südindischen Thomas-Christen, Geschichte — Kirchenverfassung, Lehre*, Würzburg, 1967; M. Ormanian, *The Church of Armenia*, London, 1965; René Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1974; Idem, *L'Église arménienne, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent*, 2-e éd., Atelias (Liban), 1954; H. Pastermadjian, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1961; B. Spuler, *Die Armenische Kirche*, în *Handbuch der Orientalistik*, I. VIII, 2. Leyden-Köln, 1961.

În limba română: Pr. prof Dumitru Radu, *Inaugurarea dialogului teologic oficial între Biserica Ortodoxă şi Bisericile Vechi-Orientale*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIV (1986), nr. 1, p. 46—51; Pr. asist. Liviu Streza, *Taina Mirungerii în Biserica Ortodoxă şi în Bisericile Vechi-Orientale*, în «Ortodoxia», XXIX (1987), nr. 2, p. 62—83; Pr. asist. N. Necula, *Doctrina şi viaţa religioasă a Bisericii Copte reflectate în textele ei liturgice (rugăciuni şi imne)*, teză de doctorat, în «Ortodoxia», XXVIII (1976), nr. 3—4, p. 473—609. Vezi alte studii în diferite limbi în această lucrare. I. Pulpea (I. Rămureanu), *Posibilitatea întoarcerii Bisericilor monofizite la Ortodoxie...* în «Ortodoxia», III (1951), nr. 4, p. 586—636; Prof. N. Chiţescu, *Ortodoxia şi Bisericile răsăritene mai mici*, ibidem, XIII (1961), nr. 4, p. 483—554; Teodor M. Popescu, *Condiţiile istorice ale formării vechilor Biserici orientale*, în «Ortodoxia», XVII (1965), nr. 1, p. 28—43; Pr. D. Stăniloae, *Posibilitatea reconcilierii dogmatice între Biserica Ortodoxă şi vechile Biserici orientale*, ibidem, XVII (1965), nr. 1, p. 5—43; Pr. prof. Milan Şesan, *Despre Bisericile orientale necalcedoniene*, în «Mitropolia Ardealului», XIV (1969), nr. 7—8, p. 480—498; Pr. prof. Alex. Ciurea, *Relaţiile Ortodoxiei cu Bisericile Orientale*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», LIII (1967), nr. 3—4, p. 235—244; Pr. prof. Ene Braniştе, *Biserica monofizită copită*, în «Glasul Bisericii», XVI (1967), nr. 9—10, p. 942—966; Pr. Mihail Colotelo, *Biserica Copită. Caracteristicile organizării ei*, în «Studii teologice», XIII (1961), nr. 5—6, p. 321—348; Pr. Prof. Liviu Stan, *O nouă Patriarhie: Biserica din Etiopia*, *ibidem*, XII (1960), nr. 1, p. 34—73; Idem, *A IV-a Conferinţă panortodoxă (Geneva-Chambésy, 8—16 iunie 1968)*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVI (1968), nr. 7—8, p. 871—881; Cezar Vasiliu, *Biserica Monofizită Iacobită a Siriei*, în «Ortodoxia», XVII (1965), nr. 1, p. 132—148; Idem, *Biserica creştinilor tomiţi din Malabar*, în «Studii teologice», XVII (1965), nr. 5—6, p. 345—368; Idem, *Biserica nestoriană*, în «Ortodoxia», XVIII (1966), nr. 1, p. 70—98; Doctorand C. Stănuleţ, *Biserica creştină din Malabar între anii 1500—1900*, în «Biserica Ortodoxă Română», XC (1972), nr. 11—12, p. 1278—1286; Idem, *Biserica Siro-Iacobită din Malabar, de la anul 1900 până în prezent*, în «Ortodoxia», XXV (1973), nr. 1, p. 55—65; Mihai Rădulescu, *Aspectul naţional în evoluţia Bisericii Armene*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCII (1974), nr. 3—4, p. 447—451; Ierom. Epifanie Norocel, *Biserica Armeană*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XLI (1965), nr. 7—8, p. 374—390; Ioan Vasile Leb, *Relaţiile Bisericii Ortodoxe cu Bisericile necalcedoniene, în vederea pregătirii dialogului teologic*, în «Studii teologice», XXXIV (1982), nr. 5—6, p. 423—438; Diac. asist. Ion Bria, *Discuţii teologice între teologi ortodocşi români şi teologi necalcedonieni*, în «Ortodoxia»,XXII (1970), nr. 2, p. 204—225; N. Chiţescu, *A treia sesiune de convorbiri neoficiale între ortodocşi şi necalcedonieni*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 7—8, p. 683—687; Ioan Karmiris, *Vechile Biserici anticalcedoniene şi baza reuniunii lor cu Biserica Ortodoxă Catolică*, în limba greacă, Atena, 1965; Idem, *Problema unirii Bisericii Etiopiene cu cea Ortodoxă*, în limba neo-greacă, Atena, 1959; Pr. prof. D. Stăniloae, *Perspectivele dialogului cu Bisericile Vechi-Orientale. Lucrările Comisiei interortodoxe de la Addis-Abeba, 18—28 august 1971*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXIX (1971), nr. 9—10, p. 978—991; Idem, *Acţiuni şi poziţii noi în eforturile de apropiere între Bisericile Ortodoxe şi Bisericile Vechi-Orientale*, în «Ortodoxia», XXIX (1972), nr. 1, p. 113—119; N. Necula, *Întîlnirea subcomitetelor pentru dialogul teologic dintre Bisericile Ortodoxe Răsăritene şi Bisericile Ortodoxe orientale*, în «Ortodoxia», XXV (1973), nr. 4, p. 631—634.

Dialogul cu Biserica romano-catolică

N. Ehrenstrom-G. Grassman, *Confessions in Dialogue*, 3-nd ed., Geneva, 1975; M. Fouyas, *Orthodoxy, Roman Catholicism and Anglicanism* London, 1972; Tomos Agapis, *Rome-Istanbul*, 1971; H. J. Rick, *Friede zwischen Ost und West, Rom und Konstantinopol in oekumenischen Aufbruch*, Münster, 1968; W. de Vries, *Orthodoxie et Catholicisme*, Paris, 1967; Idem, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg im Breisgau und München, 1963; M. Villatin, *Vatican II et le Dialogue oecumenique*, Tournai, 1966; A. Stawrosky, *Essai de théologie irénique. L'Orthodoxie et le Catholicisme*, Paris, 1966; Yves Congar, *Chrétiens en dialogue. Contribution catholique à l'Oecuménisme*, Paris, 1964; Idem, *Chrétiens désunis. Principes d'un «Oecuménisme» catholique*, Paris, 1937; F. Blot, *De la polémique au dialogue*, 2 vol. Paris, 1963; Giovanni Smit, *Roma et l'Oriente Christiano, L'Azione dei Papi per l'unità della chiesa*, Roma, 1944.

În limba română: Pr. prof. Ştefan Alexe, *Începutul dialogului teologic oficial între Bisericile Ortodoxă şi Biserica Romano-Catolică*, în «Ortodoxia», XXXIII (1981), nr. 1, p. 106—111; Idem, *Dialog teologic ecumenic între ortodocşi şi romano-catolici, (Opole — Polonia, 3—8 iunie 1985)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIII (1985), nr. 7—8, p. 500—501; Asist. Nic. V. Dură, *Consideraţii asupra dialogurilor teologice ale Bisericii Ortodoxe cu Bisericile Romano-Catolică, Anglicană, Veche-Catolică, Orientală şi Luterană*, în «Ortodoxia», XXXVII (1985), nr. 3, p. 390—449; Lector Cezar Vasiliu, *Pregătirea, începerea şi perspectivele dialogului teologic dintre Biserica Ortodoxă şi Biserica Romano-Catolică*, în «Studii teologice», XXXIII nr. 5—6, p. 376—399, şi extras, Bucureşti, 1981; Ion Bria, *Rolul şi responsabilitatea Ortodoxă în dialogul ecumenic*, în «Ortodoxia», XXXII (1980), nr. 2, p. 366—377; Pr. prof. D. Popescu, *Relaţiile dintre Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Romano-Catolică*, în «Studii teologice», XXXI (1979), nr. 9—10, p. 367—390; Pr. Mihai Enache, *Poziţia Bisericii Ortodoxe în problema dialogului şi intercomuniunii cu Biserica Romano-Catolică* în «Studii teologice», XXVII (1975), nr. 1—2, p. 64—73; Episcop Antonie Plămădeală, *Patriarhia Ecumenică şi dialogul cu romano-catolicii*, în «Ortodoxia», XXVI (1974), nr. 1, p. 157—164; Idem, *Lucrările celei de a IV-a sesiuni a Comisiei internaţionale mixte de dialog între Bisericile Ortodoxe şi Biserica Romano-Catolică (Bari, 27 mai—7 iunie 1986)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIV (1986), nr. 5—6, p. 79—83; Idem, *Dialogul dintre Bisericile Ortodoxă şi Romano-Catolică. Stadiul lui în sesiunea plenară din 1937 (Bari — Italia, 9—16 iunie 1987)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CV (1987), nr. 5—6, p. 68— ; Pr. prof. Ioan G. Coman, *Temeiurile Bisericii Ortodoxe Române, faţă de dialogul ecumenic cu celelalte Biserici creştine*, în «Ortodoxia», XXII (1970), nr. 1, p. 20—44; Pr. prof. I. Rămureanu, *Atitudinea Bisericii Romano-Catolice faţă de mişcarea ecumenică*, în «Ortodoxia», XIV (1962), nr. 1—2, p. 153—180.

Dialogul cu Biserica vechilor-catolici

Chr. S. Constantinidis, *Convorbirile şi perspectivele Dialogului dintre Biserica Ortodoxă şi Biserica Vechilor-Catolici*, în «Theologia», Atena, LI (1980), p. 22—48; *Lucrările Comisiilor teologice interortodoxe de la Belgrad pentru pregătirea dialogului cu Anglicanii şi cu Vechii-Catolici (1—15 septembrie 1966)*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXIV (1966), nr. 9—10, p. 909—914 (cu anglicanii) şi p. 914—922 (cu vechii-catolicii); *Lucrările Comisiei teologice interortodoxe pentru dialogul cu Vechii-Catolici, 16—24 oct. 1970, la Chambésy-Geneva*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970), nr. 9—10, p. 1009—1011; Prof. Ioan Karmiris, *A doua consultare a Comisiei teologice interortodoxe pentru dialogul cu Vechii Catolici*, în «Theologia», Atena, 41 (1970), nr. 4, p. 467—594; Idem, *Ortodoxia şi vechi-catolicismul. Prima Conferinţă a Comisiei mixte ortodoxo-vechi-catolică pentru dialogul dintre Bisericile Ortodoxe şi Vechi-Catolică*, în lb. greacă, Atena, 1973 *(Întrunirea dintre 9—14 iulie 1973, Atena)*; Pr. prof. I. G. Coman, *Biserica Ortodoxă şi Biserica Veche-Catolică. Privire asupra raporturilor dintre ele pe o perioadă de circa un secol (1874—1966)*, în «Mitropolia Banatului», XVIII (1967), nr. 4—6, p. 237—262; Pr. I. Coman, *Pregătirea dialogului cu vechii-catolici*, în «Ortodoxia» XXV (1973), nr. 4, p. 497—508; Idem, *Participarea delegaţiei Bisericii Ortodoxe la Conferinţa mixtă ortodoxo-vetero-catolică de la Atena (6—14 iulie 1973)*, în «Biserica Orto-

doxă Română», XCI (1973), nr. 7—8, p. 808—813; *Prima întrunire a Comisiei teologice mixte pentru dialogul oficial dintre Biserica Ortodoxă şi Biserica Veche-Catolică*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCII (1975), nr. 7—8, p. 870—872; Diac. Anatolie Lefter, *Biserica Vechilor-Catolici şi Biserica Ortodoxă*, în «Mitropolia Ardealului», X (1966), nr. 9—10, p. 604—629; Pr. conf. Ştefan C. Alexe, *Dialogul teologic dintre ortodocşi şi vechi-catolici. Stadiul actual al pregătirii şi perspectivele acestui dialog*, în «Ortodoxia», XXVII (1975), nr. 2, p. 260—287; Idem, *În sprijinul dialogului teologic ortodoxo-vechi-catolic. Texte comune ale Comisiei teologice ortodoxo-vechi-catolice*, în «Ortodoxia», XXX (1978), nr. 1, p. 5—12; Idem, *Dialogul teologic ortodoxo-vechi-catolic. Noi texte comune ale Comisiei teologice mixte ortodoxo-vechi-catolice (Sesiunea dintre 23—30 august 1977, de la Chambésy-Geneva)*, în «Ortodoxia», XXXI (1979), nr. 2, p. 371—376; Idem, *Dialogul teologic oficial ortodox-vechi-catolic. Texte adoptate de Comisia teologică mixtă ortodoxă-vechi-catolică la întrunirea de la Bonn, între 20—24 august 1979*, în «Ortodoxia», XXXII (1980), nr. 3, p. 566—569; Idem, *Întrunirea Subcomisiei mixte pentru dialogul teologic ortodoxo-vechi-catolic (Berna — Elveţia, 9—13 martie 1981)*, în «Ortodoxia», XXXIII (1981), nr. 4, p. 634; Idem, *Dialogul teologic oficial ortodoxo-vechi-catolic. Texte adoptate de Comisia teologică mixtă ortodoxă-vechi-catolică la cea de a IV-a Adunare generală de la Zagorsk-Moscova, între 15—22 septembrie 1981*, «în «Ortodoxia», XXXIIII (1981), nr. 4, p. 635—639; Idem, *A cincea Adunare generală a Comisiei teologice mixte pentru dialogul ortodox-vechi-catolic (3—10 octombrie 1983, Chambésy-Geneva)*, în «Ortodoxia», XXXVI (1984), nr. 2, p. 296—302; Idem, *Întrunirea Subcomisiei mixte de lucru pentru dialogul teologic ortodox-vechi-catolic (Kavala, Thassos — Grecia, 23 sept.—1 oct. 1984)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CII (1984), nr. 11—12, p. 729—731; Idem, *A şasea Adunare generală a Comisiei teologice mixte pentru dialogul ortodoxo-vechi-catolic (Amersfoort — Olanda, 30 septembrie—5 octombrie 1985)*, în «Ortodoxia», XXXVIII (1986), nr. 2, p. 63—76; Idem, *Întrunirea Subcomisiei mixte pentru dialogul ortodoxo-vechi-catolic (Minsk, 30 iunie—10 iulie 1986)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIV (1986), nr. 5—6, p. 84—85.

Dialogul cu Biserica anglicană

Autori ortodocşi: *Romanian Orthodox Church and the Church of England*, Bucharest, 1976; Athenagoras of Thyateira (Kokkinakis), *Introduction to the Theological Dialogue of Anglicanism and Orthodoxy*, Athens, 1967; Basil T. Istavridis, *Orthodoxy and Anglicanism*, translated by Colin Davey, London, 1966; Idem, *Orthodoxy and Anglicanism in the Twentieth Century*, London, 1962; G. Strinopoulos, *Die Beziehungen der Orthodoxen Kirche zu den anderen Kirche*, în «Ortodoxia», Atena, t. XVII (1939); K. Diobouniotis, Περὶ τῆς ἑνώσεως τῆς ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου καὶ τοῦ κύρους τῶν ἀγγλικανικῶν χειροθεσιῶν, extras din revista «Ekklisia», Atena, t. XVII (1939); Ham. Alivizatos, Σύγχρονοι ἑνωτικαὶ προσάθειαι, Atena, 1937; P. Bratziotis, Ὀρθόδοξοι καὶ Ἀγγλικανοί Atena, 1937; M. Constantinidis, Σχέσεις τῶν ἀγγλικανῶν καὶ ὀρθοδόξων, Atena, 1936.

Alţi autori: *Anglican-Orthodox Dialog. The Dublin Agreed Statement*, 1984, London (S.P.C.K.), 1984; W. A. Visser't Hooft, *Anglo-Catholicism and Orthodoxy. A Protestant View*, London, 1933; G. K. A. Bell, *Documents of christian Unity 1920—1924*, London, 1924; M. d'Hérbigny, *L'Anglicanisme et l'Orthodoxie gréco-slave*, Paris, 1922; J. A. Douglas, *The Relations of the Anglican Churches with the Eastern Orthodoxy*, London, 1921.

În limba română: Pr. prof. Ioan Rămureanu, *Tratative directe de unire dintre Bisericile Ortodoxe şi Biserica Anglicană, de la 1920 până azi*, în «Ortodoxia», X (1958), nr. 2, p. 217—235; Pr. Prof. Liviu Stan, *Ferspectiva canonică a relaţiilor dintre Ortodoxie şi Anglicanism*, în «Ortodoxia», X (1958), nr. 2, p. 286—301; Prof. Teodor M. Popescu, *Raporturile dintre ortodocşi şi anglicani din secolul XVI până la anul 1920*, în «Ortodoxia», X (1958), nr. 2, p. 177—194; *Lucrările Comisiilor teologice interortodoxe de la Belgrad pentru pregătirea dialogului cu anglicanii şi cu vechii-catolici (1—15 sept. 1966, Belgrad)*, în «Biserica Ortodoxă Română», nr. 9—10, p. 909—914 (cu anglicanii) şi p. 914—922 (cu vechii catolici); *Lucrările Comisiei teologice interortodoxe pentru dialogul cu Anglicanii (1—15 oct. 1970, Chambésy-Geneva)*, în «Biserica Ortodoxă Română», LXXXVIII (1970, nr. 9—10, p. 1007—1009; Pr. Ioan Tulcan, *Dialogurile teologice ale Bisericii Ortodoxe cu celelalte Biserici*, I, în «Mitropolia Banatului», XXXVIII (1988), nr. 1, p. 26—35; N. Chiţescu, *Prima se-*

siune a dialogului ortodoxo-anglican (Oxford, 6—13 iulie 1973), în «Biserica Ortodoxă Română», XCI (1973), nr. 7—8, p. 803—808; Idem, *Sesiunea plenară de la Moscova a dialogului ortodoxo-anglican (26 iulie—3 august 1976)*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIV (1976), nr. 7—8, p. 664—673; Idem, *Dialogul ortodoxo-anglican de la Llandaff-Cardiff — Anglia, 4—21 iulie 1980*, în «Ortodoxia» XXXIII (1981), nr. 1, p. 112—115; Idem, *O nouă sesiune a dialogului ortodoxo-anglican, Canterbury — Anglia, 12—19 iulie 1982*, în «Studii teologice», C (1982), nr. 9—10, p. 801—803; Prof. Nic. Chiţescu şi Arhim. Nifon Mihăiţă, *Întrunirea Comisiei de dialog ortodoxo-anglican (Odessa, 12—19 septembrie 1983)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CI (1983), nr. 9—10, p. 642—652; Diac. P. I. David, *Premise ale dialogului anglicano-ortodox: Aspectul revelaţiei divine. Contribuţia culturii teologice româneşti*, teză de doctorat, în «Studii teologice», XXVIII (1976), nr. 3—6, p. 213—493; Pr. prof. M. Şesan, *Din relaţiile anglicano-ortodoxe*, în «Mitropolia Moldovei şi Sucevei», XLIX (1973), nr. 5—6, p. 313—321; Ioan I. Ică, *În legătură cu dialogul dintre ortodocşi şi anglicani după lucrările Comisiei interortodoxe de la Belgrad*, în «Glasul Bisericii», XXIX (1970), nr. 3—4, p. 291—314; Pr. prof. Isidor Todoran, *Relaţiile Bisericii Ortodoxe Române cu Biserica Anglicană şi cu Biserica Veche-Catolică*, în «Ortodoxia», XX (1968), nr. 2, p. 225—234; Ioan N. Şurubaru, *Tratativele şi acordurile anglicano-ortodoxe române din 1935 în perspectiva dialogului dintre Biserica Ortodoxă şi Biserica Anglicană*, în «Ortodoxia», XX (1968), nr. 1, p. 74—89; Vasile Loichiţă, *Anglicanism şi Ortodoxie*. Extras din rev. «Candela», XLI (1930), nr. 3—6; Dr. Papadopoulos, *Chestiunea validităţii hirotoniilor anglicane*. În româneşte de Arhim. Filaret Jocu, Bucureşti, 1926.

Dialogul teologic ortodox-protestant

World Council of Churches, The Orthodox Church and the Churches of the Reformation, Geneva, 1975; D. J. Callahan, *Catholiques et Protestants*, Paris, 1961; Oscar Cullmann, *Catholiques et Protestants, Un projet de solidarité chrétienne*, Neuchâtel et Paris, 1958; Ioan Karmiris, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός t. I, Atena, 1937.

În limba română: Diac. lector Ioan I. Ică, *Contactele din ultima vreme dintre Bisericile Ortodoxe şi Bisericile Protestante şi stadiul actual al dialogului teologic dintre ele*, în «Ortodoxia», XXV (1970), nr. 1, p. 135—146; Prof. Nic. Chiţescu, *Tematica şi rezultatul convorbirilor ortodoxo-protestante după 1961. Importanţa acestor convorbiri pentru ecumenismul local*, în «Mitropolia Ardealului», XIX (1974), nr. 10—12, p. 558—571; Episcop Vasile (Coman), *Întrunirea Comisiei interortodoxe pentru pregătirea dialogului cu Bisericile Luterane (Sigtuna — Suedia, 4—9 noiembrie 1979)*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCVII (1979), nr. 1, p. 25—28; Episcop Vasile Coman şi Pr. prof. I. Ică, *A treia întrunire a Comisiei interortodoxe pentru pregătirea dialogului cu Bisericile luterane — (Skalholt — Islanda, 6—13 septembrie 1980)*, în «Ortodoxia» XXXIII (1981), nr. 2, p. 261—266; Episcop Vasile al Oradiei, *Al treilea dialog general ecumenic dintre Biserica Ortodoxă şi Federaţia Luterană Mondială (Allentown — S.U.A., 23—31 mai 1985)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIII (1985), nr. 5—6, p. 403—406; Doctorand Adrian Niculcea, *Scriptură, Tradiţie şi Mărturisire în dialogul teologic dintre Biserica Evanghelică Luterană din R. F. Germania şi Biserica Ortodoxă Română (Goslar, 19—23 noiembrie 1979)*, în «Studii teologice», XXXIV (1982), nr. 5—6, p. 398—408; Pr. prof. Dumitru Radu, *Dialogul teologic între Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Evanghelică din Germania (Goslar, 19—23 noiembrie 1979; Iaşi, 23—26 octombrie 1980)*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCVIII (1980), nr. 11—12, p. 1098—1106; Alex. M. Ioniţă, *Dialogul teologic general dintre Biserica Ortodoxă şi Bisericile Luterane*, în «Biserica Ortodoxă Română», XCIX (1981), nr. 9—10, p. 960—961; Pr. asist. Viorel Ioniţă, *A patra întrunire de dialog între Biserica Ortodoxă Română şi Biserica Evanghelică din Germania (Techirghiol, 6—11 mai 1985)*, în «Biserica Ortodoxă Română», CIII (1985), nr. 5—6, p. 398—397; Asistent Nic. Dură, *Consideraţii asupra dialogurilor teologice ale Bisericii Ortodoxe cu Bisericile Romano-Catolică, Anglicană, Veche-Catolică, Orientală şi Luterană*, în «Ortodoxia», XXXVII (1985), nr. 3, p. 390—449.

Dialogul ortodoxo-reformat

Pr. prof. Nic. Necula, *Dialogul ortodoxo-reformat «Debreţin V», Budapesta, 31 august—4 septembrie 1987*, în «Biserica Ortodoxă Română» CV (1987), nr. 9—10, p. 147—148.

Privire generală asupra creştinismului în lumea de azi *

Întruparea lui Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, stă la temelia apariţiei creştinismului în lume. După cuvîntul Apostolului Pavel, «*cînd a venit plinirea vremii, Dumnezeu a trimis pe Fiul Său, născut din femeie, născut sub lege, ca să răscumpere pe cei de sub lege, primind înfierea*» (Gal. 4, 4—5); a avut, deci, loc cel mai important eveniment din istoria creştinismului: întruparea Fiului lui Dumnezeu, Iisus Hristos.

Fără îndoială Biserica creştină atinge plenitudinea şi desăvîrşirea prin întruparea, răstignirea şi învierea Mîntuitorului şi prin coborîrea Sfîntului Duh în ziua Cincizecimii asupra Sfinţilor Apostoli, adunaţi în casa din Ierusalim.

Coborîrea Duhului Sfînt marchează momentul întemeierii Bisericii creştine în lume, al intrării ei în istorie, marchează momentul noii alianţe dintre omenire şi dumnezeire, alianţă care va continua pînă la sfîrşitul veacurilor, cînd, după cuvintele Sfîntului apostol Petru, vor fi «ceruri noi şi un pămînt nou, în care va locui dreptatea» (II Petru 3, 13; Apoc. 21, 1). În împărăţia lui Dumnezeu, «timpul nu va mai fi» (ὅτι χρόνος οὐκέτι ἔσται) Apoc., 10, 6), deci istoria va înceta, căci «taina lui Dumnezeu s-a săvîrşit» — καὶ ἐτελέσθη τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ (Apoc., 10, 7).

Ivirea creştinismului în lume a împărţit istoria lumii în două ere: înainte şi după Hristos. Pentru creştinism, Domnul nostru Iisus Hristos este centrul istoriei universale, iar anii istoriei Bisericii creştine se numără de la naşterea Lui.

În era creştină, dezvoltarea omenirii este influenţată în mod covîrşitor de ideile Evangheliei Domnului nostru Iisus Hristos, idei care au avut şi au pînă azi un rol precumpănitor pe teren religios-moral, social şi cultural, cu alte cuvinte, în toate domeniile vieţii şi activităţii omeneşti.

Pentru creştini, viaţa pămîntească trăită în istorie este o prefaţă a vieţii cereşti. «*Creştinii* — spune atît de frumos autorul Epistolei către Diognet — *nu se deosebesc de ceilalţi oameni, nici prin patrie, nici prin limbă, nici prin obiceiuri, căci ei nu locuiesc în anumite cetăţi, nici n-au limba lor proprie, nici nu duc o viaţă deosebită... Iau parte la toate ca cetăţeni... Sînt în trup, dar nu trăiesc după trup. Îşi duc viaţa pe pămînt, dar trăiesc ca în ceruri. Se supun legilor în vigoare, dar viaţa lor e mai presus de legi... Într-un cuvînt, ceea ce este sufletul în trup, acelaşi lucru sînt creştinii în lume*» (Epistola către Diognet, V şi VI).

Creştinismul nu a lăsat nimic departe din cultura veche care nu împiedică mîntuirea sufletului.

În primele trei secole creştinismul a luptat pentru existenţa sa cu statul roman şi cultura greco-romană păgînă, pînă cînd împăratul Constantin cel Mare (306—337), numit de Biserică «cel întocmai cu Apostolii», a acordat creştinilor libertatea religioasă prin edictul de la Milan din 313. Constantin cel Mare este în istoria omenirii primul bărbat de

* Capitol redactat de Pr. prof. Ion Rămureanu.

stat care a pus problema respectării conştiinţei religioase a fiecărui om şi a înţeles necesitatea ei pentru ordinea socială şi politică.

Biserica ortodoxă a Răsăritului are o importanţă deosebită pentru formularea dogmei creştine încă de la începutul răspîndirii creştinismului în lume. Două dintre cele mai vechi şi strălucite culturi, *iudaismul* şi *elenismul*, au înflorit pe teritoriul pe care s-a dezvoltat în urmă Biserica ortodoxă. Dar creştinismul ca religie revelată de Dumnezeul cel viu şi adevărat, culegînd şi asimilînd ceea ce era mai valoros şi frumos din cugetarea filosofiei şi culturii greco-romane, nu s-a lăsat antrenat de ideile religioase păgîne ale lumii vechi. Cunoscînd cultura şi înţelepciunea lumii vechi, apostolul Pavel se întreba : «Unde este înţeleptul ? Unde este cărturarul ? Unde este cercetătorul acestui veac ?... Căci de vreme ce întru înţelepciunea lui Dumnezeu, lumea n-a cunoscut prin înţelepciune pe Dumnezeu, a binevoit Dumnezeu să mîntuiască pe cei ce cred prin nebunia propovăduirii... Iar noi propoveduim pe Hristos cel răstignit : pentru iudei sminteală, pentru păgîni nebunie. Dar pentru cei chemaţi, şi iudei şi elini, propoveduim pe *Hristos, puterea lui Dumnezeu şi înţelepciunea lui Dumnezeu*» (I Cor. 1, 20—24).

După Constantin cel Mare, Biserica creştină a dus o luptă aprigă cu duşmanul intern, cu erezia, care caracterizează întreaga perioadă a Sinoadelor ecumenice (325—787).

În Răsăritul ortodox s-au născut şi au înflorit toate ramurile ştiinţei şi culturii teologice ; aici au trăit cei mai geniali Părinţi ai Bisericii, care au formulat prin scrisul lor înaripat învăţăturile creştine scoase din revelaţia Vechiului şi Noului Testament şi ne-au lăsat moştenire monumentala literatură patristică din care se adapă pînă azi toate Bisericile creştine din lume.

În Orient s-au ţinut cele şapte Sinoade ecumenice care au definit şi stabilit dogmele creştine. Inima şi gîndirea creştinismului au fost în Orient. De aceea Biserica ortodoxă, moştenitoarea vechii Biserici universale sau ecumenice — care a păstrat pînă azi, fără adăugire sau ştirbire, întregul tezaur al credinţei de la Sfinţii Apostoli şi Sfinţii Părinţi — refuză să introducă în doctrina sa sau să aprobe altor Biserici *inovaţii* contrare spiritului ei.

Abia sfîrşită lupta cu erezia, asupra Bisericii de Răsărit a venit la un moment dat asaltul mahomedanismului.

După prima jumătate a secolului VII, cele trei patriarhate apostolice : Alexandria în 641, Antiohia în 638 şi Ierusalimul în 637, au căzut sub dominaţia arabilor, care au adus aceste Biserici aproape de nimicire. Acest tablou se completează în 29 mai 1453 prin cucerirea Constantinopolului de către turcii otomani, care au impus dominaţia musulmană asupra creştinilor din Asia Mică şi Peninsula Balcanică, — greci, albanezi, bulgari şi sîrbi —, dominaţie de care aceste popoare s-au putut elibera abia în secolul XIX şi începutul secolului XX.

Fără îndoială, în istoria Bisericii universale unul dintre cele mai triste, dureroase şi regretabile evenimente îl constituie, prin semnificaţia, durata şi consecinţele ei, schisma din 1054, care a intervenit între Biserica Apusului şi Biserica Răsăritului, şi care s-a prelungit pînă la

7 decembrie 1965 cînd anatemele din 16 şi 20 iulie 1054 au fost ridicate de către patriarhul ecumenic Atenagora I al Constantinopolului (1949—1972) şi de către papa Paul VI (1963—1978).

În perioada care a urmat schismei bisericeşti din 16 iulie 1054, în secolele XI—XVI, cele două mari ramuri ale creştinismului — Biserica Răsăritului şi Biserica Apusului — s-au dezvoltat separat.

S-au făcut, desigur, între secolele XI—XV numeroase încercări de unire între cele două Biserici, unele chiar încheiate prin semnarea anumitor acte de unire, ca unirea de la Lyon din 1274, şi cea de la Ferrara-Florenţa din 1438—1439, dar unirea deplină şi intercomuniunea bisericească, din păcate, nu s-au putut realiza. Unirile încheiate au rămas doar ca documente în arhive, deoarece nu s-au aplicat niciodată.

Ceva mai mult, în secolul al XVI-lea Biserica romano-catolică a fost adînc zdruncinată în sînul ei prin apariţia protestantismului, care i-a smuls un însemnat număr de credincioşi. Trei mari Biserici au ieşit pe urma Reformei protestante, care se menţin pînă azi : *Biserica evanghelică sau luterană, Biserica reformată sau calvinistă* şi *Biserica anglicană*, care se menţine pe o cale de mijloc între catolicism şi protestantism. Această fărîmiţare a creştinismului apusean a creat întregului creştinism noi probleme şi noi dificultăţi în calea refacerii unităţii.

În Protestantism, excesul de libertate a dus şi duce pînă azi la o fărîmiţare excesivă, care se caracterizează prin apariţia neîncetată a noi secte şi denominaţiuni creştine care luptă unele împotriva altora, oferind lumii creştine spectacolul trist al unui *bellum omnium contra omnes*, spre mare pagubă a întregului creştinism.

În epoca modernă creştinismul apusean, favorizat de prosperitatea şi bogăţia sa materială, precum şi de extinderea stăpînirii unor ţări occidentale ca : Spania, Franţa, Anglia, Olanda şi Belgia, asupra popoarelor coloniale din America, Africa şi Asia, realizează mari succese în opera misionară.

Atît romano-catolicii cît şi protestanţii fac misiune plină de succese pe toate continentele globului.

În Răsărit, Biserica ortodoxă rusă întreprinde o operă misionară serioasă la tătari, la popoarele din Siberia, în Insulele Aleutine, în Alaska, în China, Coreea şi Japonia.

În secolul al XIX-lea, popoarele ortodoxe din Balcani scapă, rînd pe rînd, de dominaţia otomană : Grecia în 1821, România, Bulgaria şi Serbia între 1877—1878, Albania în 1912, astfel încît s-a ameliorat foarte mult şi situaţia Bisericilor acestor popoare.

În Apus, în secolul XIX Biserica romano-catolică are de luptat cu unele influenţe culturale ale vremii, ca modernismul şi cu unele curente sociale potrivnice Bisericii, ca de exemplu *Kulturkampf* (lupta pentru cultură) în Germania. Biserica apuseană ajunge să îngrădească libertatea însăşi a Bisericii prin proclamarea ca dogmă a *primatului* şi a *infailibilităţii papale*, în Conciliul I Vatican dintre 1869—1870, apoi în Conciliul II Vatican (1962—1965), dogme străine de spiritul credinţei ortodoxe, care constituie un impediment dintre cele mai serioase în calea refacerii unităţii Bisericii creştine.

Un fapt îmbucurător rămîne în istoria Bisericii Ortodoxe a Răsăritului şi a Bisericii romano-catolice ridicarea anatemelor din 16 şi 20 iulie 1054, care s-a făcut prin *Declaraţia comună* din 7 decembrie 1965, citită în acelaşi timp în catedrala «Sfîntul Petru» din Roma — în şedinţa de închidere a Conciliului II Vatican —, şi în catedrala «Sfîntul Gheorghe» din Constantinopol, în numele patriarhului ecumenic Atenagora I şi a Sfîntului Sinod Patriarhal, precum şi al papei Paul VI.

În această istorică declaraţie, cei doi înalţi ierarhi au subliniat că *sînt conştienţi că acest act de justiţie şi de iertare reciprocă nu poate fi de ajuns să pună capăt diferenţelor vechi sau recente care subzistă între Biserica romano-catolică şi Biserica ortodoxă, şi care vor fi depăşite prin lucrarea Sfîntului Duh, graţie curăţiei inimilor, regretului nedreptăţilor istorice, precum şi printr-o voinţă activă de a se ajunge la o înţelegere şi expresie comună a credinţei şi a cerinţelor ei.*

Împlinind totuşi acest gest, ei speră că el va fi plăcut lui Dumnezeu, gata să ne ierte cînd noi ne iertăm unii pe alţii, şi că va fi apreciat de întreaga lume creştină, dar mai ales de totalitatea Bisericii romano-catolice şi a Bisericii ortodoxe, ca expresie a unei sincere voinţe reciproce de reconciliere şi ca o invitaţie de a continua, într-un spirit de încredere, de stimă şi de dragoste frăţească, dialogul care va duce, cu ajutorul lui Dumnezeu, să trăim din nou — pentru cel mai mare bine al sufletelor şi al venirii împărăţiei lui Dumnezeu — în comuniunea deplină a credinţei, a unirii frăţeşti şi a vieţii sacramentale, care a existat între ele în cursul primului mileniu al vieţii Bisericii *(Tomos Agapis.* Vatican—Phanar (1968—1970) — Roma—Istanbul — 1971, p. 278—283, nr. 127, şi «Irénikon», 1965, nr. 4, p. 539—540).

Bisericile ortodoxe, Bisericile protestante şi Biserica anglicană activează cu succes din 1920 în *mişcarea ecumenică,* iar din 1948 în *Consiliul Ecumenic al Bisericilor,* care cuprinde astăzi peste 300 de Biserici creştine din lume, în vederea colaborării frăţeşti, pentru soluţionarea problemelor lumii contemporane şi a refacerii unităţii Bisericii creştine.

Domnul nostru Iisus Hristos spune, înainte de patimile Sale, că *Evanghelia ... împărăţiei se va propovădui în toată lumea, ca mărturie pentru toate neamurile, şi atunci va veni sfîrşitul* (Matei 24, 14). La acestea Apostolul Pavel adaugă că «împletrirea în parte a lui Israel s-a făcut pînă ce va intra tot numărul păgînilor şi astfel întregul Israel se va mîntui» (Rom., 11, 25—26).

*

Nu se poate da o statistică exactă a tuturor creştinilor din lume. În genere, unele statistici dau numai 180 milioane de credincioşi ortodocşi în lume, dar ei sînt mult mai mulţi. Desigur, în comparaţie cu numărul romano-catolicilor şi al protestanţilor, numărul creştinilor ortodocşi e mai mic. Dar nu numai numărul contează, *ci păstrarea integrală şi curată a adevărurilor de credinţă ale Evangheliei, descoperite lumii de Domnul nostru Iisus Hristos.* Acolo unde nu-i adevărul revelat al Domnului nostru Iisus Hristos, propovăduit de Sfinţii Apostoli şi de Sfinţii Părinţi ai Bisericii, creşterea numărului poate fi chiar păgubitoare pentru adevărata Biserică a lui Hristos, *deoarece ea nu înseamnă creşterea şi sporirea adevărului, ci mărirea erorii şi creşterea rătăcirilor în lume.*

În Ortodoxie cunoaşterea şi păstrarea adevărului revelat de Fiul lui Dumnezeu, Iisus Hristos, din iubire de oameni, au fost încredinţaţi iubirii reciproce a clericilor şi credincioşilor din *Biserica Dumnezeului celui viu, care este stîlpul şi temelia adevărului* (I Tim. 3, 15).

Acest lucru îl afirmă lămurit *Enciclica Bisericii Una, Sfîntă, Universală şi Apostolică*, adresată la 6 mai 1848 către toţi credincioşii ortodocşi din lume, scriind : *Apoi la noi n-au putut niciodată, nici patriarhi, nici Sinoade, să introducă lucruri noi, pentru că apărătorul religiei este însuşi corpul Bisericii, poporul însuşi, care vrea ca religia să fie veşnic neschimbată şi la fel ca a Părinţilor săi* (*«Enciclica patriarhilor ortodocşi de la 1848»*, traducere de Teodor M. Popescu, Bucureşti, 1935, cap. 17, p. 98 şi 132 ; J. D. Mansi, XL, Parisiis, 1909, col. 407-C).

În Biserica lui Hristos, credincioşii se află laolaltă ca *seminţie aleasă, preoţie împărătească, neam sfînt, popor agonisit de Dumnezeu ... poporul lui Dumnezeu* (I Petru 2, 9 şi 11).

În trecerea ei prin istorie Biserica ortodoxă s-a considerat şi se consideră şi astăzi *adevărata Biserică a lui Hristos* în lume, pentru că păstrează fără schimbare, micşorare sau adăugire, adevărata învăţătură a Domnului nostru Iisus Hristos, păstrează cultul şi disciplina bisericească, aşa cum se practicau în vechea Biserică ecumenică, cînd nu se făcea deosebire între creştinii din Răsărit şi cei din Apus.

Privind măreţia, strălucirea, sfinţenia şi curăţia credinţei Bisericii ortodoxe a Răsăritului, unul dintre cei mai mari Părinţi ai Bisericii, Sfîntul Ioan Gură de Aur († 14 sept. 407) scrie despre ea astfel : «Biserica este mai înaltă decît cerul, mai întinsă decît pămîntul. Ea nu îmbătrîneşte niciodată, ci este pururea înfloritoare. Pentru aceasta, Scriptura, arătînd tăria şi statornicia ei, o numeşte Munte ; arătînd curăţia ei, o numeşte Fecioară ; arătînd măreţia ei, o numeşte împărătească ; arătînd înrudirea ei cu Dumnezeu, o numeşte fiică» *(Omilie despre arestarea lui Eutropiu şi despre deşertăciunea bogăţiei,* P. G., LII, 402).

Deşi mai mică în privinţa numărului credincioşilor, Biserica ortodoxă este fecioara cea înţeleaptă, este mireasa cea nepătată care aşteaptă în linişte pe dumnezeiescul ei Mire. În ziua aceea, Domnul Hristos o va mîngîia prin cuvintele : *«Nu te teme turmă mică, că bine a voit Tatăl vostru să vă dea vouă împărăţia* (Luca 12, 32).

BIBLIOGRAFIE

Quelques statistiques, în «Documentation Catholique», 59-e Année, LXXIV (1977), no. 5, 6 mars, p. 235—237, şi no. ? 2 octobre, p. 820 ; *Panorama missionnaire de l'année 1975—1976*, ibidem, LXXIII (1976), no. 1707, 7 novembre, p. 922—926. Texte publié par l'Agence Fides de la Sacre Congrégation pour l'Évangélisation du monde, le 25 septembre 1976 ; *Annuarium statisticum Ecclesiae — 1974*, Città del Vaticano, 1976 ; *Bilan du Monde. Encyclopédie catholique du Monde chrétien*, 2 vol., 2-e éd., Tournai—Paris, 1964 ; Konrad Algermissen, *Konfessionskunde*, Hannover, 1941 ; Pr. prof. Milan Şesan, *Statistica bisericească*, 1938 ; O. Hübner, *Geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde*, ed. 72, Wien, 1936.

În limba română : I Pulpea (Pr. prof. I. Rămureanu), *Configuraţia actuală a Creştinismului*, în «Studii teologice», I (1949), nr. 3—4, p. 119—144 ; Idem, *Bisericile ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii ortodoxe ruse*, în «Studii teologice» I (1949), nr. 1—2, p. 69—90 ; Eusebiu Popovici, *Statistica Bisericească*. Supliment la *Istoria Bisericească universală*, ed. a 2-a, t. IV, Bucureşti, 1928, p. 579—646.

LISTE CRONOLOGICE

PATRIARHII DE CONSTANTINOPOL *

Mihail I Cerularie, 25 martie 1043—2 nov. 1058; exilat la 21 ian. 1059

Constantin III Lihudis, 2 febr. 1059—9/10 aug. 1063

Ioan VIII Xifilin, 1 ian. 1064—2 aug. 1075

Cosma I, după 2 aug. 1075—8 mai 1081 (retras)

Eustratie Garidas, mai 1081—iulie 1084 (retras)

Nicolae III Kyrdiniates-Grammaticos, aug. 1084 — înainte de 24 mai 1111

Ioan IX Agapetos, 24 mai 1111 — finele lui apr. 1134

Leon Stypes sau Stypiotes, mai 1134—ian. 1143

Mihail II Curcuas Oxitul, iulie 1143—martie 1146

Cosma II Atticus, sfîrșit apr. 1146—26 febr. 1147 (depus)

Nicolae IV Muzalon, dec. 1147—mart./apr. 1151 (retras)

Teodot II, între mart./apr. 1151 și apr. 1152; oct. 1153—oct. 1154

Neofit I, oct. 1153 — finele lui nov. 1154

Constantin IV Chilarenos, nov. 1154 — finele lui mai 1157

Luca Chrysovergis, aug.—oct. 1157—ian. 1170

Mihail III Anchialos, înainte de 30 ian. 1170—martie 1178

Hariton Eugeniotis, între martie și aug. 1178; febr.—30 iulie 1179

Teodosie, între febr.—30 iul. 1179—aug. 1183

Vasile II Camateros, aug. 1183—febr. 1186

Niceta II Muntanes, febr. 1186—febr. 1189

Dositei de Ierusalim, febr. 1189—(9 zile)

Leontiu Theotokites, febr. (martie) 1189—sept. sau început oct. 1189—10 sept. 1191

Gheorghe II Xifilin, 10 sept. 1191—7 iulie 1198

Ioan X Camateros, 5 aug. 1198—apr./mai 1206

Mihail IV, 20 mart. 1208—26 aug. 1214

Teodor II, 28 sept. 1214—31 ian. 1216

Maxim II, 3 iunie—dec. 1216

Manuil I, ian. 1217—mai/iunie 1222

Gherman II, 29 sau 30 iunie 1222—1240

Metodiu, 1240 (trei luni)

Manuil II, 1244 — înainte de nov. 1254

Arsenie (întîia oară), 1255—1259

Nichifor II, înainte de ian. 1260 — sfîrșit de 1260

Arsenie (a doua oară), aug. 1261—mai 1265

Gherman III, 25 mai 1265—14 sept. 1266

Iosif I (întîia oară), 28 dec. 1266—mai 1275

Ioan II Veccos, 26 mai 1275—26 dec. 1282

Iosif I (a doua oară), 31 dec. 1282—23 martie 1283

---

* Listele patriarhilor de: Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim au fost întocmite de Pr. prof. Ioan Rămureanu.

Vezi și: —V. Grumel, *Traité d'études byzantines*. I. *La Cronologie*, Paris, 1958, p. 436—440;

— Petru Șt. Năsturel, *Lista patriarhilor ortodocși: Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim*, București, 1947, p. 151—157; 159—160; 160—164; 167—168;

— V. Stavridis, Καταλογος πατριάρχων ... κωνσταντινουπόλεως în «Θρησκευτική καὶ Ἠτική Ἐγκυκλοπαι δεία», t. 9, Atena, 1966, p. 830—834.

Grigorie III, 28 mai 1283—iunie 1289
Atanasie I (întîia oară), 14 oct. 1289—16 oct. 1293
Ioan XII Cosma, 1 ian. 1294—21 iunie 1303
Atanasie I (a doua oară), 23 iunie 1303—sept. 1309
Nifon I, 9 mai 1310—11 aprilie 1314
Ioan XIII Glykys, 12 mai 1315—11 mai 1319
Gherasim I, 21 martie 1320—20 apr. 1321
Isaia, 11 nov. 1322—13 mai 1332.
Ioan XIV Caleca, febr. 1334—2 febr. 1347
Isidor I, 17 mai 1347—febr./martie 1350
Calist I (întîia oară), 10 iunie 1350—nov. 1353
Filotei Cokkinos (întîia oară), nov. 1353—22 nov. 1354; depus în ian. 1355
Calist I (a doua oară), ian. 1355—aug. 1363
Filotei Cokkinos (a doua oară), 8 oct. 1364—1376
Macarie I (întîia oară), 1376—1379
Nil, sfîrșitul lui 1379—1 febr. 1388
Antonie IV (prima oară), 12 ian. 1389—aug. 1390
Macarie (a doua oară), aug. 1390—1391
Antonie IV (a doua oară), martie 1391—mai 1397
Calist II Xantopulos, 17 mai 1397 (3 luni)
Matei I, nov. 1397—aug. 1410
Eutimie II, 25/26 oct. 1410—29 martie 1416
Iosif II, 1416—10 iunie 1439
Mitrofan II, 4 sau 5 mai 1440—1 aug. 1443
Grigorie III Mammas, 1443—1453 (părăsește Constantinopolul în 1450; †1459)
Ghenadie II Scholârios (întîia oară), 1 ian. 1454—6 ian. 1456
Isidor II, înainte de mai 1456—primăvara 1462
Ghenadie II Scholarios (a doua oară), vara lui 1462 — vara lui 1463
Sofronie I, probabil aug. 1463 — început aug. 1464
Ghenadie II Scholarios (a treia oară), aug. 1464—iulie 1465
Ioasaf I, iulie 1465—mijloc, an. 1466
Marcu II Xylocaravis, mijloc an. 1466—alungat în nov./dec. 1466, depus la 15 ian. 1467
Simeon I de Trebizonda (prima oară), nov./dec. 1466—sfîrșit an. 1467
Dionisie I (prima oară), fine. dec. 1467—sfîrșit 1471
Simeon I de Trebizonda (a doua oară), fine. an. 1471 sau început 1472—10 oct. 1474 (?)
Rafail I, început. 1475—început. 1476
Maxim III (primăvara 1476—fine. an. 1481 sau început 1482
Simeon I de Trebizonda (a treia oară), început. an. 1482—toamna lui 1486
Nifon II (întîia oară), către fine. an. 1486—1488
Dionisie I (a doua oară), iulie 1488—fine. an. 1490
Maxim IV, început. an. 1491—început an. 1497
Nifon II (a doua oară), vara an. 1497—fine. vara an. 1498
Ioachim I (prima oară), probabil toamna lui 1498—probabil primăvara 1502
Nifon II (a treia oară), primăvara anului 1502
Pahomie I (prima oară), început an. 1503—început an. 1504
Ioachim I (a doua oară), început. an. 1504—toamna lui 1504
Pahomie I (a doua oară), toamna 1504—probab. început. 1513
Teolipt I, mijloc an. 1513—toamna lui 1522
Ieremia I, 31 dec. 1522—finele lui 1545
Ioanichie I, probabil primăvara lui 1526 (patriarh necanonic în timpul lui Ieremia I)
Dionisie II, 17 apr. 1546—după aug. 1554
Ioasaf II, după aug. 1554—ian. 1565
Mitrofan III (prima oară), ian. 1565—4 mai 1572
Ieremia II (prima oară), 5 mai 1572—29 nov. 1579
Mitrofan III (a doua oară), 29 nov. 1579—9 aug. 1580
Ieremia II (a doua oară), aug. 1580—finele febr. sau începp. martie 1584

Pahomie II, 22 febr. 1584—febr. 1585 (patriarh necanonic)
Teolipt II, ales 27 febr., întronizat 10 mart. 1585—apr./mai 1586
Ieremia II (a treia oară), încep. sau mijl. an. 1587—fine. an. 1595
Matei II (prima oară), încep. febr. 1596 (20 zile)
Gabriel I, probab. martie 1596—probab. fine. aug. 1596
Teofan I, fine. febr. 1597—26 martie 1597
Meletie I Pigas, 27 martie/2 apr. 1597—mart./apr. 1598 (patriarh de Alexandria, chemat la conducerea provizorie a Bisericii de Constantinopol)
Matei II (a doua oară), apr. 1598—dec. 1601 sau ian./febr. 1602
Neofit II (prima oară), încep. febr. 1602—jum. ian. 1603
Matei II (a treia oară), ian./febr. 1603 (câteva zile)
Rafail II, febr. 1603—1/15 oct. 1607
Neofit II (a doua oară), 15 oct. 1607—oct. 1612
Chiril I Lucaris (prima oară), oct. 1612 (aproape o lună). (Patriarh de Alexandria, chemat la conducerea provizorie a Bisericii de Constantinopol)
Timotei II, fine. oct. sau încep. nov. 1612—3 sept. 1620
Chiril I Lucaris (a doua oară), 4 nov. 1620—12 apr. 1623
Grigorie IV, 12 apr. 1623—18 iunie 1623
Antim II, 18 iunie 1623—22 sept. 1623
Chiril I Lucaris (a treia oară), 22 sept. 1623—4 oct. 1633
Chiril II (prima oară), 4 oct. 1633—11 oct. 1633
Chiril I Lucaris (a patra oară), 11 oct. 1633—25 febr. 1634
Atanasie III (prima oară), 25 febr. 1634—5 apr. 1634
Chiril I Lucaris (a cincea oară), încep. apr. 1634—1/10 martie 1635
Chiril II (a doua oară), 1/10 martie 1635—jum. iunie 1636
Neofit III, jum. iunie 1636—5 martie 1637
Chiril I Lucaris (a şasea oară), probab. 5 martie 1637—20 iunie 1638
Chiril II (a treia oară), 20 iunie 1638—fine. iunie 1639
Partenie I, 1 iulie 1639—înainte de 8 sept. 1644
Partenie II (prima oară), 8 sept. 1644—16 nov. 1646
Ioanichie II (prima oară), 16 nov. 1646—29 oct. 1648
Partenie II (a doua oară), 29 oct. 1648—16 mai 1651
Ioanichie II (a doua oară), încep. iunie 1651—jum. iunie 1652
Chiril III (prima oară), jum. iunie 1652 (8 zile)
Atanasie III, a treia decadă a lunii iunie 1652 (15 zile)
Paisie I (prima oară), ales în iulie, întron. 1 aug. 1652—încep. apr. 1653
Ioanichie II (a treia oară), prima decadă a lui apr. 1653—încep. martie 1654
Chiril III (a doua oară), încep. martie 1654 (14 zile)
Paisie I (a doua oară), jum. martie 1654—martie 1655
Ioanichie II (a patra oară), martie 1655—după jum. iul. 1656
Partenie III, 26 iulie 1656—24 martie 1657
Gabriel II, 23 apr. 1657 (8 zile)
Partenie IV (prima oară), 1 mai 1657—fine. iunie 1662
Dionisie III, 29 iunie 1662—21 oct. 1655
Partenie IV (a doua oară), 21 oct. 1665—9 sept. 1667
Clement, 9 sept. 1667 (nerecunoscut bisericeşte)
Metodie III, 5 ian. 1669—încep. martie 1671
Partenie IV (a treia oară), încep. martie 1671—7 sept. 1671
Dionisie IV (prima oară), 10 nov. 1671—25 iul. 1673; în drept până la 14 aug. 1673
Gherasim II, 14 aug. 1673—dec. 1674
Partenie IV (a patra oară), 1 ian. 1675—probab. 29 iulie 1676

Dionisie IV (a doua oară), 29 iulie 1676—29 iulie 1679; în drept pînă la 2 aug. 1679

Atanasie IV, 30 iulie—10 aug. 1679 (12 zile)

Iacob (prima oară), 10 aug. 1679—30 iulie 1682

Dionisie IV (a treia oară), 30 iulie 1682—10 martie 1684

Partenie IV (a cincea oară), 10 martie 1684—20 martie 1685

Iacob (a doua oară), 20 martie 1685—**sfîrşit. martie 1686**

Dionisie IV (a patra oară), către sfîrşit. martie 1686—12 oct. 1637

Iacob (a treia oară), 12 oct. 1687—3 martie 1688

Calinic II (prima oară), 3 martie 1688—27 nov. 1688

Neofit IV, 27 nov. 1638—7 martie 1689

Calinic II (a doua oară), 7 martie 1689—iul./aug. 1693

Dionisie IV (a cincea oară), aug. 1693—apr. 1694

Calinic II (a treia oară), apr. 1694—aug. 1702

Gabriel IV, jum. aug. 1702—17 oct. 1707

Neofit V, către 20 oct. 1707; nu a păstorit efectiv

Ciprian I (prima oară), probab. către 25 oct. 1707—fine. mai 1709

Atanasie V, probab. fine. mai 1709—dec. 1711

Chiril IV, incep. dec. 1711—incep. nov. 1713

Ciprian I (a doua oară), incep. nov. 1713—28 febr. 1714

Cosma III, 28 febr. 1714—23 martie 1716

Ieremia III (prima oară), 23/25 martie 1716—20 nov. 1726

Paisie II (prima oară), 20 nov. 1726—jum. lui sept. 1732

Ieremia III (a doua oară), 15 sept. 1732—după jum. lui martie 1733

Serafim I, după jum. lui martie 1733—*finele* sept. 1734

Neofit VI (prima oară), 27 sept. 1734—aug. 1740

Paisie II (a doua oară), aug. 1740—după jum. lui mai 1743

Neofit VI (a doua oară), după jum. lui mai 1743—martie 1744

Paisie II (a treia oară), martie 1744—28 sept. 1748

Chiril V (prima oară), 28 sept. 1748—finele lui mai 1751

Paisie II (a patra oară), finele lui mai sau incep. iunie 1751—sept. 1752

Chiril V (a doua oară), incep. sept. 1752—16 ian. 1757

Calinic III, 16 ian. 1757—22/24 iulie 1757

Serafim II, 22 iulie 1752—26 martie 1761

Ioanichie II, 26 martie 1761—21 mai 1763

Samuil I (prima oară), 24 mai 1763—5 nov. 1768

Meletie II, 5 nov. 1768—probab. 11 apr. 1769

Teodosie II, 11 apr. 1769—probab. 16 nov. 1773

Samuil I (a doua oară), 17 nov. 1773—24 dec. 1774

Sofronie II, 24 dec. 1774—8 oct. 1780

Gabriel IV, 8 oct. 1780—29 iunie 1785

Procopie I, 29/30 iunie sau 1 iulie 1785—30 apr. 1789

Neofit VII (prima oară), 1 mai 1789—1 martie 1794

Gherasim III, 3 martie 1794—19 apr. 1797

Grigorie V (prima oară), 19 apr. 1797—18 dec. 1798

Neofit VII (a treia oară), 10 dec. 1798—17 iunie 1801

Calinic IV (prima oară), 17 iunie 1801—22 sept. 1806

Grigorie V (a doua oară), 23 sept. 1806—10 sept. 1808

Calinic IV (a doua oară), 10 sept. 1808—23 apr. 1809

Ieremia IV, 23 apr. 1809—4 martie 1813

Chiril VI, 4 martie 1813—3 dec. 1818

Grigorie V (a treia oară), 14 dec. 1818—10 apr. 1821

Eugen II, 10 apr. 1821—27 iulie 1822

Antim III, 28 iulie 1822—9 iulie 1824

Hrisant I, 9 iulie 1824—26 sept. 1826

Agatanghel I, 26 sept. 1826—5 iulie 1830

Constantin I, 6 iulie 1830—18 aug. 1834

Constantin II, 18 aug. 1834—26 sept. 1835
Grigorie VI (prima oară), 27 sept. 1835—20 febr. 1840
Antim IV (prima oară), 20 febr. 1840—6 mai 1841
Antim V, 6 mai 1841—12 iunie 1842
Gherman IV (prima oară), 12 iunie 1841—18 apr. 1845
Meletie III, 18 apr. 1845—28 nov. 1845
Antim VI (prima oară), 4 dec. 1845—18 oct. 1848
Antim IV (a doua oară), 19 oct. 1848—30 oct. 1852
Gherman IV (a doua oară), 1 nov. 1852—16 sept. 1853
Antim VI (a doua oară), 24 sept. 1853—21 sept. 1855
Chiril VII, 21 sept. 1855—1 iulie 1860
Ioachim II (prima oară), 4 oct. 1860—18 aug. 1863
Sofronie III, 20 sept. 1863—4 dec. 1866
Grigorie VI (a doua oară), 10 febr. 1867—10 iunie 1871
Antim VI (a treia oară), 5 sept. 1871—30 sept. 1873
Ioachim II (a doua oară), 23 nov. 1873—5 aug. 1878
Ioachim III (prima oară), 4 oct. 1878—30 martie 1884
Ioachim IV, 1 oct. 1884—14 nov. 1886
Dionisie V, 22 ian. 1887—17 aug. 1891
Neofit VIII, 8 nov. 1891—24 oct. 1894
Antim VII, 19 ian. 1895—31 oct. 1896
Constantin V, 2 apr. 1897—28 martie 1901
Ioachim III (a doua oară), 25 mai 1901—13 nov. 1912
Gherman V, 28 ian. 1913—18 oct. 1918
Meletie IV, 25 nov. 1921—20 sept. 1923
Grigorie VII, 6 dec. 1923—17 nov. 1924
Constantin VI, 17 dec. 1924—mai 1925
Vasile III, 13 iulie 1925—29 sept. 1929
Fotie II, 7 oct. 1929—29 dec. 1935
Veniamin I, 18 ian. 1936—17 fer. 1946
Maxim V, 20 febr. 1946—17 oct. 1948
Atenagora I, 27 nov. 1949—7 iulie 1972
Dimitrie I (Papadopoulos), 16 iulie 1972—

PATRIARHII DE ALEXANDRIA

Leontie, 1052 (?)—1059 (?)
Alexandru II, 1059 (?)—1062 (?)
Ioan IV Codonat, 1062 (?)—1100 (?)
Eulogiu II, către 1100
Chiril, (?)
Sava, 117
Teodosie, (?)
Sofronie III, 1166—1171
Eleiterie sau Elie, 1175—1180
Marcu III, 1195—1209
Nicolae I, înainte de febr. 1210—1243
Grigorie I, 1243—1263
Nicolae II, 1263—1276
Atanasie II, 1276—1316
Grigorie II, 1316 (?)—1354 (?)
Grigorie III, 1354 (?)—1366
Nifon, 1366 (?)—1385 (?)
Marcu IV, 1385 (?)—1389 (?)
Nicolae III, 1389 (?)—1398 (?)
Grigorie IV, 1398 (?)—1412 (?)
Nicolae IV, 1412 (?)—1417 (?)
Atanasie III, 1417 (?)—1425 (?)
Marcu V, 1425 (?)—1435 (?)
Filotei, 1435 (?)—1459 (?)
Marcu VI, 1459 (?)—1484 (?)
Grigorie V (1484 (?)—1486 (?)
Ioachim, 6 aug. 1487—1565
Silvestru, 12 apr. 1569—iulie 1590
Meletie Pigas, 5 aug. 1590—13 sept. 1601
Chiril III Lucaris, 1601—1620
Gherasim I, 30 nov. 1620—1636
Mitrofan, sept. 1636—apr./mai 1639
Nichifor, înainte de 30 mai 1639—apr. 1645
Ioanichie, 9 iunie 1645—15 sept. 1657
Paisie, 15 oct. 1657—1678
Partenie I, 1678—30 iunie 1688
Gherasim II, 25 iulie 1688—20 ian. 1710
Samuil, 22 ian. 1710—sept. 1723
Cosma II, 12 sept. 1723—28 nov. 1737
Cosma III, 5 martie 1737—3 iunie 1746
Matei, 26 sept. 1746—1 mai 1766
Ciprian, 12 iulie 1766—1783
Gherasim III, 1783—6 aug. 1788
Partenie II, 13 sept. 1788—9 sept. 1805
Teofil III, 9 nov. 1805—14 oct. 1825
Ierotei I, 14 (?) oct. 1825—8 sept. 1845

Artemie, 27 sept. 1845—30 ian. 1847
Ierotei II, 31 ian.—1847—1 ian. 1858
Calinic, 26 ian. 1858—24 mai 1861
Iacov, 25 mai 1861—31 dec. 1865
Nicanor, 13 ian. 1866—25 dec. 1869
Sofronie IV, 30 mai 1870—22 aug. 1899
Fotie, 10 ian. 1900—4/5 sept. 1925
Meletie II, 20 mai 1926—28 iulie 1935
Nicolae V, 11 febr. 1936—12 mai 1939
Hristofor II, 21 iunie 1939—18 nov. 1966; † 23 iulie 1967
Nicolae VI Varelopoulos, 10 mai 1968 — † 11 iulie 1986
Partenie III, ales la 27 febr. 1987—

PATRIARHII DE ANTIOHIA

Petru III, primăvara 1052 — după aug. 1056
Dionisie, după aug. 1056 — înainte de 15 ian. 1057 (numit **Ioan IV** în izvoarele georgiene)
Teodosie III, înainte de 30 aug. 1057 — după 4 apr. 1059
Emilian, 1074—1079/1080
Nichifor cel negru, 1079/1080.
Ioan IV sau V, 1088/1089 sau febr. 1091 — oct. 1100.
Ioan V sau VI, 1106—1134 (?).
Luca, 1137/1138 — înainte de finc. an. 1156.
Soterichos Panteugenos, ales finele lui 1156 — respins 1 mai 1157.
Atanasie III, 1157 — 22 iunie 1171.
Chiril II, 1173—1179.
Teodor IV Balsamon, înainte febr. 1189 — după 1195.
Simeon II, înainte de 1206 — după 1235.
David, 1242 (?) — 1247 (?)
Eftimie I, înainte de 1258 — către 1274.
Teodosie V de Villehardouin, iunie 1275—1283/1284
Arsenie, 1283/1284 — către 1286.
Chiril III, 29 iunie 1287 — către 1308.
Dionisie I sau II, întronizat la 1287, nerecunoscut de Constantinopol; titular 1309—1316.
Chiril IV, (?)
Dionisie II sau III, (?)
Sofronie, (?).
Ignatie II, înainte de nov. 1344 — înainte de 1359.
Pahomie I, (prima oară) înainte de 1359—1368.
Mihail I, 1368 — 17 aug. 1375.
Pahomie I, (a doua oară) aug. 1375 — mijl. an. 1377.
Marcu I, mijl. an. 1377 — 10 apr. 1378.
Pahomie I, (a treia oară) apr. 1378 — 19 dec. 1386.
Nil, înainte de ian. 1388 — (?)
Nicon, (?) — 11 ian. 1395.
Mihail II, 6 febr. 1395 — 18 apr. 1412 (?)
Pahomie II, 1 iunie 1412 (?)—9 oct. 1412
Ioachim I, 1424—1425.
Marcu II, 1426/1427 — (?)
Dorotei I, 1434/1435 — 8 sept. 1451
Mihail III, 14 sept. 1451—1456 (?)
Marcu III, 1456 (?) — 1457/1458.
Ioachim II, înainte de 1458 — după 1 iunie 1459.
Mihail IV, către 1470/1474 — înainte de 1484.
Dorotei II, înainte de 1484 — după 1500.
Mihail V, către 1523/1524 — după iulie 1529.
Dorotei III, (?) — 1530/1531.
Ioachim III, 1530/1531 — înainte de nov. 1534.
Mihail VI, înainte de 10 nov. 1534—1542/1543.
Ioachim IV, 1542/1543 — după febr. 1575.
Macarie II, (antipatriarh) 1543 (?) — 1550 (?)
Mihail VII, înainte de 17 iun. 1576 — 25 dec. 1592.
Ioachim V, (antipatriarh) înainte de 25 mai 1581 — 7 oct. 1592.
Ioachim VI, înainte de febr. 1593—1604.
Dorotei IV, 1604—1612
Atanasie II, înainte de sfîrșit. aug. 1612—1620.
Ignatie III, 10/24 mai 1620 — apr. 1634
Chiril IV, (antipatriarh) 10/24 mai 1620—1627.
Eftimie II, încep. mai 1634 — încep. dec. 1634.

Constantin II, 18 aug. 1834—26 sept. 1835
Grigorie VI (prima oară), 27 sept. 1835—20 febr. 1840
Antim IV (prima oară), 20 febr. 1840—6 mai 1841
Antim V, 6 mai 1841—12 iunie 1842
Gherman IV (prima oară), 12 iunie 1841—18 apr. 1845
Meletie III, 18 apr. 1845—28 nov. 1845
Antim VI (prima oară), 4 dec. 1845—18 oct. 1848
Antim IV (a doua oară), 19 oct. 1848—30 oct. 1852
Gherman IV (a doua oară), 1 nov. 1852—16 sept. 1853
Antim VI (a doua oară), 24 sept. 1853—21 sept. 1855
Chiril VII, 21 sept. 1855—1 iulie 1860
Ioachim II (prima oară), 4 oct. 1860—18 aug. 1863
Sofronie III, 20 sept. 1863—4 dec. 1866
Grigorie VI (a doua oară), 10 febr. 1867—10 iunie 1871
Antim VI (a treia oară), 5 sept. 1871—30 sept. 1873
Ioachim II (a doua oară), 23 nov. 1873—5 aug. 1878
Ioachim III (prima oară), 4 oct. 1878—30 martie 1884
Ioachim IV, 1 oct. 1884—14 nov. 1886
Dionisie V, 22 ian. 1887—17 aug. 1891
Neofit VIII, 8 nov. 1891—24 oct. 1894
Antim VII, 19 ian. 1895—31 oct. 1896
Constantin V, 2 apr. 1897—28 martie 1901
Ioachim III (a doua oară), 25 mai 1901—13 nov. 1912
Gherman V, 28 ian. 1913—18 oct. 1918
Meletie IV, 25 nov. 1921—20 sept. 1923
Grigorie VII, 6 dec. 1923—17 nov. 1924
Constantin VI, 17 dec. 1924—mai 1925
Vasile III, 13 iulie 1925—29 sept. 1929
Fotie II, 7 oct. 1929—29 dec. 1935
Veniamin I, 18 ian. 1936—17 fer. 1946
Maxim V, 20 febr. 1946—17 oct. 1948
Atenagora I, 27 nov. 1949—7 iulie 1972
Dimitrie I (Papadopoulos), 16 iulie 1972—

PATRIARHII DE ALEXANDRIA

Leontie, 1052 (?)—1059 (?)
Alexandru II, 1059 (?)—1062 (?)
Ioan IV Codonat, 1062 (?)—1100 (?)
Eulogiu II, către 1100
Chiril, (?)
Sava, 117
Teodosie, (?)
Sofronie III, 1166—1171
Elefterie sau Elie, 1175—1180
Marcu III, 1195—1209
Nicolae I, înainte de febr. 1210—1243
Grigorie I, 1243—1263
Nicolae II, 1263—1276
Atanasie II, 1276—1316
Grigorie II, 1316 (?)—1354 (?)
Grigorie III, 1354 (?)—1366
Nifon, 1366 (?)—1385 (?)
Marcu IV, 1385 (?)—1389 (?)
Nicolae III, 1389 (?)—1398 (?)
Grigorie IV, 1398 (?)—1412 (?)
Nicolae IV, 1412 (?)—1417 (?)
Atanasie III, 1417 (?)—1425 (?)
Marcu V, 1425 (?)—1435 (?)
Filotei, 1435 (?)—1459 (?)
Marcu VI, 1459 (?)—1484 (?)
Grigorie V (1484 (?)—1486 (?)
Ioachim, 6 aug. 1487—1565
Silvestru, 12 apr. 1569—iulie 1590
Meletie Pigas, 5 aug. 1590—13 sept. 1601
Chiril III Lucaris, 1601—1620
Gherasim I, 30 nov. 1620—1636
Mitrofan, sept. 1636—apr./mai 1639
Nichifor, înainte de 30 mai 1639—apr. 1645
Ioanichie, 9 iunie 1645—15 sept. 1657
Paisie, 15 oct. 1657—1678
Partenie I, 1678—30 iunie 1688
Gherasim II, 25 iulie 1688—20 ian. 1710
Samuil, 22 ian. 1710—sept. 1723
Cosma II, 12 sept. 1723—28 nov. 1737
Cosma III, 5 martie 1737—3 iunie 1746
Matei, 26 sept. 1746—1 mai 1766
Ciprian, 12 iulie 1766—1783
Gherasim III, 1783—6 aug. 1788
Partenie II, 13 sept. 1788—9 sept. 1805
Teofil III, 9 nov. 1805—14 oct. 1825
Ierotei I, 14 (?) oct. 1825—8 sept. 1845

Artemie, 27 sept. 1845—30 ian. 1847
Ierotei II, 31 ian.—1847—1 ian. 1858
Calinic, 26 ian. 1858—24 mai 1861
Iacov, 25 mai 1861—31 dec. 1865
Nicanor, 13 ian. 1866—25 dec. 1869
Sofronie IV, 30 mai 1870—22 aug. 1899
Fotie, 10 ian. 1900—4/5 sept. 1925
Meletie II, 20 mai 1926—28 iulie 1935
Nicolae V, 11 febr. 1936—12 mai 1939
Hristofor II, 21 iunie 1939—18 nov. 1966; † 23 iulie 1967
Nicolae VI Varelopoulos, 10 mai 1968 — † 11 iulie 1986.
Partenie III, ales la 27 febr. 1987—

PATRIARHII DE ANTIOHIA

Petru III, primăvara 1052 — după aug. 1056
Dionisie, după aug. 1056 — înainte de 15 ian. 1057 (numit Ioan IV în izvoarele georgiene)
Teodosie III, înainte de 30 aug. 1057 — după 4 apr. 1059
Emilian, 1074—1079/1080
Nichifor cel negru, 1079/1080.
Ioan IV sau V, 1088/1089 sau febr. 1091 — oct. 1100.
Ioan V sau VI, 1106—1134 (?).
Luca, 1137/1138 — înainte de fine. an. 1156.
Soterichos Panteugenos, ales finele lui 1156 — respins 1 mai 1157.
Atanasie III, 1157 — 22 iunie 1171.
Chiril II, 1173—1179.
Teodor IV Balsamon, înainte febr. 1189 — după 1195.
Simeon II, înainte de 1206 — după 1235.
David, 1242 (?) — 1247 (?)
Eftimie I, înainte de 1258 — către 1274.
Teodosie V de Villehardouin, iunie 1275—1283/1284
Arsenie, 1283/1284 — către 1286.
Chiril III, 29 iunie 1287 — către 1308.
Dionisie I sau II, întronizat la 1287, nerecunoscut de Constantinopol; titular 1309—1316.
Chiril IV, (?)
Dionisie II sau III, (?)
Sofronie, (?).
Ignatie II, înainte de nov. 1344 — înainte de 1359.
Pahomie I, (prima oară) înainte de 1359—1368.
Mihail I, 1368 — 17 aug. 1375.
Pahomie I, (a doua oară) aug. 1375 — mijl. an. 1377.
Marcu I, mijl. an. 1377 — 10 apr. 1378.
Pahomie I, (a treia oară) apr. 1378 — 19 dec. 1386.
Nil, înainte de ian. 1388 — (?)
Nicon, (?) — 11 ian. 1395.
Mihail II, 6 febr. 1395 — 18 apr. 1412 (?)
Pahomie II, 1 iunie 1412 (?)—9 oct. 1412
Ioachim I, 1424—1425.
Marcu II, 1426/1427 — (?)
Dorotei I, 1434/1435 — 8 sept. 1451
Mihail III, 14 sept. 1451—1456 (?)
Marcu III, 1456 (?) — 1457/1458.
Ioachim II, înainte de 1458 — după 1 iunie 1459.
Mihail IV, către 1470/1474 — înainte de 1484.
Dorotei II, înainte de 1484 — după 1500.
Mihail V, către 1523/1524 — după iulie 1529.
Dorotei III, (?) — 1530/1531.
Ioachim III, 1530/1531 — înainte de nov. 1534.
Mihail VI, înainte de 10 nov. 1534—1542/1543.
Ioachim IV, 1542/1543 — după febr. 1575.
Macarie II, (antipatriarh) 1543 (?) — 1550 (?)
Mihail VII, înainte de 17 iun. 1576 — 25 dec. 1592.
Ioachim V, (antipatriarh) înainte de 25 mai 1581 — 7 oct. 1592.
Ioachim VI, înainte de febr. 1593—1604.
Dorotei IV, 1604—1612
Atanasie II, înainte de sfîrșit. aug. 1612—1620.
Ignatie III, 10/24 mai 1620 — apr. 1634
Chiril IV, (antipatriarh) 10/24 mai 1620—1627.
Eftimie II, încep. mai 1634 — încep. dec. 1634.

Eftimie III, finele dec. 1634 — incep. dec. 1647.
Macarie III, 12 dec. 1647 — 12 iunie 1672.
Chiril V, (prima oară) 2 iulie 1672 — nov. 1672.
Neofit, 1672—1682 (?)
Chiril V, (a doua oară) 1682 (?) — 5 ian. 1720.
Atanasie III, (antipatriarh) (prima oară) 25 ian. 1685 — oct. 1694.
Atanasie III, (a doua oară) ian. 1720—13 iulie 1724.
Silvestru, 17 sept. 1724 — 13 martie 1766.
Filimon, 28 apr. 1766 — 5 iulie 1767.
Daniil, 6 aug. 1767 — 15 dec. 1791.
Antemios, sfîrşit. dec. 1791 — 20 iulie 1813.
Serafim, aug. 1813 — 19 febr. 1823.
Melodie, 13 mai 1823 — 24 iunie 1850.
Ierotei, oct. 1850 — 18 martie 1885.
Gherasim, 30 mai 1885 — 27 febr. 1891.
Spiridon, 2 oct. 1894 — febr. sau martie 1898.
Meletie II, 15 apr. 1899 — 26 ian. 1906
Grigorie IV Haddad, 5 iunie 1906 — 12 dec. 1930.
Alexandru III, 30 ian. 1931 — 18 iunie 1958.
Teodosie VI, 23 nov. 1958 — † 19 sept. 1970.
Ilie IV, (Elias Moauad) 25 sept. 1970 — 21 iunie 1979.
Ignatie IV Hazim, 8 iulie 1979.

PATRIARHII DE IERUSALIM

Nichifor I, iulie 1020 — după 1048.
Ioanichie, (?)
Sofronie II, înainte de 1059 — după 1064.
Eftimie I, (?) — după 1083.
Simeon II, înainte de 1092 — iunie/iulie 1099 (părăseşte Ierusalimul la finele lui 1097).
Ioan VIII, către 1098—1108/1107 (?)
Sava, (?) — 1117/1118 (?)
Nicolae, febr. 1126 — 26 ian. 1156 (?)
Ioan IX, (?) — 12 mai 1157 (?)
Nichifor II, 2 martie 1166 — 2 iulie 1171 (?)
Leonţiu, către 1174 sau 1175 — 14 mai 1184 (1185).
Dositei I, înainte de 1187 — sept./oct. 1189.
Marcu II, finele an. 1189 sau incep. 1190 — 24 febr. 1195 (?)
Eftimie, (?) — mort la Mînăstirea Sinai, către 1222.
Atanasie II, (?) — 1235 (?)
Sofronie III, (?)
Grigorie I, 1273 — vara lui 1285 (?)
Tadeu, (?) — 1296 (?)
Atanasie III, (prima oară) 1303 (?) — înainte de 1308.
Gabriel Vroulas, (?) — înainte de 1309.
Atanasie III, (a doua oară) 1308 — (?)
Grigorie II, (?) — 1322 (?)
Lazăr I, (prima oară) (?) — **depus** (?)
Gherasim, (?) — înainte de 1341 (alungat).
Lazăr I, (a doua oară) înainte de 1342—1367 (?)
Dorotei I, 1377/1378—1402 (poate pînă în 1412).
Teofil, între 1419—1424 (?)
Teofan II, (?) — 1430 (?)
Ioachim, 1437—1464 (?)
Avraam, (?) — 1468.
Iacob, (?) — 1482.
Grigorie III, (?)
Marcu III, (?) — 1505 (?)
Dorotei II, (D) după 1505—1543.
Gherman, 1543—1579.
Sofronie IV, 1579—1608.
Teofan III, 1608 — 15 dec. 1644.
Paisie, 23 martie 1645 — 2 dec. 1660.
Nectarie, 25 ian. 1661—1669.
Dositei II Notara, 23 ian. 1669 — 7 febr. 1707.
Hrisant Notara, 8 febr. 1707 — 7 febr. 1731.
Meletie, 1731—1737.
Partenie, martie 1737 — 17 oct. 1766.
Efrem II, dec. 1766 — 15 apr. 1770.
Sofronie V, 17 apr. 1770—1775.
Avramie II, iunie 1775 — 2 nov. 1787.

Procopie I, dec. 1787 — 23 oct. 1788
Antim, 23 oct. 1788 — 10 nov. 1808.
Policarp, nov. 1808 — 3 ian. 1827.
Atanasie V, ian. 1827 — 16 dec. 1844.
Chiril II, 16 martie 1845—1872.
Procopie II, 1872—1875.
Ierotei, 15 iunie 1875 — 11 iunie 1882
Nicodim, 1883—1890.
Gherasim, 15 febr. 1891 — 9 febr. 1897.
Damian, 10 iunie 1897 — † 14 aug. 1931.
Timotei, 26 iulie 1935 — 31 dec. 1955.
Benedict, 29 ian. 1957 — 10 dec. 1980.
Diodor, (ca mirean Damian Karivalis) ales la 16 febr. 1981 și intronizat la 1 martie 1981.

PAPII DE LA ROMA *

Leon IX, 1048 — 19 apr. 1054
Victor II, 16 apr. 1055—1057
Ștefan IX, 1057—1058.
Benedict X, 1058—1059
Nicolae II, 1059—1061.
Alexandru II, 1061—1073.
Honoriu II, (antipapă) 1061—1072.
Sf. Grigorie VII, 1073—1085.
Clement III, (antipapă) 1084—1100.
Victor III, 1086—1087.
Urban II, 1088—1099.
Pascal II, 1099—1118.
Teodoric, (antipapă) 1100—1102.
Alberi, (antipapă) 1102.
Silvestru IV, (antipapă) 1105—1111.
Gelasiu II, 1118—1119.
Grigore VIII, (antipapă) 1118—1121.
Calixt II, 1119—1124.
Honoriu III, 1124—1130.
Celestin II, (antipapă) 1124.
Inocențiu II, 1130—1143.
Anaclet II, (antipapă) 1130—1138.
Victor IV, (antipapă) 1138.
Celestin II, 1143—1144.
Luciu II, 1144—1145.
Eugeniu III, 1145—1153.
Anastasiu IV, 1153—1154.
Hadrian IV, 1154—1159.
Alexandru III, 1159—1181.
Victor IV, (a doua oară) 1159—1164.
Pascal III, (antipapă) 1164—1168.
Calist III, (antipapă) 1168—1178.
Inocențiu III, (antipapă) 1179—1180.
Luciu III, 1181—1185.
Urban III, 1185—1187.
Grigore VIII, 1187.
Clement III, 1187—1191.
Celestin III, 1191—1198.
Inocențiu III, 1198—1216.
Honoriu III, 1216—1227.
Grigore IX, 1227—1241.
Celestin IV, 25. X. — 10. XI. 1241.
Inocențiu IV, 1243—1254.
Alexandru IV, 1254—1261.
Urban IV, 1261—1265.
Clement IV, 1265—1268.
Grigore X, 1271—1276.
Inocențiu V, 1276.
Hadrian V, 1276.
Ioan XXI, 1276—1277.
Nicolae III, 1277—1280.
Martin IV, 1281—1285.
Honoriu IV, 1285—1287.
Nicolae IV, 1288—1292.
Sf. Celestin V, 5. VII. — 13. XII. 1294.
Bonifaciu VIII, 1294—1303.
Benedict XI, 1303—1304.
Clement V, (la Avignon) 1305—1314.
Ioan XXII, (la Avignon) 1316—1334.
Nicolae V, (antipapă) 1328—1330.
Benedict XII, (la Avignon) 1334—1342.
Clement VI, (la Avignon), 1342—1352.
Inocențiu VI, (la Avignon) 1352—1362.
Urban VI, (la Avignon) 1362—1370.
Grigore XI, (la Roma și Avignon) 1370—1378.
Urban VI, (la Roma) 1378—1389.
Clement VII, (antipapă la Avignon) 1378—1394.
Bonifaciu IX, 1389—1404.
Benedict XIII (antipapă la Avignon) 1394—1423.
Inocențiu VII, 1404—1406.

* Lista a fost alcătuită de Pr. prof. Milan Șesan, după cea publicată de : C. Bihlmeyer — H. Tüchle — M. Vicaire, în *Histoire de l'Eglise*, vol. IV, Mulhouse, 1967, p. 427—428.

Grigore XII, 1406—1415.
Alexandru V, (antipapă la Pisa) 1409—1410.
Ioan XXIII (antipapă la Pisa) 1410—1415.
Martin V, 1417—1431.
Clement VIII, (antipapă la Valencia) 1423—1429.
Benedict XIV (antipapă la Valencia) 1425 — (?)
Eugen IV, 1431—1447.
Felix V, (antipapă la Basilea) 1439—1449.
Nicolae V, 1447—1455.
Calixt III, 1455—1458.
Pius II, 1458—1464.
Paul II, 1464—1471.
Sixt IV, 1471—1484.
Inocențiu VIII, 1484—1492.
Alexandru VI Borgia, 1492—1503.
Pius III, 1503.
Iuliu II, 1503—1513.
Leon X, 1513—1521.
Hadrian VI, 1522—1523.
Clement VII, 1523—1534.
Paul III, 1534—1549.
Iuliu III, 1550—1555.
Marcel II, 1555.
Paul IV, 1555—1559.
Pius IV, 1559—1565.
Sf. Pius V, 1566—1572.
Grigore XIII, 1572—1585.
Sixt-Quint, 1585—1590.
Urban VII, 15. IX. — 27. IX. 1590.
Grigore XIV, 1590—1591.
Inocențiu IX, 1591.
Clement VIII, 1592—1605.
Leon XI, 1605.
Paul V, 1605—1621.
Grigore XV, 1621—1623.
Urban VIII, 1623—1644.
Inocențiu X, 1644—1655.
Alexandru VII, 1655—1667.
Clement IX, 1667—1669.
Clement X, 1670—1676.
Inocențiu XI, 1676—1689.
Alexandru VIII, 1689—1691.
Inocențiu XII, 1691—1700.
Clement XI, 1700—1721.
Inocențiu XIII, 1721—1724.
Benedict XIII, 1724—1730.
Clement XII, 1730—1740.
Benedict XIV, 1740—1758.
Clement XIII, 1758—1769.
Clement XIV, 1769—1774.
Pius VI, 1775—1799.
Pius VII, 1800—1823.
Leon XII, 1823—1829.
Pius VIII, 1829—1830.
Grigore XVI, 1831—1846.
Pius IX, 1846—1878.
Leon XIII, 1878—1903.
Sf. Pius X, 1903—1914.
Benedict XV, 1914—1922.
Pius XI, 1922—1939.
Pius XII, 1939—1958.
Ioan XXIII, 1958—1963.
Paul VI, din 30 iunie 1963 — 6 august 1978.
Ioan-Paul I, 3 sept. 1978 — 29 sept. 1978.
Ioan-Paul II, (Karol Wojtyla, fost arhiepiscop de Krakovia, primul papă de origine poloneză), 22 oct. 1978 —

IMPĂRAȚII BIZANTINI

Teodora, (a doua oară) 1055—1056
Mihail, 1056—1057.
Isac I Comnenul, 1057—1059.
Constantin X Dukas, 1059—1067.
Coregent Mihail VII Dukas, după 1060.
Roman IV Diogene, 1068—1071.
Mihail VII Parapinake, 1071—1078.
Ioan Dukas, 1072.
Nichifor Vrieniu, 1077—1078.
Nichifor Botaniate, după 1077.
Nichifor III Botaniate, 1078—1081.
Alexie I Comnenul, 1081—1118.
Coregent Constantin Dukas, 1081—1090.
Coregent Ioan Comnenul, după 1092.
Ioan II Comnenul, 1118—1143.
Manuil I Comnenul, 1143—1180.
Coregent Alexie II, după 1172.
Alexie II Comnenul, 1180—1183.
Coregent Andronic I Comnenul, după 1182.
Isac II Anghel, 1185—1195.
Isac III Anghel, 1195—1203.
Isac II Anghel, (a doua oară) 1203—1204

Coregent Alexie IV, 1203—1204
Alexie IV Murţuflos, 1204.
Teodor I Laskaris, (la Niceea) 1204—1222.
Ioan III Duka-Vataţe, (la Niceea) 1222—1254.
Coregent Teodor II, (la Niceea) după 1241.
Teodor II Laskaris, (la Niceea) 1254—1258.
Mihail VIII Paleologul: — la Niceea 1258—1261; — la Constantinopol 1251—1282.
Coregent Andronic II, după 1272.
Coregent Mihail IX, după 1282.
Andronic II Paleologul, 1282—1328.
Coregent Mihail IX, 1295—1320.
Coregent Andronic III, 1325—1328.
Andronic III Paleologul, 1328—1341.
Ioan V Paleologul 1341—1391; asociat cu Ioan Cantacuzino 1341—1347.
Ioan VI Cantacuzino, 1347—1354.
Ioan V Paleologul, 1354—1391.
Andronic IV Paleologul, 1376—1379.
Ioan V Paleologul, 1379—1391.
Manuil II Paleologul, 1391—1425.
Coregent Ioan VII, 1399—1402.
Coregent Ioan VIII, după 1421.
Ioan VIII Paleologul, 1425—1448.
Constantin XI Dragases, *1449—1453*.

ÎMPĂRAŢII LATINI DE RĂSĂRIT

Balduin I de Flandra, 1204—1205.
Henric de Flandra, 1206—1216.
Petru de Courtenay, 1217.
Iolanda, *1217—1219*.
Robert de Courtenay, 1221—1228.
Balduin II, 1228—1261.
Ioan de Brienne, 1231—1237.

ŢARI ÎN AL DOILEA STAT ROMÂNO-BULGAR

Asan I, *1186—1196*
Petru, 1196—1197
Ioniţă Kalojoan, 1197—1207
Boril, *1207—1218*
Ioan Asan II, 1218—1241
Căliman Asan, 1241—1246
Mihail Asan, 1246—1256
Constantin Tih, 1257—1277
Ivailo, 1277—1279
Ioan Asan III, 1279—1280
Gheorghe I Terter, 1280—1292
Smileţ, 1292—1298
Ciaka, 1299
Teodor Svestoslav, 1300—1322
Gheorghe II Terter, 1322—1323
Mihail Şişman, 1323—1330
Ivan Ştefan, 1330—1331
Ivan Alexandru, 1331—1371
Ivan Şişman, 1371—1393
Ivan Straşimir (în Vidin), 1360—1396

JUPANII ŞI CRAII SÎRBILOR

Mihail (în Zeta), 1052—1081
Bodin (în Zeta), 1081—1101
Vukan (în Rascia), 1083—1114
Ştefan Nemania, 1166—1196
Ştefan Primîncoronatul, 1196—1217
— rege, 1217—1228
Ştefan Radoslav, 1228—1234
Ştefan Vladislav, 1234—1243
Ştefan Uroş I, 1243—1276
Ştefan Dragutin, 1276—1282
Ştefan Uroş II Milutin, 1282—1321
Ştefan Deceanski, 1321—1331
Ştefan Duşan, 1331—1355
— ţar, din anul 1345
Ştefan Uroş (ţar), 1355—1371
Vukaşin (rege), 1365—1371
Lazăr (cneaz), 1371—1389
Ştefan Lazarevici, 1389—1427
— despot, din anul 1402
Gheorghe Brankovici, 1427—1456
— despot, din anul 1429
Lazăr Brankovici (despot), 1456—1458

SULTANII OSMANI

(pînă la căderea Constantinopolului)
Osman, 1288—1326
Urcan, 1326—1362
Murad I, 1362—1389
Baiazid I, 1389—1402
Mehmed I, 1402—1421
(după 1413 — singur)

Suleiman, 1402—1410
Musa, 1411—1413
Murad II, 1421—1451
Mehmed II Cuceritorul, 1451—1482

(după căderea Constantinopolului)

Bajazid II, 1481—1512
Selim I, 1512—1520
Soliman Magnificul, 1520—1566
Selim II, 1566—1574
Murad III, 1574—1595
Mehmed III, 1595—1603
Ahmed I, 1603—1617
Mustafa I, 1617—1618
Osman II, 1618—1622
Mustafa I (a doua oară), 1622—1623
Murad IV, 1623—1640
Ibrahim, 1640—1648
Mehmed IV, 1648—1687
Soliman II, 1687—1691
Ahmed II, 1691—1695
Mustafa II, 1695—1703
Ahmed III, 1703—1730
Mahmud I, 1730—1754
Osman III, 1754—1757
Mustafa III, 1757—1774
Abdul-Hamid, 1774—1789
Selim III, 1789—1807
Mustafa IV, 1807—1808
Mahmud II, 1808—1839
Abdul-Megid, 1839—1861
Abdul-Aziz, 1861—1876
Murad V, 1876
Abdul-Hamid II, 1876—1909
Mehmed V, 1909—1918
Mehmed VI, 1918—1922
Abdul-Megid II, 1923—1924
Mustafa-Kemal Atatürk, (primul președinte al Turciei moderne), 1923—1938.

CUPRINSUL

PERIOADA A IV-A

Biserica în secolele XI—XV (1054—1500)

	Pag.
Situația generală a Bisericii în această perioadă. Răspîndirea creștinismului în Răsărit și Apus	7
Cruciadele	17
Încercări de unire în sec. XI—XIV	29
Vechile patriarhii orientale. Bisericile necalcedonene. Bisericile naționale: bulgară, sîrbă, română, rusă	36
Vechile patriarhate orientale	41
Bisericile necalcedonene	41
Biserica ortodoxă bulgară	42
Biserica ortodoxă sîrbă	43
Biserica Ortodoxă Română	45
Biserica ortodoxă rusă. Mitropolia Kievului	49
Monahismul în Răsărit în secolele XI—XV: Isihasmul	56
Biserica apuseană în secolele XI—XIII. Creșterea și declinul puterii papale. Cearta pentru învestitură	70
Ordine monahale în Apus. Inchiziția	79
Captivitatea babilonică a papilor de la Avignon. Marea schismă papală din Apus. Conciliarismul. Sinoadele de la Pisa, Constanța, Basel	88
Controverse, erezii și schisme în Răsărit și Apus. Bogomilismul, catarii, albigenzii, valdenzii și alții	96
Prereformatorii: John Wycliff și Jan Han Hus, Girolamo Savonarola	106

Pag.

Sinodul unionist de la Ferrara-Florența. Respingerea lui de către Biserica ortodoxă 115

Căderea Constantinopolului sub turci și urmările ei 126

Cultul și viața creștină în sec. XI—XV în Răsărit și Apus 140

Cultura teologică în Răsărit. Scriitori din sec. XI—XIII 150

Cultura teologică în Răsărit. Scriitori din sec. XIV și XV 158

Cultura teologică în Apus în sec. XI—XV. Scolastica și spiritualitatea medievală 172

Arta creștină în sec. XI—XV în Răsărit și Apus 187

PERIOADA A V-A

Biserica în sec. XVI—XVIII (1500—1789)

Situația generală a Bisericii apusene. Cauzele reformei protestante 200

Martin Luther și învățătura lui. Răspîndirea lutheranismului 206

Alți reformatori: Huldrich Zwingli și Jean Calvin. Răspîndirea calvinismului 214

Reforma în Anglia 222

Contrareforma papală. Conciliul de la Trident. Războaiele religioase. Pacea din Westfalia (1648) 228

Controverse și învățături noi în Biserica romano-catolică. Galicanismul. Jansenismul 235

Controverse și curente în protestantism 241

Ordinul iezuiților. Alte ordine monahale 248

Misiunile romano-catolice și protestante în diferite continente 252

Noi relații între Biserică și Stat în Apus. Febronianismul. Iosefinismul. Concordatele 257

Revoluția franceză (1789) și consecințele ei religioase 262

Cultura teologică în Apus. Cultul și viața creștină 267

Situația generală a Bisericii în Răsărit în sec. XVI și XVIII 274

Situația Bisericii ortodoxe în Imperiul otoman. Reforma patriarhului Samuil I 279

Înființarea patriarhiei ruse. Reforma patriarhului Nicon 283

Dezvoltarea Bisericii Ortodoxe Române. Situația Bisericii ortodoxe din Balcani, Austria și Ungaria. Mitropolia de Karlovit 292

Propaganda romano-catolică în Răsărit. «Unirile» cu Roma 311

Raporturile Bisericii ortodoxe cu protestanții; patriarhii Ieremia II, Meletie Pigas și Kiril Lukaris 304

Sinoadele ortodoxe din: Iași (1642), Constantinopol (1643) și Ierusalim (1672). Mărturisirile de credință. Raporturi cu anglicanii 309

Cultul și viața ortodoxă: Monahismul. Importanța Muntelui Athos . . . 318

Cultura teologică în Răsărit. Paisianismul 323

PERIOADA A VI-A

Biserica în epoca modernă și contemporană (1789—1987) în Apus

Privire generală asupra situației politice religioase, culturale și sociale de la Revoluția franceză (1789) și pînă azi 334

Biserica romano-catolică în Occident: Italia, Franța, Germania și alte țări . 340

Conciliul I Vatican (1869—1870). Înființarea Bisericii vechilor-catolici . . 354

Biserica romano-catolică și Orientul creștin. Misiunile catolice 361

Cultul și viața religioasă în Biserica romano-catolică. Cultura teologică. Atitudinea catolicismului față de modernism. Conciliul II Vatican . 373

Evoluția protestantismului: Direcții teologice 387

Anglicanismul în Europa și America 397

Alte culte și denominațiuni creștine apărute în lumea anglo-saxonă . . 404

Cultul și viața religioasă în protestantism și anglicanism. Misiuni protestante și anglicane 418

Biserica în Răsărit

Privire generală asupra situației politice, religioase, sociale și culturale . 428

Situația vechilor patriarhii ortodoxe ale Răsăritului 437

Biserica ortodoxă rusă. Activitatea ei misionară. Biserica ortodoxă georgiană 451

Biserica Ortodoxă Română 460

Pag.

Biserica sîrbă 476

Biserica ortodoxă bulgară 483

Biserica ortodoxă a Greciei 487

Alte Biserici ortodoxe: Biserica Ciprului, Biserica Albaneză, Biserica cehoslovacă, Biserica polonă şi Biserica finlandeză 493

Raporturi interortodoxe. Diaspora ortodoxă 500

Cultul şi viaţa religioasă. Mînăstirile. Şcolile teologice 511

Cultura teologică ortodoxă 524

Conferinţe panortodoxe în secolul XX 534

Înfiinţarea Mişcării ecumenice. Scurt istoric al activităţii ei 544

Dialogul Bisericii Ortodoxe cu Bisericile vechi orientale, Biserica romano-catolică, cu Biserica vechilor catolici, cu Biserica anglicană, cu Biserica luterană şi cu Biserica reformată 558

Privire generală asupra creştinismului în lumea de azi 587

Liste cronologice 592

Redactor : Ierom. ŞTEFAN GĂNCEANU
Tehnoredactor : Pr. VALENTIN BOGDAN

Format 16/70 × 100. Coli de tipar 38.
Comanda nr. 102.

TIPOGRAFIA INSTITUTULUI BIBLIC
ŞI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

ISBN 973-9050-008